

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪
મુદ્રક
જીવજીત ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

સર્વ હક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને આધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૧,૫૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

શ્રી પૂંજભાઈ જૈન ગ્રંથમાલામાં અગિયાર પ્રાચીન જૈન અંગ ગ્રંથોનો જાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો, તે પ્રમાણે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે જાણીતા અંગગ્રંથોનો અનુવાદ આ પુસ્તકમાં બેગો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. હવે બાકી રહેતું દશમુ પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ પ્રસિદ્ધ થઈ જતાં, અંગગ્રંથોની આખી શ્રેણી આ માળામાં પૂરી થઈ રહેશે.

આ માળાના અનુવાદોમાં આજના વાચકવર્ગને સુગમ થાય તેવી જાયાનુવાદ શૈલી અપનાવવામાં આવી છે; અને જૈન-જૈનેતર વાચકોને તે ઠીકઠીક પસંદ પડી છે. આ બે અંગગ્રંથોમાં જૈન વસ્તુ-તત્ત્વની સંખ્યાના ક્રમે ગણતરી જ રજૂ કરવામાં આવેલી હોઈ, તેનો સંક્ષેપ કરવાપણું હતું નહીં. પરંતુ તે વસ્તુ વિષયના ક્રમે ગોઠવીને રજૂ કરવાથી કંઈક સુવાચ્ય થઈ શકે. તેથી આ બે ગ્રંથોના અનુવાદમાં નવા ક્રમે ગોઠવણીના અર્થમાં ‘રૂપાંતર’ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાચીન સમયમાં સ્મૃતિને કસવાની દૃષ્ટિએ કે સમગ્ર જૈન તત્ત્વ સ્મૃતિ-સુલભ કરવાની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો ઉપયોગી નીવડ્યા હશે. તેમનો તે જાતનો ઉપયોગ હવે જાપાનાની શોધ પછી, મોટી — સંપૂર્ણ સૂચિ વડે સહેજે સરી શકે. એટલે તે જાતની મોટી સૂચિ તૈયાર કરીને આ રૂપાંતરને છેડે જોડવામાં આવી છે. તેની મદદથી આ ગ્રંથ એક જૈન તત્ત્વ-કેશની ગરજ સારી શકશે. સામાન્ય વાચકની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને, તથા એમ ને એમ પણ ગ્રંથ સુગમ બને તે માટે, ફેરફાર અર્થો, સમજૂતીઓ અને ટિપ્પણો આપેલાં છે. એટલે સાચા અર્થમાં આ ગ્રંથ જૈન ‘તત્ત્વાર્થ-સંગ્રહ’ બની રહે છે.

પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મ કે પંથને યથોચિત સમજવા માટે તેને તેના મૂળ આગળ તપાસવો આવશ્યક બને છે. તે ઉપરાંત અનેક મત-મતાંતરવાળા ધર્મોના પરસ્પર સમભાવ-યુક્ત સહ-ભાવ માટે પણ એકબીજાના તત્ત્વને મૂળ-શુદ્ધ સ્વરૂપે સમજવું મદદરૂપ બને છે. તે વખતે આ બે ગ્રંથોનું આ રૂપાંતર પ્રાચીન જૈન ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોના અભ્યાસમાં ઠીકઠીક ઉપયોગી નીવડશે, એવી આશા છે.

આ પુસ્તકનું સંપાદન શ્રી. દલસુખ માલવણિયાએ કર્યું છે. પંડિત બેચરદાસજી તથા પંડિત સુખલાલજીની દોરવણી હેઠળ તેમણે જૈન-ઔદ્ધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોઈ, બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં સીધા શિક્ષણ-કાર્યનો પણ તેમને અનુભવ છે. એટલે તેમનો આ અનુવાદ પ્રમાણભૂતતાની સાથેસાથે સુગમતાની રીતે પણ વાચકને ઉપયોગી થશે, એવી આશા છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
ઉપોદ્ધાત	૧૫

ખંડ '૧' લો

મોક્ષમાર્ગ

૧. સત્સંગમહિમા	૩
ટિપ્પણ ૪				

૨. શ્રવણમહિમા	૫
૩. ધર્મ	૮

૧. ધર્મમહિમા ૮; ૨. ધર્મપ્રાપ્તિ ૯; ૩. ધર્મના ભેદો
૧૨; ૪. ધર્મકથા ૧૮; ૫. વ્યવસાય ૧૯; ૬. કરણ ૨૦; ૭. ઉપક્રમ
૨૦. ટિપ્પણ ૨૧

૪. આરાધના, વિરાધના આદિ	૨૨
૧. આરાધના ૨૨; ૨. વિરાધના ૨૩; ૩. સંકલેશ— અસંકલેશ ૨૩; ૪. અતિક્રમાદિ ૨૩				

૫. હિત-અહિત	૨૪
ટિપ્પણ ૨૭				

૬. સુખ-દુઃખ	૧૮
ટિપ્પણ ૩૧				

૭. આવશ્યક કર્તવ્ય	૩૧
૮. સમાધિ-અસમાધિ	૩૨
ટિપ્પણ ૩૪				

૯. આત્મવ	૩૫
૧. આત્મવલેદ ૩૫; ૨. મિથ્યાત્વ ૩૫; —આક્રિયા ૩૬; —અવિનય ૩૬; —અજ્ઞાન ૩૭; ૩. અમૃત ૩૭; —હિંસા ૩૮; —મૃષા ૩૮; —મૈથુન ૪૦; ૪. પ્રમાદ ૪૨; ૫. કષાય ૪૫, ૬. યોગ ૪૮. ટિપ્પણ ૫૧				

૧૦. ખંધ	૫૩
-------------	-----	-----	-----	----

૧૧. પુણ્ય-પાપ ૫૪
દિશ્પણ ૫૫

૧૨. કર્મ ૫૬

૧. કર્મના ભેદો ૫૬, ૨. કર્મબધકો અને કર્મબધનું કારણ ૬૦; ૩. પ્રકૃતિબધ ૭૦, ૪. સ્થિતિબધ ૮૭; ૫. કર્મનો અનુભાવ ૮૮; ૬. કર્મસત્તા અને વેદન ૮૮; ૭. કર્મક્ષય ૯૧

દિશ્પણ :- ૧. કર્મ વિષે ખોલ્લ માન્યતા ૯૨; ૨. અલ્પબહુત્વ ૯૩; ૩. અનુબધ અને વિપાક ૯૩. ૪. દાન ૯૪; ૫. જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ ૯૪, ૬. આભિનિર્માધિક જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૯૫; ૭. અબાધા અને નિષેક ૯૬; ૮. અન્યતીર્થિકો ૯૭; ૯. ગુણસ્થાનો ૯૮

૧૩. સંવર ૧૦૬

૧. વ્રત - વિરતિ ૧૦૭, ૨. વ્રતની ભાવના ૧૧૧, ૩. પ્રવચન-માતા ૧૧૩; ૪. ઉપસર્ગ - પરીષદ ૧૧૪; ૫. પ્રત્યાખ્યાન - ત્યાગ ૧૧૮

દિશ્પણ :- ૧. સંવર ૧૨૧; ૨. સામાયિક ૧૨૧; ૩. અણુવ્રત ૧૨૨; ૪. સત્યના દશ પ્રકારો ૧૨૨; ૫. સત્ય-વચનના અતિરાય ૧૨૩; ૬-૭. દિગબર મતભેદ ૧૨૪; ૮. પ્રવચનમાતા ૧૨૫; ૯. ઉપસર્ગ ૧૨૫

૧૪. નિર્જર ૧૨૬

૧. બાહ્ય તપ ૧૨૮; ૨. આભ્યંતર તપ ૧૨૯; ૩. પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૨૯; ૪. આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગહર્ષી આદિ ૧૩૫; ૫. અનુદ્ધાતિમ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૪૩; ૬ વિનય ૧૪૪; ૭. વૈયાવૃત્ય - સેવા ૧૪૬; ૮. સ્વાધ્યાય ૧૪૭, ૯. ધ્યાન ૧૫૦

દિશ્પણ :- ૧. પારાયિક ૧૫૩, ૨. અનવસ્થાપ્ય ૧૫૪

૧૫. મોક્ષમાર્ગ ૧૫૫

૧. મુક્ત અને મુક્તિ ૧૫૫. દિશ્પણ ૧૫૬

ખંડ ૨ જો

તત્ત્વજ્ઞાન

૧. દ્રવ્યાનુયોગ ૧૬૩

૧. દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ ૧૬૩; ૨. અસ્તિકાય ૧૬૭; ૩. નવ તત્ત્વ ૧૬૮; ૪. દ્રવ્યાનુયોગ ૧૬૯. દિશ્પણ ૧૭૦

૨. જીવવિચાર ... ૧૭૧

૧. જીવલક્ષણ ૧૭૧; ૨. જીવભેદો; ૩. જીવવર્ગણા ૧૭૬;
૪. સિદ્ધવર્ગણા ૧૮૮; ૫. સંસાર; ૬. સંસારી જીવના ભેદો ૧૯૧;
૭. ભૂતઆમ ૧૯૨; ૮. જીવનિકાય ૧૯૩; -સ્થાવરકાયના ઉપભેદો
૧૯૫; -સૂક્ષ્મજીવો ૧૯૬; -ક્ષુદ્રપ્રાણી ૨૦૦; -તિર્થંચના ઉપભેદો
૨૦૦; આશીવિષ ૨૦૧, -મનુષ્યના ભેદો ૨૦૨. દિગ્ધષ્ટુ ૨૦૩

૩. જીવપરિણામો ... ૨૦૬

૧. ગતિ-પરિણામ ૨૦૭; ૨. ઇન્દ્રિય-પરિણામ ૨૦૯;
૩. કષાય-પરિણામ ૨૧૧; ૪. લેશ્યા-પરિણામ ૨૧૩; ૫. યોગ-
પરિણામ ૨૧૬; ૬. ઉપયોગ-જ્ઞાન-પરિણામ ૨૧૬; -પ્રત્યક્ષ
-પરોક્ષ ૨૧૭; -મતિજ્ઞાન ૨૨૦; -શ્રુતજ્ઞાન ૨૩૧; -બાર અંગ
૨૩૧; -અગાદિ વિષે પરચૂરણ ૨૫૨; -લૌકિક શ્રુત ૨૬૩;
-નિહ્નવ ૨૬૬; -અવધિજ્ઞાન ૨૬૭; -કેવળજ્ઞાન-છન્નસ્થ અને
કેવળી ૨૭૨; ૭. પ્રમાણ - નય ૨૭૫; ૮. દર્શન - પરિણામ ૨૭૮;
૯. ચારિત્ર - પરિણામ ૨૮૦; -અગારધર્મ ૨૮૧; -નિર્ઝન્ય
૨૮૫; -મુંઠ ૨૮૬; -આચાર ૨૯૦; -અણગારના ગુણદોષ
૩૦૦; -અણગારના આહાર-ઉપાશ્રય ૩૦૩; -અણગારનાં
વસ્ત્ર - પાત્ર - રત્નોહરણ ૩૧૦; -પ્રતિલેખના ૩૧૮; -વિહાર
૩૨૦; ૧૦. વેદ - પરિણામ ૩૨૨

દિગ્ધષ્ટુ :- ૧. ચક્ષુ ૩૨૪; ૨. અનતાનુબંધી ૩૨૪; ૩. યોગ
૩૨૪; ૪. પ્રત્યક્ષ - પરોક્ષ ૩૨૫; ૫. અવધિજ્ઞાન ૩૨૫; ૬. શ્રુતજ્ઞાન
૩૨૫; ૭. જ્ઞાન - દૃષ્ટાંત ૩૨૬; ૮. અંતર્દૃશા - અનુત્તરોપપાતિક દર્શા
૩૨૬; ૯. નિહ્નવ ૩૨૭, ૧૦. બહુરત ૩૨૮, ૧૧. જીવ-પ્રાદેશિક
નિહ્નવ ૩૩૦; ૧૨. અભ્યક્તિક નિહ્નવ ૩૩૧; ૧૩. સામુચ્છેદિક
નિહ્નવ ૩૩૨; ૧૪. દૈર્ઘ્ય નિહ્નવ ૩૩૩; ૧૫. ત્રૈરશિક નિહ્નવ
૩૩૪; ૧૬. અભર્જિક નિહ્નવ ૩૩૫; ૧૭. અર્કિયાવાદી ૩૩૫;
૧૮. નય ૩૩૭; ૧૯. ઉદ્ગમ-દોષો ૩૩૮; ૨૦. ઉત્પાદન-દોષો ૩૩૯;
૨૧. એષણાના દોષો ૩૪૦; ૨૨. સર્વતો-ભદ્રા-પ્રતિમા ૩૪૧;
૨૩. ભદ્રોત્તર-પ્રતિમા ૩૪૨; ૨૪. ભિક્ષુ-પ્રતિમા, ૩૪૩; ૨૫. પરવૈચા-
યત્ય-કર્મ-પ્રતિમા ૩૪૩; ૨૬. દર પ્રતિમા ૩૪૪

૪. જીવની સ્થિતિ ૩૪૫

૧. સ્થિતિના ભેદો ૩૪૫; ૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ ૩૪૬;
૩. નારકોની સ્થિતિ ૩૫૦; ૪. ભવનપતિની સ્થિતિ; ૫. સ્થાવર કાયાદિની સ્થિતિ ૩૫૮; ૬. વૈમાનિકોની સ્થિતિ ૩૬૦

૫. જીવ વિષે વિવિધ (દંડક વિચાર) ૩૭૩

૧. શ્વાસોચ્છ્વાસ-આહાર ૩૭૩; ૨. મરણ ૩૮૧; ૩. સમુદ્ધાત અને વિકૃત્વણા ૩૮૮, ૪. યોનિ અને કુલ ૩૯૦; ૫ જન્મ ૩૯૪, ૬. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના ૩૯૭, ૭. ઉપધિ, કર્મ અને પરિણામ ૩૯૮; ૮. શરીર ૩૯૯; -શરીરોત્પત્તિ અને નિવર્તન ૩૯૯; -ભેદો, સ્વામી, અને અવગાહના ૩૯૯; -શરીરના વર્ણાદિ ૪૦૬, -કેટલીક વિશેષ બાબતો ૪૦૭; ૯. સંઘર્ષ ૪૦૮; ૧૦. સંસ્થાન ૪૦૯, ૧૧. ક્રિયા ૪૧૦; ૧૨. સજ્ઞા-અભિલાષ ૪૧૬, ૧૩. ગતિ-અગતિ ૪૧૭, ૧૪. આવાસ ૪૨૦; ૧૫. વિશેષ પ્રકારે ભેદો ૪૨૬; ૧૬. કામ, પાપસ્થાન, દંડપ્રયોગ અને દરણ ૪૨૯, ૧૭. પ્રશ્નિધાન, ગુપ્તિ અને અગુપ્તિ ૪૩૧; ૧૮. શ્રદ્ધિ ૪૩૩; ૧૯. પરચૂરણ ૪૩૭, -ભાવ ૪૩૭; -વેદનાદિ ૪૩૭, -વિગ્રહ ૪૩૮; -સમવસરણ ૪૩૯, -યુગ્મ ૪૩૯

ટિપ્પણ્ય :- ૧. ૮૪ લાખ યોનિદ્વાર ૪૪૦; ૨. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તના દંડક ૪૪૧; ૩. અવગાહના ૪૪૧; ૪. વૈકિય શરીરને લગતા પ્રશ્નોત્તર ૪૪૨, ૫. સંસ્થાન ૪૪૨; ૬. તૈજસની અવગાહનાદિ ૪૪૩; ૭. આવાસ ૪૪૪; ૮. ક્રિયાવાદી વગેરે ૪૪૫, ૯. અર્કિયાવાદી ૪૪૮

૬. દેવનિકાય ૪૪૯

૧. સામાન્ય બાબતો ૪૪૮, ૨. ભેદો ૪૫૩, -ભવનપતિ ૪૫૩; -પરમાધાર્મિક ૪૫૪, -વાણવ્યતર ૪૫૫; -ન્યૌતિષ્ઠ ૪૫૫, -ચંદ્ર-સૂર્ય ૪૫૬; -નક્ષત્રો ૪૬૩; -ગ્રહો ૪૬૭; -તારા ૪૬૮, -વૈમાનિક દેવો ૪૬૯, -વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની સંખ્યા ૪૭૦, -લોકાંતિક દેવ ૪૭૩, વિમાનોનું સ્વરૂપ ૪૭૫, -વિમાન વિષે પરચૂરણ ૪૭૮; ૩. દેવેન્દ્રો ૪૭૯; ૪. લોકપાલો ૪૮૩; ૫. દેવોની મહારાણીઓ ૪૮૬, ૬. સામાનિક દેવો ૪૯૦;

૭. અનીક-દેવસૈન્ય ૪૯૧; ૮. ઉત્પાત-પર્વતો ૪૯૫; ૯. રાજધાનીમાંની સભાઓ વગેરે ૪૯૭

ટિપ્પણ્ય:- ૧. જ્યોતિષક ૫૦૧; ૨. દક્ષિણાર્ધ-ઉત્તરાર્ધના ચંદ્રો ૫૦૨; ૩. સૂર્યતાપના ૧૯૦૦ યોજન ૫૦૨; ૪. ચંદ્રની વધધટના ભાગ ૫૦૨; ૫. સૂર્યમંડલ ૫૦૩; ૬. ૬૦ મુહૂર્ત ૫૦૪; ૭. સૂર્ય કટલો દ્વર દેખાય ૫૦૪; ૮. છાયાનું માપ ૫૦૫; ૯. મંડળની લબાઈ-પહોળાઈ; ૧૦. સર્વાભિયંતર મંડળે ઉદય ૫૦૫; ૧૧. ૧૮૨ મંડળ ૫૦૭; ૧૨. દિનમાન અને રાત્રિમાનની વધધટ ૫૦૭; ૧૩. ૫૬ નક્ષત્રો ૫૦૮; ૧૪. નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ ૫૦૯, ૧૫. વેમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર ૫૧૦; ૧૬. સૌધર્મ અને ઈશાનનાં વિમાનો ૫૧૦; ૧૭. લોકાંતિક દેવો ૫૧૨; ૧૮. દ્રવ્યેન્દ્ર ૫૧૨; ૧૯. દેવોની સભાઓ ૫૧૩

૭. નરક અને નારક	૫૧૪
૮. અજવાસ્તિકાય	૫૧૮

૧. અજવના ભેદો ૫૧૮; ૨. અજવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ ૫૧૯; ૩. કાલ ૫૨૦; ૪. પુદ્ગલવાસ્તિકાય ૫૩૧; -સ્વરૂપ ૫૩૧; -ભેદો ૫૩૧, -પરિણામો ૫૩૩, -ચલન-પ્રતિધાત ૫૩૫; -સંધાત અને ભેદ આદિ ૫૩૫, -પુદ્ગલવર્ગશ્રાઓ ૫૩૬; -રાષ્ટ્રાદિ ૫૪૪

ટિપ્પણ્ય:- ૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશપ્રદેશ ૫૪૮; ૨. અક્ષાસમય ૫૪૮; ૩. સમયક્ષેત્ર ૫૪૯; ૪. અવમરાત્ર પર્વ ૫૪૯; ૫. અતિરાત્ર પર્વ ૫૪૯; ૬. ચંદ્રસંવત્સર ૫૪૯; ૭. યુગસંવત્સરના ભેદો ૫૫૦; ૮. બ્રહ્મ અને નોબ્રહ્મ પાર્શ્વસ્પૃષ્ઠ ૫૫૦

ખંડ ૩ નો

ગણિતાનુયોગ (ભૂગોળ)

૧. લોક-અલોક	૫૫૩
-------------	-----	-----	-----	-----

૧. લોક અને અલોકના પ્રકારો ૫૫૩; ૨. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ ૫૫૪; ૩. લોકની સ્થિતિ-વ્યવસ્થા ૫૫૫; ૪. વિવિધ ૫૫૭

ટિપ્પણ્ય:- ૧. ઔદરજ્યનુ પ્રમાણ લોક ૫૬૩; ૨. ધરતીકંપ બાબત બૌદ્ધ માન્યતા ૫૬૩

૨. ક્ષીપસમુદ્રાધિકાર

... ૫૬૪

૧. જ બુદ્ધીય ૫૬૪, -વૃક્ષ ૫૬૪, -જગતી ૫૬૫; -મેરુ પર્વત ૫૬૬; -જ બુદ્ધીયના વર્ષો -ક્ષેત્રો ૫૭૦; -જ બુદ્ધીયની કર્મ-અકર્મ બુમિ ૫૭૩, -ચક્રવર્તીના વિજયો ૫૭૫; -રાજધાનીઓ ૫૭૬, -જ બુદ્ધીયના વર્ષધર પર્વતો ૫૭૭, -જ બુદ્ધીયના વૈતાલ્ય પર્વતો ૫૮૦; -જ બુદ્ધીયના વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતો ૫૮૨; -જ બુદ્ધીયમાના કુટો ૫૮૬; -જ બુદ્ધીયમાના હ્રદો ૫૯૩; -જ બુદ્ધીયની નદીઓ ૫૯૭; -જ બુદ્ધીયના પ્રકાશકો-સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ૬૦૪; -જ બુદ્ધીયમાં કાળ, આયુ વગેરે ૬૦૭, -જ બુદ્ધીયનાં તીર્થો ૬૦૯,

૨. લવણ સમુદ્ર ૬૦૯, -લવણ સમુદ્રનું માપ ૬૦૯, -લવણ સમુદ્રની જગતી ૬૧૦, -પાતાળકળશો ૬૧૧; -લેલધર દેવો અને આવાસ પર્વતો ૬૧૨, -અતરદ્વીપો ૬૧૫; -લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે ૬૧૭,

૩. ધાતકી ખડ ૬૧૮, -માપ-વેદિકા ૬૧૮, -ધાતકી વૃક્ષ તથા મેરુ ૬૧૯, -ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે ૬૨૦; -ધાતકી-ખડમાં જ બુદ્ધીય જોઈ ૬૨૮;

૪. કાલોદ સમુદ્ર ૬૪૦, ૫. પુષ્કરવર ક્ષીપાર્ધ ૬૪૧; ૬. મનુષ્યક્ષેત્ર ૬૪૩; ૭. અઢી ક્ષીપ બાહ્ય લોક ૬૪૫, -માનુષોત્તર પર્વત ૬૪૫, -નન્દીશ્વર વિષે વિચાર ૬૪૬, -રુચક ક્ષીપ ૬૫૧; -માંડલિક પર્વતો ૬૫૩, -અસખ્યાતમો જ બુદ્ધીય ૬૫૪, -અનુભુદ્ય સમુદ્ર ૬૫૪

ટિપ્પણી :- ૧. જ બુદ્ધીય ૬૫૫, ૨. જગતી ૬૫૫, ૩. ક્ષારોનું અંતર ૬૫૫; ૪. મેરુ પર્વત ૬૫૬; ૫. અભિષેકશિલાઓ ૬૫૭, ૬. જ બુદ્ધીયના વર્ષો-ક્ષેત્રો ૬૫૭, ૭. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રો ૬૫૮; ૮. હિમવત અને હિરણ્યવત ક્ષેત્રો ૬૫૮; ૯. હરિવર્ષ-રમ્યવર્ષ ક્ષેત્રો ૬૫૮, ૧૦ વિદેહ ક્ષેત્ર ૬૫૯, ૧૧. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ૬૫૯, ૧૨. કર્મ-અકર્મબુમિ ૬૬૦, ૧૩. ચક્રવર્તીવિજયો ૬૬૦, ૧૪. વર્ષધર પર્વત ૬૬૦, ૧૫. વૈતાલ્ય પર્વતો ૬૬૧; ૧૬. વક્ષસ્કાર પર્વતો ૬૬૨, ૧૭. મહાવિદેહના વક્ષસ્કાર પર્વતો ૬૬૨; ૧૮. જ બુદ્ધીયનાં કુટો ૬૬૩; ૧૯. જ બુદ્ધીયના હ્રદો ૬૬૪, ૨૦. દેવકુરુ ઉત્તરકુરુના હ્રદો ૬૬૫; ૨૧. જ બુદ્ધીયના

પ્રપાત હોય ૬૬૫; ૨૨. જાંબૂદ્રીપત્રી નદીઓ ૬૬૬; ૨૩. હોદાનાં દ્વારો અને નદીઓ ૬૬૭; ૨૪. નદીઓનાં વહન, નાળચાં અને જોડાઈ ૬૬૭; ૨૫. નદીઓ અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે ૬૬૯; ૨૬. નદીઓને કિનારે આઠ આઠ ૬૬૯; ૨૭. લવણસુદ્ર ૬૭૦; ૨૮. પાતાળકળશો ૬૭૧, ૨૯. વેલધર નાગરાજો ૬૭૧; ૩૦. અંતરદ્વીપોનાં અંતર ૬૭૨; ૩૧. ધાતકીખંડ ૬૭૨; ૩૨. ધાતકી વૃક્ષ તથા મેરુ ૬૭૪; ૩૩. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ ૬૭૪; ૩૪. મનુષ્યક્ષેત્ર ૬૭૫; ૩૫. અડી દ્વીપથી બાહ્ય લોક ૬૭૬

ખંડ ૪ થો

મહાપુરુષો

૧. સામાન્ય બાબતો ૬૭૯

૧. મહાપુરુષો ૬૭૯; ૨. અરિહંતનો જન્મ વગેરે ૬૮૧;

૩. તીર્થંકરના અતિશયો ૬૮૩; ૪. તીર્થંકરોનો ઉપદેશ ૬૮૫

૨. કુલકરો - લોકાંચલચર્યાપદો ૬૮૭

૧. ભરતવર્ષના ૬૮૭, ઐરવતમાં ૬૮૯

ટિપ્પણ્યુ :- ૧. ચક્રવર્તી ૬૯૦; ૨. તીર્થંકરના અતિશયો

૬૩૦; ૩. કુલકરો ૬૯૨; ૪. આ અવસર્પિણીના કુલકર ૬૯૪

૩. તીર્થંકરો ૬૯૬

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્પિણીના તીર્થંકરો ૬૯૬;

-પૂર્વભવનાં નામ ૬૯૬; -તીર્થંકરનાં નામ ૬૯૬; -માતાનાં નામ

૬૯૬; -પિતાનાં નામ ૬૯૮; -દીક્ષારથાન ૬૯૮; -પ્રથમ ભિક્ષા

દેનાર ૬૯૮; -ચેત્ય વૃક્ષ ૭૦૦; -કલ્યાણકના નક્ષત્રો ૭૦૦;

-પાલખી ૭૦૦; -પ્રથમ શિષ્ય ૭૦૨; -પ્રથમ શિષ્યા ૭૦૨; -કેટલા

સાથે દીક્ષા ૭૦૨; -વર્ણ ૭૦૨; -જિઆઈ ૭૦૪; -ગૃહસ્થપર્યાય ૭૦૪;

-સર્વાયુ ૭૦૫; -ગણ અને ગણધર ૭૦૫; -શ્રમણ-શ્રમણી-આવિકા

૭૦૭; -આવક-વાત્રી-જિન ૭૦૮; -અવધિજ્ઞાની-મન-પર્યાયી-

અતુર્દશપૂર્વી ૭૧૦; -વેકુર્વિકો-અનુત્તરૌપપાતિક-અંતર ૭૧૨

૨. તીર્થ'કરો વિષે વધુ માહિતી ૭૧૪; -સામાન્ય ૭૧૪;
-મહાવીર ૭૧૯; -મહાવીરના ગણધરો ૭૨૩; -મહાવીરના સમ-
કાલીનો ૭૨૪;

૩. ભારતવર્ષની ઉત્સર્પિણીની ચોવીશી ૭૨૫; ૪. ભાવી
તીર્થ'કર વિમલવાહન ૭૨૭

૫. ઔરવતવર્ષની ચોવીશી ૭૩૨

ટિપ્પણ :- ૧. તીર્થ'કરો વિષેની ઔદ્ધ માન્યતા ૭૩૩;
૨. દિગ્ગજર મતે માનાઓના નામમા મતભેદ ૭૩૪; ૩. કલ્યાણકર્તા
નક્ષત્રો ૭૩૪, ૪. કુમારવાસના અર્થે વિષે મતભેદ ૭૩૫; ૫.
મહિષ તીર્થ'કર વિષે મતભેદ ૭૩૮, ૬. મહાવીરના પ્રથમ છ ભવ
૭૩૮; ૭. મહાવીરના ગણધરો ૭૩૯; ૮. નવ જીવો ૭૪૦; ૯.
આઠ રાત્રીઓ ૭૪૨, ૧૦. આગામી ઉત્સર્પિણીના તીર્થ'કર ૭૪૩

૪. ચક્રવર્તીઓ ૭૪૬

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય ૭૪૬, ૨. ચક્રવર્તીની ઋક્ષિ ૭૪૯

૫. બળદેવ - વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ ૭૫૨

૧. ભરતવર્ષના આ અવસર્પિણીના ૭૫૨, ૨. ભરતવર્ષના
ભાવી બળદેવાદિ ૭૫૭; ૩. ઔરવતના બળદેવાદિ ૭૫૮

ટિપ્પણ :- રાક્ષાકાપુરુષ ૭૫૮

૬. સામાન્ય મહાપુરુષો ૭૬૦

ખંડ ૫ મો

સંઘન્યવસ્થા

૧. સંઘન્યવસ્થા ૭૬૩

૧. સંઘ ૭૬૩, ૨. પ્રશ્નન્યા ૭૫૩, ૩. આચાર્યોપાધ્યાય ૭૬૯,
૪. ગણી કેવા હોય? ૭૭૦; ૫. આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો
૭૭૧; ૬. કલકર્તા કારણો અને નિવારણ ૭૭૧; ૭. ગણ છાંડવાનાં
કારણો ૭૭૩; ૮. શિષ્ય અને સ્થવિર ૭૭૪; ૯. અનુજ્ઞા વગેરે
૭૭૫, ૧૦. દુષ્ટ શિષ્યો ૭૭૬; ૧૧. વ્યવહાર ૭૭૬, ૧૨. કલ્પ
૭૭૭; ૧૩. સમાચારી ૭૭૯; ૧૪. સંભોગવિસંભોગ ૭૮૦; ૧૫.

નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીના નિયમો ૭૮૧; ૧૬. વાચના ૭૮૩; ૧૭. આશાતના ૭૮૪; ૧૮. વંદના ૭૮૬

ટિપ્પણુ :- ૧. ચતુર્વિધ સંધ ૭૮૭; ૨. પ્રમ્ન્યા ૭૮૮; ૩. પડક-નપુ સકાદિ ૭૮૯; ૪. પ્રમ્ન્યાના પ્રકારોનાં જોડાઈરણો ૭૯૦; ૫. ગણીની સપત્તિના ભેદો ૭૯૫; ૬. વાચનાનો કાલક્રમ ૭૯૬; ૭. ગણ જોડવાનાં કારણો ૭૯૬; ૮. પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર ૭૯૭, ૯. કલ્પસ્થિતિના ભેદો ૭૯૭; ૧૦. જિનકલ્પ ૭૯૯; ૧૧. સ્થવિરકલ્પ ૮૦૪; ૧૨. સમાચારી ૮૦૪; ૧૩. સમાચારીના ફરિ ભેદો ૮૦૫, ૧૪. કાલવિષયક અનુયોગદ્વાર ૮૦૭; ૧૫. સભોગના બાર પ્રકાર ૮૦૮; ૧૬. કૃતિકર્મના બાર આવર્તો ૮૧૦

ખંડ ૬ છો

પુરુષપરીક્ષા

૧. પુરુષના પ્રકારો ૮૧૫

૧. બે ભેદ અને ત્રણ ભેદ-બુદ્ધ અને મૂઢ ૮૧૫, -ત્રણ જિંદ ૮૧૬; -પુરુષ ત્રિભંગી ૮૧૭,

૨. પુરુષની ચતુર્ભંગીઓ ૮૧૮; -કિન્નત-પ્રાણત ૮૧૮; -શુદ્ધ અશુદ્ધ ૮૧૯; -સાચો-ભૂઠો ૮૨૦; -ભદ્ર-અભદ્ર-દોષદર્શી આદિ ૮૨૧; -દીન અદીન ૮૨૪; -આર્થ અનાર્થ ૮૨૫; -દૃશ-દંદ ૮૨૬; -સ્વાર્થી પરાર્થી ૮૨૬; -દોષી ૮૨૮; -વિશ્વાસી અવિશ્વાસી ૮૨૮; -ભતિસ પન્ન ૮૨૯, -સેવા કરનાર ૮૩૧, -સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ ૮૩૨; -હી સત્વ આદિ ૮૩૫; -ધા કરનાર, શ્રેયસ્કર આદિ ૮૩૫; -નિકૃષ્ટ-અનિકૃષ્ટ, બુધ-અબુધ આદિ ૮૩૭; -મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ ૮૩૮;

૩. પાંચ ભેદો ૮૩૯

ટિપ્પણુ :- બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી ૮૩૯

૨. પુરુષવિશેષના ભેદો ૮૪૪

ટિપ્પણુ ૮૪૮

૩ પુરુષની ઉપમાઓ ૮૪૬

૧. વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા ૮૪૬; ૨. વઝની ઉપમા ૮૫૨; ૩. કૂટચીની ઉપમા ૮૫૪; ૪. રાખ, ધૂમશિખા

અને વનખંડ ૮૫૪; ૫. માર્ગ, ચાન યુગ્મ આદિ ૮૫૫; ૬. મેધ, દડો ૮૫૭; ૭. ઋષભ ૮૫૯; ૮. હાથી-સિંહ-પક્ષી ૮૬૦; ૯. સેના ૮૬૩; ૧૦. કંથક ૮૬૪; ૧૧. કુલ ૮૬૬; ૧૨. પાણી; ૧૩. કટ, પ્રણ ૮૬૮; ૧૪. આચાર્ય વગેરેની ઉપમા ૮૬૯

દિપ્ત્યુ :- બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી ૮૭૨

ખંડ ૭ મો

વિવિધ

૧. વ્યાકરણ	૮૭૭
૨. સ્વરમંડલ	૮૭૯
૩. કળાઓ	૮૮૩
૪. સંખ્યાન	૮૮૬

દિપ્ત્યુ :- દ્રવ્ય વગેરે ૮૮૭

૫. શ્રેણી	૮૮૮
-----------	-----	-----	----	-----	-----

દિપ્ત્યુ :- શ્રેણીના ભેદો ૮૮૮

૬. પરચૂરણ	૮૯૦
-----------	----	-----	-----	-----	-----

૧. ઉત્પાદ વ્યય ૮૯૦; ૨. અલ્પવૃદ્ધિ-મહાવૃદ્ધિનાં કારણો ૮૯૦; ૩. આશ્ચર્ય ૮૯૧; ૪. સૂતેલો કેવી રીતે જાગે ૮૯૨; ૫. અત-અનંત ૮૯૨; ૬. વૈદક શાસ્ત્ર ૮૯૨; ૭. દંડનીતિ વગેરે ૮૯૩

દિપ્ત્યુ :- ૧. આનંતર્યના ભેદો ૮૯૪; ૨. ઉદ્દનના ભેદો ૮૯૪; ૩. આશ્ચર્યોના ભેદો ૮૯૪; ૪. અનંતકના ભેદો ૮૯૬

સૂચિ	૮૯૯
------	-----	-----	-----	-----	-----

ઉપોદ્ધાત

૧. પ્રાસ્તાવિક

અપક્રમ—અપસંહાર : આજથી આર—તેર વર્ષ પહેલાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ ગ્રન્થોનો અનુવાદ પૂર્ણભાઈ જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્રકાશિત કરવા માટે આપી રાખેલો; પણ લક્ષ્મણી મોંઘવારી અને કાગળની અછતને કારણે પડી રહેલ તે હવે પ્રકાશિત થાય છે એનો આનંદ મને છે. પૂ. પં. બેચરદાસજીએ ઉક્ત માળા માટે જ્ઞાતાધર્મ-કથા અને ઉપાસકદશા એ બે ગ્રન્થોના અનુવાદો કરી આપેલ તેમાં તેમણે શબ્દશઃ અનુવાદને બદલે સારાત્મક અનુવાદો કરવાની શૈલી સ્વીકારી હતી. એ જ શૈલીનો વિકાસ શ્રી. ગોપાલદાસે તેમના અનુવાદોમાં કર્યો છે. પણ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ એ બે અંગ-ગ્રન્થો બધા અંગગ્રન્થોમાં ભાત પાડે તેવી અનોખી શૈલીમાં રચાયા છે; તેથી સારાત્મક અનુવાદ શક્ય ન હતો. એ બંને ગ્રન્થોમાં તત્ત્વોનું નિરૂપણ વિવેચનાત્મક શૈલીમાં નહિ પણ પ્રતિપાદ્ય વિષયની ગણતરી કરીને કરવામાં આવ્યું છે; એટલે કે, પ્રતિપાદ્ય વિષયનું નિરૂપણ ભેદપ્રતિપાદન દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આથી સાર આપવો શક્ય ન હતો; એક પણ વસ્તુ છોડી શકાય તેમ ન હતી; એટલે મેં આમાં સ્વતંત્ર શૈલી અપનાવી છે.

સ્થાનાંગમાં એકવિધથી માંડીને દશવિધ સુધીની વસ્તુઓની ગણતરીઓ ક્રમશઃ દશ સ્થાનો અથવા દશ અધ્યયનોમાં આપવામાં આવી છે. ત્યારે સમવાયાંગમાં દશથી આગળ પણ એવી ગણતરીને લઈ જવામાં આવી છે. આથી વિષયના પ્રતિપાદનમાં વસ્તુ-સંગતિના ક્રમને બદલે ભેદ-સંગતિના ક્રમને સ્વીકાર્યો છે. પરિણામે, જે કંઈ વસ્તુ એક હોય, તે એક સાથે ગણી દીધી છે; અને તે જ પ્રમાણે વિષયને બદલે સંખ્યાને મહત્ત્વ આપીને બંને ગ્રન્થોમાં પ્રતિપાદન થયું છે. પરિણામ

એ આબ્યું છે કે, જન જેની કોઈ પણ એક વસ્તુનું સમગ્રભાવે પ્રતિ-
 પાદન કેવું છે એ જાણવું અઘરું થઈ પડે છે. એકેક કે બીજે કે દશ
 દશ કર્મ કર્મ વસ્તુઓ છે, તેમનું સંકલન કરીને મૂકવામાં સ્મૃતિને
 સરલતા પડે એ હેતુ હોય; પણ એથી સમગ્રભાવે કોઈ પણ એક
 વિષયનું સંકલન કઠણ થઈ પડે છે. સ્મૃતિજીવીઓ માટે આ બંને
 ગ્રંથો ઉપકારક જરૂર થયા હશે; પણ આજે સ્મૃતિ ઉપર એવો
 અનાવશ્યક ભાર આપવાને કશું જ કારણ નથી. વળી એકથી દશ
 સુધીની સંખ્યામાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં ધણું જ સરખાપણું છે.
 એટલે એ બંને ગ્રંથોના પૃથક્ પૃથક્ અનુવાદોને બદલે મેં બંને
 ગ્રંથોનો અનુવાદ એકસાથે કરવાનું ઉચિત માન્યું અને સખ્યાના
 પ્રાધાન્યને બદલે વિષયનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. એટલે કે આ અનુવાદમાં
 વિષયોનું વર્ગીકરણ કરીને તેમની ગોઠવણી કરી છે. અને જ્યાં સ્થાનાંગ
 અને સમવાયાંગનું પ્રતિપાદન સરખું છે, ત્યાં બંને ગ્રંથોના સૂત્રાંકો
 આપી દીધા છે; વસ્તુનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. વર્ગીકરણ કરવામાં
 ત્રુટિ રહેવાનો સંભવ છે; અને એવો પણ સંભવ છે કે અમુક વર્ગમાં
 મૂકેલી અમુક વસ્તુને બીજા વર્ગમાં મૂકી શકાય. પણ એકંદરે જે
 વર્ગીકરણ કર્યું છે, તે સંગત છે, એમ મને લાગે છે.

મૂળના શબ્દોની વ્યાખ્યા જ્યાં જરૂરી હતી ત્યાં આપેલો — રેશ
 કરીને અથવા કૌંસમાં આપી છે. જ્યાં જરા વધારે વિવરણની
 આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેણે વિવરણ કરીને પાનાની નીચે આપી દીધું
 છે. અને જ્યાં લાંબા વિવરણની આવશ્યકતા હતી, ત્યાં તેમ કર્યું છે.
 પણ તેવા લાંબા વિવરણને ‘ટિપ્પણ’ના નામે પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે
 આપ્યું છે. વળી આ ગ્રંથોમાં આવતા અનેક વિષયો જૈનાગામોમાં
 અન્યત્ર પણ મળી આવે છે તેની પણ નોંધ ટિપ્પણમાં લીધી છે.
 આ રીતે આ અનુવાદ માત્ર શુષ્ક ગણતરીઓનો નથી રહ્યો.

બૌદ્ધ પિટકોમાં અંગુત્તરનિકાય અને પુગલ-પગ્ગ-મત્તિ એ બંને
 ગ્રંથો પણ આ અંગગ્રંથોની શૈલીમાં જ લખાયા છે; એટલું જ નહિ

પણ આ બંને ગ્રન્થોનું અને તેમનું વિષયસાદૃશ્ય પણ ધણે ઠેકાણે છે. એથી મેં ટિપ્પણમાં અને પાનાની નીચે એ ગ્રન્થો સાથે તુલના પણ કરી છે.

આજથી બાર વર્ષ પહેલાંના મારા અનુવાદમાં એ સમયની મારા જ્ઞાનની મર્યાદા પ્રમાણે મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આજે ફરી આ ગ્રન્થોનો અનુવાદ કરવાનો હોય, તો તેમાં ઘણી નવી સામગ્રી ઉમેરવાને અવકાશ છે એમ મને આ અનુવાદ—ગ્રન્થનાં મૂક તપાસતાં જણાયું છે. પણ એ ઇચ્છાનું સંવરણ કર્યા વિના છૂટકો હતો નહિ. કારણ, તેમ કરવા જતાં બે ભાગ જેટલા દળમાં પ્રકાશિત થતા આ ગ્રન્થનું કદ કદાચ ચાર ભાગ જેટલું થઈ રહેત; અને એમ કરવું તે ગ્રન્થમાલાની મર્યાદાની બહાર થઈ જત. તેમાં પ્રકાશિત થયેલા બીજા ગ્રન્થોમાં અપનાવાયેલી મધ્યમમાગી શૈલી—બહુ લાંબું નહિ તેમ બહુ ટૂંકું પણ નહિ—નો ભંગ થાત અને છપાતાં બીજા વધુ સમય સહેજે નીકળી જત. એટલે જ રૂપે તૈયાર હતો તે જ રૂપે તેને ધ્યાનમાં આવેલી બ્રાન્તિઓ દૂર કરીને છપાવી દીધો છે. આમાં બ્રાન્તિઓ નહિ જ રહી હોય એવો દાવો કરી શકતો નથી; વિદ્વાનો તે શોધે અને મને સૂચવે એવી વિનંતી છે.

આ અનુવાદ આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે અને સૂત્રાંકો તેના જ રાખ્યા છે. પૂ. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી આગમોનાં નવાં સંસ્કરણો તૈયાર કરે છે, એથી મૂળપાઠની શુદ્ધિ થવાનો ધણો સંભવ છે. પણ આ બંને ગ્રન્થો પૂરતું તો સામાન્યપણે કહી શકાય કે, ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં પાઠાંતરો મળી આવવા સંભવ છે; પણ વસ્તુની દૃષ્ટિએ વિશેષ ફેર પડવાનો ધણો જ ઓછો સંભવ છે. એટલે નવી આવૃત્તિની દૃષ્ટિએ પણ આ અનુવાદમાં વિશેષ ફેર પડે એમ મને લાગતું નથી. આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં કોઈ કારણે આધારભૂત પ્રતિમાં પાઠ છૂટી ગયાને કારણે જો તુટી રહી ગઈ હશે, તો તે અનુવાદમાં સુધારી લેવી પડશે.

સ્થા.

અનુવાદ કરતી વખતે મારી શંકાઓનું સમાધાન પૂ. પંડિત શ્રી સુખલાલજીએ કર્યું છે; પણ જો તેમણે આખો અનુવાદ તપાસ્યો હોત, તો ભ્રાન્તિઓ રહેવાનો ઓછામાં ઓછો સંભવ હતો. પણ એ સમયે અમે જાને ખીજાં સંપાદનનાં કાર્યોમાં ફસાયેલા હોઈ, મેં તેમને કષ્ટ આપવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ. આખા અનુવાદના લખાણને શ્રી. ગોપાલદાસે જોડણી અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ ઠીક કર્યું છે અને મૂકેલ પણ તેમણે જોઈ આપ્યાં છે. તે બદલ તેમનો ઋણી છું. પૂ. પંડિતજીએ તો પિતા જેવા મમત્વથી મારા કાર્યમાં રસ લીધો છે; એટલે ઔપચારિક આભારવિધિ કરીને તેનું મૂલ્ય ઘટાડવા નથી માગતો. મારા વિદ્યાર્થી શ્રી. શ્રીનન્દનલાલ ખી. એ. શાસ્ત્રીએ શબ્દસૂચી બનાવવામાં મદદ કરીને મારો મોટો ભાર હલકો કર્યો છે, તે બદલ તેમનો આભારી છું.

૨. સ્થાનાંગનો પરિચય

સંકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા: પરંપરા પ્રમાણે સ્થાનાંગના ઉપદેશ ભગવાન મહાવીર છે, એ વસ્તુ ‘સુય મે વાઝસં’ તેજં મગવતા एवमक्खायં’ આ વાક્યથી ગ્રન્થના પ્રારંભે જ સૂચિત કરવામાં આવી છે. ગ્રન્થનો અર્થતઃ ઉપદેશ ભગવાનનો છતાં શબ્દતઃ રચના કેની છે એ બાબત મૂળ ગ્રન્થમાં કશું જ કહેવામાં નથી આવ્યું. પણ પરંપરાને આધારે ટીકાકાર વ્યાખ્યામાં કહે છે કે, સુધર્મા નામના પાંચમા ગણધરે જન્મ નામના પોતાના શિષ્યને ઉદ્દેશીને આનું પ્રતિપ્રાદન કર્યું છે. આનો અર્થ શું? શું આપણે એમ સમજવું કે સ્વયં સુધર્માએ આ ગ્રન્થની રચના કરી? સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, અંગ-ગ્રન્થોનું સંકલન ગણધરે કરે છે; અને ઉપલબ્ધ અંગગ્રન્થોના સંકલન-કર્તા સુધર્મા સ્વામી છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થના સંકલનકર્તા સુધર્માને માની લઈએ તો પણ તેમણે જે રૂપે તેનું સંકલન કર્યું હશે તે જ અશ્લુષ્ણ રૂપે આપણી સામે એ ગ્રન્થ છે, એમ તો કહી શકાય તેમ નથી. આ ગ્રન્થની રચના જ એવી છે કે તેમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈ

શકે છે; કારણ કે પ્રથમની એક વસ્તુને તેના પછીની કહેલ બીજી વસ્તુ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. સંબંધ હોય તો માત્ર સંખ્યાનો છે. એટલે સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને જે નવી વસ્તુ જ્યાં ઉમેરવી હોય તે ત્યાં ઉમેરી શકાય છે. અન્યના આંતરિક અધ્યયનથી એમ સિદ્ધ પણ કરી શકાય છે કે, આમાં સમયે સમયે ઉમેરણ થયું છે. તેનો નિશ્ચિત પુરાવો આ અન્યમાં આવતો સાત નિહ્નવોનો ઉલ્લેખ છે. (૫૦ ૨૬૬). સાતમો અપ્રદિક નિહ્નવ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષ થયો છે. અને તેનો ઉલ્લેખ આમાં હોવાથી એમ તો નિશ્ચિતપણે કહી શકાય છે કે ઉક્ત વર્ષ સુધી આની સંકલનામાં યત્રતત્ર નવું ઉમેરણ થયું છે. અન્યત્ર આવતો યોટિક નિહ્નવનો ઉલ્લેખ આમાં નથી. યોટિક નિહ્નવનો સમય વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષ છે. આથી એમ કહી શકાય કે આમાં છેલ્લો ઉમેરો ૫૮૪ વીં નિં સુધી જ થયો છે; ત્યાર પછી નહિ. વીરનિર્વાણ ૯૮૦ અગર ૯૯૩ માં થયેલી વાલ્લીવાચનાના સમયે પણ આ અન્યમાં પરિવર્તન થયું હોય એમ જણાતું નથી. જો થયું હોત, તો આ અન્યની શૈલી પ્રમાણે આઠમા સ્થાનમાં આઠ નિહ્નવોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો હોત; એટલું જ નહિ પણ આમાં આવતો અંગ્ર-થો અને તેમનાં અધ્યયનોનો પરિચય પણ બદલાઈ ગયો હોત.^૧ આ ઉપરથી એક એ વસ્તુ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે, વાલ્લીવાચના સમયે વ્યવસ્થા ગમે તે પ્રકારની કરવામાં આવી હોય, પણ તે સમયે ઉપલબ્ધ અન્યોની વસ્તુમાં ઉમેરણ કે ઘટાડો કરવામાં નથી આવ્યો. જો તેમ કયું હોત તો આ સ્થાનાંગમાંથી ધણાં જ સૂત્રો ઓછાં કરવાં પડત અને ધણાં નવાં ઉમેરવાં પડત. એટલે વાલ્લીવાચનાના સંસ્કરણકર્તાએ સંકલનામાં પૂરી પ્રામાણિકતા જાળવી છે, પોતાના તરફથી નવી વસ્તુ ઉમેરી નથી તેમ તેમને ન સમજતી કે અણગમતી વસ્તુની ધાલમેલ તેમણે નથી

૧. ૫૦ ૩૨૮ માં ૫૪૪ છપાયું છે તે સુદ્ધહોષ છે; ત્યાં ૫૮૪ જોઈએ.

૨. જુઓ ૫૦ ૨૩૧-૨૬૩ અને તેમાં આવતાં ટિપ્પણો.

કરી, એમ માનવું રહ્યું. એટલું જ નહિ, પણ પરસ્પર વિસંગતિઓને ટાળવાનો પ્રયત્ન પણ તેમણે નથી કર્યો એટલું જ તેમણે ક્યું છે કે તેમની સમક્ષ જે કંઈ ઉપસ્થિત હતું તેને તેમણે વ્યવસ્થિત કર્યું. આ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ કહી શકાય કે, આ ગ્રન્થની મૂળ સંકલના ગમે તેટલી જૂની હોય અને અંતિમ સંસ્કરણ વાલ્મી વાચનામાં થયું એમ મનાય છતાં આંતરિક પ્રમાણોને આધારે આની અંતિમ સંકલના વીર નિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં થઈ; અગર તો આ ગ્રન્થ જે રૂપે અત્યારે મળે છે તેનું તેવું રૂપ તેને વીરનિર્વાણ સંવત ૫૮૪ માં મળ્યું. આનો અર્થ એટલો જ સમજવો જોઈએ કે તેમાં ૫૮૪ વીં નિં પછી કશો જ ફેરફાર થયો નથી. તેની પ્રાથમિક સંકલના સુધર્મા સ્વામીએ કરી એ પરંપરાને ટીકાકાર નોંધે છે અને તેને અપ્રમાણિક માનવાને કશું જ કારણ નથી. અને તેમની મૂળ સંકલનામાં સમયે સમયે ઉમેરણ થઈને તેનું અંતિમરૂપ વીં નિં સંવત ૫૮૪ આસપાસ નિર્મિત થયું.

ગ્રન્થની શૈલી : સમવાયાંગમાં (સ્કં ૧૩૮) બાર અંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં સ્થાનાંગનો જે પરિચય છે તે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સંગૃહીત છે જ (પૃં ૨૩૫); એટલે તે આખો અહીં ઉતારવાની આવશ્યકતા નથી. તેમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ‘ તેમાં એકવિધ, દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે અને લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે. ’ સમવાયાંગે સૂચવેલ શૈલી પ્રસ્તુત અંગગ્રન્થમાં આદિથી અંત સુધી અરાખર જળવાઈ રહી છે એટલે કે સંખ્યાના ક્રમે એકથી દશવિધ વસ્તુઓને આમાં સંગ્રહવામાં આવી છે. આ અંગગ્રન્થમાં દશ અધ્યયનો છે અને તે બધાંને સ્થાન પણ કહેવામાં આવ્યાં છે. એકવિધથી દશવિધ વસ્તુઓનો સંગ્રહ હોવાથી સામાન્ય રીતે આ આખો ગ્રન્થ દશ પ્રકરણોમાં વહેંચાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. દશ અધ્યયનોમાંથી બીજાના ૪, ત્રીજાના ૪, ચોથાના ૪ અને પાંચમાના ૩ ‘ ઉદ્દેશ ’ નામે ઉપવિભાગો કરવામાં

આવ્યા છે. બાકીનાં અધ્યયનોના ઉપવિભાગો નથી. સ્થાનાંગનાં દશે અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ આચારાંગ કે સૂત્રકૃતાંગની જેમ છે, એમ સમવાયાંગમાં કહ્યું છે. એમાં એકાધિક શ્રુતસ્કંધ નથી. સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગનાં પદોની સંખ્યા ૭૨૦૦૦ આવી છે; એટલે કે સૂત્રકૃતાંગથી બમણી મુદ્રિત પ્રતિમાં અન્યાય ૩૭૦૦ છે એમ જણાવ્યું છે. પદથી શું વિવક્ષિત છે અને જેટલાં પદો સમવાયાંગમાં સ્થાનાંગાંતર્ગત બતાવ્યાં છે તે કેવી રીતે ગણવાં, તે વિષેનું સ્પષ્ટીકરણ સાધનોને અભાવે થઈ શકે તેમ નથી. પણ એટલું તો કહી શકાય છે કે, સમવાયાંગમાં અંગ-અથોનાં પદોની, આચારાંગનાં ૧૮૦૦૦ પદોથી ઉત્તરોત્તર બમણી બમણી સંખ્યા, સમવાયાંગ સુધીની આપવામાં આવી છે, તે વસ્તુ-સ્થિતિનું સામાન્ય સૂચન કરવા પૂરતી પણ સત્ય હશે કે કેમ તે પણ સંદેહ છે.

સ્મરણ કરવું સરલ થઈ પડે એ દષ્ટિએ જેમ જૈન અંગઅથોમાં સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ જેવા અખંડ અથોની રચના કરવામાં આવી છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધત્રિપિટકમાં અંગુત્તર નિકાય અને પુગ્ગલ-પગ્ગત્તિની રચના કરવામાં આવી છે. તે બન્નેમાં પણ પ્રસ્તુત જૈન-અથોની જેમ સંખ્યાને મુખ્ય માનીને પ્રતિપાદ્ય વિષયોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. અંગુત્તરમાં (અંગોત્તર) એકનિપાત, દુકનિપાત એમ એકાદસકનિપાત એટલે કે એકથી માંડીને અગિયાર સુધીની સંખ્યામાં ક્રમશઃ વસ્તુઓની ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે. જ્યારે પુગ્ગલ-પગ્ગત્તિમાં એકક-નિદેસથી માંડીને દસક-નિદેસ સુધી સ્થાનાંગની જેમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ અને ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધ અથોમાં એવી ઘણી બાબતો છે જે સમાન છે. ખાસ કરીને પ્રસ્તુત અથમાં પુરુષ-પરીક્ષાને (પૃ. ૮૧૩) નામે મેં જે ખંડનું સંકલન કર્યું છે, એમાં આવતા વિષયોનું આશ્ચર્ય-જનક સામ્ય છે. અને સહસ્રા એવું અનુમાન થઈ જાય છે કે ડોઠ પણ એકે બીજામાંથી લીધું હશે. પુગ્ગલ-પગ્ગત્તિ અલિધર્મનો અન્ય

હોઈ, તેની સંકલના અંગુતર કરતાં જૂની ન લેખાય; અને તેમાંની ઘણી બાબતો અંગુતર જેવી જ છે. ખાસ કરીને પુરુષની લંગીઓ સ્થાનાંગ, અંગુતર અને પુગલ-પગ્ગતિમાં એક સરખી છે. મેં ઉક્ત ખંડનાં ટિપ્પણોમાં તુલના કરી છે એથી અહીં તે વિષે લંબાણ કરવું બિનજરૂરી છે. રચનાપદ્ધતિમાં ઉક્ત જૈન-બૌદ્ધગ્રન્થોમાં જે ભેદ છે તે એ છે કે, જૈન ગ્રન્થો માત્ર ગણતરીઓ જ આપે છે; જ્યારે ઉક્ત બન્ને બૌદ્ધગ્રન્થો તેનું વિવરણ પણ કરે છે. એથી ઘણી એવી બાબતો છે જેનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન ગ્રન્થમાં સુલભ નથી, તે બૌદ્ધગ્રન્થો વાંચતાં અત્યંત સ્પષ્ટ બની જાય છે. બન્ને પરંપરાના ગ્રન્થોનો વિષય શ્રમણ-પરપરામાં સામાન્ય હોઈ, કેાણે કેાનામાંથી લીધું એ કહેવું કઠણ છે. અત્યારે એટલું જ કહી શકાય કે જૈન-બૌદ્ધ પરંપરા આ વિષયમાં સમાન છે અને એકબીજાના વિચારોના પડલા એકબીજામાં પડીને બન્ને પરંપરા પરિનિશ્ચિત બની છે.

દીધનિકાયતું સંગીતિ-પરિચાય-સુત્ર અને દસુતરસુત્ર, ખુદ્ધનિકાયનો ખુદ્ધપાઠ (કુમારપગ્ગ) આદિની રચના પણ^૧ સંખ્યાને પ્રાધાન્ય આપીને થઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે, બૌદ્ધગ્રન્થોમાં અંગુતર અને પુગલ-પગ્ગતિની જ એ શૈલી નથી; પણ એવાં અનેક પ્રકરણો છે જેમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચના કરવામાં આવી છે. મહાભારતના^૨ વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૩૪માં બંદી અને અષ્ટાવકનો વાદ છે; તેમાં બન્ને ઉત્તરોત્તર એકથી માંડીને તેર સુધીની ગણનામાં આવતી વસ્તુઓનું પરિગણન કરે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે, ગ્રાચીન કાળમાં સ્મૃતિસૌકર્યની દૃષ્ટિએ સંખ્યાપ્રધાન રચનાઓ રચાતી હતી.

જૈન ગ્રન્થોમાં પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ સિવાયના ગ્રન્થોમાં પણ કેટલાંક પ્રકરણોમાં આવી સંખ્યાપ્રધાન રચનાને અપનાવવામાં

૧. 'પાલિસાહિત્ય કા ઇતિહાસ'—ઉપાધ્યાય, પૃ. ૧૭૬.

૨. 'હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક'—પૃ. ૧૩.

આવી છે. જેમકે, ઉત્તરાખ્યનનું ૩૧મું અધ્યયન ‘ચારિત્રવિધિ’ નામનું છે; તેમાં એકથી માંડીને ૩૩ સુધીની સંખ્યામાં વસ્તુઓનું પરિગણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશવિધિમાં આવી પ્રક્રિયાને પણ સ્થાન હતું તે આ જ ગ્રંથમાં આવેલ વિમલવાહન નામના ભાવી તીર્થંકર (પૃ. ૭૨૭) ના ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. અને એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ઉત્તરાખ્યનમાં આવેલ સંખ્યા ૧ થી ૩૩ ની બાબતો અને વિમલવાહનના ચરિત્રમાં જણાવેલ ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની તે જ બાબતો સમાન છે; એટલે એમ નિઃશંક કહી શકાય કે ભગવાનના ઉપદેશને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સાંકળવાની પ્રવૃત્તિ ખુબ જ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. તેનું જ બૃહદ્વેદ સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગમાં જેવા મળે છે.

‘સ્થાનાંગમા પરિવૃદ્ધિ : આ ગ્રંથની પદ્ધતિ બાંધ્યા પછી એ જાણવું ખુબ સરલ થઈ પડે છે કે આમાં સમયે સમયે કેવી જાતના ઉમેરા થયા છે. જે ઉમેરા સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થયા છે છતાં જેનો સંબંધ ઇતિહાસ સાથે પણ છે, તેવા ઉમેરાને તો તારવી શકાય છે અને એમને વિષે એમ કહેવાની શક્યતા છે કે અમુક સૂત્ર પાછળથી ઉમેરાયું જ હશે. આમાં નિહ્ન જેવાં સૂત્રોનો સમાવેશ (પૃં ૨૬૬) થાય છે. પણ જે સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોમાં ઇતિહાસ અથવા સમયની કોઈ સૂચના નથી, તે પાછળથી ઉમેરાયાં હોય છતાં આપણી સામે તેવાં સૂત્રો જુદાં તારવવાનું સાધન નથી.

પણ આ ગ્રંથમાં એવાં ઘણાં સૂત્રો છે જે સમગ્ર ગ્રંથની પદ્ધતિથી જુદાં પડે છે. તેમને વિષે નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય એમ છે કે, એ સૂત્રો આ ગ્રંથની પદ્ધતિને અનુરૂપ નથી અને ગમે ત્યારે પણ પાછળથી પ્રવિષ્ટ થઈ ગયાં છે.

સ્થાનાંગમાં ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહનનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આવે છે (પૃં ૭૨૭). તે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયું છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. સંપૂર્ણ ગ્રંથની પદ્ધતિ એવી છે કે કશા પણ

વિવરણુ વિના માત્ર ગણનાઓ આપી દેવી. પણ આમાં તો પ્રથમ સૂત્ર ૬૯૧માં જે જીવોએ ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં તીર્થંકર નામ ગોત્ર નિષ્પન્ન કર્યું તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં ભાવી તીર્થંકર રાજા શ્રેણિકનું નામ પણ છે. સૂત્ર ૬૯૨માં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્થામ ધર્મનો ઉપદેશ આપીને જે જીવો સિદ્ધ થશે તેવા નવનાં નામ ગણાવ્યાં છે. આમાં શ્રેણિક કે વિમલવાહનનું નામ નથી. અને ત્યાર પછી સૂત્ર ૬૯૩માં રાજા શ્રેણિકનો જીવ વિમલવાહન તીર્થંકર થઈને શું શું કરશે તે વર્ણવ્યું છે. આમ આ સૂત્ર અહીં અસંબદ્ધ રીતે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેની પદ્ધતિ પણ સમગ્ર ગ્રન્થની નિશ્ચિત પદ્ધતિથી જુદી જ પડે છે. તેમાં માત્ર વિમલવાહનનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે જે સમગ્ર ગ્રન્થથી જુદું તરી આવે છે. તેને પ્રસ્તુત નવની સંખ્યા સાથે કશે જ સંબંધ નથી. આથી એમ કહી શકાય કે વિમલવાહનનું ચરિત્ર ગમે ત્યારે પણ કોઈએ સ્થાનાંગમાં ગોઠવી દીધું છે; તે પ્રાથમિક સંકલનાનું નથી.

આ જ પ્રમાણે સૂત્ર ૬૦૭માં (૫૦ ૬૪૬) નંદીશ્વરદ્વીપના અંચનક પર્વતોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે જોતાં પણ એમ લાગે છે કે સંખ્યા ચારના ક્રમમાં ચાર અંચનક પર્વતોનાં નામ આવે તેમાં કશું જ અથોઞ્ય નથી. પણ અહીં તો તે પર્વતોનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ છે. તે બતાવે છે કે એ વર્ણનનો ભાગ તો નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી જ ઉમેરાયો છે.

આ જ વસ્તુ સૂત્ર ૧૩૫ (૫૦ ૮) જેમાં ત્રણનો પ્રત્યુપકાર દુષ્કર છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે, તેને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ માત્ર ગણતરી નથી પણ વિવરણુ છે. આને મળતાં બીજાં સૂત્રો પણ છે જેમને વિષે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ છે કે તે બધાનું વિવરણુ પાછળથી જ ઉમેરાયું છે. જેમકે સુખશય્યા (૫૦ ૨૯), દુઃખશય્યા (૫૦ ૩૦), મોહનીય સ્થાનો (૫૦ ૬૪), માયાવી (૫૦ ૧૩૭), વિભંગજ્ઞાન (૫૦ ૨૬૯) આદિ.

બળદેવ-વાસુદેવતું વર્ણન (૫૦ ૭૫૪) પણ પાછળથી જ ઉમેરાયું હોય તેમ તેનું વિવરણ જોનારને લાગશે જ.

વળી સ્વરમંડલ પ્રકરણ (૫૦ ૮૭૯)ના અંતમાં ‘આમ આ સ્વરમંડલ પૂરું થયું’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે એ આખું પ્રકરણ જ આમાં પાછળથી ગોઠવી દેવામાં આવ્યું છે. ટિપ્પણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ આખું પ્રકરણ અનુયોગદ્વારમાં પણ છે. પણ વસ્તુતઃ એ સ્વતંત્ર નાનો પ્રકરણગ્રંથ હશે અગર કોઈ બીજા મોટા ગ્રંથનું એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ માત્ર હશે. તેને એમ ને એમ આમાં સંપૂર્ણ ભાવે ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હશે.

તૃતીયસ્થાનના બીજા ઉદ્દેશને અંતે સૂત્ર ૧૬૬-૧૬૭ છે તેમાં ગૌતમાદિ શ્રમણો અને લગવાન મહાવીર વચ્ચેનો સંવાદ આવે છે. આ પણ સમગ્ર ગ્રંથની શૈલીની દૃષ્ટિએ મેળ વિનાનું છે અને નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયું છે. ટીકાકાર એ સૂત્રોની તૃતીય સ્થાનમાં સંગતિ ધરાવે છે, તે લૂલો અચાવ જણાય છે. (૫૦ ૨૯, ૧૬૭)

વિમાજનની સ્ત્રામી : આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વિભાગપરક છે. એટલે કે પ્રતિપાદ્ય વિષયોના બેદોની ગણતરી આમાં આપવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે એ બેદો અગર વિભાગો તે તે વસ્તુને સંપૂર્ણ રીતે આવરી લે છે; પણ એવાં પણ કેટલાંક સ્થાનો છે જ્યાં વિભાગીકરણ ખામી ભરેલું જણાય છે. વસ્તુના બેદોમાં કાંતો બધા બેદોની ગણતરી નથી કરી અથવા તો અનાવશ્યક વિસ્તાર, નિશ્ચિત વિભાજક તત્વોના આશ્રય લીધા વિના કરવામાં આવ્યો છે. આવાં કેટલાંક સ્થળો માટે જુઓ ૫૦ ૧૯૮, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૮૪, ૩૯૯, ૫૭૩ આદિનાં ટિપ્પણો.

બીજા ગ્રંથો સાથે સંબંધ : આ ગ્રંથ કોઈ એક નિશ્ચિત વિષયનો નહિ હોવાથી આને સંગ્રહગ્રંથ જ કહેવો જોઈએ. લગવાનના ઉપદેશની વસ્તુઓને આમાં લેવામાં આવી છે એ ખરું; પણ પ્રશ્ન એ છે કે તેમના સાક્ષાત્ ઉપદેશનો ભાગ આમાં કેટલો ? આનો જવાબ પરંપરા

પ્રમાણે એમ આપી શકાય કે આમાં જે કાંઈ છે તે ભગવાનનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ જ છે; કારણ કે આ એક અંગ્રન્થ છે. પરંતુ અત્યાર સુધીની ચર્ચા ઉપરથી એ વાત ચોક્કસ થઈ છે કે આમાં નવા ઉમેરા પણ થયા છે. એટલે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશ સિવાયનું પણ આમાં ધણું છે એમ માનવું જોઈએ.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં સમવાયાગનું નામ આવે છે (સૂત્ર ૬૭૨). બળદેવ-વાસુદેવના પ્રકરણમાં વિસ્તાર સમવાયાગમાં જોઈ લેવાનું કહ્યું છે. અર્થાત્ સમવાયાગમાં એ જ સૂત્ર વિસ્તૃત રૂપે હોવાથી અહીં વિસ્તાર નથી કર્યો.

ભગવતીના નામ વિના પણ એવાં ધણાં સૂત્રો આમાં છે જેમનો સંબંધ શબ્દશઃ ભગવતીનાં તે તે સૂત્રો સાથે છે. જેમકે ૫૦ ૭૯, ૨૦૧, ૨૦૨ આદિમાં આવેલ તે તે સૂત્રો ભગવતીમાં પણ છે. ભગવતી પણ એક સંગ્રહગ્રંથ છે એટલે એ કહેવું કહ્યું છે કે મૂળ વસ્તુઓ કયા ગ્રન્થમાં સંગ્રહીત થઈ. પણ સામાન્યપણે કહી શકાય છે કે, ભગવતીમાં પ્રત્યેક ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં વિષયસૂચીનો સંગ્રહ કરતી ગાથાઓ આપવામાં આવી છે એટલે તેમાં નવું ઉમેરવાનો અવકાશ ઓછો છે; જ્યારે સ્થાનાંગમાં નવા ઉમેરણને રોકે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એટલે સંભવ એવો છે કે ભગવતીની તે તે વસ્તુઓ સ્થાનાંગમાં સંગૃહીત કરવામાં આવી છે. સાધુસંઘના આચારને લગતાં ધણાં સૂત્રો સ્થાનાંગમાં એવાં છે જે શબ્દશઃ ખીળાં જૈનાચારપ્રતિપાદક આગમોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ખાસ કરી વ્યવહારસૂત્ર (૫૦ ૭૭૧, ૭૭૪, ૭૭૫ આદિ), બૃહત્કેદપસૂત્ર (૫૦ ૭૭૮, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪ આદિ), દશાશ્રુતસ્કંધ (૫૦ ૭૮૬), નિશીથ (૫૦ ૭૮૦) આદિનાં કેટલાંક સૂત્રો શબ્દશઃ આમાં લેવામાં આવ્યાં છે. એમ માનવાને કારણ એ છે કે તે તે સૂત્રો તે તે ગ્રન્થમાં સુવ્યવસ્થિત છે, જ્યારે સ્થાનાંગમાં તો તેમનો સંગ્રહ માત્ર સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવ્યો છે.

આવશ્યકનિર્થુકિતમાં આવતી કેટલીક ગાથાઓ સ્થાનાંગમાં પણ જોવા મળે છે (૫૦ ૭૫૫ આદિ). પરંતુ તે ગાથાઓ આવશ્યક-નિર્થુકિતમાંથી આમાં લેવામાં આવી છે એમ માનવાને બદલે એમ માનવું વધારે સંગત છે કે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ તેવી ગાથાઓનો સંગ્રહ આવશ્યકનિર્થુકિત અને સ્થાનાંગ બન્નેમાં થયો છે. આવશ્યકનિર્થુકિતની બંધી ગાથાઓ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ જ રચી હોય એવો સંભવ ઓછો છે. પ્રાચીન પરંપરામાંથી ધણી ગાથાઓ તેમણે એમ ને એમ લઈને પોતાની નિર્થુકિતમાં સંગૃહીત કરી દીધી હોય એવો સંભવ વધારે છે. અને એથી જ મૂલાચાર અને આવશ્યકનિર્થુકિતમાં ધણી ગાથાઓમાં સામ્ય આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

સ્થાનાંગમાં પ્રતિપાદિત એકેક વિષયનું મૂલ્ય સ્થાન શોધવું આવશ્યક છે; એટલું જ નહિ પણ અન્ય આગમોમાં પણ કયાં કયાં તે તે વિષયો આવે છે તેની શોધ પણ કરવી આવશ્યક છે. અન્ય આગમોમાં આવતા સરખા વિષયોની સૂચના સહજભાવે શક્ય હતી તે મેં ટિપ્પણોમાં આપી છે, પણ તે અધૂરી જ છે. આને માટે આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીના તત્ત્વાર્થ-જૈનાગમ-સમન્વયની શૈલીથી સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ-જૈનાગમ-સમન્વય જોવા એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની આવશ્યકતા છે જ. અને તે કાર્ય ઉક્ત આચાર્યશ્રી બહુ સુંદર રીતે પાર પાડી શકે તેમ છે. એ ઉપરાંત જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ તે તે વિષયની શોધ કરવી આવશ્યક છે. મેં બૌદ્ધ મૂળ ત્રિપિટકમાં આવતા કેટલાક સમાન વિષયોની સૂચના ટિપ્પણોમાં આપી છે; પણ તે પણ અધૂરી જ છે. તેને પણ પૂરી કરવામાં બૌદ્ધ અદ્વૈતગ્રંથોની તુલના કરવી આવશ્યક છે; અને વૈદિકત્રાહ્મયની તુલના પણ જરૂરી છે. આ મહાકાર્ય જે થાય, તો જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક પરંપરામાં સાંસ્કૃતિક ઐક્ય કેટલા મોટા પ્રમાણમાં છે, તે આપણી સામે બહુ જ સુંદર રીતે ઉપસ્થિત થાય એમ છે.

૩. સમવાયાંગનો પરિચય

સકલનકર્તા અને સમયમર્યાદા : સ્થાનાંગની જેમ આમાં પણ ‘સુચ’ મેં આઉસતેણુ ભગવવા એવમક્રમાય’ છે એટલે આ પણ પરંપરા પ્રમાણે સુધર્માની સંકલનાન્તર્ગત મનાય છે. પણ આમાં પણ ઉમેરણુ થયું છે એટલે અત્યારે જે રૂપમાં છે તે રૂપે તે સંપૂર્ણ સુધર્માની કૃતિ છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આમાં સાતની ગણતરીમાં નિહ્નવનો ઉલ્લેખ નથી એને જે સૂચક માનીએ, તો એમ કહી શકાય કે આમાં સ્થાનાંગની જેમ લાંબા કાળ પર્યંત ઉમેરણુ થયું નથી. વળી આમાં આવતી આગમોની હકીકતોમાં વિદ્યમાન આગમો સાથે ક્યાંઈકે ક્યાંઈકે મેળ નથી ખાતો — તેથી પણ એમ કહી શકાય કે આમાં વાલ્મીવાચના સમયે નવી વસ્તુ ઉમેરવામાં નથી આવી. પણ આમાં આહારપદ, અવધિપદ (પ્રજાપના) અને કલ્પનો નામતં ઉલ્લેખ છે. એ ઉપરથી કલ્પના કર્તા ભદ્રાહુ અને પ્રજાપનાના કર્તા શ્યામાચાર્યના સમય સુધી આમાં ઉમેરણુ થયું છે એમ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય. આચાર્ય ભદ્રાહુ વીરનિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા છે. અને આચાર્યશ્યામ વીરનિર્વાણ ૩૩૫-૩૭૬ સુધી યુગપ્રધાન હતા, એ જ કાળની રચના પ્રજાપના હોઈ શકે; એટલે સામાન્ય રીતે વીરનિર્વાણ ૪૦૦ સુધીમાં સમવાયાંગને વિદ્યમાનરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય એમ માનીએ તો તેમાં અસંગતિનો સંભવ નથી.

સમવાયાંગની શૈલી : સમવાયાંગમાં સમવાયાંગનો જે પરિચય આપ્યો છે, તે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યો છે (૫૦ ર૩૫). એ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આની શૈલી પણ સ્થાનાંગ જેમ સંખ્યાપ્રધાન છે. બેફ એ છે કે સ્થાનાંગ દશ અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે; જ્યારે સમવાયાંગમાં માત્ર એક જ અધ્યયન છે. અને તે સમગ્ર ગ્રન્થ એક શ્રુતસ્કંધ રૂપે છે. સ્થાનાંગ એકવિધથી માંડી દશવિધ પદાર્થોનું વર્ણન કરે છે; જ્યારે આમાં એ ક્રમ આગળ પણ લાંબાવવામાં આવ્યો છે મૂળ પાકમાં સ્થાનશતની સૂચના છે (સૂત્ર ૧૩૯), એ ઉપરથી જણાય છે

કે એકથી માંડીને સોની સંખ્યા સુધીની ગણના આમાં આપવામાં આવી છે.

જ્યાં એકની ગણના આપવામાં આવી છે, ત્યાં એકની સાથે એક લાખ, એક પૃથ્વ કે એક સાગર એ બધાને પણ, તે સૌમાં એકની સંખ્યા સામાન્ય હોવાથી ગણી લેવામાં આવ્યાં છે. આ જ પ્રમાણે આગળ દ્વિવિધ વગેરેમાં પણ છે. એટલે શતસ્થાનનો અર્થ માત્ર શત-સો લેવાનો નથી પણ શતનો ગુણાકાર થઈને જે સંખ્યા આવે તે પણ તેમાં આવી જાય છે. પરિણામે એક સાગરોપમ કોડકોડી અર્થાત્ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ x એક કરોડ) સંખ્યા પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

એકથી માંડીને સો સુધીની સંખ્યા તો ક્રમશઃ આપવામાં આવી છે પણ સો પછી ૫૦૦ સુધીની સંખ્યા ૫૦-૫૦ ઉમેરીને છે. એટલે કે ૧૦૦ પછી ૧૦૧ નહિ પણ ૧૫૦-૨૦૦-૨૫૦ છત્યાદિ ક્રમે કરી ૫૦૦ સુધી છે. ત્યાર પછી ૧૦૦નો વધારો છે એટલે કે ૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦ આદિ. તેમ ૧૧૦૦ સુધી ચાલે છે. પછી ૨૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી હજાર-હજારની વૃદ્ધિ કરી ૩૦૦૦, ૪૦૦૦ આદિથી કરીને દશ હજાર સુધી ક્રમે છે. દશ હજાર (૧૦૦૦૦) પછી એક લાખ (૧૦૦૦૦૦), બે લાખ, ૩ લાખ, ચાર લાખ, પાંચ લાખ એમ ક્રમે ૯ લાખ સુધી ગણતરી છે. નવ લાખ પછી અચાનક નવ હજાર (કાંઈક અધિક સહિત) આવે છે, જે અસ્થાને છે. ટીકાકારને પણ આમાં સૂત્રની વિચિત્ર ગતિ અથવા લેખકદોષ જણાયો છે. પછી દશ લાખ, એક કરોડ અને એક કોડકોડી છે. અહીં સંખ્યાબદ્ધ સૂત્રોની સમાપ્તિ છે.

ખરી રીતે સમવાયાંગ ગ્રન્થ ત્યાં જ સમાપ્ત થવો જોઈતો હતો. પણ તેમાં ત્યાર પછી દ્વાદશાંગનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. જે નિશ્ચિતરૂપે પાછળથી ઉમેરાયો હોવો જોઈએ. બાર અંગના પરિચય પછી છત્ર અને અજ્ઞવનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનાના વિવિધ પદોને

આધારે આપવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાપનાના અવધિપદનો ઉલ્લેખ પણ છે. ત્યાર પછી કદ્દપને આધારે સમવસરણું વર્ણન સમજી લેવાનું કહ્યું છે. અને પછી કુલકરાદિ, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ વાસુદેવ, ગણધર આદિ આ અવસર્પિણી અને આગામી અવસર્પિણીના મહા-પુરુષો સંબંધી હકીકતો આપવામાં આવી છે. આ પ્રકરણ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ જણાય છે જે પાછળથી આમાં ઉમેરાયું છે. કારણ કે, એ પ્રકરણને અતિ દુર્લભ એવમાહિજ્જતિ ત્ત'જહા કુલગરવંસેદ્દ ય એવંતિત્થયર વંસેદ્દ ય" ઇત્યાદિ ઉપસંહાર આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રજ્ઞાપનામાંથી જે ભાગ છે અથવા તે જે ભાગનો સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે છે, તેમાં ભગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે. અન્યત્ર માત્ર ગણતરીઓ આપવામાં આવી છે.

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની ઘણી બાબતો સમાન હોઈ, સ્થાનાંગ વિષેની વિચારણામાં સમવાયાંગને લગતું પણ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે; તેથી તેનું પુનરાવર્તન અહીં જરૂરી નથી.

૪. વિષયપરિચય

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગના વિષયો સમાન હોવાથી તે બંનેના વિષયો પરિચય એકસાથે જ આપી દેવો યોગ્ય છે. પ્રસ્તુત અનુવાદમાં મેં વિષયોને સાત ખંડમાં વહેંચી નાખ્યા છે. તે આ પ્રમાણે — ૧. મોક્ષમાર્ગ, ૨. તત્ત્વજ્ઞાન, ૩. ગણિતાનુયોગ, ૪. મહાપુરુષો, ૫. સંધ્યવસ્થા, ૬. પુરુષપરીક્ષા અને ૭. વિવિધ.

પ્રથમ ખંડમાં જીવ અને અજીવના વિવરણને લગતી હકીકતો છોડી દઈને નવતત્ત્વ વિચારણામાં સામાન્ય રીતે જે સમાઈ શકે એવા બધા વિષયોનો સંગ્રહ કર્યો છે. જીવ સત્સંગને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જાય એ દરમિયાનની સમસ્ત સાધનાને લગતી હકીકતો તારવીને આ ખંડનું નામ મોક્ષમાર્ગ રાખ્યું છે.

બીજા ખંડમાં દ્રવ્યાનુયોગને લગતી હકીકતો આપવામાં આવી છે તેથી તેનું નામ તત્ત્વજ્ઞાન રાખવામાં આવ્યું છે આમાં જીવ અને

અજીવ વિષેની બધી હકીકતો સંકલિત કરવામાં આવી છે. દેવ અને દેવલોક તથા નરક અને નારકોની હકીકતો પણ આમાં સમાવિષ્ટ કરી દીધી છે:

ખંડ ત્રીજો ગણિતાનુયોગ અથવા ભૂગોળને નામે છે. તેમાં લોક-અલોક અને લોકમાં સમાવિષ્ટ દ્વીપ-સમુદ્રો-નદીઓ વગેરેને લગતી હકીકતો હોવાથી અને પરંપરામાં ગણિતાનુયોગના નામે આ વિભાગ ઓળખાતો હોવાથી આનું નામ ગણિતાનુયોગ રાખ્યું છે.

ખંડ ચોથામાં કુલકરો, તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, આદિ મહાપુરુષોની હકીકતોનો સંગ્રહ હોવાથી આ ખંડનું મથર્થનામ મહાપુરુષો રાખવામાં આવ્યું છે. પરંપરામાન્ય નામ શલાકાપુરુષો છે. પણ આમાં શલાકાપુરુષો સિવાયના પણ કેટલાક મહાપુરુષો જેવા કે ગણધર વગેરેની પણ હકીકતો હોઈ, આ ખંડને શલાકાપુરુષો એવું નામ આપ્યું નથી.

ખંડ પાંચમામાં ચતુર્વિધસંધને લગતી પણ અધિકાંશે સાધુ અને સાધ્વી સંધને લગતી હકીકતોનો સંગ્રહ છે તેથી તેનું નામ સંધવ્યવસ્થા આપ્યું છે.

છઠ્ઠો ખંડ પુરુષપરીક્ષાને નામે છે. તેમાં પુરુષ વિષે વિવિધ ભંગીઓ આપવામાં આવી છે. તે ભંગીઓનો મુખ્ય આધાર પુરુષના ગુણ-દોષો છે અને એવા ગુણ-દોષોને આધારે જ આપણે કોઈ પણ પુરુષનું મૂલ્ય આંકી શકીએ છીએ; તેથી આનું નામ મેં પુરુષપરીક્ષા રાખ્યું છે.

સાતમા ખંડમાં પરચૂરણ વિષયોનો સંગ્રહ હોવાથી તેને વિવિધ એવું નામ આપ્યું છે. આમાં વ્યાકરણ, સંગીત, કળા, વૈદ્યક, દંડનીતિ વગેરે અનેક પ્રકારના રોચક વિષયોનો સમાવેશ છે.

આ પ્રમાણે સમગ્ર ભાવે જોઈએ તો આમાં સંસારનાં લગભગ બધાં જોય, હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો વિષે થોડીધણી હકીકતો આપવામાં

આવી છે; તેથી આ અન્યનું યથાર્થ નામ વિશ્વકોષ બની શકે છે. વિષય-સૂચિમાં નજર ફેરવીએ તો આ વસ્તુની સહજ પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

આ ગ્રંથની એવી કઈ વિશેષતા છે જે અન્ય જૈન ગ્રંથમાં નથી? એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ એક સંગ્રહગ્રંથ છે; તેથી અન્યત્ર વિષયને મુખ્ય રાખીને નિરૂપાયેલી હકીકતો આમાં સંખ્યાને મુખ્ય માનીને નિરૂપાયેલી છે. એટલે એવી બધી હકીકતો અન્યત્ર જૈન આગમોમાં વિખરાયેલી મળી શકે છે. પણ આ ગ્રંથમાં પુરુષપરીક્ષા આ નામે જે ખંડ સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે, તે સ્થાનાંગમાંથી જ સંકલિત છે. અને એમ કહી શકાય કે સ્થાનાંગાંતર્ગત એ ખંડની હકીકતમાંથી બહુ મોટો ભાગ એવો છે કે જે અન્યત્ર જૈન આગમમાં નહિ મળે. તે વિષય જૈનગ્રંથોમાં માત્ર સ્થાનાંગનો આગવો છે. એટલું જ નહિ પણ આ સમગ્ર ગ્રંથમાં તે ખંડની રોચકતા સર્વોપરી છે. ગણતરીના રણમાં જાણે શીતળ જળની વીરડી જેવું એ પ્રકરણ આપણને ધડીભર વિવિધ મનોભાવોના ઊંડા રહસ્યમાં વિચરણ કરાવે છે અને આપણા પોતાના મનોભાવોની પરીક્ષા કરવા પ્રેરે છે. એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના માર્ગે જવા પણ ઉત્સુક બનાવે છે. વાચકોને એમાંથી કાંઈક એવી પ્રેરણા મળશે તો મારો શ્રમ વ્યર્થ નહિ જાય.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ '૧' લો

મોક્ષમાર્ગ

સત્સંગમહિમા^૧

ગૌતમે ભગવાનને પૂછ્યું : ‘ ઉચિત સ્વભાવવાળા શ્રમણ-
બ્રાહ્મણની પયુપાસના-સેવાનું શું ફળ ? ’

ભગવાને જવાબ આપ્યો : “ શાસ્ત્ર-શ્રવણ. ”

ગૌતમ — ‘ હે ભગવન, શાસ્ત્ર-શ્રવણનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ જ્ઞાન. ”

ગૌતમ — ‘ જ્ઞાનનું ફળ શું ? ’

ભગવાન — “ વિજ્ઞાન, અર્થાત્ સારાસારનો વિવેક. ”

ગૌતમ — ‘ વિજ્ઞાનનું ફળ શું ? ’

ભગવાન — “ પ્રતિજ્ઞા, અર્થાત્ હિંસાગ્રાહિ પાપક્રમથી
નિવૃત્ત થવાનો સંકલ્પ. ”

ગૌતમ — ‘ પ્રતિજ્ઞાનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ સંયમ. ”

ગૌતમ — ‘ સંયમનું શું ફળ ? ’

ભગવાન — “ સંયમથી પાપક્રમ અટકે. ”

ગૌતમ — ‘ પાપક્રમ અટકે તેથી શું થાય ? ’

ભગવાન — “ તપ થાય. ”

ગૌતમ — ‘ તપસ્યાનું શું ફળ ? ’^૨

ભગવાન — “ તપસ્યાથી જૂનાં કર્મો હણાય. ”

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

ગૌતમ — ‘જૂનાં કર્મો હણાય તેથી શું થાય?’

ભગવાન — ‘‘ મન-વચન-કાયના વ્યાપારો બંધ પડે. ’’

ગૌતમ — ‘વ્યાપારો બંધ થવાથી શું થાય?’

ભગવાન — ‘‘ આત્માનું નિર્વાણ, અર્થાત્ કર્મના વિકારોથી આત્માની સુકિત. ’’

ગૌતમ — ‘વિકારથી રહિત થવાથી શું થાય?’

ભગવાન — ‘‘ આત્મા સિદ્ધ થાય છે ’’

[—સ્થા ૦ ૧૬૦]

ટિપ્પણ

ટિ ૦ ૧ : લુગિકા નગરીમા પાર્શ્વપર પરાના સાધુઓ ભેડે ત્યાંના શ્રાવકોને સંયમ અને તપ વિષે વાર્તાલાપ થયો હતો. આ બાબતની ગૌતમને ભાળ લાગી ત્યારે તે સાધુઓના જ્ઞાન વિષે તથા તેમણે કરેલા યુક્તિઓની સત્યતા વિષે ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પૂછ્યું તે પ્રસંગનો આ સવાલ છે — જુઓ ભગવતી સૂત્ર શંકર, ઉપ. આની સાથે ઉત્તરાધ્યનનું ૨૯ મું અધ્યયન સરખાવવા બેસું છે.

આ સવાલમાં જેમ સત્સગથી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનવિજ્ઞાન પામી અતે મોક્ષ-પ્રમાય છે તે બતાવ્યું છે, તેવી જ રીતે બૌદ્ધોમા પ્રતીત્ય સમુત્પાદ નામે મોક્ષ-પ્રતિપત્તિના કર્મનું વર્ણન છે. જેમકે —અવિદ્યા-સંસ્કાર-વિજ્ઞાન (ભણવાપણું) નામરૂપ-ષડાયતન (મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો) — ૨૫શ્ (૪ દ્રિય-વિષય સ યોગ) વેદના (સુખ-દુઃખ-ઉપેક્ષા) — તૃષ્ણા-લોભ (ઉપાદાન) — કર્મ (ભવ) — જન્મ-જરા મરણ શોક વગેરે. આમ, અવિદ્યાના નાશથી કર્મશઃ જરામરણઆદિ સર્વ દુ ખોનો નાશ થાય છે. આ જ નિર્વાણ છે, —વિનય ૦ પૃ ૦ ૭૫.

આને લગભગ મળતો કર્મ ઉત્તરાધ્યનમાં (૩૨. ૬થી) છે. ત્યાં કહ્યું છે કે મોહથી તૃષ્ણા અને તૃષ્ણાથી મોહની ઉત્પત્તિ છે. મોહથી કર્મ થાય છે અને કર્મથી રાગ અને દ્રેષ. કર્મ એ જાતિ-મરણનું મૂળ છે. જાતિ-મરણ એ જ દુઃખ છે. આમ મોહનો નાશ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે.

આ જ પ્રમાણે ગૌતમમુનિ પ્રણીત ન્યાયદર્શનમાં પણ મિથ્યાજ્ઞાન-દોષ-પ્રવૃત્તિ-જન્મ-દુઃખ એ કર્મે તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખનો નાશ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો બતાવ્યો છે. ન્યાયદર્શન ૧-૧-૨.

સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે, સર્વ દર્શનમાં બધાં અનિષ્ટોના કારણ રૂપે અજ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાનને વર્ણવ્યું છે અને સર્વપ્રથમ એ અજ્ઞાનનો જ નાશ કરવા સૌ કોઈ ઉપદેશ આપે છે.

ટિ. ૨ : આ જ વસ્તુનો ‘મહાવીર સિદ્ધાન્ત’ તરીકેનો ઉલ્લેખ બૌદ્ધગ્રંથ અંગુત્તરમાં છે. તેવી નિર્જનતા સાધન તપ નહિ પણ શીલસપ્તનતા, પ્રાતિભોક્ષ નામના ગ્રંથમાં વર્ણવેલા ભિક્ષુભિક્ષુણીના નિયમોનું આચરણ, આચાર અને ગોચર (ભિક્ષા)ના નિયમોનું પાલન, અને નાનામાં નાના દોષની પણ અવગણના ન કરવી—એવા બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત ત્યાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.—અંગુત્તર ૩.૭૪.

૨

શ્રવણમહિમા^૧

૧

ધર્મ એ વસ્તુ સ્વીકારવા યોગ્ય છે એમ સાંભળ્યું હોય, અને સમજ્યો હોય, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને સમ્યક્ત્વ-શ્રદ્ધાને પામે.
૩. શ્રદ્ધાળુ થઈ પ્રવ્રત્તયા લે.
૪. પ્રવ્રત્તયા લઈ બ્રહ્મચર્ય પાળે.
૫. બ્રહ્મચારી થઈ શુદ્ધ સંયમી બને.
૬. શુદ્ધ સંયમવાળો થઈ સંવરવાળો^૨ થાય.

૧. પ્રસ્તુત વિષયનો સંકેત ભગવતી સૂત્રમાં છે. જુઓ આ માળાનું ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૧૬.

૨. જેનાથી આત્મામાં કર્મમળ આવતો બંધ થાય તે તપ ચાત્રિય વગેરે. જુઓ આ માળાનું તત્ત્વાર્થસૂત્ર. પા. ૩૪૫ ઇ. ૦.

૭. સંવર વડે મતિજ્ઞાનને^૧ પામે.
૮. મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાની થાય.
૯. પછી અવધિજ્ઞાની થાય.
૧૦. પછી મનઃપર્યાયજ્ઞાની થાય.
૧૧. અને કેવળજ્ઞાનને પણ પામે.

[—સ્થા૦ ૬૬]

૨

જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનમોહનીય કર્મ^૨ જે ઉદયમાં આવ્યું હોય (એટલે કે ફળ આપવા લાગ્યું હોય) તેનો ક્ષય, અને જે ઉદયમાં ન આવ્યું હોય તેનો ઉપશમ એમ ક્ષયોપશમ વડે આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.
૨. સાંભળીને શ્રદ્ધાળુ થાય.
- ૩-૧૦. ચાવત્^૩ મનઃપર્યાયજ્ઞાનવાળો થાય.^૪

[—સ્થા૦ ૬૮]

૧. મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનો વિષે આગળ વર્ણન આવશે. જુઓ આ માળાનું ‘તત્વાર્થસૂત્ર’ પૃ. ૨૧ ઇ૦. સ્થૂલ રૂપે કહીએ તો, મતિજ્ઞાન એટલે ઇન્દ્રિય-મનની સહાયતાથી થતું જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન એટલે શાસ્ત્રજ્ઞાન, અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન એ બે જ્ઞાનો એક પ્રકારની વિરોધ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનો છે, જેમાં ઇન્દ્રિયાદિની જરૂર નથી પડતી. કેવળજ્ઞાન એટલે તો શુદ્ધ આત્માને થતું સર્વવિષયક જ્ઞાન.

૨. જ્ઞાન, જ્ઞાની, અને જ્ઞાનનાં સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ, બીજને જ્ઞાન ન મળે એવું માત્સર્ય, વગેરે દોષોને પરિણામે જ્ઞાનશક્તિ આવૃત્ત થઈ જાય છે. અને જ્ઞાની કે સતના, શાસ્ત્રના, કે ધર્મના અસત્ય દોષો પ્રગટ કર્યા કરવા વગેરે દોષોથી દર્શન—શ્રદ્ધાની બાબતમાં મૂઢતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ બધાની વિગત માટે જુઓ આ માળાનું ‘તત્વાર્થસૂત્ર’ પૃ૦ ૨૬૮ ઇ૦.

૩. ચાવત્ એટલે—થી માંડીને... સુધી. અર્થાત્ ઉપર આવેલા ૩થી ૧૦ સુધી.

૪. અહીં કેવળજ્ઞાન નથી ગણાવ્યું, કારણ કે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સફતર ક્ષયથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તો ક્ષયોપશમથી થતી લબ્ધિનો જ પ્રસંગ છે. વળી સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર પણ અહીં ક્ષાયોપશમિક જ સમજવાં જોઈએ.

૩

આરંભ^૧ અને પરિશ્રદ્ધ—આ બેને અનર્થકારી જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. સમ્યગ્દર્શન પામે.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળજ્ઞાનને પામે.

[—સ્થા. ૬૫]

તથા જીલદું જો આરંભ અને પરિશ્રદ્ધને અનર્થકારી ન જાણે, તો આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા ન પામે.

૨. સમ્યગ્દર્શન ન પામે.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળજ્ઞાન પણ ન પામે.^૨

[—સ્થા. ૬૪]

૪

હુ યામ^૩ ત્રણ છે—પ્રથમ, મધ્યમ અને અંતિમ. —આ ત્રણે યામમાં આત્મા—

૧. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. શ્રદ્ધાળુ બને.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.

હુ વય ત્રણ છે—પ્રથમ, મધ્યમ અને અંતિમ. —આ ત્રણે વયમાં આત્મા—

૧. હિસાદિ સાવધ અનુષ્ઠાન ‘આરંભ’ કહેવાય છે.

૨. પ્રસ્તુત વિષયનું સમર્થન સૂત્રકૃતાંગ ૧-૧-૪-૩માં પણ છે. જીવોનો આરંભો તથા પરિશ્રદ્ધી અને અનારંભી તથા અપરિશ્રદ્ધી એવો વિભાગ ભગવતી સૂત્ર ૫, ૭ માં છે. જૈન લિક્ષ્મિનુ પ્રથમ કર્તવ્ય આરંભ અને પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ જ છે.

૩. સામાન્ય રીતે દિવસ અને રાતને ચાર ચાર ‘યામ’ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

૧ કેવળીએ નિરૂપેલ ધર્મને સાંભળવા પામે.

૨. શ્રદ્ધાળુ થાય.

૩-૧૧. યાવત્ કેવળી થાય.૧

[—સ્થા ૦ ૧૫૫]

૩

ધર્મ

૧. ધર્મમહિમા

હે ! આયુષ્યમાન શ્રમણ ! આ ત્રણેના ઉપકારનો બદલો વાળવો (પ્રત્યુપકાર) દુષ્કર છે—

(૧) માતા-પિતા; (૨) ભર્તા—સ્વામી; (૩) ધર્મચાર્ય.

૧. કોઈ પુરુષ સદૈવ સવારમાં શત-સહસ્ર પાકવાળાં તેલથી પોતાનાં માતા-પિતાનાં શરીરને માલિશ કરી સુગંધી પાણીથી નવરાવે, અને સર્વાલંકારથી તેમને વિભૂષિત કરે, પછી ૧૮ પ્રકારનાં શુદ્ધ લોજન જમાડે અને જીવનપર્યંત પોતાના બધા ઉપર ઊંચકી ફેરવે—આટલું કરે છતાં તે પુરુષ માતા-પિતાના ઉપકારનો બદલો વાળી શકતો નથી. તેથી ઊલટું, જો તે તેમને કેવળીએ બતાવેલ ધર્મ સંભળાવે અને તે ધર્મમાં તેમને સ્થિર કરે, તો તેમ કરી તે માતા-પિતાના ઉપકારનો બદલો વાળવા સમર્થ થાય ખરો.૨

૧. કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્યની વય કે રાત-દિવસનો કોઈપણ સમય જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા બાધક નથી.

૨. લગભગ આ જ શબ્દોમા લગવાન બુદ્ધે માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર દુર્લભ છે તે વર્ણવ્યું છે; તથા માતાપિતાને ધર્મમાં સ્થિર કરે તો બદલો વળે ખરો, એ પણ કહ્યું છે. જુઓ અગુત્તર ૦ ૨-૪-૨.

કે બોધ - ધર્મપ્રાપ્તિ બે છે —

૧. જ્ઞાનબોધિ (જીવાદિ તત્ત્વોનુ સમ્યગ્જ્ઞાન).
૨. દર્શનબોધિ — સમ્યક્ત્વ (પદાર્થોનિ યથાર્થરૂપથી જાણવાની રુચિ)

કે તે જ પ્રમાણે બુદ્ધ પણ બે છે —

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ.

કે તે જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ વિષે સમજવું.

[—સ્થા. ૧૦૪]

કે બોધિ ત્રણ છે --

૧. જ્ઞાનબોધિ; ૨. દર્શનબોધિ; ૩. ચારિત્રબોધિ.

કે બુદ્ધ પણ ત્રણ છે —

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ. ૩. ચારિત્રબુદ્ધ.

કે તે જ પ્રમાણે મોહ અને મૂઢ વિષે સમજવું.

[—સ્થા. ૧૫૬]

૧. અરિહંતનો અવર્ણવાદ,^૧ ૨. ધર્મનો અવર્ણવાદ,
૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ, ૪. સંઘનો અવર્ણવાદ અને
૫. દેવોનો અવર્ણવાદ — આ પાંચ^૨ અવર્ણવાદ હોય, તો જીવ
ધર્મને પામી શકતો નથી.

અને તેથી ઊલટું અરિહંત આદિની પ્રશંસા કરે, તો
જીવને ધર્મપ્રાપ્તિ સુલભ બને છે.

[—સ્થા. ૪૨૬]

નિઃશીલ, નિર્વૃત્ત અને પ્રત્યાજ્ઞ્યાન વિનાના પુરુષના
આ ત્રણ બગડે છે —

૧. આ લોક; ૨. પરલોક; ૩. આબ્જિતિ—જન્મ.

૧. ખેદી નિદા. ૨. જુઓ આ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

પણ સુશીલ, વ્રતવાન અને પ્રત્યાખ્યાનવાળા જીવનાં એ ત્રણેય સુધરે છે—

[—સ્થા૦ ૧૬૧]

ધર્મપ્રાપ્તિના ચાર ઉપાય છે —

૧. ક્ષમા; ૨. નિર્લોભતા; ૩. ઝબ્બુતા; ૪. મૃદુતા.

[—સ્થા૦ ૩૭૨]

ધર્મારાધક (સાધક)ને નીચેની પાંચ બાબતો ઉપકારી હોઈ, આલંબનરૂપ છે. —

૧. જીવોના છ વર્ગો^૨; ૨. ગણુ (—સમૂહ. એકાંતમાં રહી શરૂઆતમાં ધર્મારાધના મુશ્કેલ હોવાથી); ૩. રાજ (રક્ષા વડે); ૪. ગૃહસ્થ (અન્નવસ્ત્રાદિની મદદ વડે); ૫. શરીર.

[—સ્થા૦ ૪૪૭]

ત્રણને બોધિ દુર્લભ છે—

૧. હુજને; ૨. મૂઢને; ૩. કુપ્રવચન (કુશાસ્ત્ર)માં આગ્રહીને.

ત્રણને બોધિ સુલભ છે—

૧. અહુજને; ૨. અમૂઢને; ૩. કુપ્રવચનમાં અનાગ્રહીને.

[—સ્થા૦ ૨૦૩]

બધા જીવોને આ છ સ્થાન^૩ સુલભ નથી—

૧. વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તે આજીવ.

૨. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ, તથા હાલતા ચાલતા (ત્રીસ) જીવો. તેઓ વિવિધ રીતે જીવને ઉપકારક બને છે, એ તો સ્પષ્ટ છે.

૩. સરખાવો ઉત્તરાધ્યયન અં ૩, અને અં ૧૦. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા અને તેમાં પણ ધર્માચરણની દુર્લભતાની વાત બુદ્ધે અંગુત્તરં ૧-૧૯ માં લગભગ એ જ રીતે સમજાવી છે. તે ઉપરથી બુદ્ધ તથા મહાવીર બંનેની ધર્માચરણ તરફ રુચિ પેદા કરાવવા માટેની ઉપદેશ શૈલી કેવી એક જોવી જ હતી, તે જણાય છે.

૧. મનુષ્યભવ; ૨. આયક્ષેત્રમાં જન્મ; ૩ સુકુલમાં જન્મ; ૪. કેવળીએ ઉપદેશેલ ધર્મનું શ્રવણ; ૫. શ્રુત (શાસ્ત્ર)માં શ્રદ્ધા; ૬. શ્રદ્ધેલા, ગમેલા અને પ્રતીત ધર્મનું સમ્યગ્ આચરણ.

[—સ્થા૦ ૪૮૫]

૩. ધર્મના ભેદો

કુ ધર્મ જે પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુત (શાસ્ત્રને લગતો) ધર્મ (અર્થાત્ સ્વાધ્યાયાદિ).
૨. ચારિત્રધર્મ (આચાર).

કુ શ્રુત ધર્મ જે પ્રકારનો છે—

૧. સૂત્ર શ્રુતધર્મ; ૨. અર્થ શ્રુતધર્મ.

[—સ્થા૦ ૭૨]

ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે—

૧. શ્રુતધર્મ; ૨. ચારિત્રધર્મ; અસ્તિકાય ધર્મ.^૧

[—સ્થા૦ ૧૮૮]

લગવાને ત્રણ પ્રકારનો ધર્મ કહ્યો છે—

સુઅધીત, સુધ્યાત અને સુતપરિચિત. ધર્મ જે સુઅધીત (સારી રીતે જાણેલો—જાણેલો) હોય, તો જ સુધ્યાત (સારી રીતે તેના ઉપર મનન—ચિન્તન) થઈ શકે. અને જે ધર્મ સુધ્યાત હોય, તો જ એ ધર્મને તપસ્યાનુષ્ઠાન વડે આચારમાં લાવી શકાય.^૨

[—સ્થા૦ ૨૧૭]

૧. જૈન પરિભાષામાં ગતિસહાયક એક વિશિષ્ટ દ્રવ્યને ‘ધર્મ’ અસ્તિકાય કહ્યું છે. તેની અપેક્ષાએ અહીં ‘ધર્મ’ના ભેદ ત્રણ બતાવ્યા છે. ત્રીજો ભેદ ‘ધર્મ’ શબ્દને એ જુદા અર્થમાં ગણીને બતાવ્યો છે. સ્વાધ્યાય એ શ્રુતધર્મ છે, આચાર એ ચારિત્રધર્મ છે, એ બે ભાવધર્મ છે. પરંતુ અસ્તિકાય ધર્મ એ દ્રવ્યધર્મ છે.

૨. અહીં સુ—અધીત અને સુધ્યાત એ શ્રુતધર્મ છે, અને સુતપરિચિત એ ચારિત્રધર્મ છે.

ધર્મ દશ પ્રકારનો છે—

૧. ગ્રામ ધર્મ; ૨. નગર ધર્મ; ૩. રાષ્ટ્રધર્મ; ૪. પાખંડ ધર્મ; ૫. કુલધર્મ; ૬. ગણધર્મ; ૭. સંઘધર્મ; ૮. શ્રુતધર્મ; ૯. ચારિત્ર ધર્મ; ૧૦ અસ્તિકાય ધર્મ.

[—સ્થા ૦૭૬૦]

સ્થવિર દશ છે —

૧ ગ્રામ સ્થવિર; ૨. નગર સ્થવિર; ૩. રાષ્ટ્ર સ્થવિર; ૪. પ્રશસ્તા સ્થવિર; ૫. કુલ સ્થવિર; ૬. ગણ સ્થવિર; ૭ સંઘ સ્થવિર; ૮. જાતિ સ્થવિર; ૯. શ્રુત સ્થવિર; ૧૦. પર્યાય સ્થવિર.

[—સ્થા ૦ ૭૬૧]

શ્રમજ્ઞના ધર્મ દશ છે^૧ —

૧. ક્ષમા; ૨ નિર્દોષતા; ૩. ઋજુતા; ૪. મૃદુતા; ૫. લઘુતા-નમ્રતા; ૬. સત્ય; ૭. સત્યમ; ૮. તપ; ૯. ત્યાગ; ૧૦. બ્રહ્મચર્ય.

[—સ્થા ૦ ૭૧૨, સમ ૦ ૧૦]

શૌચ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. પૃથ્વીશૌચ; ૨. અપશૌચ; ૩. તેજસશૌચ; ૪. મન્ત્રશૌચ; ૫. બ્રહ્મશૌચ.^૨

[—સ્થા ૦ ૪૪૬]

પાંચ આજ્ઞવ સ્થાન છે—

૧. સાધુ આજ્ઞવ; ૨. સાધુ માદ્ઞવ; ૩. સાધુ લાઘવ; ૪. સાધુ ક્ષમા; ૫. સાધુ મુક્તિ—નિર્દોષતા.

[—સ્થા ૦ ૪૮૦]

૧. સરખાવે મહાભારત-શાંતિપર્વ ૩૧૩-૧૬-૨૦માં વર્ણવેલા સત્વનાગુણ.

૨. માટી, પાણી, અગ્નિ, અને મનથી શરીરશુદ્ધિ કરવી તે ચાર બ્રહ્મશૌચ છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્યાદિ કૃત્યાનાનુષ્ઠાનથી જે શુદ્ધિ થાય તે આંતરિક શુદ્ધિ છે. બ્રહ્મશૌચમાં સત્યશૌચ, તપઃશૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહશૌચ અને સર્વભૂતદયાશૌચ—એ ચાર પ્રસિદ્ધ શૌચ આવી જાય છે.

નીચે પાંચપાંચનાં પચકૌમાં જણાવેલી બાબતોની લગવાન મહાવીરે નિશ્ચયથી માટે સદા પ્રશંસા કરી છે અને અનુસા આપી છે —

- (૧) ૧. ક્ષમા; ૨. સુક્રિત; ૩. આજ્ઞવ; ૪. માર્દવ; ૫. લાઘવ.
- (૨) ૧. સત્ય; ૨. સચમ; ૩. તપ; ૪. ત્યાગ; ૫. બ્રહ્મચર્ય.
- (૩) ૧. ઉત્તિક્ષિતચારી^૧ — રાંધવાના પાત્રમાંથી જમવાના પાત્રમાં ગૃહસ્થે પોતાને ખાવા માટે કાઢ્યું હોય એવું જો તે આપે તો લેવું — એવો સંકલ્પ કરનાર;
૨. નિક્ષિતચારી — રાંધવાના વાસણમાંથી બહાર કાઢેલ હોય તેવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૩. અતચારી — ગૃહસ્થે ભોજન કરી ક્ષીધા પછી વધેલું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૪. પ્રાન્તચારી — તુચ્છ આહારની ગવેષણા કરવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૫. રૂક્ષચારી — લૂણ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર.
- (૪) ૧. અજ્ઞાતચારી — સ્વભત્યાદિ દર્શાવ્યા વિના ગવેષણા કરનાર;
૨. અન્યગ્લાનચારી^૨ — બીજા રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર;
૩. મૌનચારી — મૌનવ્રતધારી;
૪. સંસૃષ્ટ કલ્પિક — ખરડેલ હાથે અપતી ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર;

૧. અહીંથી લઈને રૂક્ષચારી સુધીની પાંચ બાબતો ભિક્ષુના ભોજન સમયની અભિગ્રહોને લગતી છે — જેની પ્રશંસા લગવાને કરી છે.

૨. આ સમ્પદના દીકાકાર અનેક અર્થો જણાવે છે :—અન્ન વિના રોગી થનાર; બીજા રોગી માટે ભિક્ષાચર્યા કરનાર, ભોજન કાલે ભિક્ષાચર્યા કરનાર ઇત્યાદિ.

૫. તબક્કાત સંસૃષ્ટ કલ્પક — સાધુને આપવા યોગ્ય દ્રવ્યથી ખરડાયેલ હોયે ભિક્ષા આપે તો લેવી એવો સંકલ્પ કરનાર.
- (૫) ૧. ઔપનિધિક — ગમે ત્યાંથી આવેલ હોય — એવું લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૨. શુદ્ધૈષણિક — નિર્દોષ આહારની ગવેષણા કરનાર;
૩. સંજ્યાદૃષ્ટિક — આજે અમુક દત્તિ^૧ લેવી છે એવું ધારીને એષણા કરનાર;
૪. દૃષ્ટલાભિક — જોયેલી વસ્તુ લેવાનો સંકલ્પ કરનાર;
૫. પૃષ્ટલાભિક — ‘આપને આપું?’ એમ પૂછી કોઈ આપે તો જ લેવું એવો સંકલ્પ કરનાર. અથવા ‘નિર્દોષ છે કે સંદોષ?’ એમ પૂછીને ગ્રહણ કરનાર.
- (૬) ૧. આચારિક — આચારિયો^૨ કરનાર.
૨. નિર્વિકૃતિક — ધી આદિ વિકૃતિને છોડનાર.
૩. પુરિમાધિક — દિવસના પ્રથમ એ પહોર સુધી પ્રત્યાખ્યાન કરનાર.
૪. પરિમિત પિંડપાતિક — પરિમિત ભોજન લેનાર.
૫. ભિન્ન પિંડપાતિક — અખંડ નહિં પણ ટુકડા કરેલ પિંડને લેનાર.
- (૭) ૧. અરસાહારી; ૨. વિરસાહારી; ૩. અંતાહારી; ૪. પ્રાંતાહારી; ૫. રક્ષાહારી.
- (૮) ૧. અરસજીવી; ૨. વિરસજીવી; ૩. અંતજીવી; ૪. પ્રાંતજીવી; ૫. રક્ષજીવી.

૧. સાધુના પાત્રમાં પ્રવાહી દ્રવ્ય હોય તો ધાર વટ્યા વિના જેટલું પડે તે એક દત્તિ અને પ્રવાહી ન હોય તો એક વારમાં જેટલું અપાય તે એક દત્તિ.

૨. ધી-દૂધ વગેરે રસ વિનાનું ભાત વગેરે અન્ન એક વાર ખાઈ, અને ગરમ પાણી પીઈ તે.

- (૯) ૧. સ્થાનાતિહ^૧ - કાયોત્સર્ગ^૨ કરનાર.
 ૨. ઉત્કટુકાસનિક - ઉત્કટા આસનવાળો.
 ૩. પ્રતિમાસ્થાયી - એક રાત્રિની આદિ પ્રતિમાઓને^૨
 ધારણ કરનાર.
 ૪. વીરાસનિક - વીરાસને બેસનાર.
 ૫. નૈષધિક - પલ્લીટી વાળી બેસનાર^૩.
 (૧૦) ૧. દંડાયતિક - લાકડીની જેમ પગ રાખી બેસનાર.
 ૨. લગ્નશાયી - વાંકાચૂંકા લાકડાની જેમ દૂટિયુ વાળી
 સૂનાર.
 ૩. આતાપક - ગરમી અને ઠંડીની પીડા સહનાર.
 ૪. અપ્રાવૃત્ત - આવરણ વગરનો થઈ - નમ્ર થઈ પીડા
 સહન કરનાર.
 ૫. અકંઠુયક - ચળ આવે છતાં ખજવાળે નહિ તેવો.

[—સ્થા. ૩૯૬]

નિષદ્ધા — અર્થાત્ બેસવાના — પ્રકારો પાંચ છે.

૧. જેમાં એવી રીતે ઉભડક બેસવું કે માત્ર પગનાં
 તળિયાં જ જમીન પર અડે તે ‘ઉત્કટુકા’.
 ૨. ગાય દોહતી વખતનું જે આસન હોય છે તે ‘ગોદોહિકા’.
 ૩. જમીનને પગ અને પુત બન્ને અડે તેવું આસન તે
 ‘સમપાદપુતા.’

૧. જુહતકલ્પ લાઘ્યમા એનો અર્થ ‘ભ્રુવસ્થાનસ્થિત’ એવો કર્યો છે.
 કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન કરવું તે.

૨. ભોજનપ્રમાણની મર્યાદા, ઉપવાસ, શરીરને અમુક એક સ્થિતિમાં
 રાખવું — વગેરે યુક્ત તપક્રિયાઓ. બુદ્ધિ આ માળાનું ‘પાપ પુણ્ય સ્થપન’ પૃ.
 ૧૨૬-૧૨૭.

૩. અહીં જણાવેલા આસનોનું વિસ્તૃત વર્ણન જુહતકલ્પમાં છે ત્યાં [પૃ.
 ૧૫૭૦] આ જ આસનોને નિઝથીઓ માટે નિષેધેલા છે.

૪. પલાંડો — પદ્માસન તે ‘પય’કા’. અને,
પ. પગ ઉપર પગ ચડાવીને બેસવું તે ‘અધપય’કા.’
[સ્થાન ૪૯૦]

યોગસત્રાંદ્ર^૧ ૩૨. છે —

૧. આત્રોચના — ગુરુ પાસે પોતાના દોષોનું નિવેદન (આ શિષ્યનો ધર્મ છે); ૨. નિરપલાપ — શિષ્યના દોષો બીજાને ન કહેવા તે (આ ગુરુનો ધર્મ છે); ૩. આપત્તિમાં પણ ધર્મમાં દૃઢ રહેવું; ૪. અનિશ્ચિતોપધાન — બીજાની સહાય વિના તપોનુષ્ઠાન; ૫. શિક્ષા — શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠન; ૬. નિષ્પ્રતિકર્મતા — શરીરસંસ્કાર ન કરવા તે; ૭. અજ્ઞાતતા — પોતાનું તપ ગુપ્ત રાખવું; ૮. અલોભતા; ૯. તિતિક્ષા — પરીષદ્ભય; ૧૦. ઋણુભાવ; ૧૧. શુચિ — સત્ય અને સંયમ; ૧૨. સમ્યગ્દષ્ટિ; ૧૩. સમાધિ; ૧૪. આચાર; ૧૫. વિનય; ૧૬. કૃતિમતિ — ધૈર્યપ્રધાન બુદ્ધિ; ૧૭. સંવેગ — સંસારભય; ૧૮. પ્રણિધિ — માયારહિત થવું; ૧૯. સુવિધિ — સદ્નુષ્ઠાન; ૨૦. સંવર; ૨૧. આત્મદોષોપસંહાર — પોતાના દોષોનો નિરોધ; ૨૨. સર્વકામવિરતિ; ૨૩. પ્રત્યાખ્યાન (પંચ મહાવ્રતરૂપી મૂલગુણવિષયક) ૨૪. પ્રત્યાખ્યાન (સ્વાધ્યાયાદિ ઉત્તરગુણવિષયક); ૨૫. વ્યુત્સર્ગ (ત્યાગ); ૨૬. અપ્રમાદ; ૨૭. લવાલવ — પ્રત્યેક ક્ષણમાં સાધ્વાચારનું પાલન; ૨૭. ધ્યાન — સંવરયોગ; ૨૯. મારણાતિક ઉદય — મરણ સમયે ક્ષોભ નહિ તે; ૩૦. સંગનો ત્યાગ; ૩૧. પ્રાયશ્ચિત્તકરણ; ૩૨. મારણાતિક આરાધના — (શરીર અને કષાયો ક્ષીણ કરતા જવારૂપી તપ)

[—સમં ૩૨]

૧ મન-વચન-કાયાના વ્યાપારો યોગ કહેવાય છે. અહીં પ્રસરત વ્યાપારો સમજવાના છે. વિશેષ માટે ભુજો આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ અં ૪, ગાં ૭૩-૭૪.

સ્થા-૨

૪. ધર્મકથા^૧

ધર્મકથાના ચાર પ્રકાર —

૧. આક્ષેપણી — જેનાથી શ્રોતા તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય તે કથા.

૨. વિદ્યેપણી — જેનાથી શ્રોતા વિક્ષિપ્ત થઈ જાય અને સન્માર્ગમાંથી કુમાર્ગે કે કુમાર્ગમાંથી સન્માર્ગે ચડી જાય તે.

૩. સંવેદની — શ્રોતાને સંસારનો ભય થાય તેવી.

૪. નિવેદની — શ્રોતા સંસારથી વિરક્ત થાય તેવી.

(૧) આક્ષેપણી ધર્મકથાના ચાર લેહ છે —

૧. આચાર^૨ — લોચ, અસ્નાન આદિ આચાર.

૨. વ્યવહાર — દોષશુદ્ધિ અર્થે પ્રાયશ્ચિત્ત વિષયક.

૩. પ્રસન્નિત — સંશયિત શ્રોતાને મધુર વચનથી પ્રતિપાદન.

૪. દર્શિવાદ — શ્રોતાનુકૂલ નયવાદથી જીવાદિનું પ્રતિપાદન.

૧. 'ધર્મકથાનું કળ શું' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ઉત્તરાધ્યયન અંર૨૯-માં જણાવ્યું છે કે, તેથી પ્રવચન (શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંત)ની પ્રભાવના થાય છે, અને તેથી જીવ આગામી ભવમા કલ્યાણ પામે છે. ભગવાન ધર્મકથા કેવી કરતા તેનો નમૂનો ઔપચારિક સૂત્રમાં છે. જ્ઞાતાધર્મકથાનો દ્વિતીય શ્રુતરૂઢ 'ધર્મકથા' કહેવાય છે. બૌદ્ધગ્રંથ અગુત્તર ૧૦, ૬૯માં જણાવ્યું છે કે, અલ્પેચ્છકથા, સત્તુષ્ઠિકથા, પ્રવિવેકકથા, અસ સર્ગકથા, વીર્યારભકથા, શીલકથા, સમાધિકથા, પ્રજ્ઞાકથા, વિમુક્તિકથા, વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનકથા, — એ દશ કથાઓ જ દિક્ષુએ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ એ અલ્પેચ્છા, સતોષ આદિ દશ ગુણો વિષે જ કથા કરવી જોઈએ, બાકીની તબવી જોઈએ.

૨. કોઈને સતે આચારાદિ ચાર કથાઓથી તે તે નામનાં શાસ્ત્રોની કથા સમજવી.

(૨) વિક્ષેપણી કથાના ચાર લેહો છે —

૧. સ્વસિદ્ધાન્તે બતાવીને પરસિદ્ધાન્તે બતાવે.
૨. પરસમય બતાવીને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે.
૩. સમ્યગ્વાદ કહીને મિથ્યાવાદ બતાવે.
૪. મિથ્યાવાદ કહીને સમ્યગ્વાદનું સ્થાપન કરે.

(૩) સંવેદની કથાના ચાર લેહ છે —

૧. ઇહલોક સંવેદની.
૨. પરલોક સંવેદની.
૩. સ્વશરીર સંવેદની.
૪. પરશરીર સંવેદની.

(૪) નિવેદની કથાના ચાર લેહ છે —

- ૬ ૧. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ અહીં જ મળે છે, એવી કથા.
૨. આ લોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ પરલોકમાં મળે છે, એવી કથા.
૩. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ આ લોકમાં મળે છે, એવી કથા.
૪. પરલોકમાં કરેલાં માઠાં કર્મોનું માહું ફળ પરલોકમાં મળે છે, એવી કથા.

૬ ૧-૪. તેવી રીતે સત્કર્મનાં સુફળની ચતુર્ભંગી સમજ લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૨]

૫. વ્યવસાય

૧. વ્યવસાય અર્થાત્ પુરુષાર્થસિદ્ધિ માટેના અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર છે :— ધાર્મિક, અધાર્મિક અને મિશ્ર.

૨. અથવા બીજી રીતે વ્યવસાય (અર્થાત્ નિર્ણય) ના પ્રકારો આ છે :— પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યધિક, આતુગામિક.

૩ એક બીજી રીતે પણ વ્યવસાયના ત્રણ ભેદો છે :—
ઇલ્લૌકિક, પારલૌકિક અને ઉભય.

ઇલ્લૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — લૌકિક, વૈદિક, સામયિક^૧.

લૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — અર્થ, ધર્મ અને કામ.

વૈદિક વ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — ઋગ્વૈદિક, સામવૈદિક, યજુર્વૈદિક.

સામયિકવ્યવસાયના ત્રણ ભેદ — જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર.

[—સ્થા ૧૮૫]

વિનિશ્ચય ત્રણ છે :— ૧. (અર્થ બધી રીતે દુઃખદાયી છે એવો નિર્ણય કરવો તે) ‘અર્થવિનિશ્ચય.’ ૨. (ધર્મથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે માટે તે જ ઉપાદેય છે એવો નિર્ણય તે) ‘ધર્મવિનિશ્ચય.’ ૩. (કામથી તો દુર્ગતિમાં જવું પડે છે એવો નિર્ણય તે) ‘કામવિનિશ્ચય.’

[—સ્થા ૧૮૬]

૬. કરણ

કરણ — અનુષ્ઠાન ત્રણ છે :— ધાર્મિક (શ્રમણુ), અધાર્મિક (અસંયતનુ) અને મિશ્ર (શ્રાવકનુ).

[—સ્થા ૨૧૬]

૭. ઉપક્રમ

૬ ઉપક્રમ (ઉપાયપૂર્વક આરંભ) ત્રણ છે — ૧. (શ્રુત અને ચારિત્ર માટે પ્રયત્ન કરવો તે) ‘ધાર્મિક ઉપક્રમ, ૨. (અધર્મકૃત્ય માટે—અસંયમ માટેનો આરંભ તે) ‘અધાર્મિક ઉપક્રમ’, અને ૩. (શ્રાવકધર્મના અંગીકાર માટેનો આરંભ તે) ‘મિશ્ર ઉપક્રમ’.

૧. સમ્યક્ત્વવાળો — એટલે સચાઈ જ્ઞાનીએ ઉપદેશ્યો હોય તે પ્રમાણેનો.

ફ અથવા આત્મ, પર અને ઉભય એમ ત્રણ ભેદે પણ ઉપક્રમ છે.

[—સ્થાન ૧૮૮]

ટિપ્પણ

૧. “આ જ્યેનોના તીર્થ કર તો દેવકૃત સમવસરણ આદિની અનુમતિ આપે છે તે ઠીક નથી; તેઓ કેવળજ્ઞાનથી જાણે છે કે ભોગ દુઃખદાયી છે, છતાં શા માટે ભોગવે છે? વળી સ્ત્રી તે કાંઈ તીર્થ કર થઈ શકે? આમની તો દેશના બહુ કઠોર આચરણની છે.” — ઇત્યાદિ કહ્યા કરવું તે તીર્થ કરનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૯૭૬.

ધર્મ જે છે — ક્રુત અને ચારિત્ર. “આ તો પ્રાકૃતભાષામાં છે — તેમાં તે વળી શું તત્ત્વ હોય; એમાં એક જ વસ્તુનું ચિત્રરેખણ છે.” ઇત્યાદિ કહેવું તે ક્રુતધર્મનો અવર્ણવાદ. અને “ચારિત્ર પાળવું એ તો બહુ કઠણ કામ છે, માટે જ્ઞાન દો અને પુણ્ય કમાઓ” ઇત્યાદિ કહ્યા કરવું, તે ચારિત્ર-ધર્મનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૯૭૬.

“આ આચાર્ય માત્ર સારો ઉપદેશ આપી જાણે છે — પોતે તો સુખશીલ છે; તેમને તો પોતાના પેટની જ પડી છે,” ઇત્યાદિ આચાર્યનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ગા ૦ ૪૯૮૦. તે જ પ્રમાણે ઉપાધ્યાય વિષે પણ સમજવું.

“આ તે કાંઈ સંધ કહેવાય? સંધ તો પશુઓનો પણ હોય છે; જેને જોયો તમારો સંધ — બધું ઠીક જ છે” — ઇત્યાદિ સંધનો અવર્ણવાદ છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૯૭૮.

“દેવો છે જ નહિ, દેવો તો કામાસક્ત છે — એ તે વળી શુભલુ કરવાના હતા” — ઇત્યાદિ દેવાવર્ણવાદ છે.

વળી જૃહત્કલ્પમાં, તીર્થ કર, પ્રવચન — સંધ, ક્રુત, આચાર્ય, ગણધર અને મહર્ષિ — આ પ્રત્યેકની આશાતના કરે તો શું પ્રાચક્ષિત જ્ઞાને તેનું વર્ણન કરતાં અવર્ણવાદના ભેદો ખીણ રીને પણ ગણાવ્યા છે. — જૃહત્કલ્પ ૦ ગા ૦ ૪૯૭૫ થી.

આરાધના, વિરાધના આદિ

૧. આરાધના

આરાધના બે પ્રકારની છે :—

૧. ધાર્મિક પુરુષની આરાધના; ૨. કૈવળીની આરાધના.

(૧) ધાર્મિક પુરુષની આરાધનાના બે ભેદ છે :—

૧. શ્રુતધર્મની આરાધના, ૨. ચારિત્રધર્મની આરાધના.

(૨) કૈવળીની આરાધનાનાં બે ક્ષણ છે :—

૧. કાં તો જીવ અન્તકૃત (ભોક્ષગામી) થાય, અથવા
૨. કલ્પવિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થાન ૧૦૭]

હું જ્ઞાન — શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાના^૧ ત્રણ ભેદ છે :—

૧. જઘન્ય ૨. મધ્યમ ૩. ઉત્કૃષ્ટ.^૨

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્રારાધનાના ભેદો પણ સમજાવા.

[—સ્થાન ૧૬૫]

૧. જ્ઞાનારાધના એટલે દોષ વગર રવાંચાયાદિ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ કરવી તે. શ કાદિથી રહિત થવું તે દર્શનારાધના, અને સત્ક્રિયા, નિગ્રહ વગેરેનું ચલાવતું પાલન તે ચારિત્રારાધના.

૨. આ ત્રણ ભેદોનું વિશેષ નિરૂપણ, તથા તેમનું ચડતાઊતરતી ક્ષણ વગેરે માટે જુઓ ભગવતીસૂત્ર શાં ૮, ઉં ૧૦.

૨. વિરાધના

[વિરાધના ત્રણ^૧ છે :— ૧. જ્ઞાનવિરાધના ૨. દર્શન-વિરાધના ૩. ચારિત્રવિરાધના.

[—સમ૦ ૩]

૩. સંકલેશ—અસંકલેશ.^૨

હું જ્ઞાનસંકલેશના ત્રણ લેદ છે :— ૧. જઘન્ય, ૨. મધ્યમ, ૩. ઉત્કૃષ્ટ.

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર્યના પણ સંકલેશના લેદો સમજવા.

હું તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અસંકલેશના પણ જઘન્યાદિ લેદો સમજ લેવા.

૪. અતિકંમાદિ

હું જ્ઞાનનો અતિકંમ, વ્યતિકંમ, અતિચાર અને અનાચાર^૩ એ પ્રત્યેકના ત્રણ લેદ છે —

૧. વિરાધના એટલે ભંગ. જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે સ્વાધ્યાયાદિ જે નિયમો હોય, તેમનો ભંગ તે જ્ઞાનવિરાધના. “અમારે વધુ જ્ઞાનની શી જરૂર છે,” એવો ભાવ, તે પણ જ્ઞાનવિરાધના. શ્રદ્ધાને દૂષિત કરવી તે દર્શનવિરાધના, અને ચારિત્રને દૂષિત કરવું તે ચારિત્રવિરાધના.

૨. જ્ઞાનાદિ જેનાથી ઘટે તે જ્ઞાનાદિસંકલેશ; અને જ્ઞાનાદિ જેનાથી વિશુદ્ધ થાય તે જ્ઞાનાદિનો અસંકલેશ. સરખાવો અંશુતર૦ ૪. પ૦ :—

“જેમ સૂર્ય-ચંદ્રના ઉપકલેશો—વાદળાં, ધૂમસ, ધૂમરાણ, અને રાહુ એ ચાર છે, તેમ શ્રમણના ચાર કલેશો છે—માદકપીણાં, મૈથુન, પરિશ્રદ્ધ, મિશ્રાણવિકા. તેથી તેઓ હંમેશાં પ્રકાશી શકતા નથી.”

૩. વ્યતિકંમ અને અતિચાર એ ઉમાસ્વાતિના મત પ્રમાણે (તત્ત્વાર્થ ૭-૧૮) પર્થાયવાચી છે. પણ શાસ્ત્રમાં તેમના અર્થમાં લેદ પાડવામાં આવ્યો છે. સ્વીકારેલ મત જેનાથી મલિન—સંદોષ થાય, તેવો દોષસેવનનો સંકલ્પ, તે અતિકંમ; દોષસેવનનાં સાધનો તરફ પ્રવૃત્તિ, તે વ્યક્તિકંમ; અને દોષસેવન તે અતિચાર. મતભંગ તે અનાચાર.

૧. જઘન્ય અતિક્રમાદિ; ૨. મધ્યમ અતિક્રમાદિ;
૩. ઉત્કૃષ્ટ અતિક્રમાદિ.

હું તે જ પ્રમાણે દર્શન અને ચારિત્ર્યના અતિક્રમાદિ વિષે પણ સમજાવેલું.

હું જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર્યનો અતિક્રમ થયો હોય, તો તેની ગુરુ સમક્ષ આલોચના કરવી જોઈએ, તેનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, તેની નિંદા તથા ગહર્ણ કરવી જોઈએ, વિશોધન કરવું જોઈએ, ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તપ કરવું જોઈએ.

હું તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાદિ સંબંધી વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર થયો હોય તો પણ આલોચનાદિ કરવાં જોઈએ.

[સ્થાન ૧૬૫]

૫

હિત-અહિત

અનાદિ સંસારને શ્રમણ પાર કરી જાય તેનાં ત્રણ કારણ છે —

૧. અનિદ્ધાનતા — ધર્માચરણના કૃપાની અભિલાષા ન રાખવી તે; ૨. દષ્ટિસંપન્નતા — સમ્યગ્દષ્ટિ હોવી તે;
૩. યોગવાહિતા — તપોનુષ્ઠાન કરવું તે.

[સ્થાન ૧૩૬]

દશ કારણે જીવો ભદ્રકારક ક્રમ કરે —

૧. આલોચના વિષે ભગવતીસૂત્રમા વિસ્તૃત વિચારણા છે.
— શ્લોક ૨૫, ઉ૦-૭.

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪. ક્ષાંતિ - ક્ષમા; ૫. જિતેન્દ્રિયતા; ૬. અમાયીપણું; ૭ અપાશ્વસ્થતા — અશિથિલાચારીપણું; ૮ સુશ્રીમણ્યતા; ૯. પ્રવચનવાત્સલ્ય; ૧૦. પ્રવચનોક્ષાવના.

[—સ્થા. ૭૫૮]

હું નિઞ્ન્ય કે નિઞ્ન્યીને આ ત્રણ અહિતકારી, અશુભકર્તા, અક્ષમ્ય, અનિઞ્ન્યસકર્તા, તથા અશુભ બંધ કરનારાં છે —

૧. કૂજનતા (આત્મસ્વર);

૨. કકળુતા (કકળાટ);

૩. અપધ્યાન.

હું અને ૧. અકૂજનતા; ૨. અકકળુતા; ૩. અનપધ્યાન — આ ત્રણ નિઞ્ન્ય કે નિઞ્ન્યીને હિતકારી છે યાવત્ શુભબંધી છે.

[—સ્થા. ૧૮૨]

હું અવ્યવસિતને આ ત્રણ અહિતકારી યાવત્ અશુભ બંધી છે —

૧. ઘરબાર છોડીને પ્રવળ્યા લીધા પછી નિઞ્ન્યપ્રવચનમાં શંકા, કાંક્ષા, અને વિચિકિત્સાદૃષ્ટિ રાખે અને દુવિધામાં પડી, ક્લેશયુક્ત થઈ, નિઞ્ન્ય પ્રવચનમાં શ્રદ્ધા રાખે નહીં, રુચિ રાખે નહીં અને પરિષદને સમ્યક્પ્રકારે સહન કરે નહીં પણ તેથી હારી જાય.

૨. તેવી જ રીતે પંચમહાવ્રતમાં અશ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે જીવનિકાય વિષે અશ્રદ્ધાળુ થાય.

હું વ્યવસિતને આ ત્રણ હિતકારી યાવત્ શુભબંધી છે —

૧. ઘરબાર છોડીને પ્રવળ્યા લઈ નિઞ્ન્યપ્રવચનમાં શંકા કરે નહીં, ખીજા પ્રવચનની કાંક્ષા ન કરે અને કળા વિષે સંદેહ કરે નહીં; પણ નિઞ્ન્યપ્રવચનમાં સંપૂર્ણપણે

શ્રદ્ધા રાખે, રુચિ રાખે અને પરીપહુને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે પણ તેથી હારી ન જાય.

૨. તેવી જ રીતે પાંચ મહાવ્રતમાં શ્રદ્ધાળુ થાય.

૩. તેવી જ રીતે છ જીવનિકાયમાં શ્રદ્ધા ધરાવે.

[—સ્થા૦ ૧૨૩]

કુ અનાત્મભાવવર્તી—બાહ્ય વસ્તુઓમાં રમનાર આત્માને આ છ અહિતકર્તા છે—

૧. પર્યાય—આયુ અથવા દીક્ષાકાલ; ૨. પરિવાર; ૩.

૪. શ્રુત; ૫. તપ; ૬. લાભ, ૭. પૂજા-સત્કાર.

કુ પણ જો આત્મા આત્મભાવવર્તી હોય, તો એ જ છ અહિતકર્તા બની જાય છે.^૧

[—સ્થા૦ ૪૬૬]

કુ સદ્ગુણ નાશ પામે તેમાં આ ચાર કારણો છે—

૧. ક્રોધ; ૨. ઈર્ષ્યા; ૩. અકૃતજ્ઞતા; ૪. મિથ્યાભિનિવેશ.

કુ માણસ ચાર કારણો બીજાના ગુણોનું કથન કરે છે—

૧. અભ્યાસથી.

૨. બીજાની ઇચ્છાનું પાલન કરવા ખાતર.

૩. સામો માણસ પ્રસન્ન થઈ લાલું કરે તે ખાતર

૪. બદલો વાળવા ખાતર.

[—સ્થા૦ ૩૭૦]

ઉન્માદ બે પ્રકારનો છે—૧. ચક્ષુવેશજન્ય; ૨. મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય.

તેમાં જે ચક્ષુવેશજન્ય હોય છે તે તો સુખવેદ છે અને જાય છે પણ જલદી. અને જે મોહનીય કર્મના ઉદયજન્ય હોય તે તો દુઃખવેદ છે અને જાય છે પણ દુઃખથી.

[—સ્થા૦ ૬૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

છ સ્થાનથી આત્મેના ઉન્માદી * થાય :—

૧. અરિહંતનો અવણુવાદ કરે તો;
૨. ધર્મનો અવણુવાદ કરે તો;
૩. આચાર્યોપાધ્યાયનો અવણુવાદ કરે તો;
૪. ચતુર્વિધ સંધનો અવણુવાદ કરે તો;
૫. યજ્ઞાવેશથી;
૬. મોહનીય કર્મના ઉદયથી.

[—સ્થાન ૫૦૧]

ટિપ્પણ

૧. આધ્યાત્મિક માર્ગ—સંન્યાસ માર્ગ સ્વીકાર્યા પછી પણ નો વાસ્તવિક વૈરાગ્ય ન હોય, તો જે કાંઈ કરે—પછી ભલે તે કંઠશ્રમાં કંઠશ્ર તપસ્યા પણ હોય—એ બધું અહિતકર્તા જ છે. અને જે એ બધું કરવા સાથે સાચી દષ્ટિ—સાચો વૈરાગ્ય તેનામાં વસી ગયો હોય, તો જ તે હિતકર્તા બને છે, એવો તાત્પર્યાર્થ છે. અહીં આચાર્યગણ (૧. ૪. ૬.) ભગવાન મહાવીરનું ‘જે જાત્તવા તે પરિસ્તવા’ એ વાક્ય સરખાવવા જેવું છે. એનો અર્થ એ છે કે, જે વસ્તુઓ અજ્ઞાનીને આસ્રવરૂપ છે, એ જ વસ્તુઓ જ્ઞાનીને નિર્જરારૂપ છે. એક જ જીને બેઈને તેના રૂપમાં મોહિત થનાર અજ્ઞાની પાપમાં પડે છે; અને એ જ જીને બેવાથી વૈરાગ્ય પામીને જ્ઞાની પોતાનાં કર્મો ખપાવી શકે છે. અહીં ઉત્તરાધ્યયનનું ૧૫મું અધ્યયન ખાસ વાંચવા જેવું છે. તેમાં શબ્દ, રૂપ, રસ વગેરેમાં આસક્ત અને અનાસક્તને શું કૃષ્ણ મળે છે, તે બહુ જ સુંદર રીતે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

* સરખાવો, અંગુત્તર ૦ ૪, ૭૭ :—

“આ ચાર અચિન્તનીય છે; તેમની ચિંતા કરવાથી મનુષ્ય ઉન્માદી થઈ જાય છે—

- (૧) બુદ્ધ ભગવાનના જ્ઞાનનો વિષય;
- (૨) ધ્યાનીના ધ્યાનનો વિષય;
- (૩) કર્મવિપાક;
- (૪) લોકચિન્તા.” —અંગુ ૪, ૭૭.

જેનોમાં બેકે કર્મવિપાક ભાવના અને લોકભાવના ભાવવાનું કહ્યું છે, ત્યારે અહીં તે બેને ઉન્માદનાં કારણ બતાવ્યાં છે.

પરંતુ તે વિરોધ એ ભાવના અથવા ચિંતનના સિદ્ધ પ્રયોજન અને સિદ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જ રહ્યું થયો હોવો બેઈએ.

અહીં મૂળમાં આત્મભાવ રાખ્યું છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. જેઓના મત પ્રમાણે આત્મા હોય તેઓ જ આત્મભાવમાં રહી શકે. પણ ખીણી તો આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનતા જ નથી. તેમને મતે ચિત્ત જ છે. તે સ્વભાવે પ્રભાસ્વર છે; પણ મલ આગતુક છે અને તેનો નાશ થઈ શકે છે — અંશુ ૧, ૬. અને ચિત્તની જ રક્ષા અને ભાવના કેરવી નેઈએ, એવું વારંવાર ભુક્ષભગવાને કહ્યું છે. — અંશુ ૧, ૩. ઇત્યાદિ. અને તેથી જ કોઈ પણ વસ્તુમાં જે આત્મભાવ ધારણ કરે છે, તે પૃથગ્જન છે — સાધારણ મનુષ્ય છે, પણ સમ્યક્દષ્ટિ છે તે કયાંય આત્મભાવ ધારણ કરતો નથી, એમ અંશુત્તર ૦ (૧. ૧૫. ૩)માં કહ્યું છે.

શું બધા શીલવ્રતો સફળ છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યું છે કે, જે વ્રતાચરણથી કુશલ ધર્મની વૃદ્ધિ અને અકુશલધર્મની હાનિ થાય, તે જ વ્રતાચરણ સફળ માનવું નેઈએ અને તેથી વિપરીત હોય તે નિરથક જ સમજવું નેઈએ. — અંશુત્તર ૦ ૩, ૭૮.

૬

સુખ - દુઃખ

સુખ + દશ છે —

૧. આરોગ્ય; ૨. દીર્ઘાયુ; ૩. ધનાઢયતા; ૪. કામ; ૫. ભોગ; ૬. સંતોષ; ૭. અસ્તિ-જે વખતે જે નેઈએ તે વખતે તે હાજર હોય; ૮. શુભભોગ; ૯. નિષ્કંભણ — પ્રવલ્લ્યા; ૧૦. અનાખાધ — અનન્તસુખ.

[-સ્થા ૦ ૭૩૭],

* ભગવાન ભુક્ષે પણ ગૃહીનું સુખ અને ત્યાગીનું સુખ એ બે વિભાગ કરીને સુખની વિવેચના કરી છે; પણ અગ્રસ્થાન તો ત્યાગીના સુખને જ આપ્યું છે. — અંશુત્તર ૦ ૨, ૭; ૪, ૬૨. અહીં પણ બધા સુખો સાથે ગણાવ્યા છે. પણ જૈન દૃષ્ટિએ નિષ્કંભણ અને અનાખાધ એ બે સુખો જ વાસ્તવિક સુખ સમજવા નેઈએ.

ચાર સુખશય્યા^૧ છે—

૧. ઘરખાર છોડીને નિર્ઘન્ય પ્રવચનમાં શંકા કરે નહિ, બીજા ધર્મની કાંક્ષા કરે નહિ, અને વિચિકિત્સા કરે નહિ; પણ જિનપ્રવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને નિવિચિકિત્સા ધરાવે અને તેમ કરી મનને સ્થિર રાખે અને કલેશમુક્ત કરે, તે પ્રથમ સુખશય્યા.

૨. તેવી જ રીતે અણુગાર થઈ પોતાને જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ થાય પણ બીજા પાસેથી વધારેની આશા ન કરે, તે બીજી સુખશય્યા.

૩. અણુગાર થઈ દિવ્ય કે માનુષિક કામલોગોનો આસ્વાદ પણ ન લે અને તેમને ઇચ્છે પણ નહિ, તે ત્રીજી સુખશય્યા છે.

૪. અણુગાર થઈ જોમ વિચારે કે આ સુંદર શરીરવાળા અરિહંત ભગવાન જે કમનો ક્ષય કરનારાં તપઃકર્મ સ્વીકારે છે, તો હું પણ તેવી રીતે કેમ ન કરું? વળી જે હું આવાં કષ્ટો સહન નહિ કરું, તો મારાં કર્મોનો કેવી રીતે નાશ થશે? તેમનો નાશ કરવાનો તો આ ઉપાય જ છે કે કષ્ટો સહન કરવાં—આ ચોથી સુખશય્યા છે.

[—સ્થાન ૩૨૫]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણોને બોલાવીને પૂછ્યું—‘હે શ્રમણો! જીવોને શાનો ભય છે?’

શ્રમણો બોલ્યા—‘ભગવન્, અમે એ બાણતા નથી. જે આપને તરફી ન પડે, તો આપ જ’અમને એ વાત સમજાવો.’

ભગવાને ઉત્તર દીધો—‘હે શ્રમણો! જીવોને દુઃખનો ભય છે.’

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

શ્રમણો બોલ્યા — ‘હે ભગવન્ ! એ દુઃખ કોણે કયું ?’

ભગવાન — ‘જીવે જ એ દુઃખ પોતાના પ્રમાદવશ

ઉત્પન્ન કયું છે’*

શ્રમણો — ‘હે ભગવન્ ! એ દુઃખને ભોગવવું કેવી રીતે ?’

ભગવાન — ‘અપ્રમત્ત થઈ એ દુઃખ ભોગવવું જોઈએ.’

[—સ્થા ૧૬૬]

ચાર દુઃખશય્યા છે—

૧. ઘરબાર છોડી અણુગાર થયો પણ પછી જિન-પ્રવચન વિષે શંકા, કાંક્ષા, વિચિકિત્સા કરે અને જિનપ્રવચનમાં શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિહીન થાય એટલે તેનો ખુદ્ધિલહ થાય છે, આ પ્રથમ દુઃખશય્યા છે.

૨. ઘરબાર છોડી ‘શ્રમણુ તો થાય પણ પછી જે કાંઈ મળે તેથી સંતુષ્ટ ન થતાં બીજા પાસેથી વધારે પ્રાપ્તિની આશા રાખે છે અને તેથી તેની ખુદ્ધિ ઠેકાણે રહેતી નથી અને ધર્મબ્રજ થાય છે, આ બીજી દુઃખશય્યા છે.

૩. અણુગાર થયા પછી પણ માનુષિક અને દૈવી કામભોગોનો આસ્વાદ લે અને વધારેની ઇચ્છા રાખે તથા આખરે ધર્મબ્રજ થાય, તે ત્રીજી દુઃખશય્યા છે.

૪. અણુગાર થયા પછી ગૃહસ્થજીવનમાં સ્નાન અને શરીરશુશ્રૂષા જે કરી હોય તેની યાદ લાવી મનમાં સંતાપ કરે કે, ‘આ સાધુ અવસ્થા તો કષ્ટદાયી છે જેમાં સ્નાન થાય

* સરખાવો, અગુત્તર ૦ ૧, ૬, ૮-૯. — “પ્રમાદ જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ હું નથી જોતો જે અનુત્પન્ન અકુશલને ઉત્પન્ન કરે અને ઉત્પન્ન કુશલધર્મનો નાશ કરે. પ્રમાદ જ એવો છે જે બધા અકુશલને ઉત્પન્ન કરે છે અને કુશલ ધર્મોનો નાશ કરે છે.” ભગવાન બુદ્ધે આમ કહીને પછી અપ્રમાદને તેથી વિપરીત કહ્યો છે.

નહીં, શરીરે તેલ લગાવાય નહીં' વગેરે. આમ તે દુઃખી.
અને ધર્મબ્રષ્ટ થાય છે, આ ચોથી દુઃખશય્યા છે.

[—સ્થાનં કરપ]

ટિપ્પણ

૧. “જેમ કોઈ ધનવાન મનુષ્ય નિશ્ચિંત થઈ સુખનિદ્રા લે છે, તેમ હું પણ સુખે સૂઈ છું. પણ જ્યારે એ ધનાઢેયના રાગ દ્વેષ તથા મોહ ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે તે સુખે સૂઈ શકતો નથી; પણ મારા વધે. તેમ નથી. મારા રાગદ્વેષ અને મોહ ક્ષીણ થયા છે તેથી મારી સુખનિદ્રામાં કદી બાધા આવતી જ નથી.”—આ પ્રમાણે લગવાન બુદ્ધે રાગ દ્વેષ અને મોહના વિજયને જ સુખશય્યા કહી છે. —અંગુત્તરં ૩. ૩૪.

એક બીજે પ્રસંગે શય્યાના ચાર પ્રકાર બુદ્ધે વર્ણવ્યા છે—

૧. પ્રેતશય્યા, ૨. કીમલોગીશય્યા, ૩. સિંહશય્યા, ૪. તથાગતશય્યા.
—અંગુત્તરં ૪, ૨૪૪.

૭

આવશ્યક કર્તવ્ય

આ આઠ બાબતોમાં સમ્યગ્ચોગ આપવો, સમ્યક્ પ્રયત્ન કરવો, સમ્યક્ પરાક્રમ બતાવવું, અને જરાયે પ્રમાદ કરવો નહિ —

૧. અશ્રુતધર્મનું શ્રવણ;
૨. શ્રુતધર્મનું સમ્યક્ ગ્રહણ અને ધારણ;
૩. સંયમ સ્વીકારી પાપકારી કાર્યો ન કરવાનો નિયમ;
૪. તપશ્ચાથી જૂનાં કર્મોની નિર્જરા કરી વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી;
૫. આધાર વિનાના પરિજનને આશ્રય આપવો;
૬. શૈક્ષ-નવા સાધુને આચાર તથા ગોચરીના વિષયમાં મદદરૂપ થવું;

૭. રોગીની સેવા કરવા તત્પર રહેવું;

૮. સાધમિકૈના કલેશને મધ્યસ્થ થઈ શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

[—સ્થાન ૬૪૯]

૮

સમાધિ — અસમાધિ

૧

કૃ સમાધિ ૧ દશ છે —

૧. પ્રાણુતિપાતવિરમણ, ૨ મૃષાવાદવિરમણ, ૩. અદ્વતાદ્વાનવિરમણ, ૪. મૈથુનવિરમણ, ૫. પેરિગ્રહવિરમણ, ૬. ધર્મસમિતિ—ચાલવામાં કાળજી, ૭. ભાષાસમિતિ—બોલવામાં કાળજી, ૮. એષણસમિતિ—ભિક્ષાચર્યામાં કાળજી, ૯. નિક્ષેપણસમિતિ—પાત્રાદિના લેવા-મૂકવામાં કાળજી, ૧૦. પારિક્ષાપનિકા સમિતિ—મલમૂત્ર છાંડવોમાં કાળજી.

કૃ દશ અસમાધિ ઉપરથી જિલટી સમજવી.

[—સ્થાન ૭૧૧]

૨

ચિત્તસમાધિસ્થાનો^૨ દશ છે —

૧. પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી ધર્મચિંતા થાય, જેથી ધર્મસર્વસ્વ જાણવાની ઇચ્છા જાગ્રત થાય.

૨ એવું કોઈ અપૂર્વ સ્વાનુદર્શન થાય, જેથી સ્વાનુદર્શન સાચું પડે.

૧. જુઓ પ્રકણને અંતે દિપ્પલ નં. ૧.

૨. દશાશ્રુતસ્કધર્મા પાંચમા અધ્યયનમા આ સમાધિસ્થાનોનુ વર્ણન સ્વગવાન મહાવીરે કર્યું છે.

૩. એવું કોઈ અપૂર્વ સંજીજ્ઞાન થાય, જેથી પૂર્વભવનું સ્મરણ થઈ આવે.

૪. એવું કોઈ અપૂર્વ દેવદર્શન થાય, જેથી તે દેવની ઋદ્ધિ, છુતિ આદિ જોઈ શકે.

૫. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી લોકને જાણી શકે.

૬. એવું કોઈ અપૂર્વ અવધિદર્શન ઉત્પન્ન થાય, જેથી લોકને દેખે.

૭. એવું કોઈ અપૂર્વ મનઃપર્યાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી મનોગત ભાવોને જાણી શકે.

૮. એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, જેથી સંપૂર્ણ લોકને જાણે.

૯. એવું કોઈ અપૂર્વ કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય, જેથી સંપૂર્ણ લોકને દેખી શકે.

૧૦. કેવલીમરણે મરે જેથી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય.

[—સમ. ૧૦]

૩

અસમાધિનાં સ્થાન^૧ ૨૦ છે.

૧. ધમાધમ કરતો ચાલે, ૨. પ્રમાજ્ઞન કર્યા વિના ચાલે, ૩. માઠી રીતે પ્રમાજ્ઞન કરી ચાલે, ૪. પ્રમાણથી વધારે શય્યા, આસન વગેરે રાખે, ૫. રાત્રિક - આચાર્યાદિ જેઓ ગુણમાં ચડિયાતા હોય તેમની સામું બોલે - તેમને પરાભવ કરે, ૬. સ્થવિરનો ઉપઘાત કરે, ૭. પ્રાણીનો નાશ કરે, ૮. પ્રતિજ્ઞાણ રોષ કરે, ૯. ક્રોધી હોય, ૧૦. ચાડિયો

૧. માનસિક અસ્વાસ્થ્ય તે અસમાધિ. આવી અસમાધિ જે કારણે કળાઈ જાય તે અસમાધિસ્થાન કહેવાય. દશાશ્રુત-સ્કંધના પ્રથમ અધ્યયનમાં આ ૨૦ અસમાધિસ્થાનોનું વર્ણન લગવાને કયું છે.

હોય, ૧૧. વારે વારે ખીજના ગુણનો લોપ કરે અથવા પોતાની શક્તિ છુપાવે, ૧૨. નવા નવા કલહ ઊભા કરે, ૧૩. શમી ગયેલા કબ્રિયા ફરી પાછા ઉઠે, ૧૪. સચિત્ત રજવાળા હાથે અપાયેલ શિક્ષા લેનાર અથવા સ્થંડિલ જઈ આવી હાથપગ ધુએ નહિ તેવો, ૧૫. અકાળે સ્વાધ્યાય કરે, ૧૬. કલહ કરનાર, ૧૭. શબ્દ કરનાર, ૧૮. ગણભેદ કરનાર, ૧૯. આખો દિવસ ખાખા કરે, ૨૦. એવળામાં અસમિત હોય.

[—સમ ૨૦]

ટિપ્પણ

૧. દશવૈકલિકમાં (અ ૯, ઉ ૪) ચાર વિનયસમાધિઓ બતાવી છે:— વિનયસમાધિ, શ્રુતસમાધિ, તપઃસમાધિ અને આચારસમાધિ. અહીં ગણાવેલ દશ સમાધિનો સમાવેશ આચારસમાધિમાં થઈ શકે છે. આચાર-સમાધિની વ્યાખ્યા દશવૈકલિકમાં એમ કરી છે કે, આચારપાલન ન તો આ લોક માટે છે, ન પરલોક માટે છે, ન તો કીર્તિ માટે છે પણ પોતાના કર્મની નિર્જરા માટે જ આચારપાલન છે — આમ સમજવું એ જ આચારસમાધિ છે. સમાધિનો સામાન્ય અર્થ છે મનસ્વાસ્થ્ય. અહિં ગણાવેલી સમાધિઓનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૧૦)ના સમાધિ નામના અધ્યયનમાં છે. નિયુક્તિકાર સંક્ષેપમાં દર્શન, જ્ઞાન, તપ અને ચારિત્રસમાધિ જણાવે છે. —સૂત્રકૃં નિયુ ૦ ગા ૧૦૬; —ઉત્તરા ૦ નિયુક્તિ ગા ૩૮૪.

આત્મવ

૧. આત્મવલેદ

આત્મવ^૧ એક છે.

[—સ્થા० ૧૩, —સમ० ૧]

આત્મવદાર^૨ પાંચ છે—

૧. મિથ્યાત્વ—અશ્રદ્ધાન; ૨. અવિરતિ—અમત; ૩. પ્રમાદ; ૪. કષાય—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૫. યોગ—મન, વચન અને કાયનો વ્યાપાર.

[—સ્થા० ૪૧૮, —સમ० ૫]

૨. મિથ્યાત્વ

મિથ્યાત્વ^૩ ત્રણ પ્રકારનું છે :—

૧. જે કારણે આત્મા સાથે કર્મનો બંધ થાય, તે આત્મવ કહેવાય છે. આત્મવના લેહો ૪૨ છે :—ઉદ્વિગ્ન પાંચ, કષાય ચાર, અમત પાંચ, ક્રિયા ૨૫ અને યોગ ત્રણ. તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ તો ‘કર્મબંધમાં નિમિત્ત થવું’ તે છે. એટલે તે લક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં આત્મવને એક કહ્યો છે.

બૌદ્ધગ્રંથ અનુત્તર૦માં (૩. ૫૮; ૬. ૬૩) આત્મવનું નિદાન—કારણ અવિદ્યાને બતાવી છે; અને અવિદ્યાનો નિરોધ એ જ આત્મવનિરોધ છે, એમ જણાવ્યું છે. ત્યાં કામાત્મવ, ભવાત્મવ અને અવિદ્યાત્મવ એવા આત્મવના ત્રણ લેહો ગણાવ્યા છે.

૨. જમાસ્વાતિએ જેમને કર્મબંધના હેતુઓ કહ્યા છે, તેમને જ અહીં આત્મવદારરૂપે ગણાવ્યા છે. —તત્ત્વાર્થ^૦ ૮. ૧.

૩. અહીં મિથ્યાત્વનો ‘અશ્રદ્ધા’ એવો ચાહુ અર્થ ન લેવો, પણ સામાન્યપણે અસમ્યગ્પતા કે વિપર્યાસ એવો અર્થ લેવો. તે જ્ઞાનનો હોય, આત્માનો હોય કે દર્શનનો પણ હોય. એ ત્રણેનો સમાવેશ અહીં મિથ્યાત્વમાં અભિપ્રેત છે.

૧. અક્રિયા - હુષ્ટક્રિયા (મિથ્યાત્વી જીવનું મોક્ષવિરોધી અનુષ્ઠાન), ૨. અવિનય^૧, ૩. અજ્ઞાન - મિથ્યાજ્ઞાન.

(૧) અક્રિયા

અક્રિયા મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. પ્રયોગક્રિયા^૨; ૨. સમુદાનક્રિયા;^૩ ૩. અજ્ઞાનક્રિયા - અજ્ઞાનજન્ય કર્મ^૪.

(અ) પ્રયોગક્રિયાના ત્રણ ભેદ છે :—

૧. મનપ્રયોગક્રિયા; ૨. વચનપ્રયોગક્રિયા; ૩. કાય-પ્રયોગક્રિયા.

(આ) સમુદાનક્રિયાના ત્રણ પ્રકાર છે :—

૧. અનંતર સમુદાનક્રિયા - પ્રથમ સમયની; ૨. પરંપરા સમુદાનક્રિયા - દ્વિતીયાદિ સમયની; ૩. તદુલ્લય સમુદાનક્રિયા - પ્રથમાપ્રથમ સમયની.

(ઇ) અજ્ઞાનક્રિયા ત્રણ પ્રકારની છે :—

૧. મતિ અજ્ઞાનક્રિયા, ૨. શ્રુત અજ્ઞાનક્રિયા; ૩. વિલંગ-જ્ઞાનક્રિયા - મિથ્યાઅવધિ.

(૨) અવિનય

અવિનય ત્રણ પ્રકારનો છે :—

૧. મિથ્યાત્વી જીવનાં વિનય કે જ્ઞાન મોક્ષે લઈ જવાને બદલે સંસાર વધારે છે, તેથી અવિનય તથા અજ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. આત્માની વીર્યશક્તિનો વ્યાપાર તે પ્રયોગ. પ્રયોગનાં મન, વચન, કાયા એ ત્રણ આલંબન હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે. મિથ્યાત્વી જીવનો તે પ્રયોગ અસમ્યક્ષૂપ હોવાથી તે અક્રિયા જ કહેવાય છે, અને તેથી તેને કર્મબંધ જ થાય છે.

૩. પ્રયોગક્રિયાથી જે કર્મરજ દાખલ થાય, તે કર્મરજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, આયુષ્ય આદિ લેહોરે ગોઠવાની તે સમુદાનક્રિયા.

૧. દેશત્યાગી - માકું લાગવાથી જન્મભૂમિ છોડીને જવું;
૨. નિરાલમ્બનતા - એકલા નીકળી પડવું; ૩. નાનાપ્રેમદ્વેષ^૧.

(૩) અજ્ઞાન

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે.

૧. દેશઅજ્ઞાન; ૨. સર્વઅજ્ઞાન; ૩. ભાવઅજ્ઞાન - પર્યાયઅજ્ઞાન.

[—સ્થા૦ ૧૮૭]

મિથ્યાત્વ દશ પ્રકારનું છે^૨ :—

૧. અધમ^૩ને ધમ^૪ માને; ૨. ધમ^૫ને અધમ^૬ માને; ૩. કુમાર્ગ^૭ને માર્ગ^૮ સમજે; ૪. માર્ગ^૯ને ઉન્માર્ગ^{૧૦} સમજે; ૫. અણ્વને ણ્વ સમજે; ૬. ણ્વને અણ્વ સમજે; ૭. અસાધુને સાધુ સમજે; ૮. સાધુને અસાધુ સમજે; ૯. અમૂત^{૧૧}ને મૂત^{૧૨} માને; ૧૦. મૂત^{૧૩}ને અમૂત^{૧૪} માને.

૩. અમૃત

પાંચ કારણે જીવો કમરજ એકઠી કરે છે :—

૧. પ્રાણાતિપાત - હિંસા,
૨. મૃષાવાદ - અસત્ય,
૩. અદત્તાદાન - ચોરી,
૪. મૈથુન,
૫. પરિશ્રદ્ધ.

[—સ્થા૦ ૪૨૩]

૧. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે આરાધ્યને જે પ્રિય હોય તેના પર જ આરાધકે પ્રેમ કરવો જોઈએ, અને તેનાથી વિપરીતમાં પ્રેમ ન રાખવો જોઈએ. આ નિયમથી વિપરીત ચાલનારની ક્રિયા 'નાનાપ્રેમદ્વેષક્રિયા' કહેવાય છે.

૨. જુઓ આ પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧.

(૧) હિંસા

હું આરંભ^૧ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયનો આરંભ; ૨. અખંડકાયારંભ; ૩. તલસ્કા-
યારંભ; ૪. વાયુકાયારંભ; ૫. વનસ્પતિકાયારંભ; ૬. ત્રસકા-
યારંભ; ૭. અજીવકાયારંભ.

હું અનારંભ, સંરંભ, અસંરંભ, સમારંભ અને
અસમારંભના પશુ ઉપર પ્રમાણે સાત સાત લેદ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૧]

શસ્ત્ર^૨ — જોનાથી હિંસા થાય તે — દશ છે —

૧. અગ્નિ; ૨. વિષ; ૩. લવણ; ૪. સ્નેહ — તેલ, ઘી,
આદિ; ૫. ક્ષાર; ૬. ખટાશ; ૭. હુઃપ્રયુક્તમન — અકુશલમન;
૮. હુઃપ્રયુક્તવચન — અકુશલવચન; ૯. હુઃપ્રયુક્તકાય
અકુશલકાય; ૧૦. અવિરતિ.

[—સ્થા૦ ૭૪૩]

(૨) મૃષા

મૃષાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કાય-અનૃજ્યુકતા — ઠગારી કાયચેષ્ટા, ૨. ભાષા-
અનૃજ્યુકતા — ઠગારું વચન, ૩. ભાવ-અનૃજ્યુકતા — ઠગારું
ચિંતન, ૪. વિસંવાદના-યોગ — કહ્યા પ્રમાણે ન કરવું તે.

[—સ્થા૦ ૨૫૪]

હું મૃષાના દશ પ્રકાર છે —

૧. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ; સમારંભ એટલે પરિતાપ આપવો તે; અને
સંરંભ તે હિંસાનો સંકલ્પ. કાયગુપ્તિની સાધના માટે આ આરંભ વગેરે
ત્યાગ્ય છે. —ઉત્ત૦ ૨૪-૨૬.

૨. શસ્ત્ર છે પ્રકારનાં છે — દ્રવ્ય અને ભાવ. તેમાં અગ્નિથી ખટાશ
સુધીના દ્રવ્ય શસ્ત્ર છે અને હુઃપ્રયુક્ત મન વગેરે ભાવશસ્ત્ર છે.

૧. કોધનિશ્ચિત - કોધજન્ય; ૨. માનનિશ્ચિત; ૩. માયાનિશ્ચિત; ૪. લોભનિશ્ચિત; ૫. પ્રેમનિશ્ચિત; ૬. દ્વેષનિશ્ચિત; ૭. હાસ્યનિશ્ચિત; ૮. ભયનિશ્ચિત; ૯. આખ્યાયિકાનિશ્ચિત — વાતોનાં ગાંધાં મારવા ખાતર; ૧૦. ઉપધાતનિશ્ચિત.

કૃ સત્ય-મૃષા - મિશ્રવચનના દશ ભેદ છે :—

૧. ઉત્પન્ન મિશ્રક — સંખ્યાનો ઠીક નિશ્ચય હોય નહિ છતાં કોઈ એમ કહે કે આજે આ શહેરમાં દશ બાળકો ઉત્પન્ન થયાં — તો તે અર્ધ સત્ય કહેવાય. આવી કોઈ પણ બનેલી બાબત વિષેની વાત — તે ઉત્પન્નમિશ્રક.

૨. વિગતમિશ્રક — જન્મની જેમ મરણ અથવા નાશની વાત કહેવી તે વિગતમિશ્રક.

૩. ઉત્પન્ન-વિગતમિશ્રક — ઉત્પત્તિ અને નાશ બન્ને વિષે અર્ધસત્ય કહેવું તે.

૪. જીવમિશ્રક — જીવતા અને મૃત જીવોના સમૂહને જીવસમૂહ કહેવો તે.

૫. અજીવમિશ્રક — તે જ સમૂહને અજીવસમૂહ કહેવો તે.

૬. જીવાજીવમિશ્રક — તેવા જ સમૂહમાં અનિશ્ચય છતાં એમ કહેવું કે અમુક તો જીવે છે અને અમુક મરી ગયા છે તે.

૭. અનન્તમિશ્રક — પાંદડા સહિતના કંદમૂળને અનન્તકાય કહેવું તે — કારણ પાંદડાં તો અનન્તકાય નથી.

૮. પરીતમિશ્રક — અનન્તકાયસંયોગી દ્રવ્યને અનન્ત ન કહેવું તે.

૯. અદ્ધામિશ્રક — કાલ વિષે અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે પાંચ ન વાગ્યા હોય છતાં કોઈ ઉતાવળ ખાતર કહે કે, ‘ચાલો, ચાલો, હવે પાંચ વાગી ગયા.’

૧૦. અઢાઢામિશ્રક — અઢાઢા એટલે રાત્રિ કે દિવસનો એક ભાગ — તદ્વાશ્રિત અર્ધસત્ય બોલવું તે. જેમકે, પહોર દિવસ ચડ્યો હોય છતાં કહેવું કે બપોર તો થઈ ગયા.

[—સ્થા. ૭૪૧]

(૩) મૈથુન

કૃ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે:—

૧. દિવ્ય—દેવ સંબંધી; ૨. માનવ; ૩. તિથ્યચોનિક.

કૃ દેવ, મનુષ્ય અને તિથ્ય એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.^૧

કૃ સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એ ત્રણ વર્ગો મૈથુન સેવે છે.^૨

[—સ્થા. ૧૨૩]

દેવો બીજા દેવો સાથે, બીજા દેવોની દેવીઓ સાથે, પોતાની દેવીઓ સાથે, કે પોતાના શરીરની વિકૃત્વો કરીને (ફેરફાર કરીને) પોતાની સાથે મૈથુન (પરિચારણા) કરે છે.

કેટલાક દેવો એ ચારે પ્રકારે પરિચારણા કરે છે. કેટલાક દેવો છેલ્લા એ પ્રકારે પરિચારણા કરે છે, અને કેટલાક છેલ્લા એક જ પ્રકારે પરિચારણા કરે છે.^૨

[—સ્થા. ૧૨૨]

સંવાસ (સ્ત્રી સાથે શયન) ચાર પ્રકારનો છે:—

૧. દિવ્ય, ૨. આસુર, ૩. રાક્ષસ, ૪. માનવ.

તેમાં નીચેનાં બેડકાં સંભવે છે:—

૧. દેવ—દેવી, દેવ—આસુરી, આસુર—દેવી, આસુર—આસુરી.

૨. દેવ—દેવી, દેવ—રાક્ષસી, રાક્ષસ—દેવી, રાક્ષસ—રાક્ષસી.

૩. દેવ—દેવી, દેવ—મનુષ્યી, મનુષ્ય—દેવી, મનુષ્ય—

મનુષ્યી.

૧. એમ મૈથુન ત્રણ પ્રકારનું છે.

૨. એમ પરિચારણા ચાર પ્રકારની છે.

૪. અસુર-અસુરી, અસુર-રાક્ષસી, રાક્ષસ-અસુરી, રાક્ષસ-રાક્ષસી.

૫. અસુર-અસુરી, અસુર-મનુષ્યી, મનુષ્ય-અસુરી, મનુષ્ય-મનુષ્યી.

૬. રાક્ષસ-રાક્ષસી, રાક્ષસ-મનુષ્યી, મનુષ્ય-રાક્ષસી, મનુષ્ય-મનુષ્યી.

[—સ્થા૦ ૩૫૩]

સંવાસ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. કૌઈ એક દેવ દેવી સાથે સંવાસ કરે.

૨. કૌઈ એક દેવ છવિ સાથે સંવાસ કરે.

૩. કૌઈ એક છવી દેવી સાથે સંવાસ કરે.

૪. કૌઈ એક છવી છવી સાથે સંવાસ કરે.

[—સ્થા૦ ૨૪૮]

પરિચારણા પાંચ પ્રકારની છે—

સૌધમ્ અને ઈશાનના દેવો કાયપરિચારક (દેવીઓના શરીરસંબંધથી જ કામસુખ ભોગવનારા) છે.

સનતકુમાર અને માહેન્દ્રના દેવો રૂપશપરિચારક (દેવીઓના રૂપશથી જ કામસુખ ભોગવનારા) છે.

બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવો રૂપપરિચારક (દેવીઓનું રૂપ નીરખવાથી જ કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.

મહાશુક અને સહસ્રારના દેવો શબ્દપરિચારક (દેવીઓનો શબ્દ સાંભળવાથી જ કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.

૧. છવિ એટલે ચામડી. અને ચામડીવાળું પણ છવિ કહેવાય. એટલે ઔદારિક (સ્થૂલ) શરીર પણ છવિ, અને ઔદારિક શરીરવાળા તિથંચ અને મનુષ્ય—પછી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ તે પણ છવિ કહેવાય. આ અર્થ ટીકાકારે કર્યો છે. બૌદ્ધ ગ્રંથ અગુત્તર૦માં તેા છવ-છવીનો અર્થ દુરાચારી, દુશીલ સ્ત્રી-પુરુષ એવો કરીને, તથા દેવ-દેવીનો અર્થ સુશીલ-સદાચારી સ્ત્રી-પુરુષ એવો કરીને આ પ્રમાણે ભેદકાં જણાવ્યાં છે:— છવ-છવી; છવ-દેવી; દેવ-છવી; અને દેવ-દેવી. (૪-૫૩, ૫૪)

પ્રાણુત અને અચ્યુતના દેવો મનઃપરિચારક (દેવીઓનું મનથી ચિંતન કરવામાત્રથી કામતૃપ્તિ અનુભવનારા) છે.^૧

[—સ્થા. ૧૧૬]

બ્રહ્મચર્યની નવ અશુદ્ધિ^૨ છે—

૧. સ્ત્રી, પશુ, પંડકથી સંસક્ત શય્યા અને આસનનો ઉપયોગ;
૨. સ્ત્રીકથા;
૩. સ્ત્રીગણનો સંસર્ગ;
૪. સ્ત્રીની મનોહર મનોરમ ઇન્દ્રિયોનું અવલોકન;
૫. પ્રણીત રસ-લોજન;
૬. પાન-લોજન અતિમાત્રામાં લેવું;
૭. સ્ત્રી સાથેની પૂર્વાકાળની મૈથુનક્રીડાનું સ્મરણ;
૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, રૂપશી અને પ્રશંસાનું અનુસરણ;
૯. શાતા અને મુખ પાછળ પડવું.

[—સમ. ૯]

હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પ્રેમ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશૂન્ય, પરપરિવાદ, રતિ-અરતિ, માયામૃષા, મિથ્યાદર્શન [આ અઢાર પાપસ્થાનો]^૩ એક એક છે.

[—સ્થા. ૪૮]

૪. પ્રમાદ

પ્રમાદના છ પ્રકાર છે—

૧. મદ્ય પ્રમાદ,
૨. નિદ્રાપ્રમાદ,

૧. જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર ૪, ૮-૧૦.

૨. બ્રહ્મચર્યનાં અસમાધિસ્થાનો કયાં અને સમાધિસ્થાનો કયાં એનું સુંદર વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન અ. ૧૬માં છે. બૌદ્ધગ્રંથ અનુત્તર. ૭-૪૭માં આને મળતું વર્ણન છે.

૩. સૂત્રકૃતાંગ - ૨, ૪, ૨. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર દ્વાર ૨૩૭

૩. વિષયપ્રમાદ,
૪. કષાયપ્રમાદ,
૫. દ્યુતપ્રમાદ,
૬. પ્રતિલેખના પ્રમાદ.^૧

[—સ્થાં ૫૦૨]

ત્રિવિધ કથા^૨ છે—

૧. અર્થ; ૨. ધર્મ; ૩. કામ.

[સ્થાં ૧૮૬]

વિકથા^૩ ચાર છે—

- (૧) શ્લોકથા (૨) ભક્તકથા — આહારકથા; (૩) દેશ-કથા (૪) રાજકથા.

[—સ્થાં ૨૮૨, —સમં ૪]

(૧). શ્રીકથાના ચાર ભેદ છે.

૧. શ્રીની જાતિની કથા; ૨. શ્રીના કુલની કથા; ૩. શ્રીના રૂપની કથા; ૪. શ્રીના નેપથ્ય — પોષાકની કથા.

૧. પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ. વસ્ત્ર-પાત્રનું યથાવત્ નિરીક્ષણ ન કર્યું તે પ્રતિલેખનાપ્રમાદ. પ્રમાદત્યાગ વિષે ઉત્તરાધ્યયનનું સમય ગોચર મા પમાયલે પ્રસિદ્ધ છે. અં ૧૦.

મદ, વિષય, કષાય, નિદ્રા અને વિકથા આ પાંચ પ્રમાદ ગણવાની પરંપરા છે. નિયુક્તિ-ઉત્તરાં ગાં ૧૮૦.

અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યાજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રાંશ, ધર્મમાં અનાદર, યોગદુઃપ્રભિધાન — પ્રવચન સારોદ્ધાર દ્વાર ૨૦૭.

૨. અર્થકથા અને કામકથા તે વિકથા સમજવી, અને એ જ આસવનું કારણ બને છે. ધર્મકથાથી તો નિર્જંક થાય. વિકથા પણ પ્રમાદ તરીકે ગણવાની પરંપરા છે. તેથી અહીં આસવપ્રસંગે વિકથાને સ્થાન આપ્યું છે.

૩. સંયમબાધક કથા તે વિકથા. જુઓ આવશ્યક અં ૪. ભાષા-સમિતિની સાધના માટે વિકથાવર્જન જરૂરી છે. —ઉત્તં ૩૪, ૬.

(૨) ભક્તકથાના ચાર ભેદ છે —

૧. ભક્તસંબંધી આવાપકથા (અર્થાત્ જમણમાં આટલું શાક અને આટલું ઘી વધુ" એવી વાતો કરવી તે).

૨. ભક્ત સંબંધી નિર્વાપકથા (અર્થાત્ જમણમાં આટલાં પકવાન અને આટલું અપકવાન વધુ" એવી વાતો કરવી તે).

૩. ભક્ત સંબંધી આરંભકથા (અમુક લોજનમાં આટલાં તેતર ભેઈએ આવી વાતો કરવી તે).

૪. ભક્ત સંબંધી નિષ્કાન કથા (આ જમણમાં આટલું ધન ખર્ચાયું એવી વાતો કરવી તે).

(૩) દેશકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧. દેશવિધિકથા — રીતભાતની વાત,

૨. દેશવિકલ્પ કથા — ધાન્ય વગેરેની કથા,

૩. દેશચ્છંદ કથા — સામાજિક રીતરિવાજની કથા,

૪. દેશનેપથ્યકથા — વસ્ત્રાભૂષણની કથા.

(૪) રાજકથા ચાર પ્રકારની છે —

૧. રાજના નગરપ્રવેશની કથા, ૨. રાજના નિર્ગમનની કથા, ૩. રાજના સૈન્યની કથા, ૪. રાજની તિભેરી તથા ભંડારની કથા.

[—સ્થા. ૨૮૨]

વિકથા^૧ સાત પ્રકારની છે —

૧. સ્ત્રીકથા, ૨. ભક્તકથા, ૩. દેશકથા, ૪. રાજકથા,

૫. મૃદુકારુણિકી કથા — હૃદયને કામળ અને કંડુણાળુ કરે

૧. બૌદ્ધગ્રંથ અંશુતરમાં વિકથાને તિરચ્છાન કથા નામે ઓળખાવી છે અને તેના અનેક ભેદ બતાવ્યા છે : જેમ કે — રાજકથા, ચોરકથા, મહામાત્યકથા, સેનાકથા, ભયકથા, યુદ્ધકથા, અન્નકથા, પાનકથા, વસ્ત્રકથા, શયનકથા, માલાકથા, ગંધકથા, જ્ઞાતિકથા, યાનકથા, ગામકથા, નિગમકથા, નગરકથા, જનપદકથા, સ્ત્રીકથા, ઇત્યાદિ. — અંશુ. ૧૦, ૬૯.

તેવા વિલાપ, ૬. દર્શનલેહિની — શ્રદ્ધા મોળી પડે તેવી કથા,
૭. ચારિત્રલેહિની — ચારિત્ર મોળું પડે તેવી કથા.

[—સ્થાન ૫૬૬]

૫. કષાય

કષાય^૧ ચાર છે —

૧. ક્રોધ,^૨ ૨. માન, ૩. માયા, ૪. લોભ.

[—સમ ૪, સ્થાન ૨૪૬]

આવર્ત — ભમરી — ચાર છે —

૧. ખરાવર્ત — અતિ વેગવાન વમળ (પાણીનું),

૨. ઉન્નતાવર્ત — ઊંચી ભમરી (પવતાદિ જેવી ઊંચી જગ્યાનો ચક્રો),

૩. ગૂઢાવર્ત — વનસ્પતિમાંની ગાંઠ,

૪. આમિષાવર્ત — સમળી વગેરે માંસ માટે ચક્કર ખાય છે તે.

ખરાવર્ત જેવો ક્રોધ છે, ઉન્નતાવર્ત જેવું માન છે, ગૂઢાવર્ત જેવી માયા છે, અને આમિષાવર્ત જેવો લોભ છે.

જો ખરાવર્ત જેવા ક્રોધમાં હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય છે. તેવી જ રીતે બીજા માનાહિનુ પણ સમજવું.

[—સ્થાન ૩૮૫]

૧. જીવસ્વભાવને કલુષિત—મલીન કરે તે કષાય. વિશેષસ્વરૂપ માટે જુઓ વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગાથાન ૧૨૨૬—૧૨૩૮; ૨૬૭૮—૨૬૯૨; આચારાંગનિયુક્તિ — ગા. ૧૮૧થી; કર્થગ્રંથ પ્રથમ, પૃ. ૩૪; પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૩. કષાય સદા ઉન્નતિમાં વાધક છે એમ નમિરાજે ઇન્દ્રને કહ્યું છે. —ઉત્ત. ૬.૫૪. ભાષાસમિતિની સાધના માટે પણ ક્રોધાદિ કષાયોનું વર્જન આવશ્યક છે. —ઉત્તરા. ૨૪, ૬. કષાયના આ ચાર લેહો માટે જુઓ ભગવતી સૂત્ર ૧૦ ૧૮, ઉ. ૪, પૃ. ૩૮૭. જેણે કષાયોનું વમન કર્યું હોય તે જ ખરો ભિક્ષુ છે. —દર્શન. ૧૦, ૬.

ક્રોધ ચાર પ્રકારનો છે.^૧

૧. પર્વતરાજિ - રેખા જેવો; ૨. પૃથ્વીરાજિ જેવો;
૩. વાલુકારાજિ જેવો; ૪. ઉદ્ધકરાજિ જેવો;

પર્વતરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય.

પૃથ્વીરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો તિય^૨ચગતિમાં જાય.

વાલુકારાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને મૃત્યુ પામે, તો મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય.

અને ઉદ્ધકરાજિ જેવા ક્રોધમાં હોય અને જો જીવ મૃત્યુ પામે, તો દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય.

[-સ્થા૦ ૩૧૧]

માન ચાર પ્રકારનું છે

૧. શૈલસ્તમ્ભ જેવું; ૨ અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું; ૩. દારુસ્તમ્ભ જેવું; ૪. તિનિશલતાસ્તમ્ભ^૨ જેવું.

શૈલસ્તમ્ભ જેવું માન હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે, તો નરકમાં જાય; તથા અસ્થિસ્તમ્ભ જેવું, દારુસ્તમ્ભ જેવું, અને તિનિશસ્તમ્ભ જેવું માન મૃત્યુ વખતે હોય, તો કમશઃ જીવ તિય^૨ચ, મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

[-સ્થા૦ ૨૯૩]

૧. બૌદ્ધગ્રંથ અનુસારમાં (૩. ૧૩૦) પણ મનુષ્યના ક્રોધને પાષાણ-રેખા, પૃથ્વીરેખા, અને ઉદ્ધકરેખાની ઉપમા આપી છે, અને તે પ્રમાણે મનુષ્યના ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. પથ્થરની રેખા જેમ અનેક વાણુ વાવા છતાં કે ઉપર થઈને ધણુ પાણી વહેવા છતાં લાંબા કાળ સુધી જેવી ને તેવી રહે છે, તેમ જેનો ક્રોધ લાંબાકાળ સુધી ટકી રહે, તે પાષાણરેખાપ્રમુદ્ધ કહેવાય. એ પ્રમાણે જ ખીલ બે ભેદોનું પણ સમજવું. વળી આ ક્રોધના પ્રકારોને આશીવિષના દષ્ટાન્તથી પણ ત્યાં (૪, ૧૧૦) સમજાવ્યા છે.

૨. તિનિશ એ લતાવિશેષ છે. એ અત્યંત મૃદુ હોય છે.

ગૌરવ ત્રણ છે :—

૧. ઋદ્ધિ ગૌરવ; ૨. રસ ગૌરવ; ૩. સાતા ગૌરવ.

[—સ્થા૦ ૨૧૫, —સમ૦ ૩]

કુ માયા ચાર પ્રકારની છે :—

૧. વાંસના મૂલ જેવી વક્ર; ૨. મેઢાનાં શિંગડાં જેવી વક્ર; ૩. ગોમૂત્રિકા જેવી વક્ર; ૪. અવલેખનિકા — વાંસની ઉપલી છાલ જેવી વક્ર.

પ્રથમાદિ માયા જે મૃત્યુ વખતે હોય, તે ક્રમશઃ નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવમાં જાય.

કુ લોભ ચાર પ્રકારનો છે :—

૧. કિરમજીથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૨. કદંમ — કાદવથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૩. ખંજન — મશાથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો; ૪. હુળદરથી રંગાયેલા વસ્ત્ર જેવો.

પ્રથમાદિ લોભ જે મૃત્યુ વખતે હોય, તે જીવ ક્રમશઃ નારક, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં જાય.

[—સ્થા૦ ૨૬૩]

ક્રોધાત્પત્તિનાં દશ કારણ છે :—

૧. મનમાં એવો ભાવ આવે કે આ તે મારા મનોજ શબ્દ, ગન્ધ આદિ લઈ ગયો; ૨. —આ તે અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાગ્યો; ૩. મનોજ શબ્દાદિ આ લઈ જાય છે; ૪. અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાગે છે; ૫. મનોજ શબ્દાદિ લઈ જશે; ૬. અમનોજ શબ્દાદિ સામે લાવશે; ૭. મનોજ શબ્દાદિને લઈ ગયો, લઈ જાય છે, અને લઈ જશે; ૮.

અમનોજ શબ્દાદિને સામે લાગ્યો, લાવે છે, અને લાવશે; ૯. મનોજને તો લઈ ગયો, લઈ જાય છે, અને લઈ જશે તથા અમનોજને સામે લાગ્યો, લાવે છે, અને લાવશે; ૧૦. હું તો આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાથે સારી રીતે વતું છું, પણ મારી સાથે તેઓ ખરાબર વર્તતા નથી.^૧

[—સ્થા. ૭૦૮]

૬. યોગ

અસંવર—આસ્રવ પાંચ છે.

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંવર, ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિય અસંવર, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંવર, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંવર, ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય અસંવર.

[—સ્થા. ૪૨૭]

અસંવર છ પ્રકારનો છે—

૧-૫ ઉપર પ્રમાણે, ૬. નોન્દ્રિય—મન અસંવર.

[—સ્થા. ૪૮૭]

અસંવર આઠ પ્રકારનો છે—

૧-૬ ઉપર પ્રમાણે, ૭. વચન અસંવર, ૮. કાય અસંવર.

[—સ્થા. ૫૯૯]

પ્રયોગ ત્રણ છે—

૧. સમ્યગ્, ૨. મિથ્યા, ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા. ૧૮૪]

^૧ લગવતીમા કોધની ઉત્પત્તિમા—ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, શરીર, અને સાધન-સામગ્રીને કારણે તરીકે ગણાવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે માનવ્યાદિના પણ. —શ. ૧૮, ૭૦ ૪, ૫૦ ૩૯૭.

(આત્મા જેથી દંડાય, અર્થાત્ જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યથી રહિત થઈ જાય તે) દંડ એક છે? —

[—સ્થાં ૩, —સમં ૧]

દંડ એ છે —

૧. અર્થદંડ (સપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ);
 ૨. અનર્થ દંડ (નિષપ્રયોજન મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિ).
- [—સમં ૨, —સ્થાં ૬૯]

દંડ ત્રણ છે —

૧. મનોદંડ, ૨. વચનદંડ, ૩. કાયદંડ.

[—સમં ૩, —સ્થાં ૧૨૬]

દંડ પાંચ છે? —

૧. અર્થદંડ, ૨. અનર્થદંડ, ૩. હિંસાદંડ — (અમુકે મારા સ્વજનને માર્યો છે, હમણાં મને મારે છે, ભવિષ્યમાં પણ મારશે એમ માની હિંસામાં પ્રવૃત્ત થવું તે.) ૪. અકસ્માત દંડ (એકને મારવા પ્રયત્ન થાય, પરંતુ ધીજે પણ વચ્ચે મરી જાય તે.) ૫. દૃષ્ટિવિપર્યાસ દંડ (મિત્રને

૧. દુષ્પ્રયુક્ત મન-વચન-કાયા એ ત્રણ દંડ છે, પણ અહીં સામાન્યપણે દંડ એક કહ્યો છે. જૈનો જને દંડ કહે છે, તેને ખોદ્યો કર્મ કહે છે. જૈનો ત્રણેય દંડમાં કાયદંડને પાપબધમાં પ્રાધાન્ય આપે છે એમ ખોદ્યો (મજ્જિમનિકાય-કપાલિસુત) કહે છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથી. બાહ્યારના બહુ સૂક્ષ્મ નિયમો બનાવવામાં જૈનો ભિતરી પડતા હોવાથી એવો ભ્રમ થાય છે. બાકી જૈનોએ પણ ખોદ્યમતનો વિપર્યાસ કરીને તેમનું ખંડન કર્યું છે. જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧. ૨. ૨૪-૩૨; ૨. ૬. ૨૬-૨૮. ખડું જોતાં મનોદંડ સુખ્ય માનવાના મુદ્દા ઉપર બને એકમત જ છે.

૨. સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૨)માં ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. તેમાંથી પ્રથમનાં પાંચ અહીં બતાવેલ પાંચ દંડ છે. આવશ્યક અં ૪ મા પણ ક્રિયાસ્થાનોનું વર્ણન છે. આ પાંચે દંડસમાધાન નામે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્થા-૪

શત્રુ માનીને હણતાં, અને શત્રુને હણવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતાં મિત્રને પણ મારતાં જે ક્રિયા લાગે તે.)

[—સ્થા૦ ૪૧૮]

તે તે સમયમાં દેવ, અસુર અને મનુષ્યને મનોયોગ એક એક હોય છે.

[—સ્થા૦ ૪૧]

મન^૧ એક છે.

[—સ્થા૦ ૧૬]

મન ત્રણ છે—

૧. તદ્દમન—દેવદત્તનું અથવા ઘટ વિષયક મન; ૨. તદ્દન્યમન—દેવદત્તથી અન્ય ચરદત્તનું અથવા ઘટથી અન્ય પટવિષયક; ૩ નો-અમન—સાધ્યવિશેષથી રહિત મનોમાત્ર.

અમન^૨ ત્રણ છે—

૧. નો-તદ્દમન, ૨. નો-તદ્દન્યમન, ૩. અમન.

[—સ્થા૦ ૧૭૫]

વાકુ^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૨૦]

વચન ત્રણ છે—

૧ તદ્દચન—તેનું વચન કે તે વિષયનું વચન, ૨. તદ્દન્યવચન—તેનાથી ભિન્નનું વચન કે ભિન્નવિષયક વચન, ૩. નો-અવચન—વચન માત્ર

૧. મનના સ્વરૂપ માટે જુઓ ભગવતી શ૦ ૧૩, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૬.

૨. 'અમન'ના અભિધાનરાજેન્દ્રના અન્ત' પરિચ્છેદ—આંતરિક નિર્ણય, અધિગમન તથા મનોવિદેષી અર્થ—એમ અર્થો આપ્યા છે.

૩. વાકુ એટલે ભાષા. તેના સ્વરૂપ માટે જુઓ ભગવતી—શ૦ ૧૩, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૩૬૨.

અવચન^૧ ત્રણ છે —

૧. નો તદ્વચન — ઘડાને કપડું કહેવું તે, ૨. નો તદ્વચન-વચન — ઘડાને ઘડો કહેવો તે, ૩. અવચન.

[—સ્થાં ૧૭૫]

વચનવિકલ્પ સાત છે —

૧. આલોપ—ઇષદ્ ભાષણ, ૨. અનાલોપ—કુત્સિત આલોપ, ૩. ઉલ્લાપ—પ્રશ્નગણિત વચન (કાકા વર્ણનમુલ્લાપ), ૪. અનુલ્લાપ^૨ — કુત્સિત ઉલ્લાપ, ૫. સંલોપ — પરસ્પરની વાતચીત (સંલોપો ભાષણ દિવ), ૬. પ્રલોપ — નિરર્થક વચન (પ્રલોપોજન્યક વચ), ૭. વિપ્રલોપ — વિવિધ પ્રલોપ.

[—સ્થાં ૫૮૪]

કાયવ્યાપાર^૩ એક છે.

[—સ્થાં ૨૧]

ટિપ્પણ

૧. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રમાં (આચારશ્રુતાધ્યયનમાં) 'શુ માનવું અને શુ ન માનવું' એની એક લાંબી તાલિકા આપી છે. તેથી જૈન દૃષ્ટિ શી છે તે જણાઈ આવે છે. સાથે સાથે શું ન માનવું તે પણ ત્યાંથી જ જાણવા મળે છે. એ જૈનદૃષ્ટિથી વિપરીત માન્યતા ધરાવતી તે મિથ્યાદૃષ્ટિ અગર મિથ્યાત્વ કહેવાય છે. તેના અભિગૃહીત અને અનભિગૃહીત એવા બે જ ભેદ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં (૮-૧) બતાવ્યા છે. ત્યારે તેના મુખ્ય ત્રણ ભેદો — ૧. સશયિત, ૨. આભિગૃહીક, અને ૩. અનાભિગૃહીક છે — એમ આવશ્યક ચૂર્ણિ અં ૬, ગાથા ૧૬૫૮, — મા જણાવ્યું છે; અને તેના કારણરૂપે અખોધ, અસંદ્ધિનિવેશ કે સશયને બતાવ્યા છે. આ જ ભેદોને વધારીને મિથ્યાત્વના

૧. ઉપરના ત્રણે વચનમાંથી કોઈ એક ન હોય તે અવચન.

૨. કયાઈક અનુલોપ એવો પાઠ મળે છે; તેનો અર્થ પુનઃ પુનઃ ભાષણ થાય છે (અનુલોપો મુહુર્ગાપા).

૩. કાયના સ્વરૂપ વિષે જુઓ ભગવતી શં ૧૩. ઉં ૭, ૫૦ ૩૬૬.

પાય ભેદો પણ ગણાવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમના ત્રણ ઉપર્યુક્ત, ૪. આભિનિવેશિક અને ૫. અનાલોગિક છે.

તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના જ કોઈ એક સિદ્ધાંતને સ્વીકારીને બીજાનું ખંડન કરવું તે આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે. જન્મે જૈન હોય છતાં જો જૈન તત્ત્વની પરીક્ષા કર્યા વિના તે માનીને બીજાના મતનું ખંડન કરે, તે પણ આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની સમજવો, એમ ધર્મસંગ્રહમાં (૫૦ ૪૦) જણાવ્યું છે. પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ હોય છતાં પરીક્ષકની આજ્ઞામાં રહી જો તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે, તો તેવા માધતુષાદિ જેવા ભિક્ષુઓને આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વની ન ગણવા એમ પણ ત્યાં જ જણાવ્યું છે. ગુણદોષની પરીક્ષા કર્યા વિના બધાં મતોએને સરખા સમજવા તે અનાભિગ્રહિક-મિથ્યાત્વ છે. આ મિથ્યાત્વ પરીક્ષા કરવામાં અસમર્થ એવા મદ્યુષ્ઠિ છવોમાં હોય છે. આ મિથ્યાત્વ એટલા માટે છે કે તેણે જાણનાર કોઈ એક માર્ગમાં સ્થિર રહી શકતો નથી. દેવ, શુરુ અને ધર્મના સ્વરૂપમાં સદેહ-બુદ્ધિ રાખવી તે સંશયિત મિથ્યાત્વ છે. શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદિત સૂક્ષ્મ વિષયો વિષે કેટલીક વખત મોટા મોટા સાધુઓને પણ સંશય હોય છે અને તે વિષે તેઓ નિર્ણય બાંધી શકતા નથી; પણ હવે તેઓ જિનભગવાને જે કહ્યું છે તે સાચું જ હોયું જોઈએ એમ માની સંશય દૂર કરે છે. એટલે સંશય થયો એટલા માત્રથી તેમને સંશયમિથ્યાત્વની ન કહી શકાય. પણ જેમને સંશય કાયમ ટકી રહે તેમને જ આ મિથ્યાત્વની કોટીમાં ગણવા જોઈએ. પોતાના પક્ષને અસત્ય જાણવા છતાં તેને વળગી રહેવું તે આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ છે. વિચાર અને વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ મોહની પ્રબલતમ અવસ્થા—એ અનાલોગિક મિથ્યાત્વ છે. આ એકેન્દ્રિયાદિ ક્ષુદ્રતમ જ તુઓમાં હોય છે. વિશેષ માટે જુઓ ધર્મસંગ્રહ ૫૦ ૪૦થી; કર્મગ્રંથ ગ્રંથો હિન્દી ૫૦ ૧૭૬; લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩, ગા. ૬૮૯ થી.

અહીં ગણાવેલા દસ ભેદો આભિગ્રહિકમાં સમાવિષ્ટ છે એમ સમજવું જોઈએ.

સ્થાનકવાસી પ્રતિક્રમણમાં એક પચીસ પ્રકારના મિથ્યાત્વનો પણ પાક છે. તેમાં શાસ્ત્રમાં પ્રસંગાનુસાર વર્ણવેલા બધી પ્રકારના મિથ્યાત્વનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધગ્રંથ અનુત્તરમાં (૧, ૧૦થી)—જેઓ અધર્મને ધર્મ, ધર્મને અધર્મ, અવિનયને વિનય, અભાષિતને, ભાષિત, અનાચીર્ણને આચીર્ણ, આચીર્ણને

અનાચીણ', અપ્રજ્ઞાપતને પ્રજ્ઞામ, અને પ્રજ્ઞામને અપ્રજ્ઞામ કહે છે, તેઓ બહુજનને અહિતકર્તા, અસુખકર્તા, તથા બહુજનને અનર્થકારી બને છે અને પાપોત્તું ઉપાર્જન કરી સાર્વર્થિક લોપ કરે છે — એમ જણાવ્યું છે. મિથ્યાદૃષ્ટિથી જીવ અકુશલ ધર્મનો સંચય કરે છે અને કુશલ ધર્મનો નાશ કરે છે, આ વસ્તુને વારંવાર અનેક રીતે બુદ્ધ ભગવાને સમજાવી છે અગુ-
ત્તર ૧, ૧૭, ૧ ૧૮ ઇત્યાદિ

૧૦

બાંધ

બાંધ^૧ એક છે.

[—સ્થાન ૯, —સમ ૧]

બાંધ^૨ બે છે —

૧. રાગબાંધ, ૨. દ્વેષબાંધ.

[—સમ ૨, —સ્થાન ૯૬]

૧. કષાયને કારણે જીવ કર્મપુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બાંધ છે. જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૮.૨,૩. તેના પ્રકૃતિબાંધ, સ્થિતિબાંધ, પ્રદેશબાંધ અને અનુભાગબાંધ એવા ચાર ભેદ છે. છતાં અહીં સમાન્યપણે એક કહ્યો છે. આ બાંધ જીવને અનાદિ કાલથી છે. છતાં સાધનાથી જીવ તેમાંથી છૂટી શકે છે.

૨. આ ભેદ માત્ર મોહનીયકર્મને લક્ષ્ય કરીને છે. તેમા રાગમાં માયા અને લોભનો સમાવેશ સમજવો અને દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો.

૧૧

પુણ્ય — પાપ^૧

૧

પુણ્ય^૨ એક છે.

[—સ્થાન ૧૧, સમ ૧]

પુણ્ય નવ પ્રકારનું^૩ છે —

૧. અન્નપુણ્ય — અન્નદાનથી થતું પુણ્ય^૪, ૨. પાનપુણ્ય, ૩. વસ્ત્રપુણ્ય, ૪. લયન — ગૃહ પુણ્ય, ૫. શયનપુણ્ય, ૬. મનપુણ્ય — શુભીજન જોઈ મનમાં પ્રસન્નતા થવાથી થાય તે, ૭. વચનપુણ્ય — શુભીજનની વચનથી પ્રશંસા કરવાથી થાય તે, ૮. કાયપુણ્ય — સેવા કરવાથી થતું પુણ્ય, ૯. નમસ્કારપુણ્ય.

[—સ્થાન ૧૭૬]

૨

પાપ એક છે.

[—સ્થાન ૧૨, —સમ ૧]

પાપબંધનાં નવ કારણ છે —

૧. પ્રાણાતિપાત, ૨. મૃષાવાદ, ૩. ચોરી, ૪. અગ્રહ, ૫. પરિગ્રહ, ૬. ક્રોધ, ૭. માન, ૮. માયા, ૯. લોભ.

[—સ્થાન ૧૭૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. અહીં ગણાવેલા પુણ્યના ભેદો એ વસ્તુત પુણ્યબંધના કારણ છે.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

ટિપ્પણ

૧. શુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પુણ્ય કહેવાય છે અને અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો આસ્રવ તે પાપ કહેવાય છે. ઉપાસનાતિથિ જૈનદર્શનનાં સાત તત્ત્વ ગણ્યાં છે અને પુણ્ય તથા પાપને આસ્રવના જ એ ભેદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. —તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૩, ૪. કેટલાક આચાર્યો પુણ્યપાપને પણ સ્વતંત્ર તત્ત્વ ગણી નવ તત્ત્વની સંખ્યા પૂરી કરે છે. જુઓ નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧. વિશેષ વ્યાખ્યા માટે હરિભદ્રકૃત પુણ્યાષ્ટક જોવું. પુણ્યપાપ માનવાની ભલામણ ભગવાને સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૫. ૧૬) માં કરી છે.

૨. પુણ્યના ૪૨ ભેદ છે અર્થાત્ શુભ પ્રકૃતિઓ ૪૨ છે — ૧. સાત-વેદનીય, ૨. ઉચ્ચગોત્ર, ૩. મનુષ્યગતિ, ૪. મનુષ્યાનુપૂર્વી, ૫. દેવગતિ, ૬. દેવાનુપૂર્વી, ૭. પંચેન્દ્રિયભ્રાન્તિ, ૮-૧૨. પાંચ શરીર, ૧૩-૧૫. ઔદારિક, વૈદિક અને આહારકનાં અંગોપાંગ, ૧૬. વજ્ર્મલનારાય સંધ્યણ, ૧૭. સમચતુરસસંસ્થાન, ૧૮. શુભ વર્ણ, ૧૯. શુભ ગંધ, ૨૦. શુભ રસ, ૨૧. શુભ સ્પર્શ, ૨૨. અગુરુલઘુ, ૨૩. પરાધાત, ૨૪. શ્વાસોચ્ચ્વાસ, ૨૫. આતપ, ૨૬. ઉદ્યોત, ૨૭. શુભવિહાયોગતિ, ૨૮. નિર્માણ, ૨૯-૩૮. ત્રસદંશક, ૩૯. સુરાયુ, ૪૦. મનુષ્યાયુ, ૪૧. તિર્થયાયુ, ૪૨. તીર્થકરનામ. આ ૪૨માં સામાન્યપણે શુભતા હોવાથી તે અપેક્ષાએ પુણ્ય એક કહ્યું છે. — નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧૦-૧૧. આ સિવાયની ૮૨ પ્રકૃતિઓ એ પાપપ્રકૃતિઓ છે. નવતત્ત્વ ૦ ગા ૧૩-૧૪. પુણ્યપ્રકૃતિની ગણતરીમાં મતભેદ પણ છે. જુઓ — તત્ત્વાર્થ ૦ ૮. ૨૬.

૩. અન્નપુણ્યની બાબતમાં સરખાવો બૌદ્ધ માન્યતા પણ : — “જે માણસ ભોજન દે છે, તે લેનારને ચાર વસ્તુ આપે છે. વર્ણ, સુખ, બલ અને આયુ તેનું કૃપા દાતાને એ છે કે દેવાયુ, દિવ્યવર્ણ, દિવ્યસુખ અને દિવ્યબલ.” — અંગુત્તર ૦ ૪. ૫૮.

૧૨ ,

કર્મ^૧

૧. કર્મના ભેદો

કર્મ એ પ્રકારનું છે :—

૧ પ્રદેશકર્મ—જે કર્મનો રસ નાહ પણ તેના પુદ્ગલો વેદાય તે;

૨. અનુભાવકર્મ—જે કર્મનો રસ વેદાય તે

[—સ્થા ૦ ૮૫]

કર્મ ચાર પ્રકારનું છે.—

૧. પ્રકૃતિકર્મ—કર્મના વિશેષ સ્વભાવભેદો તે;

૨. સ્થિતિકર્મ—કર્મનું અમુક કાળ સુધી અવસ્થાન;

૧. જૈનદર્શનને મતે કર્મ એ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું અણુવ દ્રવ્ય છે, અને તે ખરેખર જીવ ઉપર બધાય છે—ચોટે છે. કર્મપુદ્ગલો જીવ દ્વારા ગ્રહણ થઈ કર્મરૂપે બધાય છે. એનો અર્થ એ છે કે, તે જ વખતે તે પુદ્ગલોમાં ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે, અને તે જ અંશો બધના પ્રકાર પણ કહેવાય છે.— ૧. કર્મપુદ્ગલોમા જ્ઞાનને આવૃત કરવાનો; દર્શનને અટકાવવાનો, સુખદુઃખ અનુભવવાનો વગેરે સ્વભાવ બધાય, તે પ્રકૃતિબધ. ૨. તેની સાથે જ તે સ્વભાવથી અમુક વખત સુધી ચ્યુત ન થવાની જે કાલમર્યાદાનું નિર્માણ થાય, તે સ્થિતિબધ. ૩. સાથે સાથે તેમાં તીવ્રતા, મંદતા, આદિપણે ફલાનુભવ કરાવનારી જે વિશેષતાઓ બધાય તે અનુભાવબધ. ૪. તથા ગ્રહણ કરાઈ લિન્ન લિન્ન સ્વભાવમાં પરિણામ પામતો તે કર્મરાશિ સ્વભાવ દીઠ અમુક અમુક પરિમાણમાં વહેચાઈ જાય, તે પરિમાણવિભાગ તે પ્રદેશબધ. આ બધાનાં દૃષ્ટાત સાથે વર્ણન માટે જુઓ પ્રથમ કર્મત્રય ગાથા ૨. કર્મબાબત બૌદ્ધ માન્યતા વિશે જુઓ આ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩ અનુભાવકર્મ - કર્મનો તીવ્રાદિરૂપ વિપાક-રસ;

૪. પ્રદેશકર્મ - કર્મના પુદ્ગલો।

[—સ્થા ૦ ૩૬૨]

કર્મબંધના ચાર પ્રકાર છે —

૧. પ્રકૃતિબંધ; ૨. સ્થિતિબંધ; ૩ અનુભાવ-બંધ;
૪. પ્રદેશબંધ.

[—સ્થા ૦ ૨૬૬, —સમ ૦ ૪]

કુ કર્મ-ઉપકર્મના^૧ ચાર પ્રકાર છે:—

૧. બંધનોપકર્મ (કર્મપુદ્ગલ અને જીવપ્રદેશનો પરસ્પર સંબંધ તે બંધન); ૨. ઉદીરણોપકર્મ (ફલ દેવાનો સમય આવ્યો ન હોય તેવા કર્મનો ઉદ્યાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તે ઉદીરણ); ૩. ઉપશમનોપકર્મ (કર્મને ઉદ્યમાં ન આવવા દેવું તે ઉપશમન); ૪ વિપરિણામનોપકર્મ (કર્મની સત્તા, ઉદ્ય, ઉપશમ, ક્ષય વગેરે વિવિધ અવસ્થાઓ કરવી તે વિપરિણામના).

(૧) બંધનોપકર્મ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિબંધનોપકર્મ (પ્રકૃતિબંધનું કારણ એવો જીવનો યોગરૂપ પરિણામ);
- ૨ સ્થિતિબંધનોપકર્મ (સ્થિતિબંધનો હેતુ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ);
૩. અનુભાવબંધનોપકર્મ (અનુભાવબંધનું કારણ પણ જીવનો કષાયરૂપ પરિણામ છે, માટે કષાય એ જ અનુભાવબંધનોપકર્મ છે);

૧. ઉપકર્મ એટલે આરભ. અથવા જેના વડે કર્મનું બંધન, ઉદીરણ વગેરે થાય, તે ઉપકર્મ; અર્થાત્ જીવનો શક્તિવિશેષ જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં દરજ્જો કહે છે.

૪. પ્રદેશમનોપક્રમ (પ્રદેશમધનું કારણ જીવનો યોગ એટલે કે મન-વાણી કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ પરિણામ)

(૨) ઉદ્દીરણોપક્રમના ચાર પ્રકાર—

૧. પ્રકૃતિઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉદ્દયકાળ ન હોવા છતાં વીર્યવિશેષથી કમન્દલિકને ઉદ્દયાવલિક્ષ્માં પ્રવિષ્ટ કરી દેવા, તે પ્રકૃતિ ઉદ્દીરણા; અને તેવી ઉદ્દીરણા યોગરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે યોગ-પરિણામ. અથવા એવી ઉદ્દીરણાનો આરંભ તે);

૨. સ્થિતિઉદ્દીરણોપક્રમ (જેનો ઉદ્દય નથી થયો તેવી સ્થિતિ વીર્યવિશેષથી લોગવવી તે સ્થિત્યુદ્દીરણા; આવી ઉદ્દીરણા જીવના કષાયરૂપ પરિણામથી થતી હોવાથી તે કષાયપરિણામ; અથવા એવી ઉદ્દીરણાનો આરંભ તે);

૩. અનુભાવઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ અનુભાવની બાબતમાં અર્થ ઘટાવવો);

૪. પ્રદેશેઉદ્દીરણોપક્રમ (ઉપર મુજબ પ્રદેશની બાબતમાં).

(૩) ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિઉપશમનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિઉપશમનોપક્રમ; ૩. અનુભાવઉપશમનોપક્રમ; ૪. પ્રદેશ-ઉપશમનોપક્રમ (આ ચારનો અર્થ પણ ઉદ્દીરણોપક્રમની પેઠે ઘટાવી લેવો)

(૪) વિપરિણામનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. પ્રકૃતિ વિપરિણામનોપક્રમ; ૨. સ્થિતિવિપરિણામનોપક્રમ; ૩. અનુભાવવિપરિણામનોપક્રમ;

૪. પ્રદેશ વિપરિણામનોપક્રમ (અર્થ ઉપર મુજબ ઘટાવવો).

§ અલ્પબહુત્વ ચાર^૧ પ્રકારનું છે —

૧. પ્રકૃતિ અલ્પબહુત્વ; ૨. સ્થિતિ અલ્પબહુત્વ;
અનુભાવ અલ્પબહુત્વ; ૪. પ્રદેશ અલ્પબહુત્વ.

§ સંક્રમ^૨ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિસંક્રમ; ૨. સ્થિતિસંક્રમ; ૩. અનુભાવ,
સંક્રમ; ૪. પ્રદેશસંક્રમ.

§ નિધત્ત^૩ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પ્રકૃતિનિધત્ત; ૨. સ્થિતિનિધત્ત; ૩. અનુભાવ-
નિધત્ત; ૪. પ્રદેશનિધત્ત.

૧. પ્રકૃતિ આદિ બધ કોને અલ્પ છે, અને કોને બહુ છે, તેવો વિચાર વિશેષ વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. એવો નિયમ છે કે, કર્મના સ્વભાવ પ્રમાણે કૃણ મળે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનને આવરવાના સ્વભાવવાળું કર્મ જ્ઞાનને આવરવાનું કામ કરે છે, પણ દર્શનશક્તિને આવરવાનું કે સુખદુઃખ અનુભવાવવાનું કાર્ય નથી કરતું. પરંતુ આ નિયમ કર્મની મૂળ પ્રકૃતિઓ (આઠ મુખ્ય વિભાગો) ને જ લાગુ પડે છે. તે આઠમાના દરેકના પેટાવિભાગો (ઉત્તરપ્રકૃતિઓ) તો પાછળથી અધ્યવસાયને બળે એકને બદલે બીજાંરૂપે બદલાઈ શકે છે. તે સંક્રમ કહેવાય છે. જોકે ઉત્તરપ્રકૃતિઓમાં પણ કેટલીક એવી છે કે જે સત્તતીય હોવા છતાં પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતી. જેમકે, દર્શનમેહ આરિત્રમેહ રૂપે પરસ્પર સંક્રમ નથી પામતો. એ જ રીતે નારક આયુષક તિર્થ વ આયુષક રૂપે, કે તે આયુષક અન્ય કોઈ આયુષક રૂપે સંક્રમ નથી પામતા.

પ્રકૃતિસંક્રમની પેઠે બધકાલીન રસ (અનુભાવ), સ્થિતિ તેમજ પ્રદેશમાં પણ પાછળથી અધ્યવસાયને બળે ફેરફાર થાય છે.

૩. નિધત્ત એવી કર્મવસ્થા છે કે, જેમાં તે કર્મોની સ્થિતિ અને અનુભાવ અધ્યવસાયવિશેષથી હીન થઈ શકે અથવા વધી શકે; પરંતુ તે સિવાય સંક્રમણ આદિ કોઈ થઈ ન શકે. જુઓ કર્મપ્રકૃતિ ગા. ૨.

હું નિકાચિતના^૧ ચાર પ્રકાર છે. —

૧ પ્રકૃતિનિકાચિત; ૨. સ્થિતિનિકાચિત; ૩ અનુ-
ભાવનિકાચિત, ૪. પ્રદેશનિકાચિત.

[—સ્થા ૦ ૨૬૬]

કર્મ ચાર પ્રકારનું છે —

(૧) ૧. શુભ ને શુભાનુબંધી;^૨ ૨. 'શુભ ને
અશુભાનુબંધી; ૩. અશુભ ને અશુભાનુબંધી ૪.
અશુભ ને શુભાનુબંધી.

(૨) ૧ શુભ ને શુભવિપાકી^૩; ૨. શુભ ને અશુભ-
વિપાકી; ૩. અશુભ ને અશુભવિપાકી; ૪ અશુભ
ને શુભવિપાકી

[—સ્થા ૦ ૩૬૨]

૨. કર્મબંધકો અને કર્મબંધનું કારણ

હું જીવો ત્રસરૂપે રહીને અને સ્થાવર રૂપે રહીને પાપ-
કર્મનું ચયન કરે છે (પાપકર્મ એકઠાં કરે છે), — ભૂત-
કાળમાં ચયન કર્યું છે અને ભવિષ્યમાં કરશે.

હું તેવી જ રીતે ત્રણે/કાળ સંબંધી ઉપચયન (વૃદ્ધિ,
પુષ્ટિ), બંધ, ઉદ્ધીરણ, વેદના, અને નિર્જરા વિષે પણ
સમજવું.

[—સ્થા ૦ ૧૧૭]

૧. નિકાચિત એ એવી કર્માવસ્થા છે કે, જેમા ઓછુવતુ કર્મ, સંક્રમ કરવો વગેરે કાઈ ફેરફાર શક્ય જ નથી.

૨. શુભકર્મ એટલે પુણ્યકર્મ; તે જ્યારે ભોગવાતું હોય ત્યારે આત્મ-
પરિણામ એવા રહે કે પાછો શુભકર્મનો જ બંધ થાય. આને મળતી બીજી
માન્યતા માટે જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૩. કોઈ કર્મનો શુભ બંધ પડ્યો હોય, અને તેનો વિપાક પણ શુભ
હોય. જેમકે, સાતાવેદનીય કર્મ બાંધ્યું હોય અને જ્યારે તે ઉદયમાં આવે
ત્યારે જો સુખ આપે તો તે શુભ અને શુભવિપાકી કહેવાય.

જીવોએ સ્ત્રીરૂપે, પુરુષરૂપે અને નપુંસકરૂપે પાપકર્મના પુદ્ગલોનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે. તેવી જ રીતે ઉપચયન, ચાવત્ નિજરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થા ૨૩૩]

કુ જીવો એ પ્રકારે પાપકર્મ ખાંધે છે?—

૧. રાગથી; ૨. દ્વેષથી.

કુ જીવો એ પ્રકારે પાપકર્મની ઉદ્દીરણા કરે છે, અર્થાત્ સમય પહેલાં પ્રયત્નવિશેષથી કર્મફલનો અનુભવ કરી લે છે:—

૧. આલ્સ્યુપગમિકી વેદના વડે—પોતાની મેળે સ્વીકારેલી વેદના વડે.

૨. ઔપક્રમિકી—કર્મની ઉદ્દીરણાને કારણે આવી પડેલી વેદના વડે.

કુ તે જ પ્રમાણે વેદના અને નિજરા વિષે સમજવું.

[—સ્થા ૨૬૬]

કુ જીવોએ ચાર સ્થાનથી આઠે કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે:—

૧. ક્રોધથી; ૨. માનથી; ૩. માયાથી; ૪. લોભથી.

કુ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીનાર જીવોએ ઉપરનાં ચાર કારણથી આઠે કર્મનું ચયન કયું છે, કરે છે અને કરશે.

૧. અંગુત્તરમાં ત્રણ પ્રકારે કર્મસમુદય માન્યો છે—લોભજ, દોષજ—દ્વેષજ અને મોહજ. —૩, ૩૩. અને સર્વમાં મોહજ વધારે દોષજનક છે એમ કહ્યું છે.—અંગુ ૩. ૯૭; તથા ૬. ૩૯.

૨. (૧) નારક, (૨-૧૧) ભવનપતિ, (૧૨-૧૯) સ્થાવરકાય તથા ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિય, (૨૦) તિર્થંચ પચેન્દ્રિય, (૨૧) મનુષ્ય, (૨૨-૨૪) વાણ્વ્ય તર, જ્યોતિષ્ક, અને વૈમાનિક.

કુ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બાધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરાના ત્રણ ત્રણ દંડક કહેવા.

[—સ્થાન ૨૫૦]

કુ જીવોએ ચાર સ્થાનથી^૧ પાપકર્મના પુદ્ગલોનું ચંચન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે :—

૧. નારકરૂપે ૨. તિયચરૂપે; ૩. મનુષ્યરૂપે; ૪. દેવરૂપે.

કુ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બાધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાન ૩૮૭]

કુ જીવોએ પાંચ સ્થાનથી^૨ પાપકર્મનું ચંચન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે :—

૧. એકેન્દ્રિયરૂપે; ૨. બેન્દ્રિયરૂપે; ૩ ત્રીન્દ્રિયરૂપે; ૪. ચતુરિન્દ્રિયરૂપે; ૫. પાંચેન્દ્રિયરૂપે.

કુ તેવી જ રીતે ઉપચયન યાવત્ નિર્જરા વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાન ૪૭૪]

૧. આ ચારમાથી પછીના ત્રણમા નર-માદા એ બે બે ભેદો ઉમેરી સાત સ્થાનક થાય છે. —સ્થાન ૫૬૨; અને ચારને પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમસમયના એમ બે બે ભેદો લગાડવાથી આઠ સ્થાનક થાય છે. —સ્થાન ૬૬૦.

૨. આ પાંચમા પણ દરેકમા પ્રથમ સમયના અને અપ્રથમ સમયના એવા બે બે ભેદો ઉમેરતા દસ સ્થાનક થાય. (—સ્થાન ૭૮૩); તથા એકેન્દ્રિયને બદલે પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, અને વનસ્પતિ એ વિભાગો ઉમેરતાં નવ સ્થાનક થાય (—સ્થાન ૭૦૨).

હું જીવોએ છ સ્થાનથી પાપકર્મનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે:—

૧. પૃથ્વીકાયરૂપે; ૨ અંકાયરૂપે; ૩. તેજસ્કાયરૂપે;
૪. વાયુકાયરૂપે; ૫. વનસ્પતિકાયરૂપે; ૬ ત્રસકાયરૂપે.

હું તેવી જ રીતે ઉપચયન ચાવતું નિર્જરા વિષે સમજી લેવું.

[— સ્થાન ૫૪૦]

હું દાનના^૧ દશ ભેદ છે —

૧. અનુકંપાદાન (અનાથ કે પીડિતને કૃપાથી દેવાતું);
૨. સંત્રાકદાન (આપત્તિમાં કે અભ્યુદયમાં સહાય કેરવી તે);
૩. ભયદાન (ડરીને જે કંઈ રાખ કે પોલીસને દેવું તે)
૪. કારુણ્યદાન (શોક અર્થાત્ પુત્રાદિ વિયોગને કારણે તેની પાછળ કાંઈ દેવું તે);
૫. લજ્જાદાન (ઇચ્છા ન હોવા છતાં પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠો હોય અને આપે તે);
૬. ગૌરવદાન (પોતાના યશ માટે ગર્વથી દેવું તે),
૭. અધર્મદાન (અધર્મી પુરુષને દાન);
૮. ધર્મદાન (સુપાત્રને દાન);
૯. આશાદાન (સુફળની આશાથી દીધેલું દાન);
૧૦. પ્રત્યુપકાર દાન (કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા કરાતું દાન)

૧. દાન સાતાવેદનીયના બંધના કારણરૂપ હોવાથી અહીં કર્મ-બંધના નિમિત્તના પ્રકરણમાં ગોઠવ્યું છે. જુઓ તત્વાર્થ ૧, ૧૩. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિગ્વિષય નં. ૪.

મોહનીય કર્મનાં ત્રીસ નિમિત્તો^૧ છે—

૧. ત્રસ જીવોને પાણીમાં નાખી પગથી કચરી મારી નાખે.

૨. કોઈના માથાને ચામડાથી વીંટી મારી નાખે

૩. કોઈને મોઢે ઢૂંચો દઈ મારી નાખે.

૪. બંધ ઘરમાં ખૂબ અગ્નિ સળગાવી તેના ધૂમાડાથી જીવોની હત્યા કરે.

૫. સંકલિષ્ટ ચિત્તથી કોઈના માથાને ધડથી કાપી નાખી પછી ધડને પણ વિદારે તે.

૬. કોઈને ઠગીને (વિષયુક્ત) ફળથી અથવા લાકડીથી હત્યા કરતાં કરતાં પણ તેની પાછી મબક કરે.

૭. પોતાના કપટ વડે બીજા કપટને ઢાંકી દે (ગૂઢચારી), પોતાના દોષનો અપલાપ કરે, તથા અસત્ય બોલે.

૮. પોતાના અપકૃત્યનો ભાર બીજાને માથે નાખી દે અથવા બીજાની સામે કોઈના દોષો ઉઘાડા પાડી દે અને તેને દહ કે તેં આ ક્યું છે વગેરે.

૯. અસત્ય બોલવા છતાં સાચું-ઝૂઠું પરિષદમાં બોલ્યા કરે અને કલહ કરાવે.

૧૦. રાજાનો અમાત્ય હોય છતાં પ્રજામાં વિદ્રોહ જગવી તેની આવકના માર્ગો બંધ કરે અથવા રાણીને મારી નાખાવે અને રાજાને બહાર કઢાવી મૂકે.

૧. આ જ મોહનીયસ્થાનોનું વર્ણન ભગવાને દશાશ્વતરકંઠ અં ૯-માં કયું છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે, અહીં મોહનીય શબ્દથી સામાન્ય રીતે આઠે કર્મ સમજવાં જોઈ એ અને વિશેષ રીતે જ મોહનીય કે જે ચોથું કર્મ છે, તે સમજવું. આવશ્યક સૂત્રમાં (અં ૪) પણ આ મહા-મોહનીય સ્થાનનો ઉલ્લેખ છે.

૧૧. કોઈ દીન વાણીથી દયાની' માગણી કરતો હોય છતાં તેનો જવાબ તિરસ્કારભરી વાણીમાં આપે અને તેના ભોગોનો નાશ કરે.

૧૨. સ્ત્રીમાં લોહુપ હોય અને પોતે બાલપ્રહારી ન હોવા છતાં બાલપ્રહારી છે, એવું કહ્યા કરે. પોતે અપ્રહારી છતાં પ્રહારી છે તેમ કહ્યા કરે. આર્ત કહેનાર ગાયોની વચ્ચે ગધેડાની જેમ ભૂંકનાર જ છે. ક્ષત સ્ત્રીમાં પોતાની ગૃહિણીને લઈને આવો મનુષ્ય પોતાનું જ અહિત કરે છે અને બહુ જ માયાથી જૂઠું બોલે છે.

૧૩. આ તો અમુક રાજાનો આશ્રિત છે એવી પ્રસિદ્ધિ થવાથી લોકોમાં ધન વગેરે મળે છે એમ ધારી, જે રાજ્યાશ્રય સ્વીકારે.

૧૪. સાવ દરિદ્ર હોય પણ ગામનો રાજા કે ગામ મળીને તે દરિદ્રને રાજા બનાવે અને તેથી તેને બહુ જ ધન મળે; પછી ઈર્ષાળુ થઈ, સંકલિષ્ટ ચિત્તવાળો થઈ, તે બીજાની જીવિકાનો નાશ કરે.

૧૫. જેમ નાગણુ પોતાનાં બચ્ચાંને જ મારે છે, તેમ કોઈ પોતાના માલિક સેનાપતિ કે શાસ્તાને મારી નાખે.

૧૬. રાષ્ટ્રના નાયકને કે નિગમના નેતાને કે યશસ્વી શેઠને મારી નાખે.

૧૭. અનેક જીવોના નેતાને અને પ્રાણીઓને - દરિયામાં જેમ બેટ તેમ - શરણુ આપનારને મારી નાખે.

૧૮. જે સયમ માટે તત્પર હોય, કે સયમી હોય, કે તપસ્વી હોય તેવાને ધમથી બ્રજ કરે.

૧૯. અનંતજ્ઞાની અને શ્રેષ્ઠદર્શનવાળા પુરુષની નિંદા કરે.

૨૦. ન્યાયમાગનો દ્વેષી થઈ તેની નિંદા કરી અપકાર કરે.

૨૧. આચાર્ય-ઉપાધ્યાય પાસેથી શ્રુત શીખીને તેમની જ નિન્દા કરવા મંડી જાય.

૨૨. જેની પાસેથી શ્રુત લીધું હોય તેનો અહંભાવથી પ્રત્યુપકાર ન કરે.

૨૩. બહુશ્રુત ન હોય પણ બહુશ્રુત હોવાનો ઢોંગ કરી યશ કમાય અને પોતે વિશુદ્ધ સ્વાધ્યાય કરે છે એવું ખીજને ઠસાવે.

૨૪. તપસ્વી ન હોય છતાં તપસ્વી હોવાનો આડંબર કરે આ લોકમાં સૌથી મોટો ચોર તે છે.

૨૫. ‘આ તે મારું શું લલ્લું કરવાનો હતો’ એવા ભાવથી, સાધારણ મદદ માગનાર કોઈ જ્ઞાનને, સમર્થ હોવા છતાં મદદ ન કરે. આવો મનુષ્ય શઠ છે, માયાવી છે અને કિલ્લટ ચિત્તવાળો છે, તથા પોતાની બાધિને તે પોતે જ હલેલ બનાવે છે.

૨૬. જે સર્વધર્મતીર્થનો નાશ કરનારી કથા કરે અને કલહ કરે.

૨૭. જે વશીકરણાદિ અધાર્મિક યોગોનું આચરણ પ્રશંસા માટે કરે.

૨૮. આ લોકના કે પરલોકના કામલોગોને અતૃપ્ત થઈ સદા લોગવે.

૨૯. દેવોની ઋદ્ધિ, દુષ્ટિ, યશ, વર્ણ, બલ, વીર્ય એ બધાની નિન્દા કરે.

૩૦. મને કોઈ જિન માની પૂજે એવી યશની આકાંક્ષા રાખી પોતે દેવ, યક્ષ, ગ્રહકને ન દેખતો હોય, અજ્ઞાની હોય, છતાં કહે કે હું તો તે બધાને જોઈ છું.

હું ચારિત્રનો નાશ ચાર પ્રકારે^૧ છે :

૧. આસુર (ભવનપતિ વગેરે દેવો અસુર કહેવાય છે. તેમને યોગ્ય ભાવના તે આસુરી ભાવના. આ ભાવનાજન્ય ચારિત્રનાશ).

૨. આલિયોગ (દેવોમાં નોકરચાકરનું કામ કરનારા આલિયોગિક દેવ કહેવાય છે. તેમને યોગ્ય ભાવના તે આલિયોગિકી. એવી ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૩. સાંભોહી (મૂઠ્ઠાતિના દેવોને યોગ્ય ભાવના તે સાંભોહી. આ ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

૪. દૈવ કિલ્લિખ (ચાંડાલ જેવી દેવોની અછૂતજાતિ તે દૈવકિલ્લિખ. તેમને યોગ્ય ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ.)

હું ચાર કારણે જીવો અસુરયોગ્ય ક્રમ^૨ કરે છે :

૧. કૌપશીલતાથી;

૨. કલહશીલતાથી;

૩. સંસ્રુત તપઃક્રમથી - આહારાદિની આશાએ કરાયેલા તપક્રમથી.

૪. નિમિત્તોપજીવનથી - નિમિત્તાદિ વિદ્યાઓના આશ્રયે જીવનનિર્વાહ કરવાથી.

હું ચાર કારણે જીવો આલિયોગ્યને લાયક ક્રમ^૩ કરે છે :

૧. આત્મોત્કર્ષ - ખોટી આપખડાઈથી.

૨. પરપરિતાપ - ખીન્નને પીડા આપવાથી.

૧. જુહ્નકલ્પમાં (ગા. ૧૨૯૩ - ૧૩૨૭) પાંચ અપ્રશસ્ત ભાવનાઓ ગણાવી છે. ૧. કાન્દર્પ, ૨. દૈવકિલ્લિખ, ૩. આલિયોગી, ૪. આસુરી અને ૫. સાંભોહી. આ પાંચે ભાવનાથી થતો ચારિત્રનાશ પણ તે તે નામે ઓળખાય છે. તે તે ભાવનાથી જીવો તે તે પ્રકારના હલકા દેવોરૂપે અવતરે છે.

૩. ભૂતિકર્મ - દોરાધાગા કરી રોગ મટાડવાની વિદ્યાના પ્રયોગથી.

૪. કૌતુકકરણ - સૌભાગ્યાદિ કાંક્ષીઓને માટે સ્નાન હોમ આદિ કરવાથી.

કુ ચાર કારણે જીવો સમોહ યોગ્ય કર્મ કરે છે—

૧. ઉન્માગ^૧ દેશનાથી; ૨. માર્ગાન્તરાયથી; ૩. કામાભિલાષથી; ૪. લોભપૂર્વક નિદાનથી.

કુ ચાર કારણે જીવો કિલ્બિષી દેવ યોગ્ય કર્મ કરે છે—

૧. અરિહંતના અવણુ^૨વાદ (નિંદા) થી, ૨. અરિહંતે ઉપદેશેલા ધર્મના અવણુ^૩વાદથી, ૩. આચાર્યોપાધ્યાયના અવણુ^૪વાદથી, ૪. ચતુર્વિધ સંઘના અવણુ^૫વાદથી.

[—સ્થા. ૩૫૪]

કુ નારક યોગ્ય કર્મબંધનાં^૬ ચાર કારણ છે —

૧. મહારમ્ભ (પ્રાણીઓને દુઃખ થાય તેવી કષાય પૂર્વક પ્રવૃત્તિ); ૨. મહાપરિગ્રહ; ૩. પચેન્દ્રિય-વર્ધ; ૪. કુણ્ડિમાહાર— માંસભોજન.

કુ તિર્થયોગ્ય કર્મબંધનાં^૭ ચાર કારણ છે —

૧. માયાવીપણું; ૨. નિકૃતિભાવ — ઠગવા માટે કાથિક ઉપચાર; ૩. અલીકવચન; ૪. ખોટાં તોલ-માપ.

કુ મનુષ્યયોગ્ય કર્મબંધનાં^૮ ચાર કારણ છે —

૧. ભદ્રપ્રકૃતિ; ૨. વિનયશીલતા; ૩. સાનુકોશતા-સહયતા ૪. અમરસરિતા.

૧. કર્મગ્રંથ, પ્રથમ, ગા. ૫૬; તત્વાર્થ. ૬-૧૬.

૨. „ ગા. ૫૭; „ ૬-૧૭.

૩. „ ગા. ૫૭; „ ૬-૧૮.

૬ દેવયોગ્ય કર્મબંધનાં ચાર કારણ છે—

૧. સરાગ, સંયમ (સંયમ લીધા છતાં કષાયના કાંઈક અંશે બાકી રહેવા); ૨. સંયમાસંયમ (હિંસાવિરતિ આદિ વ્રતો અદ્વંદ્યો લેવાં); ૩. બાહ્યતપઃકર્મ (વિવેક વિના અગ્નિપ્રવેશ, અનશન આદિ દેહદમન); ૪. અકામનિર્જરા (પરાધીનપણે અથવા અનુકરણ ખાતર અહિતકર પ્રવૃત્તિ કે આહારાદિનો ત્યાગ).

[—સ્થા ૩૭૩]

પાણી ચાર પ્રકારનાં છે :—

૧. કાદવનું; ૨. ક્રીચડનું; ૩. રેતીનું; ૪. પર્વતનું.

જીવના પરિણામ પણ એ પાણી જેવા છે. કાદવના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ નારકીમાં જાય છે. ક્રીચડના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ તિર્યચરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. રેતીના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ મનુષ્ય થાય છે. અને પર્વતના પાણી જેવા પરિણામથી જીવ દેવ થાય છે.

[—સ્થા ૩૧૧]

૬ અદ્વંદ્ય કર્મબંધનાં ત્રણ કારણ છે :—

૧. પ્રાણાતિપાત (હિંસા); ૨. મૃષાવાદ (અસત્ય); ૩. તથારૂપ શ્રમણને અયોગ્ય લોજનાદિ આપવાં તે.

૬ દ્વીર્ધ્યુ કર્મબંધનાં ત્રણ કારણ :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન બોલે; ૩. તથારૂપ શ્રમણને યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.

૬ અશુભ દ્વીર્ધ્યુબંધનાં ત્રણ કારણ :—

૧. પ્રાણાતિપાત; ૨. મૃષાવાદ; ૩. શ્રમણની નિંદા આદિ કરે અને તેમને અયોગ્ય આહારાદિનું દાન આપે.

૧. કર્મબંધ, પ્રથમ, ગા ૫૮; તત્વાર્થ ૧-૨૦.

કુ શુભ દીર્ઘાયુબંધનાં ત્રણ કારણો :—

૧. પ્રાણાતિપાત ન કરે; ૨. મૃષા ન બોલે; ૩. શ્રમણનો સત્કાર વગેરે કરે અને આદરપૂર્વક યોગ્ય આહારાદિનું દાન કરે.^૧

[—સ્થા૦ ૧૨૫]

૩. પ્રકૃતિબંધ^૨

૧

કુ જીવોએ કર્મની આઠ પ્રકૃતિઓનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે—

૧. જ્ઞાનાવરણ (જેના વડે જ્ઞાન—વિશેષબોધ આવરાય તે);
 ૨. દર્શનાવરણ (જેના વડે દર્શન—સામાન્યબોધ આવરાય તે);
 ૩. વેદનીય (જેથી સુખદુઃખ અનુભવાય તે);
 ૪. મોહનીય (જેના વડે આત્મા મોહ પામે તે);
 ૫. આયુ (જેથી ભવધારણ થાય તે);
 ૬. નામ (જેથી વિશિષ્ટ ગતિ-જાતિઆદિ પ્રાપ્ત થાય તે);
 ૭. ગોત્ર (જેથી ઉચ્ચપણું કે નીચપણું પમાય તે);
 ૮. અંતરાય (જેથી દેવા-લેવામાં વિઘ્ન આવે તે);
- કુ નારકથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોએ આ આઠે કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કર્યું છે, કરે છે અને કરશે.

૧. અદ્યપાયુબંધ અને દીર્ઘાયુબંધનાં કારણોની જિજ્ઞાસાને સમાવવા ગૌતમને ભગવાને જે ભગવતીમાં ઉત્તર આપ્યો છે, તે જ અહીં સંખ્દશઃ ભિત્તારી લીધેલ છે— ભગવતી શ૦ ૫, ઉ૦ ૬, પૃ૦ ૫૨.

૨. કર્મની મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓના વિવેચન માટે જીવો પ્રથમ કર્મઅન્ય ગા૦ ૩-૫૨ અને તત્ત્વાર્થ૦ ૮, ૫-૧૪. ભગવતી સૂત્રમાં ૮ મૂળ પ્રકૃતિઓ, ગણાવી છે—શ૦ ૬, ઉ. ૯, પૃ૦ ૪૫૩.

હુ તેવી જ રીતે ઉપચયન, બંધ, ઉદ્ધીરણા, વેદના અને નિજના વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૫૬૬]

૨

જ્ઞાનાવરણીયની ૫, મોહનીયની ૨૮, ગોત્રની ૨, આયુની ૪, એમ આ ચાર ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિ (પેટા-વિભાગ) ૩૬ છે.^૧

[—સમ ૩૬]

દશનાવરણની ૯, અને નામક્રમની ૪૨ એમ એ બેની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૧ છે.

[—સમ ૫૧]

જ્ઞાનાવરણની ૫, નામક્રમની ૪૨, અને અંતરાયની ૫ એમ એ ત્રણની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૫૨ છે.

[—સમ ૫૨]

દશનાવરણની ૯, નામની ૪૨, અને આયુની ૪ એમ એ ત્રણની ૫૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[—સમ ૫૫]

જ્ઞાનાવરણની ૫, વેદનીયની ૨, આયુની ૪, નામની ૪૨ અને અંતરાયની ૫ એમ એ ચાંચની ૫૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે.

[—સમ ૫૮]

મોહનીયને છોડીને બાકીનાં ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૬૬ છે. (૯૭ - ૨૮ = ૬૯)

[—સમ ૬૬]

જ્ઞાનાવરણીય અને અન્તરાય વિનાનાં બાકીનાં છ ક્રમની ઉત્તરપ્રકૃતિ ૮૭ છે.

[—સમ ૮૭]

૧. વિગતો માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૮, ૬-૧૪.

આયુ અને ગોત્ર વિનાનાં બાકીનાં ૬ કર્મની ૯૧ ઉત્તરપ્રકૃતિ છે.

[—સમ૦ ૯૧]

આઠે કર્મની ઉત્તરપ્રકૃતિઓ ૯૭ છે.

[—સમ૦ ૯૭]

૩

(૧) જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ છે—

૧. દેશજ્ઞાનાવરણીય — મત્યાદિ ચાર;
૨. સર્વજ્ઞાનાવરણીય — કૈવલજ્ઞાનાવરણ.

૨. દર્શનાવરણીયના બે ભેદ છે —

૧. દેશદર્શનાવરણીય — ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનાવરણ;
૨. સર્વદર્શનાવરણીય — કૈવલદર્શનાવરણ અને નિદ્રાપચક.^૨

(૩) વેદનીય કર્મના બે ભેદ છે—

૧. સાતાવેદનીય (જેના ઉદયથી પ્રાણીને સુખનો અનુભવ થાય તે);
૨. અસાતાવેદનીય (જેનાથી દુઃખનો અનુભવ થાય તે);

(૪) મોહનીયના ભેદ બે છે—

૧. દર્શનમોહનીય (જેના ઉદયથી તત્ત્વોના યથાર્થ સ્વરૂપની રુચિ થતી અટકે તે);
૨. ચારિત્રમોહનીય.

૧. સમભૂતીને માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. જુઓ વિગત માટે તત્ત્વાર્થ૦ ૮, ૬-૧૪.

(૫) આયુક્રમના બે ભેદ છે —

૧. અદ્વાયુ (પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ મળે તેવું આયુ; જેમ કે મનુષ્ય અને તિર્યચનું.)
૨. ભવાયુ—(પ્રસ્તુત ભવ પૂરો થયા પછી તરત જ ફરીથી તેવો જ ભવ ન મળે તેવું આયુ; જેમકે દેવ, નારકીનું.)

(૬) નામક્રમના બે ભેદ છે.—

૧. શુભનામ — તીર્થકરનામાદિ;
૨. અશુભનામ — અનાદેય નામાદિ.

(૭) ગોત્રક્રમના બે ભેદ છે —

૧. ભિચ ગોત્ર; ૨. નીચ ગોત્ર;

(૮) અન્તરાયક્રમના બે ભેદ છે —

૧. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (વર્તમાન વસ્તુના ભોગને રોકનાર);
૨. આગામીનો નિરોધ કરનાર.

[—સ્થા. ૧૦૫]

૪

જ્ઞાનાવરણીય ક્રમ પાંચ* પ્રકારનું છે.—

૧. આભિનિર્મોધિકજ્ઞાનાવરણીય; ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય;
૩. અવધિજ્ઞાનાવરણીય; ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણીય;
૫. કેવલજ્ઞાનાવરણીય.

[—સ્થા. ૪૬૪]

* આ બધી ઉત્તર પ્રકૃતિઓની સમજણ માટે જુઓ આ માળાનું 'વૈત્થાસ્ય' પુસ્તક, સૂત્ર, ૮, ૬-૧૪.

૫

દર્શનાવરણીયકર્મની ૯ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ છે —

૧ નિદ્રા (જેનાથી સુખપૂર્વક જાગી શકાય તેવી નિદ્રા આવે તે);

૨. પ્રચલા (જેનાથી ઘેઠા ઘેઠા કે જિભા જિભા જિઘ આવે તે);

૩. નિદ્રા-નિદ્રા, (જેનાથી નિદ્રામાંથી જાગવું વધારે મુશ્કેલ બને તે);

૪. પ્રચલાપ્રચલા (જેનાથી ચાલતાં ચાલતાં પણ નિદ્રા આવે તે);

૫. સ્થાનદ્વિ (જાગૃતમાં ચિત્તવેલ કાર્યો નિદ્રાવસ્થામાં સાધવાનું જેનાથી બળ આવે તે);

૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ;

૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ;

૮. અવધિદર્શનાવરણ;

૯. કેવલદર્શનાવરણ.

[—સમ૦ ૯, —સ્થા૦ ૬૬૮]

૬

સાત (સુખ)ના છ પ્રકાર છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયસાતા; ૨. ઘ્રાણેન્દ્રિયસાતા; ૩. રસનેન્દ્રિય સાતા; ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય સાતા; ૫. સ્પર્શનેન્દ્રિય સાતા ૬. નોઠેન્દ્રિય (મન) સાતા.

અસાતાના છ પ્રકાર છે —

(૧-૬) શ્રોત્રેન્દ્રિય અસાતાથી માડીને નોઠેન્દ્રિય અસાતા સુધી.

[—સ્થા૦ ૪૮૮]

મોહનીય ક્રમનાં બાવન નામ છે —

૧. ક્રોધ-જેથી કૃત્યાકૃત્યનું ભાન ન રહે તે;
૨. ક્રોધ-જેથી સ્વભાવથી અલિત થવાય તે;
૩. રોષ-ક્રોધની પરંપરા;
૪. દ્રેષ-પોતાને કે પરને દૂષણ જેથી અપાય;
૫. અક્ષમા-અસહનશીલતા;
૬. સાંજૂવલમ-વારંવાર ક્રોધથી બળવું તે;
૭. કલહ-મોટેથી બૂમ પાડી બોલવું તે;
૮. ચાંડિકથ-રૌદ્રાકાર;
૯. ભંડન-લાકડીથી લડવું તે;
૧૦. વિવાદ-વિરોધથી પક્ષ-પ્રતિપક્ષભાવ ગ્રહી બોલવું તે;
૧૧. માન-અભિમાન; ૧૨. મદ-મૂઢતા; ૧૩. દૃપ્-અહંકાર; ૧૪. સ્તાંભ-અનમન; ૧૫. આત્મોત્કર્ષ-પોતાની બડાઈ; ૧૬. ગર્વ-અનુશય; ૧૭. પર-પરિવાદ-બીજની નિંદા; ૧૮. આક્રોશ-તિસ્કાર; ૧૯. અપકર્ષ [પરિભવ]-અભિમાનથી પોતાના અથવા પરના કોઈ કાચથી વિરત થવું; ૨૦. ઉન્નય-અભિમાનથી નીતિનો ત્યાગ; ૨૧. ઉન્નામ-અભિમાનથી પ્રતિનમન ન કરવું;

૧. અહીં ગણવેલ બાવન નામ મુખ્યપણે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ તથા તેમના વિશેષો છે. ૧-૧૦ ક્રોધ અને તેના વિશેષો છે. ૧૧-૨૧ માન અને તેના વિશેષો છે. ૨૨-૩૮ માયા અને તેના વિશેષો છે; અને ૩૯-૫૨ લોભ અને તેના વિશેષો છે. આ ૧૨ લેહોને લઈને મોહનીયના વર્ણાદિનો વિચાર ભગવતીમાં છે: શતક ૧૫, ઉ. ૫. દોષોની ગણના મોટે ભુઆ વિસુદ્ધિમગ્ન ૭, ૫૬.

૨૨. માયા - કપટ;
૨૩. ઉપધિ - ઠગવા માટે વંચક ભાવ ધારણ કરવો તે;
૨૪. નિકૃતિ - આદરથી ખીજની વંચના;
૨૫. વલય - વર્તે સ્વભાવ;
૨૬. ગહન - ન સમજાય તેવી વચનજાળ;
૨૭. નૃમ - ઠગવા માટે નીચતાનો આશ્રય;
૨૮. કલક - હિંસાદિનિમિત્તે ખીજને છેતરવાનો અભિપ્રાય;
૨૯. કુરુક (કુરુપ) ભૂંડા ચાળા;
૩૦. દંભ - ઠાઠખાઠ;
૩૧. કૂટ - કપટજાલ;
૩૨. જૈહ્વા - વંચના માટે મંદતા;
૩૩. કિલ્લિષ - કિલ્લિષ યોગ્ય માયા;
૩૪. અનાચરણતા - વંચના માટેનું આચરણ;
૩૫. ગૂહનતા - સ્વરૂપ છુપાવવું તે;
૩૬. વંચનતા - છેતરપિંડી;
૩૭. પ્રાતકુંચનતા - છલ;
૩૮. સાતિયોગ - ઉત્તમની સાથે હલકાની મિલાવટ;
૩૯. લોભ - તૃષ્ણા;
૪૦. ઇચ્છા - અભિલાષા;
૪૧. મૂર્છા - મોહ;
૪૨. કાંક્ષા - અપ્રાપ્ત પદાર્થની ઇચ્છા;
૪૩. ગૃહ્ણિ - પ્રાપ્ત અર્થમાં આસક્તિ;
૪૪. તૃષ્ણા - પ્રાપ્તપદાર્થનો વ્યય ન થાય તેવી ઇચ્છા;
૪૫. લિધ્યા - વિષયયોતુ ધ્યાન;
૪૬. અભિધ્યા - ચિત્તની ચલાયમાન સ્થિતિ;
૪૭. કામાશા - ઇષ્ટ શબ્દાદિની આશા;
૪૮. ભોગાશા - ઇષ્ટ ગદ્યાદિની આશા;

૪૯. જીવિતાશા - જીવવાની આશા;

૫૦. મરણાશા - મરણની ઇચ્છા;

૫૧. નન્દી - સમૃદ્ધિમાં આનંદ;

૫૨. રાગ - રુનેહ;

મહસ્થાન^૧ આઠ છે :-

૧. જાતિમહ; ૨. કુલમહ; ૩. બલમહ; ૪. રૂપમહ;

૫. તપોમહ; ૬. શ્રુતમહ; ૭. લાલમહ; ૮. ઐશ્વર્યમહ.

[—સ્થાન ૬૦૬, —સમ ૮]

દશ કાસ્ટ્રે અહંભાવ આણી મહ કરે છે —

૧. જાતિમહથી; ૨. કુલમહથી; ૩. બલમહથી; ૪. રૂપમહથી; ૫. શ્રુતમહથી; ૬. તપમહથી; ૭. લાલમહથી; ૮. ઐશ્વર્યમહથી; ૯. નાગકુમારે કે સુપણકુમારે મારી પાસે શીઘ્ર આવે છે એમ માની; ૧૦. બીજા પુરુષોને ન થાય તેવું શ્રેષ્ઠ અવધિજ્ઞાન મને થયું છે એમ માની.

[—સ્થાન ૭૧૦]

મૂર્છાં (મોહ) બે પ્રકારની છે —

૧. પ્રેમ પ્રત્યયા; ૨. દ્વેષ પ્રત્યયા;

(૧) પ્રેમ પ્રત્યયા મૂર્છાં બે પ્રકારની છે —

૧. સૂત્રકૃતાંગ (૧. ૨. ૨. ૧-૨)માં કહ્યું છે કે, જે અહંકાર કરી બીજાની અવજ્ઞા કરે છે તેનું કૃણ તેને એ મળે છે કે, તેને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવું પડે છે; માટે મહં ન કરવો. અહિં નિર્ધુક્તિકાર પ્રસંગ ભેદ આઠે મહં કરવાનો નિષેધ કરે છે (નિ ૪૪). આવશ્યક સૂત્ર અં ૪માં પણ આઠ મહસ્થાનથી નિવૃત્ત થવાનું કહ્યું છે. દશ વૈ ૦ (૮. ૩૦)માં પણ બીજાનો પરાભવ અને આત્મોત્કર્ષ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. અગુત્તરંમાં ત્રણ પ્રકારના મહં ગણાવ્યા છે:- યૌવન, આરોગ્ય અને જીવિતમહ. આ ત્રણે મહથી મનુષ્ય દુરાચારી બને છે.—અગુત્તરં ૩. ૩૬.

સાથે પ્રતિસમય લોગવવા માટે આયુકર્મના ફલિકૌની નિષેક નામની રચના તે) ‘ જાતિનામ નિધત્તાયુ’.

૨. (ગતિ નામકર્મ ચાર પ્રકારનું છે — નરક, દેવ, તિથ્ય અને મનુષ્ય. એ ગતિ નામકર્મ સાથે પ્રતિસમય લોગવવા માટે આયુકર્મના ફલિકૌની નિષેકરચના કરવી તે) ‘ ગતિનામ નિધત્તાયુ.’

૩. (સ્થિતિની અપેક્ષાએ નિષેકરચના કરવી તે) ‘ સ્થિતિનામ નિધત્તાયુ’.

૪. (જેની અંદર આત્મા રહે તે અવગાહના એટલે કે ઔઘારિકાદિ શરીર — તે શરીર નામકર્મ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘ અવગાહનાનામ નિધત્તાયુ.’

૫. (પ્રદેશરૂપ નામકર્મની સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘ પ્રદેશનામ નિધત્તાયુ’.

૬. (અનુભાવ — વિપાકરૂપ નામકર્મ સાથે પૂર્વોક્ત રચના કરવી તે) ‘ અનુભાવનામ નિધત્તાયુ.’

નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને આ છયે આયુબંધ હોય છે.

નારકો, છ માસ આયુ બાકી હોય ત્યારે આગામી ભવના આયુનો બંધ કરે છે.

ભવનપતિ પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંજ્યાત વર્ષાયુવાળા સંસ્રી પંચેન્દ્રિય તિથ્ય પણ તે જ પ્રમાણે.

અસંજ્યાત વર્ષાયુષી સંસ્રી મનુષ્ય પણ તે જ પ્રમાણે.

વાણવ્યંતર જ્યોતિષક અને વૈમાનિક પણ

[—સમ૦ ૧૫૪, —સ્થા૦ ૫૩૬]

ગી૦ હે ભગવન્! નારકો જાતિનામ નિધત્તાયુબંધાદિ છ બંધોને કેટલા હ્રતામાં બાંધે છે?

મં હે ગૌતમ ! એકથી માંડી આઠ હપ્તામાં^૧ આંધી લે છે. નવ હપ્તા થતા નથી.

ખાકીના વૈમાનિક સુધીના જીવોની બાબતમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

[—સમ ૧૫૪]

આયુપરિણામ—સ્વભાવ—શક્તિ—ધર્મ નવવિધ કહેા છે —

૧. જીવની નિયત થયેલી ગતિને આયુકર્મ^૨ જે શક્તિ વડે પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘ગતિ પરિણામ’.

૨. (આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ ગતિનો બંધ થાય — જેમકે નરકાયુનો સ્વભાવ એવો છે કે તેથી મનુષ્યગતિ કે તિય^૩અગતિ નામકર્મ^૪ તો બંધાય, પણ દેવગતિ કે નરકગતિ નામકર્મ^૫ નથી બંધાતું — તે) ‘ગતિબંધનપરિણામ.’

૩ (આયુની જે અન્તમુહૂર્તથી માંડીને ૩૩ સાગરોપમ સુધીની સ્થિતિ છે તે) ‘સ્થિતિપરિણામ’.

૪. (પૂર્વના આયુકર્મના જે સ્વભાવ વડે અમુક જ પ્રમાણમાં ભાવી આયુસ્થિતિનો બંધ પડે છે — જેમકે — તિય^૬અ આયુ જે ભોગવતો હોય તો ભાવી દેવાયુનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ ૧૮ જ સાગરોપમ પડે છે — તે) ‘સ્થિતિ બંધનપરિણામ.’

૫. (આયુના જે સ્વભાવથી જીવ બિંધ્વગમનની શક્તિ પામે છે તે) ‘બિંધ્વગૌરવરૂપરિણામ.’

૧ જે આયુબંધક પરિણામ તીવ્ર હોય તો એક સાથે જ આયુકર્મના બધા ફલિકોને ગ્રહણ કરી લે છે, અને પરિણામની જેવી મદતા તે પ્રમાણે બે વખતમાં કે ત્રણ વખતમાં એમ વધારેમાં વધારે આઠ વારમાં બધા આયુના ફલિકોને ગ્રહણ કરી જ લે છે.

૨. અહીં ગૌરવનો અર્થ ગમન સમજવો. આગળનાં ગૌરવ પણ આ જ રીતે સમજ લેવાં.

૬. અધોગૌરવપરિણામ.
૭. તિયંગૌરવપરિણામ.
૮. દ્વીધંગૌરવપરિણામ.
૯. હ્રસ્વગૌરવપરિણામ.

[—સ્થાન ૬૮૬]

નામક્રમ ૪૨ પ્રકારનું છે:—

૧. ગતિનામ (દેવાદિ ચાર ગતિઓ પ્રાપ્ત કરાવનાર ક્રમ); [સમાન પરિણામ અનુભવાવનાર];
૨. ભાતિનામ (એકેન્દ્રિયત્વથી લઈ પચેન્દ્રિયત્વ સુધી
૩. શરીરનામ;
૪. શરીરાંગોપાંગ નામ;
૫. શરીર બંધન નામ (પ્રથમ ગૃહીત ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો સાથે નવાં ગ્રહણ કરતાં તેવાં પુદ્ગલોને સંબંધ કરી આપનાર);
૬. શરીર સંઘાતન નામ (બદ્ધ પુદ્ગલોને તે તે શરીરના આકારમાં ગોઠવી આપનાર);
૭. સંહનન નામ (હાડબંધની વિશિષ્ટ રચનાઓનું નિમિત્ત);
૮. સંસ્થાન નામ (શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત);
૯. વર્ણનામ;
૧૦. ગંધનામ;
૧૨. રૂપશનામ;
૧૩. અગુરુલક્ષુનામ (નહીં ભારે, નહીં હલકું એવા શરીરનું નિમિત્ત);
૧૪. ઉપધાત નામ (પડજીલ, ચોરદાંત, રસોળી વગેરે અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૧૫. પરાધાત નામ (દર્શન કે વાણીથી બીજને આંજ નાખે તેવી દ્રશ્ય પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૧૬. આનુપૂર્વી નામ (જન્મોત્તર જતા જીવને આકાશ-પ્રદેશની શ્રેણી અનુસાર ગમન કરાવનાર);
૧૭. ઉચ્છવાસનામ (શ્વાસોચ્છવાસની શક્તિનું નિયામક);
૧૮. આતપનામ (અનુષ્ઠ શરીરમાં ઉષ્ણપ્રકાશનું નિયામક);
૧૯. ઉદ્યોતનામ (શીતપ્રકાશનું નિયામક);
૨૦. વિહંગગતિનામ (પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ચાલનું નિયામક);
૨૧. ત્રસનામ (સ્વતંત્રપણે ગમન કરવાની શક્તિનું નિયામક);
૨૨. સ્થાવરનામ (ઉપરથી ઊલટું);
૨૩. સૂક્ષ્મનામ (અમચક્ષુને અગેર શરીરની પ્રાપ્તિનું નિયામક);
૨૪. બાહરનામ (ઉપરથી ઊલટું);
૨૫. પર્યાપ્તનામ (શરીરને યોગ્ય ઇન્દ્રિયાદિની પર્યાપ્તિ પૂરી કરાવનાર);
૨૬. અપર્યાપ્ત નામ (તેથી ઊલટું);
૨૭. સાધારણશરીર નામ (અનંત જીવો વચ્ચે એક સાધારણ શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૨૮. પ્રત્યેકશરીર નામ (જીવદીઠ ભિન્ન ભિન્ન શરીર પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૨૯. સ્થિરનામ (હાડકાં, હાંત આદિ સ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);
૩૦. અસ્થિરનામ (જીભ આદિ અસ્થિર અવયવો પ્રાપ્ત કરાવનાર);

૩૧. શુભનામ (નાભિની ઉપરના અવયવો પ્રશસ્ત ગણાવનાર);
૩૨. અશુભનામ (નાભિની નીચેના અવયવો અપ્રશસ્ત ગણાવનાર);
૩૩. સુભગનામ (ઉપકાર નહીં કરવા છતાં સર્વને પ્રિય બનાવનાર);
૩૪. દુર્ભગનામ (ઉપકાર કરવા છતાં સર્વને પ્રિય ન બનાવનાર);
૩૫. સુસ્વરનામ;
૩૬. દુઃસ્વરનામ;
૩૭. આદેયનામ (બોધ્યુ બહુ માન્ય કરાવનાર),
૩૮. અનાદેયનામ (એથી ઊલટું);
૩૯. યશોકીર્તિનામ;
૪૦. અયશોકીર્તિનામ;
૪૧. નિર્માણુનામ (શરીરનાં અંગપ્રત્યંગ યથોચિત ગોઠવનાર);
૪૨. તીર્થ કરનામ (ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવાની શક્તિ અર્પનાર).

[—સમ ૪૨]

મિથ્યાદષ્ટિ અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય^૧ સંકિટાષ્ટ પરિણામ-
વાળો ચર્ચ નામકર્મની ૨૫ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે —

૧. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિન્દ્રિયમાનો કોઈ વિકલેન્દ્રિય મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્યારે વિકલેન્દ્રિય પ્રાયોજ્ય નામકર્મ બાધતો હોય, અને તે પણ અપર્યાપ્ત વિકલેન્દ્રિય પ્રાયોજ્ય નામકર્મ બાધતો હોય, ત્યાં આઠી ગણાવેલી ૨૫ અપ્રશસ્ત નામકર્મની પ્રકૃતિઓ બાંધે છે, અન્યથા નહીં. જ્યોત્સો છઠ્ઠો કર્મત્રય, (મં ૮૧) પૃ ૧૭૭

૧. તિય^૧ચગતિનામ; ૨. વિકલેન્દ્રિય જાતિનામ;^૧ ૩. ઔદારિક શરીરનામ;^૨ ૪. તૈજસ્ય શરીરનામ; ૫. કાર્મણ્ય શરીરનામ; ૬. હુંડક સંસ્થાનનામ;^૩ ૭. ઔદારિક શરીરિંગોપાંગનામ; ૮. સેવાત્ સંહનનામ;^૪ ૯. વર્ણનામ; ૧૦; ગંધનામ; ૧૧. રસનામ; ૧૨ સ્પર્શનામ; ૧૩. તિય^૧ચાનુપૂર્વનામ; ૧૪. અગુરુલઘુનામ; ૧૫. ઉપઘાતનામ; ૧૬. ત્રસનામ; ૧૭. બાહરનામ; ૧૮. અપર્યાપ્ત નામ; ૧૯. પ્રત્યેક-શરીરનામ; ૨૦. અસ્થિરનામ; ૨૧. અશુભનામ; ૨૨. દુર્લાભનામ; ૨૩. અનાદેયનામ; ૨૪. અચશઃકીર્તિનામ; ૨૫. નિર્માણનામ.

[—સમ ૨૫]

જીવ જ્યારે દેવગતિનો બાંધ કરે છે^૫ ત્યારે નામકર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે છે —

૧. વિકલેદ્રિય જાતિનામ ત્રણ પ્રકારનું છે: દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, અને ચતુરિદ્રિય. તેમાંનું કોઈ પણ એક બાંધે; ત્રણે નહીં. એટલે તે મુજબ ત્રણ પ્રકાર સમજવા.

૨. શરીરના પાંચ પ્રકાર માન્યા છે: ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ્ય, અને કાર્મણ્ય. ઔદારિક એટલે સ્થૂલ શરીર. વૈક્રિય અને આહારક શરીરો ખાસ સિદ્ધિ-શક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. બાંધેલા આહાર આદિને ધ્યાવવામા અને તૃપ્તિમાં કારણભૂત શરીર તે તૈજસ્ય, અને કર્મસમૂહ એ જ કાર્મણ્યશરીર.

૩. શરીરની વિવિધ આકૃતિઓનું નિમિત્ત તે સંસ્થાનનામકર્મ કહેવાય.

૪. હાડગાંધની વિશિષ્ટ રચનાનું નિમિત્ત તે સંહનનામકર્મ કહેવાય.

૫. મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસ્ત્રાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેરાવિરત, અને સર્વાવિરત એ છે ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ પણ ગુણસ્થાનવાળો જીવ આ દેવગતિપ્રાપ્તિ ૨૮ પ્રકૃતિઓ બાંધે છે. જુઓ છઠ્ઠો કર્મબંધ, (મ. ટીકા) ૫ ૧૭૬. ગુણસ્થાનોની સમજૂતી માટે જુઓ આ પ્રકરણનો વિભાગ ૭, કર્મકથ.

૧. દેવગતિનામ; ૨. પંચેન્દ્રિયજાતિનામ; ૩. વૈક્રિયશરીર-
નામ; ૪. તૈજસશરીરનામ; ૫. કામણુશરીરનામ; ૬. સમ-
ચતુરસ્રસંસ્થાનનામ; ૭. વૈક્રિયશરીરંગોપાંગનામ; ૮. વર્ણનામ;
૯. ગંધનામ; ૧૦. રસનામ; ૧૧. સ્પર્શનામ; ૧૨. દેવાનુ-
પૂર્વીનામ; ૧૩. અગુરુલક્ષ્મનામ; ૧૪. ઉપધાતનામ; ૧૫.
પરાધાતનામ; ૧૬. ઉચ્છ્વાસનામ; ૧૭. પ્રશસ્તવિહાયોગતિ-
નામ; ૧૮. વ્રસનામ; ૧૯. બાહરનામ; ૨૦. પર્યાખતનામ;
૨૧. પ્રત્યેકશરીરનામ; ૨૨. સ્થિર-અસ્થિર એ એમાંથી એક;
૨૩. શુભ-અશુભમાંથી એક; ૨૪. આદેય-અનાદેયમાંથી એક;
૨૫. યશક્રીતિનામ; ૨૬. નિર્માણનામ; ૨૭. સુભગનામ;
૨૮. સુસ્વરનામ.

[—સમ૦ ૨૮]

નરકગતિનો બંધ જ્યારે જીવ કરે, ત્યારે નામકર્મની
અઠ્ઠાવીશ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ બાંધે :—

૧. નરકગતિ; ૨-૫. દેવગતિ પ્રમાણે; ૬. હુંડકસંસ્થાન;
૭-૧૧. દેવગતિ પ્રમાણે; ૧૨. નરકાનુપૂર્વી; ૧૩-૧૬. દેવગતિ
પ્રમાણે; ૧૭. અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ; ૧૮-૨૧. દેવગતિ પ્રમાણે;
૨૨, અસ્થિરનામ; ૨૩. અશુભનામ; ૨૪. અનાદેયનામ;
૨૫. અયશક્રીતિ; ૨૬. નિર્માણનામ; ૨૭. હુભંગનામ;
૨૮. સુસ્વર.

[—સમ૦ ૨૮]

૧. જૂઠા કર્મગ્રંથમાં આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નહિ પણ યશ ક્રીતિ
—અયશ ક્રીતિનો વિકલ્પ છે. જુઓ પૃ૦ ૧૭૬.

૨. છાપેલ પ્રતમા આ એ અંતિમ નામ બૂલથી છપાવાં રહી ગયા છે.

૩. અહીં મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમજવો. જુઓ જૂઠો કર્મગ્રંથ, પૃ. ૧૭૬.
નારકયોગ્ય અપ્રશસ્ત જ હોય છે, એટલે શુભાશુભાદિના દેવપ્રાયોગ્ય જેમ
વિકલ્પ નથી.

પ્રશસ્ત અધ્યવસાયવાળો ભવ્ય સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ જે
વૈમાનિકમાં ઉપન્ન થવાનો હોય અને તેણે તીર્થંકર નામકર્મ
બાંધ્યું હોય, તો તે મળી નામકર્મની કુલ ૨૬ ઉત્તર-
પ્રકૃતિઓ બાંધે.^૧

[—સમ૦ ૨૬]

૪. સ્થિતિબંધ^૨

આભિનિષોધિક જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમ છે.^૩

[—સમ૦ ૧૬]

મોહનીયકર્મની ૭૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ સ્થિતિમાંથી
અબાધાકાળ જતાં જે કર્મસ્થિતિ બાકી રહે છે, તેમાં તેનો
કર્મનિષેક છે.^૪

[—સમ૦ ૭૦]

નપુંસકવેદનીય કર્મનો બંધ થાય ત્યારથી તેના તે
બંધની સ્થિતિ ૨૦ કોટાકોટિ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

હિ પુરુષવેદનીય કર્મની બંધસ્થિતિ જઘન્યથી ૮ વર્ષ છે.

હિ યશઃકીર્તિનામકર્મની જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત બંધસ્થિતિ
છે. જિય ગોત્રની પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૬૫૮]

૧ અહીં ૨૬ પ્રકૃતિઓ જણાવતાં દીકાકારે આદેય-અનાદેય અને
યશઃકીર્તિ-અયશઃકીર્તિ બન્નેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે. પણ છઠ્ઠા કર્મઅન્યમાં
આદેય-અનાદેયનો વિકલ્પ નથી—૫૦ ૧૭૬. અહીં બાકીની ૨૮ તો દેવ-
પ્રાયોગ્ય પ્રમાણે પૂર્વવત્ સમજવાની છે અને આના અધિકારી અવિરત
સમ્યગ્દષ્ટિ છે. પ્રથમના ત્રણ ગુણસ્થાન વાળા નહિ.

૨. કર્મોની સ્થિતિ માટે જુઓ તત્વાર્થ૦ ૮, ૧૫-૨૧; પંચમ કર્મ-
અન્ય ગા૦ ૨૬-૬૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૪. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૫. કર્મનો અનુભાવ

ક્રિયાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે :—

૧. મનોજ શબ્દ; ૨. મનોજ રૂપ; ૩. મનોજ રસ; ૪. મનોજ ગંધ; ૫. મનોજ સ્પર્શ; ૬. મનઃશુભતા ૭. વચઃશુભતા.

ક્રિયાતાવેદનીય કર્મનો અનુભાવ સાત પ્રકારનો છે —

- ૧-૭. અમનોજ શબ્દથી વચનદુઃખતા સુધી.

ક્રિયાસ્થોત્પત્તિનાં ચાર કારણ છે :

૧. દેખવાથી; ૨. યોદ્ધવાથી; ૩. સાંભળવાથી ૪. યાદ કરવાથી.

[—સ્થા ૨૬૬]

૬. કર્મસત્તા અને વેદન^૧

અભવ્ય જીવને મોહનીય કર્મની ૨૬ પ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.^૨

૧. મિથ્યાત્વ મોહનીય^૩; ૨-૧૭. સોળ કષાય, ૧૮-૨૬. નવનોકષાય.

[—સમ ૨૮]

વેદક સમ્યક્ત્વના^૪ બાધથી વિરત થયેલા જીવને મોહનીય કર્મની ૨૭ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

[—સમ ૨૭]

૧. ગુણસ્થાનાબધી કર્મસત્તા માટે જીવો દ્વિતીય કર્મબંધ, ગા ૨૫-૩૪, અને કર્મોદય-વેદન માટે ગા ૧૩-૨૩.

૨. મોહનીયનાં સત્તારથાનો માટે જીવો છઠ્ઠો કર્મબંધ, ગા ૧૨-૩.

૩. અભવ્ય જીવ મિથ્યાત્વ મોહનીયના ત્રણ પુંજ નથી કરતો તેથી તેને દર્શનમોહનીયની માત્ર એક જ મિથ્યાત્વમોહનીય હોય છે.

૪. ક્ષાયોપશામિક સમ્યક્ત્વને વેદકસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયના પુદ્ગલનું વેદન હોવાથી તે વેદક સમ્યક્ત્વ કહેવાય

લગ્ય જીવોમાંથી કેટલાકને^૧ મોહનીય કર્મની ૨૮ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે —

૧. સમ્યક્ત્વ વેદનીય; ૨. મિથ્યાત્વ વેદનીય; ૩. સમ્યક્મિથ્યાત્વ વેદનીય; ૪-૧૯. સોળ કષાય; ૨૦-૨૮. નવ નોકષાય

[—સમ૦ ૨૮.]

જેણે મોહનીયની સાત પ્રકૃતિનો તો ક્ષય કરી નાખ્યો હોય તેવા નિવૃત્તિઆદરસ્થાનવર્તી^૨ જીવને મોહનીયની ૨૧ ઉત્તરપ્રકૃતિઓ સત્તામાં હોય છે.

૧. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય ક્રોધ; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માન; ૩. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય માયા; ૪. અપ્રત્યાખ્યાન કષાય લોભ; ૫-૮. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૯-૧૨. સંજવલન કષાય ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ; ૧૩-૨૧. નવ નોકષાય

[—સમ૦ ૨૧.]

છન્નસ્થવીતરાગ^૨ મોહનીય વિનાની સાત કર્મપ્રકૃતિઓને વેદે છે —

૧. જ્ઞાનાવરણ; ૨. દર્શનાવરણ; ૩. વેદનીય; ૪. આયુ; ૫. નામ; ૬. ગોત્ર; ૭. અન્તરાય.

[—સ્થા૦ ૫૬૬]

છ. તે સમ્યક્ત્વના વેદન વખતે જે મિથ્યાત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેમનો ક્ષય અને અનુદીર્ઘનો ઉપશમ હોય છે. જીવો આયુર્થ કર્મગ્રંથ, ગા૦ ૧૩.

૧. જે લગ્યે મિથ્યામોહનીયના ત્રિપુજ્ઞ કર્યાં હોય અને તેમાંથી એકેયનું ઉદ્વલન ન કર્યું હોય, તેની અપેક્ષાએ આ સમજવું.

૨ ઉપશાંત મોહગુણસ્થાનવર્તી અથવા ક્ષીણમોહગુણસ્થાનવર્તી જીવ.

જે દેવો ઊર્ધ્વકલ્પમાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જે આરોપપન્ન (ગતિવાળાં વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે, જે આરસ્થિતિક (સ્થિર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા) છે અને જે ગતિરતિક છે, તે દેવો જે હૃમેશાં પાપકર્મ આંધે છે, તેને કોઈ તો ત્યાં જ લોગવે છે અને કોઈ અન્યત્ર લોગવે છે.

(૧) નારક જે હૃમેશાં પાપકર્મ આંધે છે તેમને પણ કોઈને ત્યાં લોગવવું પડે છે અને કોઈને અન્યત્ર લોગવવું પડે છે.

(૨-૧૧) ભવનપતિમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

(૧૨-૧૬) સ્થાવરકાય તથા ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે

(૨૦) તિયંચપંચેન્દ્રિયને પણ તે જ પ્રમાણે.

(૨૧) મનુષ્ય તો^૧ કોઈ અહીં જ લોગવે છે અને બીજા કોઈ અન્યત્ર લોગવે છે.

(૨૨-૨૪) વાણ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક નારક જેમ.

[—સ્થાં ૭૭]

“ હે ભદ્રન્ત અન્યતીર્થિકૌ^૨ કયાં કર્મ લોગવવાં પડે છે

૧. મનુષ્ય સિવાયના દંડકોમાં ‘ત્યાં જ અને અન્યત્ર’ એમ છે. જ્યારે સૂત્રકાર પોતે મનુષ્ય હોવાથી પ્રયોગમાં પ્રત્યક્ષતા લાવવા ખાતર કહ્યું કે, ‘અહીં જ અને અન્યત્ર’. વળી અહીં બધા દંડકોમાં, ‘પૌતાના વર્તમાન-ભવમાં’ અને ‘પરભવમાં’ લોગવે છે — એમ બે વિકલ્પ લીધા છે. પણ ખરી રીતે વિકલ્પો ચાર છે. — ૧. તે જ ભવમાં, ૨. અન્ય ભવમાં, ૩. બંને ભવમાં અને ૪. કયાંય નહીં. કારણ કે કેટલાક કર્મનો વિપાકોદય થતો નથી. અહીં અતિમ બે વિકલ્પો દ્વિસ્થાનાધિકાર હોવાથી સૂત્રકારે ગણાવ્યા નથી, એમ ગણવું જોઈએ.

૨. તાપસો કે વિભગજ્ઞાનીઓ અન્યતીર્થિક શબ્દથી લેવા એમ શિક્ષકાર જણાવે છે. પણ બૌદ્ધનો આ મત હોય તેમ જણાય છે. કારણ

એ વિષે વારંવાર અમારી સાથે વિવાદ કરે છે. ‘કરેલાં કમ’ લોગવવાં પડે છે’—આ વિષે તેમને પ્રશ્ન નથી. ‘કરેલાં કમ’ હોય છતાં લોગવવાં ન પણ પડે’—આ વિષે પણ તેમને પ્રશ્ન નથી. ‘નહિં કરેલાં કમ’ નથી લોગવવાં પડતાં’—આમાં પણ તેમને વિવાદ નથી. પરંતુ તેઓ કહે છે કે—‘નહિં કરેલાં પણ કમ’ લોગવવાં પડે છે—જીવે દુઃખદાયક કમ’ ન કયું’ હોય અને ન કરતો હોય છતાં દુઃખ તો લોગવવું પડે છે.’ તેઓ કહે છે કે, આ વાતને તમે નિર્ગ્રન્થો શા માટે નથી માનતા ?”

ભગવાન બોલ્યા—“હે શ્રમણ ! જેઓ આમ કહે છે તેઓ મિથ્યા કહે છે. મારી પ્રજ્વળા તો આવી છે—દુઃખદાયક કમ’ જે જીવેએ કયું’ હોય કે કરતા હોય, તે જીવેને જ દુઃખની વેદના થાય છે, બીજાને નહિ.’

[—સ્થા ૧૬૭]

૭ કમક્ષય

કમ’વિશુદ્ધિમાર્ગજ્ઞાની અપેક્ષાથી જીવનાં ૧૪ સ્થાનો છે^૧—

૧. મિથ્યાદૃષ્ટિ; ૨. સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૩. સમ્યગ્-મિથ્યાદૃષ્ટિ; ૪. અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ૫. વિરતાવિરત; ૬. પ્રમત્તસંયત; ૭. અપ્રમત્તસંયત; ૮. નિવૃત્તિબાહર;

કે, સંતાનનો નિરન્વય નાશ થવાથી ઉત્તરકાલમાં સંતાનમાં જે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે પૂર્વનું ક્ષણ જ છે એમ નહીં કહી શકાય. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮ પણ.

૧. આ ચૌદ ગુણસ્થાનોની વિસ્તૃત સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૯. અનિવૃત્તિઆદર; ૧૦. સૂક્ષ્મસંપરાય ઉપશમક
અથવા ક્ષપક; ૧૧. ઉપશાંતમોહ; ૧૨ ક્ષીણમોહ;
૧૩. સયોગી કેવલી; ૧૪. અયોગીકેવલી.

[—સમ૦ ૧૪]

ક્ષીણમોહ અર્હતને ત્રણ કર્મોશો યુગપદ્ ક્ષય પામે —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. અન્તરાય.

[—સ્થા૦ ૨૨૬];

હું પ્રથમ સમયના જિનને ચાર કર્મોશો ક્ષીણ હોય —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. મોહનીય;

૪. અન્તરાય.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા અર્હત જિન,
કેવળી ચાર કર્મો વેદે —

૧. વેદનીય; ૨. આયુ; ૩ નામ; ૪; જોત્ર.

હું પ્રથમ સમયના સિદ્ધના ચાર કર્મોશો યુગપદ્ ક્ષય
પામે છે —

૧. વેદનીય, ૨. આયુ; ૩. નામ; ૪ જોત્ર.

[—સ્થા૦ ૨૬૮]

ટિપ્પણ

૧. કર્મ વિષે બાહ્ય માન્યતા —

અંશુતરમાં કહ્યું છે કે ચેતના એ જ કર્મ છે. અને ચેતનાથી — મન,
વચન, અને કાયાથી કર્મ કરે છે. સ્પર્શ (દ્વિતીય-વિષય-સનિકર્ષ) એ
કર્મનું કારણ છે. કોઈ કર્મ નરકમાં, કોઈ સ્વર્ગમાં, કોઈ તિર્થંકરમાં, તો કોઈ
કર્મ મનુષ્યમાં જન્મી ભોગવતું પડે છે. કોઈ કર્મનું ફળ આ જ ભવમાં
મળે છે, તો કોઈ કર્મનું ફળ પરભવમાં પણ મળે છે. સ્પર્શનિરોધથી
કર્મનિરોધ થાય છે. આર્થઅણગિદ્ માર્ગ એ કર્મનિરોધનો માર્ગ છે.

[—અંશુ૦ ૧ ૧૩]

૨. અદ્યપબહુત્વ વિષે —

જે માત્ર વેદનીય બાંધતો હોય તેવો હપશાંતમોહી જીવ અદ્યપબધી કહેવાય; છ કર્મ બાંધનાર સૂક્ષ્મસાપરાયી જીવ હોય તે બહુબધી કહેવાય — તેમ સાત તથા આઠ બાંધનાર બહુતર અને બહુતમ બધી કહેવાય. આ પ્રકૃતિબધની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વનો વિચાર છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ તે જ પ્રમાણે અદ્યપબહુત્વનો વિચાર જેમકે — સચત પુરુષને સ્થિતિબધ સૌથી થોડો પડે અને એકેદ્રિય બાહરપર્યાપ્ત જીવોને તેથી અસંખ્ય ગણો જવન્ય સ્થિતિબધ પડે — આમ સ્થિતિની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વનો વિચાર કરવો તે. આ જ પ્રમાણે અનુભાવ વિષે સમજવું. જેમ કે કોઈ કર્મનો અનન્તગુણ વૃદ્ધિસ્થાનયુક્ત રસ સૌથી થોડો હોય, તો તેનાથી પાછા અસંખ્યાતગુણ વૃદ્ધિસ્થાનકયુક્ત રસ બહુ ગણાય. આમ વધતા જવું. પ્રદેશની અપેક્ષાએ અદ્યપબહુત્વનો વિચાર જેમકે — એક સમયપ્રબળ કર્મ-પુદ્ગલોમાંથી સૌથી થોડાં પુદ્ગલો આયુકર્મને લાગે જાય છે; પણ તેથી કોઈક વધારે પુદ્ગલો નામ અને ગોત્રને સરખે લાગે જાય છે, આવો વિચાર તે.

૩. અનુબંધ અને વિપાક —

આને લગતી નીચેની બૌદ્ધ માન્યતા સરખાવવા જેવી છે —

૧. કોઈ કર્મ એવું છે જે કૃષ્ણ હોય અને કૃષ્ણવિપાકી હોય.
૨. કોઈ કર્મ એવું છે જે શુક્લ હોય અને શુક્લવિપાકી હોય.
૩. કોઈ કર્મ એવું હોય છે જે કૃષ્ણશુક્લમિશ્ર હોય છે અને તેના જ વિપાકવાળું હોય છે

૪. કોઈ એવું હોય છે જે અકૃષ્ણશુક્લ હોય છે અને અકૃષ્ણશુક્લ-વિપાકી હોય છે.

જે સાવધ કર્મ કરે છે અને પછી નરકમાં જઈ તદનુકૂલ વેદના ભોગવે છે, તે પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. જે અનવધ કર્મ કરે છે તે દેવ-લોકમાં જઈ અનવધવિપાક પામે છે — તે બીજા પ્રકારનું કર્મ છે. મિશ્રકર્મવાળા જીવો તદનુકૂલ સુખદુઃખને મનુષ્યશવમાં અને હલકા દેવ-લોકમાં ભોગવે છે. અને પ્રથમનાં ત્રણે કર્મને વિદારવાની ચેતના તે ચોથા પ્રકારનું કર્મ છે; તે કર્મનો ફાયદો કરે છે. — અગુતારં ૪.૨૩૨, ૨૩૩ ઇત્યાદિ.

૪. દાન વિષે —

‘જે દાનને પ્રશંસે છે તે આત્મવધનો લાગી થાય છે ને જે નિષેધે છે તે ખીખની જીવિકાનો છેલ્લો કરે છે; માટે દાનના વિધિનિષેધથી દૂર રહેવું’ — આ સૂત્રકૃતાંગનાં (૧. ૧૧. ૨૦) વાક્યોનો તાત્પર્યાર્થ હરિભદ્રના ઉપદેશપદને અનુસરીને યશોવિજયજી તેમની પ્રથમ બત્રીશીમાં અને ઉપદેશ-રહસ્યમાં (ગા. ૧૬૮) આમ જણાવે છે : — જે આગમમાં વિહિત હોય તેવા દાનની પ્રશંસામાં અને જે આગમમાં નિષિદ્ધ હોય તેવા દાનના નિષેધમાં સાધુ દોષલાગી નથી થતો. જે સામાન્ય બધા દાનનો વિધિ-નિષેધ સદોષ ગણતો હોય, તો તો પછી શાસ્ત્રમાં પાત્રાપાત્રનો વિવેક વગેરે જે બતાવ્યું છે, તે નકારું નય છે. સૌ દાનોમાં અલયદાનને શ્રેષ્ઠ ગણાવ્યું છે. જુઓ! — સૂત્રકૃતાંગ ૧.૬.૨૩. દાનના સ્વરૂપ વિષે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૭.૩૩, ૩૪.

ભગવાન બુદ્ધે-આમિષદાન (ધન્દ્રિયના વિષયોનું દાન) અને ધર્મદાન — એવા દાનના બે ભેદ પાડ્યા છે. અને ધર્મદાનને મુખ્ય ગણ્યું છે — અંગુ. ૨, ૧૩.

સિંહસેનાપતિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન બુદ્ધે દાનથી આ લોકમાં જ ચાર લાક્ષો થાય છે તે ગણાવ્યા છે : —

૧. દાતા બહુજનને પ્રિય થાય છે, ૨. સત્યુરુષનો સંસર્ગ થાય છે, ૩. કલ્યાણકારી કીર્તિ વધે છે, ૪. કોઈ પણ સભામાં વિશારદની જેમ જઈ શકે છે. અને પરલોકમાં સ્વર્ગમાં નય છે તે અદૃષ્ટ લાભ છે. અંગુ. ૫. ૩૪.

વળી કાલદાનના ચાર ભેદ બતાવ્યા છે — ૧. આગનતુકને, ૨. જનારને, ૩. ધ્યાનને, ૪. દુર્લેક્ષમાં — અંગુ. ૫, ૩૬.

અંગુતરમાં દાનના આઠ ભેદ પણ બતાવ્યા છે જે અહીં ગણાવેલ દશ ભેદ સાથે ધણુ સામ્ય ધરાવે છે — અંગુ. ૮, ૩૧, ૩૨.

૫. જ્ઞાનાવરણીયના બે ભેદ —

જ્ઞાનાવરણની સર્વધાતી અને દેશધાતી એમ બે જાતની પ્રકૃતિઓ છે. જે પ્રકૃતિ સ્વાત્ય જ્ઞાન ગુણનો સંપૂર્ણપણે ધાત કરે, તે સર્વધાતી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વધાતી કહેવાય છે. અને જે સ્વધાત્ય ગુણ જ્ઞાનનો આશિક ધાત કરે, તે દેશધાતીજ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનપર્યયજ્ઞાનાવરણ આ ચાર પ્રકૃતિઓ દેશધાતી જ્ઞાનાવરણીય કહેવાય છે.

કેવલજ્ઞાનાવરણ સર્વધાતી કહેવાય છે પણ તે આત્માના જ્ઞાનગુણને સર્વથા આવૃત કરી શકતું નથી; કારણ, જો તેમ બને તો તો જીવ અને અજીવ વચ્ચે ભેદ ન રહે. નિગોઠના જીવ જેને ઉત્કટ જ્ઞાનાવરણ મનાય છે, તેમને પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત જ્ઞાનમાત્રા છે જ, એટલે કેવલજ્ઞાનાવરણને સર્વધાતી કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રબલ આવરણની દૃષ્ટિએ. જેમ ધનધોર વાદળાંથી સૂર્ય કે ચંદ્ર ઢંકાઈ જાય છે, છતાં દિવસ અને રાત્રીનો વિભાગ થઈ શકે એવો તેમનો પ્રકાશ તો અનાવૃત રહે જ છે; તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનાવરણથી આત્માનો કેવલજ્ઞાનગુણ ગમે તેટલો પ્રબલપણે આવૃત થઈ જાય, છતાં કેવલજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ અનાવૃત જ રહે છે.

સૂર્યના ગાઢા વાદળાના આવરણને પણ ભેદીને જે પ્રકાશ આવે છે, તે પણ પાછો આપણા ધરમાં — જો તેનું છાપડું ધાસનું બનેલું હોય તો મંદ આવે છે, જો નળિયાં માળેલું હોય તો મંદતર આવે છે અને જો પતરાંથી અગર સીમેન્ટથી માળેલું હોય તો મંદતમ આવે છે — એમ એ અનાવૃત પ્રકાશ પણ તેના બીજા આવરણોને લઈને અનેક ભેદે દેખાય છે. તેવી જ રીતે કેવલજ્ઞાનાવરણથી જેટલો અશ અનાવૃત રહી જાય છે — તેટલા ભાગને પણ આવરનારાં જુદી જુદી શક્તિ ધરાવનારાં મતિજ્ઞાનાવરણાદિ બીજાં ચાર આવરણો છે — જે અંશને આવરણ કરતાં હોવાથી દેશાવરણ કહેવાય છે.

આ જ ન્યાયે દર્શનાવરણના દેશધાતી અને સર્વધાતી વિષે સમજ લેવું.

૬. આભિનિબોધિકજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ —

મતિજ્ઞાન — આભિનિબોધિકજ્ઞાન જે પ્રકારનું છે — ઉપયોગરૂપ અને લબ્ધિરૂપ. મતિજ્ઞાન જરૂર અને ઉત્કૃષ્ટ અન્તર્મુદ્ધત રહે છે; કારણ અન્તર્મુદ્ધત પછી નિશ્ચયરૂપે ઉપયોગાન્તરની પ્રવૃત્તિ થાય છે. લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમરૂપ છે. અને તે જ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આભિનિબોધિકજ્ઞાન પદથી સમજવાનું છે. તેની જઘન્યસ્થિતિ તો અન્તર્મુદ્ધત જ છે, અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૬૬ સાગરોપમથી અધિક છે. અધિકની વિવક્ષા કર્યા વગર સામાન્યપણે અહીં ૬૬ સાગરોપમ કહ્યા છે તેમ સમજવું.

કોઈ એક સાધુનો જીવ મત્યાદિ જ્ઞાનવાળો હોય; તે પૂર્વકાંઠિમાં કાર્ષક ઓછું સાધુપણુ પાળી વિજયાદિ ચાર અનુત્તરમાથી કોઈ એકમાં ઉત્પન્ન થઈ

ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે — અને તે દમિયાન તે સમ્યદૃષ્ટિ હોવાથી તેનું લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે. ત્યાંથી આયુપૂર્ણ થયે વળી પાછો મનુષ્યમાં આવે અને દીક્ષા લે. ત્યાં પણ તેનું લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. અને તે જ અવસ્થામાં પૂર્વકોટિ આયુ ભોગવી વળી પાછો કોઈ પણ અનુત્તરમાં ૩૩ સાગર આયુ ભોગવે. તે દરમિયાન પણ સમ્યદૃષ્ટિ હોવાથી મતિજ્ઞાન કાયમ રહે. ત્યાંથી આયુ પૂર્ણ થયે વળી પાછો મનુષ્ય થાય, ત્યાં પણ તેનું મતિજ્ઞાન કાયમ રહે — અને સાધુપણુ પાળી પૂર્વકોટિનું આયુ પૂર્ણ કરી સિદ્ધ થાય. આ રીતે એ જીવની અપેક્ષાએ અનુત્તરના બે ભવના ૬૬ સાગરોપમ અને મનુષ્યના ત્રણ ભવના ત્રણ પૂર્વકોટિ — અધિક — એટલો ઉત્કૃષ્ટ સમય મતિજ્ઞાન કાયમ રહે છે.

અથવા તેવો જ કોઈ જીવ અનુત્તરના બદલે અચ્યુત દેવલોકમાં — જેનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૨ સાગર છે તેમાં ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થાય અને મનુષ્યના ચાર ભવ કરે તો — તેની અપેક્ષાએ પણ ૬૬ સાગરોપમ અને ચારપૂર્વકોટિ સમય પર્થન્ત મતિજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે. — જુઓ વિરોધાવશ્યક ભાષ્ય ગાં ૪૩૪-૪૩૬.

૭. અબાધા અને નિષેક —

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે કર્મબન્ધ થયા પછી તરત જ તે તે કર્મ પોતાનો વિપાક દેવાનું શરૂ કરતા નથી; પણ અબાધાકાળ વ્યતીત થયા પછી જ વિપાક શરૂ થાય છે. તેથી જોઈતા સમયમાં તે બાધા નથી આપતા, તેટલા સમયને અબાધાકાળ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કર્મની જનન્ય બધસ્થિતિનો જનન્ય અબાધાકાળ અતમુદ્ધૃત છે. પણ આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ માટે પણ અબાધાકાળ અતમુદ્ધૃત જ છે. આયુ સિવાયના કર્મના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબધ માટે અબાધાકાળનો એવો નિયમ છે કે, જેની જોઈતી કોટાકોટી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય, તેટલા સો વર્ષો તેનો ઉત્કૃષ્ટ અબાધાકાળ સમજવો. અબાધાકાળ પૂરે થયા પછી કર્મદલિકાની નિષેકન્યતા થાય છે અને તે રચનાને કંમે દલિકો વિપાક આપવાનું શરૂ કરે છે નિષેક-રચનાનો કર્મ એવો છે કે પ્રથમ સમયમાં વિપાક આપનારા દલિકા કાઝા ગોઠવાય છે અને પછીના સમયમાં વિપાક આપનારા દલિકા કમગ ન્યૂન ન્યૂન હોય છે આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અબાધારહિત સ્થિતિમાં કર્મદલિકા ગોઠવાઈ જાય છે તે નિષેકરચના કહેવાય છે. વિરોધ માટે જુઓ પાંચમા કર્મશ્રેય, દીકા ગાં ૨૭-૩૬.

૮. અન્યતીર્થિકો —

ભગવાન યુદ્ધે અંગુત્તરનિકાયમાં, વર્તમાનમાં જે કાંઈ સુખદુઃખનું સંવેદન છે—તે પૂર્વકૃત કર્મજન્ય જ છે, ઈશ્વરહેતુક જ છે, અને નિર્હેતુક જ છે—આવા ત્રણે પક્ષોનું ખંડન કયું છે, તેમાનો પ્રથમ પક્ષ જૈનોનો છે. આ મતનું ખંડન કરતી વખતે તેમણે કહ્યું છે કે, જો તેમ જ હોય તો પછી અત્યારે કોઈ પાપ કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું કળ માનવું જોઈએ; અને જે કાંઈ સુકૃત્ય—વિરતિ—વગેરે કરે તે પણ પૂર્વકૃતનું કળ જ માનવું જોઈએ. એવી અવસ્થામાં પુરુષની સ્વતંત્ર ઇચ્છા-પરાક્રમ-વ્યાયામ ઇત્યાદિને કાંઈ અવકાશ રહેતો જ નથી અને તે અક્રિયાવાદમાં પરિણમે છે. માટે એવો નિયમ ન કરવો જોઈએ કે, જે કાંઈ સુખાદિનું સંવેદન છે તે પૂર્વકૃત જ હોય અને અકૃત ન હોય. —અંગુત્તર ૩, ૬૧. મન્નિઝમનિકાયમાં તો વળી આ જ વસ્તુને ભયંકર રીતે મૂકી છે અને છેવટે કહ્યું છે કે, જો એમ જ છે તો પછી નિર્ગ્રંથ સંપ્રદાયમાં જે લોકો લખે છે તે બધા પૂર્વભવમાં મહાપાપીઓ જ હોવા જોઈએ; કારણ, તેઓ આ જન્મમાં આકરી તપસ્યા કરી અત્યંત દુઃખ પામે છે.—જુઓ મન્નિઝમ ૦ સુત ૧૦૧. જૈન કર્મવાદનું આ ખંડન માત્ર સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશનું કળ છે, એમ કોઈ પણ જૈન કર્મશાસ્ત્રનો મર્મજ્ઞ કહી શકે તેમ છે.

અંગુત્તર નિકાયમાં (૪.૧૯૫) એક વપ્ર નામના નિર્ગ્રંથ શ્રાવક અને મહામૌદ્ગલ્યાયન બૌદ્ધ ભિક્ષુનો આ જ વિષયમાં વિવાદ ટાંક્યો છે. ત્યાં નિર્ગ્રંથ શ્રાવકને મૌદ્ગલ્યાયન એમ કહે છે કે, જે મનુષ્ય કાય, વચન અને મનથી સંવૃત હોય, તેને પછી દુઃખનું કારણ કાંઈ રહેતું નથી; એટલે એને દુઃખ આવવાનો સંભવ નથી. આ સાંભળી તે શ્રાવકે ઉત્તર આપ્યો કે, વસ્તુતઃ એમ નથી. એવો પણ કોઈ મનુષ્ય હોય જે સંવૃત હોય છતાં તેના પૂર્વકૃત કર્મોનો વિપાક જો બાકી હોય, તો તેને દુઃખ ભોગવું પડે છે. અહીં નિર્ગ્રંથ શ્રાવકે જે જવાબ આપ્યો છે, તે બરાબર જૈનશાસ્ત્રસંમત જ છે. પણ જ્યારે આ વાત ભગવાન યુદ્ધે સાંભળી, ત્યારે તેમણે તે શ્રાવકને પોતાનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો અને કહ્યું કે, જે સંવૃત હોય તેને પછી દુઃખવેદના હોતી નથી. કારણ, તેને કાયસમારભજન્ય જે દુઃખનો સંભવ હતો, તે તો કાયસમારભ બધ થવાથી ન જ થાય અને જે પૂર્વકૃત કર્મ હોય, તે પણ માત્ર સ્પર્શ કરીને ખરી પડે છે; એટલે એની પણ ખાસ દુઃખદાયક વેદના એને ન થાય. આ જ પ્રમાણે માનસિક

અને વાચિક કર્મ વિષે પણ તેમણે સમન્વૃત આપી, અને સંવૃત હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ દુઃખનો સંભવ જ નથી, એ પણ સમન્વૃત્તું.

આ પ્રમાણે પૂર્વકર્મની પણ સંવૃત મનુષ્યને દુઃખદાયક વેદનદ ભોગવવી નથી પડતી, તે બૌદ્ધ સિદ્ધાંત તેમણે તે નિર્ગુન્યના મનમાં કસાવ્યો અને તેને પૈતાનો અનુયાયી બનાવ્યો.

અહીં એક જ વાત સ્પષ્ટ કરવાની છે કે, જેને ધુદ્ધ ભગવાન સંવૃત કહે છે, તે જ આપણે સાતાવેદનીયના ઉદયવાળો સયોગી કેવળી માનીએ, તો પછી બન્ને વચ્ચે કાંઈ ખાસ ઝડો રહે નહીં.

અને જો અસાતાના ઉદયવાળો ક્ષીણમોહાદિ કોઈ પણ માનીએ, તો એમ કહેવું જોઈએ કે, દુઃખનો ઉદય તો હોય પણ તેમની સહનશક્તિ અદ્વિષ્ટ હોવાથી તે દુઃખ તેમને દુઃખરૂપે પરિણમતું નથી. તેઓ દુઃખને દુઃખ માનતા જ નથી. સમભાવી છે, તેથી દુઃખોદય પણ નિષ્ફલ જ છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રહે કે, ધુદ્ધને નિર્જરા માટે તપસ્યા અનાવશ્યક ગણવી હતી માટે તેમણે સંવૃતને દુઃખ જ નથી એમ માનીને પતાવ્યું.

૬. ગુણસ્થાનો —

દિગંબર સાહિત્યમાં ગુણસ્થાનોને સંક્ષેપ, ઓત્ર, સામાન્ય અને છવસમાસ — એ નામથી પણ જણાવવામાં આવે છે. ગુણ — અર્થાત્ આત્મશક્તિના સ્થાનો અર્થાત્ વિકાસની ક્રમિક અવસ્થાઓ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનોનું વર્ણન બીજા હિન્દી કર્મગ્રંથમાં અને ચોથા હિન્દી કર્મગ્રંથમાં બહુ જ સુંદર રીતે પંડિતશ્રી સુખલાલજીએ કર્યું છે, તે ઉપરથી જ તેના સાર અગર અનુવાદરૂપે અહીં પ્રત્યેક ગુણસ્થાનની વ્યાખ્યા નોંધવામાં આવી છે —

(૧) મિથ્યાદષ્ટિ : — આત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શુદ્ધ ચેતના અને પૂર્ણાનંદ છે. પણ જ્યાં સુધી તેના પર તીવ્ર આવરણોની ઘટ્ટા હોય ત્યાં સુધી તેના અસલી સ્વરૂપનું દર્શન નથી થતું. જ્યાંએ આવરણોની તીવ્રતા અતિમ હોય ત્યાં, સૌથી વધારે હોય, ત્યારે તેની તે અવસ્થા મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન નામે ઓળખાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા સર્વવા અવિકસિત તથા અધ પતિત હોય છે. આ દશામાં સ્વપરના યથાર્થ દર્શનને કેન્દ્રનાર દર્શનમોહ તથા સ્વરૂપમાં સ્થિર ન થવા દેનાર આરિત્રમોહ આ બન્ને પ્રકારના મોહ પ્રબળરૂપે હોય છે. તેથી આત્મા આ-આત્મિક દષ્ટિએ તદ્દન હીન અવસ્થામાં જ વિદ્યમાન હોય છે. આ બૃમિકાનો આત્મા આધિભૌતિક

ઉત્કર્ષ તો ગમે તેટલો સાધી લે, પણ તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અંતિમ ધ્યેય મોક્ષની દિશાથી વિપરીત જ હોય છે. જેમ દિગ્ગમવાળો મનુષ્ય પૂર્વને પશ્ચિમ માનીને ચાલ્યા જ કરે, પણ તે પોતાના ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત નથી કરતો—એની સ્થિતિ આ મિથ્યાદૃષ્ટિની છે.

(૨) સાર્વાદનસમ્યગ્દૃષ્ટિ:—આ ગુણસ્થાનમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન કરતાં આત્મશુદ્ધિ થોડી વધારે છે તેથી જ તેને ગુણસ્થાનક્રમમાં બીજું ગણવામાં આવે છે, પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આ ઉત્કાંતિસ્થાન નથી. કારણ, આત્મા જ્યારે ઉત્કાંતિ કરતો હોય,—વિકાસોન્મુખ હોય—ત્યારે આ ગુણસ્થાનમાં આવતો નથી; પણ જ્યારે આત્મા વિકાસના રાજમાર્ગથી એટલે કે ચતુર્થ આદિ ગુણસ્થાનથી ચ્યુત થાય છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જેવી તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય દશામાં જવા માટે અધ પતન કરતો હોય છે, ત્યારે તેની જે સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની વચ્ચેની સ્થિતિ હોય છે, તે જ સાર્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણસ્થાનને પ્રથમ ગુણસ્થાનથી વિકાસોન્મુખ આત્મા નહીં પણ અન્ય ગુણસ્થાનોથી શ્રદ્ધ થતો આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આને ઉત્કાંતિસ્થાન ન જ કહી શકાય. અધ.પતન મોહના ઉદ્દેશથી થાય છે એટલે આ ગુણસ્થાન વખતે મોહની તીવ્ર કષાયિક શક્તિનો આવિર્ભાવ હોય છે ખીર જેવું મીઠું ભોજન કર્યા પછી જ્યારે વમન થઈ તે બહાર નીકળી જાય છે, ત્યારે મોહમાં એક પ્રકારનો વિલક્ષણ સ્વાદ એટલે કે ન તો અતિ મધુર અને ન તો અતિ ખોટો—હોય છે; તે પ્રમાણે જ્યારે આત્મા ન તો તત્ત્વજ્ઞાનની નિશ્ચિત ભૂમિકા ઉપર હોય અને ન તો તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્ય ભૂમિકા ઉપર હોય, ત્યારે જે એક વિલક્ષણ અવસ્થા હોય છે, તે જ આ સાર્વાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે. આવી સ્થિતિ ઓછામાંઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે આવલિકા (શ્વાસોન્નવાસનો એક અંશ) પથંત સમજવી. ત્યાર પછી અવશ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે.

(૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ: સમ્યગ્દર્શન અને મિથ્યાદર્શનની મિશ્રિત અવસ્થામાં જ્યારે આત્મા વિગ્રમાન હોય, ત્યારે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં જીવ ન તો એકાંત સમ્યક્ત્વી અને ન તો એકાંત મિથ્યાત્વી હોય છે, પણ દોષાયમાન સ્થિતિમાં હોય છે. તેથી સદેહદશા બની રહે છે. આ ત્રીજું ગુણસ્થાન ઉત્કાંતિસ્થાન પણ છે અને અપકાંતિનુ સ્થાન પણ છે. કોઈ આત્મા મિથ્યાદર્શન છોડી સીધો આ અવસ્થામાં

આવે, ત્યારે તેની અપેક્ષાએ ઉત્કાન્તિસ્થાન કહેવાય; પણ જો કોઈ આત્મા અધઃપતનોન્મુખ હોય અને ચોથા ગુણસ્થાનથી આ અવસ્થાને પામે, તો તેની અપેક્ષાએ અપકાન્તિસ્થાન પણ છે. સાસ્વાદન અને આ મિશ્રનો મુખ્ય ભેદ પણ એ જ છે કે, ખીન્નું ગુણસ્થાન અપકાન્તિનું જ સ્થાન છે; ત્યારે આ ત્રીજું અપકાન્તિ તેમજ ઉત્કાન્તિ બન્નેનું સ્થાન છે. આવી અવસ્થા માત્ર અતમુદ્ધર્ત પ્રમાણ જ આત્માને રહે છે તેથી વધારે નહિ.

(૪) અવિરત સ્વચ્ચબૂદ્ધિઃ : શારીરિક અને માનસિક દુઃખો ભોગવતાં ભોગવતાં અજ્ઞાતરૂપે ગિરિ-નદી - પાષાણ - ન્યાયે જ્યારે આત્માનું આવરણ કાંઈક શિથિલ થઈ જાય છે અને તેથી જ્યારે તેના અનુભવની અને વીર્યોદ્દેશાસની માત્રા વધે છે, ત્યારે તેવા વિકાસગામી આત્માના પરિણામોની શુદ્ધિ કાંઈક વધતી જાય છે અને તેથી જ તે પોતાના તીવ્ર રાગ અને દ્વેષનાં બંધનોની ગાંઠને છોડવાની ધણે અશે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. આવી - અજ્ઞાનપૂર્વક માત્ર દુઃખને ભોગવતાં ભોગવતાં - જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેને જૈનશાસ્ત્રમાં ‘ચથાપ્રવૃત્તિકરણ’ કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આત્મશુદ્ધિ જ્યારે વધે છે અને વીર્યોદ્દેશાસની માત્રા પણ જ્યારે વધે છે, ત્યારે તે આત્મા રાગદ્વેષના તીવ્ર બંધનની ગાંઠને છોડી નાખે છે. આવી અધીરોદન યોગ્ય શુદ્ધિને ‘અપૂર્વકરણ’ કહેવામાં આવે છે. આવી યોગ્યતા જીવોમાં અપૂર્વ - પ્રથમ જ આવતી હોવાથી અપૂર્વકરણ કહેવાય છે. આટલું થયા પછી વળી પાછી આત્મશુદ્ધિ અને વીર્યોદ્દેશાસની માત્રા વધે છે ત્યારે આત્મા મોહની પ્રધાનશક્તિ દર્શનમોહને અવશ્ય પરાજિત કરે છે આવી દર્શનમોહને પરાજિત કરનાર આત્મશુદ્ધિ ‘અનિવૃત્તિકરણ’ કહેવાય છે. તે એટલા માટે કે, આ શક્તિ જ્યારે મળે છે ત્યારે આત્મા અવશ્ય દર્શનમોહ પર વિજયલાભ કરે છે. પાછો નથી વળતો — નિવૃત્ત નથી થતો. આ ત્રણે કરણમાં અપૂર્વકરણ જ સૌથી દુર્લભ છે. કારણ, રાગદ્વેષના તીવ્રતમ વેગને રોકવાનું અત્યંત કઠણ કામ આ શક્તિથી જ થાય છે. આવી શક્તિ મળ્યા પછી વિકાસગામી આત્મા લલે પડે-આખડે, પણ છેવટે તો તે પોતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો જ.

દર્શનમોહને પરાજય આપનાર આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે એટલે તેની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે. અને તેથી જ તેનો પ્રત્યેક પ્રયત્ન તેને લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે. અત્યાર સુધી તેની ગતિ બિલકી હતી તે હવે સીધી થાય છે. તે વિવેકી બની કર્તવ્યાર્કર્તવ્યોના વિચેક કરતા શીખે છે.

આ દશાને સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તે એટલા માટે કે, તેની દૃષ્ટિ આ અવસ્થામાં વિપર્યયસ્થિ મુક્ત થઈને સમ્યગ્ જાની ગઈ હોય છે. આ અવસ્થામાં દિશાભ્રમ જ દૂર થાય, પણ હજી સ્વરૂપ-સ્થિતિમાં બાધક ચારિત્રમોહનો પરાજય કરવો બાકી રહે છે. તે કામ જ્યારે તે કરે છે, ત્યારે આથી આગળની ભૂમિકા કહેવાય છે. અને તેથી જ આ ગુણસ્થાનને અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ એવું સાંપ્રદાયિક નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ ગુણસ્થાનવતી જીવ કોઈ પણ પ્રકારનું ચારિત્ર ધારણ કરી શકતો નથી, કોઈ પણ પ્રકારના વ્રત-નિયમ ધારણ કરી શકતો નથી.

આવા અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના છે—૧. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી—અર્થાત્ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિપાકોદય અને પ્રદેશોદયનો જ્યારે અભાવ હોય, પણ મિથ્યાત્વમોહનીય સત્તામાં તો હોય જ, તે વખતે જે આત્માનો સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે, તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તેવી અવસ્થાવાળા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૨. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિશુદ્ધ દલિકા જ્યારે ઉદયમા હોય ત્યારે આત્માના સમ્યક્ત્વ ગુણનો ધાત નથી થવો; પણ તે વખતે જે સમ્યક્ત્વ હોય છે તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે, અને તેણું સમ્યક્ત્વ ધરાવનાર આત્મા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી કહેવાય છે. ૩. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી—મિથ્યાત્વમોહનો સદૃતર નાશ થવાથી આત્માનો જે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રકટ થાય છે, તે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે; અને તે જેને હોય તે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વી કહેવાય છે.

(૫) વિરતાવિરત :—મોહની પ્રધાનશક્તિ દર્શનમોહને શિથિલ કર્યો હોય તેથી સમ્યગ્દર્શન—વિવેકપ્રાપ્તિ તો થાય છે; પણ જ્યાં સુધી મોહની ચારિત્રમોહ શક્તિને શિથિલ ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ નથી થઈ શકતી. એટલે વિકાસગામી આત્મા વિવેક-લાભ કર્યા પછી ચારિત્રમોહને શિથિલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જ્યારે આ પ્રયાસમાં તે અશતઃ સફળ થાય છે, ત્યારે તે—વિરતાવિરત શ્રાવક—દેશવિરતને નામે ઓળખાય છે. આ દશામાં તેને પ્રથમ કરતાં અધિક આત્મિક શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આ અવસ્થામાં તે સપૂર્ણ પાપકારી ક્રિયાઓથી અલગ નથી થઈ શકતો; એટલે જ આ અવસ્થામાં આવેલ આત્માઓ તેમના ત્યાગની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારનાં હોય છે.

કોઈ એકાદ ત્રત લઈ શકે છે તો કોઈ બે કે તેથી વધારે. વળી કોઈ તો પાપકાર્યમાં માત્ર અનુભતિની જ છટ વાળા હોય છે; પોતે બંતે પાપકાર્યો કરતા નથી, તેમ જ બીજા પાસે કરાવતા પણ નથી. અતઃ જેઓ આ દેશવિરત અવસ્થામાં હોય, તે સૌમાં આવી અનુભતિની છટવાળા સૌથી અગ્રગામી ગણાય છે. સર્વ પાપકાર્યોથી આવી અનુભતિ પણ ત્યાગવામાં આવે, તો તો આ અવસ્થાથી આગળની સર્વવિરતિને નામે ઓળખાતી દશાનો લાભ કરે છે; પણ આ અવસ્થામાં એ શક્ય ન હોવાથી તેઓ દેશવિરત જ કહેવાય છે.

(ક) અપ્રમત્સંયત :—દેશવિરત આત્માને એવી અદ્યવિરતિથી પણ બે આત્મિક શાંતિનો લાભ થાય છે, તેથી તે વિચારે છે કે આવી અદ્યવિરતિમાં પણ બે આ પ્રકારની શાંતિ અને સ્વસ્થતા હોય, તો પછી બે સર્વપાપબંનક પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થાઉં તો તો કેવી પરમ શાંતિને પામું ? આ વિચારમાંથી ચારિત્રમોહને નિર્બળ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ વેગવતી બને છે અને તે ચારિત્રમોહની શક્તિને અધિકાંશમાં નિર્બળ બનાવી દે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, તે સર્વ સાવધ યોગથી નિવૃત્ત થાય છે. આ અવસ્થામાં યૌદ્ધલિક લાવો બે સ્વથી લિન્ન છે, તેમની આસક્તિનો અભાવ થઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં પણ તે સદૈવ પોતાના લીધેલ મનમાં જાગ્રમ નથી રહી શકે તો અને પરિણામે થોડાવહો પ્રમાદ પણ ક્યારેક આવી જાય છે, તેથી જ આ અવસ્થાને અપ્રમત્સંયત એવું સાર્થક નામ મળ્યું છે.

(ગ) અપ્રમાદન્ય :—સર્વ સાવધ યોગ વિરત થયા છતાં જ્યાં આત્મા પ્રમાદવશ થાય છે, ત્યાં પોતાની શાંતિમાં બાધાનો અનુભવ કરે છે તેથી નિરાકુલ શાંતિનો અનુભવ કરવાની લાલસા રેવે છે. આ લાલસામાંથી જ નિદ્રા, વિષય, કપાય અને વિક્ષા—ઇત્યાદિ પ્રમાદોમાંથી પોતાને બચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રયત્નમાં જ્યાં તે સફળ થાય છે, ત્યાં પ્રમાદો પર વિજયલાભ કરી અપ્રમત્સંયત અવસ્થાને પામે છે. પણ આ અવસ્થામાં પણ એક તરફ અપ્રમાદન્ય ઉત્કંઠ સુખનો અનુભવ થતો હોવાથી તે જ રિતિમાં ટકી રહેવાનો સતત પ્રયત્ન આત્મા કરતો હોય છે, અને બીજી તરફ પ્રમાદન્ય પૂર્વાનુભવ વાસનાઓ મેને પોતાના તરફ ખેંચે છે. આ ખેંચાનાણમાં વિકસેન્નુષ્ણ આત્મા પાન ક્યારેક પ્રમાદની તન્દામાં અને ક્યારેક અપ્રમાદની જાગૃતિમાં ટોલા ખાય

છે. એટલે કે તે અનેક વાર પ્રમત્તસંચિતાવસ્થામાં અને અનેકવાર અપ્રમત્તસંચિત અવસ્થામાં આવાગમન કર્યા કરે છે. જેમ પાણીની ભમરી આ વાતભ્રમીમાં પડેછું તણખું આમતેમ ચલાયમાન હોય છે, તે જ પ્રમાણે આ છૂઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનના સમયમાં વિકાસગામી આત્માની સ્થિતિ ડોલાયમાન થાય છે.

(૮) નિવૃત્તિબાહર:—અપ્રમાદ અવસ્થાની એવી સ્થિતિ કે જે સ્થિતિ આવે એટલે પ્રમાદ અવસ્થામાં જવાનું ન બને—પણ વિકાસ તરફ આત્મા પ્રયાણ કરવા સમર્થ થાય, તે નિવૃત્તિબાહર અવસ્થા કહેવાય છે. આ અવસ્થામાં આત્મા વિશેષ પ્રકારે મોહને દબાવવા અગર નિર્મૂલ્ય કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આને અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાન એવા બીજા નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે; કારણ આ ગુણસ્થાનમાં સ્થિતિઘાત, રસઘાત, ગુણઝેણી, ગુણસંક્રમણ અને અપૂર્વસ્થિતિબદ્ધ એ પાંચ બાબતો જીવનમાં પ્રથમ જ કરે છે, એટલે પ્રથમ ન અનુભવાયેલી અપૂર્વ જ આત્મશુદ્ધિનો લાભ આ ગુણસ્થાને આત્મા કરે છે.

(૯) અનિવૃત્તિબાહર:—આઠમી નિવૃત્તિબાહર અને આ નવમી અનિવૃત્તિબાહર અવસ્થામાં મુખ્ય ક્ષેત્ર એ છે કે, આઠમી અવસ્થામાં સમસમયે વર્તમાન જીવોની શુદ્ધિની તરતમતાને આશ્રી તેમના અસંખ્યાત ક્ષેત્ર થઈ શકે છે, પણ નવમી અવસ્થામાં તેમ નથી. તેમાં સમસમયમાં વર્તમાન સંકલ જીવોની શુદ્ધિ એકસરખી માનવામાં આવી છે. નિવૃત્તિ એટલે ભિન્નતા અને બાહર એટલે સ્થૂલ. સ્થૂલ કષાયની તરતમતાને આશ્રીને જ્યારે જીવોની ભિન્નતા સ્પષ્ટપણે કરી શકાય તે અવસ્થા નિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાન; અને જે અવસ્થામાં સ્થૂલ કષાયોથી જીવોની ભિન્નતા ન કરી શકાય, તે અનિવૃત્તિબાહર ગુણસ્થાન. આમ બનવાનું કારણ એ છે કે, જેમ જેમ કષાયની મંદતા થતી જાય છે, તેમ અધ્યવસાયસ્થાનો ઓછાં થતાં જાય છે, અને વિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. આઠમા ગુણસ્થાન કરતાં નવમામાં વિશુદ્ધિ અધિક છે જ તેથી અધ્યવસાયસ્થાન ઓછાં થાય છે. અને ઓછાં થવાને લીધે સમકાલીન જીવોના અધ્યવસાયસ્થાન એક જેવાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ નવમા ગુણસ્થાનમાં જીવો સ્પષ્ટપણે બે ઝેણીમાં વિકલત થઈ જાય છે. એક ઝેણીવાળા તો એવા હોય છે કે જે મોહને દબાવતા જાય

છે પણ સર્વથા નિર્મૂલ નથી કરી શકતા; એટલે જ જેમ કાંઈ વાસણમાં ભરેલી વરાળ જ્યાં સુધી દબાઈ રહે ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ જ્યારે તેનો વેગ વધી જાય છે ત્યારે તે વાસણને પણ ઊડાડી મૂકે છે; અથવા જેમ રાખની નીચે ઢંકાયેલો અગ્નિ જરા હવા આવે કે પ્રકટ થઈ પોતાનું પોત પ્રકાશે છે; અથવા પાણીની નીચે ખેરેલો કાદવ જરાક શ્વાસ થતાં તરત જ ઉપર આવી જાય છે, તેમ દબાયેલ મોહ પણ જ્યારે એ આધ્યાત્મિક યુક્તિનો યોદ્ધો જરા થાક ખાવા ખેસે છે, ત્યારે તેને પોતાના વેગથી હરાવી દે છે. આવી હાર એ મોહના ઉપશામકને અગિયારમા ગુણસ્થાને મળે છે.

ખીલ્લ ઐશ્વીવાળા જીવો એવા હોય છે જેઓ મોહને દબાવના નથી પણ નિર્મૂળ કરતા જાય છે; તેથી આ ઐશ્વીના જીવોને પતનનો અવકાશ નથી. તેઓ મોહનો સંપૂર્ણ નાશ જ્યાં કરે છે તે બારમું ગુણસ્થાન છે. પ્રથમ ઐશ્વીવાળા કરતાં આ જીવોમાં આત્મશુદ્ધિ વિશેષ છે જેને કારણે તેઓ ઉપશામ નહિ પણ ક્ષય કરે છે.

(૧૦) સૂક્ષ્મસંપ્રગય ઉપશામક અથવા ક્ષપક :—આ ગુણસ્થાનમાં ઉપયુક્ત બને ઐશ્વીવાળા, થોડી વધારે આત્મશુદ્ધિ થાય અને તેથી જ્યારે ઉપશામન અને ક્ષપણની થોડી વધારે શક્તિ વધે છે ત્યારે આવે છે. આ અવસ્થામાં સ્થૂલ કપાયોનો તો તદ્દન ઉપશામ થા ક્ષય જ થઈ ગયો હોય છે. માત્ર સૂક્ષ્મસંપ્રગય-લોભકપાય હૃદયમાં હોય છે. તેથી જેઓ મોહનો ઉપશામ કરનાર હોય છે, તે આ અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ-સંપ્રગય ઉપશામક અને જેઓ મોહનો ક્ષય કરનારા હોય છે તેઓ સૂક્ષ્મસંપ્રગય ક્ષપક કહેવાય છે.

(૧૧) ઉપશાંતમોહ :—દશમા ગુણસ્થાનમાં જેઓ કપાયનો ઉપશામ કરતા હતા, તેઓ કંમલા વિશુદ્ધિ વધવાથી સંપૂર્ણ મોહને અર્ધાન રોપ રહેલ લોભના સુદર્ભાને પણ દબાવી દે છે અને તેથી આ અવસ્થા ઉપશાંતમોહ કહેવાય છે. દશમામા જેઓ કપાયનો ક્ષય કરતા હતા, તેઓ આ ઉપશાંતમોહાવસ્થાને નહિ પણ ક્ષીણમોહાવસ્થા જે બારમી છે તેને પામે છે. આ ઉપશાંતમોહ અવસ્થામાં આવેલ જીવ અવશ્ય પતનને પામે છે. કારણ, મોહને દબાવવાની અંતિમ સીમા સુધી એ પહોંચી ગયો; એટલે ખૂબી દબાયેલા મોહનો વારો આવે છે. અને જ્યન્ય એક સમય અને

ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદ્ધર્ત પ્રમાણ કાળ સુધી તે આત્મા વીતરાગાવસ્થામાં રહે છે, પણ પછી તો અવશ્ય મોહનું સામ્રાજ્ય જામે છે. દબાયલા મોહ-દાડના ઢગલામાં આગની કણી લાગવાથી ભડાકો થાય તેમ એકદમ ફૂટી નીકળે છે અને આત્માને વળી પાછો અધોગામી બનાવે છે. તે વખતે જો તેનું આયુ પૂરુ થયું હોય, તો તે જીવ મરીને અનુનરમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ નામની ચોથી અવસ્થાને પામે છે. અને જો આયુ પૂરુ ન થયું હોય, તો જે ક્રમે તેણે આરોહણ કર્યું હોય છે તે જ ક્રમે પતન શરૂ થાય છે. અર્થાત્ આરોહણ વખતે જે જે ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી કર્મની જે જે પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણનો વિચ્છેદ કર્યો હતો, પતન વખતે તે તે ગુણસ્થાનને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરીને ફરી તે તે કર્મની પ્રકૃતિઓનાં બંધ, ઉદય અને ઉદીરણને શરૂ કરે છે અને તે પ્રમાણે પતનોન્મુખ આત્મામાંથી કોઈ છઠ્ઠામાં, તો કોઈ પાંચમાં તો કોઈ ચોથામાં અને કોઈ તો બીજામાં પણ આવી જાય છે.

(૧૨) ક્ષીણ્મોહઃ જેમ અગિયારમું ગુણસ્થાન દશમાંથી ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થયેલો આત્મા પામે અને મોહનો તદ્દન ઉપશમ હોવાથી ઉપશાન્ત-મોહ કહેવાય છે, તેમ દશમાંમાં રહેલો સૂક્ષ્મસપરાયક્ષપક જ્યારે એ લાલના સૂક્ષ્મ અશનો પણ ક્ષય કરે છે, ત્યારે સીધો આ અવસ્થામાં આવે છે અને તે ક્ષીણ્મોહ કહેવાય છે. જેમ ઉપશાન્તમોહ અવસ્થા માત્ર ઉપશમકરેજ આવે છે, તેમ આ ક્ષીણ્મોહ અવસ્થા માત્ર ક્ષપક દ્રણીવાળા જીવેને જ આવે છે. ઉપરાત મોહાવસ્થામાંથી અવશ્ય પતન છે, જ્યારે આ ક્ષીણ્મોહાવસ્થામાં પતનને અવકાશ જ નથી. તે ક્રમશઃ સિદ્ધગતિને જ પામે છે. આ ક્ષીણ્મોહાવસ્થામાં અંતર્મુદ્ધર્ત કાળ રહીને આત્મા આગળના ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૩) સૈન્યોગી. કેવલિ: આત્માના વિકાસને શેષક જે મોટું સૈન્ય છે તેમાં મોહ એ સેનાપતિ છે. સેનાપતિ મોહ જ્યારે નાશ પામ્યો, ત્યારે તેના નાના મોટા સૈનિકોની દુરવસ્થા થાય છે. મોહના નાશ થવાથી બીજા જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અતરાય એ ત્રણ ધાતીકર્મની શક્તિ પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અંતર્મુદ્ધર્ત પછી એ ત્રણે ધાતી કર્મનો નાશ થઈ જાય છે; અને આત્મા નિરતિશય જ્ઞાન આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે. એ સમયમાં મન, વચન અને કાચ યોગી પ્રવ્રત્તિ બંધ ન હોવાથી તે અવસ્થાને સયોગી કેવળી અવસ્થા કહે છે.

(૧૪) અયોગી કેવલી : એ અવસ્થા જ્યારે સર્વ યોગીનો પણ નિરોધ થઈ જાય છે અને આત્મા અધાતી કર્મનો પણ નાશ કરવા તત્પર થઈ જાય છે તે અયોગી કેવલી ગુણસ્થાન કહેવાય છે. સસારી આત્માનું આ અતિમ ગુણસ્થાન છે. આને વટાવી જીવ સિદ્ધ થાય છે.

૧૩

સંવર

સવર^૧ એક છે.

[—સ્થા. ૧૪, —સમ. ૧]

અક્રિયા એક છે, અદંડ એક છે.

[—સમ. ૧]

સંવરદ્વાર પાંચ છે^૨.

(૧) સમ્યક્ત્વ; (૨) વિરતિ; (૩) અમ્રમતતા; (૪) અકંધાય; (૫) અયોગતા.

[—સમ. ૫]

સંવર પાંચ છે—

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર, (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર; (૩)

૧. આસ્તવનો નિરોધ તે સંવર. ભગવતીમાં આત્મા જ સવર છે એમ કહ્યું છે. —શ. ૧, ઉ ૬.

સવરના ૫૭ ભેદ છે :— ૫ સમિતિ, ૩ ગુપ્તિ, ૨૨ પરીપહ, ૧૦ ચતિધર્મ, ૧૨ લાવના, અને ચારિત્ર. (જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૦ અ. ૯ તથા નવતત્ત્વ ગા. ૨૦) છતાં સામાન્યપણે આઠી સવરને ૧ કહી છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણ (૬-૧૦)માં પાંચ મતોને સવર તરીકે ગણાવ્યા છે. સંવર વિષે બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. પાંચ આસ્તવદ્વારથી વિપરીત પાંચ સવરદ્વાર છે.

આણેન્દ્રિય સંવર; (૪) રસનેન્દ્રિય સંવર; (૫) સ્પર્શનેન્દ્રિય સંવર.

[—સ્થા ૦ ૪૨૭]

સંવર આઠ છે—

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે; (૬) મનઃસંવર; (૭) વચન-સંવર; (૮) કાયસંવર.

[—સ્થા ૦ ૫૬૮]

૧. વ્રત - વિરતિ

૧

૧. પ્રાણાતિપાતવિરમણ એક છે.^૧
૨. મૃધાવિરમણ એક છે.
૩. અદત્તાદાનવિરમણ એક છે.
૪. અપ્રહ્લાવિરમણ એક છે.
૫. પરિશ્રુકવિરમણ એક છે.
૬. ક્રોધવિવેક એક છે.
૭. માનવિવેક એક છે.
૮. માયાવિવેક એક છે.
૯. લોભવિવેક એક છે.
૧૦. પ્રેમત્યાગ એક છે.
૧૧. દ્વેષવિવેક એક છે.
૧૨. કલહવિવેક એક છે.
૧૩. અભ્યાખ્યાનવિવેક એક છે.
૧૪. પૈશૂન્યવિવેક એક છે.
૧૫. પરપરિવાહવિવેક એક છે.

૧. અહિં અઢાર પાપસ્થાનથી વિરતિ ગણાવેલી છે.

૧૬. રત્યરતિત્યાગ એક છે.

૧૭. માયામૃષાત્યાગ એક છે.

૧૮. મિથ્યાદૃશનવિવેક એક છે.

[—સ્થા૦ ૪૮]

પાંચ મહાવ્રત^૧ છે —

(૧) સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; (૨) સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ; (૩) સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ; (૪) સર્વ મૈથુનથી વિરમણ; (૫) સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ.

[—સ્થા૦ ૩૮૬, —સમ૦ ૫]

સામાયિક^૨ બે પ્રકારનું છે—

(૧) અગાર સામાયિક; (૨) અણુગાર સામાયિક.

[—સ્થા૦ ૮૪]

અણુવ્રત^૩ પાંચ છે —

(૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ; (૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ-વિરમણ; (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાનવિરમણ; (૪) સ્વદાર સંતોષ; (૫) ઇચ્છા પરિમાણ.

[—સ્થા૦ ૩૮૬]

૧. પાંચ મહાવ્રતના વિવરણ માટે જુઓ પ્રમવ્યાકરણ ૬-૧૦; દર્શનૈકાલિક—અ૦ ૪, અને તત્ત્વાર્થ અ૦ ૭. ભગવતી૦માં પ્રત્યાખ્યાનની સમજમાં પાંચ મહાવ્રતોનો ઉલ્લેખ છે.—શ૦ ૭, ઉ૦ ૨, પૃ. ૧૩૫.

૨. જેનાથી સમત્વની પ્રાપ્તિ થાય, તે સામાયિક. આ વ્રતમાં સાધુને સર્વ સાવધ (દોષિત) વ્યાપારનો છવનપથ^૪ ત અને શુદ્ધરથને નક્કી કરેલ કાલ સુધી ત્યાગ કરવાનો હોય છે. વધુ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બૌદ્ધમતની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨

ભાષાના^૧ ચાર પ્રકાર^૨ છે —

૧. સત્યભાષા; ૨. મૃષાભાષા; ૩. સત્યમૃષા—અધઃસત્ય;
૪. અસત્ય-મૃષા—ન સત્ય ન મૃષા જેમકે, ‘આપો’;
‘ત્યો’ એવી વ્યવહારની ભાષા —

[—સ્થા૦ ૨૩૮]

સત્ય ચાર છે —

- (૧) ૧. કાયઋણુતા — કાયની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૨. ભાષાઋણુતા — વચનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૩. ભાવઋણુતા — મનની અવિસંવાદી પ્રવૃત્તિ;
૪. અવિસંવાદ — કહે તેજ કરે તે.

[—સ્થા૦ ૨૫૪]

- (૨) ૧. નામસત્ય — (સત્ય એવું નામ);
૨. સ્થાપનાસત્ય — (સત્યની સ્થાપના—પ્રતિમા);
૩. દ્રવ્યસત્ય — (સત્યમાં અનુપયોગી જીવનું સત્ય);
૪. ભાવસત્ય — (સત્યમાં ઉપયોગવાળા જીવનું સત્ય).

[—સ્થા૦ ૩૦૮]

૧. ભાષાના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાપદ ૧૧. ભાષાશુદ્ધિ માટે આચારાંગ શ્રુત ૨માં ૪થું ભાષાધ્યયન છે; અને દશવૈકલિકમાં સાતમું સુવાક્યશુદ્ધિ નામનું અધ્યયન છે. સાધુએ મૃષા અને સત્યમૃષા ભાષા ત્યાગવી જોઈએ.

૨. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં આ ચાર ભેદ જણાવ્યા છે. ભાષ્યકારે ત્યાં તે ચારેની વ્યાખ્યા આપ કરી છે. મુનિ, ગુણ કે પદાર્થ એ ‘સત્’ કહેવાય. તેમને હિતકારી તે સત્ય, અને અહિતકારી તે અસત્ય. તદ્ભ્રમ-સ્વભાવી તે મિશ્ર; અને તે ત્રણેથી ભિન્ન — આજ્ઞાપની આદિ—તે અસત્ય-મૃષા. વિરોધાવશ્યકભાષ્ય ગા૦ ૩૭૫-૩૭૭. વિશેષ માટે જુઓ દશવૈકલિક નિર્યુક્તિનું સાતમું અધ્યયન. સાધુયોગ્ય સત્યભાષામાં પણ જે ખીલને પીડાકારી ન હોય, તે જ ઉત્તમ ભાષા છે. સૂત્રકૃતાંગ ૧.૬.૨૩

સત્ય દશ પ્રકારનું છે^૧ —

૧. જનપદસત્ય; ૨. સમ્મતસત્ય; ૩. સ્થાપનાસત્ય;
૪. નામસત્ય; ૫. રૂપસત્ય. ૬. પ્રતીત્યસત્ય; ૭. વ્યવહારસત્ય;
૮. ભાવસત્ય; ૯. યોગસત્ય; ૧૦. ઉપમાસત્ય;

[—સ્થા ૭૪૧]

સત્ય વચનના અતિશયરૂપે ઉપ છે.

[—સમ ૫]

૩

બ્રહ્મચર્યશુષિ નવ છે —

૧ વિવિક્ત શયનાસન વાપરવાં અને સ્ત્રી, પશુ અને પંડકના સંસર્ગવાળાં શયનાસન વાપરવાં નહિ.

૨. સ્ત્રીકથા કરવી નહિ,

૩. સ્ત્રી જ્યાં રહેતી હોય ત્યાં રહેવું નહિ

૪. સ્ત્રીની મનોહર ઇન્દ્રિયોત્તુ^૧ દર્શન તથા ધ્યાન કરવું નહિ.

૫ પ્રણીત રસવાળું ભોજન કરવું નહિ.

૬ આહારપાણી વધારે પડતાં લેવાં નહિ.

૭. પૂર્વકાળમાં સેવેલ મૈથુનનું સ્મરણ કરવું નહિ.

૮. શબ્દ, રૂપ, અને પ્રશંસાનું અનુસરણ કરવું નહિ.

૯ શાતા અને સુખમાં આસક્તિ રાખવી નહિ

[—સ્થા ૧૧૩]

બ્રહ્મચર્યની શુષિ નવ છે —

૧-૨. ઉપરપ્રમાણે

૩. સ્ત્રોગણ સાથે રહેવું નહિ

૧. આના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૪-૭. ઉપર પ્રમાણે.

૮. શબ્દ, રૂપ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ અને પ્રશંસાનું
અનુસરણ કરવું નહિ.

૯. ઉપર પ્રમાણે.

[—સમ૦ ૯]

૨. વ્રતની ભાવના

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના પાંચ યામની ૨૫
ભાવનાઓ છે^૧ —

- (૧) ૧. ધર્યાસમિતિ — સ્વ-પરને કલેશ ન થાય તે રીતે
યત્નાપૂર્વક ગમનાગમન કરવું તે ધર્યાસમિતિ.
૨. મનોશુદ્ધિ — મનને અશુભધ્યાનમાંથી શુભ ધ્યાન-
માં પ્રવૃત્ત કરવું તે.
૩. વચનશુદ્ધિ^૨ — સત્ય અને હિતકારી બોલવું તે.
૪. આલોકભાજનભોજન — પાત્રમાં^૩ ભોજન ભેળવે
કરવું તે.

૧. પ્રાણાતિપાત વિરમણાદિ પાંચ વ્રતો છે. તેમના સરક્ષણ માટે
જેનો અભ્યાસ આવશ્યક છે, તે ભાવનાઓ કહેવાય છે. આ ભાવનાથી
વ્રતો દૃઢ બને છે. પ્રથમ અને અંતિમ સિવાયના વચલા ૨૩ તીર્થ કરેના
સમયમાં યામ પાંચ નહીં પણ ચાર હોય છે અર્થાત્: પ્રાણાતિપાતવિરમણ,
મૃધાવાદવિરમણ, અત્તાદાનવિરમણ; અને પરિગ્રહવિરમણ; આ માટે બુદ્ધિ
ઉત્તરાધ્યયન: કેશીગૌતમ સવાદ. અ. ૨૩. ૧૨. ભાવનાઓ માટે બુદ્ધિ
તત્ત્વાર્થ^૦ ૭,૩, અને પ્રશ્નવ્યાકરણ ૬ ૧૦.

૨. અહિંસાવ્રતની ભાવનામાં ઉમાસ્વાતિ લાઘ્યમાં આને નથી ગણતા
પણ એષણાસમિતિને ગણે છે. સર્વાર્થસિદ્ધિનો મૂળમુત્રપાઠ સમવાયાંગમુત્રને
અનુસરે છે, તે નોંધપાત્ર છે. પ્રશ્નવ્યાકરણમાં એષણાસમિતિને પણ અહિંસાની
ભાવના તરીકે ગણાવી છે.

૩. તત્ત્વાર્થમાં 'આલોકિત પાનભોજન' એવો પાઠ છે, અને પ્રસિદ્ધ
પણ એ જ છે.

૫. આદાન નિષ્કેપણ સમિતિ — પાત્રાદિ વસ્તુને લેવા કે મૂકવામાં અવલોકન અને પ્રમાણની ચતના રાખવી તે.

(૨) ૬. અનુવીચિલાષણ — વિચારપૂર્વક બોલવું તે.

૭. ક્રોધવિવેક — ક્રોધપ્રત્યાખ્યાન.

૮. લોભવિવેક.

૯. ભયવિવેક.

૧૦. હાસ્યવિવેક.

(૩) ૧૧. અવગ્રહાનુસાપના^૧ — અવગ્રહ એટલે નિવાસ-સ્થાન તેની આજ્ઞા લેવી તે.^૨

૧૨. અવગ્રહસીમા પરિજ્ઞાન — નિવાસસ્થાનની સીમા જાણી લેવી તે.

૧૩. સ્વયં અવગ્રહનો સ્વીકાર — અર્થાત્ તેમાં રહેવું તે.^૩

૧૪. સાધર્મિક પાસેથી અવગ્રહચાચન — કોઈ ભિક્ષુએ નિવાસસ્થાન માગ્યું હોય — તો તેની અનુમતિ લઈ તે સ્થાનમાં રહેવું તે.

૧૫. સાધારણ ભોજનને આચાર્યને બતાવીને ખાવું તે.^૪

(૪) ૧૬. સ્ત્રી, પશુ અથવા નપુંસક દ્વારા સેવેલ શયનાસનનું વજન.

૧૭. સ્ત્રીકથા વજન.

૧૮. સ્ત્રીઓની મનોહર ઇદ્રિયોના અવલોકનનું વજન.

૧૯. પૂર્વે ભોગવેલ રતિવિલાસનું સ્મરણ ન કરવું.

૧. તત્ત્વાર્થલાખ્યમાં અનુવીચિ-અવગ્રહ-ચાચન એમ પાઠ છે.

૨. દિગ્બર મતભેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬-૭.

૩. તત્ત્વાર્થમાં આને બદલે અભીક્ષ્ણ-અવગ્રહ-ચાચન છે અર્થાત્ સમયમર્યાદા પૂરી થયે નિવાસ-સ્થાન વારંવાર માગવું તે.

૪. તત્ત્વાર્થમાં મા માત્ર અનુજ્ઞાપિત — પાન — ભોજન એવો પાઠ છે.

૨૦. પ્રણીત આહારનું વર્જન.
 (૫) ૨૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયરાગોપરતિ.^૧
 ૨૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૩. શ્રાણેન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૪. જિહ્વેન્દ્રિય રાગોપરતિ.
 ૨૫. સ્પર્શેન્દ્રિય રાગોપરતિ.

[—સમ૦ ૨૫]

૩. પ્રવચનમાતા^૨

આઠ પ્રવચનમાતા છે —

૧. ઇર્થાસમિતિ (કોઈ પણ જીવને કલેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતાથી ચાલવું તે);
૨. ભાષાસમિતિ (સત્ય, હિતકારી, અને પરિમિત તથા સંશયજનક ન બને તેવું બોલવું તે);
૩. એષણાસમિતિ (જીવનયાત્રામાં આવશ્યક સાધનો મેળવવામાં સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ);
૪. આહાન - ભાંડ - માત્ર - નિષ્કેષણા - સમિતિ (પાત્રાદિ વસ્તુમાત્રને લેતાં-મૂકતાં સાવધાની);
૫. ઉચ્ચાર - પ્રશ્રવણ - ખેલ - જલ્લ - સિધ્ધાણ - પારિષ્ઠા - પનિકા સમિતિ (મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, શરીરનો મેલ, નાકનો મેલ વગેરે પરઠવવામાં સાવધાની);
૬. મનોગુપ્તિ (દુષ્ટ સંકલ્પનો ત્યાગ અને પ્રશસ્ત સંકલ્પનો સ્વીકાર);
૭. વચનગુપ્તિ (અસત્ય, અહિતકર, અને અપરિમિત

૧. તત્ત્વાર્થમાં આ પાંચને બદલે આમ કહ્યું છે:—પાંચે દેન્દ્રિયોના મનોહ વિષયમાં રાગ ન કરવો અને અમનોહમાં દ્વેષ ન કરવો.

૨. જૈન શાસ્ત્ર કે આચારનો આધાર—સારખત તત્ત્વ. જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપણ નં. ૮.

સ્થા-૮

વચનનો ત્યાગ; અને સત્ય, હિતકર, અને પરિમિત વચનનો સ્વીકાર અથવા પ્રસંગે મૌનાવલંબન);

૮. કાયશુભિ (અકુશલ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ અને કુશલ પ્રવૃત્તિનો સ્વીકાર.)

[—સમ૦ ૮,]

ધર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિઓ છે.

[—સ્થા૦ ૪૫૭;—સમ૦ ૫]

ધર્યાસમિતિ આદિ પાંચ સમિતિ અને મનશુભિ આદિ ત્રણ શુભિ એ આઠ સમિતિ કહેવાય છે.^૧

[—સ્થા૦ ૬૦૩]

મનોશુભિ, વચનશુભિ અને કાયશુભિ આ ત્રણ શુભિઓ છે અને તે સંયત મનુષ્યને હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૬;—સમ૦ ૩]

૪. ઉપસર્ગ—પરીપહ

૧

ઉપસર્ગ (વિદ્ધ) ચાર છે^૨—

૧. દિવ્ય; ૨. માનુષ; ૩. તિયંચ સંબંધી; ૪. સ્વયંકૃત.

(૧) દિવ્ય ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. હાસ્ય ખાતર—કોઈ માત્ર ગમ્મત ખાતર સાધુને પીડા દે તે.

૨. પ્રદ્રેષથી—જેમ સંગમે ભગવાન મહાવીરને પીડા દીધી.

૧. સમિતિમાં અસત્પ્રવૃત્તિનું શેકવું તો છે જ, પણ પ્રધાનપણે સત્ત્વાં પ્રવૃત્તિ છે; અને શુભિમાં પ્રધાનપણે અસત્ત્વાં નિવૃત્તિ છે. જુઓ તત્વાર્થ-૦ ૯. ૪-૫.

૨. જુઓ પ્રકરણને અ તે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. વિમર્શથી—સાધુ વિષે સંશય હોય તો દેવ પરીક્ષા ખાતર જે પીડા આપે તે.
૪. પૃથગ્વિમાત્રા—જેમાં હાસ્યાદિ અનેક કારણો સાથે હોય.

(૨) માનુષ ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧-૩. દિવ્ય પ્રમાણે.

૪. કુશીલપ્રતિસેવના—કુશીલ એટલે અબ્રહ્મ—તેના સેવન માટે આમંત્રણ—આ બ્રહ્મચારીને પીડાકર થઈ પડે.

(૩) તિયંચ સંબંધી ઉપસર્ગો ચાર છે—

૧. ભયથી — કેટલાક કૂતરાઓ વગેરે પ્રાણીઓ ભયથી કરડે છે.
૨. દ્વેષથી — ચંડકૌશિક સાપ ભગવાન મહાવીરને કરડ્યો તે.
૩. આહારને કારણે.—સિંહ, વાઘ, વગેરે આહાર માટે મારી નાખે છે તે.
૪. સંતતિરક્ષા માટે—જેમ બિલાડી કે કૂતરી પોતાનાં બચ્ચાંની રક્ષા માટે કરડે છે તે.

(૪) સ્વયંકૃત ઉપસર્ગના ચાર પ્રકાર છે—

૧. ચોળવાથી — જેમ કે આંખમાં કણું પડ્યું હોય તો આંખને ચોળીને જે પરાણે પીડા ઊભી કરવી તે;
૨. પડવાથી;
૩. સ્તબ્ધતાથી — એક ઠેકાણે ઊભા રહેવાથી હાથ-પગમાં ખાલી ચડી ભય છે તેવું;
૪. આકુચનથી — હાથપગ સંકોચીને બેઠા હોઈ એ અને ખાલી ચડી ભય-તેવું;

૨

પરીષદ^૧ બાવીસ^૨ છે —

૧. ક્ષુધા.	૧૨. આક્રોશ.
૨. પિપાસા.	૧૩. વધ.
૩. શીત.	૧૪. યાચના.
૪. ઉષ્ણ.	૧૫. અલ્પાભા.
૫. દંશ-મશક	૧૬. રોગ.
૬. અચેત્.	૧૭. તૃણસ્પર્શ ^૩ .
૭. અરતિ.	૧૮. જલ્લ - શરીર અને
૮. સ્ત્રી.	વસ્ત્રનો મેલ.
૯. ચર્ચા.	૧૯. સત્કારપુરસ્કાર.
૧૦. નિષદ્યા - સ્વા-	૨૦. પ્રજ્ઞા.
ધ્યાયભૂમિ	૨૧. અજ્ઞાન.
૧૧. શય્યા.	૨૨. દર્શન - સમ્યગ્દર્શન.

[- સમ ૨૨]

આવેલા પરીષદોને તથા ઉપસર્ગોને છઠ્ઠસ્થ સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરે તેનાં કારણો પાંચ^૪ છે —

૧. માર્ગપર દંડ રહેવા અને નિર્જરા માટે જે સહન કરવું આવશ્યક છે, તે પરીષદ કહેવાય. ઉપસર્ગ તો આવી પડે છે, પણ પરીષદ તો સ્વયં સ્વીકારેલા હોય છે.

૨. વિસ્તાર માટે ભગવતી૦ (શ૦ ૮૦. ૭૦ ૮, પૃ૦ ૧૬૧) અને ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ૦ ૨ જુઓ. નિયુક્તિકાર પરીષદાધ્યયનને કર્મપ્રવાહનામના પૂર્વના ૧૭મા પ્રાશ્નત્રયાંથી નીકળેલું જણાવે છે. અહીં ભગવતીસૂત્ર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૬. ૮-૧૭) અને પ્રસ્તુત અધ્યયનની નિયુક્તિ વિષય-વિવેચનની દૃષ્ટિએ સરખાવવાં જેવાં છે.

૩. આ સાથે ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં ક્ષમાનો પ્રકાર જે વર્ણવેલો છે, તે સરખાવવા જેવો છે તત્ત્વાર્થ૦ ૬-૬.

૧. આ પરીષદ તથા ઉપસર્ગ કરનારો જીવ પોતાના કર્મના ઉદ્ધયને વશ થઈને ઉન્નત થયેલો છે અને તેથી જ મને વઢે છે, મારી મશ્કરી કરે છે, મને ખાંધે છે કે મારી ચામડી ઉતારે છે અને મારાં વસ્ત્રો વગેરે લઈ જાય છે, ક્ષાડી નાખે છે અને ટુકડા કરી નાખે છે, - એમ વિચારીને.

૨. આ તો ચક્ષાવિષ્ટ છે અને તેથી જ મને વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. મારા જ કોઈ પૂર્વકર્મનો ઉદ્ધય થયો હશે તેથી મને આ વઢે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૪. આ દુઃખને જો હું સમ્યક્ નહિ સહન કરું, ક્ષમા નહિં ધરું, તો મને જ નવાં પાપકર્મ ખંધાશે એમ વિચારે.

૫. અને જો હું સમ્યક્ સહન કરીશ તો મારા જ કર્મની નિર્જરા થશે એમ વિચારે.

[—સ્થા ૪૦૯]

કેવલી આવેલા ઉપસર્ગ અને પરીષદને સમ્યક્ રીતે સહે છે તેનાં પાંચ કારણો છે —

૧. આનું તો ચિત્ત જ ઠેકાણું નથી તેથી મારા પર આક્રોશ કરે છે, ઇત્યાદિ વિચારે.

૨. આનું ચિત્ત જ ઉન્નત છે તેથી આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૩. આ પુરુષ ચક્ષાવિષ્ટ છે તેથી આક્રોશ આદિ કરે છે એમ વિચારે.

૪. મારા પૂર્વભવના કર્મનો ઉદ્ધય છે જેથી કરીને આ માણસ મારા પર આક્રોશ કરે છે ઇત્યાદિ વિચારે.

૫. મને આવી રીતે સમ્યક્ પ્રકારે ઉપસર્ગ અને પરીષદને સહન કરતો જોઈને બીજા શ્રમણ-નિશ્ચન્થો પણ

મારી હેખાહેખી કરીને સમ્યક્ રીતે તેમને સહન કરશે એમ વિચારે.

[—સ્થા. ૪૦૯]

૫. પ્રત્યાખ્યાન — ત્યાગ

પ્રત્યાખ્યાન^૧ બે પ્રકારનું છે—

- (૧) ૧. કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
- (૨) ૧. કોઈ લાંબા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે
૨. કોઈ ટૂંકા કાળનું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે.

[—સ્થા. ૬૨]

પ્રત્યાખ્યાન ત્રણ પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. કોઈ મનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ વચનથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૩. કોઈ કાયાથી પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
- (૨) ૧. કોઈ હીઘ્ઘાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૨. કોઈ અલ્પકાલનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.
૩. કોઈ કાયને રોકવાનું પ્રત્યાખ્યાન લે છે.

[—સ્થા. ૧૨૭]

૧. ઉત્તરાખ્યન અ. ૨૬. પ્ર. ૧૩ના જવાબમાં ભગવાને જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યાખ્યાનથી આત્મવહાર બધ થાય છે અને ઇચ્છાનો નિરોધ થાય છે. ઇચ્છાનિરોધ થવાથી જીવ વિતૃષ્ણ થઈ શાંતપણે વિચરે છે. ભગવતી. ૧. ૨, ઉ. ૫ માં જણાવ્યું છે કે, પ્રત્યાખ્યાનનું કળ સંયમ છે, અને સંયમથી ઉત્તરોત્તર કર્મક્ષય થઈ મોક્ષ મળે છે. પ્રત્યાખ્યાન માટે વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ આવશ્યકસૂત્ર અ. ૬ અને તેની નિયુક્તિ; તથા ભગવતી. ૧. ૭, ઉ. ૨, શ. ૮, ઉ. ૫. હરિભદ્રે પ્રત્યાખ્યાનષ્ટક લખ્યું છે.

પ્રત્યાખ્યાન પાંચ^૧ પ્રકારનું છે —

૧. શ્રદ્ધાનશુદ્ધ (સર્વજ્ઞે પ્રત્યાખ્યાન જે પ્રમાણે લેવાનું કશું હોય તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક લીધેલું);

૨. વિનયશુદ્ધ (શુરુને વિધિપૂર્વક વંદન કરી, મન-વચન-કાયથી શુદ્ધ થઈને લીધેલું);

૩. અનુભાષણ-શુદ્ધ (શુરુ જે શબ્દોમાં લેવરાવે તે શબ્દોની આવૃત્તિપૂર્વક લેવાયેલું);

૪. અનુપાલના-શુદ્ધ (લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પૂરેપૂરું પાલન જેમાં થાય તે);

૫. ભાવશુદ્ધ (પોતાની પ્રતિજ્ઞાને આ લોક કે પરલોકાદિની અભિલાષાથી, રાગ કે દ્વેષથી દૂષિત ન કરે તે).

[—સ્થાન ૪૬૬]

પ્રત્યાખ્યાન દશ પ્રકારનું છે^૨ —

૧. અનાગતપ્રત્યાખ્યાન (ભવિષ્યમાં તપઃકર્મ આદિમાં આધા આવશે એમ ધારી પ્રથમથી જ કરી લેવાતું);

૨. અતિક્રાંત પ્રત્યાખ્યાન (વર્તમાન તપઃકર્મ આદિ ન કરી શકાયું હોય તો તેને બદલે પાછળથી કરાતું);

૩. ક્રાંતિસહિત પ્રત્યાખ્યાન (એક પ્રત્યાખ્યાન જે વખતે પૂરું થતું હોય ત્યાંથી જ બીજાની શરૂઆત કરવામાં આવે તે);

૪. નિયન્ત્રિત પ્રત્યાખ્યાન (દરેક માસના અમુક દિવસે કરવાના તપની પ્રતિજ્ઞા);

૧. એક છઠ્ઠું જ્ઞાનશુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન પણ છે. પણ તેને શ્રદ્ધાનશુદ્ધમાં સમજી લેવું.

૨. આ દશ ભેદ ભગવતી શતક ૭, ઉદે ૨૭; પૃ. ૧૩૬માં ગણાવ્યા છે.

૩. આ પ્રતિજ્ઞા રેગોત્પત્તિ કે એવું બીજું કારણ આવી પડે તો પણ નભાવવી પડે છે. આ કાલમાં આવી પ્રતિજ્ઞા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ છે—એટલે કે કોઈ આચર્ય શકતું નથી.

૫. સાગાર પ્રત્યાખ્યાન (મર્યાદાઓ કે અનભ્યુતાં ભંગ થાય, રાજસા થાય, રોગી થાઉં - ઇત્યાદિ અગારો - અપવાદો સાથે લેવાતું);

૬. અનાગાર પ્રત્યાખ્યાન (ઉપરથી ઊલટું અપવાદો સિવાયનું^૧);

૭. પરિમાણકૃત પ્રત્યાખ્યાન (જે પ્રતિજ્ઞામાં દત્તિ, સિક્ષા માગવાનાં ઘર, સિક્ષા માગવાનું દ્રવ્ય ઇત્યાદિનું પરિમાણ નક્કી કરી લેવામાં આવે તે);

૮. નિરવશેષ પ્રત્યાખ્યાન (સર્વ પ્રકારનાં અશનાદિનો ત્યાગ);

૯. સંકેતક પ્રત્યાખ્યાન (કાંઈક નિશાન રાખી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન);

૧૦. અઘ્ઠા પ્રત્યાખ્યાન (કાળની અપેક્ષાથી કરાયેલું પ્રત્યાખ્યાન).

[- સ્થા ૭૪૮]

હિ વ્યાવૃત્તિ - નિવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧. જ્ઞાનપૂર્વક; ૨. અજ્ઞાનપૂર્વક, ૩. સંશયપૂર્વક.

હિ આસક્તિ અને આસેવાના પણુ તે જ રીતે ત્રણ ભેદ છે.

[- સ્થા ૨૧૮]

ત્યાગ ચાર પ્રકારનો છે—

૧. મનથી ત્યાગ અથવા મનનો ત્યાગ.

૨. વચનથી ત્યાગ અથવા વચનનો ત્યાગ.

૩. કાયથી ત્યાગ અથવા કાયનો ત્યાગ.

૪. ઉપકરણનો ત્યાગ.

અર્કિચનતાના પણુ તે જ ચાર ભેદ છે.

[- સ્થા ૩૧૦]

૧. આમાં અનભ્યુતા તથા સહસાકારની છૂટ હોય છે.

ટિપ્પણ

૧. સંવર :—

ભગવાન બુદ્ધે અંગુત્તર નિકાયમાં આસ્રવનો નિરોધ માત્ર સંવરથી જ થતો નથી બતાવ્યો પણ વિભાગ કરીને નીચે પ્રમાણે બતાવ્યો છે :—

(૧) સંવરથી—ઇન્દ્રિયો મોકળા હોય તો ઇન્દ્રિયોનો સંવર કરવાથી—ગુપ્તેન્દ્રિય થવાથી તત્ત્વજન્ય આસ્રવ નથી થતો.

(૨) પ્રતિસેવનાથી—પાન-સેવન, વસ્ત્ર, ચિકિત્સા આદિ—આ બધું જો ન કરવામાં આવે તો બલદુર્ગ મન પ્રસન્ન નથી રહેતું અને કર્મ-બંધ થાય છે. માટે મનને સ્વસ્થ રાખવા ખાતર આ બધી ચીજોનો ઉપયોગ કરવાથી આસ્રવનિરોધ થાય છે. પણ એ પાન-સેવન વગેરે શોખ ખાતર ભોગવવામાં આવે, તો આસ્રવનું જ કારણ બને છે એ ધ્યાનમાં રાખવું.

(૩) અધિવાસનાથી—સહન કરવાથી—ઝાઝીને શારીરિક કષ્ટ સહન કરવું પસંદ હોય તો પછી તેને શરીરમુખ મળે તેવી અવસ્થા પસંદ આવે જ નહિ; એટલે તેને તો કષ્ટસહનથી જ આસ્રવનિરોધ થાય.

(૪) પરિવર્જનથી—ત્યાગથી—ચંડ એવા હાથી, અશ્વ, વગેરે જનવરો તથા સર્પ, વીંછી જેવા જંતુઓ, ખાડો, કાંટાવાળું સ્થાન, પાપમિત્ર એ બધાં દુઃખદાયક છે તેથી તેમને ત્યાગવાથી તત્ત્વજન્ય આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૫) વિનોદનાથી—હાંકી કાઢવાથી—હિંસાવિતર્ક, પાપવિતર્ક કામવિતર્ક આદિ બધક વિતર્કોની ભજના ન કરવાથી તત્ત્વજન્ય આસ્રવનો નિરોધ થાય છે.

(૬) ભાવનાથી—શુભ ભાવનાથી પણ આસ્રવનિરોધ થાય છે. જો એ શુભ ભાવનાઓ ન ભાવીએ તો બલદો કર્મબંધ થાય છે. માટે તે રોકવા ભાવના ભાવવી જોઈએ.

—અંગુત્તર ૬. ૫૮.

વળી અવિદ્યાનિરોધ એ જ આસ્રવનિરોધ છે એમ પણ કહ્યું છે.
—અંગુત્તર ૬. ૬૩.

૨. સામાયિક :—

સામાયિક એ જ આત્મા છે—આવું પ્રથમ નહિ સાંભળેલું મન્તવ્ય સાંભળીને, અને તેને સમજીને પાર્શ્વના અનુયાયી કાલારથવેષિપુત્રે મહાવીરનો પંચ મહાવ્રતનો ધર્મ અંગીકાર કર્યાની વાત ભગવતીમાં (શં ૧, લં ૯, પૂ. ૫૦ ૫૯૧) છે. એ બતાવે છે કે ભગવાન મહાવીરે સામાયિક વિષે કેટલાંક

નવાં મન્તવ્યો રહ્યું કર્યાં હતાં. જૈન સંઘમાં સામાયિકને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. એકલા સામાયિક આવશ્યક ઉપર જ જિનશ્વરે વિશેષાવશ્યક જેવો મહાન ગ્રંથ રચ્યો છે.

૩. આશુવ્રત :—

બૌદ્ધ ધર્મમાં ઉપાસક થવાની પ્રથમ શરત એ છે કે તેણે બુદ્ધ ધર્મ અને સંઘના શરણને સ્વીકારવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે જૈન ઉપાસક માટે ત્રિશરણ છે જ. વળી જેમ જૈન ઉપાસકનાં પાંચ આશુવ્રત છે, તેમ બૌદ્ધ ઉપાસકનાં પણ પાંચ શીલ છે — તે આ :—

(૧) પ્રાણાતિપાત—વિરમણ (૨) અઠતાહાન—વિરમણ; (૩) કામ-ભોગમાં મિથ્યાવ્યારથી વિરમણ (૪) મુષાવાદ—વિરમણ; (૫) મુરારી, મેરચ, મધ અને પ્રમાદસ્થાનથી વિરમણ. — જુઓ અગ્રં ૮, ૨૫.

જન આશુવ્રતના ઉલ્લેખ માટે જુઓ ભગવતી (શં ૭, ૬, ૨, ૫૦ ૧૩૫.) વિવરણ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૭, ૧૫.

૪. સત્યના દશ પ્રકારો :—

(૧) એક દેશમાં જે અર્થમાં એક શબ્દ વપરાતો હોય તે જ અર્થમાં બીજા દેશમાં પણ એ શબ્દ વપરાતો હોય તો તે અર્થનો ઓધ કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ તે જનપદ-સત્ય — અર્થાત્ દેશની અપેક્ષાએ સત્ય.

(૨) શબ્દનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ ગમે તે થતો હોય પણ જે અર્થમાં સૌ સંમત હોય તે જ અર્થઓધ માટે તેનો પ્રયોગ કરવો તે સંમત-સત્ય. જેમકે પંકમાથી તો કમળ વગેરે ઘણી ચીજો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પંક્જ શબ્દનો કમળના જ અર્થમાં પ્રયોગ કરવો તે સમત-સત્ય.

(૩) સ્થાપના — પ્રતિમા એ કાંઈ જિન ન કહેવાય છતાં પ્રતિમાને જોઈને વ્યવહાર થાય છે કે ‘આ જિન છે.’ આ વ્યવહાર તે સ્થાપના-સત્ય.

(૪) કોઈનું વર્ધમાન એવું નામ હોય પછી લાલે તે કશાનીય વૃદ્ધિ ન કરતો હોય પણ તે વર્ધમાન જ કહેવાય છે. આ ‘નામ-સત્ય’ કહેવાય.

(૫) રૂપની અપેક્ષાએ સત્ય તે રૂપસત્ય. જેમ કોઈએ ચતિનો માત્ર કપટથી વેશ પહેર્યો હોય અને એનું એવું બાહ્યરૂપ જોઈને (આ ચતિ છે) એવો વ્યવહાર થાય છે તે રૂપ-સત્ય.

(૬) પ્રતીત્ય-સત્ય એટલે આપેક્ષિક સત્ય. જેમકે આમણું મોટું પણ કહેવાય અને નાનું પણ; બોરની અપેક્ષાએ મોટું અને કૂરીની અપેક્ષાએ નાનું.

(૭) વ્યવહારની અપેક્ષાએ સત્ય - જેમકે પવંત પરનાં ઝાડ બળી રહ્યાં હોય છતાં આપણે કહીએ છીએ કે પવંત બળે છે, ગાળામાંનું પાણી ઝમટું હોય છે પણ આપણે કહી છીએ કે ગાળો ઝમે છે. આવા ઔપચારિક પ્રયોગો તે વ્યવહાર-સત્ય છે.

(૮) ભાવ એટલે પર્યાય. કોઈ એક પર્યાયનો મુખ્યતાથી પ્રયોગ કરવો તે ભાવ-સત્ય. જેમ બગલામાં બીજા વર્ણ હોય પણ કહેવું કે બગલો ઘોળો છે તે; અર્થાત્ તેમાં બીજા વર્ણ છતાં શુક્લનું બાહુલ્ય છે - તેથી તેને શુક્લ કહ્યો.

(૯) યોગ એટલે સંબંધ. સંબંધથી સત્ય તે - જેમકે માણસના હાથમાં ફડ હોય તો તે ફડી કહેવાય તે, યોગ-સત્ય.

(૧૦) કોઈનું પરાક્રમ જોઈ તેને સિંહ કહેવો તે ઉપમા-સત્ય; અર્થાત્ તેનું પરાક્રમ સિંહ જેવું છે.

૫. સત્યવચનના અતિશય :-

ટીકાકાર કહે છે કે આ અતિશય આગમશાસ્ત્રમાં જોવામાં નથી આવ્યા પણ બીજા ગ્રંથોમાં જે જોયા છે તે આ હરી એમ ધારી તે જ અહીં ગણાવી દેઈ છુ. તે આ પ્રમાણે :- ૧. સંરંકરી; ૨. ઉદાત્ત-ભીષે - બુલંદ અવાજ; ૩. ઉપચારેપેત - સાવ ગ્રામ્ય નહિ તેવું; ૪. ગંભીર - મેઘની જેમ; ૫. અનુનાદિતા - પડઘો પડે તેવું; ૬. દક્ષિણત્વ - સરલતા; ૭. ઉપનીત રાગત્વ - માલકોશાદિ રાગયુક્ત. આ સાત અતિશયો શબ્દાશ્રયો છે. અને બાકીના અર્થાશ્રયો છે. તે આ પ્રમાણે :- ૮. મહાર્થતા; ૯. આવ્યાહતપૌર્વાર્થ - પૂર્વાપરનો વિરોધ નહિ; ૧૦. શિષ્ટતા - સ્વસિક્ષાન્ત જે હોય તે કહેવો અથવા બોલનારની સભ્યતાસૂચક વાણી; ૧૧. અસદિગ્ધત્વ - સાંભળનારને સશય ન બિપજે તેવું; ૧૨. અપહુતાન્યોત્તરત્વ - બીજા જેમાં દૂષણ ન દર્શાવે તેવું; ૧૩. હૃદયગ્રાહિત્વ - શ્રોતાના મનને હરી લે તેવું; ૧૪. દેશકલાવ્ય-તીત્ત્વ - પ્રસંગીય, ૧૫. તત્વાનુરૂપત્વ - જે કહેવાની વસ્તુ હોય તદનુકૂલ; ૧૬. અપ્રકીર્ણપ્રસૂતત્વ - વિસ્તાર થાય પણ સંબંધ રીતે અર્થાત્ અસંબંધ નહિ તેવું અથવા અનધિકૃત અને અતિવિસ્તૃત ન હોય તેવું; ૧૭. અન્યોન્યપ્રગૃહીતત્વ - વાક્યો અને પદોની પરસ્પર સાપેક્ષતા; ૧૮. અસિન્ધત્વ - વકતા અથવા શ્રોતાની ભૂમિકાને અનુસરનાર; ૧૯. અતિ-સ્તિબ્ધ અને મધુર; ૨૦. અપરમર્મવેધિત્વ - બીજાનાં મર્મસ્થાનને ઉઘાડાં ન પાડે તેવું; ૨૧. અર્થધર્માભ્યાસાનપેતત્વ - અર્થ ધર્મ અને અભ્યાસ

વાળુ; ૨૨. ઉદાર; ૨૩. બીજની નિન્દાયુક્ત નહિ અને આત્મઉત્કર્ષ યુક્ત નહિ; ૨૪. ઉપગતસ્થાવત્વ - ઉપરના ગુણોને લઈને જેની પ્રશંસા થાય તેવું; ૨૫. અનપનીતત્વ - કાલ, કારક, વચન, લિંગાદિનો વ્યત્યજ જેમા ન હોય તેવું; ૨૬. ઉત્પાદિતાચ્છિન્નકૌતુહલત્વ - વિષયમાં શ્રોતાને બરાબર એકધારું કુતુહલ પેદા કરે તેવું; ૨૭. અદ્ભુતત્વ, ૨૮. અનતિવિલંબ. ૨૯. વિભ્રમ - વિલેપ - કિલિકિચિતાદિ રહિત - વિભ્રમ એટલે વક્તાના મનની બ્રાન્તિ, વિલેપ એટલે અભિધેયાર્થ વિષે મનની અનાસક્તિ, કિલિકિચિત એટલે શેષ, ભય, અભિલાષ આદિ ભાવોને એક સાથે કે એકેકે કરવા તે, આદિશબ્દથી બીજા માનસિક દોષોનું ગ્રહણ છે - આ બધા દોષોથી રહિત એવું વચન; ૩૦. અનેકભૂતિ અર્થાત્ વિષયના લેદો, તેમનો આશય લેવાથી વિચિત્ર લાગે તેવું; ૩૧. આહિતવિશેષત્વ - બીજાં વચનો કરતાં કાર્ષક વિશેષતા યુક્ત; ૩૨. સાકારત્વ - વર્ણ, પદ, વાક્યો. બધાં અલગ અલગ હોવાથી આકારવાળું બનેલું; ૩૩. સત્વપરિશુદ્ધિત્વ - સાદસયુક્ત; ૩૪. અપરિષેદિત્વ - બોલતાં બોલતાં થાક ન ચડે તેવું, ૩૫. અગ્ર્યુચ્છેદિત્વ - કહેવા ધાધું હોય તે કહેવાઈ રહે ત્યાં સુધી એકધારુ બોલવું તે. લગવાન મહાવીરને આ ૩૫ અતિશયોથી યુક્ત ઔપપાતિક સૂત્રમાં કહ્યા છે.

૬-૭. દિગંબર મતલેદ :-

(૬) અદ્વૈતાદાનની પાંચ ભાવનાઓમા સર્વાર્થસિદ્ધિસ મત તત્ત્વાર્થ-સૂત્રપાઠમાં મૌલિક મતલેદ છે. દિગંબર અને સ્વેતામ્બરના જીવનવ્યવહારમાં જે મૌલિક મતલેદ છે તે સ્થાન પરત્વેની આ પાંચ ભાવનાઓમાં વ્યક્ત થાય છે. સં સિંહ પ્રમાણે પાંચ ભાવનાઓ આ પ્રમાણે છે - (૧) શન્યાગાર જેવા કે પર્વતની ગુફા, ઝાડની બખોલ આદિ જેનો કોઈ સ્વામી ન હોય તેમાં નિવાસ, (૨) વિમોચિતાવાસ - પડી લાગેલ ગામમાં ખાલી પડેલ પરિત્યક્ત મકાનોમાં નિવાસ - (૩) પશોપશોધાકરણ - બીજા પર બલાતકાર ન કરવો - તે, (૪) લેક્ષણ્યુક્તિ, (૫) સધર્માવિસવાદ - બીજા ભિક્ષુ સાથે તારું-મારું કરી ગ્રંથો ન કરવો તે.

(૭) સર્વાર્થસિદ્ધિમાં - (૭, ૭) બ્રહ્મચર્યની ભાવના આ પ્રમાણે છે -

(૧) સ્ત્રીરાગકથાશ્રવણત્યાગ, (૨) સ્ત્રીના મનોહરંગના નિરીક્ષણનો ત્યાગ, (૩) પૂર્વ રતિવિલાસના સ્મરણનો ત્યાગ, (૪) વૃષ્ટેષ્ટરસત્યાગ - ઉન્માદક છટ રસોનો ત્યાગ, (૫) શરીરસસ્કારનો ત્યાગ.

૮ પ્રવચનમાતા :-

‘પ્રવચનમાતા’ નો ઉલ્લેખ ભગવતી (શં ૨૫, ઉં ૬, પૂં ૭૨) માં પણ છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં તો ‘પ્રવચનમાતા’ એ નામનું ૨૪ મું અધ્યયન જ છે. ‘પવચણમાય’ એવા પ્રાકૃત શબ્દનાં સંસ્કૃત રૂપો બે સંભવે છે— પ્રવચનમાત અને પ્રવચનમાતૃ. તેમાં ઉત્તરાધ્યયનની નિયુક્તિમાં પ્રથમ રૂપ સ્વીકારીને એવો અર્થ કર્યો છે કે, જેમાં સંપૂર્ણ દ્વિદશાંગ સમાર્પ જય છે તે પ્રવચનમાતા. પણ ટીકાકાર શાંત્યાચાર્યે એક બીજી ગાથા પણ ટાંકી છે જેમાં પ્રવચનમાતૃરૂપ પણ માનવામાં આવ્યું છે; અને અર્થ કર્યો છે કે, આ પ્રવચનમાતૃ એટલા માટે કહેવાય છે કે સંપૂર્ણ દ્વિદશાંગનો પ્રસવ એમાથી જ છે. પ્રથમ અર્થ કરતાં આ બીજા અર્થવાળા પ્રવચનમાતૃ શબ્દનો જ જૈન સાહિત્યમાં વધારે પ્રચાર છે. સાર એ છે કે, જૈનશાસ્ત્ર કહો કે આચાર કહો તે સૌનો આધાર—સૌનું સારભૂત તત્ત્વ તે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જ છે, જે પ્રવચનમાતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરના પ્રવચનમાતૃ અધ્યયનને આ તે કહ્યું છે કે, આ પ્રવચનમાતાનું જે યથાયોગ્ય પાલન કરે, તે સર્વકર્મનો ક્ષય કરી શીઘ્ર મોક્ષે જય છે.

૯. ઉપસર્ગ :-

સૂત્રકૃતાંગના તૃતીય અધ્યયનનું નામ ઉપસર્ગાધ્યયન છે. તેની નિયુક્તિમાં કહ્યું છે કે, દ્રવ્યઉપસર્ગ એતનકૃત અને અએનકૃત એમ બે પ્રકારના છે; અને જે આગતુક હોય તથા પીડાકારી હોય તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે. કર્મનો ઉદય તે ભાવઉપસર્ગ કહેવાય છે. વળી સર્વ ઉપસર્ગના ઔષિક અને ઔપકમિક એવા બે ભેદ છે. ઔષિક તો તે છે જે સામાન્યપણે કર્મપ્રકૃતિના ઉદયજનિત હોય છે; પણ દંડધાત આદિ જે વડે અસાતાવેદનીય નો ઉદય થાય છે અને જેને લઈને અદ્યપવીર્ય લિહ્નુના સચમનો ઉપધાત થાય છે, તે ઔપકમિક ઉપસર્ગ છે. અહીં જે ચાર ભેદ દિવ્યાદિ ગણાવ્યા છે, તે આ ઔપકમિક ઉપસર્ગના સમજવાના છે. અહીં ગણાવેલા ઉપલેદો પણ નિયુક્તિકારે ગણાવ્યા છે. એ ઉપસર્ગો કેટલીક વખત અનુકૂલ હોય છે અને કેટલીક વખત પ્રતિકૂલ હોય છે. અનુકૂલનું તથા પ્રતિકૂલનું વર્ણન સૂત્રકૃતાંગમાં તે જ અધ્યયનના ક્રમશઃ પ્રથમ—દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં કર્યું છે.

નિર્જરા

નિર્જરા^૧ એક છે.

[—સ્થા ૧૯; —સમ ૧]

નિર્જરાસ્થાન પાંચ છે —

૧. પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ;
૩. અદ્વૈતાદ્વાનથી વિરમણ; ૪. મૈથુનથી વિરમણ; ૫. પરિ-
શ્રુથી વિરમણ.

[—સમ ૫]

પાંચ કારણે જીવો (કર્મ) રજને વમે છે —

(૧-૫) ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા ૪૨૩]

પરિજ્ઞા^૨ પાંચ છે —

૧. ઉપધિ (વસ્ત્રાદિ ઉપકરણ) પરિજ્ઞા; ૨. ઉપાશ્રય પરિજ્ઞા;
૩. કષાયપરિજ્ઞા; ૪. યોગપરિજ્ઞા; ૫. ભક્તપાનપરિજ્ઞા.

[—સ્થા ૪૨૦]

હું ત્રણ કારણે શ્રમણનિર્ગન્થ મહાનિર્જરા અને મહા-
પર્યવસાન પામે —

૧. ક્યારે હું થોડુંઘણું શ્રુત ભણીશ;

૧. કર્મનું ખરી જલું તે નિર્જરા. આઠ કર્મની અપેક્ષાએ નિર્જરા
આઠ પ્રકારની થાય છે; તથા જે બાર તપ વડે નિર્જરા થાય છે, તેમની
અપેક્ષાએ નિર્જરા બાર પ્રકારની પણ ગણાય છે.

૨. વસ્તુનું જ્ઞાન કરી, તે વિષે કરવાનકરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે-
આ પણ નિર્જરાનું કારણ છે.

૨. ક્યારે એકલવિહારી થઈ વિચરીશ;

૩. ક્યારે હું મરણ વખતે સંલેખના મત સ્વીકારીશ —
આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે; વચનથી બોલે અને
કાયથી આદરે તો.

હું ત્રણ કારણે શ્રમણોપાસક મહાનિર્જન અને મહાપયઃ-
વસાનને પામે —

૧. ક્યારે હું થોડો કે ઝાઝો પરિશ્રમ છોડીશ;

૨. ક્યારે હું આ ઘર છોડીને દીક્ષા લઈ વિહરીશ;

૩. ક્યારે હું મરણ વખતે સંલેખના મત લઈશ —
આમ આ ત્રણે ભાવના મનમાં કરે, વચનમાં ઉતારે
અને કાયથી આદરે તો.

[—સ્થા ૨૧૦]

શ્રમણનિશ્ચય મહાનિર્જન અને મહાપયઃવસાન પામે
તેનાં પાંચ કારણો —

(૧) ૧. જ્ઞાનિ વિના આચાર્યની સેવા કરે.

૨. તેવી જ રીતે ઉપાધ્યાયની સેવા કરે.

૩. તેવી જ રીતે સ્થવિરની સેવા કરે.

૪. તેવી જ રીતે તપસ્વીની સેવા કરે.

૫. જ્ઞાનની પણ સેવા તેવી જ રીતે કરે.

(૨) ૧. જ્ઞાનિ વિના નવા સાધુની સેવા કરે.

૨. જ્ઞાનિ વિના કુલની સેવા કરે.

૩. જ્ઞાનિ વિના ગણની સેવા કરે.

૪. જ્ઞાનિ વિના સંઘની સેવા કરે.

૫. જ્ઞાનિ વિના સાધર્મિકની સેવા કરે.

[—સ્થા ૩૯૭]

૧. આદ્યતપ^૧

આજીવિક^૨નું તપ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે —

(૧) ઉગ્રતપ; (૨) ઘોરતપ; (૩) રસપરિત્યાગ; (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિસંહીનતા.

[—સ્થા. ૩૦૯]

આદ્ય તપ છ પ્રકારનું છે —

- (૧) અનશન;
- (૨) અવમોહ્ય^૩ — ઊણોદરિકા;
- (૩) ભિક્ષાચર્યા (ગોચરી જતી વખતે અમુક અભિગ્રહ ધરીને જવું તે — તેનું ખીળું નામ વૃત્તિસંક્ષેપ પણ છે);
- (૪) રસપરિત્યાગ;
- (૫) કાયકલેશ;
- (૬) પ્રતિસંહીનતા (ઇન્દ્રિય, કષાય, અને યોગનો જય, અથવા વિવિક્તશયનાસનનું સેવન).

[—સ્થા. ૫૧૧]

આદ્યતપ છ પ્રકારનું છે —

- (૧) અનશન; (૨) ઊણોદરિકા; (૩) વૃત્તિસંક્ષેપ, (૪) રસપરિત્યાગ; (૫) કાયકલેશ; (૬) સંહીનતા — ઇન્દ્રિયજય આદિ.

[—સમ. ૬]

કુ અવમોહ્ય^૪ ત્રણ પ્રકારનું છે —

- (૧) ઉપકરણ વિષયક; (૨) ભક્તપાન વિષયક; (૩) ભાવવિષયક — ક્રોધાદિ કષાયો ન્યૂન કરવા તે.

૧. તપ વિષે જુઓ ભગવતીસુત્ર શ. ૨૫, ઉદ્દે. ૭, પૃ. ૧૪૬; ઉત્તરાધ્યન, અ. ૩૦; તત્ત્વાર્થ ૬, ૧૯-૪૬.

૨. ગોલાશક મતના અનુયાયીઓ.

કુ ઉપકરણ અવમોહ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) એક વસ્ત્ર; (૨) એક પાત્ર; (૩) સંયમીસંમત ઉપધિધારણ.

[—સ્થા ૧૮૨]

કાયકલેશ^૧ સાત પ્રકારનો છે—

(૧) સ્થાનાયતિક; ૨. ઉત્કટકાસનિક; ૩. પ્રતિમા-સ્થાયી; ૪. વીરાસનિક; ૫. નૈષદિક; ૬. દંડાયતિક; ૭. લગંડશાયી.

[—સ્થા ૫૫૪]

૨. આભ્યંતર તપ

આભ્યંતર તપ છ છે—

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત; ૨. વિનય; (જ્ઞાન આદિ સદ્ગુણો વિષે બહુમાન); ૩. વૈયાવૃત્ત્ય (સેવાશુશ્રૂષા); ૪. સ્વાધ્યાય (વિવિધ અભ્યાસ); ૫. ધ્યાન; ૬. વ્યુત્સર્ગ (ચિત્તના વિશ્લેષોનો ત્યાગ).

[—સ્થા ૫૧૧; —સમ ૬]

૩. પ્રાયશ્ચિત્ત

પ્રાયશ્ચિત્ત એટલે દોષશુદ્ધિ માટેનું અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનું છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત (જ્ઞાનના આતચાર લાગ્યા હોય તેની શુદ્ધિ માટે આલોચનાદિ અનુષ્ઠાન કરવું તે);
૨. દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત;
૩. ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત.

૧. વ્યાખ્યા માટે ભુઓ ૫૦ ૧૬.

(૨) ૧. આલોચનાહં^૧; ૨. પ્રતિકમણાહં^૨; ૩. તદ્દભયાહં.

[—સ્થા. ૨૦૧, ૧૬૬]

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે—

૧-૩. ઉપયુક્ત શાનાહિ;

૪. વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત^૨ (વિવેકાહં).

પ્રાયશ્ચિત્ત ચાર પ્રકારનું છે:-^૩

૧. પરિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[પ્રતિસેવના એટલે અકૃત્ય-અપકૃત્ય-કરવું તે. એ પ્રતિસેવનના બે લેહ છે. ૧. પરિણામની અપેક્ષાએ — અર્થાત્ અકૃત્યકરણ વખતે જેવા મનના ભાવો હોય તદ્દનુસારી; અને ૨. અકૃત્યાનુસારી. પરિણામના બે લેહ છે — કુશલ અને અકુશલ. જે કુશલ પરિણામથી અકૃત્ય કરાયું હોય તો તે કદપમાં ગણાય છે પણ જે અકુશલભાવથી અકૃત્ય કરાયું

૧. આ લેહો પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનને લક્ષીને કરવામાં આવ્યા છે. પ્રથમના ત્રણ લેહો જે કારણે — જે દોષે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તેને લક્ષીને છે. ગુરુ સમક્ષ નિખાલસ ભાવે પોતાની ભૂલ પ્રગટ કરવી તે આલોચન, અને થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેથી નિવૃત્તિ થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું, તે પ્રતિકમણ.

૨. ‘વ્યક્ત’ એટલે આચાર્ય — તેનું પ્રત્યેક કૃત્ય વિવેકપૂર્વક હોવાથી પાપવિરોધક જ બને છે. અથવા વ્યક્ત એટલે સ્પષ્ટ એવાં શાસ્ત્રો — તેમાં ભૂદાંભુદા દોષો માટે કહેલાં આલોચનાહિ કૃત્યો તે — અર્થાત્ શાસ્ત્રપઠિત પ્રાયશ્ચિત્ત. અથવા પ્રાકૃત વિચિત્ત શબ્દમાંથી સંસ્કૃત વિદિત શબ્દ ઉપજાવેને અર્થ કરીએ, તો શાસ્ત્રમાં વિદિત ન હોવા છતાં આચાર્યે અવસ્થા વગેરે જોઈને આપેલું કૃત્ય — અનુષ્ઠાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રાકૃત ‘ચિત્ત’ એવો પાઠાન્તર લઈએ તો તેનો અર્થ ‘આચાર્ય’ને પ્રીતિ ઉપજાવે તેવું વૈયાકૃત્યાદિ કાર્ય થાય. તે પણ પાપવિરોધક હોઈ, પ્રાયશ્ચિત્ત ગણાય.

૩. ભુઓ વ્યવહારભાષ્ય ગા. ૩૬.

હોય તો તે દૃષ્ટ — અર્થાત્ અહંકારથી કરાયલું ગણાય છે, અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જરૂરી છે. અકૃત્યાનુસારી પ્રતિ-સેવનાના મૂલ્યગુણસંબંધી અને ઉત્તરગુણસંબંધી એમ બે ભેદ છે. મૂલ્યગુણપ્રતિસેવના પાંચ પ્રકારની, પાંચ મહાવ્રત-સંબંધી; અને ઉત્તરગુણપ્રતિસેવના પિંડવિશુદ્ધિ આદિસંબંધી અનેક ભેદ છે. — આ બન્ને પ્રકારની પ્રતિસેવનામાં ૧૦ પ્રકારનાં આલોચનાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેની વિગત આગળ આવશે.]

૨. સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[સંયોજના એટલે એક જ જાતિના અતિચાર ઉપરા-ઉપરી કરવા તે; એવી સંયોજનામાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવાય તે. જેમકે, ભિક્ષાચર્યાના અનેક અતિચાર એક પછી એક કરવા — પ્રથમ તો શય્યાતરનો પિંડ ન લેવો જોઈએ તે લે, વળી તે પછી બીજાને ત્યાંથી સાધુ માટે લાવેલું ન હોય તો જ લેવું જોઈએ છતાં તેવું લે. — આ સંયોજનાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તે સંયોજના પ્રાં.]

૩. આરોપણ પ્રાયશ્ચિત્ત;

[આરોપણ — એટલે ઉમેરવું — એક અપરાધ માટેનું પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાન ચાલતું હોય તે દરમિયાન ફરી પાછો તેવો જ અપરાધ કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તમાં વધારો કરવો તે. જેમકે, પાંચ દિવસના ઉપવાસયોગ્ય અપરાધ માટે પાંચ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત ચાલતું હોય તે જ વખતે ફરી તે દોષ કરે તો દશ ઉપવાસનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. વળી ફરી કરે તો ૧૫નું થાય; એમ ઉત્તરોત્તર વધતું જતું ઉત્કૃષ્ટ છ માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરોપણ પ્રાં કહેવાય.]

૪. પરિકુચના પ્રાયશ્ચિત્ત;

[અપરાધ કેવો, કયા પ્રસંગે કરેલો વગેરે અપરાધ સંબંધી હકીકતોને વિપરીત બતાવી ઠગે તે પરિકુચના; આ દોષને માટે હેવાતું પ્રાયશ્ચિત્ત તે પરિકુચના પ્રાં કહેવાય.]

પ્રતિષેવણ^૧ દશ પ્રકારે છે —

૧. દૃષ્ટિપ્રતિસેવના [અહંકારપૂર્વક અકૃત્યસેવન];
૨. પ્રમાદપ્રતિસેવના;
૩. અનાભોગ પ્રાં [વિસ્મૃતિપૂર્વક પ્રાં];
૪. આતુર પ્રાં [રોગી અવસ્થામાં પ્રાં];
૫. આપત્તિ પ્રાં [હુર્લિંક્ષ વગેરે કારણે પ્રાં];
૬. શક્તિ પ્રાં;
૭. સહસાકાર પ્રાં [અકસ્માત પ્રાં];
૮. ભય પ્રાં;
૯. પ્રદ્વેષ પ્રાં;
૧૦. વિમશ^૨ પ્રાં [શિષ્યની પરીક્ષાથે પ્રાં].

[—સ્થાં ૭૩૩]

પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રકાર છે — ૨

૧. આલોચનાહં;
૨. પ્રતિકેમણાહં;

૧ પ્રતિસેવના — પાપપ્રવૃત્તિ બે પ્રકારે છે:— દર્ષિંકા અને કલ્પિકા. જે રાગદ્વેષવશ કરવામાં આવે છે તે દર્ષિંકા છે. એથી જીવ વિરાધક અને છે. પણ રાગદ્વેષ રહિત થઈ કોઈ કહેવાતી પાપપ્રવૃત્તિ કરી હોય તો તે કલ્પિકા કહેવાય છે. આ જીવ આરાધક છે. —બૃહત્કંઠ્ય ગાં ૪૯૪૩. જ્યુઓ ભગવતીં ૨૦ ૨૫, ઉ. ૪.

૨. પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદ તો દશ છે. પણ અહીં અને આગળ તે તે સ્થાનને લક્ષીને તેટલેલા ભેદ કહ્યા છે. દશ ભેદ માટે જ્યુઓ ભગવતીં ૨૦ ૨૫, ઉં ૭.

૩. તદુભયાહં [ઉપરનાં બંને આવશ્યક હોય તે];
 ૪. વિવેકાહં [માત્ર દોષવાળી ચીજો પરઠવી દેવાથી દોષશુદ્ધિ થાય તે];
 ૫. વ્યુત્સર્ગાહં [કાયની ચેષ્ટાનો નિરોધ કરવાથી (કાયોત્સર્ગ કરવાથી) જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે];
 ૬. તપોહં [તપોનુષ્ઠાનથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે].
- [—સ્થાન ૪૮૬]

કલ્પ—સાધવાચાર—સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તના છ પ્રસ્તાર છે—

૧. પ્રાણુતિપાતનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ દેડકો માર્યો ન હોવા છતાં, તેમના પગ પાસે મરેલો દેડકો જોઈ નાના સાધુએ આળ દેવું કે તમે માર્યો છો);
૨. મૃષાવાદનું વચન બોલનાર વિષેનો (મોટા સાધુએ અમુક વાત ન કહી હોવા છતાં, તેમણે તેવી કહી છે એવું નાનો સાધુ કહે છે);
૩. અદ્વૈતાદ્વાન વિષે વચન બોલનાર વિષેનો (અમુક ચીજ મોટા સાધુએ ચોરીને ન આણી હોવા છતાં, નાનો સાધુ કહે કે તેમણે ચોરી લીધી છે);
૪. અવિરતિનું વચન બોલનાર વિષેનો (ઉપર પ્રમાણે અબ્રહ્મચર્ય વિષે કહે);
૫. અપુરુષવાદ કરનાર વિષેનો (તે પ્રમાણે, પુરુષ હોવા છતાં અમુક નપુંસક છે, એવું તેને દીક્ષા દેનાર આચાર્ય પાસે કહેવું);
૬. દાસવાદ બોલનાર વિષેનો (કોઈને વિષે દાસ—હલકો હોવાનો આક્ષેપ કરવો).

૧. પ્રસ્તાર એટલે પ્રાયશ્ચિત્તની રચનાવિશેષ. બૃહત્કલ્પના છઠ્ઠા ઉક્તિનું બીજું સ્ત્રવ આવું જ છે. વિસ્તાર માટે તે સ્થાને જોવું.

આ છયે પ્રસ્તારમાંથી જેને જે પ્રાપ્ત હોય અને તની સમ્યક્ રીતે પૂર્તિ ન કરે, તેા તેને તે જ પ્રસ્તારસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

[—સ્થા. ૫૨૮]

પ્રાયશ્ચિત્તના આઠ પ્રકાર છે —

૧. આલોચનાહં,
૨. પ્રતિકંભણાહં,
૩. તદ્બલયાહં,
૪. વિવેકાહં,
૫. વ્યુત્સર્ગાહં,
૬. તપોહં,
૭. છેદાહં (પૂર્વ પર્વાયને છેદી મહાવ્રતના આરોપણરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે),
૮. મૂલાહં (મૂલવ્રતનું ફરી આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી જે દોષની શુદ્ધિ થાય તે).

[—સ્થા. ૬૦૫]

પ્રાયશ્ચિત્તના નવ પ્રકાર છે —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. અનવસ્થાપ્યાહં (જે દોષની શુદ્ધિ સાધુને અમુક સમય સુધી વ્રત વિનાનાં રાખી ફરી પાછું વ્રતનું આરોપણ કરવારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય તે.)

[—સ્થા. ૬૮૮]

પ્રાયશ્ચિત્ત દશ^૧ પ્રકારનું છે —

- ૧-૯. ઉપર પ્રમાણે;
૧૦. પારાચિકાહં (ગૃહેસ્થનાં કમડાં પહેરાવી જે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં છે તે).

[—સ્થા. ૭૩૩]

૧. જુઓ વ્યવહારસાધ્ય — ગા. ૫૩, ૫૦ ર૦.

શ્રમણનિશ્ચંચને પાંચ કારણે પારાચિત આપે છતાં
(આચાર્ય) અતિકંમણુ નથી કરતો —

૧. જો કોઈ કુલગચ્છમાં રહીને પરસ્પર કલહ
કરાવતો હોય,
૨. જો કોઈ ગણમાં કલહ કરાવવા ગણમાં રહેતો હોય,
૩. હિંસાપ્રેક્ષી હોય,
૪. છિદ્રપ્રેક્ષી હોય,
૫. પ્રશ્નશાસ્ત્રના વારંવાર પ્રયોગ કરતો હોય.

[—સ્થા. ૩૬૮]

૪. આલોચના, પ્રતિકંમણુ, ગર્હા આદિ

ફિ ત્રણ કારણે માયાવી માયા કરીને તેના આલોચના,
પ્રતિકંમણુ, નિંદા, ગર્હા, વિત્રોટન, અને વિશોધન કરતો
નથી; તથા ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા નથી કરતો; અને પ્રાય-
શ્ચિત્ત નથી લેતો —

- (૧) ૧. મેં કયું છે એવું અભિમાન હોય;
૨. હજી પણ કરું છું એવું અભિમાન હોય;
૩. ફરી પણ ફરીશ એવું અભિમાન હોય.
- (૨) ૧. અકીર્તિ થશે એમ માને;
૨. અવણુવાદ થશે એમ માને;
૩. મારો અવિનય થશે એમ માને.
- (૩) ૧. મારી કીર્તિ ઘટશે એમ માને;
૨. યશ ઘટશે એમ માને;
૩. પૂજા-સત્કાર ઘટી જશે એમ માને.

૧. મંત્રવિધાવિશેષ, જેમાં દર્ષણમાં દેવનું આહ્વાન કરવામાં આવે
છે, અને શુભાશુભ ફળ અતાવવામાં આવે છે.

હું ત્રણ કારણે માયા કરીને તેની આલોચના કરે
યાવત્ પ્રાયશ્ચિત્ત લે છે—

- (૧) ૧. માયાવીનો આ લોક નિન્દનીય અને છે એમ માને;
૨. ઉપપાત (દેવનારકમાં જન્મ) નિન્દિત અને છે
એમ માને;
૩. ભવિષ્યનો જન્મ નિન્દનીય અને છે એમ માને.
- (૨) ૧. અમાયીનો આ લોક પ્રશસ્ત અને છે એમ માને;
૨. અમાયાવીનો ઉપપાત પ્રશસ્ત અને છે એમ માને;
૩. અમાયાવીનો થનારો જન્મ પ્રશસ્ત અને છે
એમ માને.
- (૩) ૧. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે;
૨. દર્શનપ્રાપ્તિ માટે;
૩. ચારિત્રપ્રાપ્તિ માટે.

[—સ્થા૦ ૧૬૮]

હું માયાવી માયા કરીને આલોચનાદિ ન કરે તેનાં
આઠ કારણો છે —

૧. મેં કયું છે એવું અભિમાન હોય,
૨. હું કરું છું એવું અભિમાન હોય,
૩. હું કરીશ એવું અભિમાન હોય,
૪. મારી અકીર્તિ થશે,
૫. મારો અવલુંવાદ થશે,
૬. મારો અવિનય થશે,
૭. મારી કીર્તિ ઓછી થશે,
૮. મારો યશ ઓછો થશે.

હું માયાવી માયા કરીને તેની આલોચનાદિ કરે તનાં
આઠ કારણો —

૧. માયાવીનો આ લોક નિન્દિત અને છે,

૨. ઉપપાત નિન્દિત બને છે,
૩. આબતિ-જન્મ નિન્દિત બને છે,
૪. એક વખત માયા કરી આલોચના ન કરે તો આરાધક નથી થઈ શકતો,
૫. એક વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક બને છે,
૬. બહુ વખત માયા કરી આલોચના કરે તો આરાધક નથી બનતો,
૭. બહુ વખત માયા કરીને આલોચના કરે તો આરાધક બને છે,

૮. મારા આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયને અતિશયિત જ્ઞાન દર્શન થાય તો તેમને જણાઈ આવે કે 'આ તો માયાવી છે.'

જેમ નાના પ્રકારની ભટ્ટીઓનો અગ્નિ અંદર ને અંદર ખૂબ બળ્યા કરે છે, તેમ માયાવી માયા કરીને પોતાના હૃદયમાં જ અંદર ને અંદર બળ્યા કરે છે અને તેને મનમાં એમ થયા કરે છે કે આ બધા મારા પર શંકાની નજરે જુઓ છે.

માયાવી માયા કરીને તેની આલોચના જો નથી કરતો તો કોઈ પણ દેવલોકમાં તો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે પણ તે મહર્ષિ-કહેવોમાં ચાવત્ સૌધર્માદિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, ચિરમલીન સ્થિતિવાળા દેવોમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, અને તેને બાહ્ય કે આભ્યંતર પરિષદ મળી હોય છે પણ તેના દેવો પણ તેનો આદર કરતા નથી, તેનો સમાદર કરતા નથી, તેને આસન આપતા નથી. જિલ્લું તે કોઈ બોલવા જાય છે તો ચારપાંચ દેવો તેની સામે આવીને તેનું અપમાન કરે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો માં; બહુ થયું આદિ.

ત્યાંથી આપુ પૂરું થયે ચ્યવીને આ મનુષ્યલોકમાં જે હલકાં કુલો છે તેમાં તે પુરુષ તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે:- અંતકુલ, પ્રાંતકુલ, તુમ્હકુલ, દરિદ્રકુલ, લિક્ષુકુલ, કૃપણકુલ આદિ. અને તેમાં પણ તે દ્વરપ, હવર્ણ, હુગન્ધવાળો હુરસવાળો, હુરપશવાળો, અનિષ્ટ, અકાંત, અપ્રિય, અમનોશ, હીનસ્વર, દીનસ્વર, અનિષ્ટસ્વર, અકાંતસ્વર, અપ્રિયસ્વર, અમનોશસ્વર, અમનામસ્વર, અનાદેયવચન, એવો તે થાય છે અને તેની આસપાસના લોકો પણ તેનો આદર કરતા નથી. તે કાંઈ બોલવા જાય છે તો ખીજ ચાર પાંચ જણા તેને રોકે છે અને કહે છે કે બહુ બોલો નહિ.

પણ માયાવી માયા કરીને જો આલોચના કરે, તો મરણ પામીને તે ઋદ્ધિવાળો દેવ થાય છે, ચિરકાલીન સ્થિતિવાળો દેવ થાય છે, હારથી તેની છાતી શોભાયમાન હોય છે, તેના હાથમાં કટકાદિ આભૂષણો શોભી રહે છે, વિવિધ મુકુટ વગેરે આભૂષણથી તે શોભાયમાન બને છે, કલ્યાણકારી વસ્ત્રો વગેરેથી શોભિત બને છે, સુંદર શરીર દિવ્યવર્ણાદિવાળો બને છે, તે પાવન દિવ્ય લોગોપલોગ લોગવે છે, તે કાંઈ બોલવા માગે છે ત્યારે ખીજ ચારપાંચ દેવો આગળ આવી તેને ખૂબ બોલો એમ કહી ઉત્સાહી બનાવે છે.

તે દેવ દેવલોકમાંથી ચ્યવી આ મનુષ્ય લોકમાં જિંચા કુલમાં જન્મ લે છે, અને સુંદર શરીરવાળો થાય છે. તેની આસપાસના લોકો તેનો આદર કરે છે. તે બોલવા ચાહે છે તો તેની આસપાસના લોકો બહુ બોલવા માટે તેને આગ્રહ કરે છે.

શબ્દ્ય^૧ ત્રણ છે —

૧. માયાશબ્દ્ય; ૨. નિદાનશબ્દ્ય; ૩. મિથ્યાદશનશબ્દ્ય.

[—સ્થાન ૧૮૨; —સમ ૩]

દશ સ્થાન^૨ યુક્ત સાધુ પોતાના દોષની આલોચના કરે —

૧. જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન; ૩. વિનયસંપન્ન;
૪. જ્ઞાનસંપન્ન; ૫. દર્શનસંપન્ન; ૬. ચારિત્રસંપન્ન;
૭. ક્ષમાશીલ; ૮. દમનશીલ; ૯. અમાયી; ૧૦.
અપશ્ચાત્તાપી (આલોચના લીધા પછી પસ્તાવો
ન કરે તેવો).

[—સ્થાન ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અણુગાર (સાધુ) આલોચના લેવા યોગ્ય છે —

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૬૦૪]

દશ સ્થાન^૩ સંપન્ન સાધુ આલોચના સાંભળવા યોગ્ય છે —

૧. આચારવાળો; ૨. અવધારણુવાળો; ૩. વ્યવહાર
વાળો; ૪. આલોચકની શરમ ટાળે તેવો; ૫.
શુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ; ૬. આલોચકની શક્તિ ભેદ
પ્રાયશ્ચિત્ત દેનાર; ૭. આલોચકના દોષો બીજાને

૧. મોક્ષમાર્ગમાં કાટાક્ષ હોવાથી આ ત્રણ શબ્દ કહેવાય છે. આલોચનાનું ફલ આ શબ્દનો ઉદ્ધાર છે. જુઓ — ઉત્તરાધ્યન, અં ૨૬, પ્રમ ૫. આલોચના વિષે વધુ માટે જુઓ — એધનિયુક્તિ, ગાં ૧૩-૨૯.

૨. જુઓ ભગવતી. શ્લોક ૨૫, ઉં ૭, પૃ ૧૪૩.

૩. ભગવતીમાં દર્શને બદલે અતનાં બે છોડીને આઠ ગણાવ્યાં છે.

૪. વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો છે : આગમ, સુત, આજ્ઞા, ધારણ, અને છત — જુઓ વ્યવહાર ભાષ્ય, ગાં ૨૦૦.

ન કહે તેવો; ૮. દોષસેવનથી અનિષ્ઠ થાય છે
એમ સમજાવી શકનાર; ૯. પ્રિયધર્મ; ૧૦. દૃઢધર્મ.

[—સ્થા. ૭૩૩]

આઠ સ્થાન સંપન્ન અણુગાર આલોચના સંભળવા
યાજ્ય છે—

૧-૮. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા. ૧૦૪]

હું આલોચનાના દશ દોષો છે —

૧. અનુકંપા ઉત્પન્ન કરીને આલોચના કરે. [આલો-
ચના લીધા પહેલાં શુરુની સેવા કરે તે એમ માનીને કે
આ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને શુરુ અનુકંપાથી ઓછું પ્રાય-
શ્ચિત્ત આપશે.]

૨. અનુમાન કરીને આલોચના કરે. [આ મૂઠું દંડ
દેનાર છે કે કઠોર એમ અનુમાનથી જાણીને પછી મૂઠું દંડ
મંજે એવી આશાથી આલોચના કરે.]

૩. હેખી લીધું છે, એમ ધારી આલોચના કરે.
[આચાર્યે મારો અપરાધ જોઈ તો લીધો જ છે, હવે છુપા-
વ્યે શું કાચો? તેમની પાસે જઈને નિવેદન કરીશ તો
આચાર્ય ખુશ થશે—એમ ધારી આલોચના કરે. — પણ જો
એને એમ લાગે કે કોઈએ જોયું નથી, તો આમ વિચાર-
નાર આલોચના નથી કરતો માટે આ દોષ ગણાય છે.]

૪. સ્થૂલ દોષની આલોચના કરે. [‘પોતાના મોટા
દોષની આલોચના કરે છે માટે આ કેવો સાચા બોલો છે’,
આવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર મોટા દોષની આલોચના કરે.]

૫. સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે. [‘અહો આ તો આવા
ઝીણા ઝીણા દોષની પણ આલોચના કરે છે તો સ્થૂલદોષની

તા કરે જ', એવી પ્રતીતિ કરાવવા ખાતર સૂક્ષ્મદોષની આલોચના કરે.]

૬. પ્રચ્છન્નપણુ આલોચના કરે. [આલોચના કરી પણ 'કહેવાય' અને 'આચાર' સાંભળી શકે પણ નહિ તેમ તદ્દન નીચા સ્વરે આલોચના કરવી તે.]

૭. મોટેથી બોલીને આલોચના કરે. [આલોચના માત્ર ગીતાથ^૧ સાધુને જ સંભળાવવી જોઈએ; પણ મોટેથી બોલીને અગીતાથ^૨ને પણ સંભળાવે.]

૮. અનેક જણ પાસે આલોચના કરે. [દોષની આલોચના એક પાસે જ કરવી જોઈએ; પણ તે ને તે દોષની અનેક જણ પાસે આલોચના લે.]

૯. અગીતાથ^૩ પાસે આલોચના કરે. [આલોચના ગીતાથ^૪ પાસે જ લેવી જોઈએ; તેમ ન કરતાં અગીતાથ^૫ પાસે લે.]

૧૦. દોષસેવી પાસે આલોચના કરે. [મારો જે અપરાધ છે તે યુરુનો પણ છે જ, એટલે મને તે હલકું પ્રાયશ્ચિત્ત આપશે એમ ધારી આલોચના કરે.]

§ પ્રતિક્રમણ^૧ પાંચ પ્રકારનું છે—

૧. આસ્રવદ્ધારનું પ્રતિક્રમણ (પ્રાણાતિપાતાદિ આસ્રવદ્ધારથી પાછા ફરવું—ફરી હિંસાદિ ન કરવાં તે);

૨. મિથ્યાત્વનું પ્રતિક્રમણ;

૩. કષાયનું પ્રતિક્રમણ;

૧. પ્રતિક્રમણ એટલે પાછા ફરવું. શુભ યોગમાંથી અંશુભ યોગમાં જવાય હોય, તો પાછા શુભયોગમાં આવવું તે; સ્વસ્થાનમાંથી પ્રમાદને કારણે પરસ્થાનમાં જવાયું હોય, તો પાછું સ્વસ્થાને જવું તે. તે 'મારું' દુષ્ટત મિથ્યા થયો' એમ કહિવાદપ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પણ 'અહીં' તેની વિધય બતાવ્યા છે.

૪. યોગનું પ્રતિક્રમણ;
 ૫. ભાવનું પ્રતિક્રમણ (ઉપયુક્ત વિશેષોની વિવક્ષા
 વિનાનું સામાન્ય પ્રતિક્રમણ).

[—સ્થા. ૪૬૭.]

પ્રતિક્રમણ^૧ છ પ્રકારનું છે—

૧. ઉચ્ચાર પ્રતિક્રમણ (મલ પરઠવીને પાછા ફરી રસ્તે ચાલતાં લાગેલા ઢોષોનું પ્રતિક્રમણ કરવું તે),
૨. પ્રશ્રવણ પ્રતિક્રમણ (ઉપર પ્રમાણે મૂત્ર સંબંધી),
૩. ઇત્તરિક પ્રતિક્રમણ (થોડા કાળ સંબંધી જેમકે રાત્રીનું, દિવસનું આદિ),
૪. જવજીવ પ્રતિક્રમણ (મહાન્ત કે લક્ષ્મણપરિણામ સ્વીકારરૂપ),
૫. જે કંઈ મિથ્યા થયું હોય તેનું પ્રતિક્રમણ,
૬. સ્વાપ્નાન્તિક પ્રતિક્રમણ (સ્વપ્નવિષયક પ્રતિક્રમણ).

[—સ્થા. ૫૩૮.]

ગહાં જે પ્રકારની છે—

- (૧) ૧. કોઈ મનથી ગહાં કરે છે,
૨. કોઈ વચનથી ગહાં કરે છે.
- (૨) ૧. કોઈ દીર્ઘ કાળ પચાત ગહાં કરે છે,
૨. કોઈ અલ્પ કાળ પચાત કરે છે.

[—સ્થા. ૬૧.]

પાપકર્મ નહિ કરવા માટે ગહાં ત્રણ પ્રકારની છે—

- (૧) ૧. કોઈ મનથી ગહાં કરે છે,
૨. કોઈ વચનથી ગહાં કરે છે,
૩. કોઈ કાયાથી ગહાં કરે છે.

૧. પ્રાયશ્ચિત્તનો બીજો ભેદ 'મારું દુષ્ટ મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવારૂપ.

- (૨) ૧. કોઈ દીધકાલ પચત ગહી કરે છે,
૨. કોઈ અલ્પકાલ પચત ગહી કરે છે,
૩. કોઈ શરીરને રોકે છે.

[—સ્થાન ૧૨૭]

ગહી ચાર પ્રકારની છે—

૧. સ્વીકારું છું;

[‘હવે હું મારા દુશ્વરિતનું નિવેદન કરવા માટે શુરુનો આશ્રય લઉં’ અથવા ‘હવે હું ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત લઉં’ આવી આત્મપરિણામ થવો તે.¹]

૨. નિરાકરણ કરું છું;

[‘સેવેલ પાપનું હું નિરાકરણ કરું’ :— આ આત્મ-પરિણામ પણ ઉક્ત પ્રકારે ગહી છે.]

૩. મેં જે કંઈ કયું છે તે ખોટું કયું છે;²

૪. ‘મેં આણું કયું’ આમ સ્વદોષનો સ્વીકાર.

[—સ્થાન ૨૮૮]

૫. અનુદ્ધાતિમ આદિ પ્રાયશ્ચિત્ત³

§ અનુદ્ધાતિક પ્રાયશ્ચિત્ત યોગ્ય ગ્રણું છે—

૧. આ આત્મપરિણામ પોતે ગહીરૂં નથી; પણ એ પરિણામ હોય તો શુરુ સમક્ષ જઈ અથવા પોતાની મેળે દુશ્વરિતની નિંદા કરે માટે આ આત્મપરિણામને પણ ઉપચારથી ગહીં કહ્યો છે. અહીં કયોનો કારણમાં ઉપચાર છે. ભગવતીસૂત્રમાં એક પ્રસંગે આવી આત્મપરિણામરૂપ ગહીં કરનારને આરાધક કહ્યો છે.

૨. આ ગહીંનું સ્વરૂપ છે. ,

૩. અનુદ્ધાતિક એટલે જેમાંથી ઓછું ન થઈ શકે તેવું શુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રસ્તુત સૂત્રની નિયુક્તિના ભાષ્યમાં હસ્તકર્માદિ દોષો સેવનાર અને તેને તે અંગે વિવિધ પ્રકારે સલાહ આપનારને કેવાં કેવાં શુરુ માસતપ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તો આવે તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. આ સૂત્ર ખૂબત્વમાં પણ છે, ઉ. ૪, સૂ. ૧.

૧. હસ્તકર્મ કરનાર,
૨. મૈથુન સેવનાર^૧,
૩. રાત્રિભોજન સેવનાર.

કૃ પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત (એટલે ઉપાશ્રય, આમ, દેશ આદિમાંથી બહિષ્કાર^૨) યોગ્ય ત્રણ છે —

૧. દુષ્ટપારાંચિક,
૨. પ્રમત્તપારાંચિક,
૩. અન્યોન્ય મૈથુનસેવી પારાંચિક.

કૃ ત્રણ અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્ય છે^૩ —

૧. સાધર્મિકની ચોરી કરનાર,
૨. અન્યધર્મીની ચોરી કરનાર,
૩. હાથથી કોઈને મારનાર.^૪

૬. વિનય^૫

કૃ વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. જ્ઞાનવિનય (જ્ઞાન પ્રત્યે ભક્તિ, બહુમાન; અર્થાત્ વિધિપૂર્વક જ્ઞાનનું ગ્રહણ અને અભ્યાસ; જ્ઞાનીનો પણ વિનય),
૨. દર્શનવિનય (સમ્યગ્દર્શની પુરુષની સેવા),

૧. બધી બાબતોમાં અપવાદ હોય છે, પણ મૈથુન વિષે નથી. કારણ, મૈથુન રાગદ્વેષને અભાવે ચતુર્જન નથી. જુઓ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય ગા. ૪૯૪૪થી.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. બૃહત્કલ્પના દીકાકાર અહીં ‘હત્યાલબ’ એવો પાઠ નોંધે છે — અને અર્થ કરે છે કે અશિવાદિના શમન માટે અભિચારકર્મત્રનો પ્રયોગ કરનાર. વળી ‘અત્યાદાણ’ એવો પાઠ પણ નોંધે છે અને અષ્ટાંગ નિમિત્તનો પ્રયોગ કરનાર એવો અર્થ કરે છે.

૫. જુઓ ભગવતી ૦ ૧૦ ૨૫, ઉ ૭; દર્શવેદિકાલિક નંવચું^૬ અં; ‘વિનય’ ૧.

૩. ચારિત્રવિનય (ચારિત્રની શ્રદ્ધા, અંગીકાર અને ખીજને ઉપદેશ),
૪. મનોવિનય (આદરયોગ્ય આચાર્યાદિ વિષે અકુશલ માનસિક-વ્યાપારોનો નિરોધ અને કુશલ વ્યાપારોની પ્રવૃત્તિ),
૫. વચનવિનય,
૬. કાયવિનય,
૭. લોકોપચારવિનય (લોકવ્યવહારાનુકૂલ વર્તન).

હું પ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે —

૧. અપાપક—શુભ ચિંતા રૂપ,
૨. અસાવધ—ચૌર્યાદિ નિન્દિત કર્મવિષયક મનની અપ્રવૃત્તિ,
૩. અક્રિય—કાચિકીઆદિ ક્રિયાથી રહિત,
૪. નિરુપકલેશ—શોકાદિ આધાવર્જિત,
૫. અનાસ્રવકર—કર્મનો આસ્રવ ન થાય તેવું,
૬. અક્ષયિકર—પ્રાણીને વ્યથા ન કરે તેવું,
૭. અભયકર.

હું અપ્રશસ્ત મનોવિનયના સાત પ્રકાર છે —

૧. પાપક; ૨. સાવધ; ૩. સક્રિય; ૪. ઉપકલેશકર; ૫. આસ્રવકર; ૬. ક્ષયિકર; ૭. ભયકર.

હું પ્રશસ્તવચનવિનય અને અપ્રશસ્તવચનવિનયના ઉપર પ્રમાણે સાત સાત લેઢ છે.

હું પ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. આયુક્ત ગમન—ઉપયોગપૂર્વક ગમન;
૨. આયુક્ત સ્થિતિ;
૩. આયુક્ત નિષદ્ધન—બેસવું;

૪. આયુક્ત શયન;
૫. આયુક્ત ઉલ્લઘન-કૂદીને ઓળંગવું;
૬. આયુક્ત પ્રલંઘન-ઓળંગવું;
૭. આયુક્ત સર્વેન્દ્રિયયોગયુક્તતા.

હું અપ્રશસ્ત કાયવિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧-૭. અનાયુક્ત ગમન યાવત્ અનાયુક્ત સર્વેન્દ્રિય-યોગ યુક્તતા.

હું લોકોપચાર વિનય સાત પ્રકારનો છે —

૧. નજીક રહેવું-જેથી બોલનારને તકલીફ ન પડે;
૨. પરાભિપ્રાયનું અનુસરણ;
૩. કાયદેતુ-જેમકે આમણે મને શ્રુત આપ્યું તો તે કહે તે મારે કરવું જોઈએ એમ સમજ;
૪. કૃતપ્રતિકૃતિતા - આમનું કાંઈક કામ કરું તો મારા પર ઉપકાર કરશે એમ સમજ;
૫. આતંગવેષણુ - રોગીને શોધીને તેની દવા કરવી તે;
૬. દેશકાલજ્ઞતા;
૭. સેવાથમાં અનુકૂલતા.

[—સ્થાન ૫૮૫]

૬. વૈયાવૃત્ત્ય - સેવા

હું વૈયાવૃત્ત્ય^૧ ત્રણ પ્રકારનું છે —

- ૧) ૧. ધાર્મિક વૈ૦;
૨. અધાર્મિક વૈ૦;
૩. ઉભય વૈ૦.

અને
કરનાર

પ્રયોગ - જોનાદિ વડે સેવા - ઉપકાર કરવો તે. ભગવતી સૂત્રમાં વૈયાવૃત્ત્યના

૫. અધિકારી ભેદે દશ ભેદ ગણાવ્યા છે ૫૦ ૧૫૦.
ઉત્તરાધ્ય૦ ૧

(૨) ૧. આત્મ વૈયાવૃત્ત્ય^૧;

૨. પર વૈયાવૃત્ત્ય^૨;

૩. ઉભય વૈયાવૃત્ત્ય.

હું તેવી જ રીતે અનુચક, અનુશાસન, ઉપાલંબના પણ આલાપકો સમજી લેવા.

[—સ્થાન ૧૮૮]

૮. સ્વાધ્યાય^૩

સ્વાધ્યાય પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. વાચન :—(જેમાં શિષ્ય ભણે છે અને ગુરુ ભણાવે છે);

૨. પ્રચ્છના :—(ભણવામાં આવ્યું તેમાં જે વિષયમાં શંકા રહી ગઈ હોય તે વિષે પૂછવું તે);

૩. પરિવર્તના :—(નિઃશંક થયા પછી ભણેલ મૂળપાઠની વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે);

૪. અનુપ્રેક્ષા :—(સૂત્રની જેમ અર્થ વિશે પણ વારંવાર ચિંતન-મનન કરવું તે);

૫. ધર્મકથા :—(સૂત્રાર્થનો અભ્યાસ થયા પછી ધર્મ વિષે કથા — વ્યાખ્યાન — કરવું તે).

[—સ્થાન ૪૬૫]

૧. માત્ર પોતા જ માટે ભોજન લાવવું તે — આમ જે સાધુ ગચ્છમાંથી નીકળી ગયો હોય તે કરે.

૨. ગચ્છમાં રહેલા રાગી વગેરેની સેવા.

૩. ભગવતી પૃ. ૧૫૦. સ્વાધ્યાયનું ફલ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય છે. — ઉત્તરાધ્યાયન અ. ૨૯, પ્રશ્ન ૧૮.

પ્રશ્ન^૧ છ પ્રકારે થાય છે —

૧. સંશય પ્રશ્ન (કોઈ વિષયમાં સંશય થવાથી);
૨. મિથ્યાભિનિવેશ પ્રશ્ન (પર પક્ષમાં દૂષણ દેવા માટે);

૩. અનુયોગી પ્રશ્ન (જે વસ્તુનું વ્યાખ્યાન કરવું હોય તે જ વિષયમાં શુરુ પોતે પ્રશ્ન ઉપાડી વ્યાખ્યા કરે તે);

૪. અનુલોમ પ્રશ્ન (સાંભળનારને અનુકૂલ બનાવવા માટે કુશળપ્રશ્ન વગેરે પૂછવા તે);

૫. જાણીને કરાયેલા પ્રશ્ન (જેમ શાસ્ત્રમાં ગૌતમ પૂછે છે);

૬. ન જાણતા હોવાથી કરાયેલો પ્રશ્ન.

[—સ્થા. ૫૩૪]

હું આ ચાર મોટી એકમોએ નિગ્રન્થ કે નિગ્રન્થીને સ્વાધ્યાય^૨ કરવો કહ્યો નહિ —

૧. આષાઢી એકમ (વદની),

૨. આસોની એકમ (વદની),

૧. પ્રશ્નોનું વિવેચન કરતાં ભગવાન શુદ્ધે કહ્યું છે કે, કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેના એક અંશનો ઉત્તર આપવો જોઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેનો સામો પ્રશ્ન કરીને ઉત્તર આપવો જોઈએ; કોઈ પ્રશ્ન એવો હોય છે જેનો ઉત્તર આપવો જ નહિ; કોઈ એવો હોય છે જેનો વિભાગ કરીને ઉત્તર આપવો જોઈએ. — અંગુત્તર. ૪-૪૨.

પ્રશ્નનાં અહીં જણાવેલ કારણો જેવા જ અંગુત્તર. ૫માં પણ બતાવ્યાં છે. ૫-૧૬૫.

૨. અહીં સ્વાધ્યાય શબ્દથી નહીં આદિ સૂત્રની વાચનાદિનો નિષેધ સમજવો. અનુપ્રેક્ષા કરવાની ક્ષત છે. આ દિવસો મહોત્સવના હોવાથી તે દિવસે સ્વાધ્યાય કરવાથી લોકવિરુદ્ધ આચરણ કથું કહેવાય, માટે નિષેધ કર્યો છે.

૩. કાતિકી એકમ (વહની),

૪. ચૈત્રી એકમ (વહની).

હું આ ચાર સધ્યાએ નિર્જન્ય કે નિર્જન્યીને સ્વાધ્યાય કરવો ન કહ્યો —

૧. પ્રથમ (સૂર્યોદય પૂર્વે),

૨. પશ્ચિમ (સૂર્યાસ્ત સમયે),

૩. મધ્યાહ્ન,

૪. અધરાત્રિ.

હું આ ચાર કાળમાં નિર્જન્ય કે નિર્જન્યીને સ્વાધ્યાય કરવો કહ્યો —

૧. પૂર્વાહ્ન — દિવસનો પહેલો પહોર,

૨. અપરાહ્ન — દિવસનો અંતિમ પહોર,

૩. પ્રહોષ — રાત્રિનો પહેલો પહોર,

૪. પ્રત્યુષ — રાત્રિનો અંતિમ પહોર.

[—સ્થા. ૨૮૫]

હું આંતરિક્ષ — આકાશસંબધી અસ્વાધ્યાય દશ કારણે છે —

૧. ઉલ્કાપાત — તારાનું પડવું વગેરે,

૨. હિગ્ગલ્હ — દિશાઓ બળતી દેખાય તે,

૩. ગર્જિત — મેઘગર્જના,

૪. વિદ્યુત્,

૫. નિર્ધાત્ — વ્યંતરકૃત ગર્જના,

૬. યુગપદ્ — સંધ્યાની અને ચંદ્રની પ્રભાનું મિલન,

૭. ચક્ષાદીપ્ત — ભૂતપિશાચકૃત પ્રકાશ,

૮. ધૂમિકા — ધૂમસ,

૯. મહિકા — આકળ,

૧૦. રજઉદ્ઘાત - ધૂળ ઊડતી હોય તે.
 ૬ ઔદ્ધારિક અસ્વાધ્યાય દશ કારણે છે —

૧. અસ્થિ,
૨. માંસ,
૩. શોષિત,
૪. નજીકમાં અશુચિ હોય,
૫. સ્મશાન નજીક,
૬. ચંદ્રોપરાગ - ચંદ્રઅંકુલ,
૭. સૂર્યોપરાગ - સૂર્યઅંકુલ,
૮. પતન - મોટા પુરુષનું મરણ,
૯. રાજસાગ્રામ,
૧૦. ઉપાશ્રયમાં મૃત ઔદ્ધારિક શરીર પડ્યું હોય.

. [—સ્થાન ૭૧૪]

૯. ધ્યાન^૧

ધ્યાન ચાર છે —

૧. આત્મધ્યાન; ૨. રોદ્રધ્યાન; ૩. ધર્મધ્યાન. ૪.
 શુક્લધ્યાન.

[—સમ ૪, —સ્થાન ૨૪૭]

(૧) આત્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. અણુગમતી વસ્તુના વિયોગનો વિચાર,
૨. મનગમતી વસ્તુના વિયોગ ને થાય તેવો વિચાર,
૩. આવી પહેલ રોગથી મુક્ત થવાનો વિચાર,
૪. ક્ષીણ થઈ ગયો હોય છતાં કામલોગ ન ત્યાગવાનો
 વિચાર.

૧. ભગવતી પૃ ૧૫૦, શતક ૨૫, ઉ ૭; અને તત્ત્વાર્થ અંક, ૨૭થી; લોક-પ્રકાશ સર્ગ ૩૦, સ્થાન ૧૧થી.

આત્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો છે —

૧. કન્દન, ૨. શોક, ૩. તેપનતા - અશ્રુવિમોચન,
૪. પરિદેવના - વારે વારે ક્લેશ ઉપજાવે તેવી ભાષાનો પ્રયોગ.

(૨) રૌદ્રધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. હિંસાનુબંધી,
૨. મૃધાનુબંધી,
૩. સ્તેયાનુબંધી,
૪. સંરક્ષણાનુબંધી - વિષયસંરક્ષણના ઉપાયનું ચિંતન.

રૌદ્રધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો —

૧. ઝાસન્નદોષ - પ્રવૃત્તિની બહુલતારૂપ દોષ,
૨. બહુદોષ - હિંસાદિ અનેક દોષ,
૩. અજ્ઞાનદોષ - અજ્ઞાનથી હિંસાદિમાં પ્રવૃત્તિ તે,
૪. આમરણાંત દોષ - મરણપર્યંતનો હિંસાદિ દોષ.

(૩) ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. આજ્ઞાવિચય - પ્રવચનની પર્યાલોચના,
૨. અપાયવિચય - રાગાદિજન્ય દોષોની પર્યાલોચના,
૩. વિપાકવિચય - કમંક્લનું ચિંતન,
૪. સંસ્થાનવિચય - જીવ લોક આદિના સંસ્થાનનો વિચાર.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર લક્ષણો છે —

૧. આજ્ઞારુચિ, - પ્રવચન વ્યાખ્યાનમાં શ્રદ્ધા,
૨. નિસર્ગારુચિ - ઉપદેશ વિના શ્રદ્ધા થવી તે,
૩. સૂત્રરુચિ - આગમમાં શ્રદ્ધા,
૪. અવગાહરુચિ - આગમના વિસ્તૃત અધ્યયનથી શ્રદ્ધા.

ધર્મધ્યાનનાં ચાર આલંબન છે —

૧. વાચના (શાસ્ત્રનો પાઠ લેવો),
૨. પ્રતિપૃચ્છા (શંકા દૂર કરવા પડપૂછ),
૩. પરિવર્તના (શીખેલાનું પુનરાવર્તન),
૪. અનુપ્રેક્ષા (શીખેલાનું ઊંડું ચિંતન).

ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા છે —

૧. એકાનુપ્રેક્ષા (હું એકલો છું, એવી વિચારણા),
૨. અનિત્યાનુપ્રેક્ષા,
૩. અશરણાનુપ્રેક્ષા,
૪. સંસારાનુપ્રેક્ષા.

(૪) શુકલધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે —

૧. પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચારી [એક દ્રવ્યના નાના પ્રકારના પર્યાયોને પૂર્વગત શ્રુત(શાસ્ત્ર)ને અનુસરીને અનેક નયો વડે ભિન્નભિન્ન રીતે વિચારવા તે];

૨. એકત્વ વિતર્કઅવિચારી [એક દ્રવ્યના અનેક પર્યાયોના અભેદનું શ્રુતાનુસારી ચિંતન — જેમાં અર્થનું ચિંતન ચાલતું હોય તો વ્યંજનમાં વિચરણ નથી થતું અને મન, વચન કે કાયના કોઈ પણ એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં વિચરણ નથી થતું];

૩. સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવૃત્તિ [નિર્વાણગમન પૂર્વે કેવળીએ મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ તો રોકી હોય છે પણ કાયની સૂક્ષ્મ ઉચ્છ્વાસાદિ અમુક પ્રવૃત્તિ નથી રોકી હોતી — એ વખતનું ધ્યાન];

૪. સમુચ્છિન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી. [શૈલેશીકરણમાં યોગનો નિરોધ થવાથી બધી ક્રિયા ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે તે વખતનું અનુપરતિ સ્વભાવવાળું ધ્યાન].

શુદ્ધ ધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ છે —

૧. અવ્યથા — ભયનો અભાવ,
૨. અસંભોધ,
૩. વિવેક — શરીરાત્મનો વિવેક,
૪. વ્યુત્સર્ગ — અસંગતા.

શુદ્ધ ધ્યાનનાં ચાર આલંબન —

૧. ક્ષમા,
૨. મુક્તિ,
૩. મૃદુતા,
૪. ઋણુતા.

શુદ્ધ ધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષા —

૧. અનન્તવૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા (સંસાર અનંત છે એવી ભાવના);
૨. વિપરિણુમાનુપ્રેક્ષા (સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ પરિણમનશીલ છે એવી ભાવના);
૩. અશુભાનુપ્રેક્ષા (સંસારની અશુભતાની ભાવના);
૪. અપાયાનુપ્રેક્ષા (રાગ દ્વેષાદિ દોષોનો વિચાર);

[—સ્થાન ૨૪૭]

ટિપ્પણ

૧. પારાચિક :

પ્રસ્તુત સૂત્ર માટે જુઓ જૃહત્કંઠ્ય ઉ. ૪, સૂ. ૨. એના ભાષ્યમાં બહુ વિસ્તારથી કેવા કેવા અપરાધમાં કયુ કયુ પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે તે વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે — જૃહત્કંઠ્ય ભાષ્ય ગા. ૪૯૭૧ થી. પારાચિકનો સામાન્ય અર્થ બહિષ્કાર એવો છે. તેના ઉપાશ્રય, ગ્રામ, દેશ આદિ ભેદે અનેક ભેદ છે. જેમકે કોઈનો ઉપાશ્રયમાંથી બહિષ્કાર કરે, કોઈનો ગ્રામમાંથી બહિષ્કાર કરે — આદિ. વળી કુલ, ગણ, સઘ એ સમૂહની આપેક્ષાએ પણ

ખહિષ્કારના પ્રકારે છે. વળી કોઈને લિંગ ખહિષ્કૃત કરે એટલે કે તેનો વેશ લઈ લેવામાં આવે. વળી છ માસથી માડીને બાર વર્ષ પર્વન્તનો ખહિષ્કાર હોય છે તેથી કાલભેદે પણ તેનો અનેક ભેદો થાય છે. વળી કોઈ તપ પારાયિક પણ હોય છે. આમ વિવિધ અપરાધો માટેના વિવિધ પારાયિક છે. વિસ્તરાર્થીએ જૃંભાષ્ય જોવું, જોઈએ. તેના મુખ્ય બે ભેદ છે - ૧. આશાતના પારાયિક - તીર્થંકર અને સધની એકસાથે આશાતના કરે કે ગણધરની એકલાની આશાતના કરે તો પારાયિક પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે; અને ૨. પ્રતિસેવના પારાયિક - એના ત્રણ ભેદ છે જે અહીં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. દુષ્ટ, પ્રમત્ત અને અચોત્સકારી.

(૧) દુષ્ટના બે ભેદ છે કષાયદુષ્ટ અને વિષયદુષ્ટ. અત્યંત લોભાદિ કષાય યુક્ત જે હોય તે કષાયદુષ્ટ પારાયિક કહેવાય - આવા જીવો પોતાનો વિપક્ષી મરી ગયો હોય તો તેના મડદા પર પણ પોતાનો શેષ કાલવે છે - આને માટે ભાષ્યમાં એવા સાધુનાં દ્રષ્ટાન્તો આપ્યા છે જેમણે પોતાના ગુરુના મડદા પર પણ શેષ દાખવ્યો છે. આવા કષાયદુષ્ટોને લિંગપારાયિકની સજા છે. -ભાષ્ય ગાં ૪૬૮૬ થી. આ ગુરુ શિષ્ય બન્ને સાધુ હોવાથી સ્વપક્ષકષાયદુષ્ટ કહેવાય છે. જેઓ પરપક્ષ અર્થાત્ સાધુ સિવાયના બીજા રાજા, અમાત્ય વગેરેનો વધ કરવાનું વિચારતા હોય કે જેણે કર્યો હોય તેવા પરપક્ષકષાયદુષ્ટને પણ લિંગપારાયિક છે. -ગાં ૪૬૯૪ થી.

જે સાધુ સાધ્વીના વિષે કે શૃંગરની પુત્રી કે પત્ની વિષે કે અન્ય-તીર્થિકની સાધ્વી વિષે આસક્ત હોય તે વિષયદુષ્ટ કહેવાય. આવા દુષ્ટને ક્ષેત્રપારાયિક આદિ પારાયિક દેવાં. આવો સાધુ સકલ આર્યાસંધનું અપમાન કરનાર ગણાય છે અને તે સૌથી ખાપી લેખાય છે. તેવાને ફરી તેવું ન કરે માટે દૂર કરવો જોઈએ - ગાં ૫૦૦૬ થી.

(૨) કષાય, વિકથા આદિ પાત્ર પ્રમાદોમાંથી નિદ્રા પ્રમાદ અહીં પ્રસ્તુત છે. તેમાં પણ સ્થાનહિં નિદ્રા પ્રસ્તુત છે. આ નિદ્રા હોય તેને લિંગપારાયિક છે. -ગાં ૫૦૧૬ થી

(૩) સાધુ જો પરસ્પર ગુદાથી કે મુખથી કુચેષ્ટા કરે તો તેમને લિંગ પારાયિક છે. -ગાં ૫૦૨૬ થી.

૨. અનવસ્થાપ્ય :

આ સૂત્ર જૃહતકલ્પમાં (૪. ૩.) છે. પૃં ૧૩૪૬. અહીં બતાવેલા અપરાધો માટે જોડેજોડા સમય માટેનું અનવસ્થાપ્ય હોય તે પૂરું ન

થાય ત્યાં સુધી ભલે તે દોષમુક્ત થઈ ગયો હોય છતાં તેને ત્રુટિ આરોપવામાં નથી આવતાં. તેણે જિનકદંબીની જેમ ઉગ્ર તપસ્યાપૂર્વક રહેવાનું હોય છે અને તેને સૌ નાના-મોટાને વંદન કરવું પડે છે તથા કોઈની સાથે વાર્તાલાપ વગેરેનો સખધ રાખવાની મનાઈ છે. આનો અધિકારી વજ્રપલ-નારાયસંધયણી હોય છે અને તે ઉપાધ્યાય હોય છે. જુઓ ગાં ૫૦૫૮ થી.

૧૫

મોક્ષમાર્ગ

વિદ્યા અને ચારિત્ર આ બે હોય તો સાધુ અનાદિ એવા દીર્ઘકાલીન ચાર ગતિવાળા સંસારને તરી બંધ છે.
[—સ્થાં ૬૩]

એક^૨ જ્ઞાન, એક દર્શન, એક ચારિત્ર (આ મોક્ષ-માર્ગ છે).
[—સ્થાં ૪૩]

જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ સમ્યક્ છે અને એ ત્રણની શાસ્ત્રમાં પ્રજ્ઞાપના — લેહનિરૂપણ છે.
[—સ્થાં ૧૯૪]

મુક્તિ અને મુક્તિ

૧

મોક્ષ એક છે.

[—સ્થાં ૧૦; —સમં ૧]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. આ ત્રણ સમ્યક્ હોય તો જ મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ પ્રત્યેકના લેહો તો ધણા છે, પણ તેમને સામાન્યદષ્ટિએ અહીં એક એમ કહ્યાં છે.

સિદ્ધિ એક છે, સિદ્ધ એક છે, પરિનિર્વાણ એક છે,
પરિનિવૃત્ત એક છે.

[—સ્થા. ૪૬]

સંશુદ્ધ યથાભૂત પાત્ર એક છે.

[—સ્થા. ૩૭]

૨

સિદ્ધોને પ્રથમ સમયમાં^૧ એકત્રીસ ગુણ હોય છે —

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,

૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,

૩. અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,

૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,

૫. કેવલજ્ઞાનાવરણનો ક્ષય,

૬. ચક્ષુર્દશનાવરણનો ક્ષય,

૭. અચક્ષુર્દશનાવરણનો ક્ષય,

૮. અવધિદર્શનાવરણનો ક્ષય,

૯. કેવલદર્શનાવરણનો ક્ષય,

૧૦. નિદ્રાનો ક્ષય,

૧૧. નિદ્રાનિદ્રાનો ક્ષય,

૧૨. પ્રચલાનો ક્ષય,

૧૩. પ્રચલાપ્રચલાનો ક્ષય,

૧૪. સ્ત્યાનર્દિનો ક્ષય,

૧૫. સાતાવેદનીયનો ક્ષય,

૧૬. અસાતાવેદનીયનો ક્ષય,

૧૭. દર્શનમોહનીયનો ક્ષય,

૧. દીકાકારના કથન પ્રમાણે ‘પ્રથમ સમયમાં’ એવો અર્થ કર્યો છે.
ખરી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે, સિદ્ધોને આ બધા ગુણો છે.

૧૮. ચારિત્રમોહનીયનો ક્ષય,
૧૯. નરકાયુનો ક્ષય,
૨૦. ત્રિષંગાયુનો ક્ષય,
૨૧. મનુષ્યાયુનો ક્ષય,
૨૨. દેવાયુનો ક્ષય,
૨૩. ઉચ્ચગોત્રનો ક્ષય,
૨૪. નીચગોત્રનો ક્ષય,
૨૫. શુભનામનો ક્ષય,
૨૬. અશુભનામનો ક્ષય,
૨૭. દાનાંતરાયનો ક્ષય,
૨૮. લાભાંતરાયનો ક્ષય,
૨૯. ભોગાન્તરાયનો ક્ષય,
૩૦. ઉપભોગાન્તરાયનો ક્ષય,
૩૧. વીર્યાન્તરાયનો ક્ષય.

[—સમ૦ ૩૧]

જીવોની સાથે એકત્વ સાધનારને એક ભવતું દુઃખ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૮]

કોઈ એવા ભવ્ય જીવો હોય છે જેઓ એક ભવ ગ્રહણ કરીને સિદ્ધ થશે, ભુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે, પરિનિર્વાણ પામશે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરશે.

[—સમ૦ ૧]

ભવ્ય જીવોમાંના કોઈ એ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ ત્રણ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ ચાર ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ પાંચ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ છ ભવ ગ્રહણ કરી, કોઈ સાત ભવ, કોઈ આઠ ભવ, કોઈ નવ ભવ, કોઈ દશ, કોઈ અગિયાર, કોઈ આર, કોઈ તેર, કોઈ ચૌદ, કોઈ પંદર, કોઈ સોળ, કોઈ

સત્તર, કોઈ અઢાર, કોઈ ઝોગણીસ, કોઈ વીસ, કોઈ એકવીસ, કોઈ બાવીસ, કોઈ તેવીસ, કોઈ ચોવીસ, કોઈ પચીસ, કોઈ છબ્વીસ, કોઈ સત્તાવીસ, કોઈ અઠ્ઠાવીસ, કોઈ ઝોગણત્રીસ, કોઈ ત્રીસ, કોઈ એકત્રીસ, કોઈ બત્રીસ, કોઈ તેત્રીસ ભવ ગ્રહણ કરી મુક્ત થશે.

[—સમ૦ ૨-૩૩]

ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીનાં બાર નામે છે —

૧. ઈષ્ટ; ૨. ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા; ૩ તતુ; ૪. તતુકતર;
૫. સિદ્ધિ; ૬. સિદ્ધાલય; ૭ મુક્તિ; ૮. મુક્તાલય;
- ૯ પ્રહ્મ; ૧૦. પ્રહ્માવતંસક; ૧૧ લોકપ્રતિપૂરણ;
૧૨. લોકાગ્રચૂલિકા.

[—સમ૦ ૧૨]

ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વીનો આયામ—વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે

[—સમ૦ ૪૫]

સિદ્ધગતિમાં ઉપપાત વિરહકાળ^૧ ઉત્કૃષ્ટ ૬ માસ છે.

[—સ્થા૦ ૫૩૫]

જે જીવનુ ચરમશરીર ૫૦૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ હોય છે, તે જીવ જ્યારે સિદ્ધગતિમાં જાય ત્યારે ત્યાં તેના જીવપ્રદેશની અવગાહના ૩૦૦ ધનુષથી કાંઈક વધારે હોય છે.

[—સમ૦ ૧૦૪]

^૧ એક જીવ સિદ્ધ થયા પછી વધારેમા વધારે ૬ મહિના સુધી કોઈ પણ જીવ સિદ્ધ ન થાય એવું બને.

ટિપ્પણ

૧. જે કાંઈ જ્ઞાન છે તેનો સાર તો ચારિત્ર છે. અને ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે. આવશ્યક નિર્ધુક્તિ (ગા. ૯૧) માં ભદ્રબાહુએ જ્યારે આ સિદ્ધાન્ત મૂક્યો ત્યારે તેમના મનમાં મોક્ષમાર્ગ તરીકે ગમે તે ગણાવીએ પણ તે સોમાં ચારિત્ર જ સાક્ષાત્ કારણ - મુખ્ય છે, એમ હતું. જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પણ જે સમુદ્રમાં હાથપગ ન હલાવીએ તો અંતે તો ડૂબવાનું જ છે (ગા. ૯૫). નિપુણ જ્ઞાનરૂપ નાવિક મળ્યો હોય પણ વાયુરૂપ ચારિત્ર ન હોય તો આપણુ જીવરૂપી વહાણ કાંઈ સિદ્ધગતિએ પહોંચે નહિ (ગા. ૯૪). જીવને કેવળજ્ઞાન થાય છતાં તરત જ મોક્ષ નથી થતો, જ્યારે સંપૂર્ણ યોગનિરોધરૂપ ચારિત્ર આવે છે ત્યારે જ મોક્ષ મળે છે એટલે મોક્ષનું એક કારણ કહેવું હોય તો ચારિત્રને ગણાવી શકાય. પણ આગળ ચાલીને એ જ આત્માર્થ સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી મોક્ષના કારણનો વિચાર કરતા અધ-પગુ ન્યાયે જ્ઞાન અને ચારિત્રક્રિયા એ બન્નેને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય તરીકે સ્થાપે છે (ગા. ૯૬ થી); અને છેવટે વળી પાછા મોક્ષના કારણરૂપ ચારિત્રના પણ જે ભેદ કરી ત્રણ કારણ ગણાવે છે, અને કહે છે કે જ્ઞાન એ પ્રકાશક છે, તપ એ રોધક છે અર્થાત્ કર્મની વિજારા કરી આત્માની શુદ્ધિ કરે છે, અને સંયમથી ગુપ્તિ થાય છે - અર્થાત્ નવા કર્મનો બંધ થતો નથી. - આ ત્રણનો યોગ એ મોક્ષ છે (ગા. ૧૦૧). આ જ વસ્તુને જિનભદ્રે વિસ્તારથી દાખલા-દલીલથી સમજાવી છે.

ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮મા અધ્યયનમાં વળી તેથી પણ આગળ જઈને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને મોક્ષમાર્ગ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. આમાં વિશેષતા એ છે કે જીવ જે કારણે દિશામૂલને છાડી ઠીક માર્ગે આવ્યો અને જે વિના તેની દિશામૂલ ભાગે નહિ તે સમ્યક્દર્શન - શ્રદ્ધાનને પણ ગણાવ્યું છે.

ઉમાસ્વાતિએ તપનો સમાવેશ ચારિત્રમાં જ કરી દઈને કહ્યું કે -

‘સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’

જેઓ દર્શનને પૃથક્ નથી ગણાવતા તેમને મને પણ તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં સમજ લેવો ભેઈએ; કારણ અવાયરૂપ મતિજ્ઞાનનો રુચિ અંશ જ સમ્યક્દર્શન છે, તેથી તેનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં થઈ જાય છે.

જેનેતર દર્શનોમાં તો જ્ઞાનને મુખ્ય માનવું કે ક્રિયાને એ વિષે વિવાદો ચાલ્યા આવે છે. ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય, શાંકર વેદાન્ત, મીમાંસા અને મહાયાન બોદ્ધ એ બધાં જ્ઞાનને પ્રધાન માને છે અને બીજાં કેટલાક કર્મને. સ્થવિરવાદી બૌદ્ધો શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણને મોક્ષના ઉપાય ત્રણ માને છે. પણ હગવાન છુદ્ધે તપસ્થાને મોક્ષમાર્ગના ઉપાય ગણનારાઓને અભવ્ય ગણાવ્યા છે, અને માત્ર શીલવિશુદ્ધિને જ આમણ્યાગ ગણાવ્યું છે. પણ અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમણે જે તપ અતઃશુદ્ધિ વિના કરાયલું હોય છે તેને જ નિષેધ્યુ છે; અતકરણની શુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ અને વચનશુદ્ધિ પૂર્વક-અથવા તો તે તે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરનાર - તપસ્થાને તેમણે નિષિદ્ધ નથી ગણી, એ ન ભૂલવું જોઈએ. જુઓ અંગુત્તરં ૪, ૧૯૬. વળી અકુશલ ધર્મોની વૃદ્ધિ કરનાર તપસ્થાને નિષિદ્ધ ગણી છે - કુશલ ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારને નહિ. — અંગુ ૦ ૧૦, ૯૪.

અહિં મોક્ષમાર્ગ વિશેના હગવતીગત (શ ૦ ૧, ઉ ૦ ૧, પૃ ૦ ૪૪૨) અને અંગુત્તરગત (૪, ૧૭૫) પ્રશ્નોત્તરો વિલક્ષણ રીતે સમાનતા ધરાવે છે.

આ સૂત્ર સાથે અંગુત્તરનું એક સૂત્ર સરખાવવા જેવું છે જ્યાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે વિદ્યા અને ચરણ એ બે હોય તો શિક્ષ અત્યન્ત નિષ્ઠ, અત્યન્ત ક્ષેમી, અત્યંત બ્રહ્મચારી, અત્યન્ત પર્યાવસાનવાળો અને સર્વ દેવમનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ થાય છે. — અંગુત્તરં ૧૧, ૧૧.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

અંડ રં જો

તત્વજ્ઞાન

દ્રવ્યાનુયોગ

૧. દ્રવ્યોનું વર્ગીકરણ

દ્રવ્યો^૧ બે પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. પરિણુત (પરિણુમી - જીવ અને 'પુદ્ગલ');
૨. અપરિણુત (અપરિણુમી - આકાશ, ધર્મ^૨ અને અધર્મ^૩)^૨.
- (૨) ૧. ગતિસમાપન્ન (ગમનશીલ; જીવ અને પુદ્ગલ);
૨. અગતિસમાપન્ન (જીવ અને પુદ્ગલ સિવાયનાં).
- (૩) ૧. અનન્તરાવગાઢ (વર્તમાનકાળે જ જે કોઈ પણ આકાશપ્રદેશમાં, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષા લઈએ તો કોઈ પણ એક આકાશપ્રદેશથી અભ્યવહિત પ્રદેશમાં આશ્રિત હોય તે);
૨. પરંપરાવગાઢ (ઉપરથી ઊલટા તે).

[- સ્થાન ૭૩]

૧. સત્ કહો, વસ્તુ કહો, પદાર્થ કહો કે દ્રવ્ય કહો; એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. જીવ, અજીવ-પુદ્ગલ, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ પાંચ દ્રવ્યો છે. કાલને પણ જુદું દ્રવ્ય ગણીએ તો કુલ છ દ્રવ્ય થાય. (વિગત મોટે જુઓ આ માળાનું તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૫, સૂ. ૨૪૦.

૨. જૈન મતે પરિણુમી નહીં એવું કોઈ દ્રવ્ય નથી. છતાં અહીં જે ભેદ પાડ્યા છે તેના ખુલાસા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧.

૧. રાશિ^૧ બે છે —

૧. જીવરાશિ,

૨. અજીવરાશિ

[—સ્થા० ૬૫; —સમ० ૨, ૧૪૯.]

સમય^૨, આવલિકા (= અસંખ્યાત સમય; અથવા એક શ્વાસોચ્છ્વાસનો સંખ્યાતમો ભાગ), આનપ્રાણ (= સંખ્યાત આવલિકા; હ્રષ્ટ અને નીરાગી. પુરુષના ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસમાં જેટલો વખત લાગે તે), સ્તોક (= ૭ શ્વાસોચ્છ્વાસ), ક્ષણ (= સંખ્યાતા શ્વાસોચ્છ્વાસ), લવ (= ૭ સ્તોક), મુહૂર્ત (= ૭૭ લવ અથવા બે ઘડી, અથવા ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ જેટલો કાળ), અહોરાત્ર (= ૩૦ મુહૂર્ત), પક્ષ (= ૧૫ અહોરાત્ર), માસ (= બે પક્ષ), ઋતુ (= બે માસ), અયન (= ૩ ઋતુ), સંવત્સર (= ૨ અયન); યુગ (= ૫ વર્ષ), ૧૦૦ વર્ષ, ૧૦૦૦ વર્ષ, લાખ વર્ષ, કરોડ વર્ષ, પૂર્વાંગ (= ૮૪ લાખ વર્ષ), પૂર્વ (= ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ = ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ), ત્રુટિતાંગ (= ૮૪ લાખ પૂર્વ), ત્રુટિ (= ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ), અટટાંગ;—

૧. સમવાયાંગના—૧૪૬મા સૂત્રમાં જીવ અને અજીવ રાશિની તેના ભેદો-પ્રભેદો સાથે પૂરી પ્રરૂપણા સમજાવવાની સૂચના છે. દીક્ષકાર કહે છે કે, આ પ્રરૂપણા શબ્દશઃ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રમાણે સમજાવેલી. પ્રજ્ઞાપનાનો અનુવાદ આ માળામાં થવાનો જ છે એટલે અહીં તે ઉતારી નથી.

૨. કાળનો સૌથી સૂક્ષ્મ ભેદ. તેનો આગળ ભેદ થઈ શકે નહીં. તેનું ઉદ્ઘાટન આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે: સૌ કમલપત્ર ઉપરાઉપર રાખ્યાં હોય, તેમને કોઈ બળશાળી યુવક લાલાની આણીથી વીધે, ત્યારે એક પત્રમાંથી બીજા પત્રમાં જતાં લાલાને જેટલો વખત લાગે, તે કાળનું માપ પણ સમય ન કહેવાય. તેટલામાં તો અસંખ્યાત સમય લાગે. આને મળતુ વસ્ત્રછેદનનું પણ દષ્ટાંત છે. જ્યોત્સો અનુયોગદ્વાર, પૃ. ૧૭૫.

(અહીંથી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના બધા વિભાગો પૂર્વ પૂર્વથી ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખ ગણા વધારે સમજવા) અટટ, અવવાંગ, અવવ, હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પક્ષાંગ, પક્ષ, નલિનાંગ, નલિન, અક્ષનિકુરાંગ, અક્ષનિકુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા;—

(અહીં સુધી વ્યાવહારિક કાલ છે. અને તેને સંખ્યાત કાળ કહેવાય છે. કારણ કે તે આપણાથી ઘરાબર ગણી શકાય છે. આ પછીનું જે કાલમાન છે, તે પણ સંખ્યાત તો છે જ, પણ તે અતિશયવાળા જ્ઞાનીની અપેક્ષાએ. સામાન્ય માણસ તે કાળને ઉપમાથી જ સમજી શકે.) પૃથ્વીપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી.—આ બધા કાલવિશેષો જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.^૧

[—સ્થાન ૯૫]

ગ્રામ (જેમાં કર લેવાતો હોય તેવી વસતિ), નગર (જેમાં કર ન લેવાય તે=નકર), નિગમ (વાણિયાનું રહેઠાણ), રાજધાની (જેમાં રાજાનો અભિષેક થતો હોય), ખેટ (જેના ફરતી ધૂળની દીવાલ હોય તે), કખટ (હલકું નગર—જેમાં હલકા લોકો રહેતા હોય), મડમ (જેની ચારે બાજુએ અડધા યોજનમાં કોઈ ગામ ન હોય તે), દ્રોણમુખ (જેમાં જવાનો જલમાર્ગ અને સ્થલમાર્ગ—બન્ને હોય), પત્તન (મોટું શહેર), આકર (લોહ વગેરે ધાતુની ખાણ), આશ્રમ (તીર્થસ્થાન), સંબાધ (પર્વત આદિ વિષમ ભૂમિમાં ધાન્ય સંઘરવાનું સ્થાન), સંનિવેશ

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૨.

(સાથવાહના મોટા સાથને ઊતરવાનું સ્થાન), ઘોષ (ગોકુલ; ગાયોને રહેવાનું સ્થાન), આરામ (ઉપવન, સ્ત્રીપુરુષોને આરામ લેવાનો મંડપ), ઉદ્યાન (ઊભાણી કરવા જેવો બગીચો), વન (જેમાં એક જ જાતનાં ઝાડો મોટા પ્રમાણમાં હોય), વનખંડ (જેમાં અનેક જાતનાં વૃક્ષો હોય તેવું જંગલ), વાપી (વાવ — તે ચોખંડી હોય છે), પુષ્કરિણી (ગોળાકાર જળાશય જેમાં પુષ્કર-કમળ થતાં હોય), સરોવર, સરોવરની હાર, ક્ષેત્ર, તળાવ, કૂંડ, નદી, પૃથ્વી, ઉદ્ધિ-ધનોદ્ધિ, વાતસ્કંધ (ધનવાત, તનુવાત), આકાશાન્તર (વાતસ્કંધની નીચેનું), વલય (પૃથ્વીને વીંટાઈને રહેલા ધનોદ્ધિ આદિ), વિશ્વકુંડ (લોકનાડીના વાંક), દ્વીપ, સમુદ્ર, વેલાં (સમુદ્રની ભરતી), વેદિકા (ઘાટલો), દ્વાર (વિજ્યાદિ), તોરણ (એ વિજ્યાદિ દ્વારનાં), નૈરયિક, નૈરયિકાવાસ, યાવત્^૧ વૈમાનિક અને વૈમાનિકાવાસ, કલ્પ અને કલ્પવિમાનાવાસ, વષ^૨ (ભરતાદિ), વષધર પર્વત, કૂટ (હિમવત કૂટાદિ), કૂટાગાર (કૂટમાંનાં ભવનો), વિજય (ચક્રવર્તી જેને જીતે છે તે), રાજધાની,—આ બધું જીવ પણ છે અને અજીવ પણ છે.^૨

છાયા, આતપ, ત્યોત્સ્ના, અધકાર, ઉન્માન, અવમાન, અતિયાનગૃહ (નગરમાં પ્રવેશતાં જે ઘર દેખાઈ આવે),

૧. અહીં ૨૪ પ્રકારના જીવોના ૨૪ દડક સમજ લેવાના છે.

૨. આમાં ગ્રામ વગેરે અચેતન જણાય છે; પણ ત્યાં ગ્રામ આદિનો અર્થ તે તે પ્રદેશ અને તેમા વસનારા જીવો એવા કરવાથી તેઓ જીવ પણ કહેવાય અને અજીવ પણ કહેવાય.

ઉદ્ધાનગૃહ, અવલિખ^૧, સણિપવાય^૨ આ બધું પણ જીવ
અને અજીવ છે.^૨

[—સ્થાં ૬૫]

૨. અસ્તિકાય

અસ્તિકાય^૩ પાંચ છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશા-
સ્તિકાય; ૪. જીવાસ્તિકાય; ૫. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થાં ૪૪૧; —સમં ૫]

ફે ચાર અસ્તિકાય અજીવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય;
૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ફે ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશા-
સ્તિકાય; ૪. જીવાસ્તિકાય.

[—સ્થાં ૨૫૨]

૧. ટીકાકાર આનો અર્થ જણાવતા નથી. રૂઢિથી જાણી લેવાની
બલામણ કરે છે.

૨. આ બધું અજીવ હોવા છતાં જીવથી વ્યાપ્ત હોવાથી જીવ પણ
કહેવાય.

૩. અસખ્ય કે અનન્તપ્રદેશનો સમૂહ જેને હોય તે અસ્તિકાય
કહેવાય. કાલને તેવો સમૂહ નથી તેથી તેને અહીં નથી ગણ્યો. આ અસ્તિ-
કાયો વિષે મરુક શ્રાવકનો અન્યતીર્થિક સાથે વાદ થયો હતો. તેણે પ્રતિ-
પાદન કર્યું કે, તેમાંના બધા ભલે આપણે ચર્મચક્ષુએ ન જોઈ શકીએ
છતાં તે માનવા તો જોઈએ; કારણ, જે આપણે ન જોઈએ શકીએ તે ન
હોય, તો તો આપણે ધણું નથી જોઈ શકતા પણ તે બધું હોય તો છે જ
ધત્યાદિ. —ભગવતી ૧૦ ૧૮, ૬. ૭, પૃં ૨૩૭. અહીં જે વર્ણન છે, તેણું
વર્ણન પણ ભગવતીમાં મળે છે. — ભગવતી ૨. ૧૦, પૃં ૫૨૩. અસ્તિકાયોના
પચાશી માટે જુઓ ભગવતી ૨૦. ૨. પૃં ૫૩૩.

આ ચારના પ્રદેશો સરખા છે એટલે કે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે—

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. લોકાકાશ;
૪. એક જીવ.

[—સ્થા. ૩૩૪]

આ ચારને આઠ મધ્યપ્રદેશ^૧ છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશ-
સ્તિકાય; ૪. જીવ.

[—સ્થા. ૬૨૪]

૩. નવતત્ત્વ

સંહ્યાવપદાર્થ^૨ નવ^૨ છે —

૧. જીવ; ૨. અજીવ; ૩. પુણ્ય; ૪. પાપ; ૫. આસ્રવ;
૬. સંવર; ૭. નિજરા; ૮. બન્ધ; ૯. મોક્ષ.

[—સ્થા. ૬૬૫]

૧. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યના મેરુની મધ્યમાં રહેલા આઠ પ્રદેશોને રુચકપ્રદેશો કહે છે. આ રુચકપ્રદેશથી દિશાની શરૂઆત થાય છે. જીવ જ્યારે કેવલિસમુદ્ધાતની અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેના બે આઠ પ્રદેશો રુચકસ્થ હોય તે રુચક કહેવાય છે; અને કેવલિસમુદ્ધાતાવસ્થામાં ન હોય, ત્યારે આઠ અવિચક્ષ એવા મધ્યમાં રહેલા પ્રદેશો અહીં સમજવાના છે.

૨. સુખ્યપણે તો જીવ અને અજીવ એવા પરમાર્થરૂપ બે જ પદાર્થ છે, છતાં આ એ બે દ્રવ્યનો જ વિસ્તાર કરીને નવ એટલા માટે કહ્યા છે કે તેમનો મોક્ષશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ છે. આ નવ તત્ત્વની ચથાર્થ શ્રદ્ધા એ જ સમ્યક્દર્શન છે. અને તે જ મોક્ષમાર્ગોપયોગી છે. ઉમાસ્વાતિ પુણ્યપાપને બુદ્ધા નથી ગણતા. ઉત્તરાધ્યયનમાં આ નવની અણતરી છે. ૨૮ ૧૪.

૪. દ્રવ્યાનુયોગ

દ્રવ્યાનુયોગ^૧ દશ પ્રકારનો છે —

૧. દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યો દ્રવ્ય કેવી રીતે છે તેની સમજ);

૨. માતૃકાનુયોગ (પ્રવચનના ઉદ્ભવસ્થાન જેવી ત્રિપદી — ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌવ્ય વિષે સમજ);

૩. એકાર્થિકાનુયોગ (એક અર્થ માટે અનેક વાચક શબ્દોની સમજ);

૪. કરણાનુયોગ (કોઈ પંથુ દ્રવ્યની ક્રિયામાં કરણ — સાધકતમ શું છે તેની સમજ);

૫. અર્પિતાનર્પિતાનુયોગ (દ્રવ્યોનો ગૌણ મુખ્યપણે વિચાર);

૬. ભાવિતાભાવિતાનુ૦ (દ્રવ્યાન્તરના સંસર્ગથી ભાવિત — વાસિત, કે તેમ ન થાય ત્યારે અવાસિત દ્રવ્ય કેવી રીતે થાય છે તેની સમજ);

૭. બાહ્યાબાહ્યાનુ૦ (દ્રવ્યોના બાહ્યાબાહ્યનો વિચાર);

૮. શાશ્વતાશાશ્વતાનુ૦ (દ્રવ્યોની નિત્યતા અનિત્યતા વિષે સમજ);

૯. તથ્યજ્ઞાનાનુ૦ (પદાર્થ જેવો હોય તેવું જ જ્ઞાન કરવું તે);

૧૦. અતથ્યજ્ઞાનાનુ૦ મિથ્યાજ્ઞાન શું કહેવાય તેની સમજ).

[—સ્થા૦ ૭૨૭]

૧. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન, સ્પષ્ટીકરણ. વિષયભેદથી તેના ચાર ભેદ છે:— (૧) ચરણકરણાનુયોગ (મૂલ અને ઉત્તર શુણોનું વ્યાખ્યાન), (૨) ધર્મકથાનુયોગ (ચરિત્રોનું વર્ણન), (૩) ગણિતાનુયોગ (લોકને વિષે આવેલા પદાર્થોના પરિમાણની સમજ), (૪) દ્રવ્યાનુયોગ (જીવાદિ દ્રવ્યની સમજ).

સર્વ' ચાર છે —

૧. નામસર્વ' (સર્વ' એવું જેનું નામ હોય),
૨. સ્થાપનાસર્વ' (કોઈ વસ્તુ વિષે એમ સમજવું કે તેમાં બધું આવી ગયું તે),
૩. આદેશસર્વ' (કંઈક ન્યૂન હોય તો પણ વ્યવહારથી કે ઉપયોગથી તેને સંપૂર્ણ કહેવું તે^૧),
૪. નિરવશેષ સર્વ' (સંપૂર્ણને લક્ષીને જે વ્યવહાર થાય તે).

[—સ્થા૦ ૨૯૯]

ટિપ્પણ

૧. બધા દ્રવ્યો પરિણમનશીલ છે. અર્થાત્ તે કૃત્રિય નિત્ય પણ નથી અને નિરત્યયવિનાશી પણ નથી. પણ પરિણામી નિત્ય — નિત્યાનિત્ય છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યના બે અંશ છે — ધ્રુવાશ અને અધ્રુવાંશ. ધ્રુવાંશ ત્રણે કાળમાં અનુવૃત્ત હોવાથી શાશ્વત છે અને તેને લઈને વસ્તુની નિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે. આ ધ્રુવાશ તે દ્રવ્યાંશ. અધ્રુવાંશ એ પર્યાયાંશ છે અને તેને લઈને વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ અને વ્યયનું ભાન થાય છે. તે અશાશ્વત હોવાથી તેને લઈને વસ્તુમાં અનિત્યતાનો વ્યવહાર થાય છે.

જેન મતે કોઈ પણ એવું દ્રવ્ય નથી જે પરિણામી ન હોય; પરંતુ આ સૂત્રમાં દ્રવ્યોને પરિણત અને અપરિણત એવા બે ભાગમાં વહેંચ્યાં છે. એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું કોઈ એવું દ્રવ્ય છે જે પરિણામી ન પણ હોય? અહીં ટીકાકારે પરિણત દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલનો સમાવેશ કર્યો છે અને બાકીનાં અપરિણતમાં સમજી લેવાં જોઈએ એમ ફક્તિ થાય છે. આ ખુલાસાનું સમાધાન એમ જણાય છે કે, આકાશ, ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયમા વિસદૃશ પરિણમન નહિ થતુ હોવાથી તેમને ટીકાકારે અપરિણતમાં ગણાવ્યાં હશે. ત્યારે જીવ અને પુદ્ગલમાં સદૃશ અને વિસદૃશ અને જાતનાં પરિણામો સ્પષ્ટપણે જણાય છે તેથી તેમને પરિણતમાં ગણાવ્યાં છે.

૧. જેમકે પાદ્મીમાં થોડું ઘી હોય છતાં કોઈ કહે કે બધું ઘી ખલાસ થઈ ગયું.

ઉક્ત પ્રશ્નનો ખુલાસો આ પ્રમાણે પણ થઈ શકે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો અપરિણત છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ પરિણત છે તેથી તેમના પરિણત અને અપરિણત એવા બે ભેદ થઈ શકે છે.

૨. કાલને બે ભિન્ન દ્રવ્ય ન માનવામાં આવે તો તે જીવ અને અજીવના પર્યાયરૂપ ગણાય. પર્યાય અને પર્યાયવાનનો ભેદ પણ છે અને અભેદ પણ છે. અહીં પર્યાય અને પર્યાયીના અભેદની અપેક્ષાએ જીવના તથા અજીવના કાલરૂપ પર્યાયોને જીવ અને અજીવ કહ્યા છે. જૈનાચાર્યોમાં કાલ વિષે બે પરંપરા છે. એકને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે. ત્યારે બીજાને મતે કાલ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નહિ, પણ જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ છે. આ સૂત્ર બીજા મતની અપેક્ષાએ છે એમ સમજવું. વિશેષ માટે જુઓ ચતુર્થ ઢિન્દ્રી કર્મ ગ્રંથ પૃ. ૧૫૭.

૨

જીવવિચાર

૧. જીવલક્ષણ

જીવાસ્તિકાય અવર્ણુ, અગંધ, અરસ, અરુપશ્, અરૂપી, શાશ્વત, અવસ્થિત લોક દ્રવ્ય છે.

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાય અનંત, અરૂપી - શાશ્વત જીવદ્રવ્યો રૂપ છે.

૨. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આખા લોકમાં જીવદ્રવ્યો છે.

૩. કાલની અપેક્ષાએ જીવદ્રવ્ય ત્રિકાળમાં સ્થિતિવાળું, ક્ષુબ્ધ, નિત્ય, શાશ્વત, અક્ષત, અવ્યય અને અવસ્થિત છે.

૪. ભાવથી જીવદ્રવ્ય, અગંધ, અવર્ણુ, અરસ, અરુપશ્ અને અરૂપી છે.

૫. ગુણથી જીવદ્રવ્ય ઉપયોગગુણવાળું દ્રવ્ય છે.

આ પાંચ પ્રકારે તે સમજવું જોઈએ.

[—સ્થાં ૪૪૧]

૨. જીવભેદ

આત્મા એક^૧ છે.

[—સમં ૧, —સ્થાં ૧]

વદાન એક છે.

[—સ્થાં ૩૨]

સર્વ જીવના બે પ્રકારો^૨ —

- (૧) ૧. સિદ્ધ; ૨. અસિદ્ધ—સંસારી.
- (૨) ૧. સેન્દ્રિય; ૨. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો,
ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવલી, અને સિદ્ધ).
- (૩) ૧. સપ્રાયિક; ૨. અપ્રાયિક—સિદ્ધ.
- (૪) ૧. સયોગી; ૨. અયોગી (ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી^૩
અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).
- (૫) ૧. સવેદ; ૨. અવેદ (અનિવૃત્તિબાદરાદિ છ
ગુણસ્થાનવર્તી^૪ જીવો અને સિદ્ધ).

૧. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનેક છે. કારણ આત્માના પ્રદેશો અસંખ્ય છે. અથવા લિન્ન લિન્ન પર્થિવાની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક હોવા છતાં દ્રવ્ય ચેતનદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક છે; કારણ તે ચેતના સ્થિર છે—નિત્ય છે. નિત્ય હોવાથી એક છે. અને મનુષ્યાદિ આત્માના પર્થિવા અસ્થિર—અનિત્ય હોવાથી અનેક છે—એટલે તે પર્થિવાની અપેક્ષાએ આત્મા અનેક છે. અથવા સામાન્યની અપેક્ષાએ એટલે કે બધા આત્મામાં ચેતન્યરૂપ ધર્મ સમાન છે તેની અપેક્ષાએ અનન્ત આત્માને એક કહી શકાય, અને છતાં બધી આત્મવ્યક્તિઓ જુદી જુદી છે એટલે—એ વિશેષોની અપેક્ષાએ—આત્મા અનેક પણ કહી શકાય.

૨. અહીં ગણવેલા જીવના ભેદોનો પ્રકાર ભગવતીમા પણ છે. ૫-૩૩૯. આ જ ભેદોને લઈને ત્યાં જ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

- (૬) ૧. સકષાય; ૨. અકષાય (ઉપશાંતમોહાદિ ચાર ગુણુસ્થાનવતી^૧ જીવો અને સિદ્ધ).
- (૭) ૧. સલેશ્ય; ૨. અલેશ્ય (ચૌદમા ગુણુસ્થાનવતી^૧ અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ).
- (૮) ૧ જ્ઞાની (સમ્યગ્દષ્ટિ, કારણ તેનું જ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે); ૨. અજ્ઞાની.
- (૯) ૧. સાકારોપયુક્ત (જ્ઞાનોપયોગવાળા); ૨. અનાકારોપયુક્ત (દશનોપયોગવાળા).
- (૧૦) ૧. આકારક; ૨. અનાકારક (વિગ્રહગતિસમાપન્ન જીવ, સમુદ્ધાત દશામાં રહેલ કેવળી, અયોગી, અને સિદ્ધ).
- (૧૧) ૧. ભાષક; ૨. અભાષક (અયોગી અને સિદ્ધ).
- (૧૨) ૧. ચરમ ૨. અચરમ.^૧
- (૧૩) સશરીરી; ૨. અશરીરી—સિદ્ધ.

[—સ્થા ૧૦૧]

સર્વ જીવના ત્રણ પ્રકારો—

- (૧) ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ, ૨. મિથ્યાદષ્ટિ, ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ (ત્રીજે ગુણુસ્થાને રહેલો જીવ).
- (૨) ૧. પર્યાપ્તક^૨ ૨. અપર્યાપ્તક, ૩. નોપર્યાપ્તક—નોઅપર્યાપ્તક—સિદ્ધ
- (૩) ૧. પરિત (પ્રત્યેકશરીરી), ૨. અપરિત (સાધારણ શરીરી), ૩ નોઅપરિત (સિદ્ધ).

૧. ટીકાકારને મતે ચરમ એટલે જેનો અંતિમ ભવ થવાનો હોય તેવા; અને અચરમ એટલે ભવ્ય (મોક્ષના અધિકારી) હોવા છતાં જેમનો અંતિમ ભવ થવાનો ન હોય તેવા. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૧.

૨. જેણે આહારાદિ પર્યાપ્તિ બાંધી પૂરી કરી છે તેવા જીવ તે પર્યાપ્ત.

- (૪) ૧. સૂક્ષ્મ, ૨. બાહર, ૩. નોસૂક્ષ્મ-નોબાહર (સિદ્ધ).
 (૫) ૧. સંજી, ૨. અસંજી, ૩. નોસંજી-નોઅસંજી (સિદ્ધ).
 (૬) ૧. લબ્ય, ૨. અલબ્ય, ૩. નોલબ્ય-નોઅલબ્ય (સિદ્ધ).

[—સ્થાન ૧૬૨]

સર્વ જીવના ચાર પ્રકારો —

- (૧) ૧. મનોયોગી,^૧ ૨. વચનયોગી^૨, ૩. કાયયોગી,^૩
 ૪. અયોગી (નિરુદ્ધ યોગવાળા કેવળી અને સિદ્ધ).
 (૨) ૧. સ્ત્રીવેદક, ૨. પુરુષવેદક, ૩. નપુંસકવેદક,
 ૪. અવેદક (અનિવૃત્તિબાહરશદિ છ ગુણસ્થાનવર્તી
 જીવો અને સિદ્ધ).
 (૩) ૧. ચક્ષુઃશંની—ચતુરિન્દ્રિયાદિ, ૨. અચક્ષુઃશંની—
 એકેન્દ્રિયાદિ, ૩. અવધિદશંની, ૪. કેવલદશંની.
 (૪) ૧. સંયત—સર્વવિરતિવાળો સાધુ, ૨. અસંયત—
 અવિરત, ૩. સંયતાસંયત—દેશવિરત ઉપાસક,
 ૪. નોસંયત-નોઅસંયત—સિદ્ધ.

[—સ્થાન ૩૬૫]

સર્વ જીવના પાંચ પ્રકારો —

- (૧) ૧. ક્રોધકષાયી, ૨. માનકષાયી, ૩. માયાકષાયી, ૪.
 લોભકષાયી, ૫. અકષાયી (ઉપશાંતમોહાદિ ચાર
 ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ).

૧. જેને મનોયોગ હોય તેને બીજા બે વચન—અને કાયયોગ હોય છે પણ અહીં મનની પ્રધાનતા ગણી તેવા જીવોને મનોયોગી કહ્યા છે—સંજી ધ્યેન્દ્રિય.

૨. વચનયોગવાળાને પણ કાયયોગ હોય છે પણ એ બે યોગમાં વચનની મુખ્યતા છે, માટે તેવા જીવો કાયયોગી ગણાય છે—દ્વીન્દ્રિયાદિ

૩. કાયયોગી જેને માત્ર કાયયોગ હોય તેવા—એકેન્દ્રિય જીવો.

- (૨) ૧. નૈરયિક, ૨. તિયંચ, ૩. મનુષ્ય, ૪. દેવ, ૫. સિદ્ધ.
[—સ્થા૦ ૪૫૮]

સર્વ જીવના છ પ્રકારો —

(૧) ૧. આભિનિષેધિકજ્ઞાની, ૨. શ્રુતજ્ઞાની, ૩. અવધિજ્ઞાની ૪. મનઃપયંચજ્ઞાની, ૫. કેવલજ્ઞાની, ૬. અજ્ઞાની. (મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની અને વિભંગજ્ઞાની).

(૨) ૧. એકૈન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય, ૩. ત્રીન્દ્રિય, ૪. ચતુરિન્દ્રિય, ૫. પંચેન્દ્રિય, ૬. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત જીવો, ઇન્દ્રિયોગશૂન્ય કેવલી અને સિદ્ધ)

(૩) ૧. આહારિક શરીરી — તિયંચ અને મનુષ્ય, ૨. વૈક્રિયશરીરી — નારક અને દેવ, ૩. આહારક શરીરી — વિશિષ્ટ સંયત, ૪. તૈજસ શરીરી,^૧ ૫. કામંજી શરીરી, ૬. અશરીરી — સિદ્ધ.

[—સ્થા૦ ૪૮૩]

સર્વ જીવના સાત પ્રકાર —

(૧) ૧. પૃથ્વીકાયિક, ૨. આપ્કાયિક, ૩. તેજસ્કાયિક, ૪. વાયુકાયિક, ૫. વનસ્પતિકાયિક, ૬. વ્રસકાયિક, ૭. અકાયિક — સિદ્ધ.

(૨) ૧. કૃષ્ણલેશ્મી,^૨ ૨. નીલલેશ્મી, ૩. કાપોતલેશ્મી, ૪. તેજોલેશ્મી, ૫. પદ્મલેશ્મી, ૬. શુકલલેશ્મી, ૭. અલેશ્મી. અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ.

[—સ્થા૦, ૫૬૨]

૧. એકલું તૈજસશરીર કોઈ જીવને હોતું નથી. તેમ એકલું કામંજી શરીર પણ કોઈ જીવને હોતું નથી. પણ જીવ જ્યારે એક શરીર છોડી મરણ વખતે બીજું શરીર ગ્રહણ કરવા જાય છે, તે દરમિયાનમાં અંતરગતિમાં તૈજસ અને કામંજી એ બન્ને શરીરો હોય છે. એ બેમાંથી કોઈ એકને પ્રધાન ગણી તૈજસશરીર કામંજીશરીર જીવને કહેવાય.

૨. લેશ્યાની સમન્વિત માટે જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૨.

સર્વ જીવના આઠ પ્રકારો —

(૧) ૧. નૈરયિક, ૨. તિય^૧ચ, ૩. તિય^૨ચી, ૪. મનુષ્ય, ૫. મનુષ્યી, ૬. દેવ, ૭. દેવી, ૮. સિદ્ધ.

(૨) ૧. આભિનિષોધિકજ્ઞાની, ૨. આભિનિષોધિક-અજ્ઞાની,^૧ ૩. શ્રુત જ્ઞાની, ૪. શ્રુત અજ્ઞાની, ૫. અવધિજ્ઞાની, ૬. વિશંગજ્ઞાની, ૭. મનઃપર્યયજ્ઞાની, ૮. કેવલજ્ઞાની.

[—સ્થાન ૬૪૬]

સર્વ જીવના દશ પ્રકારો —

(૧) ૧-૫. પૃથ્વીકાયિક ચાવત્ વનસ્પતિકાયિક,^૨ ૬. દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ૭. ત્રીન્દ્રિય, ૮. ચતુરિન્દ્રિય, ૯. પંચેન્દ્રિય, ૧૦. અનિન્દ્રિય (અપર્યાપ્ત, ઇન્દ્રિયોપયોગશૂન્ય કેવળી, અંને સિદ્ધ).

(૨) ૧. પ્રથમસમય નૈરયિક (નારકરૂપે જેને એક જ સમય થયો હોય તેવા નારક), ૨. અપ્રથમસમય નૈરયિક, ૩. પ્રથમસમયે તિય^૧ચ, ૪. અપ્રથમસમય તિય^૨ચ, ૫. પ્રથમસમય મનુષ્ય, ૬. અપ્રથમસમય મનુષ્ય, ૭. પ્રથમસમય દેવ, ૮. અપ્રથમસમય દેવ, ૯. પ્રથમસમય સિદ્ધ, ૧૦. અપ્રથમસમય સિદ્ધ.

[—સ્થાન ૭૭૧]

૩. જીવવર્ગજ્ઞા

§ સંસારી જીવવર્ગજ્ઞા —

[કંઠક ૧] નરકના જીવોની એક વર્ગજ્ઞા.

૧. સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષનાં મતિ શ્રુત, અવધિ એ જ્ઞાનો જ્ઞાન કહેવાય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિપુરુષનાં એ ત્રણે જ્ઞાનો અજ્ઞાન કહેવાય છે. અવધિઅજ્ઞાન એટલે જ વિશગજ્ઞાન.

(દશ ભવનપતિ)

- [૬૦ ૨] અસુરકુમારની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૩] નાગકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૪] સુવર્ણકુમારની . ,, ,,
 [૬૦ ૫] વિદ્યુત્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૬] અગ્નિકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૭] ક્ષીપકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૮] ઉદધિકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૯] દિક્કુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૧૦] પવનકુમારની ,, ,,
 [૬૦ ૧૧] સ્તનિતકુમારની ,, ,,

(પાંચ સ્થાવર કાય)

- [૬૦ ૧૨] પૃથ્વીકાયની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૧૩] અપ્કાયની . ,, ,,
 [૬૦ ૧૪] તેજસ્કાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૫] વાયુકાયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૬] વનસ્પતિકાયની ,, ,,

(ત્રણકાય)

- [૬૦ ૧૭] ક્ષીન્દ્રિયની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૧૮] ત્રીન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૧૯] ચતુરિન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૨૦] પચેન્દ્રિયની ,, ,,
 [૬૦ ૨૧] મનુષ્યની ,, ,,

(દેવ)

- [૬૦ ૨૨] વ્યન્તરની એક વર્ગણા,
 [૬૦ ૨૩] જ્યોતિષીની એક વર્ગણા,

[દં ૦ ૨૪] વૈમાનિકની એક વર્ગણા.
આ ૨૪ જીવદંડકની ૨૪ વર્ગણા છે.

૬ લવ્ય-અલવ્ય વર્ગણા^૧ —

૧. એક લવ્ય જીવોની વર્ગણા,
 ૨. એક અલવ્યજીવોની વર્ગણા.
- [દં. ૧] ૧. એક લવ્ય નારકની વર્ગણા,
૨. એક અલવ્ય નારકની વર્ગણા.
- [દં. ૨-૨૪] ૧-૨ અસુરકુમારાદિ બાકીના જીવના ૨૩ દંડકમાં
લવ્ય વર્ગણા અને અલવ્ય વર્ગણા સમજી લેવી.

૬ દષ્ટિવર્ગણા —

૧. એક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોની વર્ગણા^૨,
 ૨. એક મિથ્યાદષ્ટિ (મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી
જેમની દષ્ટિ વિપરીત થઈ ગઈ હોય તેવા બધા)
જીવોની વર્ગણા,
 ૩. એક સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ જીવોની વર્ગણા^૩.
- [દં ૦ ૧] ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ નારકની વર્ગણા,

૧. જેમની મુક્તિ થવાની છે તેવા જીવો તે લવ્ય. જેમની મુક્તિ નથી થવાની તેવા જીવો તે અલવ્ય. લવ્ય અને અલવ્ય જીવોને તો સમાન છે પણ બંનેનો ભેદ સ્વભાવકૃત છે. જેમ જીવ અને આકાશ બંને દ્રવ્યરૂપે સમાન હોવા છતાં તેમનો ભેદ સ્વભાવથી છે.

૨. આમા ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો અને ઔપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોનો ત્રણેયો સમાવેશ છે.

૩. મિથ્યાદષ્ટિવાળા જીવો જિનોપદેશ પ્રત્યે ઉદારીન હોય છે. મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મદલિકોના ત્રણ ભાગ હોય છે :— અશુદ્ધ, અર્ધવિશુદ્ધ, અને વિશુદ્ધ. તેમાં જ્યારે અર્ધવિશુદ્ધ દલિકોનો ઉદય હોય છે, ત્યારે જીવ મિથ્યાદષ્ટિવાળો થાય છે. આવી સ્થિતિ માત્ર-અતમુદ્ધૃત સુધી ટકે છે. ત્યાર પછી કાં તો મિથ્યાદષ્ટિ થઈ જાય છે અથવા સમ્યગ્દષ્ટિ.

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિનારકની વર્ગણા,

૩. સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકની વર્ગણા.

[દં ૦ ૨-૧૧] ૧-૩. દશ ભવનપતિની પણ નારક જેમ ત્રણ ત્રણ વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૨] ૧. મિથ્યાદૃષ્ટિ પૃથ્વીકાયની^૧ એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૩-૧૬] ૧. અપ્કાયાદિ ચાર સ્થાવરની પણ એક એક વર્ગણા પૃથ્વીકાયની જેમ.

[દં ૧ ૭] ૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિ ક્ષીન્દ્રિયની એક વર્ગણા,

૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ ક્ષીન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧૮-૧૯] ૧-૨. ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની પણ બધી વર્ગણા ક્ષીન્દ્રિય જેમ.

[દં ૦ ૨૦-૨૪] ૧-૩. પચેન્દ્રિય તિય^૨ચથી વૈમાનિક સુધીના જીવોની ત્રણ ત્રણ વર્ગણાઓ નારક જીવો જેવી જ છે.

કૃષ્ણ અને શુક્લપાક્ષિક જીવોની વર્ગણા^૨ —

૧. કૃષ્ણપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા,

૨. શુક્લપાક્ષિક જીવોની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૧.] ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા,

૨. શુક્લપાક્ષિક નારકની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૨-૨૪] ૧-૨. અસુરકુમારાદિ બાકીના ૨૩ જીવદંડકમાં પણ નારક જેમ બધી વર્ગણા છે.

૧. પૃથ્વીકાયિક સર્વ જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. તેથી તેમની અહીં એક જ વર્ગણા ગણી છે. આ જ પ્રમાણે જે દંડકમાં ત્રણમાંથી નેટલી દૃષ્ટિ સંભવે છે, તે દંડકમાં તેટલી જ વર્ગણા બતાવી છે.

૨. જેમનો અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી ઓછો સંસાર બાકી હોય તે શુક્લપાક્ષિક, અને જેમનો તેથી વધારે બાકી હોય તે કૃષ્ણપાક્ષિક.

§ લેશ્યા વર્ગણી^૧ —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણી,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણી,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણી,
૪. તેજોલેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણી,
૫. પદ્મ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણી,
૬. શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવોની એક વર્ગણી.

- [દં ૧] ૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણી,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણી,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા નારકની એક વર્ગણી.
- [દં. ૨-૧૧] ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણી,
૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણી,
૩. કાપોત લેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણી,
૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવનપતિની દશ વર્ગણી.
- [દં. ૧૨-૧૩] ૧-૪. પૃથ્વી અને અપકાયની ચાર ચાર વર્ગણી ભવનપતિની જેમ જ છે.
- [દં ૧૪-૧૫] ૧-૩. તેજસ્ અને વાયુ કાયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણી નારકની જેમ છે.
- [દં ૧૬] ૧-૪. વનસ્પતિકાયની ચાર વર્ગણી ભવનપતિની જેમ છે.
- [દં ૧૭-૧૯] ૧-૩. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની ત્રણ ત્રણ વર્ગણી નારકની જેમ છે.
- [દં ૨૦, ૨૧] ૧-૬. પંચેન્દ્રિય તિય^૨ અને મનુષ્યની છ લેશ્યાની છ છ વર્ગણી છે.
- [દં ૨૨] ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ ચાર વર્ગણી.

^૧ લેશ્યાની સાહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૨.

- [૬૦ ૨૩] ૪. તેજોલેશ્યાવાળા જ્યોતિષીની એક વગણા.
 [૬૦ ૨૪] ૪. તેજોલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વગણા.
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વગણા.
 ૬. શુકલ લેશ્યાવાળા વૈમાનિકોની એક વગણા.

§ ભવ્યાભવ્ય અને લેશ્યા સંયોગી વગણા—

- (જ) ૧. કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વગણા,
 ૨. નીલ લેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની એક વગણા,
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વગણા,
 ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વગણા,
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વગણા,
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા ભવ્ય જીવોની વગણા.
- (ઝા) ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય જીવોની એક વગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
 ૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "
- [૬૦૧] ઝ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વગણા,
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વગણા,
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા ભવ્ય નારકની એક વગણા.
 ઝા. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની એક વગણા,
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા અભવ્ય નારકની વગણા,
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા અભવ્યનારકની એક વગણા.

૧. આની સાથે અંગુત્તર નિકાયમાં (૬.૫૭) વણ્વેલી 'પૂરણ કથ'ની છ અભિનિતિઓ સરખાવવા જેવી છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ૩.

[દં ૦ ૨-૧૧] અ. ૧-૩. દશ ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય ભવનપતિને દશ વર્ગાણા.

અ. ૧-૩. દશ ભવનપતિની નારક પ્રમાણે.

૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્યભવનપતિની દશ વર્ગાણા.

[દં ૦ ૧૨-૧૩] અ., આ. ૧-૪. પૃથ્વી અને અપ્કાયની ભવનપતિ જેમ.

[દં ૦ ૧૪-૧૫] અ., આ. ૧-૩. તેજસ અને વાયુકાયની નારકની જેમ.

[દં ૦ ૧૬] અ., આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[દં ૦ ૧૭-૧૯] અ., આ. ૧-૩. દ્વિચન્દ્રિય, ત્રીચન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની નારક જેમ.

[દં ૦ ૨૦-૨૧] પચ્ચેન્દ્રિય તિયચ્ચ અને મનુષ્યમાં—

અ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગાણા.

૬. શુક્લ લેશ્યાવાળા ભવ્યની વર્ગાણા.

આ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગાણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા અભવ્યની વર્ગાણા.

[દં ૦ ૨૨] અ., આ. ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[દં ૦ ૨૩] અ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગાણા.

આ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભવ્ય જ્યોતિષીની એક વર્ગાણા.

[દં ૦ ૨૪] અ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકાની એક વર્ગાણા.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા ભવ્ય વૈમાનિકાની એક વર્ગાણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા

”

”

આ. ૪. તેજોલેશ્યાવાળા અભાવ્ય વૈમાનિકોની એક વર્ગણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

કુ લેશ્યા અને દૃષ્ટિસંયોગી વર્ગણા—

અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા " "

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા " "

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

ઈ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ-જીવોની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિની એક વર્ગણા.

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

૪. તેજોલેશ્યાવાળા " "

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "

૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

[દં ૦ ૧] અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારકની એક વર્ગણા.

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

[દં ૦ ૨૦] અ. ૧-૪. પચ્ચેન્દ્રિયતિયંચની ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગદૃષ્ટિ પચ્ચેન્દ્રિય-
તિયંચની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગદૃષ્ટિ પચ્ચેન્દ્રિય-
તિયંચની એક વર્ગણા.

આ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ પચ્ચેન્દ્રિ-
યની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ પચ્ચેન્દ્રિ-
યની એક વર્ગણા.

હ. ૧-૪. ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ
પચ્ચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

૬. શુક્લલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ તિયંચ
પચ્ચેન્દ્રિયની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૨૧] અ. આ. ૬. ૧-૬. મનુષ્યની પચ્ચેન્દ્રિય તિયંચ જેમ.

[દં ૦ ૨૨] અ. આ. ૬. ૧-૪. વ્યન્તરની ભવનપતિ જેમ.

[દં ૦ ૨૩] અ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની
એક વર્ગણા.

આ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યોતિષ્કની એક
વર્ગણા.

૬. ૪. તેજલેશ્યાવાળા સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ જ્યોતિષ્ક-
ની એક વર્ગણા.

[દં ૦ ૨૪] અ. આ. ૬. ૪-૬. વૈમાનિકની તિયંચ પચ્ચેન્દ્રિયની
જેમ.

હ લેશ્યા અને પાશ્વિકસંયોગી વર્ગણા—

અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણ પાશ્વિક શ્રવણી એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા.

”

”

૩. કાપોતલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે જીવોની એક વર્ગણા.
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા " "
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "
- અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુકલ પાક્ષિકે જીવોની એક વર્ગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા " "
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા " "
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા " "

[૬૦૧] ઇ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે નારકની એક વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
- આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિકે નારકની એક વર્ગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "

[૬૦૨-૧૧] અ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે ભવનપતિની વર્ગણા.

૨. નીલલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિકે "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા " "
- આ. ૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિકે ભવનપતિની વર્ગણા.
 ૨. નીલલેશ્યાવાળા " "
 ૩. કાપોતલેશ્યાવાળા " "
 ૪. તેજલેશ્યાવાળા " "

[૬૦ ૧૨-૧૩] ઝ. આ. ૧-૪. પૃથ્વીકાય અને અપકાયની ભવનપતિ જેમ વર્ગાણા.

[૬૦ ૧૪-૧૫] ઝ. આ. ૧-૩. તેજસ્ અને પ્રાણિકાયની વર્ગાણા નારક જેમ.

[૬૦ ૧૬] ઝ. આ. ૧-૪. વનસ્પતિકાયની વર્ગાણા ભવન-પતિની જેમ.

[૬૦ ૧૭-૧૮] ઝ. આ. ૧-૩. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયની વર્ગાણા નારક જેમ.

[૬૦ ૨૦] ઝ. ૧-૪. પંચેન્દ્રિય તિયંચની વર્ગાણા ભવનપતિ જેમ.
પ. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

આ. ૧-૪. પંચેન્દ્રિય તિયંચની ભવનપતિ જેમ.

પ. પદ્મલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

૬. શુકલલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક પંચેન્દ્રિય તિયંચની એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૧] ઝ. અ. ૧-૬. મનુષ્યની વર્ગાણા તિયંચ જેમ.

[૬૦ ૨૨] ૧-૪. વ્યન્તરની વર્ગાણા ભવનપતિ જેમ.

[૬૦ ૨૩] ઝ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક જ્યોતિષ્કની એક વર્ગાણા.

આ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક જ્યોતિષ્કની એક વર્ગાણા.

[૬૦ ૨૪] ઝ. ૪. તેજસ્લેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકની એક વર્ગાણા.

૫. પદ્મલેશ્યાવાળા કૃષ્ણપાક્ષિક વૈમાનિકની એક વગ'ણા.
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા , , , ,
 આ. ૪. તેજલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિકની વૈમાનિકની એક
 વગ'ણા.
 ૫. પદ્મલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક વૈમાનિકની એક
 વગ'ણા.
 ૬. શુકલલેશ્યાવાળા શુકલપાક્ષિક વૈમાનિકની એક
 વગ'ણા.
 આ આઠ ૨૪ દંડક છે.

[—સ્થાં ૫૧]

૪. સિદ્ધવર્ગ'ણા

§ અનન્તરસિદ્ધ વર્ગ'ણા^૧—

૧. તીથ'સિદ્ધોની એક વર્ગ'ણા. (તીથ', એટલે કે સંઘના અસ્તિત્વમાં સિદ્ધ થયેલા. ઉદાહરણ તરીકે વના ગણધર ઋષભસેનાદિ).

૨. અતીથ'સિદ્ધોની એક વર્ગ'ણા (તીથ'નો વ્યવચ્છેદ હોય તે વખતે સિદ્ધ થયેલા. ઉદાહરણ તરીકે મરુદેવી.).

૩. તીથ'કર સિદ્ધોની એક વર્ગ'ણા (તીથ'કર થઈને જે સિદ્ધ થયા હોય તેવા — ઋષભાદિ).^૧

૪. અતીથ'કર સિદ્ધોની એક વર્ગ'ણા (તીથ'કર સિવાયના જે સિદ્ધ થયા છે તેવા ગૌતમાદિ).

૫. સ્વયંસંપુદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગ'ણા (કોઈના ઉપદેશ વિના તથા બાહ્ય કોઈ નિમિત્ત વિના પોતાની મેળે જ જેમને ઓધિલાલ થાય છે).

૧. જે હમણાં જ સિદ્ધ થયા હોય તેવા પ્રથમસમય સિદ્ધ, એટલે કે જેમને સિદ્ધ થયાને હજી પ્રથમ સમય છે, તે અનન્તરસિદ્ધ છે. આ પદ્મર ભેદ પરસ્પર વ્યવચ્છેદક ન સમજવા.

૬. પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (શુરુના ઉપદેશ વિના પણ કેઈ બાહ્ય નિમિત્ત મળતાં જેને બોધિલાભ થાય છે).

૭. બુદ્ધબોધિત સિદ્ધોની એક વર્ગણા (આચાર્યના ઉપદેશથી બોધ પામેલા જે સિદ્ધ થયા હોય તે).

૮. સ્ત્રીલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૯. પુલ્લિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧૦. નપુંસકલિંગ સિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧૧. સ્વલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (જૈનના લિંગે સિદ્ધ થયેલા).

૧૨. અન્યલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (અજૈન પરિભ્રાજકાદિના લિંગે સિદ્ધ થયેલા).

૧૩. ગૃહલિંગસિદ્ધોની એક વર્ગણા (ગૃહસ્થનાં કપડાં પહેર્યા હોય અને સિદ્ધ થયેલા - મરુદેવી જેવાઓ).

૧૪. એકસિદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (એક સમયમાં એક જ સિદ્ધ થયેલા હોય તેવાઓની).

૧૫. અનેકસિદ્ધ સિદ્ધોની એક વર્ગણા (એક જ સમયમાં બેથી માંડીને ૧૦૮ સુધી સિદ્ધ થયેલાઓની).

કૃ પરંપરાસિદ્ધની વર્ગણા^૧—

૧. અપ્રથમસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.^૨

૨. દ્વિસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.^૩

૩. ત્રિસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૪. ચતુઃસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

૧. સિદ્ધ થયાને જેમને એકથી વધારે સમય થયો હોય તેવા.

૨. સિદ્ધ દશાનો બીજો સમય આવતો હોય તેવા.

૩. સિદ્ધ દશાનો ત્રીજો સમય આવતો હોય તેવા, આમ આગળના વિષે પણ એક એક સમય વધારીને સમજવું.

૫. પંચસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૬. ષટ્સમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૭. સપ્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૮. અષ્ટસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૯. નવસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૦. દશસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૧. સંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૨. અસંખ્યાતસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.
૧૩. અનન્તસમયસિદ્ધોની એક વર્ગણા.

[- સ્થા ૦ ૫૧]

૫. સંસાર^૧

કૃ સંસાર ચાર પ્રકારનો છે —

(૧) ૧. દ્રવ્ય સંસાર (સંસારના અર્થને જાણતો, પણ તેમાં ઉપયોગશૂન્ય રહેતો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું યથાયોગ્ય પરિભ્રમણ);

૨. ક્ષેત્રસંસાર (જીવ અને પુદ્ગલનું ઔદ રાજલોકમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે ક્ષેત્રમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે ક્ષેત્ર પણ ઉપચારથી);

૩. કાલસંસાર (દિવસ, માસ, વર્ષ આદિ કાલાપેક્ષાએ જીવનું ચારે ગતિમાં પરિભ્રમણ; અથવા જે કાલમાં સંસારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તે કાલ પણ ઉપચારથી.)

૪. ભાવસંસાર (સંસારના અર્થને જાણનાર અને તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ; અથવા જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું સંસરણમાત્ર; અથવા ઔદયિક આદિભાવોનું કે વર્ણાદિભાવોનું સંસરણ).

[- સ્થા ૦ ૨૬૧]

૧. સંસાર એટલે પરિભ્રમણ.

- (૨) ૧. નૈરયિકસંસાર^૧;
૨. તિયંગ્સંસાર;
૩. મનુષ્યસંસાર;
૪. દેવસંસાર.

કુ ભવ^૨ તથા આયુના^૩ પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર ભેદ છે.
[—સ્થાન ૨૬૪]

૬. સંસારી જીવના ભેદો

સંસારી જીવના બે ભેદ છે —

૧. ત્રેસ; ૨. સ્થાવર.

[—સ્થાન ૧૦૧]

સંસારી જીવો ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

[—સ્થાન ૧૧૨]

સંસારી જીવો ચાર પ્રકારના છે —

૧. નૈરયિક; ૨. તિયંગ; ૩. મનુષ્ય; ૪. દેવ.

[—સ્થાન ૩૬૫]

સંસારી જીવો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય;
૫. પચ્ચેન્દ્રિય.

[—સ્થાન ૪૫૮]

૧. નારકયોગ્ય-આયુ, નામ અને ગોત્રાદિ કર્મના ઉદયથી નારકધર્મ્યાય કારણ કરવો તે નૈરયિકસંસાર.

૨. ભવ એટલે ઉત્પત્તિ. નરકમાં ઉત્પત્તિ તે નરકભવ ઇ.

૩. આયુ એટલે આયુષ્કર્મ. એ કર્મના પ્રભાવથી નરકાદિ ભવમાં જીવ સ્થિર રહે છે.

સંસારી જીવોના છ લેહ —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વાયુકાય; ૪. તેજસ્કાય;
૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

[—સ્થાં ૪૮૨]

સંસારી જીવના સાત લેહ —

૧. નૈરયિક; ૨. તિય^૧ચ; ૩. તિય^૨ચી; ૪. મનુષ્ય;
૫. મનુષ્યી; ૬. દેવ; ૭. દેવી.

[—સ્થાં ૫૬૦]

સંસારી જીવના આઠ લેહ —

૧. પ્રથમ સમય નૈરયિક; ૨. અપ્રથમ સમય નૈરયિક;
૩. પ્રથમ સમય તિય^૧ચ; ૪. અપ્રથમ સમય તિય^૨ચ;
૫. પ્રથમ સમય મનુષ્ય; ૬. અપ્રથમ સમય મનુષ્ય;
૭. પ્રથમ સમય દેવ; ૮. અપ્રથમ સમય દેવ.

[—સ્થાં ૬૪૬]

સંસારી જીવના દશ લેહ —

૧. પ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય; ૨. અપ્રથમ સમય એકેન્દ્રિય;
૩. પ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય; ૪. અપ્રથમ સમય દ્વીન્દ્રિય;
૫. પ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય; ૬. અપ્રથમ સમય ત્રીન્દ્રિય;
૭. પ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય; ૮. અપ્રથમ સમય ચતુરિન્દ્રિય
૯. પ્રથમ સમય પચેન્દ્રિય; ૧૦. અપ્રથમ સમય પચેન્દ્રિય.

[—સ્થાં ૭૭૧]

૭. જૂતગ્રામ

જૂતગ્રામ^૧ ૧૪ છે —

૧. સૂક્ષ્મઅપર્યાપ્ત,^૨

૧. જૂત અટલે જીવ અને ગ્રામ એટલે સમૂહ, અર્થાત્ જીવોના સમૂહ.
૨. પ્રથમના ચાર એકેન્દ્રિય જીવોના અવાન્તર લેહો છે.

૨. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત,
૩. બાહર અપર્યાપ્ત,
૪. બાહર પર્યાપ્ત,
૫. દ્વીન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
૬. દ્વીન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
૭. ત્રીન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
- ૮ ત્રીન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
- ૯ ચતુરિન્દ્રિય અપર્યાપ્ત,
- ૧૦ ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત,
- ૧૧ પંચેન્દ્રિય અસંશી અપર્યાપ્ત,
- ૧૨ પંચેન્દ્રિય અસંશી પર્યાપ્ત,
- ૧૩ પંચેન્દ્રિય સંશી અપર્યાપ્ત,
- ૧૪ પંચેન્દ્રિય સંશી પર્યાપ્ત.

[—સમ૦ ૧૪]

૮. જીવનિકાય

કૃ કાયના બે પ્રકાર છે—

૧. ત્રસકાય; ૨. સ્થાવરકાય.

કૃ ત્રસકાયના બે પ્રકાર છે.

૧. ભવસિદ્ધિક — ભવ્ય; ૨. અભવસિદ્ધિક.

કૃ સ્થાવરકાયના પણ તે જ બે ભેદ છે.

[—સ્થા૦ ૭૫]

૧. આ ભેદો ભગવતીમાં પણ છે. —સ૦ ૨૫, ઉ૦ ૧, પૃ૦ ૩૫૦.
સ્થા—૧૩

ત્રસ ત્રણ છે—

૧. તેજસ્કાય; ૨. વાયુકાય; ૩. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણી.

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

સ્થાવર ત્રણ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. વનસ્પતિ કાય.

[—સ્થા૦ ૧૬૪]

૬ સ્થાવરકાય^૩ પાંચ છે—

૧. ઇન્દ્ર સ્થાવરકાય^૪; ૨. બ્રહ્મા સ્થાવરકાય; ૩. શિશ્વ સ્થાવરકાય; ૪. સમ્મતિ સ્થાવરકાય; ૫. પ્રાણપત્ય સ્થાવરકાય.

૬ સ્થાવરકાયના પાંચ અધિપતિ છે—

૧. ઇન્દ્ર; ૨. બ્રહ્મા; ૩. શિશ્વ; ૪. સમ્મતિ; ૫. પ્રાણપતિ.

[—સ્થા૦ ૩૯૩]

૧. તેજસ્કાય અને વાયુકાયની કર્માનુસારી કાય સ્થાવર કાય છે કારણ, તેમને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. પણ અહીં તેમને ત્રસ ગણવાનું કારણ તેમાં ગતિ દેખાય છે તે છે. ભગવતીમાં બધા એકેન્દ્રિય સ્થાવર ગણ્યા છે. ૭, ૪, પૃ૦ ૩૩૮. તત્ત્વાર્થમાં પણ તેજ, વાયુને ત્રસ કહ્યા છે ૨-૧૪.

૨. કર્માનુસારી કાયની અપેક્ષાએ સ્થાવર પાંચ છે. ઉપરના ત્રણ અને વાયુ તથા અગ્નિ. પણ વાયુ તથા અગ્નિમાં બાહ્ય ગતિ દેખાય છે એટલે તેમને ત્રસમાં ગણતાં સ્થાવર ત્રણ અહીં ગણ્યા છે.

૩. સ્થાવર જીવોનો કાય સમૂહ તે. અથવા સ્થાવર-સ્થિતિશીલ છે કાય-શરીર જેનું તે. આ બધા જીવોને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે.

૪. ઇદ્ર સંબંધી સ્થાવરકાય તે-પૃથ્વીકાય. તે જ રીતે કમ્ભાઃ અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને વનસ્પતિકાય સમજ લેવા.

જીવનિકાય છ છે^૧—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુકાય;
૫. વનસ્પતિકાય. ૬. ત્રસકાય.

[—સ્થા ૪૮૦; —સમ ૬]

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અને
વનસ્પતિકાય એ પ્રત્યેકના એ લેહો છે^૨—

- (૧) સૂક્ષ્મ અને બાહર^૩;
- (૨) પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત^૪;
- (૩) પરિણુત અને અપરિણુત;
- (૪) ગતિ સમાપન્ન અને અગતિસમાપન્ન;
- (૫) અનન્તરાવગાઢ અને પરંપરાવગાઢ.

[—સ્થા ૭૩]

(૧) સ્થાવરકાયના ઉપલેહો—

ચાર મેઘ છે—

૧. પુષ્કલસંવત^૧,
૨. પ્રલુપ્ત,
૩. જમૂત,
૪. બિહ્મ.

૧. આ વિભાગ ભગવતીમાં છે.—૭, ૪, પૃ. ૩૩૮.

૨. આ પ્રકારના લેહો ભગવતીમાં પણ છે. પૃ. ૩૩૮.

૩. સૂક્ષ્મ નામકર્મના જેને ઉદય છે તથા જે સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત છે, તે સૂક્ષ્મ; અને બાહર નામકર્મના ઉદયવાળા તથા જે અમુક નિયત સ્થળે છે તે બાહર.

૪. આ ૨-૩-૪-૫ વર્ગોની સમન્વૃત્તી માટે જુઓ પ્રકરણને અ તે ટિપ્પણ ૪.

(૧) પુષ્કલ સંવત્ મહામેઘ એક વખત વરસે તો દશ હજાર વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૨) પ્રલુપ્ત મહામેઘ એક વખત વરસે તો ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૩) જમ્બૂત મહામેઘ એક વખત વરસે તો દશ વર્ષ સુધી જમીન પાક આપ્યા કરે.

(૪) અને જિહ્વા મહામેઘ અનેક વાર વરસે તો પણ એક જ વર્ષ જમીન પાક આપે અને કદાચ ન પણ આપે.

[—સ્થાન ૩૪૭]

- તમસ્કાયનાં ચાર નામ છે.

(૧) ૧. તમ; ૨. તમસ્કાય; ૩. અધિકાર; ૪. મહાધિકાર.

(૨) ૧. લોકાધિકાર; ૨. લોકતમ; ૩. દેવાધિકાર; ૪. દેવતમ.

(૩) ૧. વાતપરિધ - વાયુને માટે પરિધ-આગળિયા જેવું;
૨. વાતપરિધક્ષેણ (પાઠાંતર 'વાત પરિક્ષેણ' દેવપરિક્ષેણ);

૩. દેવારણ્ય;

૪. દેવચ્યુહ.

હું એ તમસ્કાય ચાર કદપને આવરીને રહે છે —

૧. સૌધર્મ, ૨. ઇશાન, ૩. સનત્કુમાર, ૪. માહેન્દ્ર.

[—સ્થાન ૨૯૧]

૧. ભગવતીમાં લગવાન મહાવીરે આ તમસ્કાયને અપકાય ગણાવ્યો છે. તમસ્કાય એટલે અધારાનો રાશિ. તેના વિશેષ વર્ણન માટે જિજ્ઞાસુએ ભગવતી જેવું જોઈએ. શં ૬, ઉં ૫, પૃં ૬૧૧.

બાહરં તેજસ્કાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અંગાર - અંગારો,
૨. જ્વાલા - અગ્નિશિખા,
૩. મુમુર - ભારેલો અગ્નિ,
૪. અચિ - કિરણ,
૫. અલાત - ઊંખાડિયું.

[—સ્થાન ૪૪૪]

બાહર વાયુકાયના સાત લેહ છે —

- ૧-૪. પૂર્વાદિચાર દિશાના,
૫. ઉદ્ધવાયુ,
૬. અધોવાયુ,
૭. વિદિગ્ધવાયુ - ચાર ખૂણાના વાયુ.

[—સ્થાન ૫૪૭]

કૃ બાહર વાયુકાયના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. પૂર્વવાયુ; ૨. પશ્ચિમવાયુ; ૩. દક્ષિણવાયુ;
૪. ઉત્તરવાયુ; ૫. વિદિગ્ધવાયુ.

કૃ પાંચ પ્રકારના અચિત્ત^૧વાયુ છે —

૧. આકાન્ત વાયુ - દબાયેલો વાયુ,
૨. ક્ષમાત વાયુ - ધમણનો વાયુ,
૩. પીડિત વાયુ - ભીનું વસ્ત્ર નીચાવતાં જે વાયુ નીકળે તે,
૪. શરીરાનુગત વાયુ - શ્વાસોચ્છવાસ.
૫. સંમૂર્ચિમ વાયુ - પંખો વીંઝવાથી થતો વાયુ.

[—સ્થાન ૪૪૪]

૧. આ બધા પ્રથમ અચિત્ત હોય પણ પછી સચિત્ત પણ થઈ શકે છે.

તૃણ વનસ્પતિના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. સંખ્યાત જીવવાળી (નાલિકાબદ્ધ કુસુમાદિ),
૨. અસંખ્યાત જીવવાળી (લીંબડો વગેરે વૃક્ષ),
૩. અનન્તજીવવાળી (લીલ, ફૂગ વગેરે).

[—સ્થા. ૧૪૧]

તૃણવનસ્પતિના ૨ ચાર પ્રકાર છે —

૧. અંશળીજ (જેના અંશભાગ ળીજરૂપ હોય, તે અંગર આદિ; અથવા જેના અંશભાગમાં ળીજ હોય તે કૌરંટકાદિ);

૨. મૂલળીજ (જેનું મૂળિયું જ ળીજ રૂપ હોય, તે બઈ વગેરે);

૩. પવળીજ (પિરાઈમાં જે ગાંઠ હોય તે જ ળીજરૂપ જેને હોય તે શેરડી વગેરે);

૪. સ્કંધળીજ (થડ એ જ ળીજરૂપ જેને હોય તે મોગરો આદિ).

[—સ્થા. ૨૪૪]

તૃણવનસ્પતિના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. અંશળીજ,

૨. મૂલળીજ,

૩. પવળીજ,

૪. સ્કંધળીજ,

૫. ળીજસ્પૃહ (ળીજ વાવવાથી ઊગે તેવી વનસ્પતિ વડ આદિ).

[—સ્થા. ૪૩૧]

૧. આ બાદર વનસ્પતિ સમજવી.

૨. આ બાદર વનસ્પતિ સમજવી. વળી આ સૂત્રને અન્યવ્યવસ્થેદપરક ન સમજવું. કારણ, અહીં ગણાવેલ સિવાયની પણ તૃણવનસ્પતિ છે.

તૃણવનસ્પતિના^૧ છ પ્રકાર છે —

- ૧-૫. અગ્રબીજાદિ;
૬. સમ્ભૂતિષ્ઠમ (દુર્ગંધભૂમિમાં વિના બીજ વાગ્યે જે તૃણ વગેરે ઊગી જાય તે).

[—સ્થાન ૪૮૪]

તૃણવનસ્પતિના^૧ આઠ પ્રકાર છે —

૧. મૂલ; ૨. કંઠ-ચક્રની નીચેનો ભાગ; ૩. સ્કંધ — થડ; ૪. ત્વચા — છાલ; ૫. શાખા; ૬. પ્રવાલ — અંકુર; ૭. પત્ર; ૮. પુષ્પ.

[—સ્થાન ૬૧૩]

તૃણવનસ્પતિના^૧ દશ પ્રકાર —

- ૧-૮. મૂલાદિ; ૯. ફૂલ; ૧૦. બીજ.

[—સ્થાન ૭૭૩]

(૨) સૂક્ષ્મ જીવો—

સૂક્ષ્મ^૨ આઠ છે.

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ — કંઠવા વગેરે,
૨. પનકસૂક્ષ્મ — લીલ ફૂગ,
૩. બીજસૂક્ષ્મ — બીજમાંની ઝીણી કણી,
૪. હરિતસૂક્ષ્મ — લીલી વનસ્પતિ,
૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ,
૬. અંકુસૂક્ષ્મ — ઝીણું ઈંડું,
૭. લયનસૂક્ષ્મ — કીડીચારું આદિ,
૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ — હિમ, ઝાકળ વગેરે.

[—સ્થાન ૬૧૫]

૧ આ બાહર વનસ્પતિના લેહ સમજવા.

૨. આ બધા અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે. ધ્યાનપૂર્વક નોવાથી જ જણાય છે.

સૂક્ષ્મ દશ છે —

૧. પ્રાણસૂક્ષ્મ; ૨. પનકસૂક્ષ્મ; ૩. ધીજસૂક્ષ્મ;
૪. હરિતસૂક્ષ્મ; ૫. પુષ્પસૂક્ષ્મ; ૬. અંડસૂક્ષ્મ. ૭. લયનસૂક્ષ્મ;
૮. સ્નેહસૂક્ષ્મ; ૯. ગણિતસૂક્ષ્મ^૧ ૧૦. ભાગસૂક્ષ્મ.^૨

[—સ્થાન ૭૧૬]

(૩) ક્ષુદ્રપ્રાણી—

ચાર ક્ષુદ્રપ્રાણી^૩ છે —

૧. દ્વીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪. સંમૂર્ચ્છિમ
- પચેન્દ્રિયતિય^૪ચ.

[—સ્થાન ૩૫૦]

ક્ષુદ્રપ્રાણીના છ પ્રકાર—

૧. દ્વીન્દ્રિય; ૨. ત્રીન્દ્રિય; ૩. ચતુરિન્દ્રિય; ૪. સંમૂર્ચ્છિમ
- પચેન્દ્રિયતિય^૫ચ; ૫. તેજસ્કાય; ૬. વાયુકાય.

[—સ્થાન ૫૧૩]

(૪) તિય^૬ચના ઉપલેહ—

ચતુષ્પદના ચાર લેહ—

૧. એક ખરી વાળા — થોડો વગેરે,
૨. બે ખરી વાળા — ગાય વગેરે,
૩. ગંડીપદ — હાથી વગેરે,
૪. સનખપદ — સિંહ વગેરે.

[—સ્થાન ૩૫૦]

૧. આ જીવનો લેહ નથી. પણ સૂક્ષ્મના પ્રસંગથી ગણાવેલ છે. ગણિત એ સૂક્ષ્મ વિષય છે જ.

૨. ભાગ એટલે વિકલ્પો. અનેક વસ્તુ વિષયક ભગો કાઢવા હોય છે ત્યારે તે પણ ગણિત જેમ સૂક્ષ્મ બની જાય છે — અર્થાત્ કલ્પ બની જાય છે. આ પણ જીવ — નથી — સૂક્ષ્મ પ્રસંગે ગણાવ્યું છે.

૩. હલકા જીવો — એટલા માટે કે તેઓ તે જ ભવમા કે ત્યારપછીના જ ભવમાં મોક્ષે નથી જતા.

જખૂદ્ધીપના ભારત વર્ષમાં નવયોજન લાંબા મત્સ્યો પ્રવેશ્યા હતા, પ્રવેશે છે અને પ્રવેશ કરશે.

[—સ્થાન ૬૭૧; —સમ ૯]

પક્ષીના ચાર પ્રકાર છે —

૧. (જેમની પાંખ ચામડાની હોય તેવા વાગોળ વગેરે) ચમપક્ષી;

૨. (જેમની પાંખ ફવાડાની હોય છે તેવાં ચકલાં પારેવાં વગેરે) લોમપક્ષી;

૩. સમુદ્દગકપક્ષી (સમુદ્દગક એટલે દાખડો — દાખડા જેવી બિડાયલી પાંખવાળાં પક્ષોએ — આવાં પક્ષી અઢીઢીપની બહાર છે);

૪. (પહોળી પાંખવાળાં) વિતંતપક્ષી.

[—સ્થાન ૩૫૦]

(૫) આશીવિષ—

ચાર જાતિ આશીવિષ છે—

૧. વીંછી; ૨. મંડુક; ૩. સર્પ; ૪. મનુષ્ય.

પ્રાં હે ભગવાન્ વીંછીનું ઝેર કેવડા મોટા શરીરને બ્યાપી શકે?

હું અધર્ભારત જેવડા શરીરને વીંછીનું ઝેર બ્યાપી શકે છે. આ તો તેની શક્તિ સમજવી. ત્રણે કાળમાં આમ કદી બનતું અસંભવ છે.

૧. આ જ પ્રશ્નોત્તર ભગવતીમાં છે— શ્લોક ૮, ઉપ ૨, પૃષ્ઠ ૬૪૧.

અહીં ૧. આગતવિષ પણ ઘોરવિષ નહિ, ૨. ઘોરવિષ પણ આગતવિષ નહિ, ૩. આગતવિષ અને ઘોરવિષ, ૪. આગતવિષ પણ નહિ અને ઘોરવિષ પણ નહિ—આ આશીવિષની ચતુર્ભાંગી જે અશુભરમા છે, તે સરખાવવા જેવી છે. (૪, ૧૧૦)

તેવી જ રીતે બાકીના વિષે પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા.
ક્રમશઃ તેમની શક્તિ આ પ્રમાણે છે—

મંડુક—આખા ભારતવર્ષ જેવડા શરીરને;

ઉરગ—આખા જંબૂદ્વીપ જેવડા શરીરને;

મનુષ્ય—આખા સમયક્ષેત્ર જેવડા શરીરને.

[—સ્થાન ૩૪૧]

(૬) મનુષ્યના લેહો—

મનુષ્યના છ પ્રકારો છે—

(૧) ૧. જંબૂદ્વીપના,

૨. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના,

૩. ધાતકી ખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના,

૪. પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધના,

૫. પુષ્કરવરદ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના,

૬. અન્તર્દ્વીપના.

(૨) ૧. સમ્મૂર્ધિમ મનુષ્યના ત્રણ લેહો—

(૧) કમ્ભૂમિના,

(૨) અકમ્ભૂમિના,

(૩) અન્તર્દ્વીપના.

૨. ગર્ભજ મનુષ્યના ત્રણ લેહો—

(૧) કમ્ભૂમિના,

(૨) અકમ્ભૂમિના,

(૩) અન્તર્દ્વીપના.

[—સ્થાન ૪૯૦]

ઋક્ષિવાળા મનુષ્યના છ લેહ^૧—

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ; ૪. વાસુદેવ;
૫. ચારણ—જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ—સાધુ; ૬.
વિધાધર.

ઋક્ષિ વિનાના મનુષ્યના છ લેહ^૨—

૧. હિમવન્તના; ૨. હિરણ્યવન્તના; ૩. હરિવંશના;
૪. રમ્યકવંશના; ૫. કુરુના; ૬. અન્તર્દીપના.

[—સ્થાન ૪૬૧]

ટિપ્પણ

૧. દીકાકાર ચરમ-અચરમનો જે અર્થ કરે છે, તેથી સ્પષ્ટ નથી થતું કે સિદ્ધનો સમાવેશ શામાં થાય. અચરમમાં થઈ ન શકે; કારણ દીકાકાર કહે છે તેમ અચરમ એટલે તો ભવ્ય છતાં જેને ચરમ ભવ નથી થવાનો તેવા.—પરંતુ સિદ્ધને તો ભવ્ય તો ન કહી શકાય. હવે જે ચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેનો ચરમ ભવ થવાનો છે તે અથવા તો જેણે ચરમ ભવ કરી નાખ્યો છે તેવા જીવો—તો આમાં ભવ્ય અને સિદ્ધ બંને આવી જાય. અને જે અચરમનો અર્થ એવો કરીએ કે જેને ચરમ ભવ થવાનો નથી તેવા અર્થાત્ ભવ્ય કે અભવ્ય ગમે તે જીવો—તો આ વર્ગીકરણ સર્વ જીવોનું થયું કહેવાય.

૨. લેશ્યા એ યોગનો એક પરિણામવિશેષ છે કારણ કેવળી જ્યાં સુધી સયોગી હોય છે ત્યાં સુધી શુદ્ધ લેશ્યાવાળા પણ હોય છે અને જ્યારે અંતર્મુદ્ધર્ત રોષ રહે છે ત્યારે તેઓ યોગનો નિરોધ કરે છે એટલે તે અયોગી અને અલેશ્ય બની જાય છે. એ યોગ તે બીજો કોઈ નહિ પણ શરીર નામકર્મની પરિણતિવિશેષ સમજવો. એટલે કે ઔદારિકાદિ શરીર વડે આત્મા પોતાના વીર્યને પરિણમાવે છે તે કાયયોગ કહેવાય છે—અને કાયયોગનો પરિણામવિશેષ તે લેશ્યા.—લેશ્યા સંબંધી બીજા

૧. આ લેહો ભગવતીમાં છે. પૃ. ૩૪૨.

૨. ઋક્ષિવિનાના ૬ લેહો આથી જુદા ભગવતીમાં છે—લેનાર્થ વગેરે. પૃ. ૩૪૨.

આચાર્યોનું કહેવું છે, કે કર્મનું ચોટવું તે લેશ્યા છે. અને તેના દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા એમ બે ભેદ છે. દ્રવ્યલેશ્યા તે કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યનો સંબંધ સમજવો. પણ ભાવલેશ્યા એટલે તે તે દ્રવ્યોને લઈને જીવનો પરિણામ-વિશેષ થાય તે. આ વિશેષ પરિણામો સમજવા માટે ભંજુકળ ખાનારા છ પુરુષોનું દર્શાવતું પ્રસિદ્ધ છે. વિશેષ માટે જુઓ હિન્દી ચોથો કંમંત્ર-પૃ ૩૩.

૩. અગ્રુતર નિકાયમાં (૬. ૫૭) પૂરણ કથય છે અભિન્નતિ માને છે તેનો ઉદ્દેશ્ય છે—તે આ પ્રમાણે છે :—

૧. કૃષ્ણાભિન્નતિ. ઘેટા સૂકર, પક્ષી આદિ પશુપક્ષી પર ચોતાની આજીવિકા ચલાવનારા કૂંર મનુષ્યો કૃષ્ણાભિન્નતિક કહેવાય છે. -

૨. નીલાભિન્નતિ—કંટકવૃત્તિ લિહુઓ નીલાભિન્નતિક છે. (જે લિહુઓ ચાર પ્રત્યયોમાં કંટા નાખીને વાપરે તે કંટકવૃત્તિ લિહુ છે. ૧. ચીવર-વસ્ત્ર, ૨. પિંડપાત-ભોજન, ૩. રાયનાસન, ૪. જ્ઞાન પ્રત્યય લેખન્ય-ધી, માખણ, તેલ, મધુ આદિ—એ ચાર પ્રત્યય કહેવાય છે.)

૩. લોહિતાભિન્નતિ—એક વસ્ત્રધારી નિર્મળો આ ભતિના છે.

૪. હરિદ્રાભિન્નતિ—સ્વચ્છ વસ્ત્રધારી અચ્છેલકના શ્રાવકો.

૫. શુકલાભિન્નતિ—આજીવકો અને આજીવિકિણીઓ.

૬. પરમશુકલાભિન્નતિ—નન્દ વત્સ, કૃશ સાંકૃત્ય, અને મંખલી ગોશાલક આ ભતિના છે.

મખલી ગોશાલક પણ આ જ ભતની છ અભિન્નતિઓ માને છે—જુઓ દીધનિકાય—સુત ૨.

પણ ભગવાન શુદ્ધને આ વર્ગીકરણ પસંદ નથી. તેમનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે—

૧. કોઈ કૃષ્ણાભિન્નતિક હોય—નીચ કુલમા જનમ્યો હોય અને કૃષ્ણધર્મિક બને—પાપકાર્યો કરે.

૨. કોઈ કૃષ્ણાભિન્નતિક હોય પણ શુકલધર્મિક બને—મન વચન કાયાથી સુચરિત હોય.

૩. કોઈ કૃષ્ણાભિન્નતિક હોય પણ અકૃષ્ણ—અશુકલ એવા નિર્વાણને પામે.

૪. કોઈ શુકલાભિન્નતિક હોય—જિ આકુલમા જનમ્યો હોય પણ કૃષ્ણધર્મિક હોય.

૫. કોઈ શુક્લભિન્નતિક હોય અને શુક્લધર્મિક હોય.

૬. કોઈ શુક્લભિન્નતિક હોય અને અને અશુક્લ-અકૃષ્ણ એવા નિર્વાણને પામે. — અંગુત્તર, ૬ પૃ. અને દીધનિકાય-સુત ૩૩.

૪. જે પોતાની ચાર પર્યાપ્તિઓને પૂર્ણ કરે છે તેવા પર્યાપ્ત નામ-કર્મના ઉદયવાળા જીવો તે પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ — અને જેઓ એ ચાર પર્યાપ્તિઓને પણ નથી પૂરી કરતા તેવા અપર્યાપ્ત નામ-કર્મોદયવાળા પૃથ્વીકાયિકાદિ પાંચ તે અપર્યાપ્ત. — આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છવાસ આ ચાર પર્યાપ્તિ એકેન્દ્રિયને હોય છે.

સ્થાવરકાયના જીવોનું મૃત્યુ સ્વકાયિક જીવોથી થાય છે કે અન્યકાયિક જીવોથી — એટલે પૃથ્વીકાયાદિનું ધાતકશસ્ત્ર પૃથ્વીકાય પણ હોય અને અન્ય અપકાયાદિ. આમ પૃથ્વીકાયાદિ સ્વકાયિક શસ્ત્ર વડે કે અન્યકાયિક શસ્ત્ર વડે પરિણામાન્તરને — એટલે સચિત્ત હોય તે અચિત્ત થઈ જાય તે — પામે તે પરિણત કહેવાય. અને આવી રીતે અચિત્ત થયું ન હોય તે અપરિણત કહેવાય. આમ ચેતન ન હોય છતાં તે અચેતન પૃથ્વીને પણ પૃથ્વીકાય કહી શકાય.

પૃથ્વીકાયાદિ આયુકર્મના ઉદય થવાથી જીવ પૃથ્વીકાયિકાદિ કહેવાય. તેવો જીવ જ્યારે વિગ્રહગતિથી ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જતો હોય ત્યારે ગતિસમાપન્ન કહેવાય. ઉત્પન્ન થયા પછી સ્થિર થાય તે અગતિસમાપન્ન.

જે પૃથ્વીકાયિકાદિ હ્રમણાં જ કોઈ એક આકાશદેશમાં આવીને રહ્યા હોય તે અનન્તરાવગાદ; અને આવીને રહ્યા પછી એકથી વધારે સમય થઈ ગયો હોય તેવા પરંપરાવગાદ.

જીવપરિણામો

જીવના પરિણામના^૧ દશ પ્રકાર છે—

૧. ગતિ પરિણામ (— નારક, મનુષ્ય ઇ૦);
૨. ઇન્દ્રિય પરિણામ (— એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય ઇ૦);
૩. કષાય પરિણામ (રાગદ્વેષ રૂપ);
૪. લેશ્યા પરિણામ^૨ (કષાયોદય રજિત પરિણામ);
૫. યોગ પરિણામ (માનસિક — વાચિક — કાયિક ક્રિયા);
૬. ઉપયોગ પરિણામ (બોધરૂપ વ્યાપાર);
૭. જ્ઞાન પરિણામ;
૮. દર્શન પરિણામ (શ્રદ્ધાન);
૯. ચારિત્ર પરિણામ;
૧૦. વેદ પરિણામ.^૩

[—સ્થા૦ ૭૧૩]

૧. દ્રવ્યનયની અપેક્ષાએ વસ્તુ અર્થાન્તરને પામે એ પરિણામ કહેવાય. તે વખતે તેનો અત્યંત નાશ નથી થઈ જતો; તેમ જ તે સર્વથા અવિકાર્ય પણ નથી. પર્યાયનયની અપેક્ષાએ પરિણામ એટલે વસ્તુના નિર્ધમાન પર્યાયનો નાશ, અને નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિ. અહીં બતાવેલા જીવના પરિણામો સસારાવસ્થાના છે એટલે કે કર્મસંયુક્ત જીવદ્રવ્યના છે. આ દસ પરિણામ ભગવતી૦ શ૦ ૧૪, ઉ૦ ૪, પૃ૦ ૩૧૨માં આવે છે.

૨. કષાય હોય તો લેશ્યા હોય જ; પણ લેશ્યા હોય તો કષાય હોય જ એવો નિયમ નથી. કારણ કે ક્ષીણ કષાયને પણ શુક્લલેશ્યા હોય છે.

૩. વેદ હોય તો ચારિત્ર હોય; પણ ચારિત્રપરિણતિ પછી વેદ હોવાનો નિયમ નથી. કારણ, યથાખ્યાતચારિત્રીને વેદ નથી હોતા.

૧. ગતિપરિણામ

ગતિ^૧ પાંચ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ,
૨. તિય^૨ગતિ,
૩. મનુષ્યગતિ,
૪. દેવગતિ,
૫. સિદ્ધગતિ.^૨

[—સ્થાન ૪૪૨]

ગતિ^૩ આઠ પ્રકારની છે—

- ૧-૫. નરકગતિ આદિ ઉપર પ્રમાણે;
૬. શુરુગતિ (જિન્નુ, નીચું અને તીરછું ગમન કરવા-
રૂપ સ્વભાવ—શુરુ—તે વડે ગમન જેમકે, પરમાણુ આદિનું);
૭. પ્રણોદનગતિ (પ્રેરણાથી બાણુ આદિની);
૮. પ્રાગ્ભારાગતિ (ભારથી દબાયેલી વસ્તુની જેમકે
નાવની ડૂબવારૂપી ગતિ).

[—સ્થાન ૬૨૮]

૧. નરકાદિમાં જહું—ગમન તે ગતિ; અથવા જ્યાં જવામાં આવે તે નરકાદિ ક્ષેત્ર તે ગતિ; અથવા ગતિનામ એ નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ કે જેને કારણે ગમન થાય તે પણ ગતિ; અથવા ગતિનામ કર્મકૃત જીવની નારકાદિ અવસ્થા એ પણ ગતિ કહેવાય.

૨. ઉપરની મોંઘમાં જણાવેલા ચાર અર્થ નરકાદિ ચાર ગતિને લાગુ પડે છે. પણ સિદ્ધગતિમાં વિશેષ એટલો છે કે, તેમાં નામકર્મની પ્રકૃતિ કારણ હોતી નથી; કારણ તેની કોઈ પ્રકૃતિ છે જ નહિ.

૩. અહીં ગતિનો સામાન્ય અર્થ—ગમન—સમજવો.

ગતિ દશ પ્રકારની છે—

૧. નરકગતિ; ૨. નારક વિગ્રહગતિ^૧; ૩. તિથ^૨ગતિ;
૪. તિથ^૩ વિગ્રહગતિ; ૫. મનુષ્યગતિ; ૬. મનુષ્ય વિગ્રહ-ગતિ; ૭. દેવગતિ; ૮. દેવ વિગ્રહગતિ; ૯. સિદ્ધિગતિ;
૧૦. સિદ્ધિ વિગ્રહગતિ.^૨

[—સ્થા૦ ૭૪૫]

કુ દુર્ગતિ ત્રણ છે —

૧. નરકદુર્ગતિ; ૨. તિથ^૩દુર્ગતિ; ૩. મનુષ્યદુર્ગતિ.^૩

કુ દુર્ગત ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

કુ સુગતિ ત્રણ છે —

૧. સિદ્ધિસુગતિ; ૨. દેવસુગતિ; ૩. મનુષ્યસુગતિ.

કુ સુગત^૪ ત્રણ છે — ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૧૮૧]

કુ ચાર દુર્ગતિ અને દુર્ગત છે —

૧. નરક; ૨. તિથ^૩; ૩. મનુષ્ય^૫; ૪. દેવ^૬.

૧ નારક જીવ જ્યારે નરકમાં જતો હોય ત્યારે વાંક ખાઈને જાય તે. તિથ^૩, મનુષ્ય અને દેવની વિગ્રહગતિ પણ તે પ્રમાણે સમજવી. વિગ્રહગતિની સમજ માટે જુઓ તત્વાર્થ^૦ ૨, ૨૬-૩૧.

૨. સિદ્ધોને તો વિગ્રહગતિ હોતી નથી. એટલે અહીં વિગ્રહગતિનો અર્થ આકાશવિભાગનું અતિક્રમણ કરીને ગતિ એવો લેવો જોઈએ.

૩. મનુષ્યગતિ એ સુગતિ પણ છે અને દુર્ગતિ પણ છે. સુગતિ એટલા માટે કે, ત્યાંથી જીવ સીધો મુક્તિમાં પણ જઈ શકે છે; અને દુર્ગતિ એટલા માટે કે, ત્યાં રહ્યો જીવ સાતમી નરકમાં પણ જઈ શકે છે. અથવા મનુષ્યભવમાં આવી તેની ખરાબ હાલત થાય તે પણ મનુષ્યદુર્ગતિ કહેવાય.

૪. જોણે રાગ, દ્વેષ અને મોહનો નાશ કર્યો છે તે સુગત છે — અંશુતર૦ ૩, ૭૨.

૫. નિર્દિત મનુષ્યની અપેક્ષાથી.

૬. કિલ્લિવિકાદિ નિર્દિત દેવની અપેક્ષાથી.

કુ ચાર સુગતિ અને સુગત છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪. સુકલગન્નમ.

[—સ્થા ૨૬૭]

કુ પાંચ કારણે જીવો^૧ દુર્ગતિમાં જાય છે —

૧. હિંસા^૨; ૨. અસત્ય; ૩. ચોરી; ૪. મૈથુન;

૫. પરિગ્રહ.

કુ પાંચ કારણે જીવ સદ્ગતિમાં જાય છે —

૧. અહિંસા; ૨. સત્ય; ૩. અચોર્ય; ૪. પ્રહાયય^૩;

૫. અપરિગ્રહ.

[—સ્થા ૩૯૧]

૨. ઇન્દ્રિયપરિણામ

ચક્ષુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. એકચક્ષુ (જેમકે, છદ્મસ્થ મનુષ્યને^૪);

૨. દ્વિચક્ષુ (જેમકે, દેવને^૫);

૧ અકુશલ કાયકર્મ, અકુશલ વાક્કર્મ, અકુશલ મનઃકર્મ — આ ત્રણ અકુશલથી નરકમાં જાય છે. તે જ પ્રમાણે સાવધનતાથી કર્મથી પણ. —અનુત્તર ૩, ૩૪૧ થી. તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગમાં તેથી વિપરીત કર્મ કરે તો જાય છે એ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે.

૨. હિંસા કરવી, કરાવવી અને અનુમોદવી એ ત્રણ કારણે નરકમાં જાય છે. —અનુ ૩, ૧૫૩. તે જ પ્રમાણે મૃષાવાદ, અભ્રમ — કામાસક્તિ, મિથ્યાદષ્ટિ ઇં કોષાને પણ નરકના કારણરૂપે બતાવ્યા છે; અને તેથી વિપરીત અહિંસા વગેરેને સ્વર્ગનાં કારણો બતાવ્યાં છે. —અનુ ૩, ૧૫૩-૧૬૨.

૩. ચક્ષુ શબ્દના જે અર્થ થાય છે:— દ્રવ્યચક્ષુ એટલે આંખ અને ભાવચક્ષુ એટલે જ્ઞાન. જીવો પ્રકરણને અ તે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. કેવળજ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધીના બધા છદ્મસ્થ કહેવાય; પણ અહીં અતિશયવાળા જ્ઞાનથી રહિત છદ્મસ્થ સમજવા.

૫. આંખ અને અવધિજ્ઞાન.

૩. ત્રિયક્ષુ (જેમકે, જ્ઞાન-દર્શનવાળા^૧ શ્રમણ વા બ્રાહ્મણને).

[- સ્થાન ૨૧૨]

ઇન્દ્રિયના વિષય પ્રાંચ છે^૨ —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય — શબ્દ;
૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયનો વિષય — રૂપ;
૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય — ગંધ;
૪. જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય — રસ;
૫. સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય — સ્પર્શ.

[- સ્થાન ૪૪૩]

ઇન્દ્રિયના વિષય છ છે —

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે;
૬. નોઇન્દ્રિયનો વિષય — જીવ.

[- સ્થાન ૪૮૬]

ઇન્દ્રિયના અતીત વિષય દશ છે, વર્તમાન વિષય દશ છે અને અનાગત વિષય દશ છે.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય ૧. દેશથી અને ૨. સવંથી — એમ બે પ્રકારે વિષય ગ્રહણ કરે છે. એટલે દશ લેદ અતીતના, દશ લેદ વર્તમાનના અને દશ લેદ અનાગતના થાય.

[- સ્થાન ૭૦૬]

૧. આખ, કેવળજ્ઞાન અને દર્શન એ ત્રણની અપેક્ષાએ અહીં કેવળી પણ ત્રિયક્ષુ કહી શકાય. પણ તેઓ ચાક્ષુષાપયોગશ્ચત્ય હોવાથી તેમની આંખ નહિવત્ ગણવી જોઈએ. એટલે ત્રિયક્ષુ શબ્દથી કેવળી નહીં સમજવા. પણ આખ, પરમશ્ચૂતજ્ઞાન અને દર્શન — અવધિદર્શનવાળા કોઈ પણ છદ્મસ્થ સમજવા જોઈએ.

૨. ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષય વિષે જુઓ ભગવતીં ૫૦ ૩૫૯.

ક્ર પ્રતિસંલીન^૧ પાંચ છે—

૧-૫. શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન યાવત્ સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રતિસંલીન.

ક્ર અપ્રતિસંલીન પણ તે જ છે.

ક્ર સંવર પણ તે જ છે.

ક્ર અસંવર પણ તે જ છે.

[—સ્થા ૦ ૪૨૭]

૩. કષાયપરિણામ

ક્ર કષાયના ચાર ભેદ છે—

૧. ક્રોધ કષાય (ક્રોધમોહનીય કર્મના ઉદયથી થતા જીવનો પરિણામવિશેષ);

૨. માનકષાય;

૩. માયાકષાય;

૪. લોભકષાય.

[દં. ૧-૨૪] નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં આ ચારેય કષાય હોય છે.

ક્ર ક્રોધકષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે—

૧-૪. અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિ (અનંત ભવને વધારનાર તે^૩);

૫-૮. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી કોઈ પણ જાતનું પ્રત્યાખ્યાન ન થી શકે તે. તેથી દેશવિરતિ ન થાય);

૧. સચત-વિજ્ઞી.

૨. જીવને જે કલુષિત બનાવી દે તે કષાય. કર્મરૂપી ક્ષેત્રને સુખ દુઃખરૂપ ક્ષણ આપે એવું બેડીને તૈયાર કરે તે કષાય.

૩. આની વિશેષ સમજૂત માટે જીવો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૯-૧૨. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિ (જેના હોવાથી સર્વવિરતિ રૂપ પ્રત્યાખ્યાન જીવ ન ધારી શકે તે);

૧૩-૧૬. સંજવલન ક્રોધાદિ (સર્વવિરતિ હોવા છતાં ઇન્દ્રિય-વિષય યોગ થતાં સહજ ચંચલ થઈ જવામાં કારણભૂત થાય તે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ન થવા દે.).

[દં ૦ ૧-૨૪] આ ૧૬ કષાય નરકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે.

ક્રોધ કષાય આદિ ચારે કષાયના ચાર ચાર ભેદ છે —

૧-૪. બાણીને કરાયલાં ક્રોધાદિ (ક્રોધાદિનુ ક્ષણ બાણુતો હોવા છતાં કરેલા);

૫-૮. અબાણુતાં કરાયલા ક્રોધાદિ;

૯-૧૨. ઉપશાંત ક્રોધાદિ (ઉદયમાં ન હોય તેવા);

૧૩-૧૬. અનુપશાન્તે ક્રોધાદિ (ઉદયમાં હોય તેવા).

[દં ૦ ૧-૨૪] આ સોળેય કષાય નારકથી વૈમાનિક સુધીના ૨૪ દંડકમાં હોય છે.^૧

ક્રોધાદિ ચારેય કષાયના ચાર વિષય છે —

૧. પોતે; ૨. અન્ય; ૩. પોતે અને અન્ય બન્ને; ૪. કૌંઈ નહિ-અપ્રતિષ્ઠિત (કૌંઈ કારણ ન મળ્યું હોય છતાં ક્રોધ આદિ વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય તે).

[દં ૦ ૧-૨૪] નારકાદિ ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના કષાય પણ એ ચાર વિષયમાં હોય છે.

ક્રોધ ચાર કારણે ક્રોધાદિની ઉત્પત્તિ થાય —

૧. ક્ષેત્રને કારણે — એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન નરકાદિને કારણે;

૧. એકેન્દ્રિયાદિ અસંજી જીવોમાં પ્રથમ ચાર ભેદ પૂર્વ સંજી સવની અપેક્ષાએ સમજવા.

૨ વસ્તુને કારણે અથવા વાસ્તુને કારણે અર્થાત્ ગૃહને કારણે;

૩. શરીરને કારણે;

૪. ઉપધિને કારણે - ઉપકરણને કારણે.

[દં ૧-૨૪] નારકાદિ બધા જીવોમાં આ ચાર કારણે કષાય ઉત્પન્ન થાય છે.^૧

[—સ્થા ૦ ૨૪૯]

પ્રતિસંદ્ધીન (નિરોધવાળા) પુરુષો ચાર છે —

(૧) ૧. ક્રોધપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. માનપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. માયાપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. લોભપ્રતિસંદ્ધીન.

(૨) ૧. મનઃપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. વચનપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. કાયપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. ઇન્દ્રિયપ્રતિસંદ્ધીન.

અપ્રતિસંદ્ધીન (નિરોધ વિનાના) પુરુષો ચાર છે —

(૧) ૧. ક્રોધ-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. માન-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. માયા-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. લોભ-અપ્રતિસંદ્ધીન.

(૨) ૧. મન-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૨. વચન-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૩. કાય-અપ્રતિસંદ્ધીન; ૪. ઇન્દ્રિય-અપ્રતિસંદ્ધીન;

[—સ્થા ૦ ૨૭૮]

૪. લેશ્યાપરિણામ

લેશ્યા^૨ છ છે —

૧. કૃષ્ણલેશ્યા; ૨. નીલલેશ્યા; ૩. કાપોતલેશ્યા; ૪. તેજલેશ્યા; ૫. પદ્મલેશ્યા; ૬. શુકલલેશ્યા.

[—સમ ૦ ૬; —સ્થા ૦ ૫૦૪]

૧. એકેન્દ્રિયાદિને પૂર્વ સંજ્ઞા ભવની અપેક્ષાએ સમજવા.

૨. લેશ્યા એટલે કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર અથવા વિશિષ્ટ વૃત્તિ; અને બીજી, તે ફેરફાર કે વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર

ગૌં — હે! ભગવન્ ! લેશ્યા કેટલી છે ?

ભં — હે! ગૌતમ! લેશ્યા છ છે — કૃષ્ણ યાવત્ શુકલ.

અહિં ' પ્રજાપના 'નું^૧ લેશ્યાપદ (૧૭) ઉતારવું.

[—સમં ૧૫૩]

(૧) ત્રણ લેશ્યા દુર્ગન્ધવાળી છે —

૧. કૃષ્ણ લેશ્યા; ૨. નીલ લેશ્યા; ૩. કાપોત લેશ્યા.

આ ત્રણે દુર્ગતિમાં લઈ જનારી, સંકિલ્પ, અમનોશ, અવિશુદ્ધ, અપ્રશસ્ત અને શીતસ્પર્શ પણ કહેવાય છે.

(૨) ત્રણ લેશ્યા સુગન્ધવાળી છે —

૧. તેજોલેશ્યા, ૨. પદ્મલેશ્યા; ૩. શુકલ લેશ્યા.

આ ત્રણે લેશ્યા સુગતિમાં લઈ જનારી, અસંકિલ્પ, મનોશ, વિશુદ્ધ, પ્રશસ્ત અને સ્નિગ્ધઉષ્ણ પણ કહેવાય છે.

[—સ્થાં ૨૨૧]

[દં ૧] નારકને ત્રણ લેશ્યા છે: ૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત.

દ્રવ્ય — પદાર્થ^૧. પહેલી ભાવલેશ્યા છે, અને બીજી દ્રવ્યલેશ્યા. દ્રવ્યલેશ્યાની બાબતમાં સિન્ન સિન્ન મત છે. કેટલાકને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય કર્મપરમાણુનું બનેલું હોય છે, જો કે આઠ કર્મઆણુઓથી તે સિન્ન હોય છે. બીજાને મતે લેશ્યાદ્રવ્ય બંધમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ છે. ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે.

વિશેષ માટે જુઓ ઉત્તરાધ્યયનં લેશ્યાધ્યયન ૩૪મુ; તથા હિંદી કર્મત્રય ૪થો પૃં ૩૩; તથા ભગવતીં પૃં ૩૯૩.

૧. પ્રજાપનાનો અનુવાદ આ માળામાં થવાનો હોઈ, તે પદ અહીં ઉતાર્યું નથી.

[દં० ૨-૧૧] ભવનપતિને પણ ત્રણ લેશ્યા છે; પણ તે સંકિલ્પ સમજવી.

[દં० ૧૨, ૧૩] પૃથ્વી અને આખાયની ઉપર પ્રમાણે.

[દં० ૧૪, ૧૫] તેજ અને વાયુકાયની નારક જેમ.

[દં० ૧૬] વનસ્પતિકાયની ભવનપતિ જેમ.

[દં० ૧૭-૧૯] ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને નારકની જેમ.

[દં० ૨૦, ૨૧] પંચેન્દ્રિયતિય^૧ચ અને મનુષ્યને — ત્રણ સંકિલ્પ — કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત; અને ત્રણ અસંકિલ્પ — તેજ, પદ્મ અને શુકલ.

[દં० ૨૨] વ્યંતરને ભવનપતિની જેમ.

[દં० ૨૪] વૈમાનિકને ત્રણ લેશ્યા : તેજ, પદ્મ, શુકલ.

[—સ્થા० ૧૩૨]

સૌધર્મ અને ઈશાન વિમાનમાં તેજલેશ્યા છે.

[—સ્થા० ૧૧૫]

પંચેન્દ્રિય તિય^૧ચ અને મનુષ્યદેવને છ લેશ્યા છે : કૃષ્ણ ચાવત્ શુકલ.

[—સ્થા० ૫૦૪]

§ અસુરકુમારને ચાર લેશ્યા છે.

૧. કૃષ્ણ, ૨. નીલ, ૩. કાપોત, ૪. તેજ.

§ બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ છે.

§ પૃથ્વીકાય, આખાય, વનસ્પતિકાય અને વાણ્યંતરને પણ તે જ ચાર લેશ્યા છે.

[—સ્થા० ૩૧૯]

૧. સંકિલ્પ વિશેષણ એટલા માટે કે ચોથી તેજલેશ્યા — અસંકિલ્પ પણ અસુરકુમાર આદિને હોય છે.

૫. યોગપરિણામ^૧

કુ યોગ ત્રણ છે—

૧. મનોયોગ, ૨. વચનયોગ, ૩. કાયયોગ.

[દં ૦ ૧-૧૧] નારક તથા ભવનપતિને આ ત્રણે યોગ છે.

[દં ૦ ૨૦-૨૪] તિર્થંચ પચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના જીવોમાં પણ એ ત્રણે યોગ હોય છે.

કુ પ્રયોગ અને કરણ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ વ્યવસ્થા છે.

[—સ્થા ૦ ૧૨૪]

૬. ઉપયોગ-જ્ઞાન-પરિણામ^૨

દેશથી અને સર્વથી આત્મા જાણે છે, પ્રભાસે છે, વિક્રિયા કરે છે, મૈથુન કરે છે, બોલે છે, આહાર કરે છે, પરિણામવે છે, વેદે છે અને નિર્જરા કરે છે.

[—સ્થા ૦ ૮૦]

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનું જ્ઞાન આત્મા સર્વથી કે દેશથી કરે છે.

[—સ્થા ૦ ૮૦]

અધોલોક, તિર્યગ્લોક, બૃહ્વલોક અને સ્પૃષ્ણુ લોકને આત્મા સસુદ્ધાત કરીને અને કર્યા વિના એમ બે પ્રકારે અવધિથી જાણે હોય છે.

અધોલોકાદિ ચારેયને વૈક્રિયશરીર કરીને અને કર્યા વગર આત્મા જાણે હોય છે.

[—સ્થા ૦ ૮૦]

૧. પ્રકરણને અંતે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જ્ઞાન વિષે વ્યવસ્થિત વિચાર નન્દીસૂત્રમાં છે; અને તેનો જ વિસ્તાર કરીને વિરોધાવશ્યક લાપ્તમાં જિનભદ્રે જ્ઞાનપંચકાષિકાર લખ્યો છે. તત્ત્વાર્થના પ્રથમ અધ્યાયમાં ભમાસ્વાતિએ સંક્ષેપમાં આ અંગે નિવૃણ કયું છે.

જ્ઞાન-પાંચ^૧ છે —

આભિનિષ્ણોધિક, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.

[—સ્થાન ૪૧૩]

(૧) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ

જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. પ્રત્યક્ષ અને ૨. પરોક્ષ.^૨

(૧) પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. કેવલજ્ઞાન અને ૨. નોકેવલજ્ઞાન.

૧. કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન અને સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૬ ભવસ્થકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

પ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અપ્રથમ સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

અથવા

સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે:—ચરમ-સમય-સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન, અને અચરમસમય-સયોગિ-ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન.

૧. વસ્તુના વિશેષ બેઝને જ્ઞાન કહે છે, અને સામાન્ય બેઝને દર્શન કહે છે. ઇન્દ્રિયો અને મનથી થતું જ્ઞાન તે આભિનિષ્ણોધિક; શાસ્ત્રજ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન; ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વિના જે રૂપી પદાર્થનું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન; મનોદ્રવ્યનું તથા તે દ્વારા ચિત્તિત પદાર્થનું ઇન્દ્રિય-મનની સહાય વિના થતું જ્ઞાન તે મનઃપર્યાય; અને સકલવસ્તુનો આત્મજન્ય સાક્ષાત્કાર તે કેવલજ્ઞાન. આ પાંચ જ્ઞાનની સામાન્ય વ્યાખ્યા છે. આ પાંચજ્ઞાનનો ૨ ભગવતી (૮. ૨. ૫૦-૩૨૦)માં છે.

૨. જીવો પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના પણ પ્રકારો સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના જેવા જ છે.

કૃ સિદ્ધકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

અનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકાનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન, અને અનેકાનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

એકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન અને અનેકપરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન.

૨. નોકેવલજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

અવધિ, અને મનઃપથ્ય.

કૃ અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ભવપ્રત્યય, અને ક્ષાયોપશમિક.^૧

ભવપ્રત્યયઅવધિ બેને હોય છે—

દેવ અને નારકને.

ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાન બેને હોય છે—

મનુષ્ય અને પંચેન્દ્રિયતિય^૨ અને.

કૃ મનઃપથ્યજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

ઋણુમતિ અને વિપુલમતિ.^૨

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. ઋણુમતિ મનઃપથ્ય સામાન્યવિષયક છે, ત્યારે વિપુલમતિ 'મનઃપથ્ય વિશેષ વિષયક છે. પણ એટલું જ્ઞાનમાં રાખવાનું કે મન દ્વારા ચિંતિત વસ્તુમાંના જ સામાન્ય અને વિશેષ વિષય બને છે.

(૨) પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે—

૧. આભિનિયોધિક, અને ૨. શ્રુતજ્ઞાન.

૧. આભિનિયોધિક બે પ્રકારનું છે—

શ્રુતનિશ્ચિત, અને અશ્રુતનિશ્ચિત.^૧

કૃ શ્રુતનિશ્ચિત બે પ્રકારનું છે—

અર્થાવગ્રહ, અને વ્યંજનાવગ્રહ.^૨

કૃ અશ્રુતનિશ્ચિતનાં પણ તે જ બે ભેદ છે.

૨. શ્રુતજ્ઞાન^૩ બે પ્રકારનું છે—

અંગપ્રવિષ્ટ, અને અંગબાહ્ય.

અંગબાહ્ય બે પ્રકારનું છે—

આવશ્યક, અને આવાશ્યક વ્યતિરિક્ત.

આવાશ્યક વ્યતિરિક્ત બે પ્રકારનું છે—

કાલિક, અને ઉત્કાલિક.

[—સ્થાન ૭૧]

૧. પૂર્વમાં અભ્યસ્ત શ્રુતના સંસ્કારના આધારે જે અવગ્રહાદિ મતિ^૦ થાય તે શ્રુતનિશ્ચિત આભિનિયોધિક કહેવાય, અને પૂર્વના શ્રુતસંસ્કાર વિના જ જે મતિ^૦ થાય તે અશ્રુતનિશ્ચિત-ઓત્પત્તિકી આદિ બુદ્ધિરૂપ.

૨. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોનો સંબંધ થવાથી જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય છે, તે વ્યંજનાવગ્રહ. એની પછી સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે તે અર્થાવગ્રહ. મૂળ અને ચક્ષુ અર્થની સાથે સંયુક્ત થતાં નથી, તેથી તેમને વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. તે સિવાયની સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોથી પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ અને પછી અર્થાવગ્રહ થાય છે; કારણ કે એમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંયોગને અવકાશ છે.

૩. શ્રુતજ્ઞાનના આ બધા ભેદો માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૬.

(૨) મતિજ્ઞાન

(૧)

મતિજ્ઞાન એક છે.

[—સ્થા. ૩૧]

§ મતિના ચાર^૧ લેહ છે.

અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા.

અથવા

૧. કુંભોદક સમાન (હોય પણ અદ્ય અને ટકે પણ અદ્યકાલે);

૨. વીરકાના પાણી સમાન (અદ્ય હોવા છતાં થોડું નવું નવું વધતું હોવાથી વધુ ટકે છે);

૩. તળાવના પાણી સમાન (વિપુલ હોય છે અને ઘણાને ઉપકારી થાય છે તથા ટકી પણ વધુ રહે છે.);

૪. સાગરના પાણી સમાન (સામાન્ય રીતે સકલ પદાર્થને વિષય કરે છે તેથી વિપુલ તથા અક્ષય હોય છે).

§ બુદ્ધિ (અશ્રુતનિશ્ચિતમતિ)ના ચાર લેહ છે—

૧. ઔત્પત્તિકી (પહેલાં જેના વિષે સાંભળ્યું કે વિચાર્યું ન હોય તે વિષયની તત્કાળે સૂઝ જે પડે તે);

૨. વૈનયિકી (ચુરુચુશ્રૂષા કરવાથી કાળક્રમે ધર્મ, અર્થ અને કામ વિષયક જ્ઞાન થાય તે);

૩. કામિકી (કોઈ પણ કર્મનો અભ્યાસ તથા તદ્વિષયક વિચારથી તે કર્મની બાબતમાં આવતી નિપુણતા);

૧. સામાન્યલેખન તે અવગ્રહ; સામાન્યલેખ થયા પછી તેના વિશેષાની પરીક્ષા કરવી તે ઈહા; વિશેષનો નિશ્ચય તે અવાય; અને તે નિશ્ચયને દૃઢ કરી ટકાવી રાખવો તે ધારણા.

૪. પારિણામિકી (દીર્ઘકાલીન નિરીક્ષણ તથા પરીક્ષણન્ય ભુક્તિ).

[—સ્થાન ૩૬૪]

આભિનિર્માધિક્ષાન અઠાવીશ પ્રકારનું છે —

૧-૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ, નોઠન્દ્રિયઅર્થાવગ્રહ;

૭-૧૦. શ્રોત્રેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, ઘ્રાણેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, જિહ્વેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ, સ્પર્શનેન્દ્રિયવ્યંજનાવગ્રહ;

૧૧-૧૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયઈહા, ચક્ષુરિન્દ્રિયઈહા, ઘ્રાણેન્દ્રિયઈહા, જિહ્વેન્દ્રિયઈહા, સ્પર્શનેન્દ્રિયઈહા, નોઠન્દ્રિયઈહા;

૧૭-૨૨. શ્રોત્રેન્દ્રિયઅવાય, ચક્ષુરિન્દ્રિયઅવાય, ઘ્રાણેન્દ્રિયઅવાય, જિહ્વેન્દ્રિયઅવાય, સ્પર્શનેન્દ્રિયઅવાય, નોઠન્દ્રિયઅવાય;

૨૩-૨૮. શ્રોત્રેન્દ્રિયધારણા, ચક્ષુરિન્દ્રિયધારણા, ઘ્રાણેન્દ્રિયધારણા, જિહ્વેન્દ્રિયધારણા, સ્પર્શનેન્દ્રિયધારણા, નોઠન્દ્રિયધારણા.

[—સમ ૬, ૨૮; —સ્થાન ૫૨૫]

ચાર ઇન્દ્રિય-વિષયનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય સાથેના તેના સંસર્ગ^૧ પછી જ થાય છે. તે આ પ્રમાણે —

શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય, ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય, જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય, અને સ્પર્શનેન્દ્રિયનો વિષય.

[—સ્થાન ૩૩૬]

૧. અને તેથી જ પ્રથમ વ્યંજનાવગ્રહ ચાર જ ગણાવ્યા છે. મન અને ચક્ષુનો વ્યંજનાવગ્રહ નથી; કારણ તેમાં વિષયના સંસર્ગ વિના આત્મા ઇન્દ્રિય વડે વિષયને જાણે છે.

(૨)

અવગ્રહમતિના છ પ્રકાર છે —

શીઘ્ર અવગ્રહ થાય તે, બહુનો અવગ્રહ થાય તે,
બહુવિધનો અવગ્રહ થાય તે, ધ્રુવનો અવગ્રહ થાય તે,
અનિશ્ચિતનો અવગ્રહ થાય તે, અસંદ્ધિગ્રહનો અવગ્રહ થાય તે.

ઈહામતિ છ પ્રકારની છે —

શીઘ્ર ઈહા થાય તે યાવત્ અસંદ્ધિગ્રહની ઈહા થાય તે.
અવાયમતિ છ પ્રકારની છે —

શીઘ્ર અવાય થાય તે યાવત્ અસંદ્ધિગ્રહનો અવાય થાય તે.

ધારણામતિના છ ભેદ છે —

બહુને ધારણ કરી રાખે તે, બહુવિધને ધારણ કરી રાખે તે, જૂનાને ધારણ કરી રાખે તે, ગહનને ધારણ કરી રાખે તે, અનિશ્ચિતને ધારણ કરી રાખે તે, અસંદ્ધિગ્રહને ધારણ કરી રાખે તે.

[—સ્થાન ૫૧૦]

(૩)

સંજ્ઞા^૧ એક છે.

[—સ્થાન ૩૦]

તટ્ક^૨ એક છે.

[—સ્થાન ૨૯]

૧. વ્યંજનાવગ્રહ પછી થનાર મતિવિશેષ તે સંજ્ઞા. તત્વાર્થમાં મતિનું જ બીજું નામ સંજ્ઞા આપ્યું છે.

૨. ઈહા અને અવાયની વચ્ચે થનાર જ્ઞાન તે તટ્ક અર્થાત્ વિમર્શ. અવાય કોઈ પણ વસ્તુ વિષયક નિશ્ચય છે. જેમકે ‘આ માણસ જ છે’—

(૪)

જ્ઞાત^૧ (દૃષ્ટાન્ત) ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. આહરણુ (અપ્રતીત અર્થ જે વડે પ્રતીત કરવામાં આવે તે. આમાં દાર્શનિક-અર્થ સાથે સંપૂર્ણ સાધમ્ય^૨ હોય છે);

૨. આહરણુતદ્દેશ (એકદેશી આહરણુ; દાર્શનિકના અમુક ધર્મોનું જે સાધમ્ય સમજવાનું હોય છે);

૩. આહરણુતદ્દોષ (સાધ્ય, સાધન કે ઉભય જે દર્શાતમાં ન હોય એવા સાધ્યવિકલાદિ દોષોથી^૨ યુક્ત દર્શાત);

૪. ઉપન્યાસોપનય (વાદીએ પોતાના ઇચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કરવા જે અનુમાન મૂક્યું હોય તેનું ખંડન કરવા તેથી વિપરીત પ્રતિપાદન કરવું તે).^૩

(૧) આહરણુના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અપાય (કોઈ વસ્તુની અનર્થતા અથવા હેયતા જે દૃષ્ટાન્તથી દેખાડવામાં આવે તે);

એ નિશ્ચયે પહોંચવા માટે ‘આ માણસ હોવા જોઈએ’ એવું ઈલાજી જ્ઞાન પ્રથમ થાય છે. અને પછી ‘આ વસ્તુમાં તો માણસમાં જે મળી શકે તેવી ક્રિયા (હાથ-પગ હલાવવાં, માથું ખંજવાળવું આદિ) દેખાય છે’ આવેલ વિમર્શ થાય છે, તે તર્ક છે. અને આ તર્ક પછી જે ‘આ માણસ જ છે’ એવો નિશ્ચય થાય છે, તે અવાય.

૧. જુઓ દિપણ નં. ૭.

૨. જુઓ ન્યાયાવતાર, કાં ૨૪, ૨૫.

૩. આને સાક્ષાત્ દૃષ્ટાન્ત તો ન કહી શકાય; પણ દૃષ્ટાન્તનો અર્થ ઉપપત્તિ છે, તેને આધારે આ ભેદ ગણાય. જેમકે, કોઈ કહે કે, આત્મા અકર્તા છે, અમૂર્ત હોવાથી આકાશની જેમ. ત્યારે તેનો જવાબ આવે. કે, તો તો આકાશની જેમ આત્મા અલોકતા પણ થઈ જશે છં.

૨. ઉપાય (વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેના ઉપાયનું અસ્તિત્વ કે ઉપાદેયતા ના વડે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે);

૩. સ્થાપનાક્રમ* (જે દષ્ટાન્ત વડે પરમતને દૂષિત કરીને, કે સ્વમતમાં આપેલું દૂષણ દૂર કરીને સ્વમતને સ્થિર કરવામાં આવે તે);

૪. પ્રત્યુત્પન્નવિનાશી (તત્કાલ આવી પડેલા દોષના વિનાશ માટે જે આપવામાં આવે તે).

(૨) આહરણુતદ્દેશના ચાર પ્રકાર છે—

૧. અનુશાસ્તિ (ખીબના સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી જોઈએ એવો ઉપદેશ-બોધ, શિખામણ જેથી મળે તે);

૨. ઉપાલમ્ભ (દુશુ* માટે ઠપકો મળવો જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૩. પૃચ્છા (નિષુ* માટે સદૈવ જ્ઞાનીનું શરણ લઈ તેમને પૂછવું જોઈએ એવો બોધ જેથી મળે તે);

૪. નિશ્રાવચન (બોધ ખીબને આપવો હોય છતાં કોઈ શ્રદ્ધાળુ ને સરળને સામે રાખી તેને ઉદ્દેશી કહેવું, જેથી તે સાંભળી ખીબ પણ પોતાને મારો* ચકાવે — આ વસ્તુ જે ઉદ્ધારણુથી સમબળ્ય તે).

(૩) આહરણુતદ્દોષ*ના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અધમ*યુક્ત (જેથી સાંભળનારની અધમ*બુદ્ધિ વધે);

૨. પ્રતિલોભ (જેથી પ્રતિકૂલ આચરણની શિક્ષા મળે);

૩. આત્મોપનીત (જેથી સ્વમતનો જ ઘાત થાય);

૪. દુરુપનીત (એવું અપ્રસ્તુત ઉદ્ધારણુ જેથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થવાને બદલે તેમાં દૂષણ જ આવે).

૧. આ ઉદ્ધારણુનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ.

(૪) ઉપન્યાસોપનયના^૧ ચાર ભેદ છે —

૧. તદ્વસ્તુક (ખીજાએ રજૂ કરેલ સાધનને પોતાનો હેતુ બનાવી ઉત્તર આપવો તે^૨);

૨. તદન્યવસ્તુક (ખીજાએ રજૂ કરેલ સાધનથી જે સિદ્ધ થતું હોય, તેથી વિપરીત સિદ્ધ કરવું તે);^૩

૩. પ્રતિનિલ (જેવાને તેવો જવાબ આપવો તે^૪);

૪. હેતુ (કોઈ પૂછે તેનો જવાબ હેતુ દર્શાવીને આપવો તે)^૫.

[—સ્થા. ૩૩૮]

૧. આ બધા કંઈ માત્ર ઉદાહરણના ભેદો નથી, પણ ખીજની વાતને કેવી રીતે તોડી નાખવી — એની રીત શીખવે છે.

૨. “અમૂર્ત હોવાથી જીવ નિત્ય છે, આકાશની જેમ.” એના ઉત્તરમાં કહેવું કે, “અમૂર્ત હોવાથી જીવ અનિત્ય છે, કર્મની જેમ.”

૩. કોઈ કહે કે સમુદ્રના કિનારાનાં વૃક્ષનાં જે પાન સ્થળમાં પડે છે તેનાં સ્થલચર પ્રાણી થાય છે, અને જળમાં પડે તેમાંથી જળચર પ્રાણી થાય છે; તેના જવાબમાં કહેવું કે, તો પછી જે પાદડાં માણસ કે જાનવર ખાઈ ભય છે તેમનું શું થાય છે? કશું નહીં, માટે પેલી વાત પણ ખોટી છે.

૪. કોઈ કહે કે મને નવી વાત સંભળાવનારને લાખ રૂપિયા ઈનામ આપું. પછી દરેક વાતને તે સાંભળેલી કહેતો હોય, તો તેને કહેવું કે, તારા બાપ પાસે મારા બાપ લાખ રૂપિયા માગે છે. જો આ વાત પણ પોતે સાંભળેલી છે એમ પેલા કહે, તો તેણે બાપનું દેવું ભરપાઈ કરવું જોઈએ; અને નથી સાંભળા એમ કહે, તો તેણે ઈનામ આપી દેવું જોઈએ.

૫. કોઈ પૂછે, ‘બ્રહ્મચર્ય’ કેમ પાળો છો?’ તો જવાબમાં જણાવે કે, ન પાળાએ તો નરકમાં વધુ મોટી વેદના ભોગવવી પડે.

(૫)

હેતુ^૧ ચાર છે —

(૧) ૧. યાપક (અનેક વિશેષણો ઇં વાળો એવો હેતુ કે જેને સમજતાં તથા જવાબ આપતાં વાર લાગે);

૨. સ્થાપક (પ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળો, જેથી તરત સાધ્ય-સિદ્ધિ થાય);

૩. વ્યંસક (બીજાને બ્રાંતિમાં નાખી દે તેવો^૨);

૪. લૂપક (વ્યંસક હેતુનો જવાબ^૩).

(૨) ૧. પ્રત્યક્ષ^૪,

૨. અનુમાન,

૩. ઉપમાન,

૪. આગમ.

(૩) ૧. અસ્તિ અને અસ્તિસાધક (ધૂમાડાનું અસ્તિત્વ જેમ અગ્નિના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે);

૨. અસ્તિ અને નિષેધસાધક (અગ્નિનું અસ્તિત્વ શીતળતાનો નિષેધ દર્શાવે છે);

૧. સાધ્ય વિના જે કદી ન હોય તે હેતુ. આહરણ્ય ભેદોમા જે હેતુ શબ્દ છે, તે તો પ્રત્યુત્તર કે ઉપપત્તિરૂપ સમજવો; પણ આને સાધ્યસાધક સમજવો. વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ દર્શવૈકલિકં ચૂર્ણિ પૃ. ૫૫ થી.

૨. જેમકે, ‘ઘટ પણ અસ્તિ છે, અને જીવ પણ અસ્તિ છે, માટે ઘટ અને જીવ બંને એક છે.’

૩. જેમકે વ્યસકના જવાબમાં કહે કે, “તો પછી ઘોડો પણ અસ્તિ છે, ગાય પણ અસ્તિ છે, બધા પદાર્થો પણ અસ્તિ છે, માટે ઘોડો, ગાય તથા બધા પદાર્થો અને આત્મા એક જ છે.”

૪. આ વિભાગમાં હેતુનો અર્થ પ્રમેયજ્ઞપ્તિમાં હેતુ-કારણ અર્થાત પ્રમાણ એવો લેવો.

૩. નાસ્તિ અને અસ્તિસાધક (અગ્નિનું નાસ્તિત્વ શીતળતાનું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે);

૪. નાસ્તિ અને નિષેધસાધક (આ પીપળો નથી, કારણ કે આ ઝાડ નથી).

[—સ્થાન ૩૩૮]

(૧) હેતુ પાંચ છે^૧ —

હેતુને જાણે નહિ;^૨ દેખે નહિ; શ્રદ્ધે નહિ; પ્રાપ્ત કરે નહિ; અને અજ્ઞાનમરણે મરે છે.

(૨) હેતુ પાંચ છે^૧ —

હેતુથી જાણતો નથી યાવત્ હેતુથી અજ્ઞાનમરણે મરે છે.

(૩) હેતુ પાંચ છે^૩ —

હેતુને જાણે છે યાવત્ છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૪) હેતુ પાંચ છે —

હેતુથી જાણે છે યાવત્ હેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૫) અહેતુ^૪ પાંચ છે —

અહેતુને નથી જાણતો યાવત્ અહેતુરૂપ છદ્મસ્થમરણે મરે છે.

૧. આ સૂત્રની ટીકા લગવતી સૂત્રની ચૂલ્કિ^૧ને આધારે કરી છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે. હેતુનો અર્થ તેમણે લિંગ કર્યો છે, અને પછી હેતુને જાણે—દેખે તે પણ હેતુ કહેવાય એમ અર્થ કર્યો છે. આ અર્થ, હેતુના આગમ ભાવ નિરૂપને આધારે પણ થઈ શકે છે.

૨. અર્થાત્ અસમ્યગ્ રીતે જાણે; છક ન જાણે એમ નહીં.

૩. આ સમ્યગ્દષ્ટિ વિષે છે. તે અનુમાતા હોવાથી કેવળા તો કહેવાય નહીં; માટે તે છદ્મસ્થ મરણે મરે છે એમ કહ્યું છે.

૪. સર્વજ્ઞને અનુમાન-પ્રમાણથી જાણવું પડતું ન હોવાથી તેને બધા હેતુઓ અહેતુ છે. તેમને તો બધું પ્રત્યક્ષ છે. આ અહેતુને સમ્યગ્દષ્ટિ છદ્મસ્થ સર્વથા અહેતુરૂપે નથી જાણતા, પણ કથયિત્ અહેતુરૂપે જાણે છે, ઇં અર્થ કરવો.

(૬) અહેતુ^૧ પાંચ છે —

અહેતુથી જાણતો નથી યાવત્ અહેતુથી છદ્મસ્થ મરણે મરે છે.

(૭) અહેતુ^૨ પાંચ છે —

અહેતુને જાણે છે યાવત્ અહેતુરૂપ કેવલીમરણે મરે છે.

(૮) અહેતુ^૩ પાંચ છે —

અહેતુથી જાણે છે યાવત્ અહેતુથી કેવલીમરણે મરે છે.^૪

[—સ્થા ૦ ૪૧૦]

(૬)

વિવાહ છ પ્રકારનો છે —

૧. પાછો પડીને (જરા ઢીલું મૂકીને કાલહરણ કરે પછી ઠીક મોકાં જોઈને પ્રતિવાદી પર આક્ષેપો કરવા માંડે);

૨. પાછો પાડીને (ગમે તે બહાનુ કાઢીને પ્રતિવાદી પાસે વિવાહ બંધ કરાવે અને પછી અવસર મેળવી ફરી શરૂ કરે);

૩. અનુકૂલ કરીને (સભ્ય અને સભાપતિને પોતાના પક્ષમાં લઈ વિવાહ કરે તે);

૪. પ્રતિકૂલ કરીને (સભ્ય, સભાપતિને વિરોધી કરી વિવાહ કરે તે. આમ ત્યારે જ કરે જ્યારે પોતે સમર્થ હોય);

૧. અહેતુનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે કરવો, પણ અહેતુથી કંઈ ચિત્ત જાણે છે, સર્વથા નથી જાણતો ઇત્ય અર્થ કરવો.

૨-૩. આ પાંચ કેવલીને આશયીને સમજવા.

૪. ‘આ હેતુસૂત્રની દીકા મેં કરી છે પણ તેનું રહસ્ય તો સર્વજ્ઞ જાણે.’ — દીકાકાર

૫. ભાગલા પડાવીને (સભ્યોમાં જ પરસ્પર વિવાદ થાય તેવી સ્થિતિ ઊભી કરે);

૬. મેળવી લઈને (અમુક સભ્યોને પોતાના પક્ષકારો સાથે મેળવી દઈને).

[—સ્થાન ૫૧૨]

(વાદના^૧) દોષ દર્શા છે.

૧. તલ્લભ્યદોષ (પ્રતિવાદીના ભતિ-કુલને દોષ દેવો તે);

૨. મતિભંગદોષ (વિસ્મરણ);

૩. પ્રશાસ્તૃદોષ (સભાપતિ કે સભ્ય નિષ્પક્ષ ન રહે તે);

૪. પરિહરણદોષ (સામાજ્યે આપેલો દોષ બરાબર દૂર ન કરવો તે);

૫. સ્વલક્ષણદોષ (પોતે કરેલું લક્ષણ દોષિત હોય);

૬. કારણદોષ (સાધ્ય સાથે સાધનનો વ્યભિચાર);

૭ હેતુ^૨દોષ (હેતુમાં દોષ હોય);

૮ સંક્રામણદોષ (પ્રસ્તુતમાં અપ્રસ્તુત ધુસારી દેવું, અથવા પ્રતિવાદીના મતનો સ્વીકાર);

૯ નિઘડદોષ (પ્રતિજ્ઞાહાનિ આદિ નિઘડસ્થાન મળવું તે);

૧૦ વસ્તુદોષ (પક્ષમાં દોષ).

૧. અહીં વાદ એટલે વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે જયલાભ માટે થતો વિવાદ; અથવા ગુરુશિષ્ય વચ્ચે થતી વાતચીત.—દીકાકાર.

૨. હેતુ અને કારણમાં તફાવત આ પ્રમાણે સમજવો : જે સાધનમાં દૃષ્ટાંત મળી શક્યું ન હોય તે કારણ; અને જે સાધનમાં દૃષ્ટાંત મળી શક્યું હોય તે હેતુ.

વિશેષો^૧ પણ દશ છે —

૧. વસ્તુદોષ^૨;

૨. તત્ત્વતદોષ^૨;

૩. દોષ (ઉપરના બે સિવાયના મતિભંગાદિ આઠ જે ઉપર છે તેના વિશેષ ભેદ);

૪. ઐકાથિક (એક જ અર્થવાળો શબ્દ અથવા એક જ અર્થવાળા અનેક શબ્દો);

૫. કારણદોષ (કારણના ભેદો—વિશેષો, પરિણામ, નિમિત્ત ઇત્યાદિ);

૬. પ્રત્યુત્પન્નદોષ (વસ્તુના સ્વરૂપને સવંથા નિત્ય કે એક વગેરે માનવાથી જે દોષ પ્રત્યક્ષ સામે જ નજરે આવે તે);

૭. નિત્યદોષ (અભવ્યને મિથ્યાત્વાદિ જે દોષ હોય છે તે, અથવા વસ્તુને નિત્ય માનવાથી જે આવે તે);

૮. અધિકદોષ (જેટલાથી પ્રતીતિ થઈ શકે તેથી અધિકતું વચન);

૯. સ્વકૃતદોષ;

૧૦. ઉપનીત (પરકૃત) દોષ.

[—સ્થાન ૭૪૩]

૧. ઉપર જે દોષો ગણાવ્યા છે તેમાંના કેટલાકને સામાન્યરૂપે એ સૂત્રમાં સમજવા અને એ જ વિશેષ રૂપે આ સૂત્રમાં; ઉપરાત પીળ પશુ કેટલાક વિશેષો—ભેદો આ સૂત્રમાં કહ્યા છે.

૨. આ બંને ઉપરના સૂત્રમાં સામાન્ય સમજવા અને અહીં તેમના વિશેષ ભેદ સમજવા.

વસ્તુ — પક્ષદોષના ભેદો — ૧. પ્રત્યક્ષનિરાકૃત (જેમકે, અગ્નિ ઠંડો છે); ૨. અનુમાનનિરાકૃત (જેમકે શબ્દ નિત્ય છે); ૩. સ્વવચનનિરાકૃત (જેમકે મારી માતા વધ્યા છે).

તે જ પ્રમાણે તત્ત્વતદોષના વિશેષ ભેદો—મતિ, મમ્ અને કર્માદિ આગળ કરી દોષ દેવો તે ઇત્યાદિ.

(૩) શ્રુતજ્ઞાન

આ લોકને વિષે શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે બાર અંગવાળું ગણિપિટક^૧ કહ્યું છે. તે આ પ્રમાણે—

આચાર, સૂત્રકૃત્, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા-
પ્રશ્નિ, જ્ઞાતૃધર્મકથા, ઉપાસકદશા અતકૃતદશા,
અનુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકશ્રુત, દષ્ટિવાદ.

[—સમ૦ ૧]

અ. બાર અંગો

ગણિપિટકનાં બાર અંગો છે —

આચાર યાવત્ દષ્ટિવાદ.

૧

કુ આચારાંગમાં^૨ શું છે ?

શ્રમણુનિઅથોના આચાર (જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર —

જ્ઞાનાદિ કેમ અહુણ કરવાં એના વિધિનિયમો);

ગોચરી (લિક્ષાયર્થા વિષેના નિયમો);

વિનય (જ્ઞાનવિનય આદિ);

વૈનયિક (વિનયનું ક્ષણ કર્મક્ષય વગેરે);

સ્થાન (કાર્યોત્સર્ગ, ઉપવેશન—ઘેસલું, શયન એ

ત્રણ લેદો છે તેમના નિયમો);

ગંમન (વિહાર કરવા સંબંધી નિયમો);

ચક્રેમણુ (ઉપાશ્રયમાં આમતેમ ફરવાના નિયમો);

પ્રમાણુ (લોજન, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરેનું માપ);

૧. જુઓ ભગવતી૦ શ૦ ૨૫, ઉ૦ ૪, પૃ. ૧૬૪.

૨. આ માળામાં ‘મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ’ એ નામે તેનો અંચાનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

યોગયોજન (સ્વાધ્યાય, પઠિલેહણ આદિ કાર્યોમાં
બીજાને જોડવા સંબંધી નિયમો);

ભાષા;

સમિતિ;

ગુપ્તિ;

શય્યા (રહેવાનું સ્થાન - વસતિ);

ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ);

ભક્તપાન;

ઉદ્ગમ (સાધુ માટે, આહાર-તૈયાર કરતાં જે દોષો
ગૃહસ્થને લાગે છે તે);

ઉત્પાદન (શિક્ષા લેનાર સાધુને અસાવધાનતાથી
લાગતા દોષો);

એષણ (શિક્ષા લેનાર અને દેનાર બંનેને લાગતા
દોષો);

દોષોની વિશુદ્ધિ;

શુદ્ધાશુદ્ધ ગ્રંથ;

સુપ્રશસ્ત્રવત, (પાંચ મહાત્મતરૂપ મૂલ ગુણો);

નિયમ;

તપોપધાન.

હું જે આચારનું આ શાસ્ત્રમાં વર્ણન છે, તે આચાર પાંચ
પ્રકારનો છે —

જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપ-આચાર,
વીર્યાચાર.

હું આચારશાસ્ત્રની — વાચના^૧ સંખ્યેય છે, અનુયોગદ્વારે

૧. શુરુ શિષ્યને મૂળ સૂત્ર તથા તેના અર્થ 'શીખવે તે - માઠ.

૨. ઉપક્રમાંદિ વ્યાખ્યાનપ્રકારો.

સંજયેય છે, પ્રતિપત્તિ^૧ સંજયેય છે, વેદો-વેદકો^૨ સંજયેય છે, શ્લોકો સંજયેય છે, નિયુક્તિઓ^૩ સંજયેય છે.

૬ આચારશાસ્ત્ર બધાં અંગોમાં પ્રથમ^૪ છે; તેના બે શ્રુતસ્કંધ^૫ છે; ૨૫ અધ્યયન છે; ૮૫ ઉદ્દેશનકાલ^૬ છે; સમુદ્દેશનકાલ^૭ પણ ૮૫ છે; ૧૮૦૦૦ પદો^૮ છે; સંખ્યાત અક્ષરો છે; અનન્ત ગમો^૯ છે; અનન્ત પર્થાઓ છે; તેમાં સંજયેય ત્રસ વિષે અને અનન્ત સ્થાવર વિષે, જે શાશ્વત છે, કૃત છે, નિબદ્ધ છે, નિકાચિત છે - ઇત્યાદિ જિનપ્રજ્ઞત ભાવોને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

[—સમ ૧૩૬]

૧. વસ્તુવિષયક સિદ્ધાંતો — મતો.

૨. છદ્વિશેષ. ફેરિને મતે એક વસ્તુની પ્રતિપાદક સ કલના.

૩. મૂળ સૂત્રને સ્પષ્ટ કરનાર યુક્તિઓ. — ટીકા

૪. રચનાના કમની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ રચના પછી ગોઠવણી વખતના સ્થાનની દૃષ્ટિએ. સૌથી પ્રથમ રચના તો ‘પૂર્વ’ નામના દૃષ્ટિવાદના એક અશરૂપ શાસ્ત્રની થઈ છે.

૫. અમુક અધ્યયનો મળીને એક શ્રુતસ્કંધ — ખંડ થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં ૯ અને બીજામાં ૧૬ અધ્યયન છે. આમ, નિશીથ સિવાયનાં કુલ ૨૫ અધ્યયનો છે.

૬. ઉદ્દેશન એટલે લણાવવું તે; તેનો સમય એટલે કેટલા પાઠમાં આવ્યું શાસ્ત્ર પૂરું કરવું તે. અધ્યયનના આંકડા સાથે તેના પાઠની સંખ્યા બતાવીને કહીએ તો — અ. ૧-૭, ૨-૬, ૩-૪, ૪-૪, ૫-૬, ૬-૫. ૭-૮, ૮-૭, ૯-૪, ૧૦-૧૧, ૧૧-૩, ૧૨-૩, ૧૩-૨, ૧૪-૨, ૧૫-૨. ૧૬-૨; અને બાકીનાં ૯ અધ્યયનોના નવ ઉદ્દેશનકાલ ઉમેરતાં કુલ ૮૫ થાય.

૭. વિશેષ વ્યાખ્યા કરી સમજાવવું તે — વાચના આપવી તે.

૮. આ અને આગળ બીજાં શાસ્ત્રોનાં પદોની જે ગણતરી આપી છે, તે અત્યારે મળતાં તે તે શાસ્ત્રો સાથે સંગત નથી, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

૯. અર્થપરિચ્છેદ.

‘સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં શું છે ?

સૂત્રકૃતશાસ્ત્રમાં સ્વસમય, પરસમય, અને સ્વપરસમયની સૂચના છે; તથા જીવ, અજીવ, જીવાજીવ, લોક, અલોકની સૂચના છે; જીવાદિ નવ પદાર્થ – તત્ત્વની સૂચના છે; નવા શ્રમણોની, કુસિદ્ધાન્તથી જેમની મતિમાં વ્યામોહ થયો છે તેવા શ્રમણોની, અને જેઓ સંશયશીલ છે તેમની, — પાપકારી મલિન બુદ્ધિને વિશુદ્ધ કરવા માટે ૧૮૦ ક્રિયાવાદીનો, ૮૪ અક્રિયાવાદીનો, ૬૭ અજ્ઞાનવાદીનો અને ૩૨ વિનયવાદીનો એમ કુલ ૩૬૩ અન્યદષ્ટિનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી શ્રમણો સ્વસમયમાં સ્થિર થાય.

સૂત્રકૃતનાં સૂત્રો અને તેનો અર્થ એવો છે કે જે અનેક પ્રકારનાં દષ્ટાન્તો વડે પરમતની નિસ્સારતા બતાવે છે, વિવિધ પ્રકારે વિસ્તાર કરીને શાસ્ત્રના સદ્ભૂત પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કરે છે, મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય છે, ઉદ્ધાર છે, અજ્ઞાનાંધકારથી ઘેરાયેલા જીવો માટે દીપકનું કામ આપે છે, સિદ્ધિમાં લઈ જનાર નિસરણી જેવાં છે, અને ક્ષોભ અને કંપ વિનાનાં છે.

સૂત્રકૃત શાસ્ત્રની વાચના સંખ્યાત છે. યાવત્ સંખ્યાત નિયુક્તિ છે.

બાર અંગમાં સૂત્રકૃત બીજું અંગ છે. તેના એ શ્રુતસ્કંધ છે અને ૨૩ અધ્યયન છે^૨; તેના ૩૩ ઉદ્દેશનકાલ^૩

૧. આ માળામા ‘લગવાન મહાવીરનો સંયમધર્મ’ એ નામે તેનો કાયાતુવાદ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

૨. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનાં ૧૬, અને બીજાનાં ૭.

૩. અં ૧-૪, ૨-૩, ૩-૪, ૪-૨, ૫-૨, અને બાકીનાનો એક એક.

છે, ૩૩ સમુદ્દેશનકાલ છે; ૩૬૦૦૦ પદો છે; યાવત્ જિન-પ્રજ્ઞસભાવેને તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ૦ ૧૩૭]

૩

સ્થાનાંગશાસ્ત્ર^૧માં શું છે ?

સ્થાનાંગમાં સ્વસમય, પરસમય યાવત્ લોકાલોકની સ્થાપના છે. તેમાં પદાર્થોની વ્યાખ્યા — દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર કાલ અને પર્યાય દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી છે. તેમાં પર્વત, પાણી, સમુદ્ર, સુરભવન, સુરવિમાન, આકર-ખાણ, નિધિ-ભંડાર, ઉત્તમપુરુષો, સ્વર, ગોત્ર, જ્યોતિષનું ચલન એ બધાનું વર્ણન છે. તેમાં એકવિધ દ્વિવિધ યાવત્ દશવિધ જીવ અને પુદ્ગલોનું વર્ણન છે. લોકસ્થિતિનું પણ વર્ણન છે.

તેની વાચના સંખ્યેય છે યાવત્ સંખ્યાત ર્લોકો છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. બાર અંગમાં સ્થાનાંગ એ ત્રીજું અંગ છે. તેનો એક શ્રુતસ્કંધ અને દશ અધ્યયનો છે. ૨૧ ઉદ્દેશન^૨કાલ છે. ૭૨૦૦૦ પદ છે. સંખ્યાત અક્ષર છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ પદાર્થોનું તેમાં વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૩૮]

૪

સમવાયાંગમાં શું છે ?

સમવાયાંગમાં સ્વસિદ્ધાન્તનું વર્ણન છે યાવત્ લોકાલોકનું સમ્યક્ રીતે જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં એકથી માંડી

૧. આ ગ્રંથમાં તેનો પણ અનુવાદ છે.

૨. ૧-૧, ૨-૪, ૩-૪, ૪-૪, ૫-૩. બાકીનાના એક એક.

૩. આ ગ્રંથમાં તેનો પણ અનુવાદ છે.

ઉત્તરોત્તર બે ત્રણ એમ સંખ્યાક્રમે પદ્ધતીનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી બાર અંગરૂપ શ્રુતજ્ઞાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તે શાસ્ત્રમાં નાના પ્રકારના અણુવનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. અને બીજા પણ ઘણા વિશેષો તેમાં વર્ણિત છે. જેમકે નારક, તિય, મનુષ્ય અને દેવસમૂહના આહાર, ઉદ્દેશ, લેશ્યા, આવાસની સંખ્યા અને આવાસનુ પ્રમાણ; ઉપપાત, અવન, અવગાહના, અવધિ, વેદના, લેહો, ઉપયોગ, યોગ, ઇન્દ્રિય અને કષાયનું વર્ણન છે. જીવોની વિવિધ યોગિનિ, મંદરાદિપર્વતોના વિસ્તાર, જિઆઈ, પરિધિનું પ્રમાણ, તથા તેના લેહો; તથા કુલકર, તીર્થકર, ગણધર, સમસ્ત ભરતના અધિપતિ ચક્રવર્તી, ચક્રધર અને હલધરના લેહો પણ વર્ણવવામાં આવ્યા છે; તથા વર્ષ - ભરતાદિક્ષેત્રોના નિર્ગમન, આ અને આના જેવા બીજા પદ્ધતીનું પણ આ સમવાયાંગમાં વર્ણન છે.

સમવાયાંગની સંખ્યેય વાચના છે યાવત્ તે બાર અંગમાં ચોથું અંગ છે. તેનું એક અધ્યયન છે, એક શ્રુતસ્કંધ છે, એક ઉદ્દેશનકાલ છે. ૧૪૦૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ સ્થાવરો તેમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે.

[- સમ૦ ૧૩૬]

૫

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં શું છે ?

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિમાં સ્વસમયની પ્રરૂપણ છે યાવત્ લોકાલોકનું વ્યાખ્યાન છે.

૧. આ માળામાં 'ભગવતીસાર' નામે તેનો છાયાનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં નાના પ્રકારના દેવ, નરેન્દ્ર અને રાજવિઝાએ સંશયાળુ થઈને પૂછેલા ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નના ભગવાન મહાવીરે વિસ્તારથી ઉત્તરો આપ્યા છે. તે ઉત્તરોમાં દ્રવ્ય, ગુણ, ક્ષેત્ર, કાલ, પર્યાય, પ્રદેશ, પરિણામ યથાવસ્થિતભાવ, અનુગમ, નિક્ષેપ, નય, પ્રમાણ, સુનિપુણ ઉપક્રમ ઇત્યાદિનું વિવિધ પ્રકારે પ્રકાશન છે. તેમાં લોક અને અલોક સંબંધી માહિતી છે. એ ઉત્તરો સંસારસમુદ્રને તરવા માટે સાધન અને તેવા તે છે. એમની ઇન્દ્રોએ પણ પ્રશંસા કરી છે; ભવ્યજનોએ તેમનું અભિનંદન કર્યું છે. અધકારની રજને નાશ કરનારા તે જ્ઞાનરૂપ દીવા જેવા છે અને ઇહા, બુદ્ધિ અને મતિની વૃદ્ધિ કરનારા છે; વળી તે સૂત્રાર્થને વિવિધ રીતે સમજાવનારા છે તથા મહામૂલ્યવાન અને શિષ્યને હિતકર છે.

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિમાં સંખ્યાત વાચના છે—યાવત્ સંખ્યાત નિયુક્તિઓ છે. તે બાર અંગમાં પાંચમું છે. શ્રુતસ્કંધ એક છે. સો અધ્યયન^૧ છે; તેના દશ હજાર ઉદ્દેશો^૨ છે, દશ હજાર સમુદ્દેશો છે. ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નોના ઉત્તરો છે. ૮૪૦૦૦ પદો છે. સંખ્યાત અક્ષરો છે યાવત્ જિનપ્રજ્ઞત ભાવોનું પ્રરૂપણ છે.

[—સમ૦ ૧૪૦]

૬

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં^૩ શું છે ?

જ્ઞાતૃધર્મકથામાં દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. દૃષ્ટાંતમાં

૧. ભગવતીબીજાં શતક એ જ અધ્યયન કહેવાય છે.

૨. દીકાકારે ઉદ્દેશોને કેવી રીતે દશ હજાર ભણવા તે જણાવ્યું નથી.

૩. ‘ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ’ નામે તેનો છાયાનુવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

આવતા - નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, બગીચા, રાજ, માતા-પિતા, સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક તેમ જ પરલોકની ઋદ્ધિ, લોગનો પરિત્યાગ, પ્રવ્રજ્યા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્યાય, સંલેખના, લોજનનો ત્યાગ, પાદ્મપોષગમન, દેવલોકગમન, સુકુલમાં જન્મ, ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

યાવત્ આ કથાઓમાં સાધુઓના વિનય વિષે, તીર્થંકરના શાસનમાં દીક્ષા લઈને તેના પાલનમાં મંદ બુદ્ધિવાળા વિષે, કંઠણ તપસ્યાથી હારી ગયેલા વિષે, ભયંકર પરીવહોથી હારેલાઓ વિષે, મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધતાં અટકી જનારા વિષે, વિષયસુખની આશામાં મૂઢ બનેલાઓ વિષે; જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને દૂષિત કરીને નકામા થયેલાઓ વિષે, તથા તેથી કરીને તેમની સંસારમાં થયેલી દુર્ગતિ અને દુઃખપરંપરા વિષે—વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે.

વળી, જેમણે પરીવહ અને કષાયના સૈન્યને છૂટી લીધું છે, ધૈર્ય જ જેમનું ધન છે અને સંયમમાં જેઓ ઉત્સાહપૂર્વક નિશ્ચયવાળા છે તેવા ધીરપુરુષો વિષે; જેઓ નિઃશય થઈ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, યોગના આરાધક હોવાથી સિદ્ધિમાર્ગમાં પ્રયાણ કરી રહ્યા છે તેમના વિષે; જેઓ દેવના અનુપમ કામલોગ લોગવી ત્યાંથી યથાકાળે અ્યુત થઈ મનુષ્ય-લોકમાં ઉત્પન્ન થઈ ફરી પાછા પ્રવ્રજ્યા લઈ મુક્તિપથના પ્રવાસી થઈ મોક્ષે ગયા છે તેમના વિષે—વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી, જેઓ માર્ગમાં ચલાયમાન થયા હોય તેમને મનુષ્ય અને દેવો ઉપદેશ આપી, સારાસારના શુભદોષ બતાવી કેવી રીતે સન્માર્ગમાં લાવે છે તેના વિષે આમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અને દૃષ્ટાન્તો અને પ્રતીતિકર વચ્ચેના

સાંભળીને બ્રહ્મ મનુષ્યો કેવી રીતે સન્માર્ગમાં આવી જન્મ-મરણનો નાશક સંયમ પાળી, દેવલોકમાં જઈ, પાછા ચ્યવી, સર્વ દુઃખરહિત શાશ્વત કલ્યાણકારી મોક્ષમાં જાય છે તે પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ અને આના જેવું બીજું પણ ઘણું વિસ્તારથી જ્ઞાતૃધર્મકથાઓમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

જ્ઞાતૃધર્મકથાની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગ-દાર છે, સંખ્યાત સંપ્રહણીઓ છે; તે છઠું અંગ છે. તેના બે સ્તુતસ્કંધ છે. અને [પ્રથમ સ્તુતનાં] ઓગણીસ અધ્યયન છે.

તેમાંની કથાઓ બે પ્રકારની છે — એક બનેલી અને બીજી કલ્પિત. [બીજી સ્તુતની] બધી ધર્મકથાઓને દશ વર્ગમાં^૧ વહેંચી નાખવામાં આવી છે. એકએક ધર્મકથામાં પાંચસો પાંચસો અખ્યાયિકાઓ છે. એકએક આખ્યાયિકામાં પાંચસો-પાંચસો ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. અને પ્રત્યેક ઉપાખ્યાયિકામાં ૫૦૦ અખ્યાયિકા-ઉપાખ્યાયિકાઓ છે. એમ બધી મળી સાડાત્રણ કરોડ કથાઓ થાય છે. તેના ૨૯ ઉદ્દેશન^૨કાલ છે. સમુદ્દેશનકાલ પણ તેટલા જ છે. સંખ્યાત હજાર પહો છે. યાવત્ જિનપ્રજ્ઞસભાવોનું વર્ણન છે.

[—સમ ૧૪૧]

૭

ઉપાસકદશામાં શું છે ?

ઉપાસકદશામાં ઉપાસક-શ્રાવકોનાં નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વનખંડ, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે; તથા

૧. વર્ગનો અર્થ અધ્યયન સમજવો.

૨. કારણ કે, બે સ્તુતસ્કંધનાં મળી ૨૯ અધ્યયનો છે.

૩. 'ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો' એ નામે તેનો છાયાનુવાદ આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

સમવસરણુ, ધર્માંચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વણું છે. ઉપાસકનાં શીલવ્રત, ગુણવ્રત, પૌષધ, ઉપવાસનું વણું છે. તેમનો શ્રુતાધ્યાસ, તપોપધાન, પ્રતિમા, ઉપસર્ગ, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, તથા પાદપોષગમનનું વણું છે. મૃત્યુ પછી તેમની દેવલોકમાં ઉત્પત્તિ, ત્યાંથી ચ્યવન કરી સુકુલમાં જન્મ અને ફરી ધર્મપ્રાપ્તિ કરી મોક્ષગમન એ બધું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વળી ઉપાસકદશામાં શ્રાવકોની ઋદ્ધિ, તેમનો પરિવાર, તેમનું ધર્મશ્રવણુ, તેમની ધર્મપ્રાપ્તિ અને તેમના સમ્યક્ત્વની સ્થિરતા અને વિશુદ્ધિ, તેમના મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ તથા તેમના અતિચાર, તેમની ઉપાસકપણાની કાલમર્યાદા, અને અનેક પ્રકારે તેમણે જે અભિગ્રહો ધારણ કર્યાં, પ્રતિમાઓ સ્વીકારી, ઉપસર્ગો-સંકટો સહન કર્યાં તેનું; તથા જેમને ઉપસર્ગ નથી આવ્યા તેમનું; તેમણે જે અનેક પ્રકારનું તપ આચર્યું અને શીલવ્રત તથા ગુણવ્રત અને પૌષધોપવાસ સ્વીકાર્યાં તેનું અને છેવટે સંલેખનાવ્રત લઈ અનેક દિવસ સુધી અન્નપાન વગર રહી આત્માને શુદ્ધ કરી તેઓ કલ્પોપપન્ન દેવપણે ઉત્પન્ન થયા તેનું; અને તે દેવલોકની સંપત્તિનું જે અનુપમ સુખ તેમણે ભોગવ્યું તેનું, અને ત્યાંથી ચથાકાળે ચ્યુત થઈ મનુષ્ય રૂપે જન્મી ફરી પાછી જિનધર્મની પ્રાપ્તિ કરી, ઉત્તમ સચમ પાળી, કર્મરજને છાંડી કેવી રીતે તેઓ મુક્ત થશે તેનું; આ બધાનું અને આના જેવું બીજું બધું વણું તેમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપાસકદશાની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગ-દ્વાર છે, ચાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ^૧ છે. તે સાતમું અંગ

૧. અર્થસંગ્રહક ગાથાઓ.

છે. તેનો એક શ્રુતસ્કંધ છે અને દશ અધ્યયન છે. દશ ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંજ્યાત હજાર પદ છે. યાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞત ભાવોનું નિરૂપણ છે.

[—સમ૦૧૪૨]

અન્તકૃદ્દશા^૧માં શું છે ?

અન્તકૃદ્દશામાં જેઓ મોક્ષે ગયા છે તેમના સંજ્યાધી — નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય, વન, રાજા અને માતા-પિતાનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વર્ણન છે. તથા મોક્ષે જનાર જીવોએ કેવી રીતે ભોગોનો ત્યાગ કર્યો અને દીક્ષા લીધી, તેમનો શ્રુતાભ્યાસ, તેમની તપસ્યા, તેમની પ્રતિમા; તેમની વિવિધ પ્રકારની ક્ષમા, આજ્ઞવતા, મૃદુતા, શૌચ અને સત્ય; તેમનો સત્તર પ્રકારનો સંયમ, તેમનું ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય, તેમની નિષ્પરિશ્રુતા, તેમનું તપ અને ત્યાગ, તેમની સમિતિ અને શુભિ, તેમનો અપ્રમત્તભાવ, તેમના સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનનું સ્વરૂપ, તેઓ કેવા ઉત્તમ સંયમને પામ્યા છે તે, તેમણે કેવા પરીષદો જીત્યા છે તે, અને ચાર કર્મના ક્ષયથી તેમણે કેવી રીતે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે, તેમનો દીક્ષાપર્યાય, અને તેમના પાદપોષ્પગમનનો કાલ અને છેવટે સર્વકર્મથી મુક્ત થઈ તેઓ કેવી રીતે મોક્ષે ગયા તે — આ અને આના જેવાં બીજાં ઘણાં ભાવોનું વર્ણન અન્તકૃદ્દશામાં કરવામાં આવ્યું છે.

અન્તકૃદ્દશાની સંજ્યાત વાચના છે. સંજ્યાત અનુયોગદ્વાર છે. યાવત્ તેની સંજ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. યાવત્ તે આઠમું

૧. આ માળામાં ‘પાપ, પુણ્ય અને સયમ’ નામના મણકામાં તેનો ધ્યાનુવાદ આવે છે.

અંગ છે. તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, અધ્યયન દશ છે વગર સાત છે.^૧ દશ ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંખ્યાત હજાર પદ છે ચાવત્ તેમાં જિનપ્રજ્ઞ ભાવોને કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ૦ ૧૪૩]

૬

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં^૨ શું છે ?

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં અનુત્તર . વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર સાધુઓના નગર, ઉદ્યાન, ચૈત્ય ચાવત્ માતા-પિતાનું વણું છે. તેવા સાધુ સંખ્યા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિનું વણું છે. તેમણે કરેલ ભોગોનો ત્યાગ, દીધેલ દીક્ષા, કરેલ શ્રુતાભ્યાસ, આચરેલ તપોપધાન, તેમનો દીક્ષાપર્યાય, તેમની પ્રતિમા, સંલેખના, ભક્તપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોષગમન અને છેવટે અનુત્તરમાં ઉપપાત એ વણુંવવામાં આવ્યું છે.

વળી દેવલોકમાંથી ચ્યવી તેઓ સત્કુલમાં ઉત્પન્ન થયા, ફરી ધર્મપ્રાપ્ત કર્યો, અને છેવટે મોક્ષને પામ્યા તે પણ વણુંવવામાં આવ્યું છે.

અનુત્તરોપપાતિકદશામાં— તીર્થંકરના સમવસરણુનું, તીર્થંકરના અતિશયનું, અને પરીષદને જીતી યશસ્વી બનેલા, તપોબળ વડે દેહીપ્યમાન, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રવાળા

૧. વર્ગ આઠ છે, પણ સાત કલા છે તેનું કારણ એ છે કે, પ્રથમ દશ અધ્યયન રૂપ વર્ગને નથી ગણ્યો. — દીકાકાર.

૨. આ માળાના 'પાપ, પુણ્ય અને સંયમ' પુસ્તકમાં એનો છાયાનુવાદ આવે છે.

અને વિવિધ ગુણના ભંડાર એવા તીર્થંકરના શિષ્યોનું, અણુગારમહંપિઓનું, વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓનું, તથા તેમના ગુણનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.

વળી ભગવાનનું શાસન કેવી રીતે જીવને હિતકારી છે, દેવાસુરમનુષ્યોની ઋદ્ધિ કેટલી છે, તીર્થંકરની પાસે લોકો કેવી રીતે આવે છે, તેમની સેવા કેવી રીતે કરે છે, તીર્થંકર કેવી રીતે દેવ અને મનુષ્યને ધર્મોપદેશ કરે છે, તેમનો ઉપદેશ સાંભળી બધા કામલોગોને છોડીને લોકો કેવી રીતે સંયમ, તપ અને બીજા આચાર સ્વીકારે છે; અને ઘણા વર્ષની પ્રવ્રજ્યા પાળીને, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના કરીને, જિનવચનમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને, હૃદયથી જિનવચનની અનુમોદના કરીને, જેને જોટલા ઉપવાસ પ્રાપ્ત થાય તે કરીને, લોકો કેવી રીતે ધ્યાનવાળાં થઈ સમાધિમરણે મરી અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને અનુત્તરમાં અનુપમ દેવસુખ ભોગવી યથાકાલે ત્યાંથી ચ્યવી યાવત્ સંયમ પાળી કેવી રીતે મોક્ષે જાય છે તે બધું—અને તે સિવાય બીજું ઘણું અનુત્તરોપપાતિકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

અનુત્તરોપપાતિકની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે, તે નવસુ અંગ છે, તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, દશ અધ્યયન છે, ત્રણ વર્ગ છે, ઉપેશન અને સમુદેશનના કાલ દશ છે. સંખ્યાત હજાર પદો છે, યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ ભાવોને તેમાં પ્રરૂપવામાં આવ્યા છે.

૧૦

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં શું છે ?

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં એકસો આઠ^૧ પ્રશ્નો છે, ૧૦૮ અપ્રશ્નો છે, અને ૧૦૮ પ્રશ્નાપ્રશ્નો છે. વિદ્યાતિશયોનું વર્ણન છે. સાધકોના નાગ અને સુપણ સાથે દિવ્ય સંવાદોનું વર્ણન છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં — આદર્શ, અંગુષ્ઠ, બાહુ, અસિ, મણિ વસ્ત્ર અને આદિત્ય વિષયક પ્રશ્નોના; વિવિધમહાપ્રશ્નવિદ્યા, મનઃપ્રશ્નવિદ્યા, અને દેવતા જેમાં કામ કરી આપે છે તેવી વિવિધ વિદ્યાઓના પ્રશ્નોના; લોકોને વિશ્વમય પમાડે તેવા મહાપ્રભાવિક પ્રશ્નોના, જે પ્રશ્નો સાંભળી લોકોને બહુ પૂર્વ કાળે કાઠ ઉત્તમ દમી તીર્થકર થયા હશે તેવી પાકી શ્રદ્ધા થાય તેવા પ્રશ્નોના, સમજવા કઠણ પડે તેવા પ્રશ્નોના, જે સર્વસર્વશક્તિમત હોય તેવા પ્રશ્નોના, અબુધજન પણ જેમાં વિશ્વાસ કરવા લાગી જાય તેવા પ્રત્યક્ષમાં વિશ્વાસ ઉપજાવે તેવા પ્રશ્નોના;—સ્વસમય અને પરસમયનું નિરૂપણ કરવામાં કુશલ પ્રત્યેકબુદ્ધિએ વિવિધ અર્થવાળી ભાષામાં આપેલા અને મહાવીર ભગવાને વિવિધ રીતે વિસ્તારથી જગતનું હિત સધાય તે રીતે આપેલા — જવાબોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણમાં સંખ્યાતવાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગ-દ્વાર છે; ચાવત્ સંખ્યાત સંબંધીઓ છે. બાર અંગોમાં પ્રશ્નવ્યાકરણ એ દશમું અંગ છે. તેનો એક શ્લોકકંઠ છે. ૪૫

૧. અંગુષ્ઠ, બાહુપ્રશ્નાદિ મંત્રવિદ્યાઓના બળે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ હઈ દેવા તે પ્રશ્ન; પૂછવામાં ન આવે છતાં જે વિદ્યાથી માત્ર મત્રના બળથી શુભાશુભ ફળ બતાવી આપે, તે અપ્રશ્ન, અને જેમાં બનેલોય તે પ્રશ્નાપ્રશ્ન

ઉદ્દેશન-^૧ અને સમુદ્દેશન- કાલ છે. સંખ્યાત હજાર પદો છે. યાવત્ જિનપ્રજ્ઞા ભાવોનું વર્ણન છે.

[—સમ ૧૪૫]

૧૧

વિપાકશ્રુતમાં^૨ શું છે?

સારાં અને માઠાં કર્મના વિપાક તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે. આ શ્રુતને એ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. એક સુખવિપાક અને બીજું દુઃખવિપાક. દશ દુઃખવિપાક અને દશ સુખવિપાક છે.

દુઃખવિપાકમાં જેમને દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેમના નગર યાવત્ માતાપિતાનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, ગૌતમનું નગરમાં જવું, અને સંસારની દુખપરંપરા—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

સુખવિપાકમાં જેને સુખ ભોગવવું પડે છે તેમના નગરાદિનું વર્ણન છે. તથા સમવસરણુ, ધર્માચાર્ય, ધર્મકથા, આ લોક અને પરલોકની ઋદ્ધિઓ, ભોગનો પરિત્યાગ, દીક્ષા, શ્રુતાભ્યાસ, તપોપધાન, દીક્ષાપર્વાય, પ્રતિમા,

૧. “આ અંગનાં દશ જ અધ્યયનો છે. તેથી ઉદ્દેશનકાલ દશ જ સહસ્ર; પણ સહસ્ર છે કે બીજી કોઈ વાચના પ્રમાણે ૪૫ અધ્યયનો હોય” — એમ દીકાકાર જણાવે છે. વળી અત્યારે મળી આવતા પ્રશ્નવ્યાકરણમાં અહીં ગણાવેલ વિષયનું નામનિશાન પણ નથી, એ વિષે દીકાકાર અહીં મૌન સેવે છે. પણ અત્યારે પોતે પ્રશ્નવ્યાકરણની દીકા લખે છે ત્યારે જણાવે છે કે પૂર્વ કાંળમાં આ બધી વિદ્યાઓ આ શાસ્ત્રમાં હતી, પણ અત્યારે તો આમાં માત્ર પાંચ આસ્રવ અને પાંચ સવરનું જ વર્ણન છે.

૨. આ માળાના ‘પાપ, પુણ્ય અને સયમ’ અથમાં એનો છાયાનુવાદ આવે છે.

સલેખના, લક્ષતપ્રત્યાખ્યાન, પાદપોષગમન, દેવલોકમાં ગમન, સુકુલોત્પત્તિ, ફેરી ધર્મપ્રાપ્તિ, અને મોક્ષ—આ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

દુઃખવિપાકમાં—હિંસા, જૂઠું, ચોરી, પરજી સાથે મૈથુન અને પરિગ્રહથી સંચિત પાપકર્મનો, તંથા તીવ્રકષાય, ઈન્દ્રિય, પ્રમાદ, પાપપ્રવૃત્તિ, અને અશુભાધ્યવસાયથી સંચિત પાપકર્મનો વિપાક (ફલ) વર્ણવવામાં આવ્યો છે. જેમકે, કોઈ નરક અથવા તિયંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થઈ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ઘેરાય છે; મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ પાપકર્મનાં ફળ ભોગવે છે: જેમકે, કોઈનો વધ કરવામાં આવે છે, કોઈનું વૃષણ કાપી નાખવામાં આવે છે, વળી કોઈનાં નાક, કાન આદિ કાપી નાખવામાં આવે છે, કોઈના હાથ, પગ કે જીભ કાપી નાખવામાં આવે છે, કોઈને આંખમાં ગરમ સળી નાખવામાં આવે છે, કોઈને બાળી નાખવામાં આવે છે, કોઈને ચીરી નાખવામાં આવે છે, કોઈને બાંધવામાં આવે છે, કોઈને સૂળ લોંકીને તો કોઈને લાકડી મારીને ઘેહાલ કરી નાખવામાં આવે છે, ગરમ સીસું કોઈના પર રેડવામાં આવે છે, ગરમ તેલ કોઈના પર રેડવામાં આવે છે, કોઈને કુમ્ભીમાં પકાવવામાં આવે છે, કોઈને શીતલતાથી કંપાવવામાં આવે છે, કોઈને કાયમ બાંધી રાખવામાં આવે છે, કોઈને લાલાથી વીંધવામાં આવે છે, કોઈની ચામડી હિંતારી લેવામાં આવે છે, કોઈને હાથમાં તેલવાળાં કપડાં વીંટી ભચંકર રીતે બાળવામાં આવે છે—આવાં આવાં ભચંકર દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. કાંરણ, પૂર્વ સમયમાં કરેલાં કર્મોની પરંપરા તેને આવાં ભચંકર ફળ આપ્યા વિના મૂકતી નથી. પણ તેનો છૂટકારો તપમાં જો

ધૈર્યપૂર્વક લાગી જાય તો થવા સંભવ ખરો — આ બધું હ. ખવિપાકમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ત્યાર પછી સુખવિપાકમાં, શીલવંત, સંયમી, ગુણવાન, તપસ્વી સાધુને અનુકંપાભાવથી તથા હમેશાં મનની પ્રસન્નતાથી શુભ ભાવનાવાળા થઈને જેઓ શુદ્ધ નિર્દોષ આહાર આપે છે, તેઓ ભાવશુદ્ધિ કરી કેવી રીતે ધર્મપ્રાપ્તિ કરે છે અને કેવી રીતે — જેમાં અનેક નરકાદિભવ અને દુઃખ, ભય, વિષાદ, શોક અને મિથ્યાત્વના કુંગરો છે, જેમાં બધેય અજ્ઞાનાંધકારરૂપ ક્રીચક હોવાથી પાર થવાનો રસ્તો મળવો મુશ્કેલ છે, જેમાં જરા, મરણ અને જન્મની ક્ષુબ્ધ ભમરીઓ છે, સોળ કષાયરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ હોવાથી જે ભયંકર છે એવા — અનાદિ-અનંત સંસારને ટૂંકો કરે છે, અને કેવી રીતે તેઓ દેવાયુ બાંધે છે અને દેવના કામભોગો ભોગવી યથાકાલે મ્યુત થઈ કેવી રીતે આ નરલોકમાં આવી સુકુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને આયુષ્યમાન, દીર્ઘશરીરવાળા, રૂપવાન, યાવત્ આરોગ્ય અને બુદ્ધિવાળા થાય છે અને તેમને મિત્રો મળે છે, સ્વજન મળે છે, યાવત્-બધી પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળે છે, અને તેમને વિવિધ પ્રકારના કામભોગથી કેવું સુખ મળે છે તેનું વર્ણન છે.

આવી રીતે અનાદિકાળથી ચાલી આવતી પરંપરાથી બાંધેલાં શુભ અને અશુભ બન્ને કર્મોના વિપાકો કેવી રીતે સુખ અને દુઃખ આપે છે, તે વિપાકશ્રુતમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. આ બધું એટલા માટે બતાવવામાં આવ્યું છે કે, જીવો તે વિચારી સંવેગવાળા થાય. આ સિવાય પણ બીજું ઘણું તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

વિપાકશ્રુતની સંખ્યાત વાચના છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર છે, યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે. આ સૂત્ર અંગોમાં

અગિયારમું અંગ છે. તેનાં વીશ અધ્યયનો છે અને ઉદ્દેશન- અને સમુદ્દેશન- કાલ પશુ વીશ છે. તેનાં સંખ્યાત હબર પદો છે, સંખ્યાત અક્ષરો છે, યાવત્ જિનપ્રજ્ઞ ભાવેાનું તેમાં વર્ણન છે.

[—સમ૦ ૧૪૬]

૧૨

દૃષ્ટિવાદમાં^૧ શું છે ?

દૃષ્ટિવાદમાં બધા ભાવની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. તેના મુખ્ય પાંચ વિભાગ છે—

૧. પરિકર્મ^૨, ૨. સૂત્રો, ૩. પૂર્વગત, ૪. અનુયોગ અને ૫. ચૂલિકા.

(૧) પરિકર્મના પાછા સાત વિભાગ છે—સિદ્ધશ્રેણિકા, મનુષ્યશ્રેણિકા, સ્પૃષ્ઠશ્રેણિકા અવગાહનાશ્રેણિકા, ઉપસંપદા-શ્રેણિકા, વિપ્રજહતશ્રેણિકા, ચ્યુતાચ્યુતશ્રેણિકા.

સિદ્ધશ્રેણિકા પરિકર્મના પાછા ચૌદ વિભાગ છે—

માતૃકાપદ, એકાથિંકપદ, પાદોષ્પદ, આકાશપદ, કેતુભૂત, રાશિબદ્ધ, એકગુણ, દ્વિગુણ, ત્રિગુણ, કેતુભૂત, પ્રતિગ્રહ, સંસાર- પ્રતિગ્રહ, નન્દાવત^૩, સિદ્ધબદ્ધ.

મનુષ્યશ્રેણિકા પરિકર્મના પશુ ઉપર પ્રમાણે ચૌદ લેહો છે. અને બાકીના સ્પૃષ્ઠશ્રેણિકાદિ પાંચ પરિકર્મના અગિયાર લેહો છે.

સ્વસમયની અપેક્ષાએ પરિકર્મ છ જ છે. પશુ સાતમો પરિકર્મ આજીવિક મતાનુસારી છે. એમ સાતપરિકર્મ થાય.

૧. દૃષ્ટિવાદના દિગમ્બર સંમત વર્ણન માટે તથા બન્ને પરંપરાની તે વિષે તુલના માટે જુઓ પટ્ટપંડાગમ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમના છ પરિકર્મો સ્વસામયિક હોવાથી તેમાં ચાર નય વડે વિચાર કરવામાં આવે છે. પણ ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ તો સાતે પરિકર્મમાં ત્રણ નયથી વિચાર કરવામાં આવે છે.

(૨) સૂત્ર અઠ્યાસી છે—

ઋતુગ, પરિણતાપરિણત, બહુભાજિક, વિપ્રત્યયિક, અનન્તર, પરંપરા, સમાન, સંયૂથ, સંલિન્ન, યથાત્યાગ, સૌવસ્તિક, નંદાવર્ત, બહુલ, રુપૃષ્ટારુપૃષ્ટ, વ્યાવર્ત, એવંભૂત, દ્વિકાવર્ત, વર્તમાનોત્પાદ, સમલિરુદ્ધ, સર્વતોભદ્ર, પ્રણામા અને દ્વિપ્રતિગ્રહ; આ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત અનુસારે સ્વતંત્રભાવે વિચાર થાય છે. એ બાવીશે સૂત્રનો પરતન્ત્રપણે ગોશાલક મતાનુસારે વિચાર થાય છે; એ બાવીશે સૂત્રનો ત્રણનયથી વિચાર કરનારા ત્રૈરાશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે; એ બાવીશે સૂત્રનો સ્વસમયપ્રમાણે ચારે નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે. એમ એ બાવીશમાંના પ્રત્યેકનો ચાર પ્રકારે વિચાર થાય છે. એટલે કુલ અઠ્યાસી સૂત્ર ગણવામાં આવે છે.

(૩) પૂર્વગતમાં ૧૪ પૂર્વ છે. તે આ પ્રમાણે—

ઉત્પાદપૂર્વ, આશ્રાયણી, વીર્ય, અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ, જ્ઞાન-પ્રવાદ, સત્યપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ, કર્મપ્રવાદ, પ્રત્યાખ્યાનપ્રવાદ, વિદ્યાનુપ્રવાદ, અવન્ધ્યપ્રવાદ, પ્રાણાયુપ્રવાદ, ક્રિયાવિશાલ-પ્રવાદ અને લોકમિન્દુસાર. પ્રત્યેક પ્રવાદની વસ્તુ તથા ચૂલિકાવસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રવાદ	વસ્તુ	ચૂલિકાવસ્તુ
૧	૧૦	૪
૨	૧૪	૧૨
૩	૮	૮

૪	૧૮	૧૦
૫	૧૨	×
૬	૨	×
૭	૧૬	×
૮	૩૦	×
૯	૨૦	×
૧૦	૧૫	×
૧૧	૧૨	×
૧૨	૧૩	×
૧૩	૩૦	×
૧૪	૨૫	×

(૪) અંતુયોગના બે ભાગ છે—

મૂલ પ્રથમાતુયોગ અને ગંડિકાતુયોગ.

મૂલપ્રથમાતુયોગમાં ભગવાન, અરિહંતોના પૂર્વભવ, દેવલોકગમન, આયુ, રચવન, જન્મ, અભિષેક, રાજ્યલક્ષ્મી, પાલખી, પ્રવ્રજ્યા, તપસ્યા, આહાર, કેવલજ્ઞાન, તીર્થપ્રવર્તન, સંઘયણ, સંસ્થાન, જિંચાર્ધ, આયુ, શિષ્ય, ગણ, ગણધર, આર્યા, પ્રવર્તિની, ચતુર્વિધ સંઘનું પરિમાણ, કેવળી, મનઃપર્યાયજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, સમ્યક્ત્વી, શ્રુતજ્ઞાની, જેઓ અનુત્તરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, જેઓ સિદ્ધ થાય છે, જેઓ પાદ્યોપગમન કરે છે, જે ઉત્તમ મુનિવરો કર્મરજ છાંડી જોટલા ઉપવાસ કરી મોક્ષે જાય છે, —આ અને આવી બીજી બાબતો તીર્થંકર સંબંધી કહેવામાં આવે છે.

ગંડિકાતુયોગ અનેક પ્રકારનો છે:—જેમકે, કુલકર-ગંડિકા, તીર્થંકરગં, ગણધરગં, ચક્રધરગં, દશારગં, અલદેવગં, વાસુદેવગં, હરિવંશગં, ભદ્રબાહુગં,

તપકમંગ્લ, ચિત્રાંતરંગ, ઉત્સર્પિણીગંગ, અવસર્પિણીગંગ,
અને દેવ, નરક, તિથ્યગતિમાં જે વિવિધ જન્મો થાય
છે તેનું વ્યાખ્યાન, આદિઆદિ ગંડિકાઓ છે.

(૫) ચૂલિકા એ આદિના ચાર પૂર્વની સમજવાની છે.
બાકીનાં પૂર્વને ચૂલિકા નથી. વિગત માટે ઉપર પૂર્વનું વર્ણન
જુઓ.

દૃષ્ટિવાદની વાચના સંખ્યાત છે, સંખ્યાત અનુયોગદ્વાર
છે, યાવત્ સંખ્યાત સંગ્રહણીઓ છે, તે બારમું અંગ છે,
તેનો શ્રુતસ્કંધ એક છે, ૧૪ પૂર્વ છે, સંખ્યાત વસ્તુ છે,
સંખ્યાત ચૂલવત્યુ છે, સંખ્યાત પ્રાણુત છે, સંખ્યાત પ્રાણુત-
પ્રજાત છે, સંખ્યાત પ્રાણુતિકાઓ છે, સંખ્યાત પ્રાણુતપ્રાણુતિકા
છે, સંખ્યાત હબ્બર પદો છે, યાવત્ તેમાં જિનપ્રજાત
ભાવેને કહેવામાં આવ્યા છે.

[—સમ ૧૪૭]

આ બાર અંગ રૂપ ગણિપિટકની વિરાધના કરીને
અતીત કાલમાં અનંત, વર્તમાનકાળમાં અસંખ્યાત અને
ભવિષ્યકાળમાં અનંત જીવો સંસારમાં ભમ્યા, ભમે છે,
અને ભમશે.

તેથી ઊલટું, તેની આરાધના કરીને અતીત કાળમાં,
વર્તમાન કાળમાં અને ભવિષ્યમાં અનંત જીવો સંસારને
તરી મેલે ગયા છે, જાય છે અને જશે.

એ દાદશાંગ ભૂતકાળમાં હતું, વર્તમાનમાં છે અને
ભવિષ્યમાં હશે. તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે,
અવ્યય છે, નિત્ય છે.

જેમ પૃથ્વીકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાય શાશ્વત છે, તેમ
આ ગણિપિટકમાં અનંત ભાવ, અનંત અભાવ, અનંત હેતુ,
અનંત અહેતુ, અનંત કારણ, અનંત અકારણ, અનંત

જીવ, અનન્ત અજીવ, અનન્ત લબ્ય, અનન્ત અલબ્ય,
અનન્ત સિદ્ધ, અનન્ત અસિદ્ધ, વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

[—સમ૦ ૧૪૮]

આ. અંગાદિ વિષે પરચૂરણ

બ્રહ્મચર્ય (અધ્યયનો) નવ^૧ છે—

૧. શસ્ત્રપરિણા,
૨. લોકવિજય,
૩. શીતોષ્ણીય,
૪. સમ્યક્ત્વ,
૫. આવન્તિ,
૬. ધૂત,
૭. વિમોહ,
૮. ઉપધાનશ્રુત,
૯. મહાપરિણા.

[—સમ૦ ૯, —સ્થા૦ ૧૬૨]

આચારપ્રકલ્પ^૨ પાંચ પ્રકારનો છે—

૧. બ્રહ્મચર્યનું પ્રતિપાદન કરતાં હોવાથી આ બ્રહ્મચર્યાધ્યયનો કહેવાય છે. તે આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્લોકકર્તાંગત છે.

૨. આચારાંગ સૂત્રની પાંચમી ચૂલિકા જે નિશીથ અધ્યયન કહેવાય છે, તેનું બીજું નામ આચારપ્રકલ્પ પણ છે. સાધુઓના આચાર સંબંધી વિશેષ કલ્પ, એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્તોનું તેમાં વર્ણન હોવાથી—અને તે પ્રાયશ્ચિત્તો મુખ્યપણે પાંચ હોવાથી અહીં તે આચારપ્રકલ્પના પાંચ ભેદ વર્ણવ્યા છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ આચારાંગમાથી આ નિશીથ અધ્યયનને બાદ કરવામાં આવ્યું છે, અને તે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેના પર જિનદાસ મહત્તરે ચૂલ્લી લખી છે જે હજી છપાઈ નથી. આ આચારકલ્પ નામના નિશીથ અધ્યયનનું મૂળ પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ નામના નવમા પૂર્વની તૃતીય વસ્તુના આચાર નામના વીશમા પ્રાકૃતમા છે—એટલે તેને આધારે આ નિશીથાધ્યયનની રચના કરવામાં આવી છે.

૧. માસિક ઉદ્ધાતિક;

[લઘુમાસની તપસ્યા તે માસિકઉદ્ધાતિક કહેવાય છે. ઉદ્ધાત એટલે ભાગપાત—અર્થાત્ એાછું કરવું. જે માસિક તપસ્યારૂપ પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી અમુક અંશ એાછો કરવામાં આવે તે માસિક ઉદ્ધાતિક કહેવાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તો એક માસનું કહેવાય, પણ તપસ્યા ત્રીસ દિવસની નહિ પણ રજા દિવસની કરવાથી એક માસનું પ્રાયશ્ચિત્ત માની લેવામાં આવે છે; તેથી તે લઘુમાસ કહેવાય છે.]

૨. માસિક અનુદ્ધાતિક;

[જે માસિક તપસ્યામાંથી ભાગપાત કરવામાં ન આવે તે માસિક અનુદ્ધાતિક અથવા ગુરુમાસ કહેવાય છે.]

૩. આતુર્માંસિક ઉદ્ધાતિક;

૪. આતુર્માંસિક અનુદ્ધાતિક;

૫. આરોપણા.

[કૌઠપણુ દોષ થયો હોય અને તેની આલોચના ગુરુ પાસે કરે, ત્યારે ગુરુ તે દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે. પણ જો દોષ થાય છતાં આલોચના ન કરે, તો દોષને અનુકૂલ પ્રાયશ્ચિત્ત તો મળે જ તદ્દપરાંત તેણે તે છૂપાવ્યું તે માટે બીજા માયારૂપ દોષનું પણ મળે. આ આરોપણા કહેવાય છે.]

આરોપણાના પાંચ પ્રકાર છે—

૧. પ્રસ્થાપિતા—

[ઉપર જણાવેલ આરોપણા થયા પછી ગુરુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ જે તપસ્યા શરૂ કરાય તે;]

૨. સ્થાપિતા-

[ગુરુ વૈયાવૃત્ય કે એવા કોઈ બીજા કારણે આરોપિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું આગળના સમય ઉપર મુલતવી રાખે છે તે;]

૩ કૃત્સ્ના-

[આ પ્રવર્તમાન શાસનમાં તપસ્યાની હદ છ માસ પર્યંત છે. એથી વધુ પ્રાયશ્ચિત્ત જો કેઈને પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો તે કૃત્સ્ના;]

૪. અકૃત્સ્ના-

[છ માસની મર્યાદાને ઝાળંગીને પણ કોઈને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તો તે કરવાનું નથી, પણ કરવાનું તો છ માસ જ છે, તેથી તેવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત અકૃત્સ્ના;]

૫. હાડહાડા-

[લઘુમાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય તેને અટપટ દઈ દેવામાં આવે, તે].

[-સ્થા ૦ ૪૩૩]

આચારપ્રકર ૨૮ પ્રકારે છે-

- ૧-૨. માસિકી આરોપણા,
- ૩-૪. સપ્તરાત્ર માસિકી આરોપણા,
- ૫-૬. સદ્શરાત્ર માસિકી આરોપણા,
- ૭-૧૨. તેવી જ રીતે છ લેહ-
દ્વિમાસિકી આરોપણાના,
- ૧૩-૧૮. ત્રૈમાસિકી આરોપણાના,
- ૧૯-૨૪. ચાતુર્માસિકી આરોપણાના,

૧. આચારાંગના નિશીથાધ્યયનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવેલાં છે તેના આધારે આ લેહ છે. આના વિવેચન માટે નિશીથાધ્યયનનો ૨૦મો ઉદ્દેશક જોવાની લલામણ ટીકાકાર કરે છે. નિશીથ હજી છપાયું નથી. માત્ર લીલામાં ઉપલબ્ધ છે. અને તે પણ અમુક સાધુઓને જ.

૨૫. ઉપધાતિકા આરોપણા

૨૬. અનુપધાતિકા આરોપણા,

૨૭. કૃત્સ્ના આરોપણા,

૨૮. અકૃત્સ્ના આરોપણા.

[—સમ૦ ૨૮]

આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ અને સ્થાનાંગ એ ત્રણ ગણિપટકનાં—
આચારાંગની ચૂલિકાને ન ગણીએ તો — કુલ ૫૭
અધ્યયનો^૧ થાય છે.

[—સમ૦ ૫૭]

§ દશ અધ્યયનવાળાં શાસ્ત્રો દશ છે —

૧. કર્મવિપાકદશા (વિપાક નામનું ૧૧મું અંગ);

૨. ઉપાસકદશા (સાતમું અંગ);

૧. આચારાંગનાં ૨૪ (૯+૧૫ કારણ સોળમું વિમુક્તિ૦ બાદ દેવાનું કથું છે)+૨૩ (સૂત્રકૃતાંગનાં ૧૬+૭)+૧૦ (સ્થાનાંગના)=૫૭. પણ એક પ્રશ્ન રહે જ છે કે, મૂળમાં ચૂલિકા શબ્દથી વિમુક્તિ નામનું જ અધ્યયન લેવાનું ટીકાકાર જણાવે છે, તેનો આધાર શુ? આચારાંગની બધી મળી પાંચ ચૂલિકા છે. નિયુક્તિ (આચારાંગ નિયુક્તિ—ગા૦૧૧)ની ટીકા કરતાં આચાર્ય શીલાંક જણાવે છે કે, દ્વિતીયક્રુતરક ધનાં પ્રથમ ૭ અધ્યયન એ પ્રથમ ચૂલા, બીજા (૮-૧૪) સાત એ બીજી ચૂલા, ભાવના નામનું ૧૫મું અધ્યયન ત્રીજી ચૂલા, વિમુક્તિ નામનું ૧૬મું અધ્યયન એ ચોથી ચૂલા અને નિશીથાધ્યયન ૧૭મું એ પાંચમી ચૂલા. ટીકાકાર અભયદેવ કહે છે કે, નિશીથાધ્યયન એ તો પ્રસ્થાનાંતર હોવાથી ન ગણવું; અર્થાત્ ચોથી ચૂલા જ અંતમાં રહે છે તે બાદ કરવી જોઈએ.

પણ આ પ્રસ્તુત સમવાયંગ સૂત્રનો આધાર કોઈ બીજી જ વાચના હોય જેમાં અત્યારે તે તે સૂત્રોમાં મળતાં અધ્યયનોથી વિપરીત સંખ્યાક્રમ હોય. કારણ, મૂળમાં એક જ ચૂલિકાનું વર્ણન નથી કર્યું, પણ ચૂલિકા-માત્રનું કર્યું છે.

૩. અંતકૃદશા (આઠમું અંગ)^૧;
૪. અનુત્તરૌપપાતિક દશા (નવમું અંગ)^૨;
૫. આચારદશા (દશાશ્રુતસ્કંધ);
૬. પ્રશ્નવ્યાકરણદશા^૩;
૭. બન્ધદશા^૪;
૮. દિગૃદ્ધિદશા;
૯. દીર્ઘદશા;
૧૦. સંક્ષેપિત દશા.

(૧) કર્મવિપાકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે, તે આ પ્રમાણે—

૧. મૃગાપુત્ર ૨. ગોત્રાસ^૫, ૩. અંડ^૬, ૪. શકટ,
૫. બ્રાહ્મણ, ૬. નન્દીષેણુ^૭, ૭. શૌય^૮, ૮. ઉદુમ્બર, ૯.
સહસોદાહ આમરક,^૯ ૧૦. કુમારલિખુ^{૧૦}.

૧. વર્તમાનમાં આ અંગમાં દશ અધ્યયનો નથી; પણ પ્રથમ વર્ગના દશ અધ્યયનો છે, તેને આશ્રીને આ કથન છે, એમ ટીકાકાર ખુલાસો કરે છે. પણ ખરી રીતે અત્યારના ઉપલબ્ધ અંગનો પાઠ જુદો જ છે એમ ગણવું જોઈએ.

૨. આ અંગમાં પણ હાલ દશ અધ્યયન નથી, પણ ત્રણ વર્ગ છે, જેમાં પ્રથમ અને તૃતીય વર્ગમાં દશ, દશ, અને દ્વિતીયમાં ૧૩ અધ્યયન છે.

૩. આના પાઠકેર વિષે પાછળ નોંધ જુઓ. પૃ. ૨૪૫.

૪. બન્ધદશાદિ ૪ કયા શાસ્ત્રો છે, તે અમે જાણતા નથી—એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

૫. વર્તમાન વિપાકશ્રુતમાં તેનું નામ ઉન્નિચ્છતક છે.

૬. વર્તમાનમાં અલક્ષ્યસેન.

૭. વર્તમાનમાં નન્દિવર્ધન.

૮. વર્તમાનમાં તેનો કર્મ આઠમો છે, અહીં તેને ૭મું ગણ્યું છે.

૯. વર્તમાનમાં દેવદત્તા.

૧૦. વર્તમાનમાં અન્ન.

(૨) ઉપાસકદશાનાં દશ અધ્યયનો છે—આનંદ, કામદેવ, શ્રુલભિપિતા, સુરાદેવ, ચુલ્લશતક, કુણ્ડકૌલિક, શકડાલપુત્ર, મહાશતક, નંદિનીપિતા, સાલેપિકાપિતા.

(૩) અન્તકૃદશાનાં દશ અધ્યયનો છે^૧—નમી, માતાંગ, સોમિલ, રામશુભ, સુદર્શન, જમાલી, ભગાલી, કિંકમ, પદ્મતેતિય, કાલ અંબડપુત્ર.

(૪) અનુત્તરોપપાતિકદશાનાં^૨ દશ અધ્યયનો આ છે—ઋષિદાસ, ધન્ય, સુનક્ષત્ર, કાર્ત્તિક,^૩ સસ્થાન, શાલિભદ્ર,^૪ આનંદ, તેતલી,^૫ દશાણ્ભદ્ર,^૬ અતિમુક્ત.^૭

(૫) આચારદશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે—

૧. વીસ અસમાધિસ્થાન, ૨. એકવીશ શબલ, ૩ તેત્રીસ આશાતના, ૪. અષ્ટવિધ ગણિસંપત, ૫. દશ ચિત્ત સમાધિસ્થાન, ૬. અગિયાર ઉપાસકપ્રતિમા, ૭. બાર ભિક્ષુ-પ્રતિમા, ૮. પચુષણ કલ્પ, ૯. ત્રીસ મોહનીયનાં સ્થાન, ૧૦. આબ્ધતિસ્થાન.

૧. વર્તમાન અતકૃદશા અને અનુત્તરોમાં અહીં કહેલ કરતાં જે ફેરફાર છે તે માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. ભગવતીમાં જણાવેલા કાર્ત્તિકથી આને જુદો ગણાવો; કારણ તે તો શક થયેલો છે.

૩. પ્રસિદ્ધ શાલિભદ્ર પણ આ હોય; પણ વર્તમાન અનુત્તરોમાં શાલિભદ્રનું અધ્યયન નથી.

૪. જ્ઞાતાસૂત્રમાં આવતા તેતલીથી આ જુદો ગણવો; કારણ તે તો મોક્ષે ગયો છે એમ જ્ઞાતામાં કહ્યું છે.

૫. જેનું ઇંદ્રે પોતાની સમૃદ્ધિ દાખવીને માન ગાળી નાખ્યું તે દર્શાણ્ભદ્ર જ આ હોય; પણ ઉપલબ્ધ અનુત્તરોમાં તેને વિષે અધ્યયન નથી. વળી એ દશાણ્ભદ્ર મોક્ષે ગયો એમ પણ કોઈકોઈ ઠેકાણે મળે છે.

૬. એક અતિમુક્તકનું અધ્યયન અંતકૃદશામાં આવે છે તેનાથી આ જુદો હોવો જોઈએ, કારણ તે તો મોક્ષે ગયો છે.

(૬) પ્રશ્નવ્યાકરણ^૧દશાનાં દશ અધ્યયનો આ છે—
ઉપમા, સખ્યા, ઋષિભાષિત, આચાર્યભાષિત, મહાવીર-
ભાષિત, ક્ષોભકપ્રશ્ન, કૌમલપ્રશ્ન, અદાગપ્રશ્ન, અંગુષ્ઠપ્રશ્ન,
બાહુપ્રશ્ન.

(૭) બધદશાનાં^૨ દશ અધ્યયનો—

બધ, મોક્ષ, દેવધી, દશારમંડલ, આચાર્યવિપ્રતિવતી,
ઉપાધ્યાય વિપ્રતિવતી, ભાવના, વિમુક્તિ, શાતા, કમ.

(૮) દ્વિગૃહ્ણિદશાનાં^૩ દશ અધ્યયનો—

વાદ, વિવાદ, ઉપપાત, સુક્ષેત્રકૃત્સ્ન, ૪૨ સ્વપ્ન, ત્રીસ
મહોત્સવપ્ન, ૭૨ સર્વ સ્વપ્ન, હાર, રામ, ગુપ્ત.

(૯) દ્વીધદશાનાં^૪ દશ અધ્યયનો—

ચંદ્ર, સૂર્ય, શુક્ર, શ્રીદેવી, પ્રભાવતી, દ્વીપસમુદ્રોપપત્તિ,
બહુપુત્રિકા, મંદર, સ્થવિર સંભૂતિવિજય, સ્થાવર પદ્મ,
ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ.

(૧૦) સંક્ષેપિતદશાનાં^૫ દશ અધ્યયનો—

ક્ષુદ્રિકા વિમાનવિભક્તિ, મહતી વિમાનવિભક્તિ,
અંગચૂલિકા, વર્ગચૂલિકા, વ્યાખ્યાચૂલિકા, અરુણોપપાત,
વરુણોપપાત, ગરુડોપપાત, વેલધરોપપાત, વૈશ્રમણોપપાત.

[—સ્થાન ૭૫૫]

૧. ઉપલબ્ધ પ્રશ્નમાં તો પાંચ આસ્રવ અને પાંચ સવરનાં દશ
અધ્યયનો જ છે.

૨. આ હાલ મળતું નથી, પણ અધ્યયનોના નામ ઉપરથી વિષય
કળી શકાય છે.

૩. દીકાકાર કહે છે કે આતું તો સ્વરૂપ પણ નથી સમજતું.

૪. દીકાકાર કહે છે કે, આતું સ્વરૂપ પણ અજ્ઞાત છે. પણ તેનાં
અધ્યયનોમાંના કેટલાંક નિરચાવલિમાં મળે છે. અહીં મૂળ પાઠમાં પણ
આનંદ છે. દશને બદલે અગિયાર ગણાવ્યાં છે.

૫. આતું સ્વરૂપ અજ્ઞાત છે એમ દીકાકાર જણાવે છે.

આચારાંગનાં ચૂલિકાસહિત બધાં મળી ૧૮૦૦૦ પદો છે.
[—સમ૦ ૧૮]

આચારાંગનાં ચૂલિકા સહિત ૨૫ અધ્યયન છે—

શસ્ત્રપરિણા, લોકવિજય, શીતોષ્ણિક, સમ્યકત્વ, આવન્તી, ધૂત, વિમોહ, ઉપધાનશ્રુત, મહાપરિણા, પિણ્ડૈષણા, શય્યા, ઈર્ષ્યા, ભાષાધ્યયન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપગ્રહપ્રતિમા, સાત સપ્તૈકક,^૧ ભાવના, ત્રિમુક્તિ.

[—સમ૦ ૨૫]

ચૂલિકા સહિત આચારાંગના ૮૫ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ૦ ૮૫]

નવ બ્રહ્મચર્યના ૫૧ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ૦ ૫૧]

સાત સપ્તૈકક^૧ છે.

[—સ્થા૦ ૫૪૫]

સૂત્રકૃતાંગના અધ્યયનો ૨૩ છે—

સમય, વૈતાલિક, ઉપસર્ગપરિણા, સ્ત્રીપરિણા, નરક-વિભક્તિ, મહાવીરસ્તુતિ, કુશીલ પરિભાષા, વીર્ય, 'ધર્મ', સમાધિ, માર્ગ, સમવસરણુ, યાત્રાતથ્ય, ગ્રન્થ, જન્મધર્મો, (આયાણિય), ગાથા, પુરુષરિક, ક્રિયાસ્થાન, આહાર-પરિણા, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, અણુગારશ્રુત (આચારશ્રુત), આદ્ર્કીય, નાલંદીય.

[—સમ૦ ૨૩]

૧. ઉદ્દેશક વિનાનાં આ સાત અધ્યયનો ગણવાં. તેમાંનું પ્રત્યેક પણ સપ્તૈકક કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે : સ્થાન, નૈષેધિકી, ઉચ્ચાર-પ્રસવણવિધિ, શબ્દ, રૂપ, પરક્રિયા અને અન્યોન્યક્રિયા. વળી અહીં ચૂલિકામાં નિશીથને ૧ ગણ્યું.

ગાથા^૧ જેમાં સોળમું છે તેવાં ૧૬ અધ્યયનો છે—
સમય ચાવત્ ગાથા.

[—સમ૦ ૧૬]

સાત મહાઅધ્યયનો^૨ કહ્યાં છે. .

[—સ્થા૦ ૫૪૫]

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિમાં ૮૧ મહાયુગ્મ^૩ શત^૪ છે.

[—સમ૦ ૮૧]

વ્યાખ્યાપ્રશ્નિ—ભગવતીનાં બધાં મળી ૮૪૦૦૦ પદો છે.

[—સમ૦ ૮૪]

૧૬ અધ્યયનો (જ્ઞાતાનાં) છે—

ઉત્ક્રિષ્ટજ્ઞાત, સંઘાટક, અંડ, કુમ્ભ, શેલક, તુમ્બ, રોહિણી, મલ્લી, માગદ્વી, ચંદ્રમા, દાવદવ, ઉદ્ધકજ્ઞાત, માંડુકજ્ઞ, તેતલી, નન્દીકૃણ, અપરકંકા, આક્રીણી, સુંસમા, પુણ્ડરિકજ્ઞાત.

[—સમ૦ ૧૯]

કર્મવિપાકનાં^૫ ૪૩ અધ્યયનો છે.

[—સમ૦ ૪૩]

દૃષ્ટિવાદનો દશ નામ છે.

દૃષ્ટિવાદ, હેતુવાદ, ભૂતવાદ, તથ્યવાદ, સમ્યગ્વાદ, ધર્મવાદ, ભાષાવિચય, પૂર્વગત, અનુયોગગત, સર્વજીવોને સુખાવહ.

[—સ્થા૦ ૭૪૨]

૧. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં.

૨. દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધમાં.

૩. મહાયુગ્મ એટલે રાશિવિશેષ. એ એક પ્રકારની સંખ્યા છે. તેનો જેમાં વિચાર કરવામાં આવે તે પણ મહાયુગ્મ કહેવાય.

૪. અધ્યયન.

૫. સૂત્રકૃતાગનાં ૨૩ અને વિપાકનાં ૨૦ મળી ૪૩ થાય એવી સંભાવના છે, એમ દીકાકાર જણાવે છે. પણ એને વાચનાભેદ જ ગણી કાઢવો જોઈએ.

દૃષ્ટિવાદના ચાર વિભાગ છે—

પરિક્રમ, સૂત્ર, પૂર્વગત, અનુયોગ.

[—સ્થા० ૨૬૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૪૬ માતૃકાપદો^૧ છે.

[—સમ० ૪૬]

દૃષ્ટિવાદનાં બાવીશો સૂત્રનો સ્વસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સ્વતન્ત્રભાવે વિચાર થાય છે. એ બાવીશો સૂત્રનો ત્રણ નયથી વિચાર કરનારા ત્રૈશશિકની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે. એ બાવીસો સૂત્રનો સ્વસમય પ્રમાણે ચાર નયોની દૃષ્ટિએ વિચાર થાય છે.

[—સમ० ૨૨]

દૃષ્ટિવાદનાં ૮૮ સૂત્રો છે—

ઋણુશ્રુત, પરિણુતાપરિણુત યાવત્ અઠ્ઠાસી સૂત્રો નન્દીસૂત્ર પ્રમાણે કહેવાં. (જુઓ આગળ પાન ૨૪૬.)

[—સમ० ૮૮]

પૂર્વ^૧ ૧૪ છે—ઉત્પાદ યાવત્ બિન્દુસાર.

[—સમ० ૧૪]

ફૂ પૂર્વોની વસ્તુ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વ ^૧	વસ્તુ	સ્થળ
ઉત્પાદ	ચાર ચૂલ વસ્તુ ^૨	સ્થા० ૩૭૮
”	૧૦	” ૭૩૨
આગ્રાચણી	૧૪	સમ० ૧૪
વીર્યપ્રવાહ	૮	સ્થા० ૬૨૭

૧ સકળ વાક્યમયના જેમ અ, આ ઇત્યાદિ અક્ષરો માતૃકાપદ કહેવાય છે, તેમ દૃષ્ટવાદન ઉત્ દ, વ્યય, ક્રોચ એ માતૃકાપદો છે. તેમના જ કાંઈ વશેષોની અપેક્ષાએ ૪૬ ભેદ હશે એવી સભાવના દીકાકાર કરે છે.

૨. અ। અને આગળ આવતી ચૂલ કે ચૂલિકા વસ્તુનો નિર્દેશ દ્વિગંબર-પરંપરામાં નથી.

વીર્યપ્રવાહ	૮ ચૂલિકા વસ્તુ	સ્થા० ૬૨૭
”	૭૧ પાહુડ	સમ० ૭૧
અસ્તિનાસ્તિપ્રવાહ	૧૮	સમ० ૧૮
”	ચૂલ ૧૦	સ્થા० ૭૩૨
સત્યપ્રવાહ	૨	સ્થા० ૧૦૬
આત્મપ્રવાહ	૧૬	સમ० ૧૬
પ્રત્યાખ્યાન	૨૦	સમ० ૨૦
વિદ્યાનુપ્રવાહ	૧૫	સમ० ૧૫
પાણ્ડુ	૧૩	સમ० ૧૩
લોકખિન્દુસાર	૨૫	સમ० ૨૫

હુ ક્ષુદ્રિકા વિમાનવિભક્તિના પ્રથમ વર્ગના ૩૭ ઉદ્દેશનકાલ છે. બીજા વર્ગના ૩૮ ઉદ્દેશનકાલ છે. ત્રીજા વર્ગના ૪૦ ઉદ્દેશનકાલ છે.

[—સમ० ૩૭, ૩૮, ૪૦]

મહાવિમાન વિભક્તિના પ્રથમવર્ગના ૪૧ ઉદ્દેશનકાલ છે, બીજા વર્ગના ૪૨ ઉદ્દેશનકાલ છે, ત્રીજાવર્ગના ૪૩ ઉદ્દેશનકાલ છે, ચોથાવર્ગના ૪૪ ઉદ્દેશનકાલ છે, પાંચમા વર્ગના ૪૫ ઉદ્દેશન કાલ છે.

[—સમ० ૪૧-૪૫]

દેવલોકથી રચુત થયેલ જીવોએ કહેલાં ઋષિભાષિત ૪૪ અધ્યયન છે.

[—સમ० ૪૪]

ઉત્તરાધ્યયન ૩૬ છે—

વિનયશ્રુત, પરીષદ, ચતુરંગ, અસંસ્કૃત, અકામભરણ, પુરુષવિદ્યા, ઉરજીય, કાપિલીય, નમિપ્રવ્રજ્યા, દુમપત્ર, બહુશ્રુતપૂળ, હરિકેશી, ચિત્રસંભૂત, ઇષૂકારીય, સલિશ્રુ,

સમાધિસ્થાન, પાપશ્રમભણક, સંજય, મૃગચારિકા, અનાથ-
પ્રવ્રજ્યા, સમુદ્રપાલિત, રથનેમી, ગૌતમે-કેશી, સમિતિ,
યજ્ઞીય, સામાચારી, ખલુકીય, મોક્ષમાર્ગગતિ, અપ્રમાદ,
તપોમાર્ગ, ચરણવિધિ, પ્રમાદસ્થાન, કમપ્રકૃતિ, લેશ્યાધ્યયન,
અભુગારમાર્ગ, જીવાજીવવિભક્તિ.

[—સમ૦ ૩૬]

દશા-કલ્પ-વ્યવહારના ૨૬ ઉદ્દેશનકાલ છે—

દશાના દશ, કલ્પના છ અને વ્યવહારના ૧૦
ઉદ્દેશનકાળ છે.

[—સમ૦ ૨૬]

ચાર પ્રજ્ઞસિન્ધો અંગબાદ્ય છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞસિ, દ્વીપસાગર-
પ્રજ્ઞસિ.

[—સ્થા૦ ૨૭૭]

ત્રણ પ્રજ્ઞસિન્ધો કાલમાં લાભાય છે—

ચંદ્રપ્રજ્ઞસિ, સૂર્યપ્રજ્ઞસિ, દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞસિ.

[—સ્થા૦ ૧૫૨]

૬. લૌકિકં શ્રુત

કાવ્યના ચાર પ્રકાર છે —

૧. ગદ્ય,

૨. પદ્ય,

૩. કથ્ય^૧,

૪. ગેય^૨.

[—સ્થા૦ ૩૭૬]

૧. કથાત્મક.

૨. કથા ગદ્યમાં અને ગેય પદ્યમાં સમાવી શકાય; પણ અહીં કથા
અત્તે ગાનને જુદાં ગદ્યમાં છે.

આયુર્વેદ આઠ પ્રકારનો છે—

૧. કુમારભૂત્ય — બાળચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૨. કાયચિકિત્સા — શરીરચિકિત્સાશાસ્ત્ર;
૩. શાલાક્ય^૧ — ગળાથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાનું શાસ્ત્ર;
૪. શત્યક્રત્ય — શરીરમાં કાંટો વગેરે પેસી ગયાં હોય તેની ચિકિત્સા;
૫. જંગોલી — વિષવિઘાત તન્ત્ર — અગતન્ત્ર;
૬. ભૂતવિદ્યા — ભૂત-પિશાચાદિના શમનનું શાસ્ત્ર;
૭. ક્ષારતન્ત્ર^૨ — વીર્યપાત થતો હોય તેની ચિકિત્સા;
૮. રસાયન.

[—સ્થાન ૬૧૧]

નવ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ^૩—

૧. ઉત્પાત (ગ્રાહીનો વરસાદ આદિ કુદરતી ઉત્પાતો શાથી થાય છે, અને તેમનું શું ક્ષણ તે બતાવનાર);
૨. નિમિત્ત (અતીત વર્તમાન, અને ભવિષ્યકાળની વાત જાણવાનો ઉપાય દર્શાવનાર);
૩. મન્ત્ર (મન્ત્રવિધાનું પ્રતિપાદન કરનાર);
૪. આખ્યાયક (માતંગવિધાનું શાસ્ત્ર, જેથી શુભાશુભ કહી શકાય);
૫. ચિકિત્સા (આયુર્વેદ);

૧. સળાથી જે ચિકિત્સા કરવાની હોય.

૨. સુશ્રુતમાં આને વાજકરણ કહે છે. દુર્બલ મનુષ્યને ઘોડા જેવો કરનાર ચિકિત્સા.

૩. જે શ્રુતશાસ્ત્રની આરાધના-આસેવા પાપનું નિમિત્ત બને તેવાં શાસ્ત્રો. પણ જે સચમી અસાધારણ સંજોગમાં એમનો અભ્યાસ કરે તો તે પાપશ્રુત નથી.

૬. કલા (લેખ વગેરે-૭૨ કળા સંબંધી);
૭. આવરણ (જેનાથી આકાશ ઢંકાય તે મહેલ, મકાન વગેરે સંબંધી શાસ્ત્ર-વાસ્તુવિદ્યા);
૮. અજ્ઞાન (લૌકિક શ્રુત-મહાભારત, કાવ્ય નાટક ઇત્યાદિ);
૯. મિથ્યાપ્રવચન (બૌદ્ધ શાસ્ત્ર ઇત્યાદિ).

[—સ્થાન ૬૭૮]

૨૬ પ્રકારે પાપશ્રુત પ્રસંગ—

૧. ભૌમ (ભૂમિસંબંધી થતા વિકારોનું ક્ષણ બતાવનાર);
૨. ઉત્પાત;
૩. સ્વપ્ન (સ્વપ્નનું ક્ષણ બતાવનાર);
૪. અંતરિક્ષ (આકાશમાં ગ્રહોની ગતિ વગેરેનું ક્ષણ બતાવનાર);
૫. અંગ (શરીરનાં અંગ ફરકવાં આદિનું ક્ષણ બતાવનાર);
૬. સ્વર (અવાજો ઉપરથી શુભાશુભ ક્ષણ બતાવનાર);
૭. વ્યંજન (શરીરનાં મધા, તલ વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી શુભાશુભ ક્ષણ બતાવનાર);
૮. લક્ષણ (સ્વસ્તિક વગેરે શરીરગત શુભાશુભ લક્ષણોનું ક્ષણ બતાવનાર);

—આ આઠ શાસ્ત્રના સૂત્ર^૧, વૃત્તિ, અને વાર્તિક એમ ત્રણ ત્રણ લેહ છે, તેથી કુલ ૨૪; અને વિકથાનુયોગ^૨,

૧. અંગશાસ્ત્ર સિવાય બાકીનાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા હબર હબર છે; અને તેમની વૃત્તિ લાખ સ્થોક પ્રમાણ છે, અને વાર્તિક (વૃત્તિનું વ્યાખ્યાન) કરોડ સ્થોક પ્રમાણ છે. અને અંગશાસ્ત્રનાં સૂત્રોનું પ્રમાણ લાખ, વૃત્તિનું કરોડ, અને વાર્તિકનું અપરિમિત છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે.

૨. અર્થ અને કામનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર-કામસૂત્ર ઇત્યાદિ.

વિદ્યાનુયોગ^૧, મંત્રાનુયોગ, યોગાનુયોગ^૨, તથા અન્યતીર્થિક પ્રવૃત્તાનુયોગ આ પાંચ મળી ૨૯ થાય છે.

[—સમ૦ ૨૬]

મહાનિમિત્તના^૩ આઠ લેહ—

૧-૮. લૌભ યાવત્ વ્યજન.

[—સ્થા૦ ૧૦૮]

૬. નિહનવો

લગવાન મહાવીરના તીર્થમાં સાત પ્રવચનનિર્ણવ^૪ થયા—

નામ	ધર્માચાર્ય	નગર
૧ બહુરત ^૫	જમાલી	શ્રાવસ્તી
૨ જીવપ્રાદેશિક ^૬	તિષ્ઠ્યગુપ્ત	ઋષભપુર
૩ અવ્યક્તિક ^૭	આષાઠ	ત્રવેતાવિકા
૪ સામુચ્છેદિક ^૮	અશ્વમિત્ર	મિથિલા
૫ ક્ષેત્રિક ^૯	ગંગા	ઉદ્દલુકાતીર

૧. શહિણી વિગેરે વિદ્યાઓની સાધના કેમ કરવી તે બતાવનાર શાસ્ત્ર.

૨. વશીકરણાદિ યોગને વર્ણવનાર શાસ્ત્ર.

૩. અતીત અનાગત, અને વર્તમાનના અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાનમાં હેતુભૂત મોટાં શાસ્ત્ર.

૪. નિહનવ એટલે આગમપ્રતિપ્રાદિત તત્ત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપલાપ કરવો, પોતાને અનુકૂળ એવો પરપરાવિરુદ્ધ અર્થ કરવો, અને બીજા પક્ષને એન કેન પ્રકારેજ ખોટો સિદ્ધ કરવો તે. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૯.

૫. વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૬. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૭. વિશેષ માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૮. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૯. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૬ ત્રૈરાશિક^૧
૭ અબદ્ધિક^૨

૫ડુલૂક
ગોળામાહિલ

અન્તરજીકા
દશપુર
[-સ્થા. ૫૮૭ | V

અક્રિયાવાદી૩ આઠ છે —

૧. એકવાદી,
૨. અનેકવાદી,
૩. મિતવાદી,
૪. નિમિત્તવાદી,
૫. સાતવાદી,
૬. સમુચ્છેદવાદી,
૭. નિયતવાદી,
૮. પરલોક નથી એમ કહેનારા.

[-સ્થા. ૬૦૭]

(૪) અવધિજ્ઞાન

પ્ર. અવધિ કેટલા પ્રકારનું છે ?

ઉ. અવધિ બે પ્રકારનું છે : — (૧) ભવપ્રત્યય, અને

(૨) ક્ષાયોપશમિક.

એમ અહીંયાં આખું અવધિપદ^૪ કહેલું.

[-સમ. ૧૫૩]

અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું^૫ છે :—

૧. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. અક્રિયાવાદી અને તેમના ભેદની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૪. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર પદ ૩૩.

૫. આ ભેદો ક્ષાયોપશમિક અવધિજ્ઞાનના અથવા શુણ્ઠપ્રત્યય અવધિના સમજવા ભેદીએ.

(૧) આનુગમિક [અવધિજ્ઞાનીનું અનુગમન કરે તેવું જ્ઞાન. એટલે કે, અવધિજ્ઞાની એક સ્થાન છોડી બીજે સ્થાને જાય છતાં તેનું જ્ઞાન તેની સાથે જ રહે];

(૨) અનાનુગમિક [આ અવધિ એવું હોય છે કે જે પુરુષનું અનુગમન નથી કરતું. કારણ, તેની ઉત્પત્તિમાં તે જે દેશમાં ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે દેશ પણ નિમિત્ત હોય છે. એટલે દેશાન્તરમાં પુરુષ હોય ત્યારે તે જ્ઞાન ઉપયોગી નથી — જેમ સુધરાઈનું જ્ઞાનસ જ્યાં હોય ત્યાં જીભા રહેનારને જ ઉપયોગી બને છે બીજાને નહિ તેમ];

(૩) વર્ધમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિને પામે];

(૪) હીયમાન [જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ક્રમશઃ હાનિને પામે અને છેવટે અંગુલના અસંખ્યેય ભાગની મર્યાદાવાળું થઈ રહે];

(૫) પ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી તદ્દન આદ્યું જાય તેવું];^૧

(૬) અપ્રતિપાતી [ઉત્પન્ન થયા પછી આદ્યું ન જાય તેવું].

[—સ્થા ૦ ૫૨૬]

વિભંગજ્ઞાન^૨ સાત પ્રકારનું છે —

૧. એક દિશામાં લોકાભિગમ;

૧. ઉત્કૃષ્ટ લોકમાત્ર મર્યાદાવાળું જ્ઞાન પ્રતિપાતી હોય છે. પણ જે જ્ઞાન અલોકમાં એક પ્રદેશને પણ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે કદી પ્રતિપાતી હોતું નથી.

૨. સમ્યક્ત્વયુક્ત અવધિ હોય તે અવધિ કહેવાય; અને મિથ્યાત્વી જીવને યુગેલું અવધિ વિભંગજ્ઞાન કહેવાય. (વિ = વિપરીત; ભંગ = વસ્તુ-વિકલ્પ.) ભગવતીમા વિભંગજ્ઞાન વિષયમર્યાદાને લઈને અનેક પ્રકારનું કહ્યું છે. જુઓ પૃ. ૩૨૬, શા ૮, ઉ ૨.

૨. પાંચ દિશામાં લોકાભિગમ;

૩. ક્રિયાવરણુ જીવ;

૪. મુદ્ધજીવ;

૫. અમુદ્ધજીવ;

૬. રૂપી જીવ;

૭. સર્વકાંઈ જીવ.

(૧) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને એક દિશામાં લોકાભિગમ વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણમાં અથવા જાંચે યાવત્ સૌધર્મ સુધી લોકનું જ્ઞાન થાય છે; ત્યારે તેણે જે દિશામાં લોક જોયો હોય તે જ દિશામાં લોક છે અને બીજો નથી એવી પ્રતીતિ તેને થાય છે અને તે માનવા લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તથા તે બીજાને એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો પાંચે દિશામાં લોક છે એમ કહે છે, તે તો મિથ્યા બોલે છે.

(૨) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને પાંચે દિશામાં લોકાભિગમ વિભંગ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તેને પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ તથા જાંચે યાવત્ સૌધર્મવિમાન સુધી લોક દેખાય છે; તેથી તે એમ સમજે છે કે લોક તો પાંચ જ દિશામાં છે; તથા મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો એક જ દિશામાં લોક છે એમ બોલે છે, તેઓ મિથ્યા બોલે છે.

(૩) કોઈ શ્રમણુ-પ્રાહ્મણુને ક્રિયાવરણુ-જીવ નામનું વિભંગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તે જીવોને હિંસા કરતા જુએ છે, ઝૂડું બોલતા જુએ છે, ચોરી કરતાં જુએ છે, મૈથુન કરતાં જુએ છે, પરિગ્રહમાં રચ્યાપચ્યા જુએ છે, અને રાત્રિભોજન કરતા જુએ છે; પણ આ બધાં કૃત્યોથી જીવોને પાપકર્મ બંધાય છે તે એ નથી જોઈ શકતો.

તે એમ સમજે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે છે કે જીવને આવરણ તો ક્રિયા-રૂપ જ છે; ક્રિયાથી ભિન્ન એવું કર્મરૂપ આવરણ તો છે જ નહિ. અને તે કહેવા લાગે છે કે જે શ્રમણપ્રાદ્યણુ 'જીવને ક્રિયાનું આવરણ નથી' એમ બોલે છે, તે તો મિથ્યા બોલે છે.

(૪) કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્યણુને મુદ્ધ અવિભાગજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે તે બાહ્ય અને આભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને તેનો નાના પ્રકારે રૂપશી કરીને વૈકલ્પિકશરીરની વિકૃત્વણ કરતા દેવોને જીએ છે. તેને લાગે છે કે મને જ અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવ મુદ્ધ - અર્થાત્ બાહ્ય અને અભ્યંતર પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી શરીરરચના કરનાર છે. જે લોકો જીવને અમુદ્ધ કહે છે, તે તો મિથ્યા કહે છે, એમ તે બોલવા લાગે છે.

(૫) કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્યણુને અમુદ્ધ અવિભાગજ્ઞાન થાય છે. એટલે તે દેવોને જ આભ્યંતર અને બાહ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણ વિના વિકૃત્વણ કરતા જીએ છે. ત્યારે તેને લાગે છે કે, 'મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે જેથી હું જોઈ શકું છું કે જીવો અમુદ્ધ છે. અને તે એમ કહેવા લાગે છે કે જે લોકો જીવને મુદ્ધ સમજે છે તેઓ મિથ્યાવાદી છે.

(૬) રૂપીજીવ નામનું વિભાગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-પ્રાદ્યણુને ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે વડે તે દેવોને જ બાહ્ય-આભ્યંતર પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરીને અને ગ્રહણ કર્યા વગર વિકૃત્વણ કરતા જીએ છે. તેને એમ થાય છે કે, મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે; અને તે માનવા લાગે

છે કે, જીવ તો રૂપી છે. પછી તે, જે લોકો જીવને અરૂપી કહેતા હોય છે, તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા મંડી જાય છે.

(૭) ‘સર્વકાંઈજીવ’ વિભંગ જ્ઞાન જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને થાય છે, ત્યારે તે વાયુ વડે આમથી તેમ હાલતાં-ચાલતાં, કંપતાં, ખીજાં પુદ્ગલ સાથે અથડાતાં પુદ્ગલોને જીએ છે અને તેને એમ થાય છે કે મને અતિશયવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. તે એમ માનવા લાગે છે કે લોકમાં જે કાંઈ છે, તે બધું જીવ જ છે. પછી તે, જે લોકો લોકમાં જીવ અને અજીવ બન્ને માને છે, તેમને મિથ્યાવાદી કહેવા લાગી જાય છે.

આ વિભંગજ્ઞાનીને — પૃથ્વી વાયુ અને તેજસ્કાયનું બધું જ્ઞાન હોતું જ નથી. તેથી તે વિષયમાં તે મિથ્યાભ્રમમાં પડેલા હોય છે.

[—સ્થાન ૫૪૨].

અભિસમાગમ^૧ ત્રણ પ્રકારે છે :—

(૧) ભિન્ન, (૨) અધઃ, (૩) અને તિયક્ષ્.

જ્યારે કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણને અતિશયવાળું જ્ઞાન-દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે સાથી પહેલાં જિએ જોઈ-જાણી શકે છે. ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તિયગૃહિણીમાં પ્રવર્તે છે અને ત્યાર પછી જ અધોલોકમાં તેનો ઉપયોગ પ્રવૃત્ત થાય છે. કારણ, અધોલોક સૌથી દુરભિગમ મનાય છે.

[—સ્થાન ૨૧૩]

૧. મર્યાદાપૂર્વક સમ્યજ્ઞાન — આ પરમાવધિ વિષે કહેવામાં આવ્યું, હોય એમ લાગે છે; કારણ, તેને અતિશયવાળું કહેવામાં આવ્યું છે. અને તે કેવલજ્ઞાન તો હોઈ શકે નહિ; કારણ તેને દેશથી કમિત ઉપયોગવાળું કહ્યું છે.

(૫) કેવળજ્ઞાન — છદ્મસ્થ અને કેવળી

નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થીઓ ઇચ્છે તો પણ આ સમયમાં ચાર કારણે અતિશેષ (કેવલ) જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય નહિ —

(૧) વારંવાર તેઓ સ્ત્રીકથા, ભક્ત(ભોજન)કથા, દેશકથા અને રાજકથા આ ચાર વિકથા કરતાં હોય છે;

(૨) વિવેક અને વ્યુત્સર્ગ^૧ વડે આત્માને તેઓ સમ્યક્ પ્રકારે પવિત્ર કરતાં નથી;

(૩) રાત્રિના પૂર્વ અને ઉત્તર ભાગમાં ધર્મધ્યાન કરતાં નથી;

(૪) નિર્દોષ અન્નની ગવેષણા કરતાં નથી.

આથી ભલેટું વર્તન હોય તો નિર્ગ્રન્થ અને નિર્ગ્રન્થી-ઓને કેવળજ્ઞાન તેઓ ઇચ્છે તો ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા ૨૮૪]

કેવલીને પાંચ અનુત્તર (શ્રેષ્ઠ) છે—

૧. અનુત્તર જ્ઞાન;

૨. અનુત્તર દર્શન;

૩. અનુત્તર ચારિત્ર;

૪. અનુત્તર તપ;

૫. અનુત્તર વીર્ય.

[—સ્થા ૪૧૦]

કેવલીને દશ અનુત્તર છે :— અનુત્તર-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, ક્ષમા, મુક્તિ (નિર્લોભતા), ઋણુતા, મૃદુતા, લીધુતા (નમ્રતા).

[—સ્થા ૭૬૩]

૧. અશુદ્ધાદિનો ત્યાગ તે વિવેક; અને એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારનો ત્યાગ તે વ્યુત્સર્ગ.

કે છદ્ધસ્થને ઝોળખવાનાં સાત સ્થાન :—

૧. જીવની હિંસા કરનાર હોય;
૨. જૂઠું બોલનાર હોય;
૩. ચોરી કરનાર હોય;
૪. વિષયમાં આસક્ત હોય;
૫. પૂજાસત્કારમાં રાચતો હોય;
૬. આ પાપકાય* છે એમ બીજાને કહે છતાં પોતે તે જ કરતો હોય;

૭ બોલ્યા પ્રમાણે વર્તનાર ન હોય.

કે આથી ઊલટું કેવળીને ઝોળખવાનાં સાત સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. અહિંસક હોય.

૨-૭. યાવત્ જેવું બોલે તેવું વર્તન પણ રાખે.

[—સ્થાન ૫૫૦]

કે અવધિજ્ઞાની પ્રથમ અવધિઉપયોગની પ્રવૃત્તિ વખતે પાંચ કારણે ચલિત—ક્ષુબ્ધ થાય :—

૧. પૃથ્વીને અદ્ય જોઈને;
૨. સૂક્ષ્મજંતુના ઢગલારૂપ પૃથ્વીને જોઈને;
૩. મહાન અજગરનું શરીર જોઈને;
૪. અત્યન્ત સુખી અને મહત્તી ઋદ્ધિવાળા દેવને જોઈને;
૫. અને આમનગરાદિમાં જેની કોઈ ને જાણુ નથી તેવા દટાયેલા ખબના જોઈને.

કે પણ કેવળજ્ઞાની આ બધું જોઈને જરાય ચલિત—ક્ષુબ્ધ થતા નથી.

[—સ્થાન ૩૯૪]

કે છદ્ધસ્થ સર્વ પ્રકારે આ પાંચને જાણુ દેખે નહિ—

૧. ધર્માસ્તિકાયને,

૨. અધર્માસ્તિકાયને,
૩. આકાશાસ્તિકાયને,
૪. શરીરરહિત જીવને,
૫. પુદ્ગલ પરમાણુને.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તેવા જિન, અરિહંત, કેવળી એ પાંચેને સર્વ પ્રકારે જાણું છે.

[—સ્થાન ૪૫૦]

હું છને છન્દસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણું દેખે નહિ :—

- ૧-૫. ધર્માસ્તિકાય યાવત્ પુદ્ગલ પરમાણુને,
૬. શબ્દને.

હું જેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તે જિન, અરિહંત, કેવળી એ છયેને સર્વ પ્રકારે જાણું દેખે છે.

[—સ્થાન ૪૭૮]

હું સાતને છન્દસ્થ સર્વ પ્રકારે જાણું દેખે નહિ :—

- ૧-૬. ધર્માસ્તિકાયાદિ યાવત્ શબ્દને,
૭. ગન્ધને.

હું એ સાતેયને કેવળી સંપૂર્ણપણે જાણું.

[—સ્થાન ૫૬૭]

તેવી જ રીતે ઉપરના સાતમાં વાયુ ઉમેરીને આઠને અને તે આઠમાં ૧. આ જિન થશે કે નહિ અને ૨. આ સર્વદુઃખનો અંત કરશે કે નહિ — આ બે બાબતો ઉમેરીને દર્શને છન્દસ્થ સર્વ પ્રકારે નથી જાણુતા અને કેવળી જાણું છે તેમ સમજવું.

[—સ્થાન ૬૧૦, ૭૫૪]

૬. પ્રમાણ - નય

પ્રમાણ^૧ ચાર છે : —

(૧) દ્રવ્યપ્રમાણ; [દ્રવ્ય અર્થાત્ વસ્તુરૂપ પ્રમાણ; જેમકે ગળ જેવા દ્રવ્ય-વસ્તુ વડે શરીર વગેરેનું માપ કાઢવું, અથવા દ્રવ્યમાં ક્રેટલા પર્યાયો છે તે જાણવા. દ્રવ્યપ્રમાણના બે ભેદ છે :— (૧) પ્રદેશનિષ્પન્ન, (૨) વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અનંત પ્રદેશ સુધીના અનંત ભેદ છે. ત્યારે. વિભાગનિષ્પન્નના પાંચ ભેદ છે :— ૧. માન — ધાન્ય વગેરે માપવાનું સાધન; ૨. ઉન્માન — તોળવાનાં સાધનો; ૩. અવમાન — કાપડ વગેરેને ભરવાનું સાધન ૪. ગણિત — એક, બે, ત્રણ વગેરે; ૫. પ્રતિમાન — જેનાથી સોના આંદીનો તોલ થાય છે તે; અથવા પૈસા વગેરે બીજી વસ્તુમાં એક વસ્તુની કિંમત આંકવી તે];

(૨) ક્ષેત્રપ્રમાણ : — [ક્ષેત્ર એટલે આકાશનું પ્રમાણ તે. તેના પણ બે ભેદ છે :— ૧. પ્રદેશનિષ્પન્ન અને ૨. વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક પ્રદેશથી માંડી અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીના ભેદો છે. અને વિભાગનિષ્પન્નના ભેદો આંગળ, હાથ, વગેરે];

(૩) કાલપ્રમાણ : — [કાલપ્રમાણના પણ બે ભેદ છે :— પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગનિષ્પન્ન. પ્રદેશનિષ્પન્નના એક સમયની સ્થિતિથી માંડી અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ સુધીના ભેદો છે; અને વિભાગનિષ્પન્નના સમય, આવલોકા ક્ષણ, લવ, મહૂર્તાદિ];

૧. જેનાથી કોઈપણ વસ્તુનું વિશેષ જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ; અને પ્રમાણિત — વસ્તુજ્ઞાન, માપ તે પણ પ્રમાણ. ઉપર જણાવેલ ચાર ભેદ અનુયોગમાં છે, સૂ. ૧૩૨. તેનો વિસ્તાર આગળનાં સૂત્રોમાં છે.,

[ક્ષેત્ર અને કાલનો પણ દ્રવ્યપ્રમાણમાં સમાવેશ થાય છે પણ તે દ્રવ્યના પર્યાયરૂપ પણ છે તેથી દ્રવ્યથી જુદાં ગણાય છે.]

૪. ભાવપ્રમાણ : — [ભાવરૂપ પ્રમાણ કે ભાવોનું પ્રમાણ. તેના ત્રણ ભેદ છે : — ગુણ, નય, અને સંખ્યા. જીવના ગુણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે; તેમાં જ્ઞાનના ચાર ભેદ — પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન, આગમ એ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે. નયો નૈગમાદિ પ્રસિદ્ધ છે. અને સંખ્યા એક એ વગેરે].

[—સ્થા. ૨૫૮]

સાત મૂલનયો છે : ૧—

૧. નેગમ : — [લૌકિક રૂઢિ અનુસાર શબ્દ અને અર્થનો વિચાર તે નેગમ નય. જેમકે, કોઈ રોટલી માટે લોટ બાંધતું હોય અને આપણે પૂછીએ કે શું કરો છો ? તો જવાબ આપશે કે ‘રોટલી કરું છું’ — આ જવાબને શ્રોતા અને વક્તા બન્ને સાચા માને છે. તેમાં લોકરૂઢિ જ મુખ્ય કારણ છે];

૨. સંગ્રહ : — [અનેક વસ્તુ કે વ્યક્તિઓમાં કોઈ એક સામાન્ય તત્ત્વ જોઈને તે સૌની એકતા — અભિન્નતા સ્થાપવી તે સંગ્રહનય. જેમકે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ સકલ વ્યક્તિરૂપે જુદા છતાં જીવરૂપે એ બધાને એક કહી દેવા; તે જ પ્રમાણે ચેતન અને અચેતન એ સકલ વસ્તુને સત્ રૂપે એક કહી દેવી];

૩. વ્યવહાર : — [સામાન્ય તત્ત્વથી સંકલિત થયેલી વસ્તુમાં પ્રયોજનાનુસાર વિભાગ પાડવા — તેના ભેદોપભેદોનો

૧. એક જ વસ્તુને જોવાની વિચારવાની જે વિવિધ દૃષ્ટિઓ તે નય છે. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

વિચાર કરવો તે વ્યવહારનય. જેમકે, સત્તા બે ભેદ છે — જીવ અને અજીવ; અજીવના બે ભેદ છે — સિદ્ધ અને સંસારી; સંસારીના બે ભેદ છે — ત્રસ અને સ્થાવર];

૪. ઋગ્નુસૂત્ર : — [વસ્તુ ત્રૈકાલિક છતાં તેની વર્તમાન-સ્થિતિનો જ પ્રધાનતયા વિચાર કરવો તે ઋગ્નુસૂત્ર નય. જેમકે, સુવર્ણ ત્રૈકાલિક છે છતાં ઋગ્નુસૂત્રનયવાદી તેના કોઈ પણ એક મોજૂદ વીંટી જેવા ઘાટનો જ વિચાર કરીને કહે કે આ વીંટી છે];

૫. શબ્દ : — [શબ્દોના અર્થનો વિચાર કરતી વખતે જે તેના કાલ, વચન, લિંગ ઇત્યાદિ ભેદોને ધ્યાનમાં રાખીને અર્થભેદ કરે તે — શબ્દનય. જેમકે, આ નયને મતે આજનો ઘટ એ ગઈ ઝલના ઘટ કરતાં જુદો છે];

૬. સમભિરૂઢ : — [પર્યાયભેદે અર્થનો ભેદ કરે તે સમભિરૂઢનય. આ નયને મતે રાજા, નૃપતિ ઇત્યાદિ પર્યાય-વાચી શબ્દોનો અર્થ જુદો છે. જેમકે, જે શોભે તે રાજા; જે મનુષ્યોને રક્ષે તે નૃપ, ઇત્યાદિ];

૭. એવંભૂત : — [શબ્દોના બ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ જ્યારે વિદ્યમાન હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે અર્થને વાચ્ય માને, અન્યથા નહિ, તે એવંભૂત નય. સમભિરૂઢને મતે રાજા શબ્દનો વાચ્ય એટલે કે રાજા તરીકે ઓળખાતો માનવી શોભતો ન હોય અર્થાત્ સામાન્ય વસ્ત્ર પહેરીને બેઠો હોય ત્યારે પણ રાજા કહેવાય; પણ એવંભૂતનયને મતે તો જ્યારે તે રાજાચિહ્નને ધારણ કરીને સિંહાસન પર બેઠો હોય અને શોભતો હોય, ત્યારે જ રાજા કહેવાય, અન્યથા નહિ].

[—સ્થા. ૫૫૨]

૭. દર્શનપરિણામ

દર્શન બે પ્રકારનું છે : —

૧. સમ્યગ્દર્શન અને ૨. મિથ્યાદર્શન.

(૧) સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે : —

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન (ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થતું); અને
અભિગમસમ્યગ્દર્શન (ખીજના ઉપદેશથી થતું).

હું નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે : —

પ્રતિપાતી (ચાલ્યું જનારું)^૧; અને અપ્રતિપાતી (ન
ચાલ્યું જનારું.)

હું અભિગમસમ્યગ્દર્શનના પણ તે જ બે પ્રકારો છે.

(૨) મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે : —

આભિગ્રહિક (જેન તત્ત્વ સિવાયનાં ખીજાં મિથ્યા
તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધારૂપ); અને અનાભિગ્રહિક (તેથી ઊલટું)

હું આભિગ્રહિકમિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે —

સપયંવસિત (સમ્યગ્દર્શન થતાં ચાલ્યું જનારું) અને
અપયંવસિત (અભવ્યને હોતું, જેનો કદી અંત નથી).

હું અનાભિગ્રહિકના પણ તે જ બે ભેદો છે.

[—સ્થા. ૭૦]

દર્શન^૨ સાત છે —

૧. સમ્યગ્દર્શન; ૨. મિથ્યાદર્શન; ૩. સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન;

૧. દર્શનમોહનીયના ક્ષયોપશમ અથવા ઉપશમથી થયું હોય તે
દર્શનમોહનીયના ઉદયથી પાછું પણ ચાલ્યું જાય; અને દર્શનમોહના ક્ષયથી
થયેલું તે કદી ચાલ્યું ન જાય.

૨. અહીંયાં દર્શન શબ્દનો પ્રયોગ શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન અને સામાન્યાવ-
ભાષરૂપ દર્શન બે બંને અર્થમાં છે.

૪. અક્ષુદ્દર્શન; ૫. અઅક્ષુદ્દર્શન; ૬. અવધિદર્શન;
૭. કેવલદર્શન.

[—સ્થાન ૫૬૫]

દર્શન આઠ છે —

૧-૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮. સ્વપ્નદર્શન^૧.

[—સ્થાન ૬૧૮]

સરાગ સમ્યક્દર્શન^૨ દશ પ્રકારનું છે :—

૧. નિસર્ગરુચિ :—[ત્રિનોપદિષ્ટ ભાવોને બીજાના ઉપદેશ વિના જ પોતાની મતિથી શ્રદ્ધે];
૨. ઉપદેશરુચિ :—[બીજાના ઉપદેશથી શ્રદ્ધાળુ થાય];
૩. આજ્ઞારુચિ :—[માત્ર આચાર્ય કે કોઈ ગુરુના શબ્દને યથાવત પ્રમાણ માની શ્રદ્ધાળુ થાય];
૪. સૂત્રરુચિ :—[જે સૂત્ર-શાસ્ત્ર વાંચીને શ્રદ્ધાળુ થાય];
૫. બીજરુચિ :—[જે એકાદ જીવાદિ વિષે સાલણી બીજા તત્ત્વને પણ સમજીને શ્રદ્ધા લે];
૬. અભિગમરુચિ :—[જે શાસ્ત્રને અર્થપૂર્વક લાભે];
૭. વિસ્તારરુચિ :—[દ્રવ્યોને તથા તેમના પર્યાયોને પ્રમાણ અને નય વડે વિસ્તારથી જો જાણે];
૮. ક્રિયારુચિ :—[જેને આચરણમાં રુચિ હોય];
૯. સંક્ષેપરુચિ :—[જેને બીજા દર્શનનું જ્ઞાન ન હોય અને જૈન દર્શનનું પણ બહુ જ થોડું જ્ઞાન હોય];

૧. આ દર્શન એ અઅક્ષુદ્દર્શનના વિશેષ ભેદરૂપ જ સમજવું; કારણ, તેમા મનોબ્યાપાર મુખ્ય છે.

૨. આ દર્શન રુચિરૂપ છે. જેનું મોહનીય કર્મ ઉપરાંત નથી થયું અથવા ક્ષય પણ નથી પામ્યું, તેને તે હોય છે. અર્થાત્ તે દર્શનમોહના ક્ષયોપશમજન્ય છે. જુઓ ઉત્તરનં ૨૦ અં ૮, ગા. ૧૬.

૧૦. ધર્મરુચિ :— [જેને શ્રુતધર્મ, ચારિત્રધર્મ અને અસ્તિકાય ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય].

[—સ્થા૦ ૭૫૧]

દં૦ ૧. નારક ત્રણ છે :—

સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ.

દં૦ ૨-૧૧. ભવનપતિ ત્રણ છે નારક જેમ.

દં૦ ૨૦-૨૪. ૧૫ંચેન્દ્રિયતિય^૧ચથી વૈમાનિક સુધીના છવો પણ ત્રણ પ્રકારે છે નારક જેમ.

[—સ્થા૦ ૧૮૧]

૮. ચારિત્રપરિણામ

ચારિત્રધર્મ બે પ્રકારનો છે :—

૧. અગાર^૨ ચારિત્રધર્મ;

૨. અણગાર^૩ ચારિત્રધર્મ.

[—સ્થા૦ ૭૨]

કુ કુંભના ચાર પ્રકાર છે :—

૧. ભિન્ન — ફૂટેલો;

૨. જજ^૪રિત — તિરાડ પડી હોય તેવો;

૧. અહીં એકેન્દ્રિયનો પાંચ દંડક તથા દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના દંડકો વર્ણિત કર્યા છે; કારણ, એકેન્દ્રિયોમા માત્ર મિથ્યા-દષ્ટિ જ હોય છે, અને દ્વીન્દ્રિયાદિ સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ હોતા નથી.

૨. અગાર એટલે ધર. ધરબારવાળાનો ચારિત્રધર્મ સમ્યક્ત્વ અને પાંચ અણૂત્રત આદિ રૂપ છે.

૩. ધર વિનાના તે અણગાર — તેમનો ચારિત્રધર્મ મૂલગુણરૂપ અને ઉત્તરગુણરૂપ છે. મૂલગુણમાં પાંચ મહાવ્રતનું પાલન અને ઉત્તરગુણમાં પિંડવિશુદ્ધિ આદિ સમાવિષ્ટ છે. •

૩. પરિસ્ત્રાવી — ખરાખર પકળ્યો ન હોય તેથી પાણી
ઝરી જાય તેવો;

૪. અપરિસ્ત્રાવી — પાણી ન ઝરે તેવો.

કુ ચારિત્ર^૧ પણુ તે જ રીતે ચાર પ્રકારનું છે

[—સ્થાન ૩૬૦]

(૧) અંગારધર્મ^૨

ચાર શ્રમભ્રોપાસક કહ્યા છે —

(૧) ૧. માતાપિ । સમાન :—[ઉપચાર ખાતર નહીં પણ
ખરા દિલથી સાધુ પ્રત્યે સ્નેહ રાખનાર, અને
તેમને કદી માહું ન લગાડનાર];

૨. બ્રાતૃ સમાન :—[પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો બે
કડવાં વચન પણુ કહે તેવા];

૩. મિત્ર સમાન :—[કુદરતી સ્નેહવાળા નહીં, પણ
ઔપચારિક સ્નેહવાળા];

૪. સપત્ની સમાન :—[શોકની જેમ હંમેશ સાધુનાં
દૂષણ જ ઇર્ષ્યાથી જોનારા];

(૨) ૧. આદર્શ જેવા :—[અરીસાની પેઠે સાધુના ઉપ-
દેશને યથાવત્ ગ્રહણ કરી ચલિત ન થનારા];

૨. પતાકા જેવા :—[પતાકાની પેઠે ચલિત ચિત્ત-
વાળા];

૧. જો મૂલ્યુલ સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્ત લાગ્યું હોય તો ચારિત્ર બિન્ન
કહેવાય; પર્યાયછેદન પ્રાયશ્ચિત્ત આવ્યું હોય તો ચારિત્ર જર્જરિત કહેવાય;
સૂક્ષ્મ અતિચાર થયો હોય તો પરિસ્ત્રાવી અને નિરતિચાર હોય તો અપરિ-
સ્ત્રાવી ચારિત્ર કહેવાય.

૨. તેમના અણુમત વિષે સવરમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં
પણુ સાવધ વ્યાપાર કરવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે:—(૧) શસ્ત્રવાણિજ્ય,
(૨) જીવનો વ્યાપાર, (૩) માસવ્યાપાર, (૪) મધવ્યાપાર, (૫) વિષ-
વ્યાપાર — આ નિષિદ્ધ ગણાય છે. — અનુત્તર ૦ — પ. ૧૭૮.

૩. સ્થાણુ સમાન : — [થૂણું જેમ કદી ચલિત થાય નહીં તેમ સાધુ સમજાવે તોપણ સમજે નહીં તેવા];

૪. ખર કંટક સમાન : — [પોતાના હઠાગ્રહમાંથી ચલિત પણ ન થાય અને સામેથી કઠોર કાંટાની જેમ સાધુને વચનથી વીધે તેવા].

[—સ્થા० ૩૨૧]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોપાસકની સૌધર્મ-કલ્પના અરુણભ વિમાનમાં ચાર પદ્યોપમ સ્થાતિ કહી છે.^૧

[—સ્થા० ૩૨૨]

હું ભારવાહકના ચાર વિસામા છે —

૧. એક ખંભાથી ખીજ ખંભા પર ભાર બદલે ત્યારે;
૨. જ્યારે શારીરિક હાજતે બચ ત્યારે;
૩. કયાંક નાગકુમાર કે સુવર્ણકુમારના મંદિરમાં વિશ્રામ કરે ત્યારે;
૪. જ્યાં જીવનભર વસે છે તે પણ એક વિસામા છે.

હું તેવી જ રીતે શ્રમણોપાસકના પણ ચાર વિસામાર છે : —

૧. જ્યારે શીલવ્રત અને ગુણવ્રત અંગીકાર કરે છે અને પૌષ્ઠોપચાર આદરે છે ત્યારે;
૨. જ્યારે સામાયિક કે દેશાવકાશિક વ્રતનું ભદ્રી રીતે પાલન કરે છે ત્યારે;

૧. આ વાત ઉપાસકદેશાસૂત્રમાં વર્ણિત આનંદાદિ દશ આવકો વિષે સમજવી.

૨. સરખાવો ભુદ્ધઆવકની પ્રસન્નતા. — અગ્રુતર૦ ૩. ૪૨.

૩. જ્યારે આઠમ, ચૌદશ કે એકમે પૌષધોપવાસ^૧ આદરે ત્યારે;

૪. જ્યારે અંતિમ મારણાન્તિક સંલેખના લઈ ભાત-પાણી છોડી દઈ પાદપોષગમન સ્વીકારે અને મૃત્યુની આકાંક્ષા વિનો દિવસો વિતાવે ત્યારે.

[—સ્થા૦ ૩૧૪]

ઉપાસકની પ્રતિમા^૨ અગિયાર છે :—

૧. દર્શનશ્રાવક [શંકાદિથી રહિત સમ્યગ્દર્શનનો સ્વીકાર કરનાર];

૨. કૃતવ્રતકર્મ^૩ [સમ્યગ્દર્શન પછી અણુમતી બને અને ગુણવ્રતો પણ ધારણ કરે તે];

૩. કૃતસામાયિક [સાવધયોગથી વિરતિ અને નિરવધ યોગની ભજના તે સામાયિક;^૪ આત્મ પૌષધોપવાસ વિનાનુ સામાયિક હંમેશાં સવાર અને સાંજે ત્રણ માહના સુધી કરે તે];

૪. પૌષધોપવાસનિરત [જેથી કુશલધર્મની પુષ્ટિ થાય તેવું આહારત્યાગાદિરૂપ અનુષ્ઠાન—તે પૌષધ; તેવા અનુષ્ઠાન સહિત દિવસ અને રાત સુધી રહેવું તે પૌષધોપવાસ. અથવા પૌષધ એટલે આઠમ વગેરે પર્વના દિવસો; તેમાં ઉપવાસ કરવો તે પૌષધોપવાસ. વ્યવહારમાં તો આહાર, શરીરસત્કાર, અપ્રહ્મચર્ય અને સાંવધવ્યાપારનો પરિત્યાગ તે

૧. જૈનમતના પૌષધની મરકરી ભગવાન બુદ્ધે કરી છે અને પ્રસંગે આયોષોસથ વર્ણવ્યા છે. — અંગુત્તર૦ ૩. ૭૦.

૨. પ્રતિમા એટલે પ્રતિજ્ઞા — અભિગ્રહ. આ સૂત્રમાં પ્રતિમા અને પ્રતિમાવાનનો અભેદ કરી, પ્રતિમાને બદલે પ્રતિમાવાનનો નિર્દેશ છે, એમ સમજવું.

૩. સાધુને સર્વતઃ અને આવકને આંશિક ગણવું.

પૌષધોપવાસ ગણાય છે; એવા પૌષધોપવાસમાં નિરત — આસક્ત હોય તે]^૧;

૫. દિવસમાં બ્રહ્મચારી અને રાત્રીમાં પરિભ્રાણવાળો [પૂર્વોક્ત ચાર પ્રતિમાયુક્ત હોય અને ઉપરાંત દિવસના ભાગમાં બ્રહ્મચર્ય પાળે અને રાત્રિના ભાગમાં સ્ત્રીનું અથવા સ્ત્રી સંબંધી ભોગનું પરિભ્રાણ બાંધે, સ્નાન કરે નહીં, કછોટી મારે નહિં; આવું અનુષ્ઠાન પાંચ માસ સુધી કરનારો]^૨;

૬. દિવસ અને રાત્રીમાં બ્રહ્મચારી, સ્નાન ન કરનાર, દિવસે જમી લેનાર અને કંચ ન બાંધનાર [પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રતિમાધારી હોય અને ઉપરાંત બ્રહ્મચર્ય પાળે—આમ છ માસ સુધી અનુષ્ઠાન કરનારો];

૭. સાયત્તાહારનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત છ પ્રતિમાધારી હોય અને સાયત્તાહારનો ત્યાગ કરે—આવું અનુષ્ઠાન ૭ માસ સુધી કરનારો];

૮. આરંભનો ત્યાગી [પૂર્વોક્ત સાત પ્રતિમાયુક્ત હોય અને પૃથ્વીઆદિના જીવનો આરંભ — હિંસા ત્યાગે, આવું અનુષ્ઠાન ૮ માસ સુધી કરનાર];

૯. પ્રેમ્યપરિત્યાગી [પૂર્વોક્ત આઠ પ્રતિમાધારી હોય ઉપરાંત પોતાના નોકર—ચાકર કે બીજા કોઈ પાસે પણ આરંભ ન કરાવે, આવું અનુષ્ઠાન ૯ માસ પર્ચન્ત કરનાર];

૧. આ ચોથી પ્રતિમા જ્યારે ધારવી હોય ત્યારે પૂર્વની ત્રણ પ્રતિમા તો હોની જ નેઈએ અને ૪ મહિના સુધી બે આઠમ, બે ચૌદમ, અમાસ અને પૂનમના દેજ એમ પ્રત્યેક માસમાં છ વાર પૌષધોપવાસ કરે ત્યારે આ ચોથી પૌષધોપવાસ પ્રતિમા થઈ ગણાય છે.

૨. આ ઉપરાંત દશાશ્વતમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે પાંચમી પ્રતિમાધારી આવક પર્વેને દિવસે એકરાત્રિકપ્રતિમા પણ ધારણ કરે. એકરાત્રિક પ્રતિમામાં આખી રાત સુધી નિર્દોષ ધ્યાનનું વિધાન છે.

૧૦. ઉદ્દિષ્ટલક્ષ્યત્યાગી [પૂર્વોક્ત નવ પ્રતિભાયુક્ત હોય અને પોતાના માટે રાંધેલા લોજનનો પણ ત્યાગ કરે અને માથે મુંડન કરાવે અથવા ચોટલી માત્ર રાખે, ઘરની બાબતમાં કંઈ કંઈ પૂછે તો માત્ર હા-ના નો ઉત્તર આપે — આલું અનુષ્ઠાન દશ માસ સુધી કરનારો];

૧૧. શ્રમણભૂત — સાધુ જેવો [પૂર્વોક્ત દશ પ્રતિમાધારી હોય અને મુંડન કરાવે કે લોચ કરે, સાધુવેશ સ્વીકારે, ઈર્થાસમિતિ આદિ સાધુનો આચાર પાળે, ભિક્ષા માટે ગૃહસ્થના ઘેર જાય અને કહે કે, ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવકને ભિક્ષા આપો’; કંઈ પૂછે કે તમે કોણ છો ? તો ‘પ્રતિમાધારી શ્રાવક છું’ તેવો જવાબ આપે — આલું અનુષ્ઠાન અગિયાર માસ પર્યન્ત કરનારો]^૧.

[—સમ૦ ૧૧]

(૨) નિર્ઞાન્ય

§ નિર્ઞાન્ય ચાર પ્રકારના છે : —

૧. રાત્નિક^૨ હોય પણ ભારેકમી^૩ હોઈ ધર્મનો અનારાધક હોય;

-૧. ટીકાકાર જણાવે છે કે આ પ્રતિમા વિષે પાંકાન્તર પણ છે અને તેના ક્રમમાં પણ સહેજ ફરક છે.

દ્વિગબર પરપરામાં — ૧. દર્શનપ્રતિમા, ૨. વ્રત, ૩. સામાયિક, ૪. પૌષ્ઠોપવાસ, ૫. સચિત્તત્યાગ, ૬. રાત્રિભુક્તિ અથવા દિવામૈથુનત્યાગ, ૭. બ્રહ્મચર્ય, ૮. આરભત્યાગ, ૯. પરિગ્રહત્યાગ, ૧૦. અનુમતિત્યાગ, ૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ — આ નામો પ્રચલિત છે. જૈનસિદ્ધાન્ત સંગ્રહ પૃ૦ ૨૨.

૨. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્ન છે — તેનાથી જ જેનો વ્યવહાર ચાલતો હોય તે રાત્નિક કહેવાય. અહિં રાત્નિકનો અર્થ પર્યાય-જ્યેષ્ઠ સાધુ જેવો — એટલે કે જેને બીજા કરતા સાધુપણુ લીધે વધારે વર્ષ થયા હોય તેવો.

૨. રાત્નિક હોય અને હળુકમી^૧ હોઈ ધમનો આરાધક હોય;

૩. અવમરાત્નિક^૨ હોય અને ભારેકમી^૩ હોઈ ધમનો અનારાધક હોય;

૪. અવમરાત્નિક હોય પણ હળુકમી^૪ હોઈ ધમનો આરાધક હોય.

હું નિર્ગન્થી, શ્રમણોપાસક અને શ્રમણોપાસિકા એ પણ નિર્ગન્થ જેમ ચાર પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા. ૩૨૦]

નિર્ગન્થ^૨ પાંચ છે :—

૧. પુલાક, [ચોખા કાઢી લેતાં પાછળ રહેતાં ડાંગરનાં નિઃસાર ફેાતરાં જેવા સંયમના સારથી શૂન્ય નિર્ગન્થો. આવો નિર્ગન્થ જિનોક્ત પદ્યર્થોમાં તે પાકો શ્રદ્ધાળુ હોય, પોતાની સમજ પ્રમાણે ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ કરતો હોય, પણ તપ અને શ્રુતના પ્રભાવથી જે કંઈ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તેનો ઉપયોગ કરતો હોય છે, અને જ્ઞાનમાં અતિચાર લાગે તેણું વર્તન રાખતો હોય છે];

૨. બકુશ [પોતાના શરીર અને ઉપકરણના ઠાઠમાં જ રાચીને પોતાના ચારિત્રને મલીન બનાવી મૂકનાર, ઋદ્ધિ અને યશની કામના રાખનાર, સુખશીલ, માથાના વાળ કાતરથી કાપી પટિયાં પાડનાર, અને દીક્ષાપર્યાય ટુંકાવવો પડે એવા અતિચાર કરનાર. એમના લેહ એ છે :—શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ];

૧. પર્યાયલક્ષ — સાધુ અવસ્થા દ્વકી હોય તે અવમરાત્નિક.

૨. જેને ધનાદિ બાહ્ય અને મિથ્યાત્વ, હિંસા આદિ આતરિક ગાંઠ—બંધન ન હોય તે. વિશેષ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૯ ૪૮થી. નિર્ગન્થોનું સ્વપવર્ણન લગવતી (શ. ૨૫, ઉ. ૫, પૃ. ૫૫) માં છે.

૩. કુશીલ [જેનું શીલ ઉત્તરગુણમાં ખામી આવવાથી અથવા સંજ્વલનકષાયથી કુત્સિત થયું હોય તે. કુશીલ એ પ્રકારના છે :— પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ. જેઓ, નિઝાંત્ર થવાની અભિલાષા તેા રાખે છે, પણ ઇન્દ્રિયના સંયમ વિનાના હોવાથી કોઈ કોઈ વખત પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, આદિ ઉત્તરગુણ વિષેની સર્વજ્ઞની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી બેસે છે, તેઓ પ્રતિસેવનાકુશીલ; અને જેઓ સત્યત છતાં કોઈ કોઈ વખત સંજ્વલનકષાયી બની જાય છે તેઓ કષાયકુશીલ];

૪. નિઝાંત્ર [જેના કષાય ક્ષય પામી ગયા છે તેવો ક્ષીણકષાય અથવા જેનો મોહ ઉપશાંત થઈ ગયો છે તેવો ઉપશાંતમોહ નિઝાંત્ર];

૫. સ્નાતક [જેણે પોતાનાં બધાં ઘાતીકર્મને ધોઈને સાફ કરી નાખ્યાં છે તે. તે સયોગી અથવા અયોગી કેવળી હોય].

(૧) પુલાકનિઝાંત્રના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. જ્ઞાનપુલાક : — [જ્ઞાન સંબંધી અતિચાર લાગવાથી જ્ઞાનની અપેક્ષાએ આત્માને નિઃસાર કરનાર];

૨. દર્શનપુલાક : — [કુદૃષ્ટિની પ્રશંસા ઇંથી સમ્યગ્-દર્શનને ભલિન કરનાર];

૩. ચારિત્રપુલાક : — [મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણ સંબંધી અતિચારવાળા];

૪. લિંગપુલાક : — [વસ્ત્ર-પાત્રની મર્યાદા ઓળંગનાર];

૫. યથાસૂક્ષ્મપુલાક : — [પ્રમાદથી અકદબ્ધ વસ્તુ સ્વીકારનાર].

(૨) બકુશનિર્ઞાન^૧ પાંચ પ્રકારના છે : —

૧. આલોગ બકુશ — જાણી જોઈને કરનાર;
૨. અનાલોગ બકુશ — સહસાકારી;
૩. સંવૃત બકુશ — પ્રચ્છન્નકારી;
૪. અસંવૃત બકુશ — પ્રકટપણે કરનાર;
૫. યથાસૂક્ષ્મ બકુશ — પ્રમાદવશ કરનાર.

(૩) કુશીલ નિર્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે.

૧-૫. પુલાકની જેમ^૨.

(૪) નિર્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧. પ્રથમસમય નિર્ઞાન : — [નિર્ઞાન થયાનો — ઉપશાંતમોહ કે ક્ષીણમોહ થયાનો પ્રથમ સમય જેમને હોય તેવા];
૨. અપ્રથમસમય નિર્ઞાન;
૩. અરમસમય નિર્ઞાન : — [ઉપશાંતમોહ કે ક્ષીણમોહના અંતિમ સમયમાં વર્તમાન];
૪. અઅરમસમય નિર્ઞાન;

૧. શરીરબકુશ અને ઉપકરણબકુશ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા.

૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ અને કષાયકુશીલ એ પ્રત્યેકના આ પાંચ ભેદ સમજવા. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-લિંગની અપેક્ષાએ અકૃત્યકરણ કરે તે જ્ઞાન-કુશીલાદિ; અને કોઈ પ્રશ્ન સા કરે ત્યારે કુલાર્થ જાય તે યથાસૂક્ષ્મકુશીલ.

કોષાદિ કષાયવાળો થઈ જ્ઞાન, દર્શનનો પ્રયોગ કરે, ચારિત્રબળ વડે શાપ આપે, લિંગાતર કરે, અને મનથી કષાય કરે — તે જ્ઞાનકુશીલાદિ કષાયકુશીલ સમજવા.

ચૂર્ણીકારને મતે જ્ઞાનાદિની સમ્યગારાધના નહીં પણ વિરાધના કરનાર તે પ્રતિસેવનાકુશીલ; અને જ્ઞાનાદિ પાત્રની કષાય વડે વિરાધના કરનાર તે કષાયકુશીલ.

૫. યથાસૂક્ષ્મ નિર્ગન્થ : — [યથા નિર્ગન્થ યથાસૂક્ષ્મ-
નિર્ગન્થ કહેવાય].

(૫) સ્નાતક નિર્ગન્થના પાંચ પ્રકાર છે : —

૧. અશરીરી (અચ્છવી);
૨. અશબલ — અતિચારરહિત હોવાથી;
૩. અકર્માશ;
૪. સંશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનધર અહત જિન કેવલી;
૫. અપરિણાવી — અયોગી.

[—સ્થા૦ ૪૪૫]

કુ ત્રણ નિર્ગન્થને સંજ્ઞામાં ઉપયોગ નથી : —

૧. પુલાક; ૨. નિર્ગન્થ; ૩. સ્નાતક.

કુ ત્રણ નિર્ગન્થ સંજ્ઞાપયોગ સહિત અને રહિત છે : —

૧. બકુશ; ૨. પ્રતિસેવનાકુશીલ; ૩. કષાયકુશીલ.

[—સ્થા૦ ૧૫૮]

(૩) મુંડ

મુંડ^૨ પાંચ છે : —

(૧) ૧. ઓત્રેન્દ્રિય મુંડ, ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિય મુંડ, ૩. શ્રાણેન્દ્રિય મુંડ, ૪. જહ્વેન્દ્રિય મુંડ, ૫. સ્પર્શેન્દ્રિય મુંડ.

(૨) ૧. ક્રોધમુંડ, ૨. માનમુંડ, ૩. માયામુંડ, ૪. લોભ મુંડ, ૫. શિરોમુંડ.

[—સ્થા૦ ૪૪૩]

૧. સંજ્ઞા — આહારાદિ સંજ્ઞા.

૧. મુંડન — અપનયન. તેના બે ભેદ છે — દ્રવ્યથી અને ભાવથી. દ્રવ્યથી મુંડન તે માથાના વાળ કાઢી નાખવા તે; અને ભાવથી મુંડન તે રાગ અને દ્વેષનું અપનયન. ઓત્રેન્દ્રિયાદિના વિષયમાં આસક્તિ કે દ્વેષ ન કરવો તે ઓત્રેન્દ્રિયદિ મુંડ. તેવી જ રીતે ક્રોધાદિ મુંડ સમજવા.

મુ'ંડ દશ છે :—

ઉપરના બંને વર્ગોના પાંચ પાંચ મળીને.

[—સ્થા. ૭૪૬]

(૪) આચાર

આચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. જ્ઞાનાચાર,
૨. નોજ્ઞાનાચાર.

નોજ્ઞાનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. દર્શનાચાર,
૨. નોદર્શનાચાર.

નોદર્શનાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. ચારિત્રાચાર,
૨. નોચારિત્રાચાર.

નોચારિત્રાચાર બે પ્રકારનો છે :—

૧. તપઆચાર,
૨. વીર્યાચાર.

[—સ્થા. ૮૪]

આચાર પાંચ પ્રકારનો છે :—

૧. જ્ઞાનાચાર [યોગ્યકાળમાં સ્વાધ્યાયાદિ કરવાં તે];
૨. દર્શનાચાર [શાસ્ત્રમાં શંકાકાંક્ષાદિ ન કરવાં તે];
૩. ચારિત્રાચાર [સામતિ-શુભિરૂપ];
૪. તપઆચાર [બ્રાહ્મ અનશત્તાદિ અને આશ્રયંતર વિનયાદિ તપનુ અનુષ્ઠાન;]
૫. વીર્યાચાર [પોતાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના જ્ઞાનાદિ આચારનું પાલન].

[—સ્થા. ૪૩૨]

(૫) સંયમ-અસંયમ

કુ સૂતેલા સંયતના પાંચ જાગ્રત છે — અર્થાત્ સંયમી જો પ્રમાદી હોય તો આ પાંચ કર્મબંધના નિમિત્ત બને છે : —

૧. શબ્દ, ૨. રૂપ, ૩. રસ, ૪. ગંધ, ૫. સ્પર્શ.

કુ પણ જાગતા સંયતના જો જ પાંચ સૂતેલા છે — અર્થાત્ અપ્રમાદી સંયતને જો પાંચ કર્મબંધનું નિમિત્ત થતા નથી.

કુ અસંયત સૂતો હોય કે જાગતો હોય પણ તેના જો પાંચે જાગતા જ હોય છે; અર્થાત્ અસંયત પુરુષને કર્મબંધ સદા જો પાંચના નિમિત્તે થતો જ રહે છે.

[— સ્થા. ૪૨૨]

એકેન્દ્રિયજીવનો વધ ન કરે તો પાંચ પ્રકારનો સંયમ થાય : —

૧. પૃથ્વીકાયિક સંયમ,
૨. અપૃથ્વીકાયિક સંયમ,
૩. તેજસ્કાયિક સંયમ,
૪. વાયુકાયિક સંયમ,
૫. વનસ્પતિકાયિક સંયમ.

[— સ્થા. ૪૨૬]

દ્વિ-ઈન્દ્રિયજીવોનો વધ ન કરે તો ચાર પ્રકારનો સંયમ થાય : —

૧. જીભનું સુખ જાય નહિ,
૨. જીભનું દુઃખ આવે નહિ,
૩. સ્પર્શનું સુખ જાય નહિ,
૪. સ્પર્શનું દુઃખ આવે નહિ.

[— સ્થા. ૩૬૮]

ત્રીન્દ્રિય જીવોનો વધ ન કરે તો છ સંયમ થાય : —

- ૧-૪. ઉપર પ્રમાણે,
૫. ગંધનું સુખ જાય નહિ,
૬. ગંધનું દુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થા. ૫૨૧]

ચતુરિન્દ્રિયનો વધ ન કરે તો આઠ સંયમ થાય : —

- ૧-૬. ઉપર પ્રમાણે,
૭. નેત્રસુખ જાય નહિ,
૮. નેત્રદુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થા. ૬૧૪]

પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ ન કરે તે દશ સંયમ થાય : —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. કર્ણસુખ જાય નહિ,
૧૦. કર્ણદુઃખ આવે નહિ.

[—સ્થા. ૭૧૫]

કુ પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય : —

૧. કર્ણસંયમ, ૨. નેત્રસંયમ, ૩. શ્રાણસંયમ, ૪. જિહ્વાસંયમ, ૫. સ્પર્શસંયમ.

કુ સર્વ જીવોનો વધ ન કરે તો પાંચ સંયમ થાય : —

- ૧-૫. એકેન્દ્રિયસંયમ યાવત્ પંચેન્દ્રિયસંયમ.

[—સ્થા. ૪૩૦]

સંયમ બે પ્રકારનો છે —

૧. સરાગસંયમ (રાગયુક્ત સંયમ અથવા રાગી પુરુષનો સંયમ) અને ૨. વીતરાગસંયમ.

(૧) સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

સૂક્ષ્મસપરાય-^૧સરાગસંયમ (મોહનીયનું ઉપશમન કે ક્ષય કરનારને, દશમા ગુણસ્થાન વખતે હોતો;) અને બાહર-

૧. સૂક્ષ્મસપરાય એટલે સૂક્ષ્મ લોભ; અને બાહર એટલે સ્થૂળ.

સંપરાય-સરાગસંયમ (દશમા ગુણુસ્થાન પહેલાંનાં ગુણુ-સ્થાનોમાં હોતો.)

હું સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અપ્રથમસમયસૂક્ષ્મ સં૦,
અથવા — ચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦ અને અચરમસમયસૂક્ષ્મ સં૦,
અથવા — સંકિલ્પ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦ અને વિશુદ્ધ્યમાનસૂક્ષ્મ સં૦^૧.

હું બાહરસંપરાયસરાગ સંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયબાહર સં૦ અને અપ્રથમસમયબાહર સં૦,
અથવા — ચરમસમયબાહર સં૦ અને અચરમસમયબાહર સં૦,
અથવા — પ્રતિપાતીબાહર સં૦ અને અપ્રતિપાતીબાહર સં૦^૨.

(૨) વીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

ઉપશાંતકષાયવીતરાગસં૦ અને ક્ષીણુકષાય વીત૨૦.

હું ઉપશાંતકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયઉપશાંત૦ અને અપ્રથમસમય ઉપશાંત૦,
અથવા ચરમસમયઉપશાંત૦ અને અચરમસમયઉપશાંત૦.

હું ક્ષીણુકષાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

અ. છદ્ધસ્થક્ષીણુકષાય૦ અને આ. કેવળીક્ષીણુકષાય૦.

૧. દશમા સૂક્ષ્મસંયમ ગુણુસ્થાનમાં આવ્યાના પ્રથમ સમયે અને પછીના સમયે હોતા તે પ્રથમ૦ અને અપ્રથમ૦; સૂક્ષ્મસંયમના અંતિમ સમયે અને શેષ સમયે હોતા તે ચરમ૦ અને અચરમ૦; તથા ઉપશમત્રેણીથી પડનારને હોય તે સંકિલ્પ્ય અને ક્ષેણીએ ચડનારને હોય તે વિશુદ્ધ્યમાન સંયમ સમજવો.

૨. પ્રથમ૦ અને અપ્રથમ૦ આ બંને સંયમ સ્વીકારે તે સમયે અને ત્યાર પછીના શેષ સમયના ક્રમશઃ સમજવા; અંતિમ બે ભેદો બાવી અસંયમાવસ્થા અને ક્ષપકની અપેક્ષાએ સમજવા.

૩. આ બે ભેદો ક્રમશઃ અગિયારમા અને બારમા ગુણુસ્થાનના સમજવા.

(ઝ) છન્નસ્થક્ષીભુકધાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

સ્વયંબુદ્ધછન્નસ્થક્ષીભુ○ અને બુદ્ધબોધિતછન્નસ્થ○.

સ્વયંબુદ્ધછન્નસ્થક્ષીભુકધાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમ સમયસ્વયં○ અને અપ્રથમસમયસ્વયં○; અથવા
ચરમસમયસ્વયં○ અને અચરમસમયસ્વયં○

બુદ્ધબોધિતછન્નસ્થક્ષીભુકધાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે —

પ્રથમસમયબુદ્ધબોધિત○ અને અપ્રથમસમય○, અથવા
ચરમસમયબુદ્ધ○ અને અચરમસમય○.

(ઞા) કેવળીક્ષીભુકધાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

સન્નેગીકેવળી○ અને અન્નેગીકેવળી○

સન્નેગીકેવળીક્ષીભુકધાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયસન્નેગી○ અને અપ્રથમસમયસન્નેગી○;
અથવા ચરમસમયસન્નેગી○ અને અચરમસમયસન્નેગી○.

અન્નેગીકેવળીક્ષીભુકધાયવીતરાગસંયમ બે પ્રકારનો છે—

પ્રથમસમયઅન્નેગી○ અને અપ્રથમસમયઅન્નેગી○,
અથવા ચરમસમયઅન્નેગી અને અચરમસમયઅન્નેગી○.

[—સ્થા○ ૭૨]

હું સંયમ ચાર પ્રકારનો છે —

૧. મનઃસંયમ;

૨. વચનસંયમ;

૩. કાયસંયમ;

૪. ઉપકરણસંયમ.

હું આ ૪ ચાર પ્રકારે ત્યાગ અને અકિંચનતા પણ છે.

[—સ્થા○ ૩૧○]

સંયમ પાંચ પ્રકારનો છે^૧ —

૧. સામાયિક સંયમ : — [સમભાવમાં રહેવા બધી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો તે.^૨ તેના બે લેહ છે : ૧. ઇત્વરકાલિક અર્થાત્ જ્યાં સુધી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ ન કર્યું હોય ત્યાં સુધીનો, અને ૨. યાવજીવિક અર્થાત્ જીવન દરેકે ત્યાં સુધીનો.^૩]

૨. હેહોપસ્થાપ્ય સંયમ : — [પૂર્વ દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરીને ફરી મહાવ્રતનું આરોપણ — ઉપસ્થાપન જે ચારિત્રમાં કરાય તે. તેના બે લેહ છે : ૧. ઇત્વરસામાયિકવાળા શૈક્ષને અને ચતુર્થામ તજ પંચયામર્માં આવતા પાશ્વિનાથના સાધુને જે પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ થાય તે નિરતિચાર૦; અને ૨. મૂલવ્રત અંગીકાર કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્ત આવવાથી પૂર્વ પર્યાય છેદી, મહાવ્રતનું નવેસર આરોપણ કરાય તે સ્મૃતિચાર૦]

૩. પરિહારવિશુદ્ધિ સંયમ : — [વિશેષ પ્રકારનું તપ તે પરિહાર; તેનાથી શુદ્ધ થયેલ ચારિત્ર];

૪. સૂક્ષ્મસંપરાય સંયમ : — [સૂક્ષ્મ લોભરૂપ કષાય જ જેમાં શેષ હોય તેવાનું ચારિત્ર. તેના બે લેહ છે : ૧. શ્રેણી પર ચઢતાને હોતું તે વિશુદ્ધચમાન; અને ૨. ઉપશમ-શ્રેણીથી પડતાને હોતું તે સંકિલ્બચમાન.];

૧. આનું વર્ણન ભગવતી૦ શ૦ ૨૫, ઉ૦ ૭, પૃ૦ ૫૮માં છે.

૨. સામાયિકના ધણા અર્થ કરાય છે : જેમકે, ‘સમ’—રાગાદિથી રહિત થવાની પ્રવૃત્તિ; અથવા ‘સમ’ એવાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનો લાભ જેથી થાય તે; અથવા રાગાદિ રહિત પુરુષ — ‘સમ’ને જેથી ગુણનો લાભ થાય તે; અથવા ‘સમ’ એટલે મૈત્રી, તેનો લાભ જેથી થાય તે.

૩. ઇત્વરકાલિક૦ પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, અને યાવજીવિક૦ વચલા બાવીસ અને વિદેહવાસના તીર્થ કરના તીર્થમાં હોય છે.

૫. યથાજ્યાતચારિત્ર સંયમ :—[ઉપશાંતમોહ અને ક્ષીણમોહ છદ્મસ્થને તથા સયોગી અને અયોગી કેવળીને હોતો — કષાય વિનાનો યથાશુદ્ધ સંયમ].

[—સ્થા૦ ૪૨૮]

હું સંયમ સાત પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ;
૨. અગ્નિકાયિકસંયમ;
૩. તેજસ્કાયિકસંયમ;
૪. વાયુકાયિકસંયમ;
૫. વનસ્પતિકાયિકસંયમ;
૬. ત્રસકાયિકસંયમ;
૭. અણુવકાયિકસંયમ.

હું તેવી જ રીતે એ સાતેનો અસંયમ, આરંભ^૧, અનારંભ, સંરંભ, અસંરંભ, સમારંભ અને અસમારંભ પણ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૧]

સંયમ આઠ પ્રકારનો છે —

૧. પ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૨. અપ્રથમસમય-સૂક્ષ્મસંપરાય-સરાગસંયમ;
૩. પ્રથમસમય-બાહરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૪. અપ્રથમસમય-બાહરસંપરાય-સરાગસંયમ;
૫. પ્રથમસમય-ઉપશાંતકષાય-વીતરાગસંયમ;

૧. આરંભ એટલે પ્રાણને પીડા આપવી તે. અણ્વને તે પ્રાણ હોય નહીં, પણ અણ્વમિત્ર જે પ્રાણ હોય તેમને પીડા આપવી તે અણ્વ-કાયિક આરંભનો અર્થ થાય. આરંભ એટલે ઉપદ્રવ કરવો; સંરંભ એટલે હિંસાનો સ કલ્પ; સમારંભ એટલે પરિતાપ પહોંચાડવો તે. તેથી જાણતા તે અનારંભ આદિ સમજવા.

૬. અપ્રથમસમય-ઉપશાંતકષાય-વીતરાગસંયમ;
૭. પ્રથમસમય-ક્ષીણકષાય-વીતરાગસંયમ;
૮. અપ્રથમસમય-ક્ષીણકષાય-વીતરાગસંયમ.

[—સ્થાન ૬૪૭];

§ સંયમ દશ પ્રકારનો છે —

૧. પૃથ્વીકાયિકસંયમ, ૨. અપકાયિકસંયમ, ૩. તેજસ્કાયિકસંયમ, ૪. વાયુકાયિકસંયમ, ૫. વનસ્પતિકાયિકસંયમ, ૬. ક્ષીન્દ્રિયસંયમ, ૭. ત્રીન્દ્રિયસંયમ, ૮. ચતુરિન્દ્રિયસંયમ, ૯. પંચેન્દ્રિયસંયમ, ૧૦. અજીવકાયિકસંયમ.

§ અસંયમ પણ ઉપર પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે.

[—સ્થાન ૭૦૬];

સંયમ ૧૭ પ્રકારનો છે—

- ૧-૧૦. પૃથ્વીકાયિકસંયમ યાવત્ અજીવકાયિક સંયમ;
૧૧. પ્રેક્ષાસંયમ—વિધિપૂર્વક નિરીક્ષણ;
૧૨. ઉપેક્ષાસંયમ—શુભયોગમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભયોગમાં નિવૃત્તિ;
૧૩. અપાહૃત્યસંયમ—વિધિપૂર્વક મલત્યાગ;
૧૪. પ્રમાળનાસંયમ;
૧૫. મનઃસંયમ;
૧૬. વચનસંયમ;
૧૭. કાયસંયમ.

[—સમો ૧૭];

અસંયમ સાત પ્રકારનો છે —

- ૧-૬. પૃથ્વીકાયિક યાવત્ ત્રસકાયિક;
૭. અજીવકાયિક અસંયમ.

[—સ્થાન ૫૭૧];

અસંયમ સત્તર પ્રકારનો છે.—

- ૧-૫. પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવરકાય સંબંધી;
- ૬-૯. દ્વિ-ઇન્દ્રિયઅસંયમ ચાવત્ પંચેન્દ્રિય અસંયમ;
૧૦. અણુવક્રાયિક અસંયમ;
૧૧. પ્રેક્ષા અસંયમ — ઉપકરણાદિને બરાબર ધ્યાન-પૂર્વક ન નિહાળવાથી થતો અસંયમ;
૧૨. ઉપેક્ષા — સંયમ રાખવો જોઈએ ત્યાં ન રાખે અને અસંયમમાં પ્રવૃત્તિ;
૧૩. અપહૃત્ય — મલ-મૂત્ર અવિધિએ નાખવાથી થતો અસંયમ;
૧૪. અપ્રમાજન-અસંયમ;
૧૫. મન અસંયમ;
૧૬. વચન અસંયમ;
૧૭. કાય અસંયમ.

[—સમ૦ ૧૭]

એકેન્દ્રિયજીવની હિંસા કરનારને પાંચ અસંયમ લાગે છે—

૧. પૃથ્વીકાયિક અસંયમ,
૨. અણુકાયિક અસંયમ,
૩. તેજસ્કાયિક અસંયમ,
૪. વાયુકાયિક અસંયમ,
૫. વનસ્પતિકાયિક અસંયમ.

[—સ્થા૦ ૪૨૯]

દ્વિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ચાર અસંયમ થાય છે —

૧. જીલનું સુખ ચાલ્યું જાય,
૨. જીલનું દુઃખ આવે,
૩. સ્પર્શનું સુખ ચાલ્યું જાય,
૪. સ્પર્શનું દુઃખ આવે.

[—સ્થા૦ ૩૬૮]

ત્રિ-ઇન્દ્રિયજીવનો વધ કરે તો ૭ અસંયમ થાય —

- ૧-૪. ઉપયુક્ત,
૫. ગંધતું સુખ ચાલ્યું જાય,
૬. ગંધતું દુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૫૨૧]

ચતુરિન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૮ અસંયમ થાય છે—

- ૧-૬. ઉપયુક્ત,
૭. નેત્રસુખ જાય,
૮. નેત્રદુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૬૧૪]

પંચેન્દ્રિય જીવનો વધ કરે તો ૧૦ પ્રકારનો અસંયમ થાય છે —

- ૧-૮. ઉપર પ્રમાણે,
૯. કાનનું સુખ ચાલ્યું જાય,
૧૦. કાનનું દુઃખ આવે.

[—સ્થાન ૭૧૫]

પંચેન્દ્રિયજીવનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિય અસંયમ, ૨. ગ્રાણેન્દ્રિય અસંયમ, ૩. રસનેન્દ્રિય અસંયમ, ૪. ચક્ષુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. સ્પર્શ-નેન્દ્રિય અસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

સર્વ પ્રાણુભૂતોનો વધ કરનાર પાંચ પ્રકારનો અસંયમ કરે છે —

૧. ઐકેન્દ્રિય અસંયમ, ૨. દ્વીન્દ્રિય અસંયમ, ૩. ત્રીન્દ્રિય અસંયમ, ૪. ચતુરિન્દ્રિય અસંયમ, ૫. પંચેન્દ્રિય અસંયમ.

[—સ્થાન ૪૩૦]

(૬) અણુગારના ગુણદોષ

અણુગારના ૨૭ ગુણ છે^૧ —

૧. પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ; ૨. મૃષાવાદથી વિરમણ; ૩. અદત્તાદાનથી વિરમણ; ૪. મૈથુનથી વિરમણ; ૫. પરિગ્રહથી વિરમણ; ૬. શ્રોત્રેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૭. ચક્ષુરિન્દ્રિયનિગ્રહ; ૮. શ્રોત્રેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૯. જિહ્વેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૦. સ્પર્શેન્દ્રિયનિગ્રહ; ૧૧. ક્રોધવિવેક; ૧૨. માનવિવેક; ૧૩. માયાવિવેક; ૧૪. લોભવિવેક; ૧૫. ભાવસત્ય; ૧૬. કરણસત્ય; ૧૭. યોગસત્ય; ૧૮. ક્ષમા; ૧૯. વીતરાગતા; ૨૦. મનઃસમન્વાહાર-મનની એકાગ્રતા; ૨૧. વચનસમન્વાહાર-વચનની એકાગ્રતા; ૨૨. કાર્ય સમન્વાહાર-કાર્યની એકાગ્રતા; ૨૩. જ્ઞાનસંપન્નતા; ૨૪. દર્શનસંપન્નતા; ૨૫. ચારિત્રસંપન્નતા; ૨૬. વેદનાની સહનશીલતા; ૨૭. મારણાતિક સહનશીલતા.

[—સમ૦ ૨૭]

શબ્દ^૨ એકવીશ છે —

૧. હસ્તકમંકરનાર [અને કરાવનાર];
૨. મૈથુનસેવનાર;
૩. રાત્રિભોજન કરનાર;
૪. આધાકમી^૩ ભોજન કરનાર (સાધુને માટે બનાવેલ ભોજન કરનાર);
૫. સાગારિક ભોજન કરનાર (સ્થાન-આશ્રય આપનારના ઘરનું ભોજન કરનાર);
૬. ખરીદીને દીધેલું ખાય તે;

૧. જુઓ આવશ્યક૦ અધ્યયન ૪થું.

૨. શબ્દ એટલે કાળરચીતરૂં. અર્થાત્ જેનું ચારિત્ર શબ્દ-મેલું થઈ ગયું હોય તે. આનું વર્ણન દશાશ્રુતસ્કધર્મા છે.

૭. જેની બાધા લીધી હોય તે ખાનાર;
૮. છ માસમાં એક ગણમાંથી બીજા ગણમાં ચાલી જનાર;
૯. એક માસની અંદર પાણીમાં ત્રણ વખત અવગાહન કરે તે;
૧૦. એક માસમાં ત્રણ માયાસ્થાન સેવનાર;
૧૧. રાજપિંડ ખાનાર;
૧૨. બાણી જોઈને હિંસા કરનાર;
૧૩. બાણી જોઈને જૂઠું ખોલનાર;
૧૪. બાણી જોઈને ચીરી કરનાર;
૧૫. બાણી જોઈને સચિત્ત પૃથ્વી ઉપર બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;
૧૬. બાણી જોઈને સજલ પૃથ્વી કે સચિત્તશિલા વા જીવજંતુવાળો જગ્યામાં બેસે, સૂએ કે સ્વાધ્યાય કરે;
૧૭. સચિત્ત જલમાં સ્થાન, શય્યા કે સ્વાધ્યાય કરનાર;
૧૮. બાણી જોઈને મૂળ, કંદ, ત્વચા, પ્રવાલ, પુષ્પ, ફલ, હરિત એ બધાનું લોજન કરનાર;
૧૯. વર્ષમાં દશ વખત જલાવગાહન કરનાર;
૨૦. વર્ષમાં દશ માયાસ્થાન સેવનાર;
૨૧. વારંવાર ભીના હાથવાળા પાસેથી અશનાદિ લઈ ખાનાર.

[—સમ ૨૧]

નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીને આ છ કુવચનનો વ્યવહાર કરવો નહીં —

૧. અલીકવચન : — [જેમકે, દિવસે કોઈ સાધુ ઝોકાં

૧. અગ્રુતરમાં સુભાષિત ભાષાનાં પાંચ લક્ષણ બતાવ્યાં છે : ૧. કાળ જોઈને બોલાય, ૨. સત્ય હોય, ૩. સ્નેહ યુક્ત હોય, ૪. અર્થ સહિત હોય, ૫. મૈત્રી ચિત્તથી બોલાય. અંશુ ૫, ૧૯૮.

ખાતો હોય પણ તેને કોઈ પૂછે ત્યારે ‘હું નથી ઝોકાં ખાતો’ એમ કહે;]

૨. હીલિતવચન : — [ગણ કે આચાર્યની ઈર્ષા થતી હોય એટલે—તેમને જોઈ મોટેથી બોલે કે ‘પધારો, પધારો ગણિવર’ — આ સાચું તો છે પણ ગણીને આથી પોતાનું અપમાન જણાય છે;]

૩. ખિંસિતવચન — મમલેદીવચન : — [જેમકે — ‘ઠીક, છે તો આખરે નીચ જતનાને’];]

૪. પરુષવચન — કઠોરવચન;

૫. ગૃહસ્થવચન : — [ગૃહસ્થો જેમ સગાઈસૂચક શબ્દો વાપરે છે તેવા શબ્દો — ‘આવો ભાઈ,’ ‘કેમ છે મામા,’ ઇત્યાદિ. સાધુ તો સર્વસંગત્યાગી એટલે ભાઈ, મામા, ભાણેજ જેવું તેને કોઈ હોય જ નહિ;]

૬. ઉપશમિતની ઉદ્દીરણા કરી બોલવું તે : — [એક-બીજાએ પરસ્પર ખમાવી લીધું હોય અને વાતને ખતમ કરી હોય છતાં ફરી પ્રસંગ આવ્યે એ ને એ વાત કરવી — કે, ‘તે તો આમ કયું હતું’ ઇત્યાદિ].

[—સ્થા० ૫૨૭]

કુ સંકલેશ^૧ દશ પ્રકારનો છે —

૧. ઉપધિ^૨ સંકલેશ; ૨. ઉપાશ્રય સંકલેશ; ૩. કષાય-સંકલેશ; ૪. ભક્તપાનસંકલેશ; ૫. મનઃસંકલેશ; ૬. વચનસંકલેશ; ૭. કાયસંકલેશ; ૮. જ્ઞાનસંકલેશ; ૯. દર્શન-સંકલેશ; ૧૦. ચારિત્રસંકલેશ.

કુ અસંકલેશ પણ દશ છે — તે જ પ્રમાણે

[—સ્થા० ૭૩૬]

૧. સંકલેશ એટલે અસમાધિ.

૨. સંયમમાં ઉપકારી હોય તે ઉપધિ, વચ્ચે વગેરે.

(૭) અણુગારના આહાર-ઉપાશ્રય

હું છ કારણે શ્રમણનિર્ગ્રન્થ આહાર લે તો અતિક્રમણું નથી કરતો^૧ —

૧. ભૂખના ઉપશમન માટે;
૨. વૈયાવૃત્ત્ય માટે — સેવા માટે;
૩. ઈર્ષ્યાવિશુદ્ધિ માટે;
૪. સંયમાર્થે;
૫. પ્રાણુધારણ માટે;
૬. ધર્મચિંતાર્થે.

હું છ કારણે આહાર છોડે તો શ્રમણનિર્ગ્રન્થ અતિક્રમણું નથી કરતો —

૧. આતંક; ૨. ઉપસર્ગ; ૩. બ્રહ્મચર્યના રક્ષણ માટે;
૪. પ્રાણીહત્યાર્થે; ૫. તપ માટે; ૬. શરીરત્યાગાર્થે.

[—સ્થા ૦ ૫૦૦]

ગોચરચર્યા^૨ છ પ્રકારની છે:—

૧. પેટા [ચોખંડી લાકડાની પેટીની જેમ ચારે દિશામાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૨. અર્ધપેટા [ચાર દિશાનું અડધું — અર્થાત્ બે દિશા નક્કી કરી તેમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ];

૩. ગોમૂત્રિકા [ચાલતી ગાય ઊંઘાછતા ત્રિકોણોની પરંપરા થાય તેમ મૂત્રોત્સર્ગ કરે છે; તેમ સામસામી આવેલાં ઘરોની બે હારોમાં એક ઘર આ હારમાંથી અને

૧. અંગુતર (૪. ૧૫૬)માં આનદે એક લિક્ષુણ્ણિને આવા જ પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

૨. ગાય કે બળદ જેમ ઊંચા કે હલકા પાસનો ભેદ કર્યા વિના ચરે છે, તેમ સાધુએ અનાસક્તભાવે ઊંચ-નીચ કુલમા લિક્ષા માટે ફરવું તે.

ખીન્નું ઘર સામેની હારમાંથી — એમ ગોચરી માટે કરવાનો નિયમ];

૪. પતંગવીથિકા [પતંગિયાની ચેઠે કંઈ નિયમ વિના ફાવે તેમ ગોચરી માટે કરવાનો નિયમ];

૫. સંખુચ્છવૃત્તા [શંખનાં કુંડાળાં એકની અંદર ખીન્નું એમ આવેલાં હોય છે; તેમ ગામનાં ઘરોનાં કુંડાળાં કદપી ગોચરી કરવાનો નિયમ. તેના બે પ્રકાર છે: કુંડાળાના મધ્ય ભાગમાંથી બહાર આવવું તે બહિઃ સંખુ૦; અને બહારથી મધ્યભાગમાં જવું તે આભ્યંતર સંખુ૦];

૬. ગત્વાપ્રત્યાગતા [એક હારમાં છેડા સુધી જઈ, પાછા ફરતાં ખીજી હારમાં ગોચરી કરવાનો નિયમ].

[—સ્થા૦ ૫૧૪]

પિડૈષણા [લોજનચ્છેદન કરવાના પ્રકાર] સાત છે —

૧. અસંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ કે પાત્ર ન ખરડાય તેવી લિક્ષા લેવી તે; ૨. સંસૃષ્ટ — જેમાં હાથ અને પાત્ર બન્ને ખરડાય તેવી લિક્ષા લેવી તે; ૩. ઉદ્ઘૃતા — ગૃહસ્થે પોતાના માટે રાંધવાના વાસણમાંથી ખીજી વાસણમાં કાઢ્યું હોય તેવું લેવું તે; આમાં હાથ કે પાત્ર ખરડાય તો પણ ચાલે; ૪. અદ્વપલેપા — નિર્લેપા — જેનાથી પાત્ર ન ખરડાય તેવા ચણા-વટાણા વગેરે લેવાં તે; ૫. અવગૃહીતા — પીરસેલું લોજન ચત્નાપૂર્વક લેવું તે; ૬. પ્રગૃહીતા — પીરસવા માટે હાથમાં લેવાયું હોય તેવું અથવા ખાવા માટે હાથમાં લેવાયું હોય તેવું જે ગૃહસ્થ આપે તો લેવું તે; ૭. ઉત્તિજતધર્મા — ફેંકવા યોગ્ય — જેને ગૃહસ્થ ફેંકી દેવાનો હોય અને ખીન્નું કોઈ લેનાર ન હોય તેવી લિક્ષા લેવી તે.

હું પાનૈષણા સાત છે. [તેના સાત લેહ ઉપર પ્રમાણે સમજવા.]

હું અવગ્રહ પ્રતિમા [અર્થાત્ આવાસ, નિવાસસ્થાન; તત્સંબંધી પ્રતિજ્ઞા] સાત છે —

૧. “મારે અમુક જ ઉપાશ્રય જોઈએ” એમ નક્કી કરીને આજ્ઞા માગે તે; ૨. એમ નક્કી કરે કે હું આ મારા સાથી સાધુઓના માટે ઉપાશ્રય યાચીશ અને તેમને જો મળશે તો તેમાં રહીશ; ૩. એમ નક્કી કરે કે ખીજ સાધુ માટે સ્થાન માગીશ પણ તેમાં હું રહીશ નહિ; ૪. એમ નક્કી કરે કે હું ખીજ માટે ઉપાશ્રય યાચીશ નહિ પણ ખીજએ લીધેલમાં રહીશ; ૫. એમ નક્કી કરે કે, હું મારા એકલાને માટે જ ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ પણ ખીજ કોઈ માટે ઉપાશ્રયની યાચના કરીશ નહિ; ૬. એમ નક્કી કરે કે, જેના ઘરમાં હું રહીશ એની જ પથારી પણ જો મળે તો જ લઈશ અન્યથા પથારી વિના જ રાત વિતાવીશ; ૭. એવો નિયમ કરે કે, જેના ઘરમાં રહીશ ત્યાં જો પથારી પહેલેથી પાથરેલી હશે તો જ ઉપયોગ કરીશ.

[—સ્થા ૦ ૫૪૫]

શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરે શ્રમણુનિગ્રન્થો માટે નવ કોટિથી પરિશુદ્ધ ભિક્ષા લેવાનું કહ્યું છે —

૧. હણે નહિ; ૨. હણાવે નહિ; ૩. હણતાને અનુ-મતિ ન આપે; ૪. રાંધે નહિ; ૫. રાંધાવે નહિ; ૬. રાંધતાને અનુમતિ આપે નહિ; ૭. ખરીદે નહીં; ૮. ખરીદાવે નહીં; ૯. ખરીદતાને અનુમતિ ન આપે.

[—સ્થા ૦ ૬૮૧]

ગ્દાન નિર્ઘન્યને અચિત્ત જલની ત્રણ દત્તિ — ધાર કદ્યે —

૧. ઉત્કૃષ્ટ [આખો દિવસ ચાલી શકે તેટલું; અથવા કમોદની કાંલ, દ્રાક્ષનું પીણું, શરબત વગેરે];

૨. મધ્યમ [આખો દિવસ ચાલે તેથી થોડું પાણી અથવા હલકી જાતના ચોખાની કાંલ];

૩. જઘન્ય [તત્કાલ પૂરતી તરસ છીંચે તેટલું પાણી, અથવા તૃણની કાંલ જેવું હલકું પીણું].

[—સ્થા. ૧૭૨]

કુ એક ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક લેવાં કદ્યે —

૧. ઉત્સવેદિમ — જ્યાં ડાંગર આદિને પીસી હોય તેનું ધોવણ;

૨. સંસેકિમ — ભાલને ઉકાળી જે પાણીથી સીંચવામાં આવે છે તે;

૩. ચાવલનું ધોવણ.

કુ બે ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક લેવાં કદ્યે —

૧. તિલોદક — તલનું ધોવણ;

૨. તુષોદક — ડાંગરનું ધોવણ;

૩. યવોદક — જવનું ધોવણ.

કુ ત્રણ ઉપવાસવાળા ભિક્ષુને ત્રણ પાનક કદ્યે —

૧. આયામક — આસામણ (અવશ્રાવણ);

૨. સોવીરક — કાંલ;

૩. ગરમ પાણી.

[—સ્થા. ૧૮૧]

કુ ઉપધાત [જેથી પિંડ-લોજન અકલ્પ્ય-અસ્વીકાર્ય બની જાય છે તેવા દોષ] ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. ઉદ્દગમોપધાત^૧ [પિંડ-લોજનની ઉત્પત્તિ સંબંધી - દાતાને કારણે થતા દોષ];

૨. ઉત્પાદનોપધાત [શ્રાવક - દાતા પાસેથી પિંડ મેળવવામાં સાધુને લાગતા દોષ];^૨

૩. એષણોપધાત [ગવેષણા - અન્વેષણ-અહણ - તેને લગતા દોષો - દાતા અને સાધુ બંનેને લાગતા].^૩

ફ વિશુદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની છે -

૧. ઉદ્દગમવિશુદ્ધિ;

૨. ઉત્પાદવિશુદ્ધિ;

૩. એષણાવિશુદ્ધિ.

[-સ્થા ૦ ૧૯૪]

ફ ઉપધાત પાંચ છે -

૧-૩ ઉપર કહેલા;

૪. પરિકર્મોપધાત [પરિકર્મ એટલે સંસ્કાર - વસ્ત્ર-પાત્રના સંસ્કાર સંબંધી લાગતા દોષો; જેમકે વસ્ત્રને ત્રણ થીગડાં જ ઉપરાઉપરી દેવાય, વધારે નહિ; વસ્ત્રને અમુક રીતે જ ફડાય, પાત્રને બંધાય નહિ એવા એવા નિયમોનો ભંગ કરવાથી લાગતા દોષો];

૫. પરિહરણોપધાત [પરિહરણ - પહેરવું - વાપરવું તે. નિયમ એવો છે કે, એકલા વિચરનાર - ગચ્છબ્રજ સાધુએ જે ઉપકરણવસ્ત્રપાત્રાદિનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેમનો ઉપયોગ બીજાથી ન કરી શકાય. આ નિયમનો ભંગ કરવાથી પરિહરણોપધાત થાય. પણ એ ગચ્છબ્રજ સાધુ જો ગચ્છ

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૯.

૨. વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૦.

૩. વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૨૧.

ખહાર જઈને પણ દૂધ દહીં વગેરે પદાર્થોમાં આસક્તિવાળો ન થઈ ગયો હોય, તો તેના ઉપકરણનો ઉપયોગ કરવાથી દોષ લાગતો નથી. વસતિ સંબંધી નિયમ એવો છે કે શેષ-કાળમાં જ્યાં રહ્યા ત્યાં પાછા બે માસ પહેલાં ન અવાય; અને જ્યાં ચતુર્માસ રહ્યા હોય ત્યાં બે ચતુર્માસ સુધી ન અવાય. આ નિયમનો ભંગ કરે તો પણ વસતિપરિહરણોપ-ધાત દોષ લાગે].

હુ વિશુદ્ધિ પણ પાંચ છે —

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૪૨૫]

હુ ઉપધાતના દશ ભેદ છે —

- ૧-૫. પંચમ સ્થાન પ્રમાણે (ઉપર પ્રમાણે)
૬. જ્ઞાનોપધાત (પ્રમાદ આદિથી);
૭. દશનોપધાત (શંકાદિથી);
૮. આરિત્રોપધાત (સન્નિતિભંગ આદિથી);
૯. અપ્રીતિકોપધાત (ગુરુ પર સ્નેહ ન રાખવાથી વિનયભંગ થાય તે);
૧૦. સંરક્ષણોપધાત (શરીર પર મૂર્છા થવાથી).

હુ વિશુદ્ધિના પણ તે જ દશ ભેદ છે.

[—સ્થાન ૭૩૮]

હુ ઉપાહૂત (ઐટલે કે લોજનસ્થાનમાં લવાયેલ લોજન) ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. ક્ષલિકોપાહૂત [લિહાણાની વસ્તુ લોજન માટે લવાય તે;]^૧

૧. સાધુને તે સ્વીકાર્ય છે. આ અવગ્રહીતા નામની પાંચમી વિરૂધ્ધિ સંબંધી છે.

૨. શુદ્ધોપહૃત [અલિપ્ત અથવા શુદ્ધ ભોજન લાવવામાં આવે તે]^૧;

૩. સંસૃષ્ટોપહૃત [ખાવાની ઇચ્છાથી ગૃહસ્થે જેમાં હાથ નાખ્યો હોય તેવું લિપ્ત કે અલિપ્ત]^૨.

ફ અવગૃહીત (એટલે કેઈ પણ પ્રકારે કરી દાયકે લીધેલું એવું ભોજન) ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. અવગૃહીત — હાથથી પીરસાતું [પીરસનાર વાસણમાંથી લઈને પીરસવા જાય, પણ જમનાર લેવાની ના કહે, અને તે જ વખતે કેઈ સાધુ આવી ચડે. એટલે જમનારો સાધુને કહે કે પાત્ર ખુદ્લાં કરો, અને સાધુ જ્યારે ખુદ્લાં કરે ત્યારે પીરસનાર તે વહોરાવી દે. આમાં પીરસનારને ખીજ કેઈ ક્રિયા કરવી નથી પડી, માત્ર હાથ^૩ ગૃહસ્થની થાળીને બદલે પાત્ર તરફ વાળવો પડ્યો છે];

૨. ભાણામાં પીરસાયેલું [જો પીરસનાર અવિચલ રહીને જમનારના ભાણામાંથી જે પહેલાં પીરસાયું હોય તે આપે, તે આ ખીજ પ્રકારનું અવગૃહીત ગણાય];

૩. મોઢામાંથી આપે [ખાતાં વધેલું પાછું પાટિયાના મોઢામાં નાખતાં નાખતાં જે દેવામાં આવે તે]^૪.

[—સ્થા ૧૮૨]

૧. આ અલ્પલેપા નામની ચોથી પિડૈવણા સંબંધી સમજવું.

૨. જો અલિપ્ત હોય તો ચોથી પિડૈવણા સંબંધી સમજવું.

૩. આ છઠ્ઠી પ્રગૃહીતા પિડૈવણા સંબંધી છે. પણ એ જથ્થા પ્રકારની કહેવાય; કારણ, હજી પીરસાયું ન હતું, પીરસવા માટે પ્રસ્તુત હતું.

૪. આ ત્રીજા પ્રકારનું અવગૃહીત. અહીં મોઢામાં એવા સામાન્ય શબ્દનો પાટિયાના મોઢામાં એવો અર્થ જુગુપ્સા ન થાય માટે કહ્યો છે — એમ વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે.

(૮) અણુગારનાં વસ્ત્ર-પાત્ર-રજોહરણ

અચેલક પાંચ કારણે પ્રશસ્ત કહેવાય —

૧. તેને પ્રત્યુપેક્ષા (પડિલેહણ) અલ્પ કરવી પડે છે;^૧
૨. લઘુતા પ્રશસ્ત છે માટે;^૨
૩. રૂપ વૈશ્વાસિક હોય છે;^૩
૪. અનુસાત૪ તપનું અનુષ્ઠાન સહેજે થાય માટે;
૫. વિપુલ ઇન્દ્રિયનિશ્ચલ થાય માટે.

[—સ્થા. ૪૫૫]

ત્રણ કારણે વસ્ત્ર ધારણ કરે —

૧. લજ્જા;
૨. ભુશુપ્સા — (વિકૃતાંગ જોઈને રખે કોઈ પ્રવચનની ધૂણા કરે);
૩. પરીષદ (શીતાણુ, દંશમશકાદિ).

[—સ્થા. ૧૭૧]

નિશ્ચિન્થ અને નિશ્ચિન્થિનીએ ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે —

૧. જાંગમિક — ત્રસજીવના અવયવથી ઉત્પન્ન થયેલ — જિનનાં;

૨. ભાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનાં;

૩. સુતરાઉ.

[—સ્થા. ૧૭૦]

૧. પડિલેહણમાં ઓઠા સમય જવાથી એટલો સમય સ્વાધ્યાયમાં વધારે આપી શકે, તે કાયદો છે.

૨. લઘુતા એટલે હલકાપણું. કપડાં ન હોય તો દ્રવ્યથી ભાર ઓછો. વળી કપડા પરનો રાગરૂપ પણ ન હોય તે ભાવથી ભાર હલકો.

૩. કપડાં ન પહેર્યાં હોય એટલે અલિપ્ત સમન્થ અને તેના પર બધા વિશ્વાસ મૂકે.

૪. ઉપકરણસંલીનતા નામનું તપ જે ભગવાને કહ્યું છે તે.

નિઞ્ચન્થિનીઓએ ચાર સંઘાટિકા - પછેડી - સાડી રાખવી અને વાપરવી કલ્પે —

૧. એક બે હાથની^૧;
- ૨-૩. બે ત્રણ હાથની^૨;
૪. એક ચાર હાથની^૩.

[—સ્થાં ૨૪૬]

નિઞ્ચન્થ કે નિઞ્ચન્થિનીએ પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્ર રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે^૪ —

૧. જાગમિક — ઊનનું; ૨. ભાંગિક — અતસી નામની વનસ્પતિનું; ૩. શણનું; ૪. સુતરાઉ; ૫. ઝાડની છાલનું.

[—સ્થાં ૪૪૬]

નિઞ્ચન્થ કે નિઞ્ચન્થિનીને પાંચ પ્રકારનાં રજોહરણ રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે^૫ —

૧. ઊનનું; ૨. ઊંટના વાળનું; ૩. શણનું; ૪. બદ્ધજ (તૃણવિશેષ)નું; ૫. મુંજનું.

[—સ્થાં ૪૪૬]

નિઞ્ચન્થ કે નિઞ્ચન્થિનીને ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર રાખવાં અને વાપરવાં કલ્પે —

૧. તુંબડાનું; ૨. લોકડાનું; ૩. માટીનું.

[—સ્થાં ૧૭૦]

૧. આ ઉપાશ્રયમાં ઓઢવી.

૨. આમાંથી એક સિક્કાટન વખતે અને બીજી જગલ જતી વખતે ઓઢવી.

૩. સમવસરણ વખતે ઓઢવાની.

૪. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે; ઉદેં ૩, સૂ. ૨૪.

૫. આ સૂત્ર બૃહત્કલ્પમાં છે; ઉદેં ૩, સૂ. ૨૫.

(૯) ભિક્ષુપ્રતિમા

પ્રતિમા એ છે —

- (૧) ૧. સમાધિપ્રતિમા — [તેના એ લેહ છે : ૧. શ્રુત-સમાધિ પ્ર૦; ૨. ચારિત્રસમાધિ પ્ર૦];
૨. ઉપધાનપ્રતિમા — [ઉપધાન એટલે તપ. આમાં ભિક્ષુની પ્રસિદ્ધ ખાર પ્રતિમા અને શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાનો સમાવેશ થાય છે].
- (૨) ૧. વિવેકપ્રતિમા — [આંતરિક કષાયો અને બાહ્ય ગણ, શરીર, ભેજનાદિના ત્યાગની પ્રતિમા];
૨. વ્યુત્સર્ગપ્રતિમા — [વ્યુત્સર્ગ એટલે કાયોત્સર્ગ].
- (૩) ૧. ભદ્રા — [પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં વારાફરતી ચાર પહોર સુધી કાયોત્સર્ગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા — આમ એ દિવસરાત સુધી કરવાનું હોય];
૨. સુભદ્રા — [ટીકાકાર આના ઠીક અર્થે વિષેની જાણ નથી એમ જણાવી કહે છે કે, ભદ્રા જેવી જ આ પણ હશે].
- (૪) ૧. મહાભદ્રા — [આમાં પણ ભદ્રા જેમ કાયોત્સર્ગ કરવાનો હોય છે પણ તેની અવધિ આખા દિવસ-રાતની અને તેવી રીતે ચાર અહોરાત્ર પર્યન્ત કરવાનું];
૨. સર્વતોભદ્રા — [દશે દિશામાં આખા દિવસ-રાતનો કાયોત્સર્ગ દશ અહોરાત્ર સુધી કરવાની પ્રતિજ્ઞા].
- (૫) ૧. ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા — [મોકપ્રતિમા એટલે પેશાબ વિષયક પ્રતિમા; તેના કાલાપેક્ષાએ એ લેહ છે : ક્ષુદ્રિકા-નાની, મહતી-મોટી. મોકપ્રતિમા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ગામની બહાર, દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પેશાબવિષયક, અને કાલની અપેક્ષાએ શિયાળામાં

કે ઉનાળામાં સ્વીકારવામાં આવે છે. તેમાંથી ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા જે ખાઈને સ્વીકારી હોય તો છ ઉપવાસ પછી પૂરી થાય છે અને ખાધા વિના સ્વીકારી હોય તો સાત ઉપવાસ પછી પૂરી થાય છે];

૨. મહતી મોકપ્રતિમા [આ પ્રતિમા જે ખાઈને સ્વીકારી હોય તો સાત ઉપવાસે અને ખાધા વિના સ્વીકારી હોય તો ૮ ઉપવાસે પૂરી થાય છે];
— બન્નેમાં ભાવથી દિવ્ય વગેરે ઉપસર્ગો સહન કરવાના હોય છે.

(૬) ૧. યવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા — [યવની પેઠે મધ્યભાગમાં યુષ્ઠ અને ચંદ્રની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિવાળી તે યવમધ્યચંદ્રપ્રતિમા. જેમકે કોઈ સાધુ સુદ્ધિ એકમે એક કૌળિયો અનાજ ખાય અને પ્રતિ-દિન એક એક કૌળિયો વધારી પૂનમે ૧૫ કૌળિયા લે અને પછી વર્દિ એકમે પણ પંદર લે અને ત્યાર પછી બીજી ક્રમશઃ એકેક ઘટાડી અમાસે એક કૌળિયો લે. આમ એક માહિનામાં આ પ્રતિમા પૂરી થાય];

૨. વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા — [વજ્રની જેમ મધ્યમાં પાતળી અને ચંદ્રની જેમ હાનિ-વૃદ્ધિ યુક્ત — તે વજ્રમધ્યચંદ્રપ્રતિમા. આ પ્રતિમા વર્દિ એકમથી પંદર કૌળિયા ખાઈ શરૂ કરવામાં આવે છે. પછી એક એક ઘટાડી અમાસે અને સુદ્ધિ એકમે એકેક કૌળિયો ખાઈ વળી પાછું બીજી એક એક વધારી પૂનમે પંદર કૌળિયા લઈ પૂરી કરવામાં આવે છે].

પ્રતિમા ચાર છે —

- (૧) ૧-૪ ઉપરમાંથી પ્રથમની ચાર.
- (૨) ૧-૪ „ બીજી ચાર.
- (૩) ૧-૪ „ ત્રીજી ચાર.

[—સ્થાન ૨૫૧]

પ્રતિમા પાંચ છે —

૧. ભદ્રા; ૨. સુભદ્રા; ૩. મહાભદ્રા; સર્વતોભદ્રા;^૧ ૫. ભદ્રોત્તરપ્રતિમા.^૨

[—સ્થાન ૩૬૨]

લિશ્ચુપ્રતિમા^૩ બાર છે —

૧. એક માસની; ૨. બે માસની; ૩. ત્રણ માસની; ૪. ચાર માસની; ૫. પાંચ માસની; ૬. છ માસની; ૭. સાત માસની; ૮. પ્રથમ સાત રાત્રિદિવસની; ૯. દ્વિતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૦. તૃતીય સાત રાત્રિદિવસની; ૧૧. અહોરાત્રિની; ૧૨. એક રાત્રિની.

[—સમ ૧૨]

પરવૈયાવૃત્ત્યકમપ્રતિમા [એટલે કે બીજાની સેવા કરવાનો અભિગ્રહ કે પ્રતિજ્ઞા] ૬૧ કહી^૪ છે.

[—સમ ૬૧]

પ્રતિમા ૬૨ છે.^૫

[—સમ ૬૨]

-
૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૨.
 ૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૩.
 ૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૪.
 ૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૫.
 ૫. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

હુ પ્રતિમાધારી સાધુએ ત્રણ ઉપાશ્રયનું પ્રતિલેખન (નિરીક્ષણ) કરવું જોઈએ —

૧. આગમનગૃહ — મુસાફરખાનું-ધર્મશાળા;
૨. વિવૃતગૃહ [ચારે દિશાએ કે એક, એ કે ત્રણ દિશાએ ખુલ્લું હોય અને છાપરા વિનાનું હોય તેવું ઘર];

૩. વૃક્ષમૂળ.

હુ એ ત્રણનું અનુશાપન (અર્થાત્ રજા માગવી તે) તથા ઉપાદાન પણ કદપે.

હુ તેવી જ રીતે પ્રતિલેખન, અનુશાપન અને ઉપાદાન આ ત્રણ સંચારાનું પણ સમજવું —

૧. પૃથ્વીશિલા,

૨. કાષ્ઠશિલા,

૩. યથાસંસ્તૃત — જેવું પાથરેલું મળે તેવું.

[—સ્થા૦ ૧૯૧]

પ્રતિમાધારી સાધુને ચાર પ્રકારની ભાષા કદપે —

૧. ચાચની [શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે કોઈ ચીજ માગવી તે];

૨. પૃચ્છની [કોઈ બાબત પૂછવા માટે વાપરવી પડે તે];

૩. અનુશાપની [પારકી ચીજ વાપરવાની રજા માગવા માટે];

૪. પૂછે તેના ઉત્તરવાળી.

[—સ્થા૦ ૨૩૭]

ત્રણ માસની ભિક્ષુપ્રતિમા જેણે સ્વીકારી હોય તેવા શ્રમણનિર્ગંથને ત્રણ દત્તિ લોજનની અને ત્રણ દત્તિ પાનની કદપે.

[—સ્થા૦ ૧૮૨]

તેવી જ રીતે પાંચ માસની લિક્ષુપ્રતિમાવાળાને પાંચ દત્તિ લોજનની અને પાંચ દત્તિ પાનની સ્વીકારવી કલ્પે.

[—સ્થા૦ ૪૨૪]

ફ એક રાત્રિની લિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ પ્રકારે પાલન ન કરનાર પ્રતિમાધારી નિઃશ્રાન્થને અહિતકર્તા યાવત્ અશુભબંધી ત્રણ બાળતો છે—

૧. ઉન્માદી થઈ જાય, કે
૨. હીઘકાલિક રોગાતંકને પામે, કે
૩. કેવલીપ્રજ્ઞાત ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય.

ફ પણ જો સમ્યક્ પાલન કરે તો આ ત્રણ બાળતો હિતકારી યાવત્ શુભ નીવડે છે—

૧. અવધિજ્ઞાન પામે, કે
૨. મનઃપર્યાયજ્ઞાન પામે, કે
૩. કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય.

[—સ્થા૦ ૧૮૨]

સપ્તસપ્તમિકા^૧ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાથ^૨ આરાધના ૪૯ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૧૯૬ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સ્થા૦ ૫૪૫, —સમ૦ ૪૯]

અષ્ટઅષ્ટમિકા^૨ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસૂત્રાથ^૨ આરાધના ૬૪ રાત્રિદિવસ અને તેમાં ૨૮૮ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સ્થા૦ ૬૪૫, —સમ૦ ૬૪]

૧. સાત સપ્તકો એટલે કે ૪૯ દિવસ. દરેક સપ્તકમાં દત્તિઓ વધતી જાય. જેમકે પ્રથમ સપ્તકમાં દરેક દિવસે એક જ દત્તિ, એમ સાતમામાં દરેક દિવસે સાત દત્તિ. બંધી મળી (૭+૧૪+૨૧+૨૮+૩૫+૪૨+૪૯) ૧૯૬ દત્તિ.

૨. આઠ દિવસનું એક એવાં આઠ નૃત્ય. દત્તિનો નિયમ ઉપર પ્રમાણે. કુલ ૨૮૮ દત્તિ થાય.

નવનવમિકા^૧ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસ્તૂતાર્થ^૨ સમ્યક્ આરાધના ૮૧ દિવસ અને તેમાં ૪૦૫ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સમ૦ ૮૧, —સ્થા૦ ૬૮૭]

દશદશમિકા^૨ લિક્ષુપ્રતિમાની યથાસ્તૂતાર્થ^૨ સમ્યક્ આરાધના ૧૦૦ દિવસ અને ૫૫૦ લિક્ષાથી થાય છે.

[—સમ૦ ૧૦૦, —સ્થા૦ ૭૭૦]

એકલવિહારપ્રતિમા સ્વીકારનાર અણુગારમાં આઠ ગુણ હોવા આવશ્યક છે —

૧. શ્રદ્ધા; ૨. સત્ય; ૩. મેધા; ૪. બહુશ્રુતતા; ૫. શક્તિ;
૬. અદ્વૈપાધિકરણતા — કલહરહિતતા; ૭. ધૃતિ; ૮. વીર્ય.

[—સ્થા૦ ૫૬૪]

કુ શય્યાપ્રતિમા (શય્યા વિષેના નિયમ) ચાર છે —

૧. પાટ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તેમાંનું કોઈ પણ એક લેવું;
૨. પ્રથમથી નક્કી કરી રાખવું કે અમુક લઈશ અને પછી જો તે જોવામાં આવે તો જ લેવું, બીજું ન લેવું;
૩. તે પણ જો આશ્રય દેનારનું હોય તો જ લેવું, બીજાનું લાવીને આપે તો ન લેવું;
૪. તે પણ જો પાથરેલ હોય તો જ લેવું.

કુ વસ્ત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧. સુતરાઉ વગેરે જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે યાચીશ;
૨. નજરે ચડેલું યાચીશ;
૩. આશ્રય આપનાર ગૃહસ્થનું વાપરેલ વસ્ત્ર યાચીશ;
૪. તેનું જ તેણે તણ દીધેલું યાચીશ.

૧. એમ નવ દિવસનું એક એવાં ૬ જૂથનું. કુલ દત્તિ ૪૦૫..

૨. દશ દિવસનું એક એવાં દશ જૂથ. કુલ ૫૫૦ દત્તિ.

કૃ પાત્રપ્રતિમા ચાર છે —

૧. દારુપાત્રાદિ જે ઉદ્દિષ્ટ છે તે માગીશ;
૨. નજરે ચડેલ પાત્ર યાચીશ.
૩. દાતાએ ઘણીવાર વાપયું હોય તેવું અથવા તેની પાસે જે ત્રણ પાત્રો હોય અને તેમાંથી વાર ફરતી તે વાપરતો હોય, — તેમાંથી એક માગીશ;
૪. તેણે તણ દીધેલું પાત્ર યાચીશ.

કૃ સ્થાન (ઐટલે કે કાર્યોત્સર્ગ કરવા માટેનું સ્થાન — આશ્રય — માગવા સંબંધી) પ્રતિમા ચાર છે —

૧. અચિત્ત સ્થાનમાં રહીને આકુંચન પ્રસારણ વગેરે ક્રિયા કરીશ, અને અચિત્ત ભીંત વગેરેનો આશ્રય લઈશ અને તેટલામાં જ હરીશ — ફરીશ;
૨. હરવા-ફરવા સિવાયની ઉપરની બંને ક્રિયાની છૂટ વાળી;
૩. માત્ર આકુંચન — પ્રસારણની છૂટ વાળી;
૪. ત્રણે ક્રિયાની છૂટ નહીં તેવી.

[—સ્થા० ૩૩૧]

(૧૦) પ્રતિલેખના

કૃ પ્રમાદ-પ્રતિલેખના^૧ છ પ્રકારની છે —

૧. આરભટા — ઉતાવળી — પૂરું જોવું ન જોવું તે;

૧. પ્રતિલેખના એટલે નિરીક્ષણ, તપાસ. એના ચાર ભેદ છે :— દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને લાવ. (૧) વસ્ત્ર, પાત્ર, આદિ ધાર્મિક ઉપકરણોનું તથા આહારાદિનું નિરીક્ષણ કરવું તે દ્રવ્ય-પ્રતિલેખના, (૨) કાર્યોત્સર્ગની, ઊત્સવાની, સુવાની, જગ્યાનું તથા સ્થડિલભૂમિ, માગ અને વિહારક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરવું તે ક્ષેત્ર-પ્રતિલેખના (૩) યોગ્ય કાલે યોગ્ય કાર્ય કરવાનો વિચાર કરવો તે કાલ-પ્રતિલેખન અને (૪) ‘અહો મે શુ કયું ? મારે શું કરવું જોઈએ ? તપસ્યા જે કરવી જોઈએ તે હું કરતો નથી’ — એવું ધર્મ જગરણ — તે લાવ-પ્રતિલેખનાં.

પ્રતિલેખનામાં પ્રમાદ કરવો — શૈથિલ્ય કરવું તે પ્રમાદ-પ્રતિલેખના.

૨. સંમર્દા — મસળીને પ્રતિલેખન કરવું તે — ઘડ કાયમ રાખી પ્રતિલેખન કરવું તે;

૩. મોસલી — સાંબેલા જેમ વસ્ત્રના છેડાને જલદી ઊંચાનીચા કરવા તે;

૪. પ્રસ્ફોટના — વસ્ત્રને ઝાટકવું તે;

૫. વિક્ષિપ્તા — ભેથેલા વસ્ત્રને વગર ભેથેલામાં ફેંકવું તે;

૬. વેદિકા — પ્રતિલેખના વખતે યથાચોગ્ય ન બેસવું તે.

ફ અપ્રમાદ-પ્રતિલેખના છ પ્રકારની છે :—

૧. અનર્તિત [પ્રતિલેખન વખતે વસ્ત્રને, કે પોતાને, કે બંનેને ન નચાવવાં તે];

૨. અવલિત [ઉપર મુજબ વસ્ત્રને કે પોતાને ન વાળવું તે];

૩. અનાનુબંધી — ઉતાવળ કે ઝાટક વિનાની;

૪. અમોસલી — વસ્ત્રના છેડાને સાંબેલાની જેમ ઊંચાનીચા ન કરવા તે;

૫. છં પુરિમાવાળી^૧ અને નવ ખોટકવાળી;^૨

૧. પુરિમા એટલે પ્રસ્ફોટન — જરીક ઝાટકવું તે. તેનો નિયમ એવો છે કે વસ્ત્રને પહેાણું કરી સામેનો ભાગ બરાબર ભેંઈને તેને ત્રણ વખત સહજ ઝાટકવું — આ ત્રણ પુરિમા. પછી તેને ફેરવી બરાબર ભેંઈને વળી પાછું ત્રણ વખત સહજ ઝાટકવું — આમ બધા મળી છ પુરિમા થાય.

૨. ખોટક એટલે ત્રણ પ્રસ્ફોટન — સહજ ઝાટકવું તે. તેનો પણ એવો નિયમ છે કે વસ્ત્રપર કોઈ જીવજંતુ કેમચા એટલે પહેલા ત્રણ વખત ખોટક કરવા પછી ત્રણ વખત પ્રમાળન, વળી ત્રણ વખત ખોટક અને ત્રણ વખત પ્રમાળન, વળી ત્રણ વખત ખોટક અને ત્રણ વખત પ્રમાળન — આમ નવ ખોટક થાય. ખોટકમાં પ્રમાળનાનું અંતર રહે છે અને પુરિમામાં નિરીક્ષણનું — એવો આ બંનેમાં ફરક સમજવો ભેંઈએ.

૬. હાથમાં પ્રાણવિશોધના [અર્થાત્ હાથ ઉપરના જીવેનું પ્રતિલેખન કરવું જોઈએ તેના માટે ઉપર જણાવેલ નવ ખોટક કરવા તે].

[—સ્થા. ૫૦૩]

(૧૧) વિહાર

હું નિઞ્ઞાન્ય કે નિઞ્ઞાન્યીનાને એક માસમાં બે વાર કે ત્રણ વાર આ પાંચ નદીઓ ઊતરવી કે તરવી કલ્પે નહિ^૧ —

૧. ગંગા; ૨. જમુના; ૩. સરયૂ; ૪. ઈરાવતી; ૫. મહી.

હું પણ નીચેના પાંચ કારણે ઊતરવી કે તરવી કલ્પે —

૧. ભય — રાજાનો કે શત્રુનો;

૨. દુષ્કાળ;

૩. કોઈ શત્રુ નદીમાં વહાવી દે;

૪. સામુ પૂર આવી પડે;

૫. અનાયો આવી અડે.

[—સ્થા. ૪૧૨]

હું પ્રથમ^૨ પ્રાવૃડ્ (ચોમાસું) થયા પછી નિઞ્ઞાન્ય-નિઞ્ઞાન્યીનીને

૧. જુહતકલ્પમાં ૭૦ ૪ સૂ. ૩૨માં પણ આ જ નિયમ લખાઈના અપવાદ વિના બતાવ્યો છે, પણ ત્યાં ઈરાવતીને બદલે કોશિકાનો ઉલ્લેખ છે. વળી અપવાદમાં એમ કહ્યું છે કે, ઈરાવતી નદી જેનું કુલાલ નગરી પાસે અડધી.નલ સુધી પાણી રહે છે તેને પાર કરવાની છૂટ છે.

અહીં મહી નદીના નામનો નિર્દેશ માત્ર ઉપલક્ષ્ય છે. તેવી બધી મોટી નદીઓ જેમને પાર ઊતરવી કઠણ છે, તે સૌ સમજ લેવી.

૨. અષાઢ અને શ્રાવણ એ બે માસ પ્રાવૃડ્-ઋતુ ગણાય છે. તેમાંના પ્રથમમાસ તે પ્રથમપ્રાવૃડ. અથવા પ્રાવૃડ ચોમાસું ચાર માસનું ગણાય છે તેમાંના છેલ્લા ૭૦ દિવસ એ બીજું પ્રાવૃડ ગણાય છે. તે દિવસોમાં તો વિહાર કરાય જ નહિ. અને ત્યાર પહેલાના દિવસોમાં — પ્રથમ પ્રાવૃડમાં પણ ૫૦ દિવસ કે ૨૦ દિવસ પણ વિહાર કલ્પે નહીં.

એક ગામથી બીજા ગામ વિહાર કદપે નહિ; પણ આ પાંચ કારણે કદપે —

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે.

હું વર્ષાવાસનો પશુપણકદપ સ્વીકાર્યા પછી નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથિનીને આમાનુષ્ટામ વિહાર કદપે નહિ; પણ જો આ પાંચ કારણ હોય તો વિહાર કરે —

૧. જ્ઞાન; ૨. દર્શન; ૩. ચારિત્ર; ૪. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય મૃત્યુ પામે; ૫. આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયની સેવા.

[—સ્થાં ૪૧૩]

આ પાંચ કારણે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે તો અતિક્રમણ નથી —

૧. નગરના દરવાજા ચારે તરફથી બંધ કરવામાં આવ્યા હોય અને તેથી શ્રમણ-બ્રાહ્મણો લિક્ષા અથે બહાર ન જઈ શકતા હોય અને બહારના અંદર ન આવી શકતા હોય, તો તેમને રસ્તો કરી અપાવવા જો રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરે;

૨. પીઠકલકાદિ પાછાં આપવા માટે રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે;

૩. દુષ્ટ અશ્વ કે ગજથી ડરીને જો રાજ-અંતઃપુરમાં પ્રવેશે;

૪. બીજા કોઈ બળપૂર્વક સાહસ કરી રાજ-અંતઃપુરમાં હાથ પકડી લઈ જાય;

૫. બહારના આરામ કે ઉદ્યાનમાં ગયેલા રાજ-અંતઃપુરના લોકો તેને ઘેરીને અંતઃપુરમાં લઈ જાય.

[—સ્થાં ૪૧૫]

૯. વેદપરિણામ

ગૌતમ — હે ભગવાન ! વેદ કેટલા પ્રકારનો છે ?

ભગવાન — હે ગૌતમ ! વેદના ત્રણ પ્રકાર છે —

શ્લોક, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ.

૧. ગૌતમ — હે ભગવાન ! નારકને કયો વેદ હોય ?

ભગવાન — હે ગૌતમ ! નારકને શ્લોક અને પુરુષ-વેદ નથી. નારકો નપુંસક હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિને શ્લોક અને પુરુષવેદ હોય છે. નપુંસકવેદ નથી.

૧૨-૧૬. પાંચ સ્થાવર અને દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય પથંત નપુંસક જ હોય છે.

૨૦ ક. સંમૂર્ચ્છિમ તિયંચ પંચેન્દ્રિય પણ નપુંસક જ હોય છે;

આ. ગર્ભજ તિયંચ પંચેન્દ્રિયને ત્રણ વેદ હોય છે.

૨૧ ક. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય નપુંસક જ હોય.

આ. ગર્ભજ મનુષ્યને ત્રણ વેદ હોય.

૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકને શ્લોક અને પુરુષવેદ જ હોય છે.

[—સમ૦ ૧૫૬]

મત્સ્ય ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. અંડજ — ઇંડામાંથી થયેલા;

૨. પોતજ — ઝીણી ચામડીથી વીંટળાયેલ હોય અને પછી તે લેદીને નીકળનારા;

૩. સંમૂર્ચ્છિમ — માતાપિતાના સંસર્ગે વિના ઉત્પન્ન થનારા.

(૧) અંડજ મત્સ્યના ત્રણ લેદ —

૧. શ્લોક; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

(૨) પોતજના મત્સ્યના તે જ ત્રણ લેદ છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૯]

કૃ પક્ષી ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અંડજ; ૨. પોતજ; ૩. સંમૂલિષ્ઠમ.

(૧) અંડજ પક્ષીના ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્ત્રી; ૨. પુરુષ; ૩. નપુંસક.

(૨) પોતના પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ લેહ છે.

કૃ તે જ પ્રમાણે ઉરપરિસપ્ત અને જીવપરિસપ્તનાં લેહો સમજ લેવા.

[—સ્થાન ૧૨૯]

કૃ સ્ત્રી ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. તિયંચ સ્ત્રી; ૨. મનુષ્ય સ્ત્રી; ૩. દેવ સ્ત્રી.

(૧) તિયંચ સ્ત્રીના ત્રણ લેહ છે —

૧. જલચરી; ૨. સ્થલચરી; ૩. ઘેચરી.

(૨) મનુષ્ય સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કમંભૂમિજ; ૨. અકમંભૂમિજ; ૩. અન્તર્દીપક.

કૃ પુરુષના લેહોપલેહો પણ ઉપર પ્રમાણે.

કૃ નપુંસકના ત્રણ લેહ છે —

૧. નારક નપુંસક; ૨. તિયંચ નપુંસક; ૩. મનુષ્ય નપુંસક.

(૨) તિયંચ નપુંસક ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. જલચર; ૨. સ્થલચર; ૩. ઘેચર.

(૩) મનુષ્ય નપુંસકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. કમંભૂમિજ; ૨. અકમંભૂમિજ; ૩. અન્તર્દીપક.

[—સ્થાન ૧૩૦]

તિયંચયોનિ જીવના ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્ત્રી, ૨. પુરુષ, ૩. નપુંસક.

[—સ્થાન ૧૩૧]

૧. જેઓ પેટ ચોલે છે તેવા — સર્પ વગેરે.

૨. જેઓ હાથથી ચાલે છે તેવા નાળિયા વગેરે.

ટિપ્પણ

૧. અક્ષુ :-

અધ, એકચક્ષુ વગેરે અહીં જણાવેલા ભેદોની સાથે ઔદ્ધ અંગુતર નિકાયમાં જણાવેલા અધ, એકચક્ષુ અને દ્વિચક્ષુ — એવા પુરુષના ત્રણ ભેદો સરખાવવા જેવા છે. અધ તો એ છે કે જે આ સંસારના ભોગોને ઇચ્છવા છતાં મેળવવા અને ભોગવવા સમર્થ નથી થતો, અને જે પુષ્પ-પાપના વિવેકને પણ નથી જાણતો. એકચક્ષુ તે છે જે સાંસારિક ભોગો ને હિંસાઆદિ પાપ કાર્યો કરીને પણ મેળવે છે, પણ કુશલાકુશલનો વિવેક નથી કરી શકે. દ્વિચક્ષુ તે છે જે માત્ર ધર્મભાગે મળેલા જ ભોગોને ભોગવે છે, અને કુશલાકુશલનો વિવેક પણ કરી શકે છે. એ પુરુષ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. — અંગુત્તર ૦ ૩, ૨૯.

૨. અનન્તાનુબંધી :-

અનન્તાત્તવને વધારનાર તે અનન્તાનુબંધી કહેવાય. આ કષાય હોય ત્યાં સુધી સમ્યક્દર્શનના સહભાવી ક્ષમાદિ ધર્મો થતા નથી. સમ્યક્દર્શન નથી થતું તેનું કારણ આ કષાયોદય નહિ, પણ દર્શનમોહનીય છે. પણ જે એમ કહેવાય છે કે અનન્તાનુબંધીના ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે, એનો અર્થ એવો છે કે જ્યારે આનો ક્ષયોપશમ થાય છે ત્યારે જ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થઈ તેનાથી સમ્યક્ત્વલાભ થાય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી અનન્તાનુબંધીનો ઉદય હોય, ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ થતો જ નથી. એટલે સમ્યક્ત્વલાભનું ખરું કારણ અનન્તાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ નહિ પણ મિથ્યાત્વનો ક્ષયોપશમ અને પરંપરાએ અનન્તાનુબંધીનો ક્ષયોપશમ.

૩. યોગ :-

વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમવિશેષજન્ય આત્માની શક્તિ જે કર્મબંધમાં કારણ છે, તે યોગ. એ શક્તિના વ્યાપારનાં આલબન ત્રણ હોવાથી તેના ત્રણ ભેદ છે — મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ. યોગ, વીર્ય, બલ, ઉત્સાહ, પરક્રમ, યેષા, શક્તિ, સામર્થ્ય એ બધાં એકાધિક છે. વસ્તુતઃ કાયયોગ જ મુખ્ય છે; મન અને વચનયોગ તો કાયયોગના વિશેષો છે. કારણ, કાયયોગ સર્વત્ર અનુગત જ છે. જીવ જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્ય અને સાધાદ્રવ્યનું ઉપાદાન કરતો હોય તે અગર બીજી યેષા કરતો હોય તે કાયયોગ કહેવાય છે. અને જે કાયયોગથી એ સાધાદ્રવ્યના પુદ્ગલોને છોડે છે તે

વચનયોગ કહેવાય છે, અને જે કાયયોગ વડે મનોદ્રવ્યને ચિતનમાં ભેડે છે તે મનોયોગ કહેવાય છે. આમ એક કાયનો વ્યાપાર વિષયભેદે ત્રણ નામ પામે છે જીવનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, પછી તે વાચિક હોય કે માનસિક, એવી નથી જેમા કાયયોગ ન હોય. જ્યાં સુધી યોગ છે ત્યાં સુધી અવશ્ય કાયયોગ તો રહેવાનો જ. છેવટે સિદ્ધઅવસ્થામાં, જ્યારે જીવ અયોગી હોય છે, ત્યારે જ કાયયોગ શૂન્ય થાય છે. એટલે જ્યારે બાહ્યતો હોય કે ચિતન કરતો હોય ત્યારે પણ કાયયોગ તો હોય જ છે. આ પ્રમાણે ત્રણે યોગમાં મુખ્ય તો કાયયોગ જ છે અને બાકીના બે તો તેના જ વિશેષો છે. — વિશેષાવશ્યક ગાં ૩૫૮ થી.

અને જે એ ત્રણે યોગને સ્વતંત્ર માનવા હોય તો તેમની વ્યાખ્યા આમ કરવી ભેઈએ:—જીવનો કાયિક વ્યાપાર તે કાયયોગ. કાયિક વ્યાપારથી અહણ કરેલા ભાષાદ્રવ્યનો સહકાર મેળવીને જીવ તેને છાડવાનો જે વ્યાપાર કરે છે તે વચનયોગ. અને કાયિકવ્યાપારથી અહણ કરેલા મનોદ્રવ્યનો સહકાર મેળવી જીવ જે ચિતનરૂપ વ્યાપાર કરે છે તે મનોયોગ. આમ બાકીના બેમાં કાયયોગ ગૌણ બની ભય છે. — વિશેષાવશ્યક ગાં ૩૬૩-૩૬૪.

૪. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ જ્ઞાન :-

પાંચ જ્ઞાનને અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. પ્રત્યક્ષ તે કહેવાય જે માત્ર આત્મસાપેક્ષ હોય; એટલે કે જેમા ઇન્દ્રિય અને મનની જડર ન પડે. પરોક્ષ તે છે જે ઇન્દ્રિય અને મનની મદદ વડે પેદા થાય છે. કેવળજ્ઞાનના જે ભેદો છે તે સ્વામીકૃત છે. અન્યત્ર નદીમાં જે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ સમજવું ભેઈએ; પારમાર્થિક નહિ. — વિશેષાં ગાં ૯૫.

૫. અવધિજ્ઞાન :-

અવધિના બે પ્રકારોમાં જે ભવપ્રત્યય છે તેમાં દેવ અને નારકરૂપ ભવ જ કારણ છે. ભેડે ત્યાં પણ ક્ષયોપશમ તો છે જ; પણ તે ક્ષયોપશમનું પણ નિમિત્ત ભવ જ છે. તેથી તે અપેક્ષાએ તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. અને બીજી અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી થાય છે. તેમાં ક્ષયોપશમનું કારણ તપસ્યાદિ છે, તેથી તેને ગુણપ્રત્યય પણ કહેવામાં આવે છે.

૬. શ્રુતજ્ઞાન :-

ગણધર કૃત શ્રુત-શાસ્ત્ર તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત. તે આચારાંગઆદિ બાર છે. અને ગણધર સિવાયના બીજા સ્થવિરોએ રચેલા શાસ્ત્ર તે અંગબાહ્ય. તે

સામાયિકાદિ બહુવિધ આવરણ છે. જેનો દિવસ અને રાત્રીની પ્રથમ અને અંતિમ પૌરસીમાં જ સ્વાધ્યાય થાય તે કાલિક; અને જેને કાલનો કોઈ નિયમ નથી તે ઉત્કાલિક કહેવાય. ઉત્તરાધ્યયન એ કાલિક છે અને દશ-વૈકાલિક એ ઉત્કાલિક છે.

૭. જ્ઞાત - દૃષ્ટાન્ત :-

જેના હોવાથી દાર્શનિક અર્થ સમજાય તે જ્ઞાત એટલે કે દૃષ્ટાન્ત. હેતુનો સાધ્યસહચાર અને સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો પણ અભાવ જ્યાં નિશ્ચિત હોય તે દૃષ્ટાન્ત. તેના બળથી સાધન વડે સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તના બે ભેદ છે : સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય. રસોર્ધધરમાં અગ્નિ સાથે ધૂમનો સહચાર નિશ્ચિત છે; તેથી જે અનુમાનમાં ધૂમથી અગ્નિ પર્વતાર્દમાં સિદ્ધ કરવાનો હોય, ત્યાં રસોર્ધુ એ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. અને જલાશયમાં અગ્નિ નથી તેથી ધૂમ પણ નથી માટે તે જ અનુમાનમાં જલાશય એ વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય. જ્ઞાત શબ્દના બીજા પણ અર્થો છે અને તેમાં બધામાં સામાન્ય અર્થ એટલો રહેલો છે જ કે જે સાધ્ય-પ્રત્યાયક હોય. જેમકે, આખ્યાન - કથા એ પણ જ્ઞાત કહેવાય. તેના બે ભેદ છે : સત્ય અને કલ્પિત. ઉપમાન પણ જ્ઞાત કહેવાય છે. ઉપપત્તિ પણ જ્ઞાત કહેવાય. જ્ઞાતના ઉપાધિભેદથી આ સૂત્રમાં ચાર ભેદ બતાવ્યા છે. અહીં બતાવેલ જ્ઞાતનું વિવેચન દર્શનવૈકલિક નિયુક્તિમાં છે; ગાં ૫૨થી જુઓ.

૮. અતકૃદંશા અને અનુત્તરૌપપાતિક :-

અતકૃદંશાના આઠ વર્ગ છે, - તેમાંના પ્રથમ વર્ગનાં આ દશ અધ્યયનોના નામ છે, એમ ટીકાકાર જણાવે છે; અને ઉમેરે છે કે, 'અહીં જણાવેલ અતકૃત્સાધુનાં નામો વર્તમાન અતકૃદંશામાં મળતા નથી; પણ આ દશ મળે છે - ગૌતમ, સમુદ્ર, સાગરે, ગણીર, સિતમિત, અચલ, કાપિલ્ય, અક્ષોલ્ય, પ્રસેનજિત, વિષ્ણુ. એટલે અમને જણાય છે કે આ કોઈ અન્ય વાચનાનુસારી વચન છે. વળી તે નામો જન્માન્તરના કેમ ન ન હોય એવી શંકા પણ ન કરવી; કારણ આ સૂત્રમાં જન્માન્તર કહેવાનો પ્રસંગ જ નથી.'

વર્તમાન અનુત્તરૌપપાતિકમાં ત્રણ વર્ગો છે, તેમાં ત્રીજા વર્ગમાં જે અધ્યયનો છે તેમાંના કેટલાક નામો અહીં જણાવેલ નામો સાથે મળે છે. એ ત્રીજા વર્ગના નામ નીચે પ્રમાણે છે - ધન્ય, સુનક્ષત્ર, ઋષિદાસ, પેલ્લક, રામપુત્ર, ચંદ્રમા, પ્રોષ્ઠક, પેદાલપુત્ર, પોદિલ, વિહલ્ય. એટલે

અહીં પણ બીજી વાચના પ્રમાણે અધ્યયનવિભાગ છે એમ સમજવું; ઉપલબ્ધ વાચનાનુસારી નથી.

૬. નિહ્નવ :-

સૂત્રોક્ત અર્થાત્ આગમપ્રતિપાદિત તત્વનો અભિનિવેશને કારણે અપલાપ કરવો, પરંપરાવિરુદ્ધ પોતાને અનુકૂલ અર્થ કરવો અને બીજા પક્ષને યેનકેમ પ્રકારેષુ ખોટો સિદ્ધ કરવો - એ નિહ્નવ છે. નિહ્નવ એ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ એક પ્રકાર છે. અભિનિવેશ વિના જો કોઈ પણ સૂત્રના અર્થમાં વિવાદ થાય, તો તે નિહ્નવ નથી ગણાતો. એટલે જ જિનભદ્ર અને સિદ્ધસેન જેવા આચાર્યોને કેવલજ્ઞાન અને દર્શન શિન્નકાળે છે કે નહિ અને જ્યાં છે કે એક જ છે એ વિષે મતભેદ હોવા છતાં તેમને નિહ્નવ ગણવામાં નથી આવ્યા. કારણ, તેમના એ મતભેદોના મૂળમાં સત્યગવેષણા માનવામાં આવી છે. ત્યારે જમાલિ આદિ જે નિહ્નવો પ્રસિદ્ધ છે, તેમને વિષે જૈન આચાર્યો એવું નથી માનતા; પણ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે તેમણે ભગવાન મહાવીરનાં વચનોના અભિપ્રાયને નણીનેઈને ઉથાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ જ તેમની નિહ્નવતાનું કારણ છે. બીજા મિથ્યાત્વીઓ અને નિહ્નવમાં તફાવત એ જ છે કે બીજા મિથ્યાત્વીઓ સમગ્ર જિનપ્રવચનને જ નથી માનતા અગર મિથ્યા માને છે; પણ નિહ્નવની બાબતમાં તેમ નથી; તેઓ તો તેની કોઈ એક બાબતમાં મિથ્યાભિનિવેશી હોય છે.

જૈન પરંપરા પ્રમાણે આવા નિહ્નવો ભગવાનમહાવીરના શાસનમાં જ ઉત્પન્ન થયા છે; બીજા કોઈ તીર્થંકરના શાસનમાં આવું નથી બન્યું.

આ નિહ્નવકારીઓ પણ જૈનલિંગ જ ધારણ કરી રાખતા હતા, એવો ઉદ્દેશ્ય છે. આથી માનવાને કારણ મળે છે કે, વસ્તુતઃ જૈનપરંપરામાં તે તે વખતના નાના મોટા મતભેદોને કારણે જે કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ પોતાના અનુયાયીઓને સાથે મેળવીને મોટા સમૂહથી અલગ થઈ જતો, તેને નિહ્નવ કહેવાનો રિવાજ થઈ ગયો -હતો. એટલે કે આ નિહ્નવોને જૈનપરંપરાના તે તે વખતના નાના મોટા સપ્રદાયો જ ગણવા જોઈએ. આના પુરાવા તરીકે, જિનભદ્ર અગર બીજા કોઈ તેવા સમર્થ આચાર્યો દિગંબરને પણ પ્રાચીન નિહ્નવો સાથે ગણાવી દીધા અને નિહ્નવની સંખ્યા સાતમાંથી આઠની કરી - તે વસ્તુ મૂકી શકાય એમ છે.

નિહ્નવોનું વર્ણન આવશ્યક નિયુક્તિ(ગા૦૭૭૮થી)માં તથા ઉત્તરાધ્યયન નિયુક્તિ(ગા૦ ૧૬૪થી)માં તેના મૂળ રૂપમાં મળી આવે છે. એ વર્ણનનો

થોડો વિસ્તાર આવશ્યક સૂત્રના અગર તેની નિયુક્તિના મૂલભાષ્યમાં થયેલો જણાય છે. મૂળ નિયુક્તિમાં તો એ નિહ્નવોની સખ્યા સાત જ વર્ણવેલી છે, એમાં તો સદેહને સ્થાન જ નથી. ઉપર્યુક્ત સ્થળો વાંચવાથી કોઈ પણ એ નિર્ણય પર આવી શકે તેમ છે. પણ મૂલભાષ્યકારે એ નિહ્નવોની સખ્યામાં બાદિક - દિગ્બરનો ઉમેરો કરી સાતમાંથી આઠ કરી છે; અને નિયુક્તિની ગાથાઓનો થોડો ખુલાસો પણ કર્યો છે. જિન-ભદ્રે તો નિયુક્તિ અને એ મૂલભાષ્ય ઉપર પોતાનું ભાષ્ય કયું છે, અને પ્રત્યેક નિહ્નવનો શાસ્ત્રાર્થ પણ રચી કાઢ્યો છે, અને તેમની કથાને પણ સગ્રહી લીધી છે. આવશ્યક-ચૂર્ણીકારે એ બધી વસ્તુ પર પોતાની ચૂર્ણાનું મઝાણ કયું હોવાથી તેમાં વળી તેથી પણ વિસ્તૃત ચર્ચા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં એ આઠમાંથી સાત જ નોંધાયેલા છે. અત્યારે એ કહેવું કઠણ છે કે સ્થાનાંગની સંકલના પર નિયુક્તિની અસર છે કે નહિ. પણ એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે સ્થાનાંગમાં તેમના વિષે જે માહિતી છે તેથી નિયુક્તિમાં વધારે જ માહિતી છે. છતાં સ્થાનાંગનું આ સૂત્ર એટલું પુરવાર કરી શકે જ છે કે અગમસૂત્રોમાં પણ કાળે કાળે સુધારા-વધારા થતા રહ્યા છે. અને એનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમાં ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫૪૪ વર્ષે થયેલ સાતમા નિહ્નવની પણ હકીકતનો સમાવેશ થઈ ગયો છે.

વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૯ વર્ષે થનાર અતિમ આઠમા નિહ્નવો આમાં સમાવેશ નથી કરવામાં આવ્યો એ ઉપરથી જણાય છે કે, મૂલભાષ્ય-કારના સમયમાં શ્વેતાબર દિગ્બરના નિરોધે જે રૂપ લીધું હતું તે વાલભીવાચના જે વીરનિર્વાણ સવત ૯૮૦ અથવા ૯૯૩માં થઈ છે, તે વખતે ન હતું.

૧૦. બહુરત :-

બહુરત મતનો પ્રશ્નક ક્ષત્રિયકુમાર જમાલિ હતો. સસારથી વૈરાગ્ય લેપજ્યો એટલે તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી અને તે ૫૦૦ જણાનો આચાર્ય થયો. શ્રાવસ્તીના તેન્દુક ચૈત્યમાં રહેતો હતો તે વખતે તેને કોઈ કારણે રોગ થઈ આવ્યો. એટલે તેણે એક શિષ્યને પથારી પાથરવા કહ્યું. થોડી વારે તેણે તે શિષ્યને પૂછ્યું 'પથારી થઈ ગઈ?' પેલાએ પાથરતા પાથરતા જ જવાબ આપ્યો

— ‘થઈ ગઈ છે.’ એટલે તે સૂઈ જવા માટે ઊભો થયો. પણ જઈ જુએ છે તો પથારી હજી પથરાતી જ હોતી. એ જ વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે, ભગવાન જે એમ કહે છે કે, ‘કરાતું તે કરાયેલું સમજો’ (ક્રિયમાણં કૃતમ્) એ તો ખોટું છે. જો ખરેખર એમ હોય તો આ પંથરાતી પથારીમાં હું સૂઈ શકતું; પણ સૂઈ તો શકતો નથી. મારે હજી પાથરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ રહે ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે અને ત્યાર પછી જ ‘પથરાઈ’ એમ માની હું સૂઈ શકીશ. માટે ભગવાને ‘કરાતું’, તે કરાયેલું સમજો’ એવો જે સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તે ખોટો છે. ખીબ શિષ્યોએ તેને ભગવાનના સિદ્ધાન્તનું સ્વસ્થ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સમજ્યો નહિ, અને તેણે પોતાની વાત પકડી રાખી. પછી તે પોતાના વિરોધી સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો. આ મત બહુરત એટલા માટે કહેવાય છે કે, કોઈ પણ ક્રિયા એક સમયમાં નહિ પણ બહુ સમયથી સાધ્ય છે. એમ તે માને છે; એટલે બહુમાં રત — આસંકિત ધરાવનાર હોવાથી તે બહુરત કહેવાય છે. આ ઘટના ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ૧૪ વર્ષે શ્રાવસ્તીમાં બની.

ભગવતી સૂત્રમાં જમાલિની કથા અત્યંત વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. તેમાં તેની ભગવાન મહાવીર સાથેની સગાઈનો કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી. તેને આઠ રાણીઓ હતી એમ જણાવ્યું છે, પણ તેમાંની એક ભગવાન મહાવીરની પુત્રી પ્રિયદર્શના હતી કે નહિ, તે વિષે સૂત્રમાં કાંઈ કહ્યું નથી. તે માત્ર ક્ષત્રિયકુમાર હતો એ જણાવ્યું છે; પણ તે ભગવાન મહાવીરની એન સુદર્શનાનો પુત્ર હતો તે વિષે સૂત્રમાં કશું કહેવામાં આવ્યું નથી; તેણે ૫૦૦ પુરુષો સાથે દીક્ષા લીધી એમ તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે; પણ તેની પત્ની પ્રિયદર્શનાએ પણ દીક્ષા લીધી હતી એમ ત્યાં જણાવ્યું નથી. — આથી જાણે, નિયુક્તિના મૂલભાષ્યમાં એક ગાથા (નં ૧૨૫) છે, જેમાં સુદર્શનાનું નામ આવે છે પણ ત્યાં પણ તે કોણ હતી એ જણાવ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ તે સુદર્શના — એ તે ભગવાન મહાવીરની બહેન કે તેમની પુત્રી — એ વિષે પણ એ ગાથાના દીકાકારે મતભેદ ઠાંક્યો છે.

પણ પછીની ચૂર્ણીગત કથાઓમાં તો સ્પષ્ટપણે કહી દીધું છે કે, જમાલિ એ ભગવાન મહાવીરની મોટી બહેન સુદર્શનાનો પુત્ર અને તેમની અનવધાગી પુત્રી પ્રિયદર્શનાનો પતિ હોતો. એટલે કે ભાણેજ પણ હતો અને જમાઈ પણ હોતો. અચાનક આ બધો સબધ કેવી રીતે ગોઠવાઈ ગયો તે શોધનો વિષય છે.

સ્થાનાંગસૂત્ર — (સૂત્ર ૪૭૧) માં પાંચ તીર્થ કશેને કુમારપ્રવ્રજિત કહ્યા છે, જેમાં એક ભગવાન મહાવીર પણ છે. અને સમવાયાંગમાં ૧૯ તીર્થ કશે ગૃહસ્થવાસ ભોગવી હીક્ષા લીધી તેમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે (સૂત્ર ૧૯), પણ નામ જણાવ્યાં નથી. આ બંને સૂત્રને સાથે રાખીને અર્થ કરીએ તો કહેવું પડે કે, ભગવાન મહાવીરે વિવાહ કર્યો ન હતો, એમ આ સૂત્રોમાં સ્પષ્ટપણે પરપરા સચવાઈ રહી છે, ભગવાન મહાવીરના વિવાહની વાત સર્વ પ્રથમ કદપસૂત્રમાં જ બોવા મળે છે; અને એથી એ તેમની વિવાહવિષયક બીજી પરપરાની સૂચના આપે છે, એમ માનવું જોઈએ. એટલે ભગવતીનું જમાલિ અધ્યયન, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ એ બધું તેમના વિવાહના નિષેધની પરપરામાં મૂકવું જોઈએ. અને કદપસૂત્ર, આવશ્યક નિર્ણયિત તથા મૂલ-ભાષ્યથી માંડીને ચૂર્ણી સુધીના તેમના વિવાહના ઉલ્લેખો સ્પષ્ટપણે બીજી પરપરામાં મૂકવા જોઈએ. ભગવાન મહાવીરનો વિવાહ થયો હતો તેમ અત્યારે શ્વેતાંબર પરપરામાં માન્યતા રહે થઈ છે; ત્યારે દ્વિગબરોને ત્યાં તો તે અવિવાહિત હોવાની વાત રહે છે.

આ જમાલિની કથા સાથે ભગવાન ભુક્ષના જ કુટુંબી દેવદત્તની કથા, જેણે ભુક્ષસંધમાં ભાગલા પાડ્યા — તે સરખાવવાજેવી છે.—વિનય ૦ પૃ ૦ ૪૭૭.

૧૧. જીવપ્રાદેશિક નિહ્નવ :-

જીવપ્રાદેશિક મતનો પ્રશ્નક વસુ નામના ચૌદપૂર્વી આચાર્યનો શિષ્ય તિષ્ઠ્યગુપ્ત હતો. તે જ્યારે રાજગૃહમાં હતો ત્યારે આત્મપ્રવાદ નોમના પૂર્વના “ ‘હે ભગવાન જીવનો એક પ્રદેશ જીવ કહેવાય ?’ ” ના, એમ નથી; તેવી જ રીતે બે, ત્રણ, સપ્ત્યાત કે અસપ્ત્યાત તો શું પણ જીવના જે અસપ્ત્યાત પ્રદેશો છે તેમાંથી એક પ્રદેશ પણ ઓછા હોય ત્યાં સુધી તેને જીવ ન કહેવાય; કારણ લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા જ પ્રદેશગુપ્ત સપૂર્ણ પ્રતિપૂર્ણ પ્રદેશો હોય ત્યારે જ જીવ કહેવાય છે, ” આ ગૌતમ અને ભગવાન મહાવીરના સવાદ ઉપરથી તેને એક નવો જ તર્ક બપજ્યો. તેણે પોતાના ગુરુને કહ્યું, ‘જો એમ જ છે તો/પછી જો એક પ્રદેશ વિના તે જીવ નથી કહેવાતો અને જો એક પ્રદેશથી તે જીવ કહેવાય છે, તે ચરમ પ્રદેશને જ જીવ કા ન માનવો ? બીજા તે સિવાયના પ્રદેશો તો તેના વિના અજીવ જ

૧. મૂળમાં ઝંખલપુર છે; પણ હીકાકારે રાજગૃહ લખ્યું છે, તે મૂલભાષ્ય ગા ૦ ૧૬૮ને અનુસરીને સમજવું.

છે — તેનાથી જ તે બધા જીવત્વને પામે છે.’ ગુરુએ તેને ધણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેણે તો પોતાનો મત જ પકડી રાખ્યો. અને એ જ પ્રમાણે તે બીજાને સમજાવવા લાગ્યો. એટલે ગુરુએ તેને સંધથી બહિષ્કૃત કર્યો. જીવના પ્રદેશને જીવરૂપ માનતો હોવાથી તે જીવપ્રાદેશિક કહેવાય છે.

એક વખત અમલકદયા નામની નગરીમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રમણોપાસકે અનેકવિધ દ્રવ્યોના થોડા થોડા અશુને તિષ્ઠગુપ્તના પાત્રમાં આપ્યા અને પછી તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગ્યો, ‘હું આજે ધન્ય થયો છું કે મેં આપ જેવા સાધુને આટલા બધાં દ્રવ્યો આપ્યાં’. આ સાંભળી તે ખોઈથી, ‘તમે તો આમ કરી મારું અપમાન કયું’ છે !’ — એટલે મિત્રશ્રીએ તુરત જવાબ આપ્યો — ‘માફ કરો, મેં આપને આપના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જ્ઞાન દીધું છે. ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે નહિ.’ — આ સાંભળી તિષ્ઠગુપ્તને પોતાના ખોટા સિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન થયું અને તેણે પોતાના મિથ્યા-ભિનિવેશની આલોચના કરી દોષશુદ્ધિ કરી.

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬મે વર્ષે આ નિજ્જવની ધટના બની હતી.

૧૨. અવ્યક્તિક નિહનવ :-

અવ્યક્ત એટલે અરૂપ — કોઈ પણ વસ્તુ વિષે ખાસ કરી સાધુના વિષે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ શકતું નથી — એમ માનનાર તે અવ્યક્તિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામા આવે છે :- આચાર્ય આષાઠ અચાનક રાતમાં મરીને દેવ થયા. તેમને પોતાના યોગવહન કરતા શિષ્યોની દયા આવી, એટલે તે પાછા પોતાના યોગિયામાં આવીને રહ્યા અને પૂર્વવત્ શિષ્યોને તેમના આચારમાં પ્રવર્તાવ્યા. જ્યારે યોગસમાપ્તિ થઈ ત્યારે શિષ્યોને વહીને તેમણે કહ્યું — ‘હે ભદ્રન્તો ! મને ક્ષમા કરજો કે મેં તમારી પાસે અત્યાર સુધી વદન કરાવ્યું.’^૧ પછી પોતાનું શરીર છોડી તે દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા આ બનાવ પરથી તેમના શિષ્યોને ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, ‘અહો આટલી બધી વાર આપણે અસચતને વદન કયું.’ એવે તેમને લાગ્યું કે ખરી વાત તો એમ છે કે, આપણે કોઈને વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કહી જ ન શકીએ કે આ સાધુ છે કે દેવ — એટલે કોઈને નમન કરવું જ નહીં, કારણ જો નમન કરીએ અને તે વ્યક્તિ સાધુને બદલે દેવ હોય, તો અસચત-નમનનું પાપ લાગે; અને વળી જો એમ કહીએ કે આ

૧. સાધુ અસચતને વદન ન કરી શકે. દેવ તો અસચત જ હોય.

સાધુ નથી, તો પણ કદાચ સાધુ જ હોય તો મૃદાવાદ કહેવાય; માટે સાધુ-તાનો નિશ્ચય થઈ શકે જ નહિ. ખીન્ન સ્થવિરોએ તેમને સમજાવ્યું કે જેમ દેવના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી તમે તેને દેવ માન્યો અને સાધુ ન માન્યો, તેમ ખીન્ને ઠેકાણે પણ કોઈના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી પછી સાધુતા-અસાધુતાનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. પણ તેઓ તો માન્યા જ નહિ, અને સઘનહિષ્કૃત થઈ અવ્યક્તમતનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એક વખત રાજ-ગૃહમાં બલભદ્ર રાજાએ ‘તેમને મારી નાખો’ એવો આદેશ કર્યો; એટલે તેમણે રાજાને કહ્યું કે અમે તો ચતિઓ છીએ; તું શ્રાવક થઈને અમને કેમ મારવાી શકે? એટલે રાજાએ કહ્યું — ‘વાત તો બરાબર છે; પણ હું બધું કેવી રીતે કે તમે ચોર છો કે ચતિ?’ આ સાંભળી તેમનો ચેતાના સિદ્ધાન્ત વિષેનો શ્રમ દૂર થયો. આ મતનો ધર્માચાર્ય આધારને બતાવ્યો છે, તે તેના પ્રરૂપક તરીકે નહીં, પણ તેમાં તે નિમિત્ત બન્યો માટે.

આ ઘટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૧૪ વર્ષે બની છે.

૧૩. સામુચ્છેદિકે નિહ્નવ :-

જન્મ પછી તરત અત્યંત નાશ તે સમુચ્છેદ; આવા સમુચ્છેદને માને તે સામુચ્છેદિક કહેવાય. અર્થાત્ વસ્તુને ક્ષણેક્ષણી માનનાર આ મતની ઉત્પત્તિ આવી રીતે બતાવવામાં આવી છે :- મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય અને કોણિકન્યોનો શિષ્ય અશ્વમિત્ર અનુપ્રવાદ પૂર્વેનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેમાં “વર્તમાન સમયના નારકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે ચાવત્ વર્તમાન સમયના વૈભાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે, એવી જ રીતે દ્વિતીયાદિ સમયના નારકો ચાવત્ વૈભાનિકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે” એવો આધાપક આવ્યો. તે સાંભળતા જ તેને થયું કે જો આમ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ જીવ નહીં થઈ જતો હોય, તો પછી, તે કર્મનું વેદન કયારે કરે? જીવને કર્મફળ વેદવાનો અવસર જ નથી આવતો. જ્યારે શુદ્ધિ તેનો આ વિચાર બણ્યો ત્યારે તેને કહ્યું કે, અહીં જે વિચ્છેદની વાત કહેવામાં આવી છે તે નચાશ્રિત છે. પર્યાયરૂપે નારકાદિ નહીં થવા છતાં દ્રવ્યરૂપે તો વિદ્યમાન રહેવાના જ; અને તેથી ચેતાના કર્મનું સુખદુઃખરૂપ કદ અવશ્ય ભોગવવાના જ. એટલે આત્મતિક નાશમાં આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી. — આમ સમજાવવા છતાં તેણે એકાત સમુચ્છેદનું જ સમર્થન કરવા માંડ્યું. એટલે શુદ્ધિ તેને સઘનહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત તે વિહાર કરતા કરતા કાપિલ્યમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં શ્રાવકોએ તેને મારવા માંડ્યો. એટલે તેણે કહ્યું — ‘મે તો બણ્યું છે

કે તમે તો આવકો છો; તો પછી સાધુને કેમ મારો છો ?' એટલે આવકોએ કહ્યું કે, તમારા જ મત પ્રમાણે જેણે દીક્ષા લીધી હતી તે અશ્વમિત્ર અને જેઓ આવક બનેલા તે—એ સૌ તો કચારના નષ્ઠ થઈ ચૂક્યા; તમે અને અમે અત્યારે અન્ય જ છીએ. આ સાંભળી તેને પોતાના સિદ્ધાંતમાં રહેલી ભ્રાંતિ સમજઈ અને તે ફરી સમ્યક્ત્વી થયો.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૨૦ વર્ષે બની છે.

૧૪. દ્વૈકિય નિહનવ :-

એક જ સમયમાં બે ક્રિયાનો અનુભવ થઈ શકે છે એવું માનનારા દ્વૈકિય કહેવાય છે. આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવે છે —

આચાર્ય મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય અને ધનગુપ્તનો શિષ્ય ગગ એક વખત ઉલ્લુકાતીર નામના નગરથી પોતાના આચાર્યને વદન કરવા માટે શરદ ઋતુમાં નીકળ્યો. વચ્ચે ઉલ્લુકા નદીમાં ચાલતાં માથાની તાલ પર સૂર્યના કિરણથી થતી ગરમી અને નીચે પગમાં પાણીથી થતી શીતળતાનો અનુભવ કરતાં કરતાં તેને વિચાર થયો — ‘સૂત્રમાં તો કહ્યું છે કે એક જ ભતની વેદના એક સમયમાં થાય છે—પછી તે શીત હો કે ઉષ્ણ. પણ એ તો પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે; કારણ હું શીત અને ઉષ્ણ બન્ને પ્રકારની વેદના એક જ સમયમાં વેઠું છું.’ આ વિચાર તેણે પોતાના ગુરુને જણાવ્યો. ગુરુએ કહ્યું—‘વાત એમ છે કે સમય અને મન એટલાં સૂક્ષ્મ છે કે તમે ભેદ નથી કરી શકતા. ખરી રીતે વેદનાનો અનુભવ કેમશઃ જ થતો હોય છે.’ પણ ગગને ગુરુની આ વાત રુચી નહિ, તેથી અતે ગુરુએ તેને બહિષ્કૃત કર્યો.

એક વખત રાજગૃહમાં મણિનાગ નામના નાગના ચૈત્યમાં એ પોતાનો સિદ્ધાંત સમજવતો હતો; તેવામાં એ નાગે આવીને કહ્યું—“હે દુષ્ટ, તું શું સમજે છે ? ભગવાન મહાવીરે અહીં જ ‘એક સમયમાં બે ક્રિયાનું વેદન નથી થતું’ એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું; અને તું અહીં જ એવું ઉત્થાપન કરવા બેઠો છું ? શું તું, ભગવાનથી પણ હોશિયાર છે ? છાડી દે, તારા આ વાદને નહિતર હમણાં મારી નાખુ છું.” આ સાંભળી ગગ ભયથી થઈ ગયો અને પોતાની વાતને જતી કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

આ ધટના ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૨૮ વર્ષે બની છે.

૧૫. ત્રૈરાશિક નિહ્નવ :-

જીવ, અજીવ અને નોજીવ એવી ત્રણ રાશિને માનનારા તે ત્રૈરાશિક. આ મતની ઉત્પત્તિ આમ બતાવવામાં આવી છે :- દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ છ પદાર્થોની પ્રવૃત્તિ કરનારો, અને ગોત્રથી કૌશિક-ઉદ્ભવ હોવાથી ષડ્ભુક્ કહેવાતો. પણ જેનું ખરું નામ રોહિત્સ હતું એ આ મતનો પ્રવૃક્ક મનાય છે. એક વખત એ અંતરજ્ઞના નામની નગરીમાં ભૂતગુહા નામના વ્યંતરાચતનમા રહેતા પોતાના ગુરુ શ્રીગુપ્તને વડવા બીજા ગામથી આવતો હતો. રસ્તામાં તેણે પ્રવાહીઓને જીતી લીધા અને આ બધી વાત પોતાના ગુરુને કરી. વળી પાછો માથૂરી આદિ વિદ્યાઓને લઈ તે ગામના રાજા બલશ્રીની સામે પોદ્દશાલ નામના પરિવ્રાજકની સાથે વાદમાં જિત્યો. પોદ્દશાલે જીવ અને અજીવ એવી બે રાશિની સ્થાપના કરી, ત્યારે તેની પ્રતિધાને ગોથું ખવરાવવા પોતે એક ત્રીજા નોજીવ રાશિની પણ સ્થાપના કરી અને તે પરિવ્રાજકની બીજી વિદ્યાઓને પોતાની માથૂરી આદિ વિદ્યાથી પરાજય આપ્યો. આમ કરી તે પોદ્દશાલને જીતી પોતાના ગુરુની પાસે આવ્યો અને વાદની બધી હકીકત તેમને કરી. એટલે ગુરુએ આદેશ દીધો કે પાછો જ અને રાજસભામાં જઈ એટલું કહે — “રાશિત્રયનો સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત નહિ પણ અપસિદ્ધાંત છે; પણ માત્ર વાદીના પરાજય માટે જ મેં એ રાશિત્રયના સિદ્ધાંતની મારા યુદ્ધિબળે સ્થાપના કરી છે.” પણ એ તો અભિમાનમાં આવી ગયો, અને તેણે ગુરુને કહ્યું, કે એ અપસિદ્ધાંત નહિ પણ સાચો સિદ્ધાંત છે; જીવો તો પ્રસિદ્ધ છે સંસારી આદિ, અજીવ પણ ઘટાદિ પ્રસિદ્ધ છે, અને નોજીવની સિદ્ધિ હું દૃષ્ટાન્તથી કરું છું. જેમ દંડના આદિ, મધ્ય અને અંત એમ ત્રણ ભાગ છે, તેમ સર્વ લાવેના પણ જીવ, અજીવ અને નોજીવ એવા ત્રણ રાશિ છે. ગુરુએ ધણું સમજાવ્યો પણ એ માન્યો જ નહિ. એટલે ગુરુ રાજસભામાં તેને લઈને ગયા અને રાજાની સમક્ષ કુત્રિકાપણમાંથી તેમણે જીવની ચાચના કરી એટલે જીવ મળ્યો; અજીવની ચાચના કરી એટલે અજીવ મળ્યો; પણ નોજીવની ચાચના કર્યા છતાં કશું મળ્યું નહિ. એટલે સભા સમક્ષ રોહિત્સને પરાજય નહોતર થયો. એણે જ વૈશેષિક સૂત્રો રચ્યા છે. આ ઘટના વીરનિર્વાણ પછાની છે.

૧૬. અબલ્લિક નિહનવ :-

જીવ અને કર્મનો બંધ નહિ, પણ સ્પર્શ માત્ર થાય છે એનું માનનારા આ મતથી ઉત્પત્તિ આમ બતાવી છે:—દશપુર નગરમાં જ્યારે આચારક્ષિતનું મૃત્યુ થયું અને આચાર્ય શ્રી દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર ગણનું પરિપાલન કરતા હતા, તે વખતે તે ગણમાં ગોષ્ઠાભાહિલ નામનો એક સંધુ પણ હતો. એક વખત આચાર્ય વિન્ધ્ય નામના સંધુને કર્મપ્રવાહ નામના પૂર્વનો કર્મબંધાધિકાર બાણવતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે કોઈ કર્મ માત્ર જીવને સ્પર્શ જ કરી ખરી પડે છે; તેની સ્થિતિ વધારે કાળની નથી હોતી; જેમ કોઈ સૂકી ભીંત પર કોરી ભૂકી ભભરાવીએ ને તુરત ખરી જાય તેમ; કોઈ કર્મ બધાય છે અને સ્પર્શ પણ પામે છે ને તત્કાલ નહિ પણ કાલાન્તરે ખરી જાય છે—ભીની ગારવાળી ભીંતમાં જેમ ચૂનાનું પાણી; કોઈ કર્મ બદ્ધ હોય છે, સ્પૃષ્ટ હોય છે અને નિકાચિત્ત હોય છે તે જીવની સાથે એકત્વને પામી જઈ કાલાન્તરમાં વેદાય છે; જેમ લોઢાના સળિયા ગરમ કરી ટીપવામાં આવે તો એકરૂપ થાય તેમ. આ સાંભળીને તુરત ગોષ્ઠાભાહિલ બોલ્યો—“જો એમ જ હોય તો પછી જીવ અને કર્મ કદી જુદાં ન પડવાં જોઈએ, કારણ તેઓ એકરૂપ થઈ ગયેલાં હોય છે. અને જો આમ થાય તો કર્મબંધવાળાનો કદી મોક્ષ થવો ન જોઈએ. એટલે ખરી રીતે જીવ અને કર્મનો બંધ જ ન માનવો જોઈએ; પણ જીવ અને કર્મનો માત્ર સ્પર્શ જ માનવો જોઈએ.” આચાર્યે તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજે જ નહિ, એટલે તેને સઘબહાર કર્યો.

આ ઘટના ૫૮૪ વીરનિર્વાણમાં બની છે.

૧૭. અક્રિયાવાદી :-

પ્રસ્તુતમાં જૈનદૃષ્ટિને ન માનનારા તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. પણ તેનો સામાન્ય અર્થ જે બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે તે એ છે કે જેને મતે પુણ્ય-પાપની તથા બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા ન હોય તે અક્રિયાવાદી કહેવાય છે. નાસ્તિક એ શબ્દ પણ અક્રિયાવાદીને સૂચવે છે. ભગવાન શુદ્ધ અપેક્ષા-વિરોધથી ચેતાને ક્રિયાવાદી તેમ જ અક્રિયાવાદી કહ્યા છે.—અગુત્તર ૨.૪.૩. વિરોધ વિવરણ માટે જુઓ સૂત્રકૃતાંગ ૧. ૧૨; ભગવતી ૧૦ ૩૦, ૬. ૧, ૫૦ ૫૭૦.

(૧) એકવાદી : જેઓ અદ્વૈતને માને છે પછી તે બ્રહ્માદ્વૈત હોય કે આત્માદ્વૈત—તે એકવાદી કહેવાય છે. આગળ ઉપર તો આવા અદ્વૈતો.

ધણા થયા છે. જેમકે, શબ્દાદિત એ વૈયાકરણનો મત છે; વિજ્ઞાનાદિત તથા ચિનાદિત એ બૌદ્ધમત છે. આ અક્રિયાવાદ એટલા માટે છે કે આત્માદિ સિવાય પણ જરૂર વગેરે બીજી વસ્તુઓ જે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તેમનો તે નિષેધ કરે છે. જૈન મતે સકલ વસ્તુ સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક છે અને વિશેષદૃષ્ટિએ અનેક છે.

(૨) અનેકવાદી : વસ્તુમાત્ર સામાન્યની અપેક્ષાએ એક છતાં માત્ર વિશેષની અપેક્ષાએ જેઓ તેને અનેક જ કહે છે, તે અનેકવાદી. આ મત બૌદ્ધોનાં કહી શકાય, જે સકલ વસ્તુને પરસ્પર વિલક્ષણ જ માને છે અને એકતા માનતા જ નથી. દાર્શનિક સૂત્રકાળમાં વૈશેષિક નૈયાયિકાદિ પણ અનેકવાદી છે. છતાં તેમને અક્રિયાવાદી ન કહી શકાય.

(૩) મિતવાદી : જેઓ એમ માને છે કે જીવ અનન્ત નથી પણ પરિમિત છે; એટલે કોઈ સમય એવો આવશે જ્યારે સકલ જીવો મોક્ષે ગયા હશે અને આ સ સાર જીવશૂન્ય હશે. આ મિતવાદી કહેવાય. આ મત કોનો છે તે જાણમાં નથી. અથવા જેઓ જીવને આણુરૂપ માને છે તેઓ પણ મિતવાદી કહેવાય. આ મત વલ્લભાચાર્યસમત વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેનું મૂળ તો ઉપનિષદ એટલું જ ભૂતું છે.

(૪) નિર્મિતવાદી : જે લોકો આ જગતને ઈશ્વર, બ્રહ્મા કે અંડ ઇત્યાદિથી નિર્મિત થયેલું માને છે તે બધા નિર્મિતવાદી કહેવાય. આ મતો બહુ ભૂતા છે અને તેમનો ઉલ્લેખ સૂત્રકાળમાં આવે છે.

(૫) સાતવાદી : જેઓ એમ કહે છે કે જીવનમાં સુખ જ ભોગવીને આનંદ કરવો; આધ્યાત્મિક વસ્તુની પાછળ પડીને આ ભૌતિક જીવનને ક્ષના ન કરવું, તે સાતવાદી કહેવાય. આ મત ચાર્વાકનો છે. પણ ટીકાકાર આ મતને બૌદ્ધ જણાવે છે અને કહે છે કે, જે લોકો એમ કહે છે કે તપસ્યા કરી શા માટે શરીરને કલેશ આપવો, મધ્યમ માર્ગ ચાલીને જ સાધના કરવી જોઈએ, એઓ સાતવાદી છે. પણ સ્વયં યુજ્જની મધ્યમ-પ્રતિપદાને ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ સાતવાદી તરીકે બૌદ્ધોને ન ગણાવી શકાય. કારણ તેમણે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, એક તરફ આ ચાર્વાકો છે, જેમને ઇન્દ્રિયની લાલસા પૂરી કરવામાં અને ભૌતિક આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં જ મજા આવે છે; જેઓ આધ્યાત્મિક સાધના માટે પોતાના ઇન્દ્રિયોના કામભોગોને અશરૂએ પણ જતા કરવા તૈયાર નથી. અને બીજી તરફ આ લોકો છે જેઓ શરીરની જરા પણ કિંમત ન સમજતાં માત્ર તેને ગણાવી નાખવા માટે વિવિધ તપસ્યાઓમાં જ રત છે. (જૈનોની કઠોર દિનચર્યાનું

વર્ણન ભગવાન બુદ્ધે કર્યું છે — જુઓ અંગુત્તર ૩. ૧૫૧.) પણ માર્ગ આ બંનેની મધ્યમા છે. શરીરને એટલું બધું ન તપવડું જેથી ધ્યાનમાં બાધા આવે; તેમ શરીરના ભોગો પાછળ એટલા બધા ઘેલા ન થવું કે બીજી સૂત્રે જ નહીં. જુઓ વિનય ૦ પૃ ૮૦; અંગુત્તર ૦ ૩. ૧૫૧. આ માર્ગને સાતવાહી તો ન જ કહી શકાય. પણ પાછળની બૌદ્ધસંધની શિથિલતા જોઈને જ ટીકાકારે તેમને સાતવાહી કહ્યા હોય તો યોગ્ય જ છે.

(૬) સમુચ્છેદવાહી : જેઓ પ્રતિક્ષણ વસ્તુને નિરન્વય વિનાશવાળી માને છે તે બૌદ્ધો સમુચ્છેદવાહી કહેવાય છે.

(૭) નિયતવાહી : નિયતવાહી તરીકે ટીકાકાર નિત્યવાહીને ગણાવે છે અને સામ્યનો એ મત છે એમ જણાવતા હોય તેવું લાગે છે. પણ આ મત આજીવનો પ્રસિદ્ધ જ છે; એટલે નિયતનો અર્થ નિત્ય કરીને, જેઓ લોકને શાશ્વત માનતા હોય તેવા નિત્યવાહીનો આ મત છે તેમ કહેવું બરાબર લાગતું નથી.

(૮) પરત્વૌક નથી એમ કહેનારા : આ મત ચાર્વાકનો છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે.

૧૮. નય :—

જનશાસ્ત્રોમાંની પ્રત્યેક વસ્તુનો વિચાર નયથી કરવામાં આવે છે. એવો કોઈ સપ્ત કે અર્થ નથી જેનો વિચાર કરતી વખતે નયનો ઉપયોગ ન હોય. ખાસ કરી દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમાં તો આ પદ્ધતિ રહી. પણ પછી શિષ્યોની મંદબુદ્ધિ ઇત્યાદિ કારણે સર્વ માટે નયવિચાર બંધ કરવામાં આવ્યો છે. પણ જો કોઈ યોગ્ય હોય તો નયવિચારણા કરવાની ફરજ પણ છે. ખાસ કરીને કાલિકશ્રુત અને દૃષ્ટિવાદના પ્રત્યેક પદના નયવિચારની પદ્ધતિ ભૂતા કાળમાં પ્રચલિત હતી; અને જ્યાં સુધી સમગ્ર શ્રુતને નવેસર દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગમાં વહેચવામાં આવ્યું ન હતું ત્યાં સુધી તેમાં નયવિચારણા અવશ્ય કરવી જોઈએ એવી પદ્ધતિ રહી. પણ શિષ્યોની મંદબુદ્ધિ વગેરે કારણોને લઈને આર્થવજ પછી આર્થ આર્થરક્ષિતે સમગ્ર ત્ર તને જુદા જુદા ચાર વિભાગ — દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણ-કરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ — માં વહેચી નાખ્યું. અને ત્યાર પછી પ્રત્યેક સપ્ત અને અર્થમાં નયવિચારણા કરવી જ જોઈએ એવો નિયમ નથી રહ્યો. પણ જ્યાં શ્રોતા અને વક્તા યોગ્ય હોય ત્યાં પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે નયની વિચારણા કરે. અને જો બંને અયોગ્ય હોય તો માત્ર સૂત્ર અને સ્થા—૨૨

તેના અર્થથી કામ ચલાવે, નયવિચારણા ન કરે:—ભુઓ—આવશ્યક નિયુક્તિ મં ૭ાં ૭૬૦ થી. વિશેષાવશ્યક ૭ાં ૨૨૭૫થી.

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સાત મૂલનયો ગણાવ્યા છે. આની રીતે સાત મૂલનયો ગણાવવાની પરંપરા અનુયોગદ્વારમાં (૫૦ ૨૬૪) અને તદ્દનુસારી આવશ્યક નિયુક્તિ (૭ાં ૭૫૪) વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ છે. પણ આચાર્ય ઉમાસ્વામિ પાંચ મૂલનયો ગણાવે છે. તેમને મને અતિમ ત્રણ નય શબ્દનયમાં સામાવિષ્ટ છે. તત્ત્વાર્થના દિગમ્બર સૂત્રપાઠ પ્રમાણે મૂલ સાત નયો જ મનાયા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. અને તદ્દનુસારી સકલ દિગમ્બર પરંપરામાં સાતને જ મૂલનયો માનવાની પરંપરા ચાલુ છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન વળી એક ત્રોણ પરંપરા પાડે છે—તેમના મતે નૈગમ એ ભુદો નથી પણ સંગ્રહ અને વ્યવહારમાં સમાવિષ્ટ છે.

જૈન આગમોમાં ભૂતા કાળથી દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક, વ્યવહાર-નિશ્ચય, જ્ઞાન-ક્રિયા ઇત્યાદિ રૂપે નયવિભાગ કરવાની પરંપરા પણ રહી છે. અને તે તે નયોમાં આ સાતેનો સમાવેશ કરવાની પરંપરા પણ પ્રાચીન જ છે.

સાપેક્ષ નયવિચાર તે સત્તત્ત્વ છે. પણ બીજી દૃષ્ટિથી નિરપેક્ષ થઈને એકાંતથી વિચાર કરવો તે નયાભાસ છે. સકલ નયોનાં સમૂહરૂપ અનેકાંતવાદ છે. એ જ સ્યાદાદિ પણ કહેવાય છે. અહીં ગણાવેલા સાતે નયોના સ્વરૂપ વિષે ભુઓ—તત્ત્વાર્થનું વિવેચન. ૧, ૩૪, ૩૫.

૧૬. ઉદ્દગમ દોષો:—

ઉદ્દગમ એટલે પિડ-ભોજનની ઉત્પત્તિ. તત્સબંધી આધાકર્મ વગેરે ૧૬ દોષો. આ દોષો શ્રાવકથી થાય છે, જેથી સાધુને આહાર અકલ્પ્ય બની નય છે:—

૧. આધાકર્મ—સાધુ માટે રાંધવું—અગર કાઈ સચિત હોય તેને અચિત કરવું તે.

૨. ઔદેશિક—મુનિને આપવું છે એવા અભિપ્રાયથી તૈયાર ભોજનને સંસ્કાર આપે તે.

૩. પૂતિકર્મ—શુદ્ધ આહારમાં આધાકર્મ દોષયુક્ત આહાર ભેળવીને સાધુને આપવો—તેથી લાગતો દોષ. અથવા આધાકર્મી આહારથી ખરડાયેલી કંડણીથી શુદ્ધ આહાર વહોરાવે તો પણ આ દોષ લાગે.

૩. નિમિત્ત—નિમિત્ત જોઈને—મૃત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું કળ કહીને શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૪. આજીવ—પોતાની જાતિ, કુલ, ગચ્છ વગેરેની, તારીફ કરી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૫. વનીપક—શિખારીની જેમ હીનપણું દાખવી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૬. ચિકિત્સા—ચિકિત્સા કરી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૭. ક્રોધ, ૮. માન, ૯. માયા, ૧૦. લોભ—આ ચારપૂર્વક શિક્ષા લેવાથી લાગતા દોષો.

૧૧. પૂર્વપશ્ચાત્સંસ્તવ—પહેલાં અને પછી દાતાનાં વખાણ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૨. વિદ્યા—શિક્ષા માટે વિદ્યાનો ઉપયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૩. મન્ત્ર—મન્ત્રનો પ્રયોગ કરવાથી લાગતો દોષ.

૧૪. ચૂર્ણ—નેત્રાંજન આદિ લગાવી શિક્ષા લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૫. યોગ—પાદલેપ આદિ યોગનો ઉપયોગ કરી લેવાથી લાગતો દોષ.

૧૬. મૂલકર્મ—શિક્ષા માટે ગર્ભનું સ્તંભન, રક્ષણ, પતન વગેરે કરવાથી—તથા રક્ષાબંધન કરવાથી લાગતો દોષ.

૨૧. એષણાનાં દોષો:—

એષણા—ગવેષણા—અન્વેષણા—અહણ—તત્સંબંધી દોષ. આ દોષો દાતા અને સાધુ બન્નેથી થાય છે. તે દશ છે:—

૧. શકિત—આધ્યાત્મિક દોષની ઉભય પક્ષે કે બેમાંથી કોઈને શકા હોય છતાં લેવો—દેવો.

૨. અક્ષિત—સચિત્ત પૃથ્વી આદિથી ખરડાયેલ આહાર અથવા જેની બાધા હોય એવા અચિત્ત આહારથી ખરડાયેલ આહાર લેતાં—દેતાં લાગતો દોષ.

૩. નિક્ષિપ્ત—સચિત્ત પર રાખેલ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૪. પિહિત—સચિત્તથી ઢાકેલ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૫. સંહૃત—આપવાના પાત્રમાં અકલ્પ્ય વસ્તુ હોય તેને બાળ્ય એ સચિત્ત કે મિત્ર પર મૂકી દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૬. દાયક—દાતા જો છ કાયનો વિરાધક હોય—અર્થાત્ દેવી વખતે ઉપયોગવાળો ન થઈ શકે તેવા હોય, ગર્ભિણી સ્ત્રી હોય, છાકડું તેડેલું હોય,

છાકડું ધાવતું હોય — આવા દાતા પાસેથી લેવાથી લાગતો દોષ. આવા દાતાએ જેવું પણ ન ભેઈએ; તેથી દેનારને પણ આ દાયક દોષ લાગે.

૭. હિન્મિત્ર — સચિત્તથી મિશ્રિત અચિત્ત દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૮. અપરિણત — અપૂર્વ વસ્તુ દેતાં-લેતાં લાગતો દોષ.

૯. લિપ્ત — ન ખપે તેવી વસ્તુથી લેવાયલાં પાત્ર કે હાથથી લેતાં-દેતાં લાગતો દોષ.

૧૦. હર્ષિત — ભલ્લી કરેલા પુરુષથી લેતાં-દેતાં લાગતો દોષ.

૨૨. સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા :—

સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા એક બીજી રીતે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારની છે — ૧. ક્ષુદ્રિકા સર્વતોભદ્રા, ૨. મહતી સર્વતોભદ્રા.

(૧) ક્ષુદ્રિકામાં નીચે પ્રમાણે એક ઉપવાસથી માંડી પાંચ સુધીના કરવાના હોય છે. પારણાના દિવસો ૨૫ અને તપસ્યાના — ઉપવાસના ૭૫ એમ કુલ ૧૦૦ દિવસમાં એ પૂરી થાય છે :

૧	૨	૩	૪	૫
૩	૪	૫	૧	૨
૫	૧	૨	૩	૪
૨	૩	૪	૫	૧
૪	૫	૧	૨	૩

આ કોષ્ટકનો નિયમ એવો છે કે પહેલી હારમાં ૧ થી પાંચ ક્રમશઃ માંડવા અને પછીની હારમાં તેનો વચલો અંક પ્રથમ માંડી ચયાચોચ માંડતા જવું. તે જ પ્રમાણે ત્રીજામાં બીજાના વચલા અંકથી, ચોથીમાં ત્રીજાના વચલા અંકથી અને પાંચમીમાં ચોથીના વચલા અંકથી શરૂઆત કરવી.

કોષ્ટકમાં અંક ઉપવાસના દિવસો સૂચવે છે. એ ઉપવાસ પૂરા થાય એટલે એક પારણાનો દિવસ અને ફરી તેના પછીનો અંક હોય તેટલા ઉપવાસ. જેમકે શરૂમાં એક ઉપવાસ — બીજો દિવસો પારણું અને પછી બે ઉપવાસ; પછી એક દિવસ પારણું અને પછી ત્રણ ઉપવાસ — એમ આગળ વધતાં જવું.

(૨) મહતી સર્વતોભદ્રા—ના ઉપવાસનો કોઠો નીચે પ્રમાણે છે. તેમાં એકથી માંડી સાત સુધી ઉપવાસ હોય છે. તેમાં ઉપવાસના દિવસો ૧૯૬ અને પારણાના દિવસો ૪૯ મળી—કુલ ૨૪૫ દિવસમા તે પૂરી થાય છે. કોઠાની રચનાની સમજ ક્ષુદ્રિકા પ્રમાણે.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
૪	૫	૬	૭	૧	૨	૩
૭	૧	૨	૩	૪	૫	૬
૩	૪	૫	૬	૭	૧	૨
૬	૭	૧	૨	૩	૪	૫
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૧
૫	૬	૭	૧	૨	૩	૪

૨૩. ભદ્રોત્તર પ્રતિમા:—

ભદ્રોત્તર પ્રતિમાના પશુ જે ભેદ છે:—૧. ક્ષુદ્રિકા અને ૨. મહતી.

(૧) ક્ષુદ્રિકામાં પાંચથી માંડી નવ સુધીના ઉપવાસ હોય છે. ૧૭૫ દિવસના ઉપવાસ અને ૨૫ પારણાના દિવસો એમ સર્વ મળી ૨૦૦ દિવસમાં એ પૂરી થાય છે. તેનો કોઠો નીચે પ્રમાણે—

૫	૬	૭	૮	૯
૭	૮	૯	૫	૬
૯	૫	૬	૭	૮
૬	૭	૮	૯	૫
૮	૯	૫	૬	૭

૩. જીવપરિણામો

(૨) મહત્તી લક્ષ્યોત્તરમાં પાંચથી માંડી ૧૧ સુધી ઉપવાસ કરવાના હોય છે. ૩૯૨ દિવસના ઉપવાસ અને ૪૯ પારણાના દિવસો—સર્વ મળી ૪૪૧ દિવસમાં તે પૂરી થાય છે. તેનો કોઠો નીચે પ્રમાણે—

૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧
૮	૯	૧૦	૧૧	૫	૬	૭
૧૧	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૫	૬
૧૦	૧૧	૫	૬	૭	૮	૯
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૫
૯	૧૦	૧૧	૫	૬	૭	૮

૨૪. લિધુપ્રતિમા :—
આ પ્રતિમા વિશિષ્ટ સંહનન અને શ્રુતધારી લિધુઓએ ધારણ કરવાની છે. પહેલી એક માસની, તેમાં આહાર અને પાણીની એકેક દત્તિ સ્વીકારે; બીજી બે માસની, તેમાં બબ્બે દત્તિ લે; એમ વધારતાં સાતમી પ્રતિમા સાત માસની, તેમાં સાત દત્તિ લે. આઠમી પ્રતિમા સાત અહોરાત્ર સુધીની છે; તેમાં એક ઉપવાસ કરવાનો, ગામની બહાર રહેવાનું, ઉતાનાદિ બંધે તે આસને રહી ઉપસર્ગ સંહન કરવાના. નવમી પ્રતિમા આઠમી પ્રમાણે, પણ આસન બિંદુ વગેરે જ હોય. દશમી પણ આઠમી પ્રમાણે પણ આસન વીરાસન અથવા અર્ધપર્થ કાસન હોય. અગીયારમી પ્રતિમામાં બે ઉપવાસ હોય છે એટલી જ વિશેષતા સમજવી. બારમી પ્રતિમામાં ત્રણ ઉપવાસ હોય છે અને ત્રીજી ઉપવાસની રાત્રે હાંબા હાથ, મળેલા પગ, સહેજ નમેલું શરીર અનિમેષ નયન—યુક્ત થઈ કાયોત્સર્ગ કરે.

૨૫. પરવૈયાનુત્તર્યકર્મ પ્રતિમા :—

બીજીની સેવા કરવાની પ્રતિષ્ઠાદાય—આ ૯૧નો પ્રતિમાદાયે ઉલ્લેખ કર્યાં જોવામાં નથી આવ્યો એમ દીકાકાર જણાવે છે. અને કહે છે કે,

આ વિનય-વૈયાવૃત્ત્યના ભેદો હોવાનો સભવ ખરો. તે આ પ્રમાણે :—

દર્શનગુણાધિકને વિષે દશ પ્રકારનો વિનય :— ૧. સત્કાર, ૨. અભ્યુ-
ત્યાન ૩. સન્માન, ૪. આસનાભિગ્રહ, ૫. આસનાનુપ્રદાન, ૬. વંદન, ૭.
અંજલિગ્રહ, ૮. આવતા હોય તો અનુગમન, ૯. ભલા હોય તો પર્યુપાસના,
૧૦. જતા હોય તો અનુમળન. — આ દશ શુશ્રૂષાવિનય કહેવાય છે.

સાઠ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય છે. તે આ પ્રમાણે :— ૧. તીર્થંકર,
૨. ધર્મ, ૩. આચાર્ય, ૪. વાચક, ૫. સ્થવિર, ૬. કુલ, ૭. ગણ, ૮. સંઘ,
૯. સાંભોગિક, ૧૦. ક્રિયા, ૧૧. મતિજ્ઞાન, ૧૨. શ્રુતજ્ઞાન, ૧૩. અવધિ-
જ્ઞાન, ૧૪. મનપર્યય, ૧૫. કેવળજ્ઞાન— આ પંદરમાંના પ્રત્યેકના— ૧.
અનાશાતના, ૨. ભક્તિ, ૩. બહુમાન, ૪. વર્ણવાદ— આ ચાર કરવાથી
[૧૫×૪] ૬૦ પ્રકારનો અનાશાતના વિનય કહેવાય છે.

ઔપચારિકવિનય સાત પ્રકારનો છે :— ૧. અભ્યાસાસન—નજીક બેસવું,
૨. છત્રોત્પત્તન—છત્રાનું અનુસરણ, ૩. કૃતપ્રતિકૃતિ— આચાર્યનું ભોજન
વગેરે લાવીશ તો પ્રસન્ન થઈ મને ભણાવશે એવી બુદ્ધિથી આહારાદિ દાન
કરવું તે, ૪. કારિત નિમિત્તકરણ— પોતાને એક જ પદ સમ્યક રીતે ભણાવ્યું
હોય તો તેના તરફ વિનય રાખવો અને એમનું કામ કરી આપવું તે,
૫. દુઃખાર્તાની ગવેષણા, ૬. દેશકાલજ્ઞતા, ૭. બધી બાબતમાં અનુમતિ.

વૈયાવૃત્ત્યના અધિકારીભેદે દશ ભેદ છે, તે આ પ્રમાણે— ૧. આચાર્ય,
૨. ઉપાધ્યાય, ૩. સ્થવિર, ૪. તપસ્વી, ૫. ઝ્ઞાન, ૬. શૈક્ષ, ૭. સાધર્મિક,
૮. કુલ, ૯. ગણ, ૧૦. સંઘ.

ઉપરના બધા મળી ૮૭ ભેદ થાય છે; પણ આચાર્યના પાંચ ભેદ છે—
૧. પ્રમાજ્ઞા, ૨. દિગ્, ૩. ઉદેશ, ૪. સમુદેશ, ૫. વાચના— થી. એટલે
દશને બદલે વૈયાવૃત્ત્યના ૧૪ ભેદ ગણીએ તો ૯૧ પ્રકારના વિનય-વૈયા-
વૃત્ત્યની પ્રતિમા— થઈ જાય.

૨૬. પ્રતિમા ૯૨ :—

આ ૯૨ની ગણતરી દીકાકાર દશાશ્રુતસ્કંધની નિયુક્તિના આધારે
આપે છે, તે આ પ્રમાણે :—

૬૭ પ્રકારની સમાધિપ્રતિમા તે આ પ્રમાણે :— સમાધિપ્રતિમાના
મૂળભેદ બે— શ્રુતસમાધિ અને ચારિત્રસમાધિ. તેમાં શ્રુતસમાધિના ૬૨
ભેદ— તે આ પ્રમાણે :— આચાર્યાંગ સૂત્રના પ્રથમ સ્કંધની પાંચ અને

બીજીની ૩૭, સ્થાનાંગની ૧૬, અને વ્યવહારસૂત્રની ૪—બધી મળી ૬૨ થઈ; અને સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રની પાંચ સમાધિ—એમ ૬૭ સમાધિપ્રતિમા.

૨૩ પ્રકારની ઉપધાન પ્રતિમા—તે ૧૨ લિણ્ણ અને ૧૧ શ્રાવકની મળી ૨૩ થઈ.

એક વિવેકપ્રતિમા. વિવેકપ્રતિમા ક્રોધાદિ ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ એક જ ગણી છે.

એક પ્રતિસંહીનતા. તે પણ ઇન્દ્રિયાદિના ભેદે અનેક છતાં સામાન્ય રીતે એક કહેવાય.

આમ કુલ ૯૨.

મૂળ પ્રતિમાના પાંચ ભેદોમાં પાંચમી એકલી વિહારપ્રતિમા પણ ગણાય છે; પણ તેનો અહીં લિણ્ણપ્રતિમા—જે ઉપધાનાંતર્ગત છે—તેમાં સમાવેશ સમજવો.

૪

જીવની સ્થિતિ

૧. સ્થિતિના ભેદો

કુ સ્થિતિ એ પ્રકારની છે—

૧. કાયસ્થિતિ; [મરી-મરીને ફરી-ફરી તે જ કાય-નિકાયમાં જન્મ થાય તે પ્રકારની^૧];

૨. ભવસ્થિતિ [જન્મથી મરણપર્યંતની સ્થિતિ].

(૧) કાયસ્થિતિ^૨ બેને છે—

૧. આ સ્થિતિ હેવ અને નારકને ન હોય; કારણ કે, હેવ મરીને ફરી હેવ થતો નથી, અને નારક મરીને ફરી નારક થતો નથી. એકની એક કાયસ્થિતિમાં સાત-આઠ ભવ થઈ શકે.

૨. આ સૂત્ર અયોગવ્યવચ્છેદપરક સમજવું. અર્થાત્ અહીં બતાવેલ બેમાં કાયસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા પુશ્પીકાય આદિ વિકલેદ્રિયમાં તેનો નિષેધ કરવાનું સૂત્રનું તાત્પર્ય નથી.

૧. મનુષ્ય; ૨. તિય^૧ચ પંચેન્દ્રિય.

(૨) ભવસ્થિતિ^૨ બેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

કુ આયુ બે પ્રકારનું છે —

૧. અઘ્રાયુ [અર્થાત્ ભવ ચાલ્યો જાય છતાં જે ટકી રહે તેનું આયુ;^૨]

૨. ભવાયુ^૩ [અર્થાત્ ભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જતું]

(૧) અઘ્રાયુ બેને છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. પંચેન્દ્રિય તિય^૧ચ.

(૨) ભવાયુ બેને છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

કુ બે^૪ યથાયુનું પાલન કરે છે —

૧. દેવ; ૨. નારક.

૧. આ સૂત્ર પણ ઉપર જેવું જ સમજવું. બીજા મનુષ્ય વગેરેની ભવસ્થિતિનો નિષેધ કરવાનું અહીં તાત્પર્ય નથી. પછીના અઘ્રાયુ અને ભવાયુની બાબતમાં પણ તેમ જ સમજવું.

૨. જેમકે, એક મનુષ્યભવ પૂરો થાય ત્યાર પછી ફરી મનુષ્ય થવાનો હોય તો તેનું મનુષ્યાયુ પૂરું નથી થતું. આની સરખામણી કાચસ્થિતિ સાથે કરી શકાય.

૩. જેમકે, દેવભવમાં દેવાયુ ભોગવવાનું હોય, તે દેવભવ પૂરો થતાં પૂરું થઈ જાય. તે જીવ તરત ફરી દેવ થતો ન હોવાથી દેવાયુ ભવાન્તરમાં ચાલુ રહેતું નથી.

૪. અહીં માત્ર દેવનારકને જ ગણાવ્યા છે; કારણ કે આ બીજા સ્થાનનું સૂત્ર છે, એમ ટીકાકાર પ્રણસો કરે છે. બાકી તો એ બે સિવાયનાને પણ આત્મ આયુ-પાલન હોય છે. જેમકે, અસંખ્ય વર્ષાયુવાળા તિય^૧ચ અને મનુષ્ય, ઉત્તમ પુરુષો અને ચરમશરીરી.

૪. જીવની સ્થિતિ

કુ બેનુ આયુ સોપકમ^૧ છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. તિથ્યપચેન્દ્રિય.

[—સ્થાં ૮૫]

કુ ત્રણ^૨ યથાયુ લોગવે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી^૩ અને બળદેવ-વાસુદેવ.

કુ ત્રણ મધ્યમ^૩ આયુ લોગવે છે —

અરિહંત, ચક્રવર્તી^૩, અને બળદેવ-વાસુદેવ.

[—સ્થાં ૧૪૩]

આયુ સાત કારણે તૂટે —

૧. અધ્યવસાય — રાગદ્વેષ અને ભયરૂપ — તેનાથી;

૨. નિમિત્ત — હંડ, શસ્ત્ર વગેરેથી;

૩. આહારથી;

૪. વેદના — આંખ વગેરેની પીડાં — થી;

૫. પરાધાત — કૂવામાં પડવાથી કે ઐવા કારણે

થતા આઘાતથી;

૬. સ્પર્શ — સાપ, વીંછી વગેરેના ડંખથી;

૭. શ્વાસોચ્છવાસ — નો નિરોધ કરવામાં આવે તેથી.

[—સ્થાં ૫૬૧]

૧. આયુષનો કાળ પૂરો થયા પહેલાં કોઈ હપકમ-અકસ્માત વગેરેથી થોડા સમયમાં લોગવાઈ નાચ તેહું અર્થાત્ નિચત અવધિ પહેલાં મૃત્યુ થઈ નાચ તેહુ આયુષ્ય.

૨. અહીં બતાવેલા ત્રણ સિવાયના નારક અને દેવનો વ્યવચ્છેદ ન સમજવો.

૩. મધ્યમ આયુ એટલા માટે કે તેમને ઘડપણ નથી.

સો વર્ષના^૧ આયુવાળા પુરુષની દશ દશા^૨ છે —

૧. બાલ — [આ અવસ્થામાં સુખદુઃખનું જીવને બહુ જ્ઞાન હોતું નથી];

૨. કીડા — [આમાં માત્ર કીડાપ્રધાન જીવન હોય છે — કામલોગમાં તીવ્રાભિલાષ હોતો નથી];

૩. મન્દા — [આમાં લોગોપાજ્ઞનમાં અસમર્થ^૩ પણ લોગ લોગવવામાં સમર્થ^૪ હોય છે];

૪. બલા — [આમાં ઉપદ્રવ ન હોય તો પોતાનું સામર્થ્ય^૫ બતાવે છે];

૫. પ્રજ્ઞા — [આમાં ઇષ્તિસાર્થની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું ચિંતન અને કુટુંબની અભિવૃદ્ધિનું ચિંતન હોય છે];

૬. હાયની — [આમાં કામલોગથી વિરક્ત, થાય છે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થાય છે];

૭. પ્રપંચા — [આ દશામાં ખાંસી અને શ્લેષ્મનો પ્રપંચ વધે છે];

૮. પ્રાગ્ભારા — [અમાં વાંકો વળી જાય છે];

૯. મુકુમુખી — [આમાં જીવન પણ અકારું થઈ જાય છે — મરણને ઇચ્છે છે];

૧૦. શાયની. — [આમાં છેક પથારીવશ થઈ જાય છે].

[— સ્થા. ૭૭૨]

૧. સો વર્ષ ઉપચારથી સમજવાં જોઈએ. કારણ, પૂર્વકોટિવર્ષથી પુરુષને પણ આ બંધી દશાઓ તો હોય જ છે; તે તેને તેના આયુના પ્રમાણમાં હોય.

૨. દશ વર્ષનો કાલ તે દશા.

૨. સર્વ જીવોની સ્થિતિ

ક્રં ૧

ગૌં — નારકોની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્ય દશ હજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.

ગૌં — અપર્યાપ્ત નારકની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્ય અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પણ અંતમુહૂર્ત.

ગૌં — પર્યાપ્ત નારકની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — જઘન્યથી અંતમુહૂર્તન્યૂન દશહજાર વર્ષ અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતમુહૂર્તન્યૂન ૩૩ સાગર.

ક્રં ૨-૨૪. આમ ગૌતમે રત્નપ્રભાથી માંડી સાતે નારક વિષે પૂછ્યું અને તેના ભગવાને જવાબ આપ્યો. ત્યાર પછી ક્રમશઃ ભવનપતિ વગેરે દંડક વિષે પૂછ્યું અને ભગવાને જવાબ આપ્યો.^૧ યાવત્ —

ગૌં — હે ભગવાન ! વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિતની કેટલી સ્થિતિ ?

ભં — હે ગૌતમ ! જઘન્યથી ૩૨ સાગર અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર.

ગૌં — સર્વાર્થસિદ્ધિની સ્થિતિ કેટલી ?

ભં — અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર સ્થિતિ છે.

૧. આ આખું પ્રકરણ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર અનુસાર સમજી લેવાનું છે.

૨. ગદ્યહરિતભાષ્ય પણ તેમજ જણાવે છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં જઘન્યથી ૩૧ સાગર કહ્યા છે.

૩. નારકોની સ્થિતિ (દં ૧)

	સ્થિતિ	જથ્થા	ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૧. રતનપ્રભાના કેટલાક નારકોની ૧ પદ્ય	સમ૦ ૧
૨. ,, ના નારકોની	૧ સાગર સમ૦ ૧
૩. ,, કેટલાક નારકોની ૨ પદ્ય	સમ૦ ૨
૪. ,, ,, ૩ પદ્ય	સમ૦ ૩
૫. ,, ,, ૪ પદ્ય	સમ૦ ૪
૬. ,, ,, ૫ પદ્ય	સમ૦ ૫
૭. ,, ,, ૬ પદ્ય	સમ૦ ૬
૮. ,, ,, ૭ પદ્ય	સમ૦ ૭
૯. ,, ,, ૮ પદ્ય	સમ૦ ૮
૧૦. ,, ,, ૯ પદ્ય	સમ૦ ૯
૧૧. ,, ,, ૧૦ પદ્ય	સમ૦ ૧૦
૧૨. ,, ,, ૧૧ પદ્ય	સમ૦ ૧૧
૧૩. ,, ,, ૧૨ પદ્ય	સમ૦ ૧૨
૧૪. ,, ,, ૧૩ પદ્ય	સમ૦ ૧૩
૧૫. ,, ,, ૧૪ પદ્ય	સમ૦ ૧૪
૧૬. ,, ,, ૧૫ પદ્ય	સમ૦ ૧૫
૧૭. ,, ,, ૧૬ પદ્ય	સમ૦ ૧૬
૧૮. ,, ,, ૧૭ પદ્ય	સમ૦ ૧૭
૧૯. ,, ,, ૧૮ પદ્ય ^૧	સમ૦ ૧૮
૨૦. ,, ,, ૧૯ ,,	સમ૦ ૧૯
૨૧. ,, ,, ૨૦ ,,	સમ૦ ૨૦
૨૨. ,, ,, ૨૧ ,,	સમ૦ ૨૧

૧. મુળમાં અહીં પાઠ પડી ગયો છે તેની જગે ધ. પ્ર. સભાની આવૃત્તિમાં પૂર્તિ કરવામાં આવી છે.

૨૩.	રત્નપ્રભાના	કેટલાક				
	નારકની	૨૨	પદ્ધ	સમ૦ ૨૨
૨૪.	„	„	૨૩	„	સમ૦ ૨૩
૨૫.	„	„	૨૪	„	...	સમ૦ ૨૪
૨૬.	„	„	૨૫	„	સમ૦ ૨૫
૨૭.	„	„	૨૬	„	સમ૦ ૨૬
૨૮.	„	„	૨૭	„	સમ૦ ૨૭
૨૯.	„	„	૨૮	„	સમ૦ ૨૮
૩૦.	„	„	૨૯	„	સમ૦ ૨૯
૩૧.	„	„	૩૦	„	સમ૦ ૩૦
૩૨.	„	„	૩૧	„	...	સમ૦ ૩૧
૩૩.	„	„	૩૨	„	...	સમ૦ ૩૨
૩૪.	„	„	૩૩	„	...	સમ૦ ૩૩
૩૫.	„	„	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	... સ્થા૦ ૭૫૭.	

૧.	બીજી	શકૃંશપ્રભાના				
		નારકની	૧ સાગર	સમ૦ ૧

૨.	બીજી	શકૃંશ૦માં				
		કેટલાકની	૨	પદ્ધ	સમ૦ ૨

૩.	„	૨ સાગર	સમ૦ ૨	
----	---	--------	-----	------	-------	--

૪.	બીજી	શકૃંશ૦માં	૩ સાગર	સમ૦ ૩
						સ્થા૦ ૧૪૬

૧.	ત્રીજી	વાહુકાપ્રભા				
		નરકમાં	...	૩ સાગર	...	સમ૦ ૩
						સ્થા૦ ૧૪૬

૨.	„	કેટલાકની	ચાર સાગર	સમ૦ ૪
----	---	----------	----------	-----	-----	-------

૩.	„	„	પાંચ સાગર	સમ૦ ૫
----	---	---	-----------	------	-----	-------

૪.	„	„	૬ સાગર	સમ૦ ૬
----	---	---	--------	------	------	-------

અધર

સ્થાનાંશ-સમવાયાંશ : ૨

૫. ત્રીજી વાલુકામાં ૭ સાગર સમં ૭
સ્થાં ૫૭૩

૧. ચોથી પંકમલા
નરકમાં ... ૭ સાગર ... સમં ૭
સ્થાં ૫૭૩

૨. ,, કેટલાકની ૮ સાગર ... સમં ૮

૩. ,, ,, ૯ સાગર ... સમં ૯

૪. ,, ,, ... ૧૦ સાગર સમં ૧૦

૫. ચોથી પંકમલામાં ... ૧૦ સાગર સ્થાં ૭૫૭

૧. પાંચમી ધૂમપ્રલા
નરકમાં કેટલાકની / ૧૦ સાગર ... સમં ૧૦
સ્થાં ૭૫૭

૨. ,, ,, ૧૧ સાગર સમં ૧૧

૩. ,, ,, ૧૨ સાગર સમં ૧૨

૪. ,, ,, ૧૩ સાગર સમં ૧૩

૫. ,, ,, ૧૪ સાગર સમં ૧૪

૬. ,, ,, ૧૫ સાગર ... સમં ૧૫

૭. ,, ,, ૧૬ સાગર સમં ૧૬

૮. ,, ,, ... ૧૭ સાગર સમં ૧૭

૧. છઠ્ઠી નરકમાં કેટલાકની ... ૧૭ સાગર ... સમં ૧૭

૨. ,, ,, ૧૮ સાગર ... સમં ૧૮

૩. ,, ,, ૧૯ સાગર ... સમં ૧૯

૪. ,, ,, ૨૦ સાગર ... સમં ૨૦

૫. ,, ,, ૨૧ સાગર ... સમં ૨૧

૧. બુદ્ધો પૃઠ્ઠી નીચે નોંધ.

સ્થિતિ જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૬. છઠ્ઠી	નરકમાં			
	કેટલાકની	૨૨ સાગર સમ૦	૨૨
૧. સાતમી	નરકમાં			
	કેટલાકની ...	૨૨ સાગર ...	સમ૦	૨૨
૨. ”	”	૨૩ સાગર	સમ૦ ૨૩
૩. ”	”	૨૪ સાગર	સમ૦ ૨૪
૪. ”	”	૨૫ સાગર	સમ૦ ૨૫
૫. ”	”	૨૬ સાગર	સમ૦ ૨૬
૬. ”	”	૨૭ સાગર	સમ૦ ૨૭
૭. ”	”	૨૮ સાગર	સમ૦ ૨૮
૮. ”	”	૨૯ સાગર	સમ૦ ૨૯
૯. ”	”	૩૦ સાગર	સમ૦ ૩૦
૧૦. ”	”	૩૧ સાગર	સમ૦ ૩૧
૧૧. ”	”	૩૨ સાગર	સમ૦ ૩૨
૧૨. સાતમી નરકમાં કાલ,				
	મહાકાલ, રૌરવ મહા-			
	રૌરવમાં	૩૩ સાગર સમ૦	૩૩
૧૩. અપ્રતિષ્ઠાનમાં	અજઘન્ય-અનુકૃષ્ટ	૩૩ સાગર સમ૦	૩૩	

૪. ભવનપતિની સ્થિતિ (દં ૦ ૨-૧૧)

(૧) અસુરકુમારની

૧. અસુરકુમારની ૧૦ હજારવર્ષ ...	સ્થા ૦ ૭૫૭
૨. અસુરકુમારમાં		
	કેટલાક દેવોની ૧ પથ્ય ...	સમ૦ ૧
૩. ”	દેવોની ...	૧ સાગરથી સમ૦ ૧
	કાંઈક વધારે	

		સ્થિતિ	જાન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૪.	,, કેટલાક દેવોની	૨ પદ્ય	સમ૦ ૨
૫.	,,	૩ પદ્ય	સમ૦ ૩
૬.	,,	૪ પદ્ય	સમ૦ ૪
૭.	,,	૫ પદ્ય	સમ૦ ૫
૮.	,,	૬ પદ્ય	સમ૦ ૬
૯.	,,	૭ પદ્ય	સમ૦ ૭
૧૦.	,,	૮ પદ્ય	સમ૦ ૮
૧૧.	,,	૯ પદ્ય	સમ૦ ૯
૧૨.	,,	... ૧૦ હજારવધી	સમ૦ ૧૦
૧૩.	,,	૧૦ પદ્ય	સમ૦ ૧૦
૧૪.	,,	૧૧ પદ્ય	સમ૦ ૧૧
૧૫.	,,	૧૨ પદ્ય	સમ૦ ૧૨
૧૬.	,,	૧૩ પદ્ય	સમ૦ ૧૩
૧૭.	,,	૧૪ પદ્ય	સમ૦ ૧૪
૧૮.	,,	૧૫ પદ્ય	સમ૦ ૧૫
૧૯.	,,	૧૬ પદ્ય	સમ૦ ૧૬
૨૦.	,,	૧૭ પદ્ય	સમ૦ ૧૭
૨૧.	,,	૧૮ પદ્ય	સમ૦ ૧૮
૨૨.	,,	૧૯ પદ્ય	સમ૦ ૧૯
૨૩.	,,	૨૦ પદ્ય	સમ૦ ૨૦
૨૪.	,,	૨૧ પદ્ય	સમ૦ ૨૧
૨૫.	,,	૨૨ પદ્ય	સમ૦ ૨૨
૨૬.	,,	૨૩ પદ્ય	સમ૦ ૨૩
૨૭.	,,	૨૪ પદ્ય	સમ૦ ૨૪
૨૮.	,,	૨૫ પદ્ય	સમ૦ ૨૫
૨૯.	,,	૨૬ પદ્ય	સમ૦ ૨૬
૩૦.	,,	૨૭ પદ્ય	સમ૦ ૨૭

૪. જીવની સ્થિતિ

	સ્થિતિ	જીવન્ય	ઉલ્લેખ	પ્રમાણ
	૨૮ પદ્ય	સમ૦ ૨૮
૩૧. "	૨૬ પદ્ય	સમ૦ ૨૬
૩૨. "	૩૦ પદ્ય	સમ૦ ૩૦
૩૩. "	૩૧ પદ્ય	સમ૦ ૩૧
૩૪. "	૩૨ પદ્ય	સમ૦ ૩૨
૩૫. "	૩૩ પદ્ય	સમ૦ ૩૩
૩૬. "				
૩૭. અસુરકુમારની	દેશજીન	સ્થા૦ ૧૧૩.
	જો પદ્ય			

(૨) નાગકુમારની

૧. નાગકુમારમાં	૧ પદ્ય	સમ૦ ૧
કેટલાક દેવોની		...	દેશજીન	સમ૦ ૨
૨. " દેવોની	...		૨ પદ્ય	
૩. " કેટલાક દેવોની	...	૧૦ હજારવર્ષ	...	સમ૦ ૧૦
૪. નાગકુમાર દેવની	દેશજીન	સ્થા૦ ૧૧૩
	જો પદ્ય			
૫. નાગકુમારની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	...	સ્થા૦ ૭૫૭

(૩) વિદ્યુતકુમારની

૧. વિદ્યુતકુમારમાં	૧ પદ્ય	સમ૦ ૧
કેટલાક દેવોની		...	દેશજીન	સમ૦ ૨
૨. " દેવોની	...		જો પદ્ય	
૩. " કેટલાંકની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	...	સમ૦ ૧૦
૪. " દેવોની	દેશજીન	સ્થા૦ ૧૧૩
	જો પદ્ય			

	સ્થિતિ	જામન્ય	ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૫. વિદ્યુતકુમારની	...	૧૦,૦૦૦ વર્ષ	... સ્થા.૦૭૫૭

(૪) સુપર્ણકુમારની

૧. સુપર્ણકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય સમ૦ ૧
૨. સુપર્ણકુમાર દેવોની દેશજિન સમ૦ ૨
બે પદ્ય
૩. સુપર્ણકુમારમાં કેટલાક દેવોની ... ૧૦,૦૦૦ ... સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની દેશજિન સ્થા.૦૧૧૩
બે પદ્ય
૫. સુપર્ણકુમારની ... ૧૦,૦૦૦ ... સ્થા.૦૭૫૭

(૫) અગ્નિકુમારની

૧. અગ્નિકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય સમ૦ ૧
૨. ,, દેવોની દેશજિન સમ૦ ૨
બે પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની ... ૧૦,૦૦૦ વર્ષ ... સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની દેશજિન સ્થા.૦૧૧૩
બે પદ્ય
૫. અગ્નિકુમારની ... ૧૦,૦૦૦ ... સ્થા.૦૭૫૭

(૬) વાયુકુમારની

૧. વાયુકુમારમાં કેટલાક દેવોની ૧ પદ્ય સમ૦ ૧
૨. ,, દેવોની દેશજિન સમ૦ ૨
બે પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની ... ૧૦,૦૦૦ ... સમ૦ ૧૦

	સ્થિતિ	જામત	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રનાથ
૪. ,, દેવોની	દેશજીન	સ્થા ૦૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. વાયુકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા ૦૭૫૭

(૭) સ્તનિતકુમારની

૧. સ્તનિતકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૦ ૧
૨. ,, દેવોની	દેશજીન સમ ૦ ૨	બે પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજીન	સ્થા ૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. સ્તનિતકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા ૦ ૭૫૭

(૮) ઉદ્ધિકુમારની

૧. ઉદ્ધિકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૦ ૧
૨. ,, દેવોની	દેશજીન સમ ૦ ૨	બે પદ્ય
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજીન	સ્થા ૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. ઉદ્ધિકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા ૦ ૭૫૭

(૯) દ્રીપકુમારની

૧. દ્રીપકુમારમાં				
	કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	...	સમ ૦ ૧
૨. ,, દેવોની	દેશજીન સમ ૦ ૨	બે પદ્ય

	સ્થિતિ	જથ્થા	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩. ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	સ્થા૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. ક્ષીપકુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા૦ ૭૫૭

(૧૦) દિક્કુમારની

૧. દિક્ક૦માં કેટલાક દેવોની	૧ પદ્ય	સમ૦ ૧
૨. ,, દેવોની	દેશજિન સમ૦ ૨	બે પદ્ય
૩. ' ,, કેટલાક દેવોની	...	૧૦,૦૦૦	...	સમ૦ ૧૦
૪. ,, દેવોની	દેશજિન	સ્થા૦ ૧૧૩
	બે પદ્ય			
૫. દિક્કુમારની	...	૧૦,૦૦૦	...	સ્થા૦ ૭૫૭

૫. સ્થાવરકાયાદિની સ્થિતિ (દં૦ ૧૨-૨૩)

બાહર અગ્નિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૭૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૩]

હું બાહર તેજસ્કાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ રાત્રિ દિવસ છે.

હું બાહર વાયુકાયની ,, ,, ત્રણ હજાર વર્ષ છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૪]

બાહર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૦,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૫૭]

ત્રીન્દ્રિયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૯ રાત્રિ-દિવસ છે.

[—સ્થા૦ ૪૯]

સંમૂર્ચિષ્ઠ ભુજપરિસપ્તની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૪૨ હજાર વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૪૨]

સંમૂર્ચિત ઉરપરિસપની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ૫૩,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૪૬]

સંમૂર્ચિત ખેચર પંચેન્દ્રિય તિથ્યની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ૭૨,૦૦૦ વર્ષ છે.

[—સમ૦ ૭૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંશી પંચેન્દ્રિય તિથ્યમાં કેટલાંકની એક પદ્ય અને કેટલાંકની બે પદ્ય સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૧,૨]

અસંખ્યાત વર્ષાયુષી સંશી પંચેન્દ્રિય તિથ્યની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ૩ પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૩]

અસંખ્યવર્ષાયુ ગર્ભજ-મનુષ્યમાં કેટલાંકની ૧ પદ્ય અને કેટલાંકની બે પદ્ય સ્થિતિ છે, તથા તેમની ઉલ્લુષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૧, ૨, ૩]

જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમ સુષમા આરામાં મનુષ્યોનું પરમાયુ ત્રણ પદ્ય હેતું. આ અવસર્પિણીમાં તથા આગામી અવસર્પિણીમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

કૃં જંબૂદ્વીપના દેવકુડુ અને ઉત્તરકુડુના મનુષ્યો ત્રણ પદ્ય પરમાયુ લોગવે છે.

કૃં પુષ્કરવર દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધના મનુષ્યો પણ તેટલું જ ત્રણ પદ્ય પરમાયુ લોગવે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

	જ્યત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. વાણવ્યંતરની સ્થિતિ ...	૧ પદ્ય		સમ૦ ૧
૨. „ માં કેટલાક દેવોની „	૧૦,૦૦૦ ...		સમ૦ ૧૦
૩. વાણવ્યંતરની „	૧૦,૦૦૦ ...		સ્થા. ૭૭૫૭
૪. જ્યોતિષ્કની „	૧ પદ્ય અને ૧ લાખ વર્ષ		સમ૦ ૧

૬. વૈમાનિકોની સ્થિતિ (ઈ. ૨૪)

(૧) સૌધર્મકલ્પની

	સ્થિતિ	જ્યત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧. સૌધર્મકલ્પના દેવોની ...	૧ પદ્ય	...		સમ૦ ૧
૨. „ કેટલાક દેવોની ૧ સાગર		સમ૦ ૧
૩. „ „ ૨ પદ્ય		સમ૦ ૨
૪. „ „	છે	સમ૦ ૨
			સાગરથી કંઈક વધારે	
૫. „ „ ૩ પદ્ય		સમ૦ ૩
૬. „ „ ૪ „		સમ૦ ૪
૭. „ „ ૫ „		સમ૦ ૫
૮. „ „ ૬ „		સમ૦ ૬
૯. „ „ ૭ „		સમ૦ ૭
૧૦. „ „ ૮ „		સમ૦ ૮
૧૧. „ „ ૯ „		સમ૦ ૯

૧. આ દેવશબ્દથી દેવીનું પણ અર્થ છે; કારણ સૌધર્મમાં પદ્યથી બોધી સ્થિતિ કોઈની છે નહિ.

૪. જીવની સ્થિતિ

	સ્થિતિ	અંધાન્ય	ઉલ્લેખ	પ્રમાણ
	૧૦ પદ્ય	સમ૦ ૧૦
૧૨. "	૧૧ "	સમ૦ ૧૧
૧૩. "	૧૨ "	સમ૦ ૧૨
૧૪. "	૧૩ "	સમ૦ ૧૩
૧૫. "	૧૪ "	સમ૦ ૧૪
૧૬. "	૧૫ "	સમ૦ ૧૫
૧૭. "	૧૬ "	સમ૦ ૧૬
૧૮. "	૧૭ "	સમ૦ ૧૭
૧૯. "	૧૮ "	સમ૦ ૧૮
૨૦. "	૧૯ "	સમ૦ ૧૯
૨૧. "	૨૦ "	સમ૦ ૨૦
૨૨. "	૨૧ "	સમ૦ ૨૧
૨૩. "	૨૨ "	સમ૦ ૨૨
૨૪. "	૨૩ "	સમ૦ ૨૩
૨૫. "	૨૪ "	સમ૦ ૨૪
૨૬. "	૨૫ "	સમ૦ ૨૫
૨૭. "	૨૬ "	સમ૦ ૨૬
૨૮. "	૨૭ "	સમ૦ ૨૭
૨૯. "	૨૮ "	સમ૦ ૨૮
૩૦. "	૨૯ "	સમ૦ ૨૯
૩૧. "	૩૦ "	સમ૦ ૩૦
૩૨. "	૩૧ "	સમ૦ ૩૧
૩૩. "	૩૨ "	સમ૦ ૩૨
૩૪. "	૩૩ "	સમ૦ ૩૩
૩૫. "	૩૪ "	સમ૦ ૩૪
૩૬. "	૩૫ "	સમ૦ ૩૫
૩૭. "	૩૬ "	સમ૦ ૩૬
૩૮. "	૩૭ "	સમ૦ ૩૭
૩૯. "	૩૮ "	સમ૦ ૩૮
૪૦. "	૩૯ "	સમ૦ ૩૯
૪૧. "	૪૦ "	સમ૦ ૪૦
૪૨. "	૪૧ "	સમ૦ ૪૧
૪૩. "	૪૨ "	સમ૦ ૪૨
૪૪. "	૪૩ "	સમ૦ ૪૩
૪૫. "	૪૪ "	સમ૦ ૪૪
૪૬. "	૪૫ "	સમ૦ ૪૫
૪૭. "	૪૬ "	સમ૦ ૪૬
૪૮. "	૪૭ "	સમ૦ ૪૭
૪૯. "	૪૮ "	સમ૦ ૪૮
૫૦. "	૪૯ "	સમ૦ ૪૯
૫૧. "	૫૦ "	સમ૦ ૫૦
૫૨. "	૫૧ "	સમ૦ ૫૧
૫૩. "	૫૨ "	સમ૦ ૫૨
૫૪. "	૫૩ "	સમ૦ ૫૩
૫૫. "	૫૪ "	સમ૦ ૫૪
૫૬. "	૫૫ "	સમ૦ ૫૫
૫૭. "	૫૬ "	સમ૦ ૫૬
૫૮. "	૫૭ "	સમ૦ ૫૭
૫૯. "	૫૮ "	સમ૦ ૫૮
૬૦. "	૫૯ "	સમ૦ ૫૯
૬૧. "	૬૦ "	સમ૦ ૬૦
૬૨. "	૬૧ "	સમ૦ ૬૧
૬૩. "	૬૨ "	સમ૦ ૬૨
૬૪. "	૬૩ "	સમ૦ ૬૩
૬૫. "	૬૪ "	સમ૦ ૬૪
૬૬. "	૬૫ "	સમ૦ ૬૫
૬૭. "	૬૬ "	સમ૦ ૬૬
૬૮. "	૬૭ "	સમ૦ ૬૭
૬૯. "	૬૮ "	સમ૦ ૬૮
૭૦. "	૬૯ "	સમ૦ ૬૯
૭૧. "	૭૦ "	સમ૦ ૭૦
૭૨. "	૭૧ "	સમ૦ ૭૧
૭૩. "	૭૨ "	સમ૦ ૭૨
૭૪. "	૭૩ "	સમ૦ ૭૩
૭૫. "	૭૪ "	સમ૦ ૭૪
૭૬. "	૭૫ "	સમ૦ ૭૫
૭૭. "	૭૬ "	સમ૦ ૭૬
૭૮. "	૭૭ "	સમ૦ ૭૭
૭૯. "	૭૮ "	સમ૦ ૭૮
૮૦. "	૭૯ "	સમ૦ ૭૯
૮૧. "	૮૦ "	સમ૦ ૮૦
૮૨. "	૮૧ "	સમ૦ ૮૧
૮૩. "	૮૨ "	સમ૦ ૮૨
૮૪. "	૮૩ "	સમ૦ ૮૩
૮૫. "	૮૪ "	સમ૦ ૮૪
૮૬. "	૮૫ "	સમ૦ ૮૫
૮૭. "	૮૬ "	સમ૦ ૮૬
૮૮. "	૮૭ "	સમ૦ ૮૭
૮૯. "	૮૮ "	સમ૦ ૮૮
૯૦. "	૮૯ "	સમ૦ ૮૯
૯૧. "	૯૦ "	સમ૦ ૯૦
૯૨. "	૯૧ "	સમ૦ ૯૧
૯૩. "	૯૨ "	સમ૦ ૯૨
૯૪. "	૯૩ "	સમ૦ ૯૩
૯૫. "	૯૪ "	સમ૦ ૯૪
૯૬. "	૯૫ "	સમ૦ ૯૫
૯૭. "	૯૬ "	સમ૦ ૯૬
૯૮. "	૯૭ "	સમ૦ ૯૭
૯૯. "	૯૮ "	સમ૦ ૯૮
૧૦૦. "	૯૯ "	સમ૦ ૯૯

૧. મૂળ સૂત્રમાં આ હકીકત નથી; પણ કમ પ્રમાણે આવવી જોઈએ, તેથી કો'સમાં મૂકી છે.

દેવરાજ દેવેન્દ્ર શકેની બાહ્ય પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણુ પદ્ય છે. અને અંદરની પરિષદની દેવીઓની સ્થિતિ ત્રણુ પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૨૦૦]

શકેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ચાર પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૨૬૦]

શકેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ પાંચ પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૪૦૫]

શકેન્દ્રની અથમાહિષી દેવીઓની સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૫૭૫]

સૌધમ કદપની પરિગૃહીત દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થાં ૫૭૫]

(૨) ઇશાનકદપની

	સ્થિતિ	અન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૧. ઇશાનકદપના	...	૧ પદ્યથી ... સમ૦ ૧
દેવોની ^૧		વધારે
૨. „ કેટલાક દેવોની	૧ સાગર સમ૦ ૧
૩. „ „	૨ પદ્ય સમ૦ ૨;
૪. „ „	...	બે સમ૦ ૨
		સાગરથી
		કાંઈક
		વધારે સ્થાં ૧૧૩
૫. „ „	૩ પદ્ય સમ૦ ૩
૬. „ „	૪ „ સમ૦ ૪
૭. „ „	૫ „ સમ૦ ૫

૧. આ વસ્તુવદ્થી દેવ દેવી બને સમજવાં:

			સ્થિતિ	જયન્ત્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ	
૮.	"	"	૬ પદ્ય	સમ૦	૬
૯.	"	"	૭ "	સમ૦	૭
૧૦.	"	"	૮ "	સમ૦	૮
૧૧.	"	"	૯ "	સમ૦	૯
૧૨.	"	"	૧૦ "	સમ૦	૧૦
૧૩.	"	"	૧૧ "	સમ૦	૧૧
૧૪.	"	"	૧૨ "	સમ૦	૧૨
૧૫.	"	"	૧૩ "	સમ૦	૧૩
૧૬.	"	"	૧૪ "	સમ૦	૧૪
૧૭.	"	"	૧૫ "	સમ૦	૧૫
૧૮.	"	"	૧૬ "	સમ૦	૧૬
૧૯.	"	"	૧૭ "	સમ૦	૧૭
૨૦.	"	"	૧૮ "	સમ૦	૧૮
૨૧.	"	"	૧૯ "	સમ૦	૧૯
૨૨.	"	"	૨૦ "	સમ૦	૨૦
૨૩.	"	"	૨૧ "	સમ૦	૨૧
૨૪.	"	"	૨૨ "	સમ૦	૨૨
૨૫.	"	"	૨૩ "	સમ૦	૨૩
૨૬.	"	"	૨૪ "	સમ૦	૨૪
૨૭.	"	"	૨૫ "	સમ૦	૨૫
૨૮.	"	"	૨૬ "	સમ૦	૨૬
૨૯.	"	"	૨૭ "	સમ૦	૨૭
૩૦.	"	"	૨૮ "	સમ૦	૨૮
૩૧.	"	"	૨૯ "	સમ૦	૨૯
૩૨.	"	"	૩૦ "	સમ૦	૩૦

૧. મૂળમાં આ હકીકત નથી પણ ક્રમાનુસાર આવવી જોઈએ; તેથી કૌંસમાં મૂકી છે

	સ્થિતિ	જન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૩૩. „ „	૩૧ પદ્ય	સમ૦ ૩૧
૩૪. „ „	૩૨ „	સમ૦ ૩૨
૩૫. „ „	૩૩ „	સમ૦ ૩૩
૩૬. ઇશાનકદવની	૬ પદ્ય	સ્થા૦ ૬૮૩

હેવીઝોની

ઇશાનના હેવેન્દ્રની બાહ્ય પરિષદની હેવીઝોની સ્થિતિ ત્રણ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૦૦]

ઇશાન હેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદની હેવીઝોની સ્થિતિ ચાર પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૨૬૦]

ઇશાન હેવેન્દ્રની આભ્યંતરપરિષદની હેવીઝોની સ્થિતિ પાંચ પદ્યોપમ છે.

[—સ્થા૦ ૪૦૫]

ઇશાન હેવેન્દ્રની મધ્યમ પરિષદના હેવોની સ્થિતિ છ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૦૬]

ઇશાન હેવેન્દ્રની આભ્યંતર પરિષદના હેવોની સ્થિતિ સાત પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૫]

ઇશાન હેવેન્દ્રની અગ્રમહિષીઝોની સ્થિતિ ૮ પદ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૬૮૩]

(૩) સનત્કુમારની

૧. સનત્કુમારમાં ... ૨ સાગર ... સમ૦ ૨૬

સ્થા૦ ૧૧૩

૨. „ કેટલાક હેવોની ૩ સાગર સમ૦ ૩

	સ્થિતિ	જીવન્ય	કલ્કૃષ્ટ પ્રમાણ
૩. " "	૪ સાગર	સમ૦ ૪
૪. " "	૫ સાગર	સમ૦ ૫
૫. " "	૬ સાગર	સમ૦ ૬
૬. " "	૭ સાગર સમ૦ ૭
૭. સનકુમારમાં	૭ સાગર સ્થાં ૦૫૭૭

(૪) માહેન્દ્રની

૧. માહેન્દ્રમાં	...	થે સાગરથી	...	સમ૦ ૨;
		વધારે	સ્થાં ૦ ૧૧૩	
૨. " કેટલાક દેવોની	૩ સાગર	સમ૦ ૩
૩. " "	૪ સાગર	સમ૦ ૪
૪. " "	૫ સાગર	સમ૦ ૫
૫. " "	૬ સાગર	સમ૦ ૬
૬. " દેવોની	૭ સાગર સમ૦ ૭;	
		થી વધારે	સ્થાં ૦ ૫૭૭	

(૫) અક્ષલોકની

૧. અક્ષલોકમાં કેટલાક	૭ થી વધારે	સમ૦ ૭
	દેવોની	સાગર		
૨. " "	૮ સાગર	સમ૦ ૮
૩. " "	૯ સાગર	સમ૦ ૯
૪. " દેવોની	૧૦ સાગર સમ૦ ૧૦	
			સ્થાં ૦ ૭૫૭	
૫. " "	...	૭ સાગર	...	સ્થાં ૦ ૫૭૭

(૬) લાંતકની

૧. લાંતકમાં કેટલાક				
	દેવોની	...	૧૦ સાગર	...
				સમ૦ ૧૦

			સ્થિતિ	બંધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૨.	”	”	૧૧ સાગર	સમ૦ ૧૧
૩.	”	”	૧૨ સાગર	સમ૦ ૧૨
૪.	”	”	૧૩ સાગર	સમ૦ ૧૩
૫.	”	”	૧૪ સાગર	સમ૦ ૧૪
૬.	લાંતકમાં દેવોની	...	૧૦ સાગર	સ્થા૦ ૭૫૭

(૭) મહાશુક - સહસ્રારની

૧.	મહાશુકમાં કેટલાક દેવાની	...	૧૪ સાગર	સમ૦ ૧૪
૨.	”	”	૧૫ સાગર	સમ૦ ૧૫
૪.	”	”	૧૬ સાગર	સમ૦ ૧૬
૫.	સહસ્રાર કલ્પના દેવાની	૧૭ સાગર	સમ૦ ૧૭
૬.	”	”	૧૮ સાગર	સમ૦ ૧૮

(૮) આણુત - પ્રાણુતની

૧.	આણુત કલ્પના કેટલાક દેવાની	...	૧૮ સાગર	સમ૦ ૧૮
૨.	”	”	૧૯ સાગર	સમ૦ ૧૯
૩.	પ્રાણુત	”	...	૧૬ સાગર	...	સમ૦ ૧૬
૪.	”	દેવોની	૨૦ સાગર	સમ૦ ૨૦

(૯) આરણુ-અચ્યુતની

			બંધન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	પ્રમાણ
૧.	આરણુકલ્પમાં દેવોની	૨૦ સાગર	સમ૦ ૨૦
૨.	”	”	...	૨૧ સાગર	સમ૦ ૨૧
૩.	અચ્યુત	”	૨૧ સાગર	...	સમ૦ ૨૧
૪.	”	”	...	૨૨ સાગર	સમ૦ ૨૨

(૧૦) ઐવેયકની

જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ

૧. નીચલાના નીચેના , ૨૨ સાગર ૨૩ સાગર સમ૦ ૨૨, ૨૩
ઐવેયકની

૨. નીચલા મધ્ય ,, ૨૩ સાગર ૨૪ સાગર સમ૦ ૨૩, ૨૪

૩. નીચલાના ઉપરના ,, ૨૪ સાગર ૨૫ સાગર સમ૦ ૨૪, ૨૫

૪. મધ્યમના નીચેના ,, ૨૫ ,, ૨૬ ,, સમ૦ ૨૫, ૨૬

૫. મધ્યમના મધ્ય ,, ૨૬- ,, ૨૭ ,, સમ૦ ૨૬, ૨૭

૬. મધ્યમના ઉપરના ,, ૨૭ ,, ૨૮ ,, સમ૦ ૨૭, ૨૮

૭. ઉપલાના નીચેના ,, ૨૮ ,, ૨૯ ,, સમ૦ ૨૮, ૨૯

૮. ઉપલાના મધ્યના ,, ૨૯ ,, ૩૦ ,, સમ૦ ૨૯, ૩૦

૯. ઉપલાના ઉપરના ,, ૩૦ ,, ૩૧ ,, સમ૦ ૩૦, ૩૧

(૧૧) અનુત્તરવિમાનની

વિજય, વૈજયંત, જયન્ત, અપરાજિત આ અનુત્તર-
વાસી દેવોની જઘન્યથી ૩૧ સાગરોપમ સ્થિતિ છે. અને
ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગર છે અને તેમાં કેટલાકની ૩૨ સાગર
સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૩૧, ૩૨, ૩૩]

સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનના દેવોની અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ ૩૩
સાગર સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૩૩]

(૧૨) કિલ્બિષિકની

કિલ્બિષિક દેવ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. કુલ ઐવેયક નવ છે. તેમનું ત્રણ ત્રણનું જૂથનું છે. અને તે
નીચલા, મધ્યમ અને ઉપલા કહેવાય છે કારણ કે તે ઉપર નીચે આવેલા
છે. સોથી નીચેના ત્રણ તે નીચલા, મધ્યના ત્રણ મધ્યમાં અને ઉપરના
ત્રણ તે ઉપલા

૧. ત્રણ પદ્યોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ જ્યોતિષક અને સૌધર્મવિમાનની વચ્ચે રહે છે.

૨. ત્રણ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ સૌધર્મ-શિશન અને સનતકુમાર-માહેન્દ્ર વિમાનોની વચ્ચે રહે છે.

૩. તેર સાગરોપમ સ્થિતિવાળા, જેઓ પ્રહલોક અને સાંતકવિમાનની વચ્ચે રહે છે.

[—સ્થા૦ ૧૯૯]

(૧૩) કેટલાંક વૈમાનિકોની

દેવોમાં કેટલાંકની સ્થિતિ બે પદ્ય છે.

[—સમ૦ ૨]

જે દેવો સાગર^૧, સુસાગર, સાગરકાંત, ભવ, મનુ, માનુષોત્તર, અને લોકહિત વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧]

જે દેવો શુભ, શુભકાંત, શુભવર્ણ, શુભગન્ધ, શુભ-લેશ્ય, શુભરૂપશી અને સુધર્માવતસક વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ બે સાગર સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૨]

જે દેવો આભંકર, પ્રભંકર, આભંકર-પ્રભંકર, ચન્દ્ર, ચંદ્રાવત, ચંદ્રપ્રભ, ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રવર્ણ, ચંદ્રલેશ્ય, ચંદ્ર-શ્વજ, ચંદ્રશૃંગ, ચંદ્રસૃષ્ટ, ચંદ્રકૂટ, ચંદ્રોત્તરાવતસક—આ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૩]

૧. આ સાગરાદિ વિમાનો સાતમા પાંચડામાં-૫૪માં-છે.

જે દેવો કૃષિ, સુકૃષિ, કૃષિ-આવતં કૃષિપ્રભ, કૃષિયુક્ત, કૃષિવર્ણ, કૃષિલેશ્ય, કૃષિધ્વજ, કૃષિશૃંગ, કૃષિસૃષ્ટ, કૃષિકૂટ, કૃષ્યોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચાર સાગર છે.

[—સમ ૪]

જે દેવો વાત, સુવાત, વાતાવતં, વાતપ્રભ, વાતકાંત, વાતવર્ણ, વાતલેશ્ય, વાતધ્વજ, વાતશૃંગ, વાતસૃષ્ટ, વાતકૂટ, વાતોત્તરાવતંસક; સૂર, સુસૂર, સૂરાવતં, સૂરપ્રભ, સૂરકાંત સૂરવર્ણ, સૂરલેશ્ય, સૂરધ્વજ, સૂરશૃંગ, સૂરસૃષ્ટ, સૂરકૂટ, સૂરોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચ સાગર છે.

[—સમ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ, સ્વયંભૂરમણ, ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, કૃષિઘોષ, વીર, સુવીર, વીરગત, વીરશ્રેણિક, વીરાવતં, વીરપ્રભ, વીરકાંત, વીરવર્ણ, વીરલેશ્ય, વીરધ્વજ, વીરશૃંગ, વીરસૃષ્ટ, વીરકૂટ, વીરોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે.

[—સમ ૬]

જે દેવો સમ, સમપ્રભ, મહાપ્રભ, પ્રભાસ, ભાસુર, વિમલ, કાંચનકૂટ, સનત્કુમારાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગર છે.

[—સમ ૭]

જે દેવો અગ્નિ, અગ્નિમાલિ, વૈરોચન, પલંકર, ચંદ્રાભ, સૂરાભ, સુપ્રતિષ્ઠાભ, અગ્ન્યર્ચાભ, રિષ્ટાભ, અરુણાભ, અરુણોત્તરાવતંસક-આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આઠ સાગર છે.

[—સમ ૮]

જે દેવો પદ્મ, સુપદ્મ, પદ્માવતી, પદ્મપ્રભ, પદ્મકાંત, પદ્મવર્ણ,
પદ્મલેશ્ય, પદ્મધ્વજ, પદ્મશૃંગ, પદ્મસૃષ્ટ, પદ્મકૂટ, પદ્મોત્તરા-
વતંસક; સૂર્ય, સુસૂર્ય, સૂર્યાવતી, સૂર્યપ્રભ, સૂર્યકાંત, સૂર્યવર્ણ,
સૂર્યલેશ્ય, સૂર્યધ્વજ, સૂર્યશૃંગ, સૂર્યસૃષ્ટ, સૂર્યકૂટ, સૂર્યોત્તરાવ-
તંસક; રુચિર, રુચિરાવતી, રુચિરપ્રભ, રુચિરકાંત, રુચિરવર્ણ,
રુચિરલેશ્ય, રુચિરધ્વજ, રુચિરશૃંગ, રુચિરસૃષ્ટ, રુચિરકૂટ,
રુચિરોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે
દેવોની સ્થિતિ નવ સાગર છે.

[- સમ ૯]

જે દેવો ઘોષ, સુઘોષ, મહાઘોષ, નન્દિઘોષ, સુસ્વર,
મનોરમ, રમ્ય, રમ્યક, રમણીય, મંગલાવતી, અક્ષલોકાવ-
તંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ દશ સાગરોપમ છે.

[- સમ ૧૦]

જે દેવો અક્ષ, સુઅક્ષ, અક્ષાવતી, અક્ષપ્રભ, અક્ષકાંત,
અક્ષવર્ણ, અક્ષલેશ્ય, અક્ષધ્વજ, અક્ષશૃંગ, અક્ષસૃષ્ટ, અક્ષકૂટ,
અક્ષોત્તરાવતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની
અગિયાર સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

[- સમ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્ર, માહેન્દ્રધ્વજ, કંબુ, કંબુગ્રીવ, પુખ,
સુપુખ, પુક, સુપુક, મહાપુક, નરેન્દ્ર, નરેન્દ્રકાંત, નરેન્દ્રોત્તરા-
વતંસક - આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ બાર સાગરોપમ છે.

[- સમ ૧૨]

જે દેવો વજ્ર, સુવજ્ર, વજ્રાવતી, વજ્રકાંત, વજ્રવર્ણ,
વજ્રલેશ્ય, વજ્રરૂપ, વજ્રશૃંગ, વજ્રસૃષ્ટ, વજ્રકૂટ, વજ્રોત્તરા-

વતંસક; વધરિ, વધરાવતં, વધરિપ્રભ, વધરિકાંત, વધરિવણું,
વધરિલેશ્ય, વધરિરૂપ, વધરિશૃંગ, વધરિસૃષ્ટ, વધરિકૂટ, વધરિત્ત-
રાવતંસક; લોક, લોકાવતં, લોકપ્રભ, લોકકાંત, લોકવણું,
લોકલેશ્ય, લોકરૂપ, લોકશૃંગ, લોકસૃષ્ટ, લોકકૂટ, લોકોત્તરા-
વતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ તેર સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૩]

જે દેવો શ્રીકાંત, શ્રીમહિત, શ્રીસૌમનસ, લાંતક,
કાપિષ્ઠ, માહેન્દ્રકાંત, માહેન્દ્રોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ચૌદ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૪]

જે દેવો નંદ, સુનંદ, નંદાવતં, નંદપ્રભ, નંદકાંત, નંદ-
વણું, નન્દલેશ્ય, નન્દધ્વજ, નન્દશૃંગ, નંદસૃષ્ટ, નન્દકૂટ, નન્દો-
ત્તરાવતંસક, — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની
ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૫ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૫]

જે દેવો આવતં, વ્યાવતં, નંદિ-આવતં, મહાનંદિ-
આવતં, અંકુશ, અંકુશપ્રલંબ, ભદ્ર, સુભદ્ર, મહાભદ્ર, સર્વતા-
ભદ્ર, ભદ્રોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૬ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૬]

જે દેવો સામાન, સુસામાન, મહાસામાન, પદ્મ, મહા-
પદ્મ, કુસુદ, મહાકુસુદ, નલિન, મહાનલિન, પુણ્ડરિક, મહા-
પુણ્ડરિક, શુક, મહાશુક, સિંહ, સિંહકાંત, સિંહવીત, ભાવિત
— આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
૧૭ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૭]

જે દેવો કાલ, સુકાલ, મહાકાલ, અંજન, રિષ્ટ, શાલ, સમાન, દ્રુમ, મહાદ્રુમ, વિશાલ, સુશાલ પદ્મ, પદ્મશુદ્ધ, કુમુદ, કુમુદશુદ્ધ, નલિન, નલિનશુદ્ધ, પુંડરિક, પુંડરિકશુદ્ધ, સહસ્રારાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવોની ૧૮ સાગરોપમ સ્થિતિ છે.

[—સમ૦ ૧૮]

જે દેવો આણુત, પ્રાણુત, નત, વિનત, ઘન, સુધિર, ધંદ્ર, ધંદ્રકાંત, ઇંદ્રોત્તરાવતંસક, — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૯ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૧૯]

જે દેવો સાત, વિસાત, સુવિસાતં, સિદ્ધાથં, ઉત્પલ, ભિત્તિલ, તિગિચ્છ, દ્વિશાસૌવસ્તિક, પ્રલંબ, રુચિર, પુષ્પ, સુપુષ્પ, પુષ્પાવતં, પુષ્પપ્રભ, પુષ્પકાંત, પુષ્પવણં, પુષ્પલેશ્ય, પુષ્પ-ધ્વજ, પુષ્પશૃંગ, પુષ્પસિદ્ધ, પુષ્પોત્તરાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૦ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૦]

જે દેવો શ્રીવત્સ, શ્રીહામગંડ, માલ્ય, કૃષ્ણિ, આપોન્નત, આરણ્યવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની સ્થિતિ ૨૧ સાગરોપમ છે.

[—સમ૦ ૨૧]

જે દેવો મહિત, વિશ્વત, વિમલ, પ્રભાસ, વનમાલ, અચ્યુતાવતંસક — આ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગર છે.

[—સમ૦ ૨૨]

૫

જીવ વિષે વિવિધ

[૬૭૩ વિચાર]

૧. શ્વાસોચ્છવાસ-આહાર

જે દેવો સાગરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવો, તેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ એક સાગર હોવાથી, અર્ધ-માસને અંતે શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. અને તેમને એક હજાર વર્ષને અંતે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

[—સમ૦ ૧]

જે દેવો શુભાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા છે અને તેઓ યે સાગરોપમ આયુવાળા છે, તેઓ ૧ મહિના પછી ઉચ્છવાસ-નિશ્વાસ લે છે અને તેમને યે હજાર વર્ષ પછી આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય છે.

[—સમ૦ ૨]

જે આભાંકર આદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ સાગર આયુવાળા દેવો હોઠ માસમાં એક વખત શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. તે દેવોને ૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે.

[—સમ૦ ૩]

જે દેવો કૃષ્ણ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમનું આયુ ઉત્કૃષ્ટ ચાર સાગર છે, તેઓ યે મહિને શ્વાસોચ્છવાસ લે છે, અને ૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૪]

જે દેવો વાત આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સાગર સ્થિતિ છે, તેઓ ૨૫ મહિને

શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૫]

જે દેવો સ્વયંભૂ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છ સાગર છે, તેઓ ૩ માસ પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૬ હજાર વર્ષે પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૬]

જે દેવો સમ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૭ સાગર છે, તેઓ ૩ા માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૭ હજાર વર્ષે પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૭]

— જે દેવો અચિં આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની આયુસ્થિતિ આઠ સાગર છે, તેઓ ૪ માસને અંતે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને આઠ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૮]

જે દેવો પદ્મ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ૯ સાગર સ્થિતિ છે, તેઓ ૪ા મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૯]

જે દેવો ઘોષાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ દશ સાગર છે, તેઓ દશ માસ પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને દશ હજાર વર્ષે પછી આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૦]

જે દેવો પ્રહ્લોત્તરાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ૧૧ સાગર છે તે દેવો ૫૦ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને અગિયાર હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૧]

જે દેવો માહેન્દ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૨ સાગર છે, તેઓ ૬૦ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૨]

જે દેવો વજ્રાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ ૧૩ સાગર છે, તેઓ ૬૦ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને તે ૧૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૩]

શ્રીક્રાંતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૪ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૭ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૪]

નન્દાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૫ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો સાડાસાત માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૫]

આવત્ આદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનારા ૧૬ સાગરો-૫મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૬]

સામાનાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૭ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૮૥ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૭]

કાલાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૮ સાગરોપમ આયુવાળા દેવો ૯ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૮]

આણ્વતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૧૯ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવો ૯૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૧૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૧૯]

સાતાદિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૦ સાગરોપમ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૦ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૦ હજાર વર્ષે આહાર ઇચ્છે છે.

[—સમ૦ ૨૦]

શ્રીવત્સાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૧ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૦૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૧ હજાર વર્ષે આહારને ઇચ્છે છે.

[—સમ૦ ૨૧]

મહિતાદિ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૨ સાગર સ્થિતિવાળા દેવો ૧૧ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૨]

નીચલા ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૩ સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૩]

નીચલા ઐવેયકમાંના મધ્ય ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૪ સાગર સ્થિતિવાળા હેવો ૧૨ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૪ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૪]

નીચલા ઐવેયકમાંના ઉપરના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૫ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૨૫ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૫ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૫]

મધ્યમ ઐવેયકમાંના સૌથી નીચેના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૬ સાગરની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૩ માસે શ્વાસો-લે છે અને ૨૬ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૬]

મધ્યમ ઐવેયકમાંના વચલા ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૭ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૩૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૭ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૭]

મધ્યમાંના ઉપરના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૮ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૪ મહિને શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૮ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૮]

ઉપલામાંના નીચેના ઐવેયકમાં ઉત્પન્ન થનાર ૨૯ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૪૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૨૯ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૨૯]

ઉપલામાંના મધ્યના ઐવેયકના ૩૦ સાગર ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા હેવો ૧૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૦ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૦]

ઉપલામાંના ઉપરના ઐવેયકના ૩૧ સાગરની ઉલ્કુષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવો ૧૫૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૧ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૧]

જયંતાદિ અનુત્તરવાસી ૩૨ સાગર સ્થિતિવાળા ૧૬ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૨ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૨]

સર્વાર્થસિદ્ધિના દેવો ૧૬૫ માસે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે અને ૩૩ હજાર વર્ષે આહારની ઇચ્છા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૩]

આહાર ચાર પ્રકારનો છે :

- (૧) ૧. અશન (ખાવાની વસ્તુ);
૨. પાન (પીવાની વસ્તુ);
૩. આદિમ (ભૂખના ઉપશમન માટે નહિ પણ માત્ર ખાવા માટે ખાવાની વસ્તુ ક્ષણકાલિન);
૪. સ્વાદિમ (સ્વાદાર્થે જ જે ખવાય-પાનપદ્ધતિ સોપારી વગેરે).

(૨) ૧. વધારેલું;

૨. વિના વધારેલું;

૩. રાંધ્યા વિના સ્વભાવથી પકવ-દ્રાક્ષ વગેરે;

૪. રાતવાસી રાખવાથી નીપજેલ-દહીં વગેરે.

[—સ્થા૦ ૧૬૫]

આહાર આઠ પ્રકારનો છે —

૧. મનોરૂ અશન; ૨. મનોરૂ પાન; ૩. મનોરૂ આદિમ; ૪. મનોરૂ સ્વાદિમ; ૫. અમનોરૂ અશન; ૬. અમનોરૂ પાન; ૭. અમનોરૂ આદિમ; ૮. અમનોરૂ સ્વાદિમ.

[—સ્થા૦ ૧૨૨]

વિકૃતિ નવ છે —

૧. દ્વંધ; ૨. દ્વિધિ; ૩. નવનીત — માખણ; ૪. ઘી; ૫. તેલ; ૬. ગોળ; ૭. મધ; ૮. મઘ; ૯. માંસ.

[—સ્થા ૧૭૮]

કૃ ગોરસ વિકૃતિ ચાર છે —

૧. દ્વંધ; ૨. દ્વિધિ; ૩. ઘી; ૪. માખણ.

કૃ સ્નેહવિકૃતિ ચાર છે —

૧. તેલ; ૨. ઘૃત; ૩. વસા—ચરણી; ૪. માખણ.

કૃ મહાવિકૃતિ ચાર છે —

૧. મધુ; ૨. માંસ; ૩. મઘ; ૪. નવનીત—માખણ.

[—સ્થા ૨૭૪]

કૃ ભોજનનો પરિણામ (સ્વભાવ) છ પ્રકારનો છે —

૧. મનોરુ — મનને ગમે તેવું — અભિલષણીય;
૨. રસિક — માધુર્યાદિથી યુક્ત;
૩. પ્રીણીય — તૃપ્ત કરે તેવું, શરીરના રસોમાં સમતા લાવે તેવું;
૪. બૃહ્ણીય — શરીરને વધારે તેવું;
૫. દીપનીય — જઠરાગ્નિ તેજ કરે તેવું;
૬. મહનીય — માદક.

કૃ વિષપરિણામ છ^૧ પ્રકારનો છે —

૧. દષ્ટ — સાપ વગેરેના ડંખનું;
૨. ભુક્ત — ખાધેલું;
૩. નિપતિત — શરીર પર પડેલું, અથવા દૃષ્ટિવિષ;
૪. માંસાનુસારી;

૧. પ્રથમના ત્રણ ભેદો સ્વરૂપકૃત છે. અને અંતિમ ત્રણ કાર્યકૃત છે.

૫. શૌણ્ણિતાનુસારી;

૬. અસ્થિમજ્જાનુસારી.

[—સ્થા૦ ૫૩૩]

§ નારકનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે —

૧. અંગારોપમ^૧—ખાધા પછી થોડો વખત દાહ કરે તેવો;

૨. મુમુરોપમ—તણખા જેવો—લાંખા કાળ સુધી દાહ કરે તેવો;

૩. શીતલ;

૪. હિમશીતલ.

§ તિથ્યનો આહાર ચાર પ્રકારનો છે —

૧. કંકોપમ—કંકનામના પક્ષીને જેમ બધું સુખલક્ષ્ય અને સુપચ, તેમ;

૨. બિલોપમ—રસાસ્વાદ વિનાનું જલદી ગળે ઉતારવું પડે તેવો;

૩. પાણુમાંસોપમ—ચંડાળના માંસ જેમ ઘૃણિત;

૪. પુત્રમાંસોપમ—જેમ પુત્ર પર રનેહ હોવાથી તેનું માંસ દુઃખાદ્ય બને છે તેમ.

§ મનુષ્યના આહારના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અશન; ૨. પાન; ૩. ખાદિમ; ૪. સ્વાદમ.

§ દેવના આહારના ચાર લેહ છે —

૧. વણુવાન; ૨. ગંધવાન; ૩. રસવાન; ૪. સ્પર્શવાન.

[—સ્થા૦ ૩૪૦]

૧. આ જ ક્રમે નીચે નીચે હોય છે.

દં० ૧. ગૌં—હે ભગવન્, નારકો શું ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં આવતાંવેંત જ આહાર લે છે, લઈને શરીરરૂપે પરિણુમાવે છે, પછી ચારે તરફથી લે છે, પછી વિષયરૂપે પરિણુમાવે છે અને પછી વિકુવણા કરે છે ?

ભ૦—હા ગૌતમ એમ જ છે.

દં० ૨-૨૪. અહીં બાકીનું આહારપદ^૧ પ્રમાણે સમજ લેવું જોઈએ.

[—સમ૦ ૧૫૩]

૨. મરણ

જીવને નીકળવાના પાંચ રસ્તા છે—

૧. પગમાંથી; ૨. સાથળમાંથી; ૩. છાતીમાંથી; ૪. માથામાંથી; ૫. સર્વાંગમાંથી.

પગમાંથી નીકળે તો નરકમાં જાય, સાથળમાંથી નીકળે તો તિય^૨ચગતિમાં જાય, છાતીમાંથી નીકળે તો દેવગતિમાં જાય અને સર્વાંગમાંથી નીકળે તો સિદ્ધગતિમાં જાય.

[—સ્થા૦ ૪૬૧]

મરણ વખતે આત્મા શરીરને અદપાંશે કે સર્વાંશે — સ્પર્શ કરીને, સ્કુટિ^૩ આપીને, સ્કુટ-કરીને, સંકોચ કરીને, પ્રયત્ન કરીને—નીકળી જાય.

[—સ્થા૦ ૯૭]

ચરમશરીરી જીવોને મરણ એક છે.

[—સ્થા૦ ૩૬]

૧. પ્રજ્ઞાપનાનું આ આહારપદ અહીં જાણી જોઈને નથી ઉતાર્યું; કારણ, આ માળામાં તેનો અનુવાદ થવાનો છે.

અવન^૧ એક છે —

[—સ્થા. ૨૭]

ક અવન એને છે —

૧. જ્યોતિષકને; ૨. વૈમાનિકને.

ક ઉદ્ધતના^૨ એને છે —

૧. નારકને; ૨. ભવનવાસીને.

ક મરણ એને છે —

૧. મનુષ્યને; ૨. તિથિઅપચેન્દ્રિયને.

[—સ્થા. ૮૫]

ક બે મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે કદી પ્રશંસા નથી કરી, કીર્તિ નથી કરી અને અનુમતિ નથી દીધી —

(૧) ૧. પરિપહથી પરાજિત થઈને વ્રતભંગ થઈ જે મરણ થાય (વલ્લ-મરણ);

૨. ઈન્દ્રિયને વશ થઈને જે મરણ થાય (વશાત્-મરણ).

(૨) ૧. નિદાનમરણ (ઋદ્ધિ આદિની ઇચ્છા કરી મરવું તે);

૨. તદ્દભવ મરણ (ફરી તે જ ભવમાં આવવું પડે તેવું મરણ).

(૩) ૧. ગિરિપતન; ૨. તરુપતન.

(૪) ૧. જલપ્રવેશ; ૨. અગ્નિપ્રવેશ.

(૫) ૧. વિષભક્ષણ; ૨. પોતાની મેળે શસ્ત્રનો ઘા ખાઈ મરવું તે.

ક બે મરણ એવાં છે જેમની પ્રશંસા યાવત અનુમતિ ભગવાને નથી દીધી પણ કારણ હોય તો રજા આપી છે —

૧. દેવમરણ અવન કહેવાય છે.

૨. નારક અને ભવનવાસીના મરણને ઉદ્ધતના કહે છે.

૧. ઝાડ પર લટકીને મરી જવું (વૈહાયસ);

૨. ગીધ જેવા જીવોને પોતાનું શરીર અર્પણ કરવું (ગૃધ્રપૃષ્ઠ^૧).

૬ પણ એ મરણ એવાં છે જેમની શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે હ્રમેશાં પ્રશંસા કરી છે અને સાધુઓને અનુમતિ પણ દીધી છે—

૧. પાદપોષગમન (છિન્ન વૃક્ષ જેમ અત્યંત નિશ્ચેષ્ટ હોય છે, તેમ નિશ્ચેષ્ટ રહીને તે જ અવસ્થામાં સમાધિપૂર્વક મરવું તે);

૨. ભક્તપ્રત્યાજ્ઞ્યાન (ભોજનનો ત્યાગ પણ શારીરિક ચેષ્ટાનો ત્યાગ નહીં — એવા પ્રકારે સમાધિપૂર્વક મરવું તે).

,(૧) પાદપોષગમન એ પ્રકારનું છે—

૧. નિહારિમ; ૨. અનિહારિમ.

આ બંને પાદપોષગમનમાં શરીરસેવા કરવાની જ નથી.

(૨) ભક્તપ્રત્યાજ્ઞ્યાનનાં એ ભેદ છે—

૧. નિહારિમ અને ૨. અનિહારિમ.

આ બંનેમાં શરીરસેવાની છૂટ છે

[—સ્થા ૧૦૨.]

૧. હાથી, કે હાથીનું અચ્યું વગેરે મોટા પ્રાણીઓના મૃત શરીરને ગીધ ખાય છે તેવાંઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો, જેથી ગીધ તે પશુશરીર સાથે તેના શરીરને પણ ખાઈ જાય.

૨. આ વિધિ વસતિના એવા દેશમાં થાય છે, જ્યાંથી મૃત શરીરને બહાર લઈ જવું પડે.

૩. ગિરિકંદરા વગેરેમાં થતો વિધિ, જેથી ત્યાંથી પછી મૃત શરીરને બહાર કાઢવાનું રહે નહીં.

મરણુ ત્રણ પ્રકારનું છે —

૧. બાલ મરણુ — અસંયત — અસનું મરણુ;
૨. પંડિત મરણુ — સંયત — સુસનું મરણુ;
૩. બાલપંડિત મરણુ — સંયતાસંયતનું મરણુ.

(૧) બાલ મરણુના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય — જેમકે કૃષ્ણ, તે જે લેશ્યા મરીને પાણુ — જેમકે નરકમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રહે, તેવું);
૨. સંકિલ્બલેશ્ય (મરતી વખતે જે લેશ્યા હોય — જેમકે નીલ, તેનાથી વધુ સંકિલ્બ — જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા મરીને પ્રાપ્ત થાય તેવું);
૩. પર્યવન્નતલેશ્ય (મરતી વખતે કરતાં મર્યા પછી વિશુદ્ધ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય તેવું).

(૨) પંડિત મરણુના ત્રણ^૧ પ્રકાર છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંકિલ્બલેશ્ય;
૩. પર્યવન્નત લેશ્ય.

(૩) બાલપંડિત મરણુના^૨ ત્રણ લેહ છે —

૧. સ્થિતલેશ્ય;
૨. અસંકિલ્બલેશ્ય;
૩. અપર્યવન્નત લેશ્ય.

[—સ્થા. ૨૨૨]

૧. અહીં ત્રણ લેહ બતાવ્યા છે; પણ વસ્તુતઃ બે જ કહેવા જોઈએ. કારણ સંકલેશનો નિષેધ કરવાથી કાંતો સ્થિતલેશ્ય હોય અથવા પર્યવન્નત-લેશ્ય હોય.

૨. અહીં ત્રણ બતાવ્યા છે પણ એક જ લેહ જોઈએ. કારણ સંકલેશ અને વિશુદ્ધિનો નિષેધ થતાં સ્થિતલેશ્ય બાકી રહે.

ચાર અન્તક્રિયા^૧ છે —

૧. કોઈ જીવ અદ્યકમ^૨વાળો હોય છે તે ઘર છોડીને સયમ સ્વીકારે છે અને પછી સયમ, સંવર અને સમાધિની વૃદ્ધિ કરે છે; તે સ્વપ્ન હોય છે, સંસારને પાર કરવાની તેનામાં ઇચ્છા હોય છે, તે ઉપધાન કરે છે, દુઃખનો ક્ષય કરે છે, તપસ્વી હોય છે; પણ કંઠણ તપસ્યા કે કંઠણ વેદનામાં તે નથી પડતો; એટલે તે દીર્ઘકાળના દીક્ષાપર્યાય પછી જ સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષે જાય છે. આ અન્તક્રિયાના ઉદ્ધારણરૂપ ^૨ભરતચક્રવર્તી^૩ છે.

૨. કોઈ જીવ ઘણાં કર્મો લઈને આ મનુષ્યલવમાં આવ્યો હોય અને પછી ઘર છોડી દીક્ષા લે છે ચાવત્ તે તપસ્વી હોય છે, પણ તે એવી આકરી તપસ્યા અને વેદના સ્વીકારે છે કે જેથી થોડા સમયમાં જ તે સર્વદુઃખનો અંત કરી મોક્ષ પામે છે. આ બીજા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર ગજસુકુમાર^૪ અણુગાર થઈ ગયા છે.

૧. એક મરણ જેથી કૃતી જન્મ-મરણ રહે નહિ.

૨. પ્રથમ તીર્થ^૫ કર ઋષભદેવનો સૌથી મોટો પુત્ર. એ પૂર્વલવમાં જ હણકમાં થઈ સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયો હતો અને ત્યાંથી મનુષ્યલોકમાં ઋષભપુત્ર થઈ ચક્રવર્તી થયો. એક વખત અરીસામાં પોતાને માથે ધોળો વાળ જોઈ, તેને વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, અને ગૃહસ્થાવસ્થામાં જ કેવળજ્ઞાન પામ્યો. પછી દીક્ષા લઈ પૂર્વ લાખ વર્ષ સુધી પ્રવ્રજ્યા પાળી મોક્ષે ગયો.

૩. કૃષ્ણના નાનાભાઈ. તેમણે અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી, અને મસાણમાં કાચોત્સર્ગ કરી ઊભા હતા; તેવામાં તેમના પૂર્વના વૈરીએ તેમના માથામાં અંગારા ભર્યા. તેનું દુઃખ સમ્યક્ સહન કરી, તે મોક્ષે ગયા.

૩. ઉપર પ્રમાણે જ બધી સામગ્રી હોય તો પણ કેટલાક બહુ લાંબા કાળે સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષ પામે છે. આ પ્રકારની અંતક્રિયા કરનાર સનત્કુમાર ચક્રવર્તી થઈ ગયા છે.

૪. પ્રથમ અંતક્રિયા કરનારની જેમ અદ્યકમવાળો જીવ હોય; તે દીક્ષા લઈ બહુ તપસ્યામાં પડે નહિ અને વેદના સહન કરે નહિ. છતાં અદ્યકાળમાં સર્વ દુઃખનો નાશ કરી મોક્ષે જાય છે, જેમ ભગવતી મરુદેવીએ^૨ કયું.

[—સ્થા ૦ ૨૩૫.]

મરણના ૧૭ પ્રકાર છે —

૧. આવીચિમરણ (જ્યારથી નવો ભવ શરૂ થાય ત્યારથી તે ભવના આયુકમનો પ્રત્યેક ક્ષણે અપચય થતો હોય છે, એ અપચય);

૨. અવધિમરણ (એકવાર એક ભવના આયુષ્યના કમંદલિકેને લોગવી મરી જાય; અને ફરી પાછો તે જ ભવના આયુષ્યકમના દલિકને લોગવી મરવાનો હોય, તે પ્રથમનું મરણ તે અવાધમરણ);

૧. ચોથા ચક્રવર્તી. એમણે દીક્ષા લીધી હતી; અને તે મહાતપસ્વી હતા. પણ તેમને ભવાન્તરમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની હોવાથી બહુ લાંબા કાળે સિદ્ધિચોગ્ય કહેવાય.

૨. ઋષભદેવનાં માતા. તેમનાં કમં ક્ષીણપ્રાય હતાં એટલે તપસ્યા પણ કરી ન હોવા છતાં હાથીના હોદ્દા ઉપર બેઠા બેઠાં આયુષ્ય પૂરું થતાં સિદ્ધ થઈ ગયાં.

૩. આત્મન્ટિક મરણ (જે ભવના આયુષ્યક્રમને ભોગવ્યું હોય અને મર્યા હોય; ત્યાર પછી એ ભવના આયુષ્યક્રમને ભોગવવાનો ન જ હોય તેવું);

૪. વલ્લ-મરણ (જુઓ પૃં ૩૮૨);

૫. વશાત્-મરણ (,);

૬. અન્તઃશલ્યમરણ (અપરાધો શલ્યની જેમ ખૂંચતા હોય, પણ લજ્જા કે અભિમાનથી આલોચના વગેરે ન થઈ હોય અને મરણ થાય તે);

૭. તદ્ભવમરણ (જુઓ પૃં ૩૮૨);

૮. બાલમરણ (પૃં ૩૮૪);

૯. પંડિતમરણ (,);

૧૦. બાલપંડિત મરણ (,);

૧૧. છદ્મસ્થ મરણ - કેવલી થયા વિના મરે તે;

૧૨. કેવલીમરણ;

૧૩. વૈહાયસ મરણ (જુઓ પૃં ૩૮૩);

૧૪. ગૃધ્રસ્પૃષ્ઠ મરણ (,);

૧૫. ભક્તપ્રત્યાખ્યાન મરણ (,);

૧૬. ઈંગિનીમરણ (અમુક નિયત પ્રદેશમાં શરીર-ચેષ્ટાની છૂટ રાખી, શરીરસેવાનો ત્યાગ કરી, મરતા સુધી ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી મરણ સ્વીકારે તે);

૧૭. પાદપોષગમન મરણ (પૃં ૩૮૩).

૩. સમુદ્ધાત અને વિકૃત્વાણા

સમુદ્ધાત^૧ સાત છે —

વેદનાસમુ^૨, કષાયસમુ^૩, મારણાંતિક^૪, વૈક્રિય^૫,
તૈજસ^૬, આહારક^૭, અને કેવલી^૮ સમુદ્ધાત.

દં^૦ ૨૧. મનુષ્યોને આ સાતે સમુદ્ધાત હોય છે.

[—સ્થા^૦ ૫૮૬, —સમ^૦ ૭]

વેદના, કષાય, મારણાંતિક, વૈક્રિય, તૈજસ, અને
આહારક, આ છ છાન્નસ્થિક સમુદ્ધાત છે.

[—સમ^૦ ૬]

કેવલીસમુદ્ધાતને આઠ સમય લાગે છે —

પ્રથમ સમયમાં દં^૩ કરે છે. બીજા સમયમાં કપાટ

૧. તે તે વેદનીચાદિના અનુભવ પરિણામે સાથે આત્માનો
એકીભાવ — અર્થાત્ તદ્વિતર પરિણામોમાં આત્મા ઉપયોગશન્ય થઈ, તે
તે વેદનીચાદિ કર્મના ધણા પ્રદેશોને ઉઠીરણા વડે ઉદયમાં લાવી,
ભોગવી, આત્માથી ખંધિરી નાખે તે.

૨. વેદનીય કર્મના અશાતાવેદનીયનો. ૩. મોહનીય કર્મના
ચારિત્રકર્માશનો. ૪. અતમુદ્ધૃત^૧ શેષ રહેલા આયુષ્યકર્મનો.

૫. વૈક્રિય, તૈજસ અને આહારક એ શરીરનામકર્માશ્રયી સમજવા.

જ્યારે આત્માને વૈક્રિય સમુદ્ધાત કરવાનો હોય છે ત્યારે તે શરીર-
પ્રમાણ સંખ્યાત યોજના લાંબા દડાકારે આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢે છે
અને પછી પૂર્વબદ્ધ વૈક્રિય નામકર્મના પુદ્ગલોનું વિસર્જન કરે છે.
આ જ પ્રમાણે તૈજસ અને આહારકનું પણ સમજવું.

૬. સાતા-અસાતી વેદનીય, શુભાશુભ નામ અને ગોત્રકર્માશ્રયી
આ કેવલીસમુદ્ધાત સમજવો. તેમાં આઠ સમય લાગે; બાકીનાને
અસંખ્યાત સમય લાગે છે.

૭. પોતાના ફેહ જેટલા વિસ્તારવાળો અને જીવે તથા નીચે લોકાન્ત-
ને સ્પર્શે તેવો જીવપ્રદેશોનો દડ. એ દડને બીજા સમયમાં પૂર્વ અને
પશ્ચિમ દિશામાં લોકાન્ત સુધી વિસ્તારે તે કપાટ. ત્રીજા સમયમાં તે

કરે છે. ત્રીજા સમયમાં મન્યાન કરે છે. ચોથા સમયમાં મન્યાન કર્યા પછી ખાલી લોકને ભરી દે છે. પાંચમા સમયમાં છેવટે જે ખાકીના લોકને ભરી હોતો તે પાછો ખાલી કરે છે. છઠ્ઠામાં મન્યાનને સંકેતે છે. સાતમામાં કપાટને સંકેતે છે અને આઠમા સમયમાં દંડને સંકેતે છે.

[—સ્થા ૬૫૨,—સમ ૮]

દં ૧. નારકને ચાર સમુદ્ધાત કહ્યા છે —

૧. વેદનાસમુદ્ધાત; ૨. કષાયસમુદ્ધાત; ૩. મારણ્યાન્તિકસમુદ્ધાત; ૪. વૈકિંચસમુદ્ધાત.

દં ૧૫. વાયુકાયને પણ તે જ ચાર સમુદ્ધાત કહ્યા છે.

[—સ્થા ૩૮૦]

ખાદ્ય^૧ પુદ્ગલોના ગ્રહણ વિના થતી જીવોની વિકૃત્વા^૨ એક છે.

[—સ્થા ૧૮]

વિકૃત્વા ત્રણ કહી છે —

- (૧) ૧. ખાદ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ સાહિત;
૨. ખાદ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ રહિત;
૩. ખાદ્ય પુદ્ગલના ગ્રહણ સહિત અને રહિત.^૩

કપાટને ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફ લોકાન્ત સુધી વિસ્તારે એટલે મન્યાન—સ્વેચ્છાનો આકાર થાય.

પ્રથમ અને અષ્ટમ સમયે આત્મા ઔદારિક યોગ યુક્ત હોય. ૨—૬—૭ એ ત્રણમાં ઔદારિક મિત્ર યોગ હોય; ૩—૪—૫માં કાર્મણોનો યોગ હોય અને આહારક હોય. આઠમાં મન અને વચન યોગનો પ્રયોગ ન હોય.

૧. સવધારણીય શરીરથી અવગાહિત પ્રદેશ ન હોય, તે ખાદ્ય કહેવાય. તે ખાદ્ય પ્રદેશવર્તી પુદ્ગલો પણ ખાદ્ય કહેવાય.

૨. આ સવધારણીય વૈકિંચ શરીરની રચના વિષે સમજવું. કારણ, ઉત્તર વૈકિંચ શરીરની ખાદ્ય પુદ્ગલોના ગ્રહણ પૂર્વક હોય.

૩. સવધારણીય શરીરમાં ન્યારે વિશેષતા લાવવી હોય, ત્યારે.

- (૨) ૧. આભ્યન્તર^૧ પુદ્ગલના અહણ સહિત;
 ૨. આભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ રહિત;
 ૩. આભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ સહિત અને રહિત.
 (૩) ૧. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ સહિત;
 ૨. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ રહિત;
 ૩. બાહ્યાભ્યન્તર પુદ્ગલના અહણ સહિત અને રહિત.
 [-સ્થા. ૧૨૦]

વૃક્ષવિકૃર્ણા^૨ ચાર છે —

૧. પ્રવાહ; ૨. પત્ર; ૩. પુષ્પ; ૪. ફળ.

[-સ્થા. ૩૪૪]

૪. યોનિ અને કુલ

(૧) યોનિ (જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન)ના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. શીતા, ૨. ઉષ્ણા; ૩. શીતોષ્ણા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ તેજસ્કાયને છાડીને બાકીના સ્થાવરજીવોને, દ્વીન્દ્રિયજીવોને, ત્રીન્દ્રિયજીવોને, ચતુરિન્દ્રિયજીવોને, સંમૂર્છિમપચ્ચેન્દ્રિયતિથિ^૩ચ તથા સંમૂર્છિમ મનુષ્યને હોય છે.^૪

(૨) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. લવધારણીય કે ઔદારિક શરીરથી બેટલા ક્ષેત્રનું અવગાહન કર્યું હોય, તેમાં રહેલા પ્રદેશો આભ્યન્તર કહેવાય છે.

૨. દીકાકાર કહે છે કે તથાવિધ લબ્ધિમાન પુરુષ લબ્ધિના બળે વૃક્ષ.જે પેદા કરે તો જે રીતે કરે તે આમાં બતાવ્યું છે. પણ વિક્રિયાનો પારિભાષિક અર્થ ન હોતાં વિકાર એવો અર્થ લઈએ, તો દીકાકારે જે પ્રકારે આ સૂત્રનો અર્થ કર્યો છે તેમ કરવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી.

૩. નારકને શીતા અને ઉષ્ણા બે છે; બધા દેવો, ગર્ભજ મનુષ્ય તથા ગર્ભજતિથિ^૩ચ પચ્ચેન્દ્રિયને શીતોષ્ણા એક જ છે. તેજસ્કાયની યોનિ ઉષ્ણા છે.

૧. સચિત્તા, ૨. અચિત્તા, ૩. મિશ્રા.

આ ત્રણ પ્રકારની યોનિ એકેન્દ્રિયજીવોને, વિક્સેન્દ્રિયજીવોને, સંમૂર્ણમ તિર્થંચ પંચેન્દ્રિય તથા સંમૂર્ણમ મનુષ્યને હોય છે.^૧

(૩) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. સંવૃતા-ઢંકાયેલ, ૨. વિવૃતા-ઉઘાડી, ૩. સંવૃત-વિવૃતા.^૨

(૪) યોનિ ત્રણ પ્રકારની છે —

૧. કૂર્મોન્મતા-કાચખાના જેવી ઉન્મત્ત; ૨. શંખાવર્તા-શંખ જેમ ભ્રમી વાળી; ૩. વંશીપત્રિકા-વાંસની પાતરી જેવી.

કૂર્મોન્મતા યોનિ ઉત્તમ પુરુષોની માતાઓને હોય છે. કૂર્મોન્મતા યોનિમાં ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ પુરુષો ગર્ભમાં આવે છે —

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બલદેવ વાસુદેવ.

શ્રીરત્નને શંખાવર્તા યોનિ હોય છે. તે યોનિમાં અનેક જીવો અને પુદ્ગલો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; પણ કોઈ એ યોનિમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નથી.

વંશીપત્રિકા સામાન્ય જીવોને હોય છે. તેમાં સામાન્ય જીવો ગર્ભધારણ કરે છે.

[—સ્થા° ૧૪૦]

યોનિસંગ્રહ^૩ સાત છે —

૧. નારકને તથા દેવને અચિત્ત, ગર્ભજમનુષ્ય તથા તિર્થંચને મિશ્રા.
૨. એકેન્દ્રિય નારક અને દેવને સંવૃતા; વિક્સેન્દ્રિયને વિવૃતા, અને સંવૃત-વિવૃતા ગર્ભજને.
૩. યોનિકોદથી જીવોના ભેદ.

૧. અંડજ — પક્ષી, માછલાં, સાપ વગેરે — ઈંડામાંથી થનારા;

૨. પૌતજ — હાથી, વાગેળ વગેરે ચામડાથી વીંટાઈને ઉત્પન્ન થનારા;

૩. જરાયુજ — મનુષ્ય, ગાય વગેરે પશુ આદિ ઓર સાથે જન્મ પામનાર;

૪. રસજ — રસમાં થનારા જંતુ;

૫. સંસ્વેદજ — પરસેવામાં થનારા જંતુ જૂ વગેરે;

૬. સંમૂર્છિમ — માતા-પિતાના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થનારા જીવો — કૃમિ વગેરે;

૭. ઉદ્ભિજજ — જમીન ભેદીને ઉત્પન્ન થનારા ખજજનક આદિ.

[—સ્થાન ૫૪૩]

યોનિસંગ્રહ આઠ છે —

૧-૭. ઉપર પ્રમાણે;

૮. ઔપપાતિક — દેવ અને નારક ઔપપાતિક કહેવાય છે.

[—સ્થાન ૫૬૫]

જીવનાં યોનિરૂપ દ્વારે ૮૪ લાખ^૧ છે.

[—સમ ૮૪]

દ્વિન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ^૨ સાત લાખ કહી છે.

[—સ્થાન ૫૬૧]

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. યોનિ એટલે ઉત્પત્તિસ્થાન, પણ કુલ તો યોનિમાં થનાર જીવની વિચિત્રતાને લીધે કહેવાય છે. જાણ એ જેમ વીંછીની યોનિ છે; પણ જાણમાં વીંછી, કૃમિ બીજા જીવજંતુ એમ અનેક પ્રકારનાં જીવકુલો ઉત્પન્ન થાય છે. વીંછીઓમાં પણ જુદા જુદા રંગ આદિને લઈને અનેક કુલ હોઈ શકે. દ્વિન્દ્રિયની યોનિ બે લાખ અને કુલકોટિ સાત લાખ સંમજવી. આ જ પ્રમાણે આગળ બીજા જીવોની યોનિ અને કુલ વિષે સમજવું.

ત્રીન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ આઠ લાખ કહી છે.

[—સ્થાં ૬૫૬]

ચતુરિન્દ્રિય જાતિની યોનિમાં થનારી ૯ લાખ કુલકોટિ છે.

ભુજપરિસર્પ અને સ્થલચર તિયંચપંચેન્દ્રિયની પણ ૯ લાખ કુલકોટિ છે.

[—સ્થાં ૭૦૧]

જલચર પંચેન્દ્રિયતિયંચની યોનિમાં થનાર કુલકોટિ સાઠાબાર લાખ છે.

[—સમં ૧૩]

ચારપગાં સ્થળચર તિયંચપંચેન્દ્રિયની યોનિમાં થનારી કુલકોટિ દશ લાખ છે. તે જ પ્રમાણે ઉરથી ચાલનાર સ્થલચરની પણ સમજવી.

[—સ્થાં ૭૮૨]

પન્નગ ૮૪ હજાર છે.

[—સમં ૮૪]

ગૌં—હે ભગવન્ ! શાલી, વીહી, ઘઉં, જવ અને જવજવ એ બધાં ધાન્યો કોઠામાં હોય, વાંસના પાલામાં હોય, માંચામાં હોય, માળમાં હોય, છાંદીને રાખ્યાં હોય, લોંપીને રાખ્યાં હોય, માટી વગેરેથી સુદ્રિત કર્યાં હોય, બંધ કર્યાં હોય; તો તેમની યોનિ—અંકુરોત્પાદક શક્તિ—કેટલો કાળ કાયમ રહે ?

ભૃ — હે ગૌતમ ! જઘન્ય અંતર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ વ્રણ વર્ષ યોનિ કાયમ રહે છે. ત્યાર પછી તેમની યોનિ સ્થાન થાય છે, પ્રતિધ્વંસ પામે છે અને પછી તે બીજ અ-બીજ થઈ જાય છે અને યોનિવિચ્છેદ થાય છે.

[—સ્થાં ૧૪૫]

તે પ્રમાણે કલાય, મસૂર, તલ, મગ, અડદ, વાલ, કળથી, ચોળા, તુવેર, અને ગોળચણાને રાખવામાં આવે, તો તેમની યોગ્ય જઘન્ય અન્તર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ પાંચ વર્ષ કાયમ રહે છે; અને તે પ્રમાણે અળસી, કુંસુંલ, કૈદરા, કાંગ, બંટી, શણ, સરસવ, અને મૂલકળીજને રાખવામાં આવે, તો તેમની યોગ્ય જઘન્ય અન્તર્મુદ્ધર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ સાત વર્ષ કાયમ રહે છે.

[—સ્થાં ૪૫૬, ૫૭૫]

૫. જન્મ^૧

ઉપપાત એક છે.

[—સ્થાં ૨૮]

ઉપપાતજન્મ બેને છે —

૧. દેવ, અને ૨. નારકને.

ગર્ભજન્મ બેને છે —

૧. મનુષ્ય, અને ૨. પચેન્દ્રિયતિથિ^૨ અને.

એ બંને ગર્ભમાં જ આહાર લે છે, વૃદ્ધિ પામે છે, હાનિ પામે છે, વિકુર્વણા કરે છે, ગતિપર્યાય પામે છે, સમુદ્ઘાત કરે છે, કાલસંયોગ પામે છે, ગર્ભ બહાર નીકળે છે, મરણ પામે છે, ચામડીવાળા થાય છે, એ બંનેની ઉત્પત્તિ શુક અને શોણિતમાંથી છે.

[—સ્થાં ૮૫]

ત્રણ પિતૃ-અંગ છે —

૧. અસ્થિ, ૨. અસ્થિમિંજ, ૩. કૈશ, મૂછ, રોમ અને નખ.

૧. જન્મના પ્રકાર ત્રણ છે — તેમાંના ઉપપાત અને ગર્ભ વિષે આહી^૩ કહ્યું છે અને ત્રીજો પ્રકાર તે સંમૂર્ચિત સમજવો.

ત્રણ માતૃ-ગભ છે —

૧. માંસ, ૨. લોહી, ૩. મસ્તુકિંગ-લેન્ડું.

[—૨૫૧૨ ૨૬૮]

ચાર ઉદકગભ છે —

(૧) ૧. આકળ, ૨. મૃમસ, ૩. શીત, ૪. ઉજા-પાન

(૨) ૧. હેમક (હીમ પટે તે), ૨. અગ્રાન્ધિત (અગ્રાન્ધિ વાદળથી છવાઈ જાય તે), ૩. શીતો (અગ્રાન્ધિ શીત છે ઉજા થાય તે), ૪. પંચરુપિકા (જેમાં અગ્રાન્ધિ, વિગ્રા, જળ, વાયુ, વાદળાં-એ પાંચ મિલે તે).

મહા માસમાં હેમકગભ હોય છે, કાળમાં અગ્રાન્ધિત ગભ હોય છે. ઐત્રમાં શીતાન્ધિ ગભ હોય છે અને વૈશાખમાં પંચરુપિકા હોય છે.

[—૨૫૧૨ ૨૬૯]

માતૃગી ગભ ચાર છે —

૧. શ્રીરૂપ; ૨. પુરુષરૂપ; ૩. નયુરૂપ, ૪. અગ્રાન્ધિ.

જેમાં અદ્ય શુદ્ધ અને ગાદુગોળ-રક્ત મિલે તેમાં અગ્રાન્ધિ થાય; અદ્ય ગોળ અને ગાદુ શુદ્ધ મિલે તેમાં પુરુષરૂપ થાય; જેમાં રક્ત અને શુદ્ધ મિલે તેમાં નયુરૂપ થાય; અને અગ્રાન્ધિ થાય તે જ ગિંગા છે.

[—૨૫૧૨ ૨૭૦]

૧. માર્ગવરમા પંચાત્મી શુદ્ધતા મળે તે.

૨. વાપરિયાથી મેળું મળતું હોય તે જ ગિંગા છે. એ જ ગિંગા છે જેને અગ્રાન્ધિ ગમે તેમાં મેળું હોય તે જ ગિંગા છે. એ જ ગિંગા છે જેને અગ્રાન્ધિ ગમે તેમાં મેળું હોય તે જ ગિંગા છે. એ જ ગિંગા છે જેને અગ્રાન્ધિ ગમે તેમાં મેળું હોય તે જ ગિંગા છે.

પુરુષના સંસર્ગ વિના પણ સ્ત્રીને પાંચ કારણે ગર્ભ રહે છે —

૧. યોનિપ્રવેશને બરાબર ઠાંકતો ન હોય અને શુક્રવાળી જગાએ એવી રીતે બેઠી હોય કે જેથી શુક્રના અણુઓ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો;

૨. યોનિમાં શુક્રથી ખરડાયેલ વસ્ત્ર નાંખે તો;

૩. બાણી બેઠીને શુક્રના અણુઓને યોનિમાં દાખલ કરે તો;

૪. ખીબના કહેવાથી શુક્રના અણુઓ દાખલ કરે તો;

૫. નદી નાળાના શીતલ જલનું આયમન કરવા જાય ત્યારે કોઈના 'શુક્રવાળું' તે જળ યોનિમાં પ્રવેશી જાય તો.

પુરુષની સાથે સંસર્ગમાં આવે છતાં સ્ત્રીને ગર્ભ ન રહે તેનાં પાંચ કારણો છે —

(૧) ૧. યૌવન ન ખીલ્યું હોય;

૨. યૌવન ચાલ્યું ગયું હોય;

૩. જન્મથી જ વંધ્ય હોય;

૪. રોગી હોય;

૫. દૌર્ભાગ્યવાળી હોય.

(૨) ૧. નિત્ય ઋતુસ્રાવ થતો હોય;

૨. જેને કદી ઋતુસ્રાવ થતો ન હોય;

૩. જેના ગર્ભાશયનું ઓત-છિદ્ર રોગથી નષ્ટ થઈ ગયું હોય;

૪. જેના ગર્ભાશયનું શ્રોત રોગવાળું હોય;

૫. જે હૃદયથી વધારે મૈથુનમાં રક્ત હોય.

(૩) ૧. ઋતુકાલમાં જે યોગ્ય રીતે મૈથુનસેવી ન બને;

૨. શુક્રના અણુઓ નષ્ટ થઈ જાય તો;

૩. જો લોહી ઉત્કટ અને પિત્તપ્રધાન હોય;
૪. ગર્ભધારણ થાય ત્યાર પહેલાં કોઈ દેવ શક્તિનો નાશ કરી નાખે તો;
૫. ભાગ્યમાં જ સંતાન ન હોય તો.

[—સ્થાન ૪૧૬]

૬. ઉપપાત^૧ અને ઉદ્ધર્તના^૨

ગૌ—હે ભગવન્ ! નરકગાતિમાં ઉપપાતનો વિરહકાલ કેટલો ?

ભૌ—હે ગૌતમ ! જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર^૩ મુદ્ધર્ત^૪. મનુષ્યગતિ, તિર્થંચગતિ અને દેવગાતિનું પણ એમ જ સમજવું.

ગૌ—સિદ્ધિગતિનો વિરહકાલ કેટલો ?

ભૌ—જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ છ માસ.

કુ ઉદ્ધર્તના પણ સિદ્ધિગતિને^૪ છોડીને તેવી જ રીતે કહેવી.

કુ અહીં ઉપપાત દંડક^૫ અને ઉદ્ધર્તના દંડક^૬ પૂરો કહેવો.

[—સમ. ૧૫૪]

સાતમી નરકમાં ઉપપાતવિરહકાળ ઉષ્કૃષ્ટ છ માસ છે.

[—સ્થાન ૫૩૫]

૧. આવર્ત—ઉત્પલ થવું તે.

૨. મરણ.

૩. રત્નપ્રભા વગેરેમાં ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્તો વિરહકાલ છે તથાપિ સામાન્યરૂપે અહીં બાર કહ્યા છે એમ સમજવું. દેવગતિ વિષે પણ તેમ જ સમજવું. પણ મનુષ્ય અને તિર્થંચગતિમાં બાર કહ્યા તે ગર્ભજ વિષે સમજવું.

૪. સિદ્ધિગતિમાં ઉદ્ધર્તના જ નથી; કારણ ત્યાંથી મરીને કોઈ બહાર જવું જ નથી.

૫. ૬. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૭. ઉપાધિ, કર્મ અને પરિગ્રહ

(૧) ઉપાધિ (જીવનુ જેથી પાષણ થાય તે)ના ત્રણ પ્રકાર છે—

૧. કર્મોપાધિ; ૨. શરીરોપાધિ; ૩. બાહ્ય ભાંડમાત્રોપાધિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિને^૧ આ ત્રણે ઉપાધિ હોય છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ક્ષીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં
આ ત્રણે ઉપાધિ હોય છે.

(૨) ઉપાધિના ત્રણ પ્રકાર —

૧. સચિત્ત. ૨. અચિત્ત. ૩. મિશ્ર.

દં ૦ ૧-૨૪. બધા જીવોમાં આ ત્રણેય ઉપાધિ હોય છે.

હું પરિગ્રહના પણ ઉપર પ્રમાણે બે રીતે ત્રણ ભેદો તથા
સ્વામીઓ સમજવાના છે.

[—સ્થા ૦ ૧૩૮.]

જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિનું ચયન કરે છે, તેમણે કયું
છે અને કરશે —

૧. જ્ઞાનાવરણીય; ૨. દર્શનાવરણીય; ૩. વેદનીય; ૪.
મોહનીય; ૫. આયુ; ૬. નામ; ૭. ગોત્ર; ૮. અન્તરાય.

(૧) દં ૦ ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવો એ
જ આઠ કર્મનું ચયન કરે છે, તેમણે કયું
છે અને કરશે.

(૨-૬) દં ૦ ૧-૨૪. તેવી જ રીતે ઉપચયન, બધ, ઉદ્દીરણ,
વેદના, નિર્જરા આ પાંચ વિષે પણ ત્રણે
કાળમાં સમજવું.

[—સ્થા ૦ ૫૬૧.]

૧. નારક અને એકેન્દ્રિયને બાહ્ય ભાંડ વગેરે ઉપકરણ હોતાં નથી
તેથી અહીં નથી ગણ્યાં.

૮. શરીર

(૧) શરીરોત્પત્તિ અને નિર્વર્તન^૧

દં ૧-૨૪. નારક વગેરે ૨૪ દંડકમાં બધા જીવોના શરીરની ઉત્પત્તિ બે કારણે છે —

૧. રાગ; ૨. દ્વેષ.

હું તે જ બે કારણે ૨૪ દંડકમાં નિર્વર્તન પાળું સમજવું.

[—સ્થા ૭૫]

દં ૧. નારકોની ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે —

૧. ક્રોધ; ૨. માન; ૩. માયા; ૪. લોભ.

દં ૨-૨૪. બાકીના દંડકોમાં પણ તે જ ચાર કારણે શરીરોત્પત્તિ છે.

હું શરીરનું નિર્વર્તન પાળું ૨૪ દંડકમાં એ જ ચાર કારણે છે.

[—સ્થા ૩૭૧].

(૨) ભેદો, સ્થામી, અને અવગાહના

દં ૧. નારકને બે શરીર છે —

૧. આશ્ચન્તર એટલે કે કામભૂ;^૨

૨. બાહ્ય એટલે કે વૈકિંચ.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ પ્રમાણે.

દં ૧૨-૧૬. સ્થાવરકાયને બે શરીર છે —

૧. આશ્ચન્તર એટલે કે કામભૂ;^૨

૨. બાહ્ય એટલે કે ઔદારિક.

૧. શરીરનો આરંભ તે ઉત્પત્તિ અને પૂરું થઈ રહે તે નિર્વર્તન.

૨. કામભૂસહચારી તેજસ પણ અહીં સમજવું.

ક્રં ૧૭-૧૯. ત્રીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કામભ્ય;

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ અને શોષિતથી બદ્ધ ઔદારિક.

ક્રં ૨૦, ૨૧. પાંચેન્દ્રિય તિયંચ અને મનુષ્યને બે શરીર છે —

૧. આભ્યન્તર એટલે કે કામભ્ય;

૨. બાહ્ય એટલે કે અસ્થિ, માંસ, શોષિત, સ્નાયુ અને શિરાથી બદ્ધ ઔદારિક.

ક્રં ૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને નારક જેમ.

[—સ્થા ૭૫]

ક્રં ૧. વિગ્રહગતિસમાપન્ન^૧ નારકને બે શરીર હોય છે —

૧. તૈજસ; ૨. કામભ્ય.

ક્રં ૨-૨૪. બાકીના કંડકોમાં પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૭૫]

બધા દેવો બે પ્રકારના છે —

૧. એક શરીરી અને ૨. બે શરીરી.

મરુત, કિન્નર, કિંપુરુષ, ગંધર્વ, નાગકુમાર, સુપણ્ડ-કુમાર, અગ્નિકુમાર અને વાયુકુમાર આ બધા દેવોના બે લેહ છે.

૧. એકશરીરી^૨; ૨. બેશરીરી.^૩

[—સ્થા ૮૦]

૧. જીવનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિગ્રહિમાં હોય ત્યારે જીવની ગતિ સીધી —અવિગ્રહા નથી હોતી, પણ સવિગ્રહા-વાંકી હોય છે. તે વખતે આ બે શરીર હોય છે.

૨. ભવધારણીયની અવેક્ષાએ.

૩. ઉત્તર વૈકિય કરે છે તેની અવેક્ષાએ.

દં ૧. નારકને ત્રણ શરીર છે —

૧. વૈક્રિય; ૨. તેજસ; ૩. કાર્મણુ.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે જ ત્રણ શરીર છે.

દં ૧૨. પૃથ્વીકાયને ત્રણ શરીર છે —

૧. ઔદારિક; ૨. તેજસ; ૩. કાર્મણુ.

દં ૧૩. જલકાયિક જીવને ઉપર પ્રમાણે.

દં ૧૪. તેજસ્કાયને પણ ઉપર પ્રમાણે.^૧

દં ૧૬. વનસ્પતિને પણ તે જ.

દં ૧૭, ૧૮, ૧૯. દ્વિચન્દ્રિય, ત્રીચન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ ત્રણ શરીર.^૨

દં ૨૨-૨૪. વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકને પણ તે જ ત્રણ.

[—સ્થા ૨૦૭]

ગૌ — હે ભગવન, શરીર કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ભ — હે ગૌતમ, શરીરના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. ઔદારિક, ૨. વૈક્રિય, ૩. આહારક, ૪. તેજસ,^૧
૫. કાર્મણુ.

ગૌ — ઔદારિક શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ — ઔદારિક શરીરના ભેદ પાંચ છે —

એકેન્દ્રિય જીવોનું ઔદારિક શરીર યાવત્ ગર્ભજ
મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયનું ઔદારિક શરીર.

ગૌ — ઔદારિક શરીરની અવગાહના કેટલી છે ?

ભ — જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ
એક હજાર યોજનથી કાંઈક વધારે. (અહીં સર્વ

૧. વાયુકાયને આહારક સિવાયનાં ચારે હોય છે માટે અહીં નથી ગણ્યું.

૨. ત્રિચન્દ્રિયને પણ આહારક સિવાયનાં ચાર હોય છે એટલે અહીં નથી ગણ્યા. મનુષ્યને પાંચે હોય છે એટલે અહીં નથી ગણ્યા.

જીવોની અવગાહના અવગાહના-સ્થાન^૧ પ્રમાણે
સમજી લેવી યાવત્ મનુષ્યના ઔદારિક શરીરની
અવગાહના ઉલ્કૃષ્ટ ત્રણ ગાઉ છે.)

ગૌ૦ — વૈકિય શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ૦ — બે. એક એકેન્દ્રિયતું^૨ વૈકિય શરીર અને એક
પંચેન્દ્રિયતું^૩ વૈકિય શરીર. (અહીં ખાકીના પ્રશ્નોત્તરો સમજી
લેવાના છે.^૪ અને અવગાહનાનું પણ યાવત્ સનત્કુમારથી
માંડીને અનુત્તર સુધીના ભવધારણીયની એક એક હાથ
ઓછી અવગાહના થાય છે એ બધું પણ અહીં સમજી લેવું.)

ગૌ૦ — આહારક શરીરના કેટલા ભેદ છે ?

ભ૦ — આહારક શરીર એક જ છે.

ગૌ૦ — તો શું તે મનુષ્યને હોય છે કે અમનુષ્યને ?

ભ૦ — મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌ૦ — મનુષ્યમાં પણ ગર્ભાજને હોય છે કે સંભૂતિ^૫ મને ?

ભ૦ — ગર્ભાજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નહિ.

ગૌ૦ — તો શું તે કર્મભૂમિના ગર્ભાજ મનુષ્યને હોય છે
કે અકર્મભૂમિનાને પણ ?

ભ૦ — કર્મભૂમિજ ગર્ભાજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને
નહિ.

ગૌ૦ — શું સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિના ગર્ભાજ
મનુષ્યને હોય છે કે અસંખ્યાતવર્ષાને^૬ પણ ?

ભ૦ — સંખ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિજ ગર્ભાજ મનુષ્યને
હોય છે; બીજાને નહિ.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

ગૌં — તેમાં પણ પર્યાપ્તને હોય છે કે અપર્યાપ્તને પણ ?

ભ૦ — માત્ર પર્યાપ્તને જ હોય છે.

ગૌં — પર્યાપ્તમાં પણ શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને તે હોય છે ?

ભ૦ — સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંજ્યાતવર્ષાયુષી કર્મભૂમિજ ગભજ મનુષ્યને હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌં — સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં પણ સંયત, અસંયત કે સંયતા-સંયતને હોય છે ?

ભ૦ — સંયતને જ હોય છે; બીજાને નથી હોતું.

ગૌં — સંયતમાં પણ શું પ્રમત્તને હોય છે કે અપ્રમત્ત સંયતને ?

ભ૦ — પ્રમત્તસંયતને હોય છે.

ગૌં — પ્રમત્ત સંયતમાં પણ ઋદ્ધિવાળા કે ઋદ્ધિવિનાનાને હોય છે ?

ભ૦ — ઋદ્ધિવાળાને હોય છે; બીજાને નહિ.

એમ વાચના બહીં સમજવાની છે. આહારક શરીર સમચતુરસસંસ્થાનવાળું છે.

ગૌં — આહારક શરીરની અવગાહના શી છે ?

ભ૦ — જઘન્યથી એક હાથથી કાંઈકે એણું અને ઉત્કૃષ્ટ પૂરેા હાથ.

ગૌં — તેજસ શરીરના કેટલા પ્રકાર છે ?

ભ૦ — પાંચ પ્રકારનું છે — એકેન્દ્રિયનું ચાવત પચેન્દ્રિયનું.

અહીં તૈજસની અવગાહનાનું^૧ વર્ણન પણ સમજી લેવું.^૨
ગૌ — ઐવેયકનો દેવ મારણાન્તિક સમુદ્ધાત કરે ત્યારે
તેના તૈજસ શરીરની કેટલી અવગાહના હોય ?

ભ૦ — પહોળાઈ અને જડાઈની અપેક્ષાએ શરીરપ્રમાણ
હોય છે; પણ આયામ (લાંબાઈ)ની અપેક્ષાએ જઘન્યથી
અધોલોકમાં વિદ્યાધરશ્રણી સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ અધોલોકના
આમો સુધી, તથા ઉધ્વલોકમાં પોતાના વિમાન સુધી, અને
તિર્થંગદ્વિશામાં મનુષ્યક્ષેત્ર સુધીની અવગાહના છે. અનુત્તરૌપ-
પાતિક દેવો વિષે પણ ઐવેયક જેમ જ સમજી લેવું.

કામણુ વિષે પણ તૈજસ જેમ જ સમજી લેવું.

[— સમ૦ ૧૫૨]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી,
વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-
સુષમા આરામાં મનુષ્યોની અવગાહના ત્રણ ગાઉ અને
આયુ ત્રણ પલ્ય છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તર-
કુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધના મનુષ્યો વિષે.

[— સ્થા૦ ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણી,
વર્તમાન અવસર્પિણી અને આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-
સુષમા આરામાં મનુષ્યોની ૬૦૦૦ ધનુષ ઊંચાઈ અને આયુ
૬ અડધા પલ્ય (ત્રણ પલ્ય) સમજવું.

૧. નિયમ એવો છે કે જેવડું ઔદારિક કે વૈકિય હોય, તેવડું જ
તૈજસ અને કામણુ હોય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

(૨) તે જ પ્રમાણે દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો વિષે.

(૩) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના મનુષ્યો વિષે.

(૪) તે જ પ્રમાણે પુષ્કરાધના મનુષ્યો વિષે.

[—સ્થાન ૪૯૩]

બાહર વનસ્પતિકાયની ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર ચોજન શરીરા-
વગાડના કહી છે.

જલચર પચેન્દ્રિયતિયની પણ તેટલી જ છે.

ઉરપરિસપ્ પચેન્દ્રિયતિયની પણ તેટલી જ છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

પ્રહસ્યોક અને લાંતક કદપના દેવોના ભવધારણીય
શરીર ઉત્કૃષ્ટ પાંચ હાથ ઊંચાં કહ્યાં છે.

[—સ્થાન ૪૬૬]

મહાશુક અને સહસ્રાર કદપના દેવોના ભવધારણીય
શરીરની ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ ચાર હાથ કહી છે.

[—સ્થાન ૩૭૫]

સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર કદપના દેવોના ભવધારણીય શરીરની
ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ ૬ હાથ છે.

[—સ્થાન ૫૩૨]

આણુત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુત કદપના દેવોના
ભવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ હાથ છે.

[—સ્થાન ૧૫૧]

ઐવેયકના દેવો ઉત્કૃષ્ટ બે હાથ ઊંચા છે.

[—સ્થાન ૯૪]

અનુત્તરવાસી દેવોની ઊંચાઈ એક હાથ છે.

[—સ્થાન ૫૪]

ભવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ અને
ઇશાનના દેવોના ભવધારણીય શરીરની ઊંચાઈ ૭ હોય છે.

[—સ્થા. ૫૭૬]

અવગાહના^૧ ચાર છે —

૧. દ્રવ્ય અવગાહના^૨; ૨. ક્ષેત્ર અવગાહના^૩; ૩. કાલ
અવગાહના^૪; ૫. ભાવ અવગાહના^૫.

[—સ્થા. ૨૭૬]

(૩) શરીરનાં વર્ણાદિ

શરીર પાંચ છે —

૧. ઓદારિક; ૨. વૈકિય; ૩. આહારક; ૪. તૈજસ;
૫. કાર્મણ.

એ પાંચે શરીરમાં પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ છે.

ખર્ધા સ્થૂલ આકારવાળાં શરીરોમાં પાંચ વર્ણ, પાંચ
રસ, એ ગાંધ અને આઠ સ્પર્શ હોય છે.

[—સ્થા. ૩૯૫]

દં. ૧. નારકનાં શરીર (મ) પાંચ વર્ણવાળાં અને (જા)
પાંચ રસવાળાં છે.

(મ) ૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હરિદ્ર;
૫. શુક્લ.

(જા) ૧. મધુર; ૨. તિક્ત; ૩. કટુક; ૪. કષાય;
૫. અમ્લ.

૧. અવગાહના એટલે શરીર — જેમાં જન અવગાહીને રહે છે.

૨. દ્રવ્યથી અનંતદ્રવ્યો હોય છે.

૩. ક્ષેત્રથી અસખ્યપ્રદેશમાં અવગાહીને રહે છે.

૪. અસખ્યેય સમયની સ્થિતિ છે.

૫. ભાવ — એટલે 'વર્ણ' વગેરે પર્યાયો. વર્ણાદિ અનંત પર્યાયો હોય છે.

ક્રં ૨-૨૪. બાકીના હંડકોમાં પણ શરીરના વર્ણ-રસ તે જ પ્રમાણે છે.

[—સ્થાં ૩૯૫]

ક્રં ૧. નારકોએ પાંચ વર્ણ અને પાંચ રસ યુક્ત પુદ્ગલો બાંધ્યાં છે, બાંધે છે અને બાંધશે. તે આ પ્રમાણે —

૧-૫. કૃષ્ણ યાવત્ હરિદ્ર.

૧-૫. મધુર યાવત્ અમ્લ.

ક્રં ૨-૨૪. તે પ્રમાણે બાકીના હંડકોમાં સમજી લેવું.

[—સ્થાં ૪૬૬]

(૪) કેટલીક વિશેષ બાબતો

પ્રત્યેક શરીરમાં જીવ એક છે.

[—સ્થાં ૧૭]

મૃતજીવનું શરીર એક છે.

[—સ્થાં ૨૪]

શરીરમાંથી નવ છિદ્ર વાટે મળી નીકળે છે —

બે કાન, બે આંખ, બે નસ્કોરાં, મોઢું, ઉપરથી, અને અપાન.

[—સ્થાં ૬૭૫]

ચાર શરીરો જીવસ્પૃષ્ટ છે —

૧. વૈકિંચ, ૨. આહારક, ૩. તૈજસ, ૪. કામજી.

ચાર શરીર કામજીભિન્ન છે —

૧. ઔદારિક, ૨. વૈકિંચ, ૩. આહારક ૪. તૈજસ.

[—સ્થાં ૩૩૨]

૧. આમાં ઔદારિક એટલા માટે નથી ગણ્યું કે તે મૃત્યુ પછી જીવથી સ્પૃષ્ટ નથી હોતું. ત્યારે તે સિવાયનાં ચાર તો જીવ વિના કદી સંભવિત જ નથી.

ચારનું એક શરીર સુપ્રસ્ય નહિ—

૧. પૃથ્વી, ૨. અપ્, ૩. તેજસ, ૪. વનસ્પતિકાય.

[—સ્થાં ૩૩૫]

૬. સંઘયણુ

ગૌં — હે ભગવન્ ! સંઘયણુ કેટલાં છે ?

ભં — હે ગૌતમ ! સંઘયણુ છ છે —

૧. વજ્રઋષભનારાય સંં; ૨. ઋષભનારાય સંં; ૩. નારાય સંં; ૪. અધનારાય સંં; ૫. કીલિકા સંં; ૬. સેવાત સંં

દં ૧. ગૌં — હે ભગવન્ ! નારકોને કયું સંઘયણુ હોય છે ?

ભં — હે ગૌતમ ! નારકો અસંઘયણી^૧ છે. તેમના શરીરમાં અસ્થિ, શિરા, સ્નાયુ એ હોતાં નથી. માત્ર તેમને અનિષ્ટ અને અશુભ પુદ્ગલો અસંઘયણુરૂપે પરિણમે છે.

દં ૨. ગૌં — અસુરકુમારને કયું સંઘયણુ છે ?

ભં — અસુરકુમારને સંઘયણુ હોતું નથી. ઇષ્ટ અને શુભ પુદ્ગલો અસંઘયણુરૂપે પરિણમે છે.

દં ૩-૧૧. બાકીના ભવનપતિ વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે.

દં ૧૨. પૃથ્વીકાયિક જીવોને સેવાત સંઘયણુ છે.

દં ૧૩-૧૬. બાકીના સ્થાવરકાયને પણ તે જ.

દં ૧૭-૧૯. દ્રિ-ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ તે જ.

૧. સંઘયણુ એટલે સંગઠન—અસ્થિબદ્ધ. નારક અને દેવને અસ્થિ જ હોતાં નથી તેથી તેમને અસ્થિબદ્ધનો પ્રશ્ન જ નથી.

દં ૦ ૨૦ (જ) સંભૂચ્છિમ તિથ્યપચેન્દ્રિયને પણ તે જ.

(ઝા) ગભાજ તિથ્યપચેન્દ્રિયને છયે સંઘયણ છે.

દં ૦ ૨૧ (જ) સંભૂચ્છિમ મનુષ્યને સેવાત્ સં ૦;

(ઝા) ગભાજ મનુષ્યને છયે સંઘયણ.

દં ૦ ૨૨-૨૪. અસુરકુમાર જેમ અસંઘયણી.

[—સમ ૧૫૫; —સ્થા ૪૬૪]

૧૦. સંસ્થાન

ગૌ ૦ — હે ભગવન્, સંસ્થાન કેટલાં છે ?

ભ ૦ — હે ગૌતમ ! સંસ્થાન છ પ્રકારનાં છે —

૧. સમચતુરસ્ર; ૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલ; ૩. સાદ્ધિ સંસ્થાન; ૪. વામન સં ૦; ૫. કુપ્પજ સં ૦; ૬. હુંડ સંસ્થાન.

દં ૦ ૧. ગૌ ૦ — નારકને કયું સંસ્થાન છે ?

ભ ૦ — નારકને હુંડ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૨. ગૌ ૦ — અસુરકુમારને કયું સંસ્થાન છે ?

ભ ૦ — અસુરકુમારને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૩-૧૧. બાકીના ભવનપતિને પણ તે જ.

દં ૦ ૧૨. પૃથ્વીનું મસુર સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૩. આપનું સ્તિષ્ઠુક સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૪. તેજનું સૂચિકલાપ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૧૫. વાયુનું સંસ્થાન પતાકા છે.

દં ૦ ૧૬. વનસ્પતિ નાના પ્રકારના સંસ્થાનવાળી છે.

દં ૦ ૧૭-૧૯. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન છે.

દં ૦ ૨૦ (જ) સંભૂચ્છિમ તિથ્યપચેન્દ્રિયનું હુંડ સંસ્થાન.

(ઝા) ગભાજ તિથ્યપચેન્દ્રિયને છયે સંસ્થાન હોય છે.

દં ૦ ૨૧ (જ) સંમૂચ્છિમ મનુષ્યને હુડ સં ૦.

(ઝા) ગભીજ મનુષ્યને છયે સંસ્થાન.

દં ૦ ૨૨-૨૪. વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિકો અસુરકુમાર
જેમ સમયતુરસ્ત્ર સંસ્થાનવાળા છે.

[—સમ ૧૫૫; —સ્થા ૪૬૫]

૧૧. ક્રિયા

ક્રિયા^૧ એક છે.

[—સ્થા ૪; સમ ૧]

ક્રિયા બે પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જીવક્રિયા (જીવનો વ્યાપાર); ૨. અજીવક્રિયા.

હું જીવક્રિયા બે પ્રકારની છે—

૧. સમ્યક્ત્વ (સમગ્રદર્શનરૂપ જીવનો વ્યાપાર; અથવા સમ્યગ્રદર્શનવાળા જીવનો વ્યાપાર); ૨. મિથ્યાત્વ (તત્ત્વની અશ્રદ્ધારૂપ વ્યાપાર અથવા મિથ્યાત્વી જીવનો વ્યાપાર).

હું અજીવક્રિયા^૨ બે પ્રકારની છે—

૧. ઐર્થાપયિકી;^૩ ૨. સાંપરાયિકી.^૪

૧. કરણ, વ્યાપાર અને ક્રિયા એકાથક છે.

૨. અજીવ પુદ્ગલોનું કર્મરૂપે પરિણમન કરવું તે.

૩. ઉપશાંતમેહાદિ ત્રણ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ માત્ર યોગના કારણે પુદ્ગલોને સાતાવેદનીય કર્મરૂપે પરિણમાવે છે તે ઐર્થાપયિકી; અથવા એ કર્મનું પણ નામ છે. જે કર્મ પ્રથમ સમયે બદ્ધ થાય અને બીજા સમયે વેદાઈ ખરી નય છે તે પણ ઐર્થાપયિકી કહેવાય છે. આ ક્રિયાનો કર્તા તો જીવ છે, પણ આમાં પરિણમન અજીવનું કર્મરૂપે થતું હોવાથી અજીવક્રિયા કહેવાય.

૪. તે જ પ્રમાણે સંપરાય એટલે કષાય; તજજન્ય વ્યાપાર તે સાંપરાયિકી.

(૨) ૧. કાયિકી (શરીરથી થતી); ૨. આધિકરણિકી.^૧

કુ કાયિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનુપરતકાયક્રિયા (અવિરત પુરુષ — મિથ્યાદષ્ટિ કે મેત ન સ્વીકારનાર — તેની કાયાથી કરેલી);

૨. હુપ્રયુક્તકાયક્રિયા (પ્રમત્તસંયતની મન-વચન-કાયાના હુષ્ટ પ્રયોગપૂર્વકની).

કુ આધિકરણિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સંયોજનાધિકરણિકી (જુદા જુદા ભાગો — ખડગ તેનો હાથો વગેરે જુદા હોય તેમને — જોડવા તે);

૨. નિર્વર્તનાધિકરણિકી (ખડગાદી અધિકરણનું ઉત્પાદન કરવું તે.)

(૩) ૧. પ્રાદેષિકી — મત્સરપૂર્વકની ક્રિયા; ૨. પારિતાપનિકી — પ્રાણીઓને પીડવાની ક્રિયા.

કુ પ્રાદેષિકી ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયક પ્રાદેષિકી; ૨. અજીવવિષયક પ્રાદેષિકી.

કુ પારિતાપનિકી બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપારિતાપનિકી; ૨. પરહસ્તપારિતાપનિકી.

(૪) ૧. પ્રાણુતિપાતક્રિયા — હિંસાકર્મ^૨; ૨. અપ્રત્યાખ્યાન-ક્રિયા — અમતીની ક્રિયા;

કુ પ્રાણુતિપાત ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. સ્વહસ્તપ્રાણુતિપાત; ૨. પરહસ્તપ્રાણુતિપાત.

કુ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવિષયકઅપ્રત્યાખ્યાન; ૨. અજીવવિષયકઅપ્ર

૧. જોનાથી આત્મા નરકમાં જાય તે અધિકરણ — અનુષ્ઠાન; અથવા કોઈ બાહ્ય ખડગ વગેરે વસ્તુ પણ અધિકરણ કહેવાય. તેનાથી થતી.

(૫) ૧. આરંભિકી; ૨. પારિશ્રહિકી - પરિશ્રહસંબંધી.

કુ આરંભિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆરંભિકી; ૨. અજીવઆરંભિકી.

કુ પારિશ્રહિકી બે પ્રકારની છે. —

૧. જીવપારિશ્રહિકી; ૨. અજીવપારિશ્રહિકી.

(૬) ૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા.

કુ માયાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મભાવવંકનતા (પોતે હલકો હોય છતાં ઉમદા છે તેવું બતાવવું);

૨. પરભાવવંકનતા (કૂટલેખ આદિ કરીને બીજાને ઠગવું તે).

કુ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. ઊનાતિરિક્તમિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા^૧;

૨. તદ્વચતિરિક્તમિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા^૨.

(૭) ૧. દૃષ્ટિની ક્રિયા (દર્શનને કારણે થયેલી); ૨. પૃષ્ટિની ક્રિયા (પ્રશ્ન નિમિત્તક ક્રિયા)

કુ દૃષ્ટિની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવદૃષ્ટિની; ૨. અજીવદૃષ્ટિની.

કુ પૃષ્ટિની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપૃષ્ટિની; ૨. અજીવપૃષ્ટિની.

(૮) ૧. પ્રાતીત્યકી (બાહ્ય વસ્તુના નિમિત્તે થતી); ૨. સામન્તોપનિષાતિકી (લોકો ભેગા મળી વાહવાહ કરે તે સાંભળી થતી).

૧. આત્મા અંગુષ્ઠપ્રમાણ છે તેવું ન્યૂન દર્શન; અને આત્મા વ્યાપક છે તેવું અધિક દર્શન. આ બંને મિથ્યાદર્શનનિમિત્તક ક્રિયા તે.

૨. ઉપર સિવાયની, આત્મા છે જ નહિ એવી માન્યતાઓથી લાગતી.

કુ પ્રાતીત્યિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવપ્રાતીત્યિકી; ૨. અજીવપ્રાતીત્યિકી.

કુ સામન્તોપનિપાતિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસામન્તોપનિપાતિકી; (કેઈને ઘેર ઘોડો વગેરે સારો હોય તેની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી);

૨. અજીવસામન્તોપનિપાતિકી. (રથ વગેરે અજીવની પ્રશંસા સાંભળી હર્ષ થવાથી થતી).

(૬) ૧. સ્વાહસ્તિકી — પોતાના હાથથી થયેલ; ૨. નૈસૃષ્ટિકી — ક્ષેપણ — ફેંકવાથી થયેલ.

કુ સ્વાહસ્તિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવસ્વાહસ્તિકી; ૨. અજીવસ્વાહસ્તિકી.

કુ નૈસૃષ્ટિકી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવનૈસૃષ્ટિકી; ૨. અજીવનૈસૃષ્ટિકી.

(૧૦) ૧. આજ્ઞાપની — આજ્ઞા કરવાથી થતી; ૨. વૈદ્યારિણી — વિદ્યારણ કરવાથી થતી.

કુ આજ્ઞાપની બે પ્રકારની છે —

૧. જીવઆજ્ઞાપની; ૨. અજીવઆજ્ઞાપની.

કુ વૈદ્યારિણી બે પ્રકારની છે —

૧. જીવવૈદ્યારિણી; ૨. અજીવવૈદ્યારિણી.

(૧૧) ૧. અનાલોગપ્રત્યયા — પ્રમાદથી — ઉપયોગ વિના થયેલી;

૨. અનુવર્તકાપ્રત્યયા — શરીર તરફ બેપરવા થઈ વર્તેલું તે.

કુ અનાલોગપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. અનાયુક્તાદાનતા — ઉપયોગશૂન્ય થઈ લેલું તે;

૨. અનાયુક્તપ્રમાદના — ઉપયોગશૂન્ય થઈ પ્રમાદે લેલું તે.

કુ અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. આત્મશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા;
૨. પરશરીરાનવકાંક્ષાપ્રત્યયા.

(૧૨) ૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા.

કુ પ્રેમપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૧. માયાપ્રત્યયા; ૨. લોભપ્રત્યયા.

કુ દ્વેષપ્રત્યયા બે પ્રકારની છે —

૨. ક્રોધપ્રત્યયા; ૨. માનપ્રત્યયા.

[—સ્થા૦ ૧૦]

દં૦ ૧. સમ્યગ્દૃષ્ટિનારકને ચાર ક્રિયા છે —

૧. આરંભિકા; ૨. પારિશ્રુતિકા; ૩. માયા-વૃત્તિકા; ૪. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રિયા.

દં૦ ૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અસરક્રુમારને પણ તે જ ચાર ક્રિયા હોય છે.

દં૦ ૨૦-૨૪. તિથ્યપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના દંડકૌમાં પણ તેવી ક્રિયાઓ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૬૯]

કુ પાંચ ક્રિયા આરંભિકા છે —

૧. આરંભિકા; ૨. પારિશ્રુતિકા; ૩. માયાવૃત્તિકા;
૪. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા; ૫. મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.

દં૦ ૧. મિથ્યાદૃષ્ટિનારકને આ પાંચે ક્રિયા-હોય છે:

દં૦ ૨-૧૧. મિથ્યાદૃષ્ટિભવનપતિને પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં૦ ૧૨-૧૬. વિકલોન્દ્રિયને પાંચે ક્રિયા હોય છે.

દં૦ ૨૦-૨૪. મિથ્યાદૃષ્ટિ તિથ્યપચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકૌમાં એ પાંચે ક્રિયા હોય છે.

ક્રિયા પાંચ છે —

- (૧) ૧. કાયિકી; ૨. અધિકરણિકા; ૩. પ્રાદેષિકા; ૪. પારિ-
તાપનિકા; ૫. પ્રાણાતિપાતક્રિયા.
- (૨) ૧-૫. આરભિકા યાવત્ મિથ્યાદર્શનવૃત્તિકા.
- (૩) ૧. દર્શનપ્રત્યયા; ૨. પ્રશ્નપ્રત્યયા; ૩. પ્રતીત્ય - બાહ્ય.
નિમિત્તે થતી; ૪. સામન્તોપનિકા; ૫. સ્વહસ્તિકા.
- (૪) ૧. નિસૃજિકા - નિદોષણજન્યકર્મબંધ;
૨. અનાયનિકા - મંગાવવાથી થતી;
૩. વૈદારણિકા;
૪. અનાલોગવૃત્તિકા;
૫. અનવકાંક્ષવૃત્તિકા.

દં ૦ ૧-૨૪. આ ચારે પ્રકારે ગણાવેલી પાંચે ક્રિયાઓ બધા
દંડકમાં હોય છે.

ક્રિયા પાંચ છે —

૧. પ્રેમપ્રત્યયા; ૨. દ્વેષપ્રત્યયા; ૩. પ્રયોગક્રિયા; ૪.
સમુદાનક્રિયા - કર્મોપાદાનરૂપ; ૫. ઇર્ષ્યાપથિકી.

દં ૦ ૨૧. આ પાંચક્રિયા મનુષ્યદંડકમાં જ સંભવે.

[—સ્થા ૦ ૪૧૬]

ક્રિયાસ્થાન^૧ તેર છે —

૧. અર્થદંડ - પ્રયોજન પ્રયુક્ત હિંસા; ૨. અનર્થદંડ -
નિરર્થક હિંસા; ૩. હિંસાદંડ; ૪. અકસ્માતદંડ; ૫. દષ્ટિ-
વિપર્યાસદંડ; ૬. મૃષાવાદપ્રત્યય; ૭. અદત્તાદાનપ્રત્યય; ૮.
આધ્યાત્મિક - આભયંતર; ૯. માનપ્રત્યય; ૧૦. મિત્રદ્વેષ-
પ્રત્યય; ૧૧. માયાપ્રત્યય; ૧૨. લોભપ્રત્યય; ૧૩. ઇર્ષ્યાપથ.

[—સમ ૦ ૧૩].

૧. ક્રિયા — કર્મબંધમાં નિમિત્ત એવી ચેષ્ટા - તેના લેહો.

૧૨. સંજ્ઞા — અભિલાષ

સંજ્ઞા એક છે —

[—સ્થા० ૩૦]

સંજ્ઞા ચાર છે —

૧. આહારસંજ્ઞા; ૨. ભયસંજ્ઞા; ૩. મૈથુનસંજ્ઞા;
૪. પરિગ્રહસંજ્ઞા.

[—સમ० ૪; —સ્થા० ૩૫૬]

ચાર કારણે આહારસંજ્ઞા જિપજે —

૧. પેટ ખાલી હોય તો;
૧. ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી;
૩. મતિથી — આહારકથા સાંભળી ખાવાનું મન થઈ આવવાથી;
૪. ખાવાનું સતત ધ્યાન હોય તો.

ભયસંજ્ઞા ચાર કારણે જિપજે —

૧. હીનસત્ત્વથી; ૨. ભયવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી;
૪. ભયની સતત ચિંતાથી.

મૈથુનસંજ્ઞા ચાર કારણે જિપજે —

૧. માંસ અને લોહીની ગહુલતાથી; ૨. મોહનીય ક્રમના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪. મૈથુનની સતત ચિંતાથી.

પરિગ્રહસંજ્ઞા ચાર કારણે જિપજે —

૧. અવિમુક્તિથી; ૨. લોભવેદનીયના ઉદયથી; ૩. મતિથી; ૪. પરિગ્રહની સતત ચિંતાથી.

[—સ્થા० ૩૫૬]

સંજ્ઞા દશ છે.—

- ૧-૪. આહાર ચાવત્ પરિગ્રહ; ૫. ક્રોધસંજ્ઞા; ૬. માન-સંજ્ઞા; ૭. માયાસંજ્ઞા ૮. લોભસંજ્ઞા; ૯. લોકસંજ્ઞા-જ્ઞાનોપયોગ;

૧૦. ઔઘસંજ્ઞા - દશનોપયોગ.

દં૦ ૧. નારકને આ દશ સંજ્ઞા હોય છે.

દં૦૨-૨૩. બાકીના દંડકોમાં પણ આ દશ સંજ્ઞા હોય છે.
[—સ્થા૦ ૭૫૨]

ભયસ્થાન^૧ સાત છે —

૧. ઇહલોકભય; ૨. પરલોકભય; ૩. આદાનભય; ૪. અકસ્માતભય; ૫. વેદનભય; ૬. મરણભય; ૭. અશ્લોકભય.
[—સ્થા૦ ૫૪૬]

ભયસ્થાન સાત છે —

૧-૪. ઉપરપ્રમાણ; ૫. આજીવિકાભય; ૬-૭. ઉપરપ્રમાણ.
[—સમ૦ ૭]

૧૩. ગતિ - આગતિ^૨

ગતિ એક છે. આગતિ એક છે.

[—સ્થા૦ ૨૫, ૨૬]

દં૦ ૧. નારકની ગતિ એ અને આગતિ પણ એ છે —

૧. મનુષ્ય; ૨. પંચેન્દ્રિયતિય^૩.

દં૦ ૨-૧૧. ભવનપતિની પણ તે જ.

દં૦ ૧૨. પૃથ્વીકાયની ગતિ એ અને આગતિ એ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. નોપૃથ્વીકાય^૪.

૧. અંશુત્તરમાં ભતિ-જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, અગ્નિ, ઉદ્ધક, રાજ, ચોર, આત્માનુવાદ-પોતાના દુઃશ્ચરિતનો વિચાર, પરાનુવાદભય-બીજો અને દુશ્ચરિત કહેશે એવો ભય, દંડ, દુર્ગતિ; ઇત્યાદિ ભયોના ભેદો બતાવ્યા છે. ૪. ૧૧૬ થી; ૫ ૭૭ થી.

૨. જીવ મરીને ન્યાં નય તે ગતિ અને ન્યાંથી મરીને આવે તે આગતિ.

૩. નોપૃથ્વીકાયનો અર્થ જલકાયાદિ કરવો; અને ગતિમાં દેવનારક વજ્ર અપકાયાદિ એવો તથા આગતિમાં નારક વજ્રને અપકાયાદિ અર્થ કરવો.

દં ૦ ૧૩-૧૬. ભાકીના સ્થાવર વિષે પણ યથાયોગ્ય ઉપર પ્રમાણે.

દં ૦ ૧૭-૨૧. દ્રોન્દ્રિયથી મનુષ્યના દંડક સુધી પણ ઉપર પ્રમાણે.

દં ૦ ૨૨-૨૪. આ ત્રણ દેવદંડકમાં નરકની જેમ.

[—સ્થા ૦ ૭૮.]

પંચેન્દ્રિયતિય^૧ ચની ગતિ ચાર અને આગતિ પણ ચાર છે —

૧. નારક; ૨. દેવ; ૩. મનુષ્ય; ૪. તિય^૨ ચ.

મનુષ્યની પણ એ જ ચાર ગતિ—આગતિ છે.

[—સ્થા ૦ ૩૬૭.]

એકેન્દ્રિયની પાંચ ગતિ અને પાંચ આગતિ છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય;

પંચેન્દ્રિય.

દ્વિ-ચન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય વિષે પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થા ૦ ૪૫૮.]

પૃથ્વીકાયની છ ગતિ અને છ આગતિ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસ્કાય; ૪. વાયુ-કાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ત્રસકાય.

અપ્કાય, વાયુકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય, અને ત્રસકાય વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે

[—સ્થા ૦ ૪૮૨.]

અંડજની ગતિ સાત છે અને આગતિ પણ સાત છે —

૧. અંડજ; ૨. પોતજ; ૩. જરાયુજ; ૪. રસજ; ૫. સંસ્વેદજ; ૬. સંમૂર્ચિમ; ૭. ઉદ્દિજ.

પોતજ, જરાયુજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્ચિમ અને ઉદ્દિજની પણ ઉપર પ્રમાણે ગતિ—આગતિ સાત છે.

[—સ્થા ૦ ૫૪૩.]

અંડજની આઠ ગતિ અને આઠ આગતિ છે—

૧-૭. અંડજથી ઉદ્ભિજ્જ; ૮. ઔપપાતિક.

. પોતજ અને જરાયુજની પણ આઠ ગતિ-આગતિ સમજવી; બીજની નહિ.

[—સ્થા૦ ૫૬૫]

પૃથ્વીકાયની ૯ ગતિ અને ૯ આગતિ છે—

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અપ્કાય; ૩. તેજસકાય; ૪. વાયુકાય; ૫. વનસ્પતિકાય; ૬. ક્ષીન્દ્રિય; ૭. ત્રીન્દ્રિય; ૮. ચતુરિન્દ્રિય; ૯. પંચેન્દ્રિય.

અપ્કાયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની પણ ગતિ-આગતિ ઉપર પ્રમાણ છે.

[—સ્થા૦ ૧૧૬]

દિશા ત્રણ છે—

૧. ઉર્ધ્વ; ૨. અધો; ૩. તિથક્ર.

આ ત્રણે દિશામાં જીવોની ગતિ થાય છે, આગતિ થાય છે; વ્યુત્ક્રાંતિ—ઉત્પત્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, હાનિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિગમ, જ્ઞાનાભિગમ, જીવાભિગમ અને અજીવાભિગમ થાય છે.

૬૦ ૨૦, ૨૧. પંચેન્દ્રિયતિથક્ર અને મનુષ્યનાં ઉપર ગણા-વેલ ગતિ વગેરે ત્રણે દિશામાં થાય છે.

[—સ્થા૦ ૧૧૩]

દિશા છ છે—

૧. પૂર્વ; ૨. પશ્ચિમ; ૩. દક્ષિણ; ૪. ઉત્તર, ૫. ઉર્ધ્વ; ૬. અધઃ.

આ છથે દિશામાં જીવની ગતિ આદિ થાય છે.

દં ૨૦, ૨૧. તિય^૧ચપચેન્દ્રિય અને મનુષ્યની જ ગતિ આદિ
છયે દિશામાં થાય છે.

[—સ્થા. ૪૯૬]

૧૪. આવાસ^૧

દં ૧. ગૌં — હે ભગવન્ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું કેટલું
ક્ષેત્ર અવગાહીને નરકના કેટલા આવાસ છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભાપૃથ્વી એક લાખ ૮૦
હજાર યોજન પ્રમાણે જાડી છે. ઉપર તથા નીચે, અકેક
હજાર યોજન બાદ કરીને વચ્ચેના ૧ લાખ ૭૮ હજાર
યોજનપ્રમાણે ભાગમાં ૩૦ લાખ નરકાવાસ છે.

તે નરકાવાસો અંદરથી ગોળ છે અને બહારથી ચાર-
બૃણિયા છે. યાવત્ તેમાં અશુભ નારકો છે અને તેમની
અશુભ વેદના છે.

બ્રહ્મકીનાં ૬ નરકોના આવાસો નીચે પ્રમાણે —

	ભાઈનું પ્રમાણ	યોજન	આવાસ
૨	૧૩૨૦૦૦	„	૨૫૦૦૦૦૦
૩	૧૨૮૦૦૦	„	૧૫૦૦૦૦૦
૪	૧૨૦૦૦૦	„	૧૦૦૦૦૦૦
૫	૧૧૮૦૦૦	„	૩૦૦૦૦૦
૬	૧૧૬૦૦૦	„	૯૬,૯૬૫
૭	૧૦૮૦૦૦	„	૫

બધાં નરકોના આવાસો ઉપર નીચે એકેક હજાર
યોજન છોડી દઈને મધ્ય ભાગમાં હોય છે પણ સાતમા

૧. અંગુત્તર૦માં આવતી વિગતોની સરખામણી માટે જુઓ
પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

નરકમાં ૧૦૮૦૦૦ યોજનપ્રમાણુ બહારમાં ઉપરથી પરા હબર યોજન બાદ કરી અને નીચેથી પણ પરા હબર યોજન બાદ કરી બાકીના મધ્યભાગના ત્રણ હબર યોજન-પ્રમાણુમાં માત્ર પાંચ અતુત્તર મહાન નરકવાસો છે. તેમનાં નામ - કાલ, મહાકાલ, રૌરવ, મહારૌરવ અને અપ્રતિષ્ઠાન છે. તેમાં રૌરવ ગોળ છે અને બાકીના ત્રિકોણ આકારના તથા નીચે ક્ષુરપ્રસંસ્થાનવાળા છે.

દં ૦	૨ અસુરકુમારના	આવાસ	૬૪૦૦૦૦૦
દં ૦	૩ નાગકુમારના	,,	૮૪૦૦૦૦૦
દં ૦	૪ સુપર્ણકુમારના ,	,,	૭૨૦૦૦૦૦
દં ૦	૫ વાયુકુમારના	,,	૬૬૦૦૦૦૦
દં ૦	૬ ક્ષીપકુમાર યુગલના	,,	૭૬૦૦૦૦૦ ^૧
દં ૦	૭ દિક્કુમાર	,,	,,
દં ૦	૮ ઉદ્દિક્કુમાર	,,	,,
દં ૦	૯ વિરુત્કુમાર	,,	,,
દં ૦	૧૦ અગ્નિકુમાર	,,	,,
દં ૦	૧૧ સ્તનિતકુમાર	,,	,,

રત્નપ્રભાની બહાર ૧૮૦૦૦૦ છે. તેમાંથી ઉપર અને નીચેથી એકેક હબર બાદ કરતાં મધ્યના ૧૭૮૦૦૦ યોજન-પ્રમાણુ ભાગમાં અસુરકુમારના ૬૪ લાખ આવાસો છે. તેમનાં ભવનો બહારથી ગોળ છે, અંદરથી ચારખૂણિયાં છે, તથા તળિયામાં પુષ્કરકર્ણિકાના આકારવાળાં છે. એક ભવનને બીજા ભવનથી છૂટું પાડવા માટે વચ્ચે બિંદી બાઈ ખોદી પ્રાણ બાંધી દેવામાં આવી છે. આવાસોમાં અદ્વાલિકા,

૧. સમવાયંગની મુદ્રિત પ્રતિમાં 'વાલ્તરિમો' એવો પાઠ છે પણ અન્ય ૭૬નો ઉદ્દેશ છે તેથી અહીં ૭૬ લખ્યા છે.

આરિકા, ગોપુરદ્વાર, દરવાજા, તોરણ, પ્રતિદ્વાર એ બધું તે તે સ્થાનોમાં આવ્યું છે. તથા તે ભવનોમાં ચારે તરફ ચત્ર, મુશળ, મુસુંઢી અને શતદંત્રી ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ૪૮ કોઠાની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં ૪૮ જુદા જુદા વનખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. તેની જમીનને તથા હીવાલોને લીંપીગૂંપી સુંદર બનાવવામાં આવી છે. તેમાં ગોશીર્ષચંદન અને રક્તચંદનના થાપા સીડી પર દેવામાં આવ્યા છે. તેમાં કાલાશુરુ, શ્રેષ્ઠ કુંદુરુક્ક, તથા તુરુષ્કના ધૂપથી ચારે તરફ વાતાવરણ મહેકી ઊઠેલ હોય છે. તે એટલાં બધાં મુગંધી દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત છે કે જાણે કોઈ ઘનીભૂત મુગંધી દ્રવ્ય જ સ્વયં હોય તેવાં થઈ ગયાં છે. તે બધાં ભવનો સ્વચ્છ છે, સ્લક્ષ્ણ છે, સ્નિગ્ધ છે, ઘૂષ્ટ છે, મૃષ્ટ છે, નીરજ છે, નિર્મલ છે, વિતિમિર છે, વિશુદ્ધ છે, પ્રભાવાળાં છે, રશ્મિવાળાં છે, પ્રકાશવાળાં છે, પ્રસાદ કરે તેવાં છે, દર્શનીય છે, અભિરૂપ છે, રમણીય છે, પ્રતિરૂપ છે.

બાકીના નાગકુમાર વગેરેનાં ભવનોનું પણ આ જે પ્રમાણે વર્ણન સમજવું. તેમની સંખ્યા ઉપર બતાવી જ છે. દં ૦ ૧૨-૧૬. સ્થાવરકાયના અસંખ્યાત આવાસ છે.

દં ૦ ૧૭-૧૯. ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે.

દં ૦ ૨૦-૨૧. તિર્યચપચ્ચેન્દ્રિય અને મનુષ્યના પણ અસંખ્યાત આવાસ છે.

દં ૦ ૨૨. ગૌં — વાણવ્યંતરના આવાસ કેટલા છે ?

ભ૦ — હે ગૌતમ ! આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના રત્નમય કાંડની પ્રથમ એક હજાર યોજનની જે બડાઈ છે, તેમાંથી ઉપર અને નીચેના એકેક સો યોજન જતાં વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ ભાગમાં તિરછી દિશામાં વ્યંતરના ભૌમંય

નગર અને આવાસો અસંખ્યાત લાખ પ્રમાણ છે. તેમનાં તે નગરો અંદરથી ચારખૂણિયાં અને બહારથી ગોળ હોય છે. આકીનું વણુંન ભવનપતિના આવાસ જેવું સમજી લેવું. વધારામાં તેઓમાં ધન-પતાકાની હારો હોય છે. તે સુરમ્ય હોય છે. તિલકો તથા ખારણા આગળ રત્નજડિત અર્ધ-ચંદ્રાકાર એ બધું તેમને વિચિત્ર કરી મૂકે છે. અંદરથી અને બહારથી તે સ્નિગ્ધ છે. તેમનું તળિયું સુવણની વાળુકાથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યું હોય છે, તેમનો સ્પર્શ સુંવાળો હોય છે, તે સુંદર છે, યાવત્ પ્રસાદ આપનાર દર્શનીય અને પ્રતિષ્ઠ છે.

દં ૦ ૨૪. આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી જિંચે જ્યોતિષ્કનાં વિમાનોની પણ ઉપરે બહુ યોજન, અનેક સો યોજન, અનેક સહસ્રયોજન, અનેક લાખ યોજન, અનેક કરોડ યોજન, અનેક કૌટાકૌટિ યોજન, અસંખ્ય કૌટાકૌટિયોજનથી પણ જિંચે દૂર વૈમાનિકોનાં — સૌધમ, ઇશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મ, લાંતક, શુક્ર, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુતમાં, તથા ઐવેયક અને અનુત્તરમાં બધાં મળી ૮૪૯૭૦૨૩ વિમાનો આવેલાં છે. યાવત્ દર્શનીય હોય છે.

દં ૦ ૨૩. આ રમણીય રત્નપ્રભાપૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજનની જિંચાઈ પછીની ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ જિંચાઈ સુધીમાં તિયજ્જ્લોકમાં જ્યોતિષ્કદેવોના અસંખ્યાત વિમાનાવાસો છે. તે જ્યોતિષ્કવિમાનાવાસોની પ્રભા ચારે તરફ ફેલાયલી હોવાથી તે શુકલ દેખાય છે. તેઓમાં વિવિધ મહિષ્મો તથા રત્નો હોવાથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય છે; તેમના ઉપર વાયુથી વિજ્યપતાકા ઊડે છે અને તેઓમાં ઉપરાઉપર છત્રો પણ આવેલાં છે; તે બહુ જિંચાં છે, તેમને ગંગનચૂળી શિખરો છે; પાંજરામાંથી જેમ કોઈ વસ્તુનો ભાગ નીકળી આવી દેખાય તેમ તેમનાં જાળિયાંમાં રાખેલા રત્નો શોભા આપે છે. તેઓમાં મહિ

અને કનકના સ્તૂપો છે. તેઓમાં વિકસિત કમળ, તિલક અને રત્નમય અર્ધચંદ્રનાં ચિત્રશમણ છે; અંદર અને બહાર તેઓ સુકોમલ છે; તેઓમાં સુવર્ણરજ પાથરેલી છે; તેઓ સુઅસ્પર્શવાળા છે, શોભાયમાન છે, પ્રસાદ ઉપજાવે તેવા છે, દર્શનીય છે, સુંદર છે, પ્રતિરૂપ છે.

પ્રત્યેક દેવલોકના કેટકેટલા વિમાનાવાસ છે તે નીચે પ્રમાણે-

સૌધર્મ	૩૨૦૦૦૦૦
ઈશાન	૨૮૦૦૦૦૦
સનતકુમાર	૧૨૦૦૦૦૦
માહેન્દ્ર	૮૦૦૦૦૦
બ્રહ્મલોક	૪૦૦૦૦૦
લાંતક	૫૦૦૦૦
શુક	૪૦૦૦૦
સહસ્રાર	૬૦૦૦
આનત-પ્રાણુત	૪૦૦
આરણુ-અચ્યુત	૩૦૦
અધોવર્તી ત્રણુ ઐવેયકના	૧૧૭
મધ્યના ત્રણુ ઐવેયકના	૧૦૭
ઉર્ધ્વના ત્રણુ ઐવેયકના	૧૦૦
અનુત્તરના	૫

[- સમ૦ ૧૦, ૨૫, ૬૪, ૭૨, ૮૪, ૯૬,
- ૧૪૬, ૧૫૦; - સ્થા૦ ૧૪૭, ૭૫૭]

અમરના ૩૪૦૦૦૦૦ ભવનાવાસ છે.

[- સમ૦ ૩૪]

ધરણીના ૪૪૦૦૦૦૦૦ લવનાવાસ છે.

[- સમ ૪૪]

ભૂતાનદેના ૪૦ લાખ લવનાવાસ છે.

[- સમ ૪૦]

વાયુકુમારના ઇન્દ્ર પ્રભંજનના ૪૬ લાખ લવનાવાસ છે.

[- સમ ૪૬]

પહેલા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના ૩૪ લાખ નરકાવાસ છે.

[- સમ ૩૪]

ખીભ અને ચોથા નરકના ૩૫ લાખ નરકાવાસ છે.

[- સમ ૩૫]

ખીભ, ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા નરકના નરકાવાસ ૩૯ લાખ છે.

[- સમ ૩૯]

રતનપ્રભા, પંકપ્રભા, તમ અને તમસ્તમાના નરકાવાસ ૪૧ લાખ છે.

[- સમ ૪૧]

પહેલા, ચોથા અને પાંચમા નરકના ૫૫ લાખ નરકાવાસ છે.

[- સમ ૫૫]

પહેલા, ખીભ અને પાંચમા નરકના ૫૮ લાખ નરકાવાસ છે.

[- સમ ૫૮]

ચોથા સિવાયનાં બાકીનાં છ નરકોના નરકાવાસ ૭૪ લાખ છે.

[- સમ ૭૪]

નરકાવાસ ૮૪ લાખ છે.

[- સમ ૮૪]

૧૫. વિશેષ પ્રકારે લેદો

દં ૦ ૧. નારક જીવોના બે લેદો છે —

(૧) લબ્ય અને અલબ્ય.

(૨) અનન્તરોપપન્ન (કાલ કે દેશની અપેક્ષાએ વ્યવધાન રહિત ઉત્પન્ન થયેલા) અને પરંપરોપપન્ન (વ્યવધાનસહિત ઉત્પન્ન થયેલા).

(૩) ગતિસમાપન્ન અને અગતિસમાપન્ન.^૧

(૪) પ્રથમસમયોપપન્ન (ઉત્પન્ન થયાં એક જ સમય થયો હોય તે) અને અપ્રથમસમયોપપન્ન.

(૫) આહારક અને અનાહારક. (વિગ્રહગતિ હોય ત્યારે એક કે બે સમય અનાહારક રહે તે અનાહારક; અને ત્યાર પછી 'સદૈવ આહાર લે તે આહારક.)

(૬) ઉચ્છ્વાસક (ઉચ્છ્વાસપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને નોચ્છ્વાસક.

(૭) સેન્દ્રિય (દંદ્રિયપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને અનિન્દ્રિય.

(૮) પર્યાપ્ત (પર્યાપ્ત નામકર્મને) હૃદય હોય તે) અને અપર્યાપ્ત.

દં ૦ ૨-૨૪. આ આઠે રીતે બળે લેદો બાકીના દંડકોમાં પણ સમાન છે.

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૬) ૧. સંજ્ઞા (મનઃપર્યાપ્ત પૂરી કરનાર) અને ૨. અસંજ્ઞા.

૧. નરકગતિમાં જતા હોય તે ગતિસમાપન્ન; અને ત્યાં પહોંચી ગયેલા તે અગતિસમાપન્ન; અથવા નારકરૂપ બની ગયેલા તે ગતિસમાપન્ન અને દ્રવ્યનારક તે અગતિઃ; અથવા ચાલતા તે ગતિઃ, અને સ્થિર તે અગતિઃ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ તે જ છે ભેદ.

દં ૦ ૨૦-૨૪ તિર્થંચપંચેન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં
પણુ આ બન્ને ભેદે જીવો છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ છે —

(૧૦) ૧. ભાષક અને ૨. અભાષક.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ તે જ છે ભેદો છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ૧ દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના
પણુ તે જ છે ભેદ છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ —

(૧૧). ૧. સમ્યગ્દષ્ટિ અને ૨. મિથ્યાદષ્ટિ.

દં ૦ ૨-૧૧. ભવનપતિના પણુ આ છે ભેદ છે.

દં ૦ ૧૭-૨૪. ૨ દ્વીન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના દંડકના જીવોના
પણુ આ છે ભેદ છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ —

(૧૨). પરિત્તસંસારી (જેણે પોતાનો સંસાર
દૂંકાવી નાખ્યો છે) અને ૨. અપરિત્તસંસારી.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકમાં પણુ આ છે ભેદો છે.

દં ૦ ૧. નારકના છે ભેદ —

(૧૩) ૧. સંખ્યાતકાલસ્થિતિક અને ૨. અસંખ્યાતકાલસ્થિતિક.^૩

૧. એકેન્દ્રિયને ભાષાપર્યાપ્તિ હોતી જ નથી તેથી તેમને બાદ કર્યા છે.

૨. એકેન્દ્રિયને સમ્યક્ત્વ હોતું જ નથી.

૩. ૬૪ હજાર વર્ષાદિ સ્થિતિવાળા તે સંખ્યાતકાલ; અને પચ્ચ વગેરે અસંખ્ય પ્રમાણુ વર્ષ જીવનાર તે અસંખ્યાતકાલ.

દં ૦ ૨૦-૨૨. 'તિય'ચપ'ચેન્દ્રિયથી વાણવ્યંતર સુધીના
દંડકોમાં આ બે લેદે છવો છે.^૨

દં ૦ ૧. નારકના બે લેદ —

(૧૪) ૧. સુલભબોધિ અને ૨. દુલભબોધિ.

(૧૫) ૧. કૃષ્ણપાક્ષિક અને ૨. શુક્લપાક્ષિક.

(૧૬) ૧. ચરિમ (અર્થાત્ જેનો પ્રસ્તુત નારક
ભવ અતિમ છે તે) અને ૨. અચરિમ.

દં ૦ ૨-૨૪. બાકીના દંડકોમાં પણ આ જ રીતે બપ્પે
લેદો છે.

[—સ્થાં ૭૯; —સમં ૧૪૯]

દં ૦ ૧. એક સમયમાં ઉત્પન્ન થનારા નારકો —
કૃતિસંચિત (સંખ્યાત), અકૃતિસંચિત (અસં-
ખ્યાત અથવા અનન્ત), અને અવકતવ્યક-
સંચિત (એક) હોય છે.

૨-૧૧. ભવનપતિ પણ તેટલા જ.^૩

૧૭-૨૪. દ્વિ-ઇન્દ્રિયથી વૈમાનિક સુધીના ત્રણ પ્રકારના
નારક જેમ.

[—સ્થાં ૧૨૧]

દં ૦ ૧. નારકના દશ પ્રકાર છે —

૧. અનન્તરોપપન્ન;	}	(કાલકૃત લેદ)
૨. પરપરોપપન્ન;		
૩. અનન્તરાવગાદ;	}	(દેશકૃત લેદ)
૪. પરપરાવગાદ;		

૧. અહીં એકેન્દ્રિય તથા વિકલેન્દ્રિયનું વર્જન છે કારણ કે
તે સંખ્યાતસ્થિતિક જ હોય છે.

૨. જ્યોતિષક અને વૈમાનિક અસંખ્યાતસ્થિતિક જ છે.

૩. પાંચ સ્થાવર — એકેન્દ્રિયનું વર્જન છે, કારણ, તે એક સમયમાં
અસંખ્યાત કે અનંત બપ્પે છે પણ એક નહીં.

૫. અનંતરાહારક^૧;

૬. પરંપરાહારક;

૭. અનંતરપર્યાપ્તક (પ્રથમ સમય પર્યાપ્ત)

૮. પરંપરપર્યાપ્તક (અપ્રથમ સમય);

૯. ચરમ;

૧૦. અચરમ.

દં ૨-૨૪. બાકીના દંડકમાં પણ આ જ દશ ભેદો સમજી લેવા.

[—સ્થા ૭૫૭]

૧૬. કામ, પાપસ્થાન, દંડપ્રયોગ અને કરુણ

કામ ચાર છે —

૧. શૃંગાર; ૨. કરુણ; ૩. બીભત્સ; ૪. રૌદ્ર.

શૃંગાર કામ દેવોમાં, કરુણ કામ મનુષ્યમાં, બીભત્સ કામ તિથિ^૧ઓમાં અને રૌદ્ર કામ નારકમાં હોય છે.

[—સ્થા ૭૫૭]

ક્રોધ બે પ્રકારનો છે —

૧. આત્મસ્થિત; ૨. પરસ્થિત.

દં ૧-૨૪. બધા નારકાદિ દંડકોમાં એ બે પ્રકારે ક્રોધ હોય.

બાકીનાં માનાદિ યાવત્ મિથ્યાદર્શન શત્રુ સુધીનાં ૧૪ પાપસ્થાનો વિષે પણ તે જ સમજવું,

[—સ્થા ૧૦૦]

દંડ બે પ્રકારના છે —

૧. અર્થદંડ; ૨. અનર્થદંડ.

૧. અવ્યવહિત પુદ્ગલનો આહાર કરનાર તે અથવા પ્રથમ સમયમાં આહારક તે અનંતરા; બાકીના પરંપરા.

દં ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોને આ બંને દંડ હોય છે.

[—સ્થા ૧૯]

દંડ ત્રણ છે —

૧. મનોદંડ; ૨. વચનદંડ; ૩. કાયદંડ.

દં ૧. નારકને ઉપરના ત્રણે દંડ હોય છે.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિને પણ તે ત્રણેય દંડ હોય છે.

દં ૨૦-૨૪. તિથિચપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિક સુધીના જીવોને પણ ત્રણેય દંડ છે.

[—સ્થા ૧૨૬]

ગર્ભજ તિથિચપચેન્દ્રિયને તેર પ્રકારનો પ્રયોગ છે —

૧. સત્ય મનઃપ્રયોગ;
૨. મૃષા મનઃપ્રયોગ;
૩. સત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ;
૪. અસત્યમૃષા મનઃપ્રયોગ;
૫. સત્ય વચન પ્રયોગ;
૬. મૃષા વચન પ્રયોગ;
૭. સત્યમૃષા વચનપ્રયોગ;
૮. અસત્યમૃષા વચનપ્રયોગ;
૯. ઔદારિકશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૦. ઔદારિકમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૧. વૈક્રિયશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૨. વૈક્રિયમિશ્રશરીર કાયપ્રયોગ;
૧૩. કર્મશરીર કાયપ્રયોગ.

[—સમ ૧૩]

૧. એકેન્દ્રિયાદિકનું વર્જન એટલા માટે કે તેમને મન-વચન હોતાં નથી.

મનુષ્યને પંદર પ્રકારનો પ્રયોગ છે—

૧-૧૩. ગર્ભજાતિય ચપચેન્દ્રિય પ્રમાણે;

૧૪. આહારકશરીર કાયપ્રયોગ;

૧૫. આહારકમિશ્ર કાયપ્રયોગ.

[—સમ૦ ૧૫]

કરણ ત્રણ છે—

૧. આરંભકરણ; ૨. સંરંભકરણ; ૩. સમારંભકરણ.

દં૦ ૧-૨૪. નારકથી વૈમાનિક સુધીના બધા જીવોમાં આ કરણ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૨૪]

૧૭. પ્રણિધાન, ગુપ્તિ અને અગુપ્તિ

પ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાયપ્રણિધાન.

દં૦ ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે.

દં૦ ૨૦-૨૪. તિથચપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ત્રણે પ્રણિધાન હોય છે.

દુષ્પ્રણિધાન વિષે પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

સુપ્રણિધાન ત્રણ છે—

૧. મનઃસુપ્રણિધાન; ૨. વચનસુપ્રણિધાન; ૩. કાયસુપ્રણિધાન.

દં૦ ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ ત્રણ સુપ્રણિધાન હોય છે.

[—સ્થા૦ ૧૩૬]

પ્રણિધાન ચાર પ્રકારનું છે—

૧. મનઃપ્રણિધાન; ૨. વચનપ્રણિધાન; ૩. કાય-પ્રણિધાન; ૪. ઉપકરણપ્રણિધાન.

કં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને એ ચારેય પ્રણિધાન હોય છે.

કં ૨૦-૨૪. તિથ્યપચેન્દ્રિયથી માંડી વૈમાનિકને એ ચારેય પ્રણિધાન હોય છે.

હુપ્રણિધાન વિષે પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

સુપ્રણિધાનના ચાર ભેદ—

૧. મનઃસુપ્રણિધાન; ૨. વચનસુપ્રણિધાન; ૩. કાય-સુપ્રણિધાન; ૪. ઉપકરણસુપ્રણિધાન.

કં ૨૧. સંયત મનુષ્યને જ આ ચાર સુપ્રણિધાન હોય છે.

[—સ્થા ૦ ૨૫૪]

કુ શુષ્કિત ત્રણ છે—

૧. મનોશુષ્કિત; ૨. વચનશુષ્કિત; ૩. કાયશુષ્કિત.

કં ૨૧. આ ત્રણ શુષ્કિત ફક્ત સંયત મનુષ્યને હોય છે.

કુ અશુષ્કિત ત્રણ છે—

૧. મનની અશુષ્કિત; ૨. વચનની અશુષ્કિત; ૩. કાયની અશુષ્કિત.

કં ૧-૧૧. નારક અને ભવનપતિને આ ત્રણે અશુષ્કિત હોય છે.

૨૦. પચેન્દ્રિય તિથ્યને આ ત્રણે અશુષ્કિત હોય છે.

૨૧. અસંયત મનુષ્યને આ ત્રણે અશુષ્કિત હોય છે.

૨૨-૨૪. વ્યંતર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિકને પણ આ ત્રણે અશુષ્કિત હોય છે.

[—સ્થા ૦ ૧૨૬]

૧૮. ઋક્ષિ

ઋક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

૧. દેવર્ક્ષિ; ૨. રાજર્ક્ષિ; ૩. ગણ્ણીની ઋક્ષિ.

૧. દેવર્ક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. વિમાનઋક્ષિ; ૨. વિકુર્વણુઋક્ષિ; ૩. પરિચારણુ-ઋક્ષિ (મૈથુનવિષયક).

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

૨. રાજઋક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. નગર પ્રવેશની ઋક્ષિ; ૨. નગરનિષ્ક્રમણુ ઋક્ષિ;
૩. સૈન્ય, વાહન, કૌષ, કૌઠારની ઋક્ષિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

૩. ગણ્ણીની ઋક્ષિ ત્રણ પ્રકારની છે—

(૧) ૧. જ્ઞાનઋક્ષિ; ૨. દર્શન ઋક્ષિ; ૩. ચારિત્ર ઋક્ષિ.

(૨) ૧. સચિત્ત; ૨. અચિત્ત; ૩. મિશ્ર.

[—સ્થા. ૨૧૪]

દશ સ્થાને તૈજસલેશ્યાથી ભસ્મ થઈ જાય છે—

૧. કોઈ તૈજસલેશ્યાદિબિધયુક્ત શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણની અતિ આશાતના કરે તેથી કુપિત થઈને તે શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણ તે આશાતના કરનાર પર તૈજસલેશ્યા મૂકે અને તેથી તે પીડિત થઈને પછી ભસ્મ થઈ જાય.

૨. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણની આશાતના થતી જોઈ કોઈ દેવ તૈજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૩. તેવી જ રીતે દેવ અને શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણ એ બન્ને એક સાથે તૈજસલેશ્યા મૂકે અને ભસ્મ કરે.

૪. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણુ લેશ્યા મૂકે ત્યારે પહેલાં તો ઢાહથી શરીરમાં ફેાડલા પડે, પછી એ ફેાડલા ફૂટી જાય, અને પછી તે ભસ્મ થઈ જાય.
૫. તેવી જ રીતે હેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૬. હેવ અને શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણુ બન્ને એક સાથે લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૭. તેવી જ રીતે શ્રમણુ-પ્રાદ્ધણુ લેશ્યા મૂકે અને મોટા ફેાડલા ઊપસી આવે અને ફૂટી જાય. વળી પાછા નાના ફેાડલા ઊપસી આવે અને તે પણ ફૂટી જાય અને ત્યાર પછી ભસ્મ થઈ જાય.
૮. હેવ લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૯. બન્ને લેશ્યા મૂકે અને તેવી જ સ્થિતિ થાય.
૧૦. કેાઈ તૈજસ લેશ્યાવાળો કેાઈ શ્રમણુની આશાતના કરવા ખાતર નેના પર તૈજસલેશ્યા મૂકે તો તે તૈજસ લેશ્યા કશું કરવા સમર્થ થતી નથી. તે આમથી તેમ ઊંચી-નીચી થાય છે અને તે શ્રમણુની આશ્વપાસ આંટો મારી પછી આકાશમાં ઊછળે છે. ઊછળીને છોડનારના જ શરીર તરફ પાછી વળી તેના શરીરને જ બાળીને ભસ્મ કરે છે. જેમ ગેાશાલકની તપોલેશ્યા વિષે બન્યું છે તેમ.

[—સ્થા. ૭૭૬]

ત્રણ કારણે શ્રમણુનિઞ્ન સંક્ષિપ્ત વિપુલ તેજ-લેશ્યાવાળો થાય.

૧. આત્માપના; ૨. ક્ષાંતિ-ક્ષમા; ૩. અપાનક તપઃકર્મ.
[—સ્થાં ૧૮૨]

નૈપુણ્ય નવ બાબતનું છે —

૧. સંજ્ઞાન — ગણિત; ૨. નિમિત્ત — નિમિત્તશાસ્ત્ર;
૩. કાયિક — શારીરિક નૈપુણ્ય (નાડીઓપર કાબૂ હોવા આદિ);
૪. પુરાણશાસ્ત્ર; ૫. સમયસૂચકતા; ૬. પરપરિત (બહુશા-
સ્ત્ર); ૭. વાદવિદ્યા; ૮. ભૂતકર્મ-ભૂતિદાન; ૯. ચિકિત્સા.
[—સ્થાં ૧૭૬]

નિધિ પાંચ છે —

૧. પુત્ર; ૨. મિત્ર; ૩. શિષ્ય; ૪. ધન; ૫. ધાન્ય.
[—સ્થાં ૪૪૮]

સજ્જિત પાંચ છે —

૧. ખડ્ગ; ૨. છત્ર; ૩. મુકુટ; ૪. ઉપાનહ; ૫. ચામર.
[—સ્થાં ૪૦૮]

બલ દશ પ્રકારનું છે.^૧—

૧. શ્રોત્રેન્દ્રિયબલ; ૨. ચક્ષુરિન્દ્રિયબલ; ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયબલ;
૪. રસેન્દ્રિયબલ; ૫. સ્પર્શેન્દ્રિયબલ; ૬. જ્ઞાનબલ; ૭. દર્શન-
બલ; ૮. ચારિત્રબલ; ૯. તપોબલ; ૧૦. વીર્યબલ.
[—સ્થાં ૭૪૦]

૧. અંગુતરમાં પાંચ બલ — ૧. શ્રદ્ધાબલ, ૨. હ્રીબલ, ૩. અપનાય
બલ, ૪. વીર્યબલ, ૫. પ્રજ્ઞાબલ. (૫-૧, ઇત્યાદિ). અને દીધનિકાયમાં સાત
બલ ગણાવ્યાં છે પૂર્વેક્ત પાંચ અને સ્મૃતિબલ તથા સમાધિબલ. (દીધં
૩૩મું સુત્ર). અંગુતરમાં તે જ સાત પણ બતાવ્યાં છે — ૭. ૩. તથાગતનાં
પણ ઉપયુક્ત પાંચ બલ છે જેથી એ સિંહનાદ કરી બ્રહ્મચર્યનું પ્રવર્તન
કરે છે — અંગુ. ૭ ૧૧. પણ તે સર્વબલમાં પ્રજ્ઞાબલ શ્રેષ્ઠ છે. — અંગુ.
૭. ૧૨, ૧૬.

તે તે સમયમાં ઉત્થાન, કર્મ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર અને પરાક્રમ એ દેવ, અસુર અને મનુષ્યને હોય છે.^૧

[—સ્થા. ૪૨]

છ કારણે જીવને ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, યશ, બલ, વીર્ય, પુરુષકાર મળે નહિ. તે આ—

૧. જીવને અજીવ કરવા ઇચ્છે તો;
૨. અજીવને જીવ કરવા ઇચ્છે તો;
૩. એક જ વખતે સાચું અને ખૂટું બોલવા ઇચ્છે તો;
૪. સ્વકૃતકર્મ વેદાય પણ ખરું અને ન પણ વેદાય એમ માને તો;
૫. પરમાણુને છેદવા અથવા ભેદવા ઇચ્છે અથવા અગ્નિથી બાળવા ઇચ્છે તો;
૬. લોકની બહાર જવા ઇચ્છે તો.

[—સ્થા. ૪૧૬]

[જેન શાસ્ત્રમાં જે વસ્તુ નિશ્ચિતરૂપે જણાવી છે તેમાં જો સંદેહ હોય તો જ ઉપયુક્ત કરવાનું મન થાય; એટલે જ એવા સંદેહવાળા ન થવું એવું તાત્પર્ય છે.]

૧. ઉત્થાન એટલે ચેષ્ટાવિશેષ, બ્રમણાદિ ક્રિયા તે કર્મ, શરીરસામર્થ્ય તે બલ, જીવથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિવિશેષ તે વીર્ય, અભિમાન તે પુરુષકાર અને જે વિષે અભિમાન હોય તે પૂર્ણ થાય ત્યારે પરાક્રમ કહેવાય. આ ઉત્થાનાદિ બધાં વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમથી થતાં જીવનાં વિચિત્ર પરિણામો છે.

૧૯. પરચૂરણ

(૧) ભાવ

ભાવ^૧ છ પ્રકારના છે—

૧. ઔદયિક; ૨. ઔપશમિક; ૩. ક્ષાયિક; ૪. ક્ષાયો-
પશમિક; ૫. પારિણામિક; ૬. સાન્નિપાતિક.

[—સ્થા० ૫૩૭]

(૨) વેદનાદિ

વેદન એક છે.

છેદન એક છે.

ભેદન એક છે.

[—સ્થા० ૩૩-૩૫]

વેદના એક છે.

[—સ્થા० ૩૫-સમ० ૧]

કં० ૧. ગૌ० — હે ભગવન્! નારકો શીત વેદના વેદે છે,
, ઉષ્ણવેદના વેદે છે કે શીતોષ્ણ વેદના વેદે છે?

ભ૦ — હે ગૌતમ! નારકો તે ત્રણ પ્રકારની વેદના વેદે છે.

કં० ૨-૨૪. અહીં વેદનાપદ^૨ પ્રમાણે કહેવું.

[—સમ० ૧૫૩]

૧. વિશેષ વિસ્તાર માટે જુઓ તત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય ૨. તેમાં પ્રથમનાં
પાંચ વિષે વિસ્તારથી વર્ણન છે. પ્રથમ પાચનું ચર્ચાયેલું મિશ્રણ તે —
સાથે રહેલું તે — સાન્નિપાતિક ભાવ. જેમકે આજે ગતિમાં આ સાન્નિ-
પાતિક ભાવ હોય છે. નરકમાં નારકો જીવનું નારકત્વ તે ઔદયિક; ઇન્દ્રિયો
તે ક્ષાયોપશમિક; અને જીવત્વ તે પારિણામિક. આમ બીજી ગતિઓમાં
પણ ચર્ચાયેલું તે ત્રણ ભાવોનું મિશ્રણ હોય છે.

૨. પ્રજ્ઞાપનાનું ૩૫મું વેદનાપદ.

કં' ૧. નારકોને આ દશ પ્રકારની વેદના હોય છે —

૧. શીત; ૨. ઉષ્ણ; ૩. ક્ષુધા; ૪. પિપાસા; ૫. કષ્ટક્રુ; ૬. પરતન્ત્રતા. ૭. ભય; ૮. શોક; ૯. જરા; ૧૦ વ્યાધિ.

[—સ્થાં ૭૫૩]

પ્રતિઘાત પાંચ પ્રકારનો છે —

૧. ગતિ;^૧ ૨. સ્થિતિ;^૨ ૩. બંધન;^૩ ૪. ભોગ;^૪ ૫. બલવીર્ય,^૫ પુરુષકાર, પરાક્રમનો પ્રતિઘાત.^૫

[—સ્થાં ૪૦૬]

(૩) વિગ્રહ

કં' ૧. નારકને જન્માન્તરમાં ઉત્પન્ન થતાં ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સમય લેનારા વિગ્રહ કરવા પડે છે.

કં' ૨-૧૧. ભવનપ્રતિને પણ તેમ જ.

કં' ૧૭-૨૪. દ્રીન્દ્રયથી માંડી વૈમાનિક જીવોને પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થાં ૨૨૫]

૧. સદ્ગતિ યોગ્ય આચાર હોય પણ કોઈ એવું કૃત્ય થઈ જાય જેથી સદ્ગતિને બદલે દુર્ગતિ મળે, તે ગતિપ્રતિઘાત કહેવાય.

૨. દીર્ઘકાલિક આયુરિયતિ બાધી હોય પણ એવા કોઈ અધ્યવસાય વડે એ રિયતિ ધટી જાય તે.

૩. બંધન નામકર્મ—એ ઔદારિકાદિ પાંચ ભેદે છે તે પ્રશસ્ત બાંધ્યું હોય અને તથાવિધ અધ્યવસાયથી અપ્રશસ્ત બની જાય તે.

૪. દેવગતિ વગેરેમાં પ્રશસ્ત ભોગો ભોગવવાને યોગ્ય હોય પણ દેવગતિનો બંધ ન થતાં બે દુર્ગતિનો થાય તો તેને ભોગ અપ્રશસ્ત મળે તે.

૫. ભોગ જેમ જ બલવીર્યાદિ વિષે સમજવું.

૬. એકેન્દ્રિયનું વર્જન સમજવું. કારણ, તે ત્રસ નાડીની બહાર બીજા છે ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ પાંચ સમય લે એવો સભવ છે; પણ આખું બનતું નથી. ભગવતીમાં તે ઉત્કૃષ્ટ ચાર સમય લે છે તેમ કહ્યું છે. ઉમાસ્વાતિના મતે ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ જ સમય થાય છે.

(૪) સમવસરણુ

વાદીસમવસરણુ^૧ ચાર છે —

૧. ક્રિયાવાદી; ૨. અક્રિયાવાદી; ૩. અજ્ઞાનવાદી; ૪. વિનયવાદી.

દં ૧. નારકમાં આ ચારેય સમવસરણુ છે.

દં ૨-૧૧. ભવનપતિમાં આ ચારેય સમવસરણુ છે.

દં ૨૦-૨૪. તિથ્યપચ્ચેન્દ્રિયથી^૨ માંડી વૈમાનિક સુધીના દંડકોમાં પણ આ ચારેય સમવસરણુ છે.

[—સ્થા ૦ ૩૪૫]

અક્રિયાવાદી^૩ આઠ છે —

૧. એકવાદી; ૨. અનેકવાદી; ૩. મિતવાદી; ૪. નિમિત્તવાદી; ૫. સાતવાદી; ૬. સમુચ્છેદવાદી; ૭. નિયતવાદી; ૮. પરલોક નથી એમ કહેનાર (નાસ્તિક).

[—સ્થા ૦ ૬૦૭]

(૫) યુગ્મ

યુગ્મ^૪ ચાર છે —

૧. કૃત યુગ્મ; ૨. ત્ર્યેજ યુગ્મ; ૩. દ્વાપર યુગ્મ; ૪. કલ્પ્યેજ.

૧. એકલા થવાની જગા તે સમવસરણુ. ક્રિયાવાદી વગેરેના બેદની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. એકેન્દ્રિયાદિને મન નથી હોવાં એટલે આવા વાદોનો તેઓમાં સંભવ નથી.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૪. ભગવતીસાર પૃ. ૬૫૮. જે રાશિમાંથી ચાર ચાર કાઢતાં છેવટે ચાર બાકી રહે તે કૃતયુગ્મ રાશિ કહેવાય. જે રાશિમાંથી ચાર કાઢતાં ત્રણ બાકી રહે તે ત્ર્યેજ રાશિ. અને જે બાકી રહે તે દ્વાપરયુગ્મરાશિ

કં ૧-૨૪. નારકથી માંડીને વૈમાનિક સુધીના જીવોને
આ ચાર યુગ્મ હોય છે.

[—સ્થા ૩૧૬]

દિગ્વિષય

૧. ૮૪ લાખ યોનિદ્વાર :—

યદયિ યોનિ—જીવોત્પત્તિસ્થાન અસંખ્ય છે, પણ સમાન વર્ણ ગ્રંથાદિ
હોય તેવા સ્થાનને એક જ ગણીએ તો આની ૮૪ લાખ સંખ્યા થાય છે.
તેની ગણતરી આ પ્રમાણે છે—પૃથ્વીકાયના મૂળ ભેદ ૩૫૦ છે, તેને
પાંચ વર્ણે ગુણતાં ૧૭૫૦ થાય; તેને બે ગ્રંથે ગુણતાં ૩૫૦૦ થાય; તેને
પાંચ રસે ગુણતાં ૧૭૫૦૦ થાય; તેને આઠ સ્પર્શે ગુણતાં ૧,૪૦,૦૦૦
થાય; તેને પાંચ સ્થાને ગુણતાં ૭ લાખ ભેદ પૃથ્વીકાયની યોનિના
થાય. પૃથ્વીકાયની જેમ અપ્કાય તેલકાય અને વાયુ એ પ્રત્યેકના
મૂળભેદ પણ ૩૫૦ જ છે; એટલે એ બધાની યોનિઓ પણ સાત સાત
લાખ સમજવી. પ્રત્યેક વનસ્પતિના મૂળ ભેદ ૫૦૦, સાધારણ વનસ્પતિ-
કાયના મૂળ ભેદ ૭૦૦, ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયના મૂળ ભેદ
સો સો છે. દેવ, તિથ્યંચયચેન્દ્રિય અને નારક એ પ્રત્યેકના મૂળ ભેદ
૨૦૦ અને મનુષ્યના મૂળ ભેદ ૭૦૦ છે. આ બધાનો પૃથ્વીની જેમ
ગુણાકાર કરવાથી તેમની યોનિ આ પ્રમાણે આવશે—૧૦ લાખ
પ્રત્યેક વનસ્પતિની, ૧૪ લાખ સાધારણ વનસ્પતિની, બે લાખ ક્ષીન્દ્રિયની,
બે લાખ ત્રીન્દ્રિયની, બે લાખ ચતુરિન્દ્રિયની, દેવ, તિથ્યંચયચેન્દ્રિય

અને એક બાકી રહે તે કલ્યોજ કહેવાય. ગણિત-પરિભાષામાં સમચારિ
યુગ્મ કહેવાય અને વિષમ તે ઓજ કહેવાય.

અહીં યુગ્મ શબ્દ સામાન્ય રાશિના અર્થમાં લેવો ભેદ એ; કારણ
રાશિના મૂળ બે ભેદ છે ઓજ અને યુગ્મ. ઓજના બે ભેદ યોજ અને
કલ્યોજ તથા યુગ્મના બે ભેદ કૃતયુગ્મ અને કૃતયુગ્મ. જુઓ—
ષ્ટૂખંડાગમ પુસ્તક ૩, પૃ ૨૪૯. અહીં આપેલ આર્યની વ્યાખ્યા
પણ ષ્ટૂખંડાગમની ધવલામાં આપી છે.

અને નારકની ચાર-ચાર લાખ, અને ૧૪ લાખ મનુષ્યે પચ્ચેન્દ્રિયની યોગિ છે. આ બધી મળી ૮૪ લાખ જીવોનિ સમજવી.

૨. ઉપપાત અને ઉદ્ધર્તનાં કંડક :-

(કં ૦ ૧) રત્નપ્રભામાં જધન્ય એક સમય, ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્ત; બાકીના છયે નરકમાં જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૭ રાત્રિદિવસ, અર્ધમાસ, માસ, ધે માસ, ચાર માસ અને છ માસ ક્રમશઃ સમજવા. (કં ૦ ૨-૧૧) અસુરકુમારથી માટી સ્તનિતકુમાર સુધીનાં દસે ભવન-પતિમાં જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્ત. (કં ૦ ૧૨-૧૬) પૃથ્વીકાયથી વનસ્પતિ સુધીનાં એકેન્દ્રિય જીવોને ઉપપાત વિરહકાલ છે જ નહિ. (કં ૦ ૧૭-૧૯) ક્ષીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયમાં જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અતમુદ્ધર્ત. (કં ૦ ૨૦) સમૃદ્ધિમં તિથ્યંચ-પચ્ચેન્દ્રિયનો ક્ષીન્દ્રિયાદિ જેમ, અને ગર્ભજને ૧૨ મુદ્ધર્ત ઉત્કૃષ્ટ સમજવા. (કં ૦ ૨૧) ગર્ભજ મનુષ્યનો ગર્ભજ તિથ્યંચ જેમ અને સમૃદ્ધિમં મનુષ્યનો ૨૪ મુદ્ધર્ત વિરહકાલ છે. (કં ૦ ૨૨-૨૩) વ્યંતર અને જ્યોતિષીનો જધન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુદ્ધર્ત છે. (કં ૦ ૨૪) સૌધર્મ અને ઈશાનનો વ્યંતર પ્રમાણે. પણ સતકુમારનો ઉત્કૃષ્ટ નવ દિવસ અને ૨૦ મુદ્ધર્ત; માહેન્દ્રનો દિં ૧૨, મુ ૧૦; બ્રહ્મલોકનો દિં ૨૨; લાતકનો દિં ૪૫; મહાશુકનો દિં ૮૦; સહસ્રારનો દિં ૧૦૦; આનતનો સંખ્યાત માસ; પ્રાણતનો પણ તે જ; આરણને સંખ્યાત વર્ષ; અચ્યુતનો પણ તે જ; ઐવેયકના ત્રણે પ્રસ્તારમાં ક્રમશઃ સંખ્યાત સો વર્ષો, સંખ્યાત હબર વર્ષ, સંખ્યાત લાખ વર્ષ; અનુત્તર વિજયાદિમાં અસંખ્યાત કાલ; અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં પદ્યોપમનો અસંખ્યાત ભાગ.

ઉદ્ધર્તના-કંડક પણ ઉપપાત-કંડક પ્રમાણે જ સમજ લેવો.

૩. અવગાહના :-

પ્રજ્ઞાપનાના ૨૧ મા પદમાં જીવની અવગાહના અને સંસ્થાન કહ્યાં છે, તેમાંથી અવગાહના વિષે અહીં સમજ લેવું. વિસ્તારથી બંધવા માટે ત્યાં ભેઈ લેવું; પણ સંક્ષેપ આ પ્રમાણે સમજવો — બધા એકેન્દ્રિય જીવોનું આંગળના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું શરીર જધન્યથી તથા ઉત્કૃષ્ટથી છે; પણ તેમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઉત્કૃષ્ટ હબર જોગનથી કાંઈક વધારી શરીર સમજવું. બાકીના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ દેહમાન નીચે પ્રમાણે —

દ્વિ-ઇન્દ્રિયનું શરીર બાર યોજન, ત્રીન્દ્રિયનું ત્રણ ગાઉ. ચતુરિન્દ્રિયનું ચાર ગાઉ છે; સાતમા નરકમાં ૫૦૦ ધનુષ છે અને બાકીનાં છઠ્ઠાથી પહેલાં સુધીનાં નરકમાં કંમલ: ઉત્તરોત્તર અડધુ અડધુ સમજવું—એટલે કે ૨૫૦, ૧૨૫, ૬૨૫, ૩૧૨, ૧૫૫ ધનુષ અને બાર આગળ, અને ૭૫૫ ધનુષ અને ૭ આગળ; ગર્ભાંજ મત્સ્ય અને ઉરપરિસર્પનું હજાર યોજન, ગર્ભાંજ પક્ષીનું બે થી નવ ધનુષ પ્રમાણ, ભુજપરિસર્પનું બે થી નવ ગાઉ, ગર્ભાંજ સ્થલચર ચોપગાનું ૭ ગાઉ, સંમૂર્ચ્છિમ જલચરનું ૧૦૦૦ યોજન, સંમૂર્ચ્છિમ ચોપગા સ્થલચરનું ૨ થી ૯ ગાઉ, સં ૦ ઉરપરિસર્પનું તેટલા જ યોજન, અને સં ૦ ભુજપરિસર્પ તથા ખેચરનું તેટલા જ ધનુષ સમજવું ગર્ભાંજ મનુષ્યનું ત્રણ ગાઉ, સં ૦ મનુષ્યનું આંગળના અસપ્પચાતમા ભાગ જેટલું, ભુવનપતિનું સાત હાથ, વ્યંતરનું, જ્યોતિષીનું અને સુધર્મ અદ્વૈર્શાનવાસી દેવોનું પણ સાત હાથ; સનતકુમાર અને માહેન્દ્રના દેવોનું ૭ હાથ, બ્રહ્મલોક અને લાંતકના દેવોનું પાંચ હાથ, મહાશુક અને સહસ્રારના દેવોનું ચાર હાથ, આનત અને પ્રાણતના દેવોનું ત્રણ હાથ, આરણ્ય-અચ્યુતના દેવોનું પણ ત્રણ હાથ, ઐવેચકના દેવનું બે હાથ અને અનુત્તરના દેવોનું શરીર એક હાથ છે.

૪. વૈકિંચ શરીરને લગતા પ્રશ્નોત્તર :—

જેમ કે પ્ર૦—શું એકેન્દ્રિયમાં વાયુકાયને છે કે અવાયુકાયને પણ ?
ઉ૦—વાયુકાયને છે. તેવી જ રીતે વાયુમાં પણ બાદરને જ છે, તેમાં પણ પર્યાપ્તિને જ છે, તેના પ્રશ્નોત્તરો ચથાથોગ્ય સમજ લેવા. તે જ પ્રમાણે પચ્ચેન્દ્રિયમાં પ્રશ્નોત્તરો સમજવા. સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે છે—

અપર્યાપ્ત કે પર્યાપ્ત બન્ને નારકને, ગર્ભાંજ તિર્યચ પચ્ચેન્દ્રિયને, તેમાં પણ સપ્પચાત વર્ષાયુષી પર્યાપ્તિ તિર્યચને જ, સપ્પચાત વર્ષાયુષી પર્યાપ્તિ કર્મભૂમિજ મનુષ્યને, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તિ દેવોને એ વૈકિંચ શરીર હોય છે.

૫. સંસ્થાન :—

અવગાહનાની સાથે સાથે સંસ્થાન વર્ણન પણ સમજવાનું છે તે આ પ્રમાણે—વૈકિંચ શરીરનું સંસ્થાન નાના પ્રકારે છે. વાયુનું પતાકા જેવું, નારકોનું હુંક સંસ્થાન છે, પચ્ચેન્દ્રિય તિર્યચ અને મનુષ્યના વૈકિંચનો

આકાર વિવિધ પ્રકારે છે. દેવેના ભવધારણીય વૈકિયનો આકાર સમ-ચતુરસ્ર છે અને ઉત્તર વૈકિયનો નાના પ્રકારે છે.

વૈકિયની અવગાહના આ પ્રમાણે — જઘન્યથી આંગળનો અસં-ખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી એક લાખ યોજનથી વધારે. તેમાં વાયુના વૈકિયની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠ આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ જ છે. નારકના ભવધારણીયની જઘન્ય આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે. તેમના ઉત્તર વૈકિયની જઘન્યથી આંગળનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી પોતપોતાના ભવધારણીયથી બમણી. પચેન્દ્રિય તિથિ ચના વૈકિયની ઉત્કૃષ્ઠ ૯૦૦ યોજન, મનુષ્યની એક લાખ યોજનથી વધારે અને દેવોનું ઉત્તર વૈકિય એક લાખ યોજન ઉત્કૃષ્ઠ છે, અને ભવધારણીય આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે.

૬. તૈજસની અવગાહના ધં :-

અહીંયાં અવગાહનાના સામાન્ય પ્રમોત્તરો પછી એકેન્દ્રિયાદિ બધા જીવોની મારણાતિક સમુદ્ધાત વખતની તૈજસ શરીરની અવગાહના પણ સમજ લેવાની છે; તે આ પ્રમાણે :— એકેન્દ્રિયની બહાર અને પહોળા-ઈમાં તો સ્વશરીરપ્રમાણ અને લબાઈમાં જઘન્ય આંગળનો અસંખ્યાત ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠ જોયે અને નીચે લોકાન્ત સુધીની. આ ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહના જે જીવ લોકના એક છેડે હોય અને બીજા છેડે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તેની અપેક્ષાએ સમજવી. દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવોની લંબાઈમાં તિથિ-એકથી માંડી લોકાન્ત સુધીની છે, કારણ સામાન્ય રીતે દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિ જીવો તીરછા લોકમાં જ હોય છે, અને ત્યાં રહ્યા મારણાતિક સમુદ્ધાત કરે છે. નારકની જઘન્યથી હજાર યોજન લાંબી છે; કારણ જે નારક પાતાલકલ્પશની હજાર યોજન દિવાદ્વ બેઠીને તેમાં માછલારૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો તેને તૈજસ શરીરની અવગાહના હજાર યોજન જેવડી લાંબી કરવી પડે છે. અને નારકની ઉત્કૃષ્ઠ અવગાહનાની લંબાઈ નીચે સાતમા નરક સુધી, જેને સાતમા નરકમાંથી સમુદ્રમાં મછલારૂપે ઉત્પન્ન થવાનો હોય; અને તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સુધી, જે તે ત્યાં માછલારૂપે થવાનો હોય તો, અને બીજી દિશામાં પંડકવન અને પુષ્કરણી સુધીની છે, કારણ નારક તેમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની મારણાતિક તૈજસ અવગાહના લોકાન્ત સુધીની છે. ભવનપતિ, વ્યતર, જ્યોતિષી

અને સુધર્મ અને ઈશાનના દેવોની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહનાની 'લંબાઈ જથ્થાથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ, જે તેઓ સ્વસ્થાને જ પૃથ્વીઆદિરૂપે ઉત્પન્ન થવાના હોય; અને ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં ત્રીજા નરક સુધી, તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની બહારની વેદિકા સુધી, અને જો એ ઇષતપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી સુધી - કારણ ત્યાં તેઓ પૃથ્વીકા-આદિમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે. સનત્કુમારથી સહસ્રાર સુધીના વૈમાનિક દેવોની — જથ્થાથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ — જે તેઓ પુષ્કરિણીમાં સ્નાન કરવા પડ્યા હોય અને મરીને તેમાં જ માછલા રૂપે થાય તો; ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં મહાપાતાલના કલશ સુધીની, તીરછી દિશામાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીની, અને જો ચી દિશામાં અચ્યુત દેવ-લોક સુધીની છે. આરણ્યથી અચ્યુત સુગ્રીના દેવોની મારણાન્તિક તૈજસ અવગાહના — જથ્થાથી આંગળનો અસખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ઠથી નીચી દિશામાં અપોલોકના ગ્રામો સુધી, તીરછી દિશામાં મનુષ્યક્ષેત્ર પ્રમાણ અને જો ચી દિશામાં અચ્યુત સુધીની.

૭. આવાસ વિષે :—

અંગૂતર નિકાયમાં નવ સત્વાસ માન્યા છે અને તેમાં સર્વ જીવોને વિલક્ષ્ણ કરી દીધા છે.

૧. પ્રથમ સત્વાસમાં નાના પ્રકારની કાય અને સંજ્ઞાવાળા — કેટલાક મનુષ્યો, કેટલાક દેવો અને કેટલાક વિનિપાતિકોનો સમાવેશ છે.

૨. બીજા આવાસમાં નાના પ્રકારની કાયવાળા પણ સરખી સંજ્ઞાવાળા ધ્રુવકાયિક દેવો છે.

૩. ત્રીજા આવાસમાં સરખી કાયવાળા પણ નાના પ્રકારની સંજ્ઞાવાળા આભાસ્વર દેવો છે.

૪. ચોથા આવાસમાં એક જોવી કાય અને સંજ્ઞાવાળા શુભકૃષ્ણ દેવો છે.

૫. પાંચમા આવાસમાં અસંજ્ઞી અને અપ્રતિસંવેદી એવા અસંજ્ઞ-સત્ત્વ દેવો છે.

૬. છઠ્ઠા આવાસમાં રૂપસંજ્ઞા, પટિધસંજ્ઞા, અને નાનાત્મસંજ્ઞાથી આગળ વધીને જેઓ 'આકાશ અનંત' છે એવા આકાશાનંદાચતનને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેવા સત્ત્વો છે.

૭. સાતમા આવાસમાં તે સત્વો છે જે આકાશાનંયાયતનને પણ અતિક્રમીને ‘અનંત વિજ્ઞાન છે’ એવા વિન્નાણાનંયાયતનને પ્રાપ્ત થયા છે.

૮. આઠમા આવાસમાં તે સત્વો છે જેઓ ‘કંઈ પણ નથી’ એવા અકિઆયતનને પ્રાપ્ત છે.

૯. નવમા આવાસમાં તે સત્વો છે જે નેવન્નાનાસન્નાયતનને પ્રાપ્ત છે.

૮. ક્રિયાવાદી વગેરે:—

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદ છે, અક્રિયાવાદીના ૮૪ છે, અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ અને વૈનયિકના ૩૨ છે—આ બધા મળી ૩૬૩ ભેદો છે.

ક્રિયાવાદીના ૧૮૦ ભેદ આ પ્રમાણે ગણવામાં આવે છે —

૧. જીવ, ૨. અજીવ, ૩. આશ્રવ, ૪. સંવર, ૫. બન્ધ, ૬. નિજ્જરા ૭. પુણ્ય, ૮. પાપ, અને ૯. મોક્ષ. આ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સ્વતઃ કે પરતઃ એવા બે વિકલ્પે તથા તે નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ નિત્યરૂપે કે અનિત્યરૂપે એવા બે વિકલ્પે સંભવે; પછી એ નવે પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કાલ, ઈશ્વર, આત્મ, નિયતિ અને સ્વભાવ એવા પાંચ કારણોના વિકલ્પે સંભવે—આ બધા વિકલ્પોની પરસ્પર યોજના કરતાં $૯ \times ૨ \times ૨ \times ૫ = ૧૮૦$ ભેદો મળી આવે છે. કોઈ જીવ વિષે આમ કહે કે—

૧. જીવ સ્વતઃ નિત્ય કાલને કારણે છે—આનો અર્થ એ થાય કે જીવ છે નો-એક સ્વતંત્ર પદાર્થ; તે હૂસ્વ કે દીર્ઘ જેમ સાપેક્ષ નથી; એટલે કે દીર્ઘ જોયું હોય તો જ બીજાને હૂસ્વ કહી શકાય છે તેમ જીવેતર જોયું હોય તો જ જીવનું બાન થઈ શકે અન્યથા નહીં—એમ માનવાને કારણ નથી. વળી તે નિત્ય છે. કાલવાદીને મતે બધું કાલાશ્રયી હોવાથી જીવ પણ કાલને કારણે જ અસ્તિ કહી શકાય. આ મત્તવ્ય કાલવાદીનું છે.

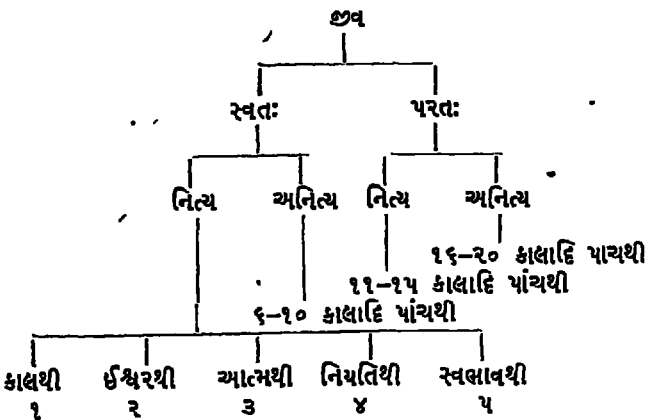
૨. પણ તેમાં જ ફેરફાર કરીને ઈશ્વરવાદી હશે તે આ પ્રમાણે કહેશે—જીવ સ્વતઃ નિત્ય છે ઈશ્વરને કારણે. ઈશ્વરવાદી કાલ નહિ માનતાં ઈશ્વરને જ બધી વસ્તુના અસ્તિત્વમાં કારણ માને છે.

૩-૫. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર નહિ, પણ પુરુષ જ જગતમાં મુખ્ય કારણ છે એવું માનનાર આત્માનું અસ્તિત્વ પુરુષને કારણે અને નિયતિ-વાદી નિયતિને કારણે તથા સ્વભાવવાદી સ્વભાવને કારણે માને, એટલે બીજા ત્રણ વિકલ્પ અને.

૬-૧૦. તેવી જ રીતે સ્વતઃ શબ્દ વળે દર્શી પરતઃ શબ્દ મૂળી દેવાથી બીજા પાંચ વિકલ્પ બની આવે. પ્રથમમાં આત્માદિ પદાર્થનું સ્વતઃ — સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માનવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે આ પાંચમાં પ્રત્યેક પદાર્થનું અસ્તિત્વ પરસ્પરેક્ષા માનવામાં આવે છે. એટલે કે જીવને બાધ ધટાદિનો બાધ થયા વિના શક્ય જ નથી, એમ આ વિકલ્પોથી ક્ષિત થાય — એટલે કે જીવની સિદ્ધિ કરવી હોય તો ધટાદિથી સિન્ન રહે જ કરવી જોઈએ, સ્વતંત્રપણે નહિ.

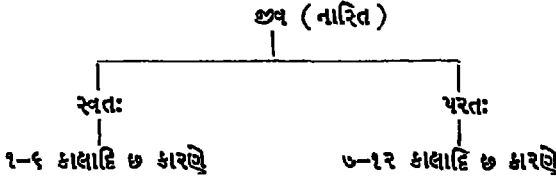
૧૧-૨૦. ઉપરના દશે વિકલ્પોમાં જીવને નિત્ય માન્યો છે પણ જો નિત્ય ન માનતાં અનિત્ય માનવામાં આવે તો આ બીજા દશ વિકલ્પો બની જાય.

૨૧-૧૮૦. આ જ પ્રમાણે અજીવાદિ બાકીના ૮ પદાર્થના ૨૦-૨૦ ભેદ ગણતાં બીજાં ૧૬૦ ભેદ મળી આવે — એમ બધા મળી ૧૮૦ થાય. નકશો કરવો હોય તો આ પ્રમાણે થાય —

આ જ નકશા પ્રમાણે અજીવ વગેરે બાકીના ૮ ના ૨૦-૨૦ ભેદ સમજ લેવા.

અક્રિયાવાદીના ૮૪ ભેદો આ પ્રમાણે સમજવા — અક્રિયાવાદી જીવાદિ પદાર્થોને માનતા નથી, એટલે તેમને મતે અસ્તિ નહિ પણ, નાસ્તિ બધું છે. વળી જો એ બધું છે જ નહિ તો નિત્યાનિત્યનો પ્રશ્ન પણ રહેતો નથી; અને તેમાં કાલાદિ પાંચ કારણમાં એક ચદચ્છા છડું કોરણ ઉમેરવાનું છે. એટલે વિકલ્પો આવા બને — ૧. જીવ સ્વતઃ કાલથી નથી; ૨. જીવ સ્વતઃ ઈશ્વરથી નથી — આદિ. ૮૪ ની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે — તત્ત્વની સંખ્યા ૬ને બદલે ૭ ગણવી, પુણ્યપાપને બાદ કરવા, એટલે ૭ (તત્ત્વ) \times ૨ (સ્વતઃ અને પરતઃ) \times ૬ (કાલાદિ) = ૮૪. આ જ વસ્તુને નકશાથી કહેવી હોય તો આ પ્રમાણે કહેવાય —

આમ જીવ જેમ બાકીના અજીવાદિ ૬ ના પણ બાર-બાર ભેદ બણતાં $૧૨ \times ૭ = ૮૪$ ભેદ થાય.

અજ્ઞાનવાદીના ૬૭ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે સમજવા — અજ્ઞાનવાદીઓ જીવાદિ પદાર્થ વિષે કહે છે કે જીવાદિ સત્ છે કે અસત્ છે, કે સદસત્ છે, કે અવાચ્ય છે, કે સદવાચ્ય છે, કે અસદવાચ્ય છે, કે સદસદવાચ્ય છે એ કાંઈ ભણી શકાતું નથી. આમ પ્રત્યેક જીવાદિ પદાર્થ વિષે સાત સાત વિકલ્પો છે; એટલે $૬ \times ૭ = ૬૩$ ભેદ તે થાય — અને નવ તત્ત્વ સિવાય ઉત્પત્તિના વિષે પણ પોતાનું અજ્ઞાન ભહેર કરે છે પણ તેના વિકલ્પ પ્રથમના ચાર જ છે એટલે $૬૩ + ૪ = ૬૭$ એમ બધા મળી ભેદો અજ્ઞાનવાદીના થાય.

વૈનથિકના ૩૨ ભેદ છે તે આ પ્રમાણે —

૧. દેવ, ૨. રાજા, ૩. ચતિ, ૪. જ્ઞાતિ, ૫. સ્થવિર, ૬. અધમ, ૭. માતા, ૮. પિતા. આ આઠ જણની ૧. મનથી, ૨. વચનથી, ૩. કાયથી અને ૪. દાનથી સેવા-વિનય કરવો એલું મનતબ્ય વૈનથિકવાદીઓનું છે. એટલે દેવાદિ ૮ \times મનાદિ ૪ = ૩૨ ભગો થાય.

ક્રિયાવાદિ આદિ ચારેય વિષે જુઓ આ માળાનું 'સંમમમમ'
પૃ૦ ૨૩ થી, અને પૃ૦ ૧૩૪ થી.

૬. અક્રિયાવાદી :—

અદ્વૈત બ્રહ્મવાદી તે એકવાદી. અને શબ્દાદ્વૈતવાદી પણ એકવાદી કહેવાય. જગતમાં બધું વિલક્ષણ છે તેમાં સામાન્ય જેવું કંઈ તત્ત્વ નથી એવું માનનારા અનેકવાદી છે. જીવોને અનન્ત નહિ પણ પરિમિત માત્રી એક વખત જગતમાંના બધા જીવો મોક્ષે ચાહ્યા જશે એવું માનનાર તે મિતવાદી અથવા આત્માને અંગુષ્ઠપર્વ માત્ર કે ચોખાના દાણા જેવડો પરિમિત માનનાર પણ મિતવાદી કહેવાય. અથવા લોકને માત્ર સાત ક્ષીપ-સમુદ્રપ્રભાણ માનવો તે પણ મિતવાદિતા છે. આ જગત ઈશ્વરે નિર્મિત કર્યું છે, બ્રહ્મમાંથી બન્યું છે કે કોઈ પુરુષે રચ્યું છે એમ માનનાર તે નિર્મિતવાદી. સ સારત્યાગ કરી તપોમાર્ગ જેવો કષ્ટ-દાયક માર્ગ સ્વીકારવાથી મોક્ષ મળી શકે નહિ, તપસ્યાજન્ય દુઃખથી સુખ કેવી રીતે મળે, સુખ તો સુખજન્ય જ હોઈ શકે માટે દેહદમન નહિ કરતાં 'સુખપૂર્વક' રહેવું જેથી ભવિષ્યમાં પણ સુખ મળે—આવું માનનાર તે સાતવાદી. પ્રતિક્ષણે વસ્તુ નાશ પામે છે, સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે—એમ માનનાર ક્ષણિકવાદી તે સમુચ્છેદવાદી છે. જગતમાં સર્વ નિયત જ છે—નિત્ય જ છે એવું માનનાર તે—સાંખ્ય—નિયતવાદી છે. ચાર્વાક—નાસ્તિકો પરલોક નથી એમ કહે છે.

દેવનિકાય

૧. સામાન્ય બાબતો

દેવસ્થિતિ^૧ ચાર પ્રકારની છે —

૧. કોઈ સામાન્ય દેવ હોય;
૨. કોઈ સ્નાતક દેવ હોય;
૩. કોઈ દેવ પુરોહિત હોય;
૪. કોઈ પ્રજ્વલન દેવ હોય.^૨

[—સ્થા૦ ૨૪૮]

દેશંથી અને સર્વંથી દેવો શબ્દ સાંભળે છે, રૂપદર્શન કરે છે, સુગંધ લે છે, રસાસ્વાદ લે છે, સ્પર્શ કરે છે, અવભાસે છે, પ્રભાસે છે, વિકુર્વાણા કરે છે, પરિચારણા કરે છે, બોલે છે, આહાર લે છે, તેને પરિણુમાવે છે, વેદે છે અને નિજરા કરે છે.

[—સ્થા૦ ૮૦]

હ સમુદ્ધાત કરીને અને કયાં વિના ઐમ બે પ્રકારે આત્મા (દેવાત્મા) અવધિ જ્ઞાન-દર્શનથી —

૧. અધોલોક બાહ્ય-દેખે છે;
૨. તિર્યગ્લોક બાહ્ય-દેખે છે;
૩. ઉર્ધ્વલોક બાહ્ય-દેખે છે;
૪. સપૂર્ણલોક બાહ્ય-દેખે છે.

૧. સ્થિતિ એટલે મર્યાદા. જેમ મનુષ્યોમાં કોઈ રાત્ર, કોઈ અમાત્ય એમ ભેદો હોય છે, તેમ દેવમાં પણ છે.

૨. મનુષ્યોમાં બીજના ગુણગાન ગાનારા ભાટ-ચારણો હોય છે, તેવી દેવભતિ — તે પ્રજ્વલન દેવ કહેવાય.

કુ તે જ પ્રમાણે વિકુર્વણા કરીને અને કર્યા વિના,
અવધિજ્ઞાન-દર્શનથી —

૧-૪. અધાલોકાદિને જાણી-દેખે છે.

[—સ્થાન ૮૦]

કુ દેવો ત્રણ વખતે વિદ્યુત્ કરે છે —

૧. વિકુર્વણા કરતી વખતે;

૨. પરિચારણા (મૈથુન) વખતે;

૩. કોઈ શ્રમણુ-બ્રાહ્મણુને પોતાની ઋદ્ધિ, યશ, ખલ,
વીર્યાદિનું દર્શન કરાવવું હોય ત્યારે.

કુ ત્રણ કારણે દેવો મેઘગર્જના કરે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૧૩૩]

કુ દેવલોકમાં નવો ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ઇચ્છે તો પણ
મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર આવી શકે નહિ તેનાં ત્રણ
કારણો છે —

૧. દેવોના કામલોગમાં મૂર્છિત થઈ જાય છે;

૨. મનુષ્યલોકનો સ્નેહ તૂટી જાય છે અને દેવલોકનો
પ્રેમ બંધાઈ જાય છે.

૩. તે એવો તો દેવના કામલોગમાં ફસાઈ જાય છે કે
હંમેશાં વિચાર કર્યા કરે છે કે આજે જઈશ,
કાલે જઈશ; એમ કરતાં કરતાં જેમને માટે તે
જવાનો હોય, તે લોકો તો મરી ખૂટે છે એટલે
તેને જવાપણું રહેતું નથી.

કુ દેવ ઇચ્છે તો મનુષ્યલોકમાં આવી શકે તેનાં ત્રણ
કારણો —

૧. દેવોના કામલોગમાં જલદી ફસાઈ ન જાય અને
તેને એમ થાય કે મનુષ્યલોકમાં મારા ધર્માચાર્ય

ઉપાધ્યાય, ગણી વગેરે છે જેમના પ્રભાવથી મને
આવી દેવદ્વિ મળી છે; તો હવે તેમની પાસે જઈ
તેમને નમસ્કાર કરું, તેમની સેવા કરું;

૨. મનુષ્યોમાં તો જ્ઞાની, તપસ્વી અને અતિ દુષ્કર
કૃત્યોને પણ કરનારા પડ્યા છે; તો હું તેમની
પાસે જઈ તેમને નમસ્કાર કરું, તેમની સેવા કરું;

૩. મનુષ્યોમાં મારાં માતા, પિતા, ભાઈ વગેરે
સગાંસંબંધીઓ છે; તો તેમની પાસે જઈને
હાજર થાઉં, જેથી મને મળેલી દેવઋદ્ધિને તેઓ
જોઈ શકે.

[—સ્થા. ૧૭૭]

૬ દેવ ચાહે તો પણ ચાર કારણે મનુષ્યલોકમાં શીઘ્ર
આવી શકે નહિ —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;

૪. મનુષ્યલોકની ગંધ દેવોને ગમતી નથી. કારણ,
મનુષ્યલોકની ગંધ ૪૦૫ યોજન સુધી ઊંચે
ફેલાય છે. અને તે દેવોને અણુગમતી છે.

૬ ચાર કારણે ધારે તો દેવ મનુષ્યલોકમાં આવી શકે —

૧-૩. પ્રથમ જેમ;

૪. મનુષ્યલોકમાં મારા મિત્રો, સંબંધીઓ છે
જેમની સાથે એમ મેં નક્કી કરેલું કે જે કોઈ
પહેલું મરી દેવલોકમાં જાય, તેણે ત્યાંથી આવી
ખીજને ઊધ આપવો.

[—સ્થા. ૩૨૩]

ચાર પ્રસર્પક (એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફરનારાં) છે—

૧. અનુત્પન્ન લોગોના નિષ્પાદન માટે;

૨. પૂર્વોત્પન્ન લોગો ચાલ્યા ન જાય તે માટે;

૩. અનુત્પન્ન સુખના નિષ્પાદન માટે;
 ૪. આવેલ સુખ ચાલ્યું ન જાય તે માટે. [-સ્થા. ૩૩૬]

કૃ દેવો પોતાનું ચયવન ત્રણ કારણે જાણે છે —

૧. વિમાનાભરણ નિષ્પ્રભ થઈ જાય તો;
૨. કલ્પવૃક્ષો મ્હાન થાય તો;
૩. પોતાની તેજોલેશ્યા હીન થાય તો.

કૃ દેવોને ઉદ્દેગ થવાના ત્રણ સ્થાન છે —

૧. અહો ! આ લાંબી છાડી મરવું પડશે;
૨. મારે માતાના ઉદરમાં માતાનું ઓજ અને પ્રિતાનું વીંચું એ બન્નેના મિશ્રણનો આહાર કરવો પડશે;
૩. અહો ! અશુચિ ગર્ભમાં રહેવું પડશે.

[-સ્થા. ૧૭૬]

કૃ ત્રણની દેવો સ્પૃહા કરે છે —

૧. મનુષ્યભવ;
૨. આયક્ષેત્રમાં જન્મ;
૩. સુકુલમાં જન્મ.

કૃ દેવોને શોક ત્રણ કારણે થાય છે —

૧. શક્તિ હોવા છતાં ક્ષત ભણ્યો નહિ;
 ૨. ઇહલોકના કામલોગમાં આસક્ત થઈ લાંબા કાળ સુધી દીક્ષા પાળી નહિ;
 ૩. વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળ્યું નહિ.
- આમ-વિચારી તે પરિતાપ કરે છે.

[-સ્થા. ૧૭૮]

૨. ભેદો

દેવ પાંચ પ્રકારના છે —

૧. ભવ્ય દ્રવ્યદેવ? (દેવ થવા યોગ્ય);
૨. નરદેવ — ચક્રવર્તી;
૩. ધર્મદેવ — આચાર્યાદિ;
૪. દેવાધિદેવ — અરિહન્ટ;
૫. ભાવદેવ — વૈમાનિક વગેરે.

[—સ્થાન ૪૦૧]

દેવ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ભવનવાસી; ૨. વાનવ્યંતર; ૩. જ્યોતિષ્ક; ૪. વિમાનવાસી

[—સ્થાન ૨૫૭]

(૧) ભવનપતિ

૧. અસુરકુમાર; ૨. નાગકુમાર; ૩. સુપણ્ડકુમાર; ૪. વિદ્યુતકુમાર, ૫. અગ્નિકુમાર; ૬. ક્ષીપકુમાર, ૭. ઉદધિકુમાર; ૮. દિશાકુમાર; ૯. વાયુકુમાર; ૧૦. સ્તનિતકુમાર.

[—સ્થાન ૭૩૬]

દશ ભવનપતિ દેવોનાં દશ ચૈત્યવૃક્ષ છે —

૧. અશ્વત્થ; ૨. શક્તિપર્ણ; ૩. શાલ્મલી; ૪. ઉંખર; ૫. શિરીષ; ૬. દધિવર્ણ; ૭. વંજુલ; ૮. પલાશ; ૯. વપ્ર; ૧૦. કણ્ઠિકાર.

[—સ્થાન ૭૩૬]

૧. જે જીવો મરીને દેવ થવાના હોય તે.

૨. આ ભેદો ભાવદેવના સમજવા. અગ્રુત્તર નિકાયમાં દેવના ભેદો આ પ્રમાણે નોંધેલા છે — ૧. આતુમહારાજિક, ૨. તાવતિસ, ૩. ચામ, ૪. તુસિત, ૫. નિમ્માનરતિ, ૬. પરનિમ્મિતવસથેતિ, ૭. અક્ષકાયિક ૮. તતુત્તરિ. — અગ્રુત્તર ૧૧. ૧૨.

વિદ્યુત્કુમારીમાં ચાર મહત્તરિકા (પ્રધાન) છે —

૧. ચિત્રા; ૨. ચિત્રકનકા; ૩. શતેરા; ૪. સૌદામિની.

[—સ્થાન ૨૫૬]

વિદ્યુત્કુમારીમાં ૬ પ્રધાન છે —

૧. આલા; ૨. શકા; ૩. શતેરા; ૪. સૌદામિની; ૫. ઇન્દ્રા; ૬. ઘનવિદ્યુતા.

[—સ્થાન ૫૦૭]

દ્વિશાકુમારીઓમાં ચાર પ્રધાન છે —

૧. રૂપ; ૨ રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા; ૪. રૂપવતી.

[—સ્થાન ૨૫૬]

દ્વિશાકુમારીઓઓમાં છ પ્રધાન છે —

૧. રૂપા; ૨. રૂપાંશા; ૩. સુરૂપા; ૪. રૂપવતી; ૫. રૂપકાંતા; ૬. રૂપપ્રભા.

[—સ્થાન ૫૦૭]

વાયુકુમારના ચાર લેહ છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ, ૩. વેલગ્ન; પ્રભાજન.

[—સ્થાન ૨૫૬]

અસુરકુમારના પ્રાસાદો અઢીસો યોજન ઊંચા છે.

[—સમ ૧૦૩]

(૨) પરમાધાર્મિક

૬ પરમાધાર્મિક^૧ પંદર છે —

૧. અર્બ; ૨. અર્બરિષ; ૩. શ્યામ; ૪. સખલ; ૫. રુદ્ર, ૬. ઉપરુદ્ર, ૭. કાલ; ૮. મહાકાલ, ૯, અસિપત્ર; ૧૦.

૧. પરમાધાર્મિકને લવનપતિમાં જ ગણવા જોઈએ.

ધનુ; ૧૧. કુંભ; ૧૨. વાલુક; ૧૩. વૈતરણી; ૧૪. ખરસ્વર;
૧૫. મહાઘોષ.

[—સમ૦ ૧૫]

(૩) વાણવ્યંતર

કુ વાણવ્યંતરના આઠ પ્રકાર છે—

૧. પિશાચો; ૨. ભૂતો; ૩. યક્ષો; ૪. રાક્ષસો; ૫. કિન્નરો;
૬. કિંપુરુષો; ૭. મહોરગો; ૮. ગંધર્વો.

કુ આ આઠ વાણવ્યંતરનાં આઠ ચૈત્યવૃક્ષો છે તે નીચે
પ્રમાણે—

૧. પિશાચોનું કદંબ; ૨. યક્ષોનું વડ; ૩. ભૂતોનું
તુલસીવૃક્ષ; ૪. રાક્ષસોનું કંટક; ૫. કિન્નરોનું અશોક;
૬. કિંપુરુષોનું ચંપક; ૭. ભુજંગો(મહોરગ)નું નાગવૃક્ષ;
૮. ગંધર્વોનું તેન્દુક.

[—સ્થા૦ ૬૫૪]

વાણવ્યંતરનાં ચૈત્યવૃક્ષો આઠ યોજન ઊંચાં છે.

[—સમ૦ ૮]

વાણવ્યંતર દેવોની સુધર્મા સભા નવ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ૦ ૯]

(૪) જ્યોતિષક^૧

લોકાંત (સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની જગતી જ્યાં લોક પૂરો
થાય છે અને અલોક શરૂ થાય છે) અને જ્યોતિશ્ચક્રનું અંતર
૧૧૧૧ યોજન છે, અને (લોકમધ્યના) મેરુથી જ્યોતિ-
શ્ચક્રનું અંતર ૧૧૨૧ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૧]

૧. જ્યોતિ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ નં. ૧.

જ્યોતિષી દેવો પાંચ પ્રકારના છે —

ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. ગ્રહો; ૪. નક્ષત્રો; ૫. તારાઓ.^૧

[—સ્થાં ૪૦૧]

ક, ચંદ્ર-સૂર્ય

મનુષ્યક્ષેત્રમાં દક્ષિણાર્ધ ભાગમાં^૨ ૬૬ ચંદ્રની પ્રભા છે, હટી, અને હશે; તથા ૬૬ સૂર્ય તપે છે, તપ્યા છે, અને તપશે.

[—સમં ૧૬]

કાલોદ સમુદ્રમાં ૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય હતા, છે, અને હશે.

[—સમં ૪૨]

પુષ્કરાધમાં ૭૨ સૂર્ય અને ૭૨ ચંદ્રનું અસ્તિત્વ હતું, છે, અને હશે.

[—સમં ૪૨]

ચંદ્ર તેમ જ સૂર્યને ૮૮ ગ્રેહનો^૩ પરિવાર છે.

[—સમં ૮૮]

આ રત્નપ્રભાપૃથ્વીના સમ્પ્રતાળથી ૮૦૦ યોજન ઊંચે સૂર્ય ભ્રમણ કરે છે.

[—સમં ૧૧૧; —સ્થાં ૬૫૫]

૧. અહીં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે જ આ પાંચ પ્રકારના દેવોની ગતિનું પ્રમાણ ક્ષેત્રોત્તર વધારે સમજવું અને તેમની નક્ષત્રનું પ્રમાણ ક્રમશઃ ઘટતું સમજવું. આખા જ્યોતિષક્રમાં સૂર્ય સિવાયના બેટલા જ્યોતિષી છે, તે બધા ચંદ્રનો જ પરિવાર ગણાય છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બે જ્યોતિષીના દ્વંદ્વો છે. તેમાં પણ મુખ્ય ચંદ્ર હોવાથી બાકીનો બધો પરિવાર તેનો જ ગણાય છે. એટલે ગ્રહો ૮૮, ૨૮ નક્ષત્રો, અને ૬૬૯૭૫ કોટકોટી તારા આ બધા એકલા ચંદ્રના આજ્ઞાનુવર્તી મનાયા છે. ગૌણપણે એ સૂર્યનો પણ પરિવાર ગણાય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. નામ માટે જુઓ આગળ ખં ૩, વિં ૨-૧૪.

જાબુદ્રીપમાં અધાલોક અને બિધ્વલોકમાં મળીને સૂર્યો ૧૬૦૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને^૧ તપાવે છે.

[—સમ૦ ૧૬]

શુકલપક્ષનો ચંદ્ર પ્રતિદિન ૬૨ ભાગ^૨ જેટલો વધે છે અને કૃષ્ણપક્ષનો ચંદ્ર તેટલો જ પ્રતિદિન ઘટે છે.

[—સમ૦ ૧૨]

ધ્રુવ રાહુ કૃષ્ણપક્ષના પડવાથી માંડીને અમાસ સુધી પ્રતિ-દિન ચંદ્રની લેશ્યાના પંદરમા ભાગને લાંકતો જાય છે—જેમકે પડવાને દિવસે ક્ષે ભાગને, બીજાને દિવસે તેટલા જ બીજા ભાગને—એમ કરતાં કરતાં અમાસને રોજ સંપૂર્ણ ચંદ્રને લાંકી દે છે.^૩

[—સમ૦ ૧૫]

જાબુદ્રીપમાં સૂર્યમંડલોની સંખ્યા ૬૫ છે.^૪

[—સમ૦ ૧૫]

નિષધ પર્વતમાં ૬૩ સૂર્યમંડલ^૫ છે. નીલવંત પર્વતમાં પણ તેટલાં જ છે.

[—સમ૦ ૬૩]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ વિગત માટે પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૩. અહીં ચંદ્રના ૧૫ ભાગ કદપવા એટલે પ્રત્યેક ભાગને રાહુ પ્રત્યેક દિવસે આવરતો જાય તો પંદર દિવસે જ્યારે અમાસ આવે ત્યારે પંદરે ભાગ આવરાર્થ જાય, તેથી તે દિવસે સંપૂર્ણ ચંદ્ર લાંકાય જાય. જુઓ 'ભગવતી સાર' પૃ. ૬૦૮.

૪. મડળની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૫. નિષધ પર્વત મેરુની દક્ષિણમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જાબુદ્રીપની જગતી સુધી લાગાયેલો છે. એટલે જાબુદ્રીપમાંનાં ૬૫ મડળોમાંથી બે મડળો કે જે જગતી ઉપર આવે છે, તે સિવાયનાં બાકીનાં ૬૩ મડળ નિષધપર્વત ઉપર આવે. તે જ પ્રમાણે નીલવંત પર્વત સમજવું.

સૂર્યમંડલેને। વિષ્કંભ ૪૬૬ યોજન^૧ પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૪૮]

સૂર્યમંડલ એક યોજનમાં ૩૩૩ યોજન ભાગ જેટલું
ઓછું છે.^૨

[—સમ૦ ૧૩]

સૂર્ય પ્રત્યેક મંડળને ૬૦ મુહૂર્તમાં પૂરું કરે છે.^૩

[—સમ૦ ૬૦]

જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે, ત્યારે
અહીંના મનુષ્યને ૩૧૮૩૧૩૦૦ યોજન પ્રમાણ દૂર રહ્યો
હેખાય છે.^૪

[—સમ૦ ૩૧]

જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં ભ્રમણ
કરતો હોય છે, ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૩૩ હજાર
યોજનથી કંઈક ઓછો દૂર રહ્યો હેખાય છે.^૫

[—સમ૦ ૩૩]

૧. સૂર્ય વિમાન જેટલું પહોળું તેટલો જ મંડળનો વિષ્કંભ—પહોળાઈ
છે. સૂર્ય વિમાન જેટલું ક્ષેત્ર રોકીને ભ્રમણ કરે છે તેટલો મંડળનો વિષ્કંભ
કહેવાય.

૨. એક યોજનના ૬૧ ભાગ કરીએ, તેમાંથી ૪૮ ભાગ જેટલો મંડળનો
વિષ્કંભ બાદ જતાં બાકી ૧૩ એકસઠિયા ભાગ વધે. તેટલું મંડળનું પ્રમાણ
યોજનથી ઓછું ગણાય.

૩. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૪. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૫. જ્યુહીપ્રજ્ઞપિત્તમાં ૩૨૦૦૧ ૪૬૬ અને યોજનના ૧૨૮૩૧૩
ભાગના ૬૧ ભાગ કરી તેમાં ૨૩ ભાગ—આટલું બતાવ્યું છે. માટે કિંચિત્
ન્યૂનનો અર્થ એક હજાર યોજન જેટલું ન્યૂન સમજવું.

ન્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર મંડળમાં ભ્રમણ કરે છે ત્યારે અહીં રહેલા મનુષ્યને ૪૭૨૬૩૬૧ યોજન દૂર રહ્યો દેખાય છે.

[—સમ૦ ૪૭]

આભ્યંતર મંડલમાં (સૂર્ય ન્યારે ભ્રમણ કરતો હોય ત્યારે) આદિ મુહૂર્તમાં ૯૬ આંગળ પૌરુષી છાયા હોય છે.^૧

[—સમ૦ ૯૬]

ઉત્તરનું (સર્વાભ્યંતર) પ્રથમ સૂર્યમંડળ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબું—પહોળું છે. દ્વિતીય અને તૃતીય મંડળ પણ ૯૯ હજાર યોજનથી વધારે લાંબું—પહોળું છે.^૨

[—સમ૦ ૯૯]

ઉત્તરાયણગત (સર્વાભ્યંતર મંડલમાં પ્રવેશેલો) સૂર્ય ૨૪ આંગળ^૩ પૌરુષી છાયા કરીને પાછો વાળે છે.

[—સમ૦ ૨૪]

શ્રાવણ શુકલા સાતમે^૪ સૂર્ય ૨૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરીને દિવસના ક્ષેત્રને ઓછું કરતો રાત્રીક્ષેત્રને વધારે છે; અર્થાત્ ત્યાર પછી દિવસ ટૂંકો થાય છે અને રાત્રી વધે છે.

[—સમ૦ ૨૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. અહીં શંકુને એક હાથનું રાખણું, એમ દીકાકાર કહે છે. એવા શંકુની ન્યારે ૨૪ અંગુલ છાયા પડે, ત્યારે સમજણ કે સૂર્ય હવે સર્વાભ્યંતર મંડળમાંથી પાછો વળીને દ્વિતીયમાં પ્રવેશે છે.

૪. આષાઠ પૂર્ણિમાએ સ્થૂલ ગણતરીએ છાયા ૨૪ આંગળ હોય, સાત દિવસમાં લગભગ એક આંગળ ભેટલી છાયા વધે, જેથી શ્રાવણ સુદ ૭મે ૨૧ દિવસમાં ૩ આંગળ વધવાથી ૨૭ આંગળ થાય. પણ નિશ્ચિત ગણતરી કરતાં તો કંઈ સંક્રાંતિથી ૨૧મા દિવસ ઉપર થોડું વધારે થાય ત્યારે ૨૭ આંગળ છાયા થાય.

ચૈત્ર અને આસો માસમાં સૂર્ય એક વખત^૧ ૩૬ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે

[—સમ૦ ૩૬]

કાર્તિક (વૈશાખ) કૃષ્ણ સાતમે^૨ સૂર્ય ૩૭ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે.

[—સમ૦ ૩૭]

કાર્તિક અને ફાગણની^૩ પૂનમે સૂર્ય ૪૦ આંગળ પૌરુષી છાયા કરે છે.

[—સમ૦ ૪૦]

જંબુદ્વીપનો સૂર્ય જંબુદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સર્વાભ્યંતર મંડળે ઉદયને પામે છે.^૪

[—સમ૦ ૮૦]

પ્રવેશતી અને નીકળતી વખતે એમ વાર સૂર્યને ભ્રમણ કરવું પડે એવાં ૧૮૨ મંડળો જંબુદ્વીપમાં છે.^૫

[—સમ૦ ૮૨]

૧. આ દિવસ તે બને માસની પૂર્ણિમા. વાસ્તવમાં તો મેષ સંક્રાંતિ અને તુલા સંક્રાંતિ દિવસે ૩૬ આંગળ છાયા હોય.

૨. છાપેલ પુસ્તકમાં કાર્તિક માસ સપ્ત છે. પણ ત્યાં દીકાનુસાર અને વાસ્તવમાં પણ વૈશાખ ભેઈએ. કારણ, જો ચૈત્રની પૂર્ણિમામાં ઉપર્યુક્ત ઉદયોપાનુસાર ૩૬ આંગળ હોય, તો સાત દિવસમાં એક આંગળ વધતાં વૈશાખ સુદ ૭ મે ૩૭ આંગળ થાય.

૩. દીકાકાર કહે છે કે, વૈશાખ પૂર્ણિમા એવા પાઠ ખોટો સમજાવે. યોષ પૂર્ણિમાએ ૪૮ આંગળ છાયા હોવાનું સૂત્રો જણાવે છે. ત્યાર પછી માઘમાં ૪ અને ફાગણમાં ૪ એમ આઠ આંગળ ઓછા થાય. એટલે ફાગણની પૂનમે ૭ આંગળ રહે. વળી ઉપર કહ્યા મુજબ આસોની પૂનમે ૩૬ આંગળ છાયા હોય તો તેમાં ચાર આંગળ ઉમેરતાં કાર્તિક પૂનમે ૪૦ આંગળ મળી રહે.

૪. બુદ્ધો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૫. બુદ્ધો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

ચોથા ચંદ્ર સંવત્સરની હેમંતઋતુના ૭૧ દિવસ વીત્યે સૂર્ય સર્વાબાહ્યમંડળથી આબૃત્તિ શરૂ કરે છે; અર્થાત્ દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થઈ ઉત્તરાયણમાં વિચરે છે.^૧

[—સમ૦ ૭૧]

૬ ઉત્તરાયણથી નિવૃત્ત થયેલો સૂર્ય દક્ષિણાયનના પ્રથમ મંડલથી લઈને ૩૯મા મંડલે ૬૬ સુહૃત્ જેટલું દિવસક્ષેત્ર ઓછું કરી તેટલું જ રાત્રીક્ષેત્ર વધારે છે.^૨

૬ તે જ પ્રમાણે દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલ સૂર્ય પ્રથમ મંડલથી લઈને ૩૯મે મંડલે તેટલું જ રાત્રીક્ષેત્ર ઓછું કરે છે અને તેટલું જ દિનક્ષેત્ર વધારે છે.

[—સમ૦ ૭૮]

પ્રથમના છ માસમાં સર્વાબ્યંતર મંડલથી બાહ્યમંડલોમાં (દક્ષિણાયન) ગતિ કરતો સૂર્ય ૪૪મા મંડલે પહોંચે છે, ત્યારે

૧. પાંચ વર્ષનો એક ચક્રયુગ. તેમાં પ્રથમનાં બે વર્ષ ચંદ્રસંવત્સર છે. ત્રીજું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે, ચોથું ચંદ્રસંવત્સર છે. અને પાંચમું અભિવર્ધિત સંવત્સર છે. અહીં ચોથું ચંદ્રસંવત્સર પ્રસ્તુત છે. તેની હેમંતઋતુ માગસરથી શરૂ થાય. (પૂર્ણિમાના મહિના હોવાથી માગસર કૃષ્ણપ્રતિપદાથી મહિનો બેસે) અને એક ચક્રમાસના ૨૯ દિવસ ગણતાં તેના ૭૨ દિવસ માહ માસની કૃષ્ણ તરફ પૂરા થાય અને તે જ દિવસે તે ઉત્તરાયણ શરૂ કરે છે.

૨. સમઋતુ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૩. વર્ષની શરૂઆત દક્ષિણાયનથી થાય છે એટલે પ્રથમના છ માસ દક્ષિણાયનના અને બીજા છ માસ ઉત્તરાયણના ગણવા. પ્રત્યેક દિવસે પ્રત્યેક મંડલે દક્ષિણાયન વખતે ૬૬ સુહૃત્ જેટલું દિનમાન ૧૮ સુહૃત્ પ્રમાણ દિનમાનમાથી ઘટણ હોવાથી ૪૪મા મંડલે $૪૪ \times ૨ = ૮૮$ એટલે ૬૬ સુહૃત્ જેટલું દિનમાન ઘટશે અને તેટલી જ રાત્રી વધશે. બીજા છ માસ પ્રમાણ ઉત્તરાયણમાં તે જ હિસાબે દિનમાન વધે છે અને રાત્રીમાન ઘટે છે.

ત્યાં દિવસના ભાગને ફક્ મુહૂર્ત જેટલો ઝાંછો કરી રાત્રીને તેટલી જ લાંબી કરતો બ્રમણ કરે છે.

બીજા છ માસમાં જ્યારે સર્વબાહ્ય મંડલથી સર્વાભ્યંતર મંડલ તરફ (ઉત્તરાયણ) ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૪ મે મંડલે રાત્રીના ભાગને ફક્ મુહૂર્ત જેટલું ઝાંછું કરી દિવસને ભાગ તેટલો જ વધારતો બ્રમણ કરે છે.

[—સમ૦ ૮૮]

સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડલ તરફ જતો હોય કે સર્વાભ્યંતર મંડલ તરફ આવતો હોય, ત્યારે ૯૩ મા મંડલમાં સમાન એવાં દિવસ રાતને વિષમ બનાવે છે.^૧

[—સમ૦ ૯૩]

પ્રથમના છ માસમાં જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયન ગતિ કરતો હોય છે, ત્યારે ૪૯મા મંડલમાં ફક્ મુહૂર્તપ્રમાણ^૨ જેટલું દિનમાન ઘટાડી રાત્રિમાન તેટલું જ વધારે છે. અને બીજા છ માસમાં જ્યારે તે ઉત્તરાયણ ગતિ કરતો હોય છે ત્યારે ૪૯મા મંડલે તેટલું જ રાત્રિમાન ઘટાડી તેટલું જ દિનમાન વધારે છે.

[—સમ૦ ૯૮]

૧. અહીં ૯૩મું મંડલ કહ્યું છે તે સર્વાભ્યંતર મંડલને દક્ષિણાયનનું પ્રથમ તથા સર્વબાહ્યને ઉત્તરાયણનું પ્રથમ મંડલ ગણીને કહ્યું છે. અન્યથા દક્ષિણાયન તથા ઉત્તરાયણ સર્વબાહ્ય તથા સર્વાભ્યંતર મંડલને વર્ણને ગણતાં હોવાથી એ ૯૩મું નહિ પણ ૯૨મું મંડલ કહેવાય છે. એ ૯૨મા મંડલના અર્ધભાગે સૂર્ય હોય છે ત્યારે રાત અને દિવસ સરખાં એટલે કે ૧૫ - ૧૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે.

૨. પ્રત્યેક મંડલે ફક્ મુહૂર્તપ્રમાણ વધ-ઘટ થતી હોવાથી ૪૯મા મંડલે ૪૯ × ૨ = ૯૮ એટલે ફક્ મુહૂર્તપ્રમાણ ઘટ વધ થાય.

સૂર્યમંડલને યોજનના એકસઠિયા ભાગમાં^૧ વિભાજિત કરીએ તો સમાંશ છે. તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર મંડળ વિશે.^૨

[—સમ૦ ૬૧]

જ. નક્ષત્રો

જંબુદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો^૩ ચંદ્રના યોગમાં પ્રકાશે છે.

[—સમ૦ ૫૬]

કૃત્તિકા નક્ષત્ર ચંદ્રના સર્વબાહ્ય મંડલથી ગણતાં દશમા ચંદ્રમંડલમાં ભ્રમણ કરે છે. અને આભ્યંતર ચંદ્રમંડલથી ગણતાં દશમા ચંદ્રમંડલમાં અનુરાધા ભ્રમણ કરે છે

[—સ્થા૦ ૭૮૦]

અભિજિતને છોડીને બાકીનાં ૨૭ નક્ષત્રોથી જંબુદ્વીપમાં વ્યવહાર ચાલે છે.^૪

[—સમ૦ ૨૭]

૧. યોજનના એકસઠ ભાગ કરીએ તો તેવા ૪૮ એકસઠિયા ભાગ (૬૬) બરાબર તે સૂર્યમંડલનો વિષ્કલ હોવાથી તે સમાશ કહેવાય છે. વિષમાંશ નથી.

૨. ચંદ્રમંડલનો વિષ્કલ પૂર્વ યોજન હોવાથી તે પણ સમાંશ છે. અહીં એ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે સૂર્યની જોમ બધા મળી ૧૮૪ મંડળો ચંદ્રને નથી પણ માત્ર ૧૫ છે. બનેનું ચારક્ષેત્ર તો ૫૧૦ યોજન પ્રમાણ સરખું જ છે. સૂર્યનાં જંબુદ્વીપમાં ૬૫ મંડળો અને બાકીનાં લવણસમુદ્રમાં છે. પરંતુ ચંદ્રનાં માત્ર પાંચ જ મંડળ જંબુમાં અને દશ લવણમાં છે. સૂર્યમંડલના અંતરાનું માપ બે યોજન છે, જ્યારે ચંદ્રમંડળના અંતરાનું માપ ૩૫૬૬ થી કાંઈ વધારે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૪. ચંદ્ર મંડળની સાથે અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ સ્વલ્પકાલીન હોવાથી વ્યવહારમાં તેની ગણતરી નથી કરાતી. આ-વાન જંબુદ્વીપ પૂરતી જ સમજવી; ધાતકીખંડમાં તેમ નથી.

અભિજિત નક્ષત્ર ૯ મુહૂર્તથી કાંઈક વધારે^૧ ચંદ્ર સાથે યોગમાં રહે છે.

[—સ્થાન ૬૬૬,—સમ ૯]

ખધાં નક્ષત્રોના ચંદ્ર સાથેના યોગનું ક્ષેત્ર સડસઠિયા ભાગ કરીએ તો સમાંશે છે.^૨

[—સમ ૧૭]

હ જ્યોતિષકેન્દ્ર ચંદ્ર સાથે અગ્રભાગમાં સંપૂર્ણક્ષેત્ર ૩૦—૩૦ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં નક્ષત્રોને છે —

૧. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૨. કૃત્તિકા; ૩. મધા; ૪. પૂર્વાશ્વિની; ૫. મૂલ; ૬. પૂર્વાષાઢા.

૬ અને રાત્રીના ભાગમાં અધક્ષેત્રમાં ૧૫—૧૫ મુહૂર્તનો યોગ નીચેનાં છને છે —

૧. શતભિષક; ૨. ભરણી; ૩. આર્દ્રા; ૪. અશ્લેષા; ૫. સ્વાતી; ૬. જ્યેષ્ઠા.

હ અને આ નીચેનાં નક્ષત્રોને અગ્ર અને પશ્ચાત ખને ભાગે ૪૫ મુહૂર્ત સુધી દોઢા ક્ષેત્રમાં ચંદ્ર સાથે યોગ છે —

૧. રોહિણી; ૨. પુનવસુ; ૩. ઉત્તરાશ્વિની; ૪. વિશાખા; ૫. ઉત્તરાષાઢા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા.

[—સ્થાન ૫૧૭; —સમ ૪૫; —સમ ૧૫]

૧. ઠીક ગણતરી પ્રમાણે ૯૩૬ મુહૂર્ત અને મુહૂર્તના $\frac{૧}{૬}$ ભાગના (ખાસઠિયા ભાગના) ૬૭ ભાગ કરીએ તો તેમાના ૫૬ ભાગ = ૯૩૭ મુહૂર્ત.

૨. સમભૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

આ અભિજિતાદિ^૧ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદારિક છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. શતભિષક;
૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી.

[—સ્થાન ૫૮૬]

કૃત્તિકા^૨ આદિ સાત નક્ષત્રો પૂર્વદારિક છે.

[—સમ ૭]

અશ્વિની^૩ આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદારિક છે —

૧. અશ્વિની; ૨. ભરણી; ૩. કૃત્તિકા; ૪. રોહિણી;
૫. મૃગશીર્ષ; ૬. આર્દ્રા; ૭. પુનર્વસુ.

[—સ્થાન ૫૮૬]

મઘા^૪ આદિ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણદારિક છે.

[—સમ ૭]

પુષ્યાદિ^૫ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદારિક છે —

૧. પુષ્ય; ૨. અશ્લેષા; ૩. મઘા; ૪. પૂર્વાફાલ્ગુની; ૫.
- ઉત્તરાફાલ્ગુની; ૬. હસ્તા; ૭. ચિત્રા.

[—સ્થાન ૫૮૬]

અનુરાધા^૬ આદિ સાત નક્ષત્રો પશ્ચિમદારિક છે.

[—સમ ૭]

સ્વાતી^૭ આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદારિક છે —

૧. સ્વાતી; ૨. વિશાખા; ૩. અનુરાધા; ૪. જ્યેષ્ઠા;
૫. મૂલ; ૬. પૂર્વાષાઢા; ૭. ઉત્તરાષાઢા.

[—સ્થાન ૫૮૬]

ધનિષ્ઠા^૮ આદિ સાત નક્ષત્રો ઉત્તરદારિક છે.

[—સમ ૭]

૧. કયું નક્ષત્ર કયા દ્વારનું છે તેમાં ૭ મતભેદો છે; અને તે ચંદ્ર-પ્રજ્ઞપિત્તમાં બતાવ્યા છે. ત્યાં જે મત છે તે અહીંના જેવો જ છે.

૨. ચંદ્રપ્રજ્ઞપિત્તમાં મતાતર તરીકે વર્ણવેલા સમવાયાંગના આ મતને ટીકાકાર અભયદેવ લૌકિક મત હોવાનું જણાવે છે.

આ આઠ નક્ષત્રો ચંદ્રને સ્પર્શે છે —

૧. કૃત્તિકા; ૨. રોહિણી; ૩. પુનર્વસુ; ૪. મઘા; ૫. ચિત્રા; ૬. વિશાખા; ૭. અનુરાધા; ૮. જ્યેષ્ઠા.

[—સ્થાં ૬૫૬; —સમં ૮]

આ નવ નક્ષત્રોનો યોગ ચંદ્રના ૨ પશ્ચાદ્ભાગમાં થાય છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. રેવતી; ૫. અશ્વિની; ૬. મૃગશીર્ષ; ૭. પુષ્ય; ૮. હસ્ત; ૯. ચિત્રા.

[—સ્થાં ૬૬૪]

અભિજિતાદિ નવ નક્ષત્રો ઉત્તરમાં રહ્યાં રહ્યાં દક્ષિણમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે યોગમાં આવે છે —

૧. અભિજિત; ૨. શ્રવણ; ૩. ધનિષ્ઠા; ૪. શતાભિષેક; ૫. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૬. ઉત્તરાભાદ્રપદા; ૭. રેવતી; ૮. અશ્વિની; ૯. ભરણી.

[—સમં ૯; —સ્થાં ૬૬૯]

દશ નક્ષત્ર જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે —

૧. મૃગશીર્ષ; ૨. આર્દ્રા; ૩. પુષ્ય; ૪. પૂર્વાભાદ્રપદા; ૫. પૂર્વાશ્લેષ; ૬. પૂર્વાષાઢા; ૭. મૂલ; ૮. અશ્લેષા; ૯. હસ્ત; ૧૦. ચિત્રા.

[—સ્થાં ૭૮૧; —સમં ૧૦]

૧. અર્થાત્ ચંદ્ર તેમની વચ્ચે થઈને નીકળે છે અને તેમનો ચંદ્ર સાથે ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં પણ યોગ છે.

૨. ચંદ્ર આગળ નીકળી જાય એટલે તેના પાછળના ભાગે યોગ થાય છે. અહીં પણ એક મતાંતર ટીકાકાર ટાંકે છે જેમાં પ્રસ્તુત નવ નક્ષત્રોના નામમાં ભેદ છે.

૧. ગ્રહો

[ગ્રહો ૮૮ છે; પણ જંબુદ્વીપમાં ચંદ્ર એ હોઈ પ્રત્યેકને ૮૮-૮૮ હોવાથી બધા મળી જંબુદ્વીપમાં ૧૭૬ ગ્રહો છે. સમભૂતળથી ૮૮૮ યોજન ઊંચે ગ્રહો છે અને ત્યાંથી ઊંચે ૧૨ યોજન પચાત આવેલા છે.]

શુક્ર મહાગ્રહ પશ્ચિમમાં ઉદય પામે છે અને ૧૯ નક્ષત્રો સાથે ભ્રમણ કરીને પાછો પશ્ચિમમાં જ અસ્ત થાય છે.

[—સમ૦ ૧૯]

શુક્ર મહાગ્રહની નવ વીથિઓ — ક્ષેત્રવિભાગો^૧ છે —

૧. હયવીથિ; ૨. ગજવીથિ; ૩. નાગવીથિ; ૪. વૃષભવીથિ; ૫. ગોવીથિ; ૬. ઉરગવીથિ; ૭. અજવીથિ; ૮. મૃગવીથિ; ૯. વૈશ્વાનરવીથિ.

[—સ્થા૦ ૧૯૯]

તારકે ગ્રહ છ છે^૨ —

૧. શુક્ર ગ્રહના ભ્રમણક્ષેત્રના નવ ભાગ કદપીને તેમને વ્યવહાર ખાતર જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે. તે પ્રત્યેક વિભાગે સામાન્ય રીતે ત્રણ ત્રણ નક્ષત્રો હોય છે. અન્યાતરમાં હયવીથિનું નામાંતર એરાવતવીથિ પણ છે. જ્યારે શુક્ર ગ્રહ પ્રથમની ત્રણ વીથિમાં વિચરતો હોય છે, ત્યારે વૃદ્ધિ બહુ જ થાય છે અને ઔષધિઓ સુલભ થાય છે તથા ધનની વૃદ્ધિ થાય છે. બીજી ત્રણ પશુસંજ્ઞક વીથિઓમાં જ્યારે શુક્ર ગ્રહ વિચરતો હોય છે ત્યારે ધાન્યાદિ મધ્યમ પ્રમાણમાં થાય. અને અંતિમ ત્રણમાં વિચરતો હોય, ત્યારે લોકને પીડાકારી બને છે.

૨. તારા જેવા આકારના ગ્રહો તે તારક ગ્રહો. દીકાકાર જણાવે છે કે ભેકે લોકમાં ચંદ્ર સૂર્ય અને રાહુ આદિ ૯ ગ્રહ જણાય છે પણ ચંદ્રાદિ ત્રણ તારા જેવા આકારના ન હોવાથી તે સિવાયના બાકીના છ અહીં તારક ગ્રહ બતાવ્યા છે.

૧. શુક્ર; ૨. બુધ; ૩. બૃહસ્પતિ; ૪. અંગારક (મંગળ);
૫. શનૈશ્વર; ૬. કેતુ.

[—સ્થાં ૪૮૧]

ઘ. તારા

નક્ષત્રોના તારા નીચે પ્રમાણે છે —

નક્ષત્ર	તારા	સ્થળ
અભિજિત	૩	સમ૦ ૩, સ્થાં ૨૨૭
શ્રવણ	૩	સમ૦ ૩, સ્થાં ૨૨૭
ધનિષ્ઠા	૫	સમ૦ ૫, સ્થાં ૪૭૩
શતભિષક	૧૦૦	સમ૦ ૧૦૦
પૂર્વાભાદ્રપદા	૨	સમ૦ ૨, સ્થાં ૧૧૦
ઉત્તરાભાદ્રપદા	૨	સમ૦ ૨, સ્થાં ૧૧૦
રેવતી	૩૨	સમ૦ ૩૨
અશ્વિની	૩	સમ૦ ૩, સ્થાં ૨૨૭
ભરણી	૩	સમ૦ ૩, સ્થાં ૨૨૭
કૃત્તિકા	૬	સમ૦ ૬, સ્થાં ૫૩૯
રોહિણી	૫	સમ૦ ૫, સ્થાં ૪૭૩
મૃગશિરઃ	૩	સમ૦ ૩, સ્થાં ૨૨૭
આર્દ્રા	૧	સમ૦ ૧, સ્થાં ૫૫
પુનર્વસુ	૫	સમ૦ ૫, સ્થાં ૪૭૩
પુષ્ય	૩	સમ૦ ૩, સ્થાં ૨૨૭
અશ્લેષા	૬	સમ૦ ૬, સ્થાં ૫૩૯
મઘા	૭	સમ૦ ૭, સ્થાં ૫૮૯
પૂર્વાશ્લેષુની	૨	સમ૦ ૨, સ્થાં ૧૧૦
ઉત્તરાશ્લેષુની	૨	સમ૦ ૨, સ્થાં ૧૧૦
હસ્ત	૫	સમ૦ ૫, સ્થાં ૪૭૩

ચિત્રા	૧	સમ૦ ૧, સ્થા૦ ૫૫
સ્વાતિ	૧	સમ૦ ૧, સ્થા૦ ૫૫
વિશાખા	૫	સમ૦ ૫, સ્થા૦ ૪૭૩
અનુરાધા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬
જ્યેષ્ઠા	૩	સમ૦ ૩, સ્થા૦ ૨૨૭
મૂલ	૧૧	સમ૦ ૧૧
પૂર્વાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬
ઉત્તરાષાઢા	૪	સમ૦ ૪, સ્થા૦ ૩૮૬

રેવતીથી જ્યેષ્ઠા સુધીનાં નક્ષત્રોના તારા ૯૮ છે.^૧

[—સમ૦ ૯૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સમતળથી ૯૦૦ યોજન ઊંચે તારા બ્રહ્મણુ ઠરે છે.

[—સમ૦ ૯; —સ્થા૦ ૬૭૦; —સમ૦ ૧૧૨]

ત્રણ કારણે તારા સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય —

૧. વિક્રિયા વખતે;

૨. મૈથુન માટે;

૩. એક સ્થાનથી બીજે જવા માટે.

[—સ્થા૦ ૧૩૩]

(૫) વૈમાનિક દેવો

[વૈમાનિક દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે:— સૌધર્માદિ બાર કલ્પમાં ઉત્પન્ન થનારા કલ્પોપપન્ન; અને એ બાર દેવલોકની ઉપરનાં ૯ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં

૧. ૯૮ કક્ષા છે પણ ગણતાં ૯૭ થાય છે.

ઉત્પન્ન થનારા તે કલ્પાતીત. કલ્પના દેવોમાં નાના-મોટાનો ભાવ હોય છે તથા તેઓ અમુક કારણે મનુષ્યલોકમાં પણ આવે છે; જ્યારે કલ્પાતીતના બધા દેવો અહમેન્દ્ર છે. તેઓને કોઈની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હોતું નથી. તેઓ મનુષ્યલોકમાં મૃત્યુ પહેલાં કદી આવતા જ નથી. વિશેષ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪.૧૭-૨૮]

ઙ. વિમાનના પ્રસ્તર અને વિમાનોની સંખ્યા

કુ આ ચાર નીચલા કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે —

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનતકુમાર; ૪. માહેન્દ્ર.

કુ આ વચલા ચાર કલ્પ પૂર્ણ ચંદ્રાકારે છે —

૧. બ્રહ્મલોક; ૨. લાંતક; ૩. મહાશુક; ૪. સર્વસાર.

કુ આ ઉપલા ચાર કલ્પ અર્ધચંદ્રાકારે છે.

૧. આનત; ૨. પ્રાણુત; ૩. આરણુ; ૪. અચ્યુત.

[—સ્થાં ૩૮૩]

કુ વૈમાનિક દેવોના વિમાનના બધા મળી ૬૨ પ્રસ્તર છે.^૧

કુ સૌધર્મ અને ઇશાનના પ્રથમ પ્રસ્તરે આવલિકામાં પ્રત્યેક દિશામાં ૬૨ વિમાનો છે.^૨

[—સમં ૬૨]

- સૌધર્મ અને ઇશાનના બધા મળી ૧૩ પ્રસ્તર છે.

[—સમં ૧૩]

બ્રહ્મલોક કલ્પના છ પ્રસ્તરો છે.

[—સ્થાં ૫૧૬]

૧. વિગત માટે જુએ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. „

„

નં. ૧૬.

ઐવેચક વિમાનના^૧ પ્રસ્તર ત્રણ છે —

૧. નીચલા ઐવેચકનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યમ ઐવેચકનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરના ઐવેચકનો પ્રસ્તર.

(૧) નીચલા ઐવેચક પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનાં વિમાનોનો પ્રસ્તર.

(૨) મધ્યમ ઐવેચક પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનો પ્રસ્તર.

(૩) ઉપરના ઐવેચકના પ્રસ્તરના ત્રણ લેદ —

૧. સૌથી નીચેનો પ્રસ્તર;
૨. મધ્યનો પ્રસ્તર;
૩. ઉપરનો પ્રસ્તર.

[—સ્થાં ૨૩૨]

ઐવેચકના પ્રસ્તર નવ છે.

[—સ્થાં ૧૮૫]

બધાં મળી વિમાનો ૮૪૯૭૦૨૩ છે.

[—સમં ૮૪]

૧. પુરુષાકાર લોકના ઓવાસ્થાને હોવાથી નવ વિમાનો ઐવેચક કહેવાય છે તે આ —

(૧) સુદર્શન, ૨. સુપ્રતિબદ્ધ, ૩. મનોરમ, ૪. સર્વભદ્ર, ૫. સુવિશાલ, ૬. સુમનસ, ૭. સૌમનસ, ૮. પ્રિયંકર, ૯. આદિત્ય. આ નવ ઐવેચકને ત્રણ ત્રિકમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે—અધસ્તન, મધ્યમ અને ઉપરિતન, એ ત્રિકાને લક્ષીને અહીં પ્રતરોનો વિભાગ વર્ણવેલો છે.

[તે આ પ્રમાણે —]

સૌધર્મનાં ૩૨ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૩૨
ઈશાનનાં ૨૮ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૨૮
માહેન્દ્રકલ્પનાં ૮ લાખ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૩૧
લાંતકનાં ૫૦ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૫૦
મહાશુકનાં ૪૦ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૪૦
સહસ્રાર કલ્પનાં ૬ હજાર વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૧૬
આરણ કલ્પનાં ૧૫૦ વિમાન છે.	
અચ્યુત કલ્પનાં ૧૫૦ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૦૧
આણુત-પ્રાણુતનાં ૪૦૦ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૦૬
નીચલા ઐવેયકનાં ૧૧૧ વિમાનો છે.	સમ૦ ૧૧

ભિલ્લોલોકમાં ૫ અનુત્તર વિમાન છે તે આ —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધિ.

[—સ્થા૦ ૪૫૧]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ), ઈશાન (૨૮ લાખ), અને પ્રહલોક (૪ લાખ) નાં સર્વ મળી ૬૪ લાખ વિમાનો છે.

[—સમ૦ ૬૪]

સૌધર્મ (૩૨ લાખ) અને ઈશાન (૨૮ લાખ) નાં સર્વ મળી વિમાનો ૬૦ લાખ છે.

[—સમ૦ ૬૦]

શકાદિ આઠ દેવેન્દ્રોને ફરવા માટેનાં પારિથાનિક આ આઠ વિમાનો છે—

૧. અહીં સૂત્રમાં જોડાણની સંખ્યા બતાવી છે, તેના સંગ્રહ એક સાથે કર્યો છે. જેના વિષે સૂત્રમાં નથી તે દેવલોકનાં વિમાનોની સંખ્યા માટે બુદ્ધો ટિપ્પણ ૧૬ માં.

૧. પાલક; ૨. પુષ્પક; ૩. સૌમનસ; ૪. શ્રીવત્સ;
૫. નન્દાવત્; ૬. કામક્રમ; ૭. પ્રીતિમના; ૮. વિમલ.

[—સ્થાં ૬૪૪]

શકાદિ દશ ઇન્દ્રોનાં ફરવા માટેનાં આ દશ પારિયાનિક વિમાન છે —

૧-૮. પાલક યાવત્ વિમલ; ૯. મનોરમ; ૧૦. સર્વલોભદ્ર.

[—સ્થાં ૭૬૬]

સૌધર્માવતંસક^૧ વિમાનની હરએક દિશામાં ૬૫ ભૌમ^૨ છે.

[—સમં ૬૫]

મા. લોકાંતિક દેવ^૩

સનતકુમાર અને માહેન્દ્રકલ્પની ઉપર આવેલા પ્રહલોક વિમાનનાં રિષ્ટ વિમાનના પ્રસ્તરની નીચે અખાડા જેમ સમયોરસ^૪ આકારની આઠ કૃષ્ણરાજિ^૫ છે. તેમાંની બે પૂર્વમાં, બે દક્ષિણમાં, બે પશ્ચિમમાં અને બે ઉત્તરમાં છે.

૧. આ વિમાન ઇંદ્રના નિવાસ માટેનું છે અને તે સૌધર્મ દેવલોકના ૧૩ મા પ્રતરમાં દક્ષિણ દિશાની મધ્યમાં આવેલું છે.

૨. નગરાકારનાં વિશેષ સ્થાનો.

૩. તેમની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અ તે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

૪. અહીં આઠેને સમયોરસ કહી છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ સમજવો કે તે ગોળ નથી. કારણ આગળના પાઠ પરથી સમયોરસ માત્ર આભ્યંતર ચાર જ રાજિ હોવાનું જણાવ્યું છે; અને બે ષટ્કોણ તથા બીજી બે ત્રિકોણ હોવાનું જણાવ્યું છે.

૫. દ્વાપ સમુદ્રોના ક્રમમાં અસંખ્યાતમા એવા અરુણવર સમુદ્રમાંથી બીજે આકાશમાં તમસ્કાય ફેલાય છે. એ તમસ્કાયમાં આ આઠ રાજિઓ છે. એટલે કે તે તે આકારનો કૃષ્ણ પ્રદેશ છે.

તેમાં પૂર્વની આભ્યંતર રાજિ દક્ષિણની બાહ્ય રાજિને, દક્ષિણની અભ્યંતર રાજિ પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિને, પશ્ચિમની આભ્યંતર રાજિ ઉત્તરની બાહ્યને, અને ઉત્તરની આભ્યંતર રાજિ પૂર્વની બાહ્યને અડેલી છે.

તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાહ્ય રાજિઓ ષટ્કોણ તથા ઉત્તર અને દક્ષિણની બાહ્ય રાજિઓ ત્રિકોણ છે; અને બાકીની ચારે આભ્યંતર રાજિઓ ચતુષ્કોણ છે.

એ આઠ કૃષ્ણરાજિઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. કૃષ્ણરાજિ; ૨. મેઘરાજિ; ૩. મધારાજિ; ૪. માધવતી; ૫. વાતપરિધા; ૬. વાતપરિક્ષોભ; ૭. દેવપરિધા; ૮. દેવપરિક્ષોભ.

એ આઠ રાજિઓની વચ્ચેના બાહી ભાગમાં આઠ લોકાન્તિક દેવાનાં વિમાનો છે, તે નીચે પ્રમાણે —

૧. અર્ચિ; ૨. અર્ચિમાલિ; ૩. વૈરોચન; ૪. પ્રભંકર; ૫. ચંદ્રાભ; ૬. સૂર્યાભ; ૭. સુપ્રતિષ્ઠાભ; ૮. અગ્ન્યર્ચાભ.

એ આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં આઠ પ્રકારના દેવા છે —

૧. સારસ્વત; ૨. આદિત્ય; ૩. વહ્નિ; ૪. વરુણ^૧; ૫. ગર્દતોય; ૬. તુષિત; ૭. અબ્યાબાધ, ૮. અગ્ન્યર્ચ^૨.

એ દેવાની સ્થિતિ આઠ સાગરોપમ છે

[—સ્થાન ૬૨૩]

૧. તત્વાર્થોમાં એને બદલે અરુણ નામ છે.

૨. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આઠ લોકાન્તિક દેવ બતાવ્ય છે. પણ નવમસ્થાનમાં આમાં એક રિષ્ટ ઉમેરીને નવ લોકાન્તિક બતાવ્યા છે. તત્વાર્થોમાં રિષ્ટને સ્થાને ક્વચિત્ અરિષ્ટ એવો પાઠ પણ મળે છે. વળી અગ્ન્યર્ચના સ્થાનમાં મરુત એવો પાઠ જ મળે છે. તત્વાર્થસૂત્રમાં ક્યાર્થ અગ્ન્યર્ચનું નામ જ નથી. કોઈ તત્વાર્થસૂત્રપાઠમાં મરુત વર્ણને માત્ર આઠ જ લોકાન્તિક ગણાવ્યા છે.

દેવનિકાય નવ છે —

૧-૮. સારસ્વત યાવત્ અગ્ન્યર્ચ^૧;

૯. રિષ્ટ.

અગ્ન્યાબાધ દેવો નવ છે અને ૯૦૦ દેવો તેમના પરિવારભૂત છે.

અગ્ન્યર્ચ દેવો નવ છે અને તેમના પરિવારભૂત દેવ ૯૦૦ છે.

રિષ્ટ દેવ ૯ છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૯૦૦ છે.

[—સ્થા૦ ૬૮૪]

સારસ્વતના દેવો સાત છે અને પરિવારના ૭૦૦ દેવો છે.

આદિત્ય દેવ સાત છે અને તેમના પરિવારના દેવો ૭૦૦ છે.

[—સ્થા૦ ૫૭૬]

ગર્હતોયના દેવ સાત અને પરિવારના દેવ ૭૦૦૦ છે.

તુષિતના દેવ સાત અને પરિવારના ૭૦૦૦ દેવો છે.

[—સમ૦ ૫૭૬]

ગર્હતોય અને તુષિતનો પરિવાર ૭૭૦૦૦ દેવોનો છે.^૧

[—સમ૦ ૭૭]

૬. વિમાનોનું સ્વરૂપ

વિમાનો^૨ ત્રણ આકારનાં છે —

૧. ગોળાકારે; ૨. ત્રિકોણાકારે; ૩. ચોરસાકારે.

(૧) તેમાં જે ગોળ વિમાનો છે, તે પોખરાજની કણી જેવા આકારે હોય છે; તેમને ફરતો કિલ્લો હોય છે અને પ્રવેશ માટે એક દ્વાર હોય છે.

૧. ગર્હતોય અને તુષિતના પરિવારનો સરવાળો તે આ ૭૭૦૦૦ છે, એમ દીકાકાર યુક્તિથી કરે છે; પણ તેમ કરતાં પણ જે સંખ્યા ઉપર, સ્થાનાંગમાં બતાવી છે, તેની સાથે આનો મેળ નથી.

૨. આવલિકાબદ્ધ વિમાનો.

(૨) ત્રિકૌણ વિમાનો શિંગોડાના આકારનાં હોય છે. તેમને બે બાજુએ કિલ્લો હોય છે, તથા એક બાજુ એક વેદિકા છે. અને પ્રવેશદ્વાર તેમની ત્રણે બાજુમાં હોવાથી ત્રણ છે.

(૩) ચોરસ વિમાનો અખાડા જેવાં ચોખંડાં હોય છે. તેમની ચારે બાજુએ વેદિકા અને ચાર દરવાજા છે.

[—સ્થાં ૧૮૦]

વિમાનો ત્રણ પ્રકારનાં છે —

૧. અવસ્થિત (શાશ્વત);
૨. વૈકિંચ (પ્રયોજનવશ વિકુર્વાણ કરીને નિપજાવેલ);
૩. પારિયાનિક^૧ (મનુષ્યલોકમાં આવવા માટેનાં અશાશ્વત).

[—સ્થાં ૧૮૦]

સૌધમ^૧ અને ઇશાન કલ્પનાં વિમાનો પાંચ વર્ણનાં અને ૫૦૦ ચોજન ઊંચાં છે.

[—સ્થાં ૪૧૬; —સમં ૧૦૮]

સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પનાં વિમાનો નીલ, લોહિત, હરિદ્ર અને શુકલ વર્ણનાં છે.

[—સ્થાં ૩૭૫]

બ્રહ્મલોક અને લાંતકનાં વિમાનો કૃષ્ણ, નીલ અને લોહિત વર્ણનાં છે.

[—સ્થાં ૧૫૧]

મહાશુક અને સહસ્રાર કલ્પનાં વિમાનો હરિદ્ર અને શુકલ વર્ણનાં છે.

[—સ્થાં ૯૪]

૧. આમનાં નામ માટે જુઓ પા. ૪૭૨-૩.

[બાકી બધાં વિમાનોનો વણુ^૧ શ્વેત છે.]

સનત્કુમાર^૨ અને માહેન્દ્રનાં વિમાનો ૬૦૦ યોજન ઊંચાં છે; પ્રહલોક અને લાંતકનાં વિમાનો ૭૦૦ યોજન ઊંચાં છે; મહાશુક અને સહસ્રારનાં વિમાનો ૮૦૦ યોજન ઊંચાં છે; આનત-પ્રાણુત, આરણુ-અચ્યુતનાં વિમાનો ૯૦૦ યોજન ઊંચાં છે. બધાં ઐવેયક^૩ વિમાનો ૧૦૦૦ યોજન ઊંચાં છે અને અનુત્તરૌપપાતિક દેવોના વિમાનો ૧૧૦૦ યોજન ઊંચાં છે.

[—સ્થા ૫૩૨, ૫૭૮, ૬૫૦, ૬૬૫, ૭૭૫; —સમ ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪]

સૌધર્માવતંસક^૨ અને ઇશાનાવતંસક વિમાનનો વિષ્કંભ (લાંબુ-પહોળું) ૧૨૧ હજાર યોજન છે.

[—સમ ૧૩]

પાલક વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું છે. સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાન એક લાખ યોજન લાંબુ-પહોળું છે.

[—સમ ૧]

ઉડુ^૩ વિમાનનો વિષ્કંભ ૪૫ લાખ યોજન છે.

[—સમ ૪૫]

૧. સૌધર્મ — ઇશાનના વિમાનોની ઊંચાઈ ૬૫૨ (પા. ૪૭૬) ૫૦૦ યોજન બતાવાઈ ગઈ છે.

૨. પ્રત્યેક દેવલોકના છેલ્લા સૌથી ઉપરના પ્રતરમાં તે તે દેવલોકના નામવાળા અવતંસક વિમાનો હોય છે; તેમાં તે તે દેવલોકના અધિપતિ ઇન્દ્ર રહે છે. તે અવતંસક વિમાનની ચારે બાજુએ લોકપાલનાં વિમાનો હોય છે.

૩. સૌધર્મકલ્પના પ્રથમ પ્રતરમાં આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની મધ્યમાં આવેલ ઇન્દ્રક વિમાનનું નામ ઉડુ વિમાન છે.

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનોના કિલ્લાની ઊંચાઈ ૩૦૦ ચોજન છે.

[—સમ૦ ૧૦૪]

વિજય-વૈજયંત, -જયંત અને અપરાજિતની રાજ-ધાનીઓમાં કોટની ઊંચાઈ ૩૭ ચોજન છે.

[—સમ૦ ૩૭]

સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પનો પૃથ્વીપિંડ^૧ ૨૭૦૦ ચોજન જડો છે.

[—સમ૦ ૨૭]

(૬) વિમાન વિષે પરચૂરણ
આ બે કલ્પમાં સ્ત્રીઓ (દેવીઓ) હોય છે—

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન.

[—સ્થા૦ ૧૧૪]

આ ચાર કલ્પ આવરીને તમસ્કાય^૨ રહે છે—

૧. બાકીના દેવલોકના પૃથ્વીપિંડની જડાઈ નીચે પ્રમાણે — સનત્કુમાર અને માહેન્દ્રની ૨૬૦૦ ચોજન, બ્રહ્મા અને લોતકની ૨૫૦૦, શુક અને સ્વહસારની ૨૪૦૦, આનંદ અને પ્રાણતની ૨૩૦૦, આરણ અને અચ્યુતની ૨૩૦૦, હૈવેયકની ૨૨૦૦, અને પાંચ અનુત્તર વિમાનની ૨૧૦૦ ચોજન.

૨. દ્રપી-સમુદ્રીમાં અસંખ્યાતમો દ્વીપ અરુણવર આવે છે અને તેના ફરતો વલયાકારે અરુણવર સમુદ્ર છે. અરુણવર દ્વીપની જગતીથી સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર ચોજન જઈએ એટલે ત્યાં પાણીની ઉપરથી આકાશ તરફ તમસ્કાય જે અધકારના પુદ્ગલરૂપ છે, તે જાયે જાયે ફેલાય છે. જેમ ઉપર જાય છે તેમ તેમ તે તમસ્કાયનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. અને એમ કરતાં કરતાં તે અસંખ્યાત ચોજન જાયે જાયે છે એટલે તે પ્રથમના ચાર દેવલોકને આવરી લે છે. અને તેના છડો બ્રહ્મલોકના ત્રીજા વિષ્ટ પ્રતરે છે, ત્યાં તેમાંથી આઠ કૃષ્ણરાજીઓ બંધાય છે, જેમાં લોકાતિકેનો નિવાસ છે.

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૫. માહેન્દ્ર.

[—સ્થાન ૨૯૧]

વિમાનો આ ગ્રણુ પર પ્રતિષ્ઠિત છે —

૧. ધનોદધિ; ૨. ધનવાત; ૩. આકાશ.

[—સ્થાન ૧૮૦]

તથા મરીને ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવા આઠ કલ્પ છે —

૧. સૌધર્મ; ૨. ઇશાન; ૩. સનત્કુમાર; ૪. માહેન્દ્ર;
૫. પ્રહલોક; ૬. લાંતક; ૭. શુક. ૮. સહસાર.

[—સ્થાન ૧૪૪]

દશ કલ્પમાં ઇન્દ્ર રહે છે —

૧-૮. સૌધર્મ - સહસાર; ૯. પ્રાણુત; ૧૦. અચ્યુત.

[—સ્થાન ૭૬૬]

૩. દેવેન્દ્રો^૧

ઇન્દ્ર ગ્રણુ છે —

(૧) ૧. નામ-ઇન્દ્ર (સામર્થ્ય કે સત્તા વિના માત્ર નામથી;

૧. જેમ મનુષ્યમાં સ્વામી-સેવક ઇત્યાદિ ભાવો હોય છે, તેમ દેવમાં પણ હોવાથી દેવલોકમાં પણ દેવોની લિન્ન લિન્ન જાતિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. દેવોમાં આવી દશ જાતિઓ છે — ૧. ઇન્દ્ર (સ્વામી), ૨. સામાનિક, (ઇન્દ્રસમાન), ૩. ત્રાયજિશ (મત્રી પુરોહિત), ૪. પારિષદ (મિત્ર), ૫. આત્મરક્ષ, ૬. લોકપાલ, ૭. અનીક, (સૈનિક) ૮. પ્રકીર્ણક (નગરવાસી), ૯. આલિયોગ્ય, (દાસ), ૧૦. કિલ્લિખિક (અંત્યજ). વૈમાનિક અને ભવનપતિમાં આ દશે જાતિઓ છે. પણ વ્યતર અને જ્યોતિષીમાં લોકપાલ અને ત્રાયજિશ આ બે લેહ નથી; બાકી બધા છે. જુઓ તત્વાર્થ ૦ ૪, ૪, ૫.

૨. સ્થાપનો - ઇન્દ્ર (ચિત્ર કે મૂર્તિ);

૩. દ્રવ્યેન્દ્ર^૧.

(૨) ૧. જ્ઞાનેન્દ્ર^૨ - કેવલજ્ઞાની અથવા શ્રુતકેવલી;

૨. ક્ષાંતેન્દ્ર - ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શની;

૩. ચારિત્રેન્દ્ર - ચથાખ્યાત ચરિત્રવાળો.

(૩) ૧. દેવેન્દ્ર^૩ - જ્યોતિષી અને વૈમાનિકના ઇન્દ્ર;

૨. અસુરેન્દ્ર - ભવનપાત અને વ્યંતરના ઇન્દ્ર;

૩. મનુષ્યેન્દ્ર - ચક્રવર્તી.

[-સ્થા. ૧૧૯]

૨૪ દેવસ્થાનો^૪ સેન્દ્ર છે. અને બાકીનાં દેવસ્થાનો અહમેન્દ્રોનાં છે. તેમાં ન તો ઇન્દ્ર છે અને ન તો પુરોહિતો.

[-સમ. ૨૪]

દેવેન્દ્ર ૩૨ છે^૫ —

૧. અર્થ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

૨. આ ત્રણ ભાવેન્દ્ર પણ કહી શકાય. કારણ પારમાર્થિક ઐશ્વર્ય તેઓમાં રહેલું છે.

૩. આ ત્રણ ભેદો બાહ્યલૌકિક ઐશ્વર્યના આધારે ભાવેન્દ્રના સમજવા.

૪. તે ૨૪ દેવસ્થાનો તે આ પ્રમાણે - દશ ભવનપતિનાં દશ, આઠ વ્યંતરનાં આઠ, પાંચ જ્યોતિષીઓનાં પાંચ અને સૌધર્માદિકદેવોનું એક એમ $૧૦ + ૮ + ૫ + ૧ = ૨૪$ સ્થાનો ઇન્દ્રાધિષ્ઠિત છે. એટલે કે તે દેવસ્થાનોમાં નિવાસી બીજા દેવોની ઉપર સત્તાધીશ ઇન્દ્ર હોય છે. અને બાકીનાં ઐવેચક અને અનુત્તર દેવસ્થાનમાં દેવો પોતા જ ઇન્દ્ર છે એટલે કોઈને કોઈની આજ્ઞા માનવાપણું નથી; તેથી ત્યાંના દેવો અહમેન્દ્ર કહેવાય છે.

૫. અહીં વ્યંતરના ૧૬ તથા અણપણાદિ વિશેષ જ્ઞાતિના વ્યંતરના ૧૬ એ ઇન્દ્રોને અદ્યપત્તિવાળા હોવાથી ગણતરીમાં લીધા નથી. વળી ચંદ્ર અને સૂર્ય અસંખ્યાત હોવાથી તે અસંખ્યાત ઇન્દ્રો છે પણ તેમનો સામાન્ય રીતે ચંદ્ર અને સૂર્ય એ બેમાં સમાવેશ ગણવો.

[ભવનપતિના] ૧. ચમર, ૨. બલિ, ૩. ધરણુ, ૪. ભૂતાનંદ, ૫. વેણુદેવ, ૬. વેણુદારી, ૭. હરિકાંત, ૮. હરિસહ, ૯. અગ્નિશિખ, ૧૦. અગ્નિમાણુવ, ૧૧. પૂર્ણ, ૧૨. વાસિષ્ઠ, ૧૩. જલકાંત, ૧૪. જલપ્રલ, ૧૫. અમિતગતિ, ૧૬. અમિતવાહન, ૧૭. વેલંબ, ૧૮. પ્રભંજન, ૧૯. ઘોષ, ૨૦. મહાઘોષ.

[જ્યોતિષકેન્દ્ર] ૨૧. ચંદ્ર, ૨૨. સૂર્ય,

[વૈમાનિકાના] ૨૩. શક, ૨૪. ઇશાન, ૨૫. સનતકુમાર, ૨૬. માહેન્દ્ર, ૨૭. બ્રહ્મા, ૨૮. લાંતક, ૨૯. મહાશુક (કે શુક), ૩૦ સહસ્રાર, ૩૧. પ્રાણુત, ૩૨. અન્યુત.

[—સમ૦ ૩૨]

[ભવનપતિના ધંદો

૧, ૨. ચમર^૧ અને બલિ આ બે અસુરકુમારેન્દ્ર છે.
૩, ૪. ધરણુ અને ભૂતાનંદ આ બે નાગકુમારેન્દ્ર છે.
૫, ૬. વેણુદેવ અને વેણુદારી આ બે સુપર્ણકુમારેન્દ્ર છે.
૭, ૮. હરિ અને હરિસહ આ બે વૃષ્ટકુમારેન્દ્ર છે.
૯, ૧૦. અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ આ બે અગ્નિકુમારેન્દ્ર છે.

૧૧, ૧૨. પૂર્ણ અને વાસિષ્ઠ આ બે દ્વીપકુમારેન્દ્ર છે.
૧૩, ૧૪. જલકાંત અને જલપ્રલ આ બે ઉદ્ધિકુમારેન્દ્ર છે.

૧૫, ૧૬. અમિતગતિ અને અમિતવાહન આ બે દિશાકુમારેન્દ્ર છે.

૧. આમાં અને આગળના બધામાં પ્રથમ નામ દક્ષિણાર્ધના અધિપતિનું અને બીજું નામ ઉત્તરાર્ધના અધિપતિનું જણવું.

- ૧૭, ૧૮. વેલમ્બ અને પ્રભંજન આ બે વાતકુમારેન્દ્ર છે.
૧૯, ૨૦. ઘોષ અને મહાઘોષ આ બે સ્તનિતકુમારેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૬૪]

[વ્યંતરના]

- ૧, ૨. કાલ અને મહાકાલ આ બે પિશાચેન્દ્ર છે.
૩, ૪. સુરૂપ અને પ્રતિરૂપ આ બે ભૂતેન્દ્ર છે.
૫, ૬. પૂર્ણભદ્ર અને માર્ણિભદ્ર આ બે યક્ષેન્દ્ર છે.
૭, ૮. ભીમ અને મહાભીમ આ બે રાક્ષસેન્દ્ર છે.
૯, ૧૦. કિન્નર અને કિંપુરુષ આ બે કિન્નરેન્દ્ર છે.
૧૧, ૧૨. સત્પુરુષ અને મહાપુરુષ આ બે કિંપુરુષેન્દ્ર છે.
૧૩, ૧૪. અતિકાય અને મહાકાય આ બે મહોરગેન્દ્ર છે.
૧૫, ૧૬. ગીતરતિ અને ગીતયશઃ આ બે ગન્ધર્વેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૬૪]

[વ્યંતરવિશેષના]

- ૧, ૨. સંજિહિત અને સામાન્ય આ બે અણુપણ્ણેન્દ્ર છે.
૩, ૪. ઘાત અને વિહાત આ બે પણુપણ્ણેન્દ્ર છે.
૫, ૬. ઋષિ અને ઋષિપાલક આ બે ઋષિવાદીન્દ્ર છે.
૭, ૮. ઇશ્વર અને મહેશ્વર આ બે ભૂતવાદીન્દ્ર છે.
૯, ૧૦. સુવત્સ અને વિશાલ આ બે કેન્દ્રિતેન્દ્ર છે.
૧૧, ૧૨. હાસ્ય અને હાસ્યરતિ આ બે મહાકેન્દ્રિતેન્દ્ર છે.
૧૩, ૧૪. શ્વેત અને મહાશ્વેત આ બે કુલાંડેન્દ્ર છે.
૧૫, ૧૬. પતય અને પતયપતિ આ બે પતયેન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૬૪]

[ન્યોતિધીના]

- ૧, ૨. અંદ્ર અને સૂર્ય આ બે ન્યોતિધીન્દ્ર છે.

[-સ્થાન ૬૪]

[વંમાનિકોના]

૧. સૌધર્મકલ્પનો શક ઇન્દ્ર છે.
૨. ઇશાનકલ્પનો ઇશાન ઇન્દ્ર છે.
૩. સનતકુમારનો સનતકુમાર ઇન્દ્ર છે.
૪. માહેન્દ્રનો માહેન્દ્ર ઇન્દ્ર છે.
૫. બ્રહ્મલોકનો બ્રહ્મલોક ઇન્દ્ર છે.
૬. લાંતકનો લાંતક ઇન્દ્ર છે.
૭. મહાશુકનો ઇન્દ્ર મહાશુક છે.
૮. સહસ્રારનો ઇન્દ્ર સહસ્રાર છે.
૯. આણુત અને પ્રાણુતનો એક ઇન્દ્ર પ્રાણુત છે.
૧૦. આરણુ અને અચ્યુતનો એક ઇન્દ્ર અચ્યુત છે.

[—સ્થાન ૯૪; ૬૪૪; ૭૬૯]

૪. લોકપાલો^૧

(૧) લવનપતિના

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરના ચાર લોકપાલ છે — (૧) સોમ, (૨) ચમ, (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.
૨. અસુરેન્દ્ર બલિના ચાર — (૧) સોમ, (૨) ચમ, (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.
૩. અસુરેન્દ્ર ધરણના ચાર — (૧) કાલપાલ, (૨) ક્રોલપાલ, (૩) શૈલપાલ, (૪) શંખપાલ.

૧. દેવલોકના ઇન્દ્રના વિમાનની રક્ષા માટે તેની ચારે દિશાએ લોકપાલો હોય છે. અહીં ગણાવેલા નામના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમનો લોકપાલ પૂર્વદિશામાં; દ્વિતીય દક્ષિણ દિશામાં, તૃતીય પશ્ચિમમાં અને ચતુર્થ ઉત્તરમાં રહે છે. જેમ કે ચમરના ચાર લોકપાલોમાં સોમ પૂર્વમાં, ચમ દક્ષિણમાં વરુણ પશ્ચિમમાં અને વૈશ્રમણ ઉત્તરમાં છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ઇન્દ્રોના લોકપાલોની દિશાની વ્યવસ્થા કરી લેવી.

૪. ભૂતાનંદના ચાર — (૧) કાલપાલ, (૨) કૌલપાલ, (૩) શાખપાલ, (૪) શૈલપાલ.
૫. વેણુદેવના ચાર — (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) ચિત્રપક્ષ, (૪) વિચિત્રપક્ષ.
૬. વેણુદારીના ચાર — (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) વિચિત્રપક્ષ, (૪) ચિત્રપક્ષ.
૭. હરિકાંતના ચાર — (૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) પ્રભકાંત, (૪) સુપ્રભકાંત.
૮. હરિસહના ચાર — (૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાંત, (૪) પ્રભકાંત.
૯. અગ્નિશિખના ચાર — (૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજસ્કાંત, (૪) તેજસ્પ્રભ.
૧૦. અગ્નિમાણુવના ચાર — (૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજસ્પ્રભ, (૪) તેજસ્કાંત.
૧૧. પૂણીના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપકાંત, (૪) રૂપપ્રભ.
૧૨. વાસિષ્ઠના ચાર — (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપપ્રભ, (૪) રૂપકાંત.
૧૩. જલકાંતના ચાર — (૧) જલ, (૨) જલરત, (૩) જલકાંત, (૪) જલપ્રભ.
૧૪. જલપ્રભના ચાર — (૧) જલ, (૨) જલરત, (૩) જલપ્રભ, (૪) જલકાંત.
૧૫. અમિતગતિના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ, (૪) સિંહવિક્રમગતિ.

૧૬. અમિતવાહનના ચાર — (૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહવિક્રમગતિ, (૪) સિંહગતિ.
૧૭. વેલંબના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન, (૪) રિષ.
૧૮. પ્રભંજનના ચાર — (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) રિષ, (૪) અંજન.
૧૯. ધોષના ચાર — (૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) નંદિતાવર્ત, (૪) મહાનંદિતાવર્ત.
૨૦. મહાધોષના ચાર — (૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) મહાનંદિતાવર્ત, (૪) નંદિતાવર્ત.

(૨) વૈમાનિકોના^૧

૧. શકના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ, (૪) વૈશ્રમણ.
૨. ઇશાનના ચાર — (૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વૈશ્રમણ, (૪) વરુણ.
- ૩-૬. સનકુમાર, બ્રહ્મલોક, શુક અને પ્રાણુતના લોકપાલો શકની જેમ સમજવા.
- ૭-૧૦. માહેન્દ્ર, લાંતક, સહસ્રાર અને અચ્યુતના લોકપાલો ઇશાનની જેમ સમજવા.

[- સ્થા ૦ ૨૫૬]

શકનો વૈશ્રમણ નામનો ઉત્તરદિશાવર્તી લોકપાલ સુવર્ણકુમાર અને દ્વીપકુમારના ૭૮ લાખ ભવનાવાસોનો

૧. વ્યંતર અને જ્યોતિષી નિકાયના દેવોમાં લોકપાલ નામની દેવમતિ હોતી જ નથી, તેથી તેમના ઇંદ્રોના લોકપાલો પણ નથી. બુદ્ધો તત્વાર્થ ૦ ૪ પ.

અધિપતિ છે, અગ્રગામી છે, સ્વામી, ભત્તા, મહારાજ અને સેનાનાયક છે. ૧

[—સમ૦ ૭૮]

૫. દેવોની મહારાણીઓ

(૧) ભવનવાસી ઇન્દ્રોની

૧. અસુરેન્દ્ર ચમરની પાંચ મહારાણીઓ છે — (૧) કાલા, (૨) રાજિ, (૩) રત્ની, (૪) વિદ્યુત, (૫) મેઘા.

૨ અસુરેન્દ્ર બલિની પાંચ મહારાણીઓ છે —

(૧) શુભા, (૨) નિઃશુભા, (૩) રંભા, (૪) નિરંભા, (૫) મહના.

૩. નાગકુમારેન્દ્ર ધરણી છ મહારાણીઓ છે —

(૧) આલા, (૨) શકા, (૩) સતેરા, (૪) સૌદામિની, (૫) ઇન્દ્રા; (૬) ઘર્નાવિદ્યુતા.

૪. નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદની છ મહારાણીઓ છે —

(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા, (૩) સુરૂપા, (૪) રૂપવતી, (૫) રૂપકાંતા, (૬) રૂપપ્રભા.

૫-૨૦. ભવનાવાસના દક્ષિણાધના બાકીના ઇન્દ્રોની ધરણુ જેમ અને ઉત્તરાધના ઇન્દ્રોની ભૂતાનંદ જેમ છ - છ મહારાણીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા૦ ૪૦૩, ૫૦૮]

૧. સુવર્ણકુમારના દક્ષિણ દિશામાં ૩૮ લાખ ભવનાવાસો છે અને ક્ષીપકુમારના ૪૦ લાખ છે તે બન્ને મળી ૭૮ લાખ ભવનાવાસનો અધિપતિ વૈશ્રમણ્ય લોકપાલ છે. શકંતા બીજા લોકપાલનું આધિપત્ય કોના ઉપર છે તેનું વર્ણન ભગવતીસૂત્રમાં છે. પણ ત્યાં વૈશ્રમણ્યને ક્ષીપકુમારનો અધિપતિ નથી જણાવ્યો. જુઓ શતક ૩, ઇ. ૭, ભગવતીસાર પૃ. ૭૨૧માં વૈશ્રમણ્યને સુવર્ણનો પણ અધિપતિ નથી બતાવ્યો.

(૨) લવનવાસી લોકપાલોની

૧ અસુરેન્દ્ર ચમરના સોમ નામના લોકપાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કનકા, (૨) કનકલતા, (૩) ચિત્રગુપ્તા, (૪) વસુધરા

૨-૪. તે જ પ્રમાણે ચમરના ચમ, વરુણ અને શ્રમણ લોકપાલોની મહારાણીઓનાં નામ છે.

૫-૮. ઉત્તર દિશાના અસુર-ઇન્દ્ર બલિના સોમ, ચમ, વૈશ્રમણ અને વરુણ નામના લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) મિતળા, (૨) સુભદ્રા, (૩) વિદ્યતા, (૪) અશની.

૯-૧૨. નાગકુમારેન્દ્ર ધરણના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલની — (૧) અથોકા, (૨) વિમલા, (૩) સુપ્રભા, (૪) સુદર્શના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૩-૧૬. નાગકુમારેન્દ્ર ભૂતાનંદના કાલપાલ આદિ ચાર લોકપાલોની — (૧) સુનન્દા, (૨) સુભદ્રા, (૩) સુખતા, (૪) સુમના — આ ચાર ચાર મહારાણીઓ છે.

૧૭-૮૦. આ જ પ્રમાણે બાકીના લવનવાસીઓમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રના લોકપાલોની ધરણની જેમ અને ઉત્તરાર્ધના લોકપાલોની ભૂતાનંદની જેમ ચાર ચાર મહારાણીઓ બાણી લેવી.

[-સ્થા ૦ ૨૭૩]

(૩) વ્યન્તરની

૧. પિશાચરાજ પિશાચેન્દ્ર કાલની ચાર મહારાણીઓ છે — (૧) કમલા, (૨) કમલપ્રભા, (૩) ઉત્પલા, (૪) સુદર્શના.

૨. મહાકાલની પણ તે જ નામવાળી ચાર છે.

૩. ભૂતેન્દ્ર સુરૂપની — (૧) રૂપવતી, (૨) બહુરૂપા,
(૩) સુરૂપા, (૪) સુભગા.

૪. પ્રતિરૂપની પણુ તે જ નામની ચાર છે.

૫. ચક્ષેન્દ્ર પૂર્ણભદ્રની — (૧) પુત્રા, (૨) બહુપુત્રિકા,
(૩) ઉત્તમા, (૪) તારકા.

૬. માણિભદ્રની પણુ તે જ નામની છે.

૭. રાક્ષસેન્દ્ર ભીમની — (૧) પદ્મા, (૨) વસુમતી,
(૩) કનકા, (૪) રત્નપ્રભા.

૮. મહાભીમની પણુ તે જ નામની છે.

૯. કિન્નરેન્દ્ર કિન્નરની — (૧) વહેંશા, (૨) કેતુમતી,
(૩) રતિસેના, (૪) રતિપ્રભા.

૧૦. કિંપુરુષની પણુ તે જ નામની ચાર છે.

૧૧. કિંપુરુષેન્દ્ર સત્પુરુષની — (૧) શૈલિણી, (૨)
નવમિતા, (૩) હ્રી, (૪) પુષ્પવતી.

૧૨. મહાપુરુષની પણુ તે જ નામની ચાર છે.

૧૩. મહોરગેન્દ્ર અતિકાયની — (૧) ભુજગા, (૨)
ભુજગવતી, (૩) મહાકચ્છા, (૪) સ્ફુટા.

૧૪. મહાકાયની પણુ તે જ નામની છે.

૧૫. ગન્ધવેન્દ્ર ગીતરતિની — (૧) સુધોષા, (૨)
વિમલા, (૩) સુસ્વરા, (૪) સરસ્વતી.

૧૬. ગીતયશઃની પણુ તે જ નામની ચાર મહા-
રાણીઓ છે.

[- સ્થાન ૨૭૩]

(૪) જ્યોતિષ્કની

૧. જ્યોતિષ્કના ઇન્દ્ર ચન્દ્રની ચાર મહારાણીઓ છે—
(૧) ચન્દ્રપ્રભા, (૨) દ્વોષ્ણુલા, (૩) અર્ચિમાલી, (૪) પ્રભંકરા.

૨. સૂર્ય નામના જ્યોતિષકેન્દ્રની — (૧) સૂર્યપ્રભા, (૨) દોઃષ્ણાભા, (૩) અર્ચિમાલી (૪) પ્રભંકરા.

૩. ઇંગાલ મહાગ્રહની ચાર — (૧) વિજયા, (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયંતી, (૪) અપરાજિતા.

૪-૬૦. તેવી જ રીતે એ જ નામની ભાવકેતુ પર્યંત^૨ બધા મહાગ્રહોની મહારાણીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૭૩]

(૫) વૈમાનિકેન્દ્ર અને લોકપાલની^૨

(૧) ૧. દેવેન્દ્ર શકની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧. પદ્મા, ૨. શિવા, ૩. સતી, ૪. અંબા, ૫. અમલા, ૬. અપ્સરા, ૭. નવમિતા, ૮. રોહિણી.

૨. ઈશાન દેવેન્દ્રની આઠ મહારાણીઓ છે —

૧. કૃષ્ણા, ૨. કૃષ્ણરાજિ, ૩. રામા, ૪. રામ-રક્ષિતા, ૫. વસુ, ૬. વસુગાત્રા, ૭. વસુમિત્રા, ૮. વસુધરા.

(૨) ૧-૪. (અ) શકના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોની ચાર-ચાર મહારાણીઓ છે — ૧. રોહિણી, ૨. મદના, ૩. ચિત્રા, ૪. સોમા.

(બ) શકના સોમ તથા યમ નામના લોકપાલની છ મહારાણીઓ છે.

(ક) શકના વરુણ નામના લોકપાલની સાત મહારાણીઓ છે.

(દ) શકના સોમ નામના લોકપાલની આઠ મહારાણીઓ છે.

૧. મહાગ્રહો ૮૮ છે. નામ માટે બૃહત્ સગ્રહણીસૂત્ર—મુનિશ્રી યશો-વિજયજી કૃત અનુવાદ પૃ. ૧૪૩.

૨. દેવીઓની હત્પતિ ઈશાન સુધી જ છે. તેથી આગળના દેવલોકમાં મહારાણીઓનો સંભવ ન હોવાથી અહીં તે બેના ઇન્દ્રો તથા લોકપાલોની મહારાણીઓની ગણતરી છે.

- ૫-૮. (જ) ઈશાનના સોમ આદિ ચાર લોકપાલની ચારચાર મહારાણીઓ છે — ૧. પૃથ્વી, ૨. રાજિ, ૩. રત્ની, ૪. વિદ્યુત્.
- (ઞ) ઈશાનના સોમ અને યમ નામના લોકપાલની સાત મહારાણીઓ છે.
- (ટ) ઈશાનના વૈશ્રમણ્ય લોકપાલની આઠ મહારાણીઓ છે.
- (ઠ) ઈશાનના વરુણ નામના લોકપાલની નવ મહારાણીઓ છે.

[—સ્થા ૦ ૨૭૩, ૫૦૫, ૫૭૪, ૬૧૨, ૬૮૨]

૬. સામાનિક દેવો?

(૧) લવનપતિના ઇન્દ્રોના

૧. ચમરના ૬૪,૦૦૦ સામાનિક દેવો છે.
 ૨. ખલિના ૬૦,૦૦૦ સામાનિક છે
 ૩. ધરણના ૬,૦૦૦ સામાનિક છે.
 - ૪-૨૦ ભૂતાનંદથી મહાઘોષ સુધીના ખાર્કીના લવન પતિના ઇન્દ્રોના પણ છ છ હજાર સામાનિક સમજવા.^૨
- [—સમ ૦ ૬૪,૬૦; —સ્થા ૦ ૫૦૯]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોના^૩

૧. શકના ૮૪,૦૦૦ સામાનિક છે.

૧. સમૃદ્ધિમાં ઇન્દ્ર સમાન પણ ઇન્દ્રત્વશન્ય દેવો તે સામાનિક કહેવાય છે.

૨. વ્યન્તરના બધા ઇન્દ્રોને ૪૦૦૦-૪૦૦૦ સામાનિકો છે. અને ન્યોતિષ્કેન્દ્રોમાં—વ્યંદ્રને ૪ હજાર અને સૂર્યને પણ ચાર હજાર સામાનિકો છે.

૩. જે વૈમાનિક-ઇન્દ્રોના સામાનિકની સંખ્યા નથી ખતાવી, તે આ પ્રમાણે — સનત્કુમારના ૭૨ હજાર, લાંતકના ૫૦ હજાર, મહાશુકના ૪૦ હજાર, અને અપ્યુતના ૧૦ હજાર સામાનિક દેવો છે.

૨. ઇશાનના ૮૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૩. માહેન્દ્રના ૭૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૪. બ્રહ્મના ૬૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૫. સહેસ્રારના ૩૦,૦૦૦ સામાનિક છે.
૬. પ્રાણુતના ૨૦,૦૦૦ સામાનિક છે.

[સમ ૮૪,૮૦,૭૦,૬૦,૩૦,૨૦]

૭. અનીક - દેવસૈન્ય^૧

(૧) ભવનેન્દ્રોનાં

૧. ચમરનાં પાંચ લડાયક^૨ સૈન્ય છે, અને તેના પાંચ સેનાપતિ છે —

(૧) સૈન્ય :— ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજનીક; ૪. મહિષાનીક; ૫. રથાનીક.

(૨) સેનાપતિ :— ૧. દ્રુમ; ૨. સૌદામી; ૩. કુંથુ; ૪. લોહિતાક્ષ; ૫. કિન્નર.

૨. બલિનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ બાણવાં; પણ તેના સેનાપતિનાં નામ આ પ્રમાણે —

૧. મહાદ્રુમ, ૨. મહાસૌદામ, ૩. માલંકાર, ૪. મહાલોહિતાક્ષ, ૫. કિંપુરુષ.

૩. ધરણનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ બાણવાં; પણ તેના પાંચ અધિપતિ આ પ્રમાણે —

૧. ઇન્દ્રને જ્યારે સૈન્યની જરૂર પડે ત્યારે સાને પ્રકાશનું સૈન્ય વિકૃત્તિને તથા દરી આપનાર દેવો તે અનીક ભતિના દહેવાય છે.

૨. સૈન્યના આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ભેદ સાત છે. પણ નાટ્યાનીક અને ગધર્વાનીકનો ઉપયોગ લડાઈમાં નથી પણ એકા-આરામમાં છે તેથી તે સિવાયનાં પાંચ સૈન્યને લડાયક સૈન્ય ગણાવ્યા છે.

૧. રુદ્રસેન; ૨. યશોધર; ૩. સુદર્શન; ૪. નીલકંઠ;
૫. આનંદ.
૪. ભૂતાનંદનાં પાંચ લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ જ જાણવાં;
પણ તેના સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —
૧. દક્ષ; ૨. સુગ્રીવ; ૩. સુવિક્રમ; ૪. શ્વેતકંઠ; ૫.
નંદોત્તર.
૫. વેણુદેવનું લડાયક સૈન્ય ચમર જેમ અને સેનાપતિઓ
ધરણુની જેમ જાણવા.
૬. વેણુહારીના સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદની જેમ.
- ૭-૨૦. બાકીના બધા દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોના સેનાપતિનાં
નામો ધરણુ જેમ અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોના
સેનાપતિનાં નામો ભૂતાનંદ જેમ સમજી લેવાં.
[—સ્થા ૦ ૪૦૪]
૧. ચમરનાં સાત સૈન્ય છે અને તેના સેનાપતિ સાત
છે તે આ પ્રમાણે —
(૧) સૈન્ય :— ૧-૫. પાયદળથી સ્થાનીક; ૬. નાટ્ય
સૈન્ય; ૭. ગંધર્વ સૈન્ય.
(૨) સેનાપતિ :— ૧-૫. દ્રુમ યાવત્ કિન્નર; ૬. રિષ્ટ;
૭. ગીતરતિ.
૨. બલિનું સૈન્ય ઉપર પ્રમાણે; સેનાપતિનાં નામ આ
પ્રમાણે —
૧-૫. મહાદ્રુમ યાવત્ કિંપુરુષ; ૬. મહારિષ્ટ; ૭.
ગીતયશ.
૩. ધરણુનાં સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિનાં નામ
આ પ્રમાણે —
૧-૫. રુદ્રસેનથી આનંદ; ૬. નંદન; ૭. તેયલી.

૪. ભૂતાનંદનું સૈન્ય તે જ પ્રમાણે અને સેનાપતિનાં નામ નીચે પ્રમાણે —

૧-૫. દક્ષથી નંદોત્તર; ૬. રતિ; ૭. માનસ.

૫-૨૦. ધરણુની જેમ બાકીના દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રનું સૈન્ય અને સેનાપતિ; તથા ભૂતાનંદની જેમ બાકીના ઉત્તરાર્ધ ઇન્દ્રોનું સૈન્ય અને સેનાપતિ સમજી લેવા.

[—સ્થા. ૫૮૨]

૧. ચમરના પાયદળના સેનાપતિ દ્રુમના સાત કચ્છ છે :—
પ્રથમ કચ્છમાં ૬૪,૦૦૦ હેવો છે; ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા હેવો સમજી લેવા.

૨. બલિના પાયદળના સેનાપતિ મહાદ્રુમના પણ સાત કચ્છ છે :—

પ્રથમ કચ્છમાં ૬૦,૦૦૦ હેવો છે. ત્યાર પછીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા બમણા હેવો સમજી લેવા.

૩. ધરણુના પણ પાયદળના સેનાપતિ સ્વર્ણસેનના કચ્છ સાત છે અને તેના પ્રથમ કચ્છના હેવો ૨૮,૦૦૦ છે અને બાકીના કચ્છોમાં ઉત્તરોત્તર બમણા સમજી લેવા.

૪-૨૦. બાકીના સેનાપતિઓના કચ્છોની વિગત પણ ધરણુની જેમ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૫૮૩]

(૨) વૈમાનિકેન્દ્રોનાં^૧

૧. શકેહેવેન્દ્રનાં પાંચ લઠાયક સૈન્ય તથા તેના પાંચ સેનાપતિઓ છે. તે આ પ્રમાણે :—

૧. વ્યતર નિકાયમાં પણ ઇન્દ્રોને સાત પ્રકારનું સૈન્ય છે. અને જ્યોતિષીના ઇન્દ્રોને પણ સૈન્ય તો છે પણ તેમને છ પ્રકારનાં સૈન્ય છે. વૃષભ અથવા મહિષાનીક જ્યોતિષી નિકાયમાં નથી એ વિશેષમાં સમજવું.

(૧) સૈન્ય : — ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજાનીક;
૪. ઋષભાનીક; ૫. રથાનીક.

(૨) સેનાપતિઓ — ૧. હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩.
ઔરાવણ; ૪. દામઢ્ઢી; ૫. માઠર.

૨. ઇશાનનાં પણ પાંચ સૈન્ય તે જ છે પણ સેનાપતિનાં
નામ આ પ્રમાણે. —

૧. લઘુપરાક્રમ, ૨. મહાવાયુ, ૩. પુષ્પદંત, ૪. મહા-
દામઢ્ઢી, ૫. મહામાઠર.

૩-૨૦. આરણ્ય પર્યંત દક્ષિણાર્ધનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં
સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ શક જેમ અને અચ્યુત
પર્યંતના ઉત્તરાર્ધનાં વિમાનોના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા
સેનાપતિઓ ઇશાનની જેમ સમજવાં.

[—સ્થા ૪૦૪]

૧. શકનાં સૈન્ય સાત છે અને તેના સાત સેનાપતિ છે;
તે આ પ્રમાણે :—

(૧) સૈન્ય : — ૧. પાયદળ; ૨. હયાનીક; ૩. ગજાનીક;
૪. વૃષભાનીક; ૫. રથાનીક; ૬. નાટયાનીક; ૭.
ગાંધર્વાનીક.

(૨) સેનાપતિ : — ૧. હરિણૈગમેષી; ૨. વાયુ; ૩.
ઔરાવણ; ૪. દામઢ્ઢી; ૫. માઠર; ૬. શ્વેત; ૭. તુંબુરુ.

૨. ઇશાનનાં સાત સૈન્ય એ જ; પણ સેનાપતિનાં નામ
આ પ્રમાણે :—

૧. લઘુપરાક્રમ, ૨. મહાવાયુ, ૩. પુષ્પદંત, ૪. મહા-
દામઢ્ઢી, ૫. મહામાઠર, ૬. મહાશ્વેત, ૭. રત.

૩-૧૦. આરણ્ય પર્યંત દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોનાં સૈન્યો તથા
સેનાપતિઓ શક જેમ જાણવાં અને ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોનાં
સૈન્યો તથા સેનાપતિઓ ઇશાનની જેમ જાણવાં.

[—સ્થા ૫૮૨]

૧. શકના હરિભૈરવમેધી પાયદળના સેનાપતિના સૈન્યના સાત કચ્છ-સમૂહો છે. તેમાં પ્રથમ કચ્છના દેવો ૮૪,૦૦૦ છે. અને બાકીનાના ઉત્તરોત્તર બમણા સમજવા.

૨-૧૦. ઇશાનથી અચ્યુતપર્વતના દેવેન્દ્રીના પાયદળના પણ સાત સાત કચ્છ છે; તે પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રથમથી બમણા બમણા દેવોના બનેલા છે. તેમના પ્રથમ કચ્છના દેવોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે. તે જાણ્યા પછી બાકીના કચ્છોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર બમણી કરી લેવી.

(૨) ઇશાનની ૮૦,૦૦૦; (૩) સનત્કુમારની ૭૨,૦૦૦; (૪) માહેન્દ્રની ૭૦,૦૦૦; (૫) બ્રહ્માની ૬૦,૦૦૦; (૬) લાંતકની ૫૦,૦૦૦; (૭) શુકની ૪૦,૦૦૦; (૮) સહસ્રારની ૩૦,૦૦૦; (૯) પ્રાણતની ૨૦,૦૦૦; (૧૦) અચ્યુતની ૧૦,૦૦૦.

[—સ્થા ૦ ૫૮૩]

૮. ઉત્પાતપર્વતો^૧

૧. ભવનપતિના^૨

૧. ચમરનો તિગિચ્છકૂટ^૩ નામનો ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તારવાળો છે.

૧. તિર્થંચ્છોકમાં આવવા સારુ ચમર વગેરે દેવો ગ્યાથી ઉત્પતન—ભર્વગમન કરે તે ઉત્પાત પર્વત કહેવાય છે.

૨. અસુરકુમાર, નાગકુમાર અને હ્રદિકુમારના આવાસો અરુણોદ સમુદ્રમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વતો પણ તેમાં જ છે. ક્ષીપ, દિશા, અગ્નિ અને સ્તનિતકુમારના આવાસો અરુણવર ક્ષીપમાં હોવાથી તેમના ઇન્દ્ર વગેરેના ઉત્પાતપર્વત પણ ત્યાં જ છે.

૩. આ ઉત્પાતપર્વત અસંખ્યાતમા અરુણોદ સમુદ્રમાં આવેલો છે. તેની બાયાઈ ૧૭૨૨ યોજન છે. વિશેષ માટે ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૭૧૬ જુઓ.

૨-૫. ચમરના લોકપાલ સોમનો સોમપ્રભ, ચમનો ચમપ્રભ, વરુણનો વરુણપ્રભ અને વૈશ્રમણનો વૈશ્રમણપ્રભ—એ ચારે ઉત્પાત પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

૬. બલિનો રુચકેન્દ્ર ઉત્પાતપર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન લાંબો-પહોળો છે.

૭-૧૦. બલિના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ ચમરના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોની જેમ સમજવું.

૧૧. ધરણનો ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત હજાર યોજન ઊંચો, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબો-પહોળો છે.

૧૨. ધરણના લોકપાલ કાલપાલના મહાકાલપ્રભ ઉત્પાતપર્વતનું માપ ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજવું.

૧૩-૧૫. બાકીના ધરણના લોકપાલના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણપ્રભ જેમ સમજ લેવું.

૧૬-૧૦૦. બાકીના ભૂતાનંદાદિ ઇન્દ્રો અને તેમના ચાર ચાર લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતોનું માપ પણ ધરણના ધરણપ્રભ ઉત્પાતપર્વત જેમ સમજ લેવું. જે જે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ નથી જણાવ્યાં, તે તે ઉત્પાતપર્વતોનાં નામ તે તે ઇન્દ્ર અને લોકપાલનાં નામ આગળ 'પ્રભ' શબ્દ લગાડી જાણી લેવાં.

(૨) વૈમાનિકૈના

૧. શકનો શકપ્રભ નામનો ઉત્પાતપર્વત દશ હજાર યોજન ઊંચો છે, દશ હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડો છે અને મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો છે.

૨-૫. શકના સોમ આદિ ચાર લોકપાલોના ઉત્પાત-પર્વતો^૧ પણ શકપ્રભ જેવડા છે.

૬-૫૦. બાકીના વૈમાનિકેન્દ્રો અને તેમના ચાર-ચાર લોકપાલોના પર્વતો તેમનાં નામ આગળ 'પ્રભ' શબ્દ યોજી બનાવી લેવા અને તેમનું માપ શકપ્રભ જેમ જાણવું.

[—સ્થા. ૭૨૮]

૯. રાજધાનીમાંની સભાઓ વગેરે

(૧) રાજધાનીઓ

૧. ચમરચંચા^૨ રાજધાનીમાં પાંચ સભાઓ^૩ છે —

૧. સુધર્માસભા^૪ — શય્યાસ્થાન;

૨. ઉપપાતસભા — જન્મસ્થાન;

૧. કુડલવરદ્રીપમા દક્ષિણાર્ધમાં શકના લોકપાલોના અને ઉત્તરાર્ધમાં ઈરાનના લોકપાલોના ઉત્પાતપર્વતો છે.

૨. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં જ્યાં અસુરોના નિવાસો આવેલા છે, ત્યાં દક્ષિણાર્ધમાં તેમના અધિપતિ ચમરેન્દ્રની ચમરચંચા નામની રાજધાની છે. — 'ભગવતીસાર' પૃ. ૭૧૬. ચમરચંચાના અધિપતિ ચમરે એક વખત ભગવાન મહાવીરનું શરણ લઈ શકને હંકારવાની કોશીશ કરી હતી; તેની કથા માટે જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૦૦ થી આગળ.

૩. સભા અને આગળ આવનાર પરિષદનો અર્થ એક નથી. સભા સ્થાનનું નામ છે, જ્યારે પરિષદનો અર્થ પરિવાર એવો થાય છે.

૪. દેવોના જન્મસ્થાન વગેરેની આ સભાઓની વિશેષ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. અભિષેકસભા — સ્નાનાગાર;
૪. અલંકારસભા — વસ્ત્રાગાર;
૫. વ્યવચારસભા — પુસ્તકાલય.

બધાં ઇન્દ્રસ્થાનોમાં આ જ પ્રમાણે પાંચ-પાંચ સભાઓ હોય છે.

[—સ્થાન ૪૭૨]

૨. ચમરચંચા રાજધાની ઇન્દ્રના ઉપપાત (જન્મ) વિના ઉત્કૃષ્ટ છ માસ રહી શકે.

તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક ઇન્દ્રસ્થાન ઇન્દ્રોપપાત વિના છ માસ રહી શકે.

[—સ્થાન ૫૩૫]

૩. ચમરચંચા રાજધાનીની પ્રત્યેક દિશામાં ૩૩-૩૩ ભૌમ છે.

[—સમ ૩૩]

૪. ચમરની મુધર્માસભામાં ૫૧૦૦ થાંભલા લાગેલા છે. બલિની સભામાં પણ તેટલા જ છે.

[—સમ ૫૧]

૫. અસુરેન્દ્ર ચમરની મુધર્માસભા ૩૬ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ ૩૬]

૬. સૌધર્મકલ્પની મુધર્માસભાના માણુવક નામના ચૈત્ય-સ્તંભનો ઉપરનીચેનો ૧૨૧-૧૨૧ યોજન લાંબો છોડીને બાકીના ૩૫ યોજન જેટલા લાંબામાં વજ્રમય ગોળ વાસણમાં તીર્થ કરનાં હાડકાં છે.

[—સમ ૩૫]

૭. ચમર અને બલિનાં આવતારિક લયન ૧૬ હજાર યોજન લાંબાં-પહોળાં છે.

[—સમ ૧૬]

(૨) પરિષદો^૧

ક. લવનવાસીની —

(૧) ૧. ચમરની પરિષદો ત્રણ છે, તે આ પ્રમાણે :—

૧. સમિતા નામની આહ્યંતર; ૨. ચંડા નામની મધ્ય; ૩. જાતા નામની બાહ્ય.

૨-૩. ચમરના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશત દેવોને પણ તે જ પ્રકારે ત્રણ પરિષદો છે.

૪-૫. ચમરના લોકપાલની તથા અગ્રમહિષીની પણ ત્રણ પરિષદો હોય છે, તે આ :—

૧. તુમ્બા; ૨. તુડિકા; ૩. પર્વા.

(૨) ૧-૫. બલિની તથા બલિ સંબંધી સામાનિકથી માંડી મહારાણીની પરિષદોનું વર્ણન ચમર જેમ.

(૩) ૧-૩. ધરણ તથા તેના સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશતની પરિષદો ચમર જેમ.

૪-૫. ધરણના લોકપાલ અને મહારાણીઓની પરિષદો આ પ્રમાણે :— ૧. ઈષા; ૨. તુટિકા; ૩. દ્વેરથા.

૧. આ પરિષદોના ત્રણ ભેદ કરવામા આવ્યા છે તે સબબભેદથી સમજવા. આહ્યંતર પરિવારના દેવો ઇન્દ્રને કાંઈ પ્રયોજન હોય અને તે બોલાવે તો જ આવે છે. જે બોલાવ્યે કે વગર બોલાવ્યે પણ આવે તે મધ્યમ પરિષદના દેવો; અને જે બોલાવ્યા વગર જ હંમેશા આજ્ઞા ઉઠાવવા હાજર હોય તે બાહ્ય પરિષદના દેવો સમજવા. ઇન્દ્ર સૌથી પ્રથમ જેમની સાથે કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરે તે આહ્યંતર, અને તેના વિષે પ્રથમ આહ્યંતર પર્ષદ સાથે વિચાર કર્યા પછી જેમની સાથે વિશેષ વિચાર કરે તે મધ્યમ, અને જેમને માત્ર નિર્ણય સભળાવી જ દે, તે બાહ્ય-પરિવારના દેવો સમજવા.

(૪-૨૦) બાકીના લવનવાસીની પરિષદોનું વર્ણન ધરણ જેમ બાણી લેવું.

આ. વ્યન્તરની —

(૧) ૧. પિશાચેન્દ્ર કાલની આ ત્રણ પરિષદો છે. ૧. ઇષા;
૨. તુટિકા; ૩. દ્વદરથા.

૨-૩. પિશાચેન્દ્ર કાલના સામાનિક અને મહારાણી-
ઓની પણ કાલ જેમ.

(૨-૧૬) બાકીના વ્યંતરો વિષે પણ કાલ જેમ સમજી લેવું.

૬. જ્યોતિષીની —

(૧) ૧. જ્યોતિષીના ઇન્દ્ર ચંદ્રની ત્રણ પરિષદો છે:—

૧. તુંબા; ૨. તુટિકા; ૩. પર્વા.

૨-૩. ચંદ્રના સામાનિક અને મહારાણીઓની પણ
તે જ પ્રમાણે.

(૨) સૂર્ય વિષે ચંદ્ર જેમ સમજી લેવું.

૭. વૈમાનિકોની —

(૧) ૧. દેવેન્દ્ર શકની ત્રણ પરિષદ છે તે આ:—

૧. સમિતા; ૨. ચંડા; ૩. જાતા.

૨-૫. શકના ત્રાયસ્ત્રિંશત, સામાનિક, લોકપાલ અને
તેની મહારાણીઓની પરિષદો પણ શક જેમ.

(૨-૧૦) બાકીના વૈમાનિકોની પરિષદો પણ ઉપર પ્રમાણે.
ત્રીજા દેવલોકથી મહારાણીઓ ન હોવાથી તેમની
પરિષદો ન ગણવી.

ટિપ્પણ

૧. જ્યોતિષક :-

જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન તિર્થંશ્લોકમાં છે. સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૬૦૦ યોજન ઊંચે અને ૬૦૦ યોજન નીચે એમ ૧૮૦૦ યોજનનો તીરછો લોક છે. તેમાં સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન ઊંચે જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન રાઝ થાય છે અને ત્યાંથી બાકીના ૧૧૦ યોજનમાં જ્યોતિષી દેવોનું સ્થાન પૂરું થાય છે તે આ પ્રમાણે—

૧.	સમભૂતલાથી ૭૬૦ યોજન ઊંચે તારામંડલ
૨	„ ૮૦૦ „ સૂર્ય
૩	„ ૮૮૦ „ ચંદ્ર
૪.	„ ૮૮૪ „ નક્ષત્રમંડલ
૫.	„ ૮૮૮ „ બુધાદિ ગ્રહો
૬.	„ ૮૯૧ „ શુક્રાદિ ગ્રહો
૭	„ ૮૯૪ „ બૃહસ્પતિ આદિ ગ્રહો
૮.	„ ૮૯૭ „ મંગલાદિ ગ્રહો
૯.	„ ૯૦૦ „ શનિશ્વરાદિ ગ્રહો

આનો અર્થ એ છે કે લોકને વિષે સમભૂતલાથી જ્યોતિષી ૭૬૦ યોજન ઊંચુ છે. મેરુ કે જે જબુદ્દોપની મધ્યમાં આવેલો છે, ત્યાંથી ૧૧૨૧ યોજન દૂરથી તેની ચારે બાજુએ જ્યોતિષી રાઝ થઈને એમ ને એમ ઠેક લોકાંત તરફ આગળ વધેલ છે; અને તે એટલે સુધી કે જ્યોતિષી અને લોકાંતને માત્ર ૧૧૧૧ યોજનનું છેડું રહી જાય છે.

જ્યોતિષી દેવોના મુખ્ય બે ભેદ છે—સ્થિર અને ચલન સ્વભાવવાળા. મનુષ્યલોકમાં ચંદ્રાદિ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષી દેવો ચલન સ્વભાવવાળા છે. તે સદેવ ભ્રમણ કર્યા કરે છે. ત્યારે મનુષ્યક્ષેત્રની બહારના જ્યોતિષી દેવો સ્થિર છે. તે ભ્રમણ કરનારા નથી. અહીં જે દેવો ભ્રમણ કરનાર છે એમ કહ્યું તેનો ભાવાર્થ એ છે કે, તેમના વિમાનો હમેશાં ગતિમાન હોય છે. તન્નિવાસી દેવો તો તેની અંદર સ્થિર પણ હોઈ શકે.

૨. દક્ષિણાર્ધ-ઉત્તરાર્ધના અંદ્ર:-

મનુષ્યક્ષેત્ર જે ૪૫ લાખ ચોજન પ્રમાણ છે, તેમાં બધા મળી ચડ ૧૩૨ અને સૂર્ય પાણ ૧૩૨ છે. તે આ પ્રમાણે-

જંબુદ્વીપમા	૨ ચંદ્ર અને ૨ સૂર્ય
લવણસમુદ્રમા	૪ ચંદ્ર અને ૪ સૂર્ય
ધાતદ્વીપમા	૧૨ ચંદ્ર અને ૧૨ સૂર્ય
કાલોદસમુદ્રમાં	૪૨ ચંદ્ર અને ૪૨ સૂર્ય
પુષ્કરાર્ધમા	૭૨ ચંદ્ર અને ૭૨ સૂર્ય
	<hr/>
	૧૩૨ ૧૩૨

એટલે મનુષ્યક્ષેત્રના દક્ષિણાર્ધમા તેના અડધા ૬૬ ચંદ્ર અને ૬૬ સૂર્ય છે. અને તેટલા જ મનુષ્યક્ષેત્રના ઉત્તરાર્ધમાં છે. ત્યારે ઉત્તરાર્ધના દક્ષિણાર્ધમાં આવે છે, ત્યારે દક્ષિણાર્ધના ઉત્તરાર્ધમાં જાય છે; એટલે હંમેશા બન્ને ભાગોમાં ૬૬ ચંદ્ર અને તેટલા જ સૂર્યનો યોગ રહે છે.

૩. સૂર્યતાપના ૧૯૦૦ ચોજન:-

આ ૧૯૦૦ ચોજન આ પ્રમાણે:-સૂર્ય સ્વસ્થાનથી ઉપર એકસો ચોજન પ્રકાશ ફેલાવી શકે છે અને સ્વસ્થાનથી નીચે ૧૮૦૦ ચોજન. સમભૂતલા અને સૂર્યનું અતર ૮૦૦ ચોજન થાય છે; એટલે એ ૮૦૦ ગણતાં બાકીના એક હજાર ચોજન પશ્ચિમ મહાવિદેહની જગતીની ખાસેના દેશની અપેક્ષાએ સમજવા જોઈએ. કારણ, જંબુદ્વીપમાં પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં વિજયદ્વાર તરફ જમીન કંમશ: નીચી થતી જાય છે અને લવણસમુદ્ર ખાસે છેક તેનું નીચાણ એક હજાર ચોજન થઈ જાય છે. એટલે તે ભૂમિની અપેક્ષાએ સૂર્યપ્રકાશ સર્વ મળી ૧૯૦૦ ચોજન પ્રમાણ ફેલાય છે. જંબુદ્વીપ સિવાયના બીજા દ્વીપોમાં સૂર્ય સ્વસ્થાનથી ઉપર ૧૦૦ ચોજન અને સ્વસ્થાનથી નીચે ૮૦૦ ચોજન પ્રકાશ આવે છે; કારણ, બીજા દ્વીપોમાં જમીન સમ રહે છે; નીચી-ઊંચી થતી નથી.

૪. અંદ્રની વધઘટના ભાગ:-

ચંદ્રની નીચે કૃષ્ણ રાહુ વિમાન આવેલું છે. એનો યોગ ચંદ્ર સાથે નિરંતર હોય છે. તેને અને ચંદ્રને માત્ર ચાર આંગળનું અતર રહે છે. આ રાહુ વિમાન ચંદ્રના અમુક ભાગને કૃષ્ણ પક્ષમાં પ્રતિદિન આવે છે

અને શુક્લપક્ષમાં પ્રતિદિન કંમરા. આવરણ છોડતુ જાય છે. આ પ્રમાણે ચંદ્રની હાનિ અને વૃદ્ધિ થતી રહે છે.

ચંદ્રના ૯૩૧ ભાગ કલ્પતાં તેમાંથી એક ભાગનું તો કદી આવરણ થતુ જ નથી. બાકીના ૯૩૦ ભાગમાંથી કંમરા: પ્રતિદિન ૬૨-૬૨ ભાગનું કૃષ્ણપક્ષમાં રાહુના વિમાનથી આવરણ થાય છે. આ પ્રમાણે ૧૫ દિવસમાં $૬૨ \times ૧૫ = ૯૩૦$ ભાગને આવરિત કરી લે છે ત્યારે અમાસ થાય છે. પછી કંમરા: ૬૨-૬૨ ભાગનુ શુક્લપક્ષમાં આવરણ હોય છે. આ રીતે ૧૫ દિવસમાં બધા ભાગનું આવરણ દ્વર થઈ પૂર્ણિમાના દિવસે ચંદ્ર નિરાવરણ થઈ પૂર્ણ પ્રકાશે છે.

૫. સૂર્યમંડલ :—

જંબૂદ્વીપમા મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે ૪૪,૮૨૦ યોજન દૂર એક સૂર્ય છે જે ભરતસૂર્ય કહેવાય છે, અને તેથી જ દૂર પૂર્વમાં પણ બીજો સૂર્ય છે જે ઔરવત સૂર્ય કહેવાય છે. બન્ને સૂર્યો મેરુથી થોડુ-થોડુ અંતર વધારતાં મેરુની પ્રદક્ષિણા કરે છે. તે એવી રીતે કે ભરતસૂર્ય દક્ષિણ દિશામાં થઈ પશ્ચિમે જાય છે અને ઔરવતસૂર્ય પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં જાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યની અર્ધપ્રદક્ષિણાથી જે લગભગ ગોળાકાર રેખા થાય, તે એક મંડલ કહેવાય. ત્યાર પછી બન્ને સૂર્ય બીજા મંડલની રચના કરે છે. તે એવી રીતે કે ભરત સૂર્ય (જેને હવે ઔરવત સૂર્ય કહેવો જોઈએ, કારણ તેનો ઉદય ઔરવતમાં હોતો) પશ્ચિમથી ઉત્તરમાં થઈ પૂર્વમાં આવે છે અને ઔરવત સૂર્ય (જેને હવે ભરતમાં ઉદયને કારણે ભરત સૂર્ય કહેવો) પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં થઈને પશ્ચિમે આવે છે. આ જ પ્રમાણે બન્ને સૂર્યો મેરુથી ઉત્તરોત્તર અંતર વધારતાં વધારતાં બધા મળી ૧૮૪ મંડળો કરે છે. આમ ૧૮૪ મું મંડલ જ્યારે પૃથુ થાય છે, ત્યારે તેમનું મેરુથી ૪૫૩૩૦૪૬૬ યોજન અંતર થાય છે. એથી તેમનું સર્વ મળી $(૪૫૩૩૦૪૬૬ - ૪૪૮૨૦ = ૫૧૦૪૬)$ ૫૧૦૪૬ યોજન પ્રમાણ ક્ષમણક્ષેત્ર છે. તેમાંથી માત્ર ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ જંબૂદ્વીપમાં છે અને બાકીના ૩૩૦૪૬ લવણસમુદ્રમાં છે. જંબૂદ્વીપના ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં માત્ર ૬૫ સૂર્યમંડલો થાય છે, અને બાકીનાં ૧૧૯ મંડલો લવણસમુદ્રમાં થાય છે.

એક વખત ઉપર પ્રમાણે ૧૮૪ મંડલ સ્ત્રીને પાછા બન્ને સૂર્યો જે કંમે મેરુથી અંતરક્ષેત્ર વધાર્યું હતું તે જ કંમે અંતર ધરાટતા ધરાટના સ્વસ્થાને તે જ પ્રમાણે ૧૮૪ મંડલ સ્ત્રીને પહોંચી જાય છે. સ્વસ્થાંતર મંડલથી જ્યારે સૂર્યો સર્વબાહ્ય મંડલ તરફ ગતિ કરતા હોય, ત્યારે દક્ષિણાયન કહેવાય છે. અને સર્વબાહ્યમંડલથી સ્વસ્થાંતર મંડલમાં ગતિ કરતા હોય છે, ત્યારે કિતરાયણ કહેવાય છે. ૬ માસમાં ઉત્તરાયણ અને ૬ માસમાં દક્ષિણાયન પૂરું થાય છે. આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં સૂર્યો અદરથી બહાર અને બહારથી અંદર પાછા સ્વસ્થાને આવી જાય છે. દક્ષિણાયન વખતે દિનમાન ઘટે છે અને રાત્રીઓ લાંબી થતી જાય છે ઉત્તરાયણમાં તેથી ઊલટું છે.

૬. ૬૦ મુદ્દર્ત :—

જંબુદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે. તેનાંના પ્રત્યેક વારાફરતી ભરતનાં કદમ પામે છે. પ્રથમ દિવસે ભરતમાં બે જ સૂર્યનો કદમ હોય છે, તેનો જ બીજો દિવસે કદમ નથી હોતો પણ બીજા જ સૂર્યનો કદમ હોય છે. અને ત્રીજો દિવસે પાછો જ નો ન થતાં પ્રથમના જ નો થાય છે. અંરવત વિષે પણ આ જ વ્યવસ્થા છે. આનું કારણ એ છે કે, મેરુની સંપૂર્ણ પ્રદક્ષિણા કરતાં, જેને નંડલ કહેવામાં આવે છે, પછી તે નાનું હોય કે મોટું, ૬૦ મુદ્દર્ત (૪૮ કલાક) લાગે છે. એટલે પ્રત્યેક સૂર્ય સ્વસ્થાને ત્રીજો દિવસે પહોંચે છે. તેથી વચલા દિવસમાં બીજા સૂર્યનો કદમ થાય છે.

૭. સૂર્ય કેદલો દર દેખાય :—

સર્વ બાહ્યમંડલ લવણસમુદ્રમાં છે. એ મંડલની પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે ૬૦ મુદ્દર્તમાં સૂર્ય આટલા યોજન પ્રમાણ પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્ય મંડલમાં પરિભ્રમણ કરતો હોય, ત્યારે દિનમાન બાર મુદ્દર્ત હોય છે. નિયમ એવો છે કે મૂળ દિવસમાં (ઉદયથી—અસ્ત સુધીમાં) જેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરતો હોય, તેનાથી અર્ધા યોજન પ્રમાણ દૂર હોય તે દેખાય છે. એટલે પ્રથમ એ પ્રમાણ કાઢતું લેઈએ કે તે એ = મુદ્દર્તમાં કેટલા યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં ભ્રમણ કરે. ૬૦ મુદ્દર્તનાં તે ૩૧૮૩૧૫ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે, તે એક મુદ્દર્તમાં ૫૩૦૫૩૫ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરે. હવે જો તે એક મુદ્દર્તમાં ૫૩૦૫૩૫ યોજન પ્રમાણ

ભ્રમણ કરતો હોય, તો બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ દિવસના અર્ધા ૬ મુહૂર્તમાં ૩૧૮૩૧૩૦ યોજન પ્રમાણ ભ્રમણ કરી શકે. નિયમ પ્રમાણે આ જ દક્ષિણની મર્યાદા પણ છે.

૮. છાયાનું માપ :-

છાયાનું માપ કાઢવાની આ રીત છે — જે દિવસમાં તે માપ કાઢવું હોય, તેના મુહૂર્તને — ૧૬ જેની છાયા કાઢવાની છે, તેનું માપ બાર આંગળ હોવાથી — બારે ગુણવા, તેનું અર્ધ કરવું, અને પછી પાછાં બાર આંગળ બાદ કરવાં. એટલે જે રકમ બાકી રહે, તે તે દિવસનું છાયાનું આંગળ પ્રમાણ સમજવું. પ્રસ્તુતમાં આશ્વતર મંડલમાં જ્યારે સૂર્ય હોય છે, ત્યારે દિનમાન ૧૮ મુહૂર્ત છે. તેને બાર આંગળે ગણતા $૧૮ \times ૧૨ = ૨૧૬$ આવે. તેના અર્ધ ૧૦૮ થાય. તેમાંથી બાર બાદ કરતાં $૧૦૮ - ૧૨ = ૯૬$ આંગળ — આ તે દિવસની પૌરુષી છાયાનું માપ સમજવું.

૯. મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ :-

જબ્બાપમાં બધી બાબત અતિમ ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્યનાં મંડલો આવેલાં છે. એટલે જ્યાં પ્રથમ મંડલ શરૂ થાય, ત્યાં એ મંડલની વચ્ચે જબ્બાપની જેટલી લંબાઈ પહોળાઈ હોય, તેટલી જ તે મંડળની લંબાઈ પહોળાઈ ગણવી જોઈએ. આથી જબ્બાપના એક લાખ યોજનમાંથી ૩૬૦ (૧૮૦×૨) યોજન બાદ કરીએ એટલે ૯૯૬૪૦ યોજન લાંબુ-પહોળુ પ્રથમ મંડલ છે. આમાં પ્રથમ અને બીજા મંડલનું અંતર જે યોજન તથા મંડલ વિકલ્પ ઝૂલ યોજન — આનું બમણું પડે પૂં યોજન પ્રમાણ ઉમેરીએ એટલે $૯૯૬૪૦ + પડે પૂં = ૯૯૬૪૫ પડે પૂં$ યોજન દ્વિતીયમંડળ લાંબુ પહોળુ છે. આ જ પ્રમાણે તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે પણ દ્વિતીયના ૯૯૬૪૫ પડે પૂં યોજનમાં પૂર્વોક્ત પડે પૂં યોજન ઉમેરીએ એટલે ૯૯૬૪૧ પડે પૂં યોજન તૃતીય મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ સમજવી. આ જ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર મંડળની લંબાઈ-પહોળાઈ કાઢવા માટે પડે પૂં યોજન પૂર્વપૂર્વ, યોજન પ્રમાણમાં ઉમેરતાં ઇષ્ટ યોજન પ્રમાણ મળી આવે છે.

૧૦ સર્વાભિયંતર મંડલો ઉદય :-

જબ્બાપમાં જે સૂર્ય છે. તેમનું સર્વાભિયંતર પ્રથમ મંડલ લવણ-સમુદ્રથી માડીને જબ્બાપમાં પ્રવેશીએ તો ૧૮૦મે યોજને પડે છે. તેથી

કહેવામાં આવ્યું છે, કે ૧૮૦ યોજન અવગાહીને સૂર્યનો સર્વાભ્યંતર મડલે ઉદય થાય છે. પ્રથમ મંડલ એ પ્રથમ ઉદયસ્થાન પણ કહેવાય. એમ જ્યોત્સ્નીપર્વા એક સૂર્યના ઉદયસ્થાન ૧૮૪ છે. કારણ, મંડલની સખ્યા ૧૮૪ છે.

જે સૂર્ય ભરતમા ઉદય પામે તે ભરતસૂર્ય. એ સૂર્ય નિષધ પર્વત ઉપર દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામા જ્યોત્સ્નીપર્વા જગતીથી ૧૮૦ યોજન દૂર પ્રથમ ઉદિત થાય છે. બરાબર તે જ વખતે ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં નીલવત પર્વત પર જ્યોત્સ્નીજગતીથી ૧૮૦ યોજન દૂર બીજો સૂર્ય પ્રથમ ઉદય પામે છે, જે ઐરવતમાં પ્રકાશ કરતો હોવાથી ઐરવત સૂર્ય કહેવાય છે. પછી એ બન્ને સૂર્ય એકસરખી ગતિ શરૂ કરે છે. ભરતસૂર્ય ગતિ કરતો કરતો સપૂર્ણ ભરતને પ્રકાશિત કરીને બરાબર દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં આવે છે, ત્યારે તેનો ઉદય પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં થયો ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવત સૂર્ય ગતિ કરતો કરતો સપૂર્ણ ઐરવત ક્ષેત્રને પ્રકાશીને જ્યારે ઠીક ઉત્તર-પૂર્વમાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે તેનો ઉદય પૂર્વમહાવિદેહમાં થયો ગણાય છે. અહીં એ ધ્યાન રાખવું કે, બન્નેની ગતિ સરખી હોવાથી જ્યારે ભરતસૂર્યનો ઉદય પશ્ચિમ વિદેહમા થાય છે. તે જ વખતે ઐરવતસૂર્યનો ઉદય પૂર્વવિદેહમાં થાય છે. ત્યાર પછી સપૂર્ણ મહાવિદેહને પ્રકાશ કરતાં-કરતાં તેમની દ્વિતીય મડલાભિમુખ ગતિ થાય છે. એટલે કે દ્વિતીય ઉદયસ્થાનમાં તેઓ બન્ને એકસાથે પહોંચી જાય છે. તેથી પશ્ચિમ વિદેહમાં ઉદયને પામેલો ભરતસૂર્ય સપૂર્ણ દક્ષિણાર્ધમડલ તથા પૂર્વ-મહાવિદેહમાં ઉદયને પામેલો ઐરવત સૂર્ય સપૂર્ણ ઉત્તરાર્ધ મડલ એક સાથે જ પૂરું કરે છે. અને પાછા બન્ને એક સાથે જ દ્વિતીય મડલમા ભ્રમણ શરૂ કરે છે. એ જ પ્રમાણે આગળના મંડલો વિષે પણ સમજ લેવાનું છે. અંતિમ મંડલ પૂરું કર્યા પછી બન્ને પાછા જે ગતિએ આવ્યા હતા, તે જ ગતિએ પાછા આભ્યંતર મંડલમાં જાય છે.

જ્યારે સૂર્યો પ્રથમ મંડલમાં ભ્રમણ કરતા હોય છે, ત્યારે દિવસ સપૂર્ણ પ્રમાણનો ગણાય છે. એટલે કે, તે વખતે સૌથી મોટો દિવસ ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. અને રાત્રિ સૌથી નાની એટલે કે ૧૨ મુહૂર્ત હોય છે. ત્યાર બાદ દિનમાન પ્રતિ મડળે ૬ માસ સુધી રૂઢ મુહૂર્ત જેટલું થતું જાય છે અને તેટલી જ રાત વધતી જાય છે. એટલામાં દક્ષિણાયન

પૂરુ થાય છે. પછી ઉત્તરાયણ શરૂ થાય છે. તેમાં રાત કમરા. તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘટે છે અને દિવસ તેટલા જ પ્રમાણમાં કમરા વધે છે.

સમગ્ર સર્વાલ્યતર મડલના આપણે ઉપર જોયુ તે પ્રમાણે જે ભાગ પડી જાય છે : દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ. એક સૂર્યને આ બંને ભાગ પૂરા કરવા માટે જે દિવસ (જે અહોરાત્ર) એટલે કે ૬૦ મુહૂર્ત લાગે છે. પણ સમગ્ર એક મડળ બંને મળીને કરતા હોવાથી એક દિવસમાં પૂરુ કરી લે છે. બંને સૂર્યો એક દિવસમાં (૩૦ મુહૂર્તમાં) એક એક અર્ધ ભાગને પૂરા કરી બીજા દિવસે જ્યારે બીજા અર્ધ ભાગને ૩૦ મુહૂર્તમાં પૂરા કરે, ત્યારે બંનેને સર્વાલ્યતર સમગ્ર પ્રથમ મડળ પૂરુ થાય છે. અને આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર બીજી ત્રીજી આદિ મડળો બધા દિવસમાં (૬૦ મુહૂર્તમાં) પ્રત્યેક સૂર્ય પૂરાં કરે છે. પણ પ્રત્યેક મડળની અવેક્ષાએ બંને મળીને એક દિવસમાં જ પૂરુ કરી લે છે તે ભૂલવું ન જોઈએ.

૧૧. ૧૮૨ મંડલ :-

યદ્યપિ જબ્દીપમા તો સૂર્યનાં મડલો માત્ર ૬૫ જ છે, છતાં જબ્દીપના સૂર્ય સખધી મડલો વિષે હકીકત કહેવાની હોવાથી તે મડલોને જબ્દીપમા છે એમ કહ્યું છે.

સૂર્યનાં બધાં મળી ૧૮૪ મડલો છે, તેમાંથી પ્રથમ-સર્વાલ્યતર અને અતિમ-સર્વ બાહ્ય એ મડલોને છોડીને બાકીનાં ૧૮૨માં સૂર્યનું ભ્રમણ જે વાર થાય છે. એક વખત સર્વબાહ્ય મડલ તરફ જતી વખતે અને બીજી સર્વબાહ્યથી પાછા સર્વાલ્યતરમાં આવતી વખતે.

સર્વ પ્રથમ આલ્યતર મડલ બંને સૂર્ય મળીને એક દિવસમાં પૂરુ કરે છે. તે જ પ્રમાણે સર્વબાહ્ય મડલ પણ બંને મળીને એક દિવસમાં પૂરુ કરે છે. બાકીનાં ૧૮૨ મડલોમાં સૂર્ય બધા વખત ભ્રમણ કરતા હોવાથી, એ પ્રત્યેક મડલના જે દિવસ ગણવા જોઈએ, એટલે $182 \times 2 = 364$ દિવસ. તે અને સર્વાલ્યતર અને સર્વબાહ્ય મડલના જે દિવસ એમ ૩૬૬ દિવસનું એક વર્ષ થાય છે. આ સૂર્ય-સવત્સર કહેવાય છે.

૧૨. દિનમાન અને રાત્રિમાનની વધધટ :-

સર્વાલ્યતર મંડલ તો ઉત્તરાયણનું અતિમ અહોરાત્ર ગણાવુ હોવાથી અહીં પ્રથમ મડલ એટલે સર્વાલ્યતરથી બીજી ગણવુ જોઈએ. અને એ જ દક્ષિણાયનનું પ્રથમ મડલ ગણાય છે. સૂર્ય સર્વાલ્યતર મંડલે હોય

છે, ત્યારે દિવસ ૧૮ મુદ્દત અને રાત્રિ ૧૨ મુદ્દત હોય છે. ધર્મી ને દક્ષિણાયન ગતિ કરે છે ત્યારે પ્રત્યેક મહા-કૃત્તિકા મુદ્દત પ્રમાણ દિનમાન થઈ છે અને તેટલું જ રાત્રિપ્રમાણ વધે છે. એટલે જ્યારે ને ૩૬ મા મહામાં ભ્રમણ કરતો હોય, ત્યારે $૨ \times ૩૬ = ૭૨$ થવાથી ૭૨ મુદ્દત પ્રમાણ દિવસ ઓછા થશે અને તેટલી જ રાત્રિ વધશે.

તે જ પ્રમાણે તેથી ઊલટું દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલા સૂર્ય વિશે ૩૬ મા મહા સમજવું.

૧૩. ૫૬ નક્ષત્રો :-

જ્યોત્સ્વીપમાં ચંદ્ર બે હોવાથી પ્રત્યેક ચંદ્રના ૨૮ લેખે બે ચંદ્રનાં ૫૬ નક્ષત્રો થાય. ૧. અભિજિત, ૨. શ્રવણ, ૩. ધનિષ્ઠા, ૪. રાતભિષક, ૫. પૂર્વા ભાદ્રપદા, ૬. ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ૭. રેવતી, ૮. અશ્વિની, ૯. ભરણી, ૧૦. કૃત્તિકા, ૧૧. શેષિણી, ૧૨. મૃગશીર્ષ, ૧૩. આર્દ્રા, ૧૪. પુનર્વસુ, ૧૫. પુષ્ય, ૧૬. આશ્લેષા ૧૭. મઘા, ૧૮. પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૯. ઉત્તરાફાલ્ગુની, ૨૦. હસ્તા, ૨૧. ચિત્રા, ૨૨. સ્વાતી, ૨૩. વિશાખા, ૨૪. અનુરાધા, ૨૫. જ્યેષ્ઠા, ૨૬. મૂળ, ૨૭. પૂર્વાષાઢા, ૨૮. ઉત્તરાષાઢા. આ પ્રત્યેક બધાં ગણવાથી ૫૬ થાય.

સૂર્ય-ચંદ્રની જેમ નક્ષત્ર મહાંસો અનવસ્થિત નથી પણ અવસ્થિત છે. તેથી નક્ષત્રોને યોત-યોતાના નિયત મહાંસથી મહાંસાંતરે જવાનું બનવું નથી. પણ સ્વ-સ્વ મહાંસમાં જ રહી તેઓ દક્ષિણાયનને મેરુની પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. આ ૫૬ નક્ષત્રોને ભ્રમણ માટે માત્ર ૮ મહાંસ છે. અને તે હીંક ચંદ્રમહાંસની ઉપર ચાર યોજન જિજ્ઞે કોઈ ને કોઈ ચંદ્રમહાંસની સમઘર્મણિએ આવેલાં છે. નક્ષત્રોનું પ્રથમ મહાંસ ચંદ્ર-સૂર્ય મહાંસના સર્વાભ્યંતર મહાંસ પર આવેલું છે. તેમાં અભિજિત, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, રાતનારા, પર્વાભાદ્રપદા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને સ્વાતી — આ બાર નક્ષત્રો જ્યારે મહાંસના દક્ષિણાર્ધમાં હોય, ત્યારે ને જ નામનાં બીજા બાર ઉત્તરાર્ધમાં ભ્રમણ કરતાં હોય છે. નક્ષત્રોનું ત્રીજું મહાંસ ચંદ્રના ત્રીજા મહાંસ ઉપર આવેલું છે. તેમાં બે પુનર્વસુ અને બે મઘા એ નક્ષત્રોનું ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું ત્રીજું મહાંસ લવણમુદ્રમાં ચંદ્રના છઠ્ઠા મહાંસ ઉપર આવેલું છે. તેમાં માત્ર બે 'કૃત્તિકાનું જ ભ્રમણ થાય છે. નક્ષત્રોનું ચોથું મહાંસ ચંદ્રના સાતમા મહાંસ ઉપર છે અને તેમાં

ચિત્રા અને શેહિણી એ બન્ને નક્ષત્રોનું ભ્રમણ છે. નક્ષત્રોનું પાચમુ મહલ ચંદ્રના આઠમા મહલ ઉપર છે અને તેમા બે વિશાખાનું ભ્રમણ છે. નક્ષત્રોનું છઠું મહલ દશમા ચંદ્ર મહલ પર છે અને તેમાં બે અનુરાધાનું ભ્રમણ થાય છે. સાતમુ નક્ષત્રમહલ ૧૧ મા ચંદ્રમહલ ઉપર છે અને તેમા બે જ્યેષ્ઠાનું ભ્રમણ થાય છે. અને છેલ્લું આઠમુ નક્ષત્રમહલ ચંદ્રના છેલ્લા ૧૫મા મહલ ઉપર આવેલું છે અને તેમા આર્દ્રા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, આશ્લેષા, મૂળ, હસ્ત, પૂર્વાષાઢા અને ઉત્તરાષાઢા આઠલા નક્ષત્રો બન્નેની સખ્યામાં ભ્રમણ કરે છે.

આ રીતે જોતાં ચંદ્રના ૨૭, ૪થા, ૫મા, ૯મા, ૧૨મા, ૧૩મા, અને ૧૪મા મહલમા નક્ષત્રોનો યોગ નથી અને બાકીના આઠ અંક-મહળમાં નક્ષત્રોનો યોગ છે.

૧૪. નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ :—

નક્ષત્ર એક અહોરાત્રમા (૩૦ મુહૂર્તમા) જેટલુ ક્ષેત્ર ચાલે છે, તેમાં તે કેટલા ક્ષેત્રપ્રમાણમાં ચંદ્ર સાથેના યોગમાં રહે છે તે બાજુના માટે જો સંપૂર્ણ ક્ષેત્રના ૬૭ ભાગ કરીએ, તો સમ અંશ મળે, અન્યથા વિષમ અંશ મળે. જેમ કે ૩૦ મુહૂર્તમાં અભિજિત્ નક્ષત્ર જેટલુ ક્ષેત્ર ભ્રમણ કરે છે, તેના ૬૭ ભાગ કરીએ તો ૨૧ પૂરા સડસડિયા ભાગ ક્ષેત્રમા તેનો ચંદ્ર સાથે યોગ રહે છે તેમ સમજવું. પણ જો બીજી કોઈ શાબ્દિક સખ્યા રાખીએ, તો અંશ સમ ન આવતા વિષમ આવે હવે એટલા ક્ષેત્રમા એટલે કે $\frac{૨૧}{૬૭}$ ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમા તેને ચંદ્ર સાથે કેટલા મુહૂર્ત યોગ રહ્યો તે કાઢવું હોય, તો ત્રિરાશિ કરવી જોઈએ કે સંપૂર્ણ અર્થાત્ ૧ ક્ષેત્રમાં ૩૦ મુહૂર્ત લાગે, તો $\frac{૨૧}{૬૭}$ જેટલા ક્ષેત્રમાં કેટલાં મુહૂર્ત લાગે? તો જવાબ આવે કે $\frac{૬૩૦}{૬૭}$ મુહૂર્ત અર્થાત્ ૯ $\frac{૨૭}{૬૭}$ મુહૂર્ત. આટલો કાળ તે અભિજિત્ નક્ષત્ર ચંદ્રના યોગમાં રહે છે તેમ સમજવું. બાકીના શતભિષક આદિની ક્ષેત્રસીમા અને કાળસીમા નીચે પ્રમાણે છે —

	ક્ષેત્રસીમા	કાળસીમા
શતભિષક, ભરણી, આર્દ્રા, આશ્લેષા, સ્વાતી, જ્યેષ્ઠા	$\frac{૩૩}{૬૭} + \frac{૧}{૧૩૪}$	૧૫ મુહૂર્ત
ઉત્તરા ભાદ્રપદા, ઉત્તરા ફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, શેહિણી, વિશાખા	$\frac{૧૦૦}{૬૭} + \frac{૧}{૧૩૪}$	૪૫ મુહૂર્ત
બાકીનાં બધા ૧૫ નક્ષત્રો	$\frac{૬૭}{૬૭} = ૧$ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર ૩૦ મુહૂર્ત	

૧૫. વૈમાનિક વિમાનના પ્રસ્તર :—

વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનો મોટા મકાનના માળની જેમ ઉપરાઉપર આવેલાં છે. એટલે એ વિમાનોની ઉપરાઉપર આવેલી શ્રેણીઓનો વિભાગ કરનાર તળિયાં તે પ્રસ્તર કહેવાય છે. સર્વ મળી આવા ૬૨ પ્રસ્તરોમાં બધાં વિમાનો વહેચાઈ ન્થ છે.

સૌધર્મ અને ઈશાન એ બન્ને કહ્યો અર્ધચંદ્રાકારે સામસામે હોવાથી બન્ને મળી પૂર્ણ ચંદ્રાકાર થાય છે. સૌધર્મ દક્ષિણાર્ધમાં અને ઈશાન ઉત્તરાર્ધમાં છે. બન્નેના અર્ધવલયાકારે તેર-તેર પાથડા-પ્રસ્તર છે. બન્ને મળી સપૂર્ણ વલયાકારે તેર પાથડા થાય. તે જ પ્રમાણે સનત્કુમારના દક્ષિણાર્ધમાં અને મહેન્દ્રના ઉત્તરાર્ધમાં અર્ધ અર્ધવલયાકાર ૧૨ પાથડા છે—બન્નેના મળીને પૂર્ણ વલયાકારે બાર પાથડા થાય છે. એની ઉપર બ્રહ્મલોક સપૂર્ણ વલયાકારે હોવાથી તેના છ પાથડા આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે લાતકના ૫, શુક્રના ૪ અને સહસ્ત્રારના ચાર પાથડા સપૂર્ણ વલયાકારે બાજુવા. ત્યાર પછી આનત અને પ્રાણત સૌધર્મૈશાનની જેમ અર્ધ-અર્ધ વલયાકારે હોવાથી એ બન્નેના મળીને સપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર છે. અને તેની ઉપર તે જ પ્રમાણે આણત-પ્રાણતના બન્નેના મળીને સપૂર્ણ વલયાકારે ચાર પ્રસ્તર આવેલા છે. આ પ્રમાણે બાર દેવલોકના બધા મળી ૫૨ પ્રસ્તર થાય છે. ત્યાર પછી પ્રત્યેક ઐવેચકનો એકેક તથા પાંચ અનુત્તરનો એક પ્રસ્તર હોવાથી—૧૦ પ્રસ્તર આવે છે. આમ સર્વ મળી ૬૨ પ્રસ્તરમાં સપૂર્ણ વૈમાનિક દેવોનાં વિમાનો આવી ન્થ છે.

૧૬. સૌધર્મ અને ઈશાનનાં વિમાનો :—

પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં ચારે દિશામાં વિમાનોની પક્તિઓ છે, જે આવલિકા કહેવાય છે. અસુક વિમાનો એવાં છે જેમનો આકાર નિયત છે. એટલે કે ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ અને ગોળ—આ ત્રણ આકારવાળાં વિમાનો આ ચારે દિશાની આવલિકાઓમાં રહેતા હોવાથી આવલિકાબદ્ધ કહેવાય છે. તે સિવાયનાં બીજા અનિયતાકાર વિમાનો છે જેમને કોઈ નિશ્ચિત આકાર નથી. તે બધાં એ ચારે પક્તિઓના આવલિકાઓના આંતરામાં વિખરાયલાં ફૂલની જેમ અહીંતહીં રહેતાં હોવાથી પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો કહેવાય છે. આવલિકાબદ્ધ વિમાનોની પ્રત્યેક પ્રસ્તરે સંખ્યા નિશ્ચિત

છે. તે સિવાયનાં અમુક નિશ્ચિત સખ્યામાં તે તે પ્રસ્તરમાં પુષ્પા-
વક્રીર્ણ વિમાનો હોય છે. આવલિકાબદ્ધ વિમાનોમાં પણ ક્રમ એવો છે
કે વચ્ચે ઇન્દ્રવિમાન હોય છે ત્યાંથી ચારે દિશામાં આવલિ શરૂ થાય છે.
તેમાં પ્રથમ ત્રિકોણ, પછી ચતુષ્કોણ અને પછી ગોળ — આ ૪ ક્રમે
આવલિ પૂરી થાય છે

સૌધર્મશાનના ૧૩ પ્રસ્તરમાંના પ્રથમ પ્રસ્તરની ચારે આવલિકામા
૬૨-૬૨ વિમાનો છે. ઉત્તરોત્તર પ્રસ્તરની આવલિકાઓમાં એક-એક સખ્યા
ઓછી કરવી એટલે બીજા પ્રસ્તરમાં પ્રત્યેક આવલિમાં ૬૧ વિમાનો રહેશે
અને છેવટે ચારેબાજુ એકેક વિમાન રહે છે. છેલ્લો પ્રસ્તર અનુત્તર વિમાનોનો
છે. તેમાં એક વચ્ચે છે અને તેની ચારે દિશાએ ચાર આવેલાં છે.
પક્ષિબદ્ધ વિમાનો સિવાયનાં પુષ્પાવક્રીર્ણ વિમાનો પણ પ્રત્યેક પ્રસ્તરે
ચારે દિશાએના આંતરામાં આવેલાં છે. પુષ્પાવક્રીર્ણની પ્રત્યેક પ્રસ્તરમાં
સખ્યા અનિયત છે પણ પ્રત્યેક દેવલોકના પ્રસ્તરમાં તે નિયત છે.
દેવલોકમાં આવલિગત તથા પુષ્પાવક્રીર્ણ વિમાનોની સખ્યા નીચે પ્રમાણે —

દેવલોક	પ્રસ્તર	આવલિકાગત	પુષ્પાવક્રીર્ણ	સર્વ વિમાન
૧ સૌધર્મ	૧૩ અર્ધ	૧૭૦૭	૩૧૬૮૨૬૩	૩૨૦૦૦૦૦
૨ ઈશાન	૧૩ અર્ધ	૧૨૧૮	૨૭૬૮૭૮૨	૨૮૦૦૦૦૦
બન્ને મળી	૧૩	૨૯૨૫	૫૯૩૭૦૭૫	૬૦૦૦૦૦૦
૩ સનત્કુમાર	૧૨ અર્ધ	૧૨૨૬	૧૧૬૮૭૭૪	૧૨૦૦૦૦૦
૪ માહેન્દ્ર	૧૨ અર્ધ	૮૭૪	૭૬૯૧૨૬	૮૦૦૦૦૦
બન્ને મળી	૧૨	૨૧૦૦	૧૯૩૭૯૦૦	૨૦૦૦૦૦૦
૫ બ્રહ્મલોક	૬	૮૩૪	૩૬૬૧૬૬	૪૦૦૦૦૦
૬ લાંતાક	૫	૫૮૫	૪૬૪૧૫	૫૦૦૦૦
૭ મહાશુક	૪	૩૬૬	૩૬૬૦૪	૪૦૦૦૦
૮ સહસ્રાર	૪	૩૩૨	૫૬૬૮	૬૦૦૦
૯-૧૦ આણ્વત				
પ્રાણ્વત	૪	૨૬૮	૧૩૨	૪૦૦
૧૧-૧૨ આરણ્વ-				
અચ્યુત	૪	૨૦૪	૬૬	૩૦૦

૧૩-૧૫ અધસ્ત-

૧	૩	૧૧૧	૦	૧૧૧
૧૬-૧૮ મધ્યમ				
૩	૭૫	૩૨	૧૦૭	
૧૯-૨૧ ઉપરિતન				
૩	૩૬	૬૧	૧૦૦	
૨૨-૨૬ પાંચ				
૧	૫	૦	૫	
૬૨	૭૮૭૪	૮૪૮૬૧૪૯	૮૪૬૭૦૨૩	

૧૭. લોકાન્તિક દેવો :—

લોકાન્તિક દેવો વિષયરતિથી રહિત છે, તેથી દેવર્ષિ કહેવાય છે. તે દેવોનાં નાના-મોટાનો જીવહાર નથી તેથી સર્વે અહમેન્દ્ર છે. તેઓનો આચાર એ છે કે જ્યારે ધર્મ કરે ગૃહત્યાગ કરતા હોય ત્યારે તેમની પાસે આવી તેઓ આ પ્રમાણે બોધ આપે છે — “જય જય નદા, જય જય ભદ્રા, જય જય મુણિવરવસભા, બુદ્ધાહિ ભગવ, લોગનાહા, પવતોહિ ભયવ ! ધર્મભતિત્ય, હિયમુહનિરસેયકર જીવાણમેય ભવિરસઘ.” — આ પ્રમાણે બોધ આપી વદના નમસ્કાર કરી તેઓ ચાલ્યા જાય છે. આવશ્યક નિં ગાં ૨૩૪-૭ તથા ભાષ્ય ગાં ૮૬-૮૮.

વિનય પિટકમાં કહ્યું છે કે ભગવાન બુદ્ધે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બાદ ઉપદેશ આપવામાંથી વિમુખ થવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે સહપતિ બ્રહ્મા આવીને તેમને કહે છે કે, “ભગવાન, સંસારમાં ભવ્ય જીવો ધણા છે; માટે ઉપદેશ આપોજેથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય.” — વિનય ૦ - પૃ. ૭૮.

૧૮. દ્રવ્યેન્દ્ર :-

દ્રવ્યેન્દ્રના બે ભેદ છે આગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર અને નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર. જે પુરુષ આગમે કરી ઇન્દ્ર શબ્દ વિષે જાણતો હોય પણ તે વિષે ઉપયોગશૂન્ય હોય તો તે દ્રવ્યેન્દ્ર આગમથી કહેવાય. નોઆગમથી દ્રવ્યેન્દ્ર ત્રણ છે—ઇન્દ્ર શબ્દના જ્ઞાતાનું મૃત શરીર અને બાલકનું શરીર જે હવે પછી ઇન્દ્ર શબ્દને જાણવાનું છે. અને જ્યારે ઇન્દ્ર શાસનકાર્ય ન કરતો હોય ત્યારે તે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય. અથવા જે પુરુષલો ઇન્દ્રના

શરીર રૂપે પરિણમવાના હોય તે પુદ્ગલો અથવા જે આત્મા ઇન્દ્ર થવાનો હોય તે આત્મા પણ દ્રવ્યેન્દ્ર કહેવાય છે. વળી ઐશ્વર્ય એ પણ દેવેન્દ્રોનું અસ્થાપી હોવાથી અને માત્ર તીર્થ કરાદિ જેવા મહાપુરુષોનું જ ઐશ્વર્ય સ્થાપી હોવાથી તેની અગ્રેષ્ઠાએ દેવેન્દ્ર શક વગેરે પણ દ્રવ્યેન્દ્ર જ કહેવાય. ઇન્દ્રનો ચોથો ભેદ ભાવેન્દ્ર છે પણ અહીં તે જણાવ્યો નથી; ત્રિસ્થાનકગત સૂત્ર હોવાથી. ભાવેન્દ્રના બે ભેદ છે—આગમભાવેન્દ્ર અને નોઆગમ ભાવેન્દ્ર. ઇન્દ્રશબ્દના જ્ઞાનવાળો તથા તેમાં ઉપયોગવાળો જીવ તે ભાવેન્દ્ર કહેવાય. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીનો અભેદ હોવાથી જે જીવને ઇન્દ્રજ્ઞાન હોય તે જીવ પણ ઇન્દ્ર કહેવાય. નોઆગમ ભાવેન્દ્ર એ જીવ કહેવાય છે જેને ઇન્દ્ર એવું નામ અને ગોત્રકર્મનું વેદન હોય અર્થાત્ જે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થઈને ઇન્દ્ર કહેવાતો હોય અને સૌ તેની આજ્ઞા ઉઠાવતા હોય—તેનું ઐશ્વર્ય સ્વીકારતા હોય.

તીર્થ કરને પણ ભાવેન્દ્ર કહી શકાય કારણ તેમનું ઐશ્વર્ય સ્થાપી છે.

૧૬. દેવોની સભાઓ :—

દેવોનો જન્મ મનુષ્ય વગેરે ઇતર જીવોની જેમ ગર્ભમાંથી નથી થતો. પણ દેવસ્થાનમાં તેમના જન્મસ્થાનમાં—જે ઉપપાત સભા કહેવાય છે—એક વજ્ર ઢાકેલી દેવશય્યા હોય છે તેમાં આવીને તે ઉત્પન્ન થાય છે. એક અતર્મુહૂર્તમાં તો તેઓ બધી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી લે છે અને તરુણ જેવા બની જાય છે. ત્યાર પછી દેવો તેમને સ્નાન કરાવવા માટે સ્નાનાગારમાં લઈ જાય છે, તે અભિષેક સભા કહેવાય છે. સ્નાન કર્યા પછી દેવો તેમને વજ્ર અને ધરેણીથી શણગારવા માટે અલકારસભામાં લઈ જાય છે. ત્યાંનું કાર્ય પૂર્ણ થાય પછી વ્યવસાયસભામાં લઈ જાય છે; ત્યાં પુસ્તક રાખવામાં આવેલું હોય છે જે વાંચીને દેવને અનુકૂલ પરપરાથી તે અભિજ્ઞ બને છે અને કાર્યકાર્યનો નિર્ણય કરે છે. ત્યાર પછી તે સુધર્મા સભામાં જ્યાં તેના ભોગોપભોગ માટેની સંપૂર્ણ સામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે, ત્યાં જાય છે અને ત્યાં જ રહી દેવના કામભોગોમાં રત થઈ જીવન વ્યતીત કરે છે.

નરક અને નારક

નરક ત્રણ પર પ્રતિષ્ઠિત છે:— .

૧. પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત; ૨. આકાશપ્રતિષ્ઠિત; ૩. આત્મ-પ્રતિષ્ઠિત.

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહારનયથી નરક પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. ઋગ્વેદનયની અપેક્ષાએ નરક આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે; અને બાકીના ત્રણ શબ્દનયની અપેક્ષાએ નરક આત્મ-પ્રતિષ્ઠિત છે.

[—સ્થા. ૧૮૬]

અધોલોકમાં સાત પૃથ્વી, સાત ઘનોદધિ, સાત ઘનવાત, સાત તનુવાત, અને સાત આકાશ-આંતરા છે. એ સાત આકાશ-આંતરામાં સાત તનુવાત છે; એ સાત તનુવાતમાં સાત ઘનવાત છે; એ સાત ઘનવાતમાં સાત ઘનોદધિ છે; એ સાત ઘનોદધિમાં પટલાકારની સાત પૃથ્વી આવેલી છે. તેમનાં નામ અને ગોત્ર ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે —

પૃથ્વી	નામ	ગોત્ર
પહેલી	ધર્મા	રત્નપ્રભા
બીજી	વંશા	શર્કરાપ્રભા
ત્રીજી	શૈલા	વાલુકાપ્રભા
ચોથી	અંજના	પંકપ્રભા
પાંચમી	રિષા	ધૂમપ્રભા

છટ્ટી મધ્યા તમસ્
સાતમી માધવતી તમસ્તમસ્

[—સ્થા૦ ૫૪૬]

નરકમાં તુરતનો ઉત્પન્ન થયેલો નારક મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા કરે તેનાં ચાર કારણો છે :—

૧. નરકમાંની વેદના જોઈને;
 ૨. નરકપાલોથી પીડાઈને;
 ૩. નરકમાં ભોગવવાનું કર્મ નિર્જરી ન ગયું હોય છતાં જવા ઇચ્છે;
 ૪. નરકાયુનો ક્ષય ન થયો હોય છતાં જવા ઇચ્છે.
- પણ મનુષ્યમાં તે જઈ શકતો નથી.

[—સ્થા૦ ૨૪૫]

પ્રથમ, ખીલ અને ત્રીલ નરકમાં ઉષ્ણ વેદના છે. ત્યાંના નારકો તે ઉષ્ણ વેદનાને વેદે છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૭]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીનું —

૧. રત્નકાંડ	૧૦૦૦	યોજન	વિસ્તૃત છે.
૨. વજ્રકાંડ	"	"	" "
૩. વૈદુર્યકાંડ	"	"	" "
૪. લોહિતાક્ષકાંડ	"	"	" "
૫. મસારગદ્દલકાંડ	"	"	" "
૬. હંસગર્ભકાંડ	"	"	" "
૭. પુલકકાંડ	"	"	" "
૮. સૌગન્ધિકકાંડ	"	"	" "
૯. જ્યોતિરસકાંડ	"	"	" "

૧૦. અંજનકાંડ	”	”	”	”
૧૧. અંજનપુલકકાંડ	”	”	”	”
૧૨. રજતકાંડ	”	”	”	”
૧૩. જાતરૂપકાંડ	”	”	”	”
૧૪. અંકકાંડ	”	”	”	”
૧૫. પરીઘ કાંડ	”	”	”	”
૧૬. રિષ્ટકાંડ	”	”	”	”

[—સ્થાં ૭૭૮]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઘ્રજકાંડના ઉપરના છેડાથી લોહિ-
તાક્ષકાંડના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૩૦૦૦ યોજન છે.

[—સમં ૧૧૬]

રત્નપ્રભાનું જલબહુલકાંડ ૮૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમં ૮૦]

રત્નપ્રભાના રત્નકાંડના ઉપરના છેડાથી પુલકકાંડના
નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૦૦૦ યોજન છે.

[—સમં ૧૨૦]

નિષધ વર્ષધર પર્વતના ઊંચા શિખરના તળથી
રત્નપ્રભાના પ્રથમકાંડના મધ્યભાગ સુધીનું અંતર ૬૦૦
યોજન છે. નીલવંતવર્ષધર વિષે પણ તેમજ છે.

[—સમં ૧૧૨]

ખીજી નરકના મધ્યભાગથી ખીજા ઘનોદધિના નીચલા
છેડા સુધીનું અંતર ૮૬ હજાર યોજન છે.

[—સમં ૮૬]

આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડના ૮૦૦ યોજનમાં
વાણ્વ્યંતરના ભૌમેયવિહારો છે.

[—સમં ૧૧૧]

રત્નપ્રભાના અંજનકાંડના નીચલા છેડાથી વાણુવ્યંતરના લોભેય, વિહાર સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૬૬]

પંકબહુલ કાંડના ઉપરના છેડાથી નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૮૪ લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૪]

વડવાસુખ પાતાલના નીચલા છેડાથી રત્નપ્રભાના નીચલા છેડા સુધીનું અંતર ૭૯ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૭૯]

રત્નપ્રભા પૃથ્વીથી ૧૭ હજાર યોજન ઊંચે જઈને પછી ચારણુ દેવોની તિરછી ગતિ પ્રવર્તે છે.

[—સમ૦ ૧૭]

સીમન્તક નરકનો વિસ્તાર ૪૫ લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૪૫]

અપ્રતિષ્ઠાન નરક એક લાખ યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમ૦ ૧]

ધૂમપ્રભા પૃથ્વી એક લાખ અઢાર હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમ૦ ૧૮]

૮

અજીવાસ્તિકાય

૧. અજીવના લેહો

અનાત્મા એક^૧ છે.

[- સમ ૧]

અજીવ રાશિ^૨ બે પ્રકારની છે:—

૧. રૂપી અજીવરાશિ; ૨. અરૂપી અજીવરાશિ.

અરૂપી અજીવરાશિના દશ લેહ છે:—

૧. ધર્માસ્તિકાય;^૩ ૨. ધર્માસ્તિકાયનો દેશ; ૩. ધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૪. અધર્માસ્તિકાય; ૫. અધર્માસ્તિકાયનો દેશ; ૬. અધર્માસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૭. આકાશાસ્તિકાય; ૮. આકાશાસ્તિકાયનો દેશ; ૯. આકાશાસ્તિકાયનો પ્રદેશ; ૧૦. અદ્ધા સમય^૪.

૧. આત્મા-જીવ નહિ તે અનાત્મા. જીવ સિવાયના અધર્માસ્તિકાયાદિ અજીવકાયોનો અનાત્મામાં સમાવેશ છે. અજીવાસ્તિકાયો છે તો અનેક, પણ બધાનું અનાત્મરૂપ સામાન્ય લક્ષણ એક હોવાથી એક પણ કહેવાય.

૨. અહીં 'પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રથમ પ્રજ્ઞાપનાપદ સંપૂર્ણ' અક્ષરશઃ સમજ લેવાનું છે. ફેર એટલો કે ત્યાં 'પ્રજ્ઞાપના' શબ્દથી વ્યવહાર છે; જ્યારે અહીં પ્રજ્ઞાપનાને બદલે 'રાશિ' શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ અજીવરાશિની વિશેષ સમજ માટે જુઓ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' અધ્યાય પાંચમો અને 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૨૦.

૩. ધર્માસ્તિકાયના દેશ-પ્રદેશની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

રૂપી અજ્ઞવ^૧ રાશિ અનેક પ્રકારની છે.

[—સમ૦ ૧૪૬]

૨. અજ્ઞવાસ્તિકાયનું સ્વરૂપ

ચાર અસ્તિકાય અજ્ઞવકાય છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. આકાશાસ્તિકાય; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

[—સ્થા૦ ૨૫૨]

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના મધ્યપ્રદેશો આઠ છે.^૨

[—સ્થા૦ ૧૨૪]

ધર્મ^૩ એક છે.

[—સ્થા૦ ૭, —સમ૦ ૧]

ધર્માસ્તિકાયમાં^૪ વર્ણ^૫, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ^૬ નથી. તે શાશ્વત અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

ધર્માસ્તિકાયના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે :—

૧. દ્રવ્યથી; ૨. ક્ષેત્રથી; ૩. કાલથી; ૪. ભાવથી; ૫. ગુણથી.

(૧) દ્રવ્યથી ધર્માસ્તિકાય એક છે.

(૨) ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણુ ધર્માસ્તિકાય છે.

(૩) કાલથી ત્રણે કાલમાં તેનું અસ્તિત્વ છે. તે ધ્રુવ છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે, અક્ષય છે. અવ્યય છે, અને અવસ્થિત છે.

૧. રૂપી અજ્ઞવરાશિ પુદ્ગલાસ્તિકાય જ છે. તેના પ્રથમ ચાર ભેદ છે : રક્ત્ત્વ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ. તે પ્રત્યેક પાછા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનના ભેદે અનેક પ્રકારે છે.

૨. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૩૩.

૩. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૨૩થી માંડીને ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપનો વિચાર અહીં જેવો જ છે.

(૪) ભાવથી ધર્માસ્તિકાય વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ^૧ વિનાનું છે.

(૫) ગુણથી ગમનગુણવાળું છે.

[—સ્થા. ૪૪૧]

અધર્મ એક છે.

[—સ્થા. ૮; —સમ. ૧]

અધર્માસ્તિકાય પણ વર્ણુ વિનાનું છે યાવત્ બધું ધર્માસ્તિકાય જેમ સમજી લેવું; પણ ગુણથી સ્થાનગુણવાળું છે, એમ સમજવું.

[—સ્થા. ૪૪૨]

આકાશાસ્તિકાય પણ ધર્માસ્તિકાય જેવું જ છે. પણ ક્ષેત્રથી લોક-અલોક પ્રમાણ સમજવું અને ગુણથી અવગા-હનાગુણવાળું સમજવું.

[—સ્થા. ૪૪૨]

આકાશ બે પ્રકારનું છે^૨ :—

૧. લોકાકાશ; ૨. અલોકાકાશ.

[—સ્થા. ૭૪]

૩. કાલ

સમયક્ષેત્રનો^૨ આયામ-વિષ્કંભ પિસ્તાળીસ લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

[—સમ. ૪૫]

કાલ ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. અતીત; ૨. વર્તમાન; ૩. અનાગત.

૧. આ બે ભેદ કલ્પિત છે. આકાશ એક અખંડ દ્રવ્યસ્કંધ છે. પણ જોડ્યા આકાશભાગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ અસ્તિકાયા છે, તેટલા ભાગને લોકાકાશ કહે છે; અને બાકીનાને અલોકાકાશ.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૩.

સમય પણ ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. અતીત; ૨. વર્તમાન. ૩. અનાગત.

આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર
યાવત્ વર્ષ, શતવર્ષ, સહસ્રવર્ષ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, યાવત્ અવ-
સર્પિણી અને પુદ્ગલપરાવર્ત એ બધાં પણ સમયની જેમ
ત્રણ પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા ૧૯૨]

સમા-કાલ બે છે —

૧. અવસર્પિણી સમા; ૨. ઉત્સર્પિણી સમા.

[—સ્થા ૧૭]

કાલના પણ ઉપર પ્રમાણે બે ભેદ છે.

[—સ્થા ૭૪]

કાલના ચાર^૧ પ્રકાર છે —

૧. પ્રમાણકાલ — દિવસ અને રાત્રિરૂપ;

૨. યથાયુર્નિર્વૃત્તિકાલ — જેટલું જીવે આયુષ્ય બાંધ્યું
હોય તેટલું લોગવડું તે;

૩. મરણકાલ — જીવ અને શરીરનો વિયોગ;

૪. અદ્ધાકાલ — સમય-આવલિકાદિરૂપ.

[—સ્થા ૨૬૪]

અવસર્પિણી એક છે.^૨

(૧) સુષમસુષમા એક છે.

(૨) સુષમા એક છે.

(૩) સુષમદુઃષમા એક છે.

(૪) દુઃષમસુષમા એક છે.

૧. 'બગવતીસાર' પૃ ૨૧૨ પર આ ચારે ભેદનું વિસ્તૃત વર્ણન ને
ત્રિજ્ઞાસુએ ત્યાં લેઈ લેવું.

૨. ખુલાસા માટે જુઓ 'બગવતીસાર' પૃ ૭૫.

(૫) દુઃષમા એક છે.

(૬) દુઃષમદુઃષમા એક છે.

ઉત્સર્પિણી એક છે.

(૧) દુઃષમદુઃષમા એક છે.

(૨) દુઃષમા એક છે.

(૩) દુઃષમસુષમા, એક છે.

(૪) સુષમદુઃષમા એક છે.

(૫) સુષમા એક છે.

(૬) સુષમસુષમા એક છે.

[—સ્થા० ૫૦]

અવસર્પિણીના છ પ્રકાર છે — સુષમસુષમા આદિ.

ઉત્સર્પિણીના છ પ્રકાર છે — દુઃષમદુઃષમાઆદિ.

[—સ્થા० ૪૬૨]

અવસર્પિણીના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. ઉત્કૃષ્ટ;^૧ ૨. મધ્યમા; ૩. જઘન્યા.

અવસર્પિણીના છયે સમાના પણ તે જ પ્રમાણે ત્રણ ભેદો સમજ લેવા.

ઉત્સર્પિણી તથા તેના છયે સમાના પણ ત્રણ ભેદો છે તે ઉપર પ્રમાણે છે.

[—સ્થા० ૧૩૭]

૧. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ० ૫૩૫.

અવસર્પિણી પ્રથમ આરામા ઉત્કૃષ્ટ ગણાય. વચલા ચાર આરામાં મધ્યમ ગણાય અને અંતિમ આરામા જઘન્ય ગણાય. તે જ પ્રમાણે આરો ન્યારે શરૂ થાય ત્યાર તેની શરૂઆતમા ઉત્કૃષ્ટ, વચલા વર્ષોમાં મધ્યમ અને અંતિમ વર્ષોમાં જઘન્ય ગણાય. તે જ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણી વિષે તેથી ઊલટું સમજ લેવું.

ઉત્સર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે.
અવસર્પિણીમાં દશ સાગરોપમ કોટાકોટિ કાલ છે.

[—સ્થાન ૭૫૬]

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી મંડલમાં ૨૦ સાગરો-
પમ કોટાકોટિકાલ છે.

[—સમ ૨૦]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા સમા દુઃષમા અને
છઠ્ઠા સમા દુઃષમદુઃષમાનો કાલ એકવીશ એકવીશ હજાર
વર્ષ છે.

પ્રત્યેક ઉત્સર્પિણીના પ્રથમ સમા દુઃષમદુઃષમા અને
બીજા સમા દુઃષમાનો કાલ એકવીસ-એકવીસ હજાર વર્ષ છે.

[—સમ ૨૧]

પ્રત્યેક અવસર્પિણીના પાંચમા અને છઠ્ઠા સમા એ
ખન્નેનો મળી ૪૨૦૦૦ વર્ષ કાલ છે; અને ઉત્સર્પિણીના
પ્રથમ અને દ્વિતીય સમાનો મળી ૪૨૦૦૦ વર્ષ કાલ છે.

[—સમ ૪૨]

દુઃષમાનાં સાત લક્ષણો છે —

૧. અકાલવર્ષા;
૨. કાલમાં વર્ષા નહિ;
૩. અસાધુ પૂજય છે;
૪. સાધુ પૂજતા નથી;
૫. ગુરુ પ્રત્યે લોકો મિથ્યાભાવવાળા હોય છે;
૬. મનોદુઃખતા;
૭. વચનદુઃખતા.

સુપમાનાં સાત લક્ષણો છે —

૧. અકાલમાં વર્ષા નહિ;
૨. કાલમાં વર્ષા;

૩. અસાધુ પૂજાતા નથી;
૪. સાધુ પૂજાય છે;
૫. ગુરુ પ્રત્યે લોકો સમ્યક્સાવવાળા હોય છે;
૬. મનોસુખતા;
૭. વચનસુખતા.

[—સ્થા૦ ૫૫૬]

દુઃખમાનાં દશ લક્ષણો છે.

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા આદિ;
૬. અમનોજ શબ્દ;
૭. અમનોઝરૂપ;
૮. અમનોઝરસ;
૯. અમનોઝગંધ;
૧૦. અમનોઝસ્પર્શ.

સુખમાનાં દશ લક્ષણ —

- ૧-૫. ઉપર પ્રમાણે અકાલે વર્ષા નહિ, આદિ;
૬. મનોજ શબ્દ;
૭. મનોઝરૂપ;
૮. મનોઝરસ;
૯. મનોઝગંધ;
૧૦. મનોઝસ્પર્શ.

[—સ્થા૦ ૭૬૫]

સુખમસુખમા સમામાં દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપલોગમાં આવે છે —

૧. મતાંગવૃક્ષો — મદિરા દેનાર વૃક્ષો;
૨. ભૃતાંગવૃક્ષો — ભાજન દેનાર વૃક્ષો;
૩. ત્રુટિતાંગવૃક્ષો — વાદ્ય દેનાર વૃક્ષો;

૪. દ્વીપાંગવૃક્ષો — દ્વીપ દેનાર વૃક્ષો;
૫. જ્યોતિરંગવૃક્ષો — અગ્નિ દેનાર વૃક્ષો;
૬. ચિત્રાંગવૃક્ષો — વિવિધ પુષ્પ દેનાર વૃક્ષો;
૭. ચિત્રરસવૃક્ષો — વિવિધ ભોજન દેનાર વૃક્ષો;
૮. મહ્યંગવૃક્ષો — આભરણુ દેનાર વૃક્ષો;
૯. ગેહાકારવૃક્ષો — ઘરનું કામ આપનાર વૃક્ષો;
૧૦. વસ્ત્રદાયીવૃક્ષો.

[—સ્થાં ૭૬૬]

સમય એક છે.

[—સ્થાં ૪૦]

પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં ૭૭ લવ છે.

[—સમં ૭૭]

દિવસ અને રાત્રિનાં બધાં મળી ૩૦ મુહૂર્તો છે —

૧. રૌદ્ર; ૨. સક્ર (૧ સર્પ); ૩. મિત્ર; ૪. વાયુ; ૫. સુપ્રીત; ૬. અભિચન્દ્ર; ૭. માહેન્દ્ર; ૮. પ્રલંબ; ૯. બ્રહ્મ; ૧૦. સત્ય; ૧૧. આનંદ; ૧૨. વિજય; ૧૩. વિષ્વક્સેન; ૧૪. પ્રાજ્ઞપત્ય; ૧૫. ઉપશમ; ૧૬. ઇશાન; ૧૭. ત્વષ્ટા; ૧૮. ભાવિતાત્મ; ૧૯. વૈશ્રમણ; ૨૦. વરુણ; ૨૧. સતરિસમ; ૨૨. ગન્ધર્વ; ૨૩. અગ્નિવૈશ્રમણ; ૨૪. આતપ; ૨૫. આવર્ત; ૨૬. ત્વષ્ટૃપ; ૨૭. ભૂમધ; ૨૮. ઋષભ; ૨૯. સર્વાર્થસિદ્ધ; ૩૦. રાક્ષસ.^૧

[—સમં ૩૦]

અવમરાત્ર—દિનક્ષયવાળાં છ છે^૨—

૧. તૃતીયપર્વ, ૨. સપ્તમપર્વ, ૩. અગિયારમું પર્વ, ૪. પંદરમું પર્વ, ૫. ઓગણીસમું પર્વ, ૬. તેવીસમું પર્વ.

૧. ‘મુહૂર્તચિંતામણિ’માં (૬. ૫૨-૫૩) મુહૂર્તોના સ્વામી જે ૩૦ ગણાવ્યા છે તેમની આ સાથે સરખામણી કરવી જોઈએ.

૨. અવમરાત્રપર્વની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે દિપ્તિ ન. ૪.

૨. અતિરાત્ર-દિનવૃદ્ધિવાળાં છ છે.^૧—

૧. ચતુર્થપર્વ, ૨. આઠમું પર્વ ૩. બારમું પર્વ, ૪. સોળમું પર્વ ૫. વીસમું પર્વ, ૬. ચોવીસમું પર્વ.

[—સ્થા० ૫૨૪]

સૌથી નાની રાત્રિ બાર મુહૂર્તની હોય છે.^૨

સૌથી નાનો દિવસ પણ બાર મુહૂર્તનો હોય છે.

[—સમ० ૧૨]

ચૈત્ર અને આસોમાસમાં દિવસ પંદર મુહૂર્તનો હોય છે. રાત્રિ પણ તેવડી જ હોય છે.^૩

[—સમ० ૧૫]

કોઈ એક વખતે પોષ માસમાં સૌથી મોટી રાત્રી ૧૮ મુહૂર્તની અને અષાઢમાં દિવસ પણ તેવડો હોય છે.^૪

[—સમ० ૧૮]

ચન્દ્ર-દિવસમાં ૨૯ થી કાંઈક વધારે મુહૂર્તો છે.

[—સમ० ૨૯]

આષાઢ, ભાદરવો, કાર્તિક, પોષ, કાગણ અને વૈશાખ એ પ્રત્યેકમાં બધા મળી રાત્રિ-દિવસ ૨૯ હોય છે.

[—સમ० ૨૯]

અભિવર્ધિતમાસના બધા મળી ૩૧ થી કાંઈક વધારે રાત્રિ-દિવસો હોય છે.^૫

૧. જ્યોત્ષો પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. આષાઢપૂર્ણિમાએ સૌથી નાની રાત્રિ, અને પોષપૂર્ણિમાએ સૌથી નાનો દિવસ હોય છે. 'ભગવતીસાર', પૃ. ૨૧૩.

૩. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૩.

૪. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૩.

૫. અધિકમાસવાળો સંવત્સર તે અભિવર્ધિત સંવત્સર કહેવાય છે. અને તેનો પ્રત્યેક માસ અભિવર્ધિતમાસ કહેવાય. તેના કુલ દિવસ ૩૮૩ છે. ચંદ્રમાસ ગણીએ તો ૧૩ માસ ગણાય એટલે દિવસોને ૧૩ થી ભાગતાં ૨૯૩ દિવસ એક માસમાં આવે.

આદિત્યમાસના બધા મળી કાંઈક ઓછા ઓવા ૩૧ રાત્રિદિવસો હોય છે.^૧
[—સમ૦ ૩૧]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગમાં^૨ બાસઠ પૂનમ અને બાસઠ અમાસ હોય છે.
[—સમ૦ ૬૨]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના નક્ષત્રમાસ^૩ ગણીએ તો ૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.
[—સમ૦ ૬૭]

(જે માસની એક ઋતુ)

ઋતુ છ છે^૪—

૧. પ્રાવૃદ્ — આષાઢ — શ્રાવણ;
૨. વર્ષારિક્ત — ભાદરવો — આસો;
૩. શરદ — કાર્તિક — માગસર;
૪. હેમંત — પોષ — મહા;
૫. વસન્ત — ફાગણ — ચૈત્ર;
૬. ગ્રીષ્મ — વૈશાખ — જ્યેષ્ઠ.

[—સ્થા૦ ૫૨૩]

૧. કાંઈક ઓછા એટલે અર્ધો દિવસ ગણાતાં ૩૦૧ દિવસ થાય.

૨. એક યુગમાં ત્રણ ચંદ્રવર્ષ હોય છે અને જે અભિવર્ધિતસંવત્સર — એટલે કે અધિકમાસવાળો વર્ષ — હોય છે. ત્રણ ચંદ્રસંવત્સરમાં ૩૬ (૧૨×૩=૩૬) પૂનમ હોય છે અને જે અભિવર્ધિતસંવત્સરમાં ૨૬ (૧૩×૨=૨૬) પૂનમ હોય છે. બધી મળી ૬૨ પૂનમ થાય. અમાસ વિષેનો હિસાબ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવો.

૩. એક યુગમાં ૧૮૩૦ દિવસ હોય છે. જેટલા કાળમાં ચંદ્ર નક્ષત્ર-મંડળ પૂરું કરે તેટલા કાળને નક્ષત્ર માસ કહે છે. નક્ષત્ર માસનું પ્રમાણ ૨૭ $\frac{૩}{૪}$ રાત્રિ-દિવસ છે. ૧૮૩૦-૨૭ $\frac{૩}{૪}$ =૬૭ નક્ષત્રમાસ થાય.

૪. ટીકાકાર જણાવે છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં ઋતુઓનો ક્રમ આ મુજબ છે — વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ.

ચંદ્રસંવત્સરની^૧ પ્રત્યેક ઋતુ ૫૯ રાત્રિદિવસની હોય છે.

[—સમ૦ ૫૯]

પાંચ સંવત્સરના એક યુગના ઋતુ^૨માસ ગણીએ તો ૬૧ ઋતુમાસ થાય—

[—સમ૦ ૬૧]

સંવત્સર પાંચ છે—

૧. નક્ષત્ર સંવત્સર (ચંદ્ર નક્ષત્રમંડલને જેટલો સમય લોગવે તે ૨૭૩ $\frac{1}{4}$ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્રમાસ; અને તેવા ૧૨ માસનો = ૩૨૭૩ $\frac{1}{4}$ રાત્રિદિવસનો એક નક્ષત્ર સંવત્સર);

૨. યુગસંવત્સર (પાંચ સંવત્સર મળીને થતો);

૩. પ્રમાણ સંવત્સર (દિવસોના પ્રમાણ પરથી જેનું નામ પડે છે તે);

૪. લક્ષણ સંવત્સર (અમુક ચિહ્નનો ઉપરથી જેનું નામ અપાય તે);

૫. શનૈશ્વર સંવત્સર (જેટલા સમયમાં શનૈશ્વર એક નક્ષત્ર અથવા બારે રાશિને લોગવે તે).

યુગસંવત્સરના પાંચ લેદ છે—

૧. ચંદ્ર; ૨. ચંદ્ર; ૩. અભિવર્ધિત; ૪. ચંદ્ર;
૫. અભિવર્ધિત.

૧. ચંદ્ર સંવત્સરની વિશેષ સમન્વૃત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. એક યુગમાં ચંદ્રસંવત્સર ૩ અને અભિવર્ધિતસંવત્સર ૨ હોય. એક ચંદ્રસંવત્સરના દિવસ ૩૫૪ $\frac{1}{4}$ અને એક અભિવર્ધિતસંવત્સરના દિવસ ૩૮૩ $\frac{1}{4}$ છે. એટલે યુગના દિવસ ૧૮૩૦ થાય. એક ઋતુમાસ ૩૦ અહોરાત્રનો ગણાય છે એટલે ૧૮૩૦ - ૩૦ = ૬૧ ઋતુમાસ થાય.

૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

પ્રમાણસંવત્સરના પાંચ ભેદ છે —

૧. નક્ષત્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે);
૨. ચંદ્ર (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે);
૩. ઋતુ (૩૦ અહોરાત્રનો ૧ ઋતુમાસ; તેવા ૧૨ ઋતુમાસ = ૩૬૦ દિવસનો ઋતુસંવત્સર);
૪. આદિત્ય (૩૦ $\frac{1}{2}$ દિવસનો ૧ આદિત્યમાસ; તેવા ૧૨ માસ મળી ૩૬૬ દિવસનો આદિત્ય સંવત્સર);
૫. અભિવર્ધિત (વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે).

લક્ષણ સંવત્સરના પાંચ ભેદ છે —

૧. જે તિથિએ જે નક્ષત્રનો યોગ કર્યો હોય, તે તિથિમાં બરાબર તેનો યોગ થાય,^૧ જેમાં ઋતુનો પરિણામ બરાબર ક્રમશઃ થતો રહે, જેમાં શીત અને ઉષ્ણનું માપ બરાબર જળવાય, અને જેમાં પાણી પુષ્કળ વરસે, તે નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવાય.

૨. જેમાં ચંદ્રનો સકલ પૂનમ સાથે યોગ રહે, જેમાં નક્ષત્રો વિષમચારી બને, જે કટુક હોય અને જેમાં પાણી પુષ્કળ હોય, તેને ચંદ્ર સંવત્સર કહે છે.

૩. જેમાં વૃક્ષો યથાસમય પરિણમે નહિ, અને ઋતુ વિનાનાં ફળ આવવા લાગે, વર્ષા ઠીક વરસે નહિ, તેને કાર્મણ સંવત્સર કહે છે (ઋતુસંવત્સર).

૪. જેમાં પૃથ્વી, પાણી, પુષ્પ અને ફળને સૂર્ય રસ

૧. જેમકે, કાર્તિકમાં કૃત્તિકા, માગસરમાં આર્દ્રા, પોષમાં પુષ્ય, મહામાં મઘા, ફાગણમાં ફાલ્ગુની, ચૈત્રમાં ચિત્રા, વૈશાખમાં વિશાખા, જેકમાં મૂળ, અષાઢમાં આષાઢા, શ્રાવણમાં ધનિષ્ઠા, ભાદરવામાં ભાદ્રપદા, આસોમાં અશ્વિની.

આપે છે અને થોડા પણુ વરસાદથી સમ્યક્ પાક થઈ જાય છે, તેને આદિત્ય સંવત્સર કહે છે.

૫. જેમાં ક્ષણુ, લવ, દિવસ, અને ઋતુ સૂર્યના તાપથી તાપ્ત રહે છે, જેમાં બધી જગ્યાઓ ધૂળથી ભરાઈ જાય છે, તેને અભિવર્ધિત સંવત્સર કહે છે.

[—સ્થાન ૪૯૦]

ઔપમિક કાલ બે છે—

૧. પલ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ.

૧. કોઈ એક યોજન વિસ્તારવાળો કૂવો એક દિવસથી માંડી સાત દિવસ મુધીમાં ઊગેલા વાળના કોટી અગ્રભાગથી ખૂબ કૂટીકૂટી ભરવામાં આવે, અને પછી સો સો વર્ષ પછી તેમાંથી એક વાળ કાઢવામાં આવે — એમ કરતાં બેટલા કાળે તે કૂવો ખલાસ થાય, તેને પલ્યોપમકાળ કહેવામાં આવે છે.

૨. એ પલ્યોપમકાળની કોટાકોટિને દશે ગુણીએ ને બે સંખ્યા આવે, તે એક સાગરોપમનું પરિમાણ સમજવું.

(કરોડ પલ્ય \times કરોડ પલ્ય = કોટાકોટી પલ્ય;

કોટાકોટી પલ્ય \times ૧૦ = સાગરોપમ.)

[—સ્થાન ૬૬]

ઔપમિક કાળ આઠ છે —

૧. પલ્યોપમ; ૨. સાગરોપમ; ૩. ઉત્સર્પિણી;^૧ ૪. અવસર્પિણી; ૫. પુદ્ગલપરાવર્ત;^૨ ૬. અતીતાન્દા; ૭. અનાગતાન્દા; ૮. સર્વાન્દા.

[—સ્થાન ૧૧૬]

૧. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૨૧૪.

૨. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી તથા પુદ્ગલપરાવર્તનું માપ પણ સાગરોપમથી થતું હોવાથી તે પણ ઔપમિક કાળ કહેવાય.

૩. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૧૪.

૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય

(૧) સ્વરૂપ

પુદ્ગલાસ્તિકાય પાંચ વર્ણુવાળું, પાંચ રસવાળું, બે ગંધવાળું, આઠ સ્પર્શવાળું, રૂપી, અણુવ, શાશ્વત, અવસ્થિત લોકદ્રવ્ય છે.

તેના સંક્ષેપથી પાંચ ભેદ છે —

૧. દ્રવ્યથી; ૨. ક્ષેત્રથી; ૩. કાલથી; ૪. ભાવથી;
૫. ગુણથી.

૧. દ્રવ્યથી પુદ્ગલાસ્તિકાયનાં અનંત દ્રવ્ય છે;
૨. ક્ષેત્રથી લોકપ્રમાણુ છે;
૩. કાલથી ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે;
૪. ભાવથી વર્ણુવાન, ગંધવાન, રસ અને સ્પર્શવાન છે;
૫. ગુણથી અહણુ^૧ ગુણુવાળું છે.

[—સ્થાન ૪૪૧]

(૨) ભેદો

પુદ્ગલ બે પ્રકારના છે —

૧. ભિન્ન અને અભિન્ન;^૨
૨. નાશવંત અને અવિનાશી;^૩
૩. પરમાણુ અને નોપરમાણુ — સ્કંધ;
૪. સૂક્ષ્મ અને બાહર — સ્થૂલ;

૧. જ્ય તેને ઔદારિકશરીરરૂપે અહણુ કહી શકે છે, માટે તે અહણુ ગુણુવાળુ કહેવાય. ઇન્દ્રિય દ્વારા અહણુ યોગ્ય હોવાથી પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંયોગ થવાની શક્યતા હોવાથી પણ તેને અહણુ ગુણુવાળુ કહી શકાય.

૨. સ્કંધથી અલગ થયેલા તે ભિન્ન; અને અલગ નહીં થયેલાં તે અભિન્ન.

૩. પર્યાયની અપેક્ષાએ નાશવત, અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અવિનાશી.

૫. બદ્ધપાશ્વસ્પૃષ્ઠ અને નોબદ્ધપાશ્વસ્પૃષ્ઠ;^૧
૬. પર્યાયાતીત અને અપર્યાયાતીત;^૨
૭. આત્ત અને અનાત્ત (જીવે જેમનો પરિશ્રદ્ધરૂપે કે શરીરરૂપે સ્વીકાર કર્યો હોય તે આત્ત; અને બાકીના અનાત્ત)
૮. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ;
૯. કાન્ત અને અકાન્ત;
૧૦. પ્રિય અને અપ્રિય;
૧૧. મનોહ્ન અને અમનોહ્ન^૩
૧૨. મનઆમ અને અમનઆમ.^૩

[—સ્થા. ૮૨]

પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારનાં^૪ છે —

૧. પ્રયોગપરિણુત (જીવબ્યાપારથી તથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલ — જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું);
૨. મિશ્રપરિણુત (જીવબ્યાપાર વિના ત્રથાવિધ પરિણામને પ્રાપ્ત તે વિસ્તાર કે સ્વભાવ પરિણુત કહેવાય — જેમકે આકાશનાં વાદળ તથા ઇંદ્રધનુ વગેરે વગેરે. જેમાં

૧. સમન્વતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. દીકાકાર પરિવાહ્ય એટલું પ્રતીક લઈ તેનાં જે સંસ્કૃતરૂપ નિખ્યન્ન કરે છે — પર્યાયાતીત અને પર્યાત્ત. વિવક્ષિત પર્યાય પૂરો કર્યો હોય — વદાબ્યો હોય, તે પર્યાયાતીત; અને ન વદાબ્યો હોય તે અપર્યાયાતીત. તથા જે સંપૂર્ણપણે એકમેક થઈ ગયાં હોય તે પર્યાત્ત; જેમકે કર્મપુદ્ગલો આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય છે; અને તે સિવાયના તે અપર્યાત્ત.

૩. દીકાકાર મનોહ્ન અને મનઆમમા એવો ભેદ કરે છે કે, જેને વિષેની વાત થયું મનોરમ હોય તે મનોહ્ન, અને જેના વિષેનું ચિંતન થયું મનોરમ હોય તે મનઆમ.

૪. વિશેષ માટે જુઓ ભગવતીસાર પૃ. ૫૧૭.

પ્રયોગ અને વિસ્રસા બંને નિમિત્ત હોય તે મિશ્રપરિણત.
જેમકે સૂતરમાંથી બનેલ કપડું વગર વાપર્યે બૂનું થાય તે);

૩. વિસ્રસાપરિણત.

[-સ્થા૦ ૧૮૬]

(૩) પરિણામો

પુદ્ગલપરિણામ ચાર પ્રકારનો છે^૧—

૧. વર્ણપરિણામ; ૨. ગંધપરિણામ; ૩. રસપરિણામ;
૪. સ્પર્શપરિણામ.

[-સ્થા૦ ૨૬૫]

અજીવ (પુદ્ગલ)પરિણામ દશ છે —

૧. અંધનપરિણામ — પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંલેષ;^૨
૨. ગતિપરિણામ;
૩. સંસ્થાનપરિણામ — આકૃતિ;
૪. ભેદપરિણામ — છૂટાં પડવું તે;
૫. વર્ણપરિણામ;
૬. રસપરિણામ;
૭. ગંધપરિણામ;
૮. સ્પર્શપરિણામ;
૯. અગુરુલઘુપરિણામ;^૩
૧૦. શબ્દપરિણામ.

[-સ્થા૦ ૭૧૩]

૧. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૬૫.

૨. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૮૪

૩. અહીં ગુરુલઘુ પરિણામ પણ સમજ લેવો. જુઓ 'ભગવતીસાર' પૃ. ૪૮૩. બ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પુદ્ગલના ચાર પરિણામ છે — ગુરુ, લઘુ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ.

પુદ્ગલના પરિણામ બાવીસ પ્રકારના છે —

વર્ણપરિણામ

૧. કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ; ૨. નીલવર્ણ પરિણામ;
૩. લોહિતવર્ણ પરિણામ; ૪. હરિદ્રાવર્ણ પરિણામ;
૫. શુકલવર્ણ પરિણામ;

ગન્ધપરિણામ

૬. સુરભિગન્ધ પરિણામ; ૭. દુરભિગન્ધ પરિણામ;

રસપરિણામ

૮. તિક્તરસ પરિણામ; ૯. કટુકરસ પરિણામ;
૧૦. કષાયરસ પરિણામ; ૧૧. અમ્લરસ પરિણામ;
૧૨. મધુરરસ પરિણામ;

સ્પર્શપરિણામ^૧

૧૩. કઠિનસ્પર્શ પરિણામ; ૧૪. મૃદુસ્પર્શ પરિણામ;
૧૫. ગુરુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૬. લઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૧૭.
શીતસ્પર્શ પરિણામ; ૧૮. ઉષ્ણસ્પર્શ પરિણામ; ૧૯.
સ્નિગ્ધસ્પર્શ પરિણામ; ૨૦. ત્વક્ષસ્પર્શ પરિણામ;
૨૧. અગુરુલઘુસ્પર્શ પરિણામ; ૨૨. ગુરુલઘુસ્પર્શ
પરિણામ.

[—સમ ૨૨]

સંસ્થાન સાત છે^૨—

૧. દીર્ઘ; ૨. હ્રસ્વ; ૩. વૃત્ત (ગોળ રૂપિયા જેવો);

૧. અહીં અગુરુલઘુ સ્પર્શપરિણામ અને ગુરુલઘુ એ બન્નેમા સ્પર્શપરિણામ એવો શબ્દ છે છતાં સ્પર્શપરિણામ આટલા જ ગણાય છે, તેથી તેમનો અહીં સમાવેશ નથી કર્યો.

૨. આ સંસ્થાનો પુદ્ગલના સમજવાં. પુદ્ગલનાં સંસ્થાનપરિણામ ‘લગવતીસાર’મા પાંચ અને છ પ્રકારના ઉપભેદો સાથે બતાવ્યા છે. ન્યુઓ પૃ ૦ ૪૬૬.

૪. ત્ર્યંશ (ત્રિકોણ); ૫. ચતુરસ (ચોખ્ખણ); ૬. પૃથુલ;
૭. પરિમંડલ (કડા જેવું ગોળ).

[—સ્થા૦ ૫૪૮]

(૪) ચલન-પ્રતિઘાત

અચ્છિન્ન^૧ પુદ્ગલ ત્રણ કારણે ચલિત થાય —

૧. આહારમાં લેવાય તો;
૨. વૈક્રિયમાં લેવામાં આવે તો;
૩. એકસ્થાનથી બીજે સ્થાને સંક્રમણ થાય તો.

[—સ્થા૦ ૧૩૮]

અચ્છિન્ન પુદ્ગલ દશ કારણે ચલિત થાય —

૧. આહારમાં લેવાય તો; ૨. પરિણમન થાય તો;
૩. ઉચ્છ્વાસ વખતે; ૪. નિઃશ્વાસ વખતે; ૫. વેદના વખતે;
૬. નિર્જરા વખતે; ૭. વૈક્રિય વખતે; ૮. પરિચારણા વખતે;
૯. યજ્ઞાવિષ્ઠ થઈ; ૧૦. વાયુપ્રેરિત થઈ.

[—સ્થા૦ ૭૦૭]

પુદ્ગલપ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો છે —

૧. પરમાણુ પુદ્ગલ સાથે બીજે પુદ્ગલ ભટકાઈ જાય તો પ્રતિઘાત પામે;
૨. સ્પર્શતાને કારણે પ્રતિઘાત પામે;
૩. લોકાન્તે પહોંચી પ્રતિઘાત પામે.

[—સ્થા૦ ૨૧૧]

(૫) સંઘાત અને ભેદ આદિ

જે પ્રકારે પુદ્ગલો સંઘાતને પામે —

૧. સ્વયં સંઘાતને પામે છે;
૨. પરથી સંઘાતને પામે છે.

૧. છિન્ન — ખડગાદિથી છેદાયેલો તો સ્વસ્થાનથી ચલિત થાય જ છે, પણ અહીં નહીં છેદાયેલા વિષેની વાત છે.

એ પ્રકારે પુદ્ગલ લેદને પામે છે—

૧. સ્વયં પુદ્ગલો લેદાય છે; ૨. પરથી પુદ્ગલો લેદાય છે.

તેવી જ રીતે પરિશાટન, પરિપતન અને વિર્ક્ષસને પણ એ રીતે જ પામે છે.

[—સ્થાં ૮૨]

પ્રદેશ^૧ એક છે; પરમાણુ એક છે.

[—સ્થાં ૪૫]

ત્રણ અભેદ છે —

૧. સમય; ૨. પ્રદેશ; ૩. પરમાણુ.

તેવી જ રીતે એ ત્રણ અભેદ, અદાહ, અઆહ, અનર્થ^૧, અમધ્ય, અપ્રદેશી, અને અવિલાન્ય છે.

[—સ્થાં ૧૬૫]

(૬) પુદ્ગલ વર્ગણાઓ^૨

૧

[૧. દ્રવ્ય]

૧. પરમાણુ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે;
૨. દ્વિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૩. ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૪. ચતુઃપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે.
૫. પંચપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૬. ષટ્પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;

૧. આ પુદ્ગલનો જ હોય એમ નથી; પણ પ્રસંગથી અહીં પરમાણુ સાથે મૂક્યો છે.

૨. 'ભગવતીસાર' પૃ. ૫૦૬.

૭. સપ્તપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૮. અષ્ટપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૯. નવપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૦. દશ પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૧. સંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૨. અસંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે;
૧૩. અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની વર્ગણા એક છે.

[૨. ક્ષેત્ર]

૧. એક પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા^૧ એક છે;
- ૨-૧૨. બે પ્રદેશમાં રહેલા યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશ-માં રહેલા પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.^૨

[૩. કાલ]

૧. એક સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.
- ૨-૧૨. બે સમયની સ્થિતિવાળાં યાવત્ અસંખ્યાત-સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.^૩

૧. અહીં ઉપર્યુક્ત પરમાણુ પુદ્ગલથી માંડી અનન્ત પ્રદેશી પુદ્ગલની તેરે પ્રકારની વર્ગણા સમજવી. પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ છે કે તેનો અનન્ત-પ્રદેશી સ્કંધ હોય તો પણ તે એક પ્રદેશમાં સમાઈ શકે.

૨. અનન્ત પ્રદેશી લોકાકાશમાં સભવતા જ નથી. પુદ્ગલો ધર્માસ્તિકાય વિના ગતિ કરી શકતા નથી; અને ધર્માસ્તિકાય માત્ર લોકાકાશમાં જ છે, તેથી તેની અવગાહના લોકાકાશમાં જ સભવે, એટલે અનન્ત-પ્રદેશમાં રહેલા પુદ્ગલોની વર્ગણાનું વર્જન છે.

૩. અહીં પુદ્ગલો પરમાણુરૂપે કે એકથી અસંખ્યાત સુધી પ્રદેશમાં સ્થિતિ કરનારૂપે કે એક ગુણ કાળા આદિ રૂપે જોડેલો સમય રહી શકે, તેના વિકલ્પો ગણાવ્યા છે. અનન્ત સમય સુધી ઉપર્યુક્ત રૂપે પુદ્ગલને રહેવાનો સભવ જ નથી, માટે તે વિકલ્પ નથી ગણ્યો.

[૪. ભાવ]

૧. એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.

૨-૧૩. બેગુણ કૃષ્ણ યાવત્ અનંત ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલની વર્ગણા એક છે.

તેવી રીતે બાકીના વર્ણ તથા ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિષેની અનન્ત ગુણ સુધીની વર્ગણાઓ પણ સમજ લેવી.

[વર્ણ ૫+ગંધ+૨+રસ ૫+સ્પર્શ ૮=૨૦;
 ૨૦×૧૩ કૃષ્ણાવર્ણાદિ એક એકની=૨૬૦.]

૨

[૧ દ્રવ્ય]

૧. જઘન્યપ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશી સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૨. ક્ષેત્ર]

૧. જઘન્ય પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પ્રદેશાવગાહી સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૩. કાચ]

૧. જઘન્યસ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા સ્કંધની એક વર્ગણા.

[૪. ભાવ]

૧. જઘન્યગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૨. ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા;
૩. અજઘન્યોત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ સ્કંધની એક વર્ગણા.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ ૪, ગંધ ૨, રસ ૫,
તથા સ્પર્શ ૮ વિષે પણ સમજી લેવું
[કૃષ્ણાદિ ૨૦ x ૩ વર્ગણા = ૬૦.]

૩

[૧. ક્ષેત્ર]

૧. એક પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલો અનંત છે.

[૨. કાલ]

૨. એક સમય સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો અનંત છે.

[૩. ભાવ]

૩-૨૨. એક ગુણ કૃષ્ણ પુદ્ગલો અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થા ૦ ૫૬]

૪

[૧. દ્રવ્ય]

૧. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[૨. ક્ષેત્ર]

૨. દ્વિપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[૩. કાલ]

૩. દ્વિસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[૪. ભાવ]

૪-૨૩. દ્વિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શનું
સમજી લેવું.

[—સ્થા ૦ ૧૧૮]

૫

[દ્રવ્ય]

૧. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ત્રિપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ત્રિસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ત્રિગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ
વિષે પણ સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૨૩૪]

૬

[દ્રવ્ય]

૧. ચતુઃપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ચતુઃપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ચતુઃસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ચતુર્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણુ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૩૮૮]

૮. અભિવાદિતકાચ

૭

[દ્રવ્ય]

૧. પંચપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. પંચપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. પંચસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. પંચગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થાં ૪૭૪]

૮

[દ્રવ્ય]

૧. ષટ્પ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. ષટ્પ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. ષટ્સમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. ષટ્ગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થાં ૫૪૦]

૯

[દ્રવ્ય]

૧. સપ્તપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. સપ્તપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. સપ્તસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. સપ્તગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થાન ૫૯૩]

૧૦

[દ્રવ્ય]

૧. અષ્ટપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. અષ્ટપ્રદેશાવગાહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. અષ્ટસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. અષ્ટગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[-સ્થાન ૬૬૦]

૧૧

[દ્રવ્ય]

૧. નવપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. નવપ્રદેશાવગાંહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. નવસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. નવગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૭૦૩ |

૧૨

[દ્રવ્ય]

૧. દશપ્રદેશી સ્કંધ અનંત છે.

[ક્ષેત્ર]

૨. દશપ્રદેશાવગાંહી પુદ્ગલ અનંત છે.

[કાલ]

૩. દશસમયાશ્રિત પુદ્ગલ અનંત છે.

[ભાવ]

૪-૨૩. દશગુણકૃષ્ણ પુદ્ગલ અનંત છે.

તેવી જ રીતે બાકીના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ
વિષે સમજી લેવું.

[—સ્થાન ૭૮૩ |

(૭) શબ્દાદિ

શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ;

શુભશબ્દ, અશુભશબ્દ;

સુરૂપ, કુરૂપ, દીર્ઘ, હ્રસ્વ, ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ,
વિસ્તીર્ણ, પરિમંડલ;

કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, હરિદ્ર, શુકલ;

સુરસિગંધ, દુરસિગંધ;

તિક્ત, કટુક, કષાય, અમ્લ, મધુર;

કર્કશ, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, તૃણ,
અગુરુલઘુ, ગુરુલઘુ;—આ બધાં એક એક છે.

[—સ્થાન ૪૭]

કામગુણ પાંચ છે —

૧. શબ્દ; ૨. રૂપ; ૩. રસ; ૪. ગંધ; ૫. સ્પર્શ.

[—સ્થાન ૩૯૦, —સમનં ૫]

આ પાંચ સ્થાનમાં જીવો આસક્ત થાય છે, રક્ત થાય છે, મૂર્ચ્છિત થાય છે, ગૃહિવાળા થાય છે, લીન થાય છે અને નાશને પામે છે.

આ પાંચને બરાબર જાણ્યાં ન હોય, તેમને ત્યજ્યાં ન હોય, તો તે જીવને અહિતકર્તા, અશુભકર્તા, અસામર્થ્યકારી, અનિઃશ્રયસકારી અને સંસારકારી થાય છે; પણ જો તે પાંચને બરાબર જાણ્યાં હોય, છોડ્યાં હોય, તો તે હિતકારી થાવત્ સિદ્ધિદાયી બને છે.

તે પાંચને ત્યજવાથી સુગતિમાં જીવ જાય છે અને ન તજવાથી દુર્ગતિમાં જાય છે.

[—સ્થાન ૩૯૦]

આત્મા દેશથી અને સર્વથી શબ્દશ્રવણ કરે છે.

તેવી જ રીતે એ બન્ને પ્રકારે રૂપદર્શન કરે છે, ગંધને સૂંઘે છે, રસાસ્વાદ કરે છે, સ્પર્શનું પ્રતિસંવેદન કરે છે.

[—સ્થાન ૮૦]

શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ બધે પ્રકારના છે.^૧—

૧. આત્ત અને અનાત્ત;
૨. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ;
૩. કાન્ત અને અકાન્ત;
૪. પ્રિય અને અપ્રિય;
૫. મનોહર અને અમનોહર;
૬. મન-આમ અને અમનઆમ.

[—સ્થાન ૮૩]

શબ્દ બે પ્રકારનો છે —

૧. ભાષાશબ્દ^૨; ૨. નોભાષાશબ્દ.^૩

(૧) ભાષાશબ્દના બે લેહ છે —

૧. અક્ષરસંબંધ — અકારાદિ વર્ણરૂપ;
૨. નોઅક્ષરસંબંધ — વર્ણરૂપ નહિ એવી અવ્યક્ત ભાષા.

૧. આતોદ્યશબ્દ — પટહાદિનો શબ્દ;
૨. નોઆતોદ્ય શબ્દ — વંશસ્ફોટાદિનો રવ.

૧. આવા જ ભેદો પુદ્ગલના પણ છે — જુઓ પૃ. ૫૩૨.

૨. જીવને ભાષાપર્યાપ્તિ નામનું નામકર્મ હોય છે; તેના હૃદયથી તે યોતાની સમીપમાં રહેલા ભાષાવર્ગણના પુદ્ગલોને ગ્રહીને ભાષારૂપે પરિણામે છે, તે ભાષા. એટલે કે મનુષ્યની અક્ષરાત્મક વ્યક્ત, અને જેમાં અકારાદિ વર્ણોના વિવેક નથી તેવી પણ વગેરેની અવ્યક્ત વ્યંજના તે ભાષા. જુઓ ભગ. પૃ. ૩૬૨, ૧૫૮.

૩. જીવનો નહીં પણ અજીવનો શબ્દ તે નોભાષા.

§ આતોદશબ્દના બે ભેદ છે —

અ. તત (જે વાદ્યને ચામડું કે તાર બાંધ્યા હોય તેવા વાદ્યનો શબ્દ^૧);

આ. વિતત (તેથી વિપરીત તે).

(અ.) તતના બે પ્રકાર છે —

૧. ઘન (તાંતનો શબ્દ);

૨. શુષિર (વીણા અને ઢાલ વગેરેનો).

(આ.) વિતતના પણ તે જ બે ભેદ છે. (અર્થાત ક્રમશઃ ભાણુક અને કાહલનો — ટીકા૦)

§ નોઆતોદશ શબ્દના બે ભેદ છે —

અ. ભૂષણુશબ્દ (નુપૂરાદિનો); આ. નોભૂષણુશબ્દ.

(અ) નોભૂષણુ શબ્દના બે ભેદ છે —

૧. તાલશબ્દ — તાળીનો શબ્દ;

૨. લત્તિઆશબ્દ — લાતનો શબ્દ.

[ઝાલર પણ આનો અર્થ થાય; પણ ઝાલરને વાદ્ય ન ગણવામાં આવે, તો તેનો શબ્દ અહીં સમજવા.]

[—સ્થાન ૮૧]

શબ્દના દશ ભેદ છે —

૧. નિહારી — ઘોષવાળો, શબ્દ, જેમકે ઘાંટનો;

૨. પિહ્લિમ — ઘોષ વિનાનો—ઢાલ વગેરેનો;

૩. સ્પેક્ષ — કાગડા વગેરેનો;

૪. ભિન્ન — કેઠ વગેરે રોગથી ભાષામાં તોતડાપણુ આવે છે તે;

૧. સામાન્ય રીતે તો ચામડું-લથેટચુ હોય તેવાં મૃદંગ ઢાલ આદિ જ તત કહેવાય; તાર બાધવામાં આવ્યો હોય તેવા વાદ્યો વિતત કહેવાય; ઝાલર વગેરેને ઘન કહેવાય; ફૂંકીને વગાડાય તેવા શખ આદિને શુષિર કહેવાય. પણ ઉપર બધે કૌંસમા જણાવેલા વિશેષ અર્થ સમજવાના છે.

૮. અજવાન્તિકાય

૫. જજ્જરિત — વીણા વગેરેનો;
 ૬. દીર્ઘ — મેઘધ્વનિ—અથવા દીર્ઘવણીશ્રિત;
 ૭. હ્રસ્વ — દૂર ન સંભળાય તેવો અથવા હ્રસ્વ
 વણીશ્રિત;
 ૮. પૃથક્ત્વ — અનેક લિન્ન લિન્ન સ્વરોનું સંમિશ્રણ;
 ૯. કાકણી — કોયલનો સ્વર;
 ૧૦. કિંકિણીસ્વર — ઘંટડીનો સ્વર. [—સ્થાન ૭૦૫]

શબ્દોત્પત્તિ એ પ્રકારે છે —
 ૧. પુદ્ગલોના સંઘાતથી; ૨. પુદ્ગલોના લેદથી. [—સ્થાન ૮૧]

સ્પર્શ આઠ છે. —
 ૧. કર્કશ; ૨. મૃદુ; ૩. ગુરુ; ૪. લઘુ; ૫. શીત;
 ૬. ઉષ્ણ; ૭. સ્નિગ્ધ; ૮. રુક્ષ. [—સ્થાન ૫૯૯]

વર્ણ પાંચ છે —
 ૧. કૃષ્ણ; ૨. નીલ; ૩. લોહિત; ૪. હરિદ્ર; ૫. શુકલ.
 રસ પાંચ છે —
 ૧. તિક્ત; ૨. કટુક; ૩. કષાય; ૪. અમ્લ; ૫. મધુર. [—સ્થાન ૩૯૦]

વિષપરિણામ છ પ્રકારનો છે —
 ૧. ઠંદ — વીંછી વગેરે જેવી જંતુ કરડવાથી જે
 ઝેર ચડે છે તે;
 ૨. ભુક્ત — ઝેર ખાધું હોય અને ચડે તે;
 ૩. નિપતિત;^૧

૧. ચામડી પર પડ્યું હોય તે અથવા દષ્ટિવિષ.

૪. માંસાનુસારી^૨

૫. શોણિતાનુસારી;

૬. અસ્થિમિંજનુસારી.

[—સ્થા. ૫૩૩]

ટિપ્પણ

૧. ધર્માસ્તિકાયના દેશપ્રદેશ :

અખડ ધર્માસ્તિકાયરૂપ રક ધ તે આ પ્રથમ ભેદ. ધર્માસ્તિકાયના પુદ્ગલરક ધની જેમ અનેક જુદા જુદા રક ધ હોતા નથી; પણ એ અખડ ધર્માસ્તિકાયમાં કોઈ એક ખડની કલ્પના કરી શકાય છે અને તે કલ્પિત અશને ધર્માસ્તિકાયનો દેશ કહી શકાય; આ બીજો ભેદ. એ જ અખડ ધર્માસ્તિકાયનો અવિભાજ્ય અંશ કલ્પવામાં આવે તે પ્રદેશરૂપ ધર્માસ્તિકાય કહેવાય; આ ત્રીજો ભેદ છે. આવા અસંખ્યાત પ્રદેશોની ધર્માસ્તિકાયના કલ્પના થઈ શકે છે તેથી ધર્માસ્તિકાયને અસંખ્યાતપ્રદેશી રક ધ કહેવાય છે. આ જ પ્રમાણે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય વિષે પણ સમજવું.

૨. અદ્ધાસમય :

અદ્ધાસમય એટલે કાળ. કાળના સમયોનો સમૂહ બની શકે નહીં માટે તેને અસ્તિકાય—પ્રદેશસમૂહરૂપ કહેવામાં નથી આવતો. કાળનું માપ સૂર્યની ગતિ ઉપરથી નીકળે છે; એટલે મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ્યાં સૂર્ય ગતિ કરે છે ત્યાં જ કાળના દિવસ, સપ્તાહ, માસ ઇત્યાદિરૂપ વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ છે. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર સૂર્ય સ્થિર હોવાથી ત્યાં કાળનું માપ લેવું અસંભવિત છે. પણ જો ત્યાંના જીવોને કાળનો વ્યવહાર કરવો જ હોય, તો મનુષ્યક્ષેત્રના કાળવ્યવહાર પ્રમાણે જ કરી શકે છે; અન્યથા નહિ. મનુષ્યક્ષેત્ર અને તેની બહારના સૂર્યો જુદા માનવામાં આવ્યા છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ભગવતીસૂત્રમાં કાલના ચાર ભેદનું વર્ણન છે. —જુઓ ‘ભગવતીસાર’ પૃ. ૨૧૨.

૨. આ માંસાનુસારી વગેરે ત્રણ ભેદો કાર્યભેદથી છે. માંસમા બિતરી નય તે માંસાનુસારી, લોહીમા બિતરી નય તે શોણિતાનુસારી અને હાડકામાં પણ પહોંચી નય તે અસ્થિમિંજનુસારી.

૩. સમયક્ષેત્ર :

મનુષ્યલોકને સમયક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે તે એટલા માટે કે તેમાં સૂર્યની ગતિ પરથી કાળનું માપ કાઢી તેના દિવસ, માસ, વર્ષ આદિરૂપે કાળનો વ્યવહાર થાય છે. જ્યુદ્ધીપ, તેની ફરતો લવણસુદ્ર, અને તેની ફરતો ધાતકીખંડ અને તેની ફરતો કાલોદધિસુદ્ર અને તેની ફરતો પુષ્કરવરદ્વીપ છે. તે પુષ્કરવરદ્વીપને માનુષાત્તર પર્વત બે ભાગમાં વહેથી નાખે છે. એટલે જ્યુદ્ધીપ, લવણસુદ્ર, ધાતકીખંડ, કાલોદધિસુદ્ર અને તેના ફરતો અર્ધો પુષ્કરવરદ્વીપ એટલું ક્ષેત્ર તે સમય-ક્ષેત્ર કહેવાય છે આને અઢીદ્વીપ પણ કહેવામાં આવે છે.

૪. અવમરણ પર્વ :

અમાસ અને પૂર્ણિમા એ પર્વ કહેવાય છે. એટલે બે પક્ષ — પખવાડિયામાં તે હોય તે પણ પર્વ કહેવાય. અહીં તૃતીય પર્વથી આપાહનું કૃષ્ણપક્ષ સમજવું. તેમાં કમશા દિવસની હાનિ થાય છે અને રાત્રિ વધે છે. સમય પર્વ એટલે ભાદરવા મહિનાનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ કમશા દિવસ ઘટે છે. અગિયારમું પર્વ એટલે કાર્તિક માસનું કૃષ્ણપક્ષ. તેમાં પણ કમશા દિવસ ઘટે છે અને રાત્રિ વધે છે. તે જ પ્રમાણે એક એક માસ છોડીને કૃષ્ણપક્ષ સમજવાના છે. એટલે કે પદ્મરમા વગેરે પર્વનો અર્થ કમશા પોષ, ફાગણ અને વૈશાખ કૃષ્ણપક્ષ સમજવો.

૫. અતિરાત્ર પર્વ :

નીચે જણાવેલાં ચતુર્થ આદિ પર્વોમાં રાત્રિ ઘટે છે અને દિવસ વધે છે. અહીં ચતુર્થપર્વનો અર્થ છે — આષાઠનું શુક્લપક્ષ. તેમાં રાત્રિ ઘટીને દિવસ વધવા માટે છે. આઠમું આદિ પર્વનો અર્થ કમશ ભાદ્રપદ, કાર્તિક, પોષ, ફાગણ અને વૈશાખનું શુક્લપક્ષ સમજવો. તે તે પક્ષોમાં દિવસ વધે છે અને રાત્રિ ઘટે છે.

૬. ચંદ્ર સંવત્સર :

ચંદ્ર સંવત્સરમાં બાર માસ અને છ ઋતુ હોય છે, અને ૩૫૪^૨/_{૨૨૯} દિવસો હોય છે. ચંદ્રમાસ કૃષ્ણ પ્રતિપદાથી શરૂ થઈ શુક્લ પૂર્ણિમાએ પૂર્ણ થાય છે અને તે ૨૯^૨/_{૨૨૯} અહોરાત્રનો ગણાય છે. તેના બમણા કરતાં એક ઋતુના દિવસ ૫૯^૨/_{૨૨૯} થાય. પણ અહીં ^૨/_{૨૨૯} ની વિવક્ષા ન કરીને માત્ર ૫૯ અહોરાત્ર જણાવ્યા છે, એમ સમજવું.

૭. યુગસંવત્સરના ભેદ :

જે ક્રમે અહીં ચંદ્રાદિ સવત્સર જણાવ્યા છે, તે જ ક્રમે એક યુગમાં ક્રમશઃ વર્ષ આવે છે. ચંદ્ર સવત્સર ૨૯૩૬૬ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે; એટલે તેના ૩૫૪ $\frac{૧}{૬}$ દિવસ થાય. બીજું ચંદ્રવર્ષ પણ તેટલા જ દિવસનું થાય અને ત્યાર પછી અભિવર્ધિત સવત્સર બેસે. તે ૩૧ $\frac{૧૨૧}{૬૬૬}$ અહોરાત્રનો એક માસ એવા બાર માસે પૂર્ણ થાય છે. એટલે તેના ૩૮૩ $\frac{૪૪}{૬૬}$ અહોરાત્ર થાય. ત્યાર પછી ૩૫૪ $\frac{૧}{૬}$ દિવસનો ચંદ્ર સવત્સર બેસે. તે પૂરો થાય એટલે વળી ૩૮૩ $\frac{૪૪}{૬૬}$ દિવસનો અભિવર્ધિત સવત્સર બેસે. તે પૂરો થાય એટલે એક યુગ પૂરો થયો કહેવાય. તેના બધા મળી દિવસો ૧૮૩૦ થાય. અભિવર્ધિત સવત્સરમાં અધિક માસ આવે છે તેથી તે અભિવર્ધિત કહેવાય છે.

૮. બદ્ધ અને નોબદ્ધ પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ :

ગદ્યવાળાં પુદ્ગલો જ્યાં સુધી નાકમાં જઈને ચોટી બંધ નહીં, ત્યાં સુધી ગદ્ય આવે નહીં; તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલ શરીરને ચોટે નહીં, ત્યાં સુધી તેની શીતલતા કે તેની ઉષ્ણતાનું ભાન થાય નહિ. તે જ પ્રમાણે રસનું ભાન જીભ વડે જો રસયુક્ત પદાર્થ જીભે ચોટે તો જ થાય. આ ત્રણ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો બદ્ધ-પાર્શ્વ-રૂપૃષ્ઠ કહેવાય છે; કારણ તેમાં શરીરના ભાગમાં સ્પર્શ અને બદ્ધતા એટલે કે ગાઢતર આલેખ આવશ્યક છે. પણ શબ્દ માટે તેમ નથી. શબ્દપુદ્ગલનો માત્ર કાન સાથે સ્પર્શ આવશ્યક છે. તેનો ગાઢતર આલેખ—બદ્ધતા—આવશ્યક નથી. તેથી શબ્દ પુદ્ગલને નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહી શકાય. આમાં નિષેધ બદ્ધતાનો ગણવેો, સ્પર્શનો નહીં. વળી આંખના વિષયભૂત પુદ્ગલો પણ નોબદ્ધ પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય; કારણ તે પુદ્ગલનો તો આંખ સાથે સ્પર્શ તેમજ ગાઢતર આલેખ આવશ્યક જ નથી. કારણ, આંખ દૂર પડેલા પદાર્થને જોઈ શકે છે. આમાં નિષેધ સ્પર્શ અને બદ્ધતા એ બંનેનો છે તેથી તે પણ નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ કહેવાય. આ વિભાગ ઇન્દ્રિય-વિષયની અપેક્ષાએ કર્યો છે. પણ તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલોનો જીવ સાથે અને પરસ્પર સ્પર્શ અને બદ્ધતા હોય કે ન હોય તે પરથી પણ તેમનો બદ્ધ-પાર્શ્વ-રૂપૃષ્ઠ અને નોબદ્ધ-પાર્શ્વરૂપૃષ્ઠ એને વિભાગ થઈ શકે છે.

સ્થાનાંગ — સમવાયાંગ

અંક ૩ નો

ગણિતાનુયોગ
[ભૂગોળ]

લોક-અલોક

૧. લોક અને અલોકના પ્રકારો

લોક એક છે.^૧

[—સ્થાન ૫; —સમ ૧]

અલોક એક છે.

[—સ્થાન ૬, —સમ ૧.]

પ્રન — લોક કેને કહેવો ?

ઉન — જીવ અને અજીવ એ લોક છે.^૨

પ્રન — લોકમાં અનન્ત શું છે ?

ઉન — જીવ અને અજીવ.

પ્રન — લોકમાં શાશ્વત શું છે ?

ઉન — જીવ અને અજીવ.^૩

[—સ્થાન ૧૦૩]

લોકના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. નામલોક (કેઈ જીવ કે અજીવનું લોક એવું નામ હોય તે);

૨. સ્થાપનાલોક (લોકનું ચિત્ર તે);

૧. ચોક્કસ રજાણુ પ્રમાણુ લોક વિષે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૧

૨. પચાસિતકાચરૂપ લોક કહેવાય છે. અને પચાસિતકાચ એ જીવ અને અજીવરૂપ છે તેથી અહીં જીવ અને અજીવને લોક કહ્યો છે.

૩. જીવ અને અજીવને દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી શાશ્વત સમજવા લેઈએ. પચાસિદૃષ્ટિથી તો તે બન્ને અશાશ્વત જ છે.

૩. દ્રવ્યલોક (જીવાજીવ દ્રવ્યો).

લોકના ત્રણ પ્રકાર^૧ છે —

૧. જ્ઞાનલોક; ૨. દર્શનલોક; ૩. ચારિત્રલોક.

લોકના ત્રણ પ્રકાર^૨ છે —

૧. ઊર્ધ્વલોક; ૨. અધોલોક; ૩. તિર્યગ્લોક.

[—સ્થા૦ ૧૫૩]

૨. પરસ્પર વિરોધીનો સમાવેશ

લોકમાં જે કાંઈ છે તેનું વિરોધી પણ છે; જેમ કે —

૧. જીવ અને અજીવ; ૨. ત્રસ અને સ્થાવર; ૩. સયોનિક—સંસારી અને અયોનિક—સિદ્ધ; ૪. આયુષ અને અનાયુષ; ૫. સેન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય; ૬. સવેદ અને અવેદ; ૭. સરૂપી અને અરૂપી; ૮. સપુદ્ગલ અને અપુદ્ગલ; ૯. સંસારાપન્ન અને અસંસારસમાપન્ન; ૧૦. શાશ્વત અને અશાશ્વત; ૧૧. આકાશ અને અનાકાશ; ૧૨. ધર્મ અને અધર્મ; ૧૩. બંધ અને મોક્ષ; ૧૪. પુણ્ય અને પાપ; ૧૫. આશ્રવ અને સંવર; ૧૬. વેદના અને નિર્જરા.

[—સ્થા૦ ૫૭-૫૯]

૧. આ ત્રણ ભેદો તે સામાન્ય લોકના ન સમજવા પણ ભાવલોકના સમજવા. તૃતીય સ્થાન પ્રસ્તુત હોવાથી આ પ્રમાણે ભાવલોકને જુદો પાડી તેના ત્રણ ભેદ કલા છે. અન્યથા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એમ લોકના ચાર ભેદ થાય. ઔદયિકાદિ છ ભાવોને ભાવલોક કહેવામાં આવે છે. અહીં બતાવેલાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પણ યથાયોગ્ય 'ભાષિકાદિ' ભાવોમાં જ અંતર્ભૂત હોવાથી તેમને ભાવલોક કલાં છે.

૨. આ ભેદો ક્ષેત્રલોકના છે.

૩. લોકની સ્થિતિ-વ્યવસ્થા^૧

લોકસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારે છે.—

૧. આકાશ પર વાયુ; ૨. વાયુ પર ઉદ્ધિ; ૩. ઉદ્ધિ પર પૃથ્વી (રત્નપ્રભા આદિ.)

[—સ્થાન ૧૬૩]

લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારે છે —

૧-૩. ઉપર પ્રમાણે; ૪. પૃથ્વી પર^૨ ત્રસ અને સ્થાવર જીવો છે.

[—સ્થાન ૨૮૬]

લોકસ્થિતિ છ પ્રકારે છે —

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. જીવના આધારે અજીવ;^૩
૬. કર્મના આધારે જીવ.^૪

[—સ્થાન ૪૯૮]

લોકસ્થિતિ આઠ પ્રકારે છે.—

૧-૬. ઉપર પ્રમાણે; ૭. અજીવ જીવસંગૃહીત છે;^૫
૮. જીવ કર્મસંગૃહીત છે.^૬

[—સ્થાન ૬૦૦]

૧ બૌદ્ધ માન્યતા અનુત્તરમાં (૮-૭૦) આ જ શબ્દોમાં આપી છે.

૨. દેવવિમાનવાસી દેવો વગેરે ત્રસ પ્રાણીઓ પૃથ્વી ઉપર નથી રહેતા. સ્થાવર પણ પૃથ્વી પર બાદર સમજવા જોઈએ; કારણ કે સૂક્ષ્મ સ્થાવર નો સંકલ્પ લોકમાં છે.

૩. બધા અજીવો જીવને આધારે નથી રહેતા, પણ ઔદારિકાદિ પુદ્ગલો જ રહે છે.

૪. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મને આધારે જીવો રહે છે. પ્રાયઃ જીવો 'કર્મ' વિના નથી હોતા. આ પૃથ્વી ઉપર રહેતા જીવો વિષે આ સમજવું; શિદ્ધ વિષે નહીં.

૫. જીવોએ અજીવનો સ્વીકાર કરેલો છે. અજીવ વિના કોઈ પણ વ્યવહાર જીવથી શક્ય જ નથી.

૬. અર્થાત્ જીવો કર્મથી બદ્ધ છે.

લોકસ્થિતિ દશ પ્રકારે છે —

૧. જીવો વારંવાર મરીને ત્યાંના ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે;
૨. જીવો નિરંતર હિંમેશાં પાપકર્મ કરતા જ રહે છે;
૩. જીવો નિરંતર હિંમેશાં મોહનીય કર્મ બાંધે છે;
૪. ત્રણે કાળમાં જીવ અજીવ થઈ નથી જતા અને અજીવો જીવ નથી થઈ જતા;
૫. ત્રણે કાળમાં ત્રસ અને સ્થાવર જીવો વિચ્છિન્ન નથી થતા;
૬. ત્રણે કાળમાં એવું નથી થતું કે લોક અલોક બની જાય કે અલોક લોક બની જાય;
૭. ત્રણે કાળમાં એવું નથી બનતું કે લોક અલોકમાં પ્રવેશે કે અલોક લોકમાં પ્રવેશે;
૮. જ્યાં સુધી (જેટલામાં) જીવ છે ત્યાં સુધી (તેટલો) લોક છે અને જ્યાં સુધી લોક છે ત્યાં સુધી જીવો પણ છે;
૯. જેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલ ગતિ કરી શકે છે તેટલો લોક છે. જેટલો લોક છે તેટલામાં જીવ અને પુદ્ગલો ગતિ કરી શકે છે;
૧૦. લોકાંતના બધા ભાગમાં બીજા સ્વક્ષના સંયોગ વિનાના પુદ્ગલોને રક્ષ કરી નાખવામાં આવે છે જેથી જીવો અને પુદ્ગલો લોક બહાર જઈ શકતા નથી.

[—સ્થા. ૭૦૪]

ચાર કારણે જીવો અને પુદ્ગલો લોકની બહાર જઈ શકતા નથી —

૧. ગતિનો અભાવ^૧; ૨. સહાયકનો અભાવ^૨; ૩. રૂક્ષ હોવાથી^૩; ૪. લોકસ્વભાવને કારણે.^૪

[—સ્થા ૩૩૭]

૪. વિવિધ

ચાર અસ્તિકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ-વ્યાપ્ત છે —

૧. ધર્માસ્તિકાય; ૨. અધર્માસ્તિકાય; ૩. જીવાસ્તિકાય; ૪. પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ચાર ઉત્પન્ન થતી બાહરકાયથી લોક સ્પૃષ્ટ છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અગ્નિકાય; ૩. વાયુકાય; ૪. વનસ્પતિકાય.

[—સ્થા ૩૩૩]

અધોલોકમાં પાંચ બાહર છે —

૧. પૃથ્વીકાય; ૨. અગ્નિકાય; ૩. વાયુકાય; ૪. વનસ્પતિકાય. ૫. સ્થૂલ ત્રસ પ્રાણ.

ઉધ્વલોકમાં પણ તે જ પાંચ બાહર છે.

તિર્યંગલોકમાં પાંચ બાહર છે —

૧. એકેન્દ્રિય; ૨. દ્વીન્દ્રિય; ૩. ત્રીન્દ્રિય; ૪. ચતુરિન્દ્રિય; ૫. પંચેન્દ્રિય.

[—સ્થા ૪૪૪]

૧. જીવ અને પુદ્ગલનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તેઓ લોકની બહાર અલોકમાં ગતિ કરી શકતા જ નથી.

૨. જીવ અને પુદ્ગલનો ગતિસ્વભાવ છે છતાં તે ધર્માસ્તિકાયની સહાયથી ગતિ કરે છે. લોક બહાર ધર્માસ્તિકાય નથી એટલે સહાયક ન મળવાથી ગતિ થતી નથી.

૩. લોકાન્તે જઈને પુદ્ગલો એટલા બધા રૂક્ષ થઈ જાય છે કે તે આગળ ગમન કરી શકતા નથી. જીવ પણ કર્મ પુદ્ગલ સહિત હોવાથી ગતિ કરી શકે નહિ.

૪. લોકની મર્યાદા જ એ છે કે તેની અદર જ ગતિ શક્ય બને.

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. રૌરવ; ૪. મહારૌરવ;
૫. અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વલોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધ.

[—સ્થાન ૪૫૧]

અધોલોકમાં પાંચ મહાનરક છે —

૧. કાલ; ૨. મહાકાલ; ૩. રૌરવ ૪. મહારૌરવ
૫. અપ્રતિષ્ઠાન.

ઉર્ધ્વ લોકમાં પાંચ મહાવિમાન છે —

૧. વિજય; ૨. વૈજયંત; ૩. જયંત; ૪. અપરાજિત;
૫. સર્વાર્થસિદ્ધ.

[—સ્થાન ૪૫૧]

ઉર્ધ્વલોકમાં અધોલોકમાં અને તિર્યગ્લોકમાં જે શરીરવાળા (જે ભવમાં પ્રાપ્ત થતા શરીરવાળા) જીવો ચાર છે.

૧. પૃથ્વીકાયિક; ૨. અગ્નિકાયિક; ૩. વનસ્પતિકાયિક;
૪. સ્થૂલાત્મકાયિક (અહીં પંચેન્દ્રિય સમજવા).

[—સ્થા ૩૨૯]

અધોલોકમાં ચારથી અધિકાર થાય છે —

૧. નરક;^૧ ૨. નારકો;^૧ ૩. પાપકર્મ;^૨ ૪. અશુભ પુદ્ગલ^૩.

૧. આ બન્ને કૃષ્ણરૂપ હોવાથી અધારુ કરે જ.

૨. જ્ઞાનાવરણ, મિથ્યાત્વ એ બધા કર્મપુદ્ગલો અજ્ઞાન રૂપી ભાવાન્ધકાર કરે છે.

૩. અશુભપુદ્ગલો અધિકારરૂપે પરિણમે છે તે.

તીરછા લોકમાં ચારથી પ્રકાશ^૧ થાય છે —

૧. ચંદ્રો; ૨. સૂર્યો; ૩. મણિ; ૪. જ્યોતિ — અગ્નિ.

ઉર્ધ્વ લોકમાં ચારથી પ્રકાશ થાય છે —

૧. દેવો; ૨. દેવીઓ; ૩. વિમાન; ૪. આભરણ

આ ત્રણ મહાન છે —

૧. જંબૂદ્વીપના પર્વતોમાં મેરુ;

૨. સમુદ્રોમાં સ્વયંભૂરમણ;

૩. કલ્પોમાં વ્રહ્મલોક.

[—સ્થાન ૨૦૫]

ચારે દિશા અને વિદિશાની અપેક્ષાએ આ ત્રણ સમપ્રમાણ છે —

(૧) ૧. અપ્રતિષ્ઠાન નરક,^૨ ૨. જંબૂદ્વીપ; ૩. સર્વાર્થ-
સિદ્ધમહાવિમાન.

(૨) ૧. સીમન્તક નરક;^૩ ૨. સમયક્ષેત્ર — મનુષ્યલોક;
૩. ઈષ્ટગ્રામ્ભારા પૃથ્વી.

[—સ્થાન ૧૪૮]

૧. અંશુતંતરમા આભા, પ્રભા, આલોક, અવવાસ, પ્રજ્વળ — એ પ્રત્યેકના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે — તે આ ૧. ચંદ્ર, ૨. સૂર્ય, ૩. અગ્નિ, ૪. પ્રજ્ઞા. (—અંશુતંતર ૪. ૧૪૧-૧૪૫)

૨. આ પ્રથમના ત્રણનો વિસ્તાર લાખ લાખ યોજન છે. સાતમી નરકમા પાંચ નરકાવાસ છે, તેમાનો વચલો નરકાવાસ અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસ છે. બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચમાં આવેલો દ્વીપ જંબૂદ્વીપ છે. અને પાંચ અનુત્તરવિમાનમાંનું વચલું સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાન છે.

૩. આ ત્રણેનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન છે. પ્રથમ નરકના પ્રથમ પ્રસ્તરમા સીમન્તક નરકાવાસ છે. જંબૂદ્વીપથી માંડી પુષ્કરવર્ષાદ્વીપ સુધીનું ક્ષેત્ર મનુષ્યક્ષેત્ર છે અને સિદ્ધશિલાનું જ અનુ નામ ઈષ્ટગ્રામ્ભારા પૃથ્વી છે.

લોકમાં આ ચાર સમપ્રમાણ છે —

(૧) ૧. અપ્રતિષ્ઠાન નરક;^૧ ૨. જંબૂદ્વીપ; ૩. પાલક-
યાન વિમાન;^૨ ૪. સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન.

(૨) ૧. સીમન્તક નરક;^૩ ૨. સમયક્ષેત્ર — મનુષ્યલોક;
૩. ઉડુવિમાન^૪ ૪. ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા પૃથ્વી;

[—સ્થા૦ ૩૨૮]

અધોલોકમાં રહેનારી આઠ દિશાકુમારી મહત્તરિકાઓ
છે —

૧. ભોગંકરા; ૨. ભોગવતી; ૩. સુભોગા; ૪. ભોગ-
માલિની; ૫. સુવત્સા; ૬. વત્સમિત્રા; ૭. વારિષેણા; ૮.
બલોહકા.

ઉર્ધ્વલોકમાં રહેનારી આઠ દિશાકુમારી મહત્તરિકાઓ
છે —

૧. મેઘકંરા; ૨. મેઘવતી; ૩. સુમેઘા; ૪. મેઘ-
માલિની; ૫. તોયધારા; ૬. વિચિત્રા; ૭. પુષ્પમાલા; ૮.
અનિહિતા.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

પૃથ્વી આઠ છે —

૧-૭. રત્નપ્રભા — તમતમા; ૮. ઈષ્ટપ્રાગભારા.

ઈષ્ટપ્રાગભારા પૃથ્વીનો આઠ યોજન જેટલો મધ્ય-
ભાગ ૮ યોજન જાડો છે.

૧. આ પ્રથમનાં ચાર એક લાખયોજન વિસ્તૃત છે.

૨. સૌધર્મના ઇન્દ્ર માટે પાલક નામના દેવે બનાવેલું વિમાન. આ
વિમાન શાશ્વત નથી.

૩. આ ચારનું માપ સરખું ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ છે.

૪. આ વિમાન સૌધર્મના પ્રથમ પ્રસ્તરમાં આવેલું છે.

ઇષતપ્રાગ્ભારાનાં નામ આઠ છે —

૧. ઇષત; ૨. ઇષતપ્રાગ્ભારા; ૩. તનુ; ૪. તનુ તનુ;
૫. સિદ્ધિ; ૬. સિદ્ધાલય; ૭. મુક્તિ; ૮. મુક્તાલય.

[—સ્થાં ૬૪૮]

પ્રત્યેક પૃથ્વી બધી તરફથી ત્રણ વલયથી ઘેરાયેલી છે —

૧. ઘનોદધિવલય; ૨. ઘનવાતવલય; ૩. તનુવાતવલય.

[—સ્થાં ૨૨૪]

બધા ઘનોદધિ ૨૦ હજાર યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સમં ૨૦]

જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં અતિનિકૃષ્ટ છ મહાનરક છે —

૧. લોલ; ૨. લોલુક; ૩. ઉદ્દૃઢ; ૪. નિદ્દૃઢ; ૫. જરત;
૬. પર્જરત.

ચોથી પ્રકંપ્રભા પૃથ્વીમાં છ અતિનિકૃષ્ટ મહાનરક છે —

૧. આર; ૨. વાર; ૩. માર; ૪. રૌર; ૫. રૌરવ;
૬. આરંબડ.

[—સ્થાં ૫૧૫]

પૃથ્વીના એક ભાગમાં ધરતીકંપનાં ત્રણ કારણો છે —

૧. આ રત્નપ્રભા પૃથ્વી નીચે સ્થૂલ પુદ્ગલો પડે તો;
૨. કોઈ મહેશ નામનો મહોરગ પૃથ્વી નીચે કૂદાકૂદ કરે તો;
૩. નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમારનું પૃથ્વી નીચે યુદ્ધ થાય તો.

આખી પૃથ્વીમાં ધરતીકંપનાં ત્રણ કારણો છે^૧ —

૧. પૃથ્વી નીચેનો ઘનવાત વ્યાકુલ થાય અને તેથી ઘનોદ્ધિ સમુદ્રમાં તોફાન મચે;
૨. કેઈ મહિશ નામનો મહોરગ દેવ પોતાનું સામર્થ્ય કેઈ શ્રમણબ્રાહ્મણને દેખાડવા માટે પૃથ્વીને ચલિત કરે;
૩. દેવાસુર સંગ્રામ થાય તો.

[—સ્થા૦ ૧૯૮]

ત્રણ સમુદ્રોનું પાણી કુદરતી પાણી જેવું સ્વાદવાળું છે —

૧. કાલોદ; ૨. પુષ્કરોદ; ૩. સ્વયંભૂરમણ.
- એ જ ત્રણ સમુદ્રમાં માછલાં અને કાચબાની બહુલતા છે.

[—સ્થા૦ ૧૪૬]

આ ચાર સમુદ્ર જુદા જુદા રસવાળા છે —

૧. લવણોદ (ખારું પાણી);
૨. વરુણોદ (મદિરા જેવું માદક પાણી);
૩. ક્ષીરોદ (દૂધ જેવું પાણી);
૪. ઘૃતોદ (ઘી જેવું પાણી).

[—સ્થા૦ ૩૮૪]

મગધના યોજનનું પરિમાણ ૮ હજાર ધનુષ્ય છે.

[—સ્થા૦ ૧૩૪]

જંબૂદ્વીપના ગણિતમાં કલા એટલે યોજનનો ૧૬મો ભાગ.

[—સમ૦ ૧૯]

૧. ધરતીકંપની બૌદ્ધ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિષ્ટાંત

ટિપ્પણ

૧. ઔદ રજ્જુપ્રમાણલોક :—

ઔદરજ્જુ પ્રમાણ લોક છે. અધોલોકની સાતે નરક એકેક રજ્જુ-પ્રમાણ છે. પ્રથમ નરકના ઉપરના છેડાથી સૌધર્મયુગલ સુધીમાં એક રજ્જુ થાય છે. તેની ઉપર સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કદમ એક રજ્જુ રોકે છે. તેની ઉપર બ્રહ્મા અને તેની ઉપર લાંતક એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણમાં છે. તેની ઉપર મહાશુક અને તેની ઉપર સહસ્રાર એ બે મળીને એક રજ્જુ પ્રમાણ છે. તેની ઉપર જોડાજોડ આવેલા આનત અને પ્રાણત અને તેની ઉપર જોડાજોડ આવેલા આરણ અને અચ્યુત—એ ચાર મળી એક રજ્જુપ્રમાણમાં છે. ત્યાર પછી ઉપરાઉપર આવેલા નવ ગ્રેવેયક એક રજ્જુ રોકે છે. તેની ઉપર આવેલા પાંચ અનુત્તર અને તેની ઉપર આવેલા સિદ્ધશિલા એ સર્વ મળી એક રજ્જુ રોકે છે. આ સર્વ મળી ઔદ રજ્જુ થાય છે. લોકનો આકાર વૈશાખ સંસ્થાને છે; એટલે કે બન્ને હાથોને કેડ પર રાખી અને બન્ને પગને પહોળા કરી બિલેલા પુરુષના આકાર જેવો છે. તેના ત્રણ ભાગ છે : અધોલોક, તિર્થંચ્ચોક અથવા મધ્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. અધોલોકમાં નરકો છે, મધ્યમાં દ્વીપ સમુદ્રો છે અને ઊર્ધ્વમાં દેવનાં વિમાનો તથા સિદ્ધશિલા છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં જેમ જીવ અને અજીવને જ લોક કહ્યો છે, તેમ અગુત્તરમા લોક અનત છે કે સાંત છે એવા પ્રશ્નના જવાબને ટાળીને ભગવાન બુદ્ધે માત્ર એટલું કહ્યું કે પાંચ કામગુણ—રૂપ, રસાદિ એ જ—લોક છે. અને કહ્યું કે જે મનુષ્ય એ પાંચ કામને ત્યાગે છે તે લોકના અતે પહોંચી ત્યાં જ વિચરે છે—કત્યાદિ. [—અગુત્તર ૦ ૬. ૩૮]

૨. ધરતીકંપ બાબત ઔદ માન્યતા —

ભૂકંપના અગુત્તરમાં આઠ કારણ ગણાવ્યાં છે. તે આ—૧. પૃથ્વી નીચેના મહાવાયુના વાવાથી પાણી કપિત થાય છે અને તેથી તેના પર રહેલી પૃથ્વી કપિત થાય છે;

૨. કોઈ શ્રમણ-બ્રાહ્મણ પોતાની ઋક્ષિના બળ વડે પૃથ્વી ભાવનાને ભાવે તેથી.

૩. જ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારે,

૪. જ્યારે બોધિસત્ત્વ માતાની કૃપામાંથી બહાર આવે;
૫. જ્યારે તથાગતને અનુત્તર જ્ઞાનલાભ થાય,
૬. જ્યારે તથાગત ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવે;
૭. જ્યારે તથાગત આયુસરકારનો નાશ કરે;
૮. જ્યારે તથાગત નિર્વાણલાભ કરે.

[—અગુત્તર ૮. ૭૦]

૨

દ્વીપસમુદ્રાધિકાર

૧. જંબૂદ્વીપ^૧

બધા દ્વીપ અને સમુદ્રોની વચ્ચે ગોળાકારે જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. તેનો વ્યાસ એક લાખ યોજન અને પરિધિ ૩૧૬,૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩૥ આંગળથી કાંઈક વધારે છે.

[—સ્થા. ૫૨, —સમ. ૧, ૧૨૪]

બધા દ્વીપ-સમુદ્રો હજાર યોજન જમીનમાં ભેડા સમજવા.

[—સ્થા. ૭૭૯]

(૧) વૃક્ષ

જંબૂદ્વીપમાં દર્શનીય બે મહાન વૃક્ષો છે —

૧. દેવકુરુમાં શાલ્મલીવૃક્ષ;
૨. ઉત્તરકુરુમાં સુદર્શન નામનું જંબૂવૃક્ષ^૨.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ ન. ૧.

૨. આ વૃક્ષના નામ ઉપરથી જ આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ પડેલું છે.

આ બંને વૃક્ષો આઠ યોજન ઊંચાં છે. તેમના મધ્ય-ભાગનો વિસ્તાર આઠ યોજન છે. અને સર્વપરિમાણુ આઠ યોજનથી કાંઈક વધારે છે.

શાલ્મલી વૃક્ષમાં ગરુડદેવ અને જંબૂવૃક્ષમાં જંબૂ-દ્વીપનો અધિપતિ અનાદત દેવ રહે છે. તે બંને દેવો ઋદ્ધિમાન અને પલ્લેપમ સ્થિતિવાળા છે.

[—સ્થાં ૮૬, ૬૩૫, —સમં ૮]

(૨) જગતી

જંબૂદ્વીપની જગતી^૧ (ફરતો કિલ્લો) આઠ યોજન ઊંચી છે. તે મધ્યભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે.

[—સમં ૮; —સ્થાં ૬૪૨]

જંબૂદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થાં ૯૧]

જંબૂદ્વીપની વેદિકા ૧૨ યોજન પહોળી મૂળમાં છે.

[—સમં ૧૨]

બધા દ્વીપ અને સમુદ્રની વેદિકા ૧૨ યોજન પહોળી છે^૨.

[—સ્થાં ૯૩]

જંબૂદ્વીપને (જગતીમાં) ચાર દ્વાર છે —

૧. વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં);
૩. જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪. અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

તે દ્વારો આઠ યોજન ઊંચાં અને ચાર યોજન પહોળાં છે; અને તેમની બારસાખની ભીંત એકએક ગાઉની

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ન. ૨.

૨. વેદિકા ૫૦૦ ધનુષ્ય પહોળી છે. પણ તે જે જગતીમાં છે તે જગતી ૧૨ યોજન મૂળમાં પહોળી હોવાથી વેદિકાને પણ મૂળમાં ૧૨ યોજન પહોળી કહી છે.

છે. તે દ્વારો સમાનાન્તરે આવેલાં છે. અને એક દ્વારથી બીજું દ્વાર ૭૯,૦૦૦ યોજનથી કાંઈક^૧ વધારે છેટું છે. તે દ્વારોમાં પદ્યોપમ સ્થિતિવાળા તે તે દ્વારના નામવાળા ચાર દેવો વસે છે.

[—સમ૦ ૭૯, —સ્થા૦ ૩૦૩, ૬૫૭]

બધા ક્ષીપ-સમુદ્રોનાં દ્વારોની ઊંચાઈ આઠ યોજન છે.

[—સ્થા૦ ૬૫૭]

વિજય દ્વારની પ્રત્યેક બાજુએ નવ ભૌમ (નગર) છે.

[—સમ૦ ૯]

(૩) મેરુપર્વત

જંબૂક્ષીપની વચમાં ગોળ મેરુપર્વત આવેલો છે. તેનાં સોળ નામો છે^૨ —

૧. મંદર; ૨. મેરુ; ૩. મનોરમ; ૪. સુદર્શન; ૫. સ્વયંપ્રભ; ૬. ગિરિરાજ; ૭. રત્નોચ્ચય; ૮. પ્રિયદર્શન; ૯. લોકમધ્ય; ૧૦. લોકનાભિ; ૧૧. અસ્ત; ૧૨. સૂર્યાવર્ત; ૧૩. સૂર્યાવરણ; ૧૪. ઉત્તર; ૧૫. દિશાદિ; ૧૬. અવતંસ.

[—સમ૦ ૧૬]

મેરુપર્વત સર્વ મળી એક લાખ યોજન પ્રમાણ ઊંચો છે. તે ૧૦૦૦ યોજન રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ઊંડો ઊતરેલો છે. અને ૯૯,૦૦૦ યોજન જમીન ઉપર ઊંચો છે. ભૂમિસ્થાને ૩૦ હજાર યોજન પહોળો છે. ત્યાંથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ પ્રત્યેક યોજને યોજનના અગિયારમા

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. બીજા મતે આ સોળ નામો પણ પ્રસિદ્ધ છે— ૧. મંદર, ૨. મેરુ, ૩. સુદર્શન, ૪. સ્વયંપ્રભ, ૫. મનોરમ, ૬. ગિરિરાજ, ૭. રત્નોચ્ચય, ૮. શિલોચ્ચય, ૯. લોકમધ્ય, ૧૦. લોકનાભિ ૧૧. સૂર્યાવર્ત, ૧૨. અસ્ત, ૧૩. દિશાદિ, ૧૪. સૂર્યાવરણ, ૧૫. અવતંસ, ૧૬. નગોત્તમ.

ભાગ જેટલો પહોળાઈમાં ઘટતો જાય છે; તેથી ઉપર ૧૦૦૦ યોજન પહોળો રહે છે.^૧

[—સ્થાન ૭૧૯; સમન ૧૦, ૧૧, ૧૨૩, ૯૯]

ધરણીતલમાં મેરુપર્વતની પરિધિ ૩૧,૬૨૩ યોજનથી કાંઈકે ન્યૂન છે.

[—સમન ૩૧]

મેરુપર્વત ઉપર ૪૦ યોજન ઊંચી ગોળ ચૂલિકા છે. તે મૂળમાં બાર યોજન, મધ્યમાં આઠ યોજન અને ઉપર ચાર યોજન પહોળી છે.^૨

[—સમન ૪૦, ૧૨,—સ્થાન ૩૨૦, ૬૪૦]

મેરુપર્વતના છેડાથી લવણસમુદ્ર સુધીનું અંતર બધી દિશાએ ૪૫ હજાર યોજન છે.

[—સમન ૪૫]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વિજયદ્વાર પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૫૫ હજાર યોજન છે. તે જ પ્રમાણે વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દ્વાર વિષે સમજવું.

[—સમન ૫૫]

મેરુપર્વતનું પ્રથમ કાંડ ૬૧,૦૦૦ યોજન ઊંચું છે. અને બીજું કાંડ ૩૮,૦૦૦ યોજન ઊંચું છે.^૩

[—સમન ૬૧, ૩૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. મેરુ લાખ યોજન ઊંચો છે. ટોચે તેની પહોળાઈ ૧૦૦૦ યોજન છે. તે હજાર યોજનમાં ઠીક વચ્ચે આ ચૂલિકા છે. તે વૈદ્યરત્નની બનેલી છે. તેના પર એક શાશ્વત ચૈત્યગૃહ આવેલું છે. આ ચૂલિકાની આસપાસ બાકીના ૯૮૮ યોજન જેટલા ભાગમાં પડક નામનું વન છે.

૩. સંપૂર્ણ મેરુપર્વત લાખ યોજન છે. અને તેના ‘ક્ષેત્રસમાસગ્રન્થ’ પ્રમાણે ત્રણ કાંડ મનાય છે પ્રથમ કાંડ એક હજાર યોજન પ્રમાણ, દ્વિતીય કાંડ ૬૩,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ અને તૃતીયકાંડ ૩૬,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ;

મેરુપર્વતમાં ચાર વન^૧ છે —

૧. ભદ્રશાલ; ૨. નંદનવન; ૩. સૌમનસ; ૪. પંડકવન.

પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલા^૨ છે —

૧. પાંડુકંબલશિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલશિલા; ૩. રક્ત કંબલશિલા; ૪. અતિરક્ત કંબલશિલા.

[—સમ૦ ૩૦૨]

નંદનવનના નીચલા છેડાથી સૌગન્ધિક કાંડના^૩ નીચલા છેડાનું અંતર ૮૫૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

[—સમ૦ ૮૫]

નંદનવનના ઉપરના છેડાથી પંડક વનના નીચેના છેડા સુધીનું અંતર ૯૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.^૪

[—સમ૦ ૯૮]

પણ આ સૂત્રમાં જમીનની અંદરની ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ મેરુની ઊંચાઈને બાદ કરતાં માત્ર ભૂમિસ્થાનથી જે તેની ૯૯૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચાઈ છે તેને ગણી છે; અને તેટલા યોજન પ્રમાણ મેરુને બે કાંડમાં વિભક્ત કર્યો છે. એટલે પ્રથમ કાંડ ૬૧,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ અને દ્વિતીયકાંડ ૩૮,૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ગણતાં સર્વ મળી ૯૯,૦૦૦ યોજન થાય.

૧. જમીનમાંના હળર યોજન પૂરા થાય એટલે ભૂમિસ્થાને ભદ્રશાલ વન આવે છે. અને ત્યાંથી ૫૦૦ યોજન ચડીએ ત્યાં નંદન વન આવે છે. ત્યાંથી ૬૨,૫૦૦ યોજન જાયે જઈએ ત્યારે સૌમનસવન આવે છે. ત્યાંથી ૩૬,૦૦૦ યોજન ઉપર જઈએ એટલે મેરુની ટાચ પર પંડકવન આવે છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૩. આ સૌગન્ધિકકાંડ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ ખર કાંડમાં આવેલ છે. ખરકાંડનાં બધાં મળી ૧૬ કાંડ છે તેમાં આઠમું સૌગન્ધિકકાંડ છે. પ્રત્યેક કાંડ એક હળર યોજન પ્રમાણ છે; એટલે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ૮૦૦૦ યોજન અને ૫૦૦ યોજન મેરુના (કારણ, ભૂમિસ્થાનથી નંદનવન ૫૦૦ યોજન ઉપર છે) એમ બધા મળી ૮૫૦૦ યોજન થાય.

૪. ભૂમિસ્થાનથી ૫૦૦ યોજન જાયે નંદનવન છે અને પાછું ત્યાંથી ૫૦૦ યોજન ઊંચાઈ સુધી ચાલ્યું જાય છે. પંડકવન શિખર પર છે તેથી ૯૯,૦૦૦ હળરમાંથી એક હળર બાદ કરતાં ૯૮,૦૦૦ યોજન અંતર મળી રહે છે.

નંદનવનના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર તથા ઉત્તરાન્તથી દક્ષિણાન્ત સુધીનું અંતર ૯૯૦૦ યોજન છે.^૧

[—સમ૦ ૯૯]

જંબૂદ્વીપના મેરુના મધ્ય ભાગમાં આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના અને નીચેના ક્ષુદ્ર પ્રતરમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે, જેમને લઈને આ દશ દિશાઓ ગણાય છે^૨—

૧. પૂર્વ; ૨. પૂર્વદક્ષિણ; ૩. દક્ષિણ; ૪. દક્ષિણ-પશ્ચિમ; ૫. પશ્ચિમ; ૬. પશ્ચિમોત્તર; ૭. ઉત્તર; ૮. ઉત્તરપૂર્વ; ૯. ઉર્ધ્વ; ૧૦. અધઃ.

આ દશ દિશાનાં દશ નામ છે—

૧. ઇન્દ્રા; ૨. અગ્નિ; ૩. યમા; ૪. નૈર્ઋતી; ૫. વારુણી; ૬. વાયવ્યા; ૭. સોમા; ૮. ઇશાના; ૯. વિમલા; ૧૦. તમા.

[—સ્થા૦ ૭૨૦]

ધરણીતલમાં રહેલા મેરુપર્વતની મધ્યમાં રહેલ રુચક-નાભિની ચારે તરફ મેરુ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. (કારણ કે ત્યાં તેનો વિષ્કમ્ભ ૧૦,૦૦૦ યોજન છે. એટલે મધ્ય ભાગથી બધી તરફ પાંચ પાંચ હજાર યોજન પ્રમાણ પહોળો હોય.)

[—સમ૦ ૧૧૮]

૧. જ્યાં નંદનવન આવેલું છે ત્યાં મેરુ ૯૯૫૪૬૬ યોજન પ્રમાણ પહોળો છે. એટલે અહીં સામાન્યપણે ૯૯૦૦ કલા છે એમ સમજવું.

૨. જે ઠેકાણે મેરુપર્વત ૧૦,૦૦૦ યોજન પહોળો છે, ત્યાંથી લગભગ દશ યોજન નીચે જઈએ ત્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના બે પ્રતર આવે છે. આ પ્રતરો આખા લોકમાં સૌથી ઓછાં પહોળાં હોઈ ક્ષુદ્રલક કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રતરના મધ્યમાં આવેલા ગોસ્તનાકાર ચાર ચાર પ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશ કહેવાય છે. આ પ્રદેશો પરથી જ આઠે દિશાની તથા વિદિશાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. તે તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં હોવાથી તિર્યગ્લોક-મધ્ય પણ કહેવાય છે.

(૪) જાંબૂદ્વીપના વર્ષો—ક્ષેત્રો^૧

જાંબૂદ્વીપમાં આ બંને ક્ષેત્રો બધી રીતે સમાન માપવાળાં છે —

- (૧) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત^૨;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત.
- (૨) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હિમવંત^૩;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ હિરણ્યવંત.
- (૩) ૧. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ હરિવર્ષ^૪;
૨. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રમ્યગર્ષ.
- (૪) ૧. મેરુપર્વતની પૂર્વે આવેલ પૂર્વાવિદેહ^૫;
૨. મેરુપર્વતની પશ્ચિમે આવેલ અપર (પશ્ચિમ) વિદેહ.
- (૫) ૧. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર^૬ કુરુ;
૨. મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુ.

[—સ્થાં ૮૬]

ભરત અને ઐરવત એમની પ્રત્યેકની જીવાની^૭ લંબાઈ ૧૪૪૦૧૬૬ યોજન છે.

[—સમં ૧૪]

-
૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૬
 ૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.
 ૩. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮
 ૪. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.
 ૫. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.
 ૬. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૭. જાંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તે હોવાથી અર્ધચંદ્રાકાર જેવા ભરતની જ્યાં વધારેમાં વધારે લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) છે, તે તેની જીવા. તે જ પ્રમાણે

દક્ષિણાર્ધ ભરતની^૧ જીવા લવણસમુદ્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુધી ગણવી અને તે ૯૦૦૦ યોજન લાંબી છે. (૯૭૪૮^૧/_૨ યોજન.)

[—સમ૦ ૧૨૨]

દક્ષિણ ભરતની ધનુઃપૃષ્ઠની^૨ લાંબાઈ ૯૮૦૦ યોજનથી કાંઈક ઓછી છે. (૯૬૦૭^૧/_૨ યોજન.)

[—સમ૦ ૯૮]

હિમવંત અને હિરણ્યવંત વર્ષની પ્રત્યેકની બાહા ૬૭૫૫^૧/_૨ યોજન લાંબી છે.^૩

[—સમ૦ ૬૭]

હિમવંત અને હિરણ્યવંત વર્ષની જીવા ૩૭૬૭૪^૧/_૨ યોજનથી કાંઈક ઓછી લાંબી છે.

[—સમ૦ ૩૭]

ઐરવત વિષે સમજવું. અર્ધચંદ્રાકાર ધનુષની દોરી જીવા કહેવાય છે. ભરત અને હિમવત પર્વતને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ભરતની જીવા, અને ઐરવત તથા શિખરીને જુદા પાડતી લાંબી લીટી તે ઐરવતની જીવા.

૧. દક્ષિણાર્ધ ભરતની જીવા એટલે ભરતવર્ષમાં આવેલ દીર્ઘ વૈતાલ્ય અને દક્ષિણ ભરતને જુદા પાડનારી લાંબી લીટી (પૂર્વ-પશ્ચિમ) સમજવી.

૨. ગોળ પ્રદ્યુતનો જે અંતિમ ધનુષના કામઠા જેવો ભાગ તે ધનુ-પૃષ્ઠ કહેવાય છે. ભરતવર્ષના દક્ષિણ અને ઉત્તર એવા બે ભાગ છે. તેમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણ ભરતને જુદા પાડતી જે કામઠાના આકારે લીટી છે, તે દક્ષિણ ભરતનું ધનુ-પૃષ્ઠ. એક મતે તે ૯૭૬૬^૧/_૨ યોજન પણ છે. જુઓ, ‘લઘુક્ષેત્રસમાસ’ —ગા૦ ૧૯૪.

૩. હિમવંત અને તેની પૂર્વે આવેલ લવણસમુદ્રને જુદી પાડતી ગોળાકાર લીટી તે હિમવંતના પૂર્વદિશાની બાહા. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની પણ બાહા સમજવી. તે જ પ્રમાણે હિરણ્યવત ક્ષેત્ર અને લવણસમુદ્રને જુદી પાડનાર લીટીઓ પણ તેની બાહા કહેવાય. આ ચારેનું માપ એકસરખું છે.

હિમવંત-હિરણ્યવંતની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૩૮૭૪૦૬૬૯
યોજન છે.^૧

[—સમ૦ ૩૮]

હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષની જીવા ૭૩૬૦૧૬૬૭૭ યોજન
લાંબી છે.

[—સમ૦ ૭૩]

હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષની જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ
૮૪૦૧૬૬૬૬ યોજન લાંબું છે.

[—સમ૦ ૮૪]

હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષનો વિસ્તાર ૮૦૦૦ યોજનથી
કાંઈક વધારે છે.

[—સમ૦ ૮૦]

મહાવિદ્દેહ વર્ષનો વિષ્કંભ ૩૩,૦૦૦ યોજનથી
કાંઈક વધારે છે.

[—સમ૦ ૩૩]

દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુની જીવા ૫૩ હજાર યોજનથી
કાંઈક વધારે લાંબી છે.

[—સમ૦ ૫૩]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. હિમવંત; ૩. હરિવર્ષ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ છે —

૧. રમ્યગ્વર્ષ; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. ઐરવત.

[—સ્થા૦ ૧૬૭]

૧. હિમવંત અને હિરણ્યવંત એ પ્રત્યેકની જીવાનું માપ ૩૭૬૭૪૬૬૬
યોજન છે. અને તેટલી જીવાનું ધનુઃપૃષ્ઠ ઉપર્યુક્ત છે.

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષ છે^૧—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યઞ્વર્ષ.

[—સ્થાં ૫૨૨]

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યઞ્વર્ષ; ૭. મહાવિદેહ.

[—સ્થાં ૫૫૫; —સમં ૭]

જંબૂદ્વીપમાં દશ ક્ષેત્ર છે —

- ૧-૬. ભરત યાવત્ રમ્યઞ્વર્ષ; ૭. પૂર્વવિદેહ;^૨ ૮.
અપરવિદેહ; ૯. દેવકુરુ; ૧૦. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાં ૭૨૩]

જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ચાર ભાગ છે —

૧. પૂર્વવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ; ૩. દેવકુરુ;
૪. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાં ૩૦૨]

(૫) જંબૂદ્વીપની કર્મ-અકર્મભૂમિ^૩

જંબૂદ્વીપમાં ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે —

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. મહાવિદેહ.

[—સ્થાં ૧૮૩]

૧. છઠું સ્થાનક હોવાથી છ વર્ષ કહ્યા છે. સાતમાનું વર્જન ન સમજવું.

૨. એક જ વિદેહક્ષેત્રના આ પૂર્વવિદેહ, અપરવિદેહ, અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુ એવા ચાર ભાગ છે.

૩. ભૂઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

જખૂદ્દીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હરિવર્ષ; ૩. દેવકુરુ.

જખૂદ્દીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિ છે —

૧. ઉત્તરકુરુ, ૨. રમ્યઞ્વર્ષ; ૩. હિરણ્યવંત.

[—સ્થાં ૧૯૭]

જખૂદ્દીપમાં દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ વર્જિત ચાર અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યઞ્વર્ષ.

[—સ્થાં ૩૦૨]

જખૂદ્દીપમાં છ અકર્મભૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યઞ્વર્ષ; ૫. દેવકુરુ; ૬. ઉત્તરકુરુ.

[—સ્થાં ૫૨૨]

અકર્મભૂમિના મનુષ્યોના ઉપભોગ માટે દશ પ્રકારનાં વૃક્ષો છે —

૧. મત્તાંગક — સ્વાદુ જળને પૂરુ પાડનાર;

૨. ભૃત્તાંગ — ભાજન-પાત્રો પૂરાં પાડનાર;

૩. તૃયાંગ — વાજિંત્રોની ગરજ સારનાર;

૪. દીપાંગ — સૂર્ય જેવા તેજસ્વી પ્રકાશના અભાવમાં
'દીપકનું' કામ આપનાર;

૫. જ્યોતિરંગ — સૂર્ય-ચંદ્રાદિના પ્રકાશની 'ગરજ
સારનાર;

૬. ચિત્રાંગ — અનેકરંગી પુષ્પની માળા દેનાર;

૭. ચિત્રરસાંગ — વિવિધ વાનીઓ પૂરી પાડનાર;

૮. મણ્યંગ — મણિ, રત્ન વગેરે આભૂષણો આપનાર;

૯. ગૃહાકાર — ઘરની ગરજ સારનાર;

૧૦. અનગ્ર — જેથી ત્યાંના નિવાસીઓની નસતા દુર થાય તેવાં વસ્ત્ર અને બાકીની આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરનાર.

[—સમ૦ ૧૦]

(૬) ચક્રવર્તીના વિજયો^૧

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદી-
નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો આવેલા છે —

૧. કચ્છ; ૨. સુકચ્છ; ૩. મહાકચ્છ; ૪. કચ્છકાવતી;
૫. આવર્ત; ૬. મંગલાવર્ત; ૭. પુષ્કલાવર્ત; ૮. પુષ્કલાવતી.^૨

એજ શીતા નદીની દક્ષિણે પણ આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો
છે તે આ —

૧. વત્સ; ૨. સુવત્સ; ૩. મહાવત્સ; ૪. વત્સાવતી;
૫. રમ્ય; ૬. રમ્યક; ૭. રમણિક; ૮. મંગલાવતી.^૩

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે શીતોદા નદી વહે
છે તેની દક્ષિણે આઠ ચક્રવર્તીના વિજયો છે તે આ —

૧. પદ્મ; ૨. સુપદ્મ; ૩. મહાપદ્મ; ૪. પદ્માવતી; ૫.
શંખ; ૬. કુમુદ; ૭. નલિન; ૮. સલિલાવતી (નલિનાવતી^૪).

એજ શીતોદા નદીની ઉત્તરે આઠ ચક્રવર્તી-વિજયો છે,
તે આ —

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૨. આ વિજયમાં વર્તમાનમાં સીમધર સ્વામી નામના તીર્થંકર
વસે છે.

૩. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીયુગધરસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૪. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીબાહુસ્વામી તીર્થંકર વસે છે.

૧. વપ્ર; ૨. સુવપ્ર; ૩. મહાવપ્ર; ૪. વપ્રાવતી;
૫. વલ્લુ; ૬. સુવલ્લુ; ૭. ગંધિલ; ૮. ગંધિલાવતી.^૧

જંબૂદ્વીપમાં ૩૪ ચક્રવર્તી^૨-વિજય છે તે આ પ્રમાણે —

૩૨. મહાવિદેહમાં; ૧ ભરત; ૧ ઐરવત. = ૩૪.

[—સમ૦ ૩૪]

(૭) રાજધાનીઓ

જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે આઠ રાજધાનીઓ^૩ છે —

૧. ક્ષેમા; ૨. ક્ષેમપુરી; ૩. રિષા; ૪. રિષાસુરી;
૫. ખડ્ગી; ૬. મંજૂષા; ૭. ઔષધિ; ૮. પૌંડરિકાણી.

એ જ નદીની દક્ષિણે પણ આઠ રાજધાનીઓ^૪ છે — તે આ —

૧. સુસીમા; ૨. કુંડલા; ૩. અપરાજિતા; ૪. પ્રભંકરા;
૫. અંકાવતી; ૬. પદ્માવતી; ૭. શુભા; ૮. રત્નસંચયા.

મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે આઠ રાજધાનીઓ^૫ છે તે આ —

૧. અશ્વપુરી; ૨. સિંહપુરા; ૩. મહાપુરા; ૪. વિજયપુરા
૫. અપરાજિતા; ૬. અપરા; ૭. અશોકા; ૮. વીતશોકા.

૧. આમાં વર્તમાનમાં શ્રીસુબાહુસ્વામી તીર્થ કર વસે છે.

૨. આ આઠે રાજધાનીઓ ક્રમશઃ પૂર્વેકત કચ્છાદિ આઠ ઉત્તર દિશાવર્તી ચક્રવર્તી-વિજયોની છે, જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૩. આ આઠે રાજધાનીઓ વત્સાદિ આઠ દક્ષિણદિશાવર્તી વિજયોની છે, જે પૂર્વમહાવિદેહમાં છે.

૪. આ આઠે રાજધાનીઓ પદ્માદિ આઠ દક્ષિણદિશાવર્તી વિજયોની છે, જે પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે.

એ જ નદીની ઉત્તરે પણ આઠ રાજધાનીઓ^૧ છે તે આ—

૧. વિજયા; ૨. વૈજયંતી; ૩. જયંતી; ૪. અપરાજિતા;
૫. ચક્રપુરા; ૬. ખડ્ગપુરા; ૭. અવધ્યા; ૮. અયોધ્યા.

[—સ્થા ૬૩૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓ^૨ છે તે આ—

૧. ચંપા (અંગદેશની); ૨. મથુરા (સૂરસેનની);
૩. વારાણસી (કાશીની); ૪. શ્રાવસ્તી (કુણ્ડાલની);
૫. સાકેત-અયોધ્યા (કોશલની); ૬. હસ્તિનાપુર (કુરુની);
૭. કાંપિલ્ય (પાંચાલની); ૮. મિથિલા (વિદેહની);
૯. કૌસાંબી (વત્સની); ૧૦. રાજગૃહ (મગધની).

[—સ્થા ૭૧૮]

૮. જંબૂદ્વીપના વર્ષધર પર્વતો

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત ક્રમશઃ આ બે વર્ષધર^૩ પર્વતો આવેલા છે—

૧. આ આઠે રાજધાનીઓ વગ્રાદિ વિજયોની છે, જે પશ્ચિમ મહા-વિદેહમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા છે.

૨. આ રાજધાનીઓમાં સામાન્ય રીતે સાધુઓનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે, કારણ કે ત્યાં મનઃશોભ કરાવનાર સ્ત્રી વગેરે વસ્તુઓ ઘણી હોય. એક માસમાં એક વખત પ્રવેશ થાય ત્યાં સુધી ઠીક, પણ બે ત્રણ વાર પ્રવેશ કરે તો દોષ લાગે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. રાજધાનીઓ બંધી મળી ૧૬ પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ અહીં દશમસ્થાનક હોવાથી દશનું ગ્રહણ છે.

૩. ભરત આદિ ક્ષેત્રોને પૃથક કરનારા પર્વતો વર્ષધર કહેવાય છે. એ છ છે, જે અહીં ગણાવેલા છે. જંબૂદ્વીપમાં બધાં મળી સાત ક્ષેત્રો છે એ આગળ ગણાવી દીધાં છે. તેમાં બે ક્ષેત્રની વચ્ચે એક એક વર્ષધર થાય છે—જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬. આ બધા વર્ષધર પર્વતો પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી લાંબા છે. એટલે કે બધા વર્ષધરોનો પૂર્વાત અને પશ્ચિમાંત લવણસમુદ્ર સુધી છે.

(૧) ૧. ચુલ્લહિમવંત;^૧ ૨. શિખરી.

(૨) ૧. મહાહિમવંત; ૨. રુક્મી.

(૩) ૧. નિષધ;^૧ ૨. નીલવંત.

[—સ્થા ૮૭]

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે^૨ ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે —

૧. ચુલ્લહિમવંત; ૨. મહાહિમવંત; ૩. નિષધ.

જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે^૩ ત્રણ વર્ષધર પર્વતો છે —

૧. નીલવંત; ૨. રુક્મી; ૩. શિખરી.

[—સ્થા ૧૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષધર પર્વત છે —

૧. ચુલ્લહિમવંત; ૨. મહાહિમવંત; ૩. નિષધ;
૪. નીલવંત; ૫. રુક્મી; ૬. શિખરી.

[—સ્થા ૫૨૨]

જંબૂદ્વીપમાં સાત વર્ષધર છે —

૧-૬. ચુલ્લહિમવંત યાવત્ શિખરી; ૭. મંદર (મેરુ).^૪

[—સ્થા ૫૫૫; —સમ ૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૨. જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાન્તથી ગણતાં સર્વ પ્રથમ ચુલ્લહિમવંત આવે; પરંતુ મેરુથી દક્ષિણ તરફ ગણીએ, તો નિષધ પ્રથમ આવે.

૩. મેરુથી ઉત્તર તરફ ગણતાં પ્રથમ નીલવંત આવે; પણ જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાન્તથી ગણતાં સર્વપ્રથમ શિખરી આવે.

૪. મેરુ પર્વતને ઉમાસ્વાતી વર્ષધર નથી ગણતા. તેમને મતે છ જ વર્ષધર પર્વત છે. વર્ષધરની વ્યાખ્યા બે એવી કરીએ કે, ક્ષેત્રને વિભક્ત કરે તે વર્ષધર; તો મેરુને વર્ષધર કહી ન શકાય. કારણ, તે તો મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મધ્યમાં છે. તે મહાવિદેહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે ભાગ કરે

ચુદ્દલહિમવંત અને શિખરી વર્ષધરની જીવા ૨૪૯૩ રૂઢિ
યોજનથી કાંઈક વધારે લાંબી છે.

[—સમ૦ ૨૪]

નિષધ-નીલવંત વર્ષધરની જીવાની લંબાઈ ૯૪૧૫૬૬
યોજન છે.

[—સમ૦ ૯૪]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની જીવા ૫૩૯૩૧૬૬
યોજન તથા ધનુઃપૃથ્વીની જીવા ૫૭૨૯૩૬૬ યોજન છે.

[—સમ૦ ૫૩,૫૭]

અથા ચુદ્દલહિમવાન અને શિખરી પર્વતો ૧૦૦ યોજન
ઊંચા અને ૧૦૦ ગાઉ જમીનમાં છે.

[—સમ૦ ૧૦૦]

મહાહિમવાન અને રુકમી વર્ષધરની ઊંચાઈ ૨૦૦
યોજન છે અને તે જમીનમાં ઊંડા ૨૦૦ ગાઉ છે.

[—સમ૦ ૧૦૨]

મહાહિમવાન અને રુકમીની ટોચથી સૌગન્ધિકકાંડ
(રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડનું આઠમું કાંડ)ના નીચેના
છેડા સુધીનું અંતર ૮૨૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૨]

અથા નિષધ-નીલવંત પર્વતો ૪૦૦ યોજન ઊંચા
અને ૪૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ૦ ૧૦૬, —સ્થા૦ ૩૦૨]

છે તેથી પણ તેને વર્ષધર ન કહી શકાય, કારણ તેમ કહેવા જતાં દીર્ઘ-
વૈતાલ્યોને પણ વર્ષધર કહેવા ભેઈએ. તે પણ ભરત અને ઐરવતને બે
ભાગમાં વહેતી નાખે છે. એટલે આ સૂત્રમાં વર્ષધરનો સામાન્ય અર્થ
ક્ષેત્રને વિભક્ત કરનાર એવો ન લેતાં બીજો જ લેવો ભેઈએ.

(૯) જંબૂદ્વીપના વૈતાલ્યપર્વતો^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

૧. હિમવંતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવંતમાં વિકટાપાતી.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાલ્યમાં ક્રમશઃ આ બે પલ્યસ્થિતિ-યુક્ત દેવો વસે છે—

૧. સ્વાતિ; ૨. પ્રભાસ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમાન પરિમાણયુક્ત આ બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

૧. હરિવર્ષમાં ગંધાપાતી; ૨. રમ્યવર્ષમાં માલ્યવાન.

એ બન્ને વૃત્તવૈતાલ્યમાં પલ્ય સ્થિતિવાળા આ બે દેવો ક્રમશઃ વસે છે—

૧. અરુણ; ૨. પદ્મ.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે બે દ્વીર્ધવૈતાલ્ય પર્વતો છે—

૧. ભરતમાં; ૨. ઐરવતમાં.

ભરતવર્ષના દ્વીર્ધવૈતાલ્યમાં સરખા માપવાળી બે ગુફાઓ છે અને તેમાં બે દેવો રહે છે; તે આ પ્રમાણે—

૧. તમિસ્ત્રામાં કૃતમાલ્યક દેવ; ૨. ખંડપ્રપાતામાં નૃત્તમાલ્યક દેવ.

ઐરવતના વૈતાલ્યમાં પણ એ જ નામની ગુફાઓ છે અને તેમાં એ જ નામના દેવો વસે છે.

[—સ્થા. ૮૭]

તમિસ્ત્રા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા આઠ યોજન ઊંચી છે.

[—સમ. ૧૩૬]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

બધી તમિસા અને ખંડપ્રપાતા ગુફા ૫૦ યોજન પહોળી છે.

[—સમ ૫૦]

ચાર વૃત્તવૈતાલ્ય છે તે આ —

૧. શબ્દાપોતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩. ગંધાપાતી; ૪. માલ્યવાન.

તેમાં ચાર દેવો પલ્યસ્થિતિવાળા વસે છે તે આ —

૧. સ્વાતિ;^૧ ૨. પ્રભાસ; ૩. અરુણ; ૪. પદ્મ.
[—સ્થા ૩૦૨]

જંબુદ્વીપમાં ૩૪ દીર્ઘવૈતાલ્યો છે.^૨

[—સમ ૩૪]

બધા દીર્ઘવૈતાલ્યો ૨૫ યોજન ઊંચા અને ૨૫ ગાઉ જમીનમાં હોય છે; અને મૂળમાં ૫૦ યોજન પહોળા છે.

[—સમ ૨૫. ૧૦૦, ૫૦,]

બધા વૃત્તવૈતાલ્યો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા, એને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળા છે. તે બધે ઠેકાણે સમાન માપવાળા છે, અને પલ્યંકાકારવાળા છે.

[—સમ ૧૧૩; —સ્થા ૭૨૨]

બધા વૃત્તવૈતાલ્યોના ઉપરના શિખરતલથી સૌગન્ધિક કાંડના નીચેના અંત સુધીનું અંતર ૯૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ ૬૦]

બધી બાબુની વિદ્યાધરશ્રેણીઓ^૩ દશદશ યોજન વિસ્તાર વાળી છે.

૧. ‘લઘુક્ષેત્રસમાસ’માં આ ક્રમથી જુદો ક્રમ છે. સ્વાતિ, અરુણ, પદ્મ, પ્રભાસ. જુઓ ગાથા ૧૧૦.

૨. તે આ પ્રમાણે — ૩૨ વિજયોમાંના ૩૨ અને એક ભરતમાં તથા એક ઔરવતમાં.

૩. આ વિદ્યાધર શ્રેણીઓ — એટલે વિદ્યાધરનાં નગરની હારો સમજવી. તે દીર્ઘવૈતાલ્યપર્વતો પર હોય છે અને તે શ્રેણીઓ ઉપર દશ યોજન જઈએ એટલે આભિયોગિકદેવોની શ્રેણીઓ આવે છે.

આલિયોગિક, દેવોની શ્રેણીઓ પણ તેટલા જ વિસ્તારવાળી છે.

[—સ્થા ૦ ૭૭૪]

(૧૦) જંબૂદ્વીપના વક્ષસ્કાર આદિ પર્વતો^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાજુમાં અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધ-ચંદ્રાકારે બે વક્ષસ્કાર^૨ પર્વતો છે —

૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રલ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તરકુરુમાં પણ તેવા જ પૂર્વ અને પશ્ચિમની બાજુમાં બે વક્ષસ્કાર પર્વતો^૨ છે તે આ —

૧. ગંધમાદન (પશ્ચિમમાં); ૨. માલ્યવાન (પૂર્વમાં).

[—સ્થા ૦ ૮૭]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ચારે વિદિશાઓ ચાર^૩ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. સૌમનસ (અગ્નિ); ૨. વિદ્યુતપ્રલ (નૈર્ઋત્ય);
૩. ગંધમાદન (વાયવ્ય); ૪. માલ્યવંત (ઈશાન).

[—સ્થા ૦૩૦૨]

૧. આ વક્ષસ્કાર પર્વતો પણ વૈતાદ્ય નામે ઓળખાય છે. અહીં તેમને જુદા એટલા માટે ગણાવ્યા છે કે તે બધા એકલા મહાવિદેહમાં જ છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૬.

૩. ઉપર ૮૭મા સૂત્રમાં જણાવેલ જ આ પર્વતો સમજવા. તેમને વિદિશામાં બતાવવાનું કારણ એ છે કે તે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ કે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ એવી રીતે ફેલાયા છે કે જેથી અમુક વિદિશાની પ્રદક્ષિણા થાય છે.

(૧) મંદર^૧ પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. ચિત્રકૂટ; ૨. પદ્મકૂટ (બ્રહ્મકૂટ); ૩. નલિનીકૂટ; ૪. એકશૈલ.

૯ (૨) એ જ નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર છે —

૧. ત્રિકૂટ; ૨. વૈશ્રમણ્યકૂટ; ૩. અંજનકૂટ ૪. માતંજનકૂટ.

(૩) મંદર પર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧. અંકાપાતીકૂટ; ૨. પદ્માપાતીકૂટ; ૩. આશી-વિષકૂટ; ૪. સુખાવહકૂટ.

(૪) એ જ નદીના ઉત્તરના કિનારે આ ચાર વક્ષસ્કાર-પર્વતો છે —

૧. ચંદ્રપર્વત; ૨. સૂર્યપર્વત; ૩. નાગપર્વત; ૪. દેવપર્વત.

[—સ્થાન ૩૦૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે પાંચ અને દક્ષિણે પાંચ વક્ષસ્કાર છે તે આ પ્રમાણે —

૧. ઉત્તરે

૨. દક્ષિણે

૧. માલ્યવાન;

૧-૪. ત્રિકૂટ — માતંજન;

૨-૫. ચિત્રકૂટ — એકશૈલ

૫. સૌમનસ.

૧. મહાવિદેહમાં આવેલા (આ સુત્રમાં જણાવેલા ૧૬) વક્ષસ્કાર પર્વતો અગે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૭.

(૨) તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે અને ઉત્તરે પાંચ-પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે તે આ —

૧. ઉત્તરે

૨. દક્ષિણે

૧. વિદ્યુતપ્રલ;

૧-૪. ચંદ્રપર્વત — દેવપર્વત;

૨-૫. અંકાપાતી — સુખાવહં. ૫. ગંધમાદન.

[—સ્થા૦ ૪૩૪]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને ઉત્તર-દક્ષિણ કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. ચિત્રકૂટ; ૨. પદ્મકૂટ (પ્રહ્લકૂટ); ૩. નલિનીકૂટ; ૪. એકશૈલ; ૫. ત્રિકૂટ; ૬. વૈશ્રમણ; ૭. અંજન; ૮. માતંજન.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧. અંકાપાતી; ૨. પદ્માપાતી; ૩. આશીવિષ; ૪. સુખાવહં; ૫. ચંદ્રપર્વત; ૬. સૂર્યપર્વત; ૭. નાગપર્વત; ૮. દેવપર્વત.

[—સ્થા૦ ૬૩૭]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વત છે —

૧. માલ્યવાન; ૨. ચિત્રકૂટ; ૩. વિચિત્રકૂટ; ૪. પ્રહ્લકૂટ; ૫-૧૦. યાવત્ સૌમનસ.

૧. પૂર્વોક્ત (૫૦ ૫૮૩-૪) સૂત્ર ૪૩૪ના બન્ને ઉત્તરદક્ષિણના વક્ષસ્કારની જોડ તે જ આ સૂત્રમાં દર્શાવેલ છે. પણ અહીં તેમનાં નામ વિષે મતભેદ જણાય છે. પૂર્વોક્ત સૂત્રમાં વિચિત્રકૂટનું નામ નથી આવતું પણ તેને સ્થાને એકશૈલ નામ આવે છે. વળી આ સૂત્રમાં ક્રમવિપર્યાસ પણ છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારા પર ૧૦ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૧૦. વિદ્યુત્પ્રભ ચાવત્ ગંધમાદન.^૧

[—સ્થા ૭૧૮]

જંબૂદ્વીપમાં ૨૦૦ કાંચનક^૨ પર્વતો છે.

[—સમ ૧૦૨]

અધા કાંચનક પર્વતો શિખર પર ૫૦ યોજન પહોળા અને મૂળમાં ૧૦૦ યોજન પહોળા છે તથા ૧૦૦ યોજન ઊંચા અને ૧૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૫૦, ૧૦૦]

અધા ચમક^૩ પર્વતો હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ ઊંડા અને મૂળમાં હજાર યોજન લાંબા-પહોળા છે.

[—સમ ૧૧૩]

સૌમનસ, ગંધમાદન, વિદ્યુત્પ્રભ અને માલ્યવાન આ વક્ષસ્કાર પર્વતો મંદર પર્વતાંતથી ૫૦૦ યોજન ઊંચા છે અને ત્યાં જ ૫૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૮]

અધા વક્ષસ્કાર પર્વતો શીતા નદી તથા શીતોદા નદી પાસે તથા મેરુપર્વતના છેડા પાસે ૫૦૦ યોજન ઊંચા અને ૫૦૦ ગાઉ ઊંડા છે.

[—સમ ૧૦૮; —સ્થા ૪૩૪]

૧. પૂર્વોક્ત સૂત્ર ૪૩૪ (૫૦ ૫૮૪)ના (૨) પ્રમાણે.

૨. ૫૦ ૫૮૫ પર જણાવેલા દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના ૧૦ હોનોની બન્ને બાજુએ ૧૦-૧૦ કાંચનક પર્વતો આવેલા છે. એટલે સર્વ મળી ૨૦૦ થાય.

૩. ઉત્તરકુરુમાં નીલવાન વર્ષધરની ઉત્તરે બન્ને કિનારે એકેક હોવાથી આ પર્વતો ચમક કહેવાય છે. મનુષ્યક્ષેત્રમાં અધા મળી પાંચ ઉત્તરકુરુના દશ ચમક પર્વતો છે.

ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ હજાર યોજન ઊંચા, હજાર ગાઉ ઊંડા અને હજાર યોજન મૂળમાં લાંબા-પહોળા છે.

[—સમ૦ ૧૧૩]

(૧૧) જંબૂદ્વીપમાંનાં કૂટો^૧

(૧) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ ચુલ્લહિમવાન પર્વતમાં બે કૂટ છે —

૧. ચુલ્લહિમવાન કૂટ, ૨. વૈશ્રમણ કૂટ.

(૨) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. મહાહિમવાન કૂટ; ૨. વૈદ્ય કૂટ.

(૪) મંદર પર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. નિષધકૂટ; ૨. રુચકપ્રભકૂટ.

(૪) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત^૫ વર્ષધરમાં બે કૂટ છે —

૧. નીલવંતકૂટ; ૨. ઉપદર્શનકૂટ.

૧. જંબૂદ્વીપનાં પરપ કૂટો સંબંધી જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૮.

૨. હિમવતપર્વતનાં બધાં મળી અગિયાર કૂટો છે પણ અહીં દ્વિસ્થાનક હોવાથી માત્ર બેનું 'જ અહણ્ કયુ' છે : ચુલ્લહિમવાનકૂટમાં તો તે પર્વતનો અધિપતિ દેવ વસે છે તેથી; વૈશ્રમણ સૌથી છેલ્લું હોવાથી. એ અગિયાર કૂટોમાં પૂર્વદિશામાં સર્વ પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે. અને પછી કમરા : તેની પશ્ચિમે બાકીનાં દસ કૂટો આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે બીજા વર્ષધરમાં પણ પૂર્વદિશામાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ અને તેની પછી બાકીનાં કમરા : આવેલાં છે.

૩. મહાહિમવાનના સર્વમળી આઠ કૂટો છે પણ બેનું જ અહીં અહણ્ છે. કારણ ઉપર પ્રમાણે.

૪. નિષધનાં સર્વ મળી નવ કૂટ છે પણ બેનું જ અહણ્ કયુ' છે. કારણ માટે જુઓ ઉપર.

૫. નીલવંતનાં પણ નવ કૂટમાથી માત્ર બેનું જ અહણ્ કયુ' છે. કારણ માટે ઉપર જુઓ.

(૫) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ રુકમી વર્ષધરમાં બે કૂટ છે^૧—

૧. રુકમીકૂટ; ૨. મણિકંચનકૂટ.

(૬) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં બે કૂટ છે^૨—

૧. શિખરીકૂટ; ૨. તિગિચ્છકૂટ.

[—સ્થા ૦ ૮૭]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે^૩—

૧. ચુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨. વૈશ્રમણકૂટ, (૩) મહાહિમવાનકૂટ; ૪. વૈશ્વર્યકૂટ; ૫. નિષધકૂટ; ૬. રુચકકૂટ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે છ કૂટ છે^૪—

૧. નીલવંતકૂટ; ૨. ઉપદર્શનકૂટ; ૩. રુકમીકૂટ (૪) મણિકંચનકૂટ; ૫. શિખરીકૂટ; ૬. તિગિચ્છકૂટ.

[—સ્થા ૦ ૫૨૨]

ચુલ્લહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી ચુલ્લહિમવાન વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર ૬૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે શિખરીકૂટનું.

[—સમ ૦ ૧૦૯]

૧. રુકમીના આકમાંથી બે કૂટનું જ ગ્રહણ છે.

૨. શિખરીનાં ૧૧ માથી માત્ર બે કૂટનું જ ગ્રહણ કર્યું છે. કારણ માટે જુઓ પા. ૫૮૬, નોંધ ૨.

૩. મેરુની દક્ષિણે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંના પ્રત્યેકના બખ્ખે કૂટનું જ ગ્રહણ કર્યું છે તેથી છ કૂટ કહ્યાં છે.

૪. મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ત્રણ વર્ષધરમાંનાં પ્રત્યેકનાં બખ્ખે કૂટોનું જ અહીં ગ્રહણ છે તેથી છ કૂટો થાય. તેમ કરવાનું કારણ કહેવાઈ ગયું છે.

મહાહિમવાનકૂટની ટોચથી સૌગન્ધિકા કાંડ સુધીનું અંતર ૮૭૦૦ યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૭]

રુકમીકૂટ વિષે પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું.

[—સમ૦ ૮૭]

મહાહિમવાનકૂટના ઉપરના છેડાથી મહાહિમવંત વર્ષધરની સમતલભૂમિ સુધીનું અંતર સાતસો યોજન છે. તે જ પ્રમાણે રુકમીકૂટ વિષે સમજવું.

[—સમ૦ ૧૧૦]

નિષધકૂટના ઉપરના છેડાથી નિષધ વર્ષધરની સમતલ-ભૂમિ સુધીનું અંતર ૬૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે નીલ-વંતકૂટનું સમજવું.

[—સમ૦ ૧૧૨]

બધાં વર્ષધરકૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળાં છે.

[—સમ૦ ૧૦૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના સૌમનસ વક્ષસ્કાર પર્વતનાં સાત કૂટ^૧ છે.—

૧. સિદ્ધકૂટ; ૨. સૌમનસકૂટ; ૩. મંગલાવતીકૂટ; ૪. દેવકુરુકૂટ; ૫. વિમલકૂટ; ૬. કાંચનકૂટ; ૭. વિશિષ્ટકૂટ.

૧. આ સૌમનસ ગજદંતાકારે છે, અને મેરુથી દક્ષિણે આવેલ નિષધથી મેરુ સુધી ફેલાયેલો છે. તે દેવકુરુથી પૂર્વમાં આવેલો છે. તેમાં મેરુની નજદીકના ભાગમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નિષધ તરફ ખાખીનાં કૂટો છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ગંધમાદન વક્ષસ્કાર પર્વતનાં સાત કૂટ^૨ છે —

૧. સિદ્ધકૂટ; ૨. ગંધમાદનકૂટ; ૩. ગંધિલાવતીકૂટ;
૪. ઉત્તરકુરુકૂટ; ૫. પરિઘકૂટ; ૬. લોહિતાક્ષકૂટ; ૭. આનંદનકૂટ.
[—સ્થા૦ ૫૬૦]

જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતમાં ભદ્રશાલવનમાં આઠ દિશાહસ્તિકૂટ^૨ છે —

૧. પશ્ચોત્તરકૂટ; ૨. નીલવાનકૂટ; ૩. સુહસ્તિકૂટ;
૪. અંબજનગિરિકૂટ; ૫. કુમુદકૂટ; ૬. પલાશકૂટ; ૭. અવ-
તંસકૂટ; ૮. રોચનગિરિકૂટ.

[—સ્થા૦ ૬૪૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહા-
હિમવાન વર્ષધર પર્વતમાં આઠ કૂટ^૩ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. મહાહિમવાન; ૩. હિમવાન; ૪. રોહિત;
૫. હ્રી; ૬. હરિકાંતા; ૭. હરિવર્ષ; ૮. વૈદ્યૃય.

૧. આ ગંધમાદન પણ ગજદતાકારે છે, મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંતથી મેરુપર્વત સુધી ફેલાયેલ છે; અને ઉત્તરકુરુની પૂર્વમાં છે. મેરુની નજીકમાં સિદ્ધકૂટ છે અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ નીલવંતની દિશામાં બાકીનાં કૂટો છે.

૨. આ કૂટો હસ્તિના આકારે હોવાથી હસ્તિકૂટ કહેવાય છે. તે કરિ-
કૂટ પણ કહેવાય છે. તેમનો સ્થાનનિર્ણય આ પ્રમાણે:— શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે પૂર્વદિશામાં પશ્ચોત્તર અને નીલવંત કૂટ છે. અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ મેરુની ચારે દિશામાં બધાં આવેલાં છે.

૩. મહાહિમવાનનાં આ આઠ કૂટમાં પ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વ દિશામાં છે. અને ત્યાર પછી ક્રમશઃ પશ્ચિમ તરફ બાકીનાં આવેલાં છે.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદરની ઉત્તરે, આવેલ રુકમી વર્ષધરનાં આઠ કૂટ^૧ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. રુકમી; ૩. રમ્યક; ૪. નરકાંતા; ૫. બુદ્ધિ; ૬. રૌપ્ય; ૭. હિરણ્યવંત; ૮. મણિકાંચન.

[—સ્થા. ૬૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભરત-વર્ષમાંના દીર્ઘવૈતાલ્ય પર્વતનાં^૨ નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. ભરત; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલ્ય; ૬. પુણ્ય; ૭. તમિસ્રાગુફા; ૮. ભરત; ૯. વૈશ્રમણ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલ નિષધ વર્ષધરનાં^૩ નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. નિષધ; ૩. હરિવર્ષ; ૪. વિદેહ; ૫. હ્રી; ૬. ધૃતિ; ૭. શીતોદા; ૮. અપરવિદેહ; ૯. રુચક.

૧. રુકમી વર્ષધરનાં પણ કૂટોમાં પૂર્વ દિશામાં સર્વ પ્રથમ સિદ્ધકૂટ છે અને બાકીનાં ત્યાર પછી ક્રમશઃ આવેલાં છે.

૨. બધાં મળી દીર્ઘવૈતાલ્ય ૩૪ છે. — ૧ ભરતમાં, ૧ ઐરવતમાં અને ૩૨ વિજયોમાંનાં ૩૨. આ પ્રત્યેક વૈતાલ્યોમાં નવ-નવ કૂટો છે. આ સૂત્રમાં એ ૩૪ દીર્ઘવૈતાલ્યો તથા તે સિવાયના બીજા પર્વતો જેમને નવ-નવ કૂટ છે તેવા ૫ ગણાવ્યા છે; એટલે બધા મળી ૩૯ પર્વતોનાં નવ-નવ કૂટ ગણાવ્યાં છે.

૩. બધા દીર્ઘવૈતાલ્યમાં સર્વપ્રથમ સિદ્ધકૂટ પૂર્વદિશામાં છે અને ત્યાર પછી તેની પશ્ચિમે ક્રમશઃ બાકીનાં કૂટો આવેલાં છે.

૪. બધા વર્ષધરનું પ્રથમ કૂટ સિદ્ધ છે અને તે સર્વ પ્રથમ પૂર્વમાં આવેલ છે; અને ત્યાર પછી અનુક્રમે બીજાં હોય છે.

(૩) મેરુપર્વતના નંદનવનમાં નવ કૂટ^૧ છે —

૧. નંદન; ૨. મંદર; ૩. નિષધ; ૪. હૈમવત;
૫. રજત; ૬. રુચક; ૭. સાગરચિત્ર; ૮. વજ્ર; ૯. બલકૂટ.

(૪) જંબૂદ્વીપના માલ્યવાન વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ) પર્વતનાં નવ કૂટ^૨ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. માલ્યવાન; ૩. ઉત્તરકુરુ; ૪. કચ્છ;
૫. સાગર; ૬. રજત; ૭. શીતા; ૮. પૂર્ણભદ્ર; ૯. હરિસ્સહ.

(૫) જંબૂના કચ્છવિજયના દીર્ઘવૈતાલયનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. કચ્છ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલય;
૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુકા; ૮. કચ્છ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૬) જંબૂના સુકચ્છવિજયના દીર્ઘવૈતાલયનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. સુકચ્છ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલય;
૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુકા; ૮. સુકચ્છ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૭) મહાકચ્છ, (૮) કચ્છકાવતી, (૯) આવર્ત, (૧૦) મંગલાવર્ત, (૧૧) પુષ્કલ, (૧૨) પુષ્કલાવર્ત વિજયોના દીર્ઘ વૈતાલ્યોનાં ૯-૯ કૂટોનાં નામો ગણી લેવાં. લેદ એટલો કે

૧. નંદનવનમાં ચારે દિશાએ સિદ્ધાયતનો છે અને વિદિશામાં પ્રાસાદો છે. પૂર્વના સિદ્ધાયતનની ઉત્તરે અને ઉત્તર-પૂર્વના પ્રાસાદની દક્ષિણે નંદનકૂટ છે. પૂર્વના સિદ્ધાયતનની દક્ષિણે અને દક્ષિણ-પૂર્વના પ્રાસાદની ઉત્તરમાં મંદરકૂટ છે. આ જ ક્રમે બાકીનાં કૂટોનાં સ્થાન પણ સમજી લેવાં. આ નંદનવનના બધા સિવાયના પ્રત્યેક કૂટ પર દેવીઓનો નિવાસ છે. અને બધામાં બધા નામનો દેવ વસે છે.

૨. આમાંનું અતિમ કૂટ હરિસ્સહ સહસ્રાંક કૂટ કહેવાય છે. માલ્યવાન પર્વતનું સિદ્ધકૂટ મેરુની નજીક છે અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ નીચવત પર્વતની દિશામાં છે.

તે તે વૈતાલ્યોનાં કૂટનાં નામોમાં ખીજું અને આઠમું તે તે વૈતાલ્યના નામવાળું સમજવું. બાકીનાં ૭ નામો કચ્છ અને સુકચ્છનાં નામો જેવાં જ સમજવાં.

(૧૩) વત્સ, (૧૪) સુવત્સ, (૧૫) મહાવત્સ, (૧૬) વત્સાવતી, (૧૭) રમ્ય, (૧૮) રમ્યક, (૧૯) રમણિક, (૨૦) મંગલાવતી — આ આઠ વિજયોના દીર્ઘવૈતાલ્યનાં ઉપર પ્રમાણે નવ-નવ કૂટ સમજવાં. નામ પણ તે જ પ્રમાણે; ખીજું અને આઠમું કૂટ પોત-પોતાના નામનું છે.

(૨૧) જંબૂદ્વીપના વિદ્યુતપ્રભ વક્ષસ્કાર (ગજદંતગિરિ)નાં નવ કૂટ છે^૧—

૧. સિદ્ધ; ૨. વિદ્યુત; ૩. દેવકુરુ; ૪. પદ્મ; ૫. કનક; ૬. સ્વસ્તિક; ૭. શીતોદ્ધા; ૮. સજલ; ૯. હરિકૂટ.

(૨૨) જંબૂદ્વીપના પદ્મવિજયના દીર્ઘવૈતાલ્યનાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. પદ્મ; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલ્ય; ૬. પૂર્ણ; ૭. તમિસાગુદ્ધા; ૮. પદ્મ; ૯. વૈશ્રમણ.

(૨૩) સુપદ્મ, (૨૪) મહાપદ્મ, (૨૫) પદ્માવતી, (૨૬) શંખ, (૨૭) કુમુદ, (૨૮) નલિન, (૨૯) સલિલાવતી — આ વિજયોના પણ દીર્ઘવૈતાલ્યનાં નવ-નવ કૂટો પદ્મ વિજયની જેમ સમજી લેવાં. ખીજા અને આઠમા કૂટનું નામ પોત-પોતાના નામ જેવું સમજવું.

(૩૦) વપ્ર, (૩૧) સુવપ્ર, (૩૨) મહાવપ્ર, (૩૩) વપ્રાવતી, (૩૪) વદ્યુ, (૩૫) સુવદ્યુ, (૩૬) ગંધિલ, (૩૭) ગંધિલાવતી — આ વિજયોના વૈતાલ્યોનાં પણ નવ-નવ કૂટ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવાં.

૧. આ ગજદંતગિરિનાં શિખરોમાંનું સર્વ પ્રથમ સિદ્ધ મેરુની નજીક છે અને ત્યાર પછીનાં ક્રમશઃ નિષધની દિશામાં છે.

(૩૮) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે નીલવંત વર્ષધરમાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. નીલવંત; ૩. વિદેહ; ૪. શીતા; ૫. કીર્તિ; ૬. નારીકાંતા; ૭. અપરવિદેહ; ૮. રમ્યક; ૯. ઉપદર્શન.

(૩૯) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલ ઐરવત-ના દીર્ઘવૈતાલ્યમાં નવ કૂટ છે —

૧. સિદ્ધ; ૨. રત્ન; ૩. ખંડક; ૪. માની; ૫. વૈતાલ્ય; ૬. પૂર્ણ; ૭. તિમિસગુહા; ૮. ઐરવત; ૯. વૈશ્રમણ.

[—સ્થા ૧૮૬]

વક્ષસ્કારનાં બીજાં કૂટો સિવાયનાં બધાં હરિ (વિદ્યુતપ્રલનું) અને હરિસ્સહ (માલ્યવાનનું) કૂટો ૧ હજાર યોજન ઊંચાં છે; અને મૂળમાં હજાર યોજન પહોળાં છે.

[—સમ ૧૧૩]

નંદનવનનાં બાકીનાં કૂટો સિવાયનાં બધાં બલકૂટો પણ હજાર યોજન ઊંચાં અને હજાર યોજન મૂળમાં પહોળાં છે.

[—સમ ૧૧૩]

હરિ અને હરિસ્સહ સિવાયનાં વક્ષસ્કારનાં કૂટો ૫૦૦ યોજન ઊંચાં અને મૂળમાં ૫૦૦ યોજન લાંબાં-પહોળાં છે.

બલકૂટ સિવાયનાં બાકીનાં નંદનવનનાં બધાં કૂટો પણ તે જ પ્રમાણે.

[—સમ ૧૦૮]

(૧૨) જંબૂદ્વીપમાંના હ્રદો

જંબૂદ્વીપમાં^૧ મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આવેલા —

૧. વિગત માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ ૧૯.

(૧) હિમવાત્ર અને શિખરી વર્ષધર પર્વતમાં ક્રમશઃ આ બે મહાન હ્રદ સમાન પરિમાણયુક્ત છે —

૧. પદ્મહ્રદ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

આ બે કુંડોમાં આ બે દેવતા પદ્યસ્થિતિવાળી રહે છે.—

૧. શ્રીદેવી; ૨. લક્ષ્મીદેવી.

(૨) મહાહિમવાન અને રુક્મીમાં આ બે કુંડ છે —

૧. મહાપદ્મહ્રદ ૨. મહાપૌંડરિક.

આ બે કુંડમાં આ બે દેવી પદ્યસ્થિતિવાળી નિવાસ કરે છે —

૧. હ્રીદેવી; ૨. બુદ્ધિદેવી.

(૩) નિષધ અને નીલવંતમાં આ બે કુંડો છે —

૧. તિગિચ્છહ્રદ; ૨. કેસરીહ્રદ.

તેમાં પદ્યસ્થિતિવાળી બે દેવતા વસે છે —

૧. ધૃતિ; ૨. કીર્તિ.

[—સ્થા. ૮૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની દક્ષિણે ત્રણ મહાહ્રદ છે —

૧. પદ્મહ્રદ; ૨. મહાપદ્મહ્રદ; ૩. તિગિચ્છહ્રદ.

તેમાં ત્રણ દેવતા વસે છે, તે આ —

૧. શ્રી; ૨. હ્રી; ૩. ધૃતિ.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ મહાહ્રદો અને તેમાં વસનારી ત્રણ દેવીઓ આ છે —

કુબે.—૧. કેસરી; ૨. મહાપૌંડરિક; ૩. પૌંડરિક.

દેવી :—કીર્તિ; બુદ્ધિ; લક્ષ્મી.

[—સ્થા. ૧૯૭]

જાંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે આવેલા દેવકુરુમાં અને મંદરની ઉત્તરે આવેલા ઉત્તરકુરુમાં પાંચ-પાંચ હ્રદો છે,^૧ તે આ પ્રમાણે —

(૧) દેવકુરુમાં

૧. નિષધ;

૨. દેવકુરુ;

૩. સૂર્ય;

૪. સુલૈસ;

૫. વિદ્યુતપ્રભ.

(૨) ઉત્તરકુરુમાં

નીલવંત

ઉત્તરકુરુ,

ચંદ્ર;

ઐરાવાણ;

માલ્યવાન.

[—સ્થા. ૪૩૪]

જાંબૂદ્વીપમાં છ મહાહ્રદ છે અને તેમાં પદ્ય સ્થિતિવાળી દેવીઓ રહે છે.

હ્રદો

૧. પદ્મહ્રદ;

૨. મહાપદ્મહ્રદ;

૩. તિગિચ્છહ્રદ;

૪. કેસરીહ્રદ;

૫. મહાપૌંડરિક;

૬. પૌંડરિક.

દેવી

શ્રીદેવી;

હ્રીદેવી;

ધૃતિદેવી;

કીર્તિદેવી;

બુદ્ધિદેવી;

લક્ષ્મીદેવી.

[—સ્થા. ૫૨૨]

તિગિચ્છ અને કેસરી હ્રદનો આયામ ૪૦૦૦ યોજન છે.

[—સમ. ૧૧૭]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ^૨ છે —

૧. ગંગાપ્રપાત હ્રદ; ૨. સિંધુપ્રપાત હ્રદ.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૦.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૧.

(૨) હિમવંતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. રોહિતપ્રપાત હ્રદ; ૨. રોહિતાંશપ્રપાત હ્રદ.

(૩) હરિવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. હરિપ્રપાત હ્રદ; ૨. હરિકાંતપ્રપાત હ્રદ.

(૪) મહાવિદ્વેહવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. શીતાપ્રપાત હ્રદ; ૨. શીતોદ્ધાપ્રપાત હ્રદ.

(૫) રમ્યગ્વર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. નરકાંતપ્રપાત હ્રદ; ૨. નારીકાંતપ્રપાત હ્રદ.

(૬) હિરણ્યવંતવર્ષમાં બે પ્રપાત હ્રદ છે—

૧. સુવર્ણકૂલપ્રપાત હ્રદ; ૨. સ્વર્ણકૂલપ્રપાત હ્રદ.

(૭) ઐરવતવર્ષમાં બે પ્રપાતહ્રદ છે—

૧. રક્તાપ્રપાત હ્રદ; ૨. રક્તાવતીપ્રપાત હ્રદ.

[—સ્થા ૮૮]

પદ્મહ્રદ અને પૌંડરિક હ્રદ ૧૦૦૦ યોજન લાંબા છે.

[—સમ ૧૧૩]

મહાપદ્મ અને મહાપૌંડરિક હ્રદ ૨૦૦૦ યોજન લાંબા છે.

[—સસ ૧૧૫]

બધાં મ્હાહ્રદો દશ યોજન ઊંડા કદા છે.

[—સ્થા ૭૭૬]

બધા સલિલકુંડો (પ્રપાતહ્રદો) દશ યોજન ઊંડા છે.

[—સ્થા ૭૭૬]

(૧૩) જંબૂદ્વીપની નદીઓ^૧

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલ મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મ-હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. રોહિતા; ૨. હરિકાંતા.

(૨) તે જ પ્રમાણે નિષધ પર્વતના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. હરિસલિલા; ૨. શીતોદા.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ નીલવંત વર્ષધરના કેસરી હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. શીતા; ૨. નારીકાંતા.

(૪) તે જ પ્રમાણે રુકમી વર્ષધર પર્વતના મહા-પૌંડરિક હ્રદમાંથી બે મહાનદી નીકળે છે—

૧. નરકાંતા; ૨. સ્વપ્ચક્રલા.

[—સ્થા. ૮૮]

(૧) ભરતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે (જે હિમવાનના પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે)—

૧. ગંગા (પૂર્વતરફ વહે છે); ૨. સિન્ધુ (પશ્ચિમ તરફ વહે છે).

(૨) હિમવંતવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ મહાહિમવાન વર્ષધરમાંના મહાપદ્મહ્રદમાંથી અને હિમવા-નના પદ્મહ્રદમાંથી નીકળે છે—

૧. રોહિતા (પૂર્વમાં); ૨. રોહિતાંશા (પશ્ચિમમાં).

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં ૨૨.

(૩) હરિવર્ષમાં બે મહાન નદીઓ છે જે ક્રમશઃ નિષધના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી તથા મહાહિમવંતના મહાપદ્મ-હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. હરિસલિલા (પૂર્વમાં); ૨. હરિકાંતા (પશ્ચિમમાં).

(૪) મહાવિદેહવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી તથા નિષધના તિગિચ્છ હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. શીતા (પૂર્વમાં); ૨. શીતોદા (પશ્ચિમમાં).

(૫) રમ્યવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ રુકમીના મહાપૌંડરિક હ્રદમાંથી તથા નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. નરકાંતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. નારીકાંતા નદી (પશ્ચિમમાં).

(૬) હિરણ્યવંતવર્ષમાં બે મહાનદીઓ છે જે ક્રમશઃ શિખરીપર્વતના પૌંડરિકહ્રદમાંથી તથા રુકમીપર્વતના મહાપૌંડરિકહ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. સુવર્ણકૂલા (પૂર્વમાં); ૨. સ્વપ્નકૂલા (પશ્ચિમમાં).

(૭) ઐરવત વર્ષમાં બે નદીઓ છે જે શિખરી પર્વતના પૌંડરિક હ્રદમાંથી નીકળે છે —

૧. રકતા નદી (પૂર્વમાં); ૨. રકતાવતી નદી (પશ્ચિમમાં).

[—સ્થા. ૮૮]

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની દક્ષિણે આવેલા ચુલ્લ-હિમવાનપર્વતના પદ્મહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતાંશા.

(૨) મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી પર્વતના પૌંડરિકહૃદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે —

૧. સુવર્ણકૃદા^૧ ૨. રક્તા; ૩. રક્તાવતી.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની પૂર્વમાં પૂર્વમહાવિદેહમાં શીતા નદીની ઉત્તરમાં ત્રણ આંતરનદીઓ છે.^૨

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી. ૩. પંકવતી.

(૪) એ જ શીતા નદીની દક્ષિણે ત્રણ આંતરનદીઓ છે —

૧. તપ્તજલા; ૨. મત્તજલા; ૩. ઉન્મત્તજલા.

(૫) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં વહેતી શીતોદા નદીની દક્ષિણે ત્રણ આંતરનદીઓ છે —

૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતક્ષોતા; ૩. અન્તોવાહિની.

(૬) એ જ શીતોદા નદીની ઉત્તરે ત્રણ આંતરનદી આ છે —

૧. ભિર્મિમાલિની; ૨. કૈનમાલિની; ૩. ગંભીરમાલિની

[—સ્થા ૧૯૭]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં વહેતી ગંગા મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧. જમુના; ૨. સરથૂ; ૩. આદી; ૪. કૌસી; ૫. મહી.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં મંદરની દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં સિન્ધુ નદીને પાંચ નદી આવી મળે છે —

૧. શતદ્રુ; ૨. વિભાસા; ૩. વિતસ્તા; ૪. ઇશિવતી; ૫. અંદ્રભાગા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૩.

૨. બધી મળી ૧૨ આંતર નદીઓ વિદેહમાં છે. તેમને આ સૂત્રમાં ગણાવી છે.

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઐરવતની રક્તા મહાનદીને પાંચ મહાનદીઓ મળે છે —

૧. કૃષ્ણા; ૨. મહાકૃષ્ણા; ૩. નીલા; ૪. મહાનીલા;
૫. મહાતીરા.^૧

(૪) જંબૂદ્વીપમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલી ઐરવત વર્ષમાં રક્તાવતી મહાનદીને પાંચ મહાનદી મળે છે —

૧. ઇન્દ્રા; ૨. ઇન્દ્રસેના; ૩. સુષેણા; ૪. વારિસેના;
૫. મહાભોગા.

[—સ્થા. ૪૭૦]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણે ભરતવર્ષમાં આવેલી ગંગા અને સિંધુને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે —

(૧) ગંગાને મળનારી —

૧. યમુના; ૨. સરયૂ; ૩. ગાદી; ૪. કોસી; ૫. મહી.

(૨) સિંધુને મળનારી —

૬. સિંધુ (શતદ્રુ); ૭. વિતસ્તા; ૮. વિભાસા; ૯. ઇરાવતી; ૧૦. ચંદ્રભાગા.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં ઉત્તરે ઐરવતવર્ષમાં આવેલી રક્તા અને રક્તાવતી નદીઓને આ દશ નદીઓ આવી મળે છે —

(૧) રક્તાને મળનારી —

૧. કૃષ્ણા; ૨. મહાકૃષ્ણા; ૩. નીલા; ૪. મહાનીલા;
૫. તીરા.

(૨) રક્તાવતીને મળનારી —

૬. મહાતીરા; ૭. ઇન્દ્રા; ૮. ઇન્દ્રસેના; ૯. વારિસેના;
૧૦. મહાભોગા.

[—સ્થા. ૭૧૭]

૧. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલ રક્તા અને રક્તાવતીનાં પાંચ-પાંચ નામો સાથે આગળના સૂત્રમાં જણાવેલ નામોની સંગતિ નથી.

(૧) જંબૂમાં મેરુ પર્વતની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે —

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. રોહિતા; ૪. રોહિતાંશા;
૫. હરિસલિલા; ૬. હરિકાંતા.

(૨) મેરુ પર્વતની ઉત્તરે છ મહાનદીઓ છે —

૧. નરકાંતા; ૨. નારીકાંતા; ૩. સુવર્ણકૂલા; ૪.
રૂપ્યકૂલા; ૫. રક્તા; ૬. રક્તાવતી.

(૩) મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં મહાવિદેહમાં વહેતી
શીતાનદીના બન્ને કિનારે છ આંતરનદીઓ છે—

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩. પંકવતી; ૪. તપ્તજલા;
૫. મત્તજલા; ૬. ઉન્મત્તજલા.

(૪) મેરુ પર્વતની પશ્ચિમે મહાવિદેહમાં શીતોદા
નદીના બન્ને કિનારે છ આંતરનદીઓ છે—

૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અંતઃવાહિની ૪.
ભિર્મિભાલિની; ૫. ક્ષેનમાલિની; ૬. ગંભીરમાલિની.

[—સ્થાં ૫૨૨]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં સાત મહા નદીઓ છે જે પૂર્વ તરફ
વહીને લવણસમુદ્રમાં મળે છે —

૧. ગંગા; ૨. રોહિતા; ૩. હરિસલિલા; ૪. શીતા;
૫. નરકાંતા; ૬. સુવર્ણકૂલા; ૭. રક્તા.

(૨) જંબૂદ્વીપમાં સાત મહાનદીઓ છે જે પશ્ચિમ
તરફ વહીને લવણસમુદ્રને મળે છે.—

૧. સિંધુ; ૨. રોહિતાંશા; ૩. હરિકાંતા; ૪. શીતોદા,
૫. નારીકાંતા; ૬. રૂપ્યકૂલા; ૭. રક્તાવતી.

[—સ્થાં ૫૫૫;—સમં ૧૪]

(૧) નિષધ વર્ષધરમાંના તિંગિચ્છ હ્રદમાંથી શીતોદા મહાનદી નીકળીને ૭૪૦૦ યોજનથી કાંઈકે વધારે ઉત્તરા-ભિમુખ વહીને^૧ પછી ચાર યોજન લાંબા અને ૫૦ યોજન પહોળા વજ્રમય નાળચા (જીલી) વાટે^૨ પોતાના વજ્રના તળિયાવાળા પ્રપાતકુંડમાં મોટા ઘડામાંથી મોતીની ધારની જેમ મહાન ઘોષ કરતી પડે છે.

(૨) આ જ પ્રમાણે નીલવંતના કેસરી હ્રદમાંથી નીકળતી દક્ષિણાભિમુખી શીતા નદી વિષે પણ સમજ લેવું.

[—સમ૦ ૭૪]

શીતા, શીતોદા મહાનદીઓ મુખમૂલમાં (સમુદ્ર પાસે) દશ યોજન ઊંડી છે.^૧

[—સ્થા૦ ૭૭૬]

(૧) જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીની ઉત્તરે ઉત્કૃષ્ટથી આઠ અરિહંત, આઠ ચક્રવર્તી, આઠ બળદેવ અને આઠ વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.^૨

(૨-૪) તે જ નદીની દક્ષિણે તથા મેરુની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે પણ^૩ તે જ પ્રમાણે મહાપુરુષોની ઉત્પત્તિ સમજવી.

[—સ્થા૦ ૬૩૮]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીને ઉત્તરે આ બધું આઠની સંખ્યામાં છે^૩—

૧. દીર્ઘવૈતાઢય; ૨. તિમિસશુહા; ૩. ખંડપ્રપાતશુક્ષ;

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૪.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૫.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

૪. કૃતમાલ્યકદેવ; ૫. નૃત્યમાલ્યકદેવ; ૬. ગંગાકુંડ; ૭. સિંધુકુંડ; ૮. ગંગા નદી; ૯. સિંધુ નદી; ૧૦ ઋષભકૂટ.

(૨) મેરુપર્વતની પશ્ચિમે વહેતી શીતોદાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે.

(૩) શીતાની દક્ષિણે પણ તે જ પ્રમાણે છે. પણ ગંગા અને ગંગાકુંડને બદલે રક્તા અને રક્તાકુંડ તથા સિંધુ અને સિંધુકુંડને બદલે રક્તાવતી અને રક્તાવતી કુંડ સમજવા.

(૪) શીતોદાની ઉત્તરે પણ એ જ પ્રમાણે ફેરફાર સમજવાનો છે.

[—સ્થાં ૬૩૯]

(૧) ગંગા અને સિંધુ મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં રૂપ ગાઉ જેટલા વિસ્તૃત ધોધરૂપે મગરના મોઢા જેવા નાળચામાંથી બાણે ઘડામાંથી મોતીની ધાર થતી હોય તેમ પડે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે શિખરી પર્વત પરથી રક્તા અને રક્તાવતી નામની મહાનદીઓ પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

[—સમં ૨૫]

ગંગા, સિંધુ, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓની દેવીના દ્વીપો આઠ-આઠ યોજન લાંબા પહોળા છે.^૧

[—સ્થાં ૬૨૯]

૧. આ દેવીના દ્વીપો તે તે નદીના પ્રપાતકુંડમાં મધ્યભાગમાં હોય છે.

ગંગા, સિન્ધુ, રક્તા અને રક્તાવતીનો પ્રવાહ ૨૪^૧ કોશથી કાંઈક વધારે વિસ્તૃત છે.^૧

[—સમ૦ ૨૪]

(૧૪) જંબૂદ્વીપના પ્રકાશકો સૂર્ય-ચંદ્રાદિ

જંબૂદ્વીપમાં આ બધું બેની સંખ્યામાં પ્રકાશ્યું છે, પ્રકાશે છે અને પ્રકાશશે—

૧ ચંદ્ર	૧૧ પૂર્વાશ્લેષુની	૨૧ ઉત્તરાષાઢા
૨ સૂર્ય	૧૨ ઉત્તરાશ્લેષુની	૨૨ અભિચી
૩ કૃત્તિકા ^૨	૧૩ હસ્ત	૨૩ શ્રવણ
૪ રોહિણી	૧૪ ચિત્રા	૨૪ ધનિષ્ઠા
૫ મૃગશિર	૧૫ સ્વાતી	૨૫ શતભિષક
૬ આર્દ્રા	૧૬ વિશાખા	૨૬ પૂર્વાભાદ્રપદા
૭ પુનર્વસુ	૧૭ અનુરાધા	૨૭ ઉત્તરાભાદ્રપદ
૮ પુષ્ય	૧૮ જ્યેષ્ઠા	૨૮ રેવતી
૯ અશ્લેષા	૧૯ મૂલ	૨૯ અશ્વિની
૧૦ મઘા	૨૦ પૂર્વાષાઢા	૩૦ ભરણી

૧. આ માપ પદ્મહદમાંથી ગંગા અને સિન્ધુ નદીઓ તથા પૌંડરિકમાંથી રક્તા અને રક્તાવતી નીકળે છે ત્યાંના પ્રવાહનું હોય એવો સંભવ છે. કારણ, તે નદીઓ જ્યારે પ્રપાતમાં પડે છે ત્યારે તે ૨૫ કોશ વિસ્તૃત હોય છે અને પ્રપાતકુંડમાંથી નીકળે છે ત્યારે પણ તેટલી જ વિસ્તૃત હોવાનું શાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવે છે.

૨. (૩) કૃત્તિકાથી માંડીને (૩૦) ભરણી સુધીનાં ૨૮ નક્ષત્રો છે. તે ચંદ્રનો પરિવાર ગણાય છે તેથી ચંદ્ર-સૂર્ય પછી તેમને ગણાવી દીધાં છે. નક્ષત્રો બધાં છે તેથી બધાં મળી જંબૂદ્વીપમાં ૫૬ નક્ષત્રો છે.

૩૧ અગ્નિ ^૧	૪૦ અર્થમન્	૪૯ વિશ્વ
૩૨ પ્રજાપતિ	૪૧ સવિતા	૫૦ બ્રહ્મા
૩૩ સોમ	૪૨ ત્વષ્ટા	૫૧ વિષ્ણુ
૩૪ રુદ્ર	૪૩ વાયુ	૫૨ વસુ
૩૫ અદિતિ	૪૪ ઇન્દ્રાગ્નિ	૫૩ વરુણ
૩૬ બૃહસ્પતિ	૪૫ મિત્ર	૫૪ અજ
૩૭ સર્પ ^૧	૪૬ ઇન્દ્ર	૫૫ વિવૃદ્ધિ
૩૮ પિતૃ	૪૭ નિર્ઝતિ	૫૬ પૂષન્
૩૯ ભગ	૪૮ આપ	૫૭ અશ્વિન્
	૫૮ ચમ	

૫૯ અંગારક ^૨	૬૦ વિકાલક	૬૧ લોહિતાક્ષ
૬૨ શનૈશ્વર	૬૩ આધુનિક	૬૪ પ્રાધુનિક
૬૫ કણ્ઠ	૬૬ કનક	૬૭ કનકનક
૬૮ કનકવિતાનક	૬૯ કનકસંતાનક	૭૦ સોમ
૭૧ સહિત	૭૨ આસસન	૭૩ કાર્યોપગ
૭૪ કર્મટક	૭૫ અજકરક	૭૬ દુહાભાગ

૧. (૩૧) અગ્નિથી માંડી (૫૮) ચમ સુધીનાં ૨૮ નામો નક્ષત્રોના અધિપતિ હેવતાનાં છે—તે ક્રમશઃ સમજવાનાં છે. અન્થાન્તરમાં આ દેવોનાં નામોનો ક્રમ વિપરત રીતે પણ જોવામાં આવે છે.

૨. ટીકાકાર ફરીયાદ કરે છે કે, ‘અહીં પ્રસ્તુત ૮૮ ગ્રહોનાં નામો અનેક આદર્શ પુસ્તકમાં જોવા છતાં નક્કી થઈ શકતાં નથી—એટલે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી જ તે ૮૮ નામોને આપું છું.’ આમ કહી તેઓ સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાંથી ૮૮ ગ્રહોનાં નામો ટીકે છે. મારી સામે આગમોદયની આવૃત્તિ છે. તેમાં ૮૮ને બદલે ૯૦ ગ્રહોનાં નામ છે. આ ૮૮ ગ્રહો પણ ચંદ્રનાં પરિવારમાં ગણાય છે. આ પણ બખ્ખે છે તેથી જ બૃહદ્વાપમાં બધા મળી ૧૭૬ ગ્રહો છે.

૭૭ શંખ	૭૮ શંખવર્ણ	૭૯ શંખવર્ણાલ
૮૦ કંસ	૮૧ કંસવર્ણ	૮૨ કંસવર્ણાલ
૮૩ રુકમી ^૧	૮૪ રુકમાભાસ	૮૫ નીલ
૮૬ નીલાભાસ	૮૭ ભાસ	૮૮ ભાસરાશિ
૮૯ તિલ	૯૦ તિલપુષ્પવર્ણ	૯૧ દગ
૯૨ દગપંચવર્ણ	૯૩ કાક	૯૪ કાકાન્ધ
૯૫ ઇન્દ્રગ્રીવ	૯૬ ધૂમકેતુ	૯૭ હરિ
૯૮ પિંગલ	૯૯ ખુદ્ધ	૧૦૦ શુકલ
૧૦૧ બૃહસ્પતિ	૧૦૨ રાહુ	૧૦૩ અગસ્તી
૧૦૪ માણુવક	૧૦૫ કાલ	૧૦૬ સ્પર્શ
૧૦૭ ધુરા	૧૦૮ પ્રમુખ	૧૦૯ વિકટ
૧૧૦ વિસંધિ	૧૧૧ નિયેલ	૧૧૨ પદિક
૧૧૩ જટિકાદિલક	૧૧૪ અરુણ	૧૧૫ અગ્નિલ
૧૧૬ કાલ	૧૧૭ મહાકાલ	૧૧૮ સ્વસ્તિક
૧૧૯ સૌવસ્તિક	૧૨૦ વર્ધમાનક	૧૨૧ પૂષમાનક ^૨
૧૨૨ અંકુશ ^૨	૧૨૩ પ્રલંબ	૧૨૪ નિત્યાલોક
૧૨૫ નિત્યોદ્યોત	૧૨૬ સ્વયંપ્રભા	૧૨૭ અવભાસ
૧૨૮ શ્રેયંકર	૧૨૯ ક્ષેમંકર	૧૩૦ આભંકર
૧૩૧ પ્રભંકર	૧૩૨ અપરાજિત	૧૩૩ અરત
૧૩૪ અશોક	૧૩૫ વિગતશોક	૧૩૬ વિમલ
૧૩૭ વ્યકત	૧૩૮ વિતથ્ય	૧૩૯ વિશાલ
૧૪૦ શાલ	૧૪૧ સુવ્રત	૧૪૨ અનિવર્ત
૧૪૩ એકજટી	૧૪૪ દ્વિજટી	૧૪૫ કરકરિક
૧૪૬ રાજગર્લ	૧૪૭ પુષ્પકેતુ	૧૪૮ ભાવકેતુ

[—સ્થાન ૬૦]

૧. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિના પાઠમાં પ્રથમ નીલ અને નીલાભાસ છે પણ રુકમી અને રુકમાભાસ છે.

૨. આ નામો સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિમાં નથી.

(૧૫) જંબૂદ્વીપમાં કાળ, આયુ વગેરે

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતું;
૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતું; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમદુષમા આરાતું—કાલમાન બે સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરામાં; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરામાં—મનુષ્યોના શરીરની જાંઘાઈ બે ગાઉ અને પરમાયુ બે પદ્ય કહ્યું છે.

(૩) જંબૂદ્વીપમાં આ બે કુરુમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમ-સુષમા આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. દેવકુરુ; ૨. ઉત્તરકુરુ.

(૪) આ બે વર્ષમાં સદા સુષમાની ઋદ્ધિ મનુષ્યો ભોગવે છે—

૧. હરિવર્ષ; ૨. રમ્યવર્ષ.

(૫) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશા સુષમદુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. હિમવાન; ૨. હિરણ્યવાન.

(૬) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો હંમેશાં દુષમસુષમાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. પૂર્વાવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ.

(૭) આ બે વર્ષમાં મનુષ્યો છયે આરાની ઋદ્ધિ ભોગવે છે—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત.

(૧) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવતવર્ષમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૨. વર્તમાન અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું; ૩. આગામી અવસર્પિણીના સુષમા આરાનું—કાલમાન ત્રણ સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) જંબૂદ્વીપના ભરતૈરવત વર્ષમાં—

૧. અતીતઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૨. આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં; ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરામાં—મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઊંચા અને ત્રણ પદ્ય પરમાયુવાળા હોય છે.

(૩) જંબૂદ્વીપના દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ત્રણ ગાઉ ઊંચા અને ત્રણ પદ્ય પરમાયુવાળા હોય છે.

[—સ્થા० ૧૪૩]

(૧) જંબૂદ્વીપમાં ભરત-ઐરવતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટીનો હતો.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ અવસર્પિણીનો દુષમ-સુષમા આરો જઘન્ય ચાર કોટાકોટી છે.

(૩) તે જ પ્રમાણે આગામી ઉત્સર્પિણીનો સુષમ-સુષમા આરો ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી થશે.

[—સ્થા० ૩૦૧]

દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના મનુષ્યો ૪૯ રાત્રિદિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

[—સમ० ૪૯]

હરિવર્ષ અને રમ્યવર્ષના મનુષ્યો ૬૪ રાત્રિ-દિવસમાં યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે.

[—સમ० ૬૩]

(૧૬) જંબૂદ્વીપનાં તીર્થો^૧

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવતવર્ષમાં ત્રણ તીર્થો છે—

૧. માગધ; ૨. વરદામ; ૩. પ્રભાસ.

જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહવર્ષના પ્રત્યેક ચક્રવર્તિવિજયમાં પણ તે જ નામનાં ત્રણ ત્રણ તીર્થો છે.

[—સ્થા. ૧૪૨]

૨. લવણસમુદ્ર^૨

(૧) લવણસમુદ્રનું માપ

લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલવિષ્કસલ ૨ લાખ યોજન છે. લવણસમુદ્રના પૂર્વાન્તથી પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર પાંચ લાખ યોજન છે.

[—સમ. ૧૨૫, ૧૨૮; —સ્થા. ૬૧]

લવણસમુદ્રનું સર્વપ્રમાણ ૧૭ હજાર યોજન છે. લવણસમુદ્રનું પાણી ૧૬ હજાર યોજન જેટલું જીંચું વધે છે.

[—સમ. ૧૬, ૧૭]

૧. જંબૂદ્વીપસંબંધી બધાં મળી ૧૦૨ તીર્થો છે. ૩૨ વિજય અને ભરત. તથા ઐરવત એ ૩૪માં ત્રણ-ત્રણ હોવાથી ૩૪×૩=૧૦૨ બધાં મળી થાય. ભરતની ગંગા પૂર્વમાં અને સિંધુ પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્રને મળે છે ત્યાં કંમશઃ માગધ અને પ્રભાસ તીર્થ સમજવાં. એ માગધ અને પ્રભાસની વચ્ચે વરદામ તીર્થ હોય છે. આ ત્રણે તીર્થો લવણસમુદ્રમાં ૧૨ યોજન દૂર આવેલાં છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવતની રક્તા અને રક્તાવતીના સંગમ સંબંધી બે અને ત્રીજું તેમની વચ્ચે સમજવું. ચક્રવર્તિવિજયોમાંનાં તીર્થો તે તે વિજયની બબ્બે નદીઓ શીતાશીતોદાના સગમો છે ત્યાં બે અને તેમની વચ્ચે ત્રીજું એમ સમજવાં.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૭.

૩. આ મધ્યભાગના પાણીનું માપ છે.

લવણસમુદ્રમાં (મધ્યભાગથી) બન્ને તરફ ૯૫-૯૫ પ્રદેશ પછી એકેક પ્રદેશ જેટલી ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે.

[—સમ૦ ૯૫]

લવણસમુદ્રનું ગોતીર્થક્ષેત્ર^૧ સિવાયનું ક્ષેત્ર દશ હજાર યોજન છે. તેની ઉદકમાલા — ઉદકશિખા પણ દશ હજાર યોજન પહોળી છે.

[—સ્થા૦ ૭૨૦]

(૨) લવણસમુદ્રની જગતી^૨

લવણસમુદ્રમાં (જગતીમાં) ચાર દ્વાર^૩ છે—

૧. વિજય (પૂર્વમાં); ૨. વૈજયંત (દક્ષિણમાં);
૩. જયંત (પશ્ચિમમાં); ૪. અપરાજિત (ઉત્તરમાં).

આ દ્વારોનો વિષ્કંભ અને તેમનો પ્રવેશ ચાર યોજન પ્રમાણ છે. તે દ્વારોમાં ચાર મહાઋદ્ધિશાળી દેવો પદ્મ સ્થિતિવાળા અને તે તે દ્વારના નામવાળા વસે છે.^૪

[—સ્થા૦ ૩૦૫]

લવણસમુદ્રની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થા૦ ૯૧]

૧. બંને ખંડ તરફથી ૯૫ હજાર યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્ર જે ક્રમશઃ લવણ-સમુદ્રમાં નીચું નીચું થતું જાય છે, તે ગોતીર્થ કહેવાય છે.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. જુઓ પ્રકરણને અગે ટિપ્પણ નં. ૩.

૪. જગતીમાં દ્વારો સમાનાંતરે આવેલાં છે. લવણસમુદ્રની પરિધિ ૧૫૮૧૧૩૬ યોજન, પ્રમાણ છેતૂતેમાંથી ૧૮ યોજન બાદ કરતાં ૧૫૮૧૧૨૧ યોજન રહે છે. તેને ચારે ભાગતાં ૩૯૫૨૮૦ યોજન અને ૩ કોષ આવે છે. આ એક દ્વારથી બીજા દ્વારનું અંતર છે. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

(૩) પાતાળકળશો^૧

લવણસમુદ્રમાં જંબૂદ્વીપની વેદિકાના છેડાથી ૯૫ હજાર યોજનાંતે મોટા પાણીના ઘડા જેવા ચાર મહાપાતાળ-કળશો છે. તેમના અધિપતિ પદ્મ સ્થિતિવાળા ચાર દેવો છે —

કલશો	દેવો
૧. વરુવાસુખ	૧. કાલ;
૨. કેયૂષ;	૨. મહાકાલ;
૩. ચૂપક;	૩. વેલંબ;
૪. ઇશ્વર.	૪. પ્રભંજન.

[—સ્થાં ૩૦૫; —સમં ૯૫]

અથા મહાપાતાળ-કળશો વજ્રના બનેલા છે. એક લાખ યોજન ઊંડા છે. તેમની તળિયાની તથા (કાંઠે) મોઢાની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે. તેઓ મધ્યમાં એક લાખ યોજન પહોળા છે. પાતાળકળશની વજ્રમય દીવાલો — એટલે કે ઠીંકરી બધે ઠેકાણે સરખી જાડી છે અને તે હજાર યોજન પ્રમાણ છે.

અથા લઘુપાતાળ-કળશો પણ વજ્રના બનેલા છે. [અને તે મહાપાતાળ-કળશો કરતાં શતાંશ નાના છે એટલે કે] તેમની વજ્રમય ઠીંકરી ૧૦ યોજન જાડી છે. તે તળિયે તથા કાંઠે ૧૦૦ યોજન પ્રમાણ પહોળા તથા મધ્યમાં હજાર યોજન પહોળા છે. અને ઊંડા પણ હજાર યોજન છે.

[—સ્થાં ૭૨૦]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૮.

(૪) વેલંધર દેવો અને આવાસપર્વતો

જંબૂદ્વીપની બાહ્ય વેદિકાના છેકાથી ચારે દિશામાં લવણસમુદ્રમાં ૪૨૦૦૦ યોજનને અંતરે પથ્યસ્થિતિક ચાર વેલંધર નાગરાજોના^૧ નિવાસભૂત ચાર આવાસપર્વતો છે—

દેવ	પર્વત
૧. ગોસ્તૂપ;	ગોસ્તૂપ (પૂર્વમાં);
૨. શિવ;	ઉદ્દકલાસ (દક્ષિણમાં);
૩. શંખ;	શંખ (પશ્ચિમમાં);
૪. મનઃશિલ.	દ્વકસીમ (ઉત્તરમાં).

અને ચારે વિદિશામાં તેટલે જ અંતરે અનુવેદાના ધારણ કરનાર નાગરાજોના આવાસપર્વતો છે. —

દેવ	પર્વતો
૧. કર્કેટક;	૧. કર્કેટક (ધશાનમાં);
૨. વિદ્યુતપ્રભ;	૨. વિદ્યુતપ્રભ (અગ્નિમાં);
૩. કૈલાસ;	૩. કૈલાસ (નૈર્ઋતમાં);
૪. અરુણપ્રભ.	૪. અરુણપ્રભ (વાયવ્યમાં).

[—સ્થાં ૩૦૫]

વેલંધર અને અનુવેલંધર નાગરાજોના આવાસપર્વતો ૧૭૨૧ યોજન ઊંચા છે.

[—સમં ૧૭]

લવણસમુદ્રની આભ્યંતરવેદાને ૪૨૦૦૦; ઊર્ધ્વવેદાને ૬૦ હજાર, અને બાહ્યવેદાને ૭૨ હજાર નાગરાજો ધારણ કરે છે.

[—સમં ૪૨, ૬૦, ૭૨]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨૬.

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાન્ત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસપર્વતો ઉદકભાસ, શંખ અને દકસીમ વિષે પણ તેટલું જ અંતર સમજી લેવાનું છે.

[—સમ૦ ૪૨]

જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પૂર્વછેડા સુધીનું^૨ અંતર ૪૩૦૦૦ યોજન છે. તેટલું જ બાકીના ત્રણ આવાસ વિષે.

[—સમ૦ ૪૩]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વના છેડાથી વડવાસુખ મહાપાતાલ-કલશના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર^૨ ૫૨૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેયૂપનું, શંખ અને યૂપકનું, તથા દકસીમ અને ઈશ્વરનું પણ અંતર તેટલું જ છે.

[—સમ૦ ૫૨]

૧. જંબૂદ્વીપથી આવાસપર્વતો ૪૨૦૦૦ યોજન દૂર છે. તેથી જંબૂદ્વીપના પૂર્વમાં આવેલા ગોસ્તુપ પર્વતના પશ્ચિમાંત સુધીનું અંતર ૪૨૦૦૦ યોજન છે. તે સર્વે આવાસપર્વતો લવણસમુદ્રમાં છે અને તેમનો બધાનો વિષ્કંભ ૧૦૨૨ યોજન છે. એટલે ગોસ્તુપના પૂર્વાત સુધીનું અંતર ૪૩૦૨૨ યોજન થાય. તે જ પ્રમાણે દક્ષિણના, પશ્ચિમના અને ઉત્તરના આવાસપર્વતોના ખીભ છેડાનું અંતર પણ તેટલું જ થાય. પણ અહીં ઉપરની ૨૨ યોજનની સખ્યાને વિવક્ષામાં નથી લીધી તેથી સામાન્યપણે ૪૩૦૦૦ યોજન કહી દીધા છે. આગળનાં સૂત્રોમાં પણ હજારના પૂર્ણાંકને જ આપ્યો છે. એ ૨૨ યોજનને ગણ્યા નથી.

૨. જંબૂદ્વીપના છેડાથી ૬૫૦૦૦ યોજનાંતે પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં વડવાસુખ આદિ પાતાળકળશો છે. અને ૪૨૦૦૦ યોજનાંતે ૧૦૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળા આવાસપર્વતો છે; એટલે ૬૫૦૦૦—૪૩૦૦૦=૫૨૦૦૦ યોજન આવાસપર્વત અને પાતાળકળશોનું અંતર થાય. અહીં પણ આવાસપર્વતોનો વિષ્કંભ ૧૦૨૨ છે તેને બદલે ૧૦૦૦ ગણ્યો છે.

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પૂર્વાન્તથી વડવામુખ મહા-
પાતાલ-કળશના મધ્યભાગ^૧ સુધીનું અંતર ૫૭૦૦૦ યોજન
છે; તે જ પ્રમાણે ઉદકભાસ અને કેયૂપ, શંખ અને યૂપક
તથા દકસીમ અને ઈશ્વર સંબંધી સમજવું.

[—સમ૦ ૫૭]

ગોસ્તુપ આવાસપર્વતના પશ્ચિમાંતથી વડવામુખ મહા-
પાતાલ-કળશના મધ્યભાગ^૨ સુધીનું અંતર ૫૮ હજાર યોજન
છે. તે જ પ્રમાણે ચારે દિશાના આવાસ અને કળશોનું
સમજવું.

[—સમ૦ ૫૮]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપ આવાસના પશ્ચિમ
અંત સુધીનું^૩ અંતર ૮૭૦૦૦ યોજન છે.

મંદરપર્વતના દક્ષિણાંતથી ઉદકભાસના ઉત્તરાંત સુધીનું,
મંદરના પશ્ચિમાંતથી શંખના પૂર્વાન્ત સુધીનું અને મંદરના
ઉત્તરાંતથી દકસીમના દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૮૭૦૦૦
યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૭]

મંદરપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગોસ્તુપના પૂર્વાન્ત સુધીનું,
તે જ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશા સંબંધી આવાસપર્વતોનું

૧. પાતાલકળશનો વિષ્કમ્ભ દશહજાર યોજન છે એટલે મધ્યભાગ
સુધીમાં ૫૦૦૦ યોજન થાય. $૫૨૦૦૦+૫૦૦૦=૫૭$ હજાર યોજન.

૨. જો આવાસપર્વતના જંબૂદ્વીપ તરફના છેડાથી પાતાલકળશના
મધ્યભાગ સુધીનું અંતર કાઢવું હોય, તો આવાસપર્વતના વિષ્કમ્ભના ૧૦૦૦
યોજન ઉમેરવા જોઈએ; તેથી ૫૭ હજાર+૧ હજાર=૫૮ હજાર થાય.

૩. મેરુના પૂર્વાન્તથી જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૪૫ હજાર
યોજન છે. અને ત્યાંથી ૪૨ હજાર યોજન દૂર આવાસપર્વતો છે તેથી
 $૪૫+૪૨=૮૭$ હજાર યોજન થાય.

અંતર ૮૮૦૦૦ યોજન છે.^૧

મંદરના મધ્યભાગથી ગોસ્તૂપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું^૨ અંતર ૯૨૦૦૦ યોજન છે. જ પ્રમાણે બાકીની ત્રણે દિશામાં આવાસપર્વતોનું પણ સમજવું.

[—સમ ૯૨]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તૂપ આવાસના પશ્ચિમાંત સુધીનું^૩ અંતર ૯૭૦૦૦ યોજન છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું સમજ લેવું.

[—સમ ૯૭]

મેરુપર્વતના પશ્ચિમાંતથી ગોસ્તૂપ આવાસના પૂર્વાન્ત સુધીનું^૪ અંતર ૯૮૦૦૦ યોજન છે.

તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ આવાસોનું.

[—સમ ૯૮]

(૫) અંતરદ્વીપો

મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલા હિમંવાન વર્ષધરમાંથી ઇશાન, અગ્નિ, દૈર્ઘ્ય અને વાયવ્ય એ ચાર વિદિશામાંથી

૧. આવાસપર્વતના બીજા છેડા સુધીનું અંતર કાઢવું હોય તો પર્વતનો વિષ્કંભ ઉમેરવો જોઈએ. તેથી $૮૭ + ૧ = ૮૮$ હજાર થાય.

૨. મેરુના મધ્યભાગથી જંબૂદ્વીપના પૂર્વાન્ત સુધીનું અંતર ૫૦ હજાર યોજન છે. કારણ, મેરુનો વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજન હોવાથી તેના અડધા પાંચ હજારને ૪૫ હજારમાં ઉમેરવા પડે છે. અને જંબૂદ્વીપના છેડાથી ૪૨ હજાર યોજનાંતે ગોસ્તૂપ આવાસપર્વતો છે. તેથી $૫ + ૪૫ + ૪૨ = ૯૨$ હજાર યોજન અંતર થાય.

૩. અહીં મેરુના પશ્ચિમાંતથી ગણવાનું છે તેથી બીજા પાંચ હજાર ઉમેરવા પડે જેથી મેરુનો સંપૂર્ણ વિષ્કંભ આવી જાય. $૧૦ + ૪૫ + ૪૨ = ૯૭$ હજાર યોજન અંતર થાય.

૪. ગોસ્તૂપાદિનો વિષ્કંભ એક હજાર ગણીને ઉમેરીએ તો $૯૭ + ૧ = ૯૮$ હજાર યોજન અંતર થાય.

ચાર દાઢાઓ નીકળીને લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. જંબૂદ્વી-
પની જગતીથી ૩૦૦ યોજન દૂર એ દાઢાઓમાં એકેક
અંતરદ્વીપ છે. તે જ પ્રમાણે જંબૂની જગતીથી ૪૦૦,
૫૦૦, ૬૦૦, ૭૦૦, ૮૦૦ અને ૯૦૦ યોજનને અંતરે
પણ અંતરદ્વીપના ચતુષ્કો (ચાર-ચાર) એ દાઢાઓ પર
આવેલા છે. એટલે કે પ્રત્યેક દાઢા પર સાત-સાત અંતર-
દ્વીપો છે. આ રીતે, હિમવાનની ચાર દાઢાઓના ૨૮ અંતર-
દ્વીપો થાય. તે જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા
શિખરી પર્વતની ચાર દાઢાઓ પર પણ ૨૮ અંતરદ્વીપો
છે. આમ સર્વ મળી ૫૬ અંતરદ્વીપો છે. તે સર્વે દ્વીપોમાં
દ્વીપના નામ જેવા જ નામવાળા મનુષ્યોના પ્રકારો વસે
છે. હિમવાનની ચાર દાઢાના તે અંતરદ્વીપનાં ૭ ચતુષ્કોનાં
નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ૩૦૦ યોજનાંતે—

૧. એકોરુક (ધશાનમાં); ૨. આભાસિક (અગ્નિમાં);
૩. વૈષણિક (નૈર્ઋતમાં); ૪. લાંશુલિક (વાયવ્યમાં).

(૨) ૪૦૦ યોજનાંતે—

૧. હયકર્ણ (ધશાનમાં); ૨. ગજકર્ણ (અગ્નિમાં);
૩. ગોકર્ણ (નૈર્ઋતમાં); ૪. શંકુલીકર્ણ (વાયવ્યમાં).

(૩) ૫૦૦ યોજનાંતે—

૧. આદર્શમુખ (ધશાનમાં); ૨. મેઢમુખ (અગ્નિમાં);
૩. અયોમુખ (નૈર્ઋતમાં); ૪. ગોમુખ (વાયવ્યમાં).

(૪) ૬૦૦ યોજનાંતે—

૧. અશ્વમુખ (ધશાનમાં); ૨. હસ્તિમુખ (અગ્નિમાં);
૩. સિંહમુખ (નૈર્ઋતમાં); ૪. વ્યાઘ્રમુખ (વાયવ્યમાં).

(૫) ૭૦૦ યોજનાંતે —

૧. અશ્વકર્ણ (ઈશાનમાં); ૨. હસ્તિકર્ણ (અગ્નિમાં);
૩. અકર્ણ (નૈઋતમાં); ૪. કર્ણપ્રાવરણ (વાયવ્યમાં).

(૬) ૮૦૦ યોજનાંતે —

૧. ઉલ્કામુખ (ઈશાનમાં); ૨. મેઘમુખ (અગ્નિમાં);
૩. વિદ્યુન્મુખ (નૈઋતમાં); ૪. વિદ્યુદન્તમુખ (વાયવ્યમાં).

(૭) ૯૦૦ યોજનાંતે —

૧. ઘનદંત (ઈશાનમાં); ૨. લંષ્ટદંત (અગ્નિમાં);
૩. ગૂઢદંત (નૈઋતમાં); ૪. શુદ્ધદંત (વાયવ્યમાં).

(૧-૭) આ જ પ્રમાણે મેરુપર્વતની ઉત્તરે આવેલા શિખરી વર્ષધરની ચાર દાઢા પરનાં સાત ચતુષ્કો એકેરુકથી માંડીને શુદ્ધદંત સુધીનાં સમજી લેવાં.

[—સ્થાં ૩૦૪]

ઘનદંત, લંષ્ટદંત, ગૂઢદંત, શુદ્ધદંત — આ અંતર-દ્વીપોની લંબાઈ પહોળાઈ ૬૦૦-૬૦૦ યોજન છે.

[—સ્થાં ૬૬૮]

ઉલ્કામુખ, મેઘમુખ, વિદ્યુન્મુખ, વિદ્યુદન્તમુખ — આ અંતરદ્વીપોની લંબાઈ-પહોળાઈ ૮૦૦-૮૦૦ યોજન છે.

[—સ્થાં ૬૩૦]

(૬) લવણસમુદ્રના સૂર્ય વગેરે

લવણસમુદ્રમાં આ બધું ચાર-ચારની સંખ્યામાં હતું, છે અને હશે —

૧. સૂર્ય; ૨. ચંદ્ર; ૩-૩૦. કૃત્તિકા^૧ યાવત્ ભરણી

૧. બાકીનાં નામ માટે જુઓ પૃં ૬૦૪.

(૨૮); ૩૧-૫૮. અગ્નિથી^૧ માંડી યમ (૨૮); ૫૯-૧૪૬.
અંગારકથી^૨ માંડી લાવકેતુ (૮૮).

[—સ્થાં ૩૦૫]

મેરુપર્વતના પૂર્વાન્તથી ગૌતમદ્વીપના^૨ પૂર્વાન્ત સુધીનું
અંતર ૬૭ હજાર યોજન છે.

[—સમં ૬૭]

મેરુના પશ્ચિમાન્તથી^૩ ગૌતમદ્વીપના પશ્ચિમાંત સુધીનું
અંતર ૬૯ હજાર યોજન છે.

[—સમં ૬૯]

૩. ધાતકીખંડ^૪

(૧) ધાતકીખંડનું માપ અને વેદિકા

ધાતકીખંડનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ચાર લાખ યોજન છે.

[—સમં ૧૨૭; —સ્થાં ૩૦૬]

જંબૂદ્વીપની 'વેદિકાના પૂર્વાન્ત' (પશ્ચિમાંત^૫) થી

૧. પાકીનાં નામ માટે જુઓ પૃં ૬૦૫-૬.

૨. જંબૂદ્વીપની પશ્ચિમ દિશાની જગતીથી બાર હજાર યોજન લવણ-સમુદ્રમાં જઈએ ત્યાં સુસ્થિતનામક લવણાધિપતિના નિવાસભૂત ગૌતમ નામનો દ્વીપ છે. મેરુના પૂર્વાન્તથી જગતીનું અંતર ૫૫૦૦૦ યોજન છે એમાં લવણસમુદ્રના ૧૨૦૦૦ યોજન હમેરીએ એટલે ૬૭૦૦૦ યોજનનું અંતર મળી રહે છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે અહીં તેમની સામે જે જે સૂત્રપુસ્તકો છે તેમાં ગૌતમ નામ નથી મળતું પણ એ અંતર પુસ્તકોંતરમાં પ્રસિદ્ધ ગૌતમદ્વીપનું જ મળી રહે છે તેથી અહીં ગૌતમદ્વીપ વિષેનું જ આ વક્તવ્ય સમજવું જોઈએ.

૩. મેરુના પશ્ચિમાંતથી જંબૂની જગતી ૪૫ હજાર + ૧૨ હજાર લવણસમુદ્રના + ૧૨ હજાર ગૌતમનો વિષ્કંભ = ૬૯ હજાર.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૧.

૫. અહીં સૂત્રમાં 'પૂર્વાન્ત' એવો પાઠ છે તે બરાબર નથી.

ધાતકીખંડના ચક્રવાલના પશ્ચિમાંત (પૂર્વાન્ત)^૧ સુધીનું અંતર^૨ સાત લાખ યોજન છે.

[—સમ૦ ૧૩૦]

ધાતકીખંડની વેદિકા એ ગાઉ ભેંચી છે.

[—સ્થા૦ ૯૨]

(૨) ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ^૩

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ધાતકીવૃક્ષ આઠ યોજન ભેંચું અને મધ્ય ભાગમાં આઠ યોજન વિસ્તૃત છે. તેનું સર્વપ્રમાણ આઠ યોજનથી કાંઈક વધારે છે. તેમાં તેનો અધિપતિ સુદર્શન નામનો દેવ વસે છે. ખીણું તેટલા જ પ્રમાણવાળું કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે જેનો અધિપતિ ગરુડદેવ છે.

ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં મહાધાતકી નામનું વૃક્ષ છે. તેનું માપ તેટલું જ છે. અને તેમાં પ્રિયદર્શન નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે. ખીણું કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે, જેનો અધિપતિ ગરુડદેવ છે.

[—સ્થા૦ ૬૪૧, ૯૨]

ધાતકીખંડના મેરુનું સર્વપ્રમાણ (ભેંચાઈનું) ૮૫ હજાર યોજન છે.

[—સમ૦ ૮૫]

૧. અહીં સૂત્રમાં 'પશ્ચિમાંત' પાઠ છે તે ખરાબર નથી.

૨. સાત લાખ અંતર આ રીતે — જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ + લવણ ૨ લાખ + ધાતકી ૪ લાખ = ૭ લાખ યોજન થાય. પણ જાણે પાઠ, પ્રમાણે ગણીએ તો જંબૂદ્વીપના એક લાખ યોજન અને ધાતકીના ૪ લાખ યોજનનો સમાવેશ થાય જ નહીં. માત્ર લવણસમુદ્રના જ બે લાખ યોજન ગણાય. કારણ, જંબૂદ્વીપની વેદિકાનો પૂર્વાન્ત અને ધાતકીનો પશ્ચિમાંત એ બે વચ્ચે માત્ર લવણસમુદ્ર જ પડે છે.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૨.

ધાતક્રીખંડના મેરુપર્વતો જમીનમાં ૧૦૦૦ યોજન ઊંડા છે. દશહજારથી ઓછા યોજન પહોળા ધરણીતલમાં અને શિખર પર એક હજાર યોજન પહોળા છે.

[—સ્થા. ૭૨૧]

અથા બાહ્ય મેરુપર્વતો ૮૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ. ૮૪]

(૩) ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વગેરે^૧

ધાતક્રીખંડમાં અહીં જણાવેલ અધું યેની સંખ્યામાં છે—

૧. ભરતવર્ષ; ૨. ઐરવતવર્ષ; ૩. હિમવંતવર્ષ; ૪. હિરણ્યવંતવર્ષ; ૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. પૂર્વવિદેહ; ૮. અપરવિદેહ; ૯. દેવકુરુ; ૧૦. દેવકુરુમહાવૃક્ષ (કૂટ-શાલ્મલી); ૧૧. દેવકુરુમહાવૃક્ષવાસી દેવ (ગરુડદેવ); ૧૨. ઉત્તરકુરુ; ૧૩. ઉત્તરકુરુવૃક્ષ; ૧૪. ઉત્તરકુરુવૃક્ષ-વાસીદેવ; ૧૫. હિમવાન વર્ષધર; ૧૬. મહાહિમવાન વર્ષધર; ૧૭. નિષધ વર્ષધર; ૧૮. નીલવંત વર્ષધર; ૧૯. રુકમી વર્ષધર; ૨૦. શિખરી વર્ષધર.

૨૧. શબ્દાપાતી (હિમવંતસ્થિત વૃત્તવૈતાલય પર્વત);

૨૨. શબ્દાપાતીવાસી સ્વાતીદેવ;

૨૩. વિકટાપાતી (હિરણ્યવંતસ્થિત વૃત્તવૈતાલય);

૨૪. વિકટાપાતીવાસી પ્રભાસદેવ;

૨૫. ગંધાપાતી (હરિવર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાલય);

૨૬. ગંધાપાતીવાસી અરુણદેવ;

૧. ધાતક્રીખંડ પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વહેંચાયેલો છે. તેના એ પ્રત્યેક ભાગમાં જ બૃહદ્રાપ જેમ ક્ષેત્રો, નદીઓ, પર્વતો વગેરે હોવાથી આખા ધાતક્રીખંડમાં એ અધું જ બૃહદ્રાપ કરતાં બમણું થાય. કઈ કઈ વસ્તુઓ બમણી છે તે આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે.

૨૭. માલ્યવાનપર્વત (રમ્યઞ્વર્ષસ્થિત વૃત્તવૈતાલય);

૨૮. માલ્યવાનવાસી પદ્મદેવ;

૨૯. માલ્યવાન (ઉત્તરકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ વક્ષસ્કાર — ગજદંતગિરિ);

૩૦. ચિત્રકૂટ (શીતાના ઉત્તર કિનારે સ્થિત વક્ષસ્કાર-પર્વત);

૩૧. પદ્મકૂટ (" " ");

૩૨. નલિનીકૂટ (" " ");

૩૩. એકશૈલ (" " ");

૩૪. ત્રિકૂટ (" દક્ષિણ કિનારે ");

૩૫. વૈશ્રમણ્યકૂટ (" " ");

૩૬. અંબજનકૂટ (" " ");

૩૭. માતાંજન (" " ");

૩૮. સૌમનસ (દેવકુરુના પૂર્વ પાર્શ્વમાં આવેલ ગજ-દંતગિરિ);

૩૯. વિદ્યુતપ્રભ (" પશ્ચિમપાર્શ્વમાં ");

૪૦. અંકાપાંતીકૂટ (શીતોદા નદીના દક્ષિણ કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૧. પદ્મપાપાતીકૂટ (" " ");

૪૨. આશીવિષકૂટ (" " ");

૪૩. સુખાવહકૂટ (" " ");

૪૪. ચંદ્રપર્વત (શીતોદાના ઉત્તર કિનારા પરનો વક્ષસ્કાર);

૪૫. સૂર્યપર્વત (" " ");

૪૬. નાગપર્વત (" " ");

૪૭. દેવપર્વત (" " ");

૪૮. ગાંધમાદન (ઉત્તરકુરુના પશ્ચિમ પાશ્વનો
ગજદંતગિરિ);

૪૯. ઇષ્ટકારપર્વત^૧;

૫૦. લઘુહિમવાનકૂટ^૨ (હિમવાન વર્ષધરપર્વતનું);

૫૧. વૈશ્રમણકૂટ (" " ");

૫૨. મહાહિમવાનકૂટ (મહાહિમવાન વર્ષધર સંખધી);

૫૩. વૈક્લ્યકૂટ (" " ");

૫૪. નિષધકૂટ (નિષધ વર્ષધર સંખધી);

૫૫. રુચકકૂટ (" " ");

૫૬. નીલવંતકૂટ (નીલવંત વર્ષધર સંખધી કૂટ);

૫૭. ઉપદર્શનકૂટ (" " ");

૫૮. રુકમીકૂટ (રુકમી-વર્ષધર સંખધી);

૫૯. મણિકંચનકૂટ (" " ");

૬૦. શિખરીકૂટ (શિખરી વર્ષધર સંખધી);

૬૧. તિગિર્યકૂટ (" " ");

૬૨. પદ્મહ્રદ (હિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૩. પદ્મહ્રદવાસી શ્રીદેવી;

૬૪. મહાપદ્મહ્રદ (મહાહિમવાન વર્ષધરમાં);

૬૫. મહાપદ્મહ્રદવાસી હ્રીદેવી;

૬૬. પૌંડરિકહ્રદ (શિખરી વર્ષધરમાં);

૬૭. પૌંડરિકહ્રદવાસી લક્ષ્મીદેવી;

૧. આ પર્વત જંગ્મદ્વીપમાં નથી પણ ધાતકીમાં બેની સંખ્યામાં છે. તે ધાતકીખંડને પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વિભક્ત કરે છે. જ્યુઓ પ્રકરણને અંતે દિ. નં. ૩૧.

૨. જંગ્મદ્વીપમાં એક એક વર્ષધરને બમ્બે કૂટ છે. પણ ધાતકીમાં એવા વર્ષધર બે બેની સંખ્યામાં હોવાથી તેનું પ્રત્યેક કૂટ બેની સંખ્યામાં થાય. તે જ પ્રમાણે હ્રદ, તેમાં વસનારી દેવી અને પ્રપાતહ્રદ વિષે પણ સમજવું.

૬૮. મહાપૌંડરિકહ્રદ (રુકમી વર્ષધરમાં);
૬૯. મહાપૌંડરિકહ્રદવાસી ભુદ્ધિદેવી;
૭૦. તિગિચ્છહ્રદ (નિષધવર્ષધરમાં);
૭૧. તિગિચ્છહ્રદવાસી ધૃતિદેવી;
૭૨. કેસરીહ્રદ (નીલવંતવર્ષધરમાં);
૭૩. કેસરીહ્રદવાસી કીર્તિદેવી;
૭૪. ગંગાપ્રપાતહ્રદ (ભરતવર્ષમાં);
૭૫. સિંધુપ્રપાતહ્રદ („);
૭૬. રોહિતાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંત વર્ષમાં);
૭૭. રોહિતાંશાપ્રપાતહ્રદ (હિમવંતવર્ષમાં);
૭૮. હરિપ્રપાતહ્રદ (હરિવર્ષમાં);
૭૯. હરિકાંતાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૦. શીતાપ્રપાતહ્રદ (મહાવિદેહમાં);
૮૧. શીતોદાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૨. નરકાંતાપ્રપાતહ્રદ (રમ્યવર્ષમાં);
૮૩. નારીકાંતાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૪. સુવર્ણકૂલાપ્રપાતહ્રદ (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
૮૫. સ્વપ્નકૂલાપ્રપાતહ્રદ („);
૮૬. રક્તાપ્રપાતહ્રદ (ઐરવતવર્ષમાં);
૮૭. રક્તાવતીપ્રપાતહ્રદ („);
૮૮. રોહિતા મહાનદી^૧ (હિમવંતવર્ષમાં);
૮૯. હરિકાંતા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);

૧. યદ્યપિ અહીં આઠ મહાનદીઓનાં જ નામ ગણાવ્યાં છે પણ બાકીની ગંગા, સિંધુ, રોહિતાંશા, સુવર્ણકૂલા, રક્તા અને રક્તાવતી મહાનદીઓ પણ ધાતકીખંડમાં એની સખ્યામાં છે એમ સમજ લેવી જોઈએ. અહીં આ આઠનું જ નામ લેવાનું - કારણ એ છે કે, જંબુદ્વીપના (૫૦ પદ્ય) નદીપ્રકરણમાં એક એવું પણ સૂત્ર છે જેમાં આ આઠનાં નામ ગણાવ્યાં છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તદ્દતુસારી વર્તત્ય છે.

૯૦. હરિસલિલા મહાનદી (હરિવર્ષમાં);
 ૯૧. શીતોદા મહાનદી (મહાવિદ્દેહમાં);
 ૯૨. શીતા મહાનદી (");
 ૯૩. નારીકાંતા મહાનદી (રમ્યવર્ષમાં);
 ૯૪. નરકાંતા મહાનદી (");
 ૯૫. સ્વપ્નકૂલા મહાનદી (હિરણ્યવંતવર્ષમાં);
 ૯૬. ગાથાવતી (શીતાની ઉત્તરમાં આવેલી આંતર
 નદી);
 ૯૭. દ્રહવતી (");
 ૯૮. પંકવતી^૧ (");
 ૯૯. તખ્તજલા (શીતાની દક્ષિણે આવેલી આંતર
 નદી);
 ૧૦૦. મત્તજલા (");
 ૧૦૧. ઉન્મત્તજલા (");
 ૧૦૨. ક્ષારોદ્ધા^૨ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલી આંતર
 નદી);
 ૧૦૩. સિંહસ્રોતા^૩ ");
 ૧૦૪. અન્તોવાહિની ");
 ૧૦૫. ભિમિમાલિની (શીતોદાની ઉત્તરે આવેલ આંતર
 નદી);
 ૧૦૬. કૈનમાલિની^૪ (");
 ૧૦૭. ગંભીરમાલિની (");

૧. અન્યાન્તરમાં આનું બીજું નામ વેગવતી પણ મળે છે.

૨. આનું બીજું નામ ક્ષીરોદ્ધા પણ છે.

૩. આનું બીજું નામ સીતસ્રોતા પણ છે.

૪. કોઈ ફેકાણે આ અને ગંભીરમાલિનીના નામના ક્રમમાં વ્યત્યય પણ જોવા મળે છે.

૧૦૮. કચ્છ (શીતા નદીની ઉત્તરે આવેલા ચક્રવર્તિ-
વિજયો)

૧૦૯. સુકચ્છ	”	”
૧૧૦. મહાકચ્છ	”	”
૧૧૧. કચ્છકાવતી	”	”
૧૧૩. આવર્ત	”	”
૧૧૪. પુષ્કલાવર્ત	”	”
૧૧૫. પુષ્કલાવતી	”	”

૧૧૬. વત્સ (શીતા નદીના દક્ષિણ કિનારાના ચક્રવર્તિ-
વિજયો)

૧૧૭. સુવત્સ	”	”
૧૧૮. મહાવત્સ	”	”
૧૧૯. વત્સાવતી	”	”
૧૨૦. રમ્ય	”	”
૧૨૧. રમ્યક	”	”
૧૨૨. રમણિક	”	”
૧૨૩. મંગલાવતી.	”	”

૧૨૪. પદ્મ (શીતોદાની દક્ષિણે આવેલા ચક્રવર્તિવિજયો)

૧૨૫. સુપદ્મ	”	”
૧૨૬. મહાપદ્મ	”	”
૧૨૭. પદ્માવતી	”	”
૧૨૮. શંખ	”	”
૧૨૯. કુસુદ	”	”
૧૩૦. નલિન	”	”
૧૩૧. નલિનાવતી	”	”

૧૫૬. અશ્વપુરા (શીતોદા નદીના દક્ષિણના વિજયોની રાજધાનીઓ)

૧૫૭. સિંહપુરા " "

૧૫૮. મહાપુરા	૧૧	૧૧
--------------	----	----

१५६. विजयपुरा	"	"
---------------	---	---

૧૬૦. અપરાજિતા	"	"
	"	"

૧૬૧. અપરા	"	"
	"	"

૧૬૨. અશોકા	”	”
	”	”

૧૬૩. વીતશોધા	૨૨	૨૨
--------------	----	----

૧૬૪. વિજયા (શીતોદા નદીના ઉત્તર કિનારાના વિજ-
યોની રાજધાનીઓ)

१६५. वैजयंती ” ”

૧૬૬. જયંતી " "

" • "

૧૬૭. અપરાજિતા " "

૧૬૮. ચક્રપુરા	"	"
	"	"

૧૬૬. ખડગપુરા	"	"
--------------	---	---

૧૭૦. અવધ્યા	”	”
-------------	---	---

૧૭૧. અયોધ્યા ” ”

૧૭૨. ભદ્રશાલવન (મેરુપર્વત પરના વનખંડો)

૧૭૩. નંદનવન " "

१७४. सौमनसवन ” ”

୧୭୫. ପଂକ୍ତିବନ

૧૭૬. પાંડુકંબલશિલા (પંડુકવનમાં આવેલી ચાર અભિષેકશિલાઓ)-

૧૭૭. અતિપાંડુકંબલશિલા ” ”

૧૭૮. રક્તકંબલશિલા	”	”
-------------------	---	---

૧૭૬. અતિરક્તકંબલશિલા ,, ,,

૧૮૦. મેરુપર્વત ”

૧૮૧. મેરુપર્વતની ચૂલિકા ”

[—સ્થાન ૬૨]

ધાતકીખંડમાં ૬૮ ચક્રવર્તીના વિજયો છે. તથા તેમની ૬૮ રાજધાનીઓ છે.^૧

[—સમ ૬૮]

(૪) ધાતકીખંડમાં જંબૂદ્વીપ જેવું

અ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે ક્ષેત્ર આવેલાં છે—

(૧) ૧. ભરત (દક્ષિણમાં); ૨. ઐરવત (ઉત્તરમાં).

(૨-૫) બાકીનું પણ જંબૂદ્વીપાધિકારપ્રમાણુ (પૃં ૫૭૦).

આ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદર પર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે વર્ષવર છે—

(૬) ૧. ચુલ્લહિમવાન (દક્ષિણમાં); ૨. શિખરી (ઉત્તરમાં).

(૭-૮). બાકીના વર્ષધરનાં જોડકાં પણ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજવાં (પૃં ૫૭૭-૮).

ઇ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મંદરની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે વૃત્તવૈતાલ્ય છે—

(૯) ૧. હિંમવંતમાં શબ્દાપાતી; ૨. હિરણ્યવંતમાં વિકટાપાતી.

૧. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ૩૨ વિજય અને ભરત તથા ઐરવત પણ વિજય ગણાય છે તેથી ૩૪ થાય. એટલા જ વિજયો ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં છે તેથી ૩૪×૨=૬૮ ચક્રવર્તિવિજયો સમજવા.

વળી તે તે વિજયની રાજધાની પ્રત્યેકની એક લેખે ૬૮ થાય.

એ બે વૈતાલ્યોમાં આ બે હેવો વસે છે—

૧. સ્વાતી; ૨. પ્રભાસ.

(૧૦) બીજા બે વૃત્તવૈતાલ્યો માટે પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૦)

ઈ. ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આ બે અશ્વસ્કંધ જેવા અર્ધચંદ્રાકારે વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

(૧૧) ૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુત્પ્રભ.

(૧૨) ઉત્તરકુરુના વક્ષસ્કાર પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૨)

ઝ. ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે આ બે દીર્ઘવૈતાલ્યો સમપ્રમાણ છે—

(૧૩) ૧. ભરતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય; ૨. ઔરવતનો દીર્ઘવૈતાલ્ય.

ભરતના દીર્ઘવૈતાલ્યમાંની ગુફા તથા તેના અધિપતિનું વર્ણન પણ જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે (પૃ૦ ૫૮૦).

ઞ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે તથા ઉત્તરે બે કૂટ છે તે આ—

(૧૪) ૧. ચુલ્લહિમવાનકૂટ; ૨. વૈશ્રમણકૂટ.

(૧૫-૧૬) બાકીના વર્ષધરનાં કૂટોની હકીકત પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૮૬)

ઋ. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની દક્ષિણે અને ઉત્તરે હિમવાનપર્વત અને શિખરીપર્વતમાં આ બે મહાહલ છે—

(૨૦) ૧. પદ્મહલ (હિમવાનમાં); ૨. પૌંડરિક (શિખરીમાં).

તેમાં વસનારી દેવી તથા —

(૨૧-૨૨) બાકીના વર્ષધર સંબંધી હ્રદો તથા દેવીઓ
પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૯૪)

ઋ. ધાતક્રીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની દક્ષિણે આવેલા
મહાહિમવાન વર્ષધરના મહાપદ્મહ્રદમાંથી યે મહાનદીઓ
નીકળે છે —

(૨૩) ૧. શેહિતા; ૨. હરિકાંતા.

(૨૪-૨૬) બાકીના વર્ષધરની મહાનદીઓ વિષે
પણ જંબૂદ્વીપ જેમ. (પૃ૦ ૫૯૭)

૯ ધાતક્રીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે ભરત-
વર્ષમાં યે પ્રપાતહ્રદ છે —

(૨૭) ૧. ગંગાપ્રપાતહ્રદ; ૨. સિંધુપ્રપાતહ્રદ.

(૨૮-૩૩) બાકીનાં ક્ષેત્રોના પ્રપાતહ્રદ પણ જંબૂ
જેમ. (પૃ૦ ૫૯૬)

૧૦ ધાતક્રીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે આવેલ
ભરતવર્ષમાં યે મહાનદીઓ છે —

(૩૪) ૧. ગંગા; ૨. સિંધુ.

(૩૫-૪૦) બાકીના વર્ષની નદીઓ પણ જંબૂદ્વીપ
જેમ. (પૃ૦ ૫૯૭)

ઓ. ધાતક્રીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા ભરતૈરવત વર્ષમાં
(૪૧-૪૮) ૧ અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમદ્વિષમા ચારાનુ
કાલમાન યે સાગરોપમ કોટાકોટી છે. ઇત્યાદિ બધું જંબૂદ્વીપ
પ્રમાણે સમજી લેવાનું છે. (પૃ૦ ૬૦૭)

જ-ઓ તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું સમજી લેવાનું છે.

[—સ્થા. ૯૨]

ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધના સુષમા આરાનું કાલમાન તથા સુષમસુષમાઆરાના મનુષ્યોની જિંચાઈ તથા પરમાયુ જંબૂદ્વીપ જેમ સમજી લેવું અને દેવકુરુ તથા ઉત્તરકુરુના મનુષ્યનું પરમાયુ તથા જિંચાઈ પણ જંબૂદ્વીપ જેમ (પૃ. ૬૦૮) સમજી લેવું. અરિહંતવંશાદિની ઉત્પત્તિ પણ તે સુજા.

[—સ્થા. ૧૪૩]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં આ ત્રણ કર્મભૂમિઓ છે—

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની દક્ષિણે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ છે.

૧. હિમવાન વર્ષ; ૨. હરિવર્ષ; ૩. દેવકુરુ.

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની ઉત્તરે ત્રણ અકર્મભૂમિઓ છે—

૧. ઉત્તરકુરુ; ૨. રમ્યવર્ષ; ૩. હિરણ્યવંતવર્ષ.

(૪) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે ત્રણ વર્ષવરપર્વત છે—

૧. ચુલ્લહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩. નિષધ.

(૫) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષવરપર્વતો છે—

૧. નીલવંત; ૨. રુકમી; ૩. શિખરી.

(૬) તે જ પ્રમાણે મંદરની દક્ષિણે ત્રણ મહાહ્રદ છે—

૧. પદ્મહ્રદ; ૨. મહાપદ્મહ્રદ; ૩. તિગિરહ્રદ.

તેમાં ત્રણ દેવતા પદ્મ સ્થિતિવાળી વસે છે—

૧. શ્રી; ૨. હ્રી; ૩. ધૃતિ.

(૭) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરે ત્રણ મહાહ્રદ અને તેમાં વસનારી ત્રણ દેવતા છે—

હ્રદ . ૧. કેસરીહ્રદ ૨. મહાપૌંડરિક; ૩. પૌંડરિક.

દેવતા . ૧. કીર્તિ; ૨. બુદ્ધિ; ૩. લક્ષ્મી.

(૮) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણે આવેલા ચુલ્લ હિમવાન વર્ષધરમાંથી પદ્મહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧. ગંગા; ૨. સિંધુ; ૩. શેહિતાંશા.

(૯) તે જ પ્રમાણે મેરુની ઉત્તરના શિખરી.પર્વતમાંથી પૌંડરિક મહાહ્રદમાંથી ત્રણ મહાનદીઓ વહે છે—

૧. સુવર્ણકૂલા; ૨. રકતા; ૩. રકતાવતી.

(૧૦) તે જ પ્રમાણે મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર કિનારા તરફ ત્રણ અતરનદીઓ છે—

૧. ગાથાવતી; ૨. દ્રહવતી; ૩. પંકવતી.

(૧૧) તે જ પ્રમાણે દક્ષિણના કિનારે ત્રણ અતરનદીઓ છે—

૧. તપ્તજલા; ૨. મત્તજલા; ૩. ઉન્મત્તજલા.

(૧૨-૧૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં વહેતી શીતોદાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણના કિનારે ત્રણ ત્રણ અતરનદીઓ છે—

દક્ષિણે . ૧. ક્ષીરોદા; ૨. શીતસ્રોતા; ૩. અન્તોવાહિની.

ઉત્તરે . ૧. ઊર્મિમાલિની; ૨. ફેનમાલિની; ૩. જાંભીર-માલિની.

(૧૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ભરતમાં ત્રણ તીર્થ છે—

૧. માગધ; ૨. વરદામ; ૩. પ્રભાસ.

(૧-૧૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કર્મમિથી માંડીને અતરનદીઓ સુધીની હકીકત સમજવી.

[-સ્થા. ૧૮૩, ૧૯૭, ૧૪૨]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ભરતૈરવત વર્ષોમાં—

૧. અતીત ઉત્સર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું,
 ૨. આ અવસર્પિણીના સુષમસુષમા આરાનું જઘન્ય,
 ૩. આગામી ઉત્સર્પિણીના સુષમ-સુષમા આરાનું—
- કાલમાન ચાર સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ વર્ણને ચાર અકર્મભૂમિ છે—

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ ૪. રમ્યગ્વર્ષ.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં ચાર વૃત્તવંતાદ્ય છે—

૧. શબ્દાપાતી; ૨. વિકટાપાતી; ૩. ગંધાપાતી;
૪. માલ્યવંત.

તેમાં ચાર દેવો પલ્લ્યસ્થિતિવાળા વસે છે—

૧. સ્વાતી; ૨. પ્રભાસ; ૩. અરુણ; ૪. પદ્મ.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મહાવિદેહ ચાર પ્રકારનું છે—

૧. પૂર્વવિદેહ; ૨. અપરવિદેહ; ૩. દેવકુરુ; ૪. ઉત્તરકુરુ.

(૫) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા મહાનદીના ઉત્તર અને દક્ષિણ કિનારે ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

- ઉત્તરે
૧. ચિત્રકૂટ;
 ૨. પદ્મકૂટ;
 ૩. નલિનકૂટ;
 ૪. એકશૈલ.

- દક્ષિણે
૧. ત્રિકૂટ;
 ૨. વૈશ્રમણકૂટ;
 ૩. અંજન;
 ૪. માતંજન.

(૬) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે વહેતી શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

દક્ષિણે : ૧. અંકાપાતી; ૨. પક્ષમાપાતી; ૩. આશીવિષ;

૪. સુખાવહ.

ઉત્તરે : ૧. ચંદ્રપર્વત; ૨. સૂર્યપર્વત; ૩. દેવપર્વત;

૪. નાગપર્વત.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુપર્વતની ચારે વિદિશામાં ચાર વક્ષસ્કાર પર્વત (ગજદંતગિરિ) છે—

૧. સૌમનસ; ૨. વિદ્યુતપ્રભ; ૩. ગંધમાદન; ૪.

માલ્યવાન.

(૮) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મહાવિદેહ વર્ષમાં જઘન્ય ચાર અરિહત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બલદેવ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે અને થશે.

(૯) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુમાં ચાર વન છે—

૧. ભદ્રશાલવન; ૨. નંદનવન; ૩. સૌમનસવન; ૪. પંડકવન.

(૧૦) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુના પંડકવનમાં ચાર અભિષેકશિલાઓ છે—

૧. પાંડુકંબલા શિલા; ૨. અતિપાંડુકંબલા શિલા; ૩. રક્તકંબલાશિલા; ૪. અતિરક્તકંબલા શિલા.

(૧૧) મેરુની ચૂલિકા ઉપર ચાર યોજન વિસ્તૃત છે.

(૧-૧૧) આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ કાઢથી માંડીને ચૂલિકા સુધીની હકીકત સમજી લેવી.

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુપર્વતની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તથા દક્ષિણ કિનારા તરફ પાંચ-પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વત છે.

ઉત્તરે	દક્ષિણે
૧. માલ્યવાનં;	૧. ત્રિકૂટ;
૨. ચિત્રકૂટ;	૨. વૈશ્રમણ;
૩. પદ્મકૂટ;	૩. અંબન;
૪. નલિનકૂટ;	૪. માતંબન;
૫. એકશૈલ.	૫. સૌમનસ.

(૨) તે જ પ્રમાણે શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પણ પાંચ પાંચ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧. વિદ્યુતપ્રભ;	૧. ચંદ્રપર્વત;
૨. અંકાપાતી;	૨. સૂર્યપર્વત;
૩. પદ્માપાતી;	૩. નાગપર્વત;
૪. આશીવિષ;	૪. દેવપર્વત;
૫. સુખાવહ.	૫. ગંધમાદન.

(૩) તે જ પ્રમાણે મેરુની દક્ષિણના દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુમાં પાંચ મહાહલ છે —

૧. દેવકુરુમા	૨. ઉત્તરકુરુમા
૧. નિષધહંદ;	૧. નીલવંતહંદ;
૨. દેવકુરુહંદ;	૨. ઉત્તરકુરુહંદ;
૩. સૂર્યહંદ;	૩. ચંદ્રહંદ;
૪. સુલસહંદ;	૪. ઐરાવણહંદ;
૫. વિદ્યુતપ્રભહંદ.	૫. માલ્યવંતહંદ.

(૧-૩) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ તે જ પ્રમાણે સમજી લેવું.

[—સ્થા. ૪૩૪]

(૧) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ અકર્મમૂમિ છે —

૧. હિમવંત; ૨. હિરણ્યવંત; ૩. હરિવર્ષ; ૪. રમ્યગ્વર્ષ;
૫. દેવકુરુ; ૬. ઉત્તરકુરુ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષ છે —

૧. ભરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યગ્વર્ષ.

(૩) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં છ વર્ષઘર છે —

૧. ચુદ્દાહિમવાન; ૨. મહાહિમવાન; ૩. નિષધ;
૪. નીલવાન; ૫. રુકમી; ૬. શિખરી.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે છ કૂટ છે અને ઉત્તરે પણ છ કૂટ છે —

દક્ષિણે

૧. ચુદ્દાહિમવાન;
૨. વૈશ્રમણ;
૩. મહાહિમવાન;
૪. વૈશ્ય;
૫. નિષધ;
૬. રુચક.

ઉત્તરે

૧. નીલવંત;
૨. ઉપદર્શન;
૩. રુકમી;
૪. મણિકંચન;
૫. શિખરી;
૬. તિગિચ્છ.

(૫) ધાતકીખંડકીપમાં પૂર્વાર્ધમાં છ મહાહિ છે અને તેમાં છ દેવતા વસે છે —

મહાહિ

૧. પદ્મ;
૨. મહાપદ્મ;

દેવતા

૧. શ્રી;
૨. હી;

૩. તિગિચ્છ;	૩. ધૃતિ;
૪. કેસરી;	૪. કીર્તિ;
૫. મહાપૌંડરિક;	૫. બુદ્ધિ,
૬. પૌંડરિક.	૬. લક્ષ્મી.

(૬) ધાતકીખંડના મેરુની દક્ષિણે છ મહાનદીઓ છે અને ઉત્તરમાં પશુ તેટલી જ છે —

દક્ષિણે	ઉત્તરે
૧. ગંગા;	૧. નરકાંતા;
૨. સિંધુ;	૨. નારીકાંતા;
૩. રોહિતા;	૩. સુવર્ણકૂલા;
૪. રોહિતાંશા;	૪. ત્વચ્ચકૂલા;
૫. હરિ;	૫. રકતા;
૬. હરિકાંતા.	૬. રકતાવતી.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા નદીના બન્ને કિનારે મળીને ૬ અતરજનીઓ છે; તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે પશુ ૬ અતરજનીઓ છે —

શીતાની	શીતોદાની
૧. ગાથોવતી;	૧. ક્ષીરોદા;
૨. દ્રહવતી;	૨. સિંહસ્રોતા;
૩. પંકવતી;	૩. અંતોવાહિની;
૪. તપ્તજલા;	૪. ઊર્મિમાલિની;
૫. મત્તજલા;	૫. કૈનમાલિની;
૬. ઉન્મત્તજલા.	૬. ગંભીરમાલિની.

(૧-૭) તે જ પ્રમાણે ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પશુ સમજી લેવું.

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષ છે —

૧. હરત; ૨. ઐરવત; ૩. હિમવંત; ૪. હિરણ્યવંત;
૫. હરિવર્ષ; ૬. રમ્યવર્ષ; ૭. મહાવિદેહ.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત વર્ષધર છે —

૧. હિમવાન; મહાહિમવાન; ૩. નિષધ; ૪. નીલવંત;
૫. રુક્મી; ૬. શિખરી; ૭. મંદર.

(૩) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત મહાનદીઓ પૂર્વવાહિની છે અને કાલોદને જઈ મળે છે —

૧. ગંગા; ૨. રોહિતા; ૩. હરિ; ૪. શીતા; ૫. નર-
કાંતા; ૬. સુવર્ણકૂલા; ૭. રક્તા.

(૪) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં સાત નદીઓ પશ્ચિમાભિ-
મુખી વહે છે અને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે —

૧. સિંધુ; ૨. રોહિતાંશા; ૩. હરિકાંતા; ૪. શીતોદા;
૫. નારીકાંતા; ૬. સ્વપ્નકૂલા; ૭. રક્તાવતી.

(૧-૪) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ એમ જ સમજવું. પણ તેની પૂર્વવાહિની નદીઓ લવણસમુદ્રને અને પશ્ચિમવાહિની નદીઓ કાલોદસમુદ્રને મળે છે એ વિશેષમાં.

[—સ્થાં ૫૫૫]

(૧) ધાતકીખંડની પૂર્વાર્ધની તિમિસ અને ખંડપ્રપાત શુદ્ધ આઠ યોજન ઊંચી છે.

(૨) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીના બંને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૮. ચિત્રકૂટ યાવત્ માતંજન (પૃં ૬૩૩).

(૩) તે જ પ્રમાણે શીતોદાને બંને કિનારે આઠ વક્ષસ્કાર છે —

૧-૮. અંકાપાતી યાવત્ નાગપર્વત (પૃ૦ ૬૩૪).

(૪) ધાતકીખંડમાં પૂર્વાર્ધમાં મેરુની પૂર્વમાં વહેતી શીતા અને શીતોદા નદીને ખન્ને કિનારે આઠ-આઠ ચક્રવર્તિ વિજયો છે. (પૃ૦ ૬૨૫-૬).

(૫) તે વિજયોની રાજધાનીઓ પણ ખન્ને નદીના ખન્ને કિનારે આઠ-આઠ છે. (પૃ૦ ૬૨૬-૭).

(૬) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતાની ઉત્તરે, અને દક્ષિણે તથા શીતોદાની ઉત્તરે અને દક્ષિણે —

૮. ચક્રવર્તી, ૮. અરિહંત, ૮. વાસુદેવ ઉન્નપન્ન તથા છે, થાય છે અને થશે.

(૭) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં શીતા મહાનદીની ઉત્તરે —

૮. દીર્ઘવૈતાહ્ય (વિજયોના વક્ષસ્કાર);

૮. તિમિસશુભા (વિજયોના વક્ષસ્કાર સંબંધી);

૮. ખંડપ્રપાતશુભા

૮. કૃતમાલ્યકદેવ (તિમિસ સંબંધી);

૮. નૃત્યમાલ્યકદેવ (ખંડપ્રપાત સંબંધી);

૮. ગંગાકુંડ (વિજયની ગંગાનો);

૮. સિંધુકુંડ (વિજયની સિંધુનો);

૮. ગંગા (વિજયની);

૮. સિંધુ (વિજયની);

૮. ઋષભકૂટ પર્વત (વિજયભાવી);

૮. ઋષભકૂટદેવ,

— એ બધું છે. તથા એ બધું તેના દક્ષિણ કિનારે પણ તેટલું જ છે; પણ ગંગા અને સિંધુને બદલે રક્તા અને રક્તાવતી નદી તથા તેના કુંડો સમજવા. શીતોદાના દક્ષિણ કિનારે શીતાના દક્ષિણ કિનારા જેમ સમજવું.

(૮.) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધની મેરુની ચૂલિકા મધ્ય-ભાગમાં આઠ યોજન પહોળી છે.

(૧-૮) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાં પણ બધું તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૬૪૧]

(૧) ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના મેરુની પૂર્વે શીતા નદીના બન્ને કિનારા પર દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—

૧-૧૦. માલ્યવાન યાવત્ સૌમનસ. (પૃ૦ ૬૨૧, ૨૭ થી ૩૮)

(૨) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમની શીતોદા નદીના બન્ને કિનારે દશ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે —

૧-૧૦. વિદ્યુત્પ્રભ યાવત્ ગંધમાદન. (પૃ૦ ૬૨૧, ૩૯ થી ૪૮)

(૧-૨) ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધમાંય તે જ પ્રમાણે.

[—સ્થાન ૭૬૮]

૪. કાલોદસસુદ્ર

કાલોદસસુદ્રનો^૧ ચક્રવાલ વિષ્કંભ આઠ લાખ યોજન છે. તેનો પરિધિ ૯૧ લાખ યોજનથી વધારે છે.

[—સ્થાન ૬૩૧; —સમ ૯૧].

કાલોદધિની વેદિકા બે ગાઉ ઊંચી છે.

[—સ્થાન ૯૩]

૧. ધાતકીખંડને વલયાકારે વીટીને રહેલો સસુદ્ર તે કાલોદ સસુદ્ર કહેવાય છે. તેનો પરિધિ ૯૧૭૭૬૦૫ યોજન છે. કવણસસુદ્રની જેમ આમાં ગોતીર્થ નથી તેમ પાતાળકળશો પણ નથી. એટલે પાણીની ઊંડાઈમાં તથા ઊંચાણમાં કયાંય ફરક પડતો નથી. તેની સર્વઠેકાણે ઊંડાઈ એક હજાર યોજન છે. એ ધાતકીખંડથી બમણા વિસ્તાર વાળો હોવાથી ૮ લાખ યોજન પહોળો છે.

૫. પુષ્કરવરદ્વીપાધિ^૧

આલયંતર પુષ્કરાધીનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૮ લાખ ચોજન છે. બાહ્ય પુષ્કરાધીનો પણ તેટલો જ વિષ્કંભ છે.

[—સ્થા० ૬૩૨]

પુષ્કરવરદ્વીપની વેદિકા બે ગાઉ ભીંચી છે.

[—સ્થા० ૬૩]

પુષ્કરાધીના મેરુનું માપ ધાતકીખંડના મેરુ જેટલું સમજવું (પૃ० ૬૧૯-૬૨૦).

[—સ્થા० ૭૨૧]

પુષ્કરાધીના પૂવાધીમાં મેરુની ઉત્તરે આવેલ ઉત્તર-કુરુમાં પદ્મવૃક્ષ છે તેમાં પદ્મ નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે. દક્ષિણે આવેલ દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી નામનું વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે.

પુષ્કરાધીના પશ્ચિમાધીમાં ઉત્તરકુરુમાં મહાપદ્મ નામનું વૃક્ષ છે તેમાં પૌંડરિક નામનો અધિપતિ દેવ વસે છે અને દેવકુરુમાં કૂટશાલ્મલી વૃક્ષ છે તેમાં ગરુડદેવ વસે છે.

[—સ્થા० ૬૩]

પુષ્કરાધીમાં અહીં જણાવેલ બધું ધાતકીખંડની જેમ બેની સંખ્યામાં છે—

૧. ભરતવર્ષ;

૨-૧૮૧. ઐરવત યાવત મેરુપર્વતની શ્રલિકા (પૃ० ૬૨૦ ઇં).

[—સ્થા० ૬૩]

પુષ્કરાધીદ્વીપમાં પણ ધાતકીખંડ જેમ ચક્રવર્તિવિજયો ૬૮ તથા તેમની રાજધાનીઓ ૬૮ છે.

[—સમ० ૬૮]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩૩.

(૧) પુષ્કરાર્ધદ્વીપના પૂર્વાર્ધમાં મેરુની દક્ષિણે અને ઉત્તરે સમપ્રમાણુ આ બે ક્ષેત્રો છે—

(૧) ૧ ભરત; ૨ ઐરવત.

ઇત્યાદિ બધી હકીકત ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ જેમ સમજવી (પૃ૦ ૬૨૮).

તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ ધાતકીખંડના પશ્ચિમાર્ધ જેમ હકીકત સમજ લેવી (પૃ૦ ૬૩૧).

[—સ્થા૦ ૯૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધની કર્મ-ભૂમિઓ તથા અકર્મભૂમિઓ વગેરેની હકીકત પણ ધાતકી-ખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૧-૩) સમજ લેવાની છે.

[—સ્થા૦ ૧૮૩, ૧૯૭, ૧૪૨]

ધાતકીખંડ જેમ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં પણ આરાના કાલમાનથી માંડીને મેરુની ચૂલિકા સુધીની હકીકત (પૃ૦ ૬૩૩-૪) સમજ લેવી.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાંના વક્ષસ્કારથી માંડીને મહાહંદની હકીકત ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૫) સમજ લેવી.

[—સ્થા૦ ૪૩૪]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધના સુષમા આરાનું કાલમાન આદિ પણ ધાતકીખંડ જેમ (પૃ૦ ૬૩૧) સમજ લેવું.

[—સ્થા૦ ૧૪૩]

પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધની છ અકર્મભૂમિ આદિ હકીકત (પૃ૦ ૬૩૬) પણ ધાતકીખંડ જેમ સમજવાની છે.

[સ્થા૦ ૫૨૨]

મનુષ્યક્ષેત્રમાં બે સમુદ્ર છે —

૧. લવણ; ૨. કાલોદ.

[—સ્થા. ૧૧૧]

સમયક્ષેત્રમાં આ બધું પાંચપાંચ છે —

૧. ભરત;^૧ ૨. ઐરવત; ૩-૧૮૧. હિમવંત યાવત મંદરચૂલિકા (૫૦ ૬૨૦ ૪૦).

[—સ્થા. ૪૩૪]

જંબૂદ્વીપની બહાર આ બધું ચારચાર છે —

૧. ભરત;^૨ ૨. ઐરવત; ૩-૧૮૧. હિમવંત યાવત મંદરચૂલિકા (૫૦ ૬૨૦).

[—સ્થા. ૩૦૬]

(૧) સમયક્ષેત્રમાં દશ કુરુ છે તે આ —

૧-૫. પાંચ દેવકુરુ;^૩ ૬-૧૦. પાંચ ઉત્તરકુરુ^૪.

(૨) સમયક્ષેત્રમાં દશ મહાવૃક્ષો છે —

૧. સુદર્શના જંબૂ (જંબૂદ્વીપના ઉત્તરકુરુમાં);

૨. ધાતકીવૃક્ષ (ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૩. મહાધાતકીવૃક્ષ (ધાતકી પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૪. પદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધના પૂર્વાર્ધમાં ઉત્તરકુરુમાં);

૫. મહાપદ્મવૃક્ષ (પુષ્કરવરાર્ધ પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં);

૬-૧૦. પાંચ કૂટ શાલ્મલી (પાંચે ઉત્તરકુરુમાં).

તે વૃક્ષોમાં ક્રમશઃ આ દશ દેવો વસે છે —

૧. જંબુમા એક, ધાતકીમાં બે અને પુષ્કરાર્ધમાં બે સર્વ મળી પાંચ — આ જ પ્રમાણે બાકીના વિષે પણ સમજવું.

૨. ધાતકીમાં બે, પુષ્કરાર્ધમાં બે — આ જ પ્રમાણે બાકી વિષે પણ સમજવું.

૩. ૧ ભરતમાં, ૨ ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાર્ધમાં.

૧. અનાદેત; ૨. સુદર્શન; ૩. પ્રિયદર્શન; ૪. પૌંડરિક;
૫. મહાપૌંડરિક; ૬-૧૦. વેણુદેવ ગરુડ.

[—સ્થા૦ ૭૬૪]

૭. અઢીદ્વીપખાલ લોક^૧

(૧) માનુષોત્તર પર્વત^૨

માનુષોત્તર પર્વતને ચારે દિશાએ^૩ ચાર^૪
શિખરો છે —

૧. રત્ન (દક્ષિણ-પૂર્વમાં); ૨. રત્નોચ્ચય (દક્ષિણ-
પશ્ચિમમાં); ૩. સર્વરત્ન (પૂર્વોત્તરમાં); ૪. રત્નસંચય
(પશ્ચિમોત્તરમાં.)

[—સ્થા૦ ૩૦૦]

માનુષોત્તર પર્વત મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન વિસ્તૃત છે.

[—સ્થા૦ ૭૨૪]

માનુષોત્તરપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ૦ ૧૭]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩૫.

૨. આ પર્વત મનુષ્યક્ષેત્રખાલ પુષ્કરવરદ્વીપાર્ધમાં ગણાય છે. તેની
પહોળાઈ ૧૦૨૨ બાહ જતાં બાકીના બાહ પુષ્કરાર્ધની એટલે કે
૮ લાખ-૧૦૨૨=૭૯૮૯૭૮ યોજન પ્રમાણ છે. તેનો આકાર ખેટલા સિંહ
જેવો છે—આગળથી ઊંચો અને પાછળથી ક્રમશઃ નીચો છે. તે ૧૭૨૧
યોજન ઊંચો અને મૂળમાં ૧૦૨૨ યોજન પહોળો છે. તેની પહોળાઈ ક્રમશઃ
ધટતી જાય છે અને શિખરમાં ૪૨૪ યોજન પહોળાઈ રહી જાય છે.

૩. સૂત્રમાં દિશા કહ્યું છે પણ વિદિશામાં એ કુટ્ટો સમજવાં.

૪. આ પર્વતમાં આ ચાર જ કૂટ નથી પણ ચતુઃસ્થાનક હોવાથી
ચાર કહ્યાં છે. ચારે દિશામાં પણ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણ હોવાથી બીજાં ૧૨
કુટ્ટો પણ છે.

(૨) નન્દીશ્વર વિષે વિચાર^૧

નન્દીશ્વરદ્વીપના મંડલમાં લગભગ વચ્ચે ચારે દિશાએ ચાર અંચનકપર્વત છે —

૧. પૂર્વનો અંચનક પર્વત; ૨. દક્ષિણનો અંચનક પર્વત; ૩. પશ્ચિમનો અંચનકપર્વત; ૪. ઉત્તરનો અંચનક પર્વત.

તે પર્વતો ૮૪૦૦૦ ચોજન ઊંચા છે, અને હજાર ચોજન જમીનમાં ઊંડા છે. મૂળમાં તેઓ દશહજાર ચોજન વિસ્તૃત છે અને તદનન્તર ક્રમશઃ વિસ્તાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે અને પછી છેવટે ઉપર એક હજાર ચોજન વિષ્કંભ રહી જાય છે. મૂળમાં તેનો પરિધિ ૩૧૬૨૩ ચોજન છે, અને ઉપર ૩૧૬૬ ચોજન છે. તે બધા મૂળમાં વિસ્તીર્ણ છે, મધ્યમાં સંક્ષિપ્ત છે અને ઉપર તનુ છે. અને એમ ગોપુચ્છાકારે છે. તે પર્વતો સર્વ અંજનમય છે, સ્વચ્છ છે ચાવત્ દર્શનીય છે.

તે પર્વતો પર ઉપરનો સપાટ ભાગ બહુજ રમણીય છે. અને તેની મધ્યમાં ચાર સિદ્ધાયતન આવેલાં છે. તે સિદ્ધાયતનો ૧૦૦ ચોજન લાંબાં, ૫૦ ચોજન પહોળાં, ૭૨ ચોજન ઊંચાં છે.

૧. જંબૂદ્વીપથી માંડીને ગણતાં નંદીશ્વર દ્વીપ આઠમો છે:—૧. જંબૂદ્વીપ, ૨. ધાતકીખંડ, ૩. પુષ્કરવર, ૪. વરુણવર, ૫. ક્ષીરવર, ૬. ધૃતવર, ૭. ક્ષોદ્ધવર. સાતમા ક્ષોદ્ધવરદ્વીપને વીટીને સાતમો ક્ષોદ્ધ નામનો સમુદ્ર રહે છે અને તેની ફરતો વલયાકારે નંદીશ્વર દ્વીપ છે. આનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ છે. મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર આ નંદીશ્વરમાં આવન જિનાલયો છે અને તેથી પણ આગળ આવનાર બારમા કુંડલ અને ૨૧મા રુચકદ્વીપમાં ચાર-ચાર છે એટલે સર્વ મળી મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર ૬૪ ચૈત્યો છે.

એ સિદ્ધાયતનોને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર છે —

૧. દેવદ્વાર; ૨. અસુરદ્વાર; ૩. નાગદ્વાર; ૪. સુપર્ણદ્વાર.

એ ચાર દ્વારમાં તે જ નામના ચાર પ્રકારના દેવો વસે છે.

એ દ્વારની સામે ચાર મુખમંડપ છે. એ મુખમંડપની સામે ચાર પ્રેક્ષાગૃહમંડપ છે. એ મંડપોની બરાબર વચમાં ચાર વજ્રના આખાટક છે. તે આખાટક પર ચાર મણિપેટિકા છે. મણિપેટિકા પર ચાર સિંહાસન છે. તે ચાર સિંહાસનો પર ચાર વિજયદૂધ્ય છે. તે દૂધ્યની વચમાં ચાર વજ્રમય અંકુશ છે. તે અંકુશમાં મોતીની માળાની ચાર કુંભિકા છે. એ પ્રત્યેક કુંભિકા ફરતી પોતાથી અર્ધી જાંચી ચાર ચાર અર્ધ કુંભિકાઓ છે.

એ પ્રેક્ષાગૃહમંડપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે. એ પીઠિકા પર ચાર ચૈત્ય સ્તૂપો છે. એ ચૈત્ય સ્તૂપની ચારે દિશાએ ચાર ચાર મણિપીઠિકાઓ છે. એ પીઠિકા પર પર્યાકાસનબદ્ધ, રત્નજ, સ્તૂપાભિમુખ ચાર જિનપ્રતિમાઓ છે —

૧. ઋષભ; ૨. વર્ધમાન; ૩. ચન્દ્રાનન; ૪. વારિસેન.

એ ચૈત્યસ્તૂપની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર ચાર ચૈત્યવૃક્ષ છે. એ વૃક્ષોની સામે ચાર મણિપીઠિકા છે અને તેમના પર મહેન્દ્રધ્વજ છે. એ ધ્વજોની સામે ચાર નન્દા પુષ્કરિણી છે.

એ પુષ્કરણિઓની ચારે દિશાએ ચાર વનખંડ છે —

૧. પૂર્વમાં અશોકવન; ૨. દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન; ૩. પશ્ચિમમાં અંપકવન; ૪. ઉત્તરમાં આમ્રવન.

(૧) તેમાં જે પૂર્વદિશાનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. નંદોત્તરા; ૨. નન્દા; ૩. આનંદા; ૪. નંદિવર્ધના.

તે નંદા પુષ્કરિણીઓ ૧ લાખ યોજન લાંબી, ૫૦ હજાર યોજન પહોળી અને હજાર યોજન ઊંડી છે.

પ્રત્યેક વાવડીની ચારે દિશાએ પગથિયાઓની ત્રણ ત્રણ હારો છે. અને હાર સામે ચાર તોરણ છે. તે પ્રત્યેક પુષ્કરિણીની ચારે દિશાએ વનખંડ છે.

એ પુષ્કરિણીઓની વચ્ચે ચાર દધિમુખ પર્વતો છે. એ પર્વતો ૬૪૦૦૦ યોજન ઊંચા છે અને એક હજાર યોજન ઊંડા છે. બધા ભાગમાં તે સમ છે. દરેકની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન છે અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજન છે. તે પર્વતો સર્વપ્રકારના રત્નયુક્ત છે — યાવત્ દર્શનીય છે. આ દધિમુખ પર્વતનો ઉપરનો ભાગ સપાટ છે. બાકીનું બધું વર્ણુન અંચનક પર્વત જેમ સમજી લેવું — યાવત્ ઉત્તરમાં આમ્રવન છે.

(૨) તેમાં જે દક્ષિણનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. ભદ્રા; ૨. વિશાલા; ૩. કુસુદા; ૪. પુંડરિકિણી.

તે પુષ્કરિણીઓ એક લાખ યોજન લાંબી છે એમ બાકીનું બધું વર્ણુન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૩) તેમાં જે પશ્ચિમ તરફનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશામાં ચાર નંદા પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. નંદિષેણા; ૨. અમોઘા; ૩. ગોરતૂપા; ૪. સુદર્શના. બાકીનું વર્ણુન પૂર્વવત્ સમજી લેવું.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરનો અંચનક પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ચાર પુષ્કરિણીઓ છે —

૧. વિજયા; ૨. વૈજયંતી; ૩. જયંતી; ૪. અપરાજિતા.
બાકીનું બધું વર્ણન પૂર્વવત્ સમજ લેવું.

નન્દીશ્વરદ્રીપની મધ્યમાં ચારે વિદિશામાં ચાર રતિકર પર્વતો છે—

૧. ઉત્તરપૂર્વનો; ૨. દક્ષિણપૂર્વનો; ૩. દક્ષિણપશ્ચિમનો;
૪. ઉત્તરપશ્ચિમનો.

એ રતિકર પર્વતો ૧૦૦૦ યોજન ઊંચા છે તથા ૧૦૦૦ ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે. તેઓ ખૂબે ભાગે સમ છે. બાહરના આકારે દરેકનો વિષ્કંભ ૧૦૦૦૦ યોજન છે અને ૩૧૬૨૩ યોજન પરિધિ છે. તેઓ સર્વરત્નયુક્ત છે, સ્વચ્છ છે, ચાવત્-દર્શનીય છે.

(૧) તેમાં જે ઉત્તરપૂર્વમાં રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાએ ઇશાન દેવેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જંબૂ-દ્રીપપ્રમાણુ ચાર રાજધાનીઓ છે—

૧. નંદોત્તરા કૃષ્ણાની; ૨. નંદા કૃષ્ણારવિની; ૩. ઉત્તરકુરા રામાની; ૪. દેવકુરા રામરક્ષિતાની.

(૨) તેમાં જે દક્ષિણપૂર્વનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શકેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જંબૂદ્રીપપ્રમાણુ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. સમના પદ્માની; ૨. સૌમના શિવાની; ૩. અર્ચિમાદ્વી સતીની; ૪. મનોરમા અંબુની.

(૩) તેમાં જે દક્ષિણ પશ્ચિમનો રતિકર પર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ શકેન્દ્રની ચારે પટરાણીઓની જંબૂદ્રીપ-પ્રમાણુ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. ભૂતા અમલાની; ૨. ભૂતાવતંસક અપ્સરાની; ૩. ગોસ્તૂપા નવમિતાની; ૪. સુદર્શના રોહિણીની.

(૪) તેમાં જે ઉત્તરપશ્ચિમમાં રતિકરપર્વત છે, તેમાં ચારે દિશાએ ઈશાનેન્દ્રની ચાર પટરાણીઓની જંબૂદ્વીપ-પ્રમાણ ચાર રાજધાનીઓ છે —

૧. રત્ના વસુની; ૨. રત્નોચ્ચયા વસુગૃહ્તાની; ૩. સર્વરત્ના વસુમિત્રાની; ૪. રત્નસંચયા વસુધરાની.

[—સ્થાં ૩૦૭]

બધા અંચનક પર્વતો ૮૪૦૦૦ ચોજન ઊંચા છે.

[—સમં ૮૪]

બધા અંચનક પર્વતો હજાર ચોજન જમીનમાં ઊંડા, મૂળમાં દશ હજાર ચોજન પહોળા અને શિખર પર હજાર ચોજન પહોળા છે.

બધા રતિકર પર્વતો હજાર ચોજન ઊંચા તથા હજાર ગાઉ જમીનમાં ઊંડા છે. તે બધે ઠેકાણે સમાનપરિમાણ વાળા છે, અને ઝાલરના આકારે દશ હજાર ચોજન પહોળા છે.

બધા દધિમુખ^૧ પર્વતો હજાર ચોજન ઊંડા છે. તે સર્વત્ર સમાન પરિમાણવાળા તથા પદ્યંકસંસ્થાને દશ હજાર ચોજન પહોળા છે, અને ૬૪ હજાર ચોજન ઊંચા છે.

[—સ્થાં ૭૨૫, —સમં ૬૪]

૧, આ દધિમુખ પર્વતો અંચનક પર્વતની ચારે દિશાએ રહેલી ચાર વાવડીમાં મધ્યમાં આવેલા છે. અંચનક ચાર હોવાથી તેમની ૧૬ પુઠ્ઠ-રિણીમાં આ દધિમુખ પર્વતો સર્વ મળી ૧૬ થાય.

નન્દીશ્વર દ્રીપની મધ્યમાં સાત દ્રીપ છે —

૧. જંબૂદ્વીપ; ૨. ધાતકીખંડદ્વીપ; ૩. પુષ્કરવરદ્વીપ;
૪. વરુણવરદ્વીપ; ૫. ક્ષીરવરદ્વીપ; ૬. ધૃતવર; ૭. ક્ષોદ્ધવર.

નન્દીશ્વર દ્રીપની મધ્યમાં સાત સમુદ્ર છે. —

૧. લવણ; ૨. કાલોદ, ૩. પુષ્કરોદ; ૪. વરુણોદ;
૫. ક્ષીરોદ; ૬. ધૃતોદ; ૭. ક્ષોદ્ધોદ.

[—સ્થા ૦ ૫૮૦]

(૩) રુચકદ્વીપ^૧

(૧) જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની પૂર્વમાં રુચકવર^૨ પર્વતમાં આઠ કૂટ છે —

૧. રિષ્ટ; ૨. તપનીય; ૩. કંચન; ૪. રજત; ૫. દિશા-સ્વસ્તિક;
૬. પ્રલંબ; ૭. અંજન ૮. અંજનપુલક.

એ કૂટોમાં ઋદ્ધિશાળી પદ્યસ્થિતિવાળી આઠ દિશા-કુમારીઓ વસે છે —

૧. નંદોત્તરા; ૨. નંદા; ૩. આનંદા; ૪. નંદિવર્ધના;
૫. વિજયા; ૬. વૈજયંતી; ૭. જયંતી; ૮. અપરાજિતા.

(૨) જંબૂના મેરુપર્વતની દક્ષિણે રુચકવર પર્વતમાં આઠ કૂટ છે અને તેમાં આઠ દિશાકુમારીઓ વસે છે તે નીચે પ્રમાણે —

૧. જંબૂદ્વીપથી ગણતાં આ દ્વીપ ૨૧મો છે. નદીશ્વર આઠમો છે ત્યાર પછી ૯. અરુણ, ૧૦. અરુણવરદ્વીપ, ૧૧. અરુણવરાવભાસ, ૧૨. કુંડલવર, ૧૪. કુંડલવરાવભાસ, ૧૫. અરુણોપપાત, ૧૬. અરુણોપપાતવર, ૧૭. અરુણોપપાતવરાવભાસ, ૧૮. શંખ, ૧૯. શંખવર, ૨૦. શંખવરાવભાસ, ૨૧. રુચક.

૨. આ રુચકવર માનુષોત્તરની જેમ વલયાકારે રુચકદ્વીપની મધ્યમાં આવેલો છે. એટલે અહીં જંબૂના મેરુથી ચારે દિશામાં તે હોવાથી તેનાં કૂટો ગણાવ્યાં છે. આ રુચકવર પર્વતની ચારે દિશામાં એક એક જિનચેત્ય છે.

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. કનક;	૧. સમાહારા;
૨. કંચન;	૨. સુપ્રતિજ્ઞા;
૩. પદ્મ;	૩. સુપ્રયુદ્ધા;
૪. નલિન;	૪. યશોધરા;
૫. શશી;	૫. લક્ષ્મીવતી;
૬. દિવાકર;	૬. શેષવતી;
૭. વૈશ્રમણ;	૭. ચિત્રગુપ્તા;
૮. વૈદ્ય.	૮. વસુંધરા.

(૩) તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમે રુચકમાં ૮ કૂટો અને ૮ દિશાકુમારીઓ છે તે નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. સ્વસ્તિક;	૧. ઇલાહેવી;
૨. અમોઘ;	૨. સુરાહેવી;
૩. હિમવાન;	૩. પૃથ્વી;
૪. મંદર;	૪. પદ્માવતી;
૫. રુચક;	૫. એકનાસા;
૬. રુચકોત્તમ;	૬. નવમિતા;
૭. ચંદ્ર;	૭. સીતા;
૮. સુદર્શન.	૮. ભદ્રા.

(૪) તે જ પ્રમાણે ઉત્તરે રુચકમાં આઠ કૂટો અને આઠ દિશાકુમારીઓ નીચે પ્રમાણે —

કૂટો	કુમારિકાઓ
૧. રત્ન;	૧. અલંબુષા;
૨. રત્નોચ્ચય;	૨. મિત્રકેશી;

૩. સર્વરત્ન;	૩. પૌંડરી;
૪. રત્નસંચય;	૪. ગીતવાસની;
૫. વિજય;	૫. આશા;
૬. વૈજયંત;	૬. સર્વગા;
૭. જયંત.	૭. શ્રી;
૮. અપરાજિત.	૮. હી.

[—સ્થાન ૬૪૩]

રુચક માંડલિક પર્વત ૮૫૦૦૦ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ ૮૫]

રુચકવર પર્વત હજાર યોજન જમીનમાં ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

(૪) માંડલિક પર્વતો

માંડલિક (વલયાકાર) પર્વત ત્રણ છે —

૧. માનુષોત્તર^૧ (પુષ્કરવરમાં);
૨. કુંડલવર (કુંડલદ્વીપમાં);
૩. રુચકવર^૨ (રુચકદ્વીપમાં).

[—સ્થાન ૨૦૪]

કુંડલવર પર્વત હજાર યોજન ઊંડો, મૂળમાં દશ હજાર યોજન પહોળો અને શિખર પર હજાર યોજન પહોળો છે.

[—સ્થાન ૭૨૬]

૧. માનુષોત્તર માટે પુષ્કરાધદ્વીપ અને રુચક માટે રુચકદ્વીપનું વર્ણન જોવું.

(૫) અસંખ્યાતમો જંબૂદ્વીપ^૧

વિજયા^૨ રાજધાની ૧૨ લાખ યોજન લાંબી અને પહોળી છે.

[—સમ૦ ૧૨]

વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત રાજધાનીમાં પ્રાકારો ૩૭ યોજન ઊંચા છે.

[—સમ૦ ૩૭]

(૬) અસંખ્યાતમો અરુણોદય સમુદ્ર

અસુરેન્દ્ર ચમરનો તિગિચ્છ નામનો ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.^૩

[—સમ૦ ૧૭]

અસુરેન્દ્ર બલિનો રુચકેન્દ્ર^૪ ઉત્પાતપર્વત ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે.

[—સમ૦ ૧૭]

૧. આ દ્વીપનું નામ જંબૂદ્વીપ છે પણ તે પ્રથમ જણાવેલો જંબૂદ્વીપ ન સમજવો. આગળ જઈ કેટલાય દ્વીપ-સમુદ્રો વટાવી અસંખ્યાતમો આ જંબૂદ્વીપ આવે છે. પ્રથમ જંબૂદ્વીપ સાથે માત્ર આનું નામસાદૃશ્ય છે.

૨. પ્રથમ જંબૂદ્વીપની જગતીમાં પૂર્વ દિશામાં આવેલ વિજયદ્વારના અધિપતિની આ વિજયા નામની રાજધાની અસંખ્યાતમા જંબૂદ્વીપમાં છે. તે જ પ્રમાણે બાકીના વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત દ્વારના અધિપતિની તે નામની રાજધાનીઓ પણ આ અસંખ્યાતમા જંબૂદ્વીપમાં છે.

૩. ચમરને મનુષ્યલોકમાં આવવું હોય ત્યારે તે આ પર્વત પર આવીને ફરે છે તેથી તેનું ઉત્પાતપર્વત એવું નામ પડ્યું છે. તે અરુણોદય સમુદ્રમાં દક્ષિણમાં ૪૨ હજાર યોજનની આવેલ છે.

૪. આ પર્વત પણ અરુણોદયમાં જ ૪૨ હજાર યોજનની ઉત્તરમાં આવેલ છે.

ટિપ્પણ

૧. જંબુદ્વીપ:—

લોકના ત્રણ ભાગ છે: અધોલોક, મધ્યલોક અને ઉર્ધ્વલોક. તેમાં મધ્યલોકમાં એકબીજાને વીટીને રહેલા એવા અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે. તેમાં સૌની વચ્ચે ગ્રાહર જેવા ગોળાકારે જંબુદ્વીપ આવેલો છે અને તેને વીટીને બગરી આકારે ગોળ એવા લવણસમુદ્ર છે. લવણસમુદ્રને વીટીને ધાતકીદ્વીપ છે. આમ એક સમુદ્ર અને એક દ્વીપ એમ એકબીજાને વીટીને રહેલા અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રો છે. અતિમ સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણ છે તે સ્વયંભૂરમણ નામના દ્વીપને વીટીને રહેલ છે. શાસ્ત્રકારોએ અમુક દ્વીપ અને સમુદ્રનાં નામો જણાવ્યાં છે અને બાકીનાં માટે કહી દીધું છે કે જગતમાં જે કાંઈ પ્રશસ્ત છે તે નામવાળા તે તે દ્વીપ અને સમુદ્ર છે. દ્વીપનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે — જંબૂ, ધાતકીખંડ, પુષ્કર, વારુણી-વર, ક્ષીરવર, ધૃતવર, ઈશ્વરસ, નદીશ્વર, અરુણ, ઇત્યાદિ. અને સમુદ્રનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે — લવણ, કાલોદધિ, અને ત્યાર પછીના બધા સમુદ્રોનાં નામો તે જે દ્વીપને વીટળાઈને રહ્યા હોય તે જ સમજવાં; એટલે પુષ્કરસમુદ્ર, વારુણીવરસમુદ્ર, ક્ષીરવરસમુદ્ર આદિ.

૨. જગતી:—

પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રને અતે જગતી હોય છે. આ જગતીના વિસ્તારને તે તે દ્વીપ અને સમુદ્રમાં જ-જેને તે ઘેરતી હોય — ગણવામાં આવે છે. તે વજની બનેલી હોય છે. છેક નીચે બાર યોજન પહોળી છે અને ક્રમશઃ ઘટતાં ઘટતાં છેક ઉપર ૪ યોજન પહોળી રહે છે. તે જગતીની ઉપર વચ્ચે બે ગાઉ જાયી અને ૫૦૦ ધનુષ પહોળી વેદિકા આવેલી છે. એ વેદિકાની બંને બાજુએ વન આવેલું છે. આ જગતીમાં સમાનાન્તરે ચાર દ્વાર આવેલાં છે.

૩. દ્વારૈશું અંતર:—

૭૯ મું સમવાય હોવાથી ૭૯૦૦૦નો અંક આપી કાંઈક વધારે અંતર છે એમ કહ્યું; પણ ખરી રીતે ૭૯૦૫૨ યોજન, ૧ કોશ, ૧૫૩૨ ધનુષ, ૩ આંગળ અને ત્રણ ચવ અંતર જંબુદ્વીપની જગતીમાં આવેલાં દ્વારૈશું છે.

પણ પ્રત્યેક દ્વીપ અને સમુદ્રની જગતીનાં દ્વારોનું અંતર કાઢવું હોય તો તેના માટે નિયમ આ પ્રમાણે છે — હરએક જગતીમાં દ્વાર ચાર હોય છે — અને હરએક દ્વાર ચાર ચાર યોજન પહોળું હોય છે અને બંને બાજુએ એક એક કોશની બારસાખની ભીંત હોય છે. — એટલે ચારે દ્વારની પહોળાઈ ૧૬ યોજન અને ચાર દ્વારની આઠ ભીતની એક એક કોશ ગણતાં ૮ કોશ પહોળાઈ થાય; એટલે કે બે યોજન થાય. આમ બધાં મૂળા ૧૮ યોજન થાય. તે તે જગતીની એટલે કે તે તે દ્વીપ-સમુદ્રની પરિધિમાંથી આ ૧૮ યોજન બાદ કરી તેને ચારે ભાગતાં બે ભાગ આવે, તે તે જગતીનાં દ્વારોનું પરસ્પર અંતર સમજવું. જ'બૂદ્વીપનાં દ્વારોનું અંતર ઉપર બતાવ્યું છે. ધાતકીખડનાં દ્વારોનું અંતર કાઢવું હોય તો આ પ્રમાણે — તેની પરિધિ ૪૧૧૦૯૬૧ યોજન છે તેમાંથી ૧૮ બાદ કરીએ એટલે ૪૧૧૦૯૪૩ રહે; તેને ચારે ભાગતાં ૧૦૨૭૭૩૫ યોજન, અને ત્રણ કોશ આવે — આ દ્વારોનું અંતર સમજવું; આ જ પ્રમાણે ગમે તે દ્વીપ-સમુદ્રના દ્વારોનું અંતર કાઢી શકાય.

૪. મેરુપર્વત :—

ભૂમિતળથી જમીનમા જેમ જેમ જઈએ, તેમ તેમ તે યોજનના અગિયારમા ભાગ જેટલો પ્રત્યેક યોજને વધે છે એટલે મૂળમાં તે ૧૦૦૯૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન પહોળો છે. સારાંશ એ છે કે મેરુ તદ્દન નીચેથી ઉપર ચઢીએ તેમ તેમ પહોળાઈમાં ધટતો જાય છે. અને ઉપરથી નીચે ઊતરીએ તેમ પહોળાઈમાં વધતો જાય છે. એ વધઘટનુ માપ પ્રત્યેક યોજને $\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન છે એટલે અગિયાર યોજને એક યોજન ધટે-વધે. આ $\frac{૧૦}{૧૧}$ અંક જેને 'ચય' કહેવામાં આવે છે તે જાણવાની રીત આ પ્રમાણે — નીચે ઉપરના વિસ્તારની બાદબાકી કરવી એટલે કે ૧૦૦૯૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન - ૧૦૦૦ યોજન = ૯૦૯૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન આવે. આને જેટલી જગ્યાઈ હોય તેટલા વડે ભાગવા એટલે કે ૯૦૯૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$ - ૧૦૦૦૦૦ ઉંચાઈના યોજન = $\frac{૧૦૦૦૦૦}{૯૦૯૦\frac{૧૦}{૧૧}} \times \frac{૧૦૦૦૦૦૦}{૧૦૦૦૦૦} = \frac{૧૦}{૧૧}$ ચયાંક. આ જ રીતે બે બે વસ્તુ સરખી રીતે ધટતી-વધતી હોય તેનો ચયાંક નીકળી શકે છે. આ ગણિતના આધારે મેરુ અમુક ઉંચાઈએ કેટલો પહોળો હશે તે જાણી શકાય છે.

૫. અભિષેકશિલાઓ :—

પંડકવનના મધ્યભાગમાં ચૂલિકા આવેલી છે. તે ચૂલિકાની આરે દિશાએ ૫૦ યોજન દૂર જિનભવનો આવેલ છે. એ જિનભવન પાસે આ અભિષેકશિલાઓ છે. પૂર્વમાં પાંડુકંબલા, પશ્ચિમમાં રક્તકંબલા, દક્ષિણમાં અતિપાંડુકંબલા અને ઉત્તરમાં અતિરક્તકંબલા છે. અતિ વિશેષણ વાળી બન્ને શિલામાં એકએક સિંહાસન અને બાકીની બન્નેમાં બબ્બે સિંહાસન છે. આ સિંહાસનો પર તે તે દિશામાં ઉત્પન્ન થનાર તીર્થંકરનો અભિષેક થાય છે. પાંડુકંબલા અને રક્તકંબલા પર બબ્બે સિંહાસન માનવાતું કારણ એ છે કે, પૂર્વ મહાવિદેહ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં એકી સાથે કોઈ વખત બબ્બે તીર્થંકરનો જન્મ થાય તો એકી સાથે તેમનો અભિષેક થઈ શકે. ભરત અને ઐરવતમાં એક વખતે એક તીર્થંકરનો જન્મ હોય છે તેથી ઉત્તર અને દક્ષિણની શિલા પર એક એક સિંહાસન માન્યું છે.

૬. જંબુદ્વીપનાં વર્ષો - ક્ષેત્રો :—

જંબુદ્વીપમાં કુલ સાત વર્ષ - ક્ષેત્ર આવેલ છે. તે આ — ભરત, ઐરવત, હિમવંત, હિરણ્યવંત, હરિવર્ષ, રમ્યઞ્વર્ષ અને વિદેહ. જંબુદ્વીપના દક્ષિણાન્તે ભરત અને ઉત્તરાન્તે ઐરવત આવેલા છે. ભરતની ઉત્તરે હિમવંત અને હિમવંતની ઉત્તરે હરિવર્ષ આવેલા છે. આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુ પર્વતની દક્ષિણે આવેલાં છે. ત્યાર પછી મેરુની આસપાસ આવેલું વિદેહ ક્ષેત્ર છે. તે બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. મેરુથી પૂર્વમાં રહેલું વિદેહ પૂર્વવિદેહ કહેવાય છે. અને પશ્ચિમમાં રહેલું વિદેહ પશ્ચિમ વિદેહ કહેવાય છે. વિદેહ પછી મેરુની ઉત્તરે રમ્યઞ્વર્ષ અને તેની ઉત્તરે હિરણ્યવંત અને તેની ઉત્તરે ઐરવતવર્ષ છે. રમ્યઞ્વર્ષ, હિરણ્યવંત અને ઐરવત વર્ષ આ ત્રણે ક્ષેત્રો મેરુની ઉત્તરે આવેલાં છે. આ વિભાગ નિશ્ચય દિશાને આશ્રયે સમજવો. પણ વ્યવહાર દિશાની અપેક્ષાએ તો સર્વ ક્ષેત્રોને મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. કારણ, વ્યવહારમાં દિશાનો નિયમ સૂર્યના ઉદ્યાસ્ત ઉપર અવલંબિત છે. સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરી ભાષા રહેતાં ડાબી બાજુએ ઉત્તર દિશા ગણાય છે અને ભરતવર્ષના મનુષ્યને આ નિયમ પ્રમાણે ઉત્તર દિશામાં મેરુ ગણાય. ભરત ક્ષેત્રમાં સૂર્યાસ્તની જે દિશા છે, તે ઐરવતમાં સૂર્યોદયની છે તેથી ત્યાં પણ સૂર્યોદય તરફ મોઢું કરતાં મેરુ ઉત્તર દિશામાં જ પડે છે. આ જ પ્રમાણે બીજા વર્ષો વિષે પણ સમજ લેવું.

આ સાતે વર્ષેને વિસ્તૃત કરનાર છ વર્ષધર પર્વત છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે. તે આ—હિમવંત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલ, રુકમી, અને શિખરી. ભરત અને હિમવંતને હિમવંત વર્ષધર જુદા પાડે છે. હિમવંત અને હરિવર્ષને મહાહિમવંત પર્વત જુદા પાડે છે. હરિવર્ષ અને વિદેહને નિષધ પર્વત જુદા પાડે છે. વિદેહ અને રમ્યગ્વર્ષને નીલ પર્વત જુદા પાડે છે. રમ્યગ્વર્ષ અને હિરણ્યવંત ક્ષેત્રને રુકમી પર્વત જુદા પાડે છે. અને હિરણ્યવંત અને ઐરવત ક્ષેત્રને શિખરી પર્વત જુદા પાડે છે.

ભરતથી માંડી મહાવિદેહ પર્વતનો ક્ષેત્ર અને પર્વતનો ક્રમશઃ ઉત્તર દક્ષિણનો વિસ્તાર બમણો બમણો થતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે ઐરવતથી મહાવિદેહપર્વત પણ સમજવું.

૭. ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રો :—

ગાંધી જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાંતે હોવાથી ભરતક્ષેત્રનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર જેવો છે. તેની પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશાએ લવણસમુદ્ર છે ઉત્તર દિશાએ હિમવંત પર્વત આવેલો છે ઐરવત વિષે ઠીક તેથી બીજું છે—તે જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાંતે હોવાથી તેને પૂર્વ—પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણમાં શિખરી પર્વત છે. તે પણ અર્ધચંદ્રાકારે જ છે. આ બંને ક્ષેત્રો પૂર્વથી પશ્ચિમ મુધીની લંબાઈમાં ૧૪૪૭૧ વૃદ્ધ થી કાર્ધક ન્યૂન યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તર દક્ષિણની પહોળાઈમાં ૫૨૬ વૃદ્ધ યોજન પ્રમાણ હોવાથી તેમને સમપ્રમાણ કહ્યાં છે.

૮. હિમવંત અને હિરણ્યવંત ક્ષેત્રો :—

હિમવંત ક્ષેત્રની પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને દક્ષિણે હિમવંત પર્વત તથા ઉત્તરે મહાહિમવંત પર્વત છે. હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમે લવણસમુદ્ર છે. તેની ઉત્તરે શિખરી પર્વત અને દક્ષિણે રુકમી પર્વત છે. આ બંને ક્ષેત્રોના ઉત્તર-દક્ષિણના વિસ્તારનું ૨૧૦૫ વૃદ્ધ યોજન પ્રમાણ માપ અને પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈનું ૩૭૬૭૪ વૃદ્ધ યોજન પ્રમાણ માપ સરખું જ છે.

૯. હરિવર્ષ અને રમ્યગ્વર્ષ ક્ષેત્રો :—

હરિવર્ષની પૂર્વપશ્ચિમે લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે નિષધ પર્વત તથા દક્ષિણે મહાહિમવંત પર્વત આવેલો છે. રમ્યગ્વર્ષની પણ પૂર્વપશ્ચિમે

લવણસમુદ્ર અને ઉત્તરે રુકમી અને દક્ષિણે નીલવંત પર્વતો આવેલા છે. આ બંને ક્ષેત્રોની પૂર્વ પશ્ચિમની લંબાઈનું માપ ૭૩૯૦૧ $\frac{૧૭}{૧૬}$ યોજન પ્રમાણ અને ઉત્તરદક્ષિણના વિસ્તારનું માપ ૮૪૨૧ $\frac{૧૧}{૧૬}$ યોજન પ્રમાણ સરખુ જ છે.

૧૦. વિદેહ ક્ષેત્ર :—

નિષધપર્વત અને નીલવંત પર્વતની વચ્ચેનું તે ક્ષેત્ર વિદેહ કે મહાવિદેહ કહેવાય છે. તેની પૂર્વ અને પશ્ચિમે તો લવણસમુદ્ર જ છે. આ વિદેહ છે તો એક જ; પણ તેની વચ્ચે મેરુપર્વત હોવાથી તેના બે વિભાગ થઈ જાય છે—પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમવિદેહ. આખું વિદેહ ક્ષેત્ર પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લાંબું એકલાખ યોજન પ્રમાણ છે અને ઉત્તર દક્ષિણમાં પહોળું ૩૩૬૮૪ $\frac{૧૬}{૧૬}$ યોજન પ્રમાણ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિદેહોની પહોળાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) તો સરખી જ છે એટલે કે યોજન ૩૩૬૮૪ $\frac{૧૬}{૧૬}$ પ્રમાણ છે. અને તેમની પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ પણ સરખી છે એટલે કે જન્મદ્વીપના એક લાખયોજનમાંથી મેરુપર્વતના વિસ્તારના ૧૦૦૦૦ યોજન બાદ કરતાં ૯૦૦૦૦ યોજન રહે છે. આની અડધી લંબાઈ બંને ક્ષેત્રની છે—એટલે કે પ્રત્યેકની ૪૫૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

૧૧. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ ક્ષેત્રો :—

આ બંને કુરુઓ મહાવિદેહમાં જ આવેલા છે. વિદેહની દક્ષિણે નિષધ અને ઉત્તરે નીલ પર્વત આવેલા છે. તે બંને પર્વતમાંથી ગજદંતાકારે બબ્બે ગજદંતગિરિ નીકળીને મેરુ તરફ વિસ્તાર પામેલા છે. એટલે કે એ બંને પર્વતની બબ્બે શાખા નીકળીને ઠેક મેરુને સ્પર્શે છે. એ શાખા ગજદંતાકારે હોવાથી બે શાખાનો આકાર અર્ધચંદ્રાકાર થાય છે. નિષધની બંને શાખાની વચ્ચે દેવકુરુ અને નીલની બંને શાખાની વચ્ચે ઉત્તરકુરુ છે. આ બંને ક્ષેત્રો અર્ધચંદ્રાકારે છે, અને સરખા વિસ્તારવાળાં છે. વિદેહનો કુલ વિસ્તાર ૩૩૬૮૪ $\frac{૧૬}{૧૬}$ યોજન પ્રમાણ છે. તેમાંથી વચ્ચે આવેલા મેરુના દશહજાર યોજન બાદ કરતાં બાકી ૨૩૬૮૪ $\frac{૧૬}{૧૬}$ યોજન પ્રમાણ રહે છે તે બંને કુરુનું છે. તેનું અર્ધ કરીએ એટલે પ્રત્યેક કુરુનું સરખું પ્રમાણ મળી આવે તે આ—૧૧૮૪૨ $\frac{૨૨}{૧૬}$ યોજન પ્રમાણ. આ ઉત્તરદક્ષિણ વિસ્તારના યોજનનું માપ છે. તેને ઇંધુ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેક કુરુની જવા

૫૪૦૦૦ ચોજન પ્રમાણ છે. આ માપ પૂર્વપશ્ચિમના વિસ્તારનું સમજવું. અને પ્રત્યેકનું ધનુઃપૃષ્ઠ ૬૦૪૧૮ $\frac{૧૩}{૮૬૬}$ ચોજન પ્રમાણ છે. આ તેમના અર્ધ વર્તુલનું માપ સમજવું.

૧૨. કર્મ-અકર્મભૂમિ :—

અસિ (યુક્કળા), મસિ (લેખનકળા) અને કૃષિ આ ત્રણે પ્રકારના વ્યાપારથી રહિત એવું ક્ષેત્ર તે અકર્મભૂમિ. અને જ્યાં એ ત્રણે વ્યાપાર હોય તથા જે ભૂમિમાં શલાકા—તીર્થંકરાદિ—મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા હોય, તે ભૂમિ કર્મભૂમિ કહેવાય છે. અકર્મભૂમિના જીવો મરીને દેવ થાય, અને કર્મભૂમિના જીવો મરીને સર્વત્ર—નરકથી માંડીને સિદ્ધગતિ સુધી—જઈ શકે છે. બધી મળીને મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૩૦ અકર્મભૂમિઓ છે તે આ પ્રમાણે— ૫ હિમવંત (૧ જંબુમાં, ૨ ધાતકીમાં અને બે પુષ્કરાધમાં), ૫ હરિવર્ષ, ૫ દેવકુરુ, ૫ ઉત્તરકુરુ, ૫ રમ્યગ્વર્ષ અને ૫ હિરણ્યવંત. અને બધી મળી કર્મભૂમિઓ ૧૫ છે તે આ પ્રમાણે— ૫ ભરત, ૫ ઐરવત, અને ૫ મહાવિદેહ. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યો જ નથી એટલે તેમાં કર્મ-અકર્મભૂમિના વિભાગનો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો.

૧૩. ચક્રવર્તીના વિજયો :—

મેરુ પર્વતની પૂર્વમાં પૂર્વવિદેહ અને પશ્ચિમમાં પશ્ચિમવિદેહ ક્ષેત્ર છે. નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળીને શીતા નામની મહાનદી પૂર્વમહાવિદેહ ક્ષેત્રને બરાબર સરખા ભાગે વહેતીને લવણસમુદ્રમાં જઈને મળે છે. તે જ પ્રમાણે નિષધપર્વતમાંથી નીકળી શીતોદા નામની મહાનદી પશ્ચિમવિદેહમાંથી પસાર થઈને તેને બરાબર બે ભાગે વહેતીને લવણસમુદ્રમાં જઈ મળે છે. એટલે બે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સરખા ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. એ ચારે ભાગમાં આઠઆઠ ક્ષેત્રો આવેલાં છે. એટલે બધાં મળી બત્રીશ થાય. તેમનો વિજય ચક્રવર્તી કરે છે એટલે ચક્રવર્તિવિજય એ જ સાર્થક નામ એ ક્ષેત્રોનું છે. પ્રત્યેક વિજયની લંબાઈ (ઉત્તરદક્ષિણ) ૧૬૫૬૨ $\frac{૨૮}{૮૬૬}$ ચોજન અને પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૨૨૧૨ $\frac{૭}{૮૬૬}$ ચોજન પ્રમાણ છે.

૧૪. વર્ષધર-પર્વત :—

ચુલ્લહિમવંત-શિખરી :—જંબુદ્વીપમાં દક્ષિણ દિશાથી ઉત્તર તરફ જતાં સર્વ પ્રથમ ચુલ્લહિમવંત વર્ષધર છે. અને ઉત્તર દિશાથી દક્ષિણ દિશા તરફ જતાં સર્વપ્રથમ શિખરી પર્વત આવે છે. ભરતથી બમણો વિસ્તાર (ઉત્તર-

દક્ષિણ) ચુલ્લહિમવંતનો અને ઐરવતથી બમણો વિસ્તાર શિખરીનો છે. ભરત અને ઐરવતનો વિસ્તાર સરખો જ ૫૨૬૧ $\frac{૧}{૬}$ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે ચુલ્લહિમવંત અને શિખરીનો વિસ્તાર ૧૦૫૨૧ $\frac{૨}{૬}$ યોજન પ્રમાણ છે. અને એ બંનેની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૨૪૯૩૨ $\frac{૧}{૬}$ યોજન સરખી જ છે. બંને પર્વતો ૧૦૦ યોજન ઊંચા છે.

મહાહિમવંત-રુક્મી:—ચુલ્લહિમવંત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળું હિમવંતક્ષેત્ર આવે છે અને તે ક્ષેત્રની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો મહાહિમવંત પર્વત આવે છે. તે જ પ્રમાણે શિખરી વર્ષધર પર્વતથી દક્ષિણે તેનાથી બમણું હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો રુક્મી વર્ષધર આવે છે. આ બંને મહાહિમવંત અને રુક્મીનો વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૪૨૧૦૧ $\frac{૦}{૬}$ સરખો જ છે. બંનેની સરખી લંબાઈ ૨૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. અને લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫૩૯૩૧ $\frac{૬}{૬}$ યોજન પ્રમાણ છે.

નિષધ-નીલવંત:—મહાહિમવંત વર્ષધરની ઉત્તરે તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળું હરિવર્ષક્ષેત્ર છે અને તેની ઉત્તરે નિષધપર્વત તેનાથી બમણા વિસ્તારવાળો આવેલો છે. તે જ પ્રમાણે રુક્મી પર્વતની દક્ષિણે રમ્યક્ષેત્ર અને તેની દક્ષિણે નીલવંત પર્વત આવેલો છે. આ બંને નિષધ અને નીલવંત પર્વતો વિસ્તાર, લંબાઈ અને ઊંચાઈમાં સમપ્રમાણ છે. તેમની લંબાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૯૪૧૫૬ યોજન, ઊંચાઈ ૪૦૦ યોજન અને વિસ્તાર (ઉત્તર-દક્ષિણ) ૧૬૮૪૨ $\frac{૩}{૬}$ યોજન છે.

૧૫. વૈતાઢ્ય પર્વતો:—

વૈતાઢ્ય પર્વત બે પ્રકારના છે. ભરતૈરવતમા જે બે વૈતાઢ્યો છે, તથા ૩૨ વિજયોમાં જે ૩૨ વૈતાઢ્યો છે, તે સર્વે દીર્ઘ છે એટલે કે લાંબા છે. તેથી તે દીર્ઘ વૈતાઢ્ય કહેવાય છે. અને તે સિવાયના ઉપર બતાવેલ શબ્દાપાતી વગેરે ચાર વૈતાઢ્યો ગોળ છે તેથી તે વૃત્ત વૈતાઢ્ય કહેવાય છે. ભરતૈરવતના દીર્ઘ વૈતાઢ્યો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં લવણસમુદ્રને સ્પર્શે છે. તેમાં ખેચર વિદ્યાધરોના આવસો છે. તે બંને ૨૫ યોજન ઊંચા છે. આ વૈતાઢ્યોને કારણે ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના બે ભાગ થઈ જાય છે. દક્ષિણ ભરત અને ઉત્તર ભરત; તથા દક્ષિણૈરવત અને ઉત્તર ઐરવત. ૩૨ વિજયના વૈતાઢ્યો ૫૦ યોજન લાંબા છે. તે પ્રત્યેકમાં ૧૧૦ વિદ્યાધરોનાં નગરો છે,

એટલે બધાં મળી ૩૪ વૈતાલ્યોમાં ૩૭૪૦ નગરો છે. એ પ્રત્યેક વૈતાલ્યમાં બખ્ખે ગુફા આવેલી છે. તેમનાં દ્વાર ચક્રવર્તી જીવે ત્યાં સુધી કે તેણે દીક્ષા ન લીધી હોય ત્યાં સુધી ઉધાડાં રહે છે. પછી બધ થઈ જાય છે. તે ગુફામાં જતી વખતે ચક્રવર્તી એકેક યોજનને અંતરે પોતાના રત્ન વડે મંડલાકારે બને તરફ લીટી દોરે છે જેથી તે ગુફાઓમાં પ્રકાશ થાય છે.

આ ૩૪ દીર્ઘ વૈતાલ્ય સિવાયના શબ્દાપાતી આદિ ચાર વૃત્ત વૈતાલ્યો છે, તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિમવંત આદિ ક્ષેત્રોની બરાબર મધ્યમાં આવેલા છે. એ ચારેય એક હબર યોજન ઊંચા અને જડા છે.

૧૬. વક્ષસ્કાર પર્વતો :—

સૌમનસ અને વિદ્યુતપ્રભ આ વક્ષસ્કાર પર્વતોનું ખીજી નામ ગજદત ગિરિ છે, કારણ કે તે નિષધ પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ સુધી હાથીના દાંતની જેમ ગોળાકારે લંબાયેલા છે. આ બેની વચ્ચે દેવકુરુનો પ્રદેશ આવેલો છે. એમને અશ્વરુકધાકાર એટલા માટે કહ્યા છે કે તે નિષધ પર્વત પાસે મૂળમાં તો ૪૦૦ યોજન ઊંચા છે પણ પછી ક્રમશઃ તેમની ઊંચાઈ વધતી જાય છે અને મેરુ પાસે તો તેમની ઊંચાઈ ૫૦૦ યોજન છે. તે મૂળમાં ૫૦૦ યોજન પહોળા અને મેરુ પાસે ખડ્ગની ધાર જેટલા પહોળા છે. પ્રત્યેક પર્વતની લંબાઈ ૩૦૨૦૯૧૬ યોજન છે અને અર્ધચંદ્રાકાર બનેલા બંનેની લંબાઈ (ધનુઃપૃષ્ઠ) ૬૦૪૧૮૧૨ યોજન પ્રમાણ છે.

ગંધમાદન અને માલ્યવાન એ બે વક્ષસ્કાર પણ ગજદંતાકારે હોવાથી ગજદત ગિરિ કહેવાય છે. નીલવંત પર્વતમાંથી શરૂ થઈને મેરુ પર્વત સુધી ગજદંતાકારે લંબાયા છે, એટલે બંને મળી અર્ધચંદ્રાકારે છે. આ બંનેની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ઉત્તરકુરુ છે. આ બંનેનું માપ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું.

૧૭. મહાવિદેહના વક્ષસ્કાર પર્વતો :—

આ સૂત્રમાં જણાવેલા બધા મળી સોળ વક્ષસ્કાર પર્વતો મહાવિદેહમાં આવેલા છે. પ્રથમના આઠ પૂર્વ મહાવિદેહમાં અને અતિમ આઠ પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજય, ૧૬ વક્ષસ્કાર અને બાર અંતર-નદીઓ છે. તેમના સ્થાનનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે:—મેરુના વનથી પૂર્વ દિશામાં પ્રથમ બે વિજયો છે તેમનો એક શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજો દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી બે વક્ષસ્કાર પર્વત આવે છે તેમાંનો

એક શીતા નદીના ઉત્તર કિનારે અને બીજી તેના દક્ષિણ કિનારે; ત્યાર પછી વળી પાછા તે જ પ્રમાણે બે વિજય અને તેમની પછી બે અતર-નદીઓ—તે પણ એક ઉત્તર કિનારા તરફથી વહેતી અને એક દક્ષિણ કિનારાથી વહેતી; ત્યાર પછી ફરી પાછા બે વિજય ઇત્યાદિ ક્રમ વડે પૂર્વ દિશામાં બધા મળી આઠ વક્ષરકારો આવેલા છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમ વિદેહમાં પણ આઠ વક્ષરકારો આવેલા છે. એ પ્રત્યેક વક્ષરકારની પહોળાઈ (પૂર્વ-પશ્ચિમ) ૫૦૦ યોજન છે અને લંબાઈ (ઉત્તર દક્ષિણ) ૧૬૫૯૨૮૮ યોજન છે તથા એ વક્ષરકારોની જાંચાઈ મૂળમાં નિષધ કે નીલવંત પર્વત પાસે ૪૦૦ યોજન અને છેડે શીતા કે શીતાદા નદી પાસે ૫૦૦ યોજન પ્રમાણ છે.

૧૮. જંબૂદ્વીપનાં ક્ષેત્રો :

ક્રેટ એટલે શિખર. તે પર્વત સંબંધી, વૃક્ષ સંબંધી અને વન સંબંધી એમ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારે છે. બધાં મળી જંબૂદ્વીપમાં ૫૨૫ ક્ષેત્રો છે. તે આ પ્રમાણે—

કોનાં?	ક્ષેત્રો	જાંચાઈ	પહોળાઈ મૂળમાં	પહોળાઈ શિખરે
૧. હિમવાન	૧૧	૫૦૦ યો.	૫૦૦ યો.	૨૫૦ યો.
૨. શિખરી	૧૧	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૩ મહાહિમવત	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૪. રુકમી	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૫. નિષધ	૯	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૬. નીલવત	૯	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૭. વક્ષરકાર પર્વતો ૧૬ જે મહાવિદેહમાં છે				
પ્રત્યેકનાં ચાર-ચાર	૬૪	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૮. સૌમનસ (૩૦ દં.)	૭	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૯. ગંધમાદન („)	૭	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૦. વિદ્યુત્રણ („)	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૧. માલ્યવાન („)	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „
૧૨. નંદનવન	૮	૫૦૦ „	૫૦૦ „	૨૫૦ „

૧૩. સદ્ગુણવન(કરિકૃત)	૮	૫૦૦	„	૫૦૦	„	૨૫૦	„
૧૪. નંદનનું બધ							
(સહસ્રાંક કૃત)	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
૧૫. માલ્યવંતનું	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦	„
હરિસ્સહ (,,)							
૧૬. વિદ્યુત્પ્રભનું હરિ	„	૧	૧૦૦૦	„	૧૦૦૦	„	૫૦૦
૧૭. ભરતનો દીર્ઘ વૈતાલ્ય	૯	૨૫	કોશ	૨૫	કોશ	૧૨૧	કોશ
૧૮. ઐરવતનો દીર્ઘ વૈ	૯	૨૫	„	-	„	„	„
૧૯. વિજયોનાં ૩૨ વૈતાલ્ય							
પ્રત્યેકનાં નવ-નવ	૨૮૮	૨૫	„	„	„	„	„
૨૦. જંબૂવૃક્ષ	૮	૮	ચો	૧૨	ચો	૪	ચો
૨૧. શાલ્મલીવૃક્ષ	૮	„	„	„	„	„	„
૨૨. ભરતનું ઋષભકૃત	૧	„	„	„	„	„	„
૨૩. ઐરવતનું ઋષભકૃત	૧	„	„	„	„	„	„
૨૪. વિજયો ૩૨નાં	૩૨	„	„	„	„	„	„

 ૫૨૫

આ ૫૨૫ કૃતોમાંનાં ૭૬ કૃતોમાં (છ કુલગિરિના—વર્ષધરનાં ૬, ચાર ગજદંતગિરિનાં ૪, ભરતના દીર્ઘવૈતાલ્યનું ૧, ઐરવતના દીર્ઘવૈતાલ્યનું ૧, ૩૨ વિજયોનાં ૩૨, મહાવિદેહના સોળ વક્ષસ્કાર પર્વતનાં ૧૬, જંબૂ અને શાલ્મલીનાં ૧૬,) જિન ભવનો છે. અને બાકીનાં કૃતોમાં તે તે કૃતનાં નામવાળાં દેવભવનો છે. વૈતાલ્યપર્વતોના મધ્યનાં ત્રણ-ત્રણ તથા ત્રણ સહસ્રાંક, એ કૃતો સુવર્ણમય છે. બાકીનાં બધાં રત્નમય કૃતો છે.

૧૯. જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્રો:

જંબૂદ્વીપમાં છ વર્ષધર પર છ મહાન ક્ષેત્રો (સરોવરો) આવેલા છે તેમાંથી મહાન ગંગાદિ નદીઓ નીકળે છે. એ છ ક્ષેત્રોનાં નામ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તે છ ક્ષેત્રોનું માપ કાઢવા માટે સામાન્ય નિયમ એ છે કે જે પર્વત પર તે હોય તે પર્વતની ઊંચાઈથી દશગુણી તેમની લંબાઈ અને લંબાઈથી અર્ધી પહોળાઈ તથા દશ ચોજન ઊંડાણ ૩. તે આ પ્રમાણે:—

પર્વતની ઊંચાઈ	પર્વત નામ	દ્રહ નામ	લંબાઈ ચોળન	પહોળાઈ ચોળન	ઊંડાઈ ચોળન
૧૦૦	હિમવાન	પદ્મ	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦
૧૦૦	શિખરી	પૌંડરિક	૧૦૦૦	૫૦૦	૧૦
૨૦૦	મહાહિમવાન	મહાપદ્મ	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦
૨૦૦	રુકમી	મહાપૌંડરિક	૨૦૦૦	૧૦૦૦	૧૦
૪૦૦	નિષધ	તિગિચ્છ	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦
૪૦૦	નીલવંત	કેસરી	૪૦૦૦	૨૦૦૦	૧૦

૨૦. દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુના હ્રદો :—

નિષધ વર્ષધરની ઉત્તરે ૮૩૪૬ ચોળન જર્થએ એટલે દેવકુરુમાં શીતોદા નદીના પૂર્વાપર કિનારે ચિત્રકૂટ અને વિચિત્રકૂટ નામના બે પર્વતો છે. ત્યાંથી પાછા ઉત્તર તરફ જર્થએ એટલે શીતોદા-નદીના મધ્ય બાગમાં ૧૦૦૦ ચોળન લાંબો (દક્ષિણ-ઉત્તર) અને ૫૦૦ ચોળન પહોળો (પૂર્વ-પશ્ચિમ) અને દશ ચોળન ઊંડો નિષધ નામનો મહાહ્રદ છે. તેનાથી ઉત્તરે ક્રમશઃ તેટતેટલા ચોળનના અંતરે દેવકુરુ આદિ બાકીના મહાહ્રદો આવેલા છે.

તે જ પ્રમાણે ઉત્તરકુરુના કુંડો વિષે પણ સમજી લેવાનું છે. ૬૨૬ એ છે કે તે નીલવંત પર્વતની દક્ષિણે ક્રમશઃ આવેલા છે. અને ચિત્ર-વિચિત્ર કૂટને બદલે ચમક નામના પર્વતો પછી તેમની દક્ષિણે આવેલા છે.

૨૧. જંબૂદ્વીપના પ્રપાતહ્રદો :—

મહાનદીઓ પોતપોતાના હ્રદમાંથી નીકળીને, તે જે પર્વતમાંથી નીકળતી હોય તેના અર્ધ વિસ્તાર જેટલા ચોળન પસાર કરીને મગર-મચ્છના મોઢા જેવી જાણી-પરનાળમાંથી નીચે જે કુંડમાં પડે છે, તે પ્રપાત-કુંડ કહેવાય છે. એ પ્રપાતકુંડો ૧૪ છે, કારણ જંબૂદ્વીપની મહાનદીઓ —પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બપ્પેને હિસાબે— ૧૪ છે. તે કુંડોનું તળિયું વજ્રમય હોય છે. મુખ્ય સાત ક્ષેત્રની ૧૪ મહાનદીઓ સિવાયની મહાવિદેહની ૧૨ અંતરનદીઓ અને ૩૨ વિજયોની ૬૪ નદીઓને (૬૪+૧૨=૭૬) જેમાંથી તે નીકળે છે તે કુંડો—દ્રહો તો હોય છે પણ પ્રપાતકુંડ હોતા નથી. બધા મળી ૯૦ કુંડનું માપ નીચે પ્રમાણે —

૨૩. હ્રદોનાં દ્વારો અને નદીઓ:—

પશ્ચાત્કર્તને ત્રણ દ્વાર છે: એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક ઉત્તરમાં. પ્રથમનાં બે ફા યોજન વિસ્તૃત છે અને અંતિમ ૧૨૫ યોજન વિસ્તૃત છે: એ ત્રણે દ્વારોમાંથી ક્રમશઃ ગંગા, સિંધુ અને રોહિતાંશા નદીઓ નીકળે છે. પ્રથમની બે તો ભરતમાં જ પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં વહે છે. પણ રોહિતાંશા હિમવંત વર્ષમાં પશ્ચિમ દિશાસિમુખ વહે છે.

પશ્ચાત્કર્તની જોમ પૌંડરિક હરને પણ ત્રણ દ્વાર છે. એક પૂર્વમાં, એક પશ્ચિમમાં અને એક દક્ષિણમાં. પ્રથમનાં બે ફા યોજન અને અંતિમ ૧૨૫ યોજન વિસ્તૃત છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દ્વારમાંથી ક્રમશઃ રક્તા અને રક્તાવતી નદી નીકળે છે, અને તે ઐરવત વર્ષમાં વહે છે. દક્ષિણ દ્વારમાંથી સુવર્ણકલા નદી નીકળે છે અને તે હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં પૂર્વાસિમુખ વહે છે.

પશ્ચ અને પૌંડરિક હર સિવાયના બાકીના ૪ મહાહરો (મહાપશ્ચ, મહાપૌંડરિક, તિગિચ્છ અને કેસરી)ને બધાં દ્વાર છે. એક ઉત્તર તરફ અને બીજી દક્ષિણ તરફ. તે ચાર હ્રદોનાં દ્વારોનું માપ તથા તેમાંથી નીકળતી નદીઓ નીચે પ્રમાણે—

પર્વત	હર	ઉત્તરદ્વાર	નદી	દક્ષિણદ્વાર	નદી
મહાહિમવાન	મહાપશ્ચાત્કર્ત	૨૫ યો.	હરિકાંતા	૧૨૫ યો.	રોહિતા
નિષધ	તિગિચ્છ	૫૦ યો.	શીતોદા	૨૫ યો.	હરિસલિલા
રુકમી	મહાપૌંડરિક	૧૨૫	રૂઘ્યકલા	૨૫ યો.	નરકાંતા
નીલવંત	કેસરી	૨૫ યો.	નારીકાંતા	૫૦ યો.	શીતા

૨૪. નદીઓનાં વહન, નાળાઓ અને જાંડાઈ:—

બધા દ્રહો વર્ષધરની મધ્યમાં જ આવેલા છે. દ્રહના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દ્વારમાંથી નીકળનારી નદીઓ ગંગા અને સિંધુ તથા રક્તા અને રક્તાવતી સર્વ પ્રથમ તે દ્વારમાંથી નીકળીને દ્વારોની દિશામાં જ ૫૦૦ યોજન વહે છે; એટલે કે પૂર્વ દ્વારમાંથી નીકળનારી ગંગા અને રક્તા સર્વ પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ જ ૫૦૦ યોજન વહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દ્વારમાંથી નીકળનારી સિન્ધુ અને રક્તાવતી સર્વ પ્રથમ ૫૦૦ યોજન પશ્ચિમ દિશાસિમુખ વહે છે અને પછી જ પોતપોતાના ક્ષેત્રાસિમુખ વહે છે — એટલે કે ૫૦૦ યોજન પૂર્વમાં વહ્યા પછી જ ગંગા-સિંધુ નદી ભરતા-

ભિમુખ અને રક્તા-રક્તાવતી ઐરવતાભિમુખ વહે છે. બાકીની બધી નદીઓ ઉત્તર કે દક્ષિણ દ્વારમાંથી નીકળે છે અને તેથી જ તે પોતપોતાના ક્ષેત્ર તરફ પ્રથમથી જ વહેવા માંડે છે. તે તે પર્વત પરની નદીઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રની અભિમુખ દિશામાં પર્વત પર કેટલાં યોજન વહે છે તે આ પ્રમાણે —

પર્વત	નદી	યોજન	કલા
હિમવાન	ગંગા-સિંધુ	૫૨૩	— ૩૬ થી અધિક
"	રોહિતાંશા	૨૭૬	— ૬
શિખરી	રક્તા-રક્તાવતી	૫૨૩	— ૩૬ થી કાંઈક વધારે
	સુવર્ણકલા	૨૭૬	— ૬
મહાહિમવાન	રોહિતા	૧૬૦૫	— ૫
	હરિકાંતા		
રુકમી	રૂપ્યકલા	૧૬૦૫	— ૫
	નરકાંતા		
નિષધ	હરિસલિલા	૭૪૨૧	— ૪
	શીતોદા		
નીલવંત	નારીકાંતા	૭૪૨૧	— ૧
	શીતા		

આ પ્રમાણે પર્વત પર વહ્યા પછી તે સર્વે પોતપોતાના પ્રપાતકુંડમાં પડે છે.

બધી મહાનદીઓ — એટલે કે ૧૪ — પર્વત પરથી ન્યારે પ્રપાત-કુંડમાં પડે છે, ત્યારે વજ્રમય મગરના મોઢા જેવા નાળચા વાટે પડે છે. એ જાણી કહેવાય છે. તેને ગોમુખ પણ કહી શકાય. તેનું માપ આ પ્રમાણે —

	વિસ્તાર	જાડાઈ	લંબાઈ
૨ ગંગા-સિંધુ } ૨ રક્તા-રક્તાવતી }	૬૬ યોજન	૬ કોશ	૨ કોશ
૨ રોહિતા-રોહિતાંશા } ૨ સુવર્ણકલા-રૂપ્યકલા }	૧૨૬ " "	૧ " "	૧ યોજન
૨ હરિસલિલા-હરિકાંતા } ૨ નરકાંતા-નારીકાંતા }	૨૫ " "	૨ " "	૨ " "
૨ શીતા-શીતોદા	૫૦ " "	૪ " "	૪ " "

બધી એટલે કે ૯૦ મહાનદીઓની ઊંડાઈ અને વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે—

આદિ વિસ્તાર અત વિસ્તાર આદિ કંઠાઈ અંતે કંઠાઈ				
ભરતેરવતની ૪ અને } ૩૨ વિજયની ૬૪ }	૬૧ થો	૬૨ થો	૧ થો	૧૧ થો
હિમવંત-હૈરણ્યવંતની-૪ } અને અંતર-નદી ૧૨ }	૧૨ થો	૧૨૫ ”	૧ થો	૨૧ થો
હરિવર્ષ-રમ્યવર્ષની ૪	૨૫ ”	૨૫૦ ”	૧ ”	૫ ”
મહાવિદેહની ૨	૫૦ ”	૫૦૦ ”	૧ ”	૧૦ ”

૨૫. નદીઓ અને તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે:—

શીતા અને શીતાદા નદીના બન્ને કિનારા પરના બધા મળીને ૩૨ વિજયો છે. એટલે ઉત્કૃષ્ઠી, પ્રત્યેક વિજયમાં એક એક તીર્થંકર હોય તો ૩૨ થાય. અને પ્રત્યેક કિનારા પરના આઠ-આઠ વિજયોમાં આઠ-આઠ તીર્થંકરનો સંભવ થાય. અહીં તીર્થંકરની જેમ ચક્રવર્તી અને બળ-દેવ-વાસુદેવની ઉત્પત્તિ પણ આઠ-આઠની સંખ્યામાં કહી છે. પણ એક સમયે વિજયોમાં ૩૨ ચક્રવર્તીનો સંભવ જ નથી; કારણ કે શાસ્ત્રકારોના જ મત પ્રમાણે મહાવિદેહમાં જ્યન્યપદે પણ ચાર વાસુદેવો તો હોય જ છે. કદી પણ ચારથી ઓછા વાસુદેવો મહાવિદેહમાં સંભવે જ નહિ. અને જ્યાં વાસુદેવ હોય ત્યાં ચક્રવર્તી હોય જ નહિ એ પણ શાસ્ત્રો નિયમ છે. એટલે જે ચાર વિજયમાં એ વાસુદેવો હશે ત્યાં ચક્રવર્તી થશે જ નહિ. તેથી ઉત્કૃષ્ઠપદે મહાવિદેહમાં ચક્રવર્તી ૨૮ જ હોવાનો સંભવ છે. ૩૨ નો નહિ જ. વળી વિજયોમાં તીર્થંકર પણ જ્યન્યથી ચાર તો હોય જ છે. એટલે વાસુદેવ પણ ૩૨ની સંખ્યામાં વિજયોમાં કદી એકસાથે થશે નહિ પણ ૨૮ નો સંભવ છે. તે જ પ્રમાણે બળદેવ જે વાસુદેવના સહચારી જ હોય છે, તે પણ ૩૨ નહીં પણ ઉત્કૃષ્ઠી ૨૮ જ સંભવે.

૨૬. નદીઓને કિનારે આઠ આઠ :

• મહાવિદેહમાં પૂર્વમાં શીતા અને પશ્ચિમમાં શીતાદા નદી વહે છે. એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે આઠ વિજયો હોય છે. એટલે સર્વ મળી ૩૨ વિજય થાય. તે જ પ્રમાણે એ નદીઓના પ્રત્યેક કિનારે જે આઠ આઠની સંખ્યામાં છે તે અહીં પ્રસ્તુત છે. શીતાનદીના ઉત્તર કિનારે આઠ

વિજયો હોવાથી - અને હરેક વિજયમાં એકેક દીર્ઘવૈતાટય હોવાથી બધા મળી આઠ વૈતાટય. પ્રત્યેક વૈતાટયમાં બપ્પે ગુફા હોય છે : એક તમિસ્ત્રા અને બીજી ખંડપ્રપાતા. એટલે આઠ તમિસ્ત્રા અને અને આઠ ખંડપ્રપાતા ગુફા શીતાની ઉત્તરે થાય. વળી પ્રત્યેક ગુફાના એકેક અધિપતિ દેવ હોય છે તેથી તમિસ્ત્રાના કૃતમાત્મક દેવ આઠ અને ખંડપ્રપાતાના નૃત્યમાત્મક દેવ આઠ થાય. વળી ઉત્તરના પ્રત્યેક વિજયમાં એક ગંગા અને એક સિંધુ નદી હોય છે તેથી આઠ ગંગા અને આઠ સિંધુ થાય. પ્રત્યેક વિજયમાં એક ઋષભકૂટ હોય છે તેથી ઋષભકૂટ પણ આઠ થાય. આ જ પ્રમાણે બીજા કિનારા વિષે પણ સમજી લેવું.

૨૭ લવણસમુદ્ર :

જંબૂદ્વીપને વીંટાઈને લવણસમુદ્ર રહે છે. તે બંગદીના આકારે છે. જંબૂદ્વીપની જગતીથી ધાતકીખંડની જગતી સુધી તેની પહોળાઈ જેને ચક્રવાલ વિષ્કંભ કહે છે તે બે લાખ યોજન પ્રમાણ છે. એટલે કે જંબૂદ્વીપથી તેના વિષ્કંભ બમણો છે. જંબૂદ્વીપની ફરતો હોવાથી જંબૂદ્વીપથી ગમે તે દિશામાં ધાતકીખંડ સુધીનું તેનું અંતર ૨ લાખ યોજન જ થાય છે. એટલે જો જંબૂદ્વીપ જે વચ્ચે આવેલો છે તેના એક લાખ યોજન ઉમેરીએ, તો લવણસમુદ્રના કોઈ પણ એક ધાતકીખંડ સુધી પહોંચેલા છેડાથી સામી બાજુના ધાતકીખંડ સુધીના છેડાનું અંતર પાંચ લાખ યોજન થાય. (૨+૧+૨=૫). જંબૂદ્વીપની જગતીથી ૯૫૦૦૦ યોજન સુધી ઉત્તરોત્તર પાણી ઊંડું વધતું જાય છે. ૯૫૦૦૦ યોજનતે તેની ઊંડાઈ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આવી એક હજાર યોજન પ્રમાણ ઊંડાઈ ૧૦૦૦૦ યોજન સુધી બરાબર રહે છે અને પછી ધાતકીખંડની જગતી સુધીના ૯૫૦૦૦ યોજનમાં ઉત્તરોત્તર ઊંડાઈ ઘટતી જાય છે. સારાંશ એ છે કે લવણસમુદ્રમાં મધ્યભાગમાં ૧૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણમાં ૧૦૦૦ યોજન પ્રમાણ ઊંડાણ છે; અને જંબૂદ્વીપ અને ધાતકીખંડની જગતીથી જેમ જેમ લવણસમુદ્ર તરફ જઈએ તેમ ઉત્તરોત્તર ઊંડાણ વધતું જાય છે. બન્ને છેડેથી આમ ઊંડાઈ ૯૫૦૦૦ યોજન પર્યંત વધતી જાય છે. અને પછી મધ્યમાં દસ હજાર યોજન સમતલ રહે છે. (૯૫૦૦૦+૧૦૦૦૦+૯૫૦૦૦=૨ લાખ યોજન.) જે રીતે ૯૫૦૦૦ યોજન સુધી બન્ને તરફથી ઊંડાણ વધતું જાય છે, તે જ પ્રમાણે જેમ જેમ સમુદ્રમાં જઈએ તેમ તેમ જળવૃદ્ધિ-એટલે કે પાણીની સપાટીથી ઊંચાઈ પણ વધતી જાય છે. ૯૫૦૦૦ યોજનાંતે આવી

જલવૃદ્ધિ ૭૦૦ યોજન પ્રમાણ છે. ત્યાર પછીના ૧૦૦૦૦ યોજન પ્રમાણ સમતલ સમુદ્રમાં આ વૃદ્ધિ નથી થતી. એટલે કે તે ૧૦૦૦૦ યોજનના સમતલમાં જલવૃદ્ધિ ૭૦૦ યોજન પ્રમાણ જ કાયમ રહે છે, એટલે મધ્યભાગમાં સત્તરસો યોજન પાણીની ઊંડાઈ છે. એ જ મધ્યમાં નીચે પાતાળકળશ હોવાથી સમુદ્રનું જળ ઉછાળા મારે છે તેથી તેની શિખા વધીવધીને મૂળ સપાટી પરથી એટલે કે તળિયાથી ૧૦૦૦ યોજનની ઊંચાઈ પરથી ૧૬૦૦૦ યોજન ઊંચી વધે છે. એટલે સર્વ મળી તે સ્થળે પાણીની ઊંડાઈ ૧૭૦૦૦ યોજન ઉત્કૃષ્ટ છે. આ શિખાની પહોળાઈ દશ હજાર યોજન પ્રમાણ સમતલ નેટલી છે.

૨૮. પાતાળકળશો :—

લવણસમુદ્રમાં જે દશહજાર યોજન ચક્રવાલ વિષ્કમ્બ નેટલી સમતળ ભૂમિ છે, તેમાં ચારે દિશાએ આ ચાર મહા પાતાળકળશો રહેલા છે. પૂર્વમાં વડવાસુખ, પશ્ચિમમાં યૂપ, ઉત્તરમાં, ઈશ્વર અને દક્ષિણમાં ક્રેયૂષ છે. વિદિશાઓ લઘુ પાતાળકળશોથી ભરાઈ જાય છે. આ રીતે આખા સમુદ્રની ભૂમિ કળશોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક વિદિશામાં બધા મળી ૧૯૭૧ લઘુકળશો ૯ પંક્તિમાં હોય છે. ધાતક્રીખંડથી માંડી જંબુદ્વીપ તરફની પંક્તિઓમાં ક્રમશઃ આ પ્રમાણે હોય છે. ૨૨૩, ૨૨૨, ૨૨૧, ૨૨૦, ૨૧૯, ૨૧૮, ૨૧૭, ૨૧૬, ૨૧૫. એટલે કે ધાતક્રીખંડ પાસેની પંક્તિમાં ૨૧૫ પાતાળકળશો હોય છે. આમ ચાર વિદિશાના ૭૮૮૪ (૧૯૭૧ × ૪ = ૭૮૮૪) થાય છે. મહા પાતાળકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ ૧ પદ્ય અને લઘુકળશના અધિપતિ દેવોની સ્થિતિ અર્ધપદ્ય છે.

૨૯. વેલ'ધરનાગરાળો :

લવણસમુદ્રની વેલા-ધારા-શિખાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : વેલા અને અનુવેલા. ચારે દિશા તરફની તથા-ઊંચી તે વેલા અને વિદિશા તરફની અનુવેલા કહેવાય છે. વળી ખીણ રીતે પણ વેલાના ભેદ છે—ખાલ; આભ્યંતર અને ઊર્ધ્વ. આભ્યંતરને મધ્યવેલા પણ કહે છે. જંબુદ્વીપ તરફની વેલા તે આભ્યંતર, ધાતક્રીદ્વીપ તરફની વેલા તે ખાલ અને મધ્યભાગમાં જે ઊંચી શિખા જાય છે તે ઊર્ધ્વ. આ વેલાઓ પોતપોતાની મર્યાદાઓ મુજી આગળ ન વહી જાય તે માટે તેમને વેલ'ધર કે અનુવેલ'ધર નાગરાળો ધારણ કરી રાખે છે.

૩૦. અંતરદ્વીપોનાં અંતર :—

મૂળમાં જણાવેલ ૩૦૦, ૪૦૦ વગેરે યોજનાંતોનું માપ જંબૂદ્વીપની તદન નજીક પડતી જગતીથી તે તે દ્વીપનું સમજવાનું છે. પરંતુ જ્યાંથી તે તે દાઢા લવણસમુદ્રમાં પ્રવેશે છે, તે તે જંબૂદ્વીપની જગતીના સ્થાનથી તેા યોજનો વધારે જ છે. અને તે આ પ્રમાણે:— જગતીથી દાઢા પર જઈએ એટલે ૩૦૦ યોજનાંતે પ્રથમ અંતરદ્વીપ આવે. તે દ્વીપ ૩૦૦ યોજનના વિષ્કંભવાળો છે. તે પૂરે થયા પછી ૪૦૦ યોજન જઈએ એટલે કે જગતી-સ્થાનથી હંભર યોજનાંતે ૪૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો બીજો અંતરદ્વીપ આવે. એ દ્વીપ પૂરે થયા પછી ૫૦૦ યોજન દૂર જઈએ એટલે ૫૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ત્રીજો અંતરદ્વીપ આવે. એ દ્વીપ પૂરે થયા પછી ૬૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૬૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો ચોથો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૭૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૭૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો પાંચમો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૮૦૦ યોજન આગળ જઈએ એટલે ૮૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો, ૬ઠ્ઠો અંતરદ્વીપ આવે. એ પૂરે થયા પછી ૯૦૦ યોજન જઈએ એટલે ૯૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળો સાતમો અંતરદ્વીપ આવે. એના અંતે દાઢા પણ પૂરી થાય છે. આમ એક દાઢા જગતીથી માંડીને ૮૪૦૦ યોજન લાંબી લવણમાં છે.

(૩૦૦+૩૦૦+૪૦૦+૪૦૦+૫૦૦+૫૦૦+૬૦૦+૬૦૦+૭૦૦+૭૦૦+૮૦૦+૮૦૦+૯૦૦+૯૦૦=૮૪૦૦ યોજન)

પ્રથમ ચતુષ્કમાં જણાવેલ કંમરાઃ પ્રત્યેક દાઢામાં પ્રથમ, દ્વિતીય ચતુષ્કમાં જણાવેલા દ્વિતીય—એમ સાતમા ચતુષ્કમાં જણાવેલા અંતરદ્વીપો દીપો દાઢાને અંતે હોય છે, અને ૯૦૦ યોજન વિષ્કંભવાળા હોય છે. ,

૩૧. ધાતકીખંડ :

ધાતકીખંડની પહોળાઈ (ચક્રવાલ વિષ્કંભ) ૪ લાખ યોજન છે. અને તેનો પરિધિ ૪૧૧૦૯૬૧ યોજન છે. તે લવણસમુદ્ર ફરતો ચૂડી આકારે વીંટાઈને રહેલો છે. તેના મુખ્ય બે ભાગ છે—‘પૂર્વાર્ધ’ અને ‘પશ્ચિમાર્ધ’. તેને બે ભાગે વહેચી નાખનારા બે ઈષ્ટુકાર પર્વતો છે. એક ઉત્તરમાં અને બીજો દક્ષિણમાં. ઉત્તરનો ઈષ્ટુકાર લવણસમુદ્રની જગતીમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા અપરાજિત દ્વારથી માંડીને ધાતકીખંડની જગતીમાં ઉત્તર દિશામાં આવેલા અપરાજિત દ્વાર સુધી લંબાયેલો છે.

તેથી તે ચાર લાખ યોજન લાંબા (ઉત્તર-દક્ષિણ) ફેલાયેલા છે. અને ખીલે દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ઈંધુકાર લવણસમુદ્રની જગતીમાં દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વૈજયંત દ્વારથી માંડી ધાતકીખડની જગતીમાં દક્ષિણમાં આવેલા વૈજયંત દ્વાર સુધી લંબાયેલા છે. આની લંબાઈ પણ ચાર લાખ યોજન છે. આમ આ બંને ઈંધુકાર પર્વતથી ધાતકીખડનો પૂર્વાધ અને પશ્ચિમાર્ધ અલગ પડી જાય છે. આ દ્વીપમાં બે મેરુ છે. એક પૂર્વાર્ધમાં અને ખીલે પશ્ચિમાર્ધમાં. એ બંને મેરુની આસપાસ જંબુ-દ્વીપની જેમ ક્ષેત્રો અને પર્વતો આદિ આવેલાં છે તેથી આ દ્વીપમાં જંબુ-દ્વીપથી એ બધું બમણું-બમણું છે. ધાતકીખડમાં વર્ષધર અને વર્ષની રચના આ પ્રમાણે છે—એક પૈડામાં નાભિ અને તેના આરા હોય છે. અહીં નાભિ રથાને લવણસમુદ્ર સમજવો. પૈડાની નાભિમાંથી જેમ આરા નીકળે છે તેમ અહીં લવણસમુદ્રથી આરા જેમ બે ઈંધુકાર પર્વત નીકળીને ધાતકીના છેડા સુધી લંબાય છે. અને તે ધાતકીખડના બે સરખા વિભાગ કરે છે—પૂર્વધાતકીખડ અને પશ્ચિમધાતકીખડ. પૂર્વ-ધાતકીખડમાં પાછા આરાની જેમ છ વર્ષધરો લવણસમુદ્રથી માંડી ધાતકીખડના છેડા સુધી લંબાય છે. તે જ પ્રમાણે પશ્ચિમાર્ધમાં પણ છ વર્ષધર પર્વતો આરાની જેમ લવણસમુદ્રથી ધાતકીખડના છેડા સુધી લંબાય છે. આમ કુલ ૧૪ આરાની જેમ પર્વતો સમજવા. એ પર્વતો ધાતકીખડની પહોળાઈ જેટલા એટલે ચાર લાખ યોજન લાંબા છે. અને પહોળાઈમાં જંબુદ્વીપના તે તે વર્ષધરથી બમણા છે. આ ચૌદે આરા જેવા પર્વતોની વચ્ચેનો જે ખાલી ભાગ રહે તેમાં ચૌદ ભરતાદિ ક્ષેત્રો છે. એટલે ક્ષેત્રોની લંબાઈ તો ચાર લાખ યોજન છે પણ પહોળાઈ ક્રમશઃ લવણથી માંડીને ધાતકીના છેડા સુધી વધતી જાય છે. વળી બધાં ક્ષેત્રોની આદિ પહોળાઈ તથા અંતિમ પહોળાઈ પણ એક સરખી નથી. તે આ પ્રમાણે:—

આદિ વિસ્તાર

અંતિમ વિસ્તાર

૧. બે ભરત	}	૬૬૨ $\frac{૧૨૬}{૨૧૨}$ યો.	૧૮૫૪૦ $\frac{૧૫૫}{૨૧૨}$ યો.
૨. બે ઐરવત			
૩. બે હિમવંત	}	, ૨૬૪૫૮ $\frac{૬૨}{૨૧૨}$ યો.	૭૪૧૯૦ $\frac{૧૬૬}{૨૧૨}$ યો.
૪. બે હિરણ્યવત			

૫. બે હરિવર્ધ	}	૧૦૫૮૩૩ $\frac{૧૫૬}{૨૧૨}$ થી૦	૨૯૬૭૬૩ $\frac{૧૪૮}{૨૧૨}$ થી૦
૬. બે રમ્યવર્ધ			
૭. બે મહાવિદેહ		૪૨૩૩૩૪ $\frac{૨૦૦}{૨૧૨}$ થી૦	૧૧૮૭૦૫૪ $\frac{૧૬૮}{૨૧૨}$ થી૦

૩૨. ધાતકીવૃક્ષ તથા મેરુ :

જંબૂદ્વીપમાં એક દેવકુરુ અને એક ઉત્તરકુરુ હોવાથી તેમાં બે જ વૃક્ષો કહ્યા છે પણ અહીં ધાતકીખંડમાં બે દેવકુરુ અને બે ઉત્તરકુરુ છે તેથી બધાં મળી ચાર વૃક્ષો થાય. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જંબૂદ્વીપથી જે વિશેષ વાત છે તે કહી છે. બન્ને દેવકુરુમાં તો જંબૂદ્વીપની જેમ બે શાહમલી નામનાં વૃક્ષ તથા ગરુડ દેવ સમજવા. પણ પૂર્વાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં ધાતકી વૃક્ષ અને પશ્ચિમાર્ધના ઉત્તરકુરુમાં મહાધાતકી વૃક્ષ છે એમ અહીં બતાવ્યું છે. તેમનાં દેવો પણ ક્રમશઃ સુદર્શન અને પ્રિયદર્શન છે.

જંબૂદ્વીપમાં તો માત્ર એક જ મેરુ છે. પણ ધાતકીખંડમાં પ્રત્યેક પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધમાં એકેક હોવાથી—બે મેરુ છે. જંબૂદ્વીપના મેરુથી આ મેરુઓના માપમાં ફરક છે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે—

	જબૂનો મેરુ	ધાતકીનો મેરુ
મૂળમાં વિસ્તાર	૧૦૦૬૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$	૯૫૦૦
ભૂતળ પર વિસ્તાર	૧૦૦૦૦	૯૪૦૦
ભૂમિ અને નંદનનું અંતર	૫૦૦	૫૦૦
નંદન અને સૌમનસવનનું અંતર	૬૨૫૦૦	૫૫૫૦૦
સૌમનસ અને પંડકનું અંતર	૩૬૦૦૦	૨૮૦૦૦
શિખર વિસ્તાર	૧૦૦૦	૧૦૦૦
મૂળમાંથી જિયાર્ધ	૧૦૦૦૦૦	૮૫૦૦૦
જમીનમાં ઊંડા	૧૦૦૦	૧૦૦૦

૩૩. પુષ્કરવર દ્વીપાધિ :—

કાલોદ સમુદ્રને વલયાકારે વીટીને પુષ્કરવર દ્વીપ રહેલ છે. તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ ૧૬ લાખ થોજન છે. એટલે કે કાલોદના વિષ્કંભથી બમણો છે. તેના મધ્યભાગમાં વલયાકાર માનુષોત્તર પર્વત છે જે તેના બે ભાગ કરે છે : એક આભ્યંતર પુષ્કરાધિ અને બીજો બાહ્ય પુષ્કરાધિ. અહીં—આભ્યંતર પુષ્કરાધિ એટલે કે કાલોદ નજીકનો પુષ્કરાધિ પ્રસ્તુત છે.

કાલોદની જગતીથી બરાબર ૮ લાખ માર્દલને અ તે માનુષોત્તર પર્વત આવે છે. માનુષોત્તર પર્વતની પહોળાઈ બાજુ પુષ્કરાર્ધના ૮ લાખ યોજનમાં સમાવિષ્ટ સમજવી. એ આવશ્યંતર પુષ્કરાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એવા બે ભાગ ઈષ્ટકાર પર્વતો ધાતકીખંડ જેમ ફરે છે. અને પછી ધાતકીખંડની જેમ જ ૧૨ વર્ષધર આરાની જેમ છે અને ૧૪ ક્ષેત્રો આરાની વચ્ચે ખાલી જગ્યા રોકે છે. આ પુષ્કરાર્ધના વર્ષો અને વર્ષધરો ધાતકીખંડથી બમણા પ્રમાણવાળા છે. આ પુષ્કરાર્ધ સુધી જ મનુષ્યો ઉત્પન્ન થાય છે; માનુષોત્તર પર્વતની બીજી બાજુના પુષ્કરાર્ધમાં અને તેથી આગળ કયાંય મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ નથી. તેથી અદીદ્રીપ જેટલું મનુષ્યક્ષેત્ર કહેવાય છે. જ'બૂ, ધાતકી અને અર્ધપુષ્કર એ અદીદ્રીપ કહેવાય છે.

૩૪. મનુષ્યક્ષેત્ર :—

અદીદ્રીપ પ્રમાણ મનુષ્યક્ષેત્ર છે. તે સમગ્રક્ષેત્ર પણ કહેવાય છે. કારણ તેથી બહાર જ્યોતિષક વિમાનો સ્થિર હોવાથી તત્કૃત કાલવિભાગ નથી. આ મનુષ્યક્ષેત્ર સર્વ મળી ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તૃત છે—કારણ જ'બૂદ્રીપ એક લાખ, તેના ફરતો લવણ બે લાખ, અને તેના ફરતો ધાતકી ચાર લાખ, તેના ફરતો કાલોદ આઠ લાખ અને તેના ફરતો પુષ્કરાર્ધ ૮ લાખ. આમાં જ'બૂદ્રીપનું માપ તો લાખ યોજન જ ગણાય; પણ બાકીનાનું માપ જે ઉપર બતાવ્યું તેથી બમણા યોજન ગણવા ભેઈએ, કારણ તે સૌ વલયાકારે છે—એટલે

જ'બૂ	૧	લાખ	યોજન
લવણ	૪	"	"
ધાતકી	૮	"	"
કાલોદ	૧૬	"	"
પુષ્કરાર્ધ	૧૬	"	"
<hr/>			
	૪૫	"	"

એટલે કે જ'બૂદ્રીપના કોઈ પણ એક પૂર્વાંત કે ઉત્તરાંતથી પુષ્કરાર્ધના કોઈ પણ પૂર્વાંત કે ઉત્તરાંત સુધીનું અંતર ૨૨ લાખ યોજન થાય; તે જ પ્રમાણે જ'બૂદ્રીપના કોઈ પણ પશ્ચિમાંત કે દક્ષિણાંતથી પુષ્કરાર્ધના પશ્ચિમાંત કે દક્ષિણાંત સુધીનું અંતર પણ ૨૨ લાખ યોજન છે. આમ $૨૨ \times ૨ = ૪૪$ લાખ યોજનમાં જ'બૂદ્રીપના એક લાખ યોજન ઉમેરીએ એટલે ૪૫ લાખ યોજનનું મનુષ્યક્ષેત્ર થાય.

૩૫. અઢીઢીપથી બાહ્યલોક :

આગળ કહ્યા પ્રમાણે પુષ્કરવરકીપમાં મંડલાકારે માનુષોત્તર પર્વત છે. એટલે તે પર્વત મનુષ્યક્ષેત્રના કિલ્લાનું કામ આપે છે. એ કિલ્લાની બહાર એટલે કે મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્યોનો જન્મ તથા તેમનું મૃત્યુ નથી થતાં. મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓ હોય છે. તેમાં મનુષ્યો રહી શકતા પણ નથી; કારણ તેમાં એટલી બધી ઠંડક તેમજ ઉષ્ણતા હોય છે કે તેમનું મૃત્યુ જ થાય. તેથી કોઈ દેવ પોતાના વંરી મનુષ્યને વૈર વાળવા નિમિત્તે એ પ્રદેશમાં લઈ જાય તો, અથવા વિદ્યાધરે નંદીશ્વરકીપ જે મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર છે તેમાં ગયા હોય, તો તે અપેક્ષાએ મનુષ્યક્ષેત્ર બહાર પણ મનુષ્યનો સંભવ ધટે છે. પણ તે ક્ષેત્રનો જ પ્રભાવ એવો છે કે તેમાં કોઈ પણ મનુષ્યનાં જન્મ તથા મૃત્યુ તો કદાચિ સંભવે જ નહિ.

આ બાહ્ય લોકમાં ચંદ્રસૂર્યાદિ સ્થિર હોવાથી સમય, આવલિકાદિ રૂપે કાલનો વિભાગ નથી. માત્ર વર્તનાલક્ષણ કાલનું અસ્તિત્વ છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૪ થો

મહાપુરુષો

સામાન્ય* બાબતો

૧. મહાપુરુષો

ઋદ્ધિશાળી મનુષ્યો પાંચ પ્રકારના છે —

૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બળદેવ; ૪. વાસુદેવ;
૫. અણગાર.

[—સ્થા. ૪૧૦]

ઉત્કટ પાંચ છે —

૧. દંડોત્કટ (સૈન્યે કરીને ઉત્કટ—ચક્રવર્તી; અથવા મનોદંડ આદિ ઉત્કટ વ્યાપારવાળો—સાધુ);
૨. રાજ્યોત્કટ (ચક્રવર્તી);
૩. સ્તેનોત્કટ (વધારે ચોરવાળો દેશ);
૪. દેશોત્કટ (વધારે અધિકૃત દેશવાળો—ચક્રવર્તી);
૫. સર્વોત્કટ (સર્વ પ્રકારે પ્રકર્ષને પ્રાપ્ત—તીર્થંકર).

[—સ્થા. ૪૫૬]

જિન ગ્રણ છે —

૧. અવધિજ્ઞાનજિન; ૨. મનઃપર્યયજ્ઞાનજિન; ૩. કેવલજ્ઞાનજિન.

તે જ પ્રમાણે કેવલી અને અરિહંત પણ ગ્રણ છે.

[—સ્થા. ૨૨૦]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતૈરવતવર્ષમાં એક સમયે એક યુગમાં^૨ —

૧. પાંચ વર્ષનો એક યુગ કહેવાય છે. તેવા એક યુગમાં નાગિ તામિની ગણતરી આદી બતાવી છે.

૧. બે અરિહંતવંશ;^૧ ૨. બે ચક્રવર્તીવંશ; ૩. બે દશારવંશ; ૪. બે અરિહંત; ૫. બે ચક્રવર્તી; ૬. બે બળદેવ; ૭. બે વાસુદેવ; — ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે, અને થશે.

[—સ્થાં ૮૯]

જાબૂદ્દીપમાં ભરતવર્ષ અને ઐરવત વર્ષ પ્રત્યેકમાં અવસર્પિણીમાં અને ઉત્સર્પિણીમાં આ ત્રણ ત્રણ વંશ ઉત્પન્ન થાય છે —

(૧) ૧. અરિહંતવંશ; ૨. ચક્રવર્તીવંશ; ૩. દશારવંશ.

(૨) તે જ પ્રમાણે આ ત્રણ ત્રણ ઉત્તમપુરુષો ઉત્પન્ન થાય થાય છે — ૧. અરિહંત; ૨. ચક્રવર્તી; ૩. બળદેવ-વાસુદેવ.

આ જ પ્રમાણે ધાતકીખંડનાં પૂર્વાર્ધ તથા પશ્ચિમાર્ધ વિષે અને પુષ્કરાર્ધનાં પૂર્વાર્ધ પશ્ચિમાર્ધ વિષે પણ સમજવું.

[—સ્થાં ૧૪૩]

ભંરંત અને ઐરવત વર્ષ એ પ્રત્યેકમાં હરએક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં ૫૪-૫૪ મહાપુરુષો^૨ થયા છે, થાય છે, અને થશે. તે આ પ્રમાણે —

૨૪ તીર્થંકરો; ૧૨ ચક્રવર્તીઓ; ૬ બળદેવો; ૬ વાસુદેવો.

[—સમં ૫૪]

૧. અહીં બે વંશ, વગેરે બધું બધું કહ્યું છે તે માત્ર ભરત કે માત્ર ઐરવતની અપેક્ષાએ ન સમજવું; પણ એક અરિહંત વંશ ભરતમાં અને બીજો વંશ ઐરવતમાં ઉત્પન્ન થાય છે એમ સમજવું. આ જ વ્યવસ્થા બીજી બાબતો વિષે પણ સમજ લેવી. જેમ જેમ પરંપરામાં તેમ બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ એક સમયે એક ક્ષેત્રે એક જ ચક્રવર્તી અને તીર્થંકર હોય છે એવી માન્યતા છે. જુઓ — અંગુત્તરં ૧.૧૫.૧૦-૧૧.

૨. શલાકાપુરુષ ૬૩ ગણાય છે. હવે ૫૪ ગણાવ્યા છે તેમા ૯ પ્રતિવાસુદેવ હિમેરવાથી ૫૪+૯=૬૩ શલાકાપુરુષ થાય છે.

જાંબૂદ્વીપમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩૪ તીર્થંકરો સંભવે છે.^૧

[—સમ૦ ૩૬]

મહાવિદેહમાં^૨ જઘન્ય ચાર તીર્થંકર, ચાર ચક્રવર્તી,^૩
ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ હોય છે.

[—સ્થા૦ ૩૦૨]

ધાતકીખંડમાં ઉત્કૃષ્ટ ૬૮ તીર્થંકર^૪, ૬૮ ચક્રવર્તી,^૫
૬૮ બળદેવ અને ૬૮ વાસુદેવો ઉત્પન્ન થયા છે, થાય છે,
અને થશે.

તે જ પ્રમાણે પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધમાં પણ સમજવું.

[—સમ૦ ૬૮]

૨. અરિહંતનો જન્મ વગેરે

૧. અરિહંતનો જન્મ; ૨. અરિહંતની પ્રવળ્યા;
૩. અરિહંતને જ્ઞાનોત્પત્તિ—

—આ ત્રણ સમયે ૧. દેવલોકમાં અજવાળું થાય છે;
૨. દેવો પૃથ્વી પર ભિતરે છે; ૩. દેવોની સલા ભરાય છે;
૪. દેવીઓ કલકલ કરે છે; ૫. દેવેન્દ્રો મનુષ્યલોકમાં

૧. જાંબૂદ્વીપમાં તીર્થંકરોનો સંભવ ભરતવર્ષ, ઐરવત વર્ષ અને મહાવિદેહમાં છે. મહાવિદેહમાં ૩૨ વિજયો છે અને એ પ્રત્યેકમાં તીર્થંકરોના સંભવ માનવામાં આવ્યો છે. એટલે ૩૨ વિજયોના ૩૨ અને ભરત તથા ઐરવતના એકેક એમ એક જ સમયે જાંબૂદ્વીપમાં ૩૪ તીર્થંકરોનું અસ્તિત્વ સંભવે છે.

૨. આ વિધાન મહાવિદેહોના ૩૨ વિજયોમાથી માત્ર ચારમાં જ ને તીર્થંકર હોય ત્યારે લાગુ પડી શકે છે. -

૩. ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધના ૩૨ વિજય અને ઉત્તરાર્ધના ૩૨ વિજય મળી ૬૪ વિજય અને બે ભરત અને બે ઐરવત મળી ૬૮ ક્ષેત્ર—તે સૌમાન્યારે તીર્થંકર હોય ત્યારે ૬૮ સંખ્યા થાય.

૪. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

આવે છે; ૬-૧૨. સામાનિક દેવો, ત્રાયસ્ત્રિંશદેવો, લોકપાલ દેવો, દેવોની પટરાણીઓ, પારિવારિક દેવો, સેનાપતિઓ અને આત્મરક્ષ દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે; ૧૩. દેવો સિંહાસન પર ઊભા થઈ જાય છે; ૧૪. દેવોનાં આસન ચલિત થઈ જાય છે; ૧૫. દેવો સિંહનાદ કરે છે; ૧૬. દેવો એલોત્ક્ષેપ કરે છે; ૧૭. દેવોનાં ચૈત્યવૃક્ષો ચલિત થાય છે અને ૧૮. લોકાંતિક દેવો મનુષ્યલોકમાં આવે છે.

[—સ્થાં ૧૩૪]

૧-૩. અરિહંતજન્મ યાવત્ જ્ઞાનોત્પત્તિ; ૪. અરિહંતનું પરિનિર્વાણ —

—આ ચાર પ્રસંગે ઉપર્યુક્ત ૧૮ બાબતો બને છે.

[—સ્થાં ૩૨૪]

૧. અર્હત્તનું નિર્વાણ; ૨. અર્હત્તપ્રતિપાદિત ધર્મનો વિચ્છેદ; ૩. પૂર્વગતશાસ્ત્રનો વિચ્છેદ —

.—આ ત્રણ પ્રસંગે : ૧. લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે.^૧

[—સ્થાં ૧૩૪]

૧-૩. અર્હત્ત નિર્વાણ યાવત્ પૂર્વગતશાસ્ત્ર વિચ્છેદ; ૪. અગ્નિવિચ્છેદ —

—આ ચાર પ્રસંગે પણ લોકાન્ધકાર અને દેવાન્ધકાર થાય છે.

[—સ્થાં ૩૨૪]

૧. આ જ પ્રમાણે યુદ્ધના જન્મ વગેરે પણ સકલ લોકને હિતકર અને પ્રકાશ ફેલાવનારા તથા તેમનું મૃત્યુ પરિતાપકારી મનાય છે. ચક્રવર્તીને વિષે પણ તે જ પ્રમાણે. (અગુત્તર ૦ ૧.૧૩; ૨.૬; ૪.૧૨૭.) વળી પ્રજામાં માનસિક પ્રકાશ પણ ફેલાય છે તેનું પણ વર્ણન છે. (૪. ૧૨૮)

૩. તીર્થ કરના અતિશયો^૧

૧. તેમનાં માથાના વાળ, દાઢી-મૂછ, રોમ અને નખ વધતા નથી;

૨. શરીર નિર્મલ અને નીરોગ હોય;

૩. ગાયના દૂધ જેવું સફેદ માંસ અને લોહી હોય;

૪. તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કમળની જેમ સુગંધી હોય;

૫. આહાર અને નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય;

૬. આકાશમાં ધર્મચક્ર રહે;

૭. આકાશમાં છત્ર ધરાયતું રહે;

૮. આકાશમાં સફેદ ચામરો વીંઝાય;

૯. આકાશ જેવા સ્વચ્છ સ્ફટિકનું બનેલું પાદપીઠ સહિત તેમનું સિંહાસન હોય;

૧૦. નાની ધબબોથી સુશોભિત ઇન્દ્રધનુ તેમની આગળ આગળ ચાલે;

૧૧. જ્યાં જ્યાં અરિહંતો બેસે છે કે જાણે રહે છે ત્યાં ત્યાં પત્રાદિથી યુક્ત અને ધબબોથી સુશોભિત એવું અશોકવૃક્ષ દેવો નિર્મિત કરે છે;

૧૨. જરા પાછળના ભાગમાં તેમના મસ્તકપ્રદેશે તેજોમંડળની રચના થઈ જાય છે જે દશે દિશામાં પ્રકાશ ફેલાવે છે;

૧૩. પૃથ્વી સમતળ અને રમણીય બની જાય છે;

૧૪. કાંટા અધોમુખ થઈ જાય છે;

૧૫. ઋતુ સુખસ્પર્શી થઈ જાય છે;

૧૬. શીતળ, સુગંધી અને સુસ્પર્શ પવનથી બધી દિશાઓ પ્રમાર્જિત થઈ જાય છે;

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૧૭. ઝીણી ઝીણી વર્ષાથી જમીનની ધૂળ બેસી જાય છે;
૧૮. જળજળ અને સ્થળજળ પુષ્પોનેા જાંઘ સુધી ઢગલો
કરવામાં આવે છે;

૧૯. અમનોજ શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ અને ગંધનો
નાશ થાય છે;

૨૦. મનોજ શબ્દાદિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે;

૨૧. ભગવાનનો સ્વર હૃદયંગમ અને યોજનગામી^૧
હોય છે;

૨૨. અર્ધભાગધી ભાષામાં ભગવાન ઉપદેશ કરે છે;

૨૩. એ અર્ધભાગધી ભાષા-આર્ય-અનાર્ય મનુષ્યોને
પશુ અને પક્ષીઓને પોતપોતાની ભાષારૂપે પરિણમે છે
અને તે હિતકર, સુખકર, અને મોક્ષદાયી બને છે;

૨૪. ભગવાનના પાદમૂલમાં બેસીને દેવ-અસુર આદિ
પરસ્પરના શત્રુઓ પણ શત્રુતા ભૂલી પ્રસન્ન ચિત્તે ઉપદેશ
સાંભળે છે;

૨૫. અન્યતીર્થિક પ્રવચનકર્તા પણ તેમનો ઉપદેશ
સાંભળવા આવે છે;

૨૬. અન્યતીર્થિકેા ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ આપી
શકતા નથી;

૧. આનંદે ભગવાન ભુક્ષ્ને કહ્યું કે, અભિષ્ નામનો આવક બ્રહ્મ-
લોકમાં છે જે પોતાનો સ્વર સહસ્રલોકધાતુ સુધી પહોંચાડી શકે છે, એ
વાત આપે કહી, પણ આપનો સ્વર કેટલે દૂર સુધી જાય છે એ તો બતાવો.
ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે આનંદ, એ તો આવક છે અને હું તથાગત છું.
મારો સ્વર તો ત્રિસહસ્રી-મહાસહસ્રી લોકધાતુ સુધી જઈ શકે છે.

[—અંગુત્તર ૦ ૩.૮૦.]

૨૭. જ્યાં જ્યાં અહીં વચરે ત્યાં ત્યાં ઈતિ — ઉપદ્રવનો ભય ન રહે; ૨૮. મારી ભય ન રહે; ૨૯. સ્વચક્રનો ભય ન રહે; ૩૦. પરચક્રનો ભય ન રહે; ૩૧. અતિવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૨. અનાવૃષ્ટિ ન થાય; ૩૩. દુર્ભિક્ષ ન રહે; ૩૪. પ્રથમના રોગ પણ શમી જાય.^૧

[—સમ૦ ૩૪—]

૪. તીર્થંકરોનો ઉપદેશ

ભરત અને ઐરવતવર્ષમાં પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરો સિવાયના વચલા બાવીસ તીર્થંકરો આતુર્યામ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. તે આતુર્યામ આ પ્રમાણે —

૧. સર્વ પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ;
૨. સર્વ મૃષાવાદથી વિરમણ;
૩. સર્વ અદત્તાદાનથી વિરમણ;
૪. સર્વ પરિગ્રહથી વિરમણ.

મહાવિદેહમાં બધા તીર્થંકરો આ આતુર્યામ ધર્મનો જ ઉપદેશ કરે છે.

[—સ્થા૦ ૨૬૬—]

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરનું પ્રવચન પાંચ કારણે દુર્ગમ બને છે — (કારણ પ્રથમ તીર્થંકરના શિષ્યો સરલા છતાં જડ છે અને અંતિમ તીર્થંકરના શિષ્યો વક્ષ પણ છે અને જડ પણ છે.) તે આ —

૧. અંગુત્તરમા તથાગતનું ધર્મચક્ર વિજયી કેમ નીવડે છે તે માટે બુદ્ધના પાંચ અતિશયો બતાવ્યા છે તે આ—૧. તે અર્થજ્ઞ હોય છે, ૨. ધર્મજ્ઞ હોય છે, ૩. મર્યાદાનો જાણ હોય છે, ૪. કાલજ્ઞ હોય છે, ૫. પરિષદનો જાણ હોય છે. (પ.૧૩૧.) ચક્રવર્તી અને તથાગતની સરખામણી માટે જુઓ પ. ૧૩૩.

૧. દુરાજયેય—આયાસસાધ્ય વ્યાજ્યાયુક્ત;
૨. દુર્વિભજન—પૃથક્કરણ કરવામાં કષ્ટ આપે;
૩. દુર્દર્શ—સુરકેલીથી સમજાવી શકાય તેવું;
૪. દુઃસહ—અનેક પરિષદો સહવા માટે કહ્યું છે પણ શિષ્યો તે માટે 'ઝટપટ તૈયાર નથી થતા;
૫. દુરનુચર—તેમના સમસ્ત ઉપદેશોનું આચરણ અતિ કષ્ટકર છે તેથી ખીબા પાસે તેવા આચરણની અપેક્ષા આયાસસાધ્ય છે.

વચલા તીર્થકરોનું પ્રતિપાદન સુગમ છે તેનાં કારણો ઉપરથી ભલટાં જ છે. તે આ — ૧. સુઆજયેય, ૨. સુવિભજ્ય, ૩. સુદર્શ, ૪. સુસહ, ૫. સુચર.

[—સ્થાં ૩૬૬]

અરિહંતઋષભદ્રેવે આ અવસર્પિણીનાં ૬ સાગરોપમ કોટાકોટીવર્ષ વીત્યા પછી તીર્થ પ્રવર્તાવ્યું.

[—સ્થાં ૬૯૭]

આ અવસર્પિણીના તૃતીય સુષમ-દુષમા આરાના ૮૬ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ઋષભ સર્વ દુઃખનો અંત કરી મોક્ષે ગયા. અને ચોથા દુષમ-સુષમાના ૮૬ પક્ષ બાકી હતા, ત્યારે ભગવાન મહાવીર મોક્ષે ગયા.

[—સમં ૮૬]

કુલકરો-લોકવ્યવસ્થાપકો

૧. ભરતવર્ષના

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષની અતીત ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકરો થઈ ગયા છે —

૧. સ્વયંજલ; ૨. શતાયુ; ૩. અનંતસેન; ૪. અમિતસેન; ૫. તર્કસેન; ૬. ભીમસેન; ૭. મહાભીમસેન; ૮. દેવરથ; ૯. દશરથ; ૧૦. શતરથ.

[—સ્થાં ૭૬૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સાત કુલકર થઈ ગયા છે —

૧. મિત્રદામા; ૨. સુદામા; ૩. સુપાર્શ્વ; ૪. સ્વયં-પ્રભ; ૫. વિમલદ્રોણ; ૬. સુદ્રોણ; ૭. મહાદ્રોણ.

[—સ્થાં ૫૫૬; —સમં ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં અતીત અવસર્પિણીમાં ૧૦ કુલકર^૧ થઈ ગયા છે —

૧. સ્વયંજલ; ૨. શતાયુ; ૩. અજિતસેન; ૪. અનંતસેન; ૫. કાર્યસેન; ૬. ભીમસેન; ૭. મહાભીમસેન; ૮. દેવરથ; ૯. દશરથ; ૧૦. શતરથ.

[—સમં ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં સાત કુલકર^૨ થઈ ગયા છે —

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

નામ	પદની
૧. વિમલવાહન	ચન્દ્રચંદ્રા
૨. ચક્ષુષ્માન	ચંદ્રકાન્તા
૩. ચશસ્વી	સુરૂપા
૪. અભિચંદ્ર	પ્રતિરૂપા
૫. પ્રસેનજિત	ચક્ષુષકાન્તા
૬. મરુદેવ	શ્રીકાન્તા
૭. નાભિ	મરુદેવી

[—સમ૦ ૧૫૭, —સ્થા૦ ૫૫૬]

વિમલવાહન કુલકર ૯૦૦ ધનુષ ભિંચા હતા.

[—સ્થા૦ ૬૬૬; —સમ૦ ૧૧૨]

અભિચંદ્ર કુલકર ૬૦૦ ધનુષ ભિંચા હતા.—

[—સ્થા૦ ૫૧૮; —સમ૦ ૧૦૯]

વિમલવાહન કુલકર માટે સાત પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉપ-
ભોગ માટે પેદા થયાં—

૧. મત્તાંગક — મધ દેનારાં;
૨. ભંગ — ભાજન દેનારાં;
૩. ચિત્રાંગ — પુષ્પમાળાઓ દેનાર;
૪. ચિત્રરસાંગ — વિચિત્ર રસો દેનાર;
૫. મહ્યંગ — આભરણ દેનાર;
૬. અનન્ન — વસ્ત્રદાયક;
૭. કલ્પવૃક્ષો — ઇચ્છિત વસ્તુ દેનાર.

[—સ્થા૦ ૫૫૬]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્ધિણીમાં
સાત કુલકર થશે^૧—

૧. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ બન્નેમાં આગામી ઉત્સર્ધિણીના સરખી
રીતે આ સાત ગણાવ્યા છે. પણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર સ્ત્રીમંકર આદિ
૧૦ ગણાવ્યા છે. આ ભેદનું કારણ વાચનાભેદ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?

૧. મિત્રવાહન (મૃગવાહન); ૨. સુભૂમ; ૩. સુપ્રભ; ૪. સ્વયંપ્રભ; ૫. દત્ત (શુભ); ૬. સૂક્ષ્મ (સુરપ); ૭. સુખંધુ.

[—સમ૦ ૧૫૮; —સ્થા૦ ૫૫૬]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં દશ કુલકર થશે—

૧. સીમંકર; ૨. સીમંધર; ૩. ક્ષેમંકર; ૪. ક્ષેમંધર; ૫. વિમલવાહન; ૬. સંભૂતિ; ૭. પ્રતિશ્રુત; ૮. દઢધનુ; ૯. દશધનુ; ૧૦. શતધનુ.

[—સ્થા૦ ૭૬૭]

૨. ઔરવતમાં

જંબૂદ્વીપના ઔરવતવર્ષમાં દશ કુલકર આગામી ઉત્સર્પિણીમાં થશે —

૧. વિમલવાહન; ૨. સીમંકર; ૩. સીમંધર; ૪. ક્ષેમંકર; ૫. ક્ષેમંધર; ૬. દઢધનુ, ૭. દશધનુ; ૮. શતધનુ; ૯. પ્રતિશ્રુતિ; ૧૦. સુમતિ.

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

[દરેક પ્રકરણને અતિ ટિપ્પણ અપાવાં નોઈએ; પણ આ ખંડમાં પ્રથમ બે પ્રકરણનાં ટિપ્પણ અહીં લેગાં મૂક્યાં છે.]

૧. ૬૮ ચક્રવર્તી :—

ચક્રવર્તી, બળદેવ અને વાસુદેવ કદી પણ ૬૮-૬૮ની સંખ્યામાં સમાનકાલે સંભવે નહિ; એટલે આ વિધાન કાલસેદને લક્ષીને કરેલું છે એમ સમજવું નોઈએ—આવું ટીકાકાર માને છે. કારણ, એક એવો નિયમ છે કે ચક્રવર્તી ન્યાં જે કાલે હોય ત્યારે બળદેવ અને વાસુદેવનો સંભવ નથી. અને સૂત્રોમા જ (સ્થાનાંગ સૂત્ર ૦ ૩૦૨) ઓછામાં ઓછા ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવનું અસ્તિત્વ તો મહાવિદેહમાં વિજયોમાં બતાવ્યું જ છે. તો પછી ચાર ચક્રવર્તી તો વિદેહમાં કોઈ ને કોઈ વિજયમાં હંમેશાં રહેવાના જ; એટલે તે અપેક્ષાએ બળદેવ-વાસુદેવ ઉપલા નિયમ પ્રમાણે ન્યાં ચક્રવર્તી હશે તેવા ચાર વિજયમાં સંભવશે નહિ. એટલે તેમની ૬૮-૬૮ની સંખ્યાની સમકાલીનરૂપે કદી પૂર્તિ થશે નહિ.

આ જ વાત ચક્રવર્તી વિષે પણ છે; કારણ, ઓછામાં ઓછા ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ કોઈ ને કોઈ વિજયમાં રહેશે જ તો ત્યાં ઉપલા નિયમ પ્રમાણે ચક્રવર્તી પણ સંભવશે નહિ; એટલે તેમની પણ સમકાલીનોની ૬૮ની સંખ્યાપૂર્તિ કદી થશે નહિ.

સંભવ છે સૂત્રકારને ઉપલો નિયમ માન્ય ન હોય. એવો પણ સંભવ છે કે એ નિયમ જૈન પુરાણકારોએ બનાવી લીધો હોય.

સૂત્ર પ્રમાણે તેમની ૬૮ સંખ્યા આ પ્રમાણે સમજવી :— ધાતકી બે ભાગમાં છે—પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં જંબુદ્વીપ પ્રમાણે ૩૪ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ જંબુદ્વીપ પ્રમાણે ૩૪ની સંખ્યા સમજવી. એટલે બન્ને મળીને ૬૮ ચક્રવર્તી વગેરે સમજવા.

૨. તીર્થંકરના અતિશયો :—

આ ૩૪ અતિશયો માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર-હૈમચંદ્રાચાર્ય પૃ ૦ ૧૩૦. અને 'અભિધાનચિંતામણિ' ૧. ૫૬-૬૩. પ્રસ્તુત સૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય

બૃહદ્વાચનાના આધારે બીજા વધારાના અતિશયોનું પણ વર્ણન કરે છે. વળી ૨ થી પાંચ સુધીના અતિશયોને જન્મપ્રત્યય કહે છે અર્થાત્ તેમના તે અતિશયોમાં બીજું કારણ નહિ પણ જન્મ મુખ્યપણે કારણ છે. ૨૧ થી માંડીને બધા તથા બારમો અતિશય કર્મના ક્ષયજન્ય છે. અને બાકીના દેવકૃત છે. દિગંબરો થોડા ફેરફાર સાથે ૩૪ અતિશયો માને છે તેમાં ૧૦ જન્મપ્રત્યય, ૧૪ દેવકૃત, અને દશ કેવલજ્ઞાનકૃત-કર્મક્ષયકૃત છે. તે આ પ્રમાણે — ૧. અત્યંત સુંદર શરીર, ૨. અતિશય સુગંધમય શરીર, ૩. પરસ્પરનો અભાવ, ૪. મલમૂત્ર રહિત શરીર, ૫. હિત, મિત અને પ્રિયવચનવાળા, ૬. અતુલ્ય બળ, ૭. દૃઢ જેવું શ્વેત લોહી, ૮. શરીરમાં ૧૦૦૮ શુભ લક્ષણો, ૯. સમચતુરસ્ર સ્થાન, ૧૦. વજ્રકષ્ણનારાય શરીર, — આ દશ જન્મકૃત અતિશય છે. ૧૧. અર્ધમાગધી ભાષા, ૧૨. પ્રભુના સાનિધ્યમા જીવો શત્રુતા ભૂલી જાય છે, અને મિત્ર બને છે, ૧૩. દિશાઓની નિર્મલતા, ૧૪. આકાશની નિર્મલતા, ૧૫. બધી ઋતુનાં ફૂલ-ફૂલ તથા ધાન્યાદિની ઉત્પત્તિ, ૧૬. યોજન સુધીની જમીન દર્પણ જેવી નિર્મળ થવી, ૧૭. ભગવાનના પગ તળે કમળરચના, ૧૮. આકાશમાં જ્યધ્વનિ, ૧૯. સુગંધી પવનનું મંદગતિએ વહેવું, ૨૦. સુગંધી જલની વર્ષા, ૨૧. ભૂમિને કષ્ટકશ્ન્ય કરવી, ૨૨. બધા જીવોને આનંદ, ૨૩. ભગવાનની આગળ આગળ ધર્મચક્ર, ૨૪. છત્ર, ચામર, ધ્વજ આદિ આઠ માંગલિક પદાર્થો, — આ ૧૪ અતિશયો દેવકૃત છે. ૨૫. એકસો યોજનમાં સુલક્ષિ, ૨૬. આકાશમાં ગમન, ૨૭. ચારે દિશામાં પ્રભુના મુખનું દર્શન, ૨૮. અદીનતા, ૨૯. ઉપસર્ગનો અભાવ, ૩૦. આહારનો અભાવ, ૩૧. બધી વિદ્યાઓનું સ્વામીપણું, ૩૨. નખ અને કેશ વધતા નથી. ૩૩. આંખના પલકારા થતા નથી, ૩૪. શરીરની છાયાનો અભાવ — આ દશ અતિશયો કેવલજ્ઞાનકૃત છે.

અહીં ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી વસ્તુ એ છે કે અભયદેવને મતે આહાર-નિહાર આંખથી અદૃશ્ય હોય છે એ જન્મકૃત અતિશય છે. જ્યારે દિગંબર મતે આવા સ્થાને આહારનો અભાવ એવો અતિશય માનવામાં આવ્યો છે અને તે જન્મકૃત નહિ પણ કેવલજ્ઞાનકૃત. આ મતભેદ મેવાં-બર-દિગંબરના કેવલીકવલાહાર વિષયક મતભેદની ચાદ આપે છે. એમ જણાય છે કે બન્ને પરંપરામાં આ પ્રકારના ૩૪ અતિશયોની કલ્પના બન્ને સંપ્રદાયના તદ્દન જુદા પડ્યા પછીની છે. ૧૧૦ મતે અર્ધમાગધીમાં

ઉપદેશ અને તેનું સાર્વભાષારૂપે પરિણ્મન એ બે અતિશયો કર્મક્ષયકૃત માનવામાં આવ્યા છે. જો ખાય નહીં તો બોલે કેમ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં દ્વિગબરશાસ્ત્રકારોએ યુક્તિ એ આપી છે કે ભગવાનના ભામડલમાંથી દિવ્ય ધ્વનિ નીકળે-એ અને તેને દેવો અર્ધભાગધીમા પરિણત કરે છે. અને તે જ ભાષા પછી સર્વભાષારૂપે પરિણત થાય છે. આને તે જ પ્રકારની ખૌદ્ધ માન્યતા સાથે સરખાવવા જેવી છે.

હેમચંદ્રના મતે પણ ૩૪ અતિશયોનું વિભાજન જુદી રીતે છે અને અતિશયોના નામમાં પણ ભેદ છે. જન્મકૃત જેને તે સહોત્થ એવું નામ આપે છે એ ચાર છે. અહીં તેમની અભયદેવ સાથે લગભગ સમાનતા છે. ૧૧ અતિશયો કર્મક્ષયજ છે. આ અગિયારમાં અભયદેવસ મત બધા નથી આવી જતા. પણ ભાષાની બાબતમાં અભયદેવ અને હેમચંદ્ર એક છે. ત્યાર પછી હેમચંદ્રે ૧૯ અતિશયો દેવકૃત બતાવ્યા છે. અભયદેવને મતે દેવકૃત ૧૫ છે. આમાં હેમચંદ્રે એક ચારે તરફ મુખ દેખાય છે એ દેવકૃત અતિશય ગણાવ્યો છે પણ તે દ્વિગબરોને મતે કેવલજ્ઞાનકૃત છે. બીજો એક અતિશય ત્રણ કોઠની રચના—દેવકૃત બતાવ્યો છે—આનું નામનિશાન દ્વિગબરોમાં નથી. શ્વેતાંબરમાં પણ ૩૪ ની ગણતરીમાં એ આવતો નથી.

અતિશયો વિષે બીજા પણ મતભેદો મૂળ, અભયદેવ, હેમચંદ્ર અને દ્વિગબરોમાં છે. તે સ્વયં વિચારી લેવા.

સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે ૩૪ અતિશયોનું વિભાજન કરતી વખતે કોઈ એક નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત રાખીને આ વિભાજન કરવામાં નથી આવતું. કહેવા ખાતર જન્મ વગેરે કારણ સૌએ બતાવ્યાં છે પણ અમુક અતિશય અમુક જ વર્ગમાં કેમ આવે—એના સમર્થનમાં જોઈએ તેવી પ્રબળ દલીલો નથી. એ વિભાજન સ્વેચ્છાચારી જણાય છે. વળી મૂળ સમવાયાંગમાં આનું વિભાજન નથી એ પણ બતાવે છે એ વિભાજન પછીના કાળનું છે.

૩. કુલકરો :—

સ્થાનાંગમાં આ દશ કુલકરો અતીત ઉત્સર્ધિણીના ગણાવ્યા છે. જ્યારે સમવાયાંગમાં અતીત ઉત્સર્ધિણીના માત્ર સાત ગણાવ્યા છે. બન્નેના નામમાં તદ્દન ભેદ છે પણ સમવાયાંગ જે દશ નામો અતીત અવસર્ધિણીનાં ગણાવે છે, તે નામો સાથે માત્ર બેને બાદ કરીએ તો બધાં બરાબર મળી રહે છે. અહીં સ્થાનાંગમાં ઉત્સર્ધિણીને બદલે અવસર્ધિણી

પાઠ રાખ્યો હોય તો વધારે સંગત છે. કારણ સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર ઉત્સર્પિણીના માત્ર સાત જ (આથી તદ્દન જુદા જ) ગણાયા છે અને એ જ નામો સમવાયાંગમાં પણ છે. એટલે આ નામો અતીત અવસર્પિણીના ગણવા નેઈએ. સમવાયાંગ સાથે જે બે નામોનો ભેદ છે તે વાચનાભેદ ગણવો નેઈએ એમ મને લાગે છે.

એક એવા સમયની કલ્પના કરવામાં આવી છે જે પ્રથમ પુષ્પ-સુષ્પમા આરો કહેવાય છે. ત્યારે લોકોમાં કોઈ પણ જાતનાં સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક બંધનો હતાં નહિ. સૌ પોત-પોતાના રાજ્ય હતા. ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા-ઓઢવાની લોકોને ચિંતા હતી જ નહિ. તેઓ ઝાઝ નીચે રહેતા અને પૃથ્વી પર સૂતા-ખેસતા. ખાવા-પીવા માટે પણ બધું વૃક્ષો પૂરું પાડતો. આબૂષણો પણ વૃક્ષજન્ય જ હતાં. આમ બધી વસ્તુઓ વૃક્ષમાંથી જ મળતી હોવાથી તે વૃક્ષો કલ્પવૃક્ષ—ધર્મિક્ષત આપનારાં—કહેવાતાં. આવાં દશ ઉત્તમ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષો પ્રથમ આરામાં હતાં.

તે સમયનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આમ માત્ર કુદરત-જીવી હોવાથી સંપૂર્ણપણે સુંદર અને સુંદર તથા સુલક્ષણોવાળાં હતાં. તે બધાં સ્વભાવે જ અદ્યપકધારી હતાં. અદ્યપરિગ્રહી તો ખરાં જ; પણ કોઈ પણ ચીજ ઉપર મમતા રાખવી એ તેમના સ્વભાવથી જ વિરુદ્ધ હતું. તેથી તે સમયમાં ગાય, બળદ, હાથી, અશ્વ—એ બધાં જાનવરો છતાં તેમનો કદી તેઓ ઉપયોગ કરતાં નહિ.

આર્થિક વ્યવહાર જેવું કંઈ હતું નહિ. તેથી આજની જેમ શેઠ-આકર, માલિક-ગુલામ, રાજ-પ્રજ એવો કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર તે સમયમાં હતો નહિ. એટલું જ નહિ પણ આજના સામાજિક વ્યવહારો-માત-પિતા, ભાઈ-બેન, વહુ, પુત્રવધૂ, ઇત્યાદિ પણ એટલા બધા રૂઢ નહિ કે તેઓ એકબીજા પ્રત્યે માત્ર તેવા સંબંધે આકર્ષાય.

એ સમયમાં આજની જેમ રોગચાળા ફાટી નીકળવાથી મૃત્યુ—અથવા બીજી પીડાનો બચ લોકોને હતો જ નહિ. આમ તેઓ આતંક વિનાના, બાધા વિનાના, ઉપદ્રવ વિનાના માત્ર સુખ જ સુખ ભોગવતા.

જે ભેડું સાથે જન્મે તે જ પતિ-પત્ની રૂપે રહે. અને જ્યારે મરવાના છ માસ બાકી રહે ત્યારે પાછું એક યુગલને પેદા કરે—તેમાં એક પુરુષ હોય અને એક સ્ત્રી. તે પાછાં પતિ-પત્ની રૂપે જીવન વિતાવે.

હોય છે. કુલકરોના સમયમાં માત્ર ત્રણ પ્રકારની દંડનીતિ છે — હકાર, મક્કાર અને ધિક્કાર. પ્રથમ જે કુલકરના સમયમાં માત્ર હકાર નીતિ હોય છે; તૃતીય અને ચતુર્થ કુલકરના સમયમાં હકાર અને મક્કાર બંને હોય છે; અને પાંચમાથી સાતમા સુધીના ત્રણેને ત્રણે નીતિ હોય છે.

કોઈમાં કોઈ વિવાદ થાય ત્યારે કુલકર પાસે પહોંચે એટલે કુલકર અપરાધીને માત્ર એટલું જ કહે કે, ‘હે, હા!’ અર્થાત્ ‘અહો તે’ આતું ‘જ કયું’ — આ વચન જ દંડતું કામ કરતું અને અપરાધી દ્વિજ્ઞિત થઈ જતો. ત્યાર પછી એ નીતિથી કામ ન ચાલ્યું એટલે નવી દંડનીતિ મક્કારની શરૂ થઈ — તેમાં અપરાધીને ‘હા!’ થી પતે તેમ ન હોય ત્યાં ‘તું આમ ન કર’ એ અર્થમાં ‘મા!’ એટલું કહેવાથી તેનો દંડ થયો હોય તેમ તે લજ્જિત થઈ જતો. સમય જતાં આ નીતિ પણ અધૂરી લાગી તેથી આગળ ઉપર ધિક્કાર દેવાની નવી દંડનીતિ શરૂ થઈ. પછી જેનો જેવો અપરાધ — ત્રણમાંથી કોઈ એક નીતિથી દંડ દેવામાં આવતો.

જ’બૂદ્ધીપ્રજ્ઞપિતમાં સાતને બદલે આ અવસર્ગિણીમાં ૧૫ કુલકર થયાનો ઉલ્લેખ છે. તે વાચનાભેદે સમજવું જોઈએ. બુદ્ધો જ’બૂદ્ધીપ્રજ્ઞપિત દ્વિતીય વક્ષરકાર.

દ્વિગંબરોમાં ૧૪ કુલકર માન્યા છે. જ’બૂદ્ધીપ્ર ૫૦ જેવાં જ નામ છે; માત્ર તેમાંથી એક જ્ઞપ્તને નથી ગણ્યા. અને નામાનુક્રમમાં શોડો ભેદ છે બુદ્ધો ‘સિદ્ધાન્તસંગ્રહ’ પૃ. ૧૮.

૩ તીર્થંકરો

૧. ભરતવર્ષની વર્તમાન અવસર્પિણીના તીર્થંકરો

હેવાધિદેવો—તીર્થંકરો^૧ ૨૪ છે, જે આ ભરત-
વર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયા છે.

[—સમ૦ ૨૪]

૧. તીર્થંકરનાં પૂર્વભવનાં નામ	૨. તીર્થંકરનાં નામ	૩. તીર્થંકરોની માતાનાં નામ
૧. વજ્રનાભ; ^૨	ઋષભ;	મરુદેવી; ^૩
૨. વિમલ;	અન્નિત;	વિજયા;
૩. વિમલવાહન;	સંભવ;	સેના;

૧. તીર્થંકરો વિષેની ઔક્ષ માન્યતા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. દ્વિગંધર મંત્રે ધણાં નામોમાં ફેરફાર છે. તેમને મંત્રે ચોવીસ નામો આ પ્રમાણે છે :— વજ્રનાભિ, વિમલવાહન, વિપુલવાહન, મહાબલ, અતિબલ, અપરાન્નિત, નંદિષેણ, પદ્મનાભિ, મહાપદ્મ, પદ્મગુહ્ય, નલિનપ્રભ, પદ્મોત્તર, પદ્મસેન, પદ્મરથ, દશરથ, મેઘરથ, સિંહરથ, ધનપતિ, વૈશ્રમણ, હરિવર્મ (શ્રીધર્મ), સિદ્ધાર્થ, સુપ્રતિષ્ઠિત, આનંદ, નંદ. ‘અભિધાનરાજેન્દ્ર’માં પાઠાંતર નોંધ્યા છે, તેની આ નામો સાથે બહુ સમાનતા છે. ।

૩. નામોમાં મતભેદ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. ધર્મસિંહ;	અભિનંદન;	સિદ્ધાર્થ;
૫. સુમિત્ર;	સુમતિ;	મંગલા;
૬. ધર્મમિત્ર;	પદ્મપ્રભ;	સુસીમા;
૭. સુંદરબાહુ;	સુપાર્શ્વ;	પૃથ્વી;
૮. દીર્ઘબાહુ;	ચંદ્રપ્રભ;	લક્ષ્મણા;
૯. યુગબાહુ;	સુવિધિ પુષ્પદંત;	રામા;
૧૦. લષ્ટબાહુ;	શીતલ;	નન્દા;
૧૧. દિન્ન;	શ્રેયાંસ;	વિષ્ણુ;
૧૨. ઇન્દ્રદંત;	વાસુપૂજ્ય;	જયા;
૧૩. સુંદર;	વિમલ;	સ્થામા;
૧૪. માહેન્દ્ર;	અનન્ત;	સુચશા;
૧૫. સિંહરથ	ધર્મ;	સુવ્રતા;
૧૬. મેઘરથ;	શાંતિ;	અચિરા;
૧૭. રૂપી;	કુંથુ; ^૧	શ્રી;
૧૮. સુદર્શન;	અર; ^૨	દેવી;
૧૯. નંદન;	મદ્દિલ; ^૩	પ્રભાવતી;
૨૦. સિંહગિરિ;	સુનિસુવ્રત;	પદ્મા;
૨૧. અદીનશત્રુ;	નમિ;	વપ્રા;

૧. કુંથુનાથ, દ્વિગંબર મતે.

૨. અરહનાથ, દ્વિગંબર મતે.

૩. મદ્દિલ એ સ્ત્રીરૂપે તીર્થંકર થયા એ સ્વેતામ્બર મતે આશ્ચર્યકારી ઘટના મનાય છે. પણ દ્વિગંબરો તેમને પુરુષ જ માને છે. બોહો પણ સ્ત્રી અર્હત કે ચક્રવર્તી ન થઈ શકે એમ માને છે. — અંગુત્તર ૦ ૧.૧૫.૧૨-૧૩.

૨૨. શંખ;	નેમિ;	શિવા;
૨૩. સુદર્શન;	પાર્શ્વ;	વામા;
૨૪. નંદન.	વર્ધમાન.	ત્રિશલા.

[—સમ૦ ૧૫૭
(ગા. ૧૧-૧૪)]

[—સમ૦ ૨૪; ૧૫૭
(૫૦ ૧૩૬ વ)]

[—સમ૦ ૧૫૭
(ગા૦ ૯-૧૦)]

૪. તીર્થકરોના
પિતાનાં નામ

૫. તીર્થકરોનાં
દીક્ષાસ્થાન

૬. પ્રથમ ભિક્ષુ
દેનાર

૧. નાભિ;^૧

વિનીતા;^૨

શ્રેયાંસુ;^૩

૨. જિતશત્રુ;

અયોધ્યા;

બ્રહ્મદત્ત;

૩. જિતારિ;

શ્રાવસ્તી;

સુરેન્દ્રદત્ત;

૪. સંવર;

અયોધ્યા;

ઇન્દ્રદત્ત;

૧. દિગંબરમાં જે ભેદ છે તે આ પ્રમાણે — ૩. દ્વદરાભ (જિતારિ)
૫. મેઘરથ, ૬. ધરણ, ૭. સુપ્રતિષ્ઠિત, ૧૭. સૂર્યસેન.

પતાનાં નામ માટે જુઓ આવ૦ નિર્ણય ગા૦ ૩૮૭-૮.

૨. કોણે કયાં દીક્ષા લીધી તે માટે જુઓ આવ૦ નિર્ણય ગા૦ ૨૫
ઋષભદેવની જન્મભૂમિ ધક્વાકુમ્ભિ છે, પણ દિગંબર મતે અયોધ્યા
દિગંબરોએ જન્મ અને દીક્ષાસ્થાન એક જ માન્યાં છે. અરિષ્ટનેમિ
જન્મભૂમિ સૌર્યપુર પણ દીક્ષાભૂમિ દ્વારકા; બાકી સર્વ તીર્થકરોની જન્મ
ભૂમિ તે જ દીક્ષાભૂમિ છે. અરિષ્ટનેમિની જન્મભૂમિ જિતરપુરાણમાં દ્વારાવત
અને હરિન્દ્રમાં સૌર્યપુર છે.

૩. જુઓ આવશ્યકનિર્ણય — ગા૦ ૩૨૭-૩૨૯. દિગંબર મતે ૦
તર્કાવત છે તે આ પ્રમાણે — ૧. શ્યામ (હરિવશપુરાણને મતે), ૧૧. સુન
૧૨. સુંદર (જય), ૧૩. વિશાખ (હ૦), ૧૪. વિશાખ (ધર્મસિંહ)
૧૫. ધન્યસેન (સુમિત્ર), ૧૬. ધર્મમિત્ર (હ૦), ૧૭. ધર્મમિત્ર (અપરાજિત)
૧૮. નંદિષેણ (હ૦), ૧૯. નંદિષેણ (વૃષભસેન), ૨૦. વૃષભસેન (દત્ત,
૨૧. દત્ત (વરદત્ત), ૨૨. વરદત્ત (નૃપતિ).

૫. મેઘ;	અયોધ્યા;	પક્ષ;
૬. ધર;	કૌશામ્બી;	સોમદેવ;
૭. પ્રતિષ્ઠ;	વારાણસી;	માહેન્દ્ર;
૮. મહાસેન;	અન્દ્રપુરી;	સોમદત્ત;
૯. સુગ્રીવ;	કાકન્દી;	પુષ્ય;
૧૦. દ્વેરથ;	ભદ્રિલપુર;	પુનર્વસુ;
૧૧. વિષ્ણુ;	સિંહપુર;	નંદ;
૧૨. વસુપૂજ્ય;	અમ્બા;	સુનંદ;
૧૩. કૃતવર્મ;	કાંપિલ્યપુર;	જય;
૧૪. સિંહસેન;	અયોધ્યા;	વિજય;
૧૫. ભાનુ;	રત્નપુર;	ધર્મસિંહ;
૧૬. વિશ્વસેન;	ગજપુર (હસ્તિનાપુર);	સુમિત્ર;
૧૭. સૂર;	ગજપુર;	વ્યાઘ્રસિંહ;
૧૮. સુદર્શન;	ગજપુર;	અપરાજિત;
૧૯. કુમ્ભ;	મિથિલા;	વિશ્વક્ષેન;
૨૦. સુમિત્ર;	રાજગૃહ;	પ્રહ્લદત્ત;
૨૧. વિજય;	મિથિલા;	દિલ્લ;
૨૨. સમુદ્રવિજય;	દ્વારકા; ^૧	વરદત્ત;
૨૩. અશ્વસેન;	વારાણસી;	ધન્ય;
૨૪. સિદ્ધાર્થ.	કુંડપુર.	બહુલ.

[—સમ૦ ૧૫૭

[—સમ૦ ૧૫૭

[—સમ૦ ૧૫૭

ગા૦ ૫-૭]

(ગા૦ ૨૨)]

(ગા૦ ૨૬-૨૮)]

૧. જુઓ પા. ૬૬૮ ની ફૂટનોટ નં. ૨.

૭. ઐત્યવૃક્ષ	૮. ^૧ કલ્યાણકનં	૯. પાલખી
	નક્ષત્રે	
૧. ન્યગ્રોધ; ^૩	[ઉત્તરાષાઢા] ^૪ [અભિજિત]	સુદર્શના;
૨. સક્તિપર્ણ;	[રોહિણી - મૃગશીર્ષ] ^૫	સુપ્રભા;
૩. શાલ;	[મૃગશીર્ષ - આર્દ્રા] ^૬	સિદ્ધાર્થા;
૪. પ્રિયકં;	[૧-૪. અભિચિ - પ. પુષ્ય] ^૭	સુપ્રસિદ્ધા;
૫. પ્રિયંગુ;	[૧-૪. મઘા; પ. પુનર્વસુ] ^૮	વિજયા;
૬. છત્રાલ;	ચિત્રા;	વૈજયંતી;
૭. શિરીષ;	[૧ - ૪. વિશાખા; પ. અનુરાધા] ^૯	જયંતી;
૮. નાગવૃક્ષ;	[૧ - ૪. અનુરાધા; પ. જ્યેષ્ઠા] ^{૧૦}	અપરાજિતા;

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. દિગંબરોને મતે પ્રથમની ત્રણ અને ૨૨ તથા ૨૪મી ને છાડીને સર્વત્ર નામાંતર મળે છે; એટલું જ નહિ, પણ બન્ને દિગંબર પુરાણોમાં પણ મતભેદ છે.

૩. દિગંબર મતે જે તક્ષાવત છે તે આ પ્રમાણે — ૨. વિષમચ્છદ, ૪. સરલ ૬. પિયંગુ, ૭. શ્રીરસ, ૯. સાલી, ૧૨. જયંતી, ૧૪. દીર્ઘપર્ણ, ૨૨. મેઘશૃંગ.

૪. ઋષભદેવને અ્યવન, જન્મ, રાજપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને જ્ઞાનોત્પત્તિ — આ પાંચ પ્રસંગે ઉત્તરાષાઢા હતું, પણ મોક્ષને પ્રસંગે અભિજિત હતું. — 'લોકપ્રકાશ' ૩૨, ૬૦.

૫. 'પ્રથમનાં ચાર કલ્યાણક રોહિણીમાં અને પાંચમું મૃગશીર્ષમાં' હતું. — 'લોકપ્રકાશ' ૩૨, ૩૨૦-૨૧.

૬. પ્રથમનાં ચાર મૃગશીર્ષમાં અને પાંચમું આર્દ્રામાં. — 'લોકપ્રકાશ' ૩૨, ૩૨૧-૩૨.

૭. રોહિણી 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૩૭૦. ૭૨. ૮. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૩૬૭.

૯. પુનર્વસુ 'લોકપ્રકાશ' ૩૨, ૪૪૬. ૧૦. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૪૭૭.

૬. માલિ;	મૂલ;	અરુણપ્રભા;
૧૦. પલાશ;	પૂર્વાષાઢા;	અંદ્રપ્રભા;
૧૧. તિંદુક;	[૧ - ૪. શ્રવણ;	સ્થપ્રભા;
	પ. ધનિષ્ઠા] ^૧	
૧૨. પાટલ;	[૧ - ૪. શતભિષા;	અગ્નિ;
	પ ઉ૦ ભાદ્રપદા] ^૨	
૧૩. જાંબુ;	ઉત્તરા ભાદ્રપદા;	મુપ્રભા;
૧૪. અશ્વત્થ;	રેવતી;	પંચવણા;
૧૫. દધિવણ;	પુષ્ય;	સાગરદત્તા;
૧૬. નંદિવણ;	ભરણી;	નાગદત્તા;
૧૭. તિલક;	કૃત્તિકા;	અભયકરા;
૧૮. આમ્ર;	રેવતી;	નિર્વૃત્તિકરા;
૧૯. અશોક;	[૧ - ૪. અશ્વિની;	મનોરમા;
	પ. ભરણી] ^૩	
૨૦. ચંપક;	શ્રવણ;	મનોહરા;
૨૧. બકુલ;	અશ્વિની;	દેવકુરા;
૨૨. વેતસ;	ચિત્રા;	ઉત્તરકુરા;
૨૩. ધાતકી;	વિશાખા;	વિશાલા;
૨૪. શાલ.	હસ્તોત્તરા.	અંદ્રપ્રભા.
	(ઉત્તરા ક્રાદ્યુની)	
[- સમ૦ ૧૫૭	[- સ્થા૦ ૪૧૧]	[- સમ૦ ૧૫૭
(ગા. ૩૩-૫)]		(ગા. ૧૫-૧૭)]

૧. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૫૪૭. ૨. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૫૮૦.

૩. 'લોકપ્રકાશ' ૩૨. ૭૭૦.

૧૦. પ્રથમ શિષ્ય ^૧	૧૧. પ્રથમ શિષ્યા ^૨	૧૨. કેટલા સ્થા દીક્ષા	૧૩. વર્ણ
૧. ઋષભસેન	બ્રાહ્મી	૪૦૦૦	[પીત] ^૩
૨. સિંહસેન	કેલ્યુ	૧૦૦૦	[„]
૩. ચારુ	સ્થામા	૧૦૦૦	[„]
૪. વજ્રનાભ	અજિતા	૧૦૦૦	[„]
૫. અમર	કાશ્યપી	૧૦૦૦	[„]
૬. સુવ્રત	રતિ	૧૦૦૦	પદ્મગૌર (રક્ત)
૭. વિદર્ભ	સોમા	૧૦૦૦	[પીત]
૮. દિન્ન	સુમના	૧૦૦૦	ચન્દ્રગૌર (સ્વેત)
૯. વરાહ	વારુણી	૧૦૦૦	„
૧૦. આનંદ	સુંદસા	૧૦૦૦	[પીત]

૧. દિગંબરોમાં જે નામોમાં તક્ષવત છે તે આ પ્રમાણે—૫. અમર, ૬. વજ્રઅમર, ૭. બલિ, ૮. વૈદર્ભ, ૧૦. અનાગાર, ૧૧. કુંથુ, ૧૪. જય, ૧૬. ચક્રાયુધ, ૧૮. કુંથુ, ૧૯. વિશાખ, ૨૦. મહિલ, ૨૧. સૌમક, ૨૩. સ્વયંભૂ, ૨૪. ઇન્દ્રમતિ.

૨. દિગંબર મતે બ્રાહ્મી, ભાવિતા અને ચંદના સિવાય બધાં નામ જુદાં છે. તે આ પ્રમાણે—૨. પ્રકુબ્જ, ૩. ધર્માર્થા, ૪. મરુષેણા, ૫. અનંતમતી, ૬. રતિષેણા, ૭. મીનાર્થા, ૮. વરુણા, ૯. ઘોષાર્થા, ૧૦. ધારણા, ૧૧. ધારણા, ૧૨. સેના, ૧૩. પદ્મા, ૧૪. સર્વશ્રી, ૧૫. સુવ્રતા, ૧૭. હરિષેણા, ૧૮. પક્ષિલા, ૧૯. બંધુષેણા, ૨૦. પુષ્પદત્તા, ૨૧. મંગલા, ૨૨. રજમતી, ૨૩. સુલોચના.

૩. દિગંબર મતે સુપાર્શ્વનો નીલ અને મહિલનાથનો સુવર્ણપીત છે. એ સિવાય ભેદ નથી. આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૩૭૬-૩૭૭માં તીર્થંકરોના વર્ણ વિષે કહ્યું છે.

૧૧. ગોસ્તુભ	ધારણી	૬૦૦ ^૧	[પીત]
૧૨. સુધર્મ	ધરણી	૧૦૦૦	પદ્મગૌર
૧૩. મંદર	શિવા	૧૦૦૦	[પીત]
૧૪. યશ	શુચિ	૧૦૦૦	[„]
૧૫. અરિષ્ટ	અંબુકા	૧૦૦૦	[„]
૧૬. ચક્રાધ	ભાવિતા	૧૦૦૦	[„]
૧૭. સ્વયંભૂ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	[„]
૧૮. કુંભ	રક્ષિતા	૧૦૦૦	[„]
૧૯. ઇન્દ્ર	અંધુમતી	૩૦૦ ^૨	પ્રિયંગુસમ(નીલ)
૨૦. કુંભ	પુષ્પવતી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ (કૃષ્ણ)
૨૧. શુભ	અમલા	૧૦૦૦	[પીત]
૨૨. નરદત્ત	ચક્ષિણી	૧૦૦૦	નીલોત્પલ
૨૩. દિન્ન	પુષ્પચૂલા	૩૦૦ ^૩	પ્રિયંગુસમ
૨૪. ઇન્દ્રભૂતિ	ચંદના	એકલા ^૪	[પીત]
[-સમ૦ ૧૫૭		[-સમ૦ ૧૫૭	[-સ્થા૦
(ગા. ૩૬-૪૧)]		(ગા. ૨૪-૫);	૧૦૮]
[-સમ૦ ૧૫૭		[-સમ૦ ૧૦૬,	
(ગા. ૪૨-૪)]		-સ્થા૦ ૫૨૦	
		૨૨૬]	

૧. આવશ્યક નિયુક્તિમાં ગા૦ ૨૪૬-૨૪૭માં કેટલાએ સાથે દીક્ષા લીધી એ બતાવ્યું છે. દિગંબરમાં હંપુ૦ના મતે વાસુપુત્ર્યે ૬૭૬ સાથે અને હંપુ૦ના મતે ૬૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૨. ઉત્તરપુરાણના મતે ૩૦૦ સાથે અને હંપુ૦ના મતે ૬૦૬ સાથે મદિકાએ દીક્ષા લીધી.

૩. પામ્વે હંપુ૦ના મતે ૬૦૬ અને હંપુ૦ના મતે ૩૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૪. ઉત્તરપુરાણના મતે મહાવીરે એકલાએ અને હંપુ૦ના મતે ૩૦૦ સાથે દીક્ષા લીધી.

૧૪. ઊંચાઈ

૧૫. ગૃહસ્થ પર્યાયર

૧. ૫૦૦ધનુષ [-સમ૦ ૧૦૮; -સ્થા૦ ૪૩૫]	૮૩લાખપૂર્વ [-સમ૦ ૮૩]
૨. ૪૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૭]	૭૧ ,, [-સમ૦ ૭૧]
૩. ૪૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૬]	૫૯ ,, [-સમ૦ ૫૯]
૪. ૩૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૫]	[૪૯ લાખપૂર્વ ૮ પૂર્વાંગ]
૫. ૩૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૪]	૩૯ લાખપૂર્વ ૧૨ પૂર્વાંગ]
૬. ૨૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૩]	૨૯ ,, ૧૬ ,,
૭. ૨૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૨]	૧૯ ,, ૨૦ ,,
૮. ૧૫૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૧]	૯ ,, ૨૪ ,,
૯. ૧૦૦ ,, [-સમ૦ ૧૦૦]	૧ ,, ૨૮ ,,]
૧૦. ૬૦ ,, [-સમ૦ ૬૦]	૭૫૦૦૦ પૂર્વ [-સમ૦ ૭૫]
૧૧. ૮૦ ,, [-સમ૦ ૮૦]	[૬૩ લાખ વર્ષ
૧૨. ૭૦ ,, [-સમ૦ ૭૦]	૧૮ લાખ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૧૩. ૬૦ ,, [-સમ૦ ૬૦]	૪૫ લાખ વર્ષ
૧૪. ૫૦ ,, [-સમ૦ ૫૦]	૨૨૧ લાખ વર્ષ
૧૫. ૪૫ ,, [-સમ૦ ૪૫]	૭૧ લાખ વર્ષ]
૧૬. ૪૦ ,, [-સમ૦ ૪૦]	૭૫૦૦૦ વર્ષ [-સમ૦ ૭૫]

૧. આવશ્યક નિયુક્તિ - ગા૦ ૩૭૮-૩૮૦માં ઊંચાઈનું વર્ણન છે.

૨. આવશ્યક નિયુક્તિમાં ગૃહસ્થપર્યાયનું વર્ણન છે [-ગા૦ ૨૬૯-૩૨૧] તેના આધારે અહીં ખૂટતાં ખાનાની પૂર્તિ કરી છે. તથા જીઓ 'લોકપ્રકાશ'. સર્ગ ૩૨, સ્લો૦ ૩૭૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૫૭, ૪૮૨, ૫૫૨, ૫૭૫, ૫૯૯, ૬૨૨, ૭૨૩, ૭૪૬, ૭૭૪, ૮૦૨, ૮૨૪, ૮૬૩. અહીં સમવાયાંગમાં પાશ્વનાથ માટે 'અંગારવાસમચ્છે વસિતા' એવો પાઠ છે. તેનો સામાન્ય અર્થ 'ઘરમાં વાસ કરીને' એવો લેવો - એ પરણ્યા ન હતા એ સર્વસંમત છે. ભગવાન મહાવીર વિષે પણ એ જ પાઠ છે. પણ તેના અર્થમાં વિવાદ થાય; કારણ સ્વેં તેમને પરણ્યા હતા તેમ માને છે, જ્યારે દિગં તેમ નથી માનતા.

૧૭. ૩૫ ધનુષ	[—સમ૦ ૩૫]	[૭૧૨૫૦ વર્ષ
૧૮. ૩૦ „	[—સમ૦ ૩૦]	૬૩૦૦૦ વર્ષ
૧૯. ૨૫ „	[—સમ૦ ૨૫]	૧૦૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)
૨૦. ૨૦ „	[—સમ૦ ૨૦]	૨૨૥ હંબર વર્ષ
૨૧. ૧૫ „	[—સમ૦ ૧૫]	૭૥ હંબર વર્ષ
૨૨. ૧૦ „	[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૩૫]	૩૦૦ વર્ષ (કુમારાવસ્થા)]

૨૩. ૬ હાથ	[—સમ૦ ૬]	૩૦ વર્ષ {
૨૪. ૭ „	[—સમ૦ ૭]	„ {—સમ૦ ૩૦}

૧૬. સર્વાયુ

૧૭. ગણ અને ગણધર

૧. ૮૪ લાખ પૂર્વ	[—સમ૦ ૮૪]	[૮૪ ગણ, ૮૪ ગણધર]
૨. [૭૨ લાખ પૂર્વ		૬૦, ૬૦ [—સમ૦ ૬૦]
૩. ૬૦ „		[૧૦૨, ૧૦૨
૪. ૫૦ „		૧૧૬, ૧૧૬
૫. ૪૦ „		૧૦૦, ૧૦૦
૬. ૩૦ „		૧૦૭, ૧૦૭]

૧. આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં [—ગા૦ ૨૮૮-૨૯૧] ગણ અને ગણધરોની સંખ્યા આપી છે. જેની સંખ્યા સ્થાન -સમંમાં નથી મળી તે આવશ્યક નિર્યુક્તિના આધારે પૂરી કરી છે. પણ જણાય છે કે સૂત્રપરંપરા અને આ નિર્યુક્તિમાં સંખ્યાની બાબતમાં ઘણો ફેરફાર છે. આવં નિર્યુક્તિમાં સુવિધિથી કુટુંબ સુધીની સંખ્યા ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે જે પ્રસ્તુત સૂત્રોથી વિરુદ્ધ છે—૮૮, ૮૧, ૭૭, ૬૬, ૫૭, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, અને પાશ્વર્થના ૮ ને બદલે નિર્યુક્તિમાં ૧૦ છે. પ્રસ્તુતમાં નિર્યુક્તિ અને દિગંબરો દ્વગણ એકમત છે જ્યારે અન્યત્ર મતભેદ છે. દિગંબર મતે ક્રમશઃ સૌની સંખ્યા આ પ્રમાણે છે—૮૪, ૬૦, ૧૦૫, ૧૦૩, ૧૧૬, ૧૧૦, ૬૫, ૬૩, ૮૮, ૮૧, ૭૭, ૬૬, ૫૫, ૫૦, ૪૩, ૩૬, ૩૫, ૩૦, ૨૮, ૧૮, ૧૭, ૧૧, ૧૦, ૧૧.

સ્થા-૪૫

૭. ૨૦	„]	૯૫, ૯૫	[—સમ૦ ૯૫]
૮. ૧૦ લાખ વર્ષ	[—સ્થા૦ ૭૩૫]		૯૩, ૯૩	[—સમ૦ ૯૩]
૯. [૨ લાખ વર્ષ			૮૬, ૮૬	[—સમ૦ ૮૬]
૧૦. ૧	„]	૮૩, ૮૩	[—સમ૦ ૮૩]
૧૧. ૮૪ લાખ વર્ષ	[—સમ૦ ૮૪]		૬૬, ૬૬	[—સમ૦ ૬૬]
૧૨. [૭૨ લાખ વર્ષ			૬૨, ૬૨	[—સમ૦ ૬૨]
૧૩. ૬૦	„		૫૬, ૫૬	[—સમ૦ ૫૬]
૧૪. ૩૦	„]	૫૪, ૫૪	[—સમ૦ ૫૪]
૧૫. ૧૦	„	[—સ્થા૦ ૭૩૫]	૪૮, ૪૮	[—સમ૦ ૪૮]
૧૬. [૧	„]	૯૦, ૯૦	[—સમ૦ ૯૦]
૧૭. ૬૫૦૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૬૫]		૩૭, ૩૭	[—સમ૦ ૩૭]
૧૮. [૮૪૦૦૦	„]	[૩૩, ૩૩	
૧૯. ૫૫૦૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૫૫]		૨૮, ૨૮	
૨૦. [૩૦૦૦૦	„]	૧૮, ૧૮	
૨૧. ૧૦ હજાર વર્ષ	[—સ્થા૦ ૭૩૫]		૧૭, ૧૭	
૨૨. ૧૦૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૧૧૩;		૧૧, ૧૧]	
	—સ્થા૦ ૭૩૫]			
૨૩. ૧૦૦ વર્ષ	[—સમ૦ ૧૦૦]		૮, ૮	[—સમ૦ ૮;
				—સ્થા૦ ૬૧૭]
૨૪. ૭૨ વર્ષ	[—સમ૦ ૭૨]		૯, ૧૧	[—સ્થા૦ ૬૮૦;
				—સમ૦ ૧૧]

૧. હરિવંશ પુરાણને મતે ૭૨ વર્ષ સર્વાયુ મહાવીરનું છે પણ કિતરપુરાણને મતે ૭૦ વર્ષ સર્વાયુ છે—તેથી તે પ્રમાણે તેમનો ૩૦ વર્ષ કુમારકાલ અને ૪૦ વર્ષ શ્રમણપર્યાય ગણાય. તીર્થંકરોના સર્વાયુકાલની ગણતરી આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૩૨૫-૩૨૭માં છે.

૩. તીર્થંકરૈ

૭૦૭

૧૮. શ્રમણી ^૧	૧૯. શ્રમણી ^૨	૨૦. આવકાશ ^૩
૧. ૮૪૦૦૦ [—સમ ૮૪] [૩ લાખ		[૫૫૪૦૦૦
૨. [૧ લાખ	૩૩૦૦૦૦	૫૪૫૦૦૦
૩. ૨ ”	૩૩૬૦૦૦	૬૩૬૦૦૦
૪. ૩ ”	૬૩૦૦૦૦	૫૨૭૦૦૦
૫. ૩૨૦૦૦૦	૫૩૦૦૦૦	૫૧૬૦૦૦
૬. ૩૩૦૦૦૦	૪૨૦૦૦૦	૫૦૫૦૦૦
૭. ૩ લાખ	૪૩૦૦૦૦	૪૯૩૦૦૦
૮. ૨૧૧ ”	૩૮૦૦૦૦	૪૯૧૦૦૦
૯. ૨ ”	૩૦૦૦૦૦	૪૭૧૦૦૦
૧૦. ૧ ”	૧૨૦૦૦૦	૪૫૮૦૦૦

૧. શ્રમણોની સંખ્યા આવશ્યક નિર્ધારિતમાં ગાં ૨૭૮-૨૮૧માં છે, તદ્દનુસાર ખૂટતાં ખાના ભર્યાં છે આશ્ચર્ય છે આ વિષે દિગંબર શ્વેતાંબરનો કોઈ મતભેદ નથી.

૨. આવશ્યક નિર્ધારિતમાં શ્રમણીની સંખ્યા બતાવી છે પણ સાંતિનાથની ત્યાં ૮૯૦૦૦ નહિ પણ ૬૧૬૦૦ બતાવી છે [—નિર્ધારિત ગાં ૨૮૨-૨૮૫.] દિગંબરને મતે કંમલ: આ પ્રમાણે — ૩૫૦૦૦૦, ૩૨૦૦૦૦, ૩૨૦૦૦૦ (૩૩૦૦૦૦), ૩૩૦૦૦૦, ૩૩૦૦૦૦, ૪૨૦૦૦૦, ૩૩૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૩૮૦૦૦૦, ૧૨૦૦૦૦, ૧૦૬૦૦, ૧૦૩૦૦, ૧૦૮૦૦૦, ૬૨૪૦૦, ૬૦૦૦૦, ૬૦૩૫૦, ૬૦૦૦૦, ૫૫૦૦૦, ૫૦૦૦૦, ૪૫૦૦૦, ૪૦૦૦૦, ૩૫૦૦૦, ૬૦૦૦ (૪૦૦૦).

૩. દિગંબર મતે બધી જ સંખ્યામાં ફરક છે. ‘લોકપ્રેક્ષા’ના સર્ગ ૦ ડરના આધારે અહીં બાકીનાં ખાનાં ભર્યાં છે. પણ તેમાં પાર્શ્વની આવિકાની સંખ્યા ૩૩૬૦૦૦ નોંધી છે. આવશ્યક નિર્ધારિતમાં [ગાં ૨૮૬] આ સંખ્યા પ્રથમાનુયોગથી જાણી લેવાનું કહ્યું છે. મલયગિરિ ટીકામાં સમવાયાંગ સંમત જ પાર્શ્વની આવિકાની સંખ્યા આવે છે. દિગંબર મતે તીર્થંકરૈની આવિકાની સંખ્યા આ પ્રમાણે — ૧-૮. પાંચ-પાંચ લાખ, ૯. ૬૦ પું ૦ પાંચ લાખ, અને ૬૦ પું ૪ લાખ, ૧૦-૧૬. ચાર-ચાર લાખ, ૧૭-૨૪. ત્રણ-ત્રણ લાખ.

૧૧. ૮૪૦૦૦	૧૦૬૦૦૦	૪૪૮૦૦૦
૧૨. ૭૨૦૦૦]	૧૦૩૦૦૦	૪૩૬૦૦૦
૧૩. ૬૮૦૦૦[-સમ૦ ૬૮]	૧ લાખ	૪૨૪૦૦૦
૧૪. [૬૬૦૦૦	૧૦૦૮૦૦	૪૧૪૦૦૦
૧૫. ૬૪૦૦૦	૬૨૪૦૦]	૪૧૩૦૦૦
૧૬. ૬૨૦૦૦	૮૬૦૦૦[-સમ૦ ૮૬]	૩૬૩૦૦૦
૧૭. ૬૦૦૦૦	[૬૦૬૦૦	૩૮૧૦૦૦
૧૮. ૫૦૦૦૦	૬૦૦૦૦	૩૭૨૦૦૦
૧૯. ૪૦૦૦૦	૫૫૦૦૦]	૩૭૦૦૦૦
૨૦. ૩૦૦૦૦	૫૦૦૦૦[-સમ૦ ૫૦]	૩૫૦૦૦૦
૨૧. ૨૦૦૦૦	૪૧૦૦૦[-સમ૦ ૪૧]	૩૪૮૦૦૦
૨૨. ૧૮૦૦૦]	૪૦૦૦૦[-સમ૦ ૪૦]	૩૩૬૦૦૦
૨૩. ૧૬૦૦૦[-સમ૦ ૧૬]	૩૮૦૦૦[-સમ૦ ૩૮]	૩૨૭૦૦૦
		[-સમ૦ ૧૨૬]
૨૪. ૧૪૦૦૦[-સમ૦ ૧૪]	૩૬૦૦૦[-સમ૦ ૩૬]	૩૧૮૦૦૦
[૨૧. શ્રાવક ^૧]	૨૨. વાહીઓ ^૨	૨૩. જિન-કેવળી ^૩
૧. [૩૦૫૦૦૦	[૧૨૬૫૦	[૨૦૦૦૦
૨. ૨૬૮૦૦૦	૧૨૪૦૦	,, (૨૨૦૦૦)
૩. ૨૬૩૦૦૦	૧૨૦૦૦	૧૫૦૦૦
૪. ૨૮૮૦૦૦	૧૧૦૦૦	૧૪૦૦૦

૧. શ્રાવકોની સંખ્યાની સૂચના આપે તેણે એક પણ સૂત્ર સ્થાનાંગ-સમવાયાંગમાં નથી. તેથી આ આખું ખાનું કૌસમાં મૂક્યું છે. સંખ્યા 'લોકપ્રકાશ'—સર્ગ ૩રને આધારે આપી છે. દિગંબરોની પરંપરા પ્રમાણે શ્રાવકોની બધી સંખ્યામાં ફેર છે.

૨. દિગંબરોને મતે વાહીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —

૧. ૨૦૭૫, ૨. ૧૨૪૦૦, ૩. ૭૦૫૦ ૧૨૦૦૦, ૬૦૫૦ ૧૨૧૦૦,
૪. ૧૧૦૦૦, ૫. ૧૦૪૫૦, ૬. ૯૬૦૦ ૭૦૫૦ ના મતે અને ૯૦૦૦ [-આણ

૫. ૨૮૧૦૦૦	૧૦૪૫૦ (૧૦૬૫૦)	૧૩૦૦૦
૬. ૨૭૬૦૦૦	૯૬૦૦]	૧૨૦૦૦
૭. ૨૫૭૦૦૦	૮૬૦૦(-સમ૦૮૬)	૧૧૦૦૦
૮. ૨૫૦૦૦૦	[૭૬૦૦	૧૦૦૦૦]
૯. ૨૨૯૦૦૦	૬૦૦૦	, ૭૫૦૦ [-સમ૦૭૫]
૧૦. ૨૮૯૦૦૦	૫૮૦૦	- [૭૦૦૦
૧૧. ૨૭૯૦૦૦	૫૦૦૦	૬૫૦૦
૧૨. ૨૧૫૦૦૦	૪૭૦૦ (૪૨૦૦)	૬૦૦૦
૧૩. ૨૦૮૦૦૦	૩૬૦૦ (૩૨૦૦)	૫૫૦૦
૧૪. ૨૦૬૦૦૦	૩૨૦૦	૫૦૦૦

-આણ] હંપુ૦ ના મતે, ૭. હંપુ૦ ૮૬૦૦, હંપુ૦ ૮૦૦૦, ૮. ૭૬૦૦, ૯. ૬૬૦૦ હંપુ૦, ૭૬૦૦, હંપુ૦, ૧૦. ૫૭૦૦, ૧૧. ૫૦૦૦, ૧૨. ૪૨૦૦, ૧૩. ૩૬૦૦ ૧૪. ૩૨૦૦, ૧૫. ૨૮૦૦, ૧૬. ૨૪૦૦, ૧૭. ૨૦૫૦ હંપુ૦, ૨૦૦૦ હંપુ૦, ૧૮. ૧૬૦૦, ૧૯. ૧૪૦૦ હંપુ૦, ૨૨૦૦ હંપુ૦, ૨૦. ૧૨૦૦, ૨૧. ૧૦૦૦, ૨૨. ૮૦૦, ૨૩. ૬૦૦, ૨૪. ૪૦૦. શ્વેતાંબરસમત વાદીની સંખ્યાપૂર્તિ 'લોક-પ્રકાશ'ના ૩૨ મા સર્ગાનુસાર કરી છે. તેમાં સુપાશ્વ'ની સંખ્યા ૮૪૦૦ ગણી છે. સમવાયાંગ પ્રમાણે ૮૬૦૦ નહીં.

૩. દ્વિગંબરોને મતે જિન-કેવળીની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે —

૧. ૨૦૦૦૦, ૨. ૨૦૦૦૦, ૩. ૧૫૦૦૦, ૪. ૧૬૦૦૦, ૫ ૧૩૦૦૦, ૬. હંપુ૦ ના મતે ૧૨ હજાર અને હંપુ૦ ના મતે ૧૨૮૦૦, ૭. હંપુ૦ ૧૧૦૦૦, હંપુ૦ ૧૧૩૦૦, ૮. ૧૦૦૦૦, ૯. ૭૫૦૦, ૧૦. ૭૦૦૦, ૨૧. ૬૫૦૦, ૧૨. ૫૦૦૦, ૧૩. ૫૦૫૦, ૧૪. ૫૦૦૦, ૧૫. ૪૫૦૦, ૧૬. ૪૦૦૦, ૧૭. ૩૨૦૦. ૧૮. ૨૮૦૦, ૧૯. હંપુ૦ ૨૬૫૦, હંપુ૦ ૨૨૦૦, ૨૦. ૧૮૦૦, ૨૧. ૧૬૦૦, ૨૨. ૧૫૦૦, ૨૩. ૧૦૦૦, ૨૪. ૭૦૦

અહીં 'લોકપ્રકાશ'ના આધારે નોંધી છે. તેમાં સુવિધિનાથની ૭૪૦૦ જણાવી છે, ત્યારે સમવાયમાં ૭૫૦૦. દ્વિગંબર મતે પણ તેટલી જ છે કુંચુની 'લોકપ્રકાશ'માં ૩૨૦૦ છે.

૫. ૨૦૪૦૦૦	૨૮૦૦	૪૫૦૦
૬. ૨૬૦૦૦૦	૨૪૦૦	૪૩૦૦]
૭. ૧૭૬૦૦૦	૨૦૦૦	૩૨૩૨ [-સમ૦૩૨]
૮. ૧૮૪૦૦૦	૧૬૦૦	[૨૮૦૦
૯. ૧૮૩૦૦૦	૧૪૦૦	૨૨૦૦
૧૦. ૧૭૨૦૦૦	૧૨૦૦	૧૮૦૦
૧૧. ૧૭૦૦૦૦	૧૦૦૦]	૧૬૦૦
૧૨. ૧૬૬૦૦૦	૮૦૦[-સ્થા૦૬૫૧; ૧૫૦૦]	
	-સમ૦૧૧૧]	
૧૩. ૧૬૪૦૦૦	૬૦૦[-સ્થા૦૫૨૦; ૧૦૦૦[-સમ૦૧૧૩]	
	-સમ૦૧૦૬]	
૧૪. ૧૫૬૦૦૦]	૪૦૦[-સ્થા૦૩૮૨; ૭૦૦[-સમ૦૧૧૦	
	-સમ૦૧૦૬]	

૨૪. અવધિજ્ઞાની^૧ સ્પ. મનઃપર્યાયી^૨ ૨૬. ચતુર્દશપૂર્વી^૩
 ૧. [૬૦૦૦] [૧૨૬૫૦ [૪૭૫૦
 (૧૨૭૫૦)

૧. ‘લોકપ્રકાશ’ અને દિગંબર પરંપરામાં જરાય મનભેદ નથી. પણ સૂત્ર અને ‘લોકપ્રકાશ’માં છે તે આ પ્રમાણે. ૧૭. ૨૫૦૦, ૧૬. ૨૨૦૦, ૨૧. ૧૬૦૦. એટલે કે, અજિતનાથને છાંડીને બધામાં ભેદ છે. વાદીની સંખ્યાથી માંડીને આ ત્રણેયમાં એમ દેખાય છે કે ‘લોકપ્રકાશ’ અને સૂત્રકાર જુદા પડે જ છે. લોકપ્રકાશકારે જે સંખ્યાઓ અહીં નોંધી છે તે તેમણે ‘સત્તરિસચકાણ’ તેમજ ‘પ્રવચનસાર’ના આધારે જ નોંધી છે. સભવ છે એ પરંપરા કોઈ જુદી જ વાચનાની હોય.

જ્ઞાતા૦માં મલ્લિકાના અવધિજ્ઞાની ૨૦૦૦ કહ્યા છે.

૨. આ સંખ્યા લોકપ્રકાશ પ્રમાણે આપી છે. સૂત્ર અને તેમાં ભેદ આ છે. ૧૭. ૩૩૪૦, ૧૬. ૧૭૫૦, અને જ્ઞાતામાં ૧૬. ૮૦૦ કહ્યા છે.

તીર્થ કરોના મનઃપર્યાયજ્ઞાનીઓની સંખ્યા દિગંબર મતે :—

૧. ૨૦૭૫૦, ૨. ૧૨૪૫૦ ઉંપુ૦, ૧૨૪૦૦ હંપુ૦, ૩. ૧૨૧૫૦ ઉંપુ૦, [આદ્ય

૨. ૬૪૦૦	૧૨૫૫૦	૩૭૨૦
[—સમ ૬૪, ૧૧૩]		
૩.. [૬૬૦૦	૧૨૧૫૦	૨૧૫૦
૪. ૬૮૦૦	૧૧૬૫૦	૧૫૦૦
૫. ૧૧૦૦૦	૧૦૪૫૦	૨૪૦૦
૬. ૧૦૦૦૦	૧૦૩૦૦	૨૩૦૦
૭. ૬૦૦૦	૬૧૫૦	૨૩૫૦
૮. ૮૦૦૦	૮૦૦૦	૨૦૦૦
૯. ૮૪૦૦	૭૫૦૦	૧૫૦૦
૧૦. ૭૨૦૦	૭૫૦૦	૧૪૦૦
૧૧. ૬૦૦૦	૬૦૦૦	૧૩૦૦
૧૨. ૫૪૦૦	૬૦૦૦	૧૨૦૦
૧૩. ૪૮૦૦	૫૫૦૦	૧૧૦૦
૧૪. ૪૩૦૦	૫૦૦૦	૧૦૦૦
૧૫. ૩૬૦૦	૪૫૦૦	૬૦૦]

—આણ] ૧૨૦૦૦ હોપુ, ૪ ૧૧૬૫૦, ૫ ૧૦૪૦૦, ૬. ૧૦૩૦૦ હોપુ, ૧૦૬૦૦ હોપુ, ૭. ૬૧૫૦ હોપુ, ૮. ૮૦૦૦, ૯. ૭૫૦૦ હોપુ, ૧૦. ૭૫૦૦, ૧૧. ૬૦૦૦, ૧૨. ૬૦૦૦, ૧૩. ૫૫૦૦, ૧૪ ૫૦૦૦, ૧૫. ૪૫૦૦, ૧૬. ૪૦૦૦, ૧૭. ૩૩૦૦ હોપુ, ૩૩૫૦ હોપુ, ૧૮. ૨૦૫૫, ૧૯. ૧૭૫૦ હોપુ, ૨૦. ૧૫૦૦, ૨૧. ૧૨૫૦ હોપુ, ૨૨. ૯૦૦, ૨૩. ૭૫૦, ૨૪. ૫૦૦

૩. દિગંબર મતે તીર્થ'કરોના અર્પણ પૂર્વધારીઓની સંખ્યા આ પ્રમાણે—૧. ૪૭૫૦, ૨. ૩૭૫૦, ૩. ૨૧૫૦, ૪. ૨૫૦૦, ૫. ૨૪૦૦, ૬ ૨૩૦૦, ૭. ૨૩૩૦ હોપુ, ૮. ૨૦૦૦, ૯. ૧૫૦૦, ૧૦. ૧૪૦૦, ૧૧. ૧૩૦૦, ૧૨. ૧૧૦૦, ૧૩. ૧૧૦૦, ૧૪. ૧૦૦૦, ૧૫. ૯૦૦, ૧૬. ૮૦૦, ૧૭. ૭૦૦, ૧૮. ૬૧૦, ૧૯. ૫૫૦, ૨૦. ૫૦૦, ૨૧. ૪૫૦, ૨૨. ૪૦૦, ૨૩. ૩૫૦, ૨૪. ૩૦૦.

‘લોકપ્રકાશ’માં—૧૬. ૮૦૦ એ એક છે. બાકીની સંખ્યા તેના આધારે જ લખી છે.

૧૬. ૩૦૦૦]	૪૦૦૦]	[૬૩૦૦-સમ૦૬૩]
૧૭. ૬૧૦૦[-સમ૦૬૧]	૮૧૦૦[-સમ૦૮૧]	[૬૭૦
૧૮. [૨૬૦૦]	[૨૫૫૧]	૬૧૦ ।
૧૯. ૫૬૦૦[-સમ૦૫૬]	૫૭૦૦[-સમ૦૫૭]	૬૬૮
૨૦. [૧૮૦૦]	[૧૫૦૦	૫૦૦
૨૧. ૩૬૦૦[-સમ૦૩૬]	૧૨૫૦ (૧૨૬૦)	૪૫૦]
૨૨. [૧૫૦૦	૧૦૦૦	૪૦૦[-સ્થા૦ ૩૮૧]
૨૩. ૧૪૦૦	૭૫૦	૩૫૦[-સમ૦ ૧૦૫]
૨૪. ૧૩૦૦]	૫૦૦]	૩૦૦[-સમ૦ ૧૦૪; -સ્થા૦ ૨૩૦]

૨૭. વૈકુલિકો^૧ ૨૮. અનુત્તરૌપપાતિક^૨ ૨૯. અંતર^૩

૧. [૨૦૬૦૦	[૨૨૬૦૦]	—
૨. ૨૦૪૦૦	જાણ્યમાં નથી	[૫૦ લાખ કરોડ સાગર
૩. ૧૬૮૦૦	”	૩૦ ”]

૧. દ્વિગંધર મતે વૈકુલિકોની સખ્યા આ પ્રમાણે—૧. ૨૦૬૦૦, ૨. ૨૦૪૦૦ હંપુ, ૨૦૪૫૦ હંપુ, ૩. ૧૬૮૦૦ હંપુ, ૧૬૮૫૦ હંપુ, ૪. ૧૬૦૦૦, ૫. ૧૮૪૦૦, ૬. ૧૬૮૦૦ હંપુ, ૧૬૩૦૦ હંપુ, ૭. ૧૫૩૦૦ હંપુ, ૧૫૧૫૦ હંપુ, ૮. ૧૪૦૦૦ હંપુ, ૧૦૪૦૦ હંપુ, ૯. ૧૩૦૦૦, ૧૦. ૧૨૦૦૦. ૧૧. ૧૧૦૦૦, ૧૨. ૧૦૦૦૦, ૧૩. ૯૦૦૦, ૧૪. ૮૦૦૦, ૧૫. ૭૦૦૦, ૧૬. ૫૦૦૦, ૧૭. ૫૧૦૦, ૧૮. ૪૩૦૦, ૧૯. ૨૬૦૦ હંપુ, ૧૪૦૦ હંપુ, ૨૦. ૨૨૦૦, ૨૧. ૧૫૦૦, ૨૨. ૧૧૦૦, ૨૩. ૧૦૦૦, ૨૪-૨૦૦.

૨. દ્વિગંધર મતે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા શિષ્યોની સખ્યા આ પ્રમાણે—૧-૩. ૨૦૦૦૦, ૪-૮. ૧૨૦૦૦, ૯-૧૩. ૧૧૦૦૦, ૧૪-૧૮. ૧૦૦૦૦, ૧૯-૨૩. ૮૮૦૦, ૨૪. ૬૦૦૦. ઉપર જણાવેલી સિવાયની સખ્યા લોકપ્રકાશકાર કહે છે કે જાણ્યમાં નથી. લોકપ્ર. ૩૨-૧૦૬૯.

૩. બે તીર્થ^૧ કર વચ્ચેનું અંતર કેટલું એ આ ખાનામાં બતાવ્યું છે. જ્યોત્સો આવશ્યક નિર્ણયિત મહાયગિરિ પૃ. ૨૪૧, ગા. ૨-૧૭.

૩. તીર્થંકરો

૭૧૩

૪. ૧૬૦૦૦	”	૧૦ ” [-સ્થા ૦૭૩૦]
૫. ૧૮૪૦૦	”	૬ ” [-સ્થા ૦૬૬૪]
૬. ૧૬૧૦૮	”	[૬૦ હજાર કરોડ સાગર
૭. ૧૫૦૩૦	”	૬ ”
૮. ૧૪૦૦૦	”	૬૦૦ કરોડ સાગર
૯. ૧૩૦૦૦	”	૬૦ કરોડ સાગર
૧૦. ૧૨૦૦૦	”	૬ કરોડ સાગર
૧૧. ૧૧૦૦૦	”	૧ કરોડ સાગરમાં ૧૦૦ સાગર અને ૬૬૨૬૦૦૦ વર્ષ ઓછાં
૧૨. ૧૦૦૦૦	”	૫૪ સાગર
૧૩. ૬૦૦૦	”	૩૦ સાગર
૧૪. ૮૦૦૦	”	૬ સાગર
૧૫. ૭૦૦૦	”	૪ સાગર]
૧૬. ૬૦૦૦	”	૩ સાગરમાં ફેપલ્ય ન્યૂન [-સ્થા ૦૨૨૮
૧૭. ૫૧૦૦	”	[૧ પલ્ય
૧૮. ૭૩૦૦	”	૧ પલ્યમાં હજાર કરોડ વર્ષ ઓછાં
૧૯. ૨૬૦૦	”	હજાર કરોડ વર્ષ
૨૦. ૨૦૦૦	”	૫૪ લાખ વર્ષ
૨૧. ૫૦૦૦	”	૬ લાખ વર્ષ
૨૨. ૧૫૦૦]	[૧૬૦૦	૫ લાખ વર્ષ
૨૩. ૧૧૦૦ [-સમ ૦૧૧૪]	૧૨૦૦]	૮૩૭૫૦ વર્ષ
૨૪. ૭૦૦ [-સમ ૦૧૧૦]	૮૦૦ [-સમ ૦૧૧૧; ૨૫૦ વર્ષ]	

-સ્થા ૦ ૬૫૩]

૨. તીર્થંકરો વિષે વધુ માહિતી

(૧) સામાન્ય

૧જીનેન્દ્રોને પ્રથમ ભિક્ષા દેનારા વિશુદ્ધ અધ્યવસાયી થઈને ભક્તિપૂર્વક હાથ જોડીને તેમને ભિક્ષા આપે છે.^૧

લોકનાથ ઋષભને દ્વિક્ષા લીધા પછી એક વર્ષ પછી પ્રથમ ભિક્ષા મળી અને બાકીના^૨ તીર્થંકરોને બે દિવસ પછી ભિક્ષા મળી.

ઋષભદેવને પ્રથમ ભિક્ષામાં ઇશ્વરસ મળ્યો અને શેષ તીર્થંકરોને સરસ ખીર^૩ મળી.

તીર્થંકરોને જ્યારે પ્રથમ ભિક્ષા મળી ત્યારે શરીર ઠંકાઈ જાય તેટલા ધનની વૃદ્ધિ થઈ.^૪

બધા તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો^૫ ધન-પતાકા તથા તોર-જોથી શણગારેલાં હોય છે અને સુર, અસુર તથા ગરુડદેવોથી પૂજિત હોય છે.

વર્ધમાનનું શાલ ચૈત્યવૃક્ષ ૩૨ ધનુષ ઊંચું હતું અને ઋષભનું ત્રણ ગાઉ ઊંચું હતું. શેષ તીર્થંકરોનાં ચૈત્યવૃક્ષો સ્વશરીરથી ખારગણાં ઊંચાં સમજી લેવાં.

૧. આવ૦ નિર્ધ૦ ગા૦ ૩૩૦.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્ધ૦ ગાથા ૩૪૨. દ્વિગંબર મતે બાકીના તીર્થંકરોમાંથી કોઈને ત્રણ દિવસ અને કોઈને ચાર દિવસ પછી ભિક્ષા મળી છે.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્ધ૦ ગા૦ ૩૪૩. દ્વિગંબર મતે બાકીના તીર્થંકરોને માત્ર કીર જ નહીં પણ દૂધનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન મળ્યાં હતા.

૪. આવ૦ નિ૦ ગા૦ ૩૪૪.

૫. આ વૃક્ષો નીચે તીર્થંકરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

તીર્થંકરોનાં પ્રથમ શિષ્યો તથા શિષ્યાઓ ઉચ્ચ-કુલનાં^૧ ઉચ્ચ વંશનાં, વિશુદ્ધવંશનાં અને ગુણવાન હોય છે.

[—સમ૦ ૧૫૭]

દેવલોકમાંથી ચ્યવન કરી ગર્ભમાં આગમન, જન્મ, દીક્ષા, કેવલ જ્ઞાનદર્શન લાભ અને મોક્ષ આ પાંચ માંગલિક^૨ પ્રસંગે મહાવીર સિવાયના તીર્થંકરોનું ચિત્રાદિ નક્ષત્ર સમજવું અને ભગવાન મહાવીરને ચ્યવન, ગર્ભાપહરણ,^૩ જન્મ, દીક્ષા અને કેવલ જ્ઞાનદર્શનનો લાભ — આ પાંચ માંગલિક પ્રસંગે હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર સમજવું. [તેમને નિર્વાણનું નક્ષત્ર સ્વાતી હતું.]

[—સ્થા૦ ૪૧૧]

તીર્થંકરોના પિતા ઉદયવાળા તથા વિશુદ્ધ કુળ અને વંશના હોય છે અને ગુણવાન હોય છે.

જગતવત્સલ તીર્થંકરોની પાલખીઓ બધી ઋતુને યોગ્ય છાયાવાળી હોય છે. આગળ મનુષ્યો તથા પાછળ અસુરેન્દ્રો, સુરેન્દ્રો અને નાગેન્દ્રો એ પાલખીને વહન કરે છે. વાહક દેવોનાં કુંડલો તથા આભૂષણો દેવો સ્વયં

૧. અહીં તો બધા ગણધરોને અને મુખ્ય શિષ્યાઓને ઉચ્ચ કુલનાં જણાવ્યાં છે. ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધર બ્રાહ્મણ હતા, એટલે તેમનું કુંડ પણ ભિંચું જ માનવું જોઈએ. પણ ભગવાનના ચરિત્રમાં ગર્ભાપહરણની ઘટના તો એટલા માટે જ બની કહેવાય છે કે બ્રાહ્મણ કુળ હલકું મનાવું હતું. (આ૦ નિ૦ ગા૦ ૪૫ ભા૦) એટલે આવાં કથનો સાપેક્ષ છે અને તેમાં સપ્રેકાયવાદ કામ કરે છે તેમ સમજવું જોઈએ.

૨. ભગવાન છુદ્ધના જીવનના આવા ચાર માંગલિક પ્રસંગો — જન્મ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, ધર્મચક્રપ્રવર્તન અને નિર્વાણ છે. તે જ્યાં થયા હોય તે તે સ્થાન દર્શનીય છે, એમ અંશુત્તરમાં કહ્યું છે (૪-૧૧૮).

૩. દિગંબરો આ ઘટના નથી માનતા.

વિક્રિયા કરી નિપજાવી લે છે. પૂર્વમાં દેવો, દક્ષિણે નાગો, પશ્ચિમમાં અસુરો તથા ઉત્તરમાં ગરુડો તેને વહન કરે છે.

[—સમ૦ ૧૫૭]

અન્યલિંગ, ગૃહસ્થલિંગ કે કુલિંગ અવસ્થામાં કોઈ તીર્થ કરે દીક્ષા લીધી નથી પણ બધાએ એક વસ્ત્ર સાથે દીક્ષા લીધી છે.^૧

સુમતિએ ઉપવાસ કર્યા વગર, વાસુપૂજ્યે એક ઉપવાસ કરીને, પાશ્વ અને મદ્ધિલેએ ત્રણ ઉપવાસ કરીને અને બાકીનાએ બે ઉપવાસ કરીને દીક્ષા લીધી છે.^૨

[—સમ૦ ૧૫૭]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિષીના ૨૩ તીર્થ કરોને^૩ સૂર્યોદય વખતે કેવળ જ્ઞાન અને દર્શન ઉત્પન્ન થયાં છે. તે^૪ સર્વે પૂર્વ ભવમાં એકાદશાંગધારી હતા.

૧. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૪૬ તથા ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨-૬૯૯થી. દિગંબર મતે બધાએ નમ્રાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી છે.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૫૦. દિગંબર મતે ઋષભે ૬ માસ, સુમતિએ ત્રણ, વાસુપૂજ્યે ઉપવાસ વિના, અનન્તનાથથી કથુનાથ સુધીનાઓએ (ઉત્તરપુરાણને મતે) ત્રણ (અને હંબુએ મતે બે), મદ્ધિલેએ (હંબુએ મતે) બે, મુનિસુમતે (હંબુએ મતે) ત્રણ, નેમિએ (હંબુએ મતે) ત્રણ, મહાવીરે (હંબુએ મતે) ત્રણ અને બાકીનાઓએ બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૭૫. પ્રથમના તેવીસ લેવા, જેમને પૂર્વાર્ધમાં કેવળજ્ઞાન થયું હતું. મહાવીરને પશ્ચિમાર્ધમાં થયું છે. દીકાકાર એક મતાંતર ઠાંકે છે કે ૨૨ ને દિવસના પૂર્વભાગમાં અને મદ્ધિલ તથા મહાવીરને દિવસના અતિમભાગમાં થયું છે. દિગંબરમતે આ સમય વિષે મતભેદ છે, જે અહીં નોંધતો નથી.

૪. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગા૦ ૨૫૮. પણ તેમાં ઋષભદેવને બાર અગનુ જ્ઞાન કહ્યું છે. દિગંબરો આ વિષે એમ માને છે કે ઋષભ ૧૧ અગ અને ૧૪ પૂર્વના જાણકાર હતા.

અને ઋષભદેવ ચતુર્દશપૂર્વધારી હતા. તે^૧ સર્વે પૂર્વભવમાં માંડલિક રાજા હતા અને ઋષભ ચક્રવર્તી^૨ હતા.

[—સમ૦ ૨૩]

ત્રણ ચક્રવર્તી^૩ તીર્થંકર થયા^૪ —

૧. શાંતિ; ૨. કુંથુ; ૩. અર.

[—સ્થા૦ ૨૩૧]

વિમલ પછી ૪૪ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ બરાબર હતો.

[—સમ૦ ૪૪]

અરિષ્ટનેમિ પછી ૮ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો^૫ સંભવ હતો અને તેમની દીક્ષા પછી બે વર્ષે જ સાધુઓ મોક્ષે ગયા છે.

[—સ્થા૦ ૬૨૦]

મહાવીર પછી ત્રણ યુગપ્રધાન પુરુષ સુધી મોક્ષનો સંભવ રૂપો.^૬

[—સ્થા૦ ૨૨૯]

પાંચ તીર્થંકરોએ કુમારવાસમાં રહી દીક્ષા લીધી તે આ^૭ :— ૧. વાસુપૂજ્ય; ૨. મલ્લિ; ૩. અરિષ્ટનેમિ; ૪. પાર્શ્વ; ૫. વીર.

[—સ્થા૦ ૪૭૧]

૧. આ વિષે દ્વિગબરો પણ આમ જ માને છે.

૨. જુઓ આ૦ નિ૦ ગા૦ ૨૪૫. તેમાં કહ્યું છે કે બાકીના તીર્થંકરો માંડલિક રાજા હતા.

૩ ઋષભ પછી અસંખ્યાત યુગપ્રધાન, પાર્શ્વની પછી ચાર યુગપ્રધાન, મહાવીર પછી ત્રણ, નેમિ પછી ૮ અને અન્ય પછી સંખ્યાત. 'લોક-પ્રકાશ'—૩૨. ૧૧૦૫, ૧૧૦૬.

૪. કુમારવાસ શબ્દના અર્થના મતભેદ અગે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૧૯ તીર્થ^૧ કરે અગારવાસમાં રહી હીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૧૯]

ઋષભદેવ અને અંતિમ તીર્થ^૧ કર વર્ધમાનનું અંતર
૧ સાગરોપમ કોટાકોટી છે.

[—સમ૦ ૧૩૫]

ઋષભે ૬૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને
પછી અણુગાર થયા.

[—સમ૦ ૬૩]

અંદ્રપ્રભ ૭ માસ છદ્મસ્થપણે રહી કેવલજ્ઞાન-દર્શન
પામ્યા.

[—સ્થા૦ ૫૨૦]

અરિષ્ટનેમિ ૫૪ દિવસ છદ્મસ્થપણે રહી કેવળી થયા.

[—સમ૦ ૫૪]

અરિષ્ટનેમિ દેશન્યૂન ૭૦૦ વર્ષ કેવળી રહી મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૧૧૦]

પાર્શ્વ^૧ ૭૦ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ-બુદ્ધ થયા.

[—સમ૦ ૭૦]

મલ્લિ તીર્થ^૧ કર^૧ મળી સાતે પ્રવ્રજ્યા એક સાથે લીધી—

૧. મલ્લિ — વિદ્વેહરાજની કન્યા (મિથિલાનગરી);
૨. પ્રતિબુદ્ધ — ઇક્ષ્વાકુ રાજ (સાકેતનગરી);
૩. અંદ્રઞ્ચાય — અંગરાજ (અંપાનગરી);
૪. રુકમી — કુણ્ડાલાધિપતિ (શ્રાવસ્તી);
૫. શંખ — કાશિરાજ (વારાણસીનગરી);
૬. અહીનશત્રુ — કુરુરાજ (હસ્તિનાપુર);
૭. જિતશત્રુ — પાંચાલરાજ (કાંપિલ્યનગરી).

[—સ્થા૦ ૫૬૪]

૧. મલ્લિ તીર્થ કર વિષે દ્વિગંધરશ્વેતાંબર મતસેદ માટે ન્યૂઓ પ્રકરણને અત્તે ટિપ્પણ ન. ૫.

પાર્શ્વના આઠ ગણ હતા. તેમના આઠ ગણધરો હતા તે આ—

૧. શુભ; ૨. શુભઘોષ; ૩. વસિષ્ઠ; ૪. પ્રહ્લ્યાચારી;
૫. સોમ; ૬. શ્રીધર; ૭. વીરભદ્ર; ૮. યથા.

[—સમ૦ ૮]

પાર્શ્વના આઠ ગણ અને આઠ ગણધર છે તે આ છે—

૧-૬. શુભ-શ્રીધર; ૭. વીર્ય; ૮. ભદ્રયથા.

[—સ્થા૦ ૬૧૭]

પાર્શ્વના ૧૦૦૦ શિષ્યો સર્વ દુઃખનો નાશ કરી
મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૧૧૩]

(૨) મહાવીર

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પૂર્વે છઠ્ઠાભવમાં^૧ જ્યારે
પોદ્દિલ હતા ત્યારે એક કરોડ વર્ષ સુધી શ્રમણભાવે રહી
સહસ્રારકટ્પમાં સર્વાર્થવિમાનમાં દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા.

[—સમ૦ ૧૩૪]

ભગવાન મહાવીરનો ગર્ભ ૮૨ દિવસનો થયો ત્યાર
પછી ગર્ભાપહરણ થયું હતું.^૨

[—સમ૦ ૮૨]

ભગવાન મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ ૮૨ દિવસ
વીત્યે ૮૩મે દિવસે થયું હતું.

[—સમ૦ ૮૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું સંઘયણ વજ્રઝલ નારાય
અને સંસ્થાન સમયતુરસ હતું. તેઓ સાત હાથ ઊંચા હતા.

[—સ્થા૦ ૫૬૮; —સમ૦ ૭]

૧. ૭ ભવની ગણતરી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. આવશ્યક નિર્ણયિત — ભાષ્ય ગાથા ૪૮. ૫. ૨૫૪.

ભગવાન મહાવીરે નિર્જલા બે ઉપવાસ કરી દીક્ષા લીધી. તે જ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાનદર્શનની, ઉત્પત્તિ વખતે તથા મુક્તિ વખતે પણ તેમને બે ઉપવાસ હતા.

[—સ્થાં ૫૩૧]

ભગવાન મહાવીરે વર્ષાકાલનો^૧ એક માસ અને વીસ દિવસ વીત્યા પછી ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે વર્ષાવાસ કર્યો.

[—સમં ૭૦]

‘સૂક્ષ્મસંપરાયમાં ભગવાન ૧૭ કર્મપ્રકૃતિઓનો અંધ કરે છે તે આ —

૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણ; ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ; ૩. અવધિજ્ઞાનાવરણ; ૪. મનઃપર્યાયજ્ઞાનાવરણ; ૫. કેવલજ્ઞાનાવરણ; ૬. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૭. અચક્ષુર્દર્શનાવરણ; ૮. અવધિદર્શનાવરણ; ૯. કેવલદર્શનાવરણ; ૧૦ સાતાવેદનીય; ૧૧. યશઃકીર્તિનામકર્મ; ૧૨. ઉચ્ચગોત્ર; ૧૩ દાનાંતરાય; ૧૪. લાભાંતરાય; ૧૫. ભોગાન્તરાય; ૧૬. ઉપભોગાન્તરાય; ૧૭. વીર્યાન્તરાય.

[—સમં ૧૭]

ક્ષીણભોહ ગુણસ્થાને ભગવાને મોહનીય સિવાયની સાત કર્મપ્રકૃતિઓ વેદી.

[—સમં ૭]

ભગવાન મહાવીરે છદ્મસ્થાવસ્થાની અંતિમ રાત્રિએ દશ મહાસ્વપ્નો^૨ જોયાં અને તેઓ જાગી ગયા, તે આ —

૧. ચોમાસું ચાર માસનું ગણાય છે. તેના દિવસ ૧૨૦ તેમાંથી ૫૦ દિવસ જતાં બાકી ૭૦ બચે — એટલે કે ચોમાસું પૂરું થવાને ૭૦ દિવસ બાકી હતા ત્યારે તેમણે ચોમાસાનો નિયતવાસ સ્વીકાર્યો. આ તિથિ ભાદરવા સુદ પાંચમ સમજવી. જે આજકાલ સાંવત્સરિક પર્વને નામે ઓળખાય છે.

૨. ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પૂર્વે પાંચ મહાસ્વપ્નના દર્શનનો ઉલ્લેખ છે. બુદ્ધચર્યા પૃ. ૧૪; અંગુત્તર ૫, ૧૯૬.

પ્રસ્તુત સ્વપ્નનું વર્ણન ભગવતીમાં પણ છે. ૧૬. ૬. પૃ. ૬૪૪.

૧. લયંકર તાલપિશાચનો પરાજય; ૨. શુક્લ પાંખ-
વાળો એક મહા પુસ્કોકિલ; ૩. વિચિત્ર રંગવાળી પાંખ
સહિત પુસ્કોકિલ; ૪. મોટી રત્નમાળાની જોડ; ૫. શ્રેષ્ઠ
શ્વેત ગાયો; ૬. કૂલોથી ઢંકાયેલું પદ્મસરોવર; ૭. સહસ્ર તરંગી
મહાસાગરને માત્ર હાથથી તરી ગયા; ૮. તેજસ્વી સૂર્ય;
૯. વૈદ્યમંત્રિવર્ણના પોતાના આંતરડાથી મહા માનુષોત્તર
પર્વતને વીંટાયેલો જોયો; ૧૦. મેરુપર્વતના શિખર પરના
શ્રેષ્ઠ સિંહાસન પર પોતાને ઠેઠેલા જોયા.

આ સ્વપ્નોનાં ફળ નીચે પ્રમાણે છે —

૧. તાલપિશાચના પરાજયનો અર્થ એ છે કે તેમણે
મોહનીય કર્મોના સમૂળ ઉચ્છેદ કર્યો.

૨. શુક્લપુસ્કોકિલથી એ સૂચિત થાય છે કે તેઓએ
શુક્લ ધ્યાનમાં આરોહણ કર્યું.

૩. વિચિત્ર પુસ્કોકિલનું દર્શન એ તેમની સ્વસમય
અને પરસમયના પ્રતિપાદનથી અનેક રંગી બનેલ દ્વાદ-
શાંગીની પ્રરૂપણાનું સૂચક હતું.

૪. રત્નમાળાની જોડીનો એ અર્થ છે કે તેમનો
ઉપદેશ અગાર ધર્મ અને અણુગાર ધર્મ એવા જોડલારૂપ થયો.

૫. શ્વેત શ્રેષ્ઠ ગાયોનું દર્શન તેમના શ્રમણ, શ્રમણી,
શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વર્ણી સંઘનું સૂચક હતું.

૬. પદ્મસરોવરનું દર્શન લવનવાસી, વાણવ્યંતર,
જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એમ ચાર પ્રકારના દેવોના
પ્રતિપાદનનું સૂચક છે.

૭. મહાસાગર તરી ગયા એ તેમના સંસારસાગર
તરી જવાની સૂચના હતી.

૮. તેજસ્વી સૂર્ય તેમના અનન્ત જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ પ્રકાશની સૂચના હતી.

૯. માનુષોત્તર પર્વતનો પોતામાં સમાવેશ એ દેવ-મનુષ્યો સર્વ તેમનો યશ ગાવાના હતા તેની સૂચના હતી.

૧૦. મેરુશિખર પર સિંહાસને બેઠેલા પોતાને જોયા તેનો અર્થ એ છે કે તેઓ દેવ-મનુષ્યો વગેરેની સલામાં બેસીને ધર્મપ્રવચન કરવાના હતા.

[—સ્થાં ૭૫૦]

ભગવાન મહાવીરે એક જ દિવસમાં એકાસને રહી ૫૪ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા.

[—સમં ૫૪]

આ અવસર્પિણીના ૨૪ તીર્થંકરોમાં છેલ્લા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એકલા જ (કોઈની સાથે નહિ) સિદ્ધ બુદ્ધ, મુક્ત થયા અને સર્વદુઃખથી રહિત થયા.^૧

[—સ્થાં ૫૩]

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર સાધિક ૪૨ વર્ષ શ્રમણરૂપે રહી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૪૨]

ભગવાન મહાવીરના સમવસરણુનું વણું શરૂઆતથી માંડીને સુધર્મ ગણધરની શિષ્યપરંપરા આગળ ચાલી અને બાકીના ગણધરોની શિષ્યપરંપરા આગળ ન ચાલી એ બધું કલ્પ પ્રમાણે સમજી લેવું.^૨

[—સમં ૧૫૭]

૧. જુઓ આવશ્યક નિર્ધારિત ગાથા ૩૩૦.

૨. સમવસરણુની વર્ત્યતા માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગાં ૧૧૭૬-૧૨૧૭ અને આવશ્યક નિર્ધારિત ગાં ૫૪૩-૫૬૫.

(૩) મહાવીરના ગણધરો

ભગવાન મહાવીરના નવ ગણ^૧ હતા —

૧. ગોદાસગણ; ૨. ઉત્તર અલિસહગણ; ૩. ઉદ્દેહ ગણ; ૪. ચારણગણ; ૫. ઉદ્દુવાટિકગણ; ૬. વર્ષવાટિકગણ; ૭. કામધિકગણ; ૮. માનવગણ; ૯. કોટિકગણ;

[—સ્થાં ૬૮૦]

ભગવાન મહાવીરના ગણધરો ૧૧ હતા^૨ —

૧. ઇન્દ્રભૂતિ; ૨. અગ્નિભૂતિ; ૩. વાયુભૂતિ; ૪. વ્યક્ત; ૫. સુધર્મ; ૬. મંડિત; ૭. મૌર્યપુત્ર; ૮. અકંપિત; ૯. અચલબ્રાતા; ૧૦. મેતાર્ય; ૧૧. પ્રભાસ.

[—સમં ૧૧]

સ્થવિર ઇન્દ્રભૂતિ ૯૨ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૯૨]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિએ ૪૭ વર્ષ ગૃહસ્થભાવે રહી દીક્ષા લીધી.^૩

[—સમં ૪૭]

સ્થવિર અગ્નિભૂતિ ૭૪ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમં ૭૪]

આર્ય સુધર્મ ૧૦૦ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમં ૧૦૦]

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૮૩ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમં ૮૩]

૧. જુઓ આવં નિં ગાં ૨૯૦, ૨૯૧. ગણ એટલે જેની વાચના, ક્રિયા અને આચાર સરખાં હોય તેવા શ્રમણોનો સમૂહ. ભગવાનના ગણ ૬ હતા અને ગણધર ૧૧ હતા એટલે એમ માનવું બધાંએ કે તેમના ગણનાં બે યુગલો સરખી વાચનાક્રિયાળાં હતાં.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૩. આવં નિર્ધું ગાથા ૬૫૦માં ૪૬ વર્ષ કહ્યાં છે.

સ્થવિર મંડિતપુત્ર ૩૦ વર્ષ દીક્ષા પાળી મોક્ષે ગયા.

[—સમ૦ ૩૦]

સ્થવિર મૌર્યપુત્રે ૬૫ વર્ષ ગૃહસ્થરૂપે રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૬૫]

સ્થવિર મૌર્યપુત્ર ૯૫ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી સિદ્ધ થયા.

[—સમ૦ ૯૫]

સ્થવિર અકંપિત ૭૮ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૭૮]

૪ સ્થવિર અચલબ્રાતા ૭૨ વર્ષ સર્વાયુ વિતાવી મુક્ત થયા.

[—સમ૦ ૭૨]

(૪) મહાવીરના સમકાલીનો

ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં નવ જીવોએ^૧ તીર્થંકર નામ-ગોત્ર બાંધ્યું—

૧. શ્રેણિક; ૨. સુપાર્શ્વ; ૩. ઉદાયી; ૪. પોદ્દિલ અણુગાર; ૫. દેહાયુ; ૬. શંખ; ૭. શતક; ૮. સુલસા શ્રાવિકા; ૯. દેવતી.

[—સ્થા૦ ૬૯૧]

ભગવાન મહાવીરે આઠ રાજાઓને^૨ ઘર છોડાવી દીક્ષા લીધી—

૧. વીરાંગક; ૨. વીરયશા; ૩. સંજય; ૪. એણેયક રાજધિ; ૫. સેય; ૬. શિવ; ૭. ઉદાયન; ૮. શંખકાશિવર્ધન.

[—સ્થા૦ ૬૨૧]

૧. આ નવ વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. આ આઠ રાજાઓ વિષે માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૯.

ભગવાન મહાવીરના ૫૩ શ્રમણો^૧ એકેક વર્ષ^૨ શ્રમણ-
ભાવે રહી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા.

[- સમ ૦ ૫૩]

૩. ભરતવર્ષની ઉત્સર્પિણીની ચોવીસી

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં^૨
ચોવીસ તીર્થંકર થશે :—

નામ	પૂર્વભવનું નામ ^૩
૧. મહાપદ્મ	શ્રિણિક (રાજગૃહનો રાજા)
૨. સૂરહેવ (સુરાહેવ) ^૪	સુપાશ્વ ^૫ (મહાવીરના કાકા)
૩. સુપાશ્વ ^૬	ઉદક
૪. સ્વયંપ્રભ	પોદ્દિલ અણુગાર
૫. સર્વાનુભૂતિ	દેઢાયુ
૬. દેવશ્રુત (દેવગુપ્ત)	કાર્તિક
૭. ઉદક	શંખ
૮. પેઢાલપુત્ર	નંદ
૯. પોદ્દિલ	સુનંદ

૧. ભગવાન મહાવીરના શ્રમણો જે અનુત્તરોપપાતિકમાં ગયા તેમનું
વર્ણન અનુત્તરોપપાતિકમાં છે. અત્યારે જે રૂપમાં એ સૂત્ર લેખકપદ્ય છે, તે
પ્રમાણે આ મુનિઓની સંખ્યા ૩૩ છે, વળી તેમનો શ્રામણ્યપર્યાય અહીં
જણાવ્યા પ્રમાણે એક વર્ષ નહિ પણ વધારે જ તેમાં જણાવ્યો છે. સંભવ
છે અનુત્તરમાં પણ વાચનાભેદ હોય.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૩. પૂર્વભવનાં નામ અગે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ પ્રકરણને
અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૪. જે નામો કૌંસમાં મૂક્યાં છે તે ‘લોકપ્રકાશ’ ગત સમવાચાંગ-
માંથી ઉદ્ધૃત ગાથાનાં પાઠાંતર છે.

૧૦. શતકે	શતકે
૧૧. સુનિસુન્નત સર્વવિદ્	દેવકી
૧૨. અમમ	સત્યકી
૧૩. નિષ્કષાય	વાસુદેવ (કૃષ્ણ)
૧૪. નિષ્પુલાક	બળદેવ
૧૫. નિર્મમ	રોહિણી
૧૬. ચિત્રગુપ્ત	સુલસા
૧૭. સમાધિ	રેવતી
૧૮. સંવર	શતાલિ
૧૯. અનિવૃત્તિ	ભયાલિ
૨૦. વિજય	દ્રીપાયન
૨૧. વિમલ	કૃષ્ણ
૨૨. દેવોપપાત	નારદ
૨૩. અનંતવિજય (અનંતવીર્ય)	અંબક
૨૪. ભદ્ર ^૧	સ્વાતિ બુદ્ધ

આ તીર્થકરોનાં ૨૪ પિતા, ૨૪ માતા, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યો, ૨૪ પ્રથમ શિષ્યા, ૨૪ પ્રથમ ભિક્ષાદાયક અને ૨૪ ચૈત્યવૃક્ષો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૧. સમવાયાંગસૂત્રમાં જે પાઠ મળે છે તેમાં આ નામ નથી. પણ 'લોકપ્રકાશ'માં સમવાયાંગની ગાથા ઉદ્ધત કરેલી છે તેમાં આ નામ છે. ત્યાં અંતિમ પદ આમ છે — 'અનંતવિરિય મહેતિ વ' અને સમવાયાંગમાં 'અનંતવિજય હ્ય' છે. પણ જો ભદ્ર નામ ન ગણીએ તો સમવાયાંગમાં ૧૧ માં સુનિસુન્નત સર્વવિદ્ એણે વિશેષણ છે તેને નામ ગણવાથી ૨૪ની સંખ્યા પૂરી થઈ જશે.

હે આર્ય, આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરીને સિદ્ધ થનારા નવ છે^૧ :—

૧. કૃષ્ણવાસુદેવ; ૨. રામ બળદેવ; ૩. ઉદક પેઢાલપુત્ર^૨; ૪. પુલ્હિલ; ૫. શતકગાથાપતિ; ૬. દારુકનિર્ઞન્થ; ૭. સત્યનિર્ઞન્થીપુત્ર; ૮. શ્રાવિકાબુદ્ધ અંબડપરિવ્રાજક; ૯. સુપાર્શ્વ નામની પાર્શ્વપત્યા આર્યા.

[—સ્થા૦ ૬૬૨]

૪. ભાવી તીર્થંકર વિમલવાહન

હે આર્ય! રાજા શ્રેણિક સિંહસારે મરીને ત્રીણ સીમંતક નરકમાં ૮૪૦૦૦ વર્ષ સ્થિતિવાળા નારકરૂપે ઉત્પન્ન થશે. નરકમાં તે અત્યંત કૃષ્ણ વર્ણનો થશે અને ત્યાં અત્યંત વેદના ભોગવશે. યથાકાલ નારકરૂપે રહી આગામી ઉત્સર્પિણીમાં આ જ જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં વૈતાલ્ય પર્વતની સમીપમાં પુડ્દેશમાં શતદ્વાર નામના નગરમાં સન્મતિ કુલકરની ભદ્રા નામની ભાર્યાની કૂખે ગર્ભમાં

૧. આ નવમાંથી છઠ્ઠો દારુક નિર્ઞન્થ અને નવમી સુપાર્શ્વ એ બેનાં નામ સમવાયાંગમાં જે ૨૪ તીર્થંકરના પૂર્વભવના નામની ગણતરી કરી છે તેમાં મળતાં નથી. એ વાચનાભેદને કારણે જ માનવું જોઈએ. અથવા દીકાકારે જે ખુલાસો કર્યો છે કે આ બધાને તીર્થંકર ન ગણવા — એ માની લેવું.

૨. સૂત્રકૃતાંગના બીજા શ્રુતસ્કધમાં સાતમા નાલન્દીય અધ્યયનમાં જે કથા છે તે આ ઉદકની જ સમજવી. તેઓ પ્રથમ પાર્શ્વ પરપરાના સાધુ હતા. તેમણે ગૌતમ સાથે પ્રથમ શ્રાવકના અહિંસાપ્રત વિષે ચર્ચા કરી અને ભગવાન મહાવીરને એ વિષે શું કહેવાનું હતું તે બરાબર સમજ લીધું. પછી તેઓ મહાવીરના મન્તવ્યમાં આદરવાળા થયા તેથી ગૌતમ તેમને ભગવાન પાસે લઈ ગયા. એટલે તેમણે પાંચયામનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. સૂત્રકૃતાંગ મૂળ તેમ જ નિર્ચુકિતમાં તેમના વિષે આ સૂત્રમાં જણાવેલ હકીકત કહી નથી.

પુરુષરૂપે ઉત્પન્ન થશે. ૯ માસ અને ૭૫ દિવસ વીત્યે ભદ્રા રાત્રે સુક્રમાર સર્વાંગસંપૂર્ણ બાળકને જન્મ આપશે.

તેના જન્મની રાત્રિએ શતદ્વાર નગરમાં અંદર અને બહાર પક્ષ અને રત્નની વર્ષા થશે; તેથી તેનાં માતા-પિતા એ બાળકનું બારમે દિવસે મહાપક્ષ એવું નામ રાખશે.

જ્યારે બાળક ૮ વર્ષનો થશે ત્યારે માતા-પિતા તેનો મહારાજ્યાભિષેક કરશે અને ત્યાર પછી મહાપક્ષ ગુણવાન રાજાની જેમ યોગ્યતાપૂર્વક રાજ્યશાસન કરશે. તેના રાજ્ય-શાસન કાળમાં પૂર્ણભદ્ર અને મહાભદ્ર નામના બે દેવો આવીને તેની સેવાનો ભાર સંભાળી લેશે. આથી નાગરિકો તેનું દેવસેન એવું બીજું નામ પાડશે.

ત્યાર પછી મહાપક્ષને એક શ્વેત શંખ જેવો શ્રેષ્ઠ હાથી સાંપડશે. રાજા એ શ્રેષ્ઠ હાથી પર બેસી શતદ્વાર નગરમાં આમતેમ ફરશે, એટલે વળી ગામના નાગરિકો તેનું વિમલવાહન એવું ત્રીજું સાર્થક નામ પડશે.

ત્યાર પછી તે વિમલવાહન રાજા બધાં મળી ૩૦ વર્ષ ગૃહસ્થાવાસ લોગવી માતાપિતા વગેરેની રજા લઈ સંબુદ્ધ થઈને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રસ્થાન કરશે. તે વખતે દેવો તેની કલ્યાણકારી વાણીમાં પ્રશંસા કરશે, તેનું અભિનંદન કરશે. ત્યાર પછી ગામ બહારના સુભૂમિભાગ ઉદ્યાનમાં એક દેવદૂધ્ય ગ્રહણ કરી તે પ્રવ્રજ્યા લેશે; અને બાર વર્ષ પર્યંત શરીરની પરવા કર્યા વિના જે કોઈ દેવી, માનુષી કે તિર્યચસંબંધી ઉપસર્ગો આવશે તેમને સમ્યક્ રીતે સમ-ભાવપૂર્વક સહન કરશે. પછી તે લગવાન વિમલવાહન ચાલવામાં સમિતિવાળા યાવત્ પ્રજ્ઞચારી થશે અને નિર્મમ, નિષ્પરિગ્રહી, લેપ વગરના, જેમ કાંસાના વાસણમાં કાંઈ ન

ચોટે તેવી રીતે તદ્દન સ્નેહ વગરના થશે ચાવત્ ભાવના અધ્યયનમાં જે ભગવાન મહાવીર વીષે કહેવામાં આવ્યું છે તેવા, ઘી હોમવાથી તેજસ્વી થયેલા અગ્નિ જેમ જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે તેજસ્વી, શંખની જેમ નિર્મલ, જીવની જેમ અપ્રતિહતગતિ, ગગન જેમ નિરાલંબન, વાયુની જેમ અપ્રતિબદ્ધ, શારદ જલ જેમ શુદ્ધ અંતઃકરણયુક્ત, પદ્મપત્ર જેમ લેપ વિનાના, કાચબાની જેમ ગુપ્તોન્દ્રિય, પક્ષીની જેમ બંધનમુક્ત, ખડ્ગના શીંગડા જેમ એકાકી, ભારુંડ પક્ષીની જેમ અપ્રમત્ત, હાથીની જેમ શૂર, વૃષભ જેમ બળવાન, સિંહ જેમ દુર્ધર્ષ, મેરુ જેમ અકંપ, સાગર જેમ ગંભીર, ચંદ્ર જેમ શીતલ, સૂર્ય જેમ ઉજ્જવલ, કનકની જેમ રૂપવાન અને પૃથ્વી જેમ સર્વ સ્પર્શને સહન કરનાર થશે. તે ભગવાનને પછી કોઈ અંડજ, પોતજ કે અવગ્રહ એ કોઈનો પ્રતિબંધ નહિ રહે. તેઓ નિરાકુલ ભાવે સંયમ-પૂર્વક જ્યાં ઇચ્છશે ત્યાં વિહાર કરશે. આમ અનુત્તર જ્ઞાન-દર્શનપૂર્વક ઉચિત રીતે વિહાર કરતાં કરતાં ઋણુતા, મૃદુતા, લઘુતા, ક્ષમા, નિર્લોભ, ગુપ્તિ, સત્ય, સંયમ, તપોગુણ, શૌચરૂપી પરિનિર્વાણના માર્ગ પર વિહાર કરતાં કરતાં ધ્યાનાવસ્થામાં અપ્રતિહત અનુત્તર કેવલ જ્ઞાન-દર્શન તેમના આત્મામાં પ્રકટ થશે. એટલે તેઓ જિન, અર્હત ભગવાન થશે. તે કેવળી સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, દેવમનુષ્ય આદિ બધા જીવોના પર્યાયને જાણનાર અને દેખનાર થશે તથા સંપૂર્ણ લોકમાં સર્વ જીવોની આગતિ-ગતિ, સ્થિતિ, ચ્ચવન, ઉપપાદ, તર્ક, મનોગત ભાવ, લોજન, કૃત્યો, અને પરિસેવના જાણશે દેખશે, અને તે પૂજા યોગ્ય ભગવાન જીવોનું પ્રકટપણે થતું, ગુપ્તપણે થતું બધું મન વચન અને કાયાનું કાર્ય સંપૂર્ણ લોકના સર્વ જીવોનું જાણશે દેખશે. આમ તેમનું સંપૂર્ણ

જીવન-લગવાન મહાવીરના જેવું (‘લાવના’ અધ્યયનમાં જે વર્ણવવામાં આવ્યું છે તેવું) વ્યતીત થશે.

લગવાન મહાવીરની જેમ તેઓ પણ પાંચ મહાવ્રત અને તેમની લાવનાનો અને છ જીવનિકાયના સંયમનો ઉપદેશ કરતાં કરતાં વિહાર કરશે. તે આ પ્રમાણે :—

“હે શ્રમણ નિર્ગન્થો! મેં જેમ નિર્ગન્થોને એક આરંભસ્થાન બતાવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન તીર્થંકર પણ એક આરંભસ્થાનનો ઉપદેશ કરશે.

“મેં જેમ પ્રેમબંધન અને દ્વેષબંધન કહ્યાં છે, તેમ તે પણ કહેશે.

“મેં જેમ મનદંડ વચનદંડ અને કાયદંડ બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ એ ત્રણ દંડ કહેશે.

“તેવી જ રીતે મારી જેમ તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયની; શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચ કામગુણની; પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છ જીવકાયની; સાત ભયસ્થાનની; આઠ મદસ્થાનની; નવ બ્રહ્મચર્યની ગુપ્તિની; દશ શ્રમણધર્મની—એમ યાવત્ ત્રણ આશાતનાની વિમલવાહન પણ પ્રરૂપણા કરશે.

“વળી મેં શ્રમણધર્મમાં નમ્રભાવ, મુંડભાવ, અસ્તાન, અદંતધોવન, અછત્રવ, વાહન ન વાપરવાનું, ભૂમિશય્યા, ફલકશય્યા, કાળશય્યા, કેશલોચ, બ્રહ્મચર્યવાસ, પરધરપ્રવેશ, યાવત્ મળે કે ન મળે પણ ભિક્ષાજીવન એ બધું શીખવ્યું છે, તેમ તે વિમલવાહન પણ શીખવશે.

“વળી જેમ મેં સદોપ આહારનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ નિષેધ કરશે.

“વળી જેમ શ્રમણોને પ્રતિક્રમણયુક્ત પાંચમહાવ્રતનો અચેલધર્મ મેં બતાવ્યો છે, તેમ તે પણ બતાવશે. વળી પાંચ આણુવ્રત, સાત શિક્ષાવ્રત એમ બાર વ્રતો શ્રાવકનાં બતાવ્યાં છે, તેમ તે પણ બતાવશે.

“મેં જેમ ભિક્ષુઓ માટે શય્યાનરૂપિંડ અને ચન્દ્ર-પિંડનો નિષેધ કર્યો છે, તેમ તે પણ કરશે.

“વળી મારે જેમ નવ ગણ અને અગિયાર ગાનુધર છે, તેમ તેમને પણ હશે.

“વળી જેમ મેં ત્રીસ વર્ષ ગૃહસ્થપર્યાયનાં ગાળી અને દીક્ષા દ્વીધી તથા બાર વર્ષ અને સાડા છ માસ છન્દસ્થપર્યાય પાળી કેવલ-જ્ઞાન દર્શનનો લાભ કર્યો, અને ૩૦ વર્ષનાં સાડા છ માસ ક્રમ કેવલીરૂપે રહી, એમ કુલ ૪૨ વર્ષ શ્રમણ-પર્યાય ભોગવી સર્વ મળી ૭૨ વર્ષ આગુ ભોગવી, ૧૬ સિદ્ધ. બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ સર્વ દુઃખનો નાશ કરીશ. તેમ ને વિમલવાહન પણ તેટલાં જ વર્ષો ગૃહસ્થાવાસ, છન્દસ્થાવર્યા, શ્રમણપર્યાય ભોગવી સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત પડે.”

દૂકમાં જે શીલસમાચાર ભગવાન મહાવીરનાં મના, તે જ પ્રમાણે વિમલવાહનનો સમજી લેવાનો છે.

[અર્થ = ૪૨ વર્ષ]

અરિહંત મહાપદ ૮ રાજ્યોને દીક્ષા આપશે —

૧. પદ્મ, ૨. પદ્મશુદ્ધ, ૩. નલિન, ૪. નલિનશુદ્ધ.
૫. પદ્મોદ્ધત, ૬. ધનુરુદ્ધત, ૭. કનકરથ, ૮. બરત.

[અર્થ = ૪૨ વર્ષ]

૫. ઐરવતવર્ષની ચોવીસી

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષના ૨૪ તીર્થંકરો આ પ્રમાણે છે—

વર્તમાન અવસર્પિણીમાં

આગામી ઉત્સર્પિણીમાં

૧. ચંદ્રાનન	સુમંગલ
૨. સુચંદ્ર	સિદ્ધાર્થ
૩. અગ્નિસેન	નિર્વાણ
૪. નંદિષેણ	મહાયશ
૫. ઋષિદત્ત	ધર્મધ્વજ
૬. વ્યવહારી (વ્રતધારી)	શ્રીચન્દ્ર
૭. સોમચંદ	પુષ્પકેતુ
૮. યુક્તિસેન	મહાચન્દ્ર
૯. અજિતસેન	શ્રુતસાગર
૧૦. શિવસેન	પુણ્યઘોષ
૧૧. દેવશર્મા	મહાઘોષ
૧૨. નિક્ષિપ્તશસ્ત્ર	સત્યસેન
૧૩. અસંજવલ	શૂરસેન
૧૪. અનન્તક	મહાસેન
૧૫. ઉપર્શાત	સર્વાનન્દ
૧૬. ગુપ્તિસેન	દ્વૈવપુત્ર
૧૭. અતિપાશ્વ	સુપાશ્વ
૧૮. સુપાશ્વ	સુવ્રત
૧૯. મરુદેવ	સુકોશલ
૨૦. ધર	અનંતવિજય
૨૧. શ્યામકોષ્ઠ	વિમલ
૨૨. અગ્નિસેન	ઉત્તર
૨૩. અગ્નિપુત્ર	મહાબલ
૨૪. વારિષેણ	દેવાનન્દ

ટીપ્પણી

૧. તીર્થંકરો વિષેની ઓછા માત્રામાં :-

અંગુત્તરમાં ભૂતકાળમાં સાત વીતરાગ એવા તીર્થંકરો થઈ ગયા છે એમ કહી તેમનાં નામ ભગવાન યુક્તે ગણાવ્યાં છે. આ સાતે માટે જેમણે બહુમાન પ્રદર્શિત કર્યું તેઓ દેવલોકમાં ગયા અને જેમણે તેમની નિન્દા કરી તેઓએ બહુ અપુણ્ય ઉપાજિત કર્યું છે, એમ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, બૌદ્ધ પણ ભગવાન યુક્તને જ પ્રથમ તીર્થંકર નથી ગણતા; તેમની પહેલા પણ સાત તીર્થંકર થઈ ગયા એમ તેઓ માને છે. તેઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે:- ૧. સુનેત, ૨. સુગપકખ, ૩. અરનેમિ, ૪. કુદાલ, ૫. હથિપાલ, ૬. નેતિપાલ, ૭. અરક. - અંગુત્તર ૭. ૬૯

અંગુત્તર (૭. ૭૦) માં અરક તીર્થંકરના ઉપદેશનો નમૂનો આપ્યો છે. જૈનશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ‘સમયં ગોયમ મા પમાયપ’ વાળા અધ્યયનમાં જીવનની ક્ષણિકતા બતાવવાને જે ઉપમાઓનો ઉપયોગ થયો છે, તેવી જ ઉપમા વાપરીને મનુષ્યને સચ્ચરિતમાં વાળવાની કેશીશ અરકે પણ કરી છે.

અરકના સમયની સ્થિતિ વિષે વર્ણન કરતાં યુક્તભગવાન કહે છે કે, અરક તીર્થંકરના સમયમાં ૬૦ હજાર વર્ષનું મનુષ્યોનું આયુ હતું. ૫૦૦ વર્ષની કુમારી પરણાવવા યોગ્ય ગણાતી. એ સમયમાં મનુષ્યોને બાધા છ નતની જ હતી. શીત, ઉષ્ણ, ભૂખ, તરસ, પેશાબ કરવો પડે તે, અને મલોત્સર્ગ કરવો પડે તે. — આ સિવાય રોગ જેવું કશું હતું જ નહિ. આટલી થોડી પીડા અને આટલું લાંબુ આયુ છતાં અરકે ઉપદેશ આપ્યો કે મનુષ્યનું આયુ બહુ દૂર છે તેમાં વળી અનેક પ્રકારનાં દુખો છે — ઇત્યાદિ.

આ વર્ણન જૈન તીર્થંકર અરનાથના સમયને લાગુ પાડી શકાય કે નહિ, એ એક પ્રશ્ન છે. જૈન શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેમનું આયુ ૮૪ હજાર વર્ષ છે અને તેમના પછીના મલ્લિકનું આયુ ૫૫ હજાર વર્ષ છે. એટલે પૌરાણિક રીતે ગણીએ તો આ સમય અર અને મલ્લિકની વચ્ચેનો કહેવો જોઈએ. કારણ, અરકના સમયમાં આયુ ૬૦ હજાર વર્ષ બતાવ્યું છે. છતાં — આ ફેરને બાદ કરીએ તો પણ જૈન યુક્ત ઉભયના વર્ણન પરથી એટલું તો તારવી

શકાય કે અર કે અરક નામની કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ શ્રમણ પરંપરામાં અવશ્ય થઈ હોવી જોઈએ.

૨. દ્વિગંબર મતે માતાઓનાં નામમાં મતભેદ :—

દ્વિગંબર મતે તીર્થંકરની માતાઓનાં નામમાં ભેદ છે. તે આ નામોથી જણાઈ આવશે — ૧. 'મરુદેવી, ૨. વિજયસેના ૩. સુધેણા, ૪. સિદ્ધાર્થી, ૫. મગલા, ૬. સુસીમા, ૭. પૃથ્વીસેના, ૮. લક્ષ્મણા, ૯. જયરામા (રામા), ૧૦. સુનંદા, ૧૧. નંદા (વિષ્ણુશ્રી), ૧૨. જયાવતી (પાટલા), ૧૩. જયશ્યામા (શર્મા), ૧૪. શર્મા (રેવતી), ૧૫. સુપ્રભા (સુવ્રતા), ૧૬. એરા, ૧૭. શ્રીકાંતા (શ્રીમતી), ૧૮. મિત્રસેના, ૧૯. પ્રભવતી (રક્ષિતા), ૨૦. સોમા (પદ્માવતી), ૨૧. વર્ણિકા (વપ્રા), ૨૨. સિવાદેવી, ૨૩. વામાદેવી, ૨૪. પ્રિયકારિણી ત્રિશલા. અહીં દ્વિગંબરોમાં પણ મતભેદ છે. જે ઉત્તર અને હરિપુરાણમાં સરખાં નામો છે, ત્યાં બીજું નામ કૌંસમાં નથી મૂક્યું; પણ ત્યાં વિરોધ છે ત્યાં હરિવંશપુરાણ સંમત નામ કૌંસમાં મૂક્યું છે અને ઉત્તરપુરાણનું બહાર રાખ્યું છે. આગળ પણ આ જ ક્રમે સમજવું.

માતાઓનાં નામ માટે જુઓ આવં નિં ૦ ગાં ૩૮૫-૩૮૬.

૩. કલ્યાણકર્તા નક્ષત્રો :—

જે તીર્થંકરોને એક જ નક્ષત્ર — વ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાનદર્શન-પ્રાપ્તિ અને મોક્ષ — એ પાંચે માંગલિક પ્રસંગે હોય છે, તે આ ખાનામાં જણાવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરને પાંચ કલ્યાણકો આ ગણવાનાં છે — વ્યવન, ગર્ભાપહરણ, જન્મ, દીક્ષા, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ. દ્વિગંબરોને મતે ગર્ભાપહરણની ધટના બની નથી તેથી મહાવીરનાં પાંચ કલ્યાણકો અન્ય તીર્થંકરો જેમ જ ગણવાનાં છે. દ્વિગંબરોને મતે નક્ષત્રો આ પ્રમાણે છે :—

(૧) ઋષભનાં — ૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાષાઢા, (હં પું ના મતે અભિજિત), ૩. ઉત્તરાષાઢા, ૪ x, ૫. ઉત્તરાષાઢા.

(૨) અજિતનાં — ૧-૫. રોહિણી.

(૩) સંભવનાં — ૧. મૃગસિર, ૨. હં પું મતે મૃગસિર, હં પું મતે જ્યેષ્ઠા, ૩-x, ૪. મૃગસિર, ૫. હં પું મૃગસિર, હં પું જ્યેષ્ઠા.

(૪) અભિનંદનનાં — ૧-૫. પુનર્વસુ.

(૫) સુમતિનાં — ૧-૫. મધા.

(૬) પદ્મપ્રભનાં—૧. ચિત્રા, ૨. હં પું ના મતે મધા, હં પું ના મતે ચિત્રા, ૩. ચિત્રા, ૪. ચિત્રા, ૫ ચિત્રા.

(૭) સુખાશ્વનાં—૧-૪. વિશાખા, ૫. અનુરાધા.

(૮) અન્દ્રપ્રભનાં—૧. જ્યેષ્ઠા, ૨-૪. અનુરાધા, ૫. જ્યેષ્ઠા.

(૯) પુષ્પકંતનાં—૧. મૂલ, ૨. મૂલ, ૩. x, ૪. મૂલ, ૫. મૂલ.

(૧૦) શીતલનાં—૧-૫. પૂર્વાષાઢા.

(૧૧) શ્રેયાંસનાં—૧-૪. શ્રવણ, ૫. ધનિષ્ઠા.

(૧૨) વાસુપૂજ્યનાં—૧-૨. શતભિષક, ૩-૪. વિશાખા, ૫. વિશાખા, હં પું ના મતે અને અશ્વિની હં પું ના મતે.

(૧૩) વિમલનાં—૧-૪. ઉત્તરાશાઢપદા, ૫. ઉત્તરાષાઢા હં પું ના મતે અને ઉત્તરાશાઢપદા હં પું ના મતે.

(૧૪) અનન્તાના—૧. રેવતી, ૨. x, ૩. રેવતી, ૪. રેવતી, ૫ x.

(૧૫) ધર્મનાથના—૧. રેવતી, ૨-૫. પુષ્ય.

(૧૬) શાંતિનાથનાં—૧-૩. ભરણી, ૪. x, ૫. ભરણી.

(૧૭) કુચુના—૧-૫ કૃત્તિકા.

(૧૮) અરનાં—૧. રેવતી, ૨. રોહિણી હં પું ના મતે, ૩-૪. રેવતી ૫. રેવતી હં પું ના મતે, રોહિણી હં પું ના મતે.

(૧૯) મલ્લિકાનાં—૧-૪. અશ્વિની, ૫. ભરણી.

(૨૦) મુનિમુવ્રતનાં—૧-૫. શ્રવણ.

(૨૧) નમિનાં—૧. અશ્વિની, ૨. હં પું ના મતે સ્વાતી, હં પું ના મતે આશ્વિની, ૩-૪. અશ્વિની, ૫. અશ્વિની.

(૨૨) નેમિનાથનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨-૫. ચિત્રા.

(૨૩) પાર્શ્વનાં—૧-૨. વિશાખા, ૩ x, ૪. વિશાખા, ૫. વિશાખા.

(૨૪) મહાવીરનાં—૧. ઉત્તરાષાઢા, ૨. ઉત્તરાશ્લેષ્ણી, ૩. ઉત્તરા, ૪. હસ્તોત્તરા (ઉત્તરાશ્લેષ્ણી), ૫. સ્વાતી.

ચોકડી છે ત્યાં એમ સમજવું કે પુરાણમાં ત્યાં નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ નથી. આવશ્યક નિર્ણયિતમાં કોને કઈ તિથિએ જ્ઞાન થયું તે વર્ણવ્યું છે ગા. ૨૬૩ થી.

૪. ‘કુમારવાસ’ ના અર્થ વિષે મતભેદ :—

પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં દીકાકાર પોતાની પરંપરા પ્રમાણે કુમારવાસનો અર્થ અરાજભાવ અર્થાત્ કુંવર હતા અને દીક્ષા લીધી (નહી કે કુંવારા હતા

અને દીક્ષા લીધી) એવો કરે છે; અને ‘અગારવાસ મળ્લે વસિતા’નો અર્થ કરે છે કે જેઓ ચિરકાલપર્યંત રાત્રી કરતાં છતાં ધરમાં રહ્યા અને પછી દીક્ષા લીધી. પ્રથમ સ્થાનાંગમાં કુમારવાસનો અર્થ કુંવર કયો છે એટલે અહીં સમવાયાંગમાં અગારવાસનો અર્થ જેથીને રાત્રી કરવો પડ્યો છે એ તો દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. અન્યથા સીધો અર્થ એટલો થઈ શકત કે જેઓ ગૃહસ્થ હતા તેવા ૧૯ તીર્થ કર હતા.

કુમારવાસનો અર્થ ‘કુંવારા’ પણ થઈ શકે છે— કારણ દ્વિગમ્યર થરંપરા પ્રમાણે અહીં જે નામ ગણાવ્યાં છે તે સૌ ખાલબ્રહ્મચારી મનાય છે. વળી એ શબ્દનો અર્થ કુંવર કરવા માટે પણ દલીલ તો છે જ. તે આ પ્રમાણે:—આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગા. ૨૪૩-૨૪૫) સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એ પાંચનો અભિષેક થયો નહિ અને તેમણે દીક્ષા લીધી; જ્યારે ખાકીના ૧૯ રાત્રી બન્યા અને તેમાંના ત્રણ તો ચક્રવર્તી હતા. આ વર્ણન ધ્યાનમાં રાખીએ તો કુંવર એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ છતાં કુંવર એ શું કુંવારો ન હોય એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. અને એ નક્કી કરવાનું રહે જ છે કે આવશ્યક નિર્યુક્તિકારને તેમના વિવાહ વિષે શું અભિપ્રેત હતું?

એક ગાથા (૨૪૮)માં નિર્યુક્તિકારે એમ કહ્યું છે કે વીર વગેરે પાંચે પ્રથમ વયમાં દીક્ષા લીધી; અને ખાકીનાં ૧૯ જણાંએ મધ્યમ વયમાં. ટીકાકાર અહીં પ્રથમ વયનો અર્થ કુમારત્વલક્ષણ અને મધ્યમવયનો અર્થ યૌવન-લક્ષણ કરે છે.

એક બીજી ગાથા (૨૫૫) માં નિર્યુક્તિકાર સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘ગામાયારા વિસયા નિસેવિયા તે કુમારવજ્જેહિ’। આનો સીધો અર્થ એ છે કે જેમણે ઇન્દ્રિયોના વિષયો—ભોગો ભોગવ્યા તેઓ કુમાર સિવાયના સમજવા. અર્થાત્ જે વીર વગેરે પાંચ જણાંએ કુમારવાસમાં દીક્ષા લીધી તેમણે વિષયો ભોગવ્યા નથી. ‘ગામાયારા’ શબ્દનો ખીલે પણ અર્થ નિર્યુક્તિકાર કરે છે — ‘જેમણે જે જે આમાકર વગેરે વિષયો—શ્વેત્રોમાં વિહાર કર્યો તે કહેલું.’ આ ઉપરથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘ગામાયારા’ એ શબ્દના બે અર્થો કરવાની પરંપરા નિર્યુક્તિ બેટલી નૂની છે. અને તેના મૂળમાં પણ ‘કુમારવાસ’ના કુમાર શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મચારી લેવો કે નહિ તે વિષેનો મતભેદ છે.

એક પરંપરામાં જેમને કુમાર કહ્યા હતા તેમને જ બ્રહ્મચારી પણ કહ્યા હતા. પરંતુ નિર્યુક્તિની પહેલાં પણ પાંચ કુમારમાંથી પણ મહાવીર જેવાના વિવાહની વાત સ્વીકારવામાં આવી હતી; તેથી ‘ગામાચારા’ એ શબ્દના બે અર્થ કરવા પડ્યા. પ્રથમની પરંપરાનું અનુસરણ દિગંબરોમાં થયું છે; અને બીજીનું શ્વેતાંબરોમાં. જુઓ ‘લોકપ્રકાશ’ ૩૨-૧૦૦૪.

આગળ મહાવીર ચરિત્ર જે નિર્યુક્તિની એક દ્વારગાથામાં (૪૫૮) સંગૃહીત કર્યું છે, તેમાં વિવાહ અને અપત્ય શબ્દ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે ભગવાન મહાવીરને નિર્યુક્તિકાર વિવાહિત માનતા હતા. ભગવાન મહાવીરના વિવાહનો ન્હાનામાં ન્હોનો ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રમાં છે, જે પ્રથમ ભદ્રબાહુ-કર્તૃક મનાય છે. અને નિર્યુક્તિ દ્વિતીય ભદ્રબાહુકર્તૃક છે. એટલે નિઃશંક એમ માની શકાય કે નિર્યુક્તિકારે ભગવાન મહાવીરને વિવાહિત જ માન્યા છે.

વસ્તુતઃ બન્યું એમ લાગે છે કે એક એવી પરંપરા રહી કે જેની સૂચના આ સ્થાનાંગનું સૂત્ર પણ આપે છે, કે પાંચ તીર્થ કરો કુમાર હતા. આ કુમારનો અર્થ કરતી વખતે બે પરંપરા પડી: એકને મતે કુમારનો અર્થ માત્ર કુવારા જ લેવો જોઈએ — એથી તે પરંપરાવાળાએ તીર્થ કરેનાં વિસ્તૃત ચરિત્ર લખતી વખતે પાંચનાં ચરિત્રો જ એવા લખ્યાં કે તેમના જીવનમાં વિવાહની ઘટના આવે જ નહિ. તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ બ્રહ્મચારી તરીકે તે પરંપરા પ્રમાણે થઈ. આ પ્રથમ પરંપરા ખાસ કરી દિગંબરગ્રંથોમાં છે. જ્યારે બીજી પરંપરાએ પાંચ તીર્થ કરો કુમાર હતા તેનો અર્થ એવો કર્યો કે તેઓ કુવર હતા — તેમણે રાત્રી કર્યું ન હતું — તેમને મતે આ વાક્યમાં વિવાહ કરવા ન કરવાની હકીકત સમાવિષ્ટ જ ન ગણવી જોઈએ. તેથી તેમણે એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને જ તેમનાં ચરિત્રો લખ્યા છે તેથી તેમની પ્રસિદ્ધિ તે પરંપરા પ્રમાણે એવી થઈ કે એ પાંચનો અભિષેક થયો ન હતો. આ માન્યતા શ્વેતાંબર ગ્રંથોમાં છે.

વિવાહની બાબતમાં શ્વેતાંબર કથાગ્રંથોમાં જે મદ્ધિ અને નેમિના જ અવિવાહિત હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે — તેનો ન્હોનો આધાર શો છે તે જણાયું નથી. માત્ર કથાગ્રંથો ઉપરથી કશું નક્કી કરી શકાય નહિ. કારણ જમાલિનું પ્રાચીન ચરિત્ર જે ભગવતીમાં આપ્યું છે તે પણ ભગવાન મહાવીરના વિવાહની પુષ્ટિ નથી કરતું; જ્યારે બાકીના બધા કથાગ્રંથો તેને ભગવાનનો જમાઈ લેખે છે.

આ વિષે વધુ ઊહાપોહ મેં જમાલિ વિષેની નોટમાં કર્યો જ છે. પણ આ બધી હકીકતને જવા દઈએ અને પ્રસ્તુતમાં શો અર્થ કરવો એ વિચારીએ. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગનાં પ્રસ્તુત બન્ને સૂત્રો સાથે રાખીને વાંચીએ તો સીધો અર્થ એટલો જ નીકળે છે કે પાંચ બાલબ્રહ્મચારી હતા અને ૧૯ જણાએ વિવાહ કર્યો. અહીં સમવાયાંગમાં ૧૯ માટે ‘અગારવાસ’ કહ્યો છે, એ હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જો આપણી સામે માત્ર સ્થાનાંગનું પાચના કુમારવાસ વિષેનું સૂત્ર હોય તો શંકાને અવકાશ રહે છે કે કુમારનો અર્થ શો કરવો. પણ સાથે સમવાયાંગમાં ઓગણીસનો અગારવાસ (નહિ કે નૃપતિત્વ) કહેનાર સૂત્ર મૂકીએ, તો એમ જ કહેવું પડે છે કે ત્યાં કુમારનો અર્થ બાલબ્રહ્મચારી જ લેવો જોઈએ. અને બાકીનાનો વિવાહિત. આ પ્રમાણે દિગબરોની માન્યતાને પણ આગમિક આધાર છે જ એમ માનવું પડે છે.

૫. મહિલ તીર્થંકર વિષે મતભેદ :—

દિગબરો મહિલને પુરુષ જ માને છે જ્યારે શ્વેતામ્બર મતે પૂર્વભવમાં બીજા મિત્રો સાથે કપટ કરી વધારે તપસ્યા કરી હોવાથી તે કપટના કળ-રૂપે બીજા મિત્રો રાખના કુમારપણે ઉત્પન્ન થયા ત્યારે એ રાખની કુંવરી-પણે ઉત્પન્ન થયા, અને આગળ જતા તીર્થંકર થયા. સ્ત્રીરૂપે તીર્થંકર થયા તે પણ શ્વેતામ્બર મતે આશ્ચર્યઘટના જ છે. સામાન્ય નિયમ તો એવો જ છે કે પુરુષ જ તીર્થંકર થાય. જુઓ ‘લોકપ્રકાશ’ સર્ગ ૩૨, મહિલચરિત્ર અને સર્ગ ૩૨, શ્લોક ૧૦૦૭.

મહિલના પૂર્વભવના નામ વિષે વિવાદ છે. સત્તરિસથકાણ નામના શ્વેતામ્બર ગ્રંથમાં તેમનું નામ શ્રમણ બતાવ્યું છે જે દિગબરના વૈશ્રમણ સાથે મળે છે, અને જ્ઞાતામાં જ્યાં મહિલચરિત્ર છે ત્યાં પૂર્વભવનું નામ મહાબલ એવું આપ્યું છે.

મહિલના ચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું ‘ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ’.

૬. મહાવીરના અથમ છ ભવ :—

ટીકાકાર છ ભવની ગણતરી આવી રીતે ગણાવે છે :— ચૌદ્વિલ નામના રાજકુમાર થયા તે એક ભવ. ત્યાંથી દેવ થયા તે બીજો ભવ. ત્યાંથી ચ્યવી છત્રા નગરીમાં નદન નામે રાજપુત્ર થયા તે ત્રીજો ભવ. ત્યાંથી પાછા દેવ-

દોષ ગયા તે ચોથો ભવ. ત્યાથી ચ્યવી દેવાનંદાના ગર્ભમાં આવ્યા તે પાચમો ભવ અને ત્યાથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં અપહરણ વડે આવી જન્મ લીધો તે છઠ્ઠો ભવ. આ છઠ્ઠાને પ્રથમ ગણીએ તો પોદ્દિલ છઠ્ઠા ભવ થાય. આ સિવાય ખીજી રીતે ગણતરી કરવા જતાં મેળ ભેસે નહીં. માટે જ આવી ગણતરી કરી છે, એમ દીકાકાર ઉમેરે છે.

પણ આવશ્યકનિયુક્તિમાં જ્યાં પૂર્વભવાધિકાર છે ત્યાં નંદનના પ્રસંગે તેણે પોદ્દિલ પાસે દીક્ષા લીધી એમ કહ્યું છે. એટલે કે નંદન પહેલાંનો ભવ પોદ્દિલ નહીં પણ પોદ્દિલ તે નંદનના ગુરુ હતા અને તેના પૂર્વમાં તો કમરાઃ દેવ અને પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી હતા. જુઓ ગાં ૪૪૮થી.

૭. મહાવીરના ગણધરો :—

આ બધા ગણધરો બ્રાહ્મણ હતા. અને મધ્યમ પાવામાં યજ્ઞ નિમિત્તે ભોગા થયા હતા. ભગવાન જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા અને ગામમાં જ્યારે તેમના વિષે વાતો થવા માડી, ત્યારે આ બ્રાહ્મણો પણ તેમની પાસે ગયા અને પોતપોતાની શંકા તેમણે તેમની સામે મૂકી તેમનું યોગ્ય સમાધાન થવાથી તે સૌએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી અને તેમના અનુયાયીઓએ પણ દીક્ષા લીધી. તે જ સૌ સૌને પ્રથમ પરિવાર સમજવો. તેમના ચરિત્ર માટે જુઓ આવશ્યકનિયુક્તિ ગાં ૫૬૨થી. તેઓમાં મુખ્ય ઇન્દ્રભૂતિ હતા. ગણધરોની વિશેષ હકીકત નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. નામ	૨. ઝોન	૩. માતા
૧. ઇન્દ્રભૂતિ	ગૌતમ	પૃથ્વી
૨. અગ્નિભૂતિ	”	”
૩. વાયુભૂતિ	”	”
૪. વ્યક્ત	ભારદ્વાજ	વારુણી
૫. મુધર્મા	અગ્નિવૈશ્ય	ભદ્રિલા
૬. મહિતપુત્ર	વાશિષ્ઠ	વિજયા
૭. મૌર્ધપુત્ર	કાશ્યપ	”
૮. અકપિત	ગૌતમ	જયંતી
૯. અચલબ્રાતા	હારિતાચન	નંદા
૧૦. મેતાર્થ	કૌડિન્ય	વરુણદેવી
૧૧. પ્રભાસ	”	અતિભદ્રા

૪. પિતા	૫. ગૃહસ્થદશા	૬. છદ્મસ્થદશા
૧. વસુભૂતિ	૫૦ વર્ષ	૩૦ વર્ષ
૨. ”	૪૬	૧૨
૩. ”	૪૨	૧૦
૪. ધનમિત્ર	૫૦	૧૨
૫. ધનિમલ	૫૦	૪૨
૬. ધનદેવ	૫૩	૧૪
૭. મૌર્ચ	૬૫	૧૪
૮. દેવ	૪૮	૯
૯. વસુ	૪૬	૧૨
૧૦. દંત	૩૬	૧૦
૧૧. બલ	૧૬	૮

૭. કેવલીદશા	૮. સર્વાયુ	૯. શિષ્યપરિવાર
૧. ૧૨	૯૨	૫૦૦
૨. ૧૬	૭૪	”
૩. ૧૮	૭૦	”
૪. ૧૮	૮૦	”
૫. ૮	૧૦૦	”
૬. ૧૬	૮૩	૩૫૦
૭. ૧૬	૯૫	”
૮. ૨૧	૭૮	૩૦૦
૯. ૧૪	૭૨	”
૧૦. ૧૬	૬૨	”
૧૧. ૧૬	૪૦	”

૮. નવ શ્લોકો :—

૧. શ્રેણિક :— ભગવાન ઇન્દ્ર અને ભગવાન મહાવીર બન્નેનો સમ-કાલીન રાજા શ્રેણિક હતો. તેનું બીજું નામ બિંબિસાર પણ છે. તે રાજગૃહનો રાજા હતો. તે તીર્થંકર થવાનો તે કથા સ્થાનાંગ સૂત્રમાં (૬૯૩) વિસ્તારથી આપી છે. તેનો અનુવાદ આ ભાગમાં જ આગળ છે ત્યાંથી જોઈ લેવો.

ખન્યું એવું લાગે છે કે તે પ્રથમ ભગવાન મહાવીરનો ભક્ત હશે. પણ પછી ભગવાન યુદ્ધનો ભક્ત થયો હોય. તેના કૃળ સ્વરૂપે તેને બંન કથાગ્રન્થોમાં નરકમાં જવું પડ્યું છે.

૨. સુપાર્શ્વ :—ભગવાન મહાવીરના કાકા જે સુપાર્શ્વ નામે હતા, તે જ આ છે એમ દીકાકાર જણાવે છે. ભાવી ચૌધારીમાં તે ખીલ તીર્થંકર થશે અને તેમનું નામ મુરદેવ હશે. આશ્વર્ય તો એ છે કે આગમોમાં આમના વિષે વિશેષ કંઈ હકીકત મળતી નથી. માત્ર આ બે જ વાત મળે છે. આચારાંગમાં તેઓ ભગવાનના કાકા હતા તે જણાવ્યું છે અને પ્રસ્તુતમાં તે તીર્થંકર થશે તે, આ સિવાય તેમના વિષે આગમે મૌન છે.

૩. ઉદાથી :—કોણિકનો પુત્ર, એણે જ્યારે કોણિક મરી ગયો ત્યારે પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. તે પર્વને દિવસે સાધુઓને બોલાવીને પૌષધવ્રત ધારણ કરતો હતો. તેના શત્રુના પુત્રે સાધુના વેષમાં બાર વર્ષ રહી, તે જ્યારે પૌષધમાં હતો ત્યારે તેની હત્યા કરી હતી. સમવાયાંગમાં જ્યાં ભાવી તીર્થંકરનાં પૂર્વભવનાં નામો ગણાવ્યાં છે ત્યાં ઉદાથી નહીં પણ ઉદય-ઉદકનું નામ ગણાવ્યું છે અને તે ઉદક પેદાશપુત્ર હોવાનો સભવ છે.

૪. પોદ્દિલ :—એક તો પોદ્દિલ અનુત્તરમાં ગયો છે તેની કથા અનુત્તરૌષધતિકમાં આપી છે. તેણે ૩૨ પત્નીઓને છોડીને દીક્ષા લીધી હતી. પણ તે નો મહાવિદેહમાંથી સિદ્ધ થવાનો છે એટલે આ પોદ્દિલ કોઈ ખીલે જ સમજવો નેઈએ.

૫. દેહાધુ :—દીકાકાર જણાવે છે કે આ અપ્રતીત છે. એટલે કે તેમને ખબર નથી કે આ કોણ હશે.

૬-૭. શંખ અને શતક :—દીકાકારે શંખ અને શતકને આવરતીના આવક જણાવ્યા છે. ભગવતીમાં (૧૨. ૧; ૫. ૨૨૦) શંખની કથા આવે છે ત્યાં ખીલું નામ શતક નહીં પણ પુષ્કલી જણાવ્યું છે. એટલે મેળ બેસાડવાને માટે દીકાકાર કહે છે કે પુષ્કલી એ શતકનું જ ખીલું નામ હતું.

પણ ભગવતીના મૂળમાં તો શંખ વિષે ભગવાને એમ કહ્યું છે કે તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધશુદ્ધ થશે. તેના તીર્થંકર થવા ન થવા વિષે ત્યાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી. વળી પુષ્કલી વિષે તો ત્યાં કંઈ જ કંઈ નથી એટલે દીકાકારે આ શંખ-શતકનો મેળ કઈ રીતે બેસાડ્યો એ સમજવું નથી. જણાય છે કે નામસાદૃશ્ય ઉપરથી દીકાકારે આ કલ્પના કરી છે.

૮. સુલસા :—રાજગૃહના પ્રસેનજિત રાજાના નાગ નામના સારંગિની પત્ની સુલસા હતી. એક વખત તેનો પતિ પુત્રાથે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કર્યો

હતો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું કે તમારે પુત્ર જ નેઈને હોય તો બીજાને પરણો. પતિએ જવાબ આપ્યો, ‘મારે તો તારાથી પુત્ર થાય એ પુત્રનો જ ખપ છે. બીજાનો નહીં.’ એક વખત ઇન્દ્ર દેવસભામાં મુલસાની પ્રશસા કરતો હતો તે સાંભળી એક દેવ તેની પરીક્ષા કરવા આવ્યો. દેવને નમસ્કાર કરીને તેણીએ કહ્યું, ‘શું નેઈએ, કેમ આવ્યા છો?’ દેવે કહ્યું, ‘તમારા ઘરમાં લક્ષ્મણ તો છે તેનો મારે ખપ છે’ તેણી ચટ દઈને તે મહામૂલ્ય તેલ આપવા ભીડી. લાવીને આપવા જાય છે ત્યાં દેવે વિધાના બળે ક્યોળાને ફોડી નાખ્યું. ફરીથી લાવી અને ફરીથી ફોડી નાખ્યું. એમ ત્રણ વાર દેવે પાત્ર ફોડી નાખ્યું છતાં મુલસાના ભાવમાં પરિવર્તન થયું જ નહીં. એટલા જ હર્ષથી વળી પાછું દેવ મારે લેવા ગઈ. આ નેઈને દેવ ખુશ થયો. અને તેણીને ૩૨ ગોળીઓ આપીને કહ્યું કે આ ખાજે જેથી તને ૩૨ મુલક્ષણ પુત્રો થશે. અને જ્યારે મારી જરૂર પડે ત્યારે મને બોલાવજો. દેવ તો ચાલ્યો ગયો. મુલસાએ વિચાર્યું મારે ૩૨ પુત્રો શું કરવા છે? આ ૩૨ ગોળીના પ્રભાવથી એક જ સારો પુત્ર થાય તો ખસ. એમ વિચારી તેણીએ બધી ગોળી એક સાથે ખાધી. ખાધી તો ખરી પણ તેણીનું પેટ ૩૨ પુત્રોના પ્રમાણમાં વધવા માંડ્યું. આથી તેણી બહુ દુઃખી થઈ અને દેવને યાદ કર્યો. દેવે વિધાના બળે કષ્ટ નિવારી ૩૨ લક્ષણવંતા પુત્રોનો સુખપ્રસવ કરાવ્યો.

૯. રેવતી :— ભગવતીશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તે, જેણે ભગવાનને ઔષધ આપ્યું હતું. ૧૦ ૧૫, ૫૦ ૩૦૦. પણ ભગવતીમાં તેના ચરિત્રમાં તીર્થ કર ચવાનો ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવું નેઈએ.

૯. આઠ રાત્રીઓ :—

આમાનાં સાત નામો એક અધૂરી ગાથામાં આવ્યાં છે. કોઈ પણ પ્રતમાં પૂરી ગાથા જોવામાં આવી નથી પણ ‘તદ્ સંલે કાસિતવદ્ધન’ આટલું ઉમેરવાથી આ ગાથા પૂરી થાય છે એમ દીકાકાર જણાવે છે.

૧. ૨. ૩. વીરાંગક, વીરચર અને સંજયને વિષે દીકાકાર જણાવે છે કે ‘એ ત્રણે પ્રતીત છે.’ પણ તેમના ચરિત્ર વિષે મને વિશેષ માહિતી મળતી નથી. એટલે અહીં આપી નથી.

૪. એણેયક સ્વેતામ્બી નગરીના રાજ પ્રદેશીનો કોઈ સંબંધી હશે એમ દીકાકારની કલ્પના છે. પણ રાજપ્રસાદમાં આને વિષે કોઈ હકીકત નથી.

૫. સેય આમલકખ્યા નગરીનો રાજા. તેની નગરીમાં જ્યારે ભગવાન આવ્યા ત્યારે સૂર્યાભદ્રે નાટક કર્યું હતું તે કથા પ્રસિદ્ધ છે. જુઓ રાજ-પ્રશ્નો. પણ તેણે દીક્ષા લીધાની વાત રાજપ્રશ્નોમાં નથી.

૬ શિવરાજર્ષિની કથા ભગવતીમા વિભગજ્ઞાની તરીકેની પ્રસિદ્ધ જ છે. તે હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો. ભગવતી ૨૦ ૧૧. ૬૦ ૯, ૫૦ ૨૦૮.

૭. ઉદાયન વીતભયનો રાજા. ભગવાન મહાવીર તેનો દીક્ષા લેવાનો અભિપ્રાય બાળી ચ પામાંથી વીતભય આવ્યા અને તેણે દીક્ષા લીધી. તેની ગાદીએ તેના પુત્ર અભયને બદલે બાણેજ કેસી આવ્યો, અને કેસીએ જ તેને શિક્ષામાં વિધાન આપ્યું અને તે મરી ગયો. તેના આવા મૃત્યુની હઠીકત ભગવતીમા નથી, જ્યાં તેનું વિસ્તૃત ચરિત્ર આપ્યું છે. ભગવતી, ૧૩. ૬. ૫૦ ૨૨૯.

૮. શખ અતકુંદશામાં (૬. ૧૬) કાશીરાજ તરીકે અલકખને જાણાવ્યો છે. તેની દીક્ષા વિષે પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. એટલે દીકાકાર શખનું બીજું નામ અલકખ હોય તેવી કલ્પના કરે છે.

૧૦. આગામી ઉત્સર્ષિણીના તીર્થંકર :-

આ ચોવીસી ઉત્સર્ષિણીની હોવાથી અવસર્ષિણીની ચોવીસીથી વ્યુત્કંમે બધું વર્ણન સમજી લેવું આયુ, ઊંચાઈ, ગણ, ગણધર, પરિવાર વગેરે બધું ઉત્સર્ણી ચોવીસીના પ્રથમ તીર્થંકરનું અવસર્ષિણીના અંતિમ જેવું હોય. અર્થાત્ આ ચોવીસીના પ્રથમ પદ્મનાભનું વર્ણન વર્ધમાન જેવું. આ ચોવીસીના બીજા તીર્થંકર સૂરહેવનું વર્ણન ગત ચોવીસીના ૨૩મા પાશ્વના જેવું. ઇત્યાદિ ક્રમે આ ચોવીસીના છેલ્લા અનંતવિજયનું વર્ણન ગત ચોવીસીના પ્રથમ ઋષભ જેવું સમજી લેવું.

અહીં તીર્થંકરોના નામનો જે ક્રમ ગણાવ્યો છે તથા તેમના પૂર્વ-જાવના જે ક્રમે નામો ગણાવ્યા છે તેમાં બહુ જ મતભેદ છે. લોકપ્રકાશકારે આ નામોનો ક્રમ જુદો જ રીતે આપ્યો છે તેનો આધાર શ્રી વીરચરિત્રમાંથી ઉદ્ધરેલ દીવાળી-કલ્પ છે તેમ તેઓ જણાવે છે. વળી તેમણે જિનપ્રભસૂરિકૃત પ્રાકૃત દીવાળી-કલ્પના આધારે પણ જે મતભેદ છે તે પણ ત્યાં ટાક્યો છે. પ્રવચનસાર અને સમવાયાંગનો ક્રમ એક જોવા છે. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ - ૩૪, શ્લોક ૨૬૬ થી.

દિગ્બર પરંપરામા અનાગત ચોવીસીનાં નામ આ પ્રમાણે છે :-
૧. શ્રીમહાપદ્મ, ૨. સુરહેવ, ૩. સુપાર્શ્વ, ૪. સ્વયંપ્રભુ, ૫. સર્વાત્મભૂ, ૬.

શ્રીદેવ, ૭. કુલપુત્રદેવ, ૮. ઉદંકદેવ, ૯. પ્રોષ્ઠિલદેવ, ૧૦. જયકીર્તિ, ૧૧. મુનિસુવ્રત, ૧૨. અરહ, ૧૩. નિષ્પાપ, ૧૪. નિષ્કષાય, ૧૫. વિપુલ, ૧૬. નિર્મલ, ૧૭. ચિત્રગુપ્ત, ૧૮. સમાધિગુપ્ત, ૧૯. સ્વયંભૂ, ૨૦. અનિવૃત્ત, ૨૧. જયનાથ, ૨૨. શ્રીવિમલ, ૨૩. દેવપાલ, ૨૪. અનન્તવીર્ય.

દિગ્બરોમાં તો અતીત ચોવીસીનાં નામ પણ મળે છે. જુઓ જૈન સિદ્ધાન્ત સંગ્રહ પૃં ૧૯.

૧૧. પૂર્વભવનાં નામ :—

અહીં જણાવેલામાંથી પ્રથમના જે, ચૌથો, પાંચમો, સાતમો, દશમો, સોળમો અને સત્તરમો — આઠલા વિષે આગળ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે કે એ જીવોએ ભગવાન મહાવીરની હયાતીમાં તીર્થ કર નામકર્મ ઉપાજ્યું. જુઓ પૃં ૭૨૪. બાકીના વિષે જે કાંઈ હકીકત મળે છે તે આ પ્રમાણે — જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ ૩૪, ૩૪૫થી.

સત્યકી :— ચેટક રાજની પુત્રી મુન્યેષ્ઠાએ ચારિત્ર અંગીકાર કરી ઉપાશ્રયમાં નખાવરથામાં આતાપના લેવા માંડી. તે જ વખતે પેઢાલ નામનો વિદ્યાસિદ્ધ પરિવ્રાજક ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે જોયું કે આવી બ્રહ્મચારિણીથી જે પુત્ર થાય તો તે મારી વિદ્યા શીખવાને પાત્ર થાય ખરો. એમ વિચારી તેણે ત્યાં વિદ્યાબળે ધૂમાડો કરી તેણીને વ્યામોહ પમાડીને બીજનિલ્લેપ કર્યો. કાળક્રમે મુન્યેષ્ઠાને પુત્ર થયો. તે જ આ સત્યકી. તેના બાપ પરિવ્રાજકે માતા પાસેથી બાળકનું હરણ કર્યું અને તેને પોતાની વિદ્યાઓ આપી. એ સત્યકીએ પૂર્વભવમાં શેહિણી વિદ્યાની સાધના કરી હતી. એ સાધના આ ભવમા પૂર્ણ થઈ તેથી શેહિણી વિદ્યા તેના લલાટમાં વિવર કરીને તેના શરીરમાં પ્રવેશી. આ વિવર તે તેનું ત્રીજું નેત્ર થયું. તેથી તે ત્રિનેત્રનામે પણ ઓળખાય છે. કાળક્રમે તેણે પોતાના બાપને પણ મારી નાખ્યો, અને વિદ્યાધરેન્દ્ર પોતે બન્યો. અને એ જ મહાદેવ—શ કર એવા નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યો.

તેણે પોતાની વિદ્યાના બળે સર્વ જિનેશ્વરોને નમસ્કાર કર્યા અને પ્રભુ પાસે નાટ્યક્રિયા કરી.

વાસુદેવ :— દ્વારકાના અધિપતિ કૃષ્ણ, પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમણે નેમિનાથના અઢાર હજાર મુનિઓને વિધિવત્ નમન કર્યું તેના કૃણ સ્વરૂપે તીર્થ કર નામકર્મ બાંધ્યું કહેવાય છે.

વસુદેવહિંદીના મતે તે ત્રીજી નરકમાંથી નીકળી પછી શતદ્વાર નગરમાં માંડલિક રાજા થશે અને ત્યાં ચારિત્ર અગીકાર કરી તીર્થંકર નામકર્મ પામશે એમ સમજવું.

બળદેવ :—કૃષ્ણના મોટાભાઈ બળદેવ પ્રસિદ્ધ છે. તે આ ન સમજવા. કારણ તે તો જ્યારે કૃષ્ણ તીર્થંકર હશે ત્યારે તેમના શાસનમાં મુક્તિલાભ કરવાના છે એવી કથા છે.

અંબડ :—એ પરિવાજક હતો. તે ભગવાનની દેશના સાંભળીને શ્રાવક થયો. અને પછી ભગવાને પોતાની સુખશાતાના સમાચાર સુલસાને આપવાનું કહ્યું ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું કે આ તે કેવી બાઈ કે ખુદ ભગવાન સદેશો કહેવરાવે. તેણે વિવિધ રીતે સુલસાની પરીક્ષા કરી અને ધર્મ-ભક્તિમાં પોતે પણ દૃઢ થયો.

ઔપપાતિકમા અબડચરિત્રમાં તે મહાવિદેહમાં સિદ્ધ થશે એમ કહ્યું છે તેથી પ્રસ્તુત અંબડ કોઈ બીજો જ સમજવો જોઈએ.

આ સિવાયના બાકીના વિષે કશી માહિતી મળતી નથી.

ઉદક :—એક ઉદ્દાધીનું નામ આવે છે જેણે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જ્યું છે. તે જ આ ઉદક સમજવો કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે. કારણ ત્યાં દીકાકારે જણાવ્યું છે કે તે કોણિકનો પુત્ર હતો. વળી ૫૦ ૭૨૭ પર એમ આવશે કે ઉદક પેઢાલપુત્ર આગામી ઉત્સર્પિણીમાં ચાતુર્યામની પ્રરૂપણા કરશે. તો તે પ્રમાણે તે ઉદકને પણ તીર્થંકર ગણવો જોઈએ. અને એ તો પાર્શ્વનુયાયી સાધુ હતો.

અહીં ઉદક રાષ્ટ્રથી ઉદક પેઢાલપુત્ર જો ન લઈએ, તો પછી સ્થાનાંગ ગત એ સૂત્રની શી ગતિ થાય ? વળી જો ઉદ્દાધીને ન ગણીએ તો પણ સ્થાનાંગ સૂત્રનો બાધ છે જ. વધારે સભવ ઉદક પેઢાલપુત્રનો છે. કારણ કોણિકપુત્રનું નામ ઉદ્દાધી છે.

સભવ છે કે સ્થાનાંગની અને સમવાયાંગની વાચનાના ભેદને કારણે આમ બન્યું હોય કે સમવાયાંગ પ્રમાણે માત્ર ઉદક જ ઇષ્ટ હોય અને ઉદ્દાધી નહીં, જ્યારે સ્થાનાંગ પ્રમાણે બન્ને.

ચક્રવર્તીઓ

૧. ચક્રવર્તી વિષે સામાન્ય

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તીઓ^૧ થઈ ગયા છે તેમની હકીકત આ પ્રમાણે^૨—

નામ	પિતા ^૩	માતા ^૪	સ્ત્રીરત્ન
૧. ભરત	ઋષભ	સુમંગલા	સુભદ્રા
૨. સગર	સુમિત્રવિજય	યશોમતી	ભદ્રા
૩. મધવા	સમુદ્રવિજય	ભદ્રા	સુનંદા
૪. સનતકુમાર	અશ્વસેન	સહદેવી	જયા
૫. શાંતિ	વિશ્વસેન	અચિરા	વિજયા
૬. કુંથુ	સૂર	શ્રી	કૃષ્ણશ્રી
૭. અર	સુદર્શન	દેવી	શૂરશ્રી
૮. સુભૂમ	કૃતવીર્ય	તારા	પદ્મશ્રી

૧. જેમ બુદ્ધને તેમ ચક્રવર્તીને પણ બહુજનને હિતકર્તા અને આશ્ચર્યકર માન્યો છે. અંગુત્તર ૨. ૫. કંમરા: સાત ચક્રવર્તી થયા. સાતમા ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીમતનું પાલન ન કર્યું, તેથી તેનું ચક્રરત્ન અંતર્ધાન થઈ ગયું, અને તેથી લોકોમાં અસંતોષ અને નિર્ધનતા વધવા માડ્યાં. પરિણામ-સ્વરૂપ બધાં પાપો મનુષ્યોમાં આવ્યા. છેવટે નરસંહારની હદે મનુષ્યો પહોંચી ગયા. આતું જૈનસંમત અવસર્પિણીને મળતું વર્ણન કરી બૌદ્ધોમાં પછી ઉત્સર્પિણીને મળતું વર્ણન છે. દીધં સુત ૨૬.

૨. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૭૪ થી.

૩. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૯૯-૪૦૦.

૪. જુઓ આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાં ૩૯૮.

૯. મહાપદ્મ	પદ્મોત્તર	જવાહા	વસુધરા
૧૦. હરિષેણુ	મહાહરિ	મેરા	દેવી
૧૧. જય	વિજય	વપ્રા	લક્ષ્મીવતી
૧૨. પ્રહ્લદત્ત	પ્રહ્લ	ચુલ્લની	કુરુમતી

[—સમ૦ ૧૫૮]

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં
બાર ચક્રવર્તી થશે^૧ તે આ —

૧. ભરત; ૨. દીર્ઘદન્ત; ૩. ગૂઢદન્ત; ૪. શુદ્ધદન્ત;
૫. શ્રીપુત્ર; ૬. શ્રીભૂતિ; ૭. શ્રીસોમ; ૮. પદ્મ; ૯. મહાપદ્મ;
૧૦. વિમલવાહન; ૧૧. વિમૂલવાહન; ૧૨. વરિષ્ઠ.

આ બાર ચક્રવર્તીનાં ૧૨ માતા, ૧૨ પિતા, અને
બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

બે ચક્રવર્તીઓએ કામલોગને છોડ્યા નહિ અને
તેથી મરીને સાતમી નરકે અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન
થયા છે તે આ^૨—

૧. સુભૂમ; ૨. પ્રહ્લદત્ત.

[—સ્થા૦ ૧૧૨]

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં દશ રાજધાનીઓમાં દશ
રાજાઓએ દીક્ષા લીધી, તે આ —

૧. ભરત; ૨. સગર; ૩. મધવા; ૪. સનતકુમાર;
૫. શાંતિ; ૬. કુંથુ; ૭. અર; ૮. મહાપદ્મ; ૯. હરિષેણુ;
૧૦. જય.

[—સ્થા૦ ૭૧૮]

૧. બૌદ્ધોમા પણ એક ભાવી ચક્રવર્તી શબ્દ નાન આવે છે. દ્વીપ૦
સુત ૨૬.

૨. આવશ્યકનિર્યુક્તિ — ગા૦ ૪૦૧.

ભરતચક્રવર્તી ૫૦૦ ધનુષ ઊંચા હતા.^૧

[—સમ ૧૦૮]

ભરતચક્રવર્તી ૭૭ લાખ પૂર્વ સુધી કુમારપણે રહી મહારાજ્યાભિષેક પામ્યા.^૨

[—સમ ૭૭]

ભરતચક્રવર્તીએ ૬ લાખ પૂર્વવર્ષ રાજ્ય કર્યું અને પછી અણુગાર થયા.

[—સમ ૧૨૬; —સ્થા ૫૧૯]

ભરતચક્રવર્તી ૮૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી જિન થયા અને કેવલજ્ઞાન દર્શન પામ્યા.

[—સમ ૮૩]

ભરત ૮૪ લાખ પૂર્વવર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મોક્ષે ગયા.

[—સમ ૮૪]

ભરત પછી આ આઠ યુગપ્રધાનપુરુષોએ સુક્રિતલાભ કર્યો —

૧. આદિત્યચક્ર; ૨. મહાયજ્ઞ; ૩. અતિબલ; ૪. મહા-બલ; ૫. તેજોવીર્ય; ૬. કાર્તવીર્ય; ૭. દંડવીર્ય; ૮. જલવીર્ય.

[—સ્થા ૬૧૬]

સગર ચક્રવર્તી ૪૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[—સમ ૧૦૭]

સગર ચક્રવર્તીએ ૭૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી પ્રવ્રજ્યા લીધી.

[—સમ ૭૧]

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૮૯૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

[—સમ ૮૯]

૧. ચક્રવર્તીઓના પ્રમાણ માટે જુઓ આવૃં નિં ૩૯૨, ૩૯૩.

૨. ચક્રવર્તીઓના આયુ માટે જુઓ આવૃં નિં ૩૯૫, ૩૯૬.

હરિષેણ ચક્રવર્તીએ ૯૭૦૦ વર્ષમાં કાંઈક ન્યૂન વર્ષ ગૃહસ્થપણે રહી દીક્ષા લીધી.

[—સમ૦ ૯૭]

બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તી ૭ ધનુષ ભિંચો હતો. તેણે ૭૦૦૦ વર્ષ પરમાયુ લોગળું અને મરીને સાતમી અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સ્થા૦ ૫૫૩]

જંબૂદ્વીપના ઐરવત વર્ષમાં પણ આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બાર ચક્રવર્તી, તેમની બાર માતા તેમના બાર પિતા અને તેમનાં બાર સ્ત્રીરત્નો થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૨. ચક્રવર્તીની ઋક્ષિ^૧

નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નવ મહાનિધિઓ ચક્રવર્તી રાજાને હોય છે તે આ પ્રમાણે —

૧. નૈસર્ગ મહાનિધિ — આમાં નિવેશ, ગ્રામ, આકર, નગર, પટ્ટન, દ્રોણમુખ, મડંબ, સ્કંધાવાર અને ગૃહોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. પાંડુક મહાનિધિ — આમાં ગણાય તેવી, લરાય તેવી, તોળાય તેવી અને મપાય તેવી સર્વ ધન-ધાન્યાદિ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

૩. પિંગલમહાનિધિ — આમાં સર્વ પ્રકારનાં પુરુષોનાં, સ્ત્રીઓનાં, હાથીઓનાં અને ઘોડાઓનાં આભૂષણોનો સમાવેશ થાય છે.

૧. ચક્રવર્તી વિષેના ચાર આશ્ચર્ય ધર્મ માટે જુઓ અંગુ ૪. ૧૩૦. અને તેની અભિરૂપતા, દીર્ઘાયુતા, નીરોગતા, અને સર્વપ્રિયતા — આ ચાર ઋક્ષિ માટે જુઓ દીધ૦ સુ૦ ૧૭.

૪. સર્વરત્નમહાનિધિ — આમાં સાત એકેન્દ્રિય અને સાત પંચેન્દ્રિય શ્રેષ્ઠ રત્નોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૫. મહાપદ્મ મહાનિધિ — આમાં સર્વ પ્રકારનાં રંગેલાં અને સફેદ વસ્ત્રોની નિષ્પત્તિ થાય છે.

૬. કાલ મહાનિધિ — પ્રજાને હિતકારી એવું અતીત તથા અનાગતનું ત્રણ ત્રણ વર્ષનું કાલજ્ઞાન, સો શિલ્પો અને કર્મનો સમાવેશ આમાં થાય છે.

૭. મહાકાલ મહાનિધિ — આમાં લોહું, રૂપું, સોનું, મણિ, સ્ફટિક, મોતી, પ્રવાલ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે.

૮. માણુવક મહાનિધિ — આમાં યોદ્ધાઓ, તેમનાં શસ્ત્રો અને યજ્ઞતરૌં, યુદ્ધનીતિ અને દંડનીતિનો સમાવેશ થાય છે.

૯. શંખ મહાનિધિ — આમાં નાટ્યવિધિ, નાટકવિધિ તથા ચારના પ્રકારનાં કાવ્ય અને વાદ્યોનો સમાવેશ થાય છે.

આ નવે મહાનિધિઓ આઠ ચક્ર પર પ્રતિષ્ઠિત છે, આઠ યોજન ઊંડા છે, નવ યોજન પહોળા છે અને બાર યોજન લાંબા છે. તેમનો આકાર પેટીના જેવો છે. તે સર્વે ગંગા નદીના મુખ આગળ આવેલા છે. તે કનકના બનેલા અને વૈશ્ણવમણિના બારણાવાળા છે અને વિવિધ રત્નોથી ભરપૂર છે. તે બધાને ચંદ્રસૂર્ય જેવું ગોળ ચક્રનું ચિહ્ન હોય છે. તે તે નિધિના નામવાળા તથા પદ્મ સ્થિતિવાળા દેવતાઓ એ નિધિઓના અધિપતિ છે; પણ તેમને તેમાંનું કાંઈ વેચવાનો અધિકાર નથી. આ બધા નિધિઓ ચક્રવર્તીની માલીકીના ગણાય છે.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આઠ કાકિણી રત્નો હોય છે જે એરણુ પર પડેલાં હોય છે. તે રત્નો આઠ સુવર્ણપ્રમાણુ હોય છે અને છ તળ તથા બાર ખૂણાવાળાં હોય છે.

[—સ્થાન ૧૩૩]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત એકેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧. ચક્ર; ૨. છત્ર; ૩. ચામર; ૪. દંડ; ૫. અસિ; ૬. મણિ; ૭. કાકિણી.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને આ સાત^૧ પંચેન્દ્રિય રત્નો હોય છે—

૧. સેનાપતિ; ૨. ગાથાપતિ; ૩. વર્ધકી; ૪. પુરોહિત; ૫. સ્ત્રી; ૬. અશ્વ; ૭. હસ્તી.

[—સ્થાન ૫૫૮; —સમ ૧૪]

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને ૬૪ સેરનો (લટનો) મણિમુક્તાનો હાર હોય છે.

[—સમ ૬૪]

૧. ઔદ્ધોએ પણ આને મળતાં જ ચક્રવર્તીનાં સાત રત્ન માન્યાં છે. ચક્રરત્નની ઉત્પત્તિ તથા વિજયગાથા પણ લગભગ સરખી છે. દીધન સુત ૧૭.

વળી ચક્રવર્તીનું ચક્રરત્ન પાછું કેમ નથી વળતું અને વિજયી કેમ નીવડે છે તેના પાંચ કારણો અગ્રુતરમા (પ.૧૩૧) બતાવ્યા છે:—૧. ચક્રવર્તી અર્થજ્ઞ હોય છે, ૨. ધર્મજ્ઞ હોય છે, ૩. મર્યાદાશીલ હોય છે, ૪ કાલજ્ઞ હોય છે, ૫. પરિષદને બાણનાર હોય છે.

કામીજનોને—૧. હસ્તી, ૨. અશ્વ, ૩. મણિ, ૪. સ્ત્રી, અને ૫. ગૃહપતિ—એ પાંચ રત્નોનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ જણાય છે; પણ ખરી રીતે તો આ પાંચ રત્નનો પ્રાદુર્ભાવ દુર્લભ છે:—૧. તથાગત, ૨. ધર્મ વિનયનો દેશક, ૩. ધર્મવિનયનો જ્ઞાતા, ૪. ધર્મ વિનયને સ્વીકારનાર, અને ૫. કૃતજ્ઞ. અંગુ ૫.૧૪૪.

પ્રત્યેક ચક્રવર્તીને —

૧

૪૮૦૦૦ પદ્મ, ૭૨૦૦૦ શ્રેષ્ઠ પુર, ૯૬ કરોડ ગ્રામ હોય છે.

[—સમ૦ ૪૮, ૭૨, ૯૬]

૫

બળદેવ—વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ

૧. ભરતવર્ષના આ અવસર્પિણીના^૧

જંબૂદ્વીપના ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં થઈ ગયેલા બળદેવ—વાસુદેવોની હ્રીકત આ પ્રમાણે છે—

૧. બળદેવનો પૂર્વભવ ૨. વાસુદેવનો પૂર્વભવ ૩. પૂર્વભવના ધર્માચાર્ય

૧. સિન્ધનંદી	વિશ્વભૂમિ	સંભૂત
૨. સુબન્ધુ	પર્વતક	સુભદ્ર
૩. સાગરદત્ત	ધનદત્ત	સુદર્શન
૪. અશોકલલિત	સમુદ્રદત્ત	શ્રેયાંસ
૫. વરાહ	ઋષિપાલ	કૃષ્ણ
૬. ધર્મસેન	પ્રિયમિત્ર	ગંગદત્ત
૭. અપરાજિત	લલિતમિત્ર	આશાકર
૮. રાજલલિત	પુનર્વસુ	સમુદ્ર
૯. —	ગંગદત્ત	દ્રમસેન

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૪. પૂર્વભવની નિહાનભૂમિ	૫. નિહાનનું ઠાણ	૬. બળદેવ ^૧	૭. વાસુદેવ ^૨
૧. મથુરા	ગાય	અચલ	ત્રિપૃષ્ઠ
૨. કનકવસ્તુ	ધૂત	વિજય	દ્વિપૃષ્ઠ
૩. શ્રાવસ્તી	સંગ્રામ	ભદ્ર	સ્વયંભૂ
૪. પોતન	સ્ત્રી	સુપ્રભ	પુરુષોત્તમ
૫. રાજગૃહ	રંગમાં પરાજય	સુદર્શન	પુરુષસિંહ
૬. કાકંદી	ભાર્યાનુરાગ	આનંદ	પુરુષપુરિક
૭. કૌશાંબી	ગોષ્ઠી	નંદન	દત્ત
૮. મિથિલા	પરઝદિ	પદ્મ	નારાયણ
૯. હસ્તિનાપુર	માતા	રામ	કૃષ્ણ ^૩

૮. બળંવાસુ ના પિતા ^૪	૯. બળદેવની માતા ^૫	૧૦. વાસુદેવની માતા ^૬	૧૧. પ્રતિવાસુદેવ
૧. પ્રભાપતિ	ભદ્રા	મૃગાવતી	અશ્વઘીવ
૨. બ્રહ્મા	સુભદ્રા	ઉમા	તારક
૩. સોમ	સુપ્રભા	પૃથ્વી	મેરક
૪. રુદ્ર	સુદર્શના	સીતા	મધુકૈટભ
૫. શિવ	વિજયા	અમૃતા	નિશુલ
૬. મહાશિવ	વૈજયંતી	લક્ષ્મીમતી	બલિ

૧. આવ૦ નિર્યુક્તિભાષ્ય ગા. ૪૧.

૨. „ „ ગા. ૪૦.

૩. „ „ ભાષ્ય ૪૨. આ બળદેવ વાસુદેવોનાં નગરો કંમશા આ પ્રમાણે છે-પોતન, કારકા, કારકા, કારકા, અશ્વપુર, ચક્રપુર, વારાણસી, રાજગૃહ, મથુરા.-આવ૦ નિં ૪૦૮.

૪. આવશ્યક નિં ગાં ૪૧૧. નિર્યુક્તિ ગાથામાં રુદ્ર પછી સોમનું નામ છે.

૫. „ „ „ ૪૧૦.

૬. „ „ „ ૪૦૯.

૨થા.-૪૮

૭. અગ્નિશિખ	જ્યંતી	શેષમતી	પ્રહ્લાદ
૮. દશરથ	અપરાજિતા	કૈકેયી	રાવણ
૯. વસુદેવ	રોહિણી	દેવકી	જરાસંધ

[—સમ૦ ૧૫૮; —સ્થા૦ ૬૭૨]

આ બળદેવ—વાસુદેવો દશારવંશના મંડન જેવા છે. તેઓ ઉત્તમ છે, મધ્યમ છે, પ્રધાન છે. વળી તેઓ ઓજસ્વી, તેજસ્વી, બલશાલી, અને સુશોભિત શરીરવાળા છે. તેઓ કાંત, સૌમ્ય, સુભગ, પ્રિયદર્શન, સુરૂપ, અને સુખશીલ છે. તેમની પાસે સૌ કોઈ સુખે પહોંચી શકે છે. બધા લોકો તેમનાં દર્શન ઝાંખે છે. તેઓ મહાબળી છે. તેઓ અપ્રતિહત અને અપરાજિત છે. શત્રુને મર્દન કરનાર છે. હજારો શત્રુનું પણ માન ગાળી નાખે તેવા છે. દયાળુ, અમત્સરી, અચપલ અને અચંડ છે. મૃદુ, મંજુલ અને હસીને વાતચીત કરનાર છે. તેમની વાણી ગંભીર, મધુર અને સત્ય હોય છે. તેઓ વત્સલ છે, શરણ્યોચ્ચ છે. તેમનું શરીર લક્ષણ અને ચિહ્નયુક્ત સર્વાંગસુંદર છે. તે ચંદ્રની જેમ શીતળ છે, અનલસ છે. પ્રકાંડ દંડનીતિવાળા છે, ગંભીરદર્શનવાળા છે. બળદેવ તાલધ્વજ અને વાસુદેવ ગરુડધ્વજ છે. તેઓ મહાધનુષ્યનો ટંકાર કરનાર છે. મહાન બલના સમુદ્ર જેવા છે. રણાંગણમાં દુર્ધર ધનુર્ધરો છે. તેઓ ધીર પુરુષો છે અને યુદ્ધમાં કીર્તિ મેળવનારા છે. મહાન કુલમાં પેદા થયેલા છે. વજ્રના પણ ટુકડા કરી નાખે તેવા બળવાન છે. તેઓ અર્ધ ભરતના અધિપતિ હોય છે. તેઓ સૌમ્ય છે; રાજવંશના તિલક સમાન છે, અજિત છે, અજિતરથ છે. બળદેવ હાથમાં હળ રાખે છે. વાસુદેવો ધનુષ રાખે છે; વળી વાસુદેવ શંખ ચક્ર, ગદા, શક્તિ અને નંદક ધારણ કરે છે; તેમના મુકુટમાં શ્રેષ્ઠ

ઉજ્જવલ શુકલ વિમલ કૌસ્તુભમણિ હોય છે; કાનમાં કુંડલ હોય છે તેથી મુખ શોભી રહે છે; તેમની આંખો કમલ જેવી છે; તેમની છાતીમાં એકાવલી હાર લટકી રહ્યો હોય છે; તેમને શ્રીવત્સનું લાંછન છે. સર્વ ઋતુમાં સંભવે તેવાં પંચરંગી સુગંધી સુંદર ફૂલોની માળા તેમના ગળામાં શોભે છે. તેમનાં અંગોપાંગમાં ૮૦૦ પ્રશસ્ત ચિહ્ન શોભે છે. મદમત્ત શ્રેષ્ઠ ગજેન્દ્ર જેમ લલિતગતિ તેઓ હોય છે. કૌંચ પક્ષીના મધુર અને ગંભીર શારદ સ્વર જેવો તેમનો નિનાદ છે. બળદેવો નીલ અને વાસુદેવો પીત વસ્ત્રો પહેરે છે. તેઓ તેજસ્વી, નરસિંહ, નરપતિ, નરેન્દ્ર છે. તેઓ નરવૃષભ છે અને દેવરાજ ઇન્દ્ર જેવા છે. રાજલક્ષ્મીથી શોભિત એઓ રામ અને કેશવ બન્ને ભાઈઓ હોય છે.

એ નવ વાસુદેવમાંથી એક સાતમા નરકમાં, પાંચ છઠ્ઠામાં, એક પાંચમામાં, એક ચોથામાં અને એક કૃષ્ણ ત્રીજા નરકમાં ગયા છે^૧.

બળદેવો નિદાન કરતા નથી. બધા વાસુદેવો નિદાન કરે છે. રામ (બળદેવ) ઊર્ધ્વગામી અને કેશવો (વાસુદેવો) અધોગામી હોય છે^૨.

આઠ રામ મુક્તિમાં ગયા અને એક બ્રહ્મલોકમાં ગયા છે. તે એકને હજી ગર્ભમાં રહેવું પડશે અને પછી તે સિદ્ધ થશે^૩.

ક્રીર્તિપુરુષ વાસુદેવોના પ્રતિશત્રુ તેમની સાથે ચક્રયુદ્ધ કરે છે અને છેવટે સ્વચક્રથી જ હણાઈ જાય છે^૪.

[- સમ ૧૫૮; - સ્થા ૧૭૨]

૧. આવ. નિ ૦ ગા ૦ ૪૧૩.

૨. „ „ ૪૧૫.

૩. „ „ ૪૧૪.

૪. „ ભાષ્ય ગા ૦ ૪૩.

અચલ બળદેવ ૮૦ ધનુષ ઊંચો^૧ હતો.

[-સમ૦ ૮૦]

વિજય બળદેવ ૭૩ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી
સિદ્ધ થયો.^૨

[સમ૦ ૭૩]

સુપ્રલ બળદેવ ૫૧ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી
સિદ્ધ થયો.

[-સમ૦ ૫૧]

નંદન બળદેવ ૩૫ ધનુષ ઊંચો હતો.

[-સમ૦ ૩૫]

રામ બળદેવ ૧૦ ધનુષ ઊંચો હતો.

[-સમ૦ ૧૦]

રામ બળદેવ ૧૨૦૦ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી દેવ થયો.

[-સમ૦ ૧૨]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૦ ધનુષ ઊંચા હતા; અને તેમણે
૮૦ લાખ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

[-સમ૦ ૮૦]

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ ૮૪ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી મરીને
અપ્રતિષ્ઠાન નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[-સમ૦ ૮૪]

સ્વયંભૂ વાસુદેવે ૯૦ વર્ષ વિજયમાં લીધાં.

[-સમ૦ ૯૦]

પુરુષોત્તમ વાસુદેવ ૫૦ ધનુષ ઊંચા હતા.

[-સમ૦ ૫૦]

૧. બળદેવ અને વાસુદેવના શરીરના પ્રમાણ માટે જુઓ આ૦ નિ૦
ગા૦ ૪૦૩.

૨. બળદેવ અને વાસુદેવના આયુ માટે જુઓ આ૦ નિ. ૪૦૫, ૪૦૭

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી છઠ્ઠી તમા નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સ્થા૦ ૭૩૫]

પુરુષસિંહ વાસુદેવ દશ લાખ વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી પાંચમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયો.

[—સમ૦ ૧૩૩]

દત્ત વાસુદેવ ૩૫ ધનુષ જિંચો હતો.

[—સમ૦ ૩૫]

વાસુદેવ કૃષ્ણ ૧૦ ધનુષ જિંચા હતા. તે હજાર વર્ષ સર્વાયુ ભોગવી ત્રીજી વાલુકાપ્રભા નરકમાં ઉત્પન્ન થયા.

[—સમ૦ ૧૦; —સ્થા૦ ૭૩૫]

કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ મહારાણીઓ ભગવાન અરિષ્ટ-નેમિ પાસે દીક્ષા લઈ મોક્ષે ગઈ—

૧. પદ્માવતી; ૨. ગૌરી; ૩. ગાંધારી; ૪. લક્ષ્મણા;
૫. સુસીમા; ૬. જાગવતી; ૭. સત્યભામા; ૮. રુકિમણી.

[—સ્થા૦ ૬૨૬]

૩. ભરતવર્ષના ભાવી બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપમાં ભરતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં બળદેવ-વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવો થનાર છે, તે આ પ્રમાણે —

બળદેવ	વાસુદેવ	પ્રતિશત્રુ
૧. જયંત	નંદ	તિલક
૨. વિજય	નન્દમિત્ર	લોહજંઘ
૩. ભદ્ર	દીર્ઘબાહુ	વજ્રજંઘ
૪. સુપ્રભ	મહાબાહુ	કેસરી
૫. સુદર્શન	અતિબલ	પથરાજ
૬. આનંદ	મહાબાહુ	અપરાજિત

૭. નંદન	બલભદ્ર	ભીમ
૮. પદ્મ	દ્વિપૃષ્ઠ	મહાભીમ
૯. સંકર્ષણ	ત્રિપૃષ્ઠ	સુગ્રીવ

આ બળદેવ-વાસુદેવોના નવ પિતા, બળદેવની નવ માતા, વાસુદેવની નવ માતા પણ ઉત્પન્ન થશે.

એમના પૂર્વભવ, પૂર્વભવના નવ આચાર્યો, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનભૂમિ અને નવ નિદાનનાં કારણો પણ થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

૩. ઐરવતના બળદેવાદિ

જંબૂદ્વીપના ઐરવતવર્ષમાં આગામી ઉત્સર્પિણીમાં નવ બળદેવ-વાસુદેવના પિતા, નવ બળદેવની માતા, નવ વાસુદેવની માતા ઉત્પન્ન થશે. તેમનું વર્ણન ભરતના બળદેવ-વાસુદેવ જેમ સમજી લેવું. તેમના પૂર્વભવો, ૯ પૂર્વભવના આચાર્યો, પૂર્વભવની નવ નિદાનભૂમિ, પૂર્વભવમાં નવ નિદાનકારણો એ બધું પણ થશે.

[—સમ૦ ૧૫૮]

ટિપ્પણ

૧. ૧૩ શલાકા પુરુષ :— તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ-વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ આ ૧૩ શલાકા પુરુષ ભરતવર્ષમાં આ અવસર્પિણીમાં કાળક્રમે કેવી રીતે થયા અને કોણે કેનું સમકાલીન હતું તે નીચેના નકશા પરથી સમજશે. આ નકશો આવશ્યક નિર્ધારિત વગેરે ગ્રંથના ટીકાકારો આપે છે તે પ્રમાણે છે—

૧. તીર્થંકર ૨. ચક્રવર્તી ૩. બળદેવ ૪. વાસુદેવ ૫. પ્રતિવાસુદેવ

૧. ૧ નંદભદ્ર ૧ ભરત

૨. ૨ અજિતનાથ ૨ સુગર

૩. ૩ સંભવનાથ

૪. ૪ અભિનંદન

૫. ૫ સુમતિનાથ

૬. ૬ પદ્મપ્રભ

૭. ૭ સુપાશ્વનાથ

૮. ૮ ચંદ્રપ્રભ

૯. ૯ સુવિધિનાથ

૧૦. ૧૦ શીતળનાથ

૧૧. ૧૧ શ્રેયાંસનાથ ૧ અચલ ૧ ત્રિપૃષ્ઠ ૧ અશ્વગ્રીવ

૧૨. ૧૨ વાસુપૂજ્ય ૨ વિજય ૨ દ્વિપૃષ્ઠ ૨ તારક

૧૩. ૧૩ વિમલનાથ ૩ ભદ્ર ૩ સ્વયંભૂ ૩ મેરુક

૧૪. ૧૪ અનંતનાથ ૪ સુપ્રભ ૪ પુરુષોત્તમ ૪ મધુકેટભ

૧૫. ૧૫ ધર્મનાથ ૫ સુદર્શન ૫ પુરુષસિંહ ૫ નિશુભ

૧૬. ૩ મધવા

૧૭. ૪ સનતકુમાર

૧૮. ૧૬ શાંતિનાથ ૫ શાંતિનાથ

૧૯. ૧૭ કુચુનાથ ૬ કુચુનાથ

૨૦. ૧૮ અરનાથ ૭ અરનાથ

૨૧. ૬ આનંદ ૬ પુરુષપુંડરિક ૬ બલિ

૨૨. ૮ સૂક્ષ્મ

૨૩. ૭ નંદન ૭ હતા ૭ પ્રહલાદ

૨૪. ૧૯ મહિલનાથ

૨૫. ૨૦ મુનિસુવ્રત ૯ મહાપદ્મ

૨૬. ૮ પદ્મ (લક્ષ્મણ) ૮ નારાયણ (રામ) ૮ રાવણ

૨૭. ૨૧ નમિનાથ ૧૦ હરિષેણ

૨૮. ૧૧ જય

૨૯. ૨૨ નેમિનાથ ૯ રામ ૯ કૃષ્ણ ૯ જરાસંધ (બળદેવ)

૩૦. ૧૨ બ્રહ્મહત

૩૧. ૨૩ પાશ્વ

૩૨. ૨૪ વર્ધમાન

સામાન્ય મહાપુરુષો

અંગવંશના ૭૭ રાજાઓએ ઘર છોડી દીક્ષા લીધી.

[—સમં ૭૭]

બાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૮૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ
સર્વાયુ લોગવી સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થયા.

[—સમં ૮૪]

બાહુબલિ, બ્રાહ્મી અને સુંદરી ૫૦૦ ધનુષ ભિંચાં હતાં.

[—સ્થાં ૪૩૫]

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ ૫

સંઘવ્યવસ્થા

સંઘવ્યવસ્થા

૧. સંઘ

સંઘ ચતુર્વિધ^૧ છે —

૧. શ્રમણો; ૨. શ્રમણીઓ; ૩. શ્રાવકો; ૪. શ્રાવિકાઓ.
[—સ્થા. ૩૬૩]

૨. પ્રમળ્યા^૨

નિર્ગન્થ કે નિર્ગન્થીને નીચેનું બધું પૂર્વ અને ઉત્તર
એ બે દિશાભિમુખ રહી કરવું કલ્પે:—

૧. પ્રમળ્યાદાન (વિધિપૂર્વક રજોહરણાદિ આપવું તે);
૨. મુંડન;
૩. શિક્ષાદાન (સૂત્ર, અર્થ અને તદ્દુલ્લેખ શીખવારૂપ
'અહણુ-શિક્ષા' તથા પ્રતિલેખના વગેરેની વિધિ શીખવારૂપ
'આચરણુ-શિક્ષા');
૪. ઉપસ્થાપન (નવા દીક્ષિતને પ્રથમ સામાયિક વ્રત
આપે છે અને પછી કાલાંતરે યોગ્યતા જોઈને પાંચ મહા-
વ્રતની વડી દીક્ષા આપે છે તે);^૩

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૩. બૌદ્ધસંઘમાં પણ પ્રથમ પ્રમળ્યા-શ્રમણેર થાય છે અને પછી
ઉપસપત્ન—ભિક્ષુ થાય છે. શ્રામણેરનું જન્મન્ય આયુ ૧૫ અને ભિક્ષુનું
જન્મન્ય આયુ ૨૦ હોવું જોઈએ. જૈન સંઘમાં જન્મન્ય આયુ આઠ છે. જુઓ
વિનય. ૫૦ ૧૧૮-૧૧૯. પંચવસ્તુક ગા. ૫૦. ઉપસ્થાપના વિધિ માટે
જુઓ ગા. ૬૧૨ થી.

૫. સંલોગ — સહલોજન;

૬. સંવાસ — સહવાસ;^૧

૭. સ્વાધ્યાયનો ઉદ્દેશ (અંગાદિ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૮. સમુદ્દેશ (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને વધારે સ્થિર કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે);

૯. અનુસાપન (અભ્યસ્ત શાસ્ત્રને સમ્યક્પ્રકારે ધારણ કરવાનો અને ધીજનને શીખવવાનો ઉપદેશ);

૧૦. પાપકર્મની આલોચના (ગુરુ સમક્ષ અપરાધોનું નિવેદન);

૧૧. પ્રતિક્રમણ (અશુભ અધ્યવસાય છોડી શુભ અધ્યવસાય ધારણ કરવા તે);

૧૨. નિંદા (આત્મસાક્ષીએ વ્રતના અતિચારોની બ્રુશુષ્સા કરવી તે — પશ્ચાત્તાપ);

૧૩. ગહાં (ગુરુસમક્ષ પોતાના દોષ માટે પશ્ચાત્તાપ);

૧૪. વિકુટ્તન (અતિચારને દૂર કરવો તે);

૧૫. વિશુદ્ધિ;

૧૬. તે નહીં કરવાની પ્રતિજ્ઞા;

૧૭. યથાયોગ્ય તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર;

૧૮. અને મારણાંતિક સંલેખના—ભાતપાણીનો પરિત્યાગ કે પાદપોષગમન^૨ સ્વીકારી મરણ નિરપેક્ષ થઈ કાલયાપન.

પ્રવ્રજ્યા, મુંડન, શિક્ષા, ઉપસ્થાપન, સંલોગ અને સંવાસ આ ત્રણ વિષે ન કહ્યે —

૧. પ્રવ્રજ્યાથી માંડીને સંવાસ સુધીના છ દ્રવ્યકલ્પો કહેવાય છે. બ્રુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૪૧૩.

૨. પાદપ એટલે વૃક્ષ જેમ સ્થિર રહી ભાતપાણીનો ત્યાગ તે પાદપોષગમન.

૧. પંડક (નપુંસક);^૧
૨. વાતિક (જનને દ્રિયમાં વિકાર થતાં મૈથુન કર્યા વિના શાંત ન થઈ શકનારો);^૨
૩. કલીબ (જનને દ્રિયના વિકારમાત્રથી જેને વીર્યપાત થાય છે તે).^૩

[—સ્થા ૧૦ ૨૦૨]

પ્રવ્રજ્યા ત્રણ છે —

- (૧) ૧. ઇહલોક-પ્રતિબદ્ધા (આ લોકમાં જ સારું ખાવા-પીવાનું મળે એ અભિલાષથી લેવાતી દીક્ષા);^૪
૨. પરલોક-પ્રતિબદ્ધા^૫ (અત્યારે સંયમ પાળીશું તો પરલોકમાં અવર્ણનીય કામલોગની પ્રાપ્તિ થશે એવા આશયથી લેવાતી);
૩. ઉભયપ્રતિબદ્ધા.

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૩.

૨. ટીકાકાર અહીં પાઠાંતરે વ્યાધિત — રોગી એવો શબ્દ પણ બતાવે છે.

૩. વાતિક અને કલીબ જે વીર્યસ્રાવને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે તે નપુંસક બની જાય છે. વિપક્ષદર્શન માત્રથી વીર્યપાત થાય તો તે દૃષ્ટિ-કલીબ; તે જ પ્રમાણે શબ્દશ્રવણથી થાય તો શબ્દકલીબ; તે જ પ્રમાણે સંલેશ માત્રે કે નિમત્રણ માત્રે વીર્યપાત થાય તો આદિગ્ધકલીબ અને નિમત્રણાકલીબ — એવા કલીબના ચાર ભેદ છે આ સિવાય પણ બીજા ઘણા પ્રકારના નપુંસકો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. વિશેષ માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૫૧૩૮ થી.

બૌદ્ધ સધમાં પણ પંડક અને નપુંસક (બંને લિંગવાળો) ને પ્રવ્રજ્યા દેવાની મનાઈ છે. જુઓ વિનય. ૫૦ ૧૨૫, ૧૨૮. પંડક કેવી રીતે લિક્ષુ-સધને કુશીલ બનાવે છે તેનું વર્ણન વિનય અને બૃહત્કલ્પનું લગભગ સરખું છે.

૪. આવી દીક્ષા લેનાર જ્યારે વધી પડ્યા ત્યારે લગવાન બુદ્ધે તેમનું નિયંત્રણ કરવા માટે અમુક નિયમો બનાવ્યા. વિનય. ૫૦ ૧૦૭.

- (૨) ૧. પુરતઃપ્રતિબદ્ધા (પુત્રાદિ કરતાં શિષ્ય-પરિવાર
સારો એવી/ભાવી શિષ્યોની આશાથી લેવાતી);
૨. માર્ગતઃપ્રતિબદ્ધા (દીક્ષા તો લે, પણ પૂર્વ-
સ્નેહીનો સ્નેહ તૂટે નહીં);
૩. ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા;
- (૩) ૧. પીડા આપીને આપવામાં આવતી;
૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;
૩. સંભાષણ કરીને આપવામાં આવતી.
- (૪) ૧. ગુરુસેવાર્થે લેવાતી પ્રવ્રજ્યા;
૨. ઉપદેશના પ્રભાવથી લેવાતી—દેવાતી;
૩. સંકેત પ્રવ્રજ્યા (શરતમાં ઊતરીને જેમકે
'ફલાણો દીક્ષા લેશે તો હું લઈશ' એવી રીતે
લેવાતી).

પ્રવ્રજ્યા ચાર છે.

- (૧) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;
૪. અપ્રતિબદ્ધા (માત્ર ચારિત્રની પાલના માટે
લેવાતી, જેનું ધ્યેય મોક્ષ સિવાય બીજું કંઈ ન હોય);
- (૨) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;
૪. અપ્રતિબદ્ધા.
- (૩) ૧. પીડા આપીને આપવામાં આવતી;^૧
૨. ભગાડીને આપવામાં આવતી;^૨
૩. ઉપદેશ આપીને આપવામાં આવતી;^૩

૧. અહીં બીજો પાઠ પણ છે, જેનો અર્થ થાય — 'ચોતાનું શારીરિક કે વિદ્યાબળ દેખાડી પ્રભાવમાં લાવી દેવાતી દીક્ષા.'

૨. બીજો અર્થ : કોઈ દૂષણ કરીને આપવામાંથી આવતી.

૩. અહીં બીજો પાઠ મળે છે જેનો અર્થ થાય — 'દાસત્વમાંથી છોડાવી દીક્ષા આપવી તે.'

૪. પરિતૃપ્ત કરીને આપવામાં આવતી.

(૪) ૧-૩. ઉપર પ્રમાણે;

૪. વિહંગગતિ પ્રવળ્યા (જેનું સૌ કોઈ મરી ખૂટયું હોય તેવા એકાકીની દીક્ષા).

(૫) ૧. નટખાદિતા (સંવેગશૂન્ય હોવા છતાં નટની પેઠે બાહ્ય વેશ ભજવી આહારપ્રાપ્તિ માટે લેવાતી);

૨. ભટખાદિતા (પોતાના બળનું ભટની જેમ પ્રદર્શન કરીને અથવા આડંબરપ્રિય થઈ ભિક્ષા મેળવનારની પ્રવળ્યા);

૩. સિંહખાદિતા (સિંહની પેઠે હકનું ખાતો હોય તેમ તથા ડર વિના કે હીનતાનો ભાવ લાગ્યા વિના કે ખીજે દૂર લઈ ગયા વિના મળે ત્યાં જ ખાઈ લેનારની દીક્ષા);

૪. શૃંગાલખાદિતા (શિયાળની પેઠે ભાગ્યવશાત્ આ તો મળ્યું છે એમ હીનતાના ભાવથી તથા દૂર લઈ જઈને ખાય તેની દીક્ષા).

(૬) કૃષિ ચાર પ્રકારની છે—

૧. એક વખત વાવવું પડે તેવી (ભર બાજરાની);

૨. વારંવાર વાવવું પડે તેવી (ચોખાની);

૩. એક વખત નીંદવું પડે તેવી;

૪. વારંવાર નીંદવું પડે તેવી.

પ્રવળ્યા પણ કૃષિની જેમ ચાર પ્રકારની છે.^૧

૧. (૧) વચલા બાવીસ તીર્થ કરના સાધુઓને એક વખત સામાયિક ચારિત્ર આપવું પડતું અને તે ચાવજીવ રહેતું, તે પહેલા પ્રકારની ખેતી જેવું ગણાય. (૨) મહાવ્રતમાં દોષ લાગ્યા હોય તેથી ફરી નવેસર પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ કરવું પડે તે બીજા પ્રકારની ખેતી જેવું ગણાય (પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં નવદીક્ષિતને અતિચાર ન હોય છતાં

(૭) ૧. ધાન્યના ઢગલા જેવી (કચરો કાઢી નાખી ધાન્યનો ખળામાં ઢગલો કરાય છે તેવા નિર્દોષચારિત્ર રૂપી);

૨. ખળામાં હવામાં ઉડાડવામાં આવે છે અને પછી જે ઢગલો થાય છે તે ધાન્ય જેવી (જેને પછી શુદ્ધ કરવામાં થોડા પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા રહે છે);

૩. ઢોરે ખૂંદીને તૈયાર કરેલા ધાન્યના ઢગલા જેવી (જેને હળુ તદ્દન શુદ્ધ કરવા શ્રમ અને સમયની અપેક્ષા છે તેવી);

૪. લાણીને ખળામાં નાખેલા ધાન્યના ઢગલા જેવી (જેને તો હળુ બધું જ સાફ કરવાનું બાકી છે).

[—સ્થા. ૩૫૫]

પ્રમજ્યાના દશ પ્રકાર છે.^૧—

૧. સ્વેચ્છથી કે પરેચ્છથી (છંદા);

૨. રોષથી;

૩. દારિદ્ર્યથી;

૪. સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં;

૫. પ્રતિશ્રુતા (પૂર્વે આપેલાં વચન અનુસાર);

૬. સ્મરણ કરાવવાથી (પૂર્વવૃત્તાંત યાદ કરાવવાથી);

૭. રોગથી;

૮. અનાદરથી;

વડી દીક્ષારૂપ છેદ્યારિત્ર આપવામાં આવે છે, તે પણ આમાં ગણાય.)
(૩) એક વખત અતિચાર લાગતાં આલોચના કરી લેવી તે ત્રીજી. અને
(૪) અનેક વાર અતિચાર લાગતાં અનેક વાર આલોચનાદિ શુદ્ધિ કરવી પડે તે ચોથી ખેતી જેવી બાણવી.

૧. આનાં ઉદાહરણોના વર્ણન માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે દિપ્તિ નં. ૪.

૯. દેવદ્વારા પ્રતિબોધ પામી;
૧૦. પુત્રપ્રેમથી.

[- સ્થા ૭૧૨]

૩. આચાર્યોપાધ્યાય

આચાર્ય ચાર પ્રકારના છે—

- (૧) ૧. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાચાર્ય ન હોય;^૧
૨. ઉપસ્થાપનાચાર્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય;
૩. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ હોય;
૪. પ્રવ્રજ્યાચાર્ય ન હોય અને ઉપસ્થાપનાચાર્ય પણ ન હોય તે ધર્માચાર્ય;^૩
- (૨) ૧. ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય પણ વાચનાચાર્ય^૪ ન હોય;
૨. વાચનાચાર્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય;

૧. વ્યવહારસૂત્ર ૭૦ ૧૦ સૂત્ર ૧૨ માં આચાર્યના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે : (૧) પ્રવ્રજ્યાચાર્ય, (૨) ઉપસ્થાપનાચાર્ય અને (૩) ધર્માચાર્ય.

૨. સામાયિકારોપણરૂપ પ્રવ્રજ્યા આપે તે પ્રવ્રજ્યાચાર્ય. અને કપ-સ્થાપના - પાંચ મહાવ્રતના આરોપણરૂપ વડીલીક્ષા આપે તે ઉપસ્થાપનાચાર્ય.

૩. જોણે કોઈને ઉપદેશ આપી દીક્ષા માટે ઉમેદવાર બનાવ્યો હોય પણ પ્રવ્રજ્યા કે ઉપસ્થાપના પોતે ન કર્યા હોય તે ધર્માચાર્ય.

૪. 'તું હવે અમુક ભણવાનો અધિકારી છે' એવો શાસ્ત્રપદનનો અધિકાર આપનાર આચાર્ય તે ઉદ્દેશનાચાર્ય; અને શાસ્ત્રનું પદન કરાવે તે વાચનાચાર્ય.

સ્થા-૪૯

૩. ઉદ્દેશનાચાર્ય હોય અને વાચનાચાર્ય પણ હોય;

૪. ઉદ્દેશનાચાર્ય ન હોય અને વાચનાચાર્ય પણ ન હોય.^૧

[—સ્થાં ૩૨૦]

૪. ગણી કેવા હોય ?

ગણીની આઠ સંપત્તિ છે^૨ —

૧. આચારસંપત્તિ; ૨. શ્રુતસંપત્તિ; ૩. શરીરસંપત્તિ; ૪. વચનસંપત્તિ; ૫. વાચનાસંપત્તિ; ૬. મતિસંપત્તિ; ૭. પ્રયોગ (એટલે વાદવિષયક) સંપત્તિ; ૮. સંગ્રહ (અર્થાત્ ક્ષેત્ર, ફલક આદિના સ્વીકારની યથોચિતતા સમજવા રૂપી) સંપત્તિ.

[—સ્થાં ૬૦૧]

છ સ્થાનયુક્ત અણુગાર ગણુ ધારણુ કરી શકે :—

૧. શ્રદ્ધાળુ; ૨. સત્યવાન; ૩. મેધાવી; ૪. બહુશ્રુત; ૫. શક્તિમાન; ૬. અલ્પાધિકરણુ — કલેશરહિત.

[—સ્થાં ૪૭૫]

૧. અર્થાત્ કોઈને ધર્મોપદેશ આપીને દૂર રહેનાર ધર્માચાર્ય. તે ચોતે દીક્ષા નથી આપતા કે ભણતર કરાવતા નથી.

૨. સમાન શીલાચારવાળા સાધુનો સમુદાય તે ‘ગણુ’. તે ગણના નાયક તે ‘ગણી’ અર્થાત્ આચાર્ય. તેની સંપત્તિ-ગુણવૈભવ માટે જુઓ દશાશ્રુતરકંધ ૪ દશા. આ જ પ્રમાણે બૌદ્ધ મતે ઉપસંપાદકના ગુણ માટે જુઓ વિનય ૦ પૃ. ૧૧૦.

આ આઠે સંપત્તિના ચાર ચાર ભેદો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૫. આચાર્યોપાધ્યાયના અતિશયો

ગણુને વિષે આચાર્યોપાધ્યાયના પાંચ અતિશય છે^૧ :—

૧. આચાર્યોપાધ્યાય ધૂળવાળા પગ ઉપાશ્રયમાં લાવી બીજા પાસે ઝટકાવરાવે કે લૂંછાવે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૨. આચાર્યોપાધ્યાય મળમૂત્રનો ઉત્સર્ગ અથવા તેની શુદ્ધિ ઉપાશ્રયમાં કરે તે પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૩. આચાર્યોપાધ્યાય ઇચ્છે તો વૈયાવૃત્ત્ય કરે અને ન ઇચ્છે તો ન કરે તો પણ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

૪. આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયમાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી થતું.

૫. આચાર્યોપાધ્યાય ઉપાશ્રયની બહાર ગમે ત્યાં એક રાત કે બે રાત એકલા રહે તો પણ અતિક્રમણ નથી.

[—સ્થા. ૪૩૮]

આચાર્યોપાધ્યાયના ગણુને વિષે સાત અતિશય છે :—

૧-૫. ઉપર પ્રમાણે; ૬. ઉપકરણની વિશેષતા; ૭. ભક્તપાનની વિશેષતા.

[—સ્થા. ૫૭૦]

૬. કલહનાં કારણો અને નિવારણ

ગણુમાં પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય કલહ કરાવે :—

૧. ગણુમાં રહેનારા શ્રમણોને સમ્યક્ રીતે આજ્ઞા વા નિષેધ ન કરે;

૨. વયોજ્યેષ્ઠ વા જ્ઞાનાદિથી જ્યેષ્ઠ સાધુને યોગ્ય રીતે વંદનકર્મનો પ્રયોગ ન કરે;

૧. વ્યવહારસૂત્ર ઉ. ૬, સૂ. ૨ માં આ ૪ સૂત્ર છે, અને તેનો વિસ્તાર વ્યવહારભાષ્યમાં છે.

૩. કાલક્રમે જેને વાચના આપવાની હોય તેને તે પ્રમાણે આપે નહિ;^૧

૪. ગણુમાં ગ્લાન અને શૈક્ષ્યની સેવા કરવાની વ્યવસ્થા ઠીક ન કરે;

૫. ગમે તેમ આજ્ઞા લઈને કે લીધા વિના વિહરવા દે.

[—સ્થા૦ ૩૯૯]

આચાર્યોપાધ્યાય પાંચ કારણે ગણુમાંથી કલહ ટાળી શકે :—

૧-૫. ઉપયુક્તથી ઊલટી રીતે વર્તે તો.

[—સ્થા૦ ૩૯૯]

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણુનો સંગ્રહ કરી શકે :—

૧. સમ્યક્ પ્રકારે આજ્ઞા વા નિષેધનો પ્રયોગ કરે;

૨. સમ્યક્ પ્રકારે વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠને વંદન-કર્મ કરે;

૩. કાલક્રમે વાચનાચોગ્યને વાચના આપે ;

૪. ગણુમાં રોગી અને શૈક્ષ્યની સેવાની વ્યવસ્થા કરે;

૫. સ્વચ્છાંદવિહારને રોકે;

૬. ઉપકરણ સમ્યક્ પ્રકારે મળે તેવી ગોઠવણ કરે;

૭. મળેલાં ઉપકરણની સમ્યક્ પ્રકારે રક્ષાનો પ્રબંધ કરે.

આચાર્યોપાધ્યાય સાત કારણે ગણુનો સંગ્રહ ન કરી શકે :—

૧-૭. ઉપરથી ઊલટું વર્તન હોય તો.

[—સ્થા૦ ૫૪૪]

૧. વાચના આપવાના કાળક્રમની વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૭. ગણ છોડવાનાં કારણો

પાંચ કારણે આચાર્યોપાધ્યાય ગણ છોડી આત્યા જાય^૧ :—

૧. તેમની આજ્ઞા કે નિષેધ ગણમાં ન પળાતાં હોય;
૨. વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠ શ્રમણોને વંદન ન કરે;
૩. યથાકાલે શ્રુતની વાચના ન આપે;
૪. પોતાના ગણની કે અન્યના ગણની સાધ્વીમાં

આસક્ત થાય;

૫. પોતાના સગાસંબંધી ગણથી બહાર ગયા હોય તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરવા ખાતર:

[—સ્થા ૦ ૪૩૯]

સાત કારણો બતાવી ગણ છોડવાની રજા માગી ગણને છોડીને જાય તે આ^૨—

૧. મને સર્વ ધર્મ પસંદ છે;
૨. મને અમુક ધર્મ તો ગમે છે પણ અમુક નથી ગમતા;
૩. સર્વ ધર્મમાં મને સંશય છે;
૪. અમુકમાં મને સંશય છે અને અમુકમાં નથી;
૫. સર્વ ધર્મ દેવા ચાહું છું;

૧. વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૭.

૨. જે વિષયની પોતાને લેવા-દેવાની ઇચ્છા હોય તેનું પાત્ર પોતાના ગણમાં ન હોય, તો જ્યાં તે પાત્ર હોય ત્યાં જવા માટે આચાર્ય પાસે ગણમાંથી છૂટા થવાની રજા માગવી જોઈએ અને પછી જહું જોઈએ. અથવા સાધનાની ઉચ્ચતા સ્વીકારવી હોય—જેવી કે એકલવિહારી પ્રતિમા—તો પણ ગણ છોડવાની રજા લઈ જઈ શકે છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રને કારણે ગણ છોડવાની રજા છે અન્યથા નહિ. જુઓ બૃહત્કદંધ-૯૦ ૪, સૂ. ૨૦-૨૮.

૬. અમુક ધર્મ દેવા ચાહું છું અને અમુક દેવા નથી ચાહતો;

૭. એકલવિહાર પ્રતિમા સ્વીકારી વિચરવા ઇચ્છું છું.
[—સ્થા૦ ૫૪૧]

૮. શિષ્ય અને સ્થવિર

અતેવાસી ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય પણ ઉપસ્થાપનાશિષ્ય ન હોય;
 ૨. ઉપસ્થાપનાશિષ્ય હોય પણ પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય ન હોય;
 ૩. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ હોય;
 ૪. પ્રવ્રજ્યાશિષ્ય પણ ન હોય અને ઉપસ્થાપનાશિષ્ય પણ ન હોય.
- (૨) ૧. ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય પણ વાચનાશિષ્ય ન હોય;
 ૨. વાચનાશિષ્ય હોય પણ ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય;
 ૩. ઉદ્દેશનાશિષ્ય હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ હોય;
 ૪. ઉદ્દેશનાશિષ્ય ન હોય અને વાચનાશિષ્ય પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

સ્થવિરની ત્રણ ભૂમિ છે^૧ :—

૧. જાતિસ્થવિર (૬૦ વર્ષનો);
૨. શ્રુતસ્થવિર (સ્થાનાંગ-સમવાયાંગને ધારણ કરે તે);

૧. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ઉ૦ ૧૦, સૂત્ર ૧૫.

૩. પર્યાયસ્થવિર (વીસ વર્ષનો શ્રમણપર્યાય જેનો અર્થ ગયો હોય તે).

[—સ્થા૦ ૧૫૯]

શૈક્ષની ત્રણ ભૂમિ છે^૧ :—

૧. ઉત્કૃષ્ટ છ માસ; ૨. મધ્યમ ચાર માસ; ૩. જઘન્ય સાત રાત્રી.

[—સ્થા૦ ૧૫૯]

૯. અનુજ્ઞા વગેરે

અનુજ્ઞાના^૨ ત્રણ ભેદ છે :—

૧. આચાર્ય આપે તે; ૨. ઉપાધ્યાય આપે તે; ૩. ગણી આપે તે.

તે જ પ્રમાણે સમનુજ્ઞા,^૩ ઉપસંપદા^૪ અને પરિત્યાગ^૫ વિષે સમજવું.

[—સ્થા૦ ૧૭૪]

૧. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ૭૦ ૧૦, સૂત્ર ૧૬.

૨. શાસ્ત્રપઠનની આજ્ઞા કે અધિકાર તે અનુજ્ઞા. તેના દાયક ભેદથી ત્રણ ભેદ સમજવા.

૩. સર્વગુણસંપન્ન (જુઓ વ્યવહાર ૭૦ ૩.) એવા આચાર્ય ઉપાધ્યાય અને ગણી જે અનુજ્ઞા આપે તે સમનુજ્ઞા કહેવાય છે. તેના પણ દાયકભેદ ત્રણ ભેદ છે. અહીં દીકાકાર પ્રાકૃત શબ્દ સમણુન્નાનો સમનોજ્ઞા: એવો સંસ્કૃત પ્રતિશબ્દ સૂચની વિકલ્પે સાધુના ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ગણી. અને ક્ષુલ્લકાદિ ખીન્ન સાધુઓનું અસ્તિત્વ છતાં નિસ્થાનકાધિકાર હોવાથી વિવક્ષિત નથી એમ જણાવે છે. પણ તેમજે પ્રથમ અર્થ કર્યો છે તે વધારે સગત લાગે છે.

૪. પોતાનો ગણ છોડી ખીન્ન ગણની વ્યક્તિને આચાર્યાદિ માને તે.

૫. આચાર્ય વગેરે પોતાનો ગણ છોડે તે.

૧૦. દુષ્ટ શિષ્યો^૧

(૧) ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક — પ્રતિકૂલ છે :—

૧. આચાર્ય પ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક;
૩. સ્થવિરપ્રત્યનીક.

(૨) ગંતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. ઇહલોકપ્રત્યનીક; ૨. પરલોકપ્રત્યનીક; ૩. ઉભય-લોકપ્રત્યનીક.

(૩) સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. કુલપ્રત્યનીક (એકાચાર્યની સંતતિ તે કુલ);
૨. ગણપ્રત્યનીક (ત્રણ ત્રણ કુલ મળીને ગણ);
૩. સંઘપ્રત્યનીક (સર્વશ્રમણસમૂહ તે સંઘ).

(૪) અનુકંપાની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક છે :—

૧. તપસ્વીપ્રત્યનીક; ૨. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૩. શૈક્ષપ્રત્યનીક.

(૫) ભાવપ્રત્યનીક ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૨. દર્શનપ્રત્યનીક; ૩. ચારિત્રપ્રત્યનીક.

(૬) શ્રુતપ્રત્યનીક ત્રણ છે :—

૧. સૂત્રપ્રત્યનીક; ૨. અર્થપ્રત્યનીક; ૩. તદુભયપ્રત્યનીક.

[—સ્થા ૨૦૮]

૧૧. વ્યવહાર

વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો^૨ છે :—

૧. આગમવ્યવહાર; ૨. શ્રુતવ્યવહાર; ૩. આજ્ઞાવ્યવહાર;
૪. ધારણાવ્યવહાર (ગીતાર્થે કરેલ વ્યવહારનો પ્રસંગ યાદ

૧. આહું સૂત્ર ભગવતીમાં છે : ૧૦ ૮, ૬૦ ૮, ૫૦ ૧૫૭.

૨. આ સૂત્ર ભગવતીમાં પણ છે : ૧૦ ૮, ૬૦૮, ૫૦ ૧૫૫. જુઓ વ્યવહારસૂત્ર ૬૦ ૧૦, સૂ. ૩. વિશેષ વિગતો માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૮.

કરી તેવે પ્રસંગે વર્તવું તે); ૫. છતવ્યવહાર (૩ઠ્ઠી ચાલ્યો આવતો).

જ્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયમાં આગમથી વ્યવસ્થા મળી શકતી હોય ત્યાં સુધી તે આગમનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જે વિષયમાં આગમ ન હોય તેમાં શ્રુતાનુસારી વ્યવહાર કરવો. અને શ્રુત પણ ન હોય તેમાં આજ્ઞાનો આશ્રય લેવો; આજ્ઞા પણ ન હોય તો ધારણાનો આશ્રય લેવો અને ધારણા પણ ન હોય તો છતનો આશ્રય લઈ વ્યવહાર કરવો. આમ આગમાદિથી વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે ત્યારે આમ આગમાદિ વ્યવહારનો સમ્યક્ પ્રકારે આશ્રય લઈ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ જિનાજ્ઞાના સમ્યક્ આરાધક થાય છે.

[—સ્થા. ૪૨૧]

૧૨. કલ્પ

કલ્પસ્થિતિ (સાધુના આચારની મર્યાદા)^૧ત્રણ પ્રકારની છે:—

(૧) ૧. સામાયિકકલ્પસ્થિતિ (સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદા);^૨

૨. છેદોપસ્થાપનિકા કલ્પસ્થિતિ (અસુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોના આદેષણરૂપ આચારની મર્યાદા);

૩. નિર્વિશમાના કલ્પસ્થિતિ (પરિહારવિશુદ્ધિ તપ સ્વીકારનારની મર્યાદા);

૧. સાધુઓનો આચાર કલ્પસૂત્રમાં પ્રતિષ્ઠાપિત કરવામાં આવ્યો છે. તદ્દનુસારે અવસ્થાન તે પણ કલ્પસ્થિતિ કહેવાય. દસ કલ્પોની વ્યાખ્યા માટે જુઓ પંચાશક ૧૭મું.

૨. આ તથા પછીના છેદોની સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે શિષ્યજ્ઞ નં. ૯.

- (૨) ૧. નિર્વિઠ્ઠા કલ્પસ્થિતિ (પારિહારિક તપસ્યા પૂરી કરનારની આચારમર્યાદા);
 ૨. જિનકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છથી બહાર જઈ તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારની મર્યાદા);^૧
 ૩. સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ (ગચ્છવાસી આચાર્યાદિની આચારમર્યાદા).^૨

[—સ્થા૦ ૨૦૬]

કલ્પસ્થિતિ છ પ્રકારની છે^૩ :—

૧—૬ ઉપર્યુક્ત.

[—સ્થા૦ ૫૩૦]

કલ્પના પરિમન્થુ (ઘાતક) છ છે^૪ :—

૧. સંયમનો પરિમન્થુ કૌકુચિત^૫ છે;
૨. સત્યવચનનો પરિમન્થુ મૌખ્ય^૬ છે;
૩. ઇર્ષ્યાપાથકીનો પરિમન્થુ ચક્ષુર્લોભુપતા છે;
૪. એષણાગોચરીનો પરિમન્થુ તિતિષ્ણિક છે, (ભિક્ષા-ચર્યામાં ઇષ્ટ વસ્તુ ન મળતાં ખિન્ન થઈ ગમેતેમ બોલવું તે);
૫. મુક્તિમાર્ગનો પરિમન્થુ ઇચ્છા-લોભ છે.
૬. મોક્ષમાર્ગનો પરિમન્થુ લોભથી નિદાન કરવું તે છે. કારણ, સર્વત્ર ભગવાને અનિદાનતાની પ્રશંસા કરી છે.

[—સ્થા૦ ૫૨૯]

૧. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૦

૨. જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

૩. બૃહત્કલ્પ ઉ. ૬, સૂ. ૧૪.

૪. બૃહત્કલ્પ ઉ. ૬, સૂ. ૧૩.

૫. પોતાના સ્થાને નર્તિકાની જેમ નાચ્યા કરે તે સ્થાનકોકુચિત — કુચેષા. હાથથી કાંકરા ફેંકે ઇત્યાદિ શરીર વડે કરાતી કુચેષા તે શરીર-કોકુચિત. અને મોઢેથી સીટી વગાડે અગર ખીજને હસાવે તેવું બોલે તે ભાષાકોકુચિત.

૧૩. સમાચારી^૧

સમાચારી દશ પ્રકારની છે^૨ :—

૧. ઇચ્છાકાર ('આપની ઇચ્છા હોય તો કરું-કરો' એમ કહેવું તે);
૨. મિથ્યાકાર ('મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ' એમ કહેવું તે);
૩. તથાકાર ('આપનું કહેવું યથાર્થ છે' એમ કહેવું તે);
૪. આવશ્યિકા ('આવશ્યક કાર્ય છે' કહી બહાર જવું તે);
૫. નૈષેધિકી (બહાર જઈ આવ્યા બાદ, હવે હું ગમન-વ્યાપાર બંધ કરું છું એમ કહેવું તે);
૬. આપૃચ્છના (બધી ક્રિયાઓ કરતાં ગુરુને પૂછવું તે);
૭. પ્રતિપૃચ્છ (પહેલાં રજા ન મળી હોય તેવી ક્રિયા માટે નિમિત્ત હોતાં ફરી પૂછવું તે);
૮. છંદના (લાવેલી ભિક્ષામાંથી કોઈને જોઈતું હોય તો લો એમ કહેવું તે);
૯. નિમંત્રણ (લાવ્યો ન હોય પણ ભિક્ષાદિ લાવી આપવા પૂછવું તે).
૧૦. ઉપસંપદા (જ્ઞાનાદિ અર્થે ગચ્છછોડીને અન્ય સાધુને આશ્રમે રહેવું તે).

આ દશ પ્રકારની સમાચારી કાલના વિષયમાં કહી છે.^૩

[—સ્થા ૦ ૭૪૯]

૧. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૨.

૨. દશ પ્રકારની વિશેષ સમજૂતી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૩.

૩. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

૧૪. સંલોગ-વિસંલોગ

સંલોગ^૧ (અર્થાત્ સમાન સમાચારીવાળા ભિક્ષુઓનું સાથે મળીને લોજન આદિ) તેના બાર પ્રકાર છે:—

૧. ઉપધિ (વસ્ત્રપાત્રાદિ); ૨. શ્રુત (શ્રુતની વાચના); ૩. ભક્તપાન; ૪. અંજલિપ્રગ્રહ (હાથ જોડી નમસ્કાર કહેવા); ૫. દાન (શિષ્યનું); ૬. નિકાયન (નિમન્ત્રણ); ૭. અભ્યુત્થાન (માન આપવા આસનેથી ઊભા થવું); ૮. કૃતિકર્મ (વંદન); ૯. વૈયાવૃત્ત્યકરણ (સેવાચારી); ૧૦. સમવસરણ (સાધુઓનો મેળો); ૧૧. સંનિષદા (આસન); ૧૨. કથાપ્રબન્ધન (વાદ).

[—સમ૦ ૧૨]

શ્રમણ નિર્ગન્થના મૃષાઆચારને પોતે જોયો હોય કે ખીજ શ્રદ્ધેય જન પાસેથી સાંભળ્યો હોય તો તે વિષે વધારેમાં વધારે ત્રણ વખત આલોચનાનો અવસર હોવો. પણ પછી સંલોગને તોડી વિસંલોગ કરે તો આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન નથી ગણાતું.

[—સ્થા૦ ૧૭૩]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ગન્થ સાંલોગિક સાધર્મિકને વિસંલોગિક બનાવે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. અકૃત્યસેવન કર્યું હોય;

૧. આનું વિસ્તારથી વિવેચન નિશીથસૂત્રના પાંચમા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં છે. આ ગાથા નિશીથભાષ્યમાં છે. વ્યવહારભાષ્યમાં ૭૦ ૫ માં ભાષ્ય ગા૦ ૪૭માં સંલોગના છ પ્રકાર ઓળખાવ્યા છે. અને અહીં ગણાવેલા બાર ભેદોને ઓધ સંલોગના ઉપભેદ રૂપે ગણાવ્યા છે. ભેદ ગણના કરતી ગાથાઓ (ગા૦ ૪૯-૫૦) આ જ છે. અને ગા૦ ૫૨ માં નિશીથનો પચમ ઉદ્દેશ જોવાની ભલામણ છે. સંલોગનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે સમાન સમાચારી વાળા ભિક્ષુઓનો સાથે મળીને લોગ તે સંલોગ. તેના ઉપધિ આદિ વિષયભેદે બાર ભેદ સમજવા. તે ભેદોની સમજ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧૫.

૨. અકૃત્ય કર્યા છતાં આલોચના ન લે;
૩. આલોચના કર્યા છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે;
૪. પ્રાયશ્ચિત્ત લે પણ પાર પાડે નહિ;
૫. 'અરે! આ સ્થવિરો જ વારંવાર આચારનું અતિક્રમણ કરી અકૃત્યો કરે છે તો મારું તેઓ શું કરવાના હતા?' એમ કહે.

[—સ્થાન ૩૬૮]

આ નવ સાધર્મિક સાથે સંલોગ તોડી વિસંલોગ કરે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. આચાર્યપ્રત્યનીક; ૨. ઉપાધ્યાયપ્રત્યનીક; ૩. કુલ-પ્રત્યનીક; ૪. ગણપ્રત્યનીક; ૬. સંઘપ્રત્યનીક; ૭. જ્ઞાનપ્રત્યનીક; ૮. દર્શનપ્રત્યનીક; ૯. ચારિત્રપ્રત્યનીક.

[—સ્થાન ૧૧૧]

૧૫. નિર્ઞન્થ-નિર્ઞન્થીના નિયમો

નિર્ઞન્થ ચાર કારણે નિર્ઞન્થી સાથે બોલે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. માર્ગ પૂછવો હોય; ૨. માર્ગ દેખાડવો હોય;
૩. અશનપાનાદિ હેતો હોય; ૪. અશનપાનાદિ હેતુ-રાવતો હોય.

[—સ્થાન ૨૬૦]

નિર્ઞન્થો પાંચ કારણે નિર્ઞન્થીઓ સાથે એક ઠેકાણે સ્થાન, શય્યા, અને નિષદ્યા કરે તો અતિક્રમણ નથી:—

૧. કોઈ નિર્ઞન્થો અને નિર્ઞન્થીઓ જેમાંથી જલદી નીકળી ન શકાય, જેમાં બીજાની આવજા થતી ન હોય તેવા વેરાન લાંબા ગણાવાળા કોઈ જંગલમાં આવી ચઢ્યા હોય તો;

૨. કોઈ ગ્રામ, નગર કે શહેર વગેરેમાં અમુકને ઉપાશ્રયની સગવડ મળી હોય પણ ખીજને કોઈ પણ પ્રકારે સગવડ ન મળી હોય તો તેવે સમયે એકત્ર સ્થાન આદિ કરે તો;

૩. નાગકુમાર કે સુપર્ણકુમારાવાસમાં જગ્યા મળી હોય તો;

૪. જો ચોરો આવી નિર્ઝંઘીનાં કપડાં લઈ જાય તેહું હોય તો;

૫. જો યુવાનો નિર્ઝંઘી સાથે મૈથુન સેવવા આવે એવો ડર હોય તો.

અચેલ નિર્ઝંઘી એકલો હોય તો સચેલ નિર્ઝંઘી સાથે પાંચ કારણે રહે તો અતિક્રમણ નથી^૧ :—

૧. વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય; ૨. દૃપ્તચિત્ત હોય; ૩. યક્ષા-વિષ્ટ હોય; ૪. ઉન્માદી હોય; ૫. નિર્ઝંઘીએ જેને દીક્ષા અપાવી હોય.

[—સ્થા. ૪૧૭]

પાંચ કારણે શ્રમણનિર્ઝંઘી નિર્ઝંઘીને પકડી રાખે કે ટેકો આપે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. જો કોઈ પશુ કે પક્ષી નિર્ઝંઘીને મારતું હોય;

૨. દુર્ગા કે વિષમમાર્ગથી નિર્ઝંઘી પ્રસ્ખલિત થતી હોય કે પડી જતી હોય;

૩. નિર્ઝંઘી કાઢવડીચડમાં ફસાઈ ગઈ હોય કે લપટી પડતી હોય તો;

૪. નિર્ઝંઘીને નાવમાં ચડાવવી હોય કે તેમાંથી ઉતારવી હોય;

૫. જો નિર્ઞન્થી ક્ષિપ્તચિત્તા, દૃપ્તચિત્તા, ચક્ષાવિષ્ટા, ઉન્માદી, ઉપસર્ગચુક્રતા, સાધિકરણા, સપ્રાયશ્ચિત્તા, ચાવત જેણે ભક્તપાનનો ત્યાગ કર્યો હોય તેવી, અથવા અર્થજાત^૧ હોય તો.

[—સ્થાન ૪૩૭]

છ કારણે નિર્ઞન્થ નિર્ઞન્થીને પકડી રાખે કે ટેકે આપે તે અતિક્રમણ નથી^૨—

૧. ક્ષિપ્તચિત્તા હોય; ૨. દૃપ્તચિત્તા હોય; ૩. ચક્ષાવિષ્ટા હોય; ૪. ઉન્માદી હોય; ૫. ઉપસર્ગ આવી પડ્યા હોય; ૬. સાધિકરણા હોય.

[—સ્થાન ૪૭૬]

નિર્ઞન્થ અને નિર્ઞન્થીઓ છ કારણે સાથે મળીને કાલગત (મૃત્યુ પામેલા) સાધર્મિક પ્રત્યે સમાદર બતાવે તો અતિક્રમણ નથી :—

૧. અંદરથી બહાર કાઢવું હોય; ૨. એકદમ બહાર કાઢવું હોય; ૩. બાંધવું હોય; ૪. જાગરણ કરવું હોય; ૫. અનુજ્ઞાપન કરવું હોય; ૬. મૂંગામૂંગા સાથે જાય તો.

[—સ્થાન ૪૭૭]

૧૬. વાચના

આ ચારને વાચના આપવી નહિ^૩ :—

૧. અવિનીત; ૨. વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ; ૩. બેલગામ કેપવાળો; ૪. માયી.

૧. જેને તેનો પતિ અગર ચોર સંયમમાર્ગથી પતિત કરવાની કોશીશ કરતા હોય તેવી.

૨. જુઓ બૃહત્કલ્પ ઉં ૬, સૂત્ર ૧૦-૧૫.

૩. સરખાવો બૃહત્કલ્પ ઉં ૪, સૂં ૧૦, ૧૧.

આ ચારને વાચના આપવી :—

૧. વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩. કોપ જેના કાબૂમાં હોય; ૪. અમાયી.

[—સ્થા૦ ૩૨૬]

આ ત્રણને વાચના આપવી નહિ.^૧ :—

૧. અવિનીત; વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ; ૩. ક્રોધ જેના કાબૂમાં ન હોય.

આ ત્રણને વાચના આપવી :—

૧. વિનીત; ૨. વિકૃતિમાં પ્રતિબદ્ધ ન હોય; ૩. ક્રોધ જેના કાબૂમાં હોય.

પાંચ કારણે સૂત્રવાચના આપે :—

૧. સંગ્રહાર્થે; ૨. ઉપગ્રહાર્થે; ૩. નિર્જરાર્થે; ૪. મને સૂત્ર સ્પષ્ટ થશે એમ માની; ૫. ભવિષ્યમાં સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે.

પાંચ કારણે સૂત્ર શીખે :—

૧. જ્ઞાનાર્થે; ૨. દર્શનાર્થે ૩. ચારિત્રાર્થે; ૪. મિથ્યા-ભિનિવેશ છોડવા માટે; ૫. યથાવસ્થિત પદાર્થજ્ઞાનાર્થે.

[—સ્થા૦ ૪૬૮]

૧૭. આશાતના

આશાતના ૩૩ છે :—

૧. શિષ્ય રત્નાધિકની પાસે થઈ જાય તો (એવી રીતે કે તેનું કપડું અડી જાય તેવી રીતે ઘસીને ચાલે);
૨. શિષ્ય રત્નાધિકની સામે થઈ જાય તો;
૩. શિષ્ય રત્નાધિકની બાબુએ થઈ જાય તો;

૧. આજ સૂત્ર બૃહત્કંઠપમાં છે. ઉ૦૪, સૂ૦ ૧૦, ૧૧.

૪-૬. તે જ પ્રમાણે પાસે ઊભો રહે આદિ;

૭-૯. તે જ પ્રમાણે પાસે બેસે આદિ;

૧૦-૧૧. ગુરુની સાથે મલોત્સર્ગ કરવા ગયો હોય છતાં તેમના પહેલાં શુચિકર્મ કરે અને ગમનાગમનની આલોચના કરે;

૧૨. રાત્રે રાત્રિક પૂછે કે કોણ જાગે છે ત્યારે જાગતાં છતાં જવાબ ન આપે;

૧૩. કોઈ નવી વાત રાત્રિકને પ્રથમ ન કહેતાં બીજાને કહે;

૧૪-૧૭. ગોચરીનું પ્રથમ આલોચન, દર્શન, નિમંત્રણ, અને દાન ગુરુને ન કરે પણ બીજાને કરે;

૧૮. ગોચરીમાંથી સારું સારું પોતે ખાઈ જાય;

૧૯. પ્રયોજને આચાર્ય બોલાવે ત્યારે જવાબ ન આપે;

૨૦. રાત્રિક બોલાવે એટલે તેને સંભળાવે કે શું મને જ જોયો છે, તે વારે વારે મને જ બોલાવો છો ?
— આમ હલકાં વચન સંભળાવે;

૨૧. રાત્રિક બોલાવે એટલે ‘પ્રથમ પ્રણામ કરું છું’, કહેવાને બદલે ‘શું કામ છે ?’ કહે;

૨૨. રાત્રિક કાંઈ કહે એટલે જવાબ આપે કે ‘તમે કોણ એવું કહેનાર ?’

૨૩. ‘તું ગ્દાનાદિની સેવા કેમ નથી કરતો’ આમ જ્યારે આચાર્ય કહે ત્યારે જવાબ આપે કે ‘તમે કેમ નથી કરતા ?’

૨૪. ધર્મકથાની સાવધાન થઈ અનુમોદના ન કરે;

૨૫. ગુરુ ધર્મકથા કરતા હોય ત્યારે વચ્ચે કહે કે ‘અરે આ તો તમે ભૂલી ગયા’;

૨૬. ધર્મકથાની વચ્ચે બોલી વિદ્વ કરે;

૨૭. ‘હવે ભિક્ષાનો સમય થઈ ગયો છે’ એમ કહી
ધર્મકથાની પરિષદને ભાંગી નાખે;

૨૮. એકની એક વાત પરિષદ સામે કહે;

૨૯. રાત્નિકના શયનાસનને પગથી ઘસીને પણ
મિથ્યાદુષ્ટ ન હે;

૩૦. ગુરુના આસન પર બેસે;

૩૧. ગુરુથી ભિંચા આસને બેસે, સૂએ, બિભો રહે;

૩૨. બરાબરના આસને બેસે;

૩૩. આસન પર બેઠાં બેઠાં જ ગુરુને જવાબ આપે.^૧
[—સમ૦ ૩૩]

૧૮. વંદના^૨

કૃતિકર્મ બાર આવર્તવાળું કહ્યું છે—જેમકે, ‘બે અવનત,
યથાજાત, બાર આવર્ત, ચાર શિર (અર્થાત્ શિરોનમન),

૧. આ જ સૂત્ર દશાશ્રુતરક ધર્મા ત્રીજી દશામાં છે.

૨. વંદના માટે સાધુ અને સાધ્વીઓએ રત્નાધિક હોય તેને વંદન કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ સાધ્વીઓએ તો સર્વ સંયતોને રત્નાધિક હોય કે નહિ વંદન કરવું જ જોઈએ. આમ કરવાનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે બધા જિનોના તીર્થમાં ધર્મ તો પુરુષપ્રધાન જ છે વળી સ્ત્રીઓ તુચ્છ હોય છે તેથી જ પુરુષ એવો સાધુ તેને નમસ્કાર કરે તો તેને ગર્વ થડે છે અને પછી સાધુથી કોઈ પણ બાબતમાં જરા પણ ડરતી નથી. વળી ધર્મ એ પુરુષપ્રણીત છે અને પુરુષો જ તેની રક્ષા કરી શકે છે. વળી સ્ત્રીઓને વંદન કરવું તે લોકવિરુદ્ધ છે. બીજા બધા કારણો જે અહીં ગણાવ્યા છે તે સાચા હશે કે નહિ, પણ લોકાચારની વિરુદ્ધ ગણાય માટે વંદન ન કરવું એ કારણ મૂળ છે. અને એ જ કારણે વંદનનો મુખ્ય-પણે નિષેધ કર્યો છે. ભગવાન યુદ્ધ પણ એ પ્રકારનો નિયમ બનાવતી વખતે રમ્ય કહ્યું છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષો વંદન ન કરે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પણ જો લોકસચ્છની દૃષ્ટિ હોય તો મોટા પુરુષો પણ પ્રબળ લોકાચારનો વિરોધ નથી કરી શકતા એનું એક આ ઉદારહરણ ગણી શકાય. જુઓ બૃહત્કંદ ૭. ૬ અને વિનયપિટક પૃ૦ ૫૧૯-૨૨, ઉપદેશમાલા ગા૦ ૧૫; પંચવસ્તુ ગા. ૧૫૪.

ત્રણ ગુપ્તિ, બે પ્રવેશ અને એક નિષ્ક્રમણ—આ બધું
કૃતિકર્મમાં આવશ્યક છે'.^૧

[—સમ૦ ૧૨]

ટિપ્પણ

૧. ચતુર્વિધ સંઘ :—

જેન કથાનકોમાં ક્યાંય એવી વાત જોવામાં નથી આવી કે ક્યારેય
પણ કોઈ તીર્થ'કરે સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા લેવાનો નિષેધ કર્યો હોય. એટલે સંઘ
હંમેશાં ચતુર્વિધ જ મનાયો છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં આથી જીલડું જોવામાં
આવે છે. બૌદ્ધસંઘમાં સર્વપ્રથમ ભિક્ષુ, ઉપાસક અને ઉપાસિકા એમ
ત્રિવિધ સંઘ હતો. બુદ્ધ ભગવાનની મહાપ્રભુતિ ગૌતમીએ જાતે
ભગવાનને સ્ત્રીઓને પ્રવ્રજ્યા લેવાની અનુમતિ આપવા બહુ જ વિનવ્યા
પણ બુદ્ધે અનુમતિ આપી નહિ. આથી ગૌતમી બહુ જ ખિન્ન થયા અને
અશ્રુભર્યા નયને પાછાં ફર્યા. ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય આનંદે જ્યારે તેમની
આ રિયતિ જોઈ, ત્યારે તેમણે પણ બુદ્ધને એ બાબતમાં વિનંતી કરી. પ્રથમ
તો બુદ્ધ એ વિષે રાજ થયા નહિ. પછી આનંદે વાત ફેરવીને એમ પૂછ્યું,
“તો શું ભગવાન, સ્ત્રીઓ આપના બતાવેલ ધર્મને અનુસરી ઉત્કૃષ્ટ ફળને
પામી શકે છે કે નહિ? ભગવાને આનો ઉત્તર હકારમાં આપ્યો એટલે
આનંદે વળી પાછું ગૌતમીને પ્રવ્રજ્યાની અનુમતિ આપવા કહ્યું. બુદ્ધે
ગૌતમીની સામે આઠ મોટી શરતો મૂકી. તેમાંની મુખ્ય તો એ હતી કે,
ભિક્ષુણીની પ્રવ્રજ્યા અમે તેટલી લાંબી હોય છતાં તે જ દિવસે પ્રવ્રજિત
થયેલા ભિક્ષુને તે વંદન કરશે. ગૌતમીએ આ બધી શરતો મંજૂર રાખી
અને સ્ત્રીઓને પણ પ્રવ્રજ્યા લેવાનો અધિકાર મેળવ્યો. પણ બુદ્ધને આ
સુચ્યું નહિ — એટલે છેવટે તેમણે આનંદને કહ્યું કે, આ સંઘમાં મેં સ્ત્રીઓને
પ્રવ્રજિત થવાની અનુમતિ તો આપી છે, પણ તેનું ફળ એ આવશે કે સંઘમાં

૧. બાર આવર્તના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ
નં. ૧૬.

હવે માત્ર ૫૦૦ વર્ષ પર્થત જ શુદ્ધ ધર્મચર્ચ પળાવાનો સંભવ છે. જો આમ ન થયું હોત, તો સંધની શુદ્ધિ બરાબર હોત વર્ષ ટકી રહેત. આગળ જતાં ગૌતમીએ ભગવાન પાસે પેલા કડક નિયમને ઢીલો કરવા વિનંતી કરી પણ ભગવાને કહ્યું કે, એ બની શકે નહિ. કારણ, અન્યતીર્થિકામાં પણ ભિક્ષુઓ ભિક્ષુણીઓને વંદન કરતા નથી; તો તથાગત-ધર્મમાં તે કેમ બને ? જુઓ વિનયપિટક - પૃ. ૫૧૯-૫૨૨; અંગુત્તર ૮. ૫૧. જૈન સંધમાં પણ ભિક્ષુણીઓ માટે એ નિયમનું પાલન બરાબર અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવ્યું છે, અને હજી તેમાં પરિવર્તન થયું નથી. જુઓ બૃહત્કલ્પ લાખ્ય ગા. ૪૪૧૬-૨૦; ઉપદેશમાલા - ગા. ૧૫; પંચવસ્તુ ગા. ૧૫૪. સેનપ્રશ્નમાં તો સ્ત્રી કેવળી થઈ ગઈ હોય તો પણ તેને લોકાનુસરણ કરીને સાધુ વંદન ન કરે, એમ લખ્યું છે. - સેનપ્રશ્ન. ૪. ૪૦.

૨. પ્રવ્રજ્યા :—

મોક્ષ પ્રતિ ગમન તે પ્રવ્રજ્યા. એટલે કે આરંભ અને બાહ્ય-આલ્મ્યંતર પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરવો તે. જેને પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારવી હોય તે ગુરુ પાસે ઉપરિચિત થાય છે, અને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. અથવા આવેલ વ્યક્તિને ગુરુ પ્રયોજન પૂછે છે. દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા જાણી તેની પરીક્ષા કરે છે. આ પરીક્ષાકાલ સામાન્ય રીતે છ માસનો છે. પછી થોડા કાલે ગુરુ તેને ચૈત્યવંદન આદિ શીખવે છે અને ક્રમશઃ સામાયિક-પ્રતિક્રમણાદિ શીખવે છે. આ સૂત્રદાન-વિધિ કહેવાય છે. ત્યાર પછી વીતરાગપૂર્ણ કરીને તે ગુરુની સામે ઉપરિચિત થાય છે, અને તે સમયે ગુરુ બીજા સાધુઓની સાથે ચૈત્ય-વંદન કરે છે. ત્યાર પછી શૈક્ષ પોતાને પ્રવ્રજ્યા આપવા ગુરુને વિનંતી કરે છે. એટલે ગુરુ તેને જાબા થઈને પાંચ નમસ્કારરૂપ મંગલ કરી, રત્નેહરણ — જે જૈનલિંગ છે — તે સમર્પિત કરે છે. વળી પાછો શૈક્ષ પ્રણામપૂર્વક મુંડ કરવાની ગુરુને વિનંતી કરે છે. એટલે ગુરુ પણ પંચનમસ્કારપૂર્વક ત્રણ વાર થોડા થોડા કેશનો લોચ કરે છે. ત્યાર પછી ક્રમશઃ સામાયિકા-રોપણ અને વાસક્ષેપ થાય છે. દૂંકમાં પ્રવ્રજ્યાવિધિ એ પ્રમાણે છે. નિશ્ચયનયે તો આવી લાંબી વિધિ વગર પણ પ્રવ્રજ્યા થઈ શકે છે; પણ વ્યવહારનયે આ વિધિ છે એમ સમજવું. આ વ્યવહારવિધિને અવલંબવામાં ન આવે, તો શાસનની એક વ્યવસ્થા જે સ્થપાઈ છે તે ન રહે; માટે તેનું અવલંબન પણ આવશ્યક છે. — જુઓ પંચવસ્તુક પૃ. ૧-૩૭.

પૌરુષધર્મમાં પ્રત્યક્ષાવિધિ આ પ્રકારે છે — ૧. જ્ઞાતિ-કોઈ ભિક્ષુ સંઘ સમક્ષ ભેલો થઈ કહે કે અમુક વ્યક્તિ અમુકની પાસેથી ઉપસંપદાની ઇચ્છા રાખે છે, તો સંઘ તેની અનુજ્ઞા આપે. ૨. અનુશ્રાવણ — “સંઘ અમુક વ્યક્તિને અમુક પાસે ઉપસંપન્ન સ્વીકાર કરે છે; કોઈને વાધો તો નથી ને ? હોય તે બોલે” — આવું કોઈ ભિક્ષુ ત્રણ વાર સંઘ સમક્ષ બોલે. ૩. ધારણા — “બધા ચૂપ છે એટલે અમુકની ઉપસંપદાનો સંઘને સ્વીકાર છે એમ હું સમજું છું” — આમ બોલે એટલે સમજી લેવાનું કે પ્રત્યક્ષા થઈ થઈ ચૂકી. આ જ્ઞાતિ, અનુશ્રાવણ, ધારણાનો વિધિ તો જ થાય બે શેક્ષ આવી ભિક્ષુસંઘની સમક્ષ ઉપસંપદાની ચાચના કરે કે, ‘હાન્તે ! સંઘ પાસે મારી ઉપસંપદાની ચાચના કરુ છું.’ — જુઓ વિનય — પૃ. ૧૦૫.

૩. પંડક-નપુંસકાદિ : —

પંડક-નપુંસકનાં લક્ષણો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યાં છે — જેમકે, તે સ્ત્રીસ્વભાવ હોય છે. તેના સ્વર અને વર્ણમાં સામાન્ય પુરુષ અને સ્ત્રી કરતાં વિલક્ષણતા હોય છે. તેની જનનેદ્રિય લાંબી હોય છે. તેની વાણી મૃદુ હોય છે. તે મૂતરે છે ત્યારે અવાજ થાય છે અને ફીણ વળતાં નથી. પંડકના મુખ્ય બે ભેદ છે : દૂષિતવેદ અને ઉપધાતપંડક. દૂષિતવેદપંડક બે ભતના છે, પણ તેમનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે, તેઓ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સાથે સગ ચાહે છે. જેનાથી અપત્ય-સંતાન પેદા થઈ શકે તે આસક્તિદૂષિતવેદ પંડક કહેવાય છે અને જેનાથી સંતાન પેદા થઈ જ ન શકે તે ઉપસક્તિ પંડક કહેવાય છે.

ઉપધાતપંડકના બે ભેદ છે : વેદોપધાતપંડક અને ઉપકરણોપધાતપંડક. અત્યંત કામાસક્તિથી સંભોગ કરવાથી કાલક્રમે અસામર્થ્ય આવે છે તે વેદોપધાતપંડક કહેવાય છે; અને કોઈ કારણથી જનનેદ્રિયને કાપી નાખવામાં આવે તો તે ઉપકરણોપધાત પંડક કહેવાય છે.

પંડકને દીક્ષા એટલા માટે નથી દેવાની કે તેને જ્યારે વેદોદય થાય છે, ત્યારે તે અનાચાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. એટલે તે સ્વ અને પર પક્ષે દૂષણ પેદા કરે છે. અને એ રીતે આખા સંઘમાં અનાચારનું વાતાવરણ ફેલાવી દે છે.

૪. પ્રત્યક્ષાના પ્રકારોનાં ઉદાહરણો :

પ્રત્યક્ષાના આ ભેદોનું વર્ણન પંચકલ્પ ભાષ્યમાં છે. પોતાને જ ખરેખર વૈરાગ્ય હોય અને દીક્ષા લે તો તે સ્વેચ્છાથી લીધેલી, અને વૈરાગ્ય

ન હોય છતાં બીજાના અભિપ્રાય માત્રથી લે તો તે પરેચ્છાથી લીધેલી કહેવાય. સ્વેચ્છાના ઉદાહરણ તરીકે ગોવિંદ વાયકનું ઉદાહરણ છે. ગોવિંદ વાયકની કથા આવી છે : તે પ્રથમ ખૌંફ હતો, અને જૈન ગ્રંથોના રહસ્યને જાણવા ખાતર કપટથી જૈન સાધુ બનીને જૈન આચાર્ય પાસે ભણવા આવ્યા હતા. પણ ભણતાં ભણતાં જ તેમનું મતપરિવર્તન થયું અને તેમણે પોતાની વાત આચાર્યને કહી અને સ્વેચ્છાથી જૈન દીક્ષા અંગીકાર કરી. એટલે આ ગોવિંદ વાયકની દીક્ષા સ્વેચ્છા-સ્વીકૃત દીક્ષાનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. આ જ ગોવિદાચાર્ય એક નિર્ચુકિત રચી કહેવાય છે જે ગોવિંદ-નિર્ચુકિત કહેવાય છે. કથાના વિસ્તાર માટે જીઓ ઉપદેશપદ ગા. ૨૮૫.

પરેચ્છાના ઉદાહરણ તરીકે સુંદરીનન્દની કથા છે. તે આ પ્રમાણે : નાસિક્ નામના નગરમાં નંદ નામનો વાણિયો રહેતો હતો. તેની સુંદરી નામની સ્ત્રીમાં તે અત્યંત આસક્ત હોવાથી તેને લોકો સુંદરીનંદ કહેતા. તેના ભાઈ જે સાધુ થઈ ગયા હતા તેમને પોતાના ભાઈની આ દશાની જાણ થઈ અને તેથી તેમણે પોતાના ભાઈને સુંદરીથી દૂર કરવાનું વિચાર્યું. તેઓ તેને ઘરે ભિક્ષા લેવા ગયા. ધરનાં સૌએ તેમને ખૂબ ભાવથી ભિક્ષા આપી. તેમની પાસેનું એક 'પાત્ર' તેમણે પોતાના ભાઈને આપી સાથે ચાલવા કહ્યું. ભાઈ સમજ્યા કે મુનિ હમણાં પાત્ર લઈ લેશે અને રજા આપશે. પણ તેઓ તો તેને રજા આપે જ નહિ. સુંદરીનંદને પોતાની પત્નીનો વિયોગ ખટકવા લાગ્યો. સાધુ બ્રાતાએ સંસારની માયા વિષે ધણું સમજવું પણ તેને વૈરાગ્ય જાગે જ નહિ. તેથી પોતાની પ્રિદાના બળે પ્રથમ તો તેમણે વાનરયુગલ દેખાડ્યું. તેમાં વાનરી વિષે પૂછ્યું કે આ કેવી રૂપવતી છે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે અરે આ તો કાળી છે. એટલે સાધુએ દેવ-યુગલ ઉત્પન્ન કરી બતાવ્યું. અને કહ્યું, જો આવી અપ્સરાથી પણ સુંદરી શું વધારે સુંદર છે? ત્યારે અપ્સરાનું રૂપ જોઈને તે અનર્થ જ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો, આવી સુંદર સ્ત્રી શાથી મળે. એટલે સાધુએ કહ્યું, ધર્માચરણ કર — દીક્ષા લે તો એવી અનેક મળે. આ સાંભળી તેણે દીક્ષા લીધી. આ દૃષ્ટાન્તમાં તેના ભાઈની પ્રવ્રજ્યા દેવાની ઇચ્છા જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તેથી આ પરેચ્છાનું ઉદાહરણ સમજવું. કથા માટે જીઓ ઉપદેશપદ ગા. ૦૪૧.૧

રોષને કારણે લીધેલી પ્રવ્રજ્યાનું ઉદાહરણ : રથવીરપુર નગરમાં એક શિવમૂર્તિ નામનો મદ્દલ રહેતો હતો. રાત્રે તેનું પરાક્રમ જોઈને તેને

મથુરા જીતવા મોકલ્યો — પણ તે પૂછવું ભૂલી ગયો કે કઈ મથુરા જીતવી, પાકુમથુરા કે મથુરા? એટલે તેણે બન્ને મથુરા જીતીને રાજાને જણાવ્યું. રાજાએ ખુશ થઈને તેને યથેચ્છ વિહારની છૂટ આપી. એટલે તે મોડી રાત સુધી પણ ધરે આવે નહિ. તેની પત્ની બિચારી દુઃખી થઈ ભગતી રહે. આખરે તેણીએ સાસુને એ હકીકત જણાવી. એટલે તે રાત્રે સાસુએ તેણીને સુવાડી દીધી અને ભગરણ કર્યું. મોડી રાત્રે શિવભૂતિ આવ્યો એટલે માએ કહ્યું કે, મારે તારું કામ અત્યારે નથી. જ્યાં ઊધાડાં કમાડ જીએ ત્યાં જા. આથી શિવભૂતિને બહુ રોષ થયો અને રોષમાં ને રોષમાં તે એક ઉપાશ્રયમાં દાખલ થયો, અને આર્ય કૃષ્ણને દીક્ષા દેવા જણાવ્યું. તેમણે માતાની આજ્ઞા ન હોવાથી ના પાડી. એટલે તેણે સ્વયં લોચ કર્યો આથી આર્ય કૃષ્ણે તેને લિંગ આપ્યું અને સૌ સાથે વિચરવા લાગ્યા. આ રોષથી લેવાતી દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે. જીએ આવશ્યક નિયુક્તિભાષ્ય ગાં ૧૪૫ ની ટીકા; અથવા વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ગાં ૨૫૫૧ ની ટીકા.

દારિદ્ર્યને કારણે લીધેલી : એક લાકડહારે દારિદ્ર્યથી ખૂબ પીડાતો હતો. એક શ્રાવકે તેને ધર્મોપદેશ કર્યો એટલે તેણે સાધુ પાસે દીક્ષા લીધી. આ ઉદાહરણ આ પ્રવ્રજ્યા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

સ્વપ્નથી કે સ્વપ્નમાં લીધેલી : આના ઉદાહરણ તરીકે પુષ્પચૂલાની કથા છે. આની કથા આ પ્રમાણે છે. પુષ્પકેતુ નામનો રાજા હતો. તેની રાણી પુષ્પવતીથી તેને એકસાથે બે બાળક થયાં પુત્રનું નામ પુષ્પચૂલ રાખ્યું અને પુત્રીનું નામ પુષ્પચૂલા. નાનપણથી જ ભાર્થ-બહેનનો અત્યંત રનેહ હતો. અને જેમ જેમ તે મોટાં થયાં તેમ તેમ વધતો જ ચાલ્યો. પુત્રી ઉમરલાયક થઈ એટલે રાજાએ વિચાર્યું આ ભાર્થ-બહેનનો પ્રેમ એવો ગાઢ છે કે બન્ને પરસ્પરના વિયોગને સહન નહિ કરી શકે. આથી બીજે નહિ પરણાવતાં તેણે તે ભાર્થ-બહેનનો જ વિવાહ કરી દીધો. આ ઘટનાથી રાણી બહુ દુઃખી થઈ અને દીક્ષા લઈ સન્ન્યસ્ પાળી સ્વર્ગે ગઈ. ત્યાં તેને પોતાની પુત્રીના ઉદ્ધારનો વિચાર આવ્યો. એટલે પ્રથમ તેણીને સ્વપ્નમાં નરક-દેખાડયું, અને પછી સ્વર્ગ. નરકનું દુઃખ અને સ્વર્ગનું સુખ જોઈને તેણે એક જૈન સાધુને પૂછ્યું કે, જીવે નરકમાં શાથી જાય અને સ્વર્ગમાં શાથી? મુનિએ કહ્યું, વિષયાસક્તિ સદૃશ પાપોથી જીવે નરકે જાય છે; અને વિષયને ત્યજવાથી જીવે સ્વર્ગમાં જાય છે. આ સાંભળી તેણીએ પિતા અને પતિની આજ્ઞાથી દીક્ષા લીધી. જીએ ઉપદેશપદ ગાં ૧૩૦.

પ્રતિશ્રુતા : બે દેવોએ અવધિજ્ઞાનથી ભેયું કે પોતે એક બ્રાહ્મણના ધરે પુત્રયુગલરૂપે ઉત્પન્ન થવાના છે. એટલે તેઓ પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે ફાંફાં મારતા તે બ્રાહ્મણ પાસે શ્રમણરૂપ ધરીને આવ્યા અને તેને તેમણે ધર્મોપદેશ કરી જૈનશ્રાવક બનાવ્યો. બ્રાહ્મણે વાતવાતમાં પૂછ્યું ‘મારે પુત્ર થશે કે નહિ?’ શ્રમણરૂપધારી દેવોએ જવાબ આપ્યો ‘તારે પુત્રયુગલ થશે પણ તેઓ બન્ને કુમારાવસ્થામાં જ દીક્ષા લઈ લેશે. માટે તેમને સુખે સુખે દીક્ષા લેવા દેને; કશો અતરાય કરીશ નહિ.’ બ્રાહ્મણે એ વસ્તુને સ્વીકારી (પ્રતિશ્રુત કરી). આમ તેની પાસે સ્વીકૃતિ લઈને તેઓ અતર્ધાન થઈ ગયા. કાળક્રમે બ્રાહ્મણને પુત્રો થયા. પણ પુત્રમોહને કારણે તેણે તેમને શીખવ્યું કે શ્રમણો તો રાક્ષસ જેવા હોય છે અને માંસ ખાય છે. માટે કદી તેમનો સગ કરવો નહિ. આથી તે પુત્રો સાધુઓથી ડરતા હતા. એક વખત બન્યું એમ કે તેઓ ફરવા નીકળ્યા હતા. તેટલામાં દૂરથી શ્રમણો આવતા જોયા. તેઓ ડરીને બીભ્તુ આશ્રયસ્થાન નહિ હોવાથી ઝાડ પર ચડી ગયા. શ્રમણો પણ ઝાડ નીચે વિશ્રામ કરી ઝાળી ઉઘાડી જમવા બેઠા. ઉપરથી પેલાઓએ ભેયું કે આ તો માંસ જેવું કશું ખાતા નથી; અમારા જેવો સાદો જ ખોરાક ખાય છે. એમ વિચારતાં વિચારતાં તેમને ભતિ-સ્મરણ થયું. એટલે પછી માતા-પિતાની આજ્ઞા લઈ તેમણે દીક્ષા લીધી અને તેમને પણ સમભવી દીક્ષા દીધી. આ પ્રતિશ્રુતાનું ઉદાહરણ છે.—ભુઓ ઉત્તરાધ્યય અ૦ ૧૪ની નિર્ણયિત.

સ્મરણ કરાવવાથી :—મલ્લીકુંવરીએ તેમના પર આસક્ત થયેલા રાજાઓને પૂર્વભવનું વૃત્તાંત ચાક આપી દીક્ષા લેવા રાજા કર્યા, તે આ પ્રમજ્જ્યાનું ઉદાહરણ સમજવું. કથા માટે ભુઓ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ—મલ્લી—અધ્યયન ૮મું.

રોગી :—ચોથા ચક્રવર્તી સનત્કુમારના રૂપની પ્રશંસા ધન્દ્રે કરી તેથી બે દેવો તેનું રૂપ જોવા મૃત્યુલોકમાં આવ્યા. તે સ્નાન કરવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતનું પણ તેનું રૂપ જોઈને તેઓ ચકિત થયા, અને પોતાનો અચળો રાજાને કહ્યો. એટલે રાજાએ ગર્વમાં આવી કહ્યું, મારું ખરું રૂપ તો મારી સભામાં હું બેઠો હોઈ ત્યારે જોવા આવજો. પછી તે દેવો સભામાં હાજર થયા પણ રાજા તરફ જોઈ તેમણે જરા મોહું કંટાળું કયું. એટલે રાજાએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. દેવોએ રાજાને

કહ્યું કે, અત્યારે આપના શરીરમાં રોગો ઉત્પન્ન થયા છે તેથી પ્રથમના જેવું રૂપ તમારુ અત્યારે નથી; આ જોઈને અમે ખિન્ન થયા છીએ. રાત્રીને આ વચનો સાંભળી વૈરાગ્ય આણ્યો અને તેણે દીક્ષા લીધી. આ રોગને કારણે દીક્ષા લીધાનું ઉદાહરણ છે.

દીક્ષા લેવાથી જીવક કોમારભૂત્યની ચિકિત્સાનો લાભ મળશે એમ ધારી ત્રણ રોગીઓ ખૌદ દીક્ષા લેવા મડયા. એ જાણી ભગવાન બુદ્ધે રોગીને દીક્ષા આપવી નહિ, એવો નિયમ કર્યો. જુઓ - વિનય પૃ. ૧૧૫.

મનાદરથી:—જેના પિતા તો પોતે ગર્ભમાં હતો ત્યારે જ મરી ગયા અને માતા જન્મ પછી તરત જ—એવો નદીષેણ પોતાના મામાને ત્યાં ઊછર્યો હતો, અને તેનું બધું કામ એક નોકરની જેમ કરતો હતો. એટલે લોકોમાં કયાંય તેને આદર મળતો નહિ. આવી રીતે અનાદર પામીને તે બહુ દુઃખી થતો. તેને સમજાવવા તેના મામાએ કહ્યું કે, ભલે ખીજ તને પોતાના કન્યા ન આપે, પણ હું તો મારી પુત્રી તને આપીશ. પણ તેના નસીબે તેની પુત્રીઓએ પણ તે કુરૂપ હોવાથી ધરણવા ના પાડી. આથી નિરાશ થઈને તે મરવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામા એક સાધુ તેને મળ્યા અને દીક્ષા આપી. 'આ અનાદરથી લેવાયેલ દીક્ષાનું ઉદાહરણ છે.—જુઓ ઉપદેસપદ ગા. ૬૧૮થી.

દેવ દ્વારા પ્રતિબોધ પામીને:—આના ઉદાહરણ તરીકે મેતાર્યની કથા પ્રસિદ્ધ છે. મેતાર્ય પૂર્વ ભવમાં પુરોહિતપુત્ર હતો. અને તેનો મિત્ર રાજપુત્ર હતો. બન્નેને સાગરચંદ્ર નામના રાજપુત્રના કાકાએ કપટથી દીક્ષા દીધી. રાજપુત્ર તો કાકા જાણી ગમ ખાઈ ગયો; પણ પુરોહિતના મનમાંથી કાટો ગયો નહિ. બન્ને મરીને દેવ થયા, અને સંકેત કર્યો કે જે પ્રથમ મરીને મનુષ્યલોકમાં જાય તેને ખીજાએ જોધ આપવો. પુરોહિતપુત્ર પ્રથમ જ ચ્યવીને હલકા કુળમાં જન્મ્યો પણ તેને એક શેકાણીએ પોતાની તે જ વખતે જન્મેલી પુત્રી આપીને લઈ લીધો. તેના વિવાહ વખતે દેવ જોધ આપવા આણ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ; તેથી દેવે તેની હલકા કુળમાં જન્મવાની હકીકત સૌને કહી દીધી. આથી તે દીક્ષા લેવા રાજી તો થયો પણ કહ્યું કે મારો આ અવર્ણવાદ થયો તેનાથી મુક્ત કરવાની પ્રથમ તારી ફરજ છે. ગમે તે પણ પ્રકારે જો રાજકન્યા મને મળે તો મારી આમર પાછી બધાય, પછી ખાર વરસ તેની સાથે લગ્નજીવન વિતાવી હું દીક્ષા અવશ્ય લઈશ. આ સાંભળી દેવે

તે વાત મંજૂર કરી અને પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી તેની સંપત્તિ વધારીને તથા મોટા મોટા મહેલ ઊભા કરીને અભયકુમારને ખાતરી કરાવી આપી કે તેને દેવની સહાય છે. તેથી રાજાએ અભયના કહેવાથી પોતાની પુત્રી તેને પરણાવી. બાર વરસ થયાં એટલે ફરી પાછો દેવ હાજર થયો. આ વખતે તેની પત્નીએ બીજા બાર વરસ દેવ પાસે માગી લીધાં. આમ ચોવીસ વર્ષને અંતે તેણે દીક્ષા લીધી. એક વખત તે ભિક્ષા લેવા એક સોનીને ઘરે ગયો. તેટલામાં સોનીની ગરહાજરીમાં કૌચ પક્ષીએ સોનાના જવના દાણા ગળી લીધા. સોનીને શક ગયો અને પૂછ્યું 'પણ મેં તારે જાણવા છતાં કહ્યું નહિ એટલે તેણે તેના માથે ચામડાનો પટો પલાળીને ફરીને બાધ્યો અને તેને તડકે ઊભો રાખ્યો. સમય જતા ચામડું સકાચાયું અને મેં તારને લયંકર વેદના થવા મદદ અને તેની આંખો પણ નીકળી પડી. આ વેદના તેણે સમભાવપૂર્વક સહન કરી અને મોક્ષે ગયો. દરમિયાન કૌચ પક્ષીએ મોટી વમી કાઢ્યાં. આ જોઈ સોનીને ખૂબ જ પરતાવેલ થયો. પણ વખત વહી ગયો હતો. જુઓ. આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૮૬૯-૮૭૦.

પુત્રપ્રેમથી : વજ્રવામી જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે જ તેમના પિતાએ દીક્ષા લઈ લીધી હતી. જ્યારે તેમનો જન્મ થયો ત્યારે કોઈએ કહ્યું કે આના પિતાએ દીક્ષા ન લીધી હોત તો કેવું સારું થાત. આ સાંભળી તેમને પૂર્વભવ યાદ આવ્યો. તેથી દીક્ષા લેવાના પોતાના સંકલ્પને કારણે તેમણે રાત અને દિવસ રોવા માંડ્યું. માતાએ કઠાણીને જ્યારે પોતાનો સાધુ એવો પતિ ધનગિરિ તથા ભાઈ આર્ય સમિત ભિક્ષા માગવા નીકળ્યા ત્યારે પતિને કહ્યું કે, આને આટલા દિવસ મેં પાળ્યો, હવે તું પાળ. આમ કહીને નાના છ માસના વજ્રને આપી દીધો. સાધુએ એ લઈ લીધો, અને આર્ય સિંહગિરિને સોંપી દીધો. પછી શ્રાવિકાઓએ તેને મોટો કર્યો. મોટો થયો એટલે માતા સુનંદાને પુત્રની લાલસા જાગી. એટલે રાજદરબારમાં જઈ પુત્ર પોતાને પાછો મળે એવી માગણી કરી. રાજાએ કહ્યું, સભામાં એ બાળકને સૌ બોલાવે; જેની પાસે એ જાય એની પાસે રહે. માતાએ તેને બોલાવ્યો પણ તે ગયો નહીં; પણ સાધુ પાસે ગયો. આથી છેવટે સુનંદાએ પણ વિચાર્યું કે પોતે પણ દીક્ષા લઈ લે તો સાધુ આમ પુત્રપ્રેમને કારણે દીક્ષા લેનાર આ સુનંદાનું ઉદાહરણ પ્રસિદ્ધ છે.— આવશ્યક નિર્ણયિત ગાં ૭૬૪.

૫. ગણીની સંપત્તિના ભેદો:—

આચારસંપત્તિ ચાર છે. ૧. સદૈવ આચારમાં સમાધિશીલ હોય; ૨. પોતાની ખડાઈનો ભાવ ન હોવો; ૩. અનિયત વિહાર; ૪. શરીર અને મનથી નિર્વિકારી.

શ્રુતસંપત્તિ ચાર પ્રકારે છે: ૧. બહુશ્રુતતા, ૨. પરિચિતસૂતતા; ૩. વિચિત્રસૂતતા. ૪. સૂત્રોચ્ચારની વિશુદ્ધિ.

શરીરસંપત્તિના ચાર પ્રકાર: ૧. શરીરની સમપ્રમાણતા; ૨. લગ્ન આવે તેવાં અંગોનો અભાવ; ૩. બધી ઇન્દ્રિયોની પૂર્ણતા; ૪. સહનનની સ્થિરતા.

વચનસંપત્તિના ચાર પ્રકાર: સૌ તેમના વચનને સ્વીકારે તે આદેયવચનતા; ૨. મધુરવચનતા; ૩. માધ્યસ્થભરી વાણી; ૪. અસદ્વિગ્ધ વાણી.

વાચનાસંપત્તિના પણ ચાર પ્રકાર: ૧. બ્રહ્મીને ઉદ્દેશન; ૨. બ્રહ્મીને સમુદ્દેશ—શિષ્ય-શાસ્ત્રને પચાવી શકશે નહિ તે બ્રહ્મીને વધારે પાકું કરવાનું કહેવું તે; ૩. પરિનિર્વાચ્ય વાચના—પ્રથમનું પાકું કરાવીને જ આગળ વાચના આપવી તે; ૪. અર્થનિર્ચાપણા—પૂવાપર સંગતિ સમજાવીને અર્થકથન કરવું તે.

મતિસંપત્તિ: ૧. અવગ્રહ, ૨. ઈહા, ૩. અવાચ અને ૪. ધારણા ભેદે ચાર પ્રકારની છે.

પ્રયોગ એટલે વાદવિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ: ૧. વાદ કરવાનું સામર્થ્ય છે કે નહિ તે તપાસવું—આત્મપરિજ્ઞા; ૨ પુરુષપરિજ્ઞાન—પ્રતિવાદી કયા મતનો છે તે જાણવું તે; ૩. ક્ષેત્રપરિજ્ઞાન; ૪. વસ્તુપરિજ્ઞાન. અહીં વસ્તુનો અર્થ રાજ-અમાત્ય વગેરે સભાસદો સમજવા એમ ટીકાકાર કહે છે. પણ જો તેનો અર્થ વિષયપરિજ્ઞાન એમ કયો હોય તો?

સંગ્રહ અર્થાત્ સ્વીકાર તદ્વિષયક સંપત્તિના ચાર ભેદ:—૧. ક્ષેત્ર-સંપત્તિઆ ક્ષેત્ર મારા શિષ્યસમુદાયને યોગ્ય છે કે નહિ તે જાણવાની શક્તિ; ૨. પાદપીઠ, ફલક વગેરે કેટલા જોઈશે તેનું જ્ઞાન, ૩. ક્યારે સ્વાધ્યાય અને ક્યારે શિક્ષા એવો સમયવિભાગ કરવાની શક્તિ; ૪. યથોચિત વિનય વિષયક.

૬. વાચનાનો કાલક્રમ :—

વાચના આપવાનો કાલક્રમ આ પ્રમાણે છે—ત્રણ વર્ષના શ્રામણ-પર્યાયવાળાને આચારપ્રકટપાઠ્યચત્ર; ચાર વર્ષનાને સૂત્રકૃતાંગ; પાંચ વર્ષનાને દશા-કલ્પ-વ્યવહાર; આઠ વર્ષનાને સ્થાનાંગ-સમવાયંગ; દશ વર્ષનાને વ્યાખ્યા-પ્રજ્ઞાપ્તિ; અગિયાર વર્ષનાને ખુદ્ધિયાવિમાણવિભક્તિ આદિ પાંચ અધ્યયનો; બાર વર્ષનાને અરુણોપપાતાદિ પાંચ અધ્યયનો; તેર વર્ષનાને ઉત્થાનશ્રુતાદિ ચાર; ૧૪ વર્ષનાને આશીવિષભાવના; ૧૫ વર્ષનાને દૃષ્ટિવિષભાવના; ૧૬ આદિ ક્રમશઃ વર્ષોમાં ક્રમશઃ ચારણ ભાવના, મહાસ્વપ્ન ભાવના, તેજો-નિસર્ગ; ૧૯ વર્ષનાને બારમું દૃષ્ટિવાદ નામનું અંગ, અને વીસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે સર્વ શ્રુતનો અધિકારી સમજવો. બુદ્ધો વ્યવહારસૂત્ર ઉં ૧૦.

૭. ગણુ છોડવાનાં કારણો :—

(૧) શિષ્યોનો મોટો સમુદાય એવો હોય જે દોષભાગી હોય. પણ બહુમતીને કારણે આચાર્યનું કાંઈ પણ કહેવું ન માનતા હોય તો આચાર્ય પોતે ગણુ છોડીને ચાલ્યા જાય. આ કારણે જ્યારે તેમને ગણુ છોડી જવાનું હોય ત્યારે રાત્રે જાના-માના નીકળી જાય. માત્ર કાંઈ ગૃહસ્થને કહે કે હું અમુક જગ્યાએ જઈ છું. એટલે જે શિષ્યોને ફરી તેમનું શરણુ લેવું હોય તે મુખે લઈ શકે—બૃહ્ચક્રકલ્પ ગાં ૧૨૭૩.

(૨) આચાર્યે પણ પ્રતિક્રમણ અને ક્ષામણ વખતે જેનો વિનય કરવો યોગ્ય હોય તેવા વયોજ્યેષ્ઠ કે જ્ઞાનજ્યેષ્ઠનો વિનય કરવો જોઈએ. પણ જો તે આચાર્યપણના અભિમાનને લઈને તેમ ન કરે, તો પછી ગમ્મમાં બીજાને પણ તેવું વર્તન કરવું ફાવે; માટે આવો નિયમ છે કે તેવા આચાર્યે પોતાનો ગણુ છોડી દેવો જોઈએ.

(૩) જેટલું શ્રુત પોતે જાણતો હોય તેની વાચના પોતાના શિષ્યોને આપવી જ જોઈએ; તેમાં આજસ નહિ કરવી જોઈએ. જો આમ કરે તો તેણે ગણુ છોડી દેવો જોઈએ,

(૪) કર્મની ગતિ ન્યારી છે તેથી આચાર્ય છતાં વિષયરાગ ન ગયો હોય તો આવું બનવા પામે છે, એટલે આ ચેપ પાછો પોતાના ગણમાં ન ફેલાય માટે ગણુ છોડી દેવો એ હિતાવહ છે.

(૫) કાંઈ સગાએ નીકા લીધી હોય પણ તે કાંઈ કારણે ગણુ છોડીને ચાલ્યા જાય. ને તેમને પાછા મેળવવા માટે પોતાને ગણુ છોડવો

પડે તો છાદીને તેમનો સંગ્રહ અને ઉપકાર કરે. ઉપકાર તો તેમને વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડવાથી થાય છે.

૮. પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર:—

(૧) આગમ એટલે જ્ઞાન વ્યવહારના બે ભેદ છે : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષમાં અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલજ્ઞાનથી જે વ્યવહાર થાય છે તેનો, અને પરોક્ષમાં આગમનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પણ ચતુર્દશપૂર્વી, દશપૂર્વી, નવપૂર્વી અને ગંધર્વસ્તી આ શ્રુતધરો જે વ્યવસ્થા આપે તે આગમરૂપ પરોક્ષ વ્યવહાર કહેવાય છે.—વ્યવહાર ભાષ્ય ૭૦ ૧૦, ગા૦ ૨૦૧-૨૦૬. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની જેમ આ શ્રુતધરો પણ આગમિક વિષયમાં પ્રમાણભૂત જ્ઞાન ધરાવે છે, તેથી તેઓને પણ પ્રમાણભૂત માનવા ભેઈએ.—ગા૦ ૨૧૧.

(૨) આગમથી વ્યતિરિક્ત જે આચારાંગાદિ છે તે શ્રુત. નવપૂર્વ વગેરે જે ઉપર કહ્યાં તે પણ શ્રુત તો છે જ; પણ તેની વિરોધતા એ છે કે તે અતીન્દ્રિયદર્શી પુરુષથી જ ઠીક સમજી શકાય છે; મારે તે આગમ કહેવાય છે અને બાકી શ્રુત કહેવાય છે. એવા શ્રુતને ધારણ કરનાર પ્રાયશ્ચિત વગેરેનો વ્યવહાર કરે તે શ્રુતવ્યવહાર.

(૩) અગીતાર્થને કોઈ ગ્રંથપદોમાં આલોચના કહે અને તે ગીતાર્થ પાસે જઈ સંભળાવે એટલે તે પણ તેવાં પદોથી શુદ્ધિદાન કરે—તે આજ્ઞા.

(૪) ગીતાર્થે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલાદિ ભેઈને અમુક પ્રકારે શુદ્ધિ કરી હોય તેવી જ રીતે પ્રસંગ આવતાં તે યાદ કરીને શુદ્ધિ કરવી તે ધારણા વ્યવહાર.

(૫) સૂત્રમાં વિહિત ન છતાં જે વ્યવહાર રૂઢ થઈ ગયો હોય તદ્દનુસારે શુદ્ધિ કરવી કરાવવી તે.

૯. કલ્પરિથિતિના ભેદો:—

(૧) સામાયિક વિષેના આચારની મર્યાદાને સામાયિક કલ્પરિથિતિ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ અને ચરમ તીર્થ કરના સાધુઓને સામાયિક અલ્પકાલીન હોય છે. કારણ શેષકાળ પૂરો થયા પછી છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર આપવામાં આવે છે. વચ્ચલા તીર્થ કરના

સાધુઓનું સામાયિકચારિત્ર જીવન પર્યંતજ હોય છે. વચલા તીર્થ"કરના સાધુઓને પોતાના સામાયિકચારિત્રની આ મર્યાદાઓ છે—૧. જેના ઘેર ઊતર્યા હોય તેના ભોજનપાનનો પરિહાર, ૨. ચાર મહાવ્રતનું પાલન, ૩ વંદના કરવી, ૪. જેણે પોતાનાથી પહેલાં વ્રત અંગીકાર કર્યા હોય તેને મોટો માનવો. આ ચાર કલ્પનું પાલન તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. અને આ ચાર સિવાય બાકીના છ કલ્પ વિષે અનિયમ હોય છે. તે આ—૧. પોતાના માટે બનેલ ભોજનપાન લે પણ ખરા અને ન પણ લે; ૨. તે જ પ્રમાણે રાજપિંડ વિષે; ૩. જ્યારે દોષ લાગ્યો હોય ત્યારે જ પ્રતિક્રમણ કરે, અન્યથા નહિ; ૪. વર્ષાવાસ સિવાયના મહિનાઓમાં એક દેકાણે મહિનાથી વધારે રહે પણ ખરા અને ન પણ રહે; ૫. વર્ષાવાસનો પણ નિયમ નહિ; ૬. નમ્નતાનો પણ નિયમ નહિ.

પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ"કરના અનુયાયીઓને માટે આ પ્રકારનો સામાયિક કલ્પ નથી.

(૨) પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ"કરના સમયમાં અમુક વખત પછી પાંચ મહાવ્રતોનું આરોપણ કરવારૂપ હોયપરંતુપાનથી ચારિત્ર આપવામાં આવે છે, તેની મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે છે—૧. આચેલકથ અર્થાત્ નમ્નતા, ૨. પોતાના માટે બનેલ પાનભોજનનો ત્યાગ, ૩. જેને ત્યાં ઊતર્યા હોય તેના પાન-ભોજનનો ત્યાગ, ૪. રાજપિંડનો ત્યાગ, ૫. વંદનાવ્યવહાર, ૬. પાંચ મહાવ્રતની પાલના, ૭. જેને પાંચ મહાવ્રતનું આરોપણ પ્રથમ થયું હોય તેને મોટા માનવાની પ્રથા, ૮. દોષી હોય કે નિર્દોષ પણ સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ અવશ્ય કરવું, ૯. આતુર્માંસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે કયાંય ગહેવું નહિ, ૧૦. અને આતુર્માંસ વર્ષાઋતુમાં કરવું. આ દશે નિયમો અવશ્ય પાળવા જોઈએ, એવી આ કલ્પની મર્યાદા છે. આચેલકથના બે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે : અલ્પવસ્ત્રતાને પણ આચેલકથ કહી શકાય અને નમ્નતાને પણ શ્વેતાંબરો આ બન્ને અર્થને માને છે, ત્યારે દિગંબરો માત્ર નમ્નતાને જ.

(૩) જેઓ પરિહાર-વિશુદ્ધિ તપને સ્વીકારીને રહ્યા હોય તે નિર્વિશમાન કહેવાય છે. તેઓને યોગ્ય જે મર્યાદા તે નિર્વિશમાના કલ્પસ્થિતિ. તેમની મર્યાદા આવી છે :— નવ સાધુઓની મહાળી બનીને પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્રને અંગીકાર કરે છે—તેમાં એક વાચનાચાર્ય

બને છે અને ચાર નિર્વિશમાન અર્થાત્ તપસ્યા કરનારા અને ચાર તેમની સેવા કરનારા — અનુચર બને છે. છ માસ પર્યં ત નિયમ પ્રમાણે તપ કર્યા પછી નિર્વિશમાન અનુચર બને છે અને અનુચર નિર્વિશમાન બને છે. તેઓ પણ છ માસ પર્યં ત તપસ્યા કરે છે. ત્યાર પછી વાચનાચાર્ય છ માસ પર્યં ત તપસ્યા કરે છે અને બાકીના બધા અનુચર બને છે અને તેઓમાનો કોઈ એક વાચનાચાર્ય જેઓ તપસ્યા નથી કરતા તેઓ પણ રોજ આચ બિલ્લ તો કરે જ છે. આમ ૧૮ માસનો આ પારિહારિક કલ્પ છે.

પારિહારિક તપસ્યામાં ઉપવાસ આ પ્રમાણે છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જઘન્ય એક ઉપવાસ, મધ્યમ બે ઉપવાસ અને ઉત્કૃષ્ઠ ત્રણ ઉપવાસની મર્યાદા છે. શીતઋતુના જઘન્ય બે, મધ્યમ ત્રણ અને ઉત્કૃષ્ઠ ચાર ઉપવાસની મર્યાદા છે અને વર્ષાઋતુમાં જઘન્ય ત્રણ, મધ્યમ ચાર અને ઉત્કૃષ્ઠ પાંચ ઉપવાસની મર્યાદા છે. આમાં પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે જઘન્યાદિને સ્વીકારીને તપસ્યા શરૂ કરે. ઉપવાસ બે ત્રણ વગેરે જે લીધા હોય તેના પારણે અભિગ્રહ ધરી આંબેલ કરવાનું હોય છે અને વળી પાછા ઉપવાસ—આમ છ માસ પર્યં ત કરે. જુઓ — પ્રવચનસારોદ્ધાર ગાં ૬૦૨થી.

આ પારિહારિક પોતાનો આ કલ્પ પૂરો થયા પછી પાછા પોતાના ગચ્છમાં આવી પણ ન્તય છે; અને નથી આવતા તો જિનકલ્પને સ્વીકારે છે.

પારિહારિકાની યોગ્યતામાં ચારિત્રશુદ્ધિ આવશ્યક છે જ તદુપરાંત નવપૂર્વનું જઘન્ય શ્રુતજ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તથા વ્યવહાર અને કલ્પ તથા પ્રાયશ્ચિત્તના પારગામી હોવા જોઈએ. અને અવસર્પિણીમાં ત્રીજા કે ચોથા અને ઉત્સર્પિણીમાં બીજા, ત્રીજા કે ચોથા—આમાં જન્મેલ હોવા જોઈએ.

આ પારિહારિક ચારિત્રને અગીકાર કરનારા વિષે વિસ્તારથી નાણવા ઇચ્છનારે ચોથો કર્મગ્રંથ (સ મૃત) ગાં ૧૨મી જોવી. અથવા પચ્ચસ્તુ ગાં ૧૪૮પથી. તેમાં જિનકલ્પીનું વર્ણન છે. તે જ થોડા ફેર સાથે પારિહારિકને લાગુ પડે છે. જુઓ જૃહ્તકલ્પ ગાં ૧૪૨પથી.

૧૦. જિનકલ્પ:—

ગચ્છથી બહાર જઈને તપસ્યાપૂર્વક જીવન વિતાવનારનો કલ્પ તે જિનકલ્પ; તેમની મર્યાદા તે જિનકલ્પસ્થિતિ.

જિનકલ્પનો સ્વીકાર ગમે તે ગમે ત્યારે નથી કરી શકતું પણ પ્રથમ તો ગચ્છમાં રહીને અને ગચ્છમાં સાધુઓનો સંગ્રહ કરીને જ જિનકલ્પીના આચારનું પાલન કરવું પડે છે. તે આ :— આહારની સાત પ્રકારની એષણા છે તેમાંથી માત્ર પાંચ પ્રકારની એષણાની છૂટ છે અને તેમાં પણ એક અશન એક પાનનો અભિગ્રહ ધારણ કરવો જોઈએ. જિનકલ્પ બે પ્રકારનો છે—પાણિપાત્ર અને સપાત્ર, તથા સચેલ અને અચેલ. તેમાંથી જે પ્રકારની તેને ઇચ્છા હોય તેવો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને ગચ્છમાંથી નીકળતાં પહેલાં પણ ગચ્છમોહ, ઉપધિમોહ, વિગયમોહ, શય્યાદિનો મોહ એ બધાને સમ્યક્ પ્રકારે ત્યાગવા જોઈએ; લૂપ્ત—સૂકું ખાવાની ટેવ પાડવી જોઈએ; અને પ્રશસ્ત ભાવનાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ઊકડા આસનની ટેવ પાડવી જોઈએ કારણ જિનકલ્પીને નિષદ્યા તો છે જ નહિ. એટલે સદૈવ ઊકડા આસને જ રહેવું પડે છે. આવી તંચારી કર્યા પછી ચોતાના સધને કે ગણને ભેગો કરી તીર્થંકર સમક્ષ, અને તે ન હોય તો ગણધર, તે પણ ન હોય તો ચૌદપૂર્વી, તે ન હોય તો અભિન્ન દશપૂર્વી અને તે પણ ન હોય તો વટવૃક્ષ જેવા કોઈ વૃક્ષ સમક્ષ જિનકલ્પનો અંગીકાર કરે. અને તે વખતે સર્વ કાંઈને ખમાવે. પછી ચોતાના સ્થાને જેને આચાર્ય સ્થાપિત કર્યો હોય તેને પણ ઉપદેશ આપે કે, સમ્યક્ પ્રકારે ગચ્છની અનુપાલના કરજો. આમ કહી પક્ષીની જેમ સર્વકાંઈ છોડી એકલો માત્ર પાત્ર લઈને એકાંતમાં નીકળી પડે છે. તૃતીય ચોરસી સુધી વિહાર કરે અને ચોથી ચોરસીમાં તે જ્યાં હોય ત્યાં જ વાસ કરે. અને ક્રમશઃ માસ પર્વત રહેવા લાયક ક્ષેત્ર મળે એટલે ત્યાં વાસ કરે છે. જિનકલ્પી વિષે વિચાર નીચેના દ્વારથી કરવામાં આવ્યો છે—

૧. શ્રુત—જથ્થા શ્રુતજ્ઞાનમાં નવમા પૂર્વની આચાર નામની વસ્તુ અને ઉત્કૃષ્ટ ભિન્ન દશપૂર્વી હોય.

૨. સંહનન—વજ્રઋષભનારાય સંહનન હોવું જોઈએ.

૩. ઉપસર્ગ—ગમે તેવા આવે છતાં સહન કરે; પણ પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છા ન કરે.

૪. વેદના—બે પ્રકારે : (૧) આલ્યુપગમિકા —પ્રત્યેક દિવસે લોચ કરે તે અને તેના જ જેવી સ્વયંસ્વીકૃત આતાપના તપ વગેરેથી થતી. તપ પારિહારિક પ્રમાણે સમજવાનું છે. તથા (૨) જરા અને કર્મપાકજન્ય વેદના તે ઔપકમિકા.

૫. એકલો — તેની સાથે ખીજે કોઈ ન હોય.

૬. સ્થડિલ — જ્યાં મલ-મૂત્રનો ત્યાગ કરે છે તે જગ્યા વિજન હોય અને ત્યાં જ જે વજ્રોની જરૂર ન હોય તે ફેંકી દે છે. ગમે તેમ થાય પણ સાધુને અયોગ્ય ભૂમિમાં મલમૂત્રનો ત્યાગ ન કરે.

૭. વસતિ — નિવાસસ્થાન જેવું મળે તેવું જ વાપરે; આફતમાં પણ તેનાં ખારણાં બંધ ન કરે. તેમ જ ત્યાંનાં દર વગેરે બંધ ન કરે, અને તેને વિષે જરા પણ મમત્વ ન રાખે.

૮. વસતિનો માલિક જો તેમને શિખામણ આપે કે, ‘તમારે મકાનમાં આમ રહેવું અને આમ ન રહેવું, આ મળમૂત્ર ત્યાગવાની જગ્યા છે અને આ નથી, કેટલો કાળ રહેશો? આ તો તમે વાપરજો અને આ નહિ, મકાનની સંભાળ રાખજો ગાય-ઢોર આવે નહિ, કોઈ પડી નય તે સમુ’ કરજો’ — આવું કહે તો તે વસતિમાં રહેવાનો વિચાર સરખો પણ ન કરે. વળી જેમાં બલિ દેવાતો હોય, દીવો બળતો હોય, કોઈ પ્રકારનો અગ્નિ આદિથી પ્રકાશ હોય, વળી કોઈ પાઠોથી ગૃહસ્થ આવીને કહે કે અમારા ઘરની પણ જરા સંભાળ રાખજો, વળી તમે કેટલા જણા અહીં રહેશો એમ કોઈ પૂછે — તો પણ એ વસતિમાં જિનકલ્પી ન રહે.

૯. ભિક્ષાચર્યા — તૃતીય પોરસીમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારે લે — લૂખીસૂકી.

૧૦. ભિક્ષુની કોઈ પ્રતિમા સ્વીકારતા નથી. આંબેલ પણ કરતા નથી. કારણ હમેશાં નિર્લેપ વસ્તુ લેવાની મર્યાદા જ આ કલ્પની છે.

૧૧. જ્યાં માસકલ્પ કર્યો હોય ત્યાં ગામને છ પંક્તિમાં વહેંચી નાખે અને પ્રત્યેક દિવસ અકેક પંક્તિમાં ભિક્ષા માગે.

૧૨. એક જ મકાનમાં જિનકલ્પીઓ રહે તે ઉત્કૃષ્ઠથી સાત રહે. પણ તેઓ પરસ્પર વાતચીત ન કરે.

૧૩. ક્ષેત્ર — જિનકલ્પીના જન્મનું ક્ષેત્ર અને જ્યાં તેણે જિનકલ્પનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેવું ક્ષેત્ર કર્મભૂમિ જ છે. અકર્મભૂમિમાં તેમનો જન્મ અગર જિનકલ્પનો સ્વીકાર હોતો નથી. પણ જો દેવ વગેરે કોઈ ભિક્ષુની લઈ જાય તો અકર્મભૂમિમાં પણ લાભે.

૧૪. કાલ — અવસર્ષિણીમાં જન્મની આપેક્ષાએ તૃતીય અને ચોથો આરો; પણ સદ્ભાવ પાંચમાં પણ હોય. અને ઉત્સર્ષિણીમાં જન્મ તો ખીજ ત્રીજ અને ચોથામાં સંભવે પણ જિનકલ્પનો સ્વીકાર ત્રીજ-ચોથામાં જ કરે.
સ્થા-૫૧

૧૫. ચારિત્ર—પ્રથમ બે ચારિત્રમાંથી કોઈ પણ એક હોય તો સ્વીકાર કરી શકે છે. સ્વીકાર કર્યા પછી તો સૂક્ષ્મસંપરાચારિ પણ હોય.

૧૬. તીર્થ—તીર્થ ચાલતું હોય ત્યારે જ.

૧૭. પર્યાય—જન્મથી માંડીને ૨૯ વર્ષ ઓછામાં ઓછાં ભેદો અને સાધુપર્યાય ૨૦ વર્ષનો.

૧૮. આગમ—નહું શ્રુત જિનકલ્પ સ્વીકાર્યા પછી ભણે નહિ. પૂર્વાધીતનો સ્વાધ્યાય કરે.

૧૯. વેદ—સૌવેદ સિવાયનો હોય અને સ્વીકારે; સ્વીકાર્યા પછી સવેદ અગર અવેદ. અવેદ એ ઔપશમિક સમજવો; કારણ જિનકલ્પીને ક્ષપકશ્રેણી નથી. અને તે ભવમાં કેવળજ્ઞાન પણ થતું નથી.

૨૦. કલ્પ—સ્થિતકલ્પમાં પણ હોય અને અસ્થિત કલ્પમાં પણ હોય. દશમાંથી ચાર બે વચલા તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, તે અસ્થિત કલ્પ; અને દશે બે પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થ કરના સમયમાં હોય છે, તે સ્થિતકલ્પ. —જુઓ પૃ. ૭૯૭ ટિપ્પણ નં. ૯.

૨૧. લિંગ—સ્વીકાર કરે ત્યારે તે દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને લિંગ હોય; પણ પછી કદાચ દ્રવ્ય લિંગ ન પણ હોય, —જે ચાર લઈ જાય અથવા જીર્ણ થઈ જાય તો.

૨૨. લેશ્યા—જ્યારે સ્વીકારે ત્યારે ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યા હોય; પણ પછી તો બધીનો સંભવ છે. પણ અપ્રશસ્તમાં તે લાંબો કાળ ન રહે તેમ તેની તે અતિસ કિલ્લ પણ ન હોય.

૨૩. ધ્યાન—જ્યારે ધર્મધ્યાનમાં હોય ત્યારે સ્વીકારે, પણ સ્વીકાર્યા પછી આર્તાદિ ધ્યાન પણ સંભવે. કારણ, કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે. પણ આર્ત રોદ્ધ ધ્યાન તેને ખાસ બંધક નથી થતા, કારણ કુશલ પરિણામ તેના ઉદામ હોય છે.

૨૪. ગણના—એક સમયમાં જિનકલ્પને સ્વીકારનારા ઉત્કૃષ્ટ શત પૃથક્—૯૦૦ લાભે. પણ પૂર્વપ્રતિષ્ઠા તો સહસ્રપૃથક્—૯૦૦૦ લાભે.

૨૫. અભિગ્રહ—જિનકલ્પ એ જ જીવનપર્યાંતનો એક અભિગ્રહ હોવાથી બીજી અલ્પકાલીન અભિગ્રહો હોતા નથી. વળી તેને ગાત્રચર્યામાં બીજીની જેમ કોઈ અપવાદને સ્થાન નથી એટલે તેનું પાલન જ વિશુદ્ધિ કરે છે.

૨૬. પ્રવ્રજ્યાદિ—કોઈની પ્રવ્રજ્યા અને મુંડન કરતો જ નથી. કોઈને અવશ્ય દીક્ષા લેશે એવો ધારી ઉપદેશ આપે છે પણ પાત્રી દીક્ષા માટે સંવિગ્ન સાધુ પાસે મોકલી આપે છે.

૨૭. પ્રાયશ્ચિત્ત—મનથી પણ જો કોઈ સુક્ષ્મ અતિચાર થયો હોય તો જન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ચાર ગુરુભાસનું છે.

૨૮. નિષ્પ્રતિકર્મ—આંખના મેલને પણ કાઢતા નથી તો પાત્રી શરીરચિકિત્સા તો કરે શેના?

૨૯. કારણ—જેમ બીજા સાધુઓ જ્ઞાનાદિના કારણે અપવાદ-માર્ગે સેવન કરે છે, તેમ જિનકલ્પીને કોઈ એવા કારણસર અપવાદ-સેવન નિષિદ્ધ જ છે.

૩૦. તૃતીય ચોરસી—તેમનો બિક્ષાકાલ અને વિહારકાલ છે અને બાકીના વખતમાં કાચોત્સર્ગની પાલના છે. ચાલવાની શક્તિ ન હોય તો નિત્યવિહાર ન કરે પણ એક ક્ષેત્રમાં વધારે તો રહે જ નહિ.

૩૧. સમાચારી—સાધુસમાચારીના દશ ભેદ છે તેમાથી—(૧) આવશિયકી—કયાંઈક બહાર જવાનું હોય ત્યારે ‘જવું આવશ્યક છે’ એમ કહેવું તે, (૨) બહારથી પાછા ફરી ‘હવે મારે માટે ગમન નિષિદ્ધ છે’ એમ કહેવું તે, (૩) મિથ્યાકાર,—કોઈ રખણના થઈ હોય તો ‘આ મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થયો’ એમ કહેવું તે, (૪) આપૃચ્છા—પોતાના કાર્યની રજા માંગવી તે, (૫) ઉપસંપદા—જે પ્રકારની છે: સાધુ પાસે અને ગૃહસ્થ પાસે; તેમાંથી ગૃહસ્થને સ્થાન નિમિત્તે પૃથક્ અને રજા લેવી તે જિનકલ્પીને હોય; પણ જ્ઞાનાદિ નિમિત્તે બીજા સાધુ પાસે આજ્ઞા માંગી રહેવાની ઉપસંપદા તેમને ન હોય.—આ પાંચ સિવાયની બીજી સમાચારી જિનકલ્પીને નથી હોતી.

પારિહારિક માટે પણ આ બધો વિચાર સરખો જ છે; પણ જે ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે—

આ પારિહારિકો જિનની પાસે જ તેવું ચારિત્ર અંગીકાર કરે છે અને જન્યથી એકથી ત્રણ ગચ્છો આવું વ્રત અંગીકાર કરે છે. પારિહારિકનું પારણું આંબેલથી છે ત્યારે જિનકલ્પ માટે તેમ નહીં. પારિહારિક કલ્પ અલ્પકાલીન પણ છે જો તેઓ કલ્પ પૂરે ત્યાં પાત્રી સ્થવિર કલ્પમાં પાછા આવે; અને જન્ય પણ છે જો તેઓ પૂરે ત્યાં પાત્રી જિનકલ્પમાં આવે અગર ફરી ફરીને તે જ કલ્પ રચીને પાત્રી સિવાય બીજો પણ ભેદ છે તે જિજ્ઞાસુએ જોઈ લેવો.

બૃહત્કલ્પમાં જિનકલ્પનું જે વર્ણન છે તે મેં અહીં સંક્ષેપમાં ઉતાર્યું છે તેથી તેનાં દ્વારો અને અહીં ગણાવેલાં દ્વારોમાં ભેદ આવે તે સ્વાભાવિક છે. જુઓ બૃહત્કલ્પ ગા. ૧૧૩૨ થી. પંચવસ્તુ ગા. ૧૩૬૮ થી.

૧૧. સ્થવિરકલ્પ :—

આચાર્યાદિ જે ગચ્છવાસી હોય છે તે સ્થવિર કહેવાય છે. તેમની જે આચારમર્યાદા તે સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ. તે આ પ્રમાણે—(૧) વિધિ-પૂર્વક પ્રવ્રજ્યા લેવી તે, (૨) ત્યાર પછી પ્રતિદિનકૃત્યનો અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, (૩) શાસ્ત્રના અર્થનું ગ્રહણ, (૪) અનિચતવાસ—ચાતુર્માસ સિવાયના દિવસોમાં એક માસથી વધારે ક્યાંઈ ન રહેતાં દેશદર્શન કરવું, (૫) નિષ્પત્તિ—વિહાર દરમિયાન નવા નવા યોગ્ય શિષ્યોને દીક્ષા આપી સાધુ બનાવવા અને વિહરવું—તે વખતની મર્યાદા આ પ્રમાણે :— ૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. શિક્ષુ, ૪. સ્થવિર અને ૫. શૈક્ષ આમ પાંચ વર્ગમાં સંપૂર્ણ સાધુસમુદાય વહેંચાઈ જાય છે. (૬) વિહાર—કયું ક્ષેત્ર સાધુસમુદાય માટે વિહરવા યોગ્ય છે અને કયું નથી એની તપાસ કરીને પછી તે તે ક્ષેત્રોમાં વિહાર કરવો. અને તે વેળાએ ઉપધિ કોણ કેવી રીતે ઉપાડે એ બધી મર્યાદા, અને ઉપાશ્રયમાં કેમ પ્રવેશવું અને શિક્ષા માટે કેમ નીકળવું ઇત્યાદિના નિયમોનું પાલન, (૭) સમાચારી—ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર આદિ દશવિધ સમાચારીનું પાલન તથા બીજા નાના મોટા જે નિયમો હોય તેમનું પણ પાલન. વિસ્તાર માટે જુઓ બૃહત્કલ્પ ભાષ્ય—ગા. ૧૪૪૬ થી.

૧૨. સમાચારી :—

જુઓ ભગવતી શ. ૨૫, ઉ. ૭, પૃ. ૧૪૪. આ જ દશ સમાચારીનું વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન અ. ૨૬માં વ્યુત્ક્રમે છે. પણ તેની નિર્ધુક્તિની ગાથામાં આ જ ક્રમે છે (ગા. ૪૮૨ થી). આવશ્યક નિર્ધુક્તિમાં તો પ્રસ્તુત-સૂત્રગત ગાથાઓ જ છે—ગા. ૬૬૫ થી. બૃહત્કલ્પ ગા. ૧૩૭૮ માં તથા ૧૬૨૩ માં આ દશ સમાચારી ગણાવી છે અને તદુપરાંત ગા. ૧૩૮૧ થી તથા ૧૬૨૪ થી ચક્રવાલ સમાચારીનું વર્ણન છે, તેમાં પ્રથમ જિનકલ્પીને યોગ્ય અને પછી સ્થવિરકલ્પીઓને યોગ્ય સમાચારીનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. વળી જુઓ પંચાશક ૧૨મું. શિષ્ટાચરિત ક્રિયાકલાપ તે સમાચારી. તેના ત્રણ ભેદ છે—૧. ઓધસમાચારી—અર્થાત્ સામાન્ય સમાચારી જે ઓધનિર્ધુક્તિમાં

પ્રસિદ્ધ છે તે; ૨. દશધા સમાચારી — તે અહીં સૂત્રમાં ગણાવેલી ઇચ્છા-કારાદિ. અને ૩. પદ્ધતિભાગ સમાચારી — તે ઉદ્દેશ્યોમાં છે. તેમાં વર્તમાન-કાળના જીવને ઉપકારી થાય એ દૃષ્ટિએ, તેઓ 'પૂર્વ'નો અભ્યાસ તો કરી શકે તેમ રહ્યું ન હોવાથી, નવમા પૂર્વની તૃતીય આચાર નામની વસ્તુમાંથી ૨૦મા ઓષ નામના પ્રાણુતમાંથી જે આચારની સંકલના કરવામાં આવી છે, તે ઓષનિર્ચુક્તિ નામે ઓળખાય છે. અને દશધા સમાચારી એ ઉત્તરાધ્યયનના ૨૬મા અધ્યયનના સારૂ છે. પદ્ધતિભાગ સમાચારી પણ નવમા પૂર્વમાંથી સંકલિત કરવામાં આવી છે. આં નિં ૧૦ ૬૬૫.

૧૩. સમાચારીના દશ ભેદો :—

(૧) કોઈ કારણસર કાંઈક કરવા કોઈને કાંઈ કહેવું હોય ત્યારે 'ઇચ્છાકાર'નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ખીજો પણ તેને કહેવામાં આવ્યું ન હોય છતાં કોઈનું કાંઈ કરવા ચાહતો હોય તો તેણે પણ 'ઇચ્છાકાર'નો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઇચ્છાકાર એટલે સ્વેચ્છાથી કરવું. તેનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે 'આપની મરજી હોય તો મારું આ કરો' (મારી કાંઈ બળજેરી નથી.) અથવા—'હું આપની ઇચ્છા હોય તો આપનું અમુક કામ કરી આપું.' (તે કરવામાં મારી કાંઈ બળજેરી નથી.)

ખરી રીતે તો ઉત્સર્ગપદ્ધતિ પોતાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તો ખીજને કોઈ કાર્ય માટે કહેવાનું જ નથી. પણ જો તે પોતે કરવાને શારીરિક કે માનસિક દુર્બલતાને કારણે અશક્ત હોય અથવા તે કાર્ય કેમ કરવું તે નહિતો જ ન હોય, તો જ ખીજને વિનંતી કરવી એવો અપવાદમાર્ગ છે. કોઈ વ્દાનને મદદ કરવી હોય તો પણ તેની રત્ન લઈને જ કરવી જોઈએ. કારણ, સભવ છે તે મદદ ન જ ચાહતો હોય. આવી સહાય લેવાની વિનંતી પણ રત્નાધિકને તો કરાય જ નહિ. સાધુઓની એ સામાન્ય મર્યાદા જ છે કે તેમણે કોઈની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કરવું નહિ. તેથી જ આ 'ઇચ્છાકાર'ને સમાચારીમાં સ્થાન છે. આચાર્ય વગેરેની સેવા કરવી હોય તો પણ ઇચ્છાકારપૂર્વક જ કરવી જોઈએ. વળી આચાર્યે પણ શિષ્ય પાસેથી સેવા લેવી હોય તો તેમણે પણ ઇચ્છાકારનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. નિર્ગ્રંથ શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ કાર્ય માત્ર હુકમથી કે બહાત્કારથી કરવા-કરાવવાનું છે જ નહિ. આ તો ઉત્સર્ગ-માર્ગ સમજવો. પણ જો શિષ્યો અવિનિત જ હોય અને પ્રથમ ઇચ્છાકારથી

ન માને, તો આજ્ઞાપ્રયોગ અને તે પણ ન માને તો પછી બલપ્રયોગની પણ છૂટ છે. આવશ્યક નિં ગાં ૬૬૮થી.

(૨) સંયમમાર્ગમાં કાંઈક સ્ખલના થઈ હોય—અતિચાર લાગ્યો હોય તો ‘આ મારું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ’ એવું કહેવું તે મિથ્યાકાર છે. પણ પોતાનું દુષ્કૃત મિથ્યા તો જ થાય—અર્થાત્ દુષ્કૃત્યનું કટુક ફળ તો જ ન મળે, જો તે મિથ્યાકાર દેવાની સાથે ફરી પાછો મન-વચન-કાયાથી એ કૃત્ય કરે નહિ, કરાવે નહિ, અને અનુમોદે નહિ. અન્યથા એ મિથ્યાકાર અસત્યવાદ અને માયારૂપ—કપટરૂપ બની જાય છે અને ભલટું તેથી બીજા વધારાનાં કટુક ફળો ભોગવવાં પડે છે. એટલે મિથ્યાકાર દેવારૂપ પ્રતિક્રમણ તો જ સફળ બને, જો ફરી તેવું કર્મ ન કરે. નિર્યુક્તિકારે ‘મિચ્છાદુકકક’ એ પદના પ્રત્યેક અક્ષરનો પણ મનોરજક અર્થ બતાવ્યો છે—આવં નિં ગાં ૬૮૩થી.

(૩) કલ્પાકલ્પનો જેને નિશ્ચય હોય, પાંચ મહાવ્રતમાં જે સ્થિર હોય, સયમ અને તપથી જે આદ્ય હોય તેવા સયમીએ—વાચના લેતી વખતે, ઉપદેશ સાંભળતી વખતે, સૂત્રાર્થનું કથન થાય ત્યારે—‘આપનું કહેવું અવિતથ છે’ અર્થાત્ સત્ય છે એમ કહેવું તે ‘તથાકાર’ કહેવાય છે. આવં નિં ગાં ૬૮૮-૮૯.

(૪) અવશ્યકરણીય હોવાથી આવશ્યિકી અને નૈષેધિકી બન્ને અર્થાતઃ એક જ છે; પણ ગમન વખતે જે અવશ્યકરણીય છે તે આવશ્યિકી, અને આગમન વખતે પાપપ્રવૃત્તિનો નિષેધ કરવારૂપ જે અવશ્યકરણીય છે તે નૈષેધિકી—એવા ગમનાગમન કૃત તેના બે ભેદ પડે છે. ભિક્ષાત્રયમાં વગેરે આવશ્યક કાર્ય હોય ત્યારે ગુરુ આજ્ઞાથી—‘આવશ્યક કાર્ય છે.’ એમ કહી બહાર જવું તે આવશ્યિકીક્રિયા. સામાન્ય રીતે એવા નિયમ છે કે સાધુએ એકાગ્ર થઈ પ્રશાંત ભાવે રહેવું જોઈએ. અને અપવાદ ‘માર્ગ’ આવશ્યક કાર્ય હોય તો જ સ્વસ્થાન છોડી જવું જોઈએ. એટલે જતી વખતે આ આવશ્યિકી કહેવાની હોય છે. આવશ્યકકાર્યની ગણતરીમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું સાધક જે કાર્ય હોય તે આવે છે. બાકીના નહિ. એટલે બાકીના કાર્ય વખતે ‘આવશ્યિકી’નો પ્રયોગ કરે તો ભલટો કર્મબંધ થાય છે. અને ઉપર્યુક્ત આવશ્યક કાર્ય પ્રસંગે પ્રયોગ કરે, તો નિર્દોષ છે. આવં નિં ગાં ૬૯૧થી. .

(૫) આવશ્યિકી કરીને વસતિ બહાર ગયેલ સાધુ જ્યારે પાછા ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશે છે ત્યારે કહે છે કે, ‘પાપપ્રવૃત્તિનો હવે નિષેધ કરું છું,’ અગર ‘હવે મારો ગમનવ્યાપાર બંધ કરું છું.’ આ નૈષેધિકી છે. પણ જો એમ કહીને ખરેખર તે અસહ્યોગથી નિવૃત્ત થાય તો જ તેની નૈષેધિકી સફળ છે, અન્યથા નહિ. વળી જ્યારે ગુરુ પાસે જવું હોય ત્યારે પણ નૈષેધિકી કરીને જ જવું જોઈએ. — આવશ્યક નિઃ ૩૦ ગાં ૬૯૫થી.

(૬) શિષ્યે ઉચ્છ્વાસ—નિઃશ્વાસ સિવાયની બધી ક્રિયા ગુરુને પૂછીને જ કરવી જોઈએ. એટલે કાંઈ પણ કરવું હોય તો ગુરુને પૂછવું કે, ‘હું આ કાર્ય કરું?’ તે આપૃચ્છના કહેવાય છે. આવઃ નિઃ ૩૦ ગાં ૬૯૭.

(૭) પ્રતિપૃચ્છા એટલે ગુરુએ જે કામ કરવાનો પ્રથમ નિષેધ કર્યો હોય, તે જો પ્રબલ પ્રયોજન હોય અને કરવાની રત્ન માગવી હોય તો તે પ્રતિપૃચ્છા કહેવાય છે. અહીં આવશ્યક નિર્ચુક્તિનો પાકાંતર છે જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે— કે ગુરુએ જે કરવાનું કહી રાખ્યું હોય તે કાર્ય કરવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ગુરુને કહેવું કે તે હું કરું છું — એ પ્રતિપૃચ્છા કહેવાય છે— આવશ્યકનિર્ચુક્તિ ૩૦ ગાં ૬૯૭.

(૮) યોગે જે શિક્ષામાં લાગ્યો હોય તેમાંથી ખપ હોય તો લેવાનું શૈક્ષ સાધુને આમત્રણ આપવું તે છદ્દના. જેમ કે, હું અમુક અમુક અશન-પાન લાગ્યો છું. તેમાંથી કોઈની કાંઈ લેવાની ઇચ્છા હોય તો લો.

(૯) શિક્ષા યોગે ન લાગ્યો હોય પણ નિમત્રણ કરવું કે હું તમાગ માટે અમુક અશન—પાન લાવી આપું તે નિમત્રણા. આને બદલે ઉત્તરાધ્યયનમાં અભ્યુત્થાન સમાચારી છે જેનો અર્થ ગુરુપૂજ છે. — જ્યુઓ ઉત્તરાધ્યયન અં ૨૬, ગાં ૭, આવશ્યક નિઃ ૩૦ ગાં ૬૯૭.

(૧૦) ઉપસપદા જે પ્રકારની છે. ગૃહસ્થના આશ્રયસ્થાનમાં રહેવું તે ગૃહસ્થોપસપદ અને જ્ઞાન દર્શન તથા ચારિત્ર અર્થે અન્ય સાધુના આશ્રયે સ્વગૃહને છોડીને રહેવું તે સાધૂપસપદા કહેવાય છે. અહીં ખીલ પ્રસ્તુત છે. આવશ્યકનિઃ ૩૦ ગાં ૬૯૮થી.

૧૪. કાલવિધયક અનુયોગદ્વાર :—

કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યાનાં દ્વારો—અનુયોગનાં દ્વારો આ ચાર છે—ઉપક્રમ, નિલેપ, અનુગમ, અને નય. તેમાં અનુગમ—વ્યાખ્યાનના બે પ્રકાર છે : સૂત્રાનુગમ અને નિર્ચુક્ત્યનુગમ. નિર્ચુક્ત્યનુગમના પાછા

ત્રણ પ્રકાર છે : ૧. નિદ્વેપનિર્થુકત્યનુગમ, ૨. ઉપોદ્ધાત નિર્થુકત્યનુગમ, અને ૩. સૂત્રસ્પર્શિક નિર્થુકત્યનુગમ. તેમાં ઉપોદ્ધાત નિર્થુકત્યનુગમ—એટલે કે શાસ્ત્રોત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ—નાં દ્વારો ઉદ્દેશ, નિર્દેશ આદિ બધાં મળી ૨૬ છે. (નિં ગાં ૧૩૭-૧૩૮) તેમાં પાંચમું દ્વાર કાલ વિષયક છે. અને એ પ્રસંગે આ સમાચારીની ચર્ચા હોવાથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘કાલના વિષયમાં કહી છે.’—ન્યુઓ આવશ્યક નિર્થુક્તિ ગાં ૬૬૭.

૧૫. સંભોગના આર પ્રકાર :—

(૧) ઉપધિ : વજ્રપાત્રરૂપ ઉપધિને જ્યાં સુધી દોષશુદ્ધ લે ત્યાં સુધી ખીળ સંભોગિક સાથે સંભોગિક રહી શકે છે. પણ જો અશુદ્ધનું ગ્રહણ કરે કરે અને કહેવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો સંભોગાહ્ છે. પણ આવી રીતે ત્રણ વાર ભૂલ કરે ત્યાં સુધી જ સંભોગાહ્ છે. ચોથી વાર ભૂલ કરે તો પછી તેને મંડળીથી અલગ જ કરવો જોઈએ; પછી ભલે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું હોય. તે જ પ્રમાણે જો મંડળીથી અલગ હોય તેવા વિસંભોગિક-પાર્શ્વસ્થ કે સંયતી સાથે તે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ ઉપધિની એમણા કરે તો ત્રણ વાર માફ થાય પણ પછી વિસંભોગાહ્ ગણવો. તે જ પ્રમાણે ઉપધિના ગ્રહણની જેમ ઉપધિના પરિકર્મ અને પરિભોગ વિશે પણ સંભોગિક અને વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૨) શ્રુત :— સંભોગિક કે ખીળ ગચ્છમાંથી ઉપસંપન્ન થયેલને વિધિપૂર્વક જો વાચના આપતો હોય તો શુદ્ધ ગણાય; પણ જો શ્રુતની વાચના અવિધિપૂર્વક સંભોગિકને કે ઉપસંપન્નને કે અનુપસંપન્ન વગેરેને કરતો હોય, તો ત્રણ વાર તો માફ છે પણ પછી તો પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગાહ્ જ સમજવો.

(૩) ભક્તપાન :— આની વ્યવસ્થા ઉપધિ જેમ જ સમજવી— પણ ઉપધિમાં જ્યાં પરિકર્મ અને પરિભોગ હતું, ત્યાં ભોજન અને દાન સમજવું.

(૪) અંજલિપ્રગ્રહ :— સંભોગિકોને અને સંવિગ્ન એવા અસં-ભોગિકોને હાથ ભેડી ‘ક્ષમાશ્રમણોને નમસ્કાર’ એમ કહેવારૂપ અંજલિ-પ્રગ્રહણ કરે તો શુદ્ધ છે. પણ જો પાર્શ્વસ્થાદિને તે પ્રમાણે કરે, તો પૂર્વ જેમ ત્રણ વાર માફ પણ પછી વિસંભોગાહ્ સમજવો.

(૫) કાનઃ— સંભોગિકને કે અન્યસંભોગિકને ચોતાના શિષ્યો આપવા તે શુદ્ધ છે. પણ તેમાં શરત એ છે કે, જ્યોત્ષ્ણ ચોતાના શિષ્યોને વસ્ત્રપાત્રાદિથી ભરપૂર ન રાખી શકતા હોય તેટલા જ કારણે તેમને શિષ્ય ન મળતા હોય તેવાને જ આપે તો; અને જો કારણ વિના વિસંભોગિકને અગર પાર્શ્વસ્થને શિષ્યો આપે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહ્.

(૬) નિકાચનાઃ— નિકાચના, છન્દના, અને નિમન્ત્રણા એ પર્યાયો છે. સંભોગિકને શય્યા, ઉપધિ, આહાર, શિષ્યદાન, સ્વાધ્યાય—આદિનું નિમન્ત્રણ આપે એ શુદ્ધ છે, પણ વિસંભોગિકને કે પાર્શ્વસ્થને તેમ કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહ્ સમજવો.

(૭) અભ્યુત્થાનઃ— એટલે આવનારને માન આપવા ખાતર ચોતાના આસનને છાડી દેવું તે. આને વિષે પણ પૂર્વ જેમ સંભોગિક—વિસંભોગિકની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૮) કૃતિકર્મઃ— વિધિપૂર્વક વંદન કરે તો શુદ્ધ; પણ અવિધિથી કરે તો પૂર્વવત્ વિસંભોગાહ્. જો અશક્ત હોય તો માત્ર સૂત્રોચ્ચારણથી પણ વંદન થઈ શકે છે. અને તે શુદ્ધ ગણાય છે.

(૯) વૈયાવૃત્ત્યકરણુઃ— આહાર—ઉપધિ આદિ દેવાથી, મલમૂત ત્યાગવાનું પાત્ર દેવાથી, કલેશ ધટાડવાથી, સહાય આપી ઉપચાર કરવાથી વૈયાવૃત્ત્ય—સેવા થાય છે. આ વિષયમાં પણ સંભોગાસંભોગની વ્યવસ્થા સમજ લેવી.

(૧૦) સમવસરણુઃ— જિનસ્નાન, રથયાત્રા, પટ્ટયાત્રા આદિ કારણે જે કેટલાં અનેક સાધુ ભોગા થાય તે સમવસરણુ. આથી આ પ્રકારના સાધુઓના અન્ય ઉપાશ્રય પણ સમજ લેવા જોઈએ. જેમકે વર્ષાવગ્રહ-વર્ષાવાસનો ઉપાશ્રય, ઋતુબર્હાવગ્રહ, વૃદ્ધવાસાવગ્રહ આદિ આવા અવગ્રહો—ઉપાશ્રયોના પણ બે ભેદ છે. સાધારણાવગ્રહ અને પ્રત્યેકાવગ્રહ. જુદા જુદા ગચ્છના સાધુએ મળી અવગ્રહ માગ્યો હોય તે સાધારણાવગ્રહ અને કોઈ એક જ ગચ્છના સાધુએ માગ્યો હોય તે પ્રત્યેકાવગ્રહ. એ ઉપાશ્રયોમાં જાણી-જોઈને જો કોઈ શિષ્ય ચોરી કરે અથવા વસ્ત્રાદિની ચોરી કરે તો સંભોગિક હોય કે અન્યસંભોગિક પણ તે વિસંભોગાહ્ જ સમજવો. વળી જો અબલતાં ચોરી કરી હોય અને કહ્યા છતાં પાછું ન વાળે તો પણ વિસંભોગાહ્ જ સમજવો.

(૧૧) સંનિષદા:— વિશેષ પ્રકારનું અનુકૂળ આસન તે સંનિષદા. આના વિષયમાં સંભોગાસંભોગની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે:— સંનિષદાગત કોઈ આચાર્ય નિષદાગત સંભોગિક આચાર્ય સાથે જો શ્રુતનું પરિવર્તન કરે તે શુદ્ધ છે. પણ જો અન્યસંભોગિક, પાર્શ્વસ્થ, સાધ્વી કે ગૃહસ્થની સાથે તે પ્રકારે યેસી શ્રુતનું પરિવર્તન કરે તો પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. આસન ઉપર યેસીને સૂત્રાર્થ પૂછે અગર આલોચના કરે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. પૂર્વવત્ ત્રણ વાર માફ પછી વિસંભોગાહં.

(૧૨) કથાપ્રબંધન:— કથા એટલે વાદાદિ. તે પાંચ પ્રકારે છે. તેને પ્રબંધથી કરવી, તે કથાપ્રબંધન. કથાના પાંચ પ્રકાર આ છે— ૧. વાદ—છલ જાતિના પ્રયોગ વિના પંચાવયવ કે ત્ર્યવયવ વાક્યથી વાદી કે પ્રતિવાદી દ્વારા પોતાના મતનું સમર્થન કરવું પણ દૃષ્ટિ સત્યાન્વેષણની જ હોય તે વાદ કહેવાય છે, વીતરાગકથા એ વાદકથા છે. ૨. જલ્પ—જો વાદમાં છલજાતિનો પ્રયોગ કરે તો તે જલ્પ કહેવાય છે. ૩. જો કથામાં એક જણ જ પોતાનો પક્ષ કરે છે, બીજો પોતાનો કોઈ પણ પક્ષ નહિ મૂકતાં માત્ર દ્વંષણ જ આપે છે, તે વિતંડાકથા છે. ૪. પ્રકીર્ણકથા—આમાં ઉત્સર્ગમાર્ગની કથા અથવા દ્રવ્યાર્થિકન્યાશ્રિત કથાનો સમાવેશ છે. ૪. નિશ્ચયકથા—એ અપવાદમાર્ગની કથા અથવા પર્યાયાર્થિકન્યાશ્રિત કથા છે.

તેમાં પ્રથમની ત્રણ શ્રમણી સાથે સાધુએ ન કરવી જોઈએ. પણ જો શ્રમણી સાથે કરે, તો પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી છે. પૂર્વવત્ ત્રણ વાર માફ પણ ચોથી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત લે તો પણ વિસંભોગાહં સમજવો.

૧૬. કૃતિકર્મના ખાર આવર્તો:—

મૂળમાં અવતરણમાં ટાંકેલી ગાથા આવશ્યક નિર્ધુક્તિની છે. ગા. ૧૨૦૨. અને ત્યાર પછીની ગાથાઓમાં આની સમજણ આપી છે અને કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે ૨૫ આવશ્યકથી પરિશુદ્ધ જો વદના કરવામાં આવે, તો તે શીઘ્ર નિર્વાણ પામે અથવા વિમાનવાસી દેવ થાય.

સુશુરુને વદના—“ઇન્દ્રામિ ખમાસણો ! વદિહ જવણિજ્જનએ નિસીહિયાએ. આણુજાણુહ, મે મિહંગ્ગહ, નિસીહિ અહોકાયં કાયસંકાસં. ખમણિજ્જને લે કિલામો. અખકિલ તાણં બહુસુલેણં લે દિવસે વર્ધકતો ? જત્તા લે ? જવણિજ્જં ચ લે ?” ઇત્યાદિ પાઠથી જો વખત કરવાની હોય છે.

તેમાં ‘ઘચ્છામિ ખમાસમણો’થી માંડી ‘મિહચ્છાહ’ સુધીના પાઠનો અર્થ એ છે કે ‘હું પાપથી દૂર થઈ આપને વંદન કરવા ચાહું છું તો આપ પરિમિત અવગ્રહ આપો (થોડી જગ્યા આપની પાસે આપો)’. એટલે કે આ અવગ્રહચાચનાની ક્રિયાનો સૂચક પાઠ છે. આટલા પાઠમાંથી ‘આણુભણ્હ’ પદ આવે એટલી વારમાં એક વખત પોતાના શરીરને અર્ધ અવનત કરવાનું હોય છે. આ એક અવનત કહેવાય છે અને તે જ પ્રમાણે ફરી વંદના કરતો હોય ત્યારે પણ ફરી અવનત થવાનું હોય છે —આમ કૃતિકર્મમાં બે અવનત છે.

દીક્ષા લેતી વખતે શિષ્યની અથવા જન્મતી વખતે બાળકની જેવી મુદ્રા — અર્થાત કપાલ પર બે હાથ ધરી નમ્રતા ધારણ કરવી તે — હોય છે તે યથાન્નત કહેવાય છે. વંદના વખતે આ એક યથાન્નત મુદ્રા હોવી જોઈએ.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કરવાની ચાચના પછી તે મળે એટલે ઉભડક આસને બેસી બંને હાથ લાંબા ગુરુની દિશામાં રાખી પછી ગુરુના ચરણમાં બંને હાથે સ્પર્શ કરી ઉપયુક્ત પાઠમાંથી ‘અ’ અક્ષર નીચા અવાળે કહી ત્યાંથી હાથ જોચકી પોતાના લલાટના મધ્યભાગે સ્પર્શ કરતાં ‘હો’ અક્ષરનો જોચથી ઉચ્ચાર કરવો. આમ ‘અહો’ શબ્દના ઉચ્ચારમાં એક આવર્ત થયું. તે પ્રમાણે ‘કાય’ શબ્દોચ્ચારમાં પણ એક આવર્ત કરવું અને તે જ પ્રમાણે ‘કાયસ’ કાય’માંના ‘કાય’ના ઉચ્ચારણ વખતે પણ એક આવર્ત કરવું. —આ ત્રણ આવર્ત થયા. ત્યાર પછી ન્યારે ‘જત્તા ભે?’ ઇત્યાદિ આવે ત્યારે ‘જ’ અક્ષરનો મંદોચ્ચાર કરી ગુરુ ચરણે કરસ્પર્શ કરવો. અને ‘ત’ના મધ્યમોચ્ચાર વખતે ત્યાંથી બંને હાથ જોચકી બંને હાથ અધ્ધર જોચા રાખવા અને ‘ભે’ અક્ષર જોચા અવાળે બોલતાં કપાલના મધ્ય-ભાગે હાથને અડાડવા. આ એક આવર્ત. તે જ પ્રમાણે ‘જ’ ‘વ’ ‘ણિ’ એ ત્રણ અક્ષર બોલતાં બીજી આવર્ત અને તે જ પ્રમાણે ‘જ્ઞ’ ‘ચ’ ‘ભે’ આ ત્રણ અક્ષર બોલતાં ત્રીજી આવર્ત કરવું — આમ એક વંદનમાં બધા મળી છ આવર્ત થયા. અને ન્યારે બીજી વાર વંદના કરવાની હોય ત્યારે પણ ફરી છ આવર્ત કરવાના હોય છે એટલે બધા મળી કૃતિકર્મના બાર આવર્ત થાય.

અવગ્રહમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ક્ષામણા કરતી વખતે શિષ્ય અને આચાર્યનાં બંનેનાં મળી બે શિરોનમન અને તે જ પ્રમાણે બીજી વંદના પ્રસંગે પણ — એટલે ચાર શિરોનમન.

શિષ્ય જ્યારે વંદન કરતો હોય ત્યારે મન, વચન અને કાયને સંયમમાં રાખવાં જોઈએ એ ત્રણ ગુપ્તિ.

પ્રથમ વંદન વખતે અવગ્રહયાચના કરી પ્રવેશ કરવો અને તે જ પ્રમાણે દ્વિતીય વંદન વખતે — આમ બે પ્રવેશ થાય.

આવશિષ્ટ કરીને અવગ્રહથી પ્રથમ વંદન કર્યા પછી બહાર જવું તે નિષ્ક્રમણ — એક જ છે. કારણ, બીજી વંદના પછી બહાર ન જતાં તેમના પાદમૂલમાં રહીને જ સૂત્રસમાપ્તિ કરવાની હોય છે. — આ પ્રમાણે વંદનાનાં ૨૫ આવશ્યક છે.

સ્થાનાંગ — સમવાયાંગ

અંક ૬૬૦

પુરુષપરીક્ષા

પુરુષના પ્રકારો

૧. બે લેહ અને ત્રણ લેહ

(૧) બુદ્ધ અને મૂઢ^૧,

બુદ્ધ બે છે^૨ :—

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ; ૨. દર્શનબુદ્ધ.

મૂઢ બે છે :—

૧. જ્ઞાનમૂઢ; ૨. દર્શનમૂઢ.^૩

[—સ્થા૦ ૧૦૪.]

બુદ્ધ ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનબુદ્ધ ૨. દર્શનબુદ્ધ^૪ ૩. ચારિત્રબુદ્ધ^૫

મૂઢ ત્રણ છે :—

૧. જ્ઞાનમૂઢ ૨. દર્શનમૂઢ ૩. ચારિત્રમૂઢ.^૬

[—સ્થા૦ ૧૫૬]

૧. આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૮૬) ચતુર્થગી સરખાવવા જેવી છે. — (૧) અવનત અને અવનત; (૨) અવનત અને ઉન્નત; (૩) ઉન્નત અને અવનત; (૪) ઉન્નત અને ઉન્નત.

આ જ વસ્તુ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ છે. (૪. ૨૦)

૨. જૈનોમાં જેમ પ્રત્યેકબુદ્ધાદિ પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જોહીમાં પણ બુદ્ધ બે પ્રકારના છે :— તથાગતબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધ. — અંગુત્તર૦ ૨. ૬. ૫.

૩. જોહીમાં દર્શનમૂઢને દ્વિવિધ કહે છે. જુઓ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિત ૨, ૯.

૪. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતગત શીલસંપન્ન અને દ્વિસપન્નની આની સાથે તુલના કરવા જેવી છે. — ૨. ૧૯.

૫. આને પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં શીલવિપન્ન કહ્યો છે. (૨, ૯.)

(૨) ત્રણ લેદો

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે :—

- (૧) ૧. નામપુરુષ; ૨. સ્થાપનાપુરુષ; ૩. દ્રવ્યપુરુષ.
- (૨) ૧. જ્ઞાનપુરુષ; ૨. દર્શનપુરુષ; ૩. ચારિત્રપુરુષ.
- (૩) ૧. વેદપુરુષ; ૨. ચિહ્નપુરુષ; ૩. અભિલાષપુરુષ
- (૪) ૧. ઉત્તમપુરુષ; ૨. મધ્યમપુરુષ; ૩. જઘન્યપુરુષ.

ઉત્તમપુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. ધર્મપુરુષ (અરિહંતાદિ); ૨. લોગપુરુષ (ચક્રવર્તી);
૩. કર્મપુરુષ (વાસુદેવ).

મધ્યમ પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. ઉગ્રો; ૨. ભોગો; ૨. રાજન્યો.

જઘન્ય પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. દાસો; ૨. ભૂતક; ૩. ભાગીદાર.

[—સ્થા૦ ૧૨૮]

લોકમાં નિઃશીલ, અવિરત, નિર્ગુણ, નિર્મર્યાદ, પૌષ્ઠો-
પવાસ તથા પ્રત્યાખ્યાન વિનાના એવા મરીને સ્નાતમી નરકે
જનારા ત્રણ છે —

૧. રાજા; ૨. માંડલિક; ૩. મહારંભી કુટુંબી.

લોકોમાં સુશીલ, વ્રતી, સદ્ગુણી, મર્યાદાશીલ, પ્રત્યા-
ખ્યાન તથા પૌષ્ઠોપવાસવાળા, એવા મરીને સર્વાર્થસિદ્ધ
વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા ત્રણ છે —

૧. પરિત્યક્તકર્મા રાજા; ૨. પરિં સેનાપતિ;
૩. પરિં પ્રશાસ્તા.

[—સ્થા૦ ૧૫૦]

પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે —

૧. સૂત્રધર; ૨. અર્થધર; ૩. તદ્દુભયધર.

[—સ્થા૦ ૧૬૯]

(૩) પુરુષ ત્રિભંગી

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. સુમના^૧—કાંઈક કરીને રાજી થનાર;
૨. દુર્મના—કાંઈક કરીને દુઃખી થનાર;
૩. તટસ્થ—કાંઈક કરે તેનો હર્ષ કે શોક નહિ કરનાર.

- (૨) જ. ૧. ક્યાંઈક ગયા પછી રાજી થનાર;
૨. ક્યાંઈક ગયા પછી દુઃખી થનાર;
૩. ક્યાંઈક ગયા પછી મધ્યસ્થ — તટસ્થ રહેનાર.

- ઝા. ૧. ક્યાંઈક જતાં જતાં રાજી થનાર;
૨. ક્યાંઈક જતાં જતાં દુઃખી થનાર;
૩. ક્યાંઈક જતાં જતાં તટસ્થ રહેનાર.

- ઙ ૧. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો રાજી થનાર;
૨. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો દુઃખી થનાર;
૩. ક્યાંઈક જવાનું હોય તો તટસ્થ રહેનાર.

ઈ. ઝ. ઙ. ઉપર ગમનક્રિયા વિષે સુમના, દુર્મના, અને તટસ્થ એવા ભેદો ત્રણે કાળાશ્રયી કરવામાં આવ્યા છે, તે જ પ્રમાણે ગતિનિષેધના — એટલે કે ‘ન ગયો માટે રાજી થનાર’, ઇત્યાદિ ભેદો સમજી લેવા.

(૩-૨૨) આ જ પ્રમાણે નીચેની ક્રિયાઓ વિષે વિધિ તેમજ નિષેધને લઈને ત્રણે કાળાશ્રયી ભેદો સ્વયં બનાવી લેવા —

૧. આવવું, ૨. ઊભા રહેવું, ૩. બેસવું, ૪. હિંસા કરવી, ૫. છેદન કરવું, ૬. ખોલવું, ૭. ભાષણ કરવું, ૮. દેવું, ૯. ખાવું, ૧૦. પ્રાપ્ત કરવું, ૧૧. પીવું, ૧૨. સૂવું,

૧. આ ત્રણ ભેદો સાથે (૧) નિરાશ, (૨) આશાવાળો, અને (૩) વિગતારા — આ ભેદો સરખાવા જેવા છે. પુદ્ગલપ્રજ્ઞપ્તિ ૩,૧.

૧૩. લઙ્કુલું, ૧૪. જીતલું, ૧૫. હારલું, ૧૬. સાંભળલું, ૧૭. રૂપદર્શન કરલું, ૧૮. સૂંઘલું, ૧૯. રસાસ્વાદ લેવો, ૨૦. સ્પર્શ કરવો.

[- સ્થા. ૧૬૦]

૨. પુરુષની ચતુર્ભંગીઓ

(૧) ઉન્નત અને પ્રણત

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે.

- (૧) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતમના - તેનું મન પણ ઉન્નત હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતમના - તેનું મન નીચું હોય - નીચમના હોય;
 ૩. કોઈ પ્રણત - નીચો હોય પણ ઉન્નતમના હોય;
 ૪. કોઈ પ્રણત હોય અને નીચમના હોય.
- (૨) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતસંકલ્પી હોય - હીન સંકલ્પી હોય;
 ૩. કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતસંકલ્પી હોય;
 ૪. કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતસંકલ્પી હોય.
- (૩) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતપ્રજ્ઞ હોય;
 ૩. કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતપ્રજ્ઞ હોય;
 ૪. કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતપ્રજ્ઞ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતદષ્ટિ હોય;
 ૨. કોઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રણતદષ્ટિ હોય;
 ૩. કોઈ પ્રણત હોય પણ ઉન્નતદષ્ટિ હોય;
 ૪. કોઈ પ્રણત હોય અને પ્રણતદષ્ટિ હોય.

- (૫) ૧. કેઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નત શીલાચારયુક્ત હોય.
 ૨. કેઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુત શીલાચાર વાળો હોય;
 ૩. કેઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નત શીલાચારવાળો હોય;
 ૪. કેઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુત શીલાચારવાળો હોય.
- (૬) ૧. કેઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતવ્યવહારી હોય;
 ૨. કેઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતવ્યવહારી હોય;
 ૩. કેઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતવ્યવહારી હોય;
 ૪. કેઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતવ્યવહારી હોય.
- (૭) ૧. કેઈ ઉન્નત હોય અને ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
 ૨. કેઈ ઉન્નત હોય પણ પ્રભુતપરાક્રમી હોય;
 ૩. કેઈ પ્રભુત હોય પણ ઉન્નતપરાક્રમી હોય;
 ૪. કેઈ પ્રભુત હોય અને પ્રભુતપરાક્રમી હોય.

[—સ્થા ૦ ૨૩૬]

(૨) શુદ્ધ-અશુદ્ધ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કેઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધમના હોય;
 ૨. કેઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધમના હોય;
 ૩. કેઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધમના હોય;
 ૪. કેઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધમના હોય.
- (૨) ૧. કેઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય અને શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૨. કેઈ પુરુષ શુદ્ધ હોય પણ અશુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૩. કેઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય પણ શુદ્ધસંકલ્પી હોય;
 ૪. કેઈ પુરુષ અશુદ્ધ હોય અને અશુદ્ધસંકલ્પી હોય.

(૩-૭) તે જ પ્રમાણે શુદ્ધપ્રજા, શુદ્ધદષ્ટિ, શુદ્ધ શીલાચાર
યુક્ત, શુદ્ધવ્યવહારી અને શુદ્ધપરાક્રમી પુરુષોની
પણ ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૨૩૬]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કેઈ શુચિ હોય અને શુચિમના હોય;
 ૨. કેઈ શુચિ હોય પણ અશુચિમના હોય;
 ૩. કેઈ અશુચિ હોય પણ શુચિમના હોય;
 ૪. કેઈ અશુચિ હોય અને અશુચિમના હોય.
- (૨-૭) આ જ પ્રમાણે શુચિ-અશુચિની સાથે સંકલ્પ,
પ્રજ્ઞા, દષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ —
એ શબ્દો મેળવી ખાકીની ચતુર્ભંગીઓ ઉપર
પ્રમાણે બનાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૨૪૧]

(૩) સાચો-જૂઠો

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. કેઈ પુરુષ પ્રથમ સાચો હોય અને પછી પણ
સાચો હોય;
 ૨. કેઈ પ્રથમ સાચો હોય પણ પછી જૂઠો નીવડે;
 ૩. કેઈ પ્રથમ જૂઠો હોય પણ પછી સાચો બને;
 ૩. કેઈ પ્રથમ જૂઠો અને પછી પણ જૂઠો હોય.
- (૨) ૧. કેઈ સાચો હોય અને સત્યપરિણુત હોય — સાચા
પરિણામ — અધ્યવસાયયુક્ત હોય;
- ૨. કેઈ સાચો હોય પણ અસત્યપરિણુત હોય — તેનાં
પરિણામ જૂઠાં-અસત્ય હોય;
- ૩. કેઈ જૂઠો હોય પણ સત્યપરિણુત હોય;
- ૪. કેઈ જૂઠો હોય અને અસત્યપરિણુત હોય.

- (૩) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યરૂપ — સત્યમય હોય;
 ૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યરૂપ હોય;
 ૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યરૂપ હોય;
 ૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યરૂપ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ સાચો હોય અને સત્યમના હોય;
 ૨. કોઈ સાચો હોય પણ અસત્યમના હોય;
 ૩. કોઈ જૂઠો હોય પણ સત્યમના હોય;
 ૪. કોઈ જૂઠો હોય અને અસત્યમના હોય.
- (૫-૧૦) તે જ પ્રમાણે સાચા-જૂઠા સાથે સત્યસંકલ્પ, સત્ય-પ્રજ્ઞા, સત્યદર્શિ, સત્યશીલાચાર, સત્યવ્યવહાર, અને સત્યપરાક્રમ — આ શબ્દો જોડીને ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થાન ૨૪૧]

(૪) ભદ્ર-અભદ્ર, દોષદર્શી આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે ભદ્ર લાગે પણ સહવાસે અભદ્ર જણાય;
 ૨. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે અભદ્ર લાગે પણ સહવાસથી ભદ્ર જણાય;
 ૩. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે ભદ્ર લાગે અને સહવાસે પણ ભદ્ર જણાય;
 ૪. કોઈ પુરુષ પ્રથમ પરિચયે પણ અભદ્ર જણાય અને સહવાસે પણ અભદ્ર જણાય.
- (૨) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ જુએ પણ ખીજના દોષ ન જુએ;
 ૨. કોઈ પોતાના દોષ ન જુએ પણ ખીજના જુએ;

૩. કોઈ પોતાના દોષ જુએ અને ખીજના દોષ પણ જુએ;
૪. કોઈ પોતાના દોષ ન જુએ અને ખીજના પણ દોષો ન જુએ.
- (૩) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે પણ ખીજના દોષો પ્રકાશતો નથી;
૨. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ ન પ્રકાશે પણ ખીજના દોષ પ્રકાશે છે^૧;
૩. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશે છે અને ખીજના પણ પ્રકાશે છે;
૪. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ પ્રકાશતો નથી અને ખીજના પણ દોષો પ્રકાશતો નથી.
- (૪) ૧. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત કરે છે પણ ખીજના દોષ શાંત નથી કરતો;
૨. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાન્ત નથી કરતો પણ ખીજના શાંત કરે છે;
૩. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષો શાંત કરે છે અને ખીજના દોષો પણ શાંત કરે છે;
૪. કોઈ પુરુષ પોતાના દોષ શાંત નથી કરતો અને ખીજના પણ શાંત નથી કરતો.^૨
- (૫) ૧. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ અભ્યુત્થાન કરાવે નહિ;
૨. કોઈ અભ્યુત્થાન કરાવે પણ કરે નહિ;
૩. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે અને કરાવે પણ;

૧. બોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે

ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. „ „

„

„ નં. ૨.

૪. કોઈ અભ્યુત્થાન કરે પણ નહિ અને કરાવે પણ નહિ.
- (૬) ૧. કોઈ વંદન કરે છે પણ કરાવતો નથી;
 ૨. કોઈ વંદન કરતો નથી પણ કરાવે છે;
 ૩. કોઈ વંદન કરે પણ છે અને કરાવે પણ છે;
 ૪. કોઈ વંદન કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી.
- (૭) ૧. કોઈ સત્કાર કરે છે પણ સત્કાર કરાવતો નથી;
 ૨. કોઈ સત્કાર કરાવે છે પણ કરતો નથી;
 ૩. કોઈ સત્કાર કરે છે અને કરાવે પણ છે;
 ૪. કોઈ સત્કાર કરતો નથી અને કરાવતો પણ નથી.
- (૮) તે જ પ્રમાણે સન્માન વિષે ચતુર્ભંગી.
- (૯) તે જ પ્રમાણે પૂજા વિષે ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) ૧. કોઈ વાચના આપે છે પણ વાચના લેતો નથી;
 ૨. કોઈ વાચના લે છે પણ વાચના આપતો નથી;
 ૩. કોઈ વાચના લે છે અને આપે પણ છે.
 ૪. કોઈ વાચના લેતો પણ નથી અને આપતો પણ નથી.
- (૧૧-૧૩) તે જ પ્રમાણે સૂત્રાર્થનું ગ્રહણ, પ્રશ્ન પૂછવો^૧, જવાબ આપવો એ વિષે પણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.
- (૧૪) ૧. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય પણ અર્થધર ન હોય^૨;
 ૨. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય પણ અર્થધર હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ સૂત્રધર હોય અને અર્થધર પણ હોય;

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથેની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણે અતે દિપ્તિ નં. ૩.

૨. " " " " " નં. ૪.

૪. કેઈ પુરુષ સૂત્રધર ન હોય અને અર્થધર પણ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૨૫૫]

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કેઈ પુરુષ પ્રકટ દોષ સેવે પણ શુભ દોષ ન સેવે;
૨. કેઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે પણ શુભ દોષ સેવે;
૩. કેઈ પ્રકટ સેવે અને શુભ પણ સેવે;
૪. કેઈ પ્રકટ દોષ ન સેવે અને શુભ પણ ન સેવે.

[—સ્થા૦ ૨૭૨]

(૫) દીન-અદીન

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ પુરુષ બહારથી દીન હોય અને અંદરથી પણ દીન હોય;
૨. કેઈ બહારથી દીન હોય પણ અંદરથી અદીન હોય;
૩. કેઈ બહારથી અદીન હોય પણ અંદરથી દીન હોય;
૪. કેઈ પુરુષ બહારથી અદીન અને અંદરથી પણ અદીન હોય.
- (૨) ૧. કેઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનપરિણત હોય;
૨. કેઈ પુરુષ દીન હોય પણ અદીનપરિણત હોય;
૩. કેઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણત હોય;
૪. કેઈ પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણત હોય.
- (૩) તે જ પ્રમાણે દીનરૂપની ચતુર્ભંગીઓ ઘટાવી લેવી.
- (૪) ૧. કેઈ પુરુષ દીન હોય અને દીનમના હોય;

૨. કોઈ પુરુષ દીન હોય અને અદીનમના હોય;
૩. કોઈ પુરુષ અદીન હોય પણ દીનપરિણત હોય;
૪. કેન પુરુષ અદીન હોય અને અદીનપરિણત હોય.

(૫-૧૭) તે જ પ્રમાણે દીનસંકલ્પી, દીનપ્રજ્ઞ, દીનદષ્ટિ, દીન-શીલાચાર, દીનવ્યવહાર, દીનપરાક્રમી, દીનવૃત્તિ, દીનજાતિ, દીનભાષી, દીનાવભાસી, દીનસેવી, દીન-પર્યાય, અને દીનપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૨૭૬]

(૬) આર્ય-અનાર્ય

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ દ્રવ્યથી આર્ય હોય અને ભાવથી પણ આર્ય હોય;
૨. કોઈ દ્રવ્યથી આર્ય પણ ભાવથી અનાર્ય હોય;
૩. કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય પણ ભાવથી આર્ય હોય;
૪. કોઈ દ્રવ્યથી અનાર્ય હોય અને ભાવથી પણ અનાર્ય હોય.

(૨-૧૭) તે જ પ્રમાણે આર્યપરિણત, આર્યરૂપ, આર્યમના, આર્યસંકલ્પી, આર્યપ્રજ્ઞ, આર્યદષ્ટિ, આર્યશીલા-ચાર, આર્યવ્યવહારી^૧, આર્યપરાક્રમી, આર્યવૃત્તિ, આર્યજાતિ, આર્યભાષી, આર્યાવભાસી, આર્યસેવી, આર્યપર્યાય, આર્યપરિવાર પુરુષોની પણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા૦ ૨૮૦]

૧. બૌદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૫.

(૬) કૃશ અને દંઢ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય અને ભાવથી પણ કૃશ હોય;
 ૨. કેઈ દ્રવ્યથી કૃશ હોય પણ ભાવથી દંઢ હોય;
 ૩. કેઈ દ્રવ્યથી દંઢ પણ ભાવથી કૃશ હોય;
 ૪. કેઈ દ્રવ્યથી દંઢ હોય અને ભાવથી પણ દંઢ હોય.
- (૨) ૧. કેઈ ભાવથી કૃશ હોય અને કૃશશરીરી પણ હોય;
 ૨. કેઈ ભાવથી કૃશ હોય પણ દંઢશરીરી હોય;
 ૩. કેઈ ભાવથી દંઢ હોય છતાં કૃશશરીરી હોય;
 ૪. કેઈ ભાવથી દંઢ હોય અને દંઢશરીરી પણ હોય.
- (૩) ૧. કેઈ કૃશશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય પણ દંઢશરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું;
 ૨. કેઈ દંઢ શરીરીને જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે પણ કૃશશરીરીને નથી થતું;
 ૩. કેઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે અને કેઈ દંઢ શરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે;
 ૪. કેઈ કૃશશરીરીને પણ જ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત નથી થતું અને કેઈ દંઢશરીરીને પણ પ્રાપ્ત નથી થતું.

[-સ્થા ૦ ૨૮૩]

(૭) સ્વાર્થી-પરાર્થી

પુરુષના પ્રકાર ચાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ કંઈ કરનાર હોય;
 ૨. કેઈ કંઈ અને અણકંઈ ઉભય કરનાર હોય;
 ૩. કેઈ સૌવસ્તિક - મંગલપાઠી હોય

૪. કોઈ પ્રધાન હોય — સૌનો ઉપરી હોય.

(૨) ૧. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે પણ પરનો ભવાન્ત ન કરે.

૨. કોઈ પરનો ભવાન્ત કરે પણ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે;

૩. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત કરે;

૪. કોઈ પોતાનો ભવાન્ત ન કરે અને પરનો પણ ભવાન્ત ન કરે.

(૩) ૧. કોઈ પોતે અધારામાં હોય પણ બીજાને અધારામાં ન નાખે;

૨. કોઈ બીજાને અધારામાં નાખે પણ પોતે અધારામાં ન રહે;

૩. કોઈ પોતે પણ અધારામાં હોય ને બીજાને પણ અધારામાં નાખે;

૪. કોઈ પોતે પણ અધારામાં ન હોય અને બીજાને પણ અધારામાં ન નાખે.

(૪) ૧. કોઈ આત્મદમન કરે પણ પરનું દમન ન કરી શકે;

૨. કોઈ પરનું દમન કરી શકે પણ આત્મદમન ન કરે;

૩. કોઈ આત્મદમન કરે અને પરનું પણ દમન કરે;

૪. કોઈ આત્મદમન ન કરે અને પરનું દમન પણ ન કરે.

[—સ્થા. ૨૮૭]

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે—

૧. કોઈ પોતા પૂરતો સમર્થ હોય પણ બીજા માટે સામર્થ્યહીન હોય;

૨. કેાઈ બીજા માટે સામર્થ્ય ધરાવે પણ પોતા પૂરતો અસમર્થ હોય;
૩. કેાઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સમર્થ હોય;
૪. કેાઈ સ્વ અને પર બન્નેની અપેક્ષાએ સામર્થ્ય-હીન હોય.

[—સ્થા૦ ૨૮૬]

(૮) દોષી વગેરે

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧. પ્રકટપણે દોષ સેવનાર; ૨. ગુપ્તપણે દોષ સેવનાર; ૩. પ્રત્યુત્પન્નનંદી (ઇષ્ટ અવસ્થા આવે તેમાં આનંદ માનનારા); ૪. નિઃસરણનંદી (બહિષ્કારમાં આનંદ માનનારા).

(૨) ૧. ભરત જેવા ઉત્તરોત્તર ઉદયવાળા;
 ૨. બ્રહ્મદત્ત જેવા ઉદય પામી અસ્ત થનારા;
 ૩. હરિકેશ જેવા અસ્ત પછી ઉદય પામનારા;
 ૪. કાલવ્યાધ જેવા ઉત્તરોત્તર અસ્ત પામનારા.

(૩) ૧. ઉચ્ચ અને ઉચ્ચચ્છંદી; ૨. ઉચ્ચ અને નીચ-ચ્છંદી; ૩. નીચ અને ઉચ્ચચ્છંદી; ૪. નીચ અને નીચચ્છંદી.

[—સ્થા૦, ૨૯૨, ૩૧૫, ૩૧૮]

(૯.) વિશ્વાસી-અવિશ્વાસી

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

(૧) ૧. કહે કે વિશ્વાસ કરું છું અને વિશ્વાસ કરે પણ ખરા;
 ૨. કહે કે વિશ્વાસ કરું છું પણ વિશ્વાસ કરે નહિ;
 ૩. કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો પણ વિશ્વાસ કરતો હોય;
 ૪. કહે કે વિશ્વાસ નથી કરતો અને કરે પણ નહિ.

- (૨) ૧. પોતાના પર વિશ્વાસ રાખે પણ બીજા પર નહિ;
 ૨. બીજા પર વિશ્વાસ રાખે પણ પોતા પર રાખે નહિ;
 ૩. પોતા પર વિશ્વાસ રાખે અને બીજા પર પણ વિશ્વાસ રાખે;
 ૪. પોતા પર વિશ્વાસ ન રાખે તેમ બીજા પર પણ વિશ્વાસ ન રાખે.
- (૩) ૧. વિશ્વાસ સંપાદન કરવા ચાહે અને કરી પણ શકે;
 ૨. વિશ્વાસ સંપાદન કરવા ચાહે પણ અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે;
 ૩. અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે માગે પણ વિશ્વાસ યોગ્ય ખાતે;
 ૪. અવિશ્વાસનું ભાજન ખાતે માગે અને ખાતે પણ ખાતે.
- (૪) ૧. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં આવી શકે પણ બીજાને વિશ્વાસમાં લાવી ન શકે;
 ૨. કોઈ બીજાને વિશ્વાસમાં લાવી શકે પણ પોતે વિશ્વાસમાં આવી ન શકે;
 ૩. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં આવે અને બીજાને પણ લાવી શકે;
 ૪. કોઈ પોતે વિશ્વાસમાં ન આવી શકે અને બીજાને પણ વિશ્વાસમાં લાવી ન શકે.

[સ્થા. ૩૧૨]

(૧૦) જાતિસંપન્ન આદિ

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
 ૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;

૩. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

- (૨) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન અને બલસંપન્નની ચતુર્ભંગી.
 (૩) જાતિ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
 (૪) જાતિ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી
 (૫) જાતિ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૬) જાતિ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૭) કુલ અને બલની ચતુર્ભંગી.
 (૮) કુલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
 (૯) કુલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
 (૧૦) કુલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૧૧) કુલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૧૨) બલ અને રૂપની ચતુર્ભંગી.
 (૧૩) બલ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
 (૧૪) બલ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૧૫) બલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૧૬) રૂપ^૧ અને શ્રુતની ચતુર્ભંગી.
 (૧૭) રૂપ અને શીલની ચતુર્ભંગી.
 (૧૮) રૂપ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૧૯) શ્રુત અને શીલની ચતુર્ભંગી.^૨
 (૨૦) શ્રુત અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.
 (૨૧) શીલ અને ચારિત્રની ચતુર્ભંગી.

[—સ્થાન ૩૨૦]

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતિ
 ટિપ્પણ નં. ૬.
 ૨. ” ” ” ટિપ્પણ નં. ૭.

(૧૧) સેવા કરનાર

પુરુષ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. પોતાની સેવા કરે પણ ખીજની નહિ;
 ૨. ખીજની સેવા કરે પણ પોતાની નહિ;
 ૩. પોતાની સેવા કરે અને ખીજની પણ કરે;
 ૪. પોતાની સેવા ન કરે અને ખીજની પણ ન કરે.
- (૨) ૧. સેવા કરે પણ સામી સેવાની આશા ન રાખે;
 ૨. ખીજે પોતાની સેવા કરે એમ આંધે પણ પોતા
 ખીજની સેવા ન કરે;
 ૩. સેવા કરે અને સામી સેવાની આશા રાખે;
 ૪. સેવા ન કરે અને સામી સેવાની આશા પણ ન
 રાખે.
- (૩) ૧. કામ કરી આપે પણ માનની અપેક્ષા ન રાખે;
 ૨. માનની અપેક્ષા રાખે પણ કામ ન કરી આપે;
 ૩. કામ કરી આપે અને માન પણ આંધે;
 ૪. કામ પણ ન કરે અને માન પણ ન આંધે.
- (૪) ૧. તેવી જ રીતે ગણકાર્ય કરે પણ માન ન આંધે
 એની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.
- (૫) તેવી જ રીતે ગણસંગ્રહ કરે પણ માન ન આંધે
 તેની ચતુર્ભંગી.
- (૬) ગણની શોભા વધારે પણ માન ન આંધે તેની
 ચતુર્ભંગી.
- (૭) ગણની શુદ્ધિ કરે પણ માન ન આંધે તેની ચતુર્ભંગી.
- (૮) ૧. રૂપ જવા દે પણ ધર્મ ન જવા દે;
 ૨. ધર્મ જવા દે પણ રૂપ કાયમ રાખે;
 ૩. રૂપ પણ રાખે અને ધર્મ પણ રાખે;
 ૪. રૂપ પણ ન રાખે અને ધર્મ પણ ન રાખે.

- (૯) તેવી જ રીતે ધર્મ જવા દે પણ ગણને ન છોડે
ઇત્યાદિ ચતુર્થી.
- (૧૦) તેવી જ રીતે પ્રિયધર્મ હોય પણ દૃઢધર્મ ન
હોય ઇત્યાદિ ચતુર્થી.

[- સ્થા ૦ ૩૨૦]

(૧૨) સ્વાર્થી-પરાર્થી, સુગત-દુર્ગત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. સ્વાર્થી હોય પણ પરાર્થી ન હોય^૧;
૨. પરાર્થી હોય પણ સ્વાર્થી ન હોય;
૩. સ્વાર્થી પણ હોય અને પરાર્થી પણ હોય;
૪. સ્વાર્થી પણ ન હોય અને પરાર્થી પણ ન હોય.
- (૨) ૧. કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય અને પછી પણ દુર્ગત હોય;
૨. કોઈ પ્રથમ દુર્ગત હોય પણ પછી સુગત હોય;
૩. કોઈ પ્રથમ સુગત હોય પણ પછી દુર્ગત હોય;
૪. કોઈ પ્રથમ સુગત હોય અને પછી પણ સુગત હોય.
- (૩) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને દુર્વત પણ હોય;
૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુવ્રત હોય;
૩. કોઈ સુગત હોય પણ દુર્વત હોય;
૪. કોઈ સુગત હોય અને સુવ્રત પણ હોય.
- (૪) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને દુઃપ્રત્યાનંદી (ઉપકારનો
ખદ્દો ભળે તોય આનંદ નહિ માનનાર) હોય;
૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુપ્રત્યાનંદી હોય;
૩. કોઈ સુગત પણ દુઃપ્રત્યાનંદી હોય;
૪. કોઈ સુગત અને સુપ્રત્યાનંદી હોય.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે
ટિપ્પણ નં. ૮.

- (૫) ૧. કોઈ દુર્ગત હોય અને પાછો મરીને દુર્ગતિમાં જવાનો હોય — દુર્ગતિગામી હોય;
 ૨. કોઈ દુર્ગત હોય પણ સુગતિગામી હોય;
 ૩. કોઈ સુગત હોય પણ દુર્ગતિગામી હોય;
 ૪. કોઈ સુગત હોય અને સુગતિગામી પણ હોય.
- (૬) ૧. દુર્ગત હતો અને દુર્ગતિમાં ગયો;
 ૨. દુર્ગત હતો પણ સુગતિમાં ગયો;
 ૩. સુગત હતો પણ દુર્ગતિમાં ગયો;
 ૪. સુગત હતો અને સુગતિમાં ગયો.
- (૭) ૧. કોઈ પ્રથમ પણ તમ — અજ્ઞાની હોય અને પછી પણ તમ-અજ્ઞાની હોય^૧;
 ૨. કોઈ પ્રથમ તમ પણ પછી જ્યોતિ-જ્ઞાની થાય;
 ૩. કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ પણ પછી તમ;
 ૪. કોઈ પ્રથમ જ્યોતિ અને પછી પણ જ્યોતિ.
- (૮) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલની ચતુર્લંગી ઘટાવી લેવી.
- (૯) તે જ પ્રમાણે તમ અને તમબલમાં રતિ પામનારની ચતુર્લંગી ઘટાવી લેવી.
- (૧૦) ૧. કોઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અર્થાત્ કર્મબંધનાં કારણભૂત બાહ્ય ખેતી આદિકાર્યોને તજી દીધેલો હોય, પણ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ ન હોય અર્થાત્ આહાર-સંજ્ઞા આદિ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરેલો ન હોય.
 ૨. કોઈ પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ હોય પણ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય;

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૯.

૩. કેઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ પણુ હોય;
 ૪. કેઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા પણુ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ પણુ ન હોય.
- (૧૧) ૧. કેઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય પણુ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય — અર્થાત્ ઘરખાર છોડેલો ન હોય;
૨. કેઈ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ હોય પણુ પરિજ્ઞાત-કર્મા ન હોય;
 ૩. કેઈ પરિજ્ઞાત-કર્મા હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણુ હોય;
 ૪. પરિજ્ઞાત-કર્મા પણુ ન હોય અને પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ પણુ ન હોય.
- (૧૨) તે જ પ્રમાણે ‘પરિજ્ઞાત-સંજ્ઞ હોય પણુ પરિજ્ઞાત-ગૃહસ્થાવાસ ન હોય ઇત્યાદિ ચતુર્લંગી પણુ સમજી લેવી.
- (૧૩) ૧. ઇહાર્થી હોય પણુ પરલોકાર્થી ન હોય;
૨. પરલોકાર્થી હોય પણુ ઇહાર્થી ન હોય;
 ૩. ઇહાર્થી પણુ હોય અને પરલોકાર્થી પણુ હોય;
 ૪. ઇહાર્થી ન હોય અને પરલોકાર્થી પણુ ન હોય.
- (૧૪) ૧. કેઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણુ બીજા એકાદ ગુણની હાનિ કરે^૧;
૨. કેઈ એકાદ ગુણની વૃદ્ધિ કરે પણુ બે ગુણની હાનિ કરે;

૧. બોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે બુદ્ધો પ્રદર્શનને અતિ ટિપ્પણ નં. ૧૦.

૩. કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે પણ એકની હાનિ કરે;

૪. કોઈ બેની વૃદ્ધિ કરે અને બેની હાનિ કરે.

[—સ્થા. ૩૨૭]

(૧૩) હ્રી-સત્વ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ હ્રી-સત્વ હોય અર્થાત્ લજ્જાને કારણે પરાક્રમ દાખવી શકે;

૨. કોઈ હ્રી-મનઃસત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ લજ્જાને કારણે મનમાં જ પરાક્રમનો ભાવ લાવી શકે, કામમાં નહિ;

૩. કોઈ ચલ-સત્વ હોય અર્થાત્ કોઈ એવો હોય જે પોતાનું પરાક્રમ ટકાવી શકે નહિ;

૪. કોઈ સ્થિર-સત્વ હોય.

[—સ્થા. ૩૩૦]

(૧૪) ઘા કરનાર, શ્રેયસ્કરઆદિ

પુરુષના ચાર પ્રકારના છે —

(૧) ૧. ઘા કરે પણ ઘાને સાફ ન કરે;

૨. ઘાને સાફ કરે પણ ઘા ન કરે;

૩. ઘા કરે અને ઘાને સાફ પણ કરે;

૪. ઘા ન કરે અને ઘાને સાફ પણ ન કરે.

(૨) તે જ પ્રમાણે ‘ઘા કરે પણ ઘાની રક્ષા ન કરે’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજવી.

(૩) તે જ પ્રમાણે ‘ઘા કરે પણ ઘાનો રોધ ન કરે’ ઇત્યાદિ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

(૪) ૧. કોઈ શ્રેયસ્કર હોય અને ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર રહે;

૨. શ્રેયસ્કર હોય પણ ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય;

૩. કોઈ પાપી હોય પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેયસ્કર અને;
 ૪. પાપી હોય અને ઉત્તરોત્તર પાપી બનતો જાય.
- (પ) ૧. કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ હોય;
 ૨. કોઈ ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ હોય;
 ૩. કોઈ ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ હોય;
 ૪. કોઈ ભાવથી પાપી હોય અને દ્રવ્યથી પણ પાપી સંદેશ હોય.
- (૬) ૧. શ્રેયસ્કર હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
 ૨. શ્રેયસ્કર હોય અને પાપી મનાય;
 ૩. પાપી હોય અને શ્રેયસ્કર મનાય;
 ૪. પાપી હોય અને પાપી મનાય.
- (૭) ૧. ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ મનાય;
 ૨. ભાવથી શ્રેયસ્કર હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ મનાય;
 ૩. ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી શ્રેયસ્કર સંદેશ મનાય;
 ૪. ભાવથી પાપી હોય પણ દ્રવ્યથી પાપી સંદેશ મનાય.
- (૮) ૧. પ્રજ્ઞાપક હોય પણ પ્રભાવક ન હોય;
 ૨. પ્રભાવક હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
 ૩. પ્રજ્ઞાપક હોય અને પ્રભાવક પણ હોય;
 ૪. પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને પ્રભાવક પણ ન હોય.

૧. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિ (૪. ૭) માં આને લગભગ મળતી ધર્મકથિકની ગતર્ભંગી આપી છે

- (૬) ૧. પ્રજ્ઞાપક હોય પણ એષણાભી ન હોય;
 ૨. એષણાભી હોય પણ પ્રજ્ઞાપક ન હોય;
 ૩. પ્રજ્ઞાપક હોય અને એષણાભી પણ હોય;
 ૪. પ્રજ્ઞાપક ન હોય અને એષણાભી પણ ન હોય.
 [-સ્થા. ૩૪૪]

(૧૫) નિષ્કૃષ્ટ-અનિષ્કૃષ્ટ, બુદ્ધ-અબુદ્ધ આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. પ્રથમ નિષ્કૃષ્ટ—તપસ્યાથી કૃશશરીરી અને પછી પણ નિષ્કૃષ્ટ^૧;
 ૨. પ્રથમ નિષ્કૃષ્ટ પણ પછી અનિષ્કૃષ્ટ;
 ૩. પ્રથમ અનિષ્કૃષ્ટ પણ પછી નિષ્કૃષ્ટ;
 ૪. પ્રથમ અનિષ્કૃષ્ટ અને પછી પણ અનિષ્કૃષ્ટ.
- (૨) ૧. નિષ્કૃષ્ટ—કૃશશરીરી અને નિષ્કૃષ્ટાત્મા—અલ્પકષાયી;
 ૨. નિષ્કૃષ્ટ અને અનિષ્કૃષ્ટાત્મા;
 ૩. અનિષ્કૃષ્ટ અને નિષ્કૃષ્ટાત્મા;
 ૪. અનિષ્કૃષ્ટ અને અનિષ્કૃષ્ટાત્મા.
- (૩) ૧. બુદ્ધ—સત્ક્રિયાશીલ અને બુદ્ધ—વિવેકી;
 ૨. બુદ્ધ—સત્ક્રિયાશીલ પણ અબુદ્ધ—અવિવેકી;
 ૩. અબુદ્ધ—અસત્ક્રિયાશીલ પણ બુદ્ધ—વિવેકી;
 ૪. અબુદ્ધ—અસત્ક્રિયાશીલ અને અબુદ્ધ—અવિવેકી.
- (૪) ૧. બુદ્ધ અને બુદ્ધહૃદય;
 ૨. બુદ્ધ અને અબુદ્ધહૃદય;
 ૩. અબુદ્ધ અને બુદ્ધહૃદય;
 ૪. અબુદ્ધ અને અબુદ્ધહૃદય.

૧. બૌદ્ધ પરપરાની સરખામણી સાટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૧.

- (પ) ૧. આત્માનુકંપી પણ પરાનુકંપી નહિ;
 ૨. પરાનુકંપી પણ આત્માનુકંપી નહિ;
 ૩. આત્માનુકંપી અને પરાનુકંપી;
 ૪. આત્માનુકંપી ન હોય અને પરાનુકંપી પણ ન હોય.

[—સ્થાન ૩૫૨]

(૧૬) મિત્ર-અમિત્ર, મુક્ત-અમુક્ત આદિ

પુરુષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કેઈ મિત્ર સંસારીમિત્ર હોય અને કેઈ મિત્ર કલ્યાણમિત્ર પણ હોય;
 ૨. કેઈ સંસારીમિત્ર હોય પણ કલ્યાણમિત્ર ન હોય;
 ૩. કેઈ અમિત્ર સંસારમાંઅમિત્ર પણ કલ્યાણ-મિત્ર હોય;
 ૪. કેઈ અમિત્ર સંસારઅમિત્ર અને કલ્યાણઅમિત્ર હોય.
- (૨) ૧. કેઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય અને મિત્રરૂપ — બાહ્યાચારથી પણ મિત્ર હોય;
 ૨. કેઈ અંતઃકરણથી મિત્ર હોય પણ અમિત્રરૂપ — બાહ્યાચારમાં અમિત્રરૂપ હોય;
 ૩. કેઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય પણ બાહ્યાચારે મિત્ર હોય;
 ૪. કેઈ અમિત્ર અંતઃકરણથી હોય અને બાહ્યાચારે પણ અમિત્ર હોય.
- (૩) ૧. કેઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય અને ભાવથી પણ મુક્ત હોય;
 ૨. કેઈ દ્રવ્યથી મુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત ન હોય;

૩. કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય પણ ભાવથી મુક્ત હોય;
 ૪. કોઈ દ્રવ્યથી અમુક્ત હોય અને ભાવથી પણ અમુક્ત હોય.
- (૪) ૧. કોઈ મુક્ત હોય અને મુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય પણ ખરો;
૨. કોઈ મુક્ત હોય પણ અમુક્તરૂપ હોય અર્થાત્ મુક્ત જેવો દેખાય નહિ.
 ૩. કોઈ અમુક્ત હોય પણ મુક્તરૂપ હોય;
 ૪. કોઈ અમુક્ત હોય અને અમુક્તરૂપ પણ હોય.

[—સ્થા૦ ૩૬૬]

૩. પાંચ ભેદો

પુરુષના પાંચ પ્રકાર છે —

૧. હ્રીસત્વ — લજ્જાજન્ય પરાક્રમવાળો;
૨. હ્રીમનઃસત્વ — લજ્જાથી મનમાં પરાક્રમવાળો;
૩. ગ્રહસત્વ — અસ્થિર પરાક્રમવાળો;
૪. સ્થિરસત્વ;
૫. ઉદયનસત્વ — વર્ધમાન પરાક્રમવાળો.

[—સ્થા૦ ૪૫૨]

ટિપ્પણ

૧. ખોદ્ધ પરંપરામાં સત્પુરુષ—અસત્પુરુષ:—સરખાવો અગ્રતર (૪. ૭૩). આ ચાર લક્ષણથી અસત્પુરુષને જાણવો — (૧) વગર પૂછ્યે પણ જો ખીજના દોષ કહી આપે — જો પૂછ્યું હોય તો પછી કહેવું જ શું?

(૨) ખીજના ગુણ વિષે પૂછતા છતાં મૌન રહે તો પછી વગર પૂછ્યે તો શેનો કહે?

(૩) ચોતાના દોષ વિષે પૂછતા છતાં બોલે નહિ — તો પછી વગર પૂછ્યે તો ચોતાનો દોષ શેનો કહે?

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો વગર પૂછ્યે પણ કરવા મંડી નય -
તો પૂછવામાં આવે તો શું શું ન કહે ?

સત્પુરુષનાં લક્ષણ આથી ભિદ્ધાં છે —

(૧) ખીભના દોષને પૂછવા છતાં પ્રકટ ન કરે.

(૨) ખીભની પ્રશંસા વગર પૂછ્યે પણ કરે.

(૩) પોતાના દોષને વગર પૂછ્યે પણ કહી આપે.

(૪) પોતાની પ્રશંસા તો પૂછવા છતાં પણ ન કરે.

ખીભ એક પ્રસંગે નિંદા-પ્રશંસાનો વિષય લઈને જ આ પ્રમાણે
અતુલ્યંગી ગોઠવી છે.

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે નિંદા પુરુષની યોગ્યકાળે નિંદા કરે છે
પણ પ્રશંસા યોગ્યની પ્રશંસા નથી કરતો.

(૨) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશંસા યોગ્યની યોગ્યકાળે પ્રશંસા તો
કરે છે પણ નિંદાની નિંદા નથી કરતો.

(૩) કોઈ એવો હોય છે નિંદા કે પ્રશંસા કાંઈ કરતો નથી.

(૪) કોઈ એવો હોય છે જે નિંદાની નિંદા અને પ્રશંસા યોગ્યની
પ્રશંસા પણ યોગ્ય કાળે કરે છે.

આ ચારમાં શ્રેષ્ઠ કોણ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં યોદ્ધિલ પરિત્રાજકે
કહ્યું કે ત્રીજા નંબરનો ઉપેક્ષાશીલ મનુષ્ય જ ચારેમાં શ્રેષ્ઠ ગણવો જોઈએ.
પણ ભગવાન બુદ્ધે તેની એ વાત માન્ય ન રાખી અને કહ્યું કે ચોથા
નંબરનો મનુષ્ય — શ્રેષ્ઠ છે કારણ તે કાલજ છે — અર્થાત્ કયે વખતે શું
કરવું અને શું ન કરવું તે તે જાણે છે. અંગુત્તર ૪.૧૦૦. આને મળતો
વિષય પુગ્ગલમાં પણ છે — ૪. ૧૫, ૧૬, ૧૭.

૨. ખૌદ્ધ પરંપરા સાંથે સરખામણી :-- સરખાવો પુદ્ગલ-
પ્રજ્ઞપ્તિ (૪,૧) — (૧) અસત્ પુરુષ કોણ ? જે પોતે હિંસક હોય, ભૂદો
હોય, ચોર હોય, વ્યસની હોય અને વ્યભિચારી હોય.

(૨) અસત્પુરુષતર કોણ ? જે પોતે પણ ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણવાળો હોય
અને ખીભને પણ એ દુર્ગુણોના રસિયા બનાવે છે.

(૩) સત્પુરુષ કોણ ? જે પોતે અહિંસક હોય, સાચો હોય, ચોરી
કરનાર ન હોય, નિર્વ્યસની હોય અને બ્રહ્મચારી હોય.

(૪) સત્પુરુષતર કોણ ? જે પોતે સદ્ગુણી તો હોય પણ ખીભને
પણ સદ્ગુણી બનાવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય.

આ સિવાય એ જ ગ્રંથમાં (૪, ૨) પાપ, પાપતર, કલ્યાણ અને કલ્યાણતર — આ પ્રમાણે પણ પુરુષના ચાર ભેદ પાડી તેની સમજ ઉપર પ્રમાણે જ આપી છે.

એ જ પ્રમાણે — પાપધર્મ, પાપધર્મતર, કલ્યાણધર્મ અને કલ્યાણધર્મતરની (૪,૩) પણ સમજ તેમાં આપી છે.

૩. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આથી એક જુદા જ પ્રકારની ચતુર્ભંગી પુદ્ગલપ્રજ્વલિ (૪,૬)માં છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો ઉત્તર આપતાં ઢીલ તો કરે પણ સંગત જ ઉત્તર આપે.

(૨) કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર સંગત નહિ પણ અસંગત જ આપે છે અને તે પણ શીઘ્રતાથી.

કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર શીઘ્ર આપે છે અને સંગત પણ આપે છે.

૪. કોઈ એવો હોય છે જે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં ઢીલ પણ કરે છે અને સંગત ઉત્તર પણ નથી આપતો.

૪. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આની સાથે અંગુત્તરની (૪,૧૪૦) આ ચતુર્ભંગી સરખાવો —

(૧) કોઈ વાદી એવો હોય જે અર્થ જાણે પણ વ્યંજન — શબ્દ ન જાણે;

(૨) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન જાણે પણ અર્થ ન જાણે.

(૩) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન અને અર્થ બંને જાણે.

(૪) કોઈ વાદી એવો હોય છે જે વ્યંજન કે અર્થ કશું ન જાણે.

૫. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અંગુત્તરમાં આર્ય-વ્યવહારના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે—(૧) ૧. અદૃષ્ટને અદૃષ્ટ કહે; ૨. અશ્રુતને અશ્રુત કહે, ૩. અમતને અમત કહે, ૪. અવિજ્ઞાતને અવિજ્ઞાત કહે. (૨) ૧. દૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે; ૨. શ્રુતને શ્રુત કહે; ૩. મતને મત કહે; ૪. વિજ્ઞાતને વિજ્ઞાત કહે.

તેથી વિપરીત અનાર્ય વ્યવહારના ચાર પ્રકાર છે — અદૃષ્ટને દૃષ્ટ કહે — ઇત્યાદિ (— અંગુત્તર—૪, ૨૪૭, ૨૪૮ ઇત્યાદિ)

૬. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— અંગુત્તરમાં એક આવી ચતુર્થંગી પણ મળે છે —

- (૧) રૂપ પ્રમાણ, અને રૂપ પ્રસન્ન;
- (૨) ઘોષ પ્રમાણ અને ઘોષ પ્રસન્ન;
- (૩) રુક્ષ પ્રમાણ અને રુક્ષ પ્રસન્ન;
- (૪) ધર્મ પ્રમાણ અને ધર્મ પ્રસન્ન.

(— અંગુત્તર ૪,૬૫)

આ જ વસ્તુ પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે. (— ૪,૨૨).

૭. ઔદ્ધ પરંપરા ૨૧થે સરખામણી :— આ ચતુર્થંગીની સાથે અંગુત્તર (૪,૬)ની નીચેની ચતુર્થંગી સરખાવવા જેવી છે —

(૧) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન થોડું સંપાદન કર્યું હોય પણ આચરણમાં જરાય ન ઉતાર્યું હોય;

(૨) કોઈએ થોડું પણ શ્રુત મેળવીને તેના અર્થને સમજીને આચરણમાં ઉતાર્યું હોય;

(૩) કોઈએ શ્રુતજ્ઞાન તેા બહુ મેળવ્યું હોય પણ તેના અર્થને વિચારીને આચરણમાં જરાય ન મૂક્યું હોય;

(૪) કોઈ બહુશ્રુત હોય અને શ્રુતને આચરણમાં પણ ઉતાર્યું હોય.

શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતા આદિની પણ — ચતુર્થંગીઓ છે — અંગુ ૪, ૧૩૬, ૧૩૭.

૮. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આની સાથે સરખાવો અંગુત્તરની (૪,૬૫) ચતુર્થંગી —

- (૧) જે ન પોતાનું હિત કરે છે ન પરનું;
- (૨) જે પરનું હિત કરે છે પણ પોતાનું નહિ;
- (૩) જે પોતાનું હિત કરે છે પરંતુ પરનું નથી કરતો;
- (૪) જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે.

આ ચારે જાતના મનુષ્યોની વિવિધ રીતે વ્યાખ્યા પણ અંગુત્તરમાં (૪,૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯; ૫,૧૭, -૨૦) કરવામાં આવી છે.

આ સૌમાં શ્રેષ્ઠ છે જે સ્વ-પર બંનેનું હિત કરે છે. (અંગુ ૪,૬૫.).

આવી ચતુર્થંગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપ્તિમાં પણ છે ૪. ૨૩.

૯. ખૌદ્દ પરંપરા સાથે સરખામણી — અંગુત્તરમાં આને મળતી જ ચતુર્થાંગી છે તે આ પ્રમાણે — (૧) તમ અને તમપરાયણ — ને નીચ-કુલમાં જન્મ લે એટલે બધી રીતે દુઃખી હોય, હલકો હોય પણ તેનાં કૃત્યો પણ ને હલકાં હોય તો તે આ કોટિમાં ગણવો;

૨. તમ અને જ્યોતિપરાયણ — નીચ કુલમાં જન્મવા છતાં ને સુચરિત હોય.

૩. જ્યોતિ અને તમપરાયણ — ઉચ્ચ કુલમાં જન્મે છતાં ને દુશ્ચરિત હોય.

૪. જ્યોતિ અને જ્યોતિપરાયણ — ઉચ્ચકુલમાં જન્મે અને સુચરિત પણ હોય. ૪.૮૫.

આ જ વસ્તુને પુદ્ગલપ્રજ્ઞામાં પણ કહી છે. ૪. ૧૬.

૧૦. ખૌદ્દ પરંપરા સાથે સરખામણી : — આની સાથે અંગુત્તરની (૪. ૧૩૬) ચતુર્થાંગી સરખાવવા જેવી છે — (૧) કોઈ એવો હોય છે ને શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાને પૂર્ણતાએ નથી પહોંચાડતો; (૨) કોઈ એવો હોય છે ને શીલની પૂર્ણતા સાધે, પણ સમાધિ અને પ્રજ્ઞાની નહિ; (૩) કોઈ એવો હોય છે ને શીલ-સમાધિને પૂર્ણતાએ પહોંચાડે પણ પ્રજ્ઞાને નહિ; (૪) કોઈ એવો હોય છે ને શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણેની પૂર્ણતા સાધે છે.

આ જ પ્રમાણે બીજી એક ચતુર્થાંગી પણ છે તેમાં તે જ ગુણોને લઈને ગુરુતા વગેરેનો વિચાર છે. — (૪. ૧૩૭)

૧૧ ખૌદ્દ પરંપરા સાથે સરખામણી : — અહીં મૂળ સ્થાનાગમાં ‘ગિક્કે નામ ફો ગિક્કે’ માત્ર છે તેનો અર્થ મેં ટીકાતુસાર કર્યો છે. અને પ્રાયઃ સર્વત્ર મેં એમ જ કહ્યું છે. પણ આ જ ચતુર્થાંગીને અંગુત્તરની નીચેની ચતુર્થાંગી સાથે મેળવીને વાંચીએ, તો એક નવા જ અર્થની સ્ફુર્તિ થાય છે —

(૧) કોઈ એવો હોય છે ને કાયથી નિકૃષ્ઠ — દાન્ત પણ ચિત્તથી અનિકૃષ્ઠ — અદાન્ત હોય;

(૨) કોઈ એવો હોય ને કાયથી અનિકૃષ્ઠ પણ ચિત્તથી નિકૃષ્ઠ હોય;

(૩) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી અનિકૃષ્ઠ હોય;

(૪) કોઈ કાયથી અને ચિત્તથી નિકૃષ્ઠ હોય.

આ ચારે ભંગની સમજણ અંગુત્તરમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવી છે. (—અંગુત્તર ૪. ૧૩૮)

પુરુષવિશેષના ભેદો

ભૃતક — ચાકરના ચાર ભેદ છે —

૧. દહાડિયો (દિવસમાં અમુક કલાક કામ કરે અને અમુક પૈસા આપવા — એવો નિયમ કરી કામ કરનાર);
૨. યાત્રાભૃતક (યાત્રામાં સાથે કામ કરવા લીધેલ હોય તે);
૩. ઉચ્ચતાભૃતક (માસિક પગારથી કામ કરનાર નિયમિત નોકર);
૪. કબ્બાડભૃતક (બિઘડું કામ કરનાર માણસ).

[—સ્થાન ૨૭૧]

શૂરના ચાર પ્રકાર છે —

૧. ક્ષમાશૂર (અરિહંતો); ૨. તપઃશૂર (અણુગાર);
૩. દાનશૂર (કુબેર); ૪. યુદ્ધશૂર (વાસુદેવો).

[—સ્થાન ૩૧૭]

પુત્રો ચાર પ્રકારના છે —

૧. અતિજાત (પિતાને ટપી જાય તેવો); ૨. અનુજાત (પિતાની બરોબરી કરે તેવો); ૩. અવજાત (પિતાથી સંપત્તિ વગેરેમાં હીન); ૪. કુલાંગાર.

[—સ્થાન ૨૪૦]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧. પેઢા કરે પણુ સફલ ન કરે; ૨. સફલ કરે પણુ પેઢા ન કરે; ૩. પેઢા કરે અને સફલ પણુ કરે; ૪. પેઢા પણુ ન કરે અને સફલ પણુ ન કરે.

માતાપિતા પણુ મેઘની જેમ ચાર પ્રકારનાં છે.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

૧. દેશવર્ષીં પણુ સર્વવર્ષીં નહિ; ૨. સર્વવર્ષીં પણુ દેશવર્ષીં નહિ; ૩. દેશવર્ષીં અને સર્વવર્ષીં; ૪. દેશવર્ષીં પણુ નહિ, સર્વવર્ષીં પણુ નહિ.

તેવી જ રીતે રાજા પણુ ચાર પ્રકારના છે —

૧. દેશાધિપતિ હોય પણુ સર્વાધિપતિ ન હોય;
૨. સર્વાધિપતિ હોય પણુ દેશાધિપતિ ન હોય;
૩. દેશાધિપતિ હોય અને સર્વાધિપતિ પણુ હોય;
૪. દેશાધિપતિ ન હોય અને સર્વાધિપતિ પણુ ન હોય.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

પુત્ર દશ છે —

૧. આત્મજ (પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલ); ૨. શ્વેત્રજ (માતામાં પિતાના વીર્યથી નહીં પણુ ખીજાના વીર્યથી થયેલો); ૩. દત્તક (પુત્ર તરીકે કોઈને આપાયેલો); ૪. વિનયિત (શિષ્ય); ૫. ઓરસ (જેના ઉપર પુત્ર જેવો કોઈને સ્નેહ હોય તે); ૬. મૌખર (માત્ર ખુશામત ખાતર પોતાને કોઈનો પુત્ર કહેતો હોય); ૭. શોંડીર (શૌર્યને પ્રતાપે કોઈનો પ્રેમ ભગરિત કરી શકે તેવો); ૮. સંવર્ધિત (અનાથપુત્ર); ૯. ઔપચાયિતક (દિવતારાધનાજન્ય) અથવા અવયાતિક (સેવક); ૧૦. ધર્માન્તેવાસી.

[—સ્થા૦ ૭૬૨]

તરવૈયા ચાર છે^૧—

- (૧) ૧. સમુદ્ર તરવા ચાહે અને સમુદ્રને તરી જાય;
૨. સમુદ્ર તરવા ચાહે અને ગોષ્પદ તરે;
૩. ગોષ્પદ તરવા ચાહે અને સમુદ્ર તરે;
૪. ગોષ્પદ તરવા ચાહે અને ગોષ્પદ તરે.

- (૨) ૧. સમુદ્ર તરી જાય પણ સમુદ્રે વિશાદ પામે;
૨. સમુદ્ર તરી જાય પણ ગોષ્પદે વિશાદ પામે;
૩. ગોષ્પદ તરી જાય અને સમુદ્રે વિશાદ પામે;
૪. ગોષ્પદ તરી જાય અને ગોષ્પદે વિશાદ પામે.

[—સ્થા૦ ૩૫૯]

આજીવક (આજીવિકા ચલાવનાર) પાંચ પ્રકારના છે—

૧. જાતિઆજીવક (સ્વજાતિનાં ગુણગાન ગાઈને આજીવિકા ચલાવે); ૨. કુલઆજીવક; ૩. કર્મઆજીવક (વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો ધંધો જે શીખવો ન પડે—તેના વડે કમાણી કરનાર); ૪. શિદ્ધપઆજીવક (આચાર્ય પાસે શીખ્યા વિના ન આવડે તેલું કામ—તે કરીને કમાણી કરનાર); ૫. લિંગઆજીવક (વેશજીવી).

[—સ્થા૦ ૪૦૭]

જાતિઆચાર્ય મનુષ્યો છ પ્રકારના છે—

૧. અંબષ્ઠ; ૨. કલાંદ ૩. વૈદેહ; ૪. વૈદિક; ૫. હારિત; ૬. ચુંચુણુ.

આ છયે ઇલ્ય જાતિના સમજવા.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

કુલઆયૈ મનુષ્યો છ પ્રકારના છે —

૧. ઉગ્ર; ૨. ભોગ; ૩. રાજન્ય; ૪. ઇક્ષ્વાકુ; ૫. સાત્વ; ૬. કૌરવ.

[—સ્થાન ૪૬૭]

મૂલ ગોત્ર સાત છે —

૧. કાશ્યપ; ૨. ગૌતમ; ૩. વત્સ; ૪. કુત્સ; ૫. કૌશિક; ૬. માંડવ્ય; ૭. વાશિષ્ઠ.

તેમાં જે કાશ્યપ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કાશ્યપ; ૨. શાંડિલ્ય; ૩. ગૌલ્ય; ૪. બાલ; ૫. મૌજકી; ૬. પર્વપ્રેક્ષકી; ૭. વર્ષકૃષ્ણ.

તેમાં જે ગૌતમો છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. ગૌતમ; ૨. ગાર્ગ્ય; ૩. ભારદ્વાજ; ૪. અંગિરસ; ૫. શર્કરાલ; ૬. ભક્ષકાલ; ૭. ઉદ્ધકાત્માલ.

તેમાં જે વત્સો છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. વત્સ; ૨. આગ્નેય; ૩. મૈત્રિક; ૪. સ્વામિલી; ૫. શૈલક; ૬. અસ્થિસેન; ૭. વીતકર્મ.

તેમાં જે કુત્સ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કુત્સ; ૨. મૌદ્ગલાયન; ૩. પિંગલાયન; ૪. કૌડિન્ય; ૫. મંડલી; ૬. હારિત; ૭. સૌમ્ય.

તેમાં જે કૌશિક છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. કૌશિક; ૨. કત્યાયન; ૩. શાલકાયણ; ૪. ગોલિકાયણ; ૫. પાક્ષિકાયણ; ૬. આગ્નેય; ૭. લૌહિત્ય.

તેમાં જે માંડવ્ય છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. માંડવ્ય; ૨. અરિષ્ઠ; ૩. સંમુક્તા; ૪. તૈલ; ૫. એલાપત્ય; ૬. કાંડિલ્ય; ૭. ક્ષારાયણ.

તેમાં જે વાશિષ્ઠ છે તે સાત પ્રકારના છે —

૧. વાશિષ્ઠ; ૨. ઉબ્બયન; ૩. જારેકુબ્બ; ૪. વ્યાઘ્રા-
પત્ય; ૫. કૌણ્ડિન્ય; ૬. સંશી; ૭. પારાશર.

[—સ્થા૦ ૫૫૧]

વનીપક (યાચક) પાંચ છે.

૧. અતિથિ; ૨. કૃપણ; ૩. પ્રાદ્વાણ; ૪. શ્વાન;
૫. શ્રમણ.

[—સ્થા૦ ૪૫૪]

ટિપ્પણ

૧. ખોદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—આની સાથે અંશુતર
(૭-૧૫) ની સખ્તભગી સરખાવવા જેવી છે તે આ —

(૧) કોઈ પુરુષ એવા હોય છે જે એક વાર ડૂબે અને ડૂબેલો જ રહે;

(૨) કોઈ પુરુષ સ્નાન તો કરે પણ પાછો ડૂબી જાય;

(૩) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી સ્થિર થાય છે;

(૪) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી અવલોકન કરે છે;

(૫) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી તરવા માંડે છે;

(૬) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી પ્રતિગાઢપ્રાપ્ત હોય;

(૭) કોઈ પુરુષ સ્નાન કરી તરી જઈને પાર પામી સ્થલ પર આવી
ભલો રહે છે.

૩

પુરુષની ઉપમાઓ

૧. વૃક્ષની તથા વૃક્ષ સંબંધીની ઉપમા

પુરુષના ત્રણ પ્રકાર છે —

૧. પત્રોપેત વૃક્ષ જેવા; ૨. પુષ્પોપેત વૃક્ષ જેવા;
૩. ફલોપેત વૃક્ષ જેવા.

[—સ્થાન ૧૨૮]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. પત્રોપેત; ૨. પુષ્પોપેત; ૩. ફલોપેત; ૪. છાયોપેત.
- પુરુષ પણ વૃક્ષ જેમ ચાર પ્રકારના છે —

[—સ્થાન ૩૧૩]

વૃક્ષના ચાર પ્રકાર છે —

- (૧) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ભર્યું હોય છે અને ભાવથી પણ ભર્યું હોય છે;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ભર્યું પણ ભાવથી નીચું હોય છે;
૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ભર્યું હોય છે;
૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચું હોય છે.
- (૨) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે અને ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;
૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી ઉન્નત હોય છે પણ ભાવથી નીચપરિણામી હોય છે;

૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે પણ ભાવથી ઉન્નતપરિણામી હોય છે;

૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી નીચું હોય છે અને ભાવથી પણ નીચપરિણામી હોય છે.

(ક) તે જ પ્રમાણે ઉન્નતરૂપની ચતુર્લંગી સમજી લેવી.

(૪) ૧. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું હોય અને ભાવથી પણ સીધું હોય;

૨. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી સીધું પણ ભાવથી વાંકું હોય;

૩. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી સીધું હોય;

૪. કોઈ વૃક્ષ દ્રવ્યથી વાંકું હોય અને ભાવથી પણ વાંકું હોય.

(પ) તે જ પ્રમાણે સીધું - પરિણતની ચતુર્લંગી સમજી લેવી.

(૬) તે જ પ્રમાણે સીધું - રૂપની સમજી લેવી;

આ છયે પ્રકારની ચતુર્લંગીઓ વૃક્ષની ઉપમાએ પુરુષની પણ સમજી લેવી. જેમકે —

(૧) ૧. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય અને ભાવથી પણ ઊંચો હોય;

૨. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી ઊંચો હોય પણ ભાવથી નીચો હોય;

૩. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય પણ ભાવથી ઊંચો હોય.

૪. કોઈ પુરુષ વૃક્ષની જેમ દ્રવ્યથી નીચો હોય અને ભાવથી પણ નીચો હોય.

આ જ પ્રમાણે બાકી પાંચ પુરુષ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઘટાવી લેવી.^૧

કૌર (મંજરી) ચાર પ્રકારના છે —

૧. આંખાનો કૌર; ૨. તાલનો કૌર; ૩. વલ્લિનો કૌર; ૪. મેઢવિષાણાનો (ગાડરના શીંગડા જેવી વનસ્પતિનો) કૌર.

પુરુષો પણ એ ચાર કૌર જેમ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૨૪૨]

પત્ર ચાર છે —

૧. અસિપત્ર (તરવાર); ૨. કરપત્ર (કરવત); ૩. ક્ષુરપત્ર (છરી); ૪. કલમ્બચીરિકા (શસ્ત્ર).

આ ચાર પત્રોપમ પુરુષ પણ ચાર છે.

[—સ્થાન ૩૪૬]

પુષ્પ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. રૂપસંપન્ન હોય પણ ગંધસંપન્ન ન હોય;
૨. ગંધસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન પણ હોય અને ગંધસંપન્ન પણ હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને ગંધસંપન્ન પણ ન હોય.

પુષ્પની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. રૂપસંપન્ન હોય પણ શીલસંપન્ન ન હોય;
૨. શીલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને શીલસંપન્ન પણ ન હોય.

[—સ્થાન ૩૨૦]

[—સ્થાન ૨૩૬]

૧. એક બીજા પ્રકારે વૃક્ષની ચતુર્ભંગીની ઉપમા પુરુષને આપવામાં આવી છે. — પુદ્ગલપ્રકાશ ૪, ૨૧.

ફળ ચાર પ્રકારનાં છે^૧ —

૧. કાચું હોય પણ થોડું મધુર હોય;
૨. કાચું હોય છતાં પાકાની જેમ મધુર લાગે;
૩. પાકું હોય છતાં થોડું મધુર લાગે;
૪. પાકું હોય અને પાકાની જેમ મધુર લાગે.

પુરુષ પણ ફળની જેમ ચાર પ્રકારના હોય છે.

[—સ્થા. ૨૫૩]

૨. વસ્ત્રની ઉપમા

- (૧) ૧. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
૩. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
૪. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.

(૨) ૧-૪. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-પરિણતની ચતુર્ભંગી.

(૩) ૧-૪. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ-રૂપની ચતુર્ભંગી.

વસ્ત્ર જેવા પુરુષો પણ હોય છે તેથી તેમની પણ ઉપર પ્રમાણે વસ્ત્રની ઉપમા દર્શાવણ ચતુર્ભંગીઓ સમજાવી જેમકે —

૧. આને મળતી આઝની ઉપમા પુરુષને અંગુત્તરનિકાય (૪.૧૦૬)માં આપી છે. તે આ પ્રમાણે :— (૧) કાચી કેરી હોય પણ વર્ણ પાકી જેવો હોય; (૨) પાકી કેરી છતાં વર્ણ કાચો જેવો હોય; (૩) કાચી કેરી હોય અને વર્ણ પણ કાચોના જેવો; (૪) પાકી કેરી હોય અને વર્ણ પણ પાકીના જેવો. કોઈ મનુષ્ય રૂપ રંગે ઠીક હોય પણ આર્થ સત્ય વિષે કશું ન જાણતો હોય તો તે પ્રથમ કેરી જેવો — ઇત્યાદિ સ્વયં સમજાવેલું. આ જ વિષય પુદ્ગલ-પ્રજ્ઞાપિતમાં પણ આપ્યો છે. (૪.૧૦).

- (૧) ૧. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ શુદ્ધ હોય;
 ૨. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી શુદ્ધ હોય પણ ભાવથી અશુદ્ધ હોય;
 ૩. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ પણ ભાવથી શુદ્ધ હોય;
 ૪. કોઈ પુરુષ વસ્ત્ર જેમ દ્રવ્યથી અશુદ્ધ હોય અને ભાવથી પણ અશુદ્ધ હોય.
 (૨-૩) આ જ પ્રમાણે વસ્ત્ર જેમ શુદ્ધ-પરિણત અને શુદ્ધ-રૂપની પણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૩૯]

- (૧) ૧. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય અને ભાવથી પણ શુચિ હોય;
 ૨. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી શુચિ હોય પણ ભાવથી અશુચિ હોય;
 ૩. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય પણ ભાવથી શુચિ હોય;
 ૪. કોઈ વસ્ત્ર દ્રવ્યથી અશુચિ હોય અને ભાવથી પણ અશુચિ હોય.

વસ્ત્રની ઉપમા દર્શ પુરુષની^૧ પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૪૧]

૧. પુદ્ગલપ્રજ્ઞાસિમાં કાશીમાં બનેલા વસ્ત્રની ઉપમા આપી પુરુષના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે અને કહ્યું છે કે, કાશીનું વસ્ત્ર નવું હોય, જરા નૂતું હોય (મધ્યમ હોય) કે સાવ નૂતું હોય તો પણ એ વર્ણવાન અને મહા-મૂલ્ય ગણાય છે, તેમ કોઈ ચારિત્રમાર્ગમાં નવો, મધ્યમ હોય કે વૃદ્ધ હોય પણ તે પ્રશંસાયોગ્ય જ છે. (૩. ૧૧).

૩. કૂટગૃહની ઉપમા

કૂટગૃહ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. પ્રથમ ગુપ્ત હોય અને પછી પણ ગુપ્ત હોય;
 ૨. પ્રથમ ગુપ્ત હોય પણ પછી અગુપ્ત હોય;
 ૩. પ્રથમ અગુપ્ત હોય પણ પછી ગુપ્ત હોય;
 ૪. પ્રથમ અગુપ્ત હોય અને પછી પણ અગુપ્ત હોય.
- આ કૂટગૃહની જેમ પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા. ૨૭૫]

કૂટાકાર શાલાના ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૨. કોઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય;
૩. કોઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તદ્વાર હોય;
૪. કોઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તદ્વાર હોય.

કૂટાકાર શાલાની જેમ સ્ત્રીઓના પણ ચાર પ્રકાર છે —

૧. કોઈ ગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૨. કોઈ ગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૩. કોઈ અગુપ્ત હોય અને ગુપ્તેન્દ્રિય હોય;
૪. કોઈ અગુપ્ત હોય અને અગુપ્તેન્દ્રિય હોય.

[—સ્થા. ૨૭૫]

૪. શંખ, ધૂમશિખા, અને વનખંડ

શંખક — શંખ ચાર પ્રકારના છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
 ૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.
- શંખક જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૯]

(૧) ધૂમશિખા ચાર છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.

(૨) અગ્નિશિખાના પણ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે.

(૩) વાતમંડલિકાના પણ એ જ ચાર પ્રકાર છે.

તેવી જ રીતે સ્ત્રીની^૧ પણ ઉપર પ્રમાણે ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થાં ૨૮૬]

વનખંડ ચાર છે —

૧. વામ અને વામાવર્ત; ૨. વામ અને દક્ષિણાવર્ત;
૩. દક્ષિણ અને વામાવર્ત; ૪. દક્ષિણ અને દક્ષિણાવર્ત.
પુરુષના પણ વનખંડ જેમ ચાર પ્રકાર છે.

[—સ્થાં ૨૮૬]

૫. માર્ગ, યાન, યુગ્મ આદિ

માર્ગ ચાર પ્રકારના છે^૨—

- (૧) ૧. પહેલાં સીધો અને પછી પણ સીધો;
૨. પહેલાં સીધો અને પછી વાંકો;
૩. પહેલાં વાંકો પણ પછી સીધો;
૪. પહેલાં વાંકો અને પછી પણ વાંકો.

૧. અગુત્તરમાં ભાર્યાની સપ્તભંગી બતાવી છે. (૧) વધક્ષમા, (૨) ચોરસમા, (૩) અથ્યસમા — અકર્મકામા, આજસી, ચંડી, દુરુક્તવાદિની કલ્યાદિ લક્ષણવાળી, (૪) માતૃસમા, (૫) ભગિનીસમા, (૬) સખીસમા, (૭) દાસીસમા. (૭-૫૬).

૨. અગુત્તરમાં (૪. ૧૬૧ થી) પ્રતિપદા (માર્ગ) વિષે જુદી રીતે જ ચતુર્ભંગીઓ ગોઠવવામાં આવી છે.

- (૨) ૧. પહેલાં અને પછી ક્ષેમ;
 ૨. પહેલાં ક્ષેમ પણ પછી અક્ષેમ;
 ૩. પહેલાં અક્ષેમ પણ પછી ક્ષેમ;
 ૪. પહેલાં અને પછી અક્ષેમ.

- (૩) ૧. ક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
 ૨. ક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ;
 ૩. અક્ષેમ અને ક્ષેમરૂપ;
 ૪. અક્ષેમ અને અક્ષેમરૂપ.

માર્ગની જેમ પુરુષની પણ ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૬]

યાન ચાર પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. પહેલાં યુક્ત—જોડેલું અને પછી પણ યુક્ત—જોડેલું;
 ૨. પહેલાં યુક્ત અને પછી અયુક્ત;
 ૩. પહેલાં અયુક્ત અને પછી યુક્ત;
 ૪. પહેલાં અયુક્ત અને પછી પણ અયુક્ત.
- (૨) ૧. યુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૨. યુક્ત અને અયુક્ત-પરિણત; ૩. અયુક્ત અને યુક્તપરિણત; ૪. અયુક્ત અને અયુક્તપરિણત.
- (૩) ૧. યુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૨. યુક્ત અને અયુક્તરૂપ;
 ૩. અયુક્ત અને યુક્તરૂપ; ૪. અયુક્ત અને અયુક્તરૂપ.
- (૪) ૧. યુક્ત અને શોભાયુક્ત ૨. યુક્ત અને શોભારહિત;
 ૩. અયુક્ત અને શોભાયુક્ત; ૪. અયુક્ત અને શોભારહિત.
- (૫-૮) યાનની જેમ યુગ્મ (જે જોડવામાં આવે અશ્વાદિ) ની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

(૬-૧૨) યાનની જેમ અશ્વની પણ ચાર ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

(૧૨-૧૬) યાનની જેમ હાથીની પણ ચાર ચતુર્ભંગી સમજી લેવી.

સારથી ચાર પ્રકારના છે —

- (૧૭) ૧. યોક્તા હોય પણ મોક્તા ન હોય;
 ૨. મોક્તા હોય પણ યોક્તા ન હોય;
 ૩. યોક્તા હોય અને મોક્તા પણ હોય;
 ૪. યોક્તા ન હોય અને મોક્તા પણ ન હોય.

(૧૮) યુગ્મની ચર્ચા ચાર પ્રકારની છે —

૧. માર્ગે જાય પણ ઉન્માર્ગે ન જાય; ૨. ઉન્માર્ગે જાય પણ માર્ગે ન જાય; ૩. માર્ગે જાય અને ઉન્માર્ગે પણ જાય; ૪. માર્ગેય ન જાય અને ઉન્માર્ગેય ન જાય.

(૧-૧૮) પુરુષની પણ યાન, યુગ્મ, અશ્વ, હાથી, સારથી અને યુગ્મચર્ચાની જેમ ૧૮ ચતુર્ભંગીઓ છે.

[સ્થા. ૩૨૦]

૬. મેઘ, ઠંડો

મેઘ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. ગળે પણ વરસે નહિ; ૨. વરસે પણ ગળે નહિ; ૩. ગળે પણ અને વરસે પણ; ૪. ગળે પણ નહિ અને વરસે પણ નહિ.

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ૪૫૫ નં. ૧.

- (૨) ૧. ગળે પણ વિદ્યુત્ ન કરે; ૨. વિદ્યુત્ કરે પણ ગળે નહિ; ૩. ગળે પણ અને વિદ્યુત્ પણ કરે; ૪. ગળે પણ નહિ અને વિદ્યુત્ પણ કરે નહિ.
- (૩) ૧. વરસે પણ વિદ્યુત્ ન કરે; ૨. વિદ્યુત્ કરે પણ વરસે નહિ; ૩. વરસે પણ અને વિદ્યુત્ પણ કરે; ૪. વરસે પણ નહિ અને વિદ્યુત્ પણ કરે નહિ.
- (૪) ૧. કાલમાં વરસે પણ અકાલમાં ન વરસે;
૨. અકાલમાં વરસે પણ કાલે ન વરસે;
૩. કાલે વરસે અને અકાલે પણ વરસે;
૪. કાલે ન વરસે અને અકાલે પણ ન વરસે.
- (૫) ૧. ક્ષેત્રમાં વરસે પણ અક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૨. અક્ષેત્રમાં વરસે પણ ક્ષેત્રમાં ન વરસે;
૩. ક્ષેત્રમાં વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ વરસે;
૪. ક્ષેત્રમાં ન વરસે અને અક્ષેત્રમાં પણ ન વરસે.

મેઘની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૩૪૬]

ગોળા-દડા ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. મદનનો દડો; ૨. લાખનો દડો; ૩. લાકડાનો દડો; ૪. માટીનો ગોળો.
- (૨) ૧. લોઢાનો દડો; ૨. ત્રપુનો દડો; ૩. તાંબાનો દડો; ૪. સીસાનો દડો.
- (૩) ૧. રૂપાનો દડો; ૨. સોનાનો દડો; ૩. રત્નનો દડો; ૪. વજનો દડો.

ઉપર્યુક્ત દડા જેવા પુરુષો પણ છે એટલે તેમની જેમ પુરુષની પણ ત્રણ ચતુર્ભંગી ઘટાવી લેવી.

[—સ્થા. ૩૪૯]

૭. ઋષભ

ઋષભ^૧ ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. જાતિસંપન્ન; ૨. કુલસંપન્ન; ૩. ઘલસંપન્ન
૪. રૂપસંપન્ન.

(૨) કેઈ ઋષભ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૨. કુલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન પણ હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૩) કેઈ ઋષભ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ ઘલસંપન્ન ન હોય;
૨. ઘલસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન હોય અને ઘલસંપન્ન પણ હોય;
૪. જાતિસંપન્ન ન હોય અને ઘલસંપન્ન પણ ન હોય.

(૪) કેઈ ઋષભ —

૧. જાતિસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ જાતિસંપન્ન ન હોય;
૩. જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય.
૪. જાતિસંપન્ન પણ ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૫) કેઈ ઋષભ —

૧. કુલસંપન્ન હોય પણ ઘલસંપન્ન ન હોય;

૧. બૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અને ટિપ્પણ નં. ૨.

૨. બળસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩. કુલસંપન્ન હોય અને બળસંપન્ન પણ હોય;
૪. કુલસંપન્ન ન હોય અને બળસંપન્ન પણ ન હોય.

(૬) કેઈ ઋષભ —

૧. કુલસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ કુલસંપન્ન ન હોય;
૩. કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪. કુલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય.

(૭) કેઈ ઋષભ —

૧. બળસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ બળસંપન્ન ન હોય;
૩. બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ હોય;
૪. બલસંપન્ન ન હોય અને રૂપસંપન્ન પણ ન હોય;

પુરુષની ૭ ચતુર્ભંગીઓ પણ ઋષભ પ્રમાણે સમજ લેવી.

[—સ્થા. ૨૮૧]

૮. હાથી-સિંહ-પક્ષી

હાથી^૧ ચાર પ્રકારના છે —

(૧) કેઈ હાથી —

૧. ભદ્ર હોય; ૨. મન્દ હોય; ૩. મૃગ હોય; ૪. સંકીર્ણ હોય.

૧. અંગુત્તરમાં રાખના હાથીના ચાર ગુણ બતાવ્યા છે : શ્રોતા, હન્તા, ક્ષન્તા, અને ગન્તા. ૪-૧૧૪.

અને ચારમાં રક્ષિતા નામનો પાંચમો ગુણ હમેરી પાંચ પણ બતાવ્યા છે. —અંગુ. ૫-૧૪૦

૧. મધુગોળીના જેવી પીળી આંખવાળો, ક્રમશઃ પાતળું થતું જતું એવા સુંદર દીર્ઘ પૂંછડાવાળો, અગ્રભાગમાં ઉન્નત અને ધીર અને સર્વ અંગોથી સમપ્રમાણુ એ ભદ્ર હાથી સમજવો.

૨. અસ્થિર, મોટી ખડખડચડી ચામડી વાળો, મોટા માથાવાળો અને પૂંછવાળો, મોટા નખ અને દાંતવાળો, સિંહના જેવી પીળી આંખવાળો મંદ હાથી જાણવો.

૩. પાતળી સૂંઢવાળો, પાતળો, પાતળી ચામડીવાળો, નાના દાંત અને નખવાળો, ડરપોક, વ્રસ્ત, ઉદ્વિગ્ન, અને ત્રાસ આપનાર મૃગ હાથી સમજવો.

૪. ઉપયુક્ત ત્રણમાંથી થોડાંથોડાં લક્ષણુ જેમાં મળી આવે એ સંકીર્ણ હાથી જાણવો.

ભદ્રને શરદમાં, મંદને વસંતમાં, મૃગને હિમન્તમાં અને સંકીર્ણને હુ મેશાં મદ ચડે છે.

(૨) કોઈ હાથી —

૧. ભદ્ર હોય અને ભદ્રમના પણ હોય;
૨. ભદ્ર હોય પણ મંદમના હોય;
૩. ભદ્ર હોય પણ મૃગમના હોય;
૪. ભદ્ર હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૩) કોઈ હાથી —

૧. મંદ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. મંદ હોય અને મંદમના હોય;
૩. મંદ હોય પણ મૃગમના હોય;
૪. મંદ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૪) કોઈ હાથી —

૧. મૃગ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. મૃગ હોય પણ મંદમના હોય;
૩. મૃગ હોય અને મૃગમના હોય;
૪. મૃગ હોય પણ સંકીર્ણમના હોય.

(૫) કોઈ હાથી^૧ —

૧. સંકીર્ણ હોય પણ ભદ્રમના હોય;
૨. સંકીર્ણ હોય પણ મંદમના હોય;
૩. સંકીર્ણ હોય પણ મૃગમના હોય;
૪. સંકીર્ણ હોય અને સંકીર્ણમના હોય.

હાથીની જેમ પુરુષની પણ પાંચ ચતુર્લંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા० ૨૮૧]

૧. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે અને સિંહની જેમ પાળે;
૨. કોઈ સિંહની જેમ દીક્ષા લે પણ શિયાળ જેમ પાળે;
૩. કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે પણ સિંહ જેમ પાળે;
૪. કોઈ શિયાળ જેમ દીક્ષા લે અને શિયાળ જેમ પાળે.

[—સ્થા० ૩૨૭]

૧. રાત્રીને અથોગ્ય હાથીના પાંચ દોષો બતાવ્યા છે —

(૧) રૂપક્ષમ ન હોય, (૨) શબ્દક્ષમ ન હોય, (૩) ગન્ધક્ષમ ન હોય, (૪) રસક્ષમ ન હોય અને (૫) સ્પર્શક્ષમ ન હોય. તે જ પ્રમાણે સિક્ષુ પણ એ પાંચ દોષ હોય તો અતુત્તર ધર્મને પામે નહિ એ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે — અંગુ० ૫.૧૩૯.

પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. સ્વરસંપન્ન હોય પણ રૂપસંપન્ન ન હોય;
૨. રૂપસંપન્ન હોય પણ સ્વરસંપન્ન ન હોય;
૩. રૂપસંપન્ન અને સ્વરસંપન્ન હોય;
૪. રૂપસંપન્ન ન હોય અને સ્વરસંપન્ન ન હોય.

પુરુષના પણ પક્ષી જેમ ચાર પ્રકાર છે.

[—સ્થા૦ ૩૧૨]

૯. સેના

સેના ચાર પ્રકારની છે —

- (૧) ૧. જય પામે પણ હાર પામે નહિ;
૨. પરાજય પામે પણ જય પામે નહિ;
૩. જય પણ પામે અને પરાજય પણ પામે;
૪. જય પણ ન પામે અને પરાજય પણ ન પામે.
- (૨) ૧. જય પામ્યા પછી ફરીથી જય પામે;
૨. જય પામ્યા પછી બીજી વાર હારી જાય;
૩. પરાજય પામ્યા પછી જય પામે;
૪. પરાજય પામ્યા પછી ફરી વાર પણ પરાજય પામે.

૧. અગુત્તર નિકાયમાં ઉદ્ધરની ઉપમા પણ પુરુષને આપવામાં આવી છે —

- (૧) ઊંડું ખોદે પણ રહે નહિ; (૨) રહે પણ ઊંડું ખોદે નહિ;
- (૩) રહે પણ નહિ અને ઊંડું ખોદે પણ નહિ; (૪) ઊંડું ખોદે પણ ખરો અને રહે પણ ખરો.

જે મનુષ્ય ધર્મ, વિનય આદિ ગ્રન્થોને તો ભણે પણ આર્થ સત્યને ન સમજે તે પ્રથમ ઉદ્ધર જેવો છે. આવી રીતે બીજા પણ સ્વયં સમજી લેવા. (—અગુત્તર ૪.૧૦૭). આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૯.)

સેનાની જેમ ઉપર પ્રમાણે પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

[—સ્થા. ૨૯૨]

૧૦. કંથક

કંથક ચાર પ્રકારના છે—

- (૧) ૧. પહેલાં આકીર્ણ અને પછી પણ આકીર્ણ;
 ૨. પહેલાં આકીર્ણ પણ પછી અવિનીત;^૧
 ૩. પહેલાં અવિનીત પણ પછી આકીર્ણ;
 ૪. પહેલાં અવિનીત અને પછી પણ અવિનીત.
- (૨) ૧. આકીર્ણ હોય અને ચાલ પણ આકીર્ણની;
 ૨. આકીર્ણ હોય પણ ચાલ અવિનીતની;
 ૩. અવિનીત હોય પણ ચાલ આકીર્ણની;
 ૪. અવિનીત હોય અને ચાલ પણ અવિનીતની.
- (૩) ૧. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન ન હોય;
 ૨. કુલસંપન્ન હોય અને જાતિસંપન્ન ન હોય;
 ૩. જાતિસંપન્ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ હોય;
 ૪. જાતિ સંપન્ન ન હોય અને કુલસંપન્ન પણ ન હોય.
- (૪) તેવી જ રીતે જાતિસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય તેની ચતુર્ભંગી.
- (૫) જાતિસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય — એની ચતુર્ભંગી.

૧. અંશુતરમાં (૮. ૧૪) ખલુક અશ્વ — અવિનીત અશ્વના આઠ દોષ બતાવ્યા છે. અને તે જ પ્રમાણે અવિનીત સિંહુના પણ આઠ દોષ બતાવ્યા છે.

- (૬) જાતિસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય—
તેની ચતુર્ભંગી.
- (૭) કુલસંપન્ન હોય અને બલસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૮) કુલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૯) કુલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન^૧ ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૦) બલસંપન્ન હોય અને રૂપસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૧) બલસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય—તેની
ચતુર્ભંગી.
- (૧૨) રૂપસંપન્ન હોય અને જયસંપન્ન ન હોય તેની
ચતુર્ભંગી.

કંથકની જેમ પુરુષની પણ ૧૨ ચતુર્ભંગીઓ સમજી
લેવાની છે.

[—સ્થા. ૩૨૭]

૧. દીકાકારની સામેની પ્રતિમાં જયસંપન્ન એવો પાઠ લાગે છે. કારણ
તેમણે તેનો અર્થ પણ એ જ રીતે કર્યો છે. અંગુત્તર નિકાય (૪. ૧૧૨;
૩. ૯૪, ૧૩૭ ઇત્યાદિ)માં સર્વત્ર અશ્વના પ્રસંગે તેને જયસંપન્ન નહિ
પણ જયસંપન્ન—વેગવાન કહ્યો છે. અંગુત્તરમાં અશ્વના ચાર ગુણ
ખતાવ્યા છે—ઝંજીતા, જવ, ક્ષાંતિ, અને શૌર્ય.—જુઓ ૪. ૧૧૨.

વળી વર્ણ, બલ, જવ, આરોહપરિણાહ—એ ચાર ગુણો પણ ખતાવ્યા
છે અને અશ્વની જેમ પુરુષ પક્ષે વર્ણ શું, બલ શું ઇત્યાદિ પણ વિસ્તારથી
સમજાવ્યું છે.—અંગુ. ૪. ૨૫૬ થી. ઉપર્યુક્તમાં મૃદુતા મેળવી અશ્વના
પાંચ ગુણો ખતાવ્યા છે.—અંગુત્તર. ૫. ૨૦૩; ૯. ૨૨.

સ્થા-૫૫

૧૧. કુંભ

કુંભના ચાર પ્રકાર^૧ છે —

- (૧) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણ; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છ; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણ; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છ.
- (૨) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણાવભાસી; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છાવભાસી; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણાવભાસી; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છાવભાસી.
- (૩) ૧. પૂર્ણ અને પૂર્ણરૂપ; ૨. પૂર્ણ અને તુચ્છરૂપ; ૩. તુચ્છ અને પૂર્ણરૂપ; ૪. તુચ્છ અને તુચ્છરૂપ.
- (૪) ૧. પૂર્ણ પણ હોય અને પ્રિયાર્થ હોય; ૨. પૂર્ણ પણ હોય અને હલકો હોય; ૩. તુચ્છ હોય પણ પ્રિયાર્થ હોય; ૪. તુચ્છ હોય અને હલકો હોય.
- (૫) ૧. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો હોય; ૨. પૂર્ણ હોય પણ ચૂતો ન હોય; ૩. તુચ્છ હોય અને ચૂતો હોય; ૪. તુચ્છ હોય પણ ચૂતો ન હોય.

કુંભની જેમ પુરુષોની પણ પાંચ ચતુર્ભંગી સમજવી.

[—સ્થા. ૩૬૦]

કુંભના ચાર પ્રકાર છે —

૧. મધુકુંભ અને ઢાંકણું પણ મધુરું;
૨. મધુકુંભ પણ ઢાંકણું ઝેરી;
૩. ઝેરનો કુંભ પણ ઢાંકણું મધુરું;
૪. ઝેરનો કુંભ અને ઢાંકણું પણ ઝેરી.

૧. બૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૩.

પુરુષના પણ કુંભની જેમ ચાર પ્રકાર છે —

૧. જેના હૃદયમાં પાપ અને કલેશ નહિ અને જેની જીભ પણ મધુરભાષિણી હંમેશાં હોય — તે પુરુષને મધુકુંભ અને મધુરા ઢાંકણવાળો સમજવો.
૨. જેનું હૃદય પાપી ન હોય અને કલેશી ન હોય પણ જેની જીભ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને મધુકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણવાળો સમજવો.
૩. જેનું હૃદય કલેશી પણ જીભ મધુરભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ પણ મધુરા ઢાંકણવાળો સમજવો.
૪. જેનું હૃદય કલેશી અને જીભ પણ કટુકભાષિણી હોય તે પુરુષને વિષકુંભ અને ઝેરી ઢાંકણવાળો સમજવો.^૧

[—સ્થા० ૩૬૦]

૧૨. પાણી

પાણી ચાર પ્રકારનું છે —

- (૧) ૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાન^૨; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીર;
૩. ગંભીર અને ઉત્તાન; ૪. ગંભીર અને ગંભીર.

પાણીની જેમ પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાનહૃદય; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરહૃદય; ૩. ગંભીર અને ઉત્તાનહૃદય; ૪. ગંભીર અને ગંભીરહૃદય.

૧. અહીં પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્તા — ગૃથભાણી, પુષ્પભાણી, અને મધુભાણી — પુરુષના આ ત્રણ પ્રકાર સરખાવવા જેવા છે. (૩. ૪)

૨. આ જ શબ્દોમાં પુદ્ગલપ્રજ્ઞપિત્ત (૪-૧૨) માં ઉદકહૃદ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રમાણે પુરુષની ચતુર્ભાગી ધરાવી છે.

- (૨) ૧. ઉત્તાન અને ઉત્તાનાવભાસી; ૨. ઉત્તાન અને ગંભીરાવભાસી; ૩. ગંભીર અને ઉત્તાનાવભાસી; ૪. ગંભીર અને ગંભીરાવભાસી. *

પુરુષના પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે —

- (૧-૨) સમુદ્રની પાણીની જેમ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

અને સમુદ્રની જેમ પુરુષની પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજવી.

[—સ્થા૦ ૩૫૮]

૧૩. કટ, વ્રણ

કટ — સાદડી ચાર પ્રકારની છે^૧ —

૧. સુંબની (તૃણવિશેષની); ૨. વાંસની પટ્ટીની; ૩. ચામડાની; ૪. કાંબળાની.

પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના છે —

૧. કોઈ સુંબની સાદડી જેવા;
૨. કોઈ વાંસની પટ્ટીની સાદડી જેવા;
૩. કોઈ ચામડાની સાદડી જેવા;
૪. કોઈ કાંબળાની સાદડી જેવા.

[—સ્થા૦ ૩૬૬]

વ્રણ — ઘા ચાર પ્રકારના છે —

- (૧) ૧. અંતઃશલ્યવાળા અને બાહ્ય શલ્યવાળા નહિ;
૨. બાહ્યશલ્યવાળા પણ અંતઃશલ્યવાળા નહિ;

૧. આ પ્રકારની પ્રશ્નણ ભગવાને ગૌતમને જ્યારે મોક્ષ માટે અધીર બોલા ત્યારે કરી છે અને કહ્યું કે તું કાંબળાની સાદડી જેવા શિષ્ય છે. જુઓ આવશ્યક નિર્ચુક્તિ ટીકા પૃ. ૩૮૭ અ.

૩. અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા;
૪. અંતઃશલ્યવાળા નહિ અને બાહ્યશલ્યવાળા
પણ નહિ.

(૨) અંતઃદુષ્ટ પણ બાહ્ય દુષ્ટ નહિની ચતુર્ભંગી.
ત્રણની જેમ પુરુષની પણ એ ચતુર્ભંગીઓ સમજ લેવી.
[—સ્થા૦ ૩૪૪]

૧૪. આચાર્ય વગેરેની ઉપમા

કરંડિયા ચાર પ્રકારના છે —

૧. ચાંડાલનો; ૨. વેશ્યાનો; ૩. ગાથાપતિનો; ૪.
રાજાનો.

આચાર્ય^૧ ચાર પ્રકારના છે —

૧. ચાંડાલના કરંડિયા જેવા; ૨. વેશ્યાના કરંડિયા
જેવા; ૩. ગાથાપતિના કરંડિયા જેવા; ૪. રાજાના કરંડિયા
જેવા.

[—સ્થા૦ ૩૪૮]

ફલ ચાર પ્રકારનાં છે —

૧. આમળાં જેવું મધુર હોય; ૨. દ્રાક્ષા જેવું મધુર
હોય; ૩. ક્ષીર જેવું મધુર હોય; ૪. ખાંડ જેવું મધુર હોય.

૧. અંગુત્તરમાં શાસ્ત્રા-ધર્મદેશકના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે — (૧) અપરિશુદ્ધશીલ હોય અને પોતાને પરિશુદ્ધશીલ માને, (૨) અપરિશુદ્ધાણવ હોય અને પરિશુદ્ધાણવ પોતાને માને, (૩) અપરિશુદ્ધધર્મદેશક હોય અને પરિશુદ્ધધર્મદેશક પોતાને માને, (૪) અપરિશુદ્ધ વ્યાકરણી હોય અને પોતાને પરિશુદ્ધવ્યાકરણી માને, (૫) અપરિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શની હોય પણ પરિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શની પોતાને માને. પણ ભગવાન ધ્રુવ પોતાને એ પાંચેથી વિપરીત બતાવે છે. (પ. ૧૦૦)

શાસ્ત્રના એક બીજી રીતે પણ ભેદ વર્ણવવામાં આવે છે. જુઓ પુદ્ગલ૦ ૩, ૧૬.

આચાર્ય^૧ પણ કૃપાની જેમ ઉપર પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થા૦ ૩૨૦]

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં છે —

- (૧) ૧. શાલજાતિનું હોય અને શાલપર્વાથી હોય;
 ૨. શાલજાતિનું હોય અને એરંડપર્વાથી હોય;
 ૩. એરંડજાતિનું હોય પણ શાલપર્વાથી હોય;
 ૪. એરંડજાતિનું હોય અને એરંડપર્વાથી હોય.
- (૨) ૧. શાલજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
 ૨. શાલજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું;
 ૩. એરંડજાતિનું અને શાલપરિવારવાળું;
 ૪. એરંડજાતિનું અને એરંડપરિવારવાળું.

તેવી જ રીતે આચાર્યની^૨ પણ બે ચતુર્ભંગીઓ સમજી લેવી.

- (૧) જેમ શાલવૃક્ષોની મધ્યમાં રહેલું મોટું શાલવૃક્ષ શોભે છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે સુંદર આચાર્ય શોભે છે.
- (૨) એરંડવૃક્ષોની વચ્ચે જેમ શાલવૃક્ષ દીપે છે, તેમ સુંદર આચાર્ય અસુંદર શિષ્યોમાં દીપે છે.
- (૩) જેવી શાલવૃક્ષોની વચ્ચે એરંડની સ્થિતિ છે તેમ સુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્યની છે.
- (૪) જેવો એરંડા વચ્ચે એરંડ તેમ અસુંદર શિષ્યોની વચ્ચે અસુંદર આચાર્ય દેખાય છે.

[—સ્થા૦ ૩૪૬]

૧. બીજા પરંપરાની સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

મત્સ્ય ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. અનુકૂળ સ્રોતે તરનાર^૧; ૨. પ્રતિકૂળ સ્રોતે તરનાર;
૩. અંતે તરનાર; ૪. મધ્યમાં તરનાર.

ભિક્ષુઓ^૧ પણ મત્સ્ય જેમ ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૩૪૬]

મત્સ્ય પાંચ છે—

- ૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. સર્વચારી.

ભિક્ષુ પણ મત્સ્ય જેમ પાંચ પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૪૫૩]

૧. પક્ષી ચાર પ્રકારનાં છે—

૧. નીકળી શકે પણ પરિવ્રજ્યા ન કરી શકે;
૨. પરિવ્રજ્યા કરી શકે પણ નીકળી ન શકે;
૩. નીકળી શકે અને પરિવ્રજ્યા પણ કરી શકે;
૪. નીકળી શકે નહિ અને પરિવ્રજ્યા પણ કરી શકે નહિ.

ભિક્ષુઓ પણ તે જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના છે.

[—સ્થાન ૩૫૧]

ધુણુ (ક્રીટવિશેષ) ચાર પ્રકારના છે—

(૧) કેાઈ ધુણુ—

૧. ત્વચા ખાનાર; ૨. છાલ ખાનાર; ૩. કાષ્ઠ ખાનાર;
૪. સાર ખાનાર હોય છે.

૧. બૌદ્ધ પરપરા સાથે સરખામણી માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

લિક્ષુઓ પણ એ ઘુણુ જેમ ચાર પ્રકારના છે, તેમાં —

૧. ત્વચા ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ સાર ખાનાર ઘુણુના જેવું છે;

૨. છાલ ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણુના જેવું છે;

૩. કાષ્ઠ ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ છાલ ખાનાર ઘુણુના જેવું છે;

૪. સાર ખાનાર ઘુણુના જેવા લિક્ષુનું તપ ત્વચા ખાનાર ઘુણુના જેવું છે.

[—સ્થા० ૨૪૩]

એક સ્ત્રીનું બીજી સ્ત્રી સાથે અને એક પુરુષનું બીજા પુરુષ સાથેનું અંતર ચાર પ્રકારનું છે —

૧. કોઈ પણ બે લોકડાંના અંતર જેવું;

૨. કોઈ પણ બે પક્ષના અંતર જેવું;

૩. કોઈ પણ બે લોઢાંના અંતર જેવું;

૪. કોઈ પણ બે પથ્થરના અંતર જેવું.

[—સ્થા० ૨૭૦]

ટિપ્પણ

૧. ઔદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :— આ બે શબ્દોમાં આ ચતુર્થાંગી અંગુતર (૪.૧૦૧)માં પણ છે. સ્થાનાંગમાં મેઘની આ ઉપમાથી પુરુષચતુર્થાંગી સમજી લેવાની ભલામણ છે; જ્યારે અંગુતરમાં એ પ્રત્યેક ભંગને પુરુષમાં ઘટાવી પણ દીધો છે, તે આ પ્રમાણે —

૧. બહુ બોલે પણ કરે કંઈ નહિ; ૨. કરે પણ બોલે નહિ; ૩. બોલે પણ નહિ અને કરે પણ નહિ; ૪. બોલે પણ ખરો અને કરે પણ ખરો.

વળી આ ગર્જન અને વર્ષાની ચતુર્થગીને ખીજ રીતે પણ ઘટાવી છે. (અંગુ ૪.૪૦૨). આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ આવ્યો છે. (૪.૮).

૨. ખૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—અહીં જણાવેલી નકલ-ભની ચતુર્થગીઓથી એક જુદા પ્રકારની જ ચતુર્થગી અંગુત્તર (૪.૧૦૮) માં ખતાવવામાં આવેલી છે, તે આ —

૧. કોઈ સાંઠ એવા હોય છે જે પોતાના ટોળાની ગાય સામે તો ચડ હોય છે પણ ખીજ ગાય સામે ચડ નથી હોતો — તેમ કોઈ પુરુષ એવા હોય છે જે પોતાની પરિષદમાં તો ચડ હોય છે પણ અનાણી પરિષદમાં નહિ ધત્યાદિ. આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ છે. (૪. ૧૩.)

૩. ખૌદ્ધ પરંપરાની સરખામણી :—એક ખીલ પ્રકારે અંગુત્તર (૪. ૧૦૩)માં કુંભની ઉપમાથી પુરુષની ચતુર્થગી ઘટાવી છે —

૧. તુચ્છ — ખાલી હોય પણ ઢાંકણું હોય.

૨. ભર્યો હોય પણ ઢાંકણું ન હોય.

૩. તુચ્છ હોય અને ઢાંકણું પણ ન હોય.

૪. ભર્યો હોય અને ઢાંકણું પણ હોય.

વેશભૂષા વગેરે બાહ્ય આકાર તો ઠીક હોય પણ આર્યસત્યની સમજ જરા પણ ન હોય તે પ્રથમ કુંભના જેવો. આર્યસત્યની સમજ પૂરી હોય પણ બાહ્ય આકાર પ્રકાર પ્રસન્ન ન હોય તે ખીલ કુંભ જેવો. બાહ્ય આકાર ઢંગધડા વિનાનો અને આંતરિક પ્રજ્ઞા પણ નહિ તે ત્રીજા કુંભ જેવો અને જે બાહ્યાકારે પણ ઠીક અને પ્રજ્ઞાએ પણ ઠીક તે ચોથા ઘડા જેવો.

આ જ વિષય પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં પણ છે. (૪. ૧૧).

૪. ખૌદ્ધ પરંપરા સાથે સરખામણી :—

પ્રસ્તુત સ્થાનાંગના સૂત્રને બરાબર મળતી ચતુર્થગી અંગુત્તરમાં છે જુઓ ૪. ૧૦૯. અને આને મળતી પુરુષની ચતુર્થગી પુદ્ગલપ્રજ્ઞાપિતમાં છે—૪. ૨૧.

અહીં અંગુત્તર (૪. ૯૧) ની આ ચતુર્થગી પણ સરખાવવા જેવી છે—

(૧) પોતે અસુર હોય અને તેનો પરિવાર પણ અસુર હોય—અર્થાત્ સ્વયં દુઃશીલ હોય અને તેનો પરિવાર પણ દુઃશીલ હોય.

(૨) પોતે અસુર હોય પણ તેનો પરિવાર દેવ હોય અર્થાત્ પોતે દુઃશીલ હોય પણ તેના પરિવારમાં બધા સુશીલ હોય.

(૩) પોતે દેવ પણ તેનો પરિવાર અસુર હોય.

(૪) પોતે દેવ હોય અને પરિવાર પણ દેવ હોય.

આ વિષે વધુ વિચાર યશોવિજયજીએ પણ કર્યો છે. જુઓ—સિદ્ધાન્તરહસ્ય સ્તવન ઢાલ સાતમી. ગૂર્જરસાહિત્ય સંગ્રહ—પૃ૦ ૨૬૩.

૫. ખોદ્ધ પદંપરા સાથે સ્વરખ્યામણી :—અંશુત્તરનિકાય (૪.૫) માં પુરુષના ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે : અનુસ્રોતગામી, પ્રતિસ્રોતગામી, સ્થિતાત્મા અને પારંગત. જેઓ સાંસારિક કામભોગોમાં ફસ્યા રહે છે તે અનુસ્રોતગામી. જે સાંસારિક કામભોગોને વશ નથી થતો પણ ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તે પ્રતિસ્રોતગામી છે. જેણે કલેશોનો નાશ કર્યો હોય અને ચિત્તને જેણે વશમાં કર્યું હોય અને સમાહિતેન્દ્રિય હોય તે સ્થિતાત્મા છે. જેણે સકલ કર્મોનો નાશ કર્યો છે, જે ચિત્તવિમુક્તિ અને પ્રજ્ઞાવિમુક્તિને અનુભવે છે, જે વેદજ્ઞ છે, બ્રહ્મચારી છે તે પારંગત છે.

જે એવો અભિગ્રહ ધરે કે ઉપાશ્રયથી નીકળીને જે ક્રમે ગૃહસ્થોનાં ધર રસ્તામાં આવે તે જ ક્રમે શિક્ષા માગવી, તે અનુસ્રોતગામી. શિક્ષાક્ષેત્રના અંતમાં જઈને ઉપાશ્રય તરફ આવતાં જે ક્રમે ધરો આવે તે ક્રમે શિક્ષા માગનાર તે પ્રતિસ્રોતગામી. પ્રાંતભાગમાં શિક્ષા લેનાર તે અંતચારી અને મધ્યભાગમાં શિક્ષા લેનાર તે મધ્યચારી. શિક્ષુ કહેવાય છે.

સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ

ખંડ-૭મો

વિવિધ

વ્યાકરણ

શુદ્ધ વાગતુયોગ^૧ દશ પ્રકારનો છે—

૧. ચકારાનુયોગ—વાક્યમાં આવતા ‘ચ’ (અને) શબ્દનો વિચાર;
૨. મકારાનુયોગ—વાક્યમાં આવતા ‘મા’ (મત) શબ્દનો વિચાર;
૩. અપિકારાનુયોગ—‘અપિ’ (પણ) શબ્દનો વિચાર;
૪. સેકારાનુયોગ—આનન્તર્યાદિ સૂચક ‘સે’ (અથ) શબ્દનો વિચાર;
૫. સાયંકારાનુયોગ—‘ઠીક’ એ અર્થમાં વપરાતા ‘સાયં’ વિષે વિચાર;
૬. એકત્વાનુયોગ—એકવચન વિષે વિચાર;
૭. પૃથક્ત્વાનુયોગ—દ્વિવચન અને બહુવચનનો વિચાર;
૮. સંયૂથાનુયોગ—સમાસ વિષે વિચાર;
૯. સંક્રાંતિતાનુયોગ—વિભક્તિવચનના વિપર્યાસ વિષે વિચાર;
૧૦. લિંગાનુયોગ—સામાન્ય વાત કહી પછી તેનો ક્રમ, કાલ વગેરેની અપેક્ષાએ લેદ કરી વિચાર કરવો તેના વિષે વિચાર.

[—શ્લાઁ ૭૧૮]

૧. વાક્યાર્થનો નહિ પણ પદાર્થબોધ વિષયક વિચાર તે.

૪. મધ્યમસ્વરવાળા ખાધેપીધે સુખી રહે છે અને દાન કરે છે.

૫. પંચમસ્વરવાળા રાજા હોય છે, શૂર હોય છે. લોકસંગ્રહી હોય છે અને ગણનાયકો હોય છે.

૬. ધૈવત (રૈવત) સ્વરવાળા શાકુનિકો, કળિયાળા, વાશુરિકો, શૌકરિકો અને માછીમારો હોય છે.

૭. નિષાદસ્વરવાળા ચાંડાલો, મલ્લો અને ખીજા બધા પાપકર્મીઓ તથા ગોઘાતક ચોર હોય છે.

સાતેય સ્વરોને ત્રણ ત્રણ ગ્રામ હોય છે —

૧. ષડ્જગ્રામ; ૨. મધ્યમગ્રામ; ૩. ગાંધારગ્રામ.

(૧) ષડ્જગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. મંગી; ૨. કૌરવીય; ૩. હરિ; ૪. રજની;
૫. સારકાંતા; ૬. સારસી; ૭. શુદ્ધષડ્જ.

(૨) મધ્યમગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. ઉત્તરમંદા; ૨. રજની; ૩. ઉત્તરા; ૪. ઉત્તરાસમા;
૫. આશોકાંતા; ૬. સૌવીરા; ૭. અભીરુ.

(૩) ગાંધારગ્રામની સાત મૂર્છના છે —

૧. નંદી; ૨. ક્ષુદ્રિમા; ૩. પૂરિમા; ૪. શુદ્ધગાંધારા;
૫. ઉત્તરગાંધારા; ૬. સુષુતરઆયામા; ૭. ઉત્તરાયતા
કોટિમાતસા.

સાતે સ્વરો કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? નાભિથી.

ગેયની યોનિ કઈ છે? ગીતરુતયોનિક છે.

કેટલા સમયનો ઉચ્છ્વાસ છે? પાદના સમય
જેટલા હોય.

ગેયના આકાર ત્રણ છે અને તે આ પ્રમાણે —

પ્રથમ મંદથી શરૂ કરે અને મધ્યમાં ક્રમશઃ વધારે અને અંતે પાછો ઓછો કરે એમ ત્રણ આકાર બને છે.

ગેયના છ દોષ, આઠ ગુણ, ત્રણ વૃત્ત અને બે ભણિતિઓ — આ બે સમ્યક્ પ્રકારે બાણતો હોય તે સુશિક્ષિત રંગ મધ્યે ગાય.

હે ગાયક ! આ છ દોષો આવે તે રીતે ન ગાજો —

૧. ભયાકુલ થઈ ગાવું; ૨. ઉતાવળા થઈ ગાવું;
૩. દૂકાવીને ગાવું; ૪. તાલબદ્ધ ન ગાવું; ૫. કાકસ્વર કાઢી ગાવું; ૬. સાનુનાસિક વણીઆર કરી ગાવું.

ગેયના ગુણ આઠ છે —

૧. પૃથ્વી; ૨. રક્ત; ૩. અલંકૃત; ૪. વ્યક્ત; ૫. અવિસ્વર; ૬. મધુર; ૭. સમ; ૮. સુકુમાર.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧. ઉરવિશુદ્ધ, કંઠવિશુદ્ધ અને શિરોવિશુદ્ધ — બે ગવાય;

૨. મૃદુ અને ઘૂંટી શકાય તેવાં પદો વાળું;

૩. તાલબદ્ધ અને પ્રતિક્ષેપબદ્ધ.

૪. સાત સ્વરથી સમ.

વળી આ પણ ગુણો છે —

૧. નિર્દોષ; ૨. સારયુક્ત; ૩. હેતુયુક્ત; ૪. અલંકૃત;
૫. ઉપસંહારયુક્ત; ૬. સોતપ્રાસ; ૭. મિત; ૮. મધુર.

ત્રણ વૃત્ત આ છે —

૧. સમ; ૨. અર્ધસમ; ૩. સર્વત્ર વિષમ.

લણિતિ આ બે છે —

૧. સંસ્કૃત; ૨. પ્રાકૃત.

આ બેને ઋષિઓએ પ્રશસ્ત ગણી છે. અને ગીત
આ બંને ભાષામાં ગવાય છે.

મધુર કેાણુ ગાય છે? સ્થામા.

ખર કેાણુ ગાય છે? કાલી.

રુક્ષ કેાણુ ગાય છે? કાલી.

ચતુર કેાણુ ગાય છે? ગૌરી.

વિલંબયુક્ત કેાણુ ગાય છે? કાણુ.

દ્રુત કેાણુ ગાય છે? અંધા.

વિસ્વર કેાણુ ગાય છે? પિંગલા.

સ્વરો સાત પ્રકારે સમ છે —

૧. તંત્રિસમ; ૨. તાલસમ; ૩. પાદસમ; ૪. લયસમ;
૫. ગ્રહસમ; ૬. શ્વાસોચ્છવાસસમ; ૭. સંચારસમ.

સ્વર સાત, ગ્રામ ત્રણ, મૂર્છના ૨૧, અને તાન
૪૯ છે — ગ્રામ આ સ્વરમંડલ^૧ પૂર્ણ થયું.

[—સ્થાન ૫૫૩]

૧. કોઈ પ્રકરણ જ આ સૂત્રમાં ઉતારી લીધું લાગે છે.

કળાઓ

કળાઓ ૭૨ છે —

૧. લેખ; ૨. ગણિત; ૩. રૂપ; ૪. નાટ્ય; ૫. ગીત;
 ૬. વાદિત; ૭. સ્વરગત; ૮. પુષ્કરગત; ૯. સમતાલ; ૧૦.
 ઘૂત; ૧૧. જનવાદ; ૧૨. પોષ્પચ (પાસા રમવાની કળા);
 ૧૩. અષ્ટપદ; ૧૪. દગમૃત્તિકા; ૧૫. અન્નવિધિ; ૧૬.
 પાનવિધિ; ૧૭. વસ્ત્રવિધિ; ૧૮. શયનવિધિ; ૧૯. આર્યા;
 ૨૦. પ્રહોલિકા; ૨૧. માગધિક; ૨૨. ગાથા; ૨૩. શ્લોક; ૨૪.
 ગંધયુક્તિ; ૨૫. મધુસિકથ; ૨૬. આભરણવિધિ; ૨૭. તરુણી-
 પ્રતિકર્મ; ૨૮. સ્ત્રીલક્ષણ; ૨૯. પુરુષલક્ષણ; ૩૦. હયલક્ષણ;
 ૩૧. ગજલક્ષણ; ૩૨. ગૌલુલક્ષણ; ૩૩. કુર્કુટલક્ષણ; ૩૪.
 મિંદયલક્ષણ; ૩૫. ચક્રલક્ષણ; ૩૬. છત્રલક્ષણ; ૩૭. દંડ-
 લક્ષણ; ૩૮. અસિલક્ષણ; ૩૯. મણિલક્ષણ; ૪૦. કાકિણી-
 લક્ષણ; ૪૧. ચર્મલક્ષણ; ૪૨. ચંદ્રલક્ષણ; ૪૩. સૂર્યચરિત; ૪૪.
 રાહુચરિત; ૪૫. શુક્રચરિત; ૪૬. સૌભાગ્યકર; ૪૭.
 દૌર્ભાગ્યકર; ૪૮. વિદ્યાગત; ૪૯. મંત્રગત; ૫૦. રહસ્યગત;
 ૫૧. સલાસ; ૫૨. ચાર; ૫૩. પ્રતિચાર; ૫૪. વ્યૂહ; ૫૫.
 પ્રતિવ્યૂહ; ૫૬. સ્કંધાવારમાન; ૫૭. નગરમાન; ૫૮.
 વસ્તુમાન; ૫૯. સ્કંધાવારનિવેશ; ૬૦. વસ્તુનિવેશ; ૬૧.
 નગરનિવેશ; ૬૨. ઇશિસ્થ; ૬૩. છટ્ટપ્રવાદ; ૬૪. અશ્વશિક્ષા;
 ૬૫. હસ્તિશિક્ષા; ૬૬. ધનુર્વેદ; ૬૭. હિરણ્યપાક; મુવણ-

૧. આના વિવરણ તથા તુલના માટે જુઓ 'ભગવાન મહાવીરની
 ધર્મકથાઓ'ની ટિપ્પણી.

પાક; મણિપાક; ધાતુપાક; ૬૮. બાહ્યયુક્ત, દંડયુક્ત, મુષ્ટિયુક્ત, યષ્ટિયુક્ત, યુક્ત, નિયુક્ત, યુક્તનિયુક્ત, સૂત્રખેલ; ૬૯. નાલિકા-ખેલ, વર્તખેલ, ધર્મખેલ, ચર્મખેલ; ૭૦. પત્રછેદ, કટકછેદ; ૭૧. સજીવનિર્ણવ; ૭૨. શકુનરુત.

[—સમ૦ ૭૨]

નાટ્યના ૩૨ લેહ છે^૧ —

[—સમ૦ ૩૨]

વાદના ચાર પ્રકાર છે^૨ —

૧. તત-ઢોલ વગેરે પહોળાં વાદ્યો;
૨. વિતત-વીણા વગેરે તાંતુ વાદ્યો;
૩. ધન-ઝાંઝ વગેરે નક્કર વાદ્યો;
૪. શુષિર-શંખ વગેરે પોલાં વાદ્યો.

નાટ્યના ચાર પ્રકાર છે^૩ —

૧. અચિત; ૨. રિભિત; ૩. આરભટ; ૪. ભિસોલે.

ગેય ચાર પ્રકારનું છે^૪ —

૧. ઉત્ક્રિષ્ટ; ૨. પત્રક (પાદવૃક્ત); ૩. મંદ;
૪. રોવિંદ્ય (રોચિત).

માલ્ય (પુષ્પની રચના)ના ચાર પ્રકાર છે —

૧. અન્થિમ-દોરે નાખી ગૂંથીને બનાવેલી માળા;
૨. વેષ્ટિમ-વીંટીને બનાવેલ પાદડી-મુકુટ;

૧. આના વિવરણ માટે જુઓ — રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર કંડિકા ૬૬.

૨. રાજપ્રશ્નીયમાં પણ આ ચાર લેહ બતાવ્યા છે. કંડિકા-૮૫.

૩. ૩૨ પ્રકારના નાટકમાંથી અનુક્રમે ૨૫, ૨૬, ૨૮ અને ૨૯મું નાટક. જુઓ રાજપ્રશ્નીય કંડિકા-૮૩. વળી નૃત્યના લેહમાં પણ આ જ ચાર લેહ ગણાવ્યા છે. રાજ૦ ૮૭.

૪. આ જ ચાર લેહ રાજપ્રશ્નીયમાં પણ બતાવ્યા છે. કંડિકા-૮૬.

૩. પૂરિમ-વાંસડાની સળીના પાંજરાને ભરીને
બનાવેલ;

૪. સંઘાતિમ-ગુચ્છ.

અલંકાર ચાર પ્રકારના છે —

૧. કેશાલંકાર; ૨. વસ્ત્રાલંકાર; ૩. માત્યાલંકાર;
આભરણાલંકાર.

અભિનય ચાર પ્રકારનો છે^૧ —

૧. દાર્શનિક; ૨. પ્રાત્યંતિક; ૩. સામાન્યતોપ-
નિપાતનિક; ૪. લોકમધ્યાવસાનિક.

[—સ્થા૦ ૩૭૪]

બ્રાહ્મીલિપિનું લેખવિધાન ૧૮ પ્રકારે છે —

૧. બ્રાહ્મી; ૨. યવની; ૩. હોષઉપકરિકા; ૪. ખરોશ્ટિકા;
૫. ખરશાવિકા; ૬. પ્રહારાતિગા; ૭. ઉચ્ચત્તરિકા; ૮.
અક્ષરપૃષ્ઠિકા ૯. ભોગવતિકા; ૧૦. વૈષ્ણયિકા; ૧૧. નિહલ્પ-
વિકા; ૧૨. અંકલિપિ; ૧૩. ગણિતલિપિ; ૧૪. ગંધર્વલિપિ;
૧૫. આદર્શલિપિ; ૧૬. માહેશ્વરી; ૧૭. દામિલલિપિ;
૧૮. બોલિંદલિપિ.

[—સમ૦ ૧૮]

૧. આ ચાર ભેદો રાજપ્રતીયમાં છે. જુઓ કડિકા ૮૮.

૨. અન્યત્ર લિપિના ૧૮ ભેદો ગણાવ્યા છે. વિરોધાવરચક દીકા
ગા૦ ૪૬૪. અહીં ગણાવેલ બ્રાહ્મીલિપિના લેખવિધાનના ભેદો પ્રજ્ઞાપના
પદ પ્રથમમાં છે. સૂત્રમાં ૧૮ હોવાનું લખ્યું છે પણ ભૂતલિપિને મેળવતાં
ગણતરીએ ૧૯ થાય છે અને તે જ પ્રમાણે મૂળ સમવાયાંગ છપાવનારે
પણ ૧૯ અંક મૂક્યા છે. પણ અનુવાદકે ભૂતલિપિને કોષ્ટકમાં મૂકી છે.
દીકાકાર કહે છે કે પોતે આ વિષે કશું જાણમાં નથી.

બ્રાહ્મી લિપિમાં ૪૬ માતૃકા અક્ષરો^૧ છે.

[—સમ૦ ૪૬]

૪

સંખ્યાન

એકક ચાર^૨ છે—

૧. દ્રવ્ય; ૨. માતૃકાપદ; ૩. પર્યાય; ૪. સંગ્રહ.

[—સ્થા૦ ૨૯૭]

કતિ^૩ ચાર છે—

૧-૪ ઉપર પ્રમાણે.

[—સ્થા૦ ૨૯૮]

સંખ્યાન (ગણિત) ચાર છે—

૧. પ્રતિકર્મ^૪ (સરવાળો); ૨. વ્યવહાર (શ્રેણી વગેરેનો વ્યવહાર); ૩. રજ્જૂ (ક્ષેત્ર ગણિત); ૪. રાશિ (ત્રિરાશી).

[—સ્થા૦ ૩૩૮]

સંખ્યાન દશ છે—

૧-૪. ઉપર પ્રમાણે; ૫. કલાસવર્ણ^૫ (કલા-અંશના સમીકરણનું ગણિત); ૬. શુણ્યાકાર; ૭. વર્ગ^૬ (તે રકમને તે રકમથી શુણ્ણતાં આવે તે); ૮. ઘન; ૯. વર્ગવર્ગ^૭

૧. આ ૪૬ અક્ષરોની સંભાવના ટીકાકાર આ પ્રમાણે કરે છે. બધા ‘અ’થી માંડીને સ્વરો (પણ નક નૃ લ્ લૃ અને ળ આટલા વર્જિત કરવા) અને ક્ષ સહિત વ્યંજન—એટલે વિસર્ગ અને અનુસ્વાર સહિત બાર સ્વર, ૨૫ વર્ગીય સ્પર્શ વ્યંજનો, ૪ ય, ૨, લ, વ (અંતસ્થ), શ, સ, ખ, હ, ક્ષ=૪૬.

૨. વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. કતિ=કેટલા. દ્રવ્ય વિષે કેટલાનો પ્રશ્ન કરવો તે કતિદ્રવ્ય. એ જ પ્રમાણે બીજા વિષે.

(વર્ગનો વર્ગ); ૧૦. કાક્ય (કરવતથી લાકડાને છેદવાનું ગણિત).

[—સ્થાન ૭૪૭]

વ્યાવહારિક^૧દંડ ૯૬ આંગળ સમજવો.

તે જ પ્રમાણે ધનુષ, નાલિકા, યુગ અને અક્ષ તથા મુસલનું માપ સમજવું.^૨

[—સમ ૯૬]

ચાર ગાઉનો^૩ એક યોજન છે.

[સમ ૪]

પૂર્વ પછીની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ૮૪ લાખથી ગણા કરીને કાઢવી^૪ યાવત્ શીર્ષપ્રહેલિકા.

[—સમ ૮૪]

ટિપ્પણ

૧. દ્રવ્ય વગેરે :—એક સંખ્યાવાળું તે અકેક. તેમાં દ્રવ્ય સામાન્ય દષ્ટિએ તો એક જ છે—પણ લેદદષ્ટિએ એક સચિત્ત એક અચિત્ત અને એક મિશ્ર એમ ત્રણ લેદ છે. જૈનશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ત્રિપદી—બધુ

૧. જે દંડથી ગાઉ વગેરેનું માપ નીકળે તે વ્યાવહારિક દંડ. પણ માપ જેનાથી ન કાઢવું હોય તે અવ્યાવહારિક દંડ તો ગમે તેવડો હોય. ૨૪ આંગળનો એક હાથ અને એવા ચાર હાથનો એક દંડ છે. તેથી $૨૪ \times ૪ = ૯૬$ આંગળનો વ્યાવહારિક દંડ થાય.

૨. દંડ. ધનુષ વગેરે બધાને ચાર હાથ પ્રમાણ દલા છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૩.

૩. ૨૦૦૦ ધનુષનો એક ગાઉ, અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૧૩૪.

૪. ચોરાસી લાખ વર્ષ પ્રમાણ એક પૂર્વાંગ છે. અને ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ પ્રમાણ એક પૂર્વ છે. ત્યાર પછીની સંખ્યાનાં નામો આ પ્રમાણે છે : ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અટ્ટાંગ, અટ્ટ, અવવાંગ, અવવ, દ્વદ્વકાંગ, દ્વદ્વક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલા, પદાંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્ધાનિપૂરાંગ, અર્ધાનિપૂર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, અને શીર્ષપ્રહેલિકા. અનુયોગ ૧૧૫, ૧૩૮.

ઉત્પન્ન થાય છે, વ્યથ પામે છે અને ધ્રુવ છે — એ માતૃકાપદ કહેવાય છે. અથવા અ, આ, ઇ, ઈ ઇત્યાદિ બધાં શાસ્ત્રના આધારભૂત હોવાથી એ પણ માતૃકાપદો કહેવાય છે. એક પર્યાય તે પર્યાયૈકક. તેમાં જ્યારે વિશેષોની વિવક્ષા ન હોય ત્યારે વર્ણ, રસ વગેરે અને વિશેષોની વિવક્ષા હોય ત્યારે કાળો પીળો આદિ સંગ્રહદષ્ટિથી જે એક તે સંગ્રહૈકક — જેમ કે ઘડનો દાણો એક હોય તો પણ એકવચને પ્રયોગ થાય છે; અને ઘડનો ઢગલો પડ્યો હોય તો પણ ઘડ છે, એમ એક વચનથી વ્યવહાર થાય છે.

૫

શ્રેણી

શ્રેણી સાત કહી છે^૧ —

૧. ઋજુ-આયતા; ૨. એકતઃ વક્રા; ૩. દ્વિધાવક્રા;
૪. એકતઃ ખા; ૫. દ્વિધાખા; ૬. ચક્રવાલા; ૭. અર્ધ-
ચક્રવાલા.

[—સ્થા. ૫૮૧]

ટિપ્પણ

૧. શ્રેણીના ભેદો:—(૧) સરલ અને લાંબી શ્રેણી તે ઋજુ-આયતા. જ્યારે જીવો અને પુદ્ગલો બર્ધ્વલોકથી અધોલોકમાં અગર અધોલોકથી બર્ધ્વમાં અથવા તે જ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારે સીધી રેખાએ ગતિ કરે છે, ત્યારે તે સીધી રેખા તે ઋજુ-આયતા શ્રેણી છે.

૧. જુઓ ભગવતી શ. ૨૫, ૬૦ ૩, ૫૦ ૫૦૧.—એમાં સાત^૧ ભેદ શ્રેણીના ગણાવ્યા છે. તદુપરાંત એ જ શતકમાં શ્રેણી વિષે વિવિધ રીતે વિચાર કરવામા આવ્યો છે. આકાશપ્રદેશની પંક્તિ—તે શ્રેણી કહેવાય છે. તેના આવા સાત ભેદ જીવ-પુદ્ગલની ગતિને આશ્રિત સમજવા ભેદોએ. અન્યથા આકાશપ્રદેશની શ્રેણીઓ તો બધી સીધી જ છે. તેના ભેદોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

(૨) ન્યારે જીવ કે પુદ્ગલો જ્ઞાનગતિએ ગમન કરતા હોય અને આગળ જઈ બીજી શ્રેણીમાં ગતિ કરવાનું શરૂ કરે, ત્યારે તેમના એ ગમનમાં એક વાંક લેવો પડે છે; તેથી જે શ્રેણી યઈ તે એકતઃવક્ર કહેવાય. જેમ કે કોઈ એક જીવ અધોલોકમાં પૂર્વ દિશામાં મરે છે અને તેની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ઉર્ધ્વલોકમાં પશ્ચિમ દિશામાં છે, તો પ્રથમ તે જ્ઞાનગતિથી ઉર્ધ્વલોકની પૂર્વ દિશામાં પહોંચશે અને ત્યાંથી સીધો પશ્ચિમમાં જશે. આ પ્રમાણે તેને પશ્ચિમમાં પહોંચવા માટે એક વાંક લેવો પડે છે.

(૩) જે શ્રેણીમાં જે વાંક હોય તે દ્વિધા વક્ર — જેમકે જીવ ઉર્ધ્વલોકના અગ્નિ ખૂણામાં મૃત્યુ પામ્યો; પણ જે તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન અધોલોકમાં વાયવ્ય ખૂણામાં હોય, તો પ્રથમ તો તે તિર્થંગતિથી નિર્જાતીમાં નય છે, અને ત્યાંથી તિર્થંગતિથી વાયવ્યમાં પહોંચે છે.

(૪) જે શ્રેણીમાં એ તરફ લોકનાડી સિવાયનું ખ એટલે આકાશ હોય તે એકતઃખા કહેવાય. ત્રસજીવો તો ત્રસનાડીમાં જ હોય એટલે એમને જે તે ત્રસમાં ઉત્પન્ન થવાના હોય તો — આ એકતઃખા શ્રેણીનો પ્રસંગ આવતો નથી. પણ સ્થાવરજીવો અને પુદ્ગલો તો ત્રસનાડી બહાર પણ છે. તેથી તેમને આવી ગતિનો પ્રસંગ આવે છે. કોઈ એવો ત્રસનાડી બહારનો જીવ જે ત્રસનાડીમાં ઉત્પન્ન થવાનો હોય, તો આ એકતઃખા શ્રેણી થાય છે. પ્રથમ તો તે જીવ ત્રસનાડી બહાર હોય ત્યાંથી સીધો ત્રસનાડીના ડાબા કે જમણા પડખે આવે છે. અને પછી ત્રસનાડીમાં તે પડખે અગર જે બીજે પડખે જવાનું હોય તો તે પ્રમાણે જે ત્રણ વગેરે વાંક લઈને નિયત સ્થાને ઉત્પન્ન થાય છે. આ જ પ્રમાણે પુદ્ગલની પણ ગતિ યઈ શકે.

(૫) જે શ્રેણીમાં જે વખત ત્રસનાડી બહારનું આકાશ હોય તે દ્વિધાખા કહેવાય. ત્રસનાડીની ડાબી બાજુએ બહાર રહેલો જીવ જે જમણી બાજુએ બહાર ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો આ શ્રેણી બને છે. પ્રથમ તો તે જે બાજુએ હશે તે બાજુથી લોકનાડી — ત્રસનાડીમાં પ્રવેશશે અને પછી ત્રસનાડીમાં ગતિ કરી તેની બહાર નીકળી બીજી બાજુએ ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રમાણે પુદ્ગલ પણ કરી ગતિ શકે છે.

(૬) ચક્રવાલ ગતિ જીવને નથી હોતી પણ પરમાણુને હોય છે. ચક્રવાલ ગતિ એટલે ગોળાકારે — ભરી ખાઈને ગતિ કરવી તે.

(૭) અર્ધચક્રવાલ એટલે અર્ધગોળ — આ પણ પરમાણુને હોય છે.

પરચૂરણ

૧. ઉત્પાદ - વ્યય

ઉત્પાદ એક છે, વિગતિ-વિકૃતિ-વિગમ એક છે.^૧

[—સ્થા. ૨૨, ૨૩]

આનન્તર્ય પાંચ પ્રકારનું છે^૨—

૧. ઉત્પાદાનન્તર્ય; ૨. વ્યયાનન્તર્ય; ૩. પ્રદેશાનન્તર્ય;
૪. સમયાનન્તર્ય; ૫. સામાન્યાનન્તર્ય.

[—સ્થા. ૪૬૨]

છેદન પાંચ પ્રકારનું છે^૩ —

૧. ઉત્પાદન છેદન; ૨. વ્યય છેદન; ૩. બંધ છેદન;
૪. પ્રદેશ છેદન. ૫. દ્વિધાકાર છેદન.

[—સ્થા. ૪૬૨]

૨. અદ્યવૃદ્ધિ-મહાવૃદ્ધિનાં કારણો

ત્રણ કારણો અદ્યવૃદ્ધિ થાય છે^૪—

- (૧) ૧. તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના છવો કે પુદ્ગલો જલરૂપે
ઘણાં પરિણત થતાં નથી;

૧. સરખાવો—ત્રીણિમાર્ગિ મિશ્રલે સ્વતસ્સ સ્વતલ્લક્ષણાનિ । કતમાનિ —
ત્રીણિ ? । ઉપ્પાદો પજ્ઞાયતિ, વયો પજ્ઞાયતિ, ઠિતસ્સ અન્વયત્તં પજ્ઞાયતિ ।
ત્રીણિમાર્ગિ મિશ્રલે અસંસ્વતસ્સ અસંસ્વતલ્લક્ષણાનિ । કતમાનિ ત્રીણિ ? । ન ઉપ્પાદો
પજ્ઞાયતિ, ન વયો પજ્ઞાયતિ, ન ઠિતસ્સ અન્વયત્તં પજ્ઞાયતિ । અંગુત્તર —૩. ૪૭.

૨. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૩. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અતે ટિપ્પણ નં. ૨.

૪. આને મળતાં જ પાંચ કારણો બતાવી ભગવાન બુદ્ધ કહે છે કે, આ
વર્ણના અંતરાયના કારણોને ન્યોતિધોઓ નથી બાણતા. અંગુત્તર ૫. ૧૬૭.

૨. દેવ, નાગ, યક્ષ અને ભૂતોની સમ્યગ્ આરાધના ન કરી હોય;
૩. જલના પુદ્ગલોને વાયુ ખીજે ખેંચી જાય - કે વીંખી નાખે.

(૨) ત્રણ કારણે મહાવૃષ્ટિ થાય છે —

૧. તે તે પ્રદેશમાં જલયોનિના છવો કે પુદ્ગલો ઘણા પરિમાણમાં પરિણત થાય;
૨. દેવ, નાગ, યક્ષ, અને ભૂતોની સમ્યગ્ આરાધના કરી હોય;
૩. ખીજા પ્રદેશમાં વરસનાર વાદળોને વાયુ તે તે પ્રદેશમાં ખેંચી લાવે અને તે તે પ્રદેશનાં વાદળોને વીંખી ન નાખે.

[—૨૫૧૦ ૧૭૬]

૩. આશ્ચર્ય

દશ આશ્ચર્ય કહ્યાં છે —

૧. ઉપસર્ગ; ૨. ગર્ભહરણ; ૩. સ્ત્રીતીથ; ૪. અભવ્ય પરિષદ - અયોગ્ય પરિષદ; ૫. કૃષ્ણનું અપરકંકાગનન; ૬. ચંદ્રસૂર્યનું આકાશથી ઊતરવું; ૭. હરિવંશ કુટુંબપત્તિ; ૮. ચમરોત્પાત; ૯; એકસો આઠ સિદ્ધ; ૧૦. અસંયતપૂત્ર. આ આશ્ચર્યો અનન્તકાલે થાય છે.

[—૨૫૧૦ ૭૭૭]

૧. જે ઘટના સામાન્ય રીતે ન બને પણ વિશેષ પરિસ્થિતિમાં બની ગઈ હોય એટલે અદ્યુત જણાય, તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે. ૩૧ દશમાંથી પાંચ તો—૧, ૨, ૪, ૬, ૮ ભગવાન મહાવીરના તીર્થમાં જ બન્યાં છે. પાંચમું નેમિનાથના તીર્થમાં, ૬મું ઋષભના તીર્થમાં, ૭મું મરિકાનાથના તીર્થમાં, ૧૦મું સુવિધિના તીર્થમાં અને ૭મું શિવજીના તીર્થમાં સમજાવે. જુઓ લોકપ્રકાશ સર્ગ—૩૨, ૧૦૩૧-૧૦૩૪.

વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અને ટિપ્પ : નં. ૩.

૪. સૂતેલો કેવી રીતે જાગે

પાંચ કારણો સૂતેલો જાગી જાય —

૧. શબ્દથી; ૨. સ્પર્શથી; ૩. ભૂખથી; ૪. નિદ્રાક્ષય થયે; ૫. સ્વપ્નદર્શન થયે.

[—સ્થાન ૪૩૬]

૫. અન્ત — અનન્ત

અન્ત (અર્થાત્ નિર્ણય — પાર — પરમરહસ્ય) ત્રણ છે —

૧. લોકાન્ત (લૌકિક અર્થશાસ્ત્રાદિનું રહસ્ય); ૨. વેદાન્ત (વેદ-ઋગાદિનું રહસ્ય); ૩. સમયાન્ત (જૈન સિદ્ધાંતનું રહસ્ય).

[—સ્થાન ૨૧૬]

અનન્ત પાંચ પ્રકારનું છે^૧ —

(૧) ૧. નામ અનન્તક; ૨. સ્થાપના અનન્તક; ૩. દ્રવ્યાનન્તક; ૪. ગણનાનન્તક; ૫. પ્રદેશાનન્તક.

(૨) ૧. એકતઃ અનન્તક; ૨. દ્વિધા અનન્તક; ૩. દેશવિસ્તાર અનન્તક; ૪. સર્વવિસ્તાર અનન્તક; ૫. શાશ્વતાનન્તક.

[—સ્થાન ૪૬૨]

અનન્તક દશ છે —

૧-૧૦. ઉપયુક્ત.

[—સ્થાન ૭૩૧]

૬. વૈદિક શાસ્ત્ર

રોગ ચાર પ્રકારનો છે^૨ —

૧. વાતજન્ય; ૨. પિત્તજન્ય; ૩. ક્ષેષ્મજન્ય; ૪. સંનિપાતજન્ય.

૧. વિગતોના વિવરણ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. સરખાવો “રોગના બે ભેદ છે — (૧) કાયિક અને (૨) ચેતસિક”.

— અંગુલ ૪, ૧૫૭.

ચિકિત્સાનાં ચાર અંગ છે —

૧. વૈદ્ય; ૨. ઔષધ, ૩. રોગી; ૪. પરિચર્યા.

[—સ્થાન ૩૪૩]

ચિકિત્સક (વૈદ્ય) ચાર પ્રકારનો છે —

૧. પોતાની ચિકિત્સા કરે પણ બીજાની ન કરે; ૨. બીજાની ચિકિત્સા કરે પણ પોતાની ન કરે; ૩. બીજાની ચિકિત્સા ન કરે અને પોતાની પણ ન કરે; ૪. પોતાની ચિકિત્સા કરે અને બીજાની પણ કરે.

[—સ્થાન ૩૪૪]

રોગોત્પત્તિનાં નવ કારણ છે —

૧. અત્યથન; ૨. અહિતાથન; ૩. અતિનિદ્રા; ૪. અતિભગરણ; ૫. મૂત્રાવરોધ; ૬. મલાવરોધ; ૭. અધ્યગમન — રસ્તે ચાલવાથી થાક લાગે તો; ૮. પ્રતિકૂલ ભોજન; ૯. કામવિકાર.

[—સ્થાન ૯૯૭]

૭. દંડનીતિ વગેરે

દંડનીતિના સાત પ્રકાર છે —

૧. હસ્તાર; ૨. મસ્તક; ૩. ધિક્કાર; ૪. પરિભ્રમણ (અપરાધીને ઠપકો દેવો — “આહીથી જડ્યા નહીં” — તે); ૫. મંડલબંધ (શ્લેષ્મર્યાદા કરી તેથી બહાર ન જવાની આજ્ઞા); ૬. ચારક — કેદ; ૭. છવિચ્છેદ — દંડન; પાદ વગેરે કાપી નાખવા.

[—સ્થાન ૧૦૩]

૧. પ્રથમની ત્રણ નીતિ વિશે જુઓ મહાપરુષ અધ્યાય ક્રિષ્. ૧. આવૃ ૧૦ ગા ૧૯૪ થી.

૨. અંતિમ ચાર ભરતચંદના વર્ણનથી સ્પષ્ટ છે. આવૃ ૧૦ ગા ૧૯૬ અને મુળવાક્ય ગા. ૩. કોઈને મને આ આજ્ઞામાં પ્રવેશ ને. નકપસના સમયમાં અને અંતિમ જે સંસ્કૃતના સંસ્કૃતમાં નહીં હોય હશે છે.

અર્થયોનિ ત્રણ છે —

૧. સામ; ૨. દંડ; ૩. લેહ.

[—સ્થા૦ ૧૮૫]

આત્મરક્ષા ત્રણ છે —

૧. ધાર્મિક બાબતોથી પ્રેરણા લઈ; ૨. મૌન લઈ; ૩. ભીંતોને બીજી એકાંત જગ્યાએ આવ્યા જઈ.

[—સ્થા૦ ૧૭૨]

ટિપ્પણ

૧. આનન્તર્યના લેહો :— સાતત્ય, અવિચ્છેદ, અવિરહ એ બધા એકાર્થક છે.

(૧) સતત જીવોની ઉત્પત્તિ તે ઉત્પાદાનન્તર્ય—જેમકે નરકગતિમાં ઉત્કૃષ્ટ અસપ્તયાત સમય સુધી સતત નારકો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ઉત્પાદ-વિરહ કાળ આવે છે.

(૨) તે જ પ્રમાણે વ્યય—અર્થાત્ મૃત્યુ વિષે સમજી લેવાનું.

(૩) પ્રદેશાનન્તર્ય (૪) સમયાનન્તર્ય.

(૫) ઉત્પાદાદિ કોઈ વિશેષની વિવક્ષા ન હોય ને જે સામાન્ય સાતત્ય તે સામાન્યાનન્તર્ય.

૨. છેદનના લેહો :—

(૧) નવીન પર્યાયની ઉત્પત્તિથી જીવાદિ દ્રવ્યનો પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ છેદ—નાશ થાય છે, તેથી તે ઉત્પાદ છેદન.

(૨) પૂર્વ પર્યાયના વ્યય—નાશથી જીવ આદિ દ્રવ્યનું જે છેદન વ્યય—વિગમ—નાશ થયો તે વ્યય છેદન.

(૩) જીવના કર્મબંધનો નાશ અને પુદ્ગલરકંધથી અમુક પરમાણુના સંબંધનો નાશ તે બંધછેદન.

(૪) જીવાદિ દ્રવ્યના પ્રદેશનો યુક્તિથી વિભાગ કરવો તે પ્રદેશ છેદન.

(૫) જીવાદિને બે વિભાગમાં કરવું, તે દ્વિધાકાર છેદન.

૩. આશ્ચર્યોના લેહો :—

(૧) તીર્થંકરોને કેવળજ્ઞાન પછી ઉપસર્ગો નથી થતા પણ ભગવાન મહાબીરને થયા—ગોશાલે તેન્નેલેશ્યા મૂકી અને ભગવાનને દેહપીડા થઈ,

તે હપસર્ગ પ્રસિદ્ધ જ છે. જીઓ ભગવતી રાતઃ ૧૫, પૃં ૨૬૪. દિગંબર કથાનકોમાં આ ગોશાળાનો પ્રસંગ નથી આવતો.

(૨) ગર્ભહરણ ઘટના એ ભગવાન મહાવીરના જન્મની જ છે. ખીજી કોઈ આવી ઘટના બની નથી એટલે એ અદ્ભુત મનાય છે—જીઓ આચારાંગ ૨, ૧૫, અને આવશ્યક નિં બાપ્ત ગાં ૪૭ થી. પાઃ ભગવતીમાં જ્યાં દેવાનંદાનો પ્રસંગ છે ત્યાં ભગવાને તોળીને ખરી માત્ર જણાવી છે, પણ ગર્ભહરણઘટનાનો ઉલ્લેખ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, ભગવતી ૨૦ ૫, ઉં ૩૩, પૃં ૨૫૬. દિગંબરે આ ઘટના માનતા નથી.

(૪) ભૃંશિક ગામની બહાર ઋજુવાલિકા નરીના કાંઠે શાશ્વત્કાની નીચે ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ગયે તે મદ્યેન નામના ઉદ્યાનમાં ગયા ત્યાં દેવોએ તેમની જ્ઞાનોત્પત્તિનો અસ્ય કથો કુટુહલવશ અનેક લોકો આવ્યા. ભગવાને દેશના ત્રીણી પચ માઈએ ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું નહિ. આથી તેમની પ્રથમ દેશના નિર્દેશ ગર્ભ—એટલે તેમની પ્રથમ પરિપક્વને અભવ્ય હતી છે. આ પણ એક આશ્ચર્યઃ ઘટના છે. જીઓ આવશ્યકનિં ગાં ૫૩૮. ત્યાર પછી ભગવાન મધ્યમ અપાપામાં ગયા અને ત્યાં ગણધરોને નિશા દીધી.

(૫) ધાતકી ખડના ભરતની અપરકંકાના નિવાસી પદ્મરાજે દેવની મદદથી પાંડવભાર્યા દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું હતું. તે લેવા માટે દુન ત્યા ગયા એ પણ અદ્ભુત ઘટના છે—જીઓ જ્ઞાતાધર્મકથા—અવગ્રહઃ અધ્યયન ૧૬ મું.

(૬) ભગવાનની હસ્થથાવરથામાં ચદ્ર અને સૂર્ય બન્ને પોતાના શાશ્વત વિમાન સાથે આવ્યા અને દર્શન કર્યા, એ પણ એક આશ્ચર્ય ઘટના બની છે. આ ઘટના કોશાખીમાં બની હતી. આચાર્યકનિર્વચિત્તિ ગાં ૫૧૬.

(૭) કોશાખી નામની નગરીમાં સમુખ નાગનો ગાન હતો. તેને કોઈ વીરય નામના માણસની મુદર પત્ની વનગાદા તરીકે હાં પેતાના શાણીવાસમાં રાખી, અને બન્ને મુખે ગહેવા યાત્રામાં ગયે. વનગાદાના વિરોગમાં ગાંડા જેવો થઈ આમ તેમ કરવા માણસો અને માણસો તપસ્વી થયા. એક દિવસ તેની એવી અતિ ગાન અમરે, મરે કર વનગાદાએ જોઈ. અને બન્નેને એકસાથે પદ્માનાથ તરફ લેવા નિર્ણય લીધો.

આપણે જ કારણે આવી દુર્દશાને પામ્યો. એટલામાં તે બન્ને પર વીજળી પડી અને તેઓ મરી ગયાં. આમ મરતી વખતે બન્ને સ્વેગ દશામાં હોવાથી મરીને હરિવર્ષમાં યુગલિયા થયાં. પેલો વીરય તાપસ પણ મરીને વ્યંતરદેવ થયો. તેણે વિભંગજ્ઞાનથી જોયું તો પેલું યુગલ સુખે કીડા કરી વિચરતું હતું. એટલે પોતાનું પૂર્વ વૈર ચાક કરીને તેઓની ભિચાર પોતાની દિવ્ય શક્તિથી ૧૦૦ ધનુષ કરી દીધી અને તે યુગલને ભરતવર્ષમાં ચપામા લાવીને મૂકી દીધું, અને વ્યસની બનાવ્યું જેથી નરકે જાય. ચપાનો ઇક્ષ્વાકુ વંશનો રાજા અપુત્ર મરી ગયો હતો એટલે એ યુગલને રાજા-રાણી બનાવી દીધા. એ હરિ નામનો રાજા અને હરિણી નામની રાણીના નામે ઓળખાયાં. તેમનો જે વંશ ચાલ્યો તે હરિવંશ. જુઓ વસુદેવ હિંદી પૃ. ૩૫૬.

(૮) અસુરરાજ ચમરે ભગવાન મહાવીરના શરણમાં રહી પોતાથી ઉપરના સૌધર્મ દેવલોકમાં વિકુર્વાણા કરીને ત્યાંના દેવોને ત્રાસ આપ્યો અને તેની વેદિકા પર પોતાનો પગ મૂક્યો. આથી શકેન્દ્ર કોપાયમાન થયો અને તેણે વજ્રનો પ્રહાર કર્યો, પણ તે ભગવાનના પાદમૂલમાં વેંકિયરૂપનો ઉપસંહાર કરીને પડ્યો તેથી તેનું વજ્ર કાંઈ કરી શક્યું નહિ; ભગવાનની શરણમાં ગયેલા ચમરને શકે ક્ષમા કરી. આ ઘટનાનું રાચક વર્ણન ભગવતીમાં છે. આ પ્રસંગ ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત નામે ઓળખાય છે અને તે અદ્ભુત એટલા માટે છે કે અસુરોની સૌધર્મ સુધી જવાની ઘટના અનતકાળે એકાદ વખત જ બને છે. અને તે પણ અરિહંત જેવા મહાપુરુષની સહાયતા હોય તો. જુઓ ભગવતી ૨૦ ૩, ઉ. ૩, પૃ. ૧૯૭.

(૯) ભગવાન ઋષભદેવની સાથે ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષની અવગાહના વાળા ૧૦૮ જણાએ સિક્કિગમન કર્યું. આ પણ એક આશ્ચર્ય જ છે. આ ઘટના આશ્ચર્યકર મનાય છે.

પણ આવશ્યક નિર્યુક્તિમાં (ગા. ૩૩૩ અને ૪૩૪) ઋષભે દશ હજાર સાથે નિર્વાણગમન કર્યું એમ કહ્યું છે. તેની સંગતિ શી ?

(૧૦) સંચત તો પૂળઈ છે જ પણ અસંચતની પૂળ થાય એ આશ્ચર્ય લેખાવું જોઈએ. આમ સુવિધિના તીર્થમાં આ અવસર્પિણીમાં બન્યું છે. તેથી તે આશ્ચર્યઘટના ગણાવી છે.

૪. અનન્તકના લેહો :— (૧) અનતક એવું જેનું નામ હોય તે નામ અનંતક.

(૨) કોઈ પણ વસ્તુમાં અનન્તની આકાંક્ષા કરી તે સ્થાપના અનંતક.

(૩) ગણવા યોગ્ય જે અનંત દ્રવ્યો તે દ્રવ્યાનંતક.

(૪) અનન્ત એવી જે સખ્યા તે ગણનાનંતક.

(૫) અનંત પ્રદેશો તે પ્રદેશાનન્તક.

(૧) એક દીર્ઘતાની અપેક્ષા કરીને જે અનન હોય તે એક અનંતક = એક શ્રેણીનું ક્ષેત્ર.

(૨) લંબાઈ-અને પહોળાઈ એમ બે અપેક્ષાથી જે અનંત તે દ્વિધાઅનંતક = પ્રતરક્ષેત્ર.

(૩) રુચકથી માંડીને જે પૂર્વા આદિ કોઈ એક દિશામાં દેશનો વિસ્તાર હોય, તેના પ્રદેશની અપેક્ષાએ તે દેશવિસ્તારાનંતક કહેવાય.

(૪) સર્વાકાશ એ અનંત પ્રદેશો હોવાથી સર્વવિસ્તરાનન્તક.

(૫) અનાદિઅનંત જ્વાલિદ્રવ્ય અનંત સમયની રિથિનિત્રાણું જે તેથી તે શાશ્વતાનંતક.

સમવાયાંગને અંતે

આવી રીતે આ શાસ્ત્રમાં કુલકરવંશ, તીર્થંકરવંશ, ચક્રવર્તીવંશ, દશારવંશ, ગણધરવંશ, ઋષિવંશ, યતિવંશ, મુનિવંશ કહેવામાં આવ્યા છે. અને આ શ્રુત, શ્રુતાંગ, શ્રુતસમાસ, શ્રુતસ્કંધ, સમવાય, સંખ્યા, સમસ્તાંગ, અથવા અધ્યયન ભગવાને કહ્યું છે — એમ હું (સુધર્મા) કહું છું.

[—સમ૦ ૧૫૬]

શબ્દસૂચિ

અકતિસંચિત ૪૨૮
 અકર્કણતા ૨૫
 અકર્ણ ૬૧૭
 અકર્મભૂમિ ૨૦૨, ૪૦૨, ૫૭૩, ૫૭૪,
 ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૬૦
 અકર્મભૂમિક ૩૨૩
 અકર્મીશ ૨૮૯
 અકષાય ૧૦૬, ૧૭૩
 અકષાયી ૧૭૪
 અકસ્માત્ ૪૯, -દંડ ૪૧૫; -ભય ૪૧૭
 અકંડ્યક ૧૬
 અકંપિત ૭૨૩-૨૪, ૭૩૯
 અકામનિર્જરા ૬૯
 અકામમરણ ૨૬૨
 અકાયિક ૧૭૨, ૧૭૫
 અકાંત ૫૩૨
 અદિચ્ચનતા ૨૯૪
 અદિચ્ચાચતન ૪૪૫
 અકુશલ ૩૦; -ધર્મ ૨૮
 અકૂળતા ૨૫
 અકૂતણતા ૨૬
 અકુષ્ણશુકલ ૯૩, -વિચાક્રી ૯૩
 અક્રિયા ૩૬, ૧૦૬, -મિથ્યાત્વ ૩૬,
 -વાદ ૯૭, -વાદી ૨૩૪, ૨૬૭,
 ૩૩૫, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૪૭-૮
 અક્ષ ૮૮૭; -નિકુર ૧૬૫; -નિકુરાંગ
 ૧૬૫
 અક્ષમા ૭૫

અક્ષર ૨૩૩, -પૃષ્ઠિકા ૮૮૫; -સંખર્ષ
 ૫૪૫
 અક્ષોભ્ય ૩૨૬
 અગતિ ૪૧૭-૯, -સમાપનન ૧૬૩,
 ૧૯૫, ૨૦૫
 અગસ્તી ૬૦૬
 અગાર ૨૮૦, ૭૨૧; -વાસ ૭૩૮,
 -સામાયિક ૧૦૮
 અગીતાર્થ ૧૪૧
 અગ્રપિત ૪૨
 અગ્રુલધુ -નામ ૮૨; -પરિણામ ૫૩૩;
 -સ્પર્શપરિણામ ૫૩૪
 અગ્નિ ૩૮, ૪૯૫, ૫૫૯, ૫૬૯, ૬૦૫,
 ૬૧૮, ૭૦૧; -કુમાર ૧૧૭, ૩૫૬,
 ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૨; -કુમા-
 રેન્દ્ર ૪૮૧, -પુત્ર ૭૩૨; -પ્રવેશ
 ૩૮૨; -મૂતિ ૭૨૩, ૭૩૯, -માણવ
 ૪૮૧, ૪૮૪; -વિચ્છેદ ૬૮૨;
 -વૈશ્ય ૭૩૯, -વૈશ્રમણ ૫૨૫;
 -શિખ ૪૮૧, ૪૮૪, ૭૫૪; -સેન
 ૭૩૨
 અગ્ન્યર્થ ૪૭૪, ૪૭૫
 અગ્ન્યર્થાલ ૩૬૯, ૪૭૪
 અગ્રબીજ ૧૯૮
 અગ્રમહિષી ૪૯૯
 અગ્રમાહિષી ૩૬૨
 અગ્રાહ ૫૩૬
 અગ્રિલ ૬૦૬

અઘાતી કર્મ ૧૦૬
 અચરમ ૧૭૩, ૨૦૩
 અચરિમ ૪૨૮
 અચક્ષુદર્શન ૨૭૬; -આવરણ ૭૪
 અચક્ષુદર્શની ૧૭૪
 અચક્ષુરિન્દ્રિય સંવર ૧૦૬
 અચલ ૩૨૬, ૭૫૩, ૭૫૬; -બલદેવ
 ૭૫૬; -ભ્રાતા ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૩૯
 અચિત્ત ૩૯૧, ૩૯૮, ૪૩૩; -વાયુ ૧૯૭
 અચિન્તનીય ૨૭
 અચિરા ૭૪૬
 અચેલ ૧૧૬; -ધર્મ ૭૩૧
 અચેલક ૩૧૦
 અચૌર્ય ૨૦૯
 અચિન્નપુદ્ગલ ૫૩૫
 અચ્યુત ૪૨, ૯૬, ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩,
 ૪૨૪, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૭૦,
 ૪૭૨, ૪૭૭-૯, ૪૮૧, ૪૮૩,
 ૪૮૫, ૪૯૦, ૪૯૪-૫, ૫૧૧;
 -અવતરક ૩૭૨
 અજ ૬૦૫
 અજકરક ૬૦૫
 અજવીધિ ૪૬૭
 અજિત ૬૯૬, ૭૦૨, ૭૫૮; -સેન
 ૬૮૭, ૭૩૨
 અજીવ ૧૬૩-૮, ૧૭૧, ૨૩૪, ૨૩૬,
 ૩૩૪, ૪૩૬, ૪૪૫, ૫૫૩-૬, ૫૬૩;
 -અસ્તિકાય ૫૧૮-૯; -મિશ્રક
 ૩૯; -ભેદ ૫૧૮; -કાય ૧૬૭, ૫૧૯,
 -કાયારભ ૩૮, -ક્રિયા ૪૧૦,
 -રાશિ ૫૧૮; -અભિગમ ૪૧૯
 અજીવન ૩૭
 અજૈન ૧૮૮
 અજોગીકેવલી ૦ ૨૯૪

અજ્ઞાતચારી ૧૪
 અજ્ઞાન ૩૬-૭, ૪૩, ૧૧૬, ૨૬૫, -ક્રિ
 ૩૬; -વાદી ૨૩૪, ૪૩૯, ૪૪૫, ૪૫
 અજ્ઞાની ૧૭૩, ૧૭૫
 અઝઠ ૧૬૫, ૮૮૭, -અંગ ૧૬૪, ૮૮
 અટ્ટાલિકા ૪૨૧
 અઠ્ઠ ૩૯૪
 અઠીદ્વિપમાલ્લેષીક ૪૭૬, ૬૪૫
 અણગાર ૨૯, ૩૦, ૧૩૯, ૧૪૦, ૨૮,
 ૩૦૦, ૩૧૭, ૬૬૯, ૭૨૧, ૭૨
 ૭૭૦; -માર્ગ ૨૬૩; -સામાયિ
 ૧૦૮; -શ્રુત ૨૫૯
 અણપણ્ણેન્દ્ર ૪૮૨
 અણુમત ૧૦૮, ૧૨૨, ૭૩૧
 અતથ્યજ્ઞાનાનુયોગ ૧૬૯
 અતિકાય ૪૮૨
 અતિક્રમ ૨૩
 અતિક્રમણ ૩૨૧
 અતિક્રાન્તપ્રત્યાખ્યાન ૧૧૯
 અતિચાર ૨૩
 અતિભત ૮૪૪
 અતિધિ ૮૪૮
 અતિપાર્શ્વ ૭૩૨
 અતિપાંકુકંબલશિલા ૬૨૭, ૬૩૪
 અતિબલ ૭૪૮, ૭૫૭
 અતિભદ્રા ૭૩૯
 અતિયાનગૃહ ૧૬૬
 અતિરક્તકંબલશિલા ૫૬૮, ૬૨૭
 અતિરાત્ર ૫૨૬; -પર્વ ૫૪૯
 અતિશય ૧૧૦, ૧૨૩, ૬૮૫
 અતિશેષ ૨૭૨
 અતિસંપન્ન ૮૨૯
 અતિરથવિર ૭૭૪
 અતીત ૫૨૦-૧; -અવસર્ધિણી ૬૮

—ઉત્સર્પિણી ૬૮૭. —અક્ષા ૫૩૦
 અતીર્થકરસિદ્ધ ૧૮૮
 અતીર્થસિદ્ધ ૧૮૮
 અદ્દંડ ૧૦૬
 અદ્વતાદાન ૩૭, ૧૨૪, ૧૩૩, —પ્રત્યય
 ૪૧૫; —વિરમણ ૩૨, ૧૦૭, ૧૧૧,
 ૧૧૨, ૧૨૬, ૩૦૦
 અદ્વાલ ૫૩૬
 અદિતિ ૬૦૫
 અદીન ૮૨૪
 અદીનમના ૮૨૫
 અદીનપરિણત ૮૨૪
 અદીનરાત્રુ ૬૯૭, ૭૧૮
 અદાગપક્ષ ૨૫૮
 અક્ષાકાલે ૫૨૧
 અક્ષાપ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦
 અક્ષાયુ ૭૩, ૩૪૬
 અક્ષામિશ્રક ૩૬, ૪૦
 અક્ષાસમય ૫૧૮, ૫૪૮
 અર્દ્ધતબક્ષવાની ૪૪૮
 અધઃ ૨૭૧, ૫૬૯
 અધમ ૪૪૭
 અધર્મ ૩૭, ૫૨, ૫૨૦, ૫૨૪; —દાન
 ૬૩; —પ્રતિમા ૯, —મુક્ત ૨૨૪;
 —અરિતકાય ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૨૭૪, ૫૧૮-૨૦, ૫૪૮, ૫૫૭
 અધિકદોષ ૨૩૦
 અધિકરણ ૪૧૧
 અધિકરણિકા ૪૧૫
 અધિપતિ
 અધિવાસના ૧૨૧
 અધો ૪૧૯; — ગૌરવપરિણામ ૮૨,
 —લોક ૪૪૯, ૪૫૭, ૫૧૪, ૫૫૪,
 ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૬૦

અધ્યયન ૨૩૩
 અધ્યવપૂરક ૩૩૯
 અધ્યવસાય ૩૪૭
 અનગ્ન ૫૭૫, ૬૮૮
 અનપ્રયાન ૨૫
 અનલિગ્નિત ૫૧
 અનર્થ ૫૩૬
 અનર્તિત ૩૧૯
 અનર્થદંડ ૪૯, ૪૧૫, ૪૨૯
 અનવકાક્ષાવૃત્તિકા ૪૧૫
 અનવકાક્ષાપ્રત્યયા ૪૧૩, ૪૧૪
 અનવસ્થાપ્ય ૧૫૪, —પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૪૪;
 —અર્હ ૧૩૪
 અનરાન ૧૨૮
 અનંત ૪૪૮, ૫૫૩, ૬૯૭, ૭૫૯, ૮૬૨;
 —સેન ૬૮૭; —જ્ઞાની ૬૫; —નાથ
 ૭૧૬; —મિશ્રક ૩૬; —વિજય
 ૭૨૬, ૭૩૨; —વિજ્ઞાન ૪૪૫; —તીર્થ
 ૭૨૬, ૭૪૪; —વૃત્તિતાનુપ્રેક્ષા ૧૫૩;
 —સિદ્ધ ૧૮૮; —અનુભવી ૭૯,
 ૨૧૧, ૩૨૪
 અનંતક ૭૩૨, ૮૯૬
 અનંતર ૨૪૯, —અવગાઢ ૧૬૩. ૧૬૫,
 ૨૦૫
 અનાકારોપયુક્ત ૧૭૩
 અનાકારી ૫૫૪
 અનાગત ૫૨૦. ૫૨૧, —પ્રત્યાખ્યાન ૧૧૯;
 —અક્ષા ૫૩૦
 અનાગારપ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦
 અનાયરણ ૭૬
 અનાયાર ૨૩, ૨૪
 અનાયીર્ણ ૫૨
 અનાત ૫૩૨
 અનાત્મભાવવર્તી ૨૬

અનાત્મા ૫૧૮
 અનાદિત ૫૬૫, ૫૪૫
 અનાદિય નામ ૮૪
 અનાથપ્રજ્ઞા ૨૬૩
 અનાનુગમિક ૨૬૮
 અનાનુબંધી ૩૧૬
 અનાબાધ ૨૮
 અનાભિગ્રહિક ૫૧, ૫૨, ૨૭૮
 અનાભોગપ્રતિસેવના ૧૩૨
 અનાભોગપ્રત્યયા ૪૧૩
 અનાભોગ બકુશ ૨૮૮
 અનાભોગવૃત્તિકા ૪૧૫
 અનાભોગિક ૫૨
 અનાભોગિક મિથ્યાત્વ ૫૨
 અનાયુક્તપ્રમાણના ૪૧૩; -આદાનતા ૪૧૩
 અનાયુષ ૫૫૪
 અનારંભ ૨૮, ૨૬૬
 અનારંભી ૭
 અનારાધક ૨૮૫, ૨૮૬
 અનાથ ૩૨૦, ૮૨૫; -અવહાર ૮૪૧
 અનાલાપ ૫૧
 અનાશાતના ૩૪૪
 અનાહારક ૧૭૩, ૪૨૬
 અનિકૃષ્ટ ૮૩૭
 અનિત્યાનુપ્રેક્ષા ૧૫૨
 અનિદાનતા ૨૪
 અનિન્દ્રિય ૧૭૨, ૧૭૫, ૪૨૬, ૫૫૪
 અનિર્હારિમ ૩૮૩
 અનિવર્ત ૬૦૬
 અનિવૃત્તિ ૭૨૬, ૭૪૪; -કરણ ૧૦૦;
 -બાહર ૬૨, ૧૦૩
 અનિશ્ચિત અવગ્રહ ૨૨૨
 અનિશ્ચિત ઉપધાન ૧૭

અનિષ્ટ ૫૩૨
 અનિસૃષ્ટ ૩૩૯
 અનીક ૪૭૬, ૪૬૦
 અનુકંપા ૭૭૬; -દાન ૬૨
 અનુગમન ૩૪૪
 અનુગ્રહ ૧૪૭
 અનુભૂત ૮૪૪
 અનુભૂ ૭૭૫
 અનુભૂત ૩૧૦
 અનુભૂત ૩૧૫, ૭૬૪
 અનુભૂત ૩૧૫
 અનુભૂતિ પાનભોજન ૧૧૨
 અનુત્તર ૬૫, ૧૦૫, ૨૭૨, ૩૭૮, ૪૦૨,
 ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૮૦, ૫૧૦, ૫૧૨;
 -ચરિત્ર ૨૭૨; -જ્ઞાન ૨૭૨; -તપ
 ૨૭૨; -દર્શન ૨૭૨; -મહાન ૪૨૧,
 -વાસી ૪૦૫; -વિજ્યાદિ ૪૪૧,
 ૪૪૨; -વિમાન ૨૪૨, ૩૬૭,
 ૪૬૬, ૪૭૨, ૪૭૮, ૭૧૨, ૭૨૫,
 -વીર્ય ૨૭૨, -ઉપપાતિક દશા
 ૨૩૧, ૨૪૨, ૨૫૭; -ઔપપાતિક
 ૨૫૬, ૩૨૬, ૪૦૪, ૪૭૭
 અનુદ્ધાતિક ૧૪૩
 અનુપરતકાયકિયા ૪૧૧
 અનુપાલનાશુદ્ધ ૧૧૬
 અનુપ્રેક્ષા ૧૪૭, ૧૫૨
 અનુબધ ૬૩
 અનુભાવ ૮૮, ૬૩; -અલપ બહુત્વ
 ૫૬; -હૃદીરણોપક્રમ ૫૮; -ક્રમ-
 શમનોપક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬, ૫૭,
 -નામનિધતાયુ ૮૦; -નિકાચિત
 ૬૦, -નિધત્ત ૫૬, -બન્ધનોપક્રમ
 ૫૭; -વિપરિણામનોપક્રમ ૫૮
 અનુભાવણશુદ્ધ ૧૧૬

અનુમતિયાગ ૨૮૫
 અનમાન ૨૨૬, ૨૭૬; -નિરાકૃત ૨૩૦
 અનુયોગ ૧૬૯, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૬૧,
 ૨૭૫, ૩૩૭, ૮૭૬, -ગત ૨૬૦;
 -ક્ષાર ૧૬૪, ૨૩૨, ૨૪૧, ૩૩૮,
 ૮૦૭, ૮૮૭
 અનુયોગી પ્રશ્ન ૧૪૮
 અનુરાધા ૪૬૩, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૯.
 ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦
 અનુલાપ ૫૧
 અનુલોમ પ્રશ્ન ૧૪૮
 અનુલ્લાપ ૫૧
 અનુવીચિ ભાષણ ૧૧૨
 અનુવેલ ધર નાગરાજ ૬૧૨
 અનુમળન ૩૪૪
 અનુશાસન ૧૪૭
 અનુશાસિત ૨૨૪
 અનુશ્રાવણ ૭૮૯
 અનુસ્રોતગામી ૮૭૪
 અનેકજીવ ૪૪૮
 અનેકવાની ૨૬૭, ૩૩૬, ૪૩૯
 અનેકસિદ્ધ ૧૮૯
 અનેકાંતવાદ ૩૩૮
 અન્તઃવાહિની ૫૬૯, ૬૦૧, ૬૩૨, ૬૩૭
 અન્નકથા ૪૪
 અન્નપુણ્ય ૫૪, ૫૫
 અન્નવિધિ ૮૮૩
 અન્યતીર્થિક ૯૦, ૯૭, ૧૬૭, ૨૬૬,
 ૬૮૪
 અન્યક્ષાનચારી ૧૪
 અન્યલિંગ ૭૧૬; -સિદ્ધ ૧૮૯
 અન્યૌન્યક્રિયા ૨૫૯
 અપ્ ૪૦૮; -કાય ૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૨,
 ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૧૫, ૪૧૯,

૪૪૦, ૫૫૭; -કાયારંભ ૩૮
 અપકર્ષ ૭૫
 અપકાન્તિ ૯૯
 અપત્રાપ્યબલ ૪૩૫
 અપધ્યાન ૨૫
 અપરકંકા ૨૬૦
 અપરવિદેહ ૫૭૦, ૫૭૩, ૫૯૦, ૫૯૩,
 ૬૦૭, ૬૨૦, ૬૩૩
 અપરા ૫૭૬, ૬૨૭
 અપરાજિત ૩૪૯, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૦૬, ૬૧૦,
 ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૯૯, ૭૫૨, ૭૫૭
 અપરાજિતા ૪૮૯, ૫૭૬, ૫૭૭, ૬૨૬,
 ૬૨૭, ૬૪૯, ૬૫૧, ૭૦૦, ૭૫૪
 અપરિગ્રહ ૨૦૯
 અપરિગ્રહી ૭
 અપરિણત ૧૬૩, ૧૭૧, ૧૯૫, ૩૪૧
 અપરિત સંસારી ૪૨૭
 અપરિસ્ત્રાવી ૨૮૯
 અપર્યાપ્ત ૧૯૫, ૨૦૫, ૪૨૬
 અપર્યાપ્તક ૧૭૩
 અપર્યાપ્ત નામ ૮૩
 અપર્યાપ્ત નારક ૩૪૯
 અપર્યાયાતીત ૫૩૨
 અપરીચ ૧૩
 અપશ્રાતાપી ૧૩૯
 અપહૃત્ય ૨૯૮; -સયમ ૨૯૭
 અપાનક તપઃકર્મ ૪૩૫
 અપાચ ૨૨૩; -વિચય ૧૫૧, -અનુ-
 પ્રેક્ષા ૧૫૩
 અપાર્શ્વસ્થતા ૨૫
 અપિકારાનુયોગ ૮૭૭
 અપુદ્ગલ ૫૫૪
 અપુરુષવાદ ૧૩૩.

અપૂર્વકરણ ૧૦૦; -ગુણરથાન ૧૦૩	અભવસિદ્ધિ ૧૯૩
અપેક્ષા ૧૭૧	અભવ્ય ૧૭૮, ૪૨૬; -જીવ ૮૮, ૧૭૮;
અપ્રજ્ઞેત ૫૩	-નારક ૧૭૮; -પરિષદ ૮૯૧
અપ્રતિપાતી ૨૬૮, ૨૭૮	અભાષક ૧૭૩, ૪૨૭
અપ્રતિબદ્ધ ૭૬૬	અભાષિત ૫૨
અપ્રતિષ્ઠાન ૪૨૧, ૫૧૭, ૫૫૮, ૭૪૭, ૭૫૬	અભિગમરુચિ ૨૭૬
અપ્રતિસંલીન ૨૧૧, ૨૧૩	અભિગમસમ્યક્દર્શન ૨૭૮
અપ્રતિસવેદી ૪૪૪	અભિગૃહિત ૫૧
અપ્રત્યાખ્યાન ૭૬, ૪૧૧; -કષાય ૮૬;	અભિગ્રહ ૧૪, ૨૮૩
-ક્રિયા ૨૫૯, ૪૧૪; -કોષાદિ ૨૧૧	અભિચન્દ્ર ૫૨૫, ૬૮૮
અપ્રદેશી ૫૩૬	અભિચારકર્મમંત્ર ૧૪૪
અપ્રમત ૩૦, ૧૦૬; -સંચત ૯૧, ૧૦૨	અભિચી (અભિજિત) ૬૦૪, ૭૦૦
અપ્રમાદ ૧૭, ૩૦, ૨૬૩; -પ્રતિલેખના ૩૧૯	અભિજ્ઞતિ ૧૮૧
અપ્રમાર્જન-અસંયમ ૨૯૮	અભિજિત ૪૬૩-૫, ૪૬૮, ૫૦૮, ૭૦૦
અપ્રશસ્ત કાયવિનય ૧૪૬	અભિધાનચિંતામણિ ૬૯૦
અપ્રશસ્ત ભાવના ૬૭	અભિધાનરાજેન્દ્ર ૫૦, ૬૯૬
અપ્રશસ્ત મનોવિનય ૧૪૫	અભિધ્યા ૭૬
અપ્રશસ્ત વચનવિનય ૧૪૫	અભિનંદન ૬૯૭, ૭૫૯
અપ્રમ ૨૪૪	અભિનય ૮૮૫
અપ્રાવૃતક ૧૬	અભિભૂ ૬૮૪
અપ્રિય ૫૩૨	અભિમાન ૭૫
અપ્રીતિકાષ્ઠાત ૩૦૮	અભિલાપ પુરુષ ૮૧૬
અપ્સરા ૪૮૯, ૬૫૦	અભિલાષ ૪૧૬
અબલ્લિક ૨૬૭, ૩૩૫	અભિવર્ધિતમાત્ર ૫૨૬
અબાધા ૯૬; -કાલ ૮૭, ૯૬	અભિવર્ધિત સંવત્સર ૪૬૧, ૫૨૬-૨૮, ૫૩૦
અબુધ ૮૩૭; -હૃદય ૮૩૭	અભિષેકશિલા ૫૬૮, ૬૩૪, ૬૫૭
અબ્રહ્મ ૪૨, ૫૪; -વિરમણ ૧૦૭	અભિષેક સભા ૪૯૮, ૫૧૩
અભગ્નસેન ૨૫૬	અભિસમાગમ ૨૭૧
અભદ્ર ૮૨૧	અભીક્ષણ અવગ્રહયાત્રા ૧૧૨
અભયકરા ૭૦૧	અભેદ ૫૩૬
અભયદાન ૯૪	અભેક્તા ૨૨૩
અભયદેવ ૨૫૫, ૪૬૫, ૬૯૧, ૬૯૨	અભ્યાખ્યાન ૪૨
	અભ્યાખ્યાન વિવેક ૧૦૭

અલ્યાસાસન ૩૪૪
અલ્યાહુત ૩૩૯
અલ્યુત્યાન ૩૪૪, ૭૮૦, ૮૨૨
અણસંસ્થિત ૩૯૫
અમત્સરિતા ૬૮
અમધ્ય ૫૩૬
અમન ૫૦; -આમ ૫૩૨
અમનોજ્ઞ ૫૩૨
અમમ ૭૨૬
અમલકદંપા ૩૩૧
અમલા ૬૫૦, ૭૦૩
અમાત્ય ૬૪
અમાથી ૧૩૬; -પણું ૨૫
અમિતગતિ ૪૮૧, ૪૮૪
અમિતવાહન ૪૮૧, ૪૮૫
અમિતસેન ૬૮૭
અમિત્ર ૮૩૮; -ઋષ ૮૩૮
અમુક્ત ૮૩૮
અમુદ્ગજ ૭૫૬
અમૂર્ત ૩૭
અમૂતા ૭૫૩
અમોઘ ૬૫૨
અમોઘા ૬૪૮
અમોસલી (અમૌસલી) ૩૧૯
અમ્લ ૫૪૪
અમન ૧૬૪
અધુત ૧૬૫, ૮૮૭; -અઝ ૧૬૫, ૮૮૭
અયોગતા ૧૦૬
અયોગી ૧૭૨, ૧૭૪; -કેવલી ૯૨, ૧૦૬
અયોધ્યા ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૯૮-૯૯
અયોનિક ૫૫૪
અયોમુખ ૬૧૬
અર ૬૯૭, ૭૧૭, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૮
અરક ૭૩૩

અરત ૬૦૬
અરતિ ૧૧૬
અરનાથ ૭૩૩
અરનેમિ ૭૩૩
અરસજીવ ૧૫
અરસાહારી ૧૫
અરહ (અર્હત) ૭૪૪
અરિહંત ૨૯, ૬૮, ૨૦૩, ૨૫૦, ૨૭૪,
૩૪૭, ૩૯૧, ૪૫૩, ૬૦૨, ૬૩૪,
૬૩૯, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૩; -ઝઝ
૬૮૧, ૬૮૨; -જ્ઞાનોત્પત્તિ ૬૮૧;
-પ્રેમત્યા ૬૮૧; -વંશ ૬૩૧, ૬૮૦
અરિષ્ટ ૪૭૪, ૭૦૩, ૮૪૭
અરિષ્ટનેમિ ૭૧૭, ૭૧૮
અરુણ ૪૭૪, ૫૮૦, ૫૮૧, ૬૦૬, ૬૩૩,
૬૫૧; -દ્વીપ ૪૯૫, ૬૫૧; -દેવ
૬૨૦; -પ્રેક્ષ ૬૧૨; -પ્રેક્ષા ૭૦૧;
-વર ૪૭૮; -વરાવશાસ ૬૫૧;
-આભ ૨૮૨, ૩૬૯; -હિતરા-
વતંસક ૩૬૯; -હિંદય સમુદ્ર ૬૫૪;
-હિંદસમુદ્ર ૪૯૫; -હિંદપાત ૨૫૮
૬૫૧; -હિંદપાતવર ૬૫૧; -હિંદ-
પાતવરાવશાસ ૬૫૧
અરૂપી ૫૫૪
અર્ચિ ૧૯૭, ૩૭૪, ૩૬૯, ૪૭૪; -માલિ
૩૬૯, ૪૭૪, ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૪૯
અર્થ ૨૦, ૪૩, ૨૬૫, ૮૪૧; -કથા
૪૩; -કંઠ ૪૯, ૪૧૫, ૪૨૬; -ધર
૮૧૬, ૮૨૩; -નિપૂર ૮૮૭, -નિપૂ-
રાંગ ૮૮૭, -પ્રત્યનીક ૭૭૬; -યોનિ
૮૯૪; -વિનિશ્ચય ૨૦; -શ્રુતધર્મ
૧૨; -અવગ્રહ ૨૧૯

અર્ધચક્રવાલ ૮૮૯
અર્ધચક્રવાલી ૮૮૮

અર્ધચન્દ્રાકાર ૪૭૦
 અર્ધનારાય સંહનન ૪૦૮
 અર્ધપર્થકા ૧૭, ૩૪૩
 અર્પિતાનર્પિતાનુયોગ ૧૬૯
 અર્ધપુદ્ગલ ૧૭૯; -પરાવર્ત ૧૭૯
 અર્ધચેદા ૩૦૩
 અર્ધમાગધી ૬૮૪, ૬૯૧
 અર્ધસત્ય ૧૦૯
 અર્થમન ૬૦૫
 અહત્ ૯૨, ૬૮૫; -નિર્વાણ ૬૮૨
 અહત્ ૨૮૯
 અલક્ષ્ય (અલક્ષ) ૭૪૩
 અલસી ૩૯૪
 અલંકાર ૮૮૫; -સભા ૪૯૮, ૫૧૩
 અલંબુષા ૬૫૨
 અક્ષાત ૧૯૭
 અલોભ ૧૧૬
 અલિપ્ત ૩૦૯
 અલીકવચન ૩૦૧
 અલેશ્ય ૧૭૩
 અલેશ્યી ૧૭૫
 અલોક ૨૩૪, ૪૫૫, ૫૫૬, -આકાર ૫૨૦
 અલોભતા ૧૭
 અલ્પબહુત્વ ૫૯ ૯૩
 અલ્પલેપા ૩૦૪, ૩૦૬
 અલ્પવૃદ્ધિ ૮૯૦
 અલ્પાધિકરણ ૩૧૭
 અલ્પાયુકર્મબંધ ૬૯
 અલ્પચ્છેદ્યા ૧૮
 અવક્તવ્યસંચિત ૪૨૮
 અવગાહચિ ૧૫૧
 અવગાહના ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪,
 ૪૦૬, ૪૪૧, ૪૪૩; -ગુણ ૫૨૦;
 -નામનિધતાયુ ૮૦; -શ્રેણી ૨૪૮

અવગૃહીત ૩૦૮-૯
 અવગૃહીતા ૩૦૪
 અવગ્રહ ૨૨૦, ૨૨૨; -પ્રતિમા ૩૦૫;
 -મતિ ૨૨૨; -ચાચન ૧૧૨; -સીમા
 પરિજ્ઞાન ૧૧૨; -અનુજ્ઞાપન ૧૧૨
 અવચન ૫૧
 અવભત ૮૪૪
 અવતંત્ર ૫૬૬, -કંકુલ ૫૮૯
 અવધિ ૨૧૮; -જ્ઞાન ૩૩, ૭૭, ૨૧૭,
 ૩૧૬, ૩૬૪; -જ્ઞાનજિન ૬૭૯;
 -જ્ઞાનદર્શન ૪૪૯, ૪૫૦; -જ્ઞાના-
 વરણીય ૭૩; -જ્ઞાની ૬.૧૭૫, ૧૭૬,
 ૨૬૭, ૨૭૩, ૩૨૫; -દર્શન ૩૩,
 ૨૭૯; -દર્શનાવરણ ૭૪; -દર્શની
 ૧૭૪; -પદ ૨૬૭; -મરણ ૩૮૬
 અવધ્યા ૫૭૭
 અવભાસ ૬૦૬
 અવમરાત્નિક ૨૮૬
 અવમરાત્રપર્વ ૫૨૫ ૫૪૯
 અવમાન ૧૧૬, ૨૭૫
 અવમોદય ૧૨૮, ૧૨૯
 અવધ્યા ૬૨૭
 અવન્યપ્રવાહ ૨૪૯
 અવર્ણવાહ ૧૦, ૨૧, ૨૭, ૬૮
 અવલિત ૩૧૯
 અવલિંગ ૧૬૭
 અવવ ૧૬૫, ૮૮૭; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 અવસર્પિણી ૧૬૫, ૨૫૧, ૩૫૯, ૪૦૪,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૩૦, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૩૩, ૬૮૬, ૬૮૭
 અવસ્થિત ૪૭૬
 અવાય ૧૫૯, ૨૨૦, -મતિ ૨૨૨
 અવિદ્યા ૩૫; -આશ્રવ ૩૫; -નિરોધ
 ૧૨૧

[illegible]

-ગ્રેન ૯૯૬, ૭૪૬
 અક્ષત્વ ૪૫૩, ૭૦૧
 ગ્રામિન ૬૦૫
 ગ્રામિની ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧
 ગ્રામ્ય ૪૬૧-૬૬, ૪૬૮, ૬૦૪
 ગ્રામ્યતા ૮૧૭
 ગ્રામ્યગમિતા ૩૧૬
 ગ્રામ્યતા ૮૮૮
 ગ્રામ્યગમિનિ ૬૬૧
 ગ્રામ્યગમિ ૮૨
 ગ્રામ્યગમ ૮૮૮
 ગ્રામ્ય ૪૦, ૨૦૮, -પરિણત ૮૨૦;
 -મના ૮૦૧; -મૃધા ૧૦૬,
 -મૃધાગમ્યયોગ ૪૩૦, -મૃધા
 વચનપ્રયોગ ૪૩૦; -૩૫ ૮૨૧
 ગ્રામ્યમર્મ ૮૨૮
 ગ્રામ્યમાધિ ૩૦, ૩૩; -ગ્રામ્ય ૪૦, ૨૫૭
 ગ્રામ્યમાત્ર ૭૧ ૩૮, ૨૬૬
 ગ્રામ્યગ્રેન ૨૩, ૩૦૨
 ગ્રામ્યધ્યાન ૧૬૮
 ગ્રામ્યધ્યાન ૪૦૮, ૪૦૯
 ગ્રામ્યધ્યાન ૪૧૬
 ગ્રામ્યગ્રી ૧૧૮, ૧૨૬, ૪૪૪
 ગ્રામ્યદિગ્ધા અવગત ૨૨૨
 ગ્રામ્યગત ૧૭૮, -પૂર્ણ ૮૬૧
 ગ્રામ્યગમ ૨૬૬-૬૬
 ગ્રામ્ય ૨૭ ૩૮, ૮૮, ૨૧૧, ૨૨૬
 ગ્રામ્યગત બાંધ ૨૮૮
 ગ્રામ્યગમ્યતા ૧૮
 ગ્રામ્યસારસમાપન ૫૫૬
 ગ્રામ્યગમ ૩૦૪
 ગ્રામ્યગમ ૨૬૨
 ગ્રામ્યતા ૭૮, -ગ્રેન ૭૨, ૮૮ ૧૨૫

અસ્વાધ્યાય ૧૫૦

અસાધુ ૩૭

અસિ ૭૫૧

અસિદ્ધ ૧૭૨

અસિપત્ર ૪૫૪, ૮૫૧

અસિલક્ષણ ૮૮૩

અસુર ૪૩૬, ૪૬૭, ૭૧૪;—કુમાર

૧૭૭, ૧૭૮, ૩૫૩, ૪૦૮, ૪૦૯,

૪૧૦, ૪૨૧, ૪૪૧, ૪૫૩—૪, ૪૮૧,

૪૬૫;—કુમારેન્દ્ર ૪૮૧;—ક્ષીર ૬૪૭

—ઈન્દ્ર ચમર ૪૮૩, ૬૫૪;—ઈન્દ્ર

ધરણ ૪૮૩;—ઈન્દ્ર બલિ ૪૮૩, ૪૮૬

અસ્ત ૫૬૬

અસ્તિ—અને અસ્તિ સાધક ૨૨૬;—અને

નિષેધ સાધક ૨૨૬;—કાય ૧૬૭,

૫૧૯;—કાયધર્મ ૧૨, ૧૩;—ના-

સ્તિપ્રવાદ ૨૪૯, ૨૬૨

અસ્થિ ૩૯૪;—મિંબ ૩૯૪;—સેન ૮૪૭;

—સ્તંભ ૪૬

અસ્થિરનામ ૮૩

અહમેન્દ્ર ૪૭૦, ૪૮૦, ૫૧૨

અહંભાવ ૭૭

અહિતકર્તા ૨૬

અહિતકારી ૨૫

અહિંસા ૨૦૯

અહોતુ ૨૨૭, ૨૨૮

અહોરાત્ર ૧૬૪, ૫૨૧

અંકકાંડ ૫૧૬

અંકલિપિ ૮૫૫

અંકાપાતી ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૯;—કૂટ

૫૮૩, ૬૨૧

અંકાવતી ૫૭૬, ૬૨૬

અંકુશ ૩૭૧, ૬૦૬, ૬૪૭

અંકુશપ્રલંબ ૩૭૧

અગ ૨૮, ૨૩૧, ૨૬૫;—ચૂલિકા ૨૫૮;

—પ્રવિષ્ટ ૨૧૯, ૩૨૫; બાર ૨૩૬,

૭૧૬;—બાહ્ય ૨૧૯, ૩૨૫;—સૂત્ર

૩૨૮

અગરાજ ૭૧૮

અંગવંશ-ના ૭૭ રાજ્યો ૭૬૦

અંગાર ૧૬૭

અંગારક ૪૬૮, ૬૦૫, ૬૧૮

અંગિરસ ૮૪૭

અંગુત્તરનિકાય ૫, ૮, ૧૧, ૧૮, ૨૩,

૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૫, ૪૧, ૪૪,

૪૬, ૫૨, ૫૫, ૬૧, ૭૭, ૯૨-૭,

૧૨૧, ૧૨૨, ૧૬૦, ૧૮૧, ૨૦૧,

૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૪૪,

૨૮૧, ૨૮૩, ૩૦૧, ૩૦૩, ૩૨૪,

૩૩૫, ૩૩૭, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૩૫,

૪૪૪, ૪૫૩, ૫૫૫, ૫૫૯, ૫૬૩,

૬૮૦, ૬૮૨, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૯૭,

૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૪૬, ૭૫૧,

૮૧૫, ૮૩૯, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩,

૮૪૮, ૮૫૨, ૮૫૫, ૮૬૨-૫,

૮૭૨-૪, ૮૯૦

અંગુષ્ઠ પ્રમાણ ૪૧૨

અંગુષ્ઠ પ્રસ ૨૫૮

અંચનક પર્વત ૬૪૬, ૬૪૮, ૬૪૯,

૬૫૦

અચિત ૮૮૪

અંજન ૩૭૨, ૪૮૫, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૫૧;

—કાંડ ૫૧૬-૧૭;—કૂટ ૫૮૩, ૬૨૧;

—ગિરિકૂટ ૫૮૯, —પુલક ૬૫૧;

—પુલકકાંડ ૫૧૬

અંજના ૫૧૪

અંજલિગ્રહ ૩૪૪

અંજુકા ૭૦૩

આભતિ ૧૦, ૧૩૭,--સ્થાન ૨૫૭

આજીવ ૩૪૦

આજીવક ૩૩૭, ૮૪૬

આજીવિક ૧૨૮, ૨૪૮

આજીવિકાભય ૪૧૭

આજ્ઞા ૧૩૯

આજ્ઞાપની ૪૧૩

આજ્ઞારુચિ ૧૫૧, ૨૭૬

આજ્ઞાવિચય ૧૫૧

આજ્ઞાવ્યવહાર ૭૭૬

આણ્ણ ૩૬૬, ૩૭૨, ૩૭૬, ૪૦૫, ૪૮૩

આતપ ૧૬૬, ૫૨૫;—નામ ૮૩

આતાપક ૧૬

આતાપના ૪૩૫

આતુરપ્રતિસેવના ૧૩૨

આતોઘરાબ્દ ૫૪૫, ૫૪૬

આત્ ૫૩૨

આત્મ ૪૪૫;—જ ૮૪૫;—દમન ૮૨૭;

—દોષોપસંહાર ૧૭;—પ્રતિષ્ઠિત

૫૧૪;—પ્રવાદ ૨૪૯, ૨૬૨, ૩૩૦;

—ભાવ ૨૮;—ભાવવર્તી ૨૬;—રક્ષ

૪૭૯;—રક્ષા ૮૯૪;—સ્થિત ૪૨૯;

—અદ્વૈત ૩૩૫;—અનુકંપી ૮૩૮

આત્મા ૭, ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૭૨, ૨૧૬,

૨૨૩, ૨૭૨, ૩૮૧, ૪૧૨, ૪૪૯;

—આશિનિષોધિક અજ્ઞાની ૧૭૬;

—ઉત્કર્ષ ૬૭, ૭૫;—ઉપનીત

૨૨૪

આત્ય તિક મરણ ૩૮૭

આદર્શમુખ ૬૧૬

આદર્શલિપિ ૮૮૫

આદાનનિશ્લેષણ સમિતિ ૧૧૨

આદાનભય ૪૧૭

આદિગ્ધ ક્લીબ ૭૬૫

આદિત્ય માસ ૫૨૭

આદિત્યચરા ૭૪૮

આદિત્ય સંવત્સર ૫૩૦

આદી પદ્ધત્, ૬૦૦

આદેયનામ ૮૪

આદેશસ્તર્વ ૧૭૦

આધિકરણિણી ૪૧૧

આધાકર્મ ૩૩૮

આધુનિક ૬૦૫

આધ્યાત્મિક ૪૧૫

આનત ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦,

૪૭૨, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૫૧૦,

૫૧૧

આનપ્રાણ ૧૬૪, ૫૨૧

આનંતર્થ ૮૯૦;—ના ભેદ ૮૯૪

આનંદ ૨૫૭, ૩૦૩, ૪૯૨, ૫૨૫, ૬૮૪,

૭૦૨, ૭૫૩, ૭૫૭

આનંદનક્ટ ૫૮૯

આનંદા ૬૪૮, ૬૫૧

આનાયનિકા ૪૧૫

આનુગમિક ૨૬૮

આનુગમિક ૧૯

આનુપૂર્વી નામ ૮૩

આપ ૪૦૯, ૬૦૫

આપત્તિપ્રતિસેવના ૧૩૨

આપુચ્છના ૭૭૯

આપ્કાયિક ૧૭૫

આભરણ ૫૫૯;—અર્ધકાર ૮૮૫;—વિધિ

૮૮૩

આભંકર ૩૬૮, ૩૭૩, ૬૦૬;—પ્રભંકર

૩૬૮

આભાસિક ૬૧૬

આભાસ્વર ૪૪૪

આભિગ્રહિક ૫૧, ૫૨, ૨૭૮

આભિનિષાધિક ૮૭, ૯૫, ૨૧૭, ૨૧૯,
૨૨૧; -જ્ઞાનાવરણી ૭૩, -જ્ઞાની
૧૭૫, ૧૭૬
આભિનિવેશિક ૫૨; -મિથ્યાત્વ ૫૨
આભિયોગિકદેવ ૬૭, ૫૮૧, ૫૮૨
આભિયોગિકી ૬૭
આભિયોગી ૬૭
આભિયોગ્ય ૪૭૬
આભોગબુદ્ધિ ૨૮૮
આલેખ ૧૨૬; -પરિવાર ૪૬૬;
-પરિષદ ૩૬૨; -પર્ષદા ૪૬૬
આલેખગમિકી વેદના ૬૧
આમલકપ્પા ૭૪૩
આમિષદાન ૬૪
આમિષાવર્ત ૪૫
આમ્ર ૭૦૧, -વન ૬૪૭
આમ્લ ૪૦૬
આચામક ૩૦૬
આયુ ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૧૯૧, ૩૪૬, ૩૪૭,
૩૬૮, -કર્મ ૭૩, ૮૧, -પરિણામ
૮૧, -બધ ૭૬
આયુર્વેદ ૨૬૪
આયુષ ૫૫૪
આર ૫૬૧
આરણ્ય ૩૬૬, ૪૦૫, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧
૪૪૨, ૪૪૪, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૭, ૪૭૮,
૪૮૩, ૪૯૪, ૫૧૧, -અવત સંક ૩૭૨
આરભટ ૮૮૪
આરભટા ૩૧૮
આરંભ ૭, ૩૮, ૫૭, ૨૬૬; -કથા
૪૪; -કરણ ૪૩૧, -ત્યાગ ૨૮૫,
-ત્યાગી ૨૮૪
આરંભકમિશ્રકાયપ્રયોગ ૪૩૦
આરંભિકા ૪૧૫

આરંભિકી ૪૧૨, ૪૧૪
આરંભી ૭, ૪૧૪
આરા ૬૪૨; -નું કાલમાન ૬૩૦
આરામ ૧૬૬
આરાધક ૧૩૭, ૧૪૩, ૨૮૬
આરાધના ૨૨, ૨૫૧
આરોગ્ય ૨૮
આરોપણ ૨૫૩; -પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૧
આર્જવ ૧૧, ૧૩, ૧૪
આર્તધ્યાન ૧૫૦
આર્દ્રકીય ૨૫૬
આર્દ્રા ૪૬૪, ૪૬૫, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦
આર્થ ૮૨૫, -ક્ષેત્રમાં જન્મ ૪૫૨,
-અતિ ૮૨૫, -દૃષ્ટિ ૮૨૫; -પરા-
ક્રમી ૮૨૫, -પરિણત ૮૨૫;
-પારવાર ૮૨૫; -પર્યાય ૮૨૫;
-પ્રજ્ઞ ૮૨૫; -સાધી ૮૨૫; -મના
૮૨૫, -રૂપ ૮૨૫; -વૃત્તિ ૮૨૫;
-વ્યવહાર ૮૪૧; -વ્યવહારી
૮૨૫; -શીલાચાર ૮૨૫, -સંકલ્પી
૮૨૫, -સેવી ૮૨૫, -રક્ષિત ૩૩૫,
૩૩૭, -વજ ૩૩૭; -સમિત ૭૬૪
આર્યો ૮૮૩
આર્યાવભારી ૮૨૫
આર્યોપસથ ૨૮૩
આલો ૪૮૬
આલોપ ૫૧
આલોપક ૩૩૨
આલોક ૧૬, ૩૪; -સાબ્યનભોજન ૧૧૧
આલોચના ૧૭, ૨૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૬,
૧૪૦, -અર્હ ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪
આવતારિકાલયન ૪૬૮
આવન્તી ૨૫૨, ૨૫૬
આવરણ ૨૬૫, ૨૭૦
આવર્ત ૪૫, ૩૭૧, ૩૭૫, ૪૮૫, ૫૨૫,

૫૭૫, ૫૮૧, ૬૨૫; -વાળું ૭૮૬
 આવલિકા ૧૬૪, ૨૭૫, ૪૭૫, ૫૧૦, ૫૨૧
 આવશ્યક ૪૩, ૪૬, ૬૪, ૭૭, ૭૮, ૧૧૮,
 ૨૧૯, ૩૦૦, ૩૨૬, ૩૨૮; -કર્તૃવ્ય
 ૩૧; -ચૂર્ણ ૫૧; -ચૂર્ણિકાર ૩૨૮;
 -નિર્ચુકિત ૧૦૯, ૧૫૯, ૩૨૭,
 ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૩૮, ૫૧૨, ૬૯૪,
 ૭૦૨-૭, ૭૧૨, ૭૧૪, ૭૧૬, ૭૧૯,
 ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૩૬, ૭૪૬-૯,
 ૭૫૫, ૮૦૪, ૮૦૬-૮, ૮૬૮, ૮૯૩;
 -નિર્ચુકિતભાષ્ય ૭૯૧, ૮૯૫, ૮૯૬;
 -બૃહદ્વૃત્તિ ૧૭; -વ્યતિરિક્ત ૨૧૯
 આવશ્યિકા ૭૭૯
 આવાપ ૨૨૨; - કથા ૪૪
 આવાસ ૩૦૫, ૪૨૧-૩, ૪૪૪, ૪૬૫,
 -પર્વત ૬૧૨
 આવીચિમ્બરણ ૩૮૬
 આશાસાપ્રયોગ ૭૮
 આશા ૬૫૩; -કર ૭૫૨; કાન ૬૩
 આશાતના ૨૫૭, ૪૩૩, ૭૩૦, ૭૮૪;
 -પારાયિક ૧૪૫
 આશીવિષ ૪૬, ૨૦૧, ૬૩૪, ૬૩૫;
 -ફે ૫૮૩, ૬૨૧
 આશ્ચર્ય ૮૯૧; -ના ભેદો ૮૯૪
 આશ્રમ ૧૬૫
 આશ્રવ ૩૫, ૩૮, ૫૫, ૧૬૮, ૨૪૫,
 ૨૫૪, ૨૫૮, ૪૪૫, ૫૫૪; -દ્વાર ૩૫
 ૧૦૬, ૧૧૮, ૧૪૧; -નિરોધ ૩૫
 આશ્લેષા ૫૦૮
 આષાઢ ૨૬૬, ૩૩૧, ૩૩૨
 આસક્તિ ૧૨૦
 આસન ૧૬, ૩૪૩; -અનુપ્રદાન ૩૪૪;
 -અભિગ્રહ ૩૪૪
 આસસન ૬૦૫

આસન્નવલ ૭૩૨
 આસુર ૪૦, ૫૦, ૬૭; -યોગ્ય કર્મ ૬૭
 આસુરી ૬૭; -ભાવના ૬૭
 આસેવના ૧૨૦
 આહરણ ૨૨૩; -તદેશ ૨૨૩, ૨૨૪;
 -તદોષ ૨૨૩, ૨૨૪
 આહાર ૩૦૩, ૩૪૭, ૩૭૩-૭૮, ૩૮૧, ૪૧૯
 આહારક ૮૫, ૧૭૩, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૦૧-૩,
 ૪૦૬-૭, ૪૨૬; -શરીરી ૧૭૫,
 -શરીરકાયપ્રયોગ ૪૩૧
 આહારપદ ૩૮૧
 આહારપરિણા ૨૫૯
 આહારભાંડમાત્રનિદેપણ સમિતિ ૧૧૩
 આહાર સંજ્ઞા ૪૧૬
 આંતરિક્ષ ૧૪૯
 આંધો ૮૫૧
 ઇત્વર કાલિક ૨૬૫
 ઇત્વરિક પ્રતિકંભણ ૧૪૨
 ઇન્દ્ર ૪૫, ૧૯૪, ૩૭૨, ૪૨૫, ૪૫૬, ૪૭૩,
 ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૩, ૪૯૧, ૪૯૩,
 ૪૯૮, ૫૦૦, ૫૧૨, ૬૦૫, ૭૦૩;
 -કાંત ૩૭૨; -ગ્રીવ ૬૦૬; -હત
 ૬૯૭, ૬૯૮; -ધ્વજ ૩૮૩; -ભૂતિ
 ૭૦૩, ૭૨૩, ૭૩૬; -સેના ૬૦૦;
 -સ્થાવર કાય ૧૯૪; -અગ્નિ ૬૦૫;
 -અધિષ્ઠિત ૪૮૦, ૪૮૬, ૫૬૯,
 ૬૦૦; -ઈતરાવર્તસંક ૩૭૨
 ઇન્દ્રા ૪૫૪
 ઇન્દ્રિય ૩૫, ૨૧૦, ૨૨૧; -પરિણામ
 ૨૦૬; -વિષય ૨૨૧
 ઇક્ષ્વાકુ ૭૧૮, ૮૪૭
 ઇચ્છા ૭૬; -કાર ૭૭૬; -પરિમાણ
 ૧૦૮; -લોભ ૭૭૮
 ઇક્ષ્ય ભતિ ૮૪૬

ઇલાદેવી ૬૫૨
 ઇષત્ ૧૫૮, ૫૬૧. —પ્રાગ્ભારા ૧૫૮,
 ૪૪૪, ૫૬૦; ૫૬૧, —પ્રાગ્ભારા
 પૃથ્વી ૫૫૯
 ઇષ્ટકાર ૬૪૩; —પર્વત ૬૨૨
 ઇષ્ટકારીય ૨૬૨
 ઇષ્ટ ૫૩૨
 ઇષ્ટલોક ૭૮. —પ્રતિભક્ષા ૭૬૫, —પ્રત્ય-
 નીક ૭૭૬; —ભય ૪૧૭
 ઇલાથી ૮૩૪
 ઇગાલ ૪૮૯
 ઇગિની મરણ ૩૮૭
 ઇરાવતી (દી) ૩૦૦, ૫૯૬, ૬૦૦
 ઇર્થા ૨૫૬; —પથ ૪૧૫; —પથિષ્ટી
 ૪૧૫; —સમિતિ ૩૨, ૧૧૧, ૧૧૩
 ઇર્ષા ૨૬
 ઇશાન ૪૧, ૧૯૬, ૨૧૫, ૩૬૮,
 ૪૦૬, ૪૨૩, ૪૨૪ ૪૪૧ ૪૪૪,
 ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬, ૪૭૮, ૪૭૯,
 ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૯, ૪૯૦,
 ૪૯૧, ૪૯૪, ૪૯૭, ૫૧૦, ૫૧૧,
 ૫૨૫, —કલ્પ ૩૬૨, ૪૮૩;
 —અવતરણ ૪૭૭. —ઇન્દ્ર ૬૫૦
 ઇશાના ૫૫૯
 ઇશ્વર ૩૩૬, ૪૪૫, ૪૪૮, ૪૮૨, ૬૧૧,
 ૬૧૩-૪, —વાદી ૪૪૫, —હોતુક ૯૭
 ઇષા ૪૯૯-૫૦૦
 ઇષ્ટા ૨૨૦; —મતિ ૨૨૨
 ઇમ્ ૮૧૬, ૮૪૭, —તપ ૧૨૮
 ઇમ્ ૮૨૮, —કુલ ૭૧૫; —છદી ૮૨૮,
 —તાલુતક ૮૪૪, —તરિકા ૮૮૫,
 —વશ ૭૧૫
 ઇમ્બારપ્રતિક્રમણ ૧૪૨
 ર્થા, —પ૮

ઇમ્બાર વિધિ ૨૫૯
 ઇમ્બાર સમિતિ ૧૧૩
 ઇમ્બ્રાસક ૪૨૬
 ઇમ્બ્રાસનામ ૮૩
 ઇમ્બ્રાસનિશ્ચાસ ૨૫૮
 ઇન્દ્રિયતક ૨૫૬
 ઇન્દ્રિયતધર્મો ૩૦૪
 ઇન્દ્ર ૪૭૭, ૫૬૦
 ઇન્દ્રવાટિકગણ ૭૨૩
 ઇન્દ્ર ૬૭૯
 ઇન્દ્રકા ૧૬; —આસનિક ૧૬, ૧૨૯
 ઇન્દ્રકાલિક ૨૧૯, ૩૨૬
 ઇન્દ્રકા ૫૨૨
 ઇન્દ્રાન્તર્યામ ૯૯
 ઇન્દ્રાપ્ત ૮૮૪; —ચારી ૧૪, —જ્ઞાન ૨૬૦
 ઇન્દ્રાપુરુષ ૬૮૦, ૮૧૬
 ઇન્દ્રા ૪૮૮
 ઇન્દ્ર ૪૧૬, ૫૬૬, ૫૬૯, ૭૩૨, ૮૪૧;
 —કુરુ ૬૪૯, ૭૦૧, —કુરુ ૩૫૯,
 ૪૦૪, ૪૦૫, ૫૬૪, ૫૭૦, ૫૭૩,
 ૫૭૪, ૫૯૧, ૫૯૫, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૨૦, ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૩૫,
 ૬૩૬, ૬૪૧, ૬૫૯, —કુરુકેટ
 ૫૮૯, —કુરુકેટ ૬૨૦, —કુરુકેટ-
 વાસીદેવ ૬૨૦, —કુરુકેટ ૩૩૫,
 —ગાધારા ૮૮૦, —ગુણ ૨૮૦;
 —ગુણપ્રતિસેવના ૧૩૧ —પુરાણ
 ૭૦૩, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૬,
 —પૂર્વ ૫૬૬; —પ્રકૃતિ ૫૯, ૭૯,
 ૮૪-૮૬, —બલિસ્સહગણ ૭૨૩,
 —મંદા ૮૮૦, —વૈકિંચ ૪૪૩
 ઇન્દ્રા ૮૮૦
 ઇન્દ્રાચ્યન ૪, ૧૧, ૧૮, ૨૭, ૩૮,
 ૪૨, ૪૩, ૪૫, ૭૮, ૧૧૧, ૧૧૬,

૧૧૮, ૧૨૫, ૧૨૮, ૧૩૯, ૧૪૪,
 ૧૪૭, ૧૫૬, ૧૬૮, ૨૧૪, ૨૬૨,
 ૨૭૬, ૩૨૬, ૭૬૨, ૮૦૪, ૮૦૫;
 -નિયુક્તિ ૩૪, ૪૩, ૩૨૭
 કન્યાકાલગુની ૪૬૫, ૪૬૮, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧
 કન્યાભાદ્રપદા ૪૬૪-૬, ૪૬૮, ૭૦૧;
 કન્યાયજ્ઞ ૪૬૧, ૪૬૨, ૫૦૪, ૫૦૭;
 -ગત ૪૫
 કન્યાયના ૮૮૦
 કન્યાયના અધિપતિ ૪૮૧
 કન્યાપાદા ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦, ૪૬૪,
 ૪૬૫, ૪૬૯
 કન્યાસમા ૮૮૦
 કન્યા ૩૪૩, ૮૬૭, -હૃદય ૮૬૭
 કન્યા ૪૩૬
 કન્યામિત્ર ૩૬
 કન્યાવિગતમિત્ર ૩૬
 કન્યા ૧૬૫, ૩૭૨, ૮૮૭
 કન્યા ૪૮૭
 કન્યાંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 કન્યાત ૨૬૪, ૨૬૫; -પર્વત ૪૬૭,
 ૪૬૬, ૬૫૪
 કન્યા ૧૬૬, ૨૬૧, ૮૬૦; -જેન
 ૮૬૦
 કન્યા ૨૩૨; -દોષ ૩૩૬; -કપાલ
 ૩૦૭
 કન્યા પૂર્વ ૨૪૬
 કન્યા વિશુદ્ધિ ૩૦૭
 કન્યાદાનનત્ય ૮૬૦
 કન્યાપિણી ૧૬૫, ૨૫૧, ૩૫૬, ૪૦૪,
 ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૩૦, ૬૦૭, ૬૦૮,
 ૬૩૩, ૬૮૦
 કન્યાવેદિ ૩૦૬

કન્યા ૭૨૫, ૭૪૫; -ગર્ભ ૩૬૫; -જ્ઞાન
 ૨૬૦; -પેદાશયુત ૭૨૭, ૭૪૧;
 -ભાસ ૬૧૨, ૬૧૩; -માલા ૬૧૦;
 -રાત્રિ ૪૬; -રેખા ૪૬; -હૃદ ૮૬૭;
 -આભાસ ૮૪૭
 કન્યા ૧૬૬, ૫૫૫; -કુમાર ૧૭૭, ૩૫૭,
 ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૬૫; -કુમારેન્દ્ર
 ૪૮૧
 કન્યા ૬, ૫૭, ૧૦૫
 કન્યા (કન્યા) ૭૬૧
 કન્યા ૮૩૬
 કન્યા ૭૪૪
 કન્યા ૭૨૪, ૭૪૧
 કન્યા ૭૨૪, ૭૪૩
 કન્યા ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૧, ૧૦૫,
 ૩૬૮; -કપાલ ૫૭, ૫૮
 કન્યા ૨૫૬
 કન્યા ૨૩૨; -દોષ ૩૩૬; -વિશુદ્ધિ
 ૩૦૭; -કપાલ ૩૦૭
 કન્યા (કન્યા) ૫૬૧
 કન્યા ૨૮૫
 કન્યા ત્યાગી ૨૮૫
 કન્યા ૩૪૪
 કન્યાકાલ ૨૩૩
 કન્યાનાચાર્ય ૭૬૬
 કન્યાના ગિમ્ધ ૭૭૮
 કન્યા ૭૨૩
 કન્યા ૩૦૪
 કન્યા ૩૬૨, ૪૧૮ - ૯
 કન્યા ૩૩૬
 કન્યા ૧૬૬; -ગૃહ ૧૬૭
 કન્યાતનામ ૮૩
 કન્યાના ૩૮૨, ૩૬૩, ૪૪૧; -દૃષ્ટ
 ૪૪૧

ઉદ્વલન ૮૯
 ઉદ્દગ ૪૫૨
 ઉન્નત ૮૧૮;—દૃષ્ટિ ૮૧૮,—પરાક્રમી
 ૮૧૯;—પ્રજ્ઞ ૮૧૮,—મના ૮૧૮,
 —બ્યવહારી ૮૧૯;—શીલાચારયુક્ત
 ૮૧૯;—સંકલ્પી ૮૧૮,—આવર્ત ૪૫
 ઉન્નય ૭૫
 ઉન્નામ ૭૫
 ઉન્મત્તજ્વાલા પ૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 ઉન્માદ ૨૬
 ઉન્માદી ૨૭
 ઉન્માન ૧૬૬, ૨૭૫
 ઉન્માર્ગ ૩૭;—દેશના ૬૮
 ઉન્મિત્ર ૩૪૧
 ઉપકરણ ૧૨૮, ૧૨૯;—પ્રણિધાન ૪૩૧;
 —ખડ્ગ ૨૮૮;—સંયમ ૨૯૪;—
 સંલીનતા ૩૧૦,—સુપ્રણિધાન ૪૩૨
 ઉપક્રમ ૨૦, ૨૧
 ઉપકલેશ ૨૩
 ઉપગ્રહપ્રતિમા ૨૫૯
 ઉપધાત ૩૦૬—૮,—નામ ૮૨;—નિમિત્ત ૩૯
 ઉપચયન ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૭૧, ૩૯૮
 ઉપદર્શન પ૯૩, ૬૩૬,—કૃત ૫૮૬—૭,
 ૬૨૨
 ઉપદેશપદ ૯૪, ૭૯૦
 ઉપદેશમાલા ૭૮૮, ૭૮૯
 ઉપદેશરહસ્ય ૯૪
 ઉપદેશરુચિ ૨૭૯
 ઉપધાનપ્રતિમા ૩૧૨, ૩૪૫
 ઉપધાનશ્રુત ૨૫૨, ૨૫૯
 ઉપધિ ૭૬, ૧૨૬, ૩૯૮, ૭૮૦,—ધારણ
 ૧૨૯,—સંકલેશ ૩૦૨
 ઉપનિષદ્ ૩૩૬

ઉપનીત ૨૩૦
 ઉપન્યાસોપનય ૨૨૩, ૨૨૫
 ઉપપત્તિ ૨૨૩
 ઉપપાત ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૫૮, ૨૫૮, ૩૯૪,
 ૩૯૭, ૪૪૧, ૪૯૮,—જન્મ ૩૯૪;
 —દંડક ૪૪૧;—વિરહકાલ ૪૪૧;
 —સલા ૪૯૭, ૫૧૩
 ઉપમા ૨૫૮
 ઉપમાન ૨૨૬, ૨૭૬, ૩૨૬
 ઉપમા સત્ય ૧૧૦, ૧૨૩
 ઉપયોગ ૯૫, ૧૭૧;—પરિણામ ૨૦૬
 ઉપરુદ્ધ ૪૫૪
 ઉપવાસ ૩૦૬, ૩૪૧—૩, ૭૧૬, ૭૨૦
 ઉપશમ ૧૦૪, ૫૨૫
 ઉપશમક ૯૨, ૧૦૪
 ઉપશમન પાઞ;—ઉપક્રમ પાઞ, ૫૮
 ઉપશમિત કીરીટલા ૩૦૨
 ઉપશાંત ૭૩૨;—કથાય ૦ ૨૯૩;—મોહ
 ૮૯, ૯૨, ૧૦૪
 ઉપસર્ગ ૧૧૪, ૧૨૫, ૮૯૧, ૮૯૪;
 —અધ્યયન ૧૨૫,—પરિણા ૨૫૯
 ઉપસંપદા ૭૭૫, ૭૭૯;—શ્રેણી ૨૪૮
 ઉપસંપત્ત ૭૬૩
 ઉપસ્થાપનાચાર્ય ૭૬૯
 ઉપસ્થાપના શિષ્ય ૭૭૪
 ઉપાખ્યાયિકા ૨૩૯
 ઉપાદાન ૩૧૫
 ઉપાધિ ૨૩૨
 ઉપાધ્યાય ૬૬, ૧૨૭, ૧૫૫, ૩૨૧, ૩૪૪,
 ૪૫૧;—પ્રત્યનીક ૭૭૬, ૭૮૧;
 —વિપ્રતિવત્તી ૨૫૮
 ઉપાનહ ૪૩૫
 ઉપાય ૨૨૪
 ઉપાલંબ ૧૪૭, ૨૨૪

ઉપાશ્રય ૧૨૬, ૩૦૫, ૩૧૫;—સંકલેશ
૩૦૨

ઉપાસક ૨૮૩;—કથા ૨૩૧;—દશા ૨૩૯,
૨૫૫, ૨૫૭;—પ્રતિમા ૨૫૭;
—શ્રાવક ૨૩૯

ઉપાહુત ૩૦૮

ઉપેક્ષા ૨૯૮;—સચમ ૨૯૭

ઉભયતઃપ્રતિબદ્ધા ૭૬૬

ઉભયપ્રતિબદ્ધા ૭૬૫

ઉભયલોક ૭૮;—પ્રત્યગીક ૭૭૬

ઉમા ૭૫૩

ઉમારવાતિ ૨૩, ૩૫, ૫૫, ૧૧૧, ૧૧૬,
૧૫૯, ૧૬૮, ૨૧૬, ૩૩૮, ૪૩૮, ૫૭૮

ઉરગવીથિ ૪૬૭

ઉરપરિસર્પ ૩૨૩, ૪૦૫, ૪૪૨

ઉરશ્રીય ૨૬૨

ઉર્જચન્ત ૮૪૮

ઉલ્કામુખ ૬૧૭

ઉલ્લાપ ૫૧

ઉલ્લુકા ૩૩૩;—તીર ૨૬૬, ૩૩૩

ઉલ્લુક ૩૩૪

ઉષ્ણ ૧૧૬, ૩૯૦, ૩૯૫, ૪૩૮, ૫૪૪

ઉંદર ૮૬૩

ઉંખર ૪૫૩

ઉનાતિરિક્ત મિથ્યા દર્શન પ્રત્યય ૪૧૨

ઉર્ધ્વ ૨૭૧, ૪૧૯, ૫૬૯;—ગૌરવ પરિ-
ભામ ૮૧;—લોક ૪૪૯, ૪૫૭, ૪૭૨,
૫૫૪, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦

ઉર્મિમાલિની ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
૬૩૭

ઉચ્ચગોત્ર ૭૩, ૮૭

ઋગ્વૈદિક ૨૦

ઋજુઆયતા ૮૮૮

ઋજુગ ૨૪૯

ઋજુતા ૧૩, ૧૫૩, ૨૭૨

ઋજુભાવ ૧૭

ઋજુમતિ ૨૧૮

ઋજુસૂત્ર ૨૬૧, ૨૭૭, ૫૧૪

ઋતુ ૧૬૪, ૫૨૭-૮;—માસ ૫૨૮;
—સંવત્સર ૫૨૯

ઋક્ષિ ૨૦૩, ૪૩૬, ૪૫૬, ૬૦૭;

—ગૌરવ ૪૭;—વાળો ૪૦૩;

—શાલી મનુષ્ય ૬૭૯

ઋષભ ૧૮૮, ૫૨૫, ૬૪૬-૭, ૬૮૬,

૭૧૪ ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૫૮, ૮૫૯,

૮૭૮, ૮૯૧, ૮૯૩;—કૂટ ૬૦૩,

હૃત્યર્થત કૃત, —પુર ૨૬૬, ૩૩૦;

—નારાચસ હનન ૪૦૮;—સેન

૭૦૨;—સેના ૧૮૪;—અનીક ૪૯૪

ઋષિ ૪૮૨;—દંતા ૭૩૨;—દાસ ૨૫૭;

—પાલ ૭૫૨;—પાલક ૪૮૨;

—ભાષિત ૨૫૮, ૨૬૨;—વાદીન્દ્ર ૪૮૨

ઋકકં ૮૮૬ -

ઋકચક્ષુ ૨૦૯, ૩૨૪

ઋકજટી ૬૦૬

ઋકતઃખા ૮૮૮-૯

ઋકતઃવકા ૮૮૮-૯

ઋકત્વ ૧૫૭;—વિતર્ક અવિચારી ૧૫૨

ઋકત્વાનુયોગ ૮૭૭

ઋકનાસા ૬૫૨

ઋકલવિહાર પ્રતિમા ૩૧૭

ઋકલ વિહારી ૧૨૭;—પ્રતિમા ૭૭૩

ઋકવાદી ૨૬૭, ૩૩૫, ૪૩૯, ૪૪૮

ઋકશરીરી ૪૦૦

ઋકશૈલ ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫

ઋકસિદ્ધ ૧૮૯

એકસો આઠ સિદ્ધિ ૮૯૧
 એકાદશાંગ ધારી ૭૧૬
 એકાનુપ્રેક્ષા ૧૫૨
 એકાથિ'ક ૨૩૦, - પદ ૨૪૮. - અનુ-
 યોગ ૧૬૯
 એકેન્દ્રિય ૬૨, ૭૬, ૧૭૫, ૧૯૧-૨,
 ૨૯૧, ૨૯૮, ૩૯૧, ૪૦૧, ૪૨૭,
 ૪૩૯, ૪૪૧, ૪૪૩, ૫૫૭, -રત્ન
 ૭૫૧, -નું વૈકિંચ ૪૦૨
 એકોરુક ૬૧૬-૭
 એલ્લેચક ૭૨૪, ૭૪૨
 એરંડ ભતિ ૮૭૦
 એરંડપર્થાથી ૮૭૦
 એલાપત્ય ૮૪૭
 એવંભૂત ૨૪૯, ૨૭૭
 એવણા ૨૩૨; -ઉપધાત ૩૦૭; -જીવી
 ૮૩૭; -દોષ ૩૪૦, -વિશુદ્ધિ ૩૦૭;
 -સમિતિ ૩૨, ૧૧૧, ૧૧૩
 એરવત ૫૦, ૫૦૬, ૫૩૬, ૫૩૮, ૫૭૦,
 ૫૭૨, ૫૯૩, ૬૦૭, ૬૦૯, ૬૨૦,
 ૬૨૮, ૬૩૦, ૬૪૧-૨, ૬૪૪, ૬૫૮,
 ૬૮૬; -ના બલકેવાદિ ૭૫૯; -ના
 ચોનીશી ૭૩૨; -વીથિ ૪૬૭;
 -સૂચી ૫૦૩.
 એરાવલ્લ ૪૯૪, ૫૬૫, -હક ૬૩૫
 એર્થાપથિકી ૪૧૦
 એર્થર્થમદ ૭૭
 એમ ૯૮; -નિર્ચુકિત ૧૩૬, ૮૦૪, ૮૦૫,
 -સમાચારી ૮૦૪, -સજ્ઞા ૪૧૭
 એભ ૪૪૦
 એરસ ૮૪૫
 એૌધિક ૧૨૫
 એૌત્પત્તિકી ૨૨૦

એૌધિક ૪૩૭
 એૌધારિક ૮૫, ૧૫૦, ૩૯૯-૪૦૧, ૪૦૪,
 ૪૦૬-૭; -મિત્ર ૩૮૬; -મિત્ર-
 શરીરનો પ્રયોગ ૪૩૦; -યોગ
 ૩૮૬; -શરીરકાય પ્રયોગ ૪૩૦;
 -શરીરી ૧૭૫
 એૌદેશિક ૩૩૮
 એૌપકંમિક ૧૨૫
 એૌપકંમિકી ૬૧
 એૌપચારિક વિનય ૩૪૪
 એૌપનિધિક ૧૫
 એૌપપાતિક ૧૮, ૩૯૨, ૪૧૯, ૭૪૫
 એૌપમિકકાલ ૫૩૦
 એૌપચારિતક ૮૪૫
 એૌપશમિક ૪૩૭, -સમ્યક્ત્વી ૧૦૧
 એૌપધિ ૫૭૬, ૬૨૬
 કુચ ૪૯૩, ૪૯૫, ૫૭૫, ૫૯૧; -કાવતી
 ૫૭૫, ૫૯૧, ૬૨૫, -વિનય ૫૯૧
 કલે ૮૬૮
 કલકચ્છેષ ૮૮૪
 કલ્ક ૫૦૬, ૫૪૪
 કલ્પ ૬૦૫
 કલિ ૮૮૬
 કલિસચિત ૪૨૮
 કથા ૪૩, ૬૬, ૨૩૯, ૩૨૬, -પ્રબધન૭૮૦
 કથ્ય ૨૬૩
 કલ્પ ૪૫૫
 કનક ૫૯૨, ૬૦૫, ૬૫૨, -નક ૬૦૫;
 -રથ ૭૩૧; -લતા ૪૮૭; -વિતાનક
 ૬૦૫, -સંતાનક ૬૦૫
 કનકા ૪૮૭, ૪૪૮
 કપાટ ૩૮૮
 કબ્બાડ ભૂતક ૮૪૪
 કમલપ્રભા ૪૮૭

કમલા ૪૮૭

કરકરિક ૬૦૬

કરણ ૨૦, ૫૭, ૨૧૪, ૫૧૦, ૪૨૯,
૪૩૧;—સત્ય ૩૦૦;—અનુયોગ ૧૬૯

કરપત્ર ૮૫૧

કરંડિયા ૮૬૯

કર્કણતા ૨૫

કર્કશ ૫૪૪

કર્કટક ૬૧૨

કર્ણપાવરણ ૬૧૭

કર્ણિકાર ૪૫૩

કર્પ ૧૬૫

કર્પટક ૬૦૫

કર્મ ૬, ૧૯, ૨૪, ૪૯, ૫૬, ૫૭, ૬૦,
૬૭, ૭૦, ૭૨, ૯૧-૩, ૧૬૦, ૨૫૮,
૩૩૪, ૩૩૫, ૪૩૬, ૫૫૫;—આજીવક
૮૪૬;—ઉપક્રમ ૫૭;—ગ્રન્થ ૪૫,
૫૨, ૫૬, ૬૮-૭૦, ૮૪, ૮૬-૮,
૯૬, ૯૮, ૨૧૪, ૨૫૧;—અચન ૬૦;
—નિરોધ ૯૨;—નિષેક ૮૭;—પુરુષ
૮૧૬;—પ્રકૃતિ ૫૯, ૬૧, ૨૬૩,
૩૯૮, ૭૨૦;—પ્રવાહ ૧૧૬, ૨૪૯,
૩૩૫;—ફલ ૩૩૨;—બંધ ૫૭, ૯૬,
૨૬૧;—બંધાધિકાર ૩૩૫;—ભૂમિ
૨૨૦, ૬૩૩, ૬૪૨, ૬૬૦;—ભૂમિજ
૩૨૩;—રજ ૩૭;—રૂપ ૨૭૦;
—વિપાક ૨૭, ૨૪૫, ૨૫૫, ૨૬૦;
—વિશુદ્ધિ માર્ગણા ૯૧;—સત્તા ૮૮;
—સમુદાય ૬૧;—સંગૃહીત ૫૫૫;
—સ્થિતિ ૮૭,—ઉપધિ ૩૯૮

કલથી ૩૯૪

કલમ્બ ચારિકા ૮૫૧

કલહ ૪૨, ૭૫;—નાં કારણ ૭૭૧;

—વિવેક ૧૦૭;—શીલતા ૬૭

કલંદ ૪૬૮

કલા ૨૬૫, ૫૬૨, ૮૮૩;—સંવર્ણ ૮૮૬

કલાય ૩૯૪

કલક ૭૬

કલ્પ ૧૩૦, ૧૩૩, ૨૬૩, ૪૬૯, ૪૭૦,
૪૭૬, ૭૨૨, ૭૭૭;—ના પરિમંથુ
૭૭૮;—વિમાન ૨૨;—વિમાનાવાસ
૧૬૬;—વૃક્ષ ૪૫૨, ૬૮૮, ૬૯૩;
—સૂત્ર ૩૩૦, ૭૩૭;—સ્થિતિના
ભેદો ૭૯૭;—અતીત ૪૭૦;—ઉપ-
પત્ત ૪૬૯

કલ્પકા ૧૩૨

કલ્પત ૩૨૬

કલ્યાણકર્તા નક્ષત્ર ૭૩૪

કલ્યાણમિત્ર ૮૩૮

કલ્યાણ ૪૩૯-૪૦

કષાય ૩૫, ૪૩, ૪૫, ૫૩, ૭૯, ૧૨૬,
૧૨૮, ૧૪૧, ૧૫૮, ૨૦૬, ૨૧૧-૨,
૪૦૬, ૪૧૦, ૫૪૪;—કુશીલ ૨૮૮
—૯;—પરિણામ ૨૦૬;—પ્રમાદ ૪૩;
સમુદ્ધાત ૩૮૮, ૩૮૯;—સંકલેશ
૩૦૨

કંચન ૬૫૧-૨

કટક ૪૫૫

કહુ ૪૩૮

કથક ૮૬૪

કંદ ૧૯૯

કંદર્પ ૬૭

કંબુ ૩૭૦, —ગ્રીવ ૩૭૦

કંસ ૬૦૬;—વર્ણ ૬૦૬;—વર્ણાસ ૬૦૬

કાક ૬૦૬

કાકણી ૫૪૭

કાકંદી ૬૯૯, ૭૫૩

કાકાન્ધ ૬૦૬

काङ्किली ७५१, -लक्ष्म ८८३

कात्यायन ८४७

कापिलीय २६२

कापोत क्षेत्र्या २१३

कापोत क्षेत्र्या १७५

काम २०, २८, ४३, २६५, ४२६;

-कथा ४३;-गुण ५४४, ७३०;

-हेव २५७;-द्रुम ४७३;-भोगी

३१;-भोग मिथ्यायार विरमण

१२२;-विनिश्चय २०;-सूत्र

२६५;-अभिलाष ६८;-आशासा

७८;-आशा ७६;-आश्रय ३५,

-ऋद्धि गण ७२३

काय ३५, ५१, १६३, १६३, ३४५,

४४४;-अगुप्ति ४३२;-अनृण-

कता ३८;-असंयम २६८;

-असंवर ४८;-ऋणता १०६,

-केश १२८, १२६;-गुप्ति ११४,

४३२;-चिकित्सा २६४;-हंड ४६,

४३०, ७३०;-परित्याग ४१;

-पुण्य ५४;-प्रणिधान ४३१;

-प्रयोगक्रिया ३६;-योग २१६,

३२४-५;-योगी १७४;-विनय

१४६;-व्यापार ५१;-समन्वाहार

३००;-संक्षेप ३०२, -संयम

२६४, २६७;-संवर १०७,

-सुप्रणिधान ४३१-२;-स्थिति

३४५-६; उत्सर्ग १६, १४३

कायिक ४३५

कायिकी ४११, ४१५

कारण २२६;-दोष २२६-३०

कारित निमित्तकारण ३४४

कारुण्यदान ६३

कार्तवीर्य ७४८

कार्तिक २५७, ७२५

कार्तिक ८५, १७५, ३८६, ४००-१,

४०४, ४०६, ४०७;-शरीरी १७५,

-संवत्सर ५२६;-उन्मिश्र ४०७

कार्मिकी २२०

कार्यसेन ६८७

कार्ययोग ६०५

काल १६७, १७१, २३५, २७६, ३५३,

३७२, ३७६, ४२१, ४५४, ४४५,

४८२, ४८५, ४८७, ५१६-२१,

५३१, ५३७-४३, ५४८, ५५८,

६०६, ६११, ६३४, ८०७, -अव-

गाहना ४०६, -अभ्युपगम २५७

-पाल ४८३, ४८७, ४८४, ४६६,

-प्रमाण २७५;-महानिधि ७५०,

-वादी ४४५;-व्याधि ८२८,

-संयोग ४१६, -संसार १६०;

-आदि ४४७;-उद्दि ४५६, ६३८,

काला ४८६

कालागुरु ४२२

कालास्यवेधियुत्र १२१

कालिक २१६, ३२६;-अत ३३७

काली ७५४

काल्य २६३

कालि ८५३, -राज ७१८, ७४३

काल्य ७३६, ८४७

काल्यपी ७०२

काल ६०६

काला २५, २६, ३०, ७६

काल ३६४

कालनक पर्वत ५८५

कालनक ३६६, ५८८

काल ५६७

कालि ८४७

કાંત ૫૩૨
 કાંપિલ્ય ૩૨૬, ૩૩૨, ૫૭૭, ૬૬૯
 કિન્નર ૪૦૦, ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૯૧, ૪૯૨;
 -ધન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૮
 કિલિવધ ૭૬
 કિલિવધિક ૩૬૭, ૪૭૯
 કિલિવધીદેવ ચોચ્ચ ક્રમ ૬૮
 કિંકણી સ્વર ૫૪૭
 કિંકમ ૨૫૭
 કિંપુરુષ ૪૦૦, ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૮૮,
 ૪૯૧, ૪૯૨; -ધન્દ્ર ૪૮૮
 કીર્તિ પદ્ય, પદ્ય; -દેવી પદ્ય, ૬૨૩
 કીલિકા ૪૦૮
 ક્રુષ્ટ લક્ષણ ૮૮૩
 ક્રુણાલ નગરી ૩૨૦
 ક્રુણાલાધિપતિ ૭૧૮
 ક્રુણિમાહાર ૬૮
 ક્રુત્તિકાપણ ૩૩૪
 ક્રુત્સ ૮૪૭
 ક્રુદાલ ૭૩૩
 ક્રુષ્ણ સંસ્થાન ૪૦૯
 ક્રુભાંડેન્દ્ર ૪૮૨
 ક્રુમાર પ્રવ્રજિત ૩૩૦
 ક્રુમારભૂત્ય ૨૬૪
 ક્રુમારલિપ્તુ ૨૫૬
 ક્રુમારવાસ ૭૧૭, ૭૩૫
 ક્રુમારાવસ્થા ૭૦૪
 ક્રુમાર્ગ ૩૭
 ક્રુમ્દ ૩૭૧-૨, ૫૭૫, ૬૨૫; -ક્રુ
 ૫૮૯, -ગુલ્મ ૩૭૨
 ક્રુમ્દા ૬૪૮
 ક્રુર ૨૦૩, ૬૪૪; -મતી ૭૪૭, -રાજ
 ૭૧૮
 ક્રુરુક ૭૬

ક્રુરુષ ૫૪૪
 ક્રુલ ૧૨૭, ૧૩૮, ૩૪૪, ૩૬૨, ૮૩૦;
 -આજીવક ૮૪૬, -આર્થ ૮૪૭;
 -કર ૬૮૭, ૬૮૯, ૬૯૨, ૬૯૪;
 -કરગ ડિકા ૨૫૮; -કોટિ ૩૬૨,
 ૩૬૩; -ગચ્છ ૧૩૫, -પર્વત ૬૪૩;
 -પુત્રદેવ ૭૪૪; -પ્રત્યનીક ૭૭૬,
 ૭૮૧; -મદ ૭૭, -વચન ૩૦૧;
 -સંપત્ત ૧૩૯, ૮૨૯; -સ્થવિર ૧૩;
 -અંગાર ૮૪૪
 ક્રુલિંગ ૭૧૬
 ક્રુશલ ૩૦; -ધર્મ ૨૮
 ક્રુશીલ ૨૮૭; -નિર્ઝન્ય ૨૮૮; -પરિભાષા
 ૨૫૯
 ક્રુસુંભ ૩૬૪
 ક્રુકૌલિક ૨૫૭
 ક્રુકપુર ૬૬૯
 ક્રુકલ ૬૪૬; -વરદ્રીપ ૪૯૭, ૬૫૧, ૬૫૩;
 -વરાવભાસ ૬૫૧
 ક્રુકલા ૫૭૬, ૬૨૬
 ક્રુત્ય ૪૬૧, ૬૬૭, ૭૦૯, ૭૧૬, ૭૧૭,
 ૭૪૬-૭, ૭૫૯
 ક્રુકુરુક ૪૨૨
 ક્રુભ ૨૬૦, ૨૮૦, ૪૫૪, ૬૬૯, ૭૦૩,
 ૮૬૬, ૮૭૩
 ક્રુભિકા ૬૪૭
 ક્રુજનતા ૨૫
 ક્રુક ૭૬, ૧૬૬, ૬૨૯, ૬૩૬, ૬૫૧, ૬૫૨,
 -ગૃહ ૮૫૪; -શાદમલી ૬૧૯, ૬૪૧,
 ૬૪૪; -સ્થ નિત્ય ૧૭૦; -અંગાર
 ૧૬૬; -અંગારશાલા ૮૫૪
 ક્રુર્મોજિત ૩૬૧
 ક્રુતપ્રતિકૃતિ ૩૪૪
 ક્રુતમાલ્યક ૫૮૦, -દેવ ૬૦૩

કૃતમાધ્યદેવ ૬૩૯
 કૃતયુગ્મ ૪૩૯; - રાશિ ૪૩૯
 કૃતવર્મ ૬૯૯
 કૃતવીર્ય ૭૪૬
 કૃતમતકર્મ ૨૮૩
 કૃતસામાયિક ૨૮૩
 કૃતિકર્મ ૭૮૦, ૭૮૬, -ના બાર આવર્ત
 ૮૧૦
 કૃતિકા ૪૬૪-૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪
 ૬૧૭, ૭૦૧
 કૃત્તના ૨૫૪
 કૃષણ ૮૪૮
 કૃશ ૮૨૬; -શરીરી ૮૨૬
 કૃશાંકૃત્ય ૨૦૪
 કૃષ્ણિ ૩૬૯, ૩૭૨-૩, -આવર્ત ૩૬૯,
 -કૃત ૩૬૯; -ઘોષ ૩૬૯; -બળ
 ૩૬૯; -પ્રભ ૩૬૯; -યુક્ત ૩૬૯;
 -લેશ્ય ૩૬૯; -વર્ણ ૩૬૯; -શૃંગ
 ૩૬૯, -સૃષ્ટ ૩૬૬
 કૃષ્ણ ૯૩, ૪૦૬, ૫૪૪, ૭૨૬, ૭૪૪,
 ૭૫૨-૩, ૭૫૫, ૭૫૯, ૮૯૫,
 -નું અપરકંકાગમન ૮૯૧; -પાક્ષિક
 ૧૭૯, ૪૨૮, ૪૫૭; -રાત્રિ ૪૭૩
 -૪; -રાહુ વિમાન ૫૦૨; -લેશ્યા
 ૨૧૩, -લેશ્યી ૧૭૫; -શુકલમિત્ર
 ૯૩; -વિપાકી ૯૩, ૭૨૭, ૭૫૭,
 -શ્રી ૭૪૬; -અભિજિતિ ૨૦૪;
 કૃષ્ણા ૪૮૯, ૬૦૦, ૬૪૬; -રજની ૬૪૯
 કૃષ્ણોત્તરાવતસકં ૩૬૯
 કૃતુભૂત ૨૪૮
 કૃતુમતી ૪૮૮
 કૃત્ ૪૬૮
 કૃત્ય ૬૧૧, ૬૧૩, ૬૧૪

કેવલજ્ઞાન ૬-૭, ૩૩, ૨૧૭, ૨૭૨, ૩૧૬,
 ૩૨૭, ૩૪૪, ૭૧૬; -દર્શન લાભ
 ૭૧૫; -આવરણી ૭૩૦
 કેવલજ્ઞાની ૧૭૫, ૨૭૩, ૪૮૦
 કેવલદર્શન ૩૩, ૨૭૯, ૭૨૦
 કેવલદર્શનાવરણ ૭૪
 કેવલદર્શની ૧૭૪
 કેવલિસમુદ્ધાત ૧૬૮, ૩૮૮
 કેવલી ૯૨, ૧૭૬, ૨૭૨-૪, ૨૮૯,
 ૬૭૯, -કવલાહાર ૬૯૧; -ક્ષીણ-
 કષાય ૨૯૩; -ક્ષીણકષાય વીતરાગ
 સંયમ ૨૯૪; -મરણ ૩૩, ૩૮૭
 કેશ ૩૯૪
 કેશવ વાસુદેવ ૭૫૫
 કેશાચ કાર ૮૮૫
 કેશી-ગોતમ સંવાદ ૧૧૧
 કેસરી ૫૯૪, ૬૩૭, ૬૬૭, ૭૫૭; -હ્રદ
 ૫૯૪ - ૫, ૬૨૩, ૬૩૨
 કેયી ૭૫૪
 કેલાસ ૬૧૨
 કોટિકગણ ૭૨૩
 કોટિમાતસા ૮૮૦
 કોટીસહિત પ્રત્યાગ્યાન ૧૧૯
 કોઠા ૪૨૨
 કોણિક ૭૪૧
 કોદરા ૩૯૪
 કોપ ૭૫; -શીલતા ૬૭
 કોમલપ્રભ ૨૫૮
 કોર (મજરી) ૮૫૧
 કોલપાલ ૪૮૩, ૪૮૪
 કોશિકા ૩૨૦
 કોસળી ૫૭૭
 કોસી ૫૯૯ - ૬૦૦
 કોંડિન્ય ૩૩૨

ଶୈଳୁସ୍ଥିତ ୭୭୮
 ଶୈଳୁକକରଣ ୯୮
 ଶୌରବ ୮୪୭
 ଶୌରବୀୟ ୮୮୦
 ଶୌରାବୀୟ ୯୯୯, ୭୫୩
 ଶୌରୀକ ୩୩୪, ୮୪୭
 ଶୌରିନ୍ୟ ୭୩୯, ୯୪୭ - ୮
 ଶୈଳିତେନ୍ଦ୍ର ୪୮୨
 ଶାକ୍ୟ ୮୮୭
 ଶ୍ରୀୟାୟା କୃତ ୩୨୮
 ଶିକ୍ଷା ୩୫, ୨୭୦, ୩୩୩, ୩୩୮, :
 ୪୧୦, ୪୧୫, ୮୧୭; -ରୁଷି :
 -ଆବରଣ ଶ୍ରବ ୨୯୯; -ବାଣୀ ୨୩୪,
 ୩୩୫, ୪୩୯, ୪୪୫; -ବିଶାଳ ପ୍ରବାହ
 ୨୪୯; -ସ୍ଥାନ ୪୯, ୨୫୯, ୪୧୫
 ଶିଳା ୩୪୮
 ଶିତ ୩୩୯
 ଶୋଧ ୨୯, ୩୫, ୪୨, ୪୫-୬, ୫୩-୪,
 ୬୧, ୭୫, ୭୮, ୭୯, ୨୧୧-୨, ୩୪୦,
 ୩୯୯, ୪୨୯, ୭୩୦; -କଥାଧୀ ୧୭୪;
 -ନିଶ୍ଚିତ ୩୯; -ପ୍ରତ୍ୟୟା ୪୧୪;
 -ବିବେକ ୧୦୭, ୧୧୨, ୩୦୦; -ସଂଜ୍ଞା
 ୪୧୬, -ଶୃଙ୍ଖଳା ୪୪୭
 ଶୂଳୀୟ ୭୬୫
 ଶୂଳେଶ ୨୩
 ଶୂଳ ୧୬୪, ୨୭୫
 ଶୂଳିକବାଣୀ ୪୪୮
 ଶତ୍ର ୯୮୩
 ଶପକ ୯୨, ୧୦୪
 ଶାମା ୧୧, ୧୩-୪, ୨୫, ୧୫୩, ୨୭୨,
 ୩୦୦; -ଶିଳା ୧୩୯; -ଶୂର ୮୪୪
 ଶାୟ ୬, ୫୭, ୧୦୪; -ଉପଶାମ ୬
 ଶାୟିକ ୪୩୭; -ସମ୍ବନ୍ଧିନୀ ୧୦୧;
 -ସମ୍ବନ୍ଧିନୀ ୪୮୦

ଶାୟୋପଶାମିକ ୨୧୮, ୨୬୭, ୪୩୭;
 -ସମ୍ବନ୍ଧିନୀ ୧୦୧
 ଶାର ୩୮; -ତନ୍ତ୍ର ୨୬୪; -ଅଭାଷ ୮୪୭
 ଶାନ୍ତି ୨୫
 ଶାମିଗତି ୪୮୪
 ଶାୟୋକ ୯୨, ୧୦୪; -ଶୂଳସ୍ଥାନ ୭୨୦;
 -ଶୂଳସ୍ଥାନବର୍ତ୍ତୀ ୮୯
 ଶୌରବର ୬୪୬; -ଶୂଳ ୬୫୧
 ଶୌରାହ ୫୬୨, ୬୫୧
 ଶୌରାହା ୫୯୯, ୬୦୧, ୬୨୪, ୬୩୨, ୬୩୭
 ଶୁଦ୍ରପ୍ରାଣୀ ୨୦୦
 ଶୁଦ୍ଧିକାମୋକ୍ତି ପ୍ରତିମା ୩୧୨
 ଶୁଦ୍ଧିକା ବିମାନ ବିକାଶିତ ୨୫୮, ୨୬୨
 ଶୁଦ୍ଧିକା ସର୍ବତୋଭାସା ୩୪୧
 ଶୁଦ୍ଧିକା ୮୮୦
 ଶୁଦ୍ଧା ୧୧୬, ୪୩୮; -ବେଦିନୀ ୪୧୬
 ଶୁରପତ୍ର ୮୫୧
 ଶୁରପ୍ରସଂସ୍ଥାନ ୪୨୧
 ଶୁଦ୍ଧିକା ୩୪୨
 ଶେତ୍ର ୧୭୧, ୨୩୫, ୨୭୫-୬, ୫୧୯,
 ୫୩୧, ୫୩୭-୪୩, ୫୭୦, ୬୨୦, ୬୪୨;
 -୪୮୪୫; -ପ୍ରମାଣ ୨୭୫; -ସଂସାର
 ୧୯୦, -ଆର୍ଯ୍ୟ ୨୦୩; -ଅବଗାହନୀ
 ୪୦୬
 ଶେତ୍ରପୁରୀ ୫୭୬, ୬୨୬
 ଶେତ୍ରକର ୬୦୬, ୬୮୯
 ଶେତ୍ରଧର ୫୮୯
 ଶେତ୍ରା ୫୭୬, ୬୨୬
 ଶେତ୍ରବର ୬୨୬, ୬୫୧
 ଶେତ୍ରୋକ୍ତି ୬୪୬
 ଶେତ୍ରକ ପ୍ରମା ୨୫୮
 ଶେତ୍ରା ୩୮
 ଶେତ୍ରା ୪୩୫; -ପୁରା ୫୭୭, ୬୨୭
 ଶେତ୍ରା ୫୭୬, ୬୨୬

ખરશાવિકા ૮૮૫
 ખરસવર ૪૫૫
 ખરૌષ્ટ્રકા ૮૮૫
 ખલુંક અશ્વ ૮૬૪
 ખલુંખીય ૨૬૩
 ખડક ૫૬૦-૬૩
 ખડખાત ૫૮૦, ૬૩૮; -ગુફા ૬૦૨, ૬૩૯
 ખાડખડ ૫૬૧
 ખાદિમ ૪૭૮
 ખિંસિત વચન ૩૦૨
 ખેચર ૩૨૩, ૪૪૨
 ખેટ ૧૬૫
 ખોટક ૩૧૯, ૩૨૦
 ખોટાં તોલ-માપ ૬૮
 ગચ્છવાસી ૮૦૪
 ગજકર્ણ ૬૧૬
 ગજદંતગિરિ ૫૯૧-૨
 ગજપુર ૬૯૯
 ગજલક્ષ્મણ ૮૮૩
 ગજવીથિ ૪૬૭
 ગજસુકુમાર ૩૮૫
 ગજનીક ૪૯૧, ૪૯૪
 ગણ ૧૧, ૧૨૭, ૧૩૫, ૧૭૧, ૩૪૪,
 ૭૧૯, ૮૩૧, ૮૩૨; -છાડવાનાં
 કારણો ૭૭૩, ૭૯૬, -નવ ૭૩૦
 ગણકાર્ય ૮૩૧
 ગણધર ૨૧, ૩૨૫, ૭૧૫, ૭૧૯, ૭૨૩,
 ૭૩૧, ૭૩૯, ૮૬૫; -ગડિકા ૨૫૦;
 -નાં માતા પિતા ૭૩૯, ૭૪૦;
 -ની છત્રસ્થ દશા ૭૪૦, -ની કેવલી
 દશા ૭૪૦, -નું આયુ ૭૪૦, -નો
 શિષ્ય પરિવાર ૬૪૦,
 ગણધર્મ ૧૩
 ગણનાનન્તક ૮૯૨

ગણપ્રત્યગીક ૭૭૬, ૭૮૧
 ગણભેદ ૩૪
 ગણસંગ્રહ ૭૭૨, ૮૩૧
 ગણસ્થવિર ૧૩
 ગણિત ૨૭૫, ૮૮૩, -લિપિ ૮૮૫,
 -સૂક્ષ્મ ૨૦૦; -અનિયોગ ૫૫૧,
 -અનુયોગ ૧૬૯, ૩૩૭
 ગણિપિટક ૨૩૧, ૨૫૧, ૨૫૫
 ગણી ૪૫૧, ૭૭૦; -ની ઝલ્લિ ૪૩૩,
 -ની સંપત્તિ ૨૫૭, ૭૭૦, ૭૯૫;
 ગતિ ૨૦૭-૮, ૪૧૭-૨૦, ૪૩૮, ૪૫૬,
 ૭૭૬; -નામ કર્મ ૮૨; -નામ નિધ-
 તાયુ ૮૦, -નિષેધ ૮૧૭,
 -પરિણામ ૮૧, ૨૦૬, ૫૩૩,
 -પર્યાય ૪૧૯; -પ્રતિષ્ઠાત ૪૩૮;
 -બધન પરિણામ ૮૧; -રતિક ૯૦;
 -સમાપન ૧૬૩, ૧૯૫, ૨૦૫
 ગત્વાપ્રત્યાગતા ૩૦૪
 ગદ્ય ૨૬૩
 ગમ ૨૩૩
 ગમન ૨૩૧; -ક્રિયા ૮૧૭, -ગુણ ૫૨૦
 ગરમ પાણી ૩૦૬
 ગરુડદેવ ૫૬૫, ૬૧૯, ૬૪૧, ૭૧૪
 ગરુડોપપાત ૨૫૮
 ગર્જન ૮૭૩
 ગર્દતોય ૪૭૪, ૪૭૫
 ગર્ભ ૩૯૬, -માં આગમન ૭૧૫
 ગર્ભજ ૨૦૨, ૩૨૨, ૩૫૯, ૪૦૨, ૪૦૯,
 ૪૧૦, ૪૩૦, ૪૪૧, ૪૪૨
 ગર્ભાંહરણ ૮૯૧, ૮૯૫
 ગર્ભાંહરણ ૭૧૫, ૭૧૯
 ગર્વ ૭૫
 ગર્હા ૨૪, ૧૩૫, ૧૪૨-૩, ૭૬૪
 ગવેષણા ૨૭૨

गह्वर ७६
 गंग ३६६, ३३३, -हत्त ७५२
 गंगा ३२०, ५६७, ५६८, ६०१, ६०३,
 ६३०, ६३२, ६३७-८; -कुंड ६०३,
 ६३६; -प्रपात ६६ ५६५, ६२३,
 ६३०
 गंडिका २५१
 गंध २१०, २७४, ४०६, ४५१, ५१६,
 ५४४, ५४५; -कथा ४४, -नाम ८२;
 -परिष्कार ५३३-४; -माह्न ५८२,
 ५८५, ६२२, ६३३-५, ६४०;
 -माह्नकृत् ५८६; -माह्न वक्षरकार
 ५८६
 गंधर्व ४००, ४५५, -मुहूर्त ५२५;
 -लिपि ८८५; -सैन्य ४६२; -अनीक
 ४६१, ४६४; -धर्म ४८२; -धर्म
 गीतरति ४८८
 गंधर्वितरिषा ३४६
 गंधयुक्ति ८८३
 गंधापाती ५८१, ६२०, ६३३
 गंधिल ५७६, ५६२, ६२६
 गंधिलावती ५७६, ५६२, ६२६, -कृत्
 ५८६
 गंधीर ३२६; ८६७, -मालिनी ५६६,
 ६०१, ६२४, ६३२, ६३७; -हृदय
 ८६७
 गाढ ८८७
 गाथा २५६, २६०, ८८३. -पति ७५१,
 ८६६; -वती ५६६, ६०१, ६२४,
 ६३२, ६३७
 गान २६३
 गामकथा ४४
 गाय ७५३
 गाय् ८४७

गांधार ८७६; -ग्राम ८८०
 गांधारी ७५७
 गिरिपतन ३८२
 गिरिराज ५६६
 गीत ८८३; -यथा ४८२, ४८८, -रति
 ४८२, ४६२; -वासिनी ६५३
 गीतार्थ १४१
 गुण २३५, २७६, ३००, ३१७, ३३४,
 ५१६-२०, ५३१; -प्रत्यय २६७,
 ३२५; -वृद्धि ८३४; -प्रत २८२;
 -श्रेणी १०३; -संकभल १०३;
 -स्थान ६१, ६८; -छानि ८३४;
 गुणाकार ८८६
 गुणानुक्तयन २६
 गुप्त २५८
 गुप्ति १०६, ११४, १२५, २३२, ४२२;
 -सेन ७३२
 गुर्दा ५८०
 गुरु ५३३, ५४४; -भति २०७; -मास
 २५३, -लघु ५३३, ५४४; -लघु २५१
 परिष्कार ५३४
 गुह्य ६६
 गुह्यन्त ६१७, ७४७
 गुह्यवर्त ४५
 गुह्य साहित्य ८७४
 गुह्यता ७६
 गृह्णि ७६
 गृह्णपृष्ठ ३८२
 गृह्णपृष्ठ भरल ३८७
 गृह्ण ११; -लि'ग ७१६; -वचन ३०२
 गुह्यकार ५७४
 गुह्यलिग सिद्ध १८६
 गेय २६३, ८८४; -ना आकार ८८१;
 -ना गुण ८८१; -ना होष ८८१

ગેહાકાર વૃક્ષ ૫૨૫
 ગેકર્ણ ૬૧૬
 ગાચર ચર્ચા ૩૦૩
 ગાચરી ૨૩૧, ૭૮૫
 ગાતીર્થ દ્વેષ ૬૧૦
 ગાત્ર ૭૦-૭૨, ૩૬૮, ૮૪૭, -કર્મ ૭૩
 ગાત્રાસ ૨૫૬
 ગાદાસગણ ૭૨૩
 ગાદોલિકા ૧૬
 ગાપુરચારિકા ૪૨૨
 ગામુખ ૬૧૬
 ગામૂત્રિકા ૩૦૩
 ગારસ વિકૃતિ ૩૭૬
 ગાલિકાચણ ૮૪૭
 ગાવિંદ વાચક ૭૬૦
 ગાવીચિ ૪૬૭
 ગાથાલક ૧૨૮, ૨૦૪, ૨૪૬, ૪૩૪
 ગાથીર્થચદન ૪૨૨
 ગાષ્ટામાહિલ ૨૬૭, ૩૩૫
 ગાષ્ટી ૭૫૩
 ગાસ્તુલ ૭૦૩
 ગાસ્તપ ૬૧૨-૩, ૬૧૫, ૬૪૮, ૬૫૦
 ગાળ ૫૪૩
 ગાળચણા ૩૬૪
 ગાળા ૮૫૮
 ગાળાકાર ૪૭૫
 ગોણ લક્ષણ ૮૮૩
 ગૌતમ ૩, ૪, ૨૬, ૭૦, ૮૦-૧, ૧૪૮,
 ૧૮૮, ૨૧૪, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૪૬,
 ૩૮૧, ૪૬૭, ૪૦૬, ૪૨૦, ૪૨૨,
 ૪૩૭, ૭૩૬, ૮૪૭, ૮૬૮, -કેશી
 ૨૬૩; -દ્વીપ ૬૧૮
 ગૌરવ ૪૭; -દાન ૬૩
 ગૌરી ૭૫૭

ગૌલ્ય ૮૪૭
 ગ્રન્થ ૨૫૯
 ગ્રન્થિમ ૮૮૪
 ગ્રહ ૪૫૬, ૪૬૭; -ચરિત્ર ૮૮૩
 ગ્રહણ ૩૧; -શિક્ષા ૭૬૩, -સમ ૮૮૨
 ગ્રામ ૧૩, ૧૬૫, ૮૮૦, ૮૮૭, -રથચિર
 ૧૩
 ગ્રીષ્મ ૫૨૭
 ગ્રંથેયક ૪૨૩-૪, ૩૬૭, ૩૭૬-૮,
 ૪૦૪-૫, ૪૨૩-૪, ૪૪૧-૨, ૪૬૬-
 ૪૭૨, ૪૭૭-૮, ૪૮૦, ૫૧૦, ૫૧૨
 ગ્લાન ૧૨૭, ૩૪૪ -નિર્ગ્રન્થ ૩૦૬;
 -ગ્રન્થનીક ૭૭૬
 ઘટ ૩૬૩
 ઘન ૫૪૬; -દંત ૬૧૭, -વાત ૧૬૬,
 ૪૭૬, ૫૧૪, ૫૬૨, ૮૮૪-૬; -વાત-
 વલય ૫૬૧ -ચિદ્રૂતા ૪૫૪, ૪૮૬.
 ઘનિષ્ઠા ૬૦૪
 ઘનોદધિ ૧૬૬, ૪૭૬, ૫૬૪ ૫૧૬, ૫૬૧,
 ૫૬૨, -વલય ૫૬૧
 ધર્મા ૫૧૪
 ધા કરનાર ૮૩૫
 ધાત ૪૮૨
 ધાતીકર્મ ૧૦૫
 ધુણ ૮૭૧
 ધતવર ૬૪૬, ૬૫૨
 ધૃતોદ ૫૬૨, ૬૫૧
 ધૌરતપ ૧૨૮
 ધોપ ૧૨૮, ૬૬૬, ૩૬૬, ૩૭૭, ૩૭૮,
 ૪૮૧, ૪૮૨ ૪૮૫
 દામોનિક્ક ૨૧૦-અસવર ૪૮, -નિમ્ન
 ૩૦૦, -રાગોપરતિ ૧૧૩; -સંવર
 ૧૦૭, -સાતા ૭૧
 અકારાનુયોગ ૮૭૭

- અકં ૭૫૧; -ધરગદિકા ૨૫૦; -પુરા
પ૭૭, ૬૨૭; -રત્ન ૭૪૬; -લક્ષણ
૮૮૩
- અકવર્તી ૨૦૩, ૩૪૭, ૩૬૧, ૪૫૩,
૪૮૦, ૫૭૫, ૬૦૨, ૬૩૪, ૬૩૬,
૬૬૬, ૬૭૯-૬૮૧, ૬૮૫, ૬૯૦,
૭૧૭, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૫૬; -વંશ
૬૮૦; -વિજય ૫૭૫, ૫૭૬, ૬૦૬,
૬૨૮, ૬૩૬, ૬૬૦, ૬૮૦; -ના
પિતા ૭૪૬; -ની ઋક્ષિ ૭૪૬; -ની
માતા ૭૪૬; -નાં નામો ૭૪૬; -નું
સૌરત્ન ૭૪૬; -વિષે સામાન્ય ૭૪૬
- અકવાલ -વિષકંભ ૬૦૬, ૬૪૦-૧;
-સમાચારી ૮૦૪; -ગતિ ૮૮૬
- અકવાલા ૮૮૮
- અકાધ ૭૦૩
- અક્ષુઃ ૨૪; -દર્શન ૧૭૪, ૨૭૬, -દર્શના-
વરણ ૭૪; -અસંવર ૪૮; -ઇન્દ્રિય
૨૧૦; -ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ૩૦૦;
-ઇન્દ્રિય રાગોપરતિ ૧૧૩; -શોભ-
પતા ૭૭૮; -સાતા ૭૪
- અક્ષુષકાંતા ૬૮૮
- અક્ષુષ્માન ૬૮૮
- અતુરંગ ૨૬૨
- અતુરિન્દ્રિય ૬૨, ૯૦, ૧૭૫-૯, ૧૯૧-૩,
૨૦૦, ૨૧૫, ૨૬૨, ૨૬૬, ૩૨૨,
૩૯૦, ૩૯૩, ૪૦૦-૧, ૪૦૮-૯,
૪૧૮-૯, ૪૨૨, ૪૪૦-૨, ૫૫૭
- અતુર્દર્શપૂર્વાધારી ૭૧૭
- અતુર્થકર્મગ્રથ ૮૯૯૮, ૧૭૧, ૨૦૪, ૭૬૯
- અતુર્વિધ સંધ ૭૮૭
- અતુષ્કાણ ૫૪૪
- અતુષ્પદ ૨૦૦
- અમર ૪૨૪, ૪૮૧, ૪૯૦-૬, ૪૯૮-૯,
૭૦૨; -અચા ૪૯૭-૮; -ઇન્દ્ર
૪૯૭; -ઠિત્યાત ૮૯૧
- અયન ૬૧, ૬૨, ૭૦, ૩૯૮
- અરણ્યકરણાનુયોગ ૧૬૬, ૩૩૭
- અરણ્ય નિધિ ૨૬૩
- અરમ ૧૭૩, ૨૦૩; -શરીર ૧૫૮;
- શરીરી ૩૪૬, ૩૮૧
- અરિમ ૪૨૮
- અર્મ ખેલ ૮૮૪
- અર્મપક્ષી ૨૦૧
- અર્મ લક્ષણ ૮૮૩
- અર્થા ૧૧૬
- અલન પ્રતિધાત ૫૩૫
- અલસત્વ ૮૩૫, ૮૩૯
- અલિત ૫૩૫
- અંડ કૌશિક ૧૧૫
- અંડા ૪૯૯-૫૦૦
- અંદના ૭૦૩
- અંદ્ર ૨૫૮, ૩૬૮, ૪૫૬-૭, ૪૬૧,
૪૬૪, ૪૬૭, ૪૮૦, ૪૮૨, ૪૮૮,
૪૯૦, ૫૦૦-૩, ૫૦૮, ૫૫૬, ૫૬૫,
૬૦૪, ૬૧૭, -કાંત ૩૬૮; -કાંતા
૬૮૮; -કૂટ ૩૬૮; -ગૌર ૭૦૨;
-જાયા ૭૧૮; -દિવસ ૫૨૬; -જ્વજ
૩૬૮; -પર્વત ૬૨૧, ૬૩૪-૫,
૫૮૩; -પુરી ૬૯૬; -પ્રજ્ઞાપિત
૨૬૩, ૪૬૫; -પ્રેક્ષા ૩૬૮, ૬૯૭,
૭૧૮, ૭૫૬; -પ્રેક્ષા ૪૮૮, ૭૦૧;
-ભાગા ૫૬૬-૬૦૦; -મહલ ૪૬૩;
-મા ૨૬૦, ૩૨૬; -માસ ૫૨૬;
-યશા ૬૮૮; -લક્ષણ ૮૮૩; -લેશ્ય
૩૬૮; -ની વધધટ ૫૦૨; -વર્ણ
૩૬૮; -વર્ષ ૫૨૭; -શૃંગ ૩૬૮;

-સંવત્સર ૪૬૧, ૫૨૭-૯, ૫૪૯;
-સૂર્યનું આકાશમાથી ભિતરનું ૮૯૧;
-સુષ્ઠ ૩૬૮; -હ્રદ ૬૩૫

અદ્વાનન ૬૪૭, ૭૩૨
અદ્વાલ ૩૬૯, ૪૭૪
અદ્વાવર્ત ૩૬૮
અદ્વોત્તરાવતંસક ૩૬૮
અયક ૪૫૫, ૭૦૧; -વન ૬૪૭
અયા ૫૭૭, ૬૯૯, ૭૪૩
આતુરમહારાજિક ૪૫૩
આતુર્માસધર્મ ૬૮૫, ૭૨૭, ૭૪૫
આતુર્માસિક અનુદ્ધાતિક ૨૫૩
આતુર્માસિક ઉદ્ધાતિક ૨૫૩
આપોન્નત ૩૭૨
આમર ૪૩૫, ૭૫૧
આર ૮૮૩
આરક ૮૯૩
આરણ ૨૦૩; -ગણ ૭૨૩; -દેવ ૫૧૭
આરસ્થિતિક ૯૦
આરિકા ૪૨૨
આરિત્ર ૨૦, ૨૨-૪, ૩૪, ૧૦૬,
૧૫૫, ૧૫૯, ૨૦૬, ૨૭૬, ૨૮૧,
૨૮૫, ૩૨૧, ૩૪૫, ૪૫૨, ૮૩૦;
-ઝઙ્ઙ ૪૩૩; -ધર્મ ૧૨-૩,
૨૧-૨, ૨૮૦; -નાશ ૬૭; -પરિ-
ણામ ૨૦૬; -પુરુષ ૮૧૬, -પુલાક
૨૮૭, -પ્રત્યનીક ૭૮૧, ૭૭૬.
-પ્રાપ્તિ ૧૩૬; -પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૨૬;
-ખલ ૪૩૫, -ભેદિની ૪૫; -બુદ્ધ
૧૦, ૮૧૫, -બોધિ ૧૦, -મૂઢ ૮૧૫;
-મોહ ૧૦૧; -મોહનીય ૭૨, ૭૯;
-ભોક્ષ ૫૫૪; -વિનય ૧૪૫;
-વિરાધના ૨૩; -સમાધિ ૭૪૪;
-સંકલેશ ૩૦૨; -સપત્ર ૧૩૯;

-સંપન્નતા ૩૦૦, -આચાર ૨૩૨,
૨૯૦; -આગધના ૨૨; -દંડ
૪૮૦; -કેપપાત ૩૦૮

ચારુ ૭૦૨
ચારોપપત્ર ૯૦
ચાર્વાક ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૪૮
ચાવલ ધોવણ ૩૦૬
ચાડાલ ૮૬૯
ચાડિકચ ૭૫
ચિકિત્સક ૮૯૩
ચિકિત્સા ૨૬૪, ૩૪૦, ૪૩૫, ૮૯૩
ચિત્ત ૨૮, ૨૫૭, -સમાધિ ૩૨,
-અદ્વેત ૩૩૬
ચિત્ર ૪૮૪, -કનકા ૪૫૪; -હૃદ ૫૮૩,
૫૮૬, ૬૨૧, ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૩૮;
-ગુપ્ત ૭૨૬, ૭૪૪; -ગુપ્ત ૪૮૭,
૬૫૨; -પક્ષ ૪૮૪; -ગંગા ૫૭૪,
૬૮૮; -રસવૃક્ષ ૫૨૫; -સમૂત ૨૬૨,
-અંગ ૫૭૪, ૬૮૮; -અગત્વ
૫૨૫, -અતરગંડિકા ૨૫૧
ચિત્રા ૪૫૪, ૪૬૫-૬, ૪૬૯, ૪૮૯,
૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦-૧;
ચિહ્ન પુરુષ ૮૧૬
ચુલ્લની ૭૪૭
ચુલ્લ શતક ૨૫૭
ચુલ્લ હિમવત ૫૭૮, ૬૨૮, ૬૩૧,
૬૩૬, ૬૬૦ -પૃષ્ઠ ૫૮૭, ૫૮૭, ૬૨૮
ચુચુલ ૮૪૬
ચુલ્લ ૩૪૦
ચુલ્લ ૨૨૭, ૩૩૦, -હાર ૨૮૮,
-ગત ૩૨૯
ચુલ્લ ૨૬૨
ચુલ્લિપિતા ૨૫૭
ચુલ્લવત્થુ ૨૫૧, ૨૬૧

ચૂલિકા ૧૬૫, ૨૪૮, ૨૫૨, ૨૫૬,
 ૫૬૭. ૬૩૪, ૬૪૧, ૮૮૭; -વસ્તુ
 ૨૬૧-૨, ૨૪૯
 ચૂલિકાંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 ચેટક ૭૪૪
 ચેતના ૬૨
 ચેલોત્ક્રેપ ૬૮૨
 ચૈત્ય ૩૩૩, ૬૪૬; -વૃક્ષ ૪૫૩, ૪૫૫,
 ૬૪૭, ૬૮૨, ૭૧૪; -રત્ન ૪૬૮.
 -સ્તૂપ ૬૪૭
 ચોરકથા ૪૮
 ચોરસાકાર ૪૭૫
 ચોરી ૪૨, ૫૪, ૨૦૯
 ચૌદપૂર્વી ૩૩૦
 ચૌદ રજ્જુ ૫૬૩
 ચ્યવન ૩૮૨, ૪૫૨, ૭૧૫
 ચ્યુતાચ્યુત શ્રેણી ૨૪૮
 છત્ર ૪૩૫, ૭૫૧; -લક્ષણ ૮૮૩
 છત્રાભ ૭૦૦
 છન્નસ્થ ૨૦૬, ૨૭૩, ૨૭૪; -મરણ
 ૩૮૭; -વીતરાગ ૮૯; -ક્ષીણકપાય ૦
 ૨૬૩
 છન્નવાદ ૮૮૩
 છર્દિત ૩૪૧
 છવિ ૪૧, -છેદ ૮૬૩
 છંદના ૭૭૬
 છંદોનુવર્તના ૩૪૪
 છાન્દસ્થિક સમુદ્ધાન ૩૮૮
 છાયા ૧૬૬, ૫૦૫
 છિદ્ર ૪૦૭, -પ્રેક્ષી ૧૩૫
 છેદન ૪૩૭, ૮૬૦; -સેદ ૮૬૪
 છેદાહ ૧૩૪
 છોપસ્થાપનિકા કલ્પસ્થિતિ ૭૭૭
 છોપસ્થાપનીય ૭૬૮

છોપસ્થાપ્ય સંયમ ૨૬૫
 જગતી ૪૫૫, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૫૫
 જઘન્ય પુરુષ ૮૧૬
 જઘન્યા ૫૨૨
 જઠિકાદિલક ૬૦૬
 જનપદ કથા ૪૪
 જનપદસત્ય ૧૧૦, ૧૨૨
 જનવાદ ૮૮૩
 જન્મ ૩૬૪, ૭૧૫
 જમર્ષ્યે ૨૫૬
 જમાલિ ૨૫૭, ૨૬૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,
 ૭૩૭-૮
 જમુના ૩૨૦, ૫૬૬
 જય ૬૬૬, ૭૪૭, ૭૫૬; -સંપન્ન ૮૬૫
 જયંત ૩૪૬, ૩૬૭, ૩૭૮, ૪૭૮, ૫૫૮,
 ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૧૦, ૬૫૩-૪, ૭૫૩,
 ૭૫૭
 જયતી ૪૮૬, ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૪૬,
 ૬૫૧, ૭૦૦
 જયકીર્તિ ૭૪૩
 જયનાથ ૭૪૪
 જયા ૬૬૭, ૭૪૬
 જરત ૫૬૧
 જરા ૪૩૮
 જરાધુજ ૩૬૨, ૪૧૮-૬
 જરાસંધ ૭૫૪, ૭૫૬
 જર્જરિત ૫૪૭
 જલ ૪૮૪; -કાંત ૪૮૧, ૪૮૪; -કાયિક
 ૪૦૧; -ચર ૩૨૩, ૩૬૩, ૪૦૫;
 -ચરી ૩૨૩; -પ્રભ ૪૮૧, ૪૮૪;
 • -પ્રવેશ ૩૮૨; -રત ૪૮૪
 જલ્લ ૧૧૬
 જવજવ ૩૬૩
 જવસંપન્ન ૮૬૫

જવાબ આપવો ૮૨૩

જગમિક ૩૧૦-૧

જગોલી ૨૬૪

જઘાચારણ ૨૦૩

જળમતી ૭૫૭

જખૂ ૭૦૧; -ટૂણ ૫૬૪

જખૂદ્રોપ ૨૦૧-૨, ૩૫૯, ૪૦૪, ૪૫૭,

૪૬૦, ૪૬૩, ૪૬૭, ૫૦૧-૫,

૫૦૭-૮, ૫૫૬ ૫૬૪, ૫૭૩, ૬૪૬,

૬૫૧, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૭૯, ૬૮૧,

૬૮૭; -ના વક્ષરકાર ૫૮૨, ૫૮૪;

-ના કુટ ૫૮૬, ૬૬૩, -ના વૈતાલય

૫૮૦; -ના જુદ ૫૯૩, ૬૬૪;

-ના નદીઓ ૫૯૭, ૬૬૬; -ના

કાળ, આયુ આદિ ૬૦૭; -નાં

તીર્થ ૬૦૯; -ના પ્રકાશક સૂર્ય-

ચંદ્રાદિ ૬૦૪; -નો ઔરવતવર્ધ

૭૪૯, -ના વર્ધધર ૫૭૭; -નાં

વર્ધ-ક્ષેત્ર ૬૫૭, -ના પ્રપાતકુદ

૬૬૫, -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૪૫૮, ૬૯૫

નતરૂપકાંડ ૫૧૬

નતતા ૪૯૯, ૫૦૦

નતિ ૭૬, ૪૭૯, ૮૩૦; -આર્ય ૮૪૬;

-આજીવક ૮૪૬; -નામકર્મ ૮૨;

-નામ નિધતાયુ ૮૦, -મદ ૭૭,

-સપત્ર ૧૩૯, -સ્થવિર ૧૩

નરેકૃપણ ૮૪૮

નવનવ પ્રતિકમણ ૧૪૨

જિતરાત્ર ૬૯૮, ૭૧૮

જિતારિ ૬૯૮

જિતેન્દ્રિયતા ૨૫

જિન ૬૬, ૯૨, ૨૭૪, ૨૮૯, ૬૭૯;

-કલપ ૭૯૯, -કલપરિચિતિ ૭૭૮;

-કલપી ૧૫૫; -ચેત્ય ૬૫૧;

રથા-પદ

-પ્રતિમા ૬૪૭, -પ્રવચન ૩૦, ૩૨૭;

જિનભદ્ર ૧૨૨, ૧૫૯, ૨૧૬, ૩૨૭-૮

જિનેન્દ્ર ૭૧૪

જિહ્વા ૧૬૫

જિહ્વેન્દ્રિય ૨૧૦; -નિગદ્ય ૩૦૨;

-પ્રતિસંલીનતા ૧૨૮; -સાંના-

પરતિ ૧૧૩

જીત ૧૩૯; -ઝવણી ૭૭૭

જીમૂત ૧૬૫

જીવ ૧૧, ૩૦, ૩૭, ૬૦-૩, ૮૫-૬,

૧૬૩-૮, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૭૫, ૧૭૯,

૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૨૫, ૨૩૮,

૨૩૫, ૩૩૮-૬, ૩૭૩, ૩૮૧,

૩૯૩, ૩૯૮, ૪૦૭, ૪૨૬, ૪૩૬,

૪૪૧, ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૪૮, ૫૫૩-૬,

૫૬૩, ૫૭૦-૧, ૫૭૨, -અયય

અનુવ ૨૭૧, -કાવ ૭૩૦, -કાયા

૪૧૦, નિકાય ૨૫-૬, ૧૬૫;

-દંડક ૧૭૮, -પાદનામ ૬૯,

૨૦૬, -પ્રાદિકા ૨૬૬, ૩૩૦;

-મદ ૧૭૨, -નિમક ૩૩, -પાનિ

૪૪૧; -રાશિ ૧૬૮, -સનાત ૧૭૧;

-વર્ગણ ૧૭૬, -સમુદાગ ૫૫૫;

-સમાસ ૮૮; -સુપ્ત ૧૦૭;

-અનુવનિક ૩૩, -અનુવ-

વિભાજી ૨૬૩, -આમગમ ૧૨૯,

-અગ્નિકાવ ૧૬૩, ૧૭૧, ૫૫૩

જીવનઆધાર ૨૮૧

જીવન રિચિતિ ૩૮૫

જીવિતાનસા પ્રયાગ ૭૮

જીવિતાશા ૭૩

જીવિતાશા ૭૮, ૩૧૦

જીવિ ૪૩૬, ૮૬૦

જીવિપાત્ર ૭૩૩

જૈન ૪૯, ૫૧-૫૨, ૧૨૨, ૧૬૩, ૧૭૦
૧૮૯, ૨૭૮, ૩૨૭, ૩૩૫, ૩૩૬;
-લિંગ ૩૨૭; -શાસ્ત્ર ૩૩૭;
-સિક્ષાતસંગ્રહ ૨૮૫

જૈણ ૭૬

જ્ઞાતિ ૭૮૯

જ્ઞાત ૨૨૩, ૩૨૬

જ્ઞાતા (ધર્મકથાંગ) ૧૮, ૨૬૦, ૭૧૦,
૭૯૨, ૮૯૫

જ્ઞાતિ ૪૪૭; -કથા ૪૪

જ્ઞાતુ ૮૪૭; -ધર્મકથા ૨૩૧, ૨૩૭

જ્ઞાન ૩, ૨૦, ૨૪, ૩૪-૬, ૧૫૫, ૧૫૯

-૬૦, ૨૦૯, ૨૧૬-૭, ૨૭૬, ૨૮૫,

૩૨૧, ૩૨૫, ૩૩૮, ૪૬૬, ૭૨૨;

-ઋષિ ૪૩૩; -દર્શન ૨૭૧, ૨૭૨,

૨૭૪; -પરિણામ ૨૦૬; -પુરુષ

૮૧૬; -પુલાક ૨૮૭; -પ્રત્યગીક

૭૭૬, ૭૮૧; -પ્રવાદ ૨૪૯; -પ્રાપ્તિ

૧૩૬, ૭૧૫, -પ્રાચીન ૧૨૯;

-બલ ૪૩૫; -બુદ્ધ ૧૦, ૮૧૫;

-ગોધિ ૧૦, -મૂઠ ૮૧૫; -લોક

૫૫૪, -વિનય ૧૪૪; -વિરાધના

૨૩; -સંકલેશ ૨૩, ૩૦૨; -સંપન્ન

૧૩૯, -સંપન્નતા ૩૦૦; -અભિ-

ગમ ૪૧૯; -આચાર ૨૩૨, ૨૯૦;

-આરાધના ૨૨; -આવરણ ૬,

૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૯૪, ૧૪૭,

૩૯૮, -ઇન્દ્ર ૪૮૦, -ઉત્પત્તિ ૬૮૨;

-ઉપધાત ૩૦૮

જ્ઞાની ૧૭૩

જ્યેષ્ઠા ૪૬૪-૬, ૪૬૯, ૫૦૮, ૬૦૪, ૭૦૦

જ્યોતિ ૫૦૧, ૫૫૯, ૮૩૩, ૮૪૩;

-પરાયણ ૮૪૩; -રસકાંદ ૫૨૫;

જ્યોતિરંગ ૫૭૪; -વૃક્ષ ૫૨૫;

જ્યોતિશ્ર્ચક ૪૫૬

જ્યોતિષી ૧૭૭, ૩૨૨, ૪૧૦, ૪૪૧-૩,

૪૫૬, ૪૭૯-૮૦, ૫૦૦, ૫૦૧, ૭૨૧

જ્યોતિષક ૮૦, ૯૦, ૩૬૦, ૩૮૨, ૩૬૮,

૪૦૦-૧, ૪૦૬, ૪૨૩, ૪૩૨, ૪૫૩,

૪૮૮; -ઇન્દ્ર ૪૬૪, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૯

જ્યોત્સ્ના ૧૬૬

ઝાકળ ૩૯૫

ઝાડની છાલ ૩૧૧

ટીકાકાર ૬૪, ૯૦, ૧૫૬, ૧૬૪,

૧૬૭, ૧૭૦, ૨૦૩, ૨૦૭, ૨૨૮,

૨૨૯, ૨૩૩, ૨૩૭, ૨૪૫, ૨૫૪,

૨૫૫, ૨૫૮, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૫,

૨૮૫, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૬,

૩૩૭, ૩૪૩-૪, ૩૪૬, ૩૯૦,

૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૫-૭, ૪૭૫,

૬૦૫, ૭૩૯, ૭૪૩, ૮૬૫

તજ્જાત દોષ ૨૨૯-૩૦

તજ્જાત સંસૃષ્ટ કલ્પક ૧૫

તટસ્થ ૮૧૭

તત ૫૪૬, ૮૮૪

તત્તુતરી ૪૫૩

તત્ત ૫૫, ૧૦૬

તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫, ૬, ૨૩, ૩૫, ૪૨, ૫૩,

૫૫, ૬૩, ૬૮-૭૧, ૮૭, ૯૪,

૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૧૬,

૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૫૦, ૧૬૩,

૨૦૮, ૨૮૬, ૩૩૮, ૪૩૭, ૪૭૦,

૪૭૪ ૪૭૯; -ભાષ્ય ૫૧, ૧૧૨,

૧૧૬

તથાકાર ૭૭૯

તથાગત ૪૩૫; -બુદ્ધ ૮૧૫; -શાસ્ત્ર ૩૧

તથ્યજ્ઞાનાનુચોગ ૧૬૯

તથ્યવાદ ૨૬૦

તદન્યવસ્તુક ૨૨૫

તદુભયધર ૮૧૬
 તદુભય પ્રત્યનીક ૭૭૬
 તદુભયાઈ ૧૩૦, ૧૩૩
 તદુભયમરણ ૩૮૨, ૩૮૭
 તદ્વસ્તુક ૨૨૫
 તદ્વ્યતિરિક્તામિથ્યાદર્શનપ્રત્યય ૪૧૨
 તનુ ૧૫૮, ૫૬૧; -તનુ ૫૬૧; -વાત
 ૧૬૬, ૫૧૪; -વાત વલય ૫૬૧
 તપ ૩, ૧૩-૪, ૨૪, ૨૬, ૩૪, ૧૨૮,
 ૧૫૬, ૮૭૫; (બાહ્ય ૧૨૮); -
 -આચાર ૨૩૨, ૨૬૦
 તપનીય ૬૫૧
 તપબલ ૪૩૫
 તપમહ ૭૭
 તપમાર્ગ ૨૬૩
 તપશ્ચર ૮૪૪
 તપસમાધિ ૩૪
 તપસ્યા ૩, ૬૮, ૧૬૦, ૩૪૧
 તપસ્વી ૬૬, ૧૨૭, ૩૪૪; -પ્રત્યનીક
 ૭૭૬
 તપોપધાન ૨૩૨
 તપોઈ ૧૩૩, ૧૩૪
 તપોલેશ્યા ૪૩૪
 તપ્તબલ ૫૬૬, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 તમ ૧૬૬, ૪૨૫, ૫૧૫ ૮૩૩, ૮૪૩,
 -પરાયણ ૮૪૩; -પ્રજ્ઞા ૫૬૦; -બલ
 ૮૩૩
 તમરકાય ૧૬૬, ૪૭૩, ૪૭૮
 તમસ્તમસ્ ૪૨૫, ૫૧૫, ૫૬૬
 તમિસ ૫૮૦; -ગુફા ૫૬૦-૨
 તરવૈયો ૮૪૬
 તરણી પ્રતિકર્મ ૮૮૩
 તરપતન ૩૮૨

તર્ક ૨૨૨, -સેન ૬૮૭
 તલ ૩૬૪
 તન્નિસમ ૮૮૨
 તાન ૮૮૨
 તારક ૭૫૩, ૭૫૬; -મહ ૪૬૭
 તારકા ૪૮૮
 તારા ૪૫૬, ૪૬૮-૯, ૭૪૬, -મંડલ ૫૦૧
 તાલ ૮૫૧, -શબ્દ ૫૪૬, -ધિશાય
 ૭૨૧; -સમ ૮૮૨
 તાવતિસ ૪૫૩
 તિક્તા ૪૦૬, ૫૪૪
 તિગિજ્ઞ ૩૪૨, ૩૭૨, ૬૩૬-૭, ૬૫૪;
 -ફેટ ૪૬૫, ૫૮૭, ૬૨૨, -ફેટ
 ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૩
 તિતિક્ષા ૧૭
 તિનિશલતાસ્તમ્ભ ૪૬
 તિમિસ (તિમિસા) ૬૩૮, -ગુહા ૫૬૩,
 ૬૦૨, ૬૩૬, ૬૪૩
 તિરમ્હાન ૪૪
 તિર્યક ૨૭૧, ૪૧૬, -ગૌરવ પરિણામ
 ૮૨, -લોક ૪૨૩, ૪૪૩, ૪૪૬,
 ૫૦૧, ૫૫૪, ૫૫૮
 તિર્યચ ૪૦, ૬૨, ૬૬, ૧૭૫, ૧૭૬,
 ૧૬૧-૨, ૨૦૦, ૩૨૩, ૩૫૬, ૪૧૮,
 ૪૨૬, ૪૭૬; -ગતિ ૪૬, ૨૦૭,
 ૩૮૧, ૩૬૭; -નો આહાર ૩૮૦;
 -પચેન્દ્રિય ૬૦, ૩૪૬-૪૭,
 ૩૮૨, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૨૨,
 ૪૨૭-૮, ૪૩૦-૨, ૪૩૬, ૪૪૦;
 -યોગ્યકર્મબલ ૬૮, -સંસાર
 ૧૬૧
 તિર્યચા ૧૭૬, ૧૬૨
 તિલ ૬૦૬, -પુષ્પવર્ષ ૬૦૬; -ફેટ ૩૦૬
 તિલક ૧૫૭, ૭૦૧

તિથ્યગ્રુપ્ત ૨૬૬, ૩૩૦, ૩૩૧

તિતિલુક ૭૭૮

તિદ્વક ૭૦૧

તીરછાલોક ૫૫૯

તીર્થ^૧ ૧૮૮, ૬૦૮, ૬૮૬, ૭૨૪

તીર્થ^૨ ૨૧, ૮૭, ૨૫૦, ૩૨૭, ૩૩૦,

૩૪૪, ૫૧૨-૩, ૬૬૯, ૬૮૧, ૬૯૬,

૭૧૫-૮, ૭૨૨, ૭૨૪-૫, ૭૩૩-૪,

૭૫૮, ૭૬૭; -ગડિકા ૨૫૦;

-ગૃહસ્થપર્યાય ૭૦૪; -નામકર્મ

૮૪, ૭૪૪; -નું પ્રતિપાદન ૬૮૬;

-નું અતર ૭૧૨; -ના આવક ૭૦૮;

-ના માતાપિતા ૬૯૬, -નું પૂર્વભવનું

નામ ૬૯૬; -નો વર્ણ ૭૦૨; -નું

દીક્ષારથાન ૬૯૮; -નાં કલ્યાણક

નક્ષત્ર ૭૦૦; -ના મનઃપર્યાયજ્ઞાની

૭૧૦; -નું સર્વાયુ ૭૦૫; -ના

વાદીઓ ૭૦૮; -ની જિઆર્ષ ૭૦૪;

-ની આવિકા ૭૦૭; -ની શ્રમણી

૭૦૭; -ના પિતા ૬૯૮, ૭૧૫;

-ની પાલખી ૭૧૫; -ના ચતુર્દશ-

પૂર્વી ૭૧૦; -ના ગણ -ગણધર

૭૦૫; -ની કેટલા સાથે દીક્ષા

૭૦૨; -ના પ્રથમશિષ્યો ૭૦૨; -ના

અવધિજ્ઞાની ૭૧૦; -ને પ્રથમ ભિક્ષા

દેનાર ૬૯૮; -નો ઉપદેશ ૬૮૫;

-ની પાલખી ૭૦૦; -ના જિન

કેવલી ૭૦૮; -નાં ચૈત્યવૃક્ષ ૭૦૦;

-ના વૈકુન્ઠિક ૭૧૨; -ની માતાઓ

૭૩૪; -નાં નામો ૬૯૬; -ના

પ્રથમ શિષ્ય ૭૦૨; -ના અતિશય

૬૮૩, ૬૯૦; -ની વિશેષ માહિતી

૭૧૪; -નાં હાડકાં ૪૯૮; -ના

શ્રમણ ૭૦૭; -ના અનુત્તરૌપપાતિક

૭૧૨; -ના સિદ્ધ ૧૮૮; -ની ખોદ્-

માન્યતા ૭૩૩

તુલિકા ૪૯૯-૫૦૦

તુલિકા ૪૯૯-૫૦૦

તુમ્બ ૨૬૦

તુમ્બા ૪૯૯, ૫૦૦

તુરુષુ ૪૨૨

તુલસીવૃક્ષ ૪૫૫

તુલા સંક્રાન્તિ ૪૬૦

તુવેર ૩૯૪

તુષિત ૪૭૪, ૪૭૫

તુષાદક ૩૦૬

તુસિત ૪૫૩

તુંગિકા ૪

તુંબુરુ ૪૯૪

તુર્યાંગ ૫૭૪

તુલ્ય વનસ્પતિ ૧૯૮-૯

તુલ્ય સ્પર્શ^૧ ૧૧૬

તુષ્ણા ૭૬

તેજકાય ૪૪૦

તેજ ૨૧૫, ૪૦૯, ૪૮૪; -શિખ ૪૮૪;

-શૌચ ૧૩

તેજસ્ ૪૦૮; -કાંત ૪૮૪; -કાય ૬૩,

૧૭૭, ૧૯૨, ૧૯૪-૫, ૩૯૦, ૪૧૯;

-કાયારભ ૩૮; -કાયિક ૧૭૫,

૪૦૧, ૪૧૮; -પ્રભ ૪૮૪; -લેશ્યા

૨૧૩, ૨૧૫, ૪૫૨; -લેશ્યી ૧૭૫;

-મંડલ ૬૮૩; -નીર્થ ૭૪૮

તેતલી ૨૬૦

તેન્દુક ૪૫૫; -ચૈત્ય ૩૨૮

તેચલી ૪૯૨

તેજસ ૮૫, ૧૭૫, ૪૦૦-૭, ૪૪૩-૪;

-અવગાહના ૪૪૪; -લેશ્યા ૪૩૩-૪;

-શરીરી ૧૭૫; -સમુદ્ધાત ૩૮૮

तैल ८४७
 तौथधारा ५६०
 तौरल्ल १६६, ४२२
 त्याग १३, १४, १२०, २६४
 तस १६१, १६४, ५५४-६, -काय
 ६३, १६२, १६३, १६५, ४१८;
 -कायारस ३८, कायिक १७५;
 -नाडी ४३८, -नाम ८३
 त्रायस्त्रिंशदेव ४७६, ४६६, ५००, ६८२
 त्रिकूट ५८३, ६२१, ६३३, ६३५
 त्रिकोण ५४४, -आकार ४७५
 त्रियक्षु २१०
 त्रिनेत्र ७४४
 त्रिपृष्ठ ७५३, ७५६, ७५८-९
 त्रिशरल्ल १२२
 त्रिशला ६६८, ७३६
 त्रीन्द्रिय ६२, ६०, १७५-६, १६१-२,
 २००, २१५, २६२, २६६, ३५८,
 ३६०, ३६३, ४००-१, ४०८-९,
 ४१८-९, ४२२, ४४०-२, ५५७;
 -अभ्यर्चित १६३; -पर्यर्चित १६३
 त्रुटित १६४, ८८७, -अग १६४, ८८७,
 -अगवृक्ष ५२४
 त्रैराशिक २४६, २६१, २६७, ३३४
 त्र्योन्मुक्त ४३६
 त्र्योन्मुरारि ४३६
 त्वया १६६
 त्वरितगति ४८४
 त्वष्टा ६०५, ५२५
 हुंकरसीम ६१२-४
 हुंक्ष ४६३, ४६२
 हुंक्षिण ४१६, ५६६; -भस्त्रिम ५६६;
 -अथन ४६१-६२, ५०४-७;
 -अर्धना अधिपति ४८१

हुत ६८६, ७४०, ७५३, ७५६;
 -वासुदेव ७५७
 हुतक ८४५
 हुति १५, ३०६, ३१५-६, ३४३
 हुधियुपपर्वत ६४८, ६५०
 हुधिवर्ण ४५३, ७०१
 हुमनशील १३६
 हुर्ष ७५, ३३१, -प्रतिसेवना १३२
 हुर्षिका १३२
 हुर्शन २०, २२-४, ३४, ३५, ७८,
 ११६, १५५, १५६, २१७, २७६,
 २७८, २८५, ३२१, ३२७, ७१६,
 ७२२; -क्षि ४३३, -गुणाधिक
 ३४४; -परिणाम २०६; -पुरुष
 ८१६; -पुलाक २८७, -प्रतिभा
 २८५, -प्रत्यनीक ७८१, ७७६;
 -प्रत्यया ४१५, -प्राप्ति १३६;
 -प्रायश्चित्त १२६, -गल ४३५,
 -सुक्ष्म १०, ८१५; -मोक्षि १०
 -मेहिनी ४५; -मूढ ८१५, -मोह
 १००, -मोहनीय ६, ७२, -क्षीक
 ५५४, -विनय १४४, -विराधना
 २३; -श्रावक २८३, -स क्लेश
 ३०२, -स पत्र १३६, -स पत्रता
 ३००, -आचार २३२, २६०;
 -अभिगम ४१६, -आराधना २२;
 -आवरण ७०-१; -आवरणीय
 कर्म ७४, -आवरणी ३६८, ७२;
 -छन्द ४८०, -छिप्यात ३०८
 हुवर्धरक्षोभा १६६
 हुशक्षामिका ३१७
 हुशधनु ६८६
 हुशपुर २६७, ३३५
 हुशरथ ६८७, ७५४

દશ વર્ગણા ૧૮૧
દશવૈકાલિક ૩૪, ૪૫, ૭૭, ૧૦૯,
૧૦૮, ૧૪૪; -ચૂર્ણિ ૨૨૬;
-નિર્ચુકિત ૧૦૯, ૩૨૬

દશશ્રમણ ધર્મ ૭૩૦

દશા ૨૬૩, ૩૪૮

દશારગડિકા ૨૫૦

દશારમડલ ૨૫૮

દશારવંશ ૬૮૦

દશાશ્રુતરકંધ ૩૨-૩, ૬૪, ૨૮૪,
૩૦૦, ૩૪૪

દહાડિયો ૮૪૪

દંડ ૪૯, ૬૨, ૩૮૮, ૪૨૯-૩૦, ૭૫૧,
૮૫૭, ૮૯૪; -નીતિ ૬૯૫, ૮૯૩;
-યુદ્ધ ૮૮૪; -લક્ષણ ૮૮૩ -વીર્ય
૭૪૮; -સમાહાન ૪૯; -આયતિક
૧૬, ૧૨૯; -ઉત્કટ ૬૭૯

દંડક ૯૦, ૧૮૮, ૨૧૧-૨, ૨૮૦,
૩૪૯, ૩૭૩, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૭,
૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૭, ૪૨૭

દંભ ૭૬

દંશમશક ૧૧૬

દાદા ૬૧૬

દાન ૬૩, ૯૪, ૭૮૦; -શર ૮૪૪

દામડ્ડી (દામર્દિ) ૪૯૪

દામિલલિપિ ૮૮૫

દાયક ૩૪૦

દારુકનિર્ઞન્ય ૭૨૭

દારુરતલ ૪૬

દાયાનિતિક ૮૮૫

દાવદંવ ૨૬૦

દાસ ૮૧૬; -વાહ ૧૩૩

દિક્કુમાર ૧૭૭, ૩૫૮, ૪૨૧

દિગ્ ૩૪૪

દિગમ્બર ૯૮, ૧૧૨, ૧૨૪, ૨૪૮,
૨૬૧, ૨૮૫, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦,
૩૩૮, ૬૯૧-૨, ૬૯૬-૮, ૭૦૨-૪,
૭૦૮, ૭૧૦-૨, ૭૧૪-૬, ૭૩૪,
૭૩૭, ૭૪૩-૪, ૮૫૫

દિનક્ષય ૫૨૫

દિનમાન ૫૦૭

દિનવૃદ્ધિ ૫૨૬

દિન ૬૯૭, ૬૯૯, ૭૦૨-૩

દિવસ ૫૨૫-૬

દિવા ૪૦

દિવાકર ૬૫૨

દિવામૈથુનત્યાગ ૨૮૫

દિશા ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૯૫, ૫૬૬, ૫૬૯;
-કુમાર ૪૫૩; -કુમારી ૪૫૪,
૫૬૦, ૬૫૧, ૬૫૨; -કુમારેન્દ્ર
૪૮૧; -સૌવરિતકં ૩૭૨; -સ્વરિતક
૬૫૧; -હરિતકં ૫૮૯

દીક્ષા ૧૨૭, ૪૫૨, ૭૧૫-૬, ૭૨૦, ૮૬૨

દીધનિકાય ૨૦૪-૫, ૪૩૫, ૭૪૬-૭,
૭૪૯-૫૦

દીને ૮૨૪, -ભતિ ૮૨૫ -દૃષ્ટિ ૮૨૫;
-પરાક્રમી ૮૨૫; -પરિણત ૮૨૪;
-પરિવાર ૮૨૫; -પર્યાય ૮૨૫;
-પ્રજ્ઞ ૮૨૫; -ભાષી ૮૨૫; -મના
૮૨૪; -રૂપ ૮૨૪; -વૃત્તિ ૮૨૫;
-વ્યવહાર ૮૨૫; -શીલાચાર ૮૨૫;
-સંકલ્પી ૮૨૫; -અવભાસી ૮૨૫;

દીપાંગ ૫૭૪; -વૃક્ષ ૫૨૫

દીર્ઘ ૫૪૫, ૫૪૭; -ગૌરવપરિણામ
૮૨; -દંત ૭૪૭; -દશા ૨૫૬,
૨૫૮; -બાહુ ૬૯૭, ૭૫૭; -વૈતા-
લ્ય ૫૭૯-૮૧, ૬૦૨, ૬૨૯, ૬૩૯;
-આયુ ૨૮; -આયુકર્મબંધ ૬૯

દુહામગ ૬૦૫
 દુરસિગંધ ૫૪૪
 દુરુપનીત ૨૨૪
 દુર્ગત ૨૦૮, ૮૩૨
 દુર્ગતિ ૨૦૮, ૨૦૯, ૮૩૩; -ગામિ
 ૮૩૩
 દુર્બાલિકા પુષ્પમિત્ર ૩૩૫
 દુર્ભંગનામ ૮૪
 દુર્ભના ૮૧૭
 દુર્લભ ૧૧; -ભાષિ ૪૨૮
 દુર્લભતા ૧૧
 દુર્મત ૮૩૨
 દુષ્કાલ ૩૨૦
 દુષ્ટ ૧૫૪, -ની ક્રિયા ૪૧૨; -પારાચિક
 ૧૪૪, -શિષ્ય ૭૭૬
 દુષ્પ્રભિધાન ૪૩૧-૩૨
 દુષ્પ્રત્યાન દી ૮૩૨
 દુ.ખ ૨૯, -વિપાક ૨૪૫; -શય્યા ૩૦;
 આત્મની ગવેષણા ૩૪૪
 દુઃપ્રયુક્ત કાચ ૩૮; -ક્રિયા ૪૧૧
 દુઃપ્રયુક્ત મન ૩૮
 દુઃપ્રયુક્ત વચન ૩૮
 દુઃષમ દુષમા ૫૨૨
 દુઃષમ સુષમા ૫૨૧-૨૨, ૬૦૭-૮
 દુ.ષમા ૫૨૨, -દશ લક્ષણ ૫૨૪;
 -સાત લક્ષણ ૫૨૩
 દુઃસ્વર નામ ૮૪
 દ્વિતિ ૩૩૯
 દગ ૬૦૬; -પંચવર્ણ ૬૦૬; -મૃત્તિકા
 ૮૮૩
 દહ ૮૨૬; -ધનુ ૬૮૯; -રથ ૬૮૭,
 ૬૯૯, -રથા ૪૯૯-૫૦૦, -સામિક
 ૧૫, -શરીરી ૮૨૬; -આયુ
 ૭૨૪-૫, ૭૪૧

દૃષ્ટાંત ૨૨૩, ૨૩૭, ૩૨૬
 દ્રષ્ટિ ૧૮૩, ૮૨૦, -કલીબ ૭૬૫; -પથ
 ૫૦૫; -વર્ગણા ૧૭૮; -વાહ ૧૮,
 ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૪૮, ૨૬૦-૧, ૩૩૭;
 -વિપત્ત ૮૧૫; -વિપર્યાસ ૪૯,
 ૪૧૫; -સંપત્ત ૮૧૫; -સંપત્તતા
 ૨૪; -સયોગી વર્ગણા ૧૮૩
 દેવ ૨૧, ૪૦, ૪૭, ૫૦, ૬૨, ૬૬,
 ૧૩૮, ૧૭૫-૭, ૧૯૧-૨, ૨૭૦,
 ૩૨૩, ૩૬૨, ૩૪૫-૬, ૩૭૩-૮,
 ૩૯૨, ૪૧૮, ૪૨૯, ૪૩૩-૪,
 ૪૩૬, ૪૮૬, ૬૪૧, ૬૪૭, ૬૮૧,
 ૭૪૦; -ગતિ ૮૫, ૨૦૭, ૩૮૧;
 ૩૯૭, -તમ ૧૯૬; -દર્શન ૩૩;
 -દંડક ૪૧૯; -દ્વાર ૬૪૭;
 -નિકાય ૪૭૫; -પરિક્ષાભ ૪૭૪;
 પરિધા ૪૭૪; -પર્વત ૫૮૩,
 ૬૨૧, ૬૩૪-૫; -પાલ ૭૪૪;
 -પુત્ર ૭૩૨, -યોગ્યકર્મબંધ ૬૯;
 -ઋષિ ૨૫૮, ૪૩૩, ૪૫૧;
 -ઋષિ ૫૧૨, -લોક ૪૬, ૧૩૭,
 ૧૩૮, ૪૨૪, ૪૫૦, ૪૭૮, ૪૭૯,
 ૬૮૧, -બ્રૂહ ૧૯૬, -શય્યા ૫૧૩;
 -શર્મા ૭૩૨, -શ્વત ૭૨૫; -સલા
 ૫૧૩, -સસાર ૧૯૧; સેન ૭૨૮;
 -સૈન્ય ૪૯૦, -રિથિતિ ૪૪૯;
 અધિદેવ ૪૫૩, -અરણ્ય ૧૯૬;
 -અસુરસંગ્રામ ૫૬૨, -અધકાર
 ૧૯૬, ૬૮૨, -ઈન્દ્ર ૩૬૮, ૪૭૨,
 ૪૭૮, ૪૮૦, ૫૧૩, ૬૪૮, ૬૮૧
 દેવકી ૭૨૬, ૭૫૩
 દેવકુરા ૬૪૯, ૭૦૧
 દેવકુરુ ૩૫૯, ૪૦૪, ૪૦૫, ૫૬૪, ૫૭૦,
 ૫૭૩-૪, ૫૬૨, ૫૯૫, ૬૦૭, ૬૦૮,

૬૨૦, ૬૩૧, ૬૩૩-૬, ૬૪૧, ૬૪૪,
 ૬૫૬; -જિતરકુરુના જ્ઞ ૬૬૫;
 -કુટ ૫૮૮; -મહાવૃક્ષ ૬૨૦; -મહા-
 વૃક્ષવાસી દેવ ૬૨૦; -જ્ઞ ૬૩૫
 દેવતા ૬૩૨
 દેવદત્ત ૩૩૦
 દેવદત્તા ૨૫૬
 દેવાનંદ ૭૩૨
 દેવાનંદા ૭૩૯
 દેવી ૪૦, ૧૭૬, ૩૬૨, ૩૬૪, ૪૪૭,
 ૪૭૮, ૪૮૯, ૫૫૮, ૬૩૦, ૬૮૧,
 ૬૯૭, ૭૪૬
 દેવોપયાન ૭૨૬
 દેશ ૫૧૮-૯; -કથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૨;
 -કાલિજ્ઞતા, ૩૪૪; -ધાતી ૯૪;
 -જન્મકથા ૪૪; -જ્ઞાનાવરણી ૭૨;
 -ત્યાગી ૩૭; -દર્શનાવરણી ૭૨;
 -નેપથ્યકથા ૪૪; -વિકલપકથા
 ૪૪; -વિરત ૧૦૧; -અધિપતિ
 ૮૪૫; -અવકાશિક ૨૮૨; -ઊત્કટ
 ૬૭૯
 દેહમાન ૪૪૧
 દૈવકિલ્લિષ ૬૭
 દોઃખ્યાભા ૪૮૮-૯
 દોષ ૧૨૧, ૩૦૬, ૨૩૦, ૮૨૪; -ક્રિપ-
 કરિકા ૮૮૫, -દર્શી ૮૨૧;
 -વિશુદ્ધિ ૨૩૨;-
 દોષી ૮૨૮
 દૌર્ભાગ્યકર ૮૮૩
 દ્યુત ૨૫૨, ૭૫૩, ૮૮૩; -પ્રમાદ ૪૩
 દમસ્તેન ૭૫૨
 દ્રવ્ય ૩૮, ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,
 ૨૩૫, ૨૭૫, ૩૩૪, ૫૧૯, ૫૩૧,
 ૫૩૬, ૫૩૮-૪૩, ૮૨૫-૨૬,

૮૩૬, ૮૩૮, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૯૨;
 -અવગાહના ૪૦૬; -અક્ષુ ૨૦૯;
 -ધર્મ ૧૨; -પુરુષ ૮૧૬; -પ્રમાણ
 ૨૭૫, ૨૭૬; -રૂપ ૩૩૨; -લેશ્યા
 ૨૦૪, ૨૧૪; -લોક ૫૫૪; -શાસ્ત્ર
 ૩૮; -સંસાર ૧૯૦; -સત્ય ૧૦૯;
 -અનુયાય ૧૬૯, ૩૩૭; -આર્થિક
 ૩૩૮; -ઈન્દ્ર ૫૧૨-૩
 દ્રક્ષવતી ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 દ્રુમ ૩૭૨, ૪૯૧-૯૩; -પત્ર ૨૬૨
 દ્રોણમુખ ૧૬૫
 દ્રૌપદી ૮૯૫
 દ્વાદશાંગ ૧૨૫, ૨૫૧, ૭૨૧
 દ્વાપરયુગ્મ ૪૩૯; -રાશિ ૪૩૯
 દ્વાર ૧૬૬, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૪૭ ૬૫૫,
 દ્વારકા ૬૯૮-૯, ૭૪૪
 દ્વારાવતી ૬૯૮
 દ્વિકાવર્ત ૨૪૯
 દ્વિગૃહ્હિદ્દશા ૨૫૬
 દ્વિચક્ષુ ૨૦૯, ૩૨૪
 દ્વિજાતી ૬૦૬
 દ્વિધાકાર જ્ઞેન ૮૯૦
 દ્વિધાખા ૮૮૮-૯
 દ્વિધાવકા ૮૮૮-૯
 દ્વિપૃષ્ઠ ૭૫૩, ૭૫૮-૯
 દ્વિપ્રતિગ્રહ ૨૪૯
 દ્વીન્દ્રિય ૬૨, ૭૯, ૯૦, ૧૭૫-૯,
 ૧૯૧-૨, ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૯૧,
 ૨૯૮, ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૯૦, ૩૯૮,
 ૪૦૦-૧, ૪૦૯, ૪૧૮-૯, ૪૨૨,
 ૪૨૭-૮, ૪૩૮, ૪૪૦-૩, ૫૫૭;
 -અપર્યાપ્ત ૧૯૩; -પર્યાપ્ત ૧૯૩
 દ્વીપ ૧૬૬, ૪૯૫, ૬૫૧; -કુમાર ૧૭૭,

૩૫૭, ૪૨૧, ૪૫૩, ૪૮૫-૬;
 -સમુદ્રાધિકાર ૫૩૪, -સમુદ્રોપ-
 પતિ ૨૫૮; -સાગર પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩
 દ્રોપાચન ૭૨૬
 દ્વેષ ૪૨, ૪૩, ૫૩, ૬૧, ૭૫, ૩૯૯;
 -નિશ્ચિત ૩૯; -પ્રત્યયા ૭૭, ૪૧૪
 -૧૫, -બંધ ૫૩, -બંધન, ૭૩૦;
 -પ્રત્યયા મૂર્છા ૭૮; -વિવેક ૧૦૭
 દ્વેષિક ૨૬૬
 દ્વન ૩૭૨, ૪૩૫; -ગિરિ ૭૯૪; -ગુપ્ત
 ૩૩૩; -દત્ત ૭૫૨; -દેવ ૭૪૦,
 -મિત્ર ૭૪૦; -આદ્યતા ૨૮
 દ્વનિષ્ઠા ૪૬૫-૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૭૦૧
 દ્વનુ ૪૫૫; -પૃષ્ઠ ૫૭૧, ૫૭૯; -ઉક્ષત
 ૭૩૧
 દ્વનુર્વેદ ૮૮૩
 દ્વનુષ ૮૮૭
 દ્વન્ય ૨૫૭, ૬૯૯
 દ્વનિમલ ૭૪૦
 દ્વર ૬૯૯, ૭૩૨
 દ્વરણ ૪૨૫, ૪૮૧, ૪૮૬-૭, ૪૯૦-૩,
 ૪૯૬, ૪૯૯-૫૦૦; -પ્રભા ૪૯૬
 દ્વરણી ૭૦૩
 દ્વરતીકંપ ૫૬૩
 દ્વરતી કંપન ૫૬૧-૨
 દ્વર્મ ૫, ૭-૮, ૧૨-૧૩, ૨૦-૨૧, ૪૩,
 ૫૨, ૬૮, ૧૨૨, ૨૫૯ ૩૪૪, ૫૧૯,
 ૫૪૪, ૬૯૭, ૭૫૯, ૮૩૧; -અનાદર
 ૪૩; -કથા ૧૮, ૧૪૭, ૨૩૯,
 -કથાનુયોગ ૧૬૯, ૩૩૭, -કથિક
 ૮૩૬; -ખેલ ૮૮૪; -ચક્ર ૬૮૩,
 -ચક્રપ્રવર્તન ૭૧૫; -ચિંતા ૩૨;
 -દ્વાન ૬૩, ૯૪; -ધ્યાન ૧૫૦-૨,
 ૨૭૨; -ધ્વજ ૭૩૨; -પુરુષ ૮૧૬,

-પ્રતિમા -૯૬; પ્રવચન ૭૨૨
 -પ્રાપ્તિ ૧૧; -મિત્ર ૬૯૬; -નુચિ
 ૨૮૦; -વાદ ૨૬૦; -વિચ્છેદ ૬૮૨
 -વિનિશ્ચય ૨૦; -સંગ્રહ ૫૨; -સિંહ
 ૬૯૭, ૬૯૯; -સેન ૭૫૨, -આચાર્ય
 ૮, ૪૫૦, ૭૬૯; -અન્તેવાસી ૮૪૫;
 -આરાધક ૧૧; -અસ્તિકાય ૧૨,
 ૧૬૩, ૧૬૭-૮, ૨૭૩-૪, ૫૧-૨૦,
 ૫૪૮, ૫૫૭
 ધાતકી ૭૦૧, -ખંડ ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૬૩,
 ૫૦૨, ૬૧૮, ૬૨૮, ૬૨૩, ૬૩૭,
 ૬૪૦-૪૨, ૬૪૬, ૬૭૨, ૬૮૧;
 -ખંડદ્રોપ ૨૦૨, ૬૫૧; -તું માપ
 ૬૧૮; -વૃક્ષ ૬૧૯, ૬૪૪, ૬૭૪
 ધાતુપાક ૮૮૪
 ધારી ૩૩૯
 ધાન્ય ૪૩૫
 ધારણ ૩૧
 ધારણી ૧૩૯, ૨૨૦, ૭૮૯; -મતિ
 ૨૨૨; -વ્યવહાર ૭૭૬
 ધિકાર ૮૯૩
 ધુરા ૬૦૬
 ધૂત ૨૫૯
 ધૂમકેતુ ૬૦૬
 ધૂમપ્રભા ૩૫૨, ૫૧૪, ૫૧૭
 ધૂમશિખા ૮૫૪-૫
 ધૂમસ ૩૯૫
 ધૃતિ ૩૧૭, ૫૯૦, ૫૯૪, ૬૩૨, ૬૩૭,
 -દેવી ૫૯૫, ૬૨૩; -મતિ ૧૭
 ધૈવત ૮૭૨
 ધ્યાન ૧૭, ૧૨૯, ૧૫૦
 ધ્રુવરાહ ૪૫૭
 દ્રોણ ૧૬૯
 નક્ષત્ર ૪૫૬, ૪૬૩, ૪૬૫-૬૯;

-ચદ્ર યોગ ૫૦૯; -મંડલ ૫૦૧;
 -માસ ૫૨૭-૮; -સંવત્સર ૫૨૮-૯
 નગર ૧૬૫; -કથા ૪૪; -ધર્મ ૧૩;
 -નિવેશ ૮૮૩; -માન ૮૮૩;
 -રથવિર ૧૩
 નત ૩૭૨
 નદી ૬૨૦, ૬૬૭, ૬૬૯; -વહન, નાળયાં,
 ઊંડાઈ ૬૬૭, -કિનારો ૬૬૯
 નપુંસક ૧૯૧, ૨૨૬, ૩૨૩, ૭૮૬; -રૂપ
 ૩૯૫; -વેદ ૭૯, ૩૨૨; -વેદક ૧૭૪;
 -વેદનીય ૮૭; -લિંગસિદ્ધ ૧૮૬
 નમસ્કાર પુણ્ય ૫૪
 નમિ ૨૫૭, ૬૬૭, ૭૫૬; -પ્રેમન્યા ૨૬૨
 નય ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૭૬, ૩૩૭;
 -વિચારણા ૩૩૭; -આભાસ ૩૩૮;
 -આશ્રિત ૩૩૨
 નયુત ૧૬૫, ૮૮૭; -અગ ૧૬૫, ૮૮,
 નરક ૧૭૬, ૨૦૮-૯, ૩૮૧, ૩૯૭
 ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૪,
 ૫૧૪-૧૭, ૫૫૮; -ગતિ ૮૬, ૨૦૭;
 -પાલ ૫૧૫; -વિભક્તિ ૨૫૫;
 -સાતમીમાં જનારા ૮૧૬,
 -આવાસ ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૫
 નરકાંતા ૫૯૦, ૫૯૭-૯૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
 ૬૩૭-૩૮; -પ્રયાતર્જ ૫૯૬, ૬૨૩
 નરદત્ત ૭૦૩
 નરદેવ ૪૫૩
 નરેન્દ્ર ૩૭૦; -કાંત ૩૭૦; -હિતરા-
 વત્સક ૩૭૦
 નસિન ૧૬૫, ૩૭૧, ૩૭૨, ૫૭૫,
 ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૫૨, ૭૩૧, ૮૮૭;
 -ફૂલ ૬૨૩, ૬૨૫; -ગુહ્ય ૩૭૨,
 ૭૩૧; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭

નસિનાવતી ૫૭૫, ૬૨૫
 નસિનીકૂટ ૫૮૩, ૬૨૧
 નવગણ ૭૩૧
 નવતત્ત્વ ૫૫, ૧૦૬
 નવનવમિકા ૩૧૭
 નવપદાર્થ ૨૩૪
 નવબ્રહ્મચર્ય ૨૫૯, ૭૩૦
 નવમપૂર્વ ૮૦૫
 નવમિતા ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૫૦, ૬૫૨
 નંદ ૩૭૧, ૩૭૫, ૬૯૯, ૭૨૫, ૭૫૭;
 -કાંત ૩૭૧; -ફૂલ ૩૭૧; -જ્વળ
 ૩૭૧; -પ્રેલ ૩૭૧; -મિત્ર ૭૫૭;
 -લેશ્ય ૩૭૧; -વત્સ ૨૦૪; -વર્ણ
 ૩૭૧; -શૃંગ ૩૭૧; -સૂષ્ણ ૩૭૧
 નંદન ૪૯૨, ૫૯૧, ૬૯૭, ૬૯૮, ૭૩૮
 -૯, ૭૫૩, ૭૫૮-૫૯; -વન ૫૬૮
 -૯, ૬૨૭, ૬૩૪; -બલદેવ ૭૫૬
 નંદનીપિતા ૨૫૭
 નંદા ૬૪૮-૯, ૬૫૧, ૬૯૭, ૭૩૯;
 -પુષ્કરિણી ૬૪૭, ૬૪૮
 નંદિ આવર્ત ૩૭૧
 નંદિ ઘોષ ૩૭૦
 નંદિતાવર્ત ૪૮૫
 નંદિવર્ણ ૭૦૧
 નંદિવર્ધન ૨૫૬
 નંદિવર્ધના ૬૪૮, ૬૫૧
 નંદિષેણ ૨૫૬, ૭૩૨, ૭૬૩
 નંદિષેણા ૬૪૮
 નંદી ૭૭, ૮૮૦; -ફૂલ ૨૬૦; -સૂત્ર
 ૨૧૬ ૨૬૧
 નંદીશ્વર ૬૪૬, ૬૫૧
 નંદોત્તર ૪૯૨-૩

નદોત્તરા ૬૪૮-૯, ૬૫૧; -અવત સુક
૩૭૧

નંદાવર્ત ૨૪૮-૯, ૩૭૧, ૪૭૩

નાગ ૩૩૩; -કુમાર ૭૭, ૧૭૭,
૨૮૨, ૩૫૫, ૪૦૦, ૪૨૧, ૪૨૨,
૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૫, ૫૬૧, -કુમા-
રેન્દ્ર ૪૮૧, ૪૮૬-૭, -દંતા ૭૦૧,
-દ્વાર ૩૪૭, -પર્વત ૫૮૩, ૬૨૧,
૬૩૪-૫, ૬૩૯; -રાજ ૬૧૨;
-વૃક્ષ ૪૫૫, ૭૦૦

નાટ્ય ૮૮૩, ૮૮૪, -સૈન્ય ૪૯૨;
-અનીક ૪૯૧, ૪૯૪

નાનાત્મસજ્ઞા ૪૪૪

નાનાપ્રેમદ્વંપ ૩૭

નાભિ ૬૮૮, ૬૯૮; -રાજ ૪૫

નામ ૭૦, ૩૯૮; -અનન્તક ૮૯૨;
-ચન્દ્ર ૪૭૯; -કર્મ ૭૧, ૭૯, ૮૨
-૮૬, -ગોત્ર ૭૨૪, -પુરુષ ૮૧૬;
-લોક ૫૫૩. -સત્ય ૧૦૯-૧૦,
-૧૧૨, -સર્વ ૧૭૦

નારક ૪૭, ૬૧-૬૨, ૭૦, ૮૦, ૯૦,
૧૭૮, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૮૦, ૩૨૨,
૩૩૨, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૯, ૩૮૧
-૮૨, ૩૯૨, ૩૯૪, ૩૯૮-૪૦૧,
૪૦૬, ૪૦૮-૯, ૪૧૭, ૪૧૮,
૪૨૬-૩૭, ૪૩૭-૪૦, ૪૪૩,
૫૧૪-૧૫, ૫૫૮, -આહાર ૩૮૦;
-નું કુંડ ૪૪૨, -યોગ્યકર્મ ૫૬
૬૮; -રિથિતિ ૩૫૦

નારકી ૬૯

નારક ૭૨૬

નારાય ૪૦૮

નારાયણ ૭૫૩

નારીકાંતા ૫૯૩, ૫૯૭-૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
૬૩૭-૮; -પ્રેમાત્મક ૫૯૬, ૬૨૩

નાર્કદીપ ૨૫૯

નાલિકા ૮૮૭; -ખેલ ૮૮૪

નાસ્તિ અને અસ્તિ સાધક ૨૨૭

નાસ્તિ અને નિષેધ સાધક ૨૨૭

નાસ્તિક ૩૩૫, ૪૩૯, ૪૪૮

નિદા ૨૪, ૧૩૫, ૭૬૯

નિઃશુભા ૪૮૬

નિઃસરણ નદી ૮૨૮

નિકાચન ૭૮૦

નિકાચિત ૬૦, ૩૩૫

નિકાય ૩૨૪, ૩૪૫

નિકૃતિ ૭૭; -ભાવ ૬૮

નિકૃષ્ટ ૮૩૭, ૮૪૩; -આત્મા ૮૩૭

નિક્ષિપ્ત ૩૪૦, -ચારી ૧૪; -રાજ
૭૩૨

નિક્ષેપણા સમિતિ ૩૨

નિગમ ૧૬૫; -કથા ૪૪

નિગમન ૬૫

નિઘ્રહદોષ ૨૨૯

નિત્યદોષ ૨૩૦

નિત્યાલોક ૬૦૬

નિત્યોદ્યોત ૬૦૬

નિર્દક્ષ (નિર્દગ્ધ) ૫૬૧

નિર્દાન ૩૫, ૬૮, ૭૭૮, -મરણ ૩૮૨;
-રાજ્ય ૧૩૯

નિદ્રા ૪૨, ૪૩, ૭૪, ૧૫૪

નિદ્રાનિદ્રા ૭૪

નિધત્ત ૫૯

નિધિ ૪૩૫

निमंत्रण ७७६	निर्लोभता १३
निमंत्रणाकली ७६५	निर्वर्तन ३६६;—अधिकरक्षिणी ४११
निमित्त २६४, ३४०, ४३५, —छप- छवन ६७	निर्वाण ४, १५६, ७१५, ७३२
निम्मानरति ४५३	निर्वापकथा ४४
नियतवाही २६७, ३३७, ४३६, ४४६	निर्विकृतिक १५
नियति ४४५—६	निर्विचिकित्सा २६
नियन्त्रित प्रत्याभ्यान ११६	निर्विशमानाकल्पस्थिति ७७७
नियम २३२	निर्विष्टाकल्पस्थिति ७७८
नियह ६०६	निर्वेदनी १८, १६
नियाणु ७८	निर्हारिम ३८३
नियुक्त ८८४	निर्हारी ५४६
निरंभा ४८६	निर्होतुक ६७
निरन्वय विनाशी १७०	निवासस्थान ३०५
निरपलाप १७	निवृत्तिकरा ७०१
निरवशेष १७०, —प्रत्याभ्यान १२०	निवृत्ति आह ६१, १०३, —स्थानवर्ती ८६
निरालम्बनता ३७	निशीथ २३३, २५२, २५६;—अध्ययन २५४
निर्भति ६०५	निशुल ७५३, ७५६
निर्भन्ध १४, २५, ६१, ६७, १४८—६, २७२, २८५—८६, ३०१, ३१०— ११, ३१६, ३२०, ३२१, ७८१—२; —निर्भन्धीना नियमो ७८१; —प्रवचन २६	निश्चायन २२४
निर्भरा ३४, ६०—६३, ७१, ६८, ११७, १२६, १६८, ३६८, ४४५; —स्थान १२६	निषदा १६; —स्वाध्यायभूमि ११६
निर्णय १६	निषध ५७८, ५६०, ५६१, ५६५, ६३१, ६३६, ६३८;—हृष्ट ५८६, —८७, ६२२; —नीलवर्त ६६१; —पर्वत ४५७; —वर्धरपर्वत ५१६, ६२०;—हृष्ट ६३५
निर्भम ७२६	निषाद ८७६
निर्भक्ष ७४४	निषेक ६६; —स्थाना ६६
निर्माणु नाम ८४	निष्कषाय ७२६, ७७४
निर्मितवाही २६७, ४३६, ४४८	निष्कमणु २८
नियुक्ति १२५, १४३, २३३, ३२८—६, ३४४; —कार ७७, ११६	निष्कानकथा ४४
	निष्पाप ७४४
	निष्पुलाक ७२६
	निष्प्रतिकर्मता १७

નિસર્ગરુચિ ૧૫૧, ૨૭૬
 નિસર્ગસમ્યજ્ઞતાં ૨૭૮
 નિસૃજિકા ૪૧૫
 નિહલ્લુવિકા ૮૮૫
 નિહનવ ૨૬૬, ૩૨૭
 નીચ ૮૨૮; -ગોત્ર; ૭૩; -ચ્છંદી ૮૨૮;
 -મના ૮૧૮
 નીલ ૪૦૬, ૫૪૪, ૬૦૬; -કંઠે ૪૬૨,
 -લેશ્યા ૨૧૩, -લેશ્યા ૧૭૫, -અભિ-
 ભતિ ૨૦૪; -હિત્યલ ૭૦૩
 નીલવત ૪૫૭, ૫૭૮, ૫૯૩, ૫૯૫, ૬૩૧,
 ૬૩૮, -કૂટ ૫૮૬-૮૭, ૬૨૨, -પર્વત
 ૫૦૬; -વર્ષધર ૫૧૬, ૬૨૦; -હૂદ
 ૬૩૫
 નીલવાન ૬૩૬; -કૂટ ૬૮૯
 નીલા ૬૦૦, -આભાસ ૬૦૬
 નૂમ ૭૬
 ટુત્તમાલક ૫૮૦
 નૃત્યમાલ્યકદેવ ૬૦૩, ૬૩૯
 નેમિ ૬૯૮, ૭૧૬, ૭૩૭, ૭૫૯; -નાથ
 ૭૪૪, ૮૯૧
 નૈગમ ૨૭૬, ૩૩૮, ૫૧૪
 નૈપુણ્ય ૪૩૫
 નૈયાયિક ૩૩૬
 નૈરયિક ૧૬૬ ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૯૧-૨;
 -સસાર ૧૯૧, -આવાસ ૧૬૬
 નૈર્જાતિ ૫૬૯
 નૈષધિક ૧૬, ૧૨૯,
 નૈષધિકી ૨૫૯, ૭૭૯
 નૈસર્ગમહાનિધિ ૭૪૯
 નૈસૃજિકી ૪૧૩
 નોઅક્ષરસંબદ્ધ ૫૪૫
 નોઅપરિત ૧૭૩
 નોઅપર્યાપ્તક ૧૭૩

નોઅભવ્ય ૧૭૪
 નોઅસજ્ઞો ૧૭૪
 નોઆતોઘ ૫૪૬, -શબ્દ ૫૪૫
 નોઈન્દ્રિય ૪૮; ૨૧૦; -સાતા ૭૪
 નોકપાથ ૮૯; -વેદનીય ૭૯
 નોકેવલજ્ઞાન ૨૧૭-૧૮
 નોચારિત્રાચાર ૨૯૦
 નોચ્છવાસક ૪૨૬
 નોજ્વ ૩૩૪
 નોજ્ઞાનાચાર ૨૯૦
 નોદર્શનાચાર ૨૯૦
 નોપરમાણુ ૫૩૧
 નોપર્યાપ્તક ૧૭૩
 નોપૃથ્વીકાય ૪૧૭
 નોબદ્ધપાર્શ્વરૂપ ૫૩૨
 નોબાદર ૧૪૭
 નોભવ્ય ૧૭૪
 નોભાષારાખ્દ ૫૪૫
 નોમૃષણ ૫૪૫
 નોસજ્ઞી ૧૭૪
 નોસયત ૧૭૪
 નોસુદ્ધમ ૧૭૪
 ન્યગ્રોધ ૭૦૦; -ચરિમંડલ ૪૦૯
 ન્યાય ૧૬૦; -દર્શન ૪
 ન્યાયાવતાર ૨૨૩
 પક્ષદોષ ૨૩૦
 પક્ષી ૨૦૬, ૩૨૩, ૮૬૦, ૮૬૩, ૮૭૧
 પક્ષમાપાતી કૂટ ૫૮૩, ૬૨૧
 પન્નરત (પ્રજ્વરક) ૫૬૧
 પરિધસજ્ઞા ૪૪૪
 પરિલેહલ ૩૧૦
 પલ્લપણેન્દ્ર ૪૮૨
 પતય ૪૮૨; -પર્વત ૪૮૨; -ઈન્દ્ર ૪૮૨
 પતંગવીથિકા ૩૦૪

પતન ૧૬૫
 પત્ર ૧૬૬, ૮૫૧
 પત્રક ૮૮૪
 પત્રછેલ ૮૮૪
 પથરાજ ૭૫૭
 પદ ૨૩૩; -વિભાગ સમાચારી ૮૦૫
 પદાર્થ ૧૬૩, ૪૪૫; -નવ ૨૩૪
 પદ્ધિ ૬૦૬
 પદ્મ ૧૬૫, ૩૭૦-૨, ૩૭૪-૭૫,
 ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૩૩,
 ૬૩૬, ૬૪૧, ૬૫૨, ૬૬૬, ૭૩૧,
 ૭૪૭, ૭૫૩, ૭૫૮, ૮૮૭; -કાંત
 ૩૭૦; -ફૂટ ૩૭૦, ૫૮૩, ૬૨૧,
 ૬૩૩, ૬૩૫; -ગુલ્મ ૩૭૨, ૭૩૧;
 -ગોર ૭૦૨, ૭૦૩; -દેવ ૬૨૧;
 -લવળ ૩૭૦; -પ્રભ ૩૭૦, ૬૬૭,
 ૭૫૬; -લેશ્ય ૩૭૦; -લેશ્યા ૨૧૩;
 -લેશ્યી ૧૭૫; -વર્ણ ૩૬૦; -વૃક્ષ
 ૬૪૧, ૬૪૪; -શૃંગ ૩૭૦; -શ્રી
 ૭૪૬; -સરોવર ૭૨૧; -સૂષ્ણ ૩૭૦;
 -હ્રદ ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૩૧; -હ્રદવાસી
 શ્રી દેવી ૬૨૨; -અંગ ૧૬૫, ૮૮૭
 પક્ષા ૪૮૮, ૪૮૯, ૬૪૬; -વતી ૫૭૫,
 ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૫૨,
 ૭૫૭; -આવર્ત ૩૭૦; -કિત્તર
 ૭૪૭; -કિત્તર ફૂટ ૫૮૬; -કિત્તરા-
 વર્તસક ૩૭૦; -કિર્કત ૫૭૩૧
 પદ્મ ૨૬૩
 પતકમુદ્ર ૧૬૯
 પત્તંગ ૩૯૩
 પલંકર (પ્રભંકર) ૩૬૯
 પરત્તરિક્ષ ૭૫૩
 પરંપરા ૨૪૬; -અવગાઢ ૧૬૩, ૧૬૫,
 ૨૦૫; -સિદ્ધ ૧૮૯

પરકિયા ૨૫૯
 પરશ્વ ૨૩૪
 પરતંત્ર ૨૪૬; -તા ૪૩૮
 પરદમન ૮૨૭
 પરનિમિત્તવસવત્તિ ૪૫૩
 પરપહિત ૪૩૫
 પરપરિતાપ ૬૭
 પરપરિવાદ ૪૨, ૭૫; -વિવેક ૧૦૭
 પરમ શુક્લાભિલતિ ૨૦૪
 પરમાણુ ૪૩૬, ૫૧૬, ૫૩૧, ૫૩૬
 પરમાધાર્મિક ૪૫૪
 પરમાયુ ૩૫૬, ૬૩૧
 પરલોક ૧૯, ૩૪, ૭૮, ૪૩૬, ૪૪૮;
 -નથી એમ કહેનારા ૨૬૭; -પ્રતિ-
 બદ્ધ ૭૬૫; -પ્રત્યનીક ૭૭૬;
 -ભય ૪૧૭; -અર્થી ૮૩૪
 પરવૈયાવૃત્ત્યકર્મપ્રતિમા ૩૧૪, ૩૪૩;
 પરસમય ૨૩૪-૫
 પરસ્થિત ૪૨૯
 પરાક્રમ ૪૩૬, ૪૩૮, ૮૨૦
 પરાધાત ૩૪૭; -નામ ૮૩
 પરાતુક પી ૮૩૮
 પરાથી ૮૨૬, ૮૩૨
 પરાવર્ત ૪૫
 પરાશર ૮૪૮
 પરિકર્મ ૨૪૮, ૨૬૧
 પરિકર્મોપમાત ૩૦૭
 પરિક્રિયાના પ્રાયશ્ચિત ૧૩૨
 પરિગૃહીતદેવી ૩૬૨
 પરિગ્રહ ૭, ૩૭, ૪૨, ૫૪, ૧૨૭ ૨૦૬,
 ૩૯૮; -ત્યાગ ૨૮૫; -વિરમણ
 ૩૨, ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૨૬, ૩૦૦;
 -સંજ્ઞા ૪૧૬
 પરિગ્રહિત્રી ૪૧૨

પરિગ્રહી ૭
 પરિધક્ષ્ટ ૫૮૬, ૬૩૪, ૬૩૫
 પરિચારણ ૪૦-૧
 પરિચારણા ૪૪૬-૫૦, ૫૩૫; -ઋષિ
 ૪૩૩;
 પરિજ્ઞા ૧૨૬
 પરિજ્ઞાતકર્મા ૮૩૩-૩૪
 પરિજ્ઞાત ગૃહસ્થાવાસ ૬૩૪
 પરિજ્ઞાતસ જ્ઞ ૮૩૩
 પરિણત ૧૬૩, ૧૭૧, ૧૯૫; -અપરિણત
 ૨૪૫, ૨૬૧
 પરિણમનશીલ ૧૭૦
 પરિણામ ૨૦૬, ૫૩૩
 પરિણામી ૧૭૦; -નિત્ય ૧૭૦
 પરિત ૧૭૩; -સંસારી ૪૨૭
 પરિતાપનિકા ૪૧૧
 પરિત્યકત કર્મા રાજ ૮૧૬
 પરિત્યકત પ્રશસ્તિ ૮૧૬
 પરિત્યકત સેનાપતિ ૮૧૬
 પરિત્યાગ ૭૭૫
 પરિનિર્વાણ ૧૫૬-૭, ૬૮૨
 પરિનિવૃત્ત ૧૫૬
 પરિપતન ૫૩૬
 પરિભાષણ ૮૬૩
 પરિમંડલ ૫૪૪
 પરિમિત ૪૪૮
 પરિમિતપિંડપાતિક ૧૫
 પરિવર્જન ૧૨૧
 પરિવર્તના ૧૪૭, ૧૫૨
 પરિવર્તિત ૩૩૬
 પરિવાર ૨૬, નદી ૬૬૬; -ભૂતદેવ ૪૭૪
 પરિમાળ ૩૩૪

પરિશાલન ૫૩૬
 પરિષદ્ ૪૬૭, ૪૬૯-૫૦૦
 પરિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત ૧૩૦
 પરિહરણ દોષ ૨૨૯
 પરિહરણોપધાત ૩૦૭
 પરિહાર વિશુદ્ધિ ૭૯૮, -સંયમ ૨૬૫
 પરીધકાડ ૫૧૬
 પરીત મિશ્રક ૩૯
 પરીપહ ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૬૧, ૩૧૦
 પરુષ વચન ૩૦૨
 પરોક્ષ ૨૧૭, ૩૨૫
 પરોક્ષ જ્ઞાન ૨૧૯
 પર્ય કા ૧૭
 પર્યવળતલેશ્ય ૩૮૪
 પર્યાપ્ત ૧૬૫, ૪૦૩, ૪૨૬, ૪૪૨
 પર્યાપ્તકં ૧૭૩
 પર્યાપ્ત નામ ૮૩
 પર્યાપ્ત નરક ૩૪૬
 પર્યાપ્ત પૃથ્વીકાગિકં ૨૦૫
 પર્યાય ૨૬, ૧૭૧, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૭૫,
 ૮૮૬; -ન્યેષ્ઠ ૨૮૫; -રૂપ ૩૩૨;
 -લઘુ ૨૮૬; -સ્થવિર ૧૩, ૭૭૫;
 -અતીત ૫૩૨, -અર્થિક ૩૩૮
 પર્યુપાસના ૩
 પર્યુષણા ૬૬૫ ૨૫૭, ૩૨૧
 પર્વત ૬૨૦
 પર્વતકં ૭૫૨; -રાત્રિ ૪૬
 પર્વપ્રેક્ષકી ૮૪૭
 પર્વળીજ ૧૯૮
 પર્વા ૪૬૯-૫૦૦
 પદાશ ૪૫૩, ૭૦૧

પલાશ કૂટ ૫૮૯

પલ્લ ૩૫૦

પલ્લોપમ ૧૬૫, ૫૩૦

પલ્લતેતિય ૨૫૭

પશ્ચિમ ૪૧૯, ૫૬૯; -દ્વારિકા ૪૬૫;
-જિતર ૫૬૯

પંકમેષા ૩૫૨, ૪૨૫, ૫૧૪, ૫૬૧

પંકવતી ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨, ૬૩૭

પચકલપમાળ્ય ૭૮૯

પંચમ ૮૭૯

પંચમહામત ૨૫, ૧૨૧

પંચરૂપિક ૩૯૫

પંચવર્ણી ૭૦૧

પંચવસ્તુ ૭૮૬, ૭૮૮, ૮૦૪

પંચનસ્તુક ૭૬૩, ૭૮૮, ૭૯૯

પચશીલ ૧૨૨

પંચસમિતિ ૧૨૫

પંચારાત્ર ૮૦૪

પચારિતકાય ૫૫૩,

પચિન્દ્રિય ૬૨ ૧૭૫-૭, ૧૯૧-૨, ૨૧૫,

૨૯૨, ૨૯૯, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૨,

૫૫૭; -અસંજ્ઞી અપર્યાપ્ત ૧૯૩;

-અસંજ્ઞી પર્યાપ્ત ૧૯૩; -તિર્થંચ

૧૭૯ ૨૦૦, ૨૧૮, ૨૮૦, ૩૯૪,

૪૦૦, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૪૨-૩, -વધ

૬૮; -ત્રૈકિય શરીર ૪૦૨; -સંજ્ઞી

અપર્યાપ્ત ૧૯૩; -સંજ્ઞી પર્યાપ્ત

૧૯૩; -રત્ન ૭૫૧

પંડક ૭૬૫; -વન ૪૪૩, ૫૬૮, ૬૨૭, ૬૩૪

પંડિતમરણ ૩૮૪, ૩૮૭

પાક્ષિક સંયોગીવર્ગણા ૧૮૫

પાક્ષિકાયણ ૮૪૭

પાખંડ ૧૩

પાટલ ૭૦૧

પાટલીપુત્ર ૭૪૧

પાક (ખોટા) ૪૬૦

પાણાભિ ૨૬૨

પાણી ૬૯, ૮૬૭

પાતાળકલશ ૪૪૩, ૬૧૧, ૬૭૧

પાત્ર ૧૨૯, ૧૫૬, ૨૫૯, ૩૧૧; -પ્રતિમા
૩૧૮

પાચડા ૩૬૮

પાદ્યોપગમ ૨૮૩, ૩૮૩, ૩૮૭

પાદસમ ૮૮૨

પાદોષપદ ૨૪૮

પાન ૩૭૮

પાનક ૩૦૬

પાનકથા ૪૪

પાનવિધિ ૮૮૩

પાનૈષણા ૩૦૫

પાપ ૫૪, ૫૫, ૧૬૮, ૪૪૫, ૫૫૪;

-કર્મ ૬૧, ૬૨, ૯૦, ૧૧૭, ૧૪૨,

૫૫૬, ૫૫૮; -કર્મની આલોચના

૭૬૪; -ચયન ૬૨-૩; -પુણ્ય ૫૪;

-પુણ્ય અને સંયમ ૧૬, ૨૪૧,

૨૪૨, ૨૪૫; -શ્રમણ ૨૬૩; -શ્રુત

૨૬૪, ૨૬૫; -સ્થાન ૪૨, ૧૦૭

૪૨૯

પાપી ૮૩૬

પાચદળ ૪૯૧-૫

પારમાર્થિક ૩૨૫

પારંગત ૮૭૪

પારાચિક ૧૫૩; -પ્રાચશ્રિત ૧૪૪;

-અહ ૧૩૪

પારિશ્રદ્ધિ ૪૧૪
 પારિણામિક ૪૩૭
 પારિણામિકી ૨૨૧
 પારિતાપનિકા ૪૧૫
 પારિચાલિક ૪૭૨, ૪૭૬, -વિમાન ૪૭૩
 પારિષદ ૪૭૯
 પારિશ્રાપનિકા ૩૨
 પાર્શ્વ ૪, ૧૨૧, ૬૯૮, ૭૦૪, ૭૦૭,
 ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૯, ૭૫૯, -રૂપ ૫૫૦; -અપત્ત્યા ૭૨૭
 પાલક ૪૭૩, ૪૭૭, -યાન વિમાન ૫૬૦
 પાવા ૭૩૯
 પાધાભરેખા ૪૬ -
 પાહ્લડ ૨૬૨
 પાચાલ રાજ ૭૧૮
 પાહ્લકંબલશિલા ૫૬૮, ૬૨૭
 પાહ્લકંબલા ૬૩૪
 પાહ્લકમહાનિધિ ૭૪૯
 પિતા ૪૪૭
 પિતૃ ૬૦૫; -અંગ ૩૯૪
 પિપાસા ૧૧૬, ૪૩૮
 પિશાચ ૪૫૫, -ઈન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૭, ૫૦૦
 પિહિત ૩૪૦
 પિગલ ૬૦૬; -મહાનિધિ ૭૪૯; -અચન ૮૪૭
 પિડિમ ૫૪૬
 પિરૈખલા ૨૫૯, ૩૦૪, ૩૦૮-૯
 પીત ૭૦૨-૩
 પુટ્ટિલ ૭૨૭
 પુલ્ય ૫૪-૫૫, ૧૬૮, ૪૪૫, ૫૫૪,
 ૫૯૦; -શ્રીષ ૭૩૨; -પાપ ૧૬૮, ૩૩૫
 ૪૪૭; -અષ્ટક ૫૫
 રથા-૬૦

પુત્ર ૪૩૫, ૮૪૪-૪૫
 પુત્રા ૪૮૮
 પુદ્ગલ ૧૬૩, ૨૩૫, ૫૩૧-૩૨, ૫૩૫
 -૩૯, ૫૪૩, ૫૫૬, ૫૫૮; -પર-
 માણ ૨૭૪, -પરાવર્ત ૫૨૧, ૫૩૦;
 -પરિણામ ૫૩૩, ૫૩૪, -પ્રતિષ્ઠાત
 ૫૩૫, -વર્ગણા ૫૩૬; -રૂઢ
 ૫૩૬-૭, -અસ્તિકાચ ૧૬૭, ૫૧૯,
 ૫૩૧, ૫૫૭
 પુગ્ગલપ્રભાતિ ૮૧૫, ૮૧૭, ૮૩૬, ૮૪૦,
 ૮૪૧-૩, ૮૫૧-૩, ૮૬૩, ૮૬૭, ૮૭૩
 પુનર્વસુ ૪૬૪-૬૬, ૫૦૮, ૬૦૪,
 ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૫૨
 પુરત પ્રતિષ્ઠા ૭૬૬
 પુરાણશાસ્ત્ર ૪૩૫
 પુરિમા ૩૧૯; -અર્ધક ૧૫
 પુરુષ ૧૯૧, ૩૨૩, ૪૪૬, ૪૪૮, ૮૭૨;
 -કાર ૪૩૬-૮, -ની ઉપમાઓ
 ૮૪૯, -વિરોધના ભેદો ૮૪૪;
 -ના ત્રણ પ્રકાર ૮૧૫-૬, -ની
 ત્રિભંગી ૮૧૭, -ની ચતુર્ભંગી
 ૮૧૮, -પુરુષિક ૭૫૩, -રૂપ ૩૯૫;
 -લક્ષણ ૮૮૩, -વિદ્યા ૨૬૨;
 -વેદ ૭૯, ૩૨૨, -વેદક ૧૭૪;
 -વેદનીય ૮૭; -સિદ્ધ ૭૫૩,
 ૭૫૯, -સિદ્ધ વાસુદેવ ૭૫૭,
 ઉત્તમ વાસુદેવ ૭૫૩, ૭૫૬, ૭૫૯
 પુરોહિત ૪૪૯, ૪૮૦, ૭૫૧
 પુલકકાંઠ ૫૧૫, ૫૧૬
 પુલાક ૨૮૬, ૨૮૯, -નિર્મળ ૨૮૭
 પુલ્લંગ સિદ્ધ ૧૮૯
 પુલકરગત ૮૮૩

પુષ્કરવર ૬૪૬; -દ્વીપ ૨૦૨, ૩૫૮,
૬૫૧; -દ્વીપાર્ધ ૬૪૧, ૬૭૪, ૬૮૧

પુષ્કરાર્ધ ૪૦૪, ૪૫૬, ૫૦૨; -દ્વીપ
૬૪૨

પુષ્કરિણી ૧૬૬, ૪૪૩

પુષ્કરોદ્ધ ૫૬૨, ૬૪૩, ૬૫૧

પુષ્કલ ૫૬૧, -સંવર્ત ૧૬૫

પુષ્કલાવતી ૫૭૫, ૬૨૫

પુષ્કલાવર્ત ૫૭૫, ૫૬૧

પુષ્પ ૧૯૯, ૩૭૨, ૮૫૧

પુષ્પક ૪૭૩

પુષ્પકાંત ૩૭૨

પુષ્પકેતુ ૬૦૬, ૭૩૨, ૭૬૧

પુષ્પચૂલ ૭૬૧

પુષ્પચૂલા ૭૦૩, ૭૬૧

પુષ્પદંત ૪૯૪

પુષ્પદંત ૩૭૨

પુષ્પપ્રભ ૩૭૨

પુષ્પમાલા ૫૬૦

પુષ્પલેશ ૩૭૨

પુષ્પવતી ૪૮૮, ૭૦૩, ૭૬૧

પુષ્પવર્ણ ૩૭૨

પુષ્પશૃંગ ૩૭૨

પુષ્પસિદ્ધ ૩૭૨

પુષ્પસૂક્ષ્મ ૧૬૬

પુષ્પાવર્તી ૫૧૦

પુષ્પાવર્ત ૩૭૨

પુષ્પોત્તરાવત સક ૩૭૨

પુષ્પ ૪૬૫-૬, ૫૦૮, ૬૦૪, ૬૯૯, ૭૦૦-૧

પુંખ ૩૭૦

પુડ ૩૭૦

પુડક ૭૮૯

પુંડરિક ૨૫૯, ૩૭૧-૨; -ગ્રહમ ૩૭૨;

-જ્ઞાન ૨૬૦

પુંડરિકિણી ૬૪૮

પુંડરેશ ૭૨૭

પુંડકોઠિલ ૭૨૧

પૂળ ૮૨૩

પૂળરાંસાપ્રયોગ ૭૮

પૂળસત્કાર ૨૬

પૂતિકર્મ ૩૩૮

પૂરણકરચપ ૧૮૧

પૂરિમ ૮૮૫

પૂરિમા ૮૮૦

પૂર્ણ ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૬૧-૩; -ભદ્ર ૪૮૨

૫૮૧, ૭૨૮

પૂર્વ ૧૬૪, ૨૪૯, ૨૬૧, ૪૧૯, ૫૨૧,

૬૫૯, ૮૦૫, ૮૮૭, -કૃતકર્મ

જન્ય ૯૭; -ગત ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૬૦

-૧; -ગતશાસ્ત્રનો વિચ્છેદ ૬૮૨;

-દક્ષિણ ૫૬૬; -દ્વારિક ૪૬૫;

-ભવના ધર્માચાર્ય ૭૫૨; -પશ્ચાત્

સરતવ ૩૪૦; -વિદેહ ૫૭૦, ૫૭૩,

૬૦૭, ૬૨૦, ૬૩૩; -અગ ૧૬૪,

૫૨૧; ૮૮૭

પૂર્વાક્ષાસ્ત્રની ૪૬૪-૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪

પૂર્વાભાદ્રપદા ૪૬૪-૬૮, ૫૦૮, ૬૦૪

પૂર્વાષાઢા ૪૬૪-૬૬, ૪૬૯, ૫૦૮,

૬૦૪, ૭૦૧

પૂષન્ ૬૦૫

પૂષ્માનક ૬૦૬

પૃચ્છની ૩૧૫

પૃચ્છા ૨૨૪

પૃથક્કૃત પૃષ્ઠ; -વિતર્ક અવિચારી
૧૫૨; -અનુયોગ ૮૭૭
પૃથ્વી ૧૫૮, ૧૬૬, ૨૧૫, ૪૦૮, ૪૦૯,
૪૪૪, ૪૯૦, ૫૦૧, ૫૧૪, ૫૫૫,
૬૫૨, ૬૯૭, ૭૩૯, ૭૫૩, -કાય
૩૮, ૬૩, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૨,
૧૯૪, ૧૯૫, ૪૦૧, ૪૧૭-૧૯,
૪૪૦-૧, ૪૪૪, ૫૫૭, -કાયિક
૧૭૫, ૧૭૬, ૪૦૮; -પ્રતિષ્ઠિત
૫૧૪, -રાજિ ૪૬, -રેખા ૪૬;
-શૌચ ૧૩
પૃષ્ઠભાગિક ૧૫
પૃષ્ઠિની ક્રિયા ૪૧૨
પેટા ૩૦૩
પેટાલ ૭૪૪; -પુત્ર ૭૨૫, ૭૪૫
પેલ્લક ૩૨૫
પેશ્વ ૪૨; -વિવેક ૧૦૭
પોકખચ ૮૮૩
પોકશાલ ૩૩૪
પોદ્દિલ ૩૨૬, ૭૧૯, ૭૨૪-૫, ૭૩૮-૯,
૭૪૧
પોતળ ૩૨૨-૩, ૩૬૨, ૪૧૮-૯
પોતન ૭૪૩
પૌંડરિક પદ્ય-૫, ૬૨૯, ૬૩૨, ૬૩૭,
૬૪૧, ૬૪૫; -ફેદ ૬૨૨
પૌંડરિકિણી ૫૭૬, ૬૨૬
પૌંડરી ૬૫૩
પૌરુષી છાયા ૪૫૯-૬૦
પૌષ્ઠ ૨૮૩; -ઉપવાસ ૨૮૩, ૨૮૫,
-ઉપવાસ નિરત ૨૮૩
પ્રકાશ ૫૫૯
પ્રકીર્ણક ૪૭૯

પ્રવૃત્તાનુયોગ ૨૬૬
પ્રકૃતિ ૭૦, -અલ્પ બહુત્વ ૫૬;
-કૃદીરણોપક્રમ ૫૮; -ઉપશમનોપ-
ક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬; -નિકાચિત
૬૦, -નિધત્ત ૫૯, -બધ ૫૩, ૯૩;
-બધનોપક્રમ ૫૭, -વિપરિણામ-
નોપક્રમ ૫૮
પ્રગૃહીતા ૩૦૪, ૩૦૯
પ્રચલા ૭૪, -પ્રચલા ૭૪
પ્રચ્છના ૧૪૭
પ્રભાપતિ ૧૯૪, ૬૦૫, ૭૫૩
પ્રજાપત ૫૩
પ્રજાપ્તિ ૧૮, ૨૬૨
પ્રજ્ઞા ૧૬૦, ૧૧૬, ૩૪૮, ૮૨૦, -કથા
૧૮, -પદ ૮૩૬; -બલ ૪૩૫
પ્રજ્ઞાપના ૪૫, ૧૦૯, ૧૫૫, ૧૬૪, ૨૧૪,
૨૬૭, ૩૪૯, ૩૮૧, ૪૩૭, ૪૪૧,
૫૧૮, ૮૮૫
પ્રગ્વલન ૪૪૯
પ્રણત ૮૧૮, -દૃષ્ટિ ૮૧૮; -પરાક્રમી
૮૧૯; -પ્રજ્ઞ ૮૧૮; -મના ૮૧૮;
-અવહારી ૮૧૯; -શીલાચાર ૮૧૯
-સ્કંદપી ૮૧૮
પ્રણામ ૨૪૯
પ્રણિધાન ૪૩૧, ૪૩૨
પ્રણિધિ ૧૭
પ્રણીત આહાર વર્જન ૧૧૩
પ્રણોદનગતિ ૨૦૭
પ્રતિકર્મ ૮૮૬
પ્રતિકૃચનતા ૭૬
પ્રતિક્રમણ ૨૪, ૫૨, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૪૧,
૧૪૨, ૭૩૧, ૭૬૪, -અર્હ ૧૩૦,
૧૩૨, ૧૩૪

પ્રતિગ્રહ ૨૪૮
 પ્રતિધાત ૪૩૮
 પ્રતિચાર ૮૮૩
 પ્રતિજ્ઞા ૩, ૧૧૯, ૨૮૩, ૭૬૪
 પ્રતિદ્વાર ૪૨૨
 પ્રતિનિભ ૨૨૫
 પ્રતિપત્તિ ૨૩૩
 પ્રતિપક્ષા ૮૫૫
 પ્રતિપૃચ્છા ૧૫૨, ૭૭૯
 પ્રતિબુદ્ધ ૭૧૮
 પ્રતિમા ૨૮૩, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૮, ૩૪૩
 ૩૪૪; -ધારી ૨૮૫, ૩૧૫, -સ્થાયી
 ૧૬, ૧૨૯
 પ્રતિમાન ૨૭૫
 પ્રતિરૂપ ૪૮૨, ૪૮૮
 પ્રતિરૂપા ૬૮૮
 પ્રતિલેખના ૩૧૫, ૩૧૮; -પ્રમાદ ૪૩
 પ્રતિલોભ ૨૨૪
 પ્રતિવાસુદેવ ૬૮૦, ૭૫૩, ૭૫૮
 પ્રતિવ્યૂહ ૮૮૩
 પ્રતિશત્રુ ૭૫૭
 પ્રતિશ્રુત ૬૮૯
 પ્રતિષેવણા ૧૩૨
 પ્રતિષ્ઠ ૬૯૯
 પ્રતિસંલીન ૨૧૧, ૨૧૩
 પ્રતિસંલીનતા ૧૨૮, ૩૪૫
 પ્રતિસેવના ૧૨૧, ૧૩૦; -કુશીલ ૨૮૮;
 -પારાચિક ૧૫૪
 પ્રતિસ્રોતગામી ૮૭૪
 પ્રતીતિ ૨૬, ૩૦
 પ્રતીત્ય ૪૧૫; -સત્ય ૧૧૦, ૧૨૨;
 -સમુત્પાદ ૪

પ્રત્યક્ષ ૧૯, ૨૧૭, ૨૨૬, ૨૭૬, ૩૨૫;
 -નિરાકૃત ૨૩૦
 પ્રત્યનીક ૭૭૬
 પ્રત્યાખ્યાન ૧૦, ૧૭, ૧૦૮, ૧૧૮-૧૧૯,
 ૧૨૦, ૨૬૨, ૩૮૩, ૩૮૭; -પૂર્વ
 ૨૫૨; -પ્રવાદ ૨૪૯; -આવરણ
 ૭૯, ૮૯, ૨૧૨; -અણક ૧૧૮
 પ્રત્યુત્પન્ન દોષ ૨૩૦, ૨૬૮, ૨૭૮
 પ્રત્યુત્પન્ન નાંદી ૮૨૮
 પ્રત્યુત્પન્ન વિનાશી ૭૩, ૨૨૪
 પ્રત્યુપકાર ૮; -દાન ૬૩
 પ્રત્યુપેક્ષા ૩૧૦
 પ્રત્યેકબુદ્ધ ૮૧૫
 પ્રત્યેક વનસ્પતિ ૪૪૦, ૪૪૧
 પ્રત્યેક શરીર ૪૦૭; -નામ ૮૩
 પ્રત્યેકસિદ્ધ ૧૮૯
 પ્રથમ શિષ્ય ૭૧૫
 પ્રદેશ ૯૩, ૧૬૮, ૧૭૨, ૩૩૭, ૫૧૮,
 ૫૧૯, ૫૩૬; -અદ્ય બહુત્વ ૫૯;
 -ક્રીડારણોપક્રમ ૫૮; -ક્રિપશમનોપ-
 ક્રમ ૫૮; -કર્મ ૫૬-૭; -ગ્રેહન ૮૯૦;
 -નામનિષેષાધુ ૮૦; -નિકાચિત
 ૬૦; -નિધત્ત ૫૯; -નિષ્પન્ન ૨૭૫;
 -અધનોપક્રમ ૫૮; -વિપરિણામ-
 નોપક્રમ ૫૯; -અનન્તક ૮૯૨;
 આનન્તર્થ ૮૯૦
 પ્રધૂન ૧૯૫
 પ્રદ્વિપ્રતિસેવના ૧૩૨
 પ્રધાન ૪૫૪
 પ્રપંચા ૩૪૮
 પ્રપાતક ૫૯૫, ૬૩૦
 પ્રબંકર ૩૬૮, ૪૭૪, ૬૦૬

प्रभ करा ४८८-६, ५७६, ६२६
 प्रभाजन ४२५, ४५४, ४८१-२, ४८५,
 ६११
 प्रभा ४८४; -कांत ४८४
 प्रभावक ८३६
 प्रभावती २५८, ६६७
 प्रभास ३६६, ३७२, ५८०, ५८१,
 ६०६, ६२६, ६३२-३३, ७२३,
 ७३६, -हेव ६२०
 प्रभतसयत ६१, १०२, ४०३
 प्रभाष २३१, २७५; -काल ५११,
 -स वत्सर ५२८, ५२९
 प्रभाह ३०-१, ३५, ४२, ४३, -प्रति-
 लेखना ३१८, -प्रतिसेवना १३२,
 -स्थान २६३
 प्रभाजनासयस २६७
 प्रभु ६०६
 प्रभुत १६५, ८८७, -अग १६५, ८८७
 प्रयोग ४८, २१६, ४३१, -क्रिया ३६,
 ४१५, -परिणत ५३२, -सयति
 ७७०
 प्रक्षय ३७२, ५२५, ६०६, ६५१
 प्रक्षाय ५१
 प्रवचन १८, २१, -माता ११३, १२५;
 -वात्सल्य २५, -सार ७१०, -सारो-
 क्षार ४२, ४३, छिन्नावना २५
 प्रवाद २४६
 प्रवाल १६६
 प्रविवेक कथा १८
 प्रप्रग्या ५, २५, ७६३, ७६५-६,
 ७६८, ७८८; -हान ७६३; -ना
 प्रकारो ७८६, -शिष्य ७७४,
 -आचार्य ७६६

प्रप्राजना ३४४
 प्रशस्तकायविनय १४५
 प्रशस्तभनोविनय १४५
 प्रशस्तवचनविनय १४५
 प्रशस्तप्रत २३२
 प्रशास्तास्थविर १३
 प्रशस्ततृहोष २२६
 प्रभ १४८, २३७, २४४, ८२३, ८४१;
 -ना छितर ७२२, -प्रत्यया ४१५,
 -व्याकरण १८६, १०८ १११,
 २३१, २४४, २५६, -व्याकरण
 दशा २५८, -अप्रभ २४४
 प्रस्रवण प्रतिभमण १४२
 प्रसर्थक ४५१
 प्रसेनजित ३२६, ६८८
 प्रस्तर ४७०, ४७१, ४७३
 प्रस्तार १३३
 प्रस्थापिता २५३
 प्रस्फोटना ३१६
 प्रहारातिका ८८५
 प्रहलिका ८८३
 प्रह्लाद ७५४, ७५६
 प्राकृत २१, ८८२
 प्राञ्जारा ३४८; -गति २०७
 प्राणपत्य १६४, ५२५
 प्राणत ४२, ३३६, ३७२, ४०५, ४२३-४,
 ४४१-२, ४७०, ४७२, ४७७-६,
 ४८१, ४८३, ४८५, ४६१, ४६५,
 ५१०-१
 प्राणभूत २६६
 प्राणसूक्ष्म १६६
 प्राणातिपात ३७, ५४, ६६, १३३;

-ક્રિયા ૪૧૧, ૪૧૫; -નિરમણ
 ૧૦૭, ૧૨૬, ૩૦૦
 પ્રાણાયુગ્મવાદ ૨૪૯
 પ્રાતીત્યકી ૪૧૨-૩
 પ્રાત્યયિક ૧૯
 પ્રાત્યયિક ૮૮૫
 પ્રાકૃતરણ ૩૩૯
 પ્રાદેષિકા ૪૧૫
 પ્રાદેષિકી ૪૧૧
 પ્રાધુનિક ૬૦૫
 પ્રાભૂત ૨૫૧, ૨૫૨; -પ્રાભૂતિકા ૨૫૧;
 -અપ્રાભૂત ૨૫૧
 પ્રાભૂતિકા ૩૩૯
 પ્રામિત્ય ૩૩૯
 પ્રાયશ્ચિત્ત ૨૪, ૧૨૯-૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪,
 ૧૩૬, ૧૪૩, ૨૫૨, ૭૬૪; -કરણ
 ૧૭
 પ્રાચટ ૩૨૦, ૫૨૭,
 પ્રાસાદ ૪૫૪
 પ્રાંતચારી ૧૪
 પ્રાતજ્ઞની ૧૫
 પ્રાંતાહારી ૧૫
 પ્રિય ૫૩૨; -દર્શન ૫૬૬, ૬૧૯, ૬૪૫;
 -દર્શના ૩૨૬; -ધર્મ ૮૩૨;
 મિત્ર ૭૫૨
 પ્રિય ૬૨ ૪૭૧
 પ્રિયશુ ૭૦૦; -સમ ૭૦૩
 પ્રિયક ૭૦૦
 પ્રીતિમના ૪૭૩
 પ્રેક્ષાગૃહમંડપ ૬૪૭
 પ્રેક્ષાસંયમ ૨૯૭-૮
 પ્રેતશય્યા ૩૧

પ્રેમ ૪૨; -ત્યાગ ૧૦૭; -નિશ્ચિત ૩૯;
 -પ્રત્યયા ૭૭, ૪૧૪-૫; -અધન
 ૭૩૦
 પ્રેષ્યપરિત્યાગી ૨૮૪
 પ્રોષ્ઠક ૩૨૬
 પ્રોષ્ઠલક્ષેવ ૭૪૪
 ક્ષેપ ૮૫૨, ૮૬૯, -ધર્મ ૧૩
 ક્ષલિકોપહૃત ૩૦૮
 ક્ષુદ્ર ૭૦૨
 કૂલ ૧૯૯
 કૈનમાલિની ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,
 ૬૩૭
 બકુલ ૭૦૧
 બકુસ ૨૮૬
 બકુશ નિર્ઝન્ય ૨૮૮
 બત્રીસી ૯૪
 બર્હ ૩૩૫; -પાશ્વર્ય સ્પૃષ્ટ ૫૩૨
 બલ ૪૩૫-૩૬, ૪૮૧, ૪૯૦-૯૩,
 ૪૯૮-૯, ૬૫૪, ૭૪૦, ૭૫૩,
 ૭૫૯, ૮૩૦; -કૃત ૫૯૧; ૫૯૩;
 -દેવ ૨૦૩, ૩૪૭, ૬૦૨, ૬૩૪,
 ૬૭૯, ૬૮૦-૧, ૭૨૬, ૭૪૫,
 ૭૫૭-૮; -દેવગણિકા ૨૫૦; -દેવનો
 પૂર્વભવ ૭૫૨; -દેવની માતા
 ૭૫૩; -દેવ-વાસુદેવ ૩૯૧; -દેવ
 વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ ૭૫૨; -નિ-
 કાનનું કારણ ૭૫૩; -નિર્માનભૂમિ
 ૭૫૩, -ભદ્ર ૩૩૨; ૭૫૮; -મદ
 ૭૭; -વીર્ય ૪૩૮, ૭૪૮; -શ્રી
 ૩૩૪; -સંપન્ન ૮૩૦
 બલા ૩૪૮

બલાહકા ૫૬૦
બહુપુત્રી ૨૫૮
બહુપુત્રિકા ૪૮૮
બહુભાગિક ૨૪૯
બહુમાન ૩૪૪
બહુરત ૨૬૬, ૩૨૮, ૩૨૯
બહુરૂપા ૪૮૮
બહુલ ૨૪૯, ૬૯૯
બહુશ્રુત ૬૬; -મૂળ ૨૬૨
બહુશ્રુતતા ૫૧૭
બટી ૩૯૪
બંધ ૫૩, ૫૭, ૬૦, ૬૨, ૭૧, ૭૯.
૧૦૫, ૧૬૪, ૨૫૮, ૩૯૮, ૪૪૫,
૫૫૪, -જેન ૮૯૦, -કશા ૨૫૬,
૨૫૮
બધન ૪૩૮; -નામકર્મ ૪૩૮; -પરિ-
ણામ ૫૩૩; -મોક્ષ ૩૩૫ -ઉપક્રમ
૫૭,
બધુમતી ૭૦૩
બાદર ૧૭૪, ૧૯૫, ૪૨૨, ૫૩૧, ૫૫૭;
-અપર્યાપ્ત ૧૯૩, -આકાર ૩૫૮;
-તેજસ્કાય ૧૯૭; ૩૫૮; -નામ
૮૩, -અર્થાપ્ત ૧૯૩, -વન-
સ્થિતિ ૧૯૮, ૩૫૮, ૪૦૫; -વાયુ-
કાય ૧૯૭, ૩૫૮; -સપરાય
સરાયસયમ ૨૯૨-૩
બાર અગ ૨૩૬, ૭૧૬
બાર મત ૭૩૧
બાલ ૩૪૮, ૮૪૭, -તપાકર્મ ૬૬;
-પરિત-મરણ ૩૮૪, ૩૮૭;
-અર્થચારી ૬૫; -મરણ ૩૮૪,
૩૮૭

બાહા ૫૭૧
બાહુમ્રમ ૨૪૪, ૨૫૮
બાહુબલિ ૭૬૦
બાહુચુક્ર ૮૮૪
બાહુ તપ ૧૨૮
બાહુ પરિષદ ૩૬૨, ૪૬૬
બાહુભાંડમાત્રોપધિ ૩૯૮
બાહુબાહુનુયોગ ૧૬૯
બાંધ ૬૧
બિહુસાર ૨૬૧
બિંબરૂપ ૩૬૫
બિંબિસાર ૭૪૦
બીજ ૧૯૯, -રુચિ ૨૭૬, -રેલ ૧૯૮:
-સૂક્ષ્મ ૧૯૯
બીમત્સ ૪૨૬
બુદ્ધ ૮, ૧૦, ૧૧, ૨૭, ૨૮, ૩૦-૧,
૯૪, ૯૭, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૫૭,
૧૬૦, ૨૦૪, ૨૮૩, ૩૩૦, ૩૩૫,
૩૩૭, ૪૬૮, ૫૧૨, ૬૯૬, ૬૮૨,
૬૮૪, ૭૧૫, ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૪૬,
૭૬૫, ૭૮૭, ૮૧૫ -અર્થા ૭૨૦,
-મોધિત છંદસ્થ ૨૬૪ -મોધિત
સિદ્ધ ૧૮૯
બુદ્ધિ ૨૨૦, ૫૬૦, ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૭,
-દેવી ૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૩
• બુધ ૫૦૧, ૮૩૭, -હૃદય ૮૩૭
બૃહત્કલ્પ ૨૧, ૬૭, ૧૩૦, ૧૩૩,
૧૪૩, ૧૫૩-૪, ૩૧૧, ૩૨૦,
૭૨૨, ૭૬૫, ૭૭૮, ૭૮૬, ૭૮૬,
૮૦૪: -આચ ૧૬, ૨૪૪, ૭૮૮
બૃહત્સંપ્રદાયીન ૮૮૬
બૃહદ્વાચના ૬૯૧

બૃહસ્પતિ ૪૬૮, ૫૦૧, ૬૦૫, ૬૦૬
 બે શરીરવાળા ૫૫૮
 બેશરીરી ૪૦૦
 બોદિક ૩૨૮
 બોધિ ૧૦, ૧૧; -લાભ ૯
 બોધિંદ્રિયા ૮૮૫
 બૌદ્ધ ૪, ૨૮, ૩૫, ૪૧, ૪૨, ૪૪,
 ૪૬, ૪૯, ૫૨, ૫૫, ૫૬, ૯૨,
 ૯૩, ૧૦૮, ૧૬૦, ૨૬૫, ૨૮૧,
 ૩૨૪, ૩૩૬, ૩૩૭, ૫૫૫, ૫૬૨,
 ૫૬૩, ૬૮૦, ૬૯૨, ૬૯૬, ૬૯૭,
 ૭૩૩, ૭૪૭, ૭૫૧, ૭૬૫, ૭૮૯,
 ૮૨૫, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૭, ૮૪૧
 -૪૩, ૮૪૬, ૮૪૮, ૮૫૭, ૮૫૯,
 ૮૭૦-૪; -અથ ૧૮, -પરપર
 ૮૩૯; -મત ૩૩૬, -શાસ્ત્ર ૩૩૫;
 -સાધ ૩૩૭, ૭૬૩
 બ્રહ્મ ૧૫૮, ૧૬૪, ૩૩૬, ૩૭૦,
 ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૮, ૪૯૧, ૪૯૫,
 ૫૨૫, ૭૪૭, ૭૫૩; -કાયિક
 ૪૪૪, ૪૫૩; -કાંત ૩૭૦; -કૃત
 ૩૭૦; -ગુણિત ૧૧૦, -ચક્ર
 ૪૩૫; -ચર્ચ ૫, ૧૩-૧૪, ૪૨,
 ૨૦૯, ૨૮૫, ૭૩૦; -ચર્ચાચર્ચન
 ૨૫૨, -ચારી ૨૮૪, ૭૧૯; -દંત
 ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૪૭, ૭૪૯, ૮૨૮;
 -દંત્ર ૩૭૦. -પ્રભ ૩૭૦. -લેખ
 ૩૭૦; -લોક ૪૧, ૩૬૫, ૩૬૮,
 ૪૦૫, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨-૩,
 ૮૭૬-૭૯, ૮૮૧, ૪૮૩, ૪૮૫,
 ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૫૯, ૬૮૪, ૭૫૫;
 -લોકાવતંસક ૩૭૦; -વર્ણ

૩૭૦; -ચૂંક ૩૭૦; -શીચ ૧૩;
 -સૃષ્ટ ૩૭૦; -સ્થાવરકાય ૧૯૪

બ્રહ્મા ૬૦૫
 બ્રહ્માર્હત ૩૩૫;
 બ્રહ્માવતંસક ૧૫૮
 બ્રહ્માવતં ૩૬૦
 બ્રહ્મોત્તર ૩૭૫
 બ્રહ્મોત્તરાવતંસક ૩૭૦
 બ્રાહ્મણ ૨૧૦, ૨૫૬, ૪૪૮, -કુલ ૭૧૫
 બ્રાહ્મી ૭૦૨, ૭૬૦, ૮૮૫, ૮૮૬
 ભક્તકથા ૪૩, ૪૪
 ભક્તપાન ૧૨૬, ૧૨૮, ૨૩૨, ૭૮૦;
 -સંકેશ ૩૦૨
 ભક્તપ્રત્યાખ્યાન ૩૮૩, ૩૮૭
 ભક્તભોજનકથા ૨૭૨
 ભક્તિ ૩૪૪
 ભક્ષકામ ૮૪૭
 ભગ ૬૦૫
 ભગવતી (સાર) ૫, ૨૨, ૨૪, ૪૫,
 ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૭૫, ૭૦, ૭૯,
 ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯,
 ૧૨૧-૧૨૨, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૩૯,
 ૧૪૩, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૦,
 ૧૬૦, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૯૩-૬,
 ૨૦૧-૩, ૨૦૬, ૨૧૦, ૨૧૪,
 ૨૧૭, ૨૨૭, ૨૩૧, ૨૩૬-૭,
 ૨૬૦, ૨૬૮, ૨૬૫, ૩૨૯, ૩૩૦,
 ૩૩૫, ૩૪૯, ૪૩૯, ૪૫૭, ૪૮૬,
 ૪૯૫, ૪૯૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૧,
 ૫૨૬, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૩૪, ૫૩૭,
 ૫૪૭, ૭૨૦, ૭૩૭, ૭૪૧, ૭૪૩,
 ૭૭૬, ૮૦૪, ૮૯૫, ૮૯૬

ଭଗବାନ (ଭଣ୍ଡାବୀର) ୩, ୭୦, ୮୦,
୧୧, ୨୧୪, ୩୨୨, ୩୨୯, ୩୮୧,
୩୩୩, ୩୮୨, ୩୮୩, ୩୯୩, ୩୯୭,
୪୦୮-୯, ୪୨୦, ୪୩୦, ୪୯୭,
୮୬୮, ୮୯୧; —ନା ଝିଅ ଡିପାକ୍ଷକ
୨୩୯; —ନୀ ଧର୍ମକଥାଘୋ ୨୩୭,
୭୩୮, ୮୮୩, —ନୋ ୨୧୨ ୬୮୪

ଭଗାଣୀ ୨୫୭

ଭଟ୍ଟାଘାଟିତା ୭୬୭

ଭାଷିତା ୮୮୨

ଭାଷିତା ୭୩୯

ଭାଦ୍ର ୩୭୧, ୭୨୬, ୭୫୩, ୭୫୭, ୭୫୯,
୮୨୧, ୮୬୦, ୮୬୧; —ପ୍ରକୃତି ୬୮

ଭାଦ୍ରଭାଷ୍ଟ୍ର ୧୫୯, ୨୫୦, ୭୩୭

ଭାଦ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ୫୬୮, —ବନ ୫୮୯, ୬୨୭, ୬୩୪

ଭାଦ୍ରା ୩୧୨, ୩୧୪, ୬୪୮, ୬୫୨, ୭୨୭

୭୪୯, ୭୫୩

ଭାଦ୍ରାଶ୍ରମ ୬୯୯

ଭାଦ୍ରୋତ୍ତର ପ୍ରତିମା ୩୧୪, ୩୪୨

ଭାଦ୍ରୋତ୍ତରାବତ ସ୍ତବ ୩୭୧

ଭାସ ୨୯, ୭୯, ୪୩୮; —କଥା ୪୪, —ହୀନ
୬୩; —ପ୍ରତିଷ୍ଠାପନା ୧୩୨; —ବିବେକ

୧୧୨, —ସଞ୍ଜା ୪୧୬, —ସ୍ଥାନ ୪୧୭,

୭୩୭

ଭାସାସି ୭୨୬

ଭାସାଣୀ ୪୬୪, ୪୬୫, ୪୬୬, ୪୬୮,
୫୦୮, ୬୦୪, ୬୧୭, ୭୦୧

ଭାରତ ୫୦୪, ୫୦୬, ୫୭୦, ୫୭୨, ୫୯୦,
୬୦୭, ୬୨୮, ୬୩୦, ୬୩୬, ୬୩୮,
୬୪୨, ୬୪୪, ୬୫୮, ୭୩୧, ୭୪୬,
୭୪୭, ୭୫୮, ୮୨୮, ୮୯୩; —ସଂ-
ସ୍କୃତି ୩୮୫, ୭୪୮

ଭାରତବର୍ଷ ୫୭୭, ୬୦୯, ୬୨୦, ୬୪୧,
୬୮୭, —ନା ଭାସି ଭାସିବାହି ୭୫୭;
—ନୀତିସମ୍ପିଣ୍ଡିନୀ ଶାସିତା ୭୨୫

ଭାରତସୂର୍ଯ୍ୟ ୫୦୩

ଭାରତବର୍ଷ ୩୫୯, ୪୦୪, ୬୦୭, ୬୭୯
ଭାରତୀ ୮

ଭାସ ୧୫୭, ୧୫୮, ୧୯୧, ୩୪୫, ୩୬୮;
—ଧାରଣୀୟ ୩୮୯, ୪୦୨, ୪୦୫,
୪୦୬, ୪୪୩

ଭାସନାସିତା ୬୭, ୮୦, ୯୦, ୧୭୭, ୧୭୯,
୨୧୫, ୨୮୦, ୩୨୨, ୩୪୯, ୩୮୨,
୩୯୮, ୩୯୯, ୪୦୧, ୪୦୬, ୪୦୮,
୪୦୯, ୪୧୭, ୪୨୩, ୪୨୬, ୪୩୦-
୨, ୪୩୮-୯, ୪୪୧, ୪୪୩, ୪୫୩,
୪୫୪, ୪୭୯-୪୮୧, ୪୮୩, ୫୦୦,
୭୨୧

ଭାସନାସିତା ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ର ୪୮୬

ଭାସନାସିତା ୪୨୪, ୪୨୫, ୪୮୬

ଭାସନାସିତା ୨୧୮, ୩୨୫

ଭାସନାସିତା ୧୯୩

ଭାସନାସିତା ୩୪୫-୬

ଭାସନାସିତା ୯୨୭

ଭାସନାସିତା ୭୩, ୩୪୬

ଭାସନାସିତା ୩୫

ଭାସ୍ୟ ୧୫୭, ୧୭୪, ୧୭୮, ୧୯୩, ୪୨୬;

—ଅଥ ୮୯, ୧୭୮, —ଅଥ୍ୟାୟ ୪୫୩;

—ନୀତି ୧୭୮, —ଅଥ୍ୟାୟ ୧୮୧

ଭାଗ୍ୟସୂକ୍ତ ୨୦୦

ଭାଗ୍ୟସୂକ୍ତ ୮୧୬

ଭାଗ୍ୟସୂକ୍ତ ୫୦୮, ୭୦୧

ଭାଗ୍ୟ ୬୯୯

ଭାରତ ବର୍ଷ ୨୦୧

ભારદ્વાજ ૭૩૯, ૮૪૭

ભારવાહક ૨૮૨

ભારે કર્મી ૨૮૫

ભાર્યા ૮૫૫

ભાર્યાનુરાગ ૭૫૩

ભાવ ૩૮, ૧૪૨, ૧૭૧, ૨૭૬, ૪૩૭,
૫૧૯, ૫૨૦, ૫૩૧, ૫૩૮-૪૩,
૮૨૫, ૮૨૬, ૮૩૬, ૮૩૮; -અનુ-
શ્રુતતા ૩૮; -અવગાહના -૪૦૬,
-ઝંજીતા ૧૦૬; -કેતુ ૪૮૬, ૬૦૬,
૬૧૮

ભાવચક્ષુ ૨૦૯

ભાવધર્મ ૧૨

ભાવદેવ ૪૫૩

ભાવના ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૨૧, ૧૨૪,
૧૨૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૭૨૯, ૭૩૦

ભાવપ્રત્યક્ષ ૭૭૬

ભાવપ્રમાણ ૨૭૬

ભાવલેશ્યા ૨૦૪, ૨૧૪

ભાવલોક ૫૫૪

ભાવશાસ્ત્ર ૩૮

ભાવશુદ્ધ ૧૧૯

ભાવસંસાર ૧૯૦

ભાવસત્ય ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૨૩, ૩૦૦

ભાવિત ૩૭૧

ભાવિના ૭૦૧

ભાવિતાત્મ ૫૨૫

ભાવિતાભાવિતાનુયોગ ૧૬૯

ભાવેન્દ્ર ૪૮૦, ૫૧૩

ભાવક ૧૭૩, ૪૨૭

ભાષા ૫૦, ૧૦૬, ૨૩૨, ૩૦૧, ૩૧૫,
૫૪૫; -અધ્યયન ૧૦૬, ૨૫૬;

-અનુશ્રુતતા ૩૮, ઝંજીતા ૧૦૬;

પર્યાપ્તિ ૪૨૭; -વચ્ય ૨૬૦;

-શબ્દ ૫૪૫; -શુદ્ધિ ૧૦૬;

-સમિતિ ૩૨, ૪૫, ૧૧૩

ભાષિત ૫૨

ભાષ્ય ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૪, ૩૨૮, ૫૧૨;

-કાર ૧૦૯

ભાસ ૬૦૬; -રાશિ ૬૦૬

ભાસુર ૩૬૬

ભાંગિક ૩૧૦-૧

ભિક્ષા ૩૦૫; -ચર્ચા ૧૨૮; -જીવન
૭૩૦

ભિક્ષુ ૪૫, ૩૪૫, ૮૭૧-૨; -પ્રતિમા
૨૫૭, ૩૧૪-૧૭, ૩૪૩

ભિક્ષિલ ૩૭૨

ભિચ્છા ૭૬

ભિન્ન ૫૪૬, -ચિંડપાતિક ૧૫;
-અનુયોગ ૮૭૭

ભિસોલ ૮૮૪

ભીમ ૪૮૨, ૭૫૮; -સેન ૬૮૭

ભુજગવતી ૪૮૮

ભુજગા ૪૮૮

ભુજગ ૪૫૫

ભુજગચિસર્પ ૩૨૩; ૩૬૩, ૪૪૨

ભુવનપાત ૪૪૨

ભૂગોલ ૫૫૧

ભૂત ૪૫૫, -ગુહા ૩૩૪; -ગ્રામ ૧૬૨;

-વાહ ૨૬૦, -વાદીન્દ્ર ૪૮૨;

-વિદ્યા ૨૬૪; -અવતંત્રક ૬૫૦

ભૂતા ૪૬૦, ૬૫૦

ભૂતાનદ ૪૨૫, ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૮૬,
૪૮૭, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૬

ભૂતિકર્મ ૬૮, ૪૩૫

ભૂમિદાન ૪૩૫

ભૂતેન્દ્ર ૪૮૨, ૪૮૮

ભૂમધ ૫૨૫

ભૂમિ(અકર્મભૂમિ) ૨૦૨, ૪૦૨, ૫૭૩,

૫૭૪, ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૬૦; -(કર્મ

ભૂમિ) ૨૦૨, ૬૩૩, ૬૪૨, ૬૬૦

ભૂષણ શબ્દ ૫૪૬

ભૂતકં ૮૧૬, ૮૪૪

ભૂતાંગ ૫૭૪, -વૃક્ષ ૫૨૪

ભૂંગ ૬૮૮

ભેદ ૫૩૫, ૫૩૬, ૮૬૪

ભેદન ૪૩૭

ભેદ પરિણામ ૫૩૩

ભોગ ૨૮, ૪૩૮, ૮૧૬, ૮૪૭

ભોગકંટા ૫૬૦

ભોગ પુરુષ ૮૧૬

ભોગવતિકા ૮૮૫

ભોગવતી ૫૬૦

ભોગમાલિની ૫૬૦

ભોગારા ૭૬

ભોજનનો પરિણામ ૩૭૬

ભૌમ ૨૬૬, ૪૭૩

ભૌમેય નગર ૪૨૨-૨૩

ભૌમેય વિહાર ૫૧૬, ૫૧૭

મક્કાર ૮૬૩

મગ ૩૬૪

મગધ ૫૬૨

મધવા ૭૪૬

મધા ૪૬૪-૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮, ૫૧૫,

૬૦૪, ૭૦૦; -રાજિ ૪૭૪

મજ્જિમનિકાય ૪૯, ૯૭

મડળ ૧૬૫

મણિ ૫૫૯, ૭૫૧; -કચન ૬૩૬;

-દૂટ ૫૮૭, ૬૨૨; કાચન ૫૯૦;

-નાગ ૩૩૩, -પાક ૮૮૪; -પેટિકા

૬૪૭, -લક્ષણ ૮૮૩, -અંગ

- ૫૭૫, ૬૮૮; -અંગ વૃક્ષ ૫૨૫

મતિઅજ્ઞાનક્રિયા ૩૬

મતિજ્ઞાન ૬, ૧૫૯, ૨૨૦, ૩૪૪

મતિભગદોષ ૨૨૯

મતિસંપત્તિ ૭૭૦

મત્તજલા ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૨૪, ૬૩૨,

૬૩૭

મતાંગક ૫૭૪, ૬૮૮

મતાંગદૃક્ષ ૫૨૪

મત્સ્ય ૨૦૧, ૩૨૨, ૮૭૧

મથુરા ૫૭૭, ૭૫૩

મદ ૪૩, ૭૫, ૭૭, ૪૮૬, ૪૮૯;

-સ્થાન ૭૭, ૭૩૦

મદ્ધક ૧૬૭

મદ્ય અને પ્રમાદસ્થાન વિરમણ ૧૨૨

મદ્યપ્રમાદ ૪૨

મદ્યવ્યાપાર ૨૮૧

મધુકુલા ૮૬૬

મધુકેટલ ૭૫૩, ૭૫૯

મધુર ૪૦૬, ૫૪૪

મધુસિકથ ૮૮૩

મધ્યપ્રદેશ ૧૬૮, ૫૧૯

મધ્યમ ૮૭૯; -અપાપા ૮૯૫; -ગ્રામ

૮૮૦, -પરિષદ ૩૬૨, ૪૯૯; -પુરુષ

૮૧૬; -માર્ગ ૩૩૬; પ્રતિપાદન

૩૩૬

મધ્યમા ૫૨૨

મન ૩૫, ૫૦, ૩૩૩, અગ્રિપિત ૪૩૨,
—અસચમ ૨૯૮; —આમ ૫૩૨;
—ગ્રુપિત ૧૧૧, ૧૧૩; —દંડ ૪૯,
૪૩૦, ૭૩૦; —પરિચારક ૪૨;
—પ્રયોગક્રિયા ૩૬; —પ્રણિધાન
૪૩૧; —યોભા ૫૦, ૨૧૬, ૩૨૪,
૩૨૫; —યોગી ૧૭૪, —વિનય ૧૪૫;
—સચમ ૨૯૫, ૨૯૭, —સવર ૧૦૭;
—સકેશ ૩૦૨, સમન્વાહાર
૩૦૦, —સુપ્રણિધાન ૪૩૧-૨,
મનપર્યય ૩૩, ૨૧૭, ૨૧૮, ૩૧૬,
૩૪૪; —ગ્રિન ૬૭૬; —જ્ઞાનાવરણી
૭૩; —જ્ઞાની ૬, ૧૭૫, ૧૭૬

મનશીલ ૬૧૨

મનુ ૩૬૮

મનુષ્ય ૪૬, ૪૭, ૫૦, ૬૨, ૬૮, ૯૦,
૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૯૧, ૧૯૨,
૨૦૧-૩, ૨૧૮, ૩૨૩, ૩૪૬-૭,
૩૫૯, ૩૮૨, ૩૮૮, ૩૯૪, ૪૦૧,
૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૧૭-૨૦,
૪૨૨, ૪૨૯, ૪૩૧, ૪૩૬, ૪૪૦,
૪૪૨-૪, ૪૫૮, ૬૦૮, ૬૧૬,
૬૩૦; —ક્ષેત્ર ૪૫૬, ૫૦૨, ૬૪૩,
૬૪૪, ૬૭૫; —ગાત્રે ૨૦૭, ૨૦૮,
૩૯૭, —દંડક ૪૧૫; —ભવ ૪૫૨;
—લોક ૧૩૮, ૪૫૦-૧, ૪૭૦, ૫૧૫,
૫૫૯, —યોગ્યકર્મબાધ ૬૮; —શ્રેણી
૨૪૮; —સસાર ૧૯૧, —આહાર
૩૮૦; —ધન્ધ ૪૮૦;

મનોજ્ઞ ૫૩૨

મનોરમા ૬૪૯, ૭૦૧

મનોહર ૩૭૦, ૪૭૧, ૪૭૩, ૫૬૬

મનોહરો ૭૦૧

મન્યાન ૩૮૯

મરણ ૩૮૧-૫, ૩૮૭, —કાલ ૫૨૧;

—ભય ૪૧૭, —અન્ટિક સંલેખના

૭૬૪, —આશંસા ૭૮; —આશા

૭૭

મરુત ૪૭૪

મરુદેવ ૬૮૮, ૭૩૨

મરુદેવી ૧૮૯, ૩૮૬, ૬૮૮, ૬૮૯

મલયગિરિ ૭૧૨; —ટીકા ૭૦૭

મલ્લિનાથ ૮૯૧

મલ્લી ૨૬૦, ૬૯૭, ૭૦૨, ૭૧૦,

૭૧૬-૮, ૭૩૩, ૭૩૭ ૭૫૬;

—કુંવરી ૭૯૨; —તીર્થ કરે વિશે

મતભેદ ૭૩૮

મસારગલ્લકાંડ ૫૧૫

મસૂર ૩૯૪

મસ્તુલિંગ (મસ્તુ લુંગ) ૩૯૫

મહતી ૩૪૨; —ભદ્રોત્તર ૩૪૩; —મોક

પ્રતિમા ૩૧૩; —વિમાન વિભક્તિ

૨૫૮, —સર્વતોભદ્રા ૩૪૧-૪૨

મહત્તરિકા ૪૫૪, ૫૬૦

મહર્ષિ ૨૧

મહાઅધ્યયન ૨૬૦

મહાધકાર ૧૯૬

મહાકંઠ ૫૭૫, ૫૯૧, ૬૨૫

મહાકંઠા ૪૮૮

મહાકાંચ ૪૮૨, ૪૮૮

મહાકાલ ૩૫૩, ૩૭૨, ૪૨૧, ૪૫૪,

૪૮૨, ૪૮૫, ૪૮૭, ૫૫૮, ૬૦૬,

૬૧૧; —પાલ ૪૯૬; —પ્રભા ૪૯૬

મહાકુમ્ભ ૩૭૧

મહાકૃષ્ણ ૬૦૦

મહાકન્હિતેન્દ્ર ૪૮૨

મહાગિરિ ૩૩૩

મહાગ્રહ ૪૬૭, ૫૮૯

મહાગૌષ ૩૬૯ ૩૭૦, ૪૫૫, ૪૮૧,
૪૮૨, ૪૮૫, ૪૯૦, ૭૩૨

મહાચન્દ્ર ૭૩૨

મહાતીરા ૬૦૦

મહાદામરૂહી (મહાદામર્જી) ૪૯૪

મહાદેવ ૭૪૪

મહાદુમ ૩૭૨, ૪૯૧, ૪૯૩

મહાધાતકી ૬૧૯, ૬૪૪

મહાન ૫૫૯

મહાનન્દિઆવર્ત ૩૭૧

મહાનન્દિતાવર્ત ૪૮૫

મહાનદી ૬૩૦, ૬૬૬

મહાનરક ૫૫૮, ૫૬૧

મહાનલિન ૩૭૧

મહાનિર્મરા ૧૨૬-૭

મહાનિમિત્ત ૨૬૬

મહાનીલા ૬૦૦

મહાપક્ષ ૩૭૧, ૫૯૨, ૫૯૪, ૫૯૫,
૬૨૨, ૬૨૫, ૬૩૧, ૬૩૭, ૬૪૧,
૭૨૫, ૭૨૮, ૭૩૧, ૭૪૭, ૭૫૯,

-મહાનિધિ ૭૫૦; -વૃક્ષ ૬૪૪

મહાપરિજ્ઞા ૨૫૨, ૨૫૯

મહાપર્યવસાન ૧૨૬-૭

મહાપાતાલ ૪૪૪, -કલશ ૬૧૧

મહાપુરા ૫૭૬, ૬૨૭

મહાપુરુષ ૪૮૮, ૬૭૭, ૬૭૯, ૬૮૦

મહાપુરુષ ૩૭૦

મહાપુરુષિક ૩૭૧

મહાપુરુષિકાલ ૭૨૧

મહાપૌરુષિક ૫૯૪-૫, ૬૨૩, ૬૩૨,
૬૩૭, ૬૪૫

મહાપ્રભાવિત ગૌતમી ૭૮૭

મહાપ્રભ ૩૬૯

મહાબલ ૭૩૨, ૭૪૮

મહાબાહુ ૭૫૭

મહાભદ્ર ૩૭૧, ૭૨૮

મહાભદ્રા ૩૧૨-૩૧૪

મહાભીમ ૪૮૨, ૪૮૮, ૭૫૮

મહાભીમચેન ૬૮૭

મહાભોગા ૬૦૦

મહામાહર ૪૯૪

મહામેધ ૧૯૬

મહામોહનીય સ્થાન ૬૪

મહામૌદ્ગલાયન ૯૭

મહાચરા ૭૩૨, ૭૪૮

મહાચાન બૌદ્ધ ૧૬૦

મહારંભ ૬૮

મહારંભી કુટુંબી ૮૧૬

મહારાણી ૪૮૬-૮૯, ૫૦૦, ૫૭૫

મહારિષ્ટ ૪૯૨

મહારૌરવ ૩૫૩, ૪૨૧, ૫૫૮

મહાલોહિતાક્ષ ૪૯૧

મહાવત્સ ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫

મહાવત્ર ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૬

મહાવાયુ ૪૯૪

મહાવિકૃતિ ૩૭૯

મહાવિદેહ ૫૦૨, ૫૦૬, ૫૭૩, ૬૩૧,

૬૩૮, ૬૮૧, ૬૮૫; -નો વક્ષરકાર

૬૬૨; -વર્ષ -૬૦૯

મહાવિમાન ૫૫૮; -વિભક્તિ ૨૬૨
 મહાવીરભાષિત ૨૫૮
 મહાવીરવિવાહ ૩૩૦
 મહાવીર ૪, ૧૧, ૧૪, ૨૯, ૩૨, ૧૧૫,
 ૨૩૭, ૨૮૨, ૩૦૫, ૩૨૭-૩૩,
 ૬૮૬, ૭૦૪, ૭૦૬, ૭૧૫-૨૦,
 ૭૨૨, ૭૨૯-૩૦, ૭૩૪, ૭૪૦,
 ૭૪૩, -ના ગણધર ૭૨૩, ૭૩૯;
 -ના ગણ ૭૨૩; -ના પૂર્વ છ ભવ
 ૭૩૭, -ના પૃથ શ્રમણો ૭૨૫; -ના
 સમકાલીનો ૭૨૪; -સ્તુતિ ૨૫૯;
 -સ્વામીનો આચારધર્મ ૨૩૧

મહાવૃક્ષ ૬૪૪
 મહાવૃષ્ટિ ૮૯૦
 મહાવ્રત ૨૫, ૨૬, ૧૦૮, ૧૨૧,
 ૭૩૦-૧, ૭૬૩
 મહારાતક ૨૫૭
 મહારિવ ૭૫૩
 મહાશુક ૪૧, ૭૬૬, ૩૭૧, ૪૦૫,
 ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬,
 ૪૭૭, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૯૦
 મહાશ્વેત ૪૮૨, ૪૯૪
 મહાસાગર ૭૨૧
 મહાસામાન ૩૭૧
 મહાસેન ૬૯૯, ૭૩૨
 મહાસૌદામ ૪૯૧
 મહાસ્વપ્ન ૭૨૦
 મહાહરિ ૭૪૭
 મહાહરુદ્ધ ૬૨૯, ૬૪૨
 મહાહિમવત ૫૭૮; -રુકમી ૬૬૧
 મહાહિમવાન ૫૮૯, ૬૩૧, ૬૩૬, ૬૩૮;
 -ફેટ ૫૮૬-૮, ૬૨૨; -વર્ષધર
 ૬૨૦

મહિત ૩૭૨, ૩૭૬
 મહિષાનીક ૪૯૧, ૪૯૩
 મહી ૩૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦
 મહેન્દ્ર ૫૧૦, ૫૧૧; -ધ્વજ ૬૪૭
 મહેશ ૫૬૧, ૫૬૨
 મહેશ્વર ૪૮૨
 મહોરગ ૪૫૫, ૫૬૧, ૫૬૨; -ઇન્દ્ર
 ૪૮૨; -ઇન્દ્ર અતિકાય ૪૮૮
 મખલી ૨૦૪
 મંગલ ૪૬૮, ૫૦૧
 મંગલા ૬૯૭
 મંગલાવતી ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫; -ફેટ
 ૫૮૮
 મંગલાવર્ત ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૯૧
 મંગી ૮૮૦
 મંજૂષા ૫૭૬, ૬૨૬
 મડન ૭૫
 મંડલ ૪૫૭-૮, ૪૬૦-૬૨, ૫૦૩-૫;
 -મધ ૮૯૩
 મંડલી ૮૪૭
 મહિતપુત્ર ૭૨૩-૪, ૭૩૯
 મહુક ૨૦૧
 મંત્ર ૨૬૪, ૩૪૦; -ગત ૮૮૩; -શૌચ
 ૧૩; -અનુયોગ ૨૬૬
 મદ ૮૬૦, ૮૮૪; -હાથી ૮૬૧
 મંદર ૨૫૮, ૫૬૬, ૫૭૮, ૫૯૧,
 ૬૩૮, ૬૫૨, ૭૦૩; -ચૂલિકા ૬૪૪
 મંદા ૩૪૮
 માગંદી ૨૬૦
 માગધ ૬૦૯, ૬૩૨
 માગધિક ૮૮૩
 માધવતી ૪૭૪, ૫૧૫

માઠર ૪૯૪
 માણવક ૪૯૮, ૬૦૬; -મહાનિધિ ૭૫૦
 માણિભદ્ર ૪૮૨, ૪૮૮
 માતંગ ૨૫૭, -વિદ્યા ૨૬૪
 માતળ ૬૩૩, ૬૩૫, ૬૩૮; -કૂટ
 ૫૮૩, ૬૨૧
 માતા ૪૪૭, ૭૫૩
 માતા-પિતા ૮, ૮૪૫
 માતૃ-અગ ૩૬૫
 માતૃકાઅક્ષર ૮૮૬
 માતૃકાનુયોગ ૧૬૯
 માતૃકાપદ ૨૪૮, ૨૬૧, ૮૮૬
 માન ૩૫, ૪૨, ૪૫ ૪૬, ૫૩-૪, ૬૧,
 ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧, ૨૭૫, ૩૯૯,
 ૪૨૯, ૭૩૦, -પ્રત્યયા ૪૧૪-૫;
 -વિવેક ૧૦૭, -૩૦૦, -સંજ્ઞા ૪૧૬
 માનવ ૪૦, -ગણ ૭૨૩
 માનસ ૪૯૩
 માની ૫૬૦-૩
 માની ૫૬૦-૩
 માનુષીગર્ભ ૩૯૫
 માનુષોત્તર ૩૬૮, ૬૪૫, ૬૫૩, ૭૨૧,
 ૭૨૨
 માયા ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૫૩, ૫૪, ૬૧,
 ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૧૩૫, ૨૧૧, ૩૯૯,
 ૭૩૦, -કષાયો ૧૭૪, -નિશ્ચિત
 ૩૯, -પ્રત્યય ૪૧૨-૫, -મુષાત્યાગ
 ૧૦૮; -વિવેક ૧૦૭, ૩૦૦, -રાત્ર્ય
 ૧૩૯
 માયાત્રી ૬૮, -વૃત્તિકા ૪૧૪
 માર ૫૬૧
 મારણાન્તિક ૧૭, ૩૮૮-૯, ૪૪૪;

-સહનશીલતા ૩૦૦, -આરાધના
 ૧૭, -સમુદ્ધાત ૪૦૪
 મારુત ૪૦૦
 માર્ગ ૩૭, ૬૮, ૨૫૯, ૮૫૫, -અતરાય
 માર્ગત: પ્રતિબદ્ધ ૭૬૬
 માર્દવ ૧૩-૪
 માલકાર ૪૯૧
 માલાકથા ૪૪
 માલિ ૭૦૧
 માલોપહૃત ૩૩૯
 માલ્ય ૩૭૨, ૮૮૪, -વંત ૫૮૨, ૫૮૫,
 ૬૩૩, -વંતહૃદ ૬૩૫; -વાન
 ૫૮૧, ૫૯૧, ૫૯૫, ૬૩૪, ૬૩૫,
 ૬૪૦, -વાનપર્વત ૬૨૧; -અલકાર
 ૮૮૫
 માષતુષ ૫૨
 માસ ૧૬૪
 માસિક અનુદ્ધાતિક ૨૫૩
 માસિક ઉદ્ધાતિક ૨૫૩
 માહાત્મ્યકથા ૪૪
 માહૈન્દ્ર ૪૧, ૧૯૬, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૭૦,
 ૩૭૫, ૪૨૩-૪, ૪૪૧-૨, ૪૭૦,
 ૪૭૨-૩, ૪૭૬-૭, ૪૭૯, ૪૮૧,
 ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૨૫,
 ૬૯૭, ૬૯૯; -કલ્પ ૪૭૩; -કોત
 ૩૭૧, ૬૦૪ ૩૭૦, -ઉત્તરાવતસક
 ૩૭૧
 માહૈચરી ૮૮૫
 માગલિકપ્રસંગ ૭૧૫
 માંડલિક ૬૫૩, ૭૪૫, ૮૧૬, -પર્વત
 ૬૫૩, -રાત્ર ૭૧૭
 માંડવ્ય ૮૪૭
 માંડુક્ય ૨૬૦

भांस ३६५; -व्यापार २८१

भिनगा ४८७

भितवाही २६७, ३३६, ४३६, ४४८

भित्र ४३५, ५२५, ६०५, ८३८; -केशी

६५२; -क्षेप प्रत्यय ४१५; -३५

८३८; -नाहन ६८६; -श्री ३३१

भियिला २६६, ५७७, ६६६, ७५३

भिया ४८; -हार ७७६; -ज्ञान ५, १६६;

-त्व ३५, ३७, ४३, ५१, १४१,

४१०; -त्वमोहनीय ७८; -दर्शन ४२

७८, २७८. दर्शनप्रत्यय ४१२;

दर्शन वृत्ति ४१४-५, -दर्शनशब्द

१३६, ४२६, -दृष्टि ५१, ६१, ६८,

१७३, ३२०, ४२७; -दृष्टि तिर्थ ४१४;

-दृष्टिनाटक ४१४, -दृष्टि-

भवनपति ४१४; -प्रवचन २६५,

अस्मिनिवेश २६; -अस्मिनिवेश

प्रश्न १४८; -अर्थ ७८

भिश्र ४८, ३६१, ३६८, ४३३, -मत

३३६, -परिणत ५३२; -वचन ३६

भिदयलक्षण ८८२

भीभांसा १६०

मुकुट ४३५

मुक्त १५७, ८३८; -३५ ८३६, -आक्षय

१५८, ५६१,

मुक्ति १३-४, १५३, १५८, २०८, २७२

मुपमंडप ६४७

मुगपक्ष ७३३

मुहुमुपी ३४८

मुहुत्र २७०; -एव २६६

मुनिसुप्रत ६६७, ७१६, ७२६, ७४४;

७५६

मुमुर् १६७

मुशल ४२२

मुष्टियुद्ध ८८४

मुसल ८८७

मुसुही ४२२

मुहूर्त २७५, ५२१, ५२५; -चिंतामणि

५२५

मुंड २८६-६०

मुंडन ७६३

मुढ १०, ५०८, ८१५

मूर्छना ८८०, ८८२

मूर्छा ७६, ७७

मूल १६६, ४६४-६, ४६६, ६०४, ७०१;

-कर्म ३४०; -गुण २८०; -नय

२७६, ३३८, -गुणप्रतिसेवना

१३१; प्रकृति ५६; -प्रथमानुयोग

२५०; -भीष्ट १६८, ३६४; -आभ्य

३२६, ३३०; -आभ्यकार ३२८;

-अर्थ १३४

मृग ८६०

मृगयारिका २६३

मृगवाहन ६८६

मृगशिरः ४६८

मृगशीर्ष ४६५, ४६६, ५०८, ७००

मृगसिर ६०४

मृगहारी ८६१

मृगवीथि ४६७

मृगापुत्र २५६

मृगावती ७५३

मृतश्च ४०७

मृदु ५४४

मृदुकारिणी ४४

मृदुता १३, १५३, २७२
 मृषा ३८; -साषा १०६; -मनःप्रयोग
 ४३०, -वचनप्रयोग ४३०; -वाह
 ३७, ५४, ६६, १३२-३, -वाह
 प्रत्यय ४१५; -वाह विरमण ३२,
 १११, १२२, १२६, ३००,
 -विरमण १०७
 मेघ १६५, ३६६, ८४५, ८५७, -करा
 ५६०; -गर्जना ४५०; -मासिनी
 ५६०; -मुष्ण ६१७; -रथ ६६७,
 -राजि ४७४; -वती ५६०
 मेघविषाण ८५१
 मेतार्थ ७२३, ७३६, ७६३
 मेधा ३१७, ४८६
 मेरा ७४७
 मेरु ४५५, ५०१, ५५६, ५६६, ६१६,
 ६४१, ६४३, ६५३, ६५६, ६७४;
 -यूखिका ६२८; -पर्वत ५०३,
 ५६६, ६१४, ६१५, ६१८, ६२८,
 ६४१, ६५६, ७२१, -शिखर ७२२
 मेघसंकाति ४६०
 मेघमुष्ण ६१६
 मैत्रिक ८४७
 * मैथुन ३७, ४०, १४४, २०६; -विरमण
 ३२, १२६, ३००, ४६६; -संज्ञा
 ४१६
 मोक्ष १५५, १५६, १६०, १६८, २४१,
 २५८, ३३५-६, ४४५, ४४८,
 ५५४, ७१५; -मार्ग १५५, २६३,
 ३१६
 मोह १०, १०५, -नीय ७०-२, ३६८,
 ५५६; -नीयकर्म ६४, ७५,
 ८७, ८८, ८६, ४१६, ७२१;
 -नीयस्थान ६४, २५७

स्था -६१

मौष्ण ८४
 मौष्ण ७७८
 मौद्गसायन ८४७
 मौनयारी १४
 मौर्थ ७४०; -पुत्र ७२३-६, ७३६
 मौलझी ८४७
 भक्षित ३४०
 यक्ष ६६, ४४५, -आविष्ट ११७, ५३५;
 -आवेशजन्य २६; -धन् १८२;
 -धन् प्रलम्भ ४८८
 यक्षिणी ७०३
 यक्षुवेदिक २०
 यज्ञीय २६३
 यति ४४७; -धर्म १०६
 यथाभ्यात २१२, २४६ -आदिन
 २०६, २६६, ४८०
 यथाप्रवृत्तिकरण १००
 यथायुनिर्वात्तिकाल ५२१
 यथासूक्ष्मनिर्वात्तिक २८६
 यथासूक्ष्मपुलाक २८७
 यथासूक्ष्मपुलाक २८८
 यदन्ध ४४७
 यन्त्र ४२२
 यम ४८३, ४८७, ४८६, ६०५, ६१८;
 -प्रत्य ४६६
 यमक पर्वत ५८५
 यमा ५६६
 यमुना ६००
 यवनी ८८५
 यवमध्ययप्रतिभा ३६३
 यवेदिक ३०६
 यरा ७०३, ७१६
 यशस्वी ६८८
 यशःप्रतिनाम ८४, ८७

યશોધર ૪૯૨
 યશોધરા ૬૫૨
 યશોમતી ૭૪૬
 યશોવિજય ૯૪, ૪૮૪
 યશ્વિયુક્ત ૮૮૪
 યાચના ૧૧૬
 યાચની ૩૧૫
 યાત્રાભૂતક ૮૪૪
 યાથાતથ્ય ૨૫૯
 યાન ૮૫૫, ૮૫૬; -કથા ૪૪
 યાપક ૨૨૬
 યામ ૭, ૪૫૩
 યાવજ્ઞનિક ૨૯૫
 યુક્તિસેન ૭૩૨
 યુગ ૧૬૪, ૫૨૭, ૬૭૯, ૮૮૭; -પ્રધાન
 પુરુષ ૭૧૭; -ગ્રાહ ૬૯૭
 યુગલ ૬૯૩
 યુગલિક ૬૯૪
 યુગસ વત્સર ૫૨૮, ૫૫૦
 યુગ્મ ૪૩૯, ૪૪૦
 યુગ્મ ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭
 યુક્ત ૮૮૪; -કથા ૪૪; -નિયુક્ત ૮૮૪;
 -શૂર ૮૪૪
 યુષક ૬૧૧-૪
 યોગ ૧૭, ૩૫, ૧૨૬, ૧૪૨, ૨૧૬,
 ૨૦૩, ૩૨૪, ૩૪૦, ૩૮૯; -દુઃપ્રેક્ષિ-
 ધાન ૪૩, -પારણામ ૨૦૬; -યોજન
 ૨૩૨; -વહન ૩૩૧; -વાહિતા ૨૪;
 -શાસ્ત્ર ૬૯૦; -સંગ્રહ ૧૭; -સાત્ય
 ૧૧૦, ૧૨૩, ૩૦૦; -અનુયોગ ૨૬૬
 યોજન ૮૮૭; -પરિમાણ ૫૬૨
 યોનિ ૩૯૨, ૩૯૩, ૪૪૦
 યોનિદ્વાર ૪૪૦
 યોનિવિચ્છેદ ૩૯૩

યોનિસંગ્રહ ૩૯૧, ૩૯૨
 ચક્રતંબલશિલા ૬૨૭
 રક્તાચ્છન ૪૨૨
 રક્તા ૬૦૧, ૬૩૭, ૬૩૮; -નદી ૫૯૮-૯
 ૬૩૨, ૬૩૭-૮; -પ્રપાતલ્લ ૫૯૬,
 ૬૨૩; -વતી ૫૯૮, ૬૦૧, -વતી-
 પ્રપાતલ્લ ૫૯૬, ૬૨૩
 રક્ષિતા ૭૦૩
 રજ ૧૨૬
 રજત ૫૯૧, ૬૫૧
 રજની ૮૮૦
 રજોહરણ ૩૧૧
 રજભૂ ૮૮૬
 રત ૪૯૪
 રતિ ૭૮, ૪૯૩, ૭૦૨, ૮૩૩; -અરતિ
 ૪૨; -અરતિ ત્યાગ ૧૦૮; -કર-
 પત્ત ૬૪૯-૫૦; -પ્રભા ૪૮૮;
 -સેના ૪૮૮
 રત્ન ૨૮૫, ૨૯૩, ૬૪૫, ૬૫૨, -કાંડ
 ૩૧૫, ૫૧૬; -પુર ૬૯૯; -પ્રભા
 ૩૪૯-૫૧, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩,
 ૪૨૫, ૪૪૧, ૪૫૬, ૪૬૯, ૪૮૮,
 ૪૯૭, ૫૧૪-૧૭, ૫૬૦; -માલા
 ૭૨૧, -સંચય ૬૪૫, ૬૫૩; -સંચયા
 ૫૭૬, ૬૨૬, ૬૫૦
 રત્ના ૬૫૦
 રત્ની ૪૮૬, ૪૯૦
 રત્નોચ્ચય ૫૬૬, ૬૪૫, ૬૫૦, ૬૫૨
 રથનભી ૨૬૩
 રથવીરપુર ૭૯૦
 રથાનીક ૪૯૧, ૪૯૪, ૪૯૨
 રમણિક ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫
 રમણીય ૩૭૦
 રમ્ય ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૯૨, ૬૨૫

રમ્યકૃ ૩૭૦, ૫૭૫, ૫૮૦, ૫૮૨ ૩,
૬૨૫
રમ્યકૃત્રણ ૨૦૩
રમ્યવર્ષ ૫૭૦, ૫૭૬, ૫૭૪, ૬૦૭,
૬૦૮, ૬૨૦, ૬૨૬, ૬૩૧, ૬૩૩,
૬૩૮, ૬૫૮
રસ ૨૧૦, ૪૦૬, ૫૧૬, ૫૪૪, ૫૪૫,
-ગૌરવ ૪૭; -ધ્રાત ૧૦૩, -જ
૩૯૨, ૪૧૮; -પરિણામ પ૩૩-૪,
-પરિણામ ૧૨૮
રસનેન્દ્રિય અસંવર ૪૮
રસનેન્દ્રિય સંવર ૧૦૭
રસનેન્દ્રિયસાતા ૭૪
રસાયન ૨૬૪
રહસ્યગત ૮૮૩
રગમાં પરાજય ૭૫૩
રંગા ૪૮૬
રાક્ષસ ૪૦, ૪૪૫, ૫૨૫, -દંદ ૪૮૨.
-દંદ ક્ષીમ ૪૮૮
રાગ ૪૩, ૫૩, ૬૧, ૭૭, ૩૯૯; -બધ
૫૩
રાજ ૧૧, ૪૪૭, -અંત.પુર ૩૨૧,
-કથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૨
રાજાક્ષિ ૪૩૩
રાજગૃહ ૩૩૦, ૩૩૨-૩, ૫૭૭, ૬૯૯
૭૪૦, ૭૫૩
રાજન્ય ૮૧૬, ૮૪૭
રાજધાની ૧૬૫, ૧૬૬, ૪૬૭, ૫૭૬,
૫૭૭, ૬૨૮, ૬૩૯, ૬૪૧, ૬૪૯, ૬૫૦
રાજપિંડ ૭૩૧
રાજપ્રતી ૭૪૨-૩, ૮૮૫
રાજગંધ ૬૦૬
રાજર્ષિ ૭૨૪
રાજલક્ષિત ૭૫૨

રાત્રી ૮૧૬, ૮૪૫, ૮૬૬, -ગોપાન દીપ્તી
૨૨૪
રાત્રિ ૪૮૬, ૪૯૦
રાત્ર્યાશ્રય ૬૫
રાત્ર્યોત્કૃષ્ટ ૬૭૬
રાત્રિક ૩૩, ૨૮૫, ૭૮૫
રાત્રિ પ૨૫, ૫૨૬, -મુક્તિ ૨૮૫, -માન
૫૦૭, -ભોજન ૧૮૪
રામ ૨૫૮, ૭૫૩, -ગુપ્ત ૨૫૭; -પુત્ર
૩૨૬, -પ્રલેપ ૭૨૭, ૭૫૫-૬,
૭૫૬; -રક્ષિતા ૪૮૯, ૬૪૬
રામા ૪૮૯, ૬૪૬, ૬૬૭
રાવણ ૭૫૪, ૭૫૬
રાશિ ૧૬૪, ૮૮૬
રાષ્ટ્રધર્મ ૧૩
રાષ્ટ્રરચનિર ૧૩
રાહુ ૬૦૬; -ચરિત ૮૮૩ -વિમાન ૫૦૨
રિમિત ૮૮૪
રિપ્ત ૩૭૨, ૪૭૪-૫, ૪૭૮, ૪૮૫, ૪૯૨,
૬૫૧, -કાંડ ૫૧૬; -વિમાન ૪૭૩
રિપ્ત ૫૧૪, ૫૭૬, ૬૨૫; -પુત્રી ૫૭૬,
૬૨૬
રિપ્તાય ૩૬૬
રુકમાંગી ૭૫૭
રુકમાભાસ ૬૦૬
રુકમી ૫૭૮, ૫૮૦, ૬૦૬, ૬૩૧, ૬૩૬,
૬૩૮, ૭૧૮. -કૃત ૫૮૭, ૬૨૨.
-વર્ણન ૬૨૦
રુચક ૫૬૬, ૫૮૦, ૫૮૧, ૬૩૬, ૬૫૬,
૬૫૨ -કૃત ૫૮૭. ૬૦૨; -કૃત ૫
૬૪૬, ૬૫૬; -પ્રદેશ ૧૬૮. -પ્રભાત
૫૮૬; -માલિની ૫૬૬ -મંત્રાદિ
૫૫૮ ૬૫૩; -ગા ૬૫૬, ૬૫૩
-દંદ ૪૬૬, ૬૫૪. -દંત ૬૫૦

રુચિ ૭૮, ૨૭૯; -હીન ૩૦
 રુચિર ૩૭૦, ૩૭૨; -કાંત ૩૭૦, -હૃદ
 ૩૭૦; -દ્વન્દ્વ ૩૭૦; પ્રભ ૩૭૦;
 વર્ણ ૩૭૦; -લેશ્ય ૩૭૦; -શૃંગ
 ૩૭૦; -સૃષ્ટ ૩૭૦; -આવર્ત ૩૭૦;
 -કિતરાવતંસક ૩૭૦;
 રુદ્ર ૪૫૪, ૬૦૫, ૭૫૩; -સેન ૪૯૨-૩
 રુક્ષ ૫૪૪, ૫૪૬; -ચારી ૧૪; -જીવ
 ૧૫; -આહારી ૧૫
 રૂપ ૨૧૦, ૨૫૯, ૪૫૪, ૪૮૪, ૫૪૪-૫,
 ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૮૩; -કાંત ૪૮૪;
 -કાંતા ૪૫૪, ૪૮૬; -પરિચારક
 ૪૧; -પ્રભ ૪૮૪; -પ્રભા ૪૫૪,
 ૪૮૬; -પ્રમાણ ૮૪૨; -પ્રસન્ન
 ૮૪૨; -મહ ૭૭; -વતી ૪૫૪,
 ૪૮૬, ૪૮૮; -સત્ય ૧૧૦, ૧૧૨;
 -સંજ્ઞા ૪૪૪; -સંપન્ન ૮૫૧
 રૂપા ૪૮૬; -અંશ ૪૮૪; -અંશા
 ૪૫૪, ૪૮૬
 રૂપી ૬૯૭; -જીવ ૨૬૯, ૨૭૦
 રૂચ્યકુલા ૫૯૭, ૫૯૮, ૬૦૧, ૬૨૪,
 ૬૩૭, ૬૩૮; -પ્રપાતહ્રદ ૫૯૬, ૬૨૩
 રૈવતી ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૪૬૯, ૫૦૮,
 ૬૦૪, ૭૦૧, ૭૨૪, ૭૨૬, ૭૪૨
 રોગ ૧૧૬; -કિંચિત્તિ ૮૬૩
 રોચનગિરિકૃત ૫૮૯
 રૌર ૫૬૧
 રોવિંદ્ય ૮૮૪
 રોષ ૭૫
 રોહિત્યુત ૩૩૪
 રોહિણી વિદ્યા ૭૪૪
 રોહિણી ૨૬૦, ૨૬૬, ૪૬૪-૬, ૪૬૮,
 ૪૮૮, ૪૮૯, ૫૦૮, ૬૦૪, ૬૫૦,
 ૭૦૦, ૭૨૬, ૭૫૪

રોહિત ૫૮૯, -પ્રપાતહ્રદ ૫૯૬
 રોહિતા ૫૯૭, ૬૦૧, ૬૩૦, ૬૩૭,
 ૬૩૮; -પ્રપાતહ્રદ ૬૨૩, -મહાનદી
 ૬૨૩; -અંશા ૫૯૭, ૫૯૮, ૬૦૧,
 ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૩૮; -અંશા
 પ્રપાતહ્રદ ૬૨૩
 રૌદ્ર ૪૨૯, ૫૨૫; -આન ૧૫૦, ૧૫૧
 રૌચ્ય ૫૯૦
 રૌરવ ૩૫૩, ૪૨૧, ૫૫૮, ૫૬૧
 લક્ષણ ૨૬૫; -સવત્સર ૫૨૮-૯
 લક્ષ્મણા ૬૯૭, ૭૫૭
 લક્ષ્મી ૫૯૪, ૬૩૨, ૬૩૭, -દેવી ૫૯૪,
 ૫૯૫, ૬૨૨; -મતી ૭૫૩, -વતી
 ૭૪૭, ૬૫૨
 લગંડશાયી ૧૬, ૧૨૯
 લઘુ ૫૩૩, ૫૪૪ -ક્ષેત્રસમાસ ૫૮૧;
 -તાનત્રતા ૧૩; -તાર૭૨; -પરાક્રમ
 ૪૯૪; -પાતાલકલશ ૬૧૧; -માસ
 ૨૫૩; -હિમવાન કૃત ૬૨૨
 લગ્ન ૩૧૦, -દાન ૬૩
 લતિઆશાપ્દ ૫૪૬
 લપ્ધિ ૪૫૨; -રૂપ ૯૫
 લયન ૫૪; -સૂક્ષ્મ ૧૬૯
 લયસમ ૮૮૨
 લલિતમિત્ર ૭૫૨
 લવ ૧૬૪, ૨૭૫, ૫૨૧, ૫૨૫
 લવણ ૩૮, ૬૪૪, ૬૫૧; -સમુદ્ર ૪૬૩,
 ૫૦૨-૫૦૫, ૫૦૮, ૫૬૧, ૬૦૮,
 ૬૧૦, ૬૧૨, ૬૧૬, ૬૭૦; -જું
 માપ ૬૦૯; -ની જગતી ૬૧૦; -ની
 સૂચ ૬૧૭; -કિંદ ૫૬૨
 લવાલવ ૧૭
 લક્ષ્મી ૬૧૭
 લક્ષ્મણ ૬૯૭

લાક્ષ્મી ૧૩, ૧૪

લાભ ૨૬; -મદ ૭૭, -આશાસા ૭૮

લાંતક ૩૬૫, ૩૬૮, ૪૨૩, ૪૦૫, ૪૨૪,

૪૪૧, ૪૪૨, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૬-૯,

૪૮૩, ૪૮૫, ૪૯૦, ૪૯૬, ૫૧૧,

૬૧૬; -કાપિષ્ઠ ૩૭૧

લિપિ ૮૮૫

લિપ્ત ૩૪૧

લિંગ આજીવક ૮૪૬

લિંગપ્રાચિક ૧૫૪

લિંગપુલાક ૨૮૭

લક્ષ્મ ૨૨૬

લેખ ૮૮૩, -નિધાન ૮૮૫

લેશ્યા ૧૮૧, ૧૮૩, ૧૮૫, ૨૦૩, ૨૦૬,

૨૧૩, ૪૩૪, ૪૫૭ -અધ્યયન ૨૧૪,

૨૬૩, -પરિણામ ૨૦૬, -વર્ગણા

૧૮૦

લોક ૨૩૪, ૩૭૧, ૪૩૬, ૪૪૮, ૪૫૫,

૫૦૧, ૫૫૪, ૫૫૬, ૫૬૩, ૬૪૫;

-કાંત ૩૭૧, ૪૫૫, -કૂટ ૩૭૧,

-તમ ૧૯૬ -દ્રવ્ય ૧૭૧, ૫૧૯,

૫૩૧, -નાડી ૧૬૬, -નાભિ ૫૬૬,

-પાલ ૪૭૬, ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૭,

૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૯-

૫૦૦, ૬૮૨ -પ્રકાશ ૫૨, ૧૫૦,

૭૦૦, ૭૦૪, ૭૦૭-૧૨, ૭૧૬,

૭૧૭, ૭૨૬, ૭૩૭, ૮૯૧, -પ્રકાશ

કાર ૭૧૨, -પ્રતિપગ્ન ૧૫૮, -પ્રભ

૩૭૧; -મિન્દુસાર ૨૪૯, ૨૬૨,

-ભાવના ૨૭, -મધ્ય ૫૬૬, -મધ્યા-

વસાનિક ૮૮૫, -રૂપ ૩૭૧ -લેશ્ય

૩૭૧, -વર્ણ ૩૭૧; -વિજય ૨૫૨,

૨૫૯, -શ્રૂગ ૩૭૧; -સંજ્ઞા ૪૧૬,

-સૃષ્ટિ ૩૭૧; -સ્થિતિ ૨૩૫, ૨૫૫,

૨૫૬; -સ્વભાવ ૫૫૭, -હિત ૩૬૮,

-આકાશ ૫૨૦; -અચ્યૂલિકા

૧૫૮, -અત ૮૯૨; -અતિકહેવ

૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૮, ૫૧૨, ૬૮૨;

-અતિક્ષિપ્ત ૪૭૪, -અધકાર

૧૬૬, ૬૮૨, -અભિગમ ૨૬૮-૯,

-અલોક ૨૩૫, ૫૨૦, ૫૫૩;

-આવર્ત ૩૭૧, -અસ્તિત્વ ૧૬૮;

-કૃતરાવત સંક ૩૭૧, -કૃપચાર

વિનય ૧૪૫-૬

લોભ ૩૫, ૪૨, ૪૫, ૪૭, ૫૩, ૫૪,

૬૧, ૭૬, ૭૮, ૭૯, ૨૧૧, ૩૬૯,

૭૩૦-ક્રધા ૧૦૪; -ક્રધાથી ૧૭૪,

-નિશ્ચિત ૩૯; -પ્રત્યય ૪૧૫,

-પ્રત્યયા ૪૧૪; -વિવેક ૧૦૭,

૧૧૨, ૩૦૦; -વેદનીય ૪૧૬;

-સજ્ઞા ૪૧૬, -આશાસા ૭૮

લોભપક્ષી ૨૦૧

લોભ ૫૧૧

લોભક ૫૬૧

લોભક ૭૫૭

લોહિત ૪૦૬, ૫૪૪, -અક્ષ ૪૬૧, ૬૦૫,

-અક્ષકાંડ ૫૧૫-૬, -અક્ષકૃત ૫૮૯,

-અભિનતિ ૨૦૪

લોહી ૩૯૫

લૌકિક ૨૦, -મત ૪૬૫

લોભ ૨૬૫

લૌકિક ૮૪૭

વર્ણ ૩૭૧, -કૂટ ૩૭૧ -કાંત ૩૭૧.

-પ્રભ ૩૭૧; -રૂપ ૩૭૧ -વર્ણ

૩૭૧, -લેશ્ય ૩૭૧ -સૃષ્ટિ ૩૭૧;

-શ્રૂગ ૩૭૧, -કૃતરાવત સંક ૩૭૧

વક્ષરકાર ૫૮૩, ૫૮૨, ૬૨૯, ૬૩૩, ૬૩૫,

૬૪૦, ૬૪૨, -પર્વત ૬૩૪, ૬૬૨

ବୃନ୍ଦା ୩୭୬, ୩୯୨, ୬୨୬
 ବୃନ୍ଦାଭାଷ୍ୟ ୩୩୬
 ବୃନ୍ଦା ୮୩୧
 ବୃନ୍ଦାର୍ତ୍ତମରଣ ୩୮୨, ୩୮୭
 ବୃନ୍ଦାକରଣ ୬୬, ୨୬୬
 ବୃନ୍ଦା ୩୨୭
 ବୃନ୍ଦା ୭୧୯
 ବୃନ୍ଦା ୩୩୦, ୪୮୯, ୬୦୩, ୬୩୦, ୭୪୦,
 -ଆତ୍ମା ୪୮୯; -ଗୁଣ ୬୩୯, -ଦେବ
 ୭୩୪; -ଦେବତା ୮୯୬; -ପୁଣ୍ୟ
 ୬୯୯, -ଭୂତି ୭୪୦; -ମତୀ ୪୮୮,
 -ମିତ୍ରା ୪୯୯, ୬୩୦
 ବୃନ୍ଦା ୪୮୭, ୪୮୯, ୬୩୦, ୬୩୨,
 ୭୪୭
 ବୃନ୍ଦା ୧୬୩, ୨୪୯, ୨୩୨, ୨୬୧; -ହୋଷ
 ୨୨୯, ୨୩୦; -ନିବେଶ ୮୮୩; -ମାନ
 ୮୮୩; -ବିଦ୍ୟା ୨୬୩
 ବୃନ୍ଦା ୧୨୯, ୨୩୯, ୩୧୦-୧୧; -ନୀ
 ଶ୍ୟାମା ୮୩୨; -କଥା ୪୪, -କାବ୍ୟବୃଦ୍ଧି
 ୩୨୩; -ପୁଣ୍ୟ ୩୪; -ପ୍ରତିଭା ୩୧୭;
 -ବିଦି ୮୮୩, -ଅଳ କାର ୮୮୩
 ବୃନ୍ଦା ୪୭୪
 ବୃନ୍ଦା ୭୬
 ବୃନ୍ଦା ୪୩୩
 ବୃନ୍ଦା ୩୪୪, ୮୨୩
 ବୃନ୍ଦା ୭୮୬
 ବୃନ୍ଦା ୩୧୪
 ବୃନ୍ଦା ୩୧୩ ୩୬୩
 ବାକ୍ ୩୦, -ଅନୁଯୋଗ ୮୭୭
 ବାକ୍ ୩୪୪
 ବାକ୍ ୧୪୭, ୧୩୨, ୨୩୨, ୨୪୩,
 ୩୨୭, ୩୪୪, ୪୦୩, ୭୧୦, ୭୨୩,
 ୭୮୩, ୭୮୪, ୮୨୩; -ଆଧ୍ୟାୟ ୭୬୬;
 -ଅନୁସାରି ୩୨୬, -ନୋ କାଳକ୍ରମ

୭୮୬, -କ୍ଷେତ୍ର ୬୮୩, ୬୮୩, ୭୨୩,
 ୭୨୭; -ଶାସ୍ତ୍ର ୭୭୪, -ଶାସ୍ତ୍ର ୭୭୦
 ବାକ୍ ୨୬୪
 ବାକ୍ ୮୦, ୯୦, ୩୬୦, ୪୦୬,
 ୪୨୨, ୪୨୮, ୪୩୩, ୩୧୬, ୩୧୭,
 ୭୨୧
 ବାକ୍ ୩୩୨, ୬୮୬, ୬୮୬
 ବାକ୍ ୩୬୬, ୩୭୩; -କାଳ ୩୬୬;
 -କ୍ରମ ୪୮୮, -କ୍ରମ ୩୬୬, -କ୍ରମ
 ୩୬୬, -ପରିଶୋଧ ୧୮୬, ୪୭୪;
 ପରିଶ ୧୮୬; -ପରିଶୋଧ ୧୮୬;
 -ପରିଶୋଧ ୪୭୪; -ପରିଶୋଧ ୧୮୬;
 ୩୬୬, -ବୃଦ୍ଧି ୩୬୬; -ଶୃଙ୍ଗ ୩୬୬;
 -ସୂକ୍ଷ୍ମ ୩୬୬; -ସୂକ୍ଷ୍ମ ୧୮୬, -ଆବର୍ତ୍ତ
 ୩୬୬, -କ୍ରମ ୩୬୬, -କ୍ରମ ୩୬୬
 ବାକ୍ ୭୬୩
 ବାକ୍ ୨୬୮; -ନା ହୋଷ ୨୨୯, -ବିଦ୍ୟା ୪୩୩;
 ବାକ୍ ୮୮୩
 ବାକ୍ ୨୩୪, ୮୪୧, -ସମବସରଣ ୪୩୯
 ବାକ୍ ୮୮୪
 ବାକ୍ ୧୮୬
 ବାକ୍ ୪୦୬
 ବାକ୍ ୬୮୮
 ବାକ୍ ୩୬୬
 ବାକ୍ ୬୩, ୧୭୭, ୧୮୨, ୧୮୪, ୧୮୬,
 ୨୦୦, ୨୧୩, ୨୭୪, ୩୩୮, ୪୦୧,
 ୪୦୯, ୪୧୮, ୪୧୯, ୪୪୦, ୪୪୨,
 ୪୮୪, ୩୨୩, ୩୩୩, ୬୦୩, -କାଳ-
 ୨୩୮ ୩୮୮; -କାଳ ୧୭୩; କ୍ରମ
 ୩୩୬, ୪୦୦, ୪୧୮, ୪୨୧, ୪୨୩,
 ୪୩୩, ୪୩୪; -ଭୂତି ୭୨୩, ୭୩୬;
 -କ୍ରମ ୪୪୩
 ବାକ୍ ୩୬୧
 ବାକ୍ ୭୩୨

વારિષેણા ૫૬૦
 વારિસેન ૬૪૭
 વારિસેના ૬૦૦
 વારુણી ૫૬૯, ૭૦૨, ૭૩૯
 વાર્તિક ૨૬૫
 વાલ ૩૯૪
 વાલણી વાચના ૩૨૮
 વાલુક ૪૫૫
 વાલુકાપ્રભા ૩૫૧, ૩૫૨, ૫૧૪, ૭૫૭
 વાલુકારાત્રિ ૪૬
 વાસિષ્ઠ ૪૮૧, ૪૮૪, ૭૩૯, ૮૪૭, ૮૪૮
 વાસુદેવ ૨૦૩, ૩૪૭, ૬૦૨, ૬૩૯,
 ૬૭૯-૮૧, ૭૨૬, ૭૪૪, ૭૫૩,
 ૭૫૫, ૭૫૭, ૭૫૮; -ના પિતા
 ૭૫૩; -ની માતા ૭૫૩; -ના
 પૂર્વભવ ૭૫૨; -કૃષ્ણ ૭૫૭,
 -ગંડિકા ૨૫૦; -હિંદી ૭૪૫
 વાસુપૂજ્ય ૬૯૭, ૭૦૩, ૭૧૬, ૭૧૭,
 ૭૫૯
 વિકટ ૬૦૬; -આપાતી ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૬૨૦, ૬૨૮, ૬૩૩
 વિકથા ૪૩, ૪૪, ૨૭૫; -અનુયોગ ૨૬૫
 વિકલેન્દ્રિય ૪૧૪; -જીવ ૩૯૧
 વિકાલક ૬૦૫
 વિકુટન ૭૬૪
 વિકુર્વણ ૪૦, -ઋષિ ૪૩૩
 વિકુર્વણા ૩૮૧, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૪૯,
 ૪૫૦
 વિકૃતિ ૩૭૮
 વિક્રિયા ૪૬૯
 વિક્ષિપ્તતા ૩૧૯
 વિક્ષેપણી ૧૮-૯
 વિગતમિશ્રક ૩૯
 વિગતશૌક ૬૦૬

વિગતિ ૮૯૦
 વિગ્રહ ૧૬૬, ૪૩૮; -ગતિ ૨૦૮, ૪૨૬;
 -ગતિ સમાપન્ન ૪૦૦
 વિચિકિત્સા ૨૫, ૨૯, ૩૦
 વિચિત્ર ૪૮૪; -ઋ ૫૮૬, -પક્ષ ૪૮૪
 વિચિત્રા ૫૬૦
 વિજય ૧૬૬, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૫૩, ૬૫૪,
 ૬૯૯, ૭૨૬, ૭૪૭, ૭૫૩, ૭૫૭
 -૯; -દૂષ્ય ૬૪૭, -દ્વાર ૫૦૨,
 ૫૬૭; -પુરા ૫૭૬, ૬૨૭; -ખલ્લદેવ
 ૭૫૬
 વિજયા ૪૮૯, ૫૭૭, ૫૨૭, ૬૪૮, ૬૫૧,
 ૬૯૬, ૭૦૦, ૭૩૯, ૭૪૬, ૭૫૩;
 -રાજધાની ૬૫૪
 વિજ્ઞાન ૩; -અદ્વૈત ૩૩૬
 વિતત ૫૪૬, ૮૪૪; -પક્ષી ૨૦૧
 વિતથ્ય ૬૦૬
 વિતરતા ૫૮૯-૬૦૦
 વિત્રોત્ત ૧૩૫
 વિદ્મર્ ૭૦૨
 વિદેહ ૫૯૦, ૫૯૩, ૬૫૬, -રાજની
 કન્યાઓ ૭૧૮
 વિદ્યા ૧૫૫, ૩૩૪, ૩૪૦; -ગત ૮૮૩;
 -ચારણ ૨૦૩, -અતિશય ૨૪૪;
 -ધર ૨૦૩; -ધરશ્રેણી ૫૮૧;
 -અનુપ્રવાહ ૨૪૯, ૨૬૨;
 -અનુયોગ ૨૬૬; -ધરેન્દ્ર ૭૪૪
 વિદ્યુત ૪૮૬, ૪૯૦, ૫૯૨; -કુમાર
 ૧૭૭, ૩૫૫, ૪૨૧, ૪૮૧, -કુમારી
 ૪૫૪; -કુમારેન્દ્ર ૪૮૧; -પ્રભ
 ૫૮૨, ૫૯૫, ૬૧૨, ૬૨૧, ૬૨૯,
 ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૪૦; -પ્રભહ્ન ૬૩૫;
 -દંતમુખ ૬૧૭; -મુખ ૬૧૭

विद्युता ४८७
 विद्वान् १७२
 विनत ३७२
 विनय ४, १७, ३६, ५२, १२६, १४४,
 २३१, ३३०, ३३७, ३४४, ३४६,
 ५१२, ५२५, ७६३, ७६५; -पिठक
 ५१२, ७८६, ७८८, ७८९, -वाही
 २३४, ४३६, -वेद्यावृत्त्य ३४४
 -शीलता ६८, -शुद्ध ११६, -श्रुत
 २६२; -संयत्न १३६, -समाधि ३४
 विध्वंस ५३६
 विनयित ८४५
 विनिपातिक ४४४
 विनिश्चय २०
 विनीता ६६८
 विनोदना १२१
 विन्ध्य ३३५
 विपरिणाम ५७, -नोपक्रम ५७-८;
 -अनुपेक्षा १५३
 विपाक ६३, ६६, -विचय १५१; -श्रुत
 २३१, २४५
 विपुल ७४४, -मति २१८
 विप्रलङ्घन श्रेणी २४८
 विप्रत्ययिक २४६
 विप्रक्षाय ५१
 विभाग २७०-१, -ज्ञान १७६, २६८,
 -ज्ञानक्रिया ३६; -ज्ञानी १७६
 विभाग निष्पन्न २७५
 विभाषा ५६६
 विमल ३६६, ३७२, ४७३, ६०६,
 ६६६, ६६७, ७१७, ७२६, ७३२,
 ७५६, -हृष्ट ५८८; -वाहन ६८८,
 ६८९, ६६६, ७२७, ७२८, ७३०,
 ७३१, ७४७

विमला ४८७, ४८८, ५६६
 विमर्शप्रतिरोधना १३२
 विमान ३६८, ३७३-६, ४२३, ४७०-२,
 ४७६, ४७८, ५०१, ५१०, ५५६;
 -मूर्द्धि ४३३, -मु २५३५ ४७५;
 -वासी ४५३, -आभरण ८५२,
 -आवास ४२३-४
 विभुक्ति २५८-६, -कथा १८, -जान-
 दर्शन कथा १८
 विमोह २५२, २५६
 विवाद ७५, २२८, २५८
 विवृत ३६१, -शुद्ध ३१५
 विरताविरत ६१, १०१
 विरति १०६
 विरसञ्जव १५
 विरसाहारी १५
 विरहकाल १५८, ३६७
 विराधक १३२
 विराधना २३, २५१
 विवृद्धि ६०५
 विवेक २७२, -प्रतिभा ३१२, ३१५,
 -अहं १३३-४
 विशाभा ४६४ -४६६, ४६६, ५८८,
 ६०४, ७००, ७०१
 विशाल ३७२, ४८२, ६०६
 विशाला ६४८, ७०१
 विशिष्ट ५८८
 विशुद्धि ३०७, ३०८, ७६१
 विशेष २३०, ३३४, -क्षि ३३६
 विशेषावश्यक ४५, ६६, १०६, १२२,
 २१६, ३०५, ३३८, ७६१ -१११
 ८८५
 विशेषधन २४, १३५
 विश्रुत ३७२

વિશ્વ ૬૦૫

વિશ્વકર્મેન ૫૨૫, ૬૬૯

વિશ્વનદી ૭૫૨

વિશ્વભૂમિ ૭૫૨

વિશ્વસેન ૬૯૯, ૭૪૬

વિશ્વાસી ૮૨૮

વિષ ૩૮; -કુલ ૮૬૭; -પરિણામ ૫૪૭,

-ભક્ષણ ૩૮૨; -આપાર ૨૮૧

વિષય ૪૩, ૨૧૦; -દુષ્ટ ૧૫૪; -પરિણામ

૩૭૯; -પ્રમાદ ૪૩

વિષ્કંભ ૪૫૮

વિષ્ણુ ૩૨૬, ૬૦૫, ૬૯૭, ૬૯૯

વિસાધિ ૬૦૬

વિસાભાગ ૭૮૦

વિસાવાદનાયોગ ૩૮

વિસાભોગિક ૭૮૦

વિસાત ૩૭૨

વિસામા ૨૮૨

વિસુદ્ધિમગ્ન ૭૫

વિસ્તારરુચિ ૨૭૯

વિરતીર્ણ ૫૪૪

વિસ્ત્રાપરિણત ૫૩૩

વિહંગગતિનામ ૮૩

વિહંગગતિપ્રમળ્યા ૭૬૭

વિહલ્લ ૩૨૬

વિહાત ૪૮૨

વિહાર ૩૨૧, -પ્રતિમા

વીછી ૨૦૧

વીતકર્મ ૮૪૭

વીતરાગતા ૩૦૦

વીતરામસંયમ ૨૯૨, ૨૯૩

વીતરાગાવસ્થા ૧૦૫

વીતશોકા ૫૭૬, ૬૨૭

વીથિ ૪૬૭

વીર ૩૬૯, ૭૧૭; -કાંત ૩૬૯; -કુલ

૩૬૯; -ગત ૩૬૯; -લ્લખ ૩૬૯;

-પ્રભ ૩૬૯; -ભદ્ર ૭૧૯; -ચરા

૭૪૨; -ચરા ૭૨૪; -લેશ્ય ૩૬૯;

-વર્ણ ૩૬૯; -શૃંગ ૩૬૯; -શ્રેણી

૩૬૯; -સૂત્ર ૩૬૯; -અગત ૭૨૪,

૭૪૨; -આવર્ત ૩૬૯; -આસન

૩૪૩; -આસનિક ૧૬, ૧૨૯;

-ઉત્તરાવર્તસક ૩૬૯

વીર્ય ૨૪૯, ૨૫૯, ૩૧૭, ૪૩૬; -પ્રવાદ

૨૬૧-૨; -બલ ૪૩૫, -આચાર

૨૩૨, ૨૯૦; -આરભક્ત્યા ૧૮

વૃક્ષ ૫૬૪, ૮૪૯, ૮૭૦ -ની ઉપમા

૮૪૯; -મૂળ ૩૧૫; -વિકૃત્તિ ૩૯૦

વૃત્ત ૮૮૧; -વૈતાલિક ૫૮૦, ૫૮૧,

૬૨૮

વૃત્તિ ૨૬૫

વૃક્ષવ્યાખ્યા ૭૦૯

વૃદ્ધિ ૪૧૯

વૃષભ ૪૯૩, -વીથિ ૪૬૭

વેદવેદક ૨૩૩

વેણુદારી ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૯૨

વેણુદેવ ૪૮૧, ૪૮૪, ૪૯૨; -ગરુડ

૬૪૫

વેતસ ૭૦૧

વેદ ૨૦૬, ૩૨૨; -પરિણામ ૨૦૬,

-પુરુષ ૮૧૬

વેદકસમ્યક્ત્વ ૮૮

વેદન ૪૩૭, -ભય ૪૧૭

વેદના ૬૦-૬૨, ૭૧, ૩૪૭, ૩૯૮,

૪૩૭-૮, ૫૧૫, ૫૫૪; -પદ ૪૪૭;

-સમુદ્ધાત ૩૮૮, ૩૮૯; -સહન-

શીલતા ૩૦૦

વેદનીય ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૩૯૮

વેદાન્ત ૩૩૬, ૮૯૨
 વેદિકા ૧૬૬, ૫૬૫, ૬૧૦, ૬૧૮-૯,
 ૬૪૦-૧
 વેદધરદેવ ૬૧૨
 વેદધર નાગરાજ ૬૭૧
 વેદધરોપપાત ૨૫૮
 વેદબંધ ૪૫૪, ૪૮૧-૨, ૪૮૫, ૬૧૧
 વેદા ૧૬૬
 વેશ્યા ૮૬૯
 વેદિમ ૮૮૪
 વૈકિંચ ૩૮૯, ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪,
 ૪૦૬-૭, ૪૪૩, ૪૭૬, ૫૩૫;
 -શરીર ૨૧૬, ૨૭૦, ૪૨૦, -શરીરી
 ૧૭૫, -સમુદ્ધાત ૩૮૮-૯
 વૈકિંચક ૮૫, -નિહ્ન ૩૩૩
 વૈકિંચમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ ૪૩૦
 વૈજયંત ૩૪૯, ૩૬૭, ૪૭૨, ૪૭૮,
 ૫૫૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૬૧૦, ૬૫૩-૪
 વૈજયંતી ૪૮૯, ૫૭૭, ૬૨૭, ૬૪૯,
 ૬૫૧, ૭૦૦, ૭૫૩
 વૈજ્યં ૫૮૯, ૬૩૬, ૬૫૨, -કાંડ ૫૧૫,
 -કૂટ ૫૮૬-૭ ૬૨૨
 વૈજ્યવિકા ૮૮૫
 વૈતરણી ૪૫૫
 વૈતાલિય ૫૮૨, ૫૯૦-૩, ૬૬૧
 વૈતાલિક ૨૫૯
 વૈદકશાસ્ત્ર ૮૯૨
 વૈદ્યારણિકા ૪૧૫
 વૈદ્યારણી ૮૧૩
 વૈદિક ૨૦, ૮૪૬
 વૈદેહ ૮૪૬
 વૈદ્યર્થ ૩૨૬
 વૈનયિક ૨૩૧, ૪૪૫, ૪૪૭
 વૈનયિકી ૨૨૦

વૈમાનિક ૬૧, ૭૦, ૮૦-૧, ૮૭, ૯૦,
 ૧૬૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૨૧૫, ૨૮૦,
 ૩૨૨, ૩૩૨, ૩૬૮, ૩૮૨, ૩૯૮,
 ૪૦૦, ૪૧૦, ૪૧૪, ૪૨૩, ૪૨૭,
 ૪૩૮-૪૦, ૪૪૪, ૪૫૩, ૪૬૯,
 ૪૭૦, ૪૭૮-૮૧, ૪૮૫, ૫૦૦, ૭૨૧;
 -વિમાનપ્રસ્તર ૫૧૦, -આવાસ
 ૧૬૬ -ધન્દ ૪૮૯; -ની રિથતિ
 ૩૬૦
 વૈયાવૃત્ત ૧૨૯, ૧૪૬, ૩૪૪, -કરણ
 ૭૮૦
 વૈરોચન ૩૬૬, ૪૭૪
 વૈશાખપૂર્ણિમા ૪૬૦
 વૈશેષિક ૧૬૦, ૩૩૪, ૩૩૬,
 વૈશ્રમણ ૪૮૩, ૪૮૫-૭, ૪૯૦, ૪૯૬,
 ૫૨૫, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૬૩૬,
 ૬૫૨. -કૂટ ૫૮૩, ૫૮૬, ૫૮૭,
 ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૯, ૬૩૩, ૬૩૫;
 -પ્રભ ૪૯૬, -કૃપપાત ૨૫૮;
 -લોકપાલ ૪૮૬
 વૈશ્વાનર વીચિ ૪૬૭
 વૈષણિક ૬૧૬
 વૈષ્ણવ ૩૮૨. -મરણ ૩૮૭
 વ્યજન ૨૬૫, ૨૬૬, ૮૪૧. -અવગ્રહ
 ૨૧૯
 વ્યક્ત ૧૩૦, ૬૦૬, ૭૨૩, ૭૩૬;
 -કૂટપ્રાયશ્ચિત ૧૩૦
 વ્યતિક્રમ ૨૩
 વ્યન્તર ૫૦, ૨૧૫, ૩૨૨, ૪૦૦-૧,
 ૪૨૨, ૪૩૨. ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩,
 ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૭, ૪૯૦, -નિહાય
 ૪૯૩; -આયતન ૩૩૪
 વ્યય ૧૬૯, ૮૯૦; -ઝેદન ૮૯૦;
 -આનન્તર્ય ૮૯૦

ଅବସାୟ ୧୯, ୨୦; -ସମା ୪୯୮, ୫୧୩

ଅବସିତ ୨୫

ଅବହାର ୧୮, ୧୩୯, ୨୬୩, ୨୭୬, ୩୩୮,

୫୧୪, ୭୭୬, ୭୯୭, ୮୨୦, ୮୮୬;

-ନିଶ୍ଚୟ ୩୩୮; -ଭାଷ୍ୟ ୧୩୦, ୧୩୪,

୧୩୯, ୭୭୧, ୭୯୭, -ସୂତ୍ର ୧୧୦,

୧୨୩; -ସୂତ୍ର ୩୪୫, ୭୬୯, ୭୭୧, ୭୭୬

ଅବହାରିକକାଳ ୧୬୫

ଅବହାରୀ ୭୩୨

ଆକରଣ ୮୭୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକା ୨୫୮

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକା ୨୩୧, ୨୩୬, ୨୬୦

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୬୧୬

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୬୯୯

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୮୪୮

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୩୮

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୧୦

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୨୪୯, ୩୭୧, ୪୮୫

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୬୬ ୮୮୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୧୨୦

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୧୯

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୧୭, ୧୨୯, ୨୭୨; -ପ୍ରତିମା .

୩୧୨; -ଅର୍ଥ ୧୩୩-୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୮୮୩

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୮୮୮

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୧୦୬, ୨୮୫, ୭୩୧

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୩୯୩

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୨୫୬

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୨୫୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୮୮୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୩୧୭, -ଅର୍ଥ ୪୫୩

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୩୬୨, ୪୮୩, ୪୮୫, ୪୯୦,

୪୯୪, ୪୯୫, ୪୯୭, ୫୦୦; -ଦେବ-ନ୍ଦ୍ର

୪୯୩, -ପ୍ରାଣ ୪୯୭, -ପ୍ର-ନ୍ଦ୍ର ୩୬୨

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୮୬

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୩୧୧, ୩୯୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୭୨୪, ୭୨୭, ୭୪୧; -ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ

୭୨୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୨୨

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୫୯୯, ୬୦୦

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୭୨୭, ୭୨୮, ୭୪୫

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୬୮୯

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୬୪, ୪୬୫, ୪୬୮, ୫୦୮,

୬୦୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୭୦୧

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୬୮୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୫୨୧

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୬୮୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୭୨୬

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୫୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୫୦୧

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୬୮, ୬୦୫, -ସାମାନ୍ୟ ୫୨୮

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୨୫୭, ୩୦୦

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୨୧୦, ୨୫୬, ୨୭୪, ୨୭୭, ୫୪୪,

୫୪୫, ୫୪୬; -କଳୀୟ ୭୬୫; -ନୟ

୩୩୮, ୫୧୪; -ପରିଚାରକ ୪୧୧;

-ପରିଚାର ୫୩୩; -ଅର୍ଥ ୩୩୩;

-ଅର୍ଥ ୩୩୩; -ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୫୮୦,

୫୮୧, ୬୨୦, ୬୨୮, ୬୩୩; -ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ

୫୪୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୪୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୫୪

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୮୮୩

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୧୧୬, ୨୩୨, ୨୫୬, -ତରଫିନ୍ଦ

୭୩୧; -ପ୍ରତିମା ୩୧୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୧୨୨

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୫୨୭

ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ୧୧, ୮୫, ୩୯୯, ୪୦୦, ୪୦୧

૪૦૬-૮, ૪૪૧; -નામકર્મ ૮૨,
-અધનનામ ૮૨, -અકુસ ૨૮૬,
૨૮૮; -રહિતજીવ ૨૭૪, -સઘાત-
નામ ૮૨; -સપતિ ૭૭૦; -અગો-
પાંગ ૮૨; -અવગાહના ૪૦૫;
ઉત્પત્તિ ૩૯૬, -ઉપધિ ૩૯૮
શર્કરાભ ૮૪૭
શર્કરાપ્રભા ૩૫૧, ૫૧૪
શલાકાપુરુષ ૬૮૦, ૭૫૮
શલ્ય ૧૩૯, -હૃત્યા ૨૬૪
શશી ૬૫૨
શબ્દલીક્ષ્ણુ ૬૧૬
શસ્ત્ર ૩૮, ૨૦૫, -પરિજ્ઞા ૨૫૨, ૨૫૬,
-વાણિજ્ય ૨૮૧
શંકર ૭૪૪
શંકા ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૫૭૫, ૬૦૬, ૬૨૫,
૬૯૮, ૭૧૮, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૨૪
શક્તિ ૩૪૦; -પ્રતિસેવના ૧૩૨
શખ ૬૧૨-૧, ૭૨૫, ૮૮૪, -કાશિ-
વર્ધન ૭૨૪; -પાલ ૪૮૩-૪,
-મહાનિધિ ૭૫૦; -નર ૬૫૧;
-વરાવભાસ ૬૫૧, -વર્ણ ૬૦૬,
-વર્ણાભિ ૬૦૬; -આવર્ત ૩૯૧
શાખા ૧૬૯
શાતા ૨૫૮
શાયની ૩૪૮
શાલ ૩૭૨, ૬૦૬, ૭૦૦, ૭૦૧, -ચંત્ય-
વૃક્ષ ૭૧૪, -નતિ ૮૭૦; -પચાંચી
૮૭૦
શાલ કાયલ ૮૪૭
શાલાકય ૨૬૪
શાલિભદ્ર ૨૫૭
શાલી ૩૯૩
શાલમલી ૪૫૩; -વૃક્ષ ૫૬૪

શાશ્વત ૫૫૪, -અશાશ્વતાનુયોગ ૧૬૯
શાસ્ત્રશ્રવણ ૩
શાંકરવેદાંત ૧૬૦
શાહિય ૮૪૭
શાતિ ૪૩૫, ૬૯૭, ૭૦૭, ૭૧૭
૭૪૬-૭, ૭૫૯
શાંત્યાચાર્ય ૧૨૫
શિક્ષાદાન ૭૬૩
શિક્ષાપ્રત ૭૩૧
શિખરી ૫૭૮, ૬૧૬-૭, ૬૨૮, ૬૩૧,
૬૩૬, ૬૩૮, ૬૬૦; -કૂટ ૫૮૭,
૬૨૨; -વર્ષધર ૬૨૦
શિદીષ ૪૫૩, ૭૦૦
શિદ્ય ૧૬૪, ૪૩૫, -આજીવક ૮૪૬;
-સ્થાવરકાય ૧૬૪
શિવ ૬૧૨, ૭૨૪, ૭૫૩; -ભૂતિ ૭૬૦;
-રાજર્ષિ ૭૪૩; -સેન ૭૩૨
શિવા ૪૮૯, ૬૪૯, ૬૯૮, ૭૦૩
શિષ્ય ૭૧૫, ૭૭૪
શિષ્યા ૭૧૫
શીત ૧૧૬, ૩૯૦, ૩૯૫, ૪૩૮, ૫૪૪;
-સ્રોતા ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૩૨
શીતલ ૬૯૭, ૭૫૬, ૮૬૧
શીતા ૫૭૫, ૫૮૩, ૫૯૧, ૫૯૩, ૫૯૭,
૫૯૯, ૬૦૨, ૬૩૭, -પ્રપાતહૃદ
૫૯૬, ૬૨૩
શીતોદા ૫૭૫, ૫૮૩-૪, ૫૯૦, ૫૯૨,
૫૯૭-૮ ૬૦૨, ૬૨૪, ૬૩૪,
૬૩૭-૮, ૬૪૦; -પ્રપાતહૃદ ૫૯૬,
૬૨૩
શીતોષ્ણ ૩૯૦, ૩૯૫
શીતોષ્ણિક ૨૫૯
શીતોષ્ણીય ૨૫૨
શીર્ષ પ્રહૃલિકા ૧૬૫, ૮૮૭, -અંગ
૧૬૫, ૮૮૭

શીલ ૧૬૦, ૮૩૦; -કથા ૧૮; -વિપન્ન
૮૧૫; -મત ૨૮, ૨૮૨; -સ પન્ન
૮૧૫, ૮૫૧; -આચાર ૮૨૦

શુક ૨૫૮, ૩૭૧, ૩૯૪, ૪૨૩-૪, ૪૬૭,
૪૬૮, ૪૭૧-૨ ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૫,
૫૦૧, ૫૧૦

શુક્લ ૯૩, ૪૦૬, ૫૪૪, ૬૦૬, -ધ્યાન
૧૫૦, ૧૫૨-૩, ૭૨૧; -પક્ષ ૪૫૭;
-પાક્ષિક ૧૭૯, ૪૨૮; -લેશ્યા
૨૦૬, ૨૧૩; -લેશ્યા ૧૭૫;
વિપાકી ૯૩; -અભિન્નતિ ૨૦૪

શુચિ ૧૭, ૭૦૩, ૮૨૦; -મના ૮૨૦
શુદ્ધ ૮૧૬; -ગાધારા ૮૮૦; -દત ૬૧૭,
૭૪૭; -દૃષ્ટિ ૮૨૦; -પરાક્રમી ૮૨૦;
-પ્રજ્ઞ ૮૨૦; -મના ૮૧૬; -વ્યવહારી
૮૨૦; -શીલાચારયુક્ત ૮૨૦; -પદ્મ
૮૮૦; -સ કલ્પી ૮૧૬, -અશુદ્ધ
ગ્રહણ ૨૩૨, -ઔષણિક ૧૫;
-ઉપહૃત ૩૦૯

શુભ ૩૬૮, ૩૭૩, ૭૦૩, ૭૧૬; -કાંત
૩૬૮; -કૃષ્ણ ૪૪૪; -ગન્ધ ૩૬૮,
-ઘોષ ૭૧૬; -દીર્ઘાયુષધ ૭૨;
નામ ૮૪; -નામકર્મ ૭૩, -ભોગ
૨૮, -લેશ્ય ૩૬૮; -વર્ણ ૩૬૮;
વિપાકી ૬૦; -શંખ ૫૪૪, -સ્પર્શ
૩૬૮; -અનુભવી ૬૦

શુભા ૪૮૬, ૫૭૬, ૬૨૬

શુભાવિનય ૩૪૪

શુચિર ૫૪૬, ૮૮૪

શૂર ૮૪૪; -સેન ૭૩૨

શૃંગાલખાદિતા ૭૬૭

શૃંગાર ૪૨૯

શૈલક ૨૬૦

શેષમતી ૭૫૪

શેષવતી ૬૫૨

શૈક્ષ ૩૧, ૩૪૪, ૭૭૫; -પ્રત્યેનીક ૭૭૬

શૈલક ૮૪૭

શૈલપાલ ૪૮૩, ૪૮૪

શૈલરતમ્ભ ૪૬

શૈલા ૫૧૪

શૈલેશીકરણ ૧૫૨

શૌક ૭૬, ૪૩૮, ૪૫૨

શૌણિત ૩૯૪

શૌરીર ૮૪૫

શૌચ ૧૩

શૌચ ૨૫૬

શ્યામ ૪૫૪, -કોષ્ટ ૭૩૨

શ્યામા ૬૯૭, ૭૦૨

અર્ક્ષ ૨૯-૩૦, ૨૭૮, ૩૧૭; -ખલ ૪૩૫

અર્ક્ષાનશુદ્ધ ૧૧૬

અમણ ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૨૧૦, ૨૩૪,

૭૬૩, ૮૪૮, ધર્મ -૭૩૦; નિર્ગન્થ

૧૨૭, ૧૩૫, ૩૦૩, ૩૦૫, ૩૧૫,

૩૨૧, ૪૩૪, ૭૮૨, -બ્રાહ્મણ ૩,

૨૬૯ -૭૧, ૩૨૧, ૪૩૩, ૪૩૪,

૪૫૦; -ભગવાન મહાવીર ૨૬;

-મૂત ૨૮૫, -ઉપાસક ૨૮૧-૨,

૨૮૬, -ઉપાસિકા ૨૮૬

અમણી ૭૬૩

અવણ ૩૧, ૪૬૫-૬, ૪૬૮, ૫૦૮,

૬૦૪, ૭૦૧

આવક ૧૦૧, ૨૮૪, ૩૪૫, ૭૩૧, ૭૬૩

આવસ્તી ૨૬૬, ૩૨૮, ૩૩૬, ૫૭૭, ૬૯૮

૭૫૩

આવિકા ૭૬૩, -શુદ્ધ અંબુપરિમાજક

૭૨૭

શ્રી ૫૬૪, ૬૩૨, ૬૩૬, ૬૫૩, ૬૯૭,

૭૪૬; -કાંત ૩૭૧, ૩૭૫, ૬૮૮,

—ગુપ્ત ૩૩૪; —ચન્દ્ર ૭૩૨, —દામ
ગૃહ ૩૩૨; —દેવ ૭૪૪; —દેવી ૨૫૮,
૫૬૪, ૫૬૫, ૬૨૨, —ધર ૭૧૬,
—પુત્ર ૭૪૭; —મૂર્તિ ૭૪૭, —મહા-
પદ્મ ૭૪૩, —મહિત ૩૭૧, —વત્સ
૨૭૬, ૩૭૨, ૪૭૩, —વિમલ ૭૪૪,
—સુખાહુ સ્વામી ૫૭૬; —સોમ
૭૪૭, —સૌમનસ ૩૭૧
શ્રુત ૨૧, ૨૬, ૬૬, ૧૨૬, ૧૩૯, ૪૫૨,
૭૮૦; ૮૩૦, —અજ્ઞાન ક્રિયા ૩૬;
—અજ્ઞાની ૧૭૬, —કેવલી ૪૮૦,
—જ્ઞાન ૨૨, ૨૧૭ ૨૧૯, ૩૨૫,
૩૪૪; —જ્ઞાનાવરણી ૭૩, —જ્ઞાની
૬, ૧૭૫, ૧૭૬, —ધર્મ ૧૨, ૧૩,
૨૧, ૨૨, —નિશ્ચિત ૨૧૯, —પ્રત્ય-
નીક ૭૭૬; —મદ ૭૭, —વ્યવહાર
૭૭૬; —સમ્પત્તિ ૭૭૦, —સાગર
૭૩૨ —૨૬ ધ ૨૩૩, ૨૫૬, —સ્થવિર
૧૩, ૭૭૪
શ્રેણિક (શિલેસાર) ૭૨૪, ૭૨૫,
૭૨૭, ૭૪૮
શ્રેણી ૮૮૮; —ભેદ ૮૮૮
શ્રેયસ્કર ૮૩૫
શ્રેય કર ૬૦૬
શ્રેયાસ ૬૯૭, ૬૯૮, ૭૫૨, ૭૫૯
શ્રોત્રેન્દ્રિય ૧૦૬, ૨૧૦, —અસવર ૪૮,
—નિગ્રહ ૩૦૦; —રાગોપશ્ચિત ૧૧૩,
—સાતા ૭૪
શ્લોક ૮૮૩
શ્વાન ૮૪૮
શ્વાસોચ્છ્વાસ ૩૪૭, ૩૭૩ —૮, ૮૦૨
શ્વેત ૪૮૨, ૪૯૪, —કંઠ ૪૯૨; —ગાય
૭૨૧;
શ્વેતવિકા ૨૬૬

શ્વેતાંબર ૧૨૪, ૩૨૮, ૩૩૦, ૬૯૧,
૬૯૨, ૭૦૪, ૭૦૯, ૭૩૭
શ્વેતામ્બી ૭૪૨
ષટ્પદાગમ ૨૪૮
ષટ્સૂક ૨૬૭, ૩૩૪
ષડ્ગ ૮૭૯; —ગ્રામ ૮૮૦
સૂક્ષ્માય ૧૭૩
સકાયિક ૧૭૨
સક્રત ૫૨૫
સક્રિયર્ણ ૭૦૦
સગર ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૮
સચિત્ત ૩૯૧, ૩૯૪, ૪૩૩, —આહાર
ત્યાગી ૨૮૪, —ત્યાગ ૨૮૫
સજ્જલ ૫૯૨
સજ્જવ-નિર્જવ ૮૮૪
સક્ષિપ્તવાય ૧૬૭
સત ૧૬૩ —પુરુષ ૮૩૯
સતરિસમ ૫૨૫
સતી ૪૮૯, ૬૪૯
સતેરા ૪૮૬
સત્કાર ૩૪૪, ૮૨૩; —પુરસ્કાર ૧૧૬;
—આશાસાપ્રયોગ ૭૮
સત્તરિસયઠાણ ૭૧૦, ૭૩૮
સત્તા ૫૭, ૮૮
સત્ય ૧૩, ૧૪, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૨૨,
૨૦૯, ૩૧૭, ૩૨૬, ૫૨૫, ૭૨૬,
૭૪૪, —દૃષ્ટિ ૮૨૧, —નિર્ઝાત્રીપુત્ર
૭૨૭, —પરાક્રમ ૮૨૧; —પરિણત
૮૨૦; —પ્રજ્ઞા ૮૨૧, —પ્રવાહ ૨૪૯,
૨૬૨, —ભામા ૭૫૭, —ભાષા ૧૦૯;
—મન પ્રયોગ ૪૩૦, —મના ૮૨૧;
—મૃષા ૩૯, ૧૦૯, —મૃષા મન પ્રયોગ
૪૩૦, —મૃષા વચન પ્રયોગ ૪૩૦;
—૨૫ ૮૨૧, —વચન ૧૧૦, ૧૨૩;

-વચન પ્રયોગ ૪૩૦; -વ્યવહાર
 ૮૨૧; -શીલાચાર; ૮૨૧, -સેન
 ૭૩૨; -સંકલ્પ ૮૨૧
 સત્વાવાસ ૪૪૪
 સદ્ગતિ ૨૦૯
 સદ્ગુણનાશ ૨૬
 સદ્ભાવપદાર્થ ૧૬૮
 સનકુમાર ૪૧, ૧૬૬, ૩૬૪, ૩૬૮,
 ૩૮૬, ૪૦૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૪૧
 -૪, ૪૭૦, ૪૭૩, ૪૭૬, ૪૮૫,
 ૪૯૦, ૪૯૫, ૫૧૦, ૫૧૧, ૭૪૬-૭,
 ૭૯૨; -માહિન્દ ૪૦૫; -અવતંસક
 ૩૬૯
 સન્નિવેશ ૧૬૫
 સન્નિહિત ૪૮૨
 સન્મતિ કુલકર ૭૨૭
 સન્માન ૩૪૪, ૮૨૩
 સપુદ્ગલ ૫૫૪
 સપ્તપર્ણવન ૬૪૭
 સપ્તસપ્તમિકા ૩૧૬
 સખલ ૪૫૪
 સલા ૪૯૭-૮
 સલાસ ૮૮૩
 સલિહુ ૨૬૨
 સમ ૩૬૯, ૩૭૪, ૮૮૨
 સમચતુરસ ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૪૩, ૭૧૯
 સમતાલ ૮૮૩
 સમના ૬૪૯
 સમનુજ્ઞા ૭૭૫
 સમપાદ્યુતા ૧૬
 સમપ્રેલ ૩૬૯
 સમપ્રમાણ ૫૫૯-૬૦
 સમલિરૂઢ ૨૪૯, ૨૭૭
 સમભૂતલા પૃથ્વી ૫૦૧

સમય ૧૬૦, ૧૬૪, ૨૫૯, ૨૭૫, ૩૩૩,
 ૫૨૧, ૫૨૫; -ક્ષેત્ર ૫૨૦, ૫૪૯,
 ૫૫૯, ૬૪૩; -સૂચકતા ૪૩૫;
 -અંત ૮૯૨; -આનન્તર્ય ૮૯૦
 સમવસરણ ૨૧, ૨૫૯, ૩૧૧, ૪૩૯,
 ૭૨૨, ૭૮૦
 સમવાય ૨૩૧, ૩૩૪; -અગ ૧૧૧,
 ૧૬૪, ૨૩૫, ૩૩૦, ૪૬૫
 સમા ૫૨૧
 સમાચારી ૭૭૯, ૮૦૪, ૮૦૫
 સમાધિ ૧૭, ૩૨, ૩૪, ૧૬૦, ૨૫૯,
 ૩૪૫, ૭૨૬; -કથા ૧૮; -ગુપ્ત
 ૭૪૪; -પ્રતિમા ૩૧૨, ૩૪૬;
 -ખલ ૪૩૫; -સ્થાન ૩૨, ૪૨,
 ૨૫૭, ૨૬૩
 સમાન ૨૪૯
 સમિતિ ૧૦૬, ૨૩૨, ૨૬૩
 સમારંભ ૩૮, ૨૬૬; -કરણ ૪૩૧
 સમાહારા ૬૫૨
 સમિતા ૪૯૯, ૫૦૦
 સમિતિ ૧૧૪, ૧૨૫
 સમુચ્ચિન્ન ક્રિયા અપ્રતિષ્ઠાતી ૧૫૨
 સમુચ્છેદવાદી ૨૬૭, ૩૩૭, ૪૩૯ ૪૪૮,
 સમુદય ૨૭૦
 સમુદાનક્રિયા ૩૬, ૪૧૫
 સમુદ્ગક પક્ષી ૨૦૧
 સમુદ્ધાત ૩૮૮-૯, ૩૯૪. ૪૧૯, ૪૪૯
 સમુદેશ ૩૪૪; -૭૬૪
 સમુદેશનકાલ ૨૩૩
 સમુદ્ર ૧૬૬, ૩૨૬, ૬૪૪, ૭૫૨,
 ૮૬૮; -હત્ત ૭૫૨; -પાલિત ૨૬૩;
 -વિજય ૬૯૯, ૭૪૬
 સમ્મત સત્ય ૧૧૦
 સમ્મતિ ૧૬૪

સમ્યક્ષ્વ ૫, ૧૦૬, ૨૫૨, ૨૫૬, ૪૧૦,
૪૨૭

સમ્યક્ પરાક્રમ ૩૧

સમ્યક્ પ્રયત્ન ૩૧

સમ્યગ્દર્શન ૭, ૭૮, ૨૭૮

સમ્યગ્દેહિ ૧૭, ૮૭, ૯૬, ૧૭૩, ૪૦૩,
૪૧૪, ૪૨૭

સમ્યગ્ મિથ્યાદર્શન ૭૮, ૨૭૮

સમ્યગ્ મિથ્યાદેહિ ૯૧, ૯૬, ૧૭૩

સમ્યગ્ મિથ્યાચુચિ ૭૮

સમ્યગ્ ચુચિ ૭૮

સમ્યગ્ યોગ ૩૧

સમ્યગ્ વાહ ૨૬૦

સયોગી ૧૭૨; -કેવલી ૯૨, ૯૮,
૧૦૫, ૨૯૪

સયોનિક ૫૫૪

સરથૂ ૩૨૦, ૫૯૯, ૬૦૦

સરસવ ૩૯૪

સરસ્વતી ૪૮૮

સરાગ સમ્યગ્દર્શન ૨૭૯

સરાગ સંયમ ૬૯, ૨૯૨

સક્ષી ૫૫૪

સરોવર ૧૬૬

સર્પ ૨૦૧, ૬૦૫

સર્વ ૧૭૦; -અહતાહાન વિરમણ ૧૦૮;

-કામવિરતિ ૧૭; -કાંઈ જીવ

૨૬૯, ૨૭૧; -ગા ૬૫૩; -શ્રાતી

૯૪, -જીવસુખાવહ ૨૬૦; -જ્ઞાના-

વરણી ૭૨; -દર્શનાવરણી ૭૨;

-ધર્મ-તીર્થ ૬૬; -પરિગ્રહવિરમણ

૧૦૮; -પ્રાણાતિપાત વિરમણ ૧૦૮;

-ભદ્ર ૪૭૧; -મૃપાવાહ વિરમણ

૧૦૮; ૬૪૫, ૬૫૩; -મૈથુન

વિરમણ ૧૦૮; -રત્ન મહાનિધિ

રથા-૬૨

૭૫૦, -રત્ના ૬૫૦; -રત્ન ૨૫૮;

-આત્મમૂ ૭૪૩; -અધિપતિ ૮૪૫;

-અક્ષી ૫૩૦; -આનંદ ૭૩૨;

-અનુમતિ ૭૨૫; -અર્થવિમાન

૭૧૯, અર્થસિદ્ધિ (ધ્વ) ૧૧૧, ૧૨૬,

૩૪૯, ૩૬૭, ૩૭૮, ૪૪૧, ૪૭૨,

૪૭૭, ૫૨૫, ૫૫૮-૯, ૮૧૬;

-કિંકટ ૬૭૬

સર્વતોભદ્ર ૨૪૬, ૩૭૧, ૪૭૩

સર્વતોભદ્રા ૩૧૨, ૩૧૪; -પ્રતિમા ૩૪૧

સલિલાવતી ૫૭૫, ૫૮૨

સલેશ ૧૭૩

સવિતા ૬૦૫

સવેદ ૧૭૨

સશરીરી ૧૭૩

સહદેવી ૭૪૬

સહસાકારપ્રયોગ ૧૩૨

સહસોદાહ આમરક ૨૫૬

સહસ્રવર્ષ ૫૨૧

સહસ્રાર ૪૧, ૩૬૬, ૮૦૫, ૮૨૩,

૪૨૪, ૪૪૧-૨, ૪૪૪, ૪૭૦, ૮૭૨,

૪૭૬-૪૮૫, ૪૯૧, ૪૯૫, ૫૧૦,

૫૧૧, ૭૧૬; -અવતરક ૩૭૨

સહપતિ બ્રહ્મા ૫૧૨

સહિત ૬૦૫

સંકર્ષણ ૭૫૮

સંકીર્ણ હાથી ૮૬૧

સંકેતક પ્રત્યાખ્યાન ૧૨૦

સંકેત પ્રત્યાખ્યા ૭૬૬

સંક્રમ ૫૯

સંક્રમણ ૨૩૧, ૫૩૫

સંક્રમણદોષ ૨૨૬

સંક્રમિતાનુયોગ ૮૭૭

સંક્રિયક લેશ ૩૮૪

ସଂକ୍ଷେପ ୨୩, ୩୦୨
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୮; —ସ୍ଥିତି ୨୭୯
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତିତଂଶା ୨୫୬, ୨୫୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତା ୨୫୮, ୨୭୬; —କ୍ଷତିକ ୧୫
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାତକାଳ ୧୬୫
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାତ ବର୍ଷାଧିକ ୪୦୨
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାନ ୪୩୫, ୮୮୬
 ସଂଗ୍ରହ ୧୮୬
 ସଂଗ୍ରହ ୮୮୬; —ଜ୍ଞାନ ୬୩; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତି
 ୭୭୦
 ସଂଗ୍ରହଣୀ ୨୪୦, ୨୭୬, ୩୩୮, ୫୧୪
 ସଂଗ୍ରହ ୨୧, ୬୮, ୧୨୨, ୧୨୭, ୩୪୪,
 ୭୨୧, ୭୬୩; —ଧର୍ମ ୧୩; —ମୂଲ୍ୟାଂଶ
 ୭୭୬, ୭୮୧; —ସ୍ଥିତି ୭୬୩; —
 —ସ୍ଥିତି ୧୩
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୪୦୮, ୭୧୯
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୬୦
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା ୩୧୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୫୩୫
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତିମ ୮୮୫
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୬୩, ୭୨୪, ୭୪୨
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୨୨, ୪୧୬-୭, ୪୪୪
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୭୪, ୪୨୬, ୮୪୮; —ଜ୍ଞାନ ୩୩;
 —ସଂକ୍ଷିପ୍ତି ୮୦; —ମୂଲ୍ୟ ୮୦
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୭୬, ୮୬, ୨୧୨
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା ୧୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୩୧୫
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୭୮୦
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୪୧୦
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତିକା ୪୪୯
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୬୫
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୩୦୪

ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୬୯୬, ୭୫୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୪୯
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତି ୬୮୬, ୭୫୨; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୫୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୭୬୪, ୭୮୦; —ନାମ ୮୮୮;
 —ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୭୮୦
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୧୯୪
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୩୧୬
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୮୪୭
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୯୬, ୨୦୦, ୩୨୨-୩, ୩୬୨,
 ୪୧୮; —କ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୩୫୬; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତ
 ୩୫୬; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୪୪୨;
 —କ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୪୪୨; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣ
 ୩୨୨, ୩୪୧ ୩୬୦, ୪୦୬, ୪୪୧;
 —କ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୩୫୬; —ମୂଲ୍ୟ ୨୦୨,
 ୩୨୨, ୩୬୦-୧, ୪୦୬, ୪୧୦, ୪୪୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୬୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୭୪, ୨୬୧, ୪୦୩; —ମୂଲ୍ୟ
 ୪୩୧-୨; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୨୨; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତ
 ୧୭୪
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୩, ୧୩, ୧୪, ୧୧୮, ୨୬୧-୭,
 ୩୮୫; —ଧର୍ମ ୪୪୮; —ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୬୯
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୨୪୬; —ମୂଲ୍ୟ ୮୭୭
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୧୮୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣାଧିକାର ୪୧୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣାଧିକାର ୧୩୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୩୮, ୨୬୬; —କ୍ଷିପ୍ତ ୪୩୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୨୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତାବରଣ ୩୦୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୫୧
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୨୭, ୨୮୩
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୧୬୪, ୫୨୭-୮
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୫, ୧୭, ୧୦୬, ୧୨୧, ୧୬୮, ୨୪୫,
 ୨୫୮, ୪୪୫, ୫୫୪, ୬୬୮, ୭୨୬
 ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ୮୪୫

संवास ४०-४१, ७६४
 सवृत ६७, ३६१; -अकुश २८८,
 -निवृत्त ३६१
 सवेग १७
 सवेद ५५४
 सवेदनी १८-६
 संशय ४३
 संशयित ५१; -मिथ्यात्व ५२
 संसृज्य ६७
 संसार २४, १५५, १६०, -प्रतिग्रह
 २४८, -सागर ७६१; -अनुपेक्षा
 १५२, -आपन्न ५५४
 संसारी १७६, १६१; -मित्र ८३८
 संसृष्ट ३०४; -कल्पिक १४; -विपक्षित
 ३०६
 संसेकित ३०६
 संस्कृत ८८२
 संस्थान ४०२, ४०६, ४४२, ५३४;
 -नाम्न २५७, ४४१; -परिष्ठाप
 ५३३ -विषय १५१
 संस्वेदय ३६२, ४१८
 संस्तुत ३४०
 साकारोपयुक्त १७३
 साकृत-अर्थोपस्था ५७७
 सागर ३२६, ३५१, ३६८, ३७३,
 ५६१; -कांत ३६८; -चित्र ५६१;
 -कृत ७५२; -कृता ७०१, -विषय
 १६५, ३६७, ५३०
 सागर उत्थापन १२०
 सागारिक लोचन ३००
 साया परिष्ठाप ८२०
 सायु ४३६
 सात ३७२; -तत्त्व ५५, -दीपसमुद्र-
 प्रमाण ४४८; -वाणी २६७,
 ३३६-७, ४३६, ४४८; -रिक्षाप्रत
 ७३१; -सप्तक २५६

साता ७४, ३७६; -गौरव ४७;
 -वेदनीय ७२, ८८
 सातियोग ७६
 सादिसंस्थान ४०६
 साधर्मिक १२७, १४४, ३४४
 साधर्म्य ३२६
 साधारण वनस्पति ४४०
 साधारण शरीरनाम ८३
 साधु ३७, १२७, १३६, २०३, ३३१
 सानुकेताता ६८
 सान्निपातिक ४३७
 साम ८६४
 सामन्तोपनिषा ४१५
 सामन्तोपनिपातिका ४१५
 सामर्थ्यहीन ८२७
 सामवेदिक २०
 सामाचार्य २६३
 सामान ३७१, ३७२, ३७६
 सामानिक ४७६, ४६०, ४६६, ५००,
 ६८२
 सामान्य ६८, ३३४, ४४८, ४८२
 सामान्यतोपनिपातनिक ८८५
 सामान्य दृष्टि ३३६
 सामाधिक २०, १०८, १२१, २८२,
 २८३, २८५, २८५, ३२६, ३४५,
 ७६७, -कल्प स्थिति ७७७, ७६७;
 -प्रत ७६३, -संयम २६५
 सामुद्रिक २६६; -निर्णय ३३२
 साय कारानुयोग ८७७
 सारकाता ८८०
 सारथी ८५७
 सारसी ८८०
 सारस्वत ४७४, ४७५
 साक्षिपिकापिता २५७

સારવાહન સમ્યગ્ દૃષ્ટિ ૯૧, ૯૯
 સાંખ્ય ૧૬૦, ૩૩૭, ૪૪૮
 સાંજવલન ૭૫
 સાંપરાચિકી ૪૧૦
 સાંભોગિક ૩૪૪, ૭૮૦
 સાંભોહ ૬૭
 સાંભોહી ૬૭
 સાંવત્સરિક ૭૨૦
 સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ૩૨૫
 સિદ્ધ ૪, ૯૨, ૧૦૬, ૧૫૬-૮, ૧૭૨,
 ૧૭૫-૬, ૩૮૬, ૫૬૧, ૫૮૬-૯૩;
 -કૂટ ૫૮૮-૯; -ગતિ ૧૫૮, ૨૦૮,
 ૩૮૧, ૩૯૭; -આદ્ય ૨૪૮; -ગ્રેણી
 ૨૪૯

સિદ્ધસેન ૩૨૭, ૩૩૮
 સિદ્ધાંતસંગ્રહ ૬૬૫
 સિદ્ધાંતતન ૭૪૬
 સિદ્ધાર્થ ૬૯૬, ૬૯૭, ૭૦૦, ૭૩૨
 સિદ્ધિ ૧૫૬, ૧૫૮, ૫૬૧; -વિગ્રહગતિ
 ૨૦૮

સિચાલ ૮૬૨
 સિંધુ ૫૬૭, ૫૬૮, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૩૦,
 ૬૩૨, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯; -કૂડ
 ૬૦૩, ૬૩૯; -નદી ૬૦૩; -પ્રપાત
 -હૂક ૫૬૫, ૬૨૩, ૬૩૦

સિંહ ૩૬૧, ૮૬૦, ૮૬૨; -કાંત ૩૬૧;
 -આકૃતિ ૭૬૭, -ગતિ ૪૮૪;
 -ગિરિ ૬૯૭, ૭૬૪; -નાદ, ૪૩૫;
 -પુર ૬૯૬; -પુરા ૫૭૬ ૬૨૭;
 -મુખ ૬૧૬; -રથ ૬૯૭; -વિક્રમ-
 ગતિ ૪૮૪; -વીત ૩૭૧; -શયન ૩૧;
 -સેન ૬૯૬, ૭૦૨; -સેનાપતિ ૬૪;
 -સ્રોતા ૬૨૪, ૬૩૭; -આસન ૬૪૭

સીતા ૬૪૨, ૭૫૩
 સીમંકર ૬૮૬
 સીમંતક ૫૧૭, ૫૫૯
 સીમંધર ૬૮૬
 સુઅધીત ૧૨
 સુકચ્છ ૫૭૫, ૬૨૫
 સુકાલ ૩૭૨
 સુકલમાં જન્મ ૪૫૨
 સુદૃષ્ટિ ૩૬૯
 સુકોશલ ૭૩૨
 સુક્ષેત્રકૃત્ત્વ ૨૫૮
 સુખ ૨૮; -નિદ્રા ૩૧; -લાલજી ૬૮;
 -વિપાક ૨૪૬; -શય્યા ૨૬, ૩૧;
 -આવહ ૬૩૪-૫૦; -આવહકૃત

૫૮૩, ૬૨૧
 સુગત ૨૦૮-૯, ૮૩૨
 સુગતિ ૨૦૮-૯, ૮૩૩; -ગામી ૮૩૩
 સુગ્રીવ ૪૬૨, ૬૯૬, ૭૫૮
 સુધોષ ૩૬૬-૭૦
 સુધોષા ૭૮૮
 સુચન્દ ૭૩૨
 સુનતા ૪૮૭
 સુન્યેષા ૭૪૪
 સુતપરિચિત ૧૨
 સુતરાઈ ૪૧૦-૧
 સુદર્શન ૨૫૭, ૪૮૧, ૪૯૨, ૫૬૪,
 ૫૬૬, ૬૧૬, ૬૪૫, ૬૫૨, ૬૯૭
 -૯, ૭૪૬, ૭૫૨-૪, ૭૫૭, ૭૫૯
 સુદર્શના ૩૨૬, ૪૮૭, ૬૪૪, ૬૪૮,
 ૬૫૦, ૭૦૦, ૭૫૩
 સુધર્મ (મી) ૪૪૨, ૪૫૫, ૭૦૩, ૭૨૩,
 ૭૩૬; -સલા ૪૯૭-૮, ૫૧૩;
 -અવતંસક ૩૬૮
 સુધ્યાત ૧૨

સુનંદ ૩૭૧, ૬૯૯, ૭૨૫
 સુનંદા ૪૮૭, ૭૪૬, ૭૬૪
 સુનક્ષત્ર રપ૭
 સુનેત ૭૩૩
 સુપદ્મ ૩૭૦, ૬૨૫, ૫૯૨, ૫૭૫
 સુપર્ણકુમાર ૭૭, ૩૫૬, ૪૦૦, ૪૨૧,
 ૪૫૩, ૪૮૧, ૪૮૫, ૪૮૬; -ઇન્દ્ર
 ૪૮૧
 સુપર્ણદ્વાર ૬૪૭
 સુપાર્થ ૬૯૭, ૭૦૯, ૭૨૪, ૭૨૫,
 ૭૩૨, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૫૬
 સુપાર્થા ૭૨૭
 સુપુષ્પ ૩૭૨
 સુપુત્ર ૩૭૦
 સુપ્રલિધાન ૪૩૧, ૪૩૨
 સુપ્રતિભા ૪૮૧
 સુપ્રતિષ્ઠા ૩૬૯, ૪૭૪
 સુપ્રત્યાનંદી ૮૩૨
 સુપ્રભા ૬૫૨
 સુપ્રભ ૪૮૪, ૪૮૯, ૭૫૩, ૭૫૬-૭,
 ૭૫૯; -કાંત ૪૮૪
 સુપ્રભા ૪૮૬, ૭૦૦-૧
 સુપ્રસિદ્ધા ૭૦૦
 સુપ્રીત ૫૨૫
 સુપ્રધુ ૬૮૯, ૭૫૨
 સુપ્રભ ૩૭૦
 સુપ્રભગનામ ૮૪
 સુપ્રભા ૪૮૮
 સુપ્રદ ૩૭૧, ૭૫૨
 સુપ્રદા ૩૧૪, ૪૮૭, ૭૪૬, ૭૫૩
 સુપ્રદ ૫૮૯, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૫૯
 સુપ્રભા ૫૬૦
 સુપ્રતિ ૬૮૯, ૬૯૬-૭, ૭૧૬, ૭૫૯
 સુપ્રભ ૪૭૧

સુપ્રભા ૪૮૭, ૭૦૨, ૮૧૭
 સુપ્રગલ ૭૩૨
 સુપ્રગલા ૭૪૬
 સુપ્રિત ૬૯૯, ૬૯૭, -વિજય ૭૪૬
 સુપ્રેધા ૫૬૦
 સુપ્રેધા ૬૯૭
 સુપ્રેધા ૭૧૪; -દેવ ૭૪૩
 સુપ્રભિગધ ૫૪૪
 સુપ્રદેવ રપ૭
 સુપ્રદેવી ૬૫૨
 સુપ્રદ ૪૮૨, ૪૮૮, ૫૪૪
 સુપ્રદા ૪૫૪, ૪૮૬, ૬૮૮
 સુપ્રદેવ ૬૯૮
 સુપ્રભાભા ૪૨૮
 સુપ્રદ ૫૬૫; -હૃદ ૬૩૫
 સુપ્રદા ૭૦૨, ૭૨૪, ૭૨૬, ૭૪૧, ૭૪૫
 સુપ્રદ ૩૭૦
 સુપ્રદ ૪૮૨, ૫૭૫, ૫૯૫, ૬૨૫
 સુપ્રદા ૫૬૦
 સુપ્રદ ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૨૬
 સુપ્રદ ૪૮૬; -કુમાર ૧૧૭, ૨૮૨;
 ૫૬૧; -હૃદ પ્રપાત્ક ૫૯૬; -હૃદ
 ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૧, ૬૩૨, ૬૩૭,
 ૬૩૮, -હૃદપ્રપાત્ક ૬૨૩; -પાત્ક
 ૮૮૩, -પ્રીત ૭૦૨
 સુપ્રદ ૫૭૬, ૫૯૨, ૬૬૨
 સુપ્રદ ૧૦૯
 સુપ્રદ ૩૬૯
 સુપ્રદ ૪૬૨
 સુપ્રિધિ ૧૭, ૮૯૫; -નાથ ૭૦૯, -પુષ્પ-
 ૬૮ ૬૯૭, ૭૫૯
 સુપ્રિધા ૪૭૧
 સુપ્રિધા ૩૭૨
 સુપ્રિધ ૩૬૯

સુપ્રત ૬૦૬, ૭૦૨, ૭૩૨, ૮૩૨
 સુપ્રતા ૬૯૭
 સુશાલ ૩૭૨
 સુશામણ્યતા ૨૫
 સુશ્રુત ૨૬૪
 સુષમદુષમા ૫૨૧, ૫૨૨
 સુષમસુષમા૩૪૬, ૪૦૪, ૫૨૧, ૫૨૨,
 ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૮૬, ૬૯૩, ૬૯૪
 સુષમાઆરો ૫૨૧, ૫૨૨, ૬૦૭-૮,
 ૬૩૧, ૬૪૨, ૬૯૪; -નાં દશ લક્ષણ
 ૫૨૪; -નાં સાત લક્ષણ ૫૨૩
 સુધિર ૩૭૨
 સુધેણા ૬૦૦
 સુધુતરઆયામા ૮૮૦
 સુસાગર ૩૬૮
 સુસામાન ૩૭૧
 સુસીમા ૫૭૬, ૬૨૬, ૬૯૭, ૭૫૭
 સુરસર ૩૬૯
 સુરસ્ય ૩૭૦
 સુરવર ૩૭૦, -નામ ૮૪
 સુરવરા ૪૮૮
 સુહસ્તીકૂટ ૫૮૬
 સુંદર ૬૯૭; -ખાહુ ૬૯૭
 સુંદરી ૭૬૦; -નન્દ ૭૬૦
 સુંસમા ૨૬૦
 સુક્ષ્મ ૧૭૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૫૩૧, ૬૮૬,
 -અર્થાપિત ૧૯૨; -ક્રિયા અનિવૃત્તિ
 ૧૫૨; -નામ ૮૩; -પર્થાપિત ૧૯૩,
 -સંપરાય ૯૨, ૧૦૪, ૭૨૦,
 -સંપરાય સંયમ ૨૯૫; -સંપરાય
 સરાગસંયમ ૨૯૨
 સૂતેલો કેવી રીતે બોલે ૮૯૨
 સૂત્ર ૨૬૫, ૨૪૮, -૯, ૨૬૧, ૪૬૦;
 -કૃત ૨૩૧, ૨૩૪; -કૃતનિર્ધુક્તિ

૩૪; -કૃતાંગ ૭, ૩૪, ૪૨, ૪૯, ૫૧,
 ૫૫, ૭૭, ૭૮, ૯૪, ૧૨૫, ૨૫૫,
 ૨૫૬, ૨૬૦, ૩૩૫-૬, ૭૨૭; -બેલ
 ૮૮૪; -ધર ૮૧૬, ૮૨૩; -પ્રત્યનીક
 ૭૭૬; -રુચિ ૧૫૧, ૨૭૬; -વાચના
 ૭૮૪; -શ્રુતધર્મ ૧૨, -અર્થ ૮૨૩
 સૂર ૩૬૯, ૭૪૬; -કાત ૩૬૯-૭૦; -કૂટ
 ૩૬૬; -દેવ ૭૨૫; -દેવ ૩૬૬;
 -પ્રભ ૩૬૬ -૭૦; -લેચ ૩૬૬,
 ૩૭૦; -વર્ણ ૩૬૬; -શૃંગ ૩૬૬;
 -શ્રી ૭૪૬; -સૂચ ૩૬૬, ૩૭૦;
 -આલ ૩૬૬; -આવર્ત ૩૬૬;
 -ઉત્તરાવત સંક ૩૬૬
 સૂર્ય ૨૫૮, ૩૭૦, ૪૫૬-૪૬૩, ૪૮૨,
 ૪૮૯, ૪૯૦, ૫૦૦, ૫૦૧-૨, ૫૦૪
 -૫, ૫૦૭, ૫૫૬, ૫૬૫, ૬૦૪,
 ૬૧૭, ૬૯૬, ૭૨૨; -કૂટ ૭૩૦;
 -ચરિત ૮૮૩; -તાપ ૫૦૨ -દેવ
 ૩૭૦; -પર્વત ૫૮૩, ૬૨૧, ૬૩૪-
 ૫, -પ્રજ્ઞાપિત ૨૬૩, ૬૦૫, ૬૦૬;
 -પ્રભા ૪૮૯, ૭૦૧; -મંડલ ૪૫૭,
 ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૩, ૫૦૩; -વર્ણ
 ૩૭૦; -વિમાન ૪૫૮; -શૃંગ ૩૭૦;
 -કૂટ ૬૩૫; -આલ ૪૭૪; -અવ-
 તરણ ૫૬૬; -આવર્ત ૩૭૦, ૫૬૬;
 ઉત્તરાવત સંક ૩૭૦; -કેદર ૫૦૫
 સેકારાનુયોગ ૮૭૭
 સેનપ્રેક્ષ ૭૮૮
 સેના ૬૯૬, ૮૬૩, -કથા ૪૪; -પતિ
 ૪૬૧-૩, ૭૫૧
 સેન્દ્રિય ૧૭૨, ૪૨૬, ૫૫૪
 સેય ૭૨૪, ૭૪૩
 સેવા ૩૨૧, ૮૩૧
 સેવાર્ત ૪૦૮

સંન્ય ૪૯૧, ૪૯૩

સોપાન ૩૪૭

સોમ ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૯-૯૦,
૪૯૫, ૪૯૭, ૬૦૫, ૭૧૬, ૭૫૩,
—ચંદ્ર ૭૩૨, —દત્ત ૬૬૬; —દેવ
૬૬૬; —પ્રભ ૪૯૬

સોમા ૪૮૬, ૫૬૬, ૭૦૨

સોમિલ ૨૫૭

સોમનિધિક કાંડ ૫૧૫, ૫૬૮, ૫૭૬

સોમનિધિકા ૫૮૮

સૌદામિની ૪૫૪, ૪૮૬

સૌદામી ૪૬૧

સૌધર્મ ૪૧, ૧૩૭, ૧૬૬, ૨૧૫, ૨૩૬,
૨૮૨, ૩૬૦, ૩૬૨, ૩૬૮, ૪૦૬,
૪૨૩-૪, ૪૪૧, ૪૬૬, ૪૭૦,
૪૭૨-૩, ૪૭૬, ૪૭૮, ૪૭૯,
૪૮૦-૩, ૫૧૦-૧, ૫૬૦,
—અવત સંક ૪૭૩, ૪૭૭

સૌભાગ્યકર ૮૮૩

સૌમનસ ૪૭૧, ૪૭૩, ૫૬૮, ૫૮૨,
૫૮૫, ૬૨૬, ૬૩૧, ૬૩૪-૫,
૬૪૦; —કૃત્ર ૫૮૮; —વક્ષરકાર ૫૮૮,
—વન ૬૨૭, ૬૩૪

સૌમના ૬૪૬

સૌમ્ય ૮૪૭

સૌર્ધપુર ૬૬૮

સૌવરિતક ૨૪૬, ૬૦૬, ૮૨૬

સૌનીરક ૩૦૬

સ્કંધ ૧૬૬, ૫૧૬, ૫૩૧, ૫૩૮, ૫૪૩,
—ખીજ ૧૬૮, —આવારનિવેશ ૮૮૩

સ્થલચર ૩૨૩, ૩૬૩

સ્થાનકવાસી ૫૨

સ્તંભ ૭૫

સ્તનિતકુમાર ૧૭૭, ૪૪૧, ૪૬૫; —છન્દ
૪૮૨

સ્તિમિત ૩૨૬

સ્તેનોત્કટ ૬૭૬

સ્તોક ૧૬૪, ૫૨૧

સ્થાનર્ધિ ૭૪, ૧૫૪

સ્ત્રી ૨૧, ૧૧૬, ૧૬૧, ૩૨૩, ૭૫૧,
૭૫૩, ૮૫૪-૫, ૮૭૨; —કંથા ૪૩,
૪૪, ૨૭૨; —કથાવર્જન ૧૧૨;
—તીર્થ ૮૬૧; —ને પ્રજ્ઞા ૭૮૭;
—પરિજ્ઞા ૨૫૬, ૨૮૧ ૩૬૧; —રૂપ
૩૬૫, —લક્ષણ ૮૮૩; —લિંગસિદ્ધ
૧૮૬, —વેદ ૭૬, ૩૨૨; વેદક ૧૭૪

સ્થલચરી ૩૨૩

સ્થવિર ૧૩, ૩૩, ૧૨૭, ૨૫૮, ૩૨૫,
૩૪૪, ૪૪૭, ૭૭૪; —કલ્પ ૮૦૪;
—કલ્પસ્થિતિ ૭૭૮; —પદ્મ ૨૫૮;
—પ્રત્યનીક ૭૭૬; —વાહી ૧૬૦

સ્થડિલ ૩૪

સ્થાન ૨૩૧, ૩૧૮, —ગુણ ૫૨૦

સ્થાનાતિદ ૧૬

સ્થાનાયતિક ૧૨૬

સ્થાનાંગશાસ્ત્ર ૨૩૫, ૨૫૫, ૩૨૮, ૩૩૦,
૩૪૫, ૩૫૭, ૪૨૧, ૪૫૩

સ્થાપક ૨૨૬

સ્થાપના ૩૩૬, —સર્વ ૧૭૦, —અનતક
૮૬૨, —છન્દ ૪૮૦, —કર્મ ૨૨૪;
—પુરુષ ૮૧૬, —સત્ય ૧૦૬, ૧૧૦,
૧૨૨; —શ્લોક ૫૫૩

સ્થાપિતા ૨૫૪

સ્થાવર ૬૦, ૧૭૭, ૧૬૧, ૧૬૪, ૩૨૨,
૪૧૮, ૪૨૨, ૫૫૪-૬, —કાંચ ૧૬૩,
૧૬૪, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૬, ૪૦૮;
—નામ ૮૩

સ્થિતાત્મા ૮૭૪

સ્થિતિ ૬૩, ૬૫, ૨૮૨, ૩૪૫, ૩૭૪,

૩૭૬, ૪૩૮; -કીદીરણોપક્રમ ૫૮;
-અલ્પબહુત્વ ૫૯; -કીપશમનોપક્રમ
૫૮; -કર્મ ૫૬; -ધાત ૧૦૩; -નામ-
નિધતાયુ ૮૦; -નિકાચિત ૬૦;
-નિષેત ૫૯; -પરિણામ ૮૧;
-બંધ ૫૩; -બંધનોપક્રમ ૫૭;
-બંધનપરિણામ ૮૧; -લેશ્ય ૩૮૪;
-વિપરિણામનો પક્રમ ૫૮

સ્થિરનામ ૮૩

સ્થિરસત્ત્વ ૮૩૫, ૮૩૯

સ્થૂલ ૫૩૧; -અહતાદાન વિરમણ
૧૦૮; -ત્રસ ૧૯૪; -પ્રાણાતિપાત-
વિરમણ ૧૦૬; -મૃષાવાહવિરમણ
૧૦૮

સ્નાતક ૨૮૭; ૨૮૯, ૪૪૮; -નિર્ઞન્ય
૨૮૯

સ્નાન ૩૦

સ્તિબ્ધ ૫૪૪

સ્નેહ ૩૮; -વિકૃતિ ૩૭૯; -સૂક્ષ્મ ૧૯૯
સ્પર્શ ૯૨, ૨૧૦, ૩૪૭, ૪૦૬, ૫૧૯,
૫૪૪-૬, ૬૦૬; -નામ ૮૨;
-નેન્દ્રિય ૨૧૦; -નેન્દ્રિયઅસંવર
૪૮; -નેન્દ્રિય સંવર ૧૦૭;
-નેન્દ્રિયસાતા ૭૪; -પરિચારક ૪૧;
-પરિણામ ૫૩૩-૪; -ઇન્દ્રિયનિગ્રહ
૩૦૦; -ઇન્દ્રિયરાગોપરતિ ૧૧૩

સ્પૃષ્ઠ ૩૩૫; -અસ્પૃષ્ઠ ૨૪૯, -શ્રેણી ૨૪૮

સ્ફુટા ૪૮૮

સ્મૃતિ ૪૩૫; -અલ ૪૩૫; -શ્રંશ ૪૩

સ્પાદાદ ૩૩૮

સ્વકૃત દોષ ૨૩૦

સ્વહારસંતોષ ૧૦૮

સ્વપ્ન ૨૫૮, ૨૬૫; -નું ક્ષણ ૭૨૧;
દર્શન ૩૨, ૨૭૯; -અનંતકપ્રતિ-
ઃમણ ૧૪૨

સ્વભાવ ૪૪૫-૬; -વાદી ૪૪૬

સ્વચંચલ ૬૮૭

સ્વચંચલ ૫૬૬, ૬૦૬, ૬૮૯, ૭૨૫

સ્વચંચલ ૭૪૩

સ્વચંચલ ૩૬૯, ૩૭૪, ૭૦૩, ૭૫૩,
૭૫૯; -રમણ ૩૬૯, ૪૪૩-૪, ૫૫૯,
૫૬૨; -વાસુદેવ ૭૫૬

સ્વચંચલ ૧૮૮

સ્વર ૨૬૫, ૭૮૯, ૮૮૨; -ગત ૮૮૩

સ્વરમંડલ ૮૭૯, ૮૮૨

સ્વરૂપવર્ણન ૨૮૬

સ્વર્ગ ૨૦૯

સ્વલક્ષણદોષ ૨૨૯

સ્વલચનનિરાકૃત ૨૩૦

સ્વલિંગસિદ્ધ ૧૮૯

સ્વસમય ૨૩૪-૬, ૨૪૮

સ્વસિદ્ધાંત ૨૪૯, ૨૬૧

સ્વસ્તિક ૫૯૨, ૬૦૬, ૬૫૨

સ્વહસ્તિકા ૪૧૫

સ્વાતી ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૯, ૫૦૮, ૫૮૦,

૫૮૧, ૬૦૪, ૬૨૯, ૬૩૨, ૭૧૫;

-દેવ ૬૨૦; -શુદ્ધ ૭૨૬

સ્વાદિમ ૩૭૮

સ્વાધ્યાય ૩૪, ૧૨૯, ૧૪૭, ૧૪૮,

૧૪૯, ૭૬૪

સ્વામિદી ૮૪૭

સ્વાર્થા ૮૨૬, ૮૩૨

સ્વાહસ્તિકા ૪૧૩

હૃદયકાર ૮૯૩

હૃદયપાલ ૬૩૩

હૃદયકર્ણ ૬૧૬

હૃદયક્ષણ ૮૮૩

હૃદયવીથિ ૪૬૭

હૃદયાનીક ૪૯૧, ૪૯૪

હરિ પદ્મ, ૫૦૬, ૬૩૬-૮, ૮૪૦,
-કાંતા ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૬૭-૮,
૬૦૧, ૬૨૩, ૬૩૦, ૬૩૭-૮,
-કાંતાપ્રપાતક્રમ પદ્મ, ૬૨૩; -ફે
પદ્મ; -કેશી ૮૨૮; -કેશી ૨૬૨,
-પ્રપાતક્રમ પદ્મ, ૬૨૩

હરિભૈરવમેધી ૪૬૪-૫

હરિતસૂક્ષ્મ ૧૬૯

હરિદ્ર ૪૦૬, ૫૪૪, -અભિનતિ ૨૦૪

હરિભદ્ર ૫૫, ૯૪, ૧૧૮

હરિવર્ધ ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૫, ૫૮૬,
૫૯૦, ૬૦૭-૮, ૬૨૦, ૬૩૧,
૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૫૮

હરિવંશ ૨૦૩, ૨૫૦; -કુલોત્પત્તિ ૮૯૧

હરિવંશપુરાણ ૬૬૪, ૬૦૩, ૭૦૬,
૭૦૮-૯, ૭૧૧-૨, ૭૧૬

હરિષેણ્યકવર્તી ૭૪૭-૯, ૭૫૬

હરિસલિલા પદ્મ, ૫૬૮, ૬૦૧, ૬૨૪

હરિસહ ૪૮૧, ૪૮૪, ૫૬૧, ૫૬૩

હલુકર્મી ૨૮૬

હસ્ત ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૮, ૫૦૮ -૬૦૪;
-કર્મ ૧૪૩-૪; -હિતરા ૭૦૧

હસ્તિકર્ણ ૬૧૭

હસ્તિનાપુર ૫૭૭, ૭૪૩, ૭૫૩

હસ્તિમુખ ૬૧૬

હસ્તિશિક્ષા ૮૮૩

હસ્તી ૭૫૧

હંસગર્ભકાંડ ૫૧૫

હાડહડા ૨૫૪

હાથ ૮૮૭

હાથી ૮૫૭, ૮૬૦, ૮૬૧

હાનિ ૪૧૯

હાથની ૩૪૮

હાર ૨૫૮

હારિત ૮૪૬, ૮૪૭; -અચન ૭૩૬

હારથ ૭૬, ૪૮૨; -નિશ્ચિત ૩૯; -રતિ
૪૮૨; -વિવેક ૧૧૨

હિંસા ૪૨, ૨૦૬, ૨૬૮; -હંડ ૪૬,
૪૧૫

હિત ૮૪૨, -કર્તા ૨૬; -કારી ૨૫

હિમવંત ૨૦૩, ૫૮૦, ૫૭૨, ૫૭૪,
૬૨૬, ૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૪૪,
૬૫૮

હિમવાન ૫૮૬, ૬૦૭, ૬૧૬, ૬૩૧,
૬૫૨; -વર્ધધર ૬૧૫

હિરણ્યપાક ૮૮૩

હિરણ્યવંત ૨૦૩, ૫૭૦-૨, ૫૭૪,
૫૯૦, ૬૩૩, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૫૮;
-વર્ધ ૬૨૦, ૬૩૧

હિરણ્યવાન ૬૦૭

હિયમાન ૨૬૮

હીલિત વચન ૩૦૨

હુડસરયાન ૪૦૬

હુક ૧૬૫, ૮૮૭; -અગ ૧૬૫, ૮૮૭

હુત ૨૨૫-૭, ૨૨૬, -કોષ ૨૨૬;
-વાહ ૨૬૦

હુમંત ૫૨૭

હુમયન્દ્રાચાર્ય ૬૯૦, ૬૯૨

હુમક ૩૬૫; -ગર્ભ ૩૬૫

હુમવત ૫૬૧

હુદ ૬૩૦, ૬૩૨; -નાંદાર ૬૬૭

હુરવ ૫૪૪, ૫૪૭; -ગોરવપરિણામ ૮૨

હી ૪૮૮, ૫૮૬, ૫૯૦, ૫૯૪, ૬૩૨,

૬૩૭, ૬૫૩; -દેવી ૫૬૪, ૫૬૫,

૬૨૨; -બલ ૪૩૫; -મનઃસત્વ

૮૩૫, ૮૩૬; -સત્વ ૮૩૫, ૮૩૬